18

BIBLIOTHECA

CLASSICA LATINA

SIVE

COLLECTIO

AUCTORUM CLASSICORUM LATINORUM

CUM NOTIS ET INDICIBUS

On souscrit, à Paris,

Chez N. E. LEMAIRE, Éditeur, rue des Quatre Fils, n° 16, au Marais.
DEBURE frères, libraires du Roi, rue Serpente, n° 7.
TREUTTEL et WURTZ, libraires, rue de Bourbon, n° 17.
A. F. DIDOT, imprimeur de l'Institut, rue Jacob, n° 24.
BOSSANGE père, libraire, rue de Richelieu, n° 60.
DONDEY-DUPRÉ, impr.-lib. rue de Richelieu, n° 47 *bis.*
BRUNOT-LABBE, libraire, quai des Augustins, n° 33.
Jul. RENOUARD, libraire, rue de Tournon, n° 6.
H. VERDIÈRE, libraire, quai des Augustins, n° 25.
ARTHUS-BERTRAND, libraire, rue Hautefeuille, n° 23.
LECOINTE, quai des Augustins, n° 49.

Et chez tous les libraires de France et des pays étrangers.

M. T. CICERONIS

QUÆ EXSTANT

OMNIA OPERA

CUM

DEPERDITORUM FRAGMENTIS

IN QUATUOR PARTES DIVISA

ITEM

INDICES QUINQUE

NOVI ET ABSOLUTISSIMI

EXCUDEBAT A. FIRMINUS DIDOT,
GALLICARUM ACADEMIARUM TYPOGRAPHUS.

M. T. CICERONIS

PARS TERTIA

SIVE

OPERA PHILOSOPHICA

AD OPTIMOS CODICES

ET EDITIONEM J. VICT. LECLERC

RECENSITA

CUM SELECTIS VETERUM AC RECENTIORUM NOTIS

CURANTE ET EMENDANTE

M. N. BOUILLET

IN CAROLI MAGNI COLLEGIO PHILOSOPHIÆ PROFESSORE

VOLUMEN QUINTUM

PARS PRIOR

PARISIIS

COLLIGEBAT NICOLAUS ELIGIUS LEMAIRE

POESEOS LATINÆ PROFESSOR

MDCCCXXXI

NOVI EDITORIS PRÆMONITIO.

Quum ea omnia quæ dici possunt tum de ipsis Ciceronis libris hoc volumine inclusis, tum de variis quæ ad illos pertinent commentariis, et de auxiliis cujuslibet generis quibus editor uti poterat, in Præfationibus et Introductionibus a nobis servatis fuse docteque explicata reperiantur, nos pauca tantum de nostra peculiari opella lectores præmonitos volumus.

Duo opera quæ scripsit Tullius de Republica et de Legibus quum ad nos ex antiquis chartis emerserint plurimis locis mutilata, atque tam varietate lectionum quam lacunarum calamitate vitiata, præsertimque libri de Republica non nisi fragmentis fere nullo inter se vinculo cohærentibus, et quasi collectis e naufragio tabulis constent, adeo ut numquam tam opima præda commentatorum investigationibus ac disceptationibus oblata fuerit, non fieri potuit quin ingenti commentariorum mole obrueremur. Quapropter nobis, ea quam emendatissime edere in lucem cupientibus, necesse fuit paullo longius excurrere quam libuisset, ac præcipua saltem variorum commentatorum loca proferre unde libri Ciceronis, tantis tenebris involuti, ea luce qua poterant, illustrarentur. Nam quum aut de mutilis vocabulis in integrum restituendis, aut de pravis lectionibus emendandis, aut de lacunis, nec mediocribus quidem, explendis fere semper agatur, ac propterea latissimus campus variis opinionibus pateat, quarum multæ, licet adversantes, æque tamen defendi possunt et admitti; nullas earum quæ rationi consentaneæ videntur neglectui habere potuimus, ac omnia præbere debuimus quibus licet uti medicamina: quamvis enim ea indicaverimus, quæ nobis videntur potius adhibenda, quum tamen optimi scriptores de iis certent adhuc, neque ii simus qui

contendamus nobis solis affulsisse veritatem, satius visum est afferre diversa judicia, ne veræ opinionis forsan omissæ nobis crimen injiceretur.

Quod ad libros de Republica Ciceronis attinet, nulla potuimus commendatiore editione uti quam ea quæ a Mosero in lucem edita est anno 1826, hoc titulo: « M. Tullii Ciceronis de Republica libri ab Angelo Maio nuper reperti et editi cum ejusdem præfatione et commentariis. Textum denuo recognovit, fragmenta pridem cognita et Somnium Scipionis ad codd. MSS et edd. vett. fidem correxit, versionem Somnii græcam emendatius edidit, et indices auxit Georgius Henricus Moser. Accedit Friderici Creuzeri annotatio. Cum specimine codicis Vaticani palimpsesti lithographo. Francofurti ad Mœnum, e typographeo Brœnneriano, 1826 ». Quam editionem ad conficiendam quum Moserus optima quæque adjumenta unde unde accersivisset, et accuratissime collegisset (1), nobis ad alios fontes minime recurrendum fuit, ac ipsius Moseri editionis contextum ubique quam fidelissime retulimus, prætermissis tantum nonnullis adnotationibus, quæ non modo longiores, verum etiam omnino supervacaneæ nobis visæ sunt, utpote quæ spectent ad vocabula levioris momenti, neque ullo modo ad rem, de qua agitur, spectent. Facile enim lectores egebunt disputationibus illis pæne utilibus, quæ solummodo scrupulos et patientiam germanicam arguunt.

Ex Additamentis etiam, quæ in calce editionis Moserianæ leguntur, novasque animadversiones, præsertim F. C. Wolfii et J. Bakii haud dedignandas continent, multa excerpsimus et inter cetera commentaria ipsi editionis contextui inseruimus.

Angeli Maii, in quem editores alii non gratos satis, nostro judicio, gessere animos, luculentas tum de verbis, tum de rebus adnotationes, qua-

(1) Vide infra Præfat. Moseri, pag. 5 et seq.

rum ope Tullianum opus pæne ad lucem revocatum est, magna sedulitate retinuimus, eaque omnia quibus tum mutilata vocabula, tum loca, et plurima quidem, deleta supplevit, ita ingeniose et feliciter, ut ille non tantum nobis librorum de Republica repertor, verum etiam quasi alter conditor jure appellari possit (1).

Editiones etiam et versiones nostratum Villemanii (2) et J. V. *Leclerc* adhibuimus, quotiescumque doctissimæ illorum interpretationes ad excutiendas verborum aut rerum tenebras prodesse potuerunt.

Accurate quoque servavimus optimas Car. Sigonii, Vineti, Lambini et ceterorum adnotationes, quæ ad sexti libri loca jam pridem nota spectant; dedimusque Excursum ad libri ejusdem cap. 18, ex Mureti Varr. Lectt. exprompt.um, in quo doctissime confertur locus quidam e Phædro Platonis cum ejusdem loci interpretatione Ciceroniana.

Præcipuo etiam nobis adjumento fuit ad libros de Legibus illustrandos editio Creuzeri et Moseri sic inscripta : « M. Tullii Ciceronis de Legibus libri tres, cum Adriani Turnebi commentario ejusdemque apologia et omnium eruditorum notis quas Joannis Davisii editio ultima habet. Textum denuo recensuit suasque Animadversiones adjecit Georgius Henricus Moser. Accedunt Copiæ criticæ ex codd. manuscriptis nondum antea collatis, itemque Annotationes ineditæ P. Victorii, I. G. Grævii, D. Wyttenbachii, aliorum. Apparatum codicum et ineditorum congessit suasque notas addidit Fridericus Creuzér. Francofurti ad Mœnum, e typographeo Brœnneriano, 1824 ». In hac enim editione omnia quæ de iis Tullii libris scripta sunt commentaria Moserus congessit ac complexus est, ita ut nobis tantum seligenda fuerint quæ visa

(1) Vide infra Ang. Maii Præfat. pag. 15 et seq.

(2) De Villemanii in libros de Republica meritis, vide quæ ipsi diximus ad Epitomen libri quinti, pag. 351 et 352.

sunt ad propositum nostrum maxime idonea. Davisii, sæpius jam de nobis, et in primis in Tusculanis Quæstionibus, bene meriti, adnotationes haud paucas retulimus, cujus acutum et sagax ingenium haud semel ad pravos locos emendandos feliciter valuit. Creuzerum quoque ac Wyttenbachium sæpe induximus de iis quæ ad romanum jus, aut usus antiquos, aut res historicas spectant, doctissime disserentes. Moseri ipsius adnotationes crebro usurpavimus, cujus maximi est momenti ad litem dirimendam auctoritas. Sed fons nullus nobis uberior apertus est quam Hadriani Turnebi commentarius, quem Moserus suæ editioni justissima causa adjunxit; illi enim viro, vere erudito, vastaque reconditioris doctrinæ suppellectili ornato, sive de rebus historicis disserat, sive de philosophicis, sive Romanorum leges ususque describat, sive Ciceronis sententias interpretetur, aut illustret ac evolvat, vix facile invenias parem.

Ex Gœrenzii posteriore editione (1) nonnulla etiam exprompsimus quæ nobis a Mosero visa sunt immerito neglecta, et ea præsertim quæ ad primum librum pertinent. Uniuscujusque libri calci laudabiles Moseri et Creuzeri Excursus apposuimus; neque ullum ex illis omittere fas duximus, ne ulla desiderarentur quæ adjuvare possent ad intelligendum probe contextum hujus operis, quod jurisconsultis veterum legum historiæ studiosis maximi pretii auxilia suppeditat.

(1) « M. T. Ciceronis Philosophica omnia. Ex scriptis recens collatis editisque libris castigatius et explicatius edidit Jo. Aug. Gœrenz. Volumen primum, de Legibus libros tres continens. Lipsiæ, 1809, in libraria Weidmannia. Londini, apud J. Payne et Mackinlay et W. H. Lunn ».

G. H. MOSERI PRÆFATIO.

Pauca sunt, quæ de nova hac Ciceronis de Republica librorum editione lectores monitos volo. Equidem quum primum ad me delata esset editio A. Maii, summo eam ardore et studio legere cœpi; quumque per satis multos annos in Ciceronis de Philosophia libris accuratiore opera perlustrandis versatus essem, identidem in loca incidi, quibus probabiliter mederi me posse confidebam, alia ab A. Maio minus recte vel explicata vel tentata offendi, multis etiam a me collatione aliorum Ciceronis librorum lux afferri posse videbatur. Quæ loca quum a me vel emendata vel illustrata in schedas conjecissem, de iisque Creuzerum meum consuluissem, factum est, ut is vir, quem parentis loco numquam non venerabor, auctor mihi fieret edendi libri, suamque mihi operam, quæ est ejus insignis in rebus meis adjuvandis humanitas, prolixe polliceretur. Ego autem, quum paullo post multæ prodirent vel contextus romani repetitiones, vel aliæ speciem emendatæ lectionis plus minusve justam præ se ferentes, una etiam (Heinrichii) esset promissa, quæ virorum doctorum desideriis cumulate satis factura diceretur, differendam totam operam existimabam, donec ista editio justa et plena prodiisset, quæ sive supervacaneam faceret meam operam, sive meæ magis etiam exornandæ et emendandæ inserviret. At dum eam exspecto, fama ad me perfertur, intermissam esse nescio quo casu editionis illius absolutionem, perferuntur ad me editiones Heinrichii minor, Steinackeri, Lehneri, Schützii, aliæ, versiones etiam, gallica una et duæ germanicæ, aliique libri et libelli, de quibus in librorum indice (1), a nobis ad hanc edi-

(1) Quem indicem vide infra, pag. 5. Ed.

tionem adornandam adhibitorum, satis mihi exposuisse videor. Quibus omnibus quamquam haud pauca inesse confiteor et ad lectionem emendandam, et ad res ipsas explicandas utilissima, paucissima tamen eorum prærepta mihi esse vidi, quæ ego ad hos libros in schedas conjecissem: subnata potius inde est satis larga novarum emendationum et vindiciarum silva, et nova exstitit causa edendi totius operis, meis aliorumque curis illustrati. Erat consilium excerpendi ex annotationibus A. Maii ea, quæ ad meas annotationes intelligendas essent necessaria, itemque ea, quibus res ipsæ egregie viderentur esse explicatæ. Sed dum ad excerpendi laborem me accingo, easque secludere incipio, quæ omittenda viderentur, factum est, ut perpauca admodum supervacanea viderentur, et repetendi, quod in editione quoque Halensi factum est, commentarii integri, sed correcti et aucti, consilium loco prioris subiret, quod a viris doctis, justisque harum rerum arbitris haud improbatum iri confido. Sed ut de A. Maii in hos libros meritis, cujus ego viri laudibus minime omnium aliquid detractum velim, paucis tantum defungar, faciunt virorum doctorum judicia publica satis multa, quæ neque repetere attinet, neque refutare animus est. Quis enim non admiretur viri doctissimi in adornandis hisce fragmentis sagacitatem atque acumen, in emendandis multis locis lacunisque explendis solertiam et felicitatem, in conferendis aliorum scriptorum locis, investigandisque fontibus literarum notitiam multiplicem et fere infinitam? Quare ut hæc conjuncta cum mea opera ante oculos haberent, iisque copiis opibusque uti possent lectores nostri, faciendum ego censui, quod feci. Sicubi vero meum judicium a viri illius sententia sejungendum esse existimavi, quod in lectione constituenda haud raro necessarium visum est, id ut sine offensione fieret, curavi. Schützianam lectionem quod sæpius carpsi ob innumera fere festinationis vestigia, quorum tamen multa silentio prætermisi, id ita intelligi volo, ut editionem illam vituperandam meri-

toque reprehendendam censuerim, Schützium, virum summum, non item; cujus, si pauculas excipias, sed optimas, annotationes, nullæ fere in illa editione adornanda et describenda partes fuisse videntur.......................

At, dicet fortasse quispiam, qui justam horum sive fragmentorum sive librorum editionem meditatur, is etiam fragmentorum ab A. Maio institutam dispositionem sub examen vocet, nonnullis certe in locis dubiam, in paucis manifesto falsam. Augeat idem fragmentorum numerum, excussis, qui A. Maium fugerunt, libris patrum aliorumque scriptorum, quibus Ciceronis libros integros legere contigit. Audio. Sed de universo fragmentorum ordine melius judicare, quam A. Maius judicavit, non facile quisquam sibi sumet. Loca aliquot, quibus aliquid mutandum esse videri posset, indicavi : ut ipse aliquid mutarem, id mihi sumere nolui. Exspectemus, dum novus aliquis liber reperiatur, qui et lacunas expleat, et eorum, quæ habemus, dispositionem vel confirmet, vel corrigat. Nova vero fragmenta ut conquirant eos exhortor, quibus et otium est, quod mihi quidem fere est nullum, et librorum copia, qua ego in hac urbe plane destituor : eorum certe librorum, in quibus aliquid, quod operæ pretium sit, repertum iri cum aliqua veri similitudinis specie sperare possis.

Jam quod ad eam, quam sequutus sum, et emendandi et explicandi rationem attinet, de ea non est, quod multus sim. Erunt, qui nimium me dedisse et indulsisse utrique generi dicant; erunt fortasse, qui plura etiam desiderent; erunt denique (tales nimirum, quibus nil, nisi sua ratio placet), qui obtrectandi lubidine et livore abrepti totam operam arroganter fastidiant, maledicendoque, quia bene dicere non didicerunt, gloriolam captent, inanem illam quidem, sed vulgo fucum facientem..................

Unum addo, quod ad libri usum pertinet: numeri videlicet, margini paginarum exteriori adscripti, iidem sunt, quos A. Maius adscripsit, de quibus vid. ejus Præf. Interiori mar-

gini adscripsi paginas edd. Stuttg. et Londin. ad exemplar romanum expressarum. Indices auxi, et, quæ a me addita sunt, ita describi jussi, ut discerni possint ab iis, quæ alienæ industriæ debentur. Curavit redemptor honestissimus, ut chartarum non modo et typorum nitore conspicua esset hæc editio, sed etiam ut, quam posset fieri, prodiret emendatissima. Quod sicubi nihilo minus peccatum est, id et raro factum est, et mihi, qui non nisi plagulas jam excusas vidi, non erit vitio vertendum. Ceterum quum ultra annum in describendo libro versaretur typographus, factum est, ut, quum non amplius in manibus meis esset liber, quædam, quæ vel emendando vel augendo commentario inservirent, perque hoc tempus, ut fit, succrescerent, ad calcem libri, quod ipse in aliis reprehendere soleo, essent rejicienda (1). Quæ tamen ut conferantur cum operis contextu et commentario, rogatos volo censores primum, tum lectores omnes. Orthographiæ, quam dicunt, rationem, quam partim, qualem exhibet codex rescriptus, servavit A. Maius, partim immutavit, quæque est in codice sæpissime falsa, sæpe a recepta recedens et vere antiqua, hanc igitur quod immutavi, ad eamque normam, quæ hodie in optimis editionibus obtinet, Heinrichio præeunte, accommodavi, id ideo faciendum duxi, quod nondum plane in singulis vocibus ad liquidum perducta est ea scribendi ratio, quæ Ciceronis ætate obtinuerit, ut plerumque, qui unum alterumve corrigat ad certam rationem, in multis tamen recentiorem usum servet, eoque scriptionem inducat, ut ab usu recepto abhorrentem, ita eo tamen non certiorem eamque sibi ipsi non constantem. . . . .

Scribebam Ulmæ idibus februariis MDCCCXXVI.

(1) Ea, si quæ saltem digna essent quæ servarentur, nos suo quæque loco reposuimus. Ed.

INDEX LIBRORUM,

ALIORUMQUE, QUIBUS USUS EST MOSERUS, ADJUMENTORUM.

Editione quidem Romana Angeli Maii principe quamquam nobis uti non licuit, ea tamen haud ægre caruimus, quum ad manum fuerint, quæ ad ejus exemplar satis accurate expressæ sunt, Stuttgartiana (in libraria Cottæ, M. DCCC. XXII.) et Londinensis elegantissima (impensis J. Mawman. MDCCCXXIII), quæ et inter se et cum ed. Rôm. ita conveniunt, ut paginarum quoque numerus, exceptis indicibus, qui in edit. Lond. arctiore spatio continentur, plane sit unus idemque. In quarum editionum alterutra si quid, ut fit, erat commissum, altera statim, quippe quum non iisdem in locis peccarent, errorem detegebat. Usus etiam sum editione Parisiensi, cujus hæc inscriptio est: « La république de Cicéron, d'après le texte inédit, récemment découvert et commenté par M. Mai, bibliothécaire du Vatican. Avec une traduction française, un discours préliminaire et des dissertations historiques, par M. Villemain, de l'Académie française, II tomes, Paris, Michaud. 1823. LXIV. 395 et 386 pp. in-8 ».

Hæc editio quamquam plerumque cum ed. Romana convenit, non tamen accurate eam reddit, neque in mutando vel omittendo constantia editoris apparet: correctiones sunt admodum paucæ, ne dicam nullæ, versio autem Gallica est ejusmodi, ut solent esse Gallorum versiones, paullo nimirum liberior. Dissertationem historicam et animadversiones, quas contextis subjecit, sua laude dignas esse ut facile concedo, ita tamen ad nostrum consilium parum in iis inesse adjumenti deprehendi.

Egregias haud paucas emendationes exhibebat editio Heinrichii minor sive compendiaria (Bonnæ ap. Marcum, 1823), cujus utinam redemptor (si per eum stetit) fidem

datam solvisset emittenda in lucem mense julio anni ejusdem editione majore cum commentario critico! Sed quum ad hunc diem nondum lucem viderit hæc editio, emendationum ejus viri causas ubique perspicere non licuit. Nos ubicumque ab eo discedendum nostrumque judicium ab ejus judicio sejungendum censuimus, candide id indicavimus.

Steinackeri (Lipsiæ. Hartknoch. 1823) et Lehneri (Solisbaci. Seidel. 1823) editt. probabilia exhibebant haud pauca, plura quidem prior posteriore. De Steinackeri cum Niebuhrio dissensione quod ad Centurias pertinet, deque libellis ultro citroque scriptis, variisque de ea re aliorum quoque virorum judiciis monuimus in Excursu de loco isto peculiari, ad calcem hujus editionis addito.

Schützii editionem (ap. Fleischerum, Lips. 1823), vel eam potius, quæ Schützii nomen in fronte gerit, utinam tam sæpe laudare potuissem, quam vituperare coactus fui! Sed insunt tamen, quæ admodum probanda videantur; quamquam describendo certe typis libro quemvis alium hominem, quam Schützium, invigilasse censeo (1).

Inspexi etiam editionem Halensem (Orphanotroph. in-8 1824), chartarum typorumque nitore minime conspicuam, Tauchnitzianam (Lips. 1823, in-12), Heidelbergensem (ap. Groosium 1823, in-12) admodum elegantem, distinctione identidem meliore gaudentem, quam ed. prc. Fuldensem (ap. Mullerum 1824, in-8, t. I) cum disputatione et annotatione Villem. germanice versis, et versione horum librorum germanica pessima, ex gallica, neque vero ex latina lingua expressa ab homine quodam, cui nomen est J. M. *Pierre;* Kobbii versionem (Gotting. ap. Vandenh. et Rupr. 1824, in-8) germanicam, ad Heinrichii editionem factam, illa quamquam insunt, quæ displiceant, multis nominibus præstantiorem; Zachariæ librum bonæ frugis plenissimum (in-

(1) De Schütziana edit. plura vide supra, pag. 2, fin. Ed.

scribitur : *Staatswissenschaftliche Betrachtungen über Cicero's neu aufgefundenes Werk vom Staate.* Heidelberg. Oswald. 1823, in-8) et quæ adhuc prodierunt horum librorum censuræ in annalibus literarum Heidelbergensibus, Gottingensibus, Halensibus, Lipsiensibus, Jenensibus, aliis.

Quæ pridem ferebantur et collecta erant horum librorum fragmenta in editionibus operum Ciceronis integris, adhibui, usus edd. Roberti Stephani (Victoriana), Caroli Stephani, Sylburgii (Wecheliana), Lambini, Gothofredi, Verburgii, Ernesti, Bipontina, Schützii, itemque eo libro, in quo, ante repertos ab Angelo Maio hos libros, centonis instar concinnavit ex omnibus Ciceronis libris sex de Republica libros Francogallus Bernardus, ita inscriptos : « De la République ou du meilleur gouvernement, ouvrage de Cicéron, rétabli d'après les fragments et ses autres écrits, et traduit en français avec des notes historiques et critiques et une dissertation sur l'origine et les progrès des sciences, des arts et du luxe chez les Romains; nouvelle édition, revue et corrigée, à laquelle on a joint le texte latin, avec deux dissertations nouvelles : par M. Bernardi. II tomes, Paris. 1807. LI. 340 et 350 pp. in-8 ».

Et hic quidem liber, ut suis laudibus non destituitur, quippe qui etiam Sancto-Crucio (*Sainte-Croix*) placuerit, ita ad nostrum consilium admodum exigui fuit usus (1).

(1) Ut vero hujus libri ratio et consilium magis appareat, age apponamus scriptoris ipsius expositionem sententiæ suæ : « Le traité de la République ainsi restauré contient un tableau historique des institutions romaines, des discussions sur les questions les plus importantes de la morale et de la politique, telles que l'origine de la société, l'essence de la loi et du devoir, la différence éternelle du bien et du mal, les fondements du bonheur public et particulier. On y trouve les fameux arguments de Carnéade contre la justice et le droit naturel. Lactance, qui les rapporte, les avait puisés dans la République de Cicéron. Il les juge insolubles à la raison humaine, destituée du secours de la religion. Il a négligé de nous faire connaître les réponses que Cicéron y avait faites. J'ai suppléé à cette omission, comme pour tout le reste, en cherchant dans ses autres ouvrages. J'ose me flatter que ces recherches n'ont point été infructueuses ».

Quid vero debeat hæc editio Creuzero nostro, neque meum est prædicare, et unusquisque videt ex nomine a nobis ad ejus annotationes additô.

Doederleinii, professoris Erlangensis, annôtationes aliquot, quum serius ad me delatæ essent, ad calcem horum librorum erant rejiciendæ.

Dirksenio meo acceptam refero annotationem ad lib. II, cap. 35, quem ego locum absque eo intactum reliquissem, iis quippe præsidiis minus instructus, quibus ad talia explicanda opus est (1).

Jam de Somnio Scipionis (2), quod inde a Macrobio tot tantorumque virorum curis et illustratum et emendatum est, et longum est dicere, et ab hoc quidem loco alienum. Mihi ad manum fuerunt editiones Ascensianæ, prima et secunda, Cratandri, Herwagiana, Caroli Stephani, Sturmiana, Aldina, Lambiniana, Gothofredi, Verburgiana, Ernestina, Bipontina, Schütziana, Ochsneri (in Oliveti Eclogg. Cicc.) (3).

Præter hos vero libros usus sum:

1. Codice Creuzeriano I, olim Uffenbachiano membranaceo, de quo dixi ad Ciceronem de Nat. Deorr. et de Legg.;

2. Codice Creuzeriano II, chartaceo, sæculi decimi quinti, forma oct. anno 1484 conscripto, ad recentiorem codicum Somnii Scipionis familiam pertinente;

3. Variis lectionibus Codicis Monacensis, quas Lehnerus suæ horum librorum editioni addidit ad calcem præfationis q. v. p. 9;

4. Ed. Veneta, in qua continentur cum libris de Officiis

(1) Nunc vero (mense maio a. 1825 exeunte) eumdem locum accurate pertractatum video in libro ejus novissimo : *Beiträge z. Kunde des Röm. Rechts*, pag. 189 sqq.

(2) Exstat G. E. Groddeckii Programma, Wilnæ (1814, in-4, pp. 14) editum, quod inscribitur : « Ad Somnium Scipionis monita » : neque vero mihi eo uti licuit.

(3) De istis omnibus editt. vide plura infra in ejusdem Moseri præfat. ad libros de Legibus. Ed.

reliqua Ciceronis philosophica minora, quæ plerumque jungi solent, videlicet Cato major, Lælius, Paradoxa. In fine legitur : « Finis libri... qui peroptime emendatus. Impressum Venetiis per Joannem et Gregorium de Gregoriis », s. a.; sed impressum esse hunc librum circa annum 1500, monuit me Veesenmeyerus, collega conjunctissimus (qui mecum hanc editionem optimam et quinque alias, in his Ascensianam primam et Herwagianam, perhumaniter communicavit), quum post eum annum nihil fere ex istorum duumvirorum officina prodierit (1);

Ed. Roberti Stephani Opp. Cic. ex Petri Victorii codd. cum ejusdem explicationibus suarum in Ciceronem castigationum. V Voll. f. max. Parisiis 1538; quæ quanti sit facienda, norunt eruditi;

6. Lugdunensi : editio splendida, continens de Officiis, etc. cum comm. Erasmi Roterod. Petri Olivarii, Petri Rami et doctissimi cujusdam viri. Lugduni ap. Theob. Paganum, 1556, f. 4;

7. Tigurina : de Offic. etc. cum castigg. et ann. D. Erasmi, Ph. Melanthon. B. Latomi, C. Coclenii, W. Anemœcii, Jo. Camerarii, J. Metzleri. Tiguri. Froschower. 1560. Hujus editionis mentionem fecerunt Heusingerus ad Cic. de Off. et Beierus;

8. Ed. Jo. Boulierii Opp. Cic. Philoss. Lugduni, ap. Ant. Vincentium 1560, III voll. f. 8, quæ, quamvis mox editione Lambiniana obscurata, suis tamen non caret laudibus, et immerito, ut ostendam ad Ciceronem de Divinatione, ab editoribus fuit neglecta;

(1) Habuit hanc quoque editionem ad manum Degenius in adornanda editione librorum de Officiis, deque ea loquitur in edit. III (1825), Introduct. p. XV sq. Habuit autem Degen. his libris annexos Ciceronis quatuor Rhetoricorum libros et duos de Inventione rhetorica, impressos ibidem apud eosdem, ubi in fine legitur : « Impressum Veneciis per Joannem et Gregorium de Gregoriis fratres. Anno Domini MCCCCCII. Die sexto mensis aprilis ». Cf. Beier. in Ind. edd. Cic. de Off. p. 448, n. 7.

9. Plantiniana, de Off. etc. et in his animadversa quædam post D. Lambinum ab Jo. Cauchio, Corn. Valerio, et Gul. Cantero. Annotationes P. Manutii in margine adscriptæ sunt; accedit D. Lambini annotatio. Antw. Plantin. 1568, f. oct.;

10. Ed. Hieron. Wolfii, Basileæ ap. Herwag. 1569, f. m. cum libris de Off. etc. et ejusd. in hos libros commentario;

11. Sylburgiana, Opp. Cic. omn. Ed. ad Manutianam et Brutinam conformata : cum annotationibus et castigationibus ex variis doctorum virorum scriptis selectis. X tomi f. oct. Francofurti apud Andr. Wechelii heredes, Claud. Marnium et Jo. Aubrium, MDXC;

12. Ed. Jani Gruteri et Jani Gulielmii, cum comm. utriusque et Penu Tulliano G. L. Frobrenii, V voll. f. max. Hamburgi ex bibliopolio Frobeniano, 1618;

13. Patavina. Præfixum videlicet est Somnium Scipionis editioni Macrobii operum, quæ prodiit Patavii 1736, ap. Cominum, f. 8, admodum elegans, quamque curavit Hieron. Vulpius, plerumque sequutus ed. Jac. Gronovii;

14. Ed. Goezii, cujus inscriptio hæc est : «M. Tullii Ciceronis Cato Major et Somnium Scipionis. Μάρκου Τυλλίου Κικέρωνος Κάτων καὶ Ὄνειρος τοῦ Σκιπίωνος. Ἑρμήνεια Θεοδώρου. In einem hie und da berichtigten Texte und durch Parallelstellen erläutert von Johann Adam Goetz. Nürnberg. 1801, in-8». Paucissima habet, quibus se commendet, hæc editio; græca vero ita corrupte expressa sunt, ut puerum plagulis corrigendis præfuisse credas. Gazæ certe quam dicunt, versionem, quamquam non admodum castigatam, multo tamen emendatiorem exhibent editiones Sturmianæ.

De editione Angeli Maii monui in Præfatione (1).

(1) Post hæc legitur in Moseri editione longus locus de Somnii Scipionis versione græca; quum præter illam, quæ jam dudum circumfertur sub Theodori Gazæ nomine, alia quædam exstare videretur, quæ Maximo Planudi tribuebatur, Moserus suspicatus est unam eamdemque versionem esse sub duobus istis nominibus; quam suspicionem certissimam esse firmis argumentis,

Delatus est denique, postquam dudum hæc editio describenda operis typographicis tradita fuerat, ad me liber, cujus inscriptio in novorum librorum catalogo, nundinis Lipsiensibus præmisso, magnam mihi exspectationem commoverat, dolorem etiam, quod non licuisset eo uti in ipsa mea editione adornanda. Est vero ejus libri inscriptio hæc: « M. Tullii Ciceronis libri de Republica, notitia Codicis Sarmatici facta illustrati quantumque fieri potuit restituti a D. Guilielmo Münnich professore Cracoviensi ». Goettingæ, apud Carolum Eduardum Rosenbusch. 1825, 14, et 245 pp. f. 8.

Quis non hoc indice lecto huic libro et Ciceronianum de Republica opus et supplementa ex Codice Sarmatico inesse credat? Et justior quidem ejus exspectationis causa esse videre poterat ei, qui legisset in Fr. Jakobsii Epistola ad F. G. Doeringium (secularibus Gymnasii Gothani a. d. S. Thomæ, 1824, scripta), p. 29, hæc viri illius clarissimi verba: « in reliquiis librorum de Rep... ab A. Maio ex palimpsesto Bibliothecæ Vaticanæ felicissime erutis, et mox, ut audimus, ex alio hujusmodi codice, in Gallicia forte reperto, multis accessionibus augendis ». Quis, inquam, non thesaurum exspectaverit? Accepimus vero pro thesauro, non quidem, quod est in proverbio, carbones, sed nihil, propter quod, librum nostrum jam e manibus emissum fuisse, magnopere sit dolendum. Et primum quidem Ciceronis de Rep. libri plane non insunt, sed agitur tantummodo de iis, et duabus quidem constat ille liber partibus. Parte priore accuratius docet Münnichius, quod minus accurate adhuc sciebamus, exeunte sæculo XVI, exstitisse adhuc in Polonia codicem librorum de Republica, neque vero ad hunc diem compertum esse, utrum etiam nunc in iisdem

ex MSS, quæ in Regia Parisiensi bibliotheca latebant collatione desumptis, doctissimique Hasii nostri auctoritate demonstrat. Illam conclusionem nunc exponere satis est; at supra memoratam disceptationem, haud secus ac MSS notitiam, ipsi græcæ versioni, quam infra legere est, præponendam servamus. Ed.

regionibus exstet, an alio delatus sit, an plane interciderit. Parte autem posteriore illud probatum ivit, Præsulem Camenecensem, postea Chelmensem, Premisliensem, denique Posnaniensem, Laurentium Grimalium Goslicium (Goslicki), mortuum anno 1607, habuisse illum codicem, eoque usum esse in conscribendo opere, cujus inscriptio hæc est : « De optimo senatore libri duo, in quibus magistratuum officia, civium vita beata, rerumpublicarum felicitas explicantur. Opus plane aureum, summorum philosophorum et legislatorum doctrina refertum, omnibus respublicas rite administrare cupientibus non modo utile, sed apprime necessarium. Accessit locuples rerum toto opere memorabilium index. Cum privilegio. Venetiis ap. Jordanum Zilettum, 1568, in-4. Idem Basileæ, 1593, apud Leonardum Osten, impensis Roberti Cambiers, in-8 (1) ». Et primum quidem illud satis probabiliter demonstrat, fieri potuisse per temporum locorumque rationem, ut isto codice uteretur Goslicius : deinde vero ex rerum cum libris Ciceronianis de Republica congruentia efficit, Goslicium non aliorum scriptorum veterum potius, quam Ciceronis de republica optima constituenda sententiam esse sequutum, quem quidem non ad verbum descripserit (nam ne unus quidem Goslicii locus Ciceronis alicui loco plane geminus est), sed ratiocinando et rebus digerendis sæpenumero expresserit; ex iis denique, quæ plus minusve cum fragmentis servatis vel repertis congruant, colligi id posse existimat, ut nonnullæ reperti operis lacunæ, quarum quidem quod fuerit vel esse debuerit argumentum, innotescat, eadem fere ratione expleantur, qua nunc Augustini quibusdam et Lactantii aliorumque locis ab A. Maio complures sint expletæ. Cujus rei aliquot exempla insigniora exhibet. Denique ex colore

(1) De eo viro ejusque libro vid. Henn. Wittii Diarium biographicum scriptorum sæculi XVII, pag. 43; Gesneri Bibliothec. in compend. red. a Jos. Simlero, pag. 445 sq. Collectio in unum corpus librorum, qui ab a. 1564 ad a. 1592 prodierunt, pag. 266.

orationis satis Ciceroniano non nimium immutata esse ea concludit, quæ suis immiscuerit Goslicius ex opere, quod non nominato auctore excerpserit : illud vero Goslicii opus denuo typis se vulgaturum spondens admonet lectores, ut vestigia Codicis Sarmatici librorum Ciceronis de Republica in Polonia persequantur. — Quæ omnia ut multa cum diligentia collecta et rationibus haud plane contemnendis demonstrata esse concedo, ita tamen animum nondum explevisse, nedum exspectationi speique, quam conceperam, satisfecisse, ingenue profiteor.

Tempestive quidem, quippe exeunte mense aprili anni 1824, prodierat F. C. Wolffii, Correctoris Gymnasii Flenopolitani programma, in quo insunt : « Observationes criticæ in M. Tullii Ciceronis Orationum pro Scauro et pro Tullio et librorum de Republica fragmenta ». (43 pp. in-4.) Sed quum id comparuisse sero comperissem, serius idem etiam ad me delatum esset, factum est, ut in annotatione conscribenda eo uti non possem, sed, quæ inessent ad hos de Republica libros sive emendandos, sive explicandos, ad calcem operis essent rejicienda et dijudicanda (1).

EX FABRICII BIBLIOTHECA LATINA

ED. J. A. ERNESTI, T. I, P. 199 SQQ.

« Somnium Ciceronis ex ultimo sive sexto libro de Rep. sive de optimo reipublicæ statu excerptum. Illud servavit ac duobus libris copiose illustravit Macrobius. Favonii vero Eulogii (2) Rhetoris Carthaginiensis disputatio in Somnium Scipionis ad V. C. Superium Cos. Provinciæ Byzacenæ

(1) Eas observationes nos, ut alia emendata de quibus agitur supra, suo quæque loco reponendas curavimus. Ed.

(2) Perquam exactum scriptorem vocat Barthius, Adversar. II, 19. Haud diversus hic mihi videtur ab Eulog. S. Augustini discipulo. Vid. hujus lib. de cura pro mortuis, cap. 11.

scripta, lucem debet viro, et hoc et multis aliis nominibus egregie de literis atque de Cicerone etiam promerito, A. Schotto, qui e vetusto codice Gemblacensi primus illam eruit subjunxitque libro quinto Quæstionum Tullianarum Antw. 1613, in-8; deinde Grævius suæ editioni officiorum a. 1688, in-8, subjunxit. Græca Somnii versio composita a Th. Gaza exstat in editione Ciceronis Aldina, et in Sturmiana Argentoratensi in-8. Etiam a Planude (vid. quæ de illa versione supra diximus, p. 10, n. 14, et not. Ed.) versum græce Somnium suspicatur Lambecius, etc. — E recentioribus præter Pet. Jo. Olivarium, Pet. Ramum, Bartholomæum Barrientum aliosque, hoc Somnium illustrarunt Ludov. *Vives*, tom. II Opp. Matth. Dresserus Francof. 1597, in-8; Joann. Sambucus Antw. 1573, in-8; Gerard. Vossius, Tungrensis, Rom. 1575, in-8; Elias Vinetus, qui reliquis a Schotto præfertur, et Ulricus Obrechtus Argentorat. 1666, in-12, atque in ejus Academicis ibid. 1704, in-4, p. 561 sqq. Antonii Mancinelli sermo in Somnium Scipionis, cum Xenocratis libello de Morte, per Ficinum verso, prodiit Daventriæ in-4, circa a. 1510, ut videtur, licet nota diserta temporis abest. Ludovici Vivis Somnium et vigilia, h. e. Somnium Scipionis cum enarratione, lucem vidit Basil. 1521, in-4. Consideratio Latini Latinii in hoc Somnium prodiit Antw. 1631, in-8».

A. MAII PRÆFATIO.

I. *Quo anno scripti fuerint libri de Rep.*

Tulliani operis de Republica partes ineditas, et mox alia Veterum scripta, hortante ac favente in primis eminentissimo et reverendissimo cardinali Consalvio, patrono ac peramante liberalium studiorum viro et regendæ reip. scientissimo, typis edere aggredior. Sed antequam de codice Vaticano loquar, cujus beneficio hæc politicæ scientiæ incrementa nactus sum, ipsius apprime operis nec injucunda nec inutilis historia pertexenda est.

Domitio Ahenobarbo et Claudio Pulchro coss. Varroniano scilicet Urbis anno 700 (qui erat annus auctoris nostri quartus et quinquagesimus, post consulatum decimus (1)) æstivo tempore Cicero calores maximos vitans in Cumanum secessit, ibique hos libros politicos scribere instituit (2). Et hujus quidem scripti natalis annus ex epistola ad Atticum quarti libri sexta decima constat, in qua se Cicero et huic operi instare nuntiat, simulque ait designatos esse consules Domitium et Messalam, qui reapse consulatum inierunt anno Urbis 701. Atque adeo notare lubet, inter Ciceronis, quæ supersunt, exceptis epistolis et orationibus, nobiliora scripta, hoc quidem de Rep. natum esse tertio loco. Nam

(1) *Decimus.* Censor Lipsiensis (1824, n. 7) hunc annum V. C. ait fuisse LIII ætatis et post consulatum Ciceronis nonum. Natum enim fuisse Nostrum ineunte anno 648, Q. Servilio Cæpione et Servilio Serrano coss.: consulem vero factum anno 691 æræ Varronianæ. Et ita est in tabulis consulum apud Wurmium de Pondd. Numm. Mensurr. ac de anni ordinandi rationibus ap. Rom. et Gr. (Stuttg. 1820.) Mr.

(2) Ad Q. fr. II, 14; III, 1, 5. A. M. — Quam præterea laudat Ang. Maius Ep. ad Q. fr. II, 16, ea nihil continet, quod ad nostrum opus pertineat, ut recte animadvertit cens. Lips. Sed neque in prima libri tertii epistola de eo sermo est. Mr.

post editum jamdiu de Inventione rhetorica opus, superiore anno libros de Oratore se absolvisse ait Cicero ad Atticum scribens, IV, 13; qua in epistola meminit Crassi, qui eodem tempore paludatus in provinciam erat profectus (1); cujus profectionis annum fuisse Urbis 699, exploratum est: nam consulatum cum Pompeio Crassus gerebat. Temporis igitur fecit propinquitas, ut duorum operum exordia parum dissimili ratione texerentur. Porro in Tullii editionibus si quis singula scripta chronologico ordine disponere volet, ei post oratorios ad Quintum libros, politici collocandi erunt; sin vero materiæ rationem habebit, libros de Rep. ante libros de Legibus ponet. Reliqua Ciceronis opera ipsa se posteriora esse produnt, vel quia tempus inscriptum habent, vel quia politicos libros commemorant. Editis de Rep. libris non mediocrem scribendi intercapedinem fecisse Tullium ait Atticus apud eumdem in Bruto, cap. 5. Utrum vero auctor septimo illo sæculari Urbis anno libros politicos ad umbilicum deduxerit, haud liquido constat. Quamquam reapse Tullius mira celeritate atque assiduitate scribere solebat, cujus rei testimonia apud ipsum sunt (2): unde fere colligimus Tullium unica illa apud Cumas rusticatione potuisse opus absolvere. Et tamen eo anno negotiosissimus in rep. vir plurimas et prope quotidianas causas egit. Ait enim anno ad fratrem scribens (3): « diem nullum esse scito, quo die non dicam pro reo ». Nam et Crassi absentis causam in senatu defendit: tum dixit orationes contra Interamnates,

(1) Conf. Ep. ad Fam. I, 9.

(2) De Legg. I, 3; ad Attic. XII, 14, 40, XIII, 26; ad Fam. VII, 28; Orat. 30.

(3) Lib. III, 3. — Pro Gabinio. Monet cens. Lips. l. c. in epistola, quam laudat A. Maius ad Q. fr. III, 4, Ciceronem potius de Gabinii judicio majestatis loqui, eoque defenso se infamiam sempiternam subiturum fuisse contendere: eumdem tamen Gabinium paullo post a Cicerone de repetundis esse defensum. Frustra videlicet. Vid. M. T. Cic. historia a Fr. Fabricio Marcodur. conscripta ad ann. Urb. 699, pag. 96 ed. Ern. min. Adde Corradum in Quæstura, pag. 264. Mr.

et pro Messio, pro Druso, pro Vatinio, pro Scauro, pro Plancio, pro Gabinio, pro Rabirio Postumo, et fortasse etiam pro Cœlio (1) : præter quam quod laudationem funebrem Serrani Domestici filii scripsit (2).

II. *Scopus dialogi de Rep. atque ætas qua habitus fingitur.*

Propositum autem Tulliani operis idem fere fuisse videtur, quod sibi Polybius scribendæ historiæ statuit, nempe ut doceret, quo politiæ genere, quibus viribus, quibus moribus populus romanus imperium orbis obtinuisset (3) : tum quia Tullius in vitiata jam tempora inciderat, eo præcipue nervos intendit, ut prisci moris severitatem reduceret, atque evanescentem vetustate remp. renovaret (4). Et quidem de Divin. II, 2, quum paullo ante opus suum politicum memoravisset, ait auctor : « quod munus reip. afferre majus meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus juventutem? his præsertim temporibus atque moribus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda ac coercenda sit ». Atque eumdem sibi scopum Varro proposuit, quum libros scripsit de vita populi romani. Ergo Polybium præcipue spectans Cicero dialogos suos de Rep. in Scipionis Æmiliani et personam et ætatem contulit : erat enim Scipio πρόσωπον πόλεως, reip. princeps vir, et, ut Velleius loquitur (5), eminentissimus sæculi sui; illa autem ætas romani nominis illustrissima, ut sæpe servat Polybius, moribus nondum corruptis, maxima gloria victoriarum : sublata enim Carthagine quæ diu æmula imperii fuit, manus suas Roma in totum orbem terra marique porrexit (6). Fuit enim illo ævo triumphus Macedonicus de Perseo, Illy-

(1) Ad Fam. I, 9, V, 8; ad Att. IV, 15; ad Q. fr. II, ult. III, 1, 4; Varro de Re Rust. III, 2; Val. Max. IV, 2; Dio Cass. XXXIX, 63.

(2) Ad Q. fr. III, 8. Cf. de Rep. IV, 8, not.

(3) Polyb. procem. lib. III.

(4) Cic. de Rep. III, 29, V, 1.

(5) Lib. I, 12, edit. nost. pag. 29. Ed.

(6) Seneca in historiis apud Lactantium, Inst. VII, 15.

ricus de Gentio, Achaicus de Corintho, Punicus de Carthagine: Numantinus; et præterea de Andrisco, de Aristonico, aliique triumphi minorum nominum. Plena erat græcis eruditis Roma; efferebant se oratores; recens prope erat Ennii, Plauti, Cæcilii, Terentii, Pacuvii, Accii Luciliique poesis. Tantus denique erat romanæ felicitatis apex, ut noster Africanus censor publicam precandi formulam mutandam curavisset: rogari scilicet deos jusserat, non jam ut augerent romanam fortunam, sed ut conservarent (1).

III. *Ratio operis sæpe mutata.*

Ceteroqui rationem scribendi operis non semel a Cicerone fuisse immutatam exploratum est. Prorsus ut Euphorion atque Panætius (2) tradunt ipsum Platonem suæ reip. initia sæpe subvertisse ac varianda curavisse. Cicero quidem Q. fratri narrat, se principio sermonem in novem et dies et libros distribuisse (3). Sed enim mox versa sententia, e novem sex fecit, ut ipse Cicero testis est (4) et alii auctores passim confirmant: totamque disputationem triduo absolutam voluit (5), quod præter alia testimonia nunc codex Vaticanus demonstrat, ita ut bini diebus singulis libri recitentur (6). Breviati sunt igitur dies dialogi, non tamen mutatus annus: tam enim novemdiales ferias prioris incepti, quam latinas posterioris, ipse auctor fuisse dicit Tuditano et Aquilio consulibus (7), id est, Varroniano anno 625, quo dialogus recitatur. Præterea personas principio fecit Africanum, Lælium, Philum, Manilium, Tuberonem, Fannium et Scævolam (8). Tum alibi (9) ad dialogum

(1) Valer. Max. IV, 1, 10.
(2) Apud Laertium, III, 25.
(3) Ad Q. fr. III, 5.
(4) Ad Att. XIII, 19; de Div. II, 1; Tusc. IV, 1; de Legg. I, 6, III, 2.
(5) Cic. de Am. IV, idemque apud Macrob. ad Somn. I, 4, sive de Rep. VI.
(6) De Rep. II, in fin.
(7) De Rep. I, 9; ad Q. fr. III, 5.
(8) Ad Q. fr. III, 5.
(9) Ad Attic. IV, 16.

adjungit etiam Rutilium. Mummii persona nusquam antea apparuerat, nisi in paullum corrupta Nonii lectione (1); nunc vero in Vaticanis reliquiis non semel loquitur. Illud mirum est, quod quum Fannius et in citatis locis et in codice Vaticano intersit dialogo, in opere (2) tamen de Amicitia, cap. 7, idem a Scævola dicatur non adfuisse in hortis Scipionis quum est de rep. disputatum, quumque Lælius patrocinium justitiæ gessit; rursusque Lælius eodem in opere, cap. 4, præsente Fannio, dicat Scævolam interfuisse secum dialogis de Rep. cum Philo et cum Manilio et aliis pluribus, quin tamen peculiarem faciat mentionem Fannii. Sane hi duo loci de Amic. satis indicare videntur Fannium abfuisse ab iis dialogis, quia Cicero, quum alia mutaret, hanc quoque personam (unamne an forte plures?) removendam putaverit: atque ita in procemio ad fragm. de Rep. censet Sigonius. Sed ecce nunc obstat codex Vaticanus, qui Fannii personam ad dialogum adducit. Itaque, ne cum A. Schotto (3) μνημονικὸν σφάλμα Ciceronis incusem, id unum effugium superest, ut Fannius secundi diei disputationi, cujus pars prior fuit de justitia, non interfuerit, digressus fortasse cum alio quovis ad negotia; uti ante dialogum de Oratore secundum discedit Scævola, cujus rei rationem reddit Attico (4) ipse auctor. Atque ejusmodi commutationes personarum et librorum in Academicis quoque scribendis fecisse se narrat Cicero (5). Præter librorum et temporis et personarum varietates aliam quoque novitatem cogitavit facere Cicero in his libris monente Sallustio (6); nimirum omissis antiquis illis personis, loqui ipse vel solus, vel cum personis æqualibus; sic enim et suam consularis

(1) Vide de Rep. V, fin.
(2) Ita ed. Rom. In ed. Stuttg. est *et opere*. Ms.
(3) Nodor. Cic. III, 5.
(4) Lib. IV, 16.
(5) Ad Attic. XIII, 13, 16.
(6) Lege ad Q. fr. III, 5.

hominis doctrinam dignitatemque commendari videbat, et ansam nanciscebatur de suorum temporum moribus disserendi, quod fieri non poterat, si antiquiores personæ dialogum facerent. Sed enim hæc varietas mente semel concepta effectu caruit; maluit enim Cicero sua tempora vitare, ne quispiam offenderetur. Quare nec Varro in his dialogis includi potuit, quod a Tullio poscebat Atticus, nisi eum forte aliquo in procemio appellavit auctor, quod satis incertum est. Quinta in his libris scribendis mutatio fuit ratio prooemiorum. Namque ad Atticum, IV, 16, ait se in singulis libris uti prooemiis. Itaque vel novem, vel saltem sex fieri debuerunt prooemia. Sed enim quum deinde binos in singulis diebus concluserit libros, tribus tantum prooemiis opus fuit, ante primum videlicet librum, ante tertium, et ante quintum, quia nonnisi abrupto dialogo locus est interponendi prooemii. Itaque et tres libri de Legibus, quoniam uno die recitantur, unico utuntur exordio. Sane in Vaticanis de Rep. membranis nihil est medium inter primum et alterum librum, ut necessaria ratio docet quaternionis XIV, qui integer superest : præter quam quod ibidem librum incipere sine prooemio docet ille solemnis in initiis defectus aliquot verborum. E tertii libri prooemio supersunt in Vaticano codice paginæ octo, itemque fragmentum quoddam apud Augustinum. Quinti libri prooemium memorat idem Augustinus, ejusque nobilem particulam recitat. Prooemia librorum reliqua, siquidem scripta fuerunt, in eo volumine prooemiorum, nunc deperdito, quærenda sunt, quod Cicero sibi confecerat, et ex quo eligere solebat, quum aliquod σύγγραμμα instituisset (1) : Demosthenem in hoc etiam imitatus, cujus multa prooemia sunt; itemque Theophrastum et Demetrium Phalereum (2); quorum postea exempla Fronto sequutus est (3). Denique tantus fuit in politicis

(1) Ad Att. XVI, 6.
(2) Laert. V, 2 et 5.
(3) Princip. Hist.

libris scribendis vel labor Ciceronis vel æstuatio, ut ipsemet de exitu dubitaverit (1), scripseritque ad fratrem (2) se, nisi opus e sententia succederet, dejecturum illud in mare, quod scribens spectabat.

IV. *Cuinam opus de Rep.* προσφωνεῖται?

Ciceronis de Rep. opus homini æquali inscriptum fuisse, patet invicte e Vaticanis reliquiis (3): « disputatio repetenda memoria est, quæ mihi tibique quondam adolescentulo est a P. Rutilio Rufo, Smyrnæ quum simul essemus complures dies, exposita ». Ante opus de Rep. scriptum semel versatus est in Asia Cicero anno ætatis XXIX, quum eas provincias et valitudinis confirmandæ et eruditionis causa peragravit (4); quin et Rutilium Smyrnæ a se auditum loquentem confirmat idem Cicero (5). Age vero quisnam adolescentulus Ciceronis vel comes in illo itinere, vel certe simul Smyrnæ versatus fingitur? Atticus in primis menti occurrit, qui Ciceronem vidit eo tempore Athenis (6), quemque facile crediderim comitem se Ciceroni in Asiam eunti adjunxisse, præsertim quum Atticus ad eas transmarinas regiones identidem se conferret negotiorum et nominum causa quæ ibidem habebat (7). Erat autem Atticus duobus tantum annis major natu quam Cicero: Atticus enim anno ætatis septuagesimo septimo mortuus est Domitio et Sosio consulibus (8) anno Urbis 722; Cicero annum agens LXIV occisus est anno Urbis 711; ergo is annus erat Attici sexagesimus sextus. Ergo quum Cicero audiebat Smyrnæ Rutilium, Atticus

(1) Ad Atticum, IV, 16.
(2) Lib. II, 14.
(3) De Republica, I, 8.
(4) Brut. 91.
(5) Brut. 22.
(6) Cic. de Finibus, V, 1.
(7) Ad Att. IV, 15, 17, 18, V, 13.
(8) Nepos vit. Attic. 21, 22.

annum agebat XXXI. Atqui hac ætate dici poterat Atticus adolescentulus : namque adolescentes dictos fuisse interdum qui vel quadraginta annos nati essent, satis exploratum est (1). Ergo nihil obstat quominus Cicero in prædicto Vaticani codicis loco videatur de Attico loqui : quod si verum est, sequitur, ut eidem opus hoc politicum fuerit inscriptum. Sane universa procemii ratio ad personam Attici fortasse quadrat : Cicero enim totus in eo est, ut suæ vitæ institutum defendat adversus eos, a quibus reprehendebatur, quod homo doctus et literarum omnium plenissimus in rep. administranda tempus terere maluisset, quam se quieti literariæ tradere. Atqui hæc erat solemnis et unica Epicurei Attici (2) in amicum Ciceronem criminatio, ut diserte comperimus (3). Accedit, quod Atticus plurimis sæpe laudibus libros de Rep. ornavit (4), quod ut faceret non solum materia in causa fuit, verum etiam fortasse fama, quæ ad eum apud omnes posteros redundatura videbatur, si nomen Attici cum tanti operis gloria esset sociatum. Rursus pro Attico facit, quod ei inscribitur Lælius, cujus operis complures sunt cum hoc civili congruentiæ. Infirmat vero sententiam severior illa in primi libri procemio disputatio auctoris adversus vituperatores instituti sui; in quibus quum fuerit Atticus, nonne inhumane fieret in eum invectio, cui honos tribuendus est? Denique si forte vera sunt (fabularum enim similia videntur), quæ paullo inferius e Bullartii historia referemus, codex olim in Sarmatia observatus libros de Rep. testatus est fuisse ad Atticum scriptos.

(1) Forcell. voc. *adolescens*. Populariter autem loquitur Augustinus Civ. Dei, XXII, 15, quum ait juventutem ex sententia doctorum circa triginta annos definiri.

(2) Atticum fuisse Epicureum patet ex Cic. de Legg. I, 7, et ex Tuscul. I, 6, facta comparatione cum Lactantii loco Inst. VII, 7. Idem tamen Atticus, quamvis a rep. gerenda abhorreret, nihilominus ad Att. IV, 6 dicitur natura πολιτικός. [Ad locum de Legg. vid. ed. nostr. p. 53, 54, et 548 sq. Mr.]

(3) Ad Att. I, 17.

(4) Ad Att. V, 12; VI, 1, 2, 3; VII, 2, 3.

Hæc ego paullo prolixius disputavi propterea, quod gravis admodum dubitatio mihi esset oborta, num politici libri Quinto fratri fuerint inscripti. In multis autem quæstionibus fit, ut res verbosior hæc fuerit, illa verior. Causa mihi dubitandi sunt illa verba Marci ad fratrem (1) loquentis de varianda temporum et personarum ratione in his dialogis : « ego autem id ipsum tum eram sequutus, ne in nostra tempora incurrens, offenderem quempiam : nunc et id vitabo, et loquar ipse tecum; et tamen quæ institueram ad te, si Romam venero, mittam. » Quid est enim « loquar tecum, » nisi vel in procemio vel in dialogo cum Quinto loqui? Nam coram certe non poterat, quia tempore illo Quintus versabatur in Britannia cum C. Cæsare. Atqui in dialogo non est Quintum alloquutus; ergo in procemio : nisi forte id quidem facere cogitavit Cicero, sed deinde sententiam mutavit. Tum et locutio « quæ institueram ad te mittam », hoc quidem loco videtur intelligenda de volumine in Britanniam ad Quintum transmittendo; ceterum « alicui mittere librum » significat interdum apud Latinos, quod græce προσφωνῆσθαι, ut Varr. Ling. Lat. IV, 1, et Dig. XXVII, 1, 1; sicuti apud Lactantium, Inst. VII, 4, et de Op. D. I, idem sonat « librum scribere ad aliquem ». Superest videndum num Quintus adolescentulus cum Marco Smyrnæ fuerit. Comitem fuisse Marco Quintum in illo itinere juvenili, saltem Athenas usque, patet omnino e procemio libri extremi de Finibus, ubi Marcus narrat, se quodam die, postquam Athenis audivisset Antiochum (quem sex menses audivisse illa in urbe, dum peregrinaretur, confirmat Cicero Brut. 91), dialogum instituisse cum Q. fratre, T. Pomponio, Lucio Cicerone patruele, et M. Pisone. Quidni igitur Quintum in Asiam quoque comitatum esse fratri arbitremur? Illud etiam in memoriam revocemus, Marcum libros oratorios, quos anno ante politicos scripsit, Q. fratri

(1) Lib. III, 5.

misisse : quæ res utri faveat sententiæ, non definio : esset enim pietatis maximæ indicium, binum opus tantique pretii ad fratrem misisse; et tamen Atticum summo amore devinctum non saltem secundo munere adfecisse, vix credibile videtur. Denique levis mihi et vix probabilis suspicio incidit, libros Tullii politicos neque Attico, neque Quinto, sed Varroni fuisse inscriptos, qui fuit decennio major Tullio (1). Namque in mentem venisse Ciceroni Varronem appellandi procemio aliquo librorum de Rep. testis ipse est (2) : « Varro, de quo ad me scribis, includetur in aliquem locum, si modo erit locus. Itaque cogitabam, quoniam in singulis libris utor procemiis, aliquid efficere, ut non sine causa istum appellarem ». Sed enim consideratis Tullii epistolis ad Varronem facile existimes nullum huic ab illo ante Academicos inscriptum fuisse librum; denique ejusdem Tullii ad Atticum verba (3), quæ in decimo testimonio a me proferuntur, rem adhuc vehementius negant.

(1) Hieronym. Chron.

(2) Ad Att. IV, 16.

(3) Ad Attic. XIII, 18. Confer etiam XIII, 16. — *Negant.* Admodum infirmas esse rationes, quibus a Cicerone alii cuipiam, quam Attico, inscriptos esse hos libros probatum ivit A. Maius, jam ante me judicavit censor editionis Romanæ Gottingensis (1824, n. 44), et liquido demonstravit censor Lipsiensis (l. c. n. 5), cujus rationibus non est quod nova adminicula quærantur. Quod enim A. Maius affert ex quinta libri tertii ad fratrem epistolà, de eo Ciceronis proposito intelligendum, quod non ad exitum perductum est. Quum enim sibi proposuisset mutare totius operis formam (de quo consilio hoc ipso et tertio potissimum hujus præfationis capite loquitur A. Maius), ipseque in eo cum fratre colloquentem se fingere voluisset, quod consilium cepit absolutis jam duobus libris, mutato rursus consilio *loquendi cum fratre* ad primam rediit sententiam, neque ipse loquutus est. Attico vero inscriptos re vera esse hos libros, præter rationes ab ipso A. Maio allatas, demonstrat locus Cic. Brut. 5, § 19, ubi, postquam Cicero ob opus historicum ab Attico sibi inscriptum simile aliquod ἀντίδωρον ei promiserat, Atticus respondet: « ego a te peto..... ut scribas aliquid : jam pridem enim conticuerunt tuæ literæ. Nam ut illos de Republica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus : eisque nosmet ipsi ad veterum annalium memoriam comprehendendam impulsi atque incensi sumus ». Quem ego locum cum cens. Lips. a Schütsio

V. *Quinam opus de Rep. memoraverint usque ad Christi sæculum VII.*

Quanta olim admiratione excepti sint Ciceronis de Rep. libri pronum creditu est, si auctoris famam, si argumenti præstantiam, si styli splendorem cogites. Cicero quidem ipse ait, ut supra docui, eos fuisse ab Attico lectos ac devoratos probatosque valde ac dilaudatos. Cœlius item Ciceroni nuntiabat, libros ejus politicos omnibus vigere (1). Jam consequutis temporibus sine dubio in omnium manibus fuerunt, quod apparet ex eorum multitudine, qui de illis loquuntur. Suetonius quidem eos peculiari opere collaudavit (2) : tum lecti sunt seu citantur hi libri a Seneca, Plinio seniore, Frontone, Gellio, Macrobio, Eulogio, Servio, Philargyrio, Juvenalis scholiaste, Lampridio, Nonio, Charisio, Diomede, Victorino, Nectario, Hieronymo, Ambrosio, Boethio, Isidoro, Prisciano, præsertim vero a Lactantio atque ab Augustino, quorum uterque multos ac splendidissimos locos mutuatus est : immo, ut opinor, e Tulliani operis titulo ortum est Augustino consilium scribendi operis inter sua præclarissimi de Civitate Dei. Quin Livius politicos Tullii libros legerit, dubitari non potest (3). Suspicari licet etiam de Dione Cassio, de Arnobio, Ammiano Marcellino, Apuleio, Cypriano, Tertulliano, Aur. Victore,

haud satis idoneis rationibus aliunde huc translatum dici existimo. Quod vero ait Ciceronem, inter hos de Republica libros et Brutum, libros de Legibus edidisse, id velim discere unde sciat. Ego enim, collatis ponderatisque omnibus quod ad librorum illorum compositionem editionemque pertinet argumentis, eos post Ciceronis demum mortem exiisse, neque ab eo plane esse absolutos, quamquam scriptos a. Urb. cond. 702, Ciceronis anno LVI, veri habeo simillimum. Vide meam in libros de Legibus introductionem, pag. XXV-XXVIII. Conf. Corradi Quæstur. p. 265 ; Fr. Fabr. Marcodur. in Vita Cicer. pag. 100. MR.

(1) Ad Famil. VIII, 1.

(2) Vide testimonia.

(3) De Rep. II, 5, not.

Ampelio, et de etymologo quodam Vaticano (1). Utrum veteres grammatici ad hoc opus Tullianum commentati sint, nescimus; nisi forte id fecit Victorinus, quam rem sibi prope persuaserunt A. Schottus (2) atque Patricius (3): uterque autem nititur auctoritate divi Hieronymi (4), qui commentarios Victorini memorat ad dialogos Ciceronis, quo nomine hi libri civiles intelliguntur ob eorum præcipuam dignitatem (5). Ne Græcis quidem id opus ignotum fuit; quamquam hi plerumque suis contenti et elati, latina scripta valde negligerent: sane et politicis libris Græci ita abundarunt, ut Ciceronis opus ab iis consuli necesse vix fuerit: quum contra Cicero Græcorum fontibus suos omnes hortulos irrigaverit. Adversus Ciceronis politiam calamum strinxit Didymus chalcenterus, ille Augusteo ævo innumerabilium scriptorum parens; quem mox retudit patrocinio arrepto Suetonius, ut nos Ammianus Suidasque docent (6): neque illud mirum fuit, quandoquidem et Platonis politia criminatores græcos nacta est, quos inter Zenonem, Aristotelem atque Athenæum (7). Aristides item Quintilianus politiam Ciceronis novit (8). In Vaticano quodam palimpsesto latet græcus auctor politicus, sive potius fragmenta ejusdem: is auctor neque antiquissimus est, neque valde recens: scriptura quidem codicis sapit sæculum decimum; sed de auctoris ipsius ætate nihil adhuc decerno: quamquam ille politicus, cujus Photius Cod. xxxvii notitiam nobis exhibet, adeo congruit cum Vaticano, ut plane idem homo esse

(1) In notis de Rep. I, 25, 28, 32, 43; II, 18, 20, 22; III, schol. IV, schol. V, fin. et fragm. incert.

(2) Nod. Cic. III, 5.

(3) Præf. ad Fragm. de Rep.

(4) Contra Ruf. I, 16.

(5) Vide scholion ante librum IV de Rep.

(6) Vide testimonia.

(7) Plutarch. de Stoic. repugn. ed. Reisk. I, 10, p. 282; Aristot. Reip. II; Athen. XI, 15.

(8) De Rep. IV, in fin.

videatur, Justinianæi scilicet ævi scriptor, et fortasse ille Petrus Protector politica doctrina clarissimus. Is igitur Vaticanus anonymus libros aliquot conscripsit περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης; libro autem quinto, qui est de Arte regnandi (sicuti quintus Ciceronis est de reip. rectore), præponit summarium in complura capita tributum, quorum in uno comparatio fit politiæ Platonicæ cum Tulliana; quodque magis interest, præfertur Platoni Cicero. Merito igitur literatissimus Gallus, et de Rep. Ciceronis optime meritus, Bernardus (1) præf. nov. ed. p. 11, suspicatus est, Græcum illum Photii anonymum ad imitandam Ciceronis politiam studium suum contulisse : nunc autem commode accidit, ut reliquias utriusque operis Vaticanorum codicum beneficio vulgare liceat.

(1) *Bernardus*. Est vero libri ejus hæc inscriptio : « De la République, ou du meilleur gouvernement; ouvrage de Cicéron rétabli d'après les fragments et ses autres écrits, et traduit en français avec des notes historiques et critiques, et une dissertation sur l'origine et le progrès des sciences, des arts et du luxe chez les Romains. Nouvelle édition revue et corrigée, à laquelle on a joint le texte latin, avec deux dissertations nouvelles : 1a Recherches sur le traité de Cicéron, intitulé de la Gloire » : quæ probare vult in hac dissertatione Bernardus, Alcyonium sæculo XV re vera superstites habuisse libros Ciceronis de Gloria, eosque, postquam aliquot eorum laciniis suos de Exsilio libros exornaverat, igni vel alio modo corrupisse : « 2a Sur les Fondements du droit et de la Justice, par M. Bernardi, 2 voll. Paris, chez Delance, imprimeur-libraire, 1807, f. 8 ». Collegit in hoc opere Bernardus ex libris Ciceronis superstitibus omnia fere, quæ de republica administranda variis locis sunt disputata, admixtis, quæ prius ferebantur, librorum de Republica fragmentis, eamque farraginem satis commode in sex libros centonis instar distribuit ad modum Brossii, qui Sallustiani historiarum operis (quamquam non semper accurate adhibita arte critica) probabilem conflavit speciem. Obiter moneo errare Bernardum in sua de Alcyonio disputatione (T. II, p. 281 sq.), si credit hunc Alcyonii locum esse ex libris de Gloria, ubi ait (pag. 104 ed. Menkenii, Lips. 1705) : « ut eximius orator Isocrates refert, cujus quidem optimis præceptis et summa eloquentia adductus, sæpius laudare soleo, quam forsitan necesse sit ». Verum est, insunt huic loco verba Ciceronis, sed memoriter et parum eleganter ex initio tertii Ciceronis de Legibus libri deprompta vel detorta potius, ubi Noster de Platone loquens, « Sequar igitur, ait, ut institui, divinum illum virum; quem, quadam admiratione commotus, sæpius fortasse laudo, quam necesse est ». Mr.

VI. *Quinam memoraverint a sæc. VII ad XII.*

Post Isidorum, id est post christiani ævi sæculum septimum, haud scio an quisquam Tullianum de Rep. opus commemoret ante Gerbertum Gallum, qui sæculo decimo e monacho Floriacensi abbas Bobiensis, deinde Rhemorum tum Ravennæ archiepiscopus, et denique romanus pontifex creatus est. Is epistola LXXXVII Constantinum scholasticum ad se accersens, ait: « comitentur iter tuum Tulliana opuscula et de Republica et in Verrem, et quæ pro defensione multorum plurima romanæ eloquentiæ parens conscripsit ». Ergo illo adhuc tempore politici libri superesse credebantur, quandoquidem Gerbertus sine ulla dubitatione eos ad se deferri jubet. Jam vero quoniam codex de Rep. Vaticanus e Bobiensi s. Columbani cœnobio Romam, ut mox dicemus, advectus est (cui cœnobio præfuit abbas Gerbertus et libros plurimos undique conquisivit (1)) haud injuria credendum videretur, hunc ipsum codicem allatum esse Bobium ad Gerbertum a Constantino; ibique consequutis temporibus fuisse rescriptum a monachis; et denique multa post sæcula Romam et in Vaticanam bibliothecam translatum, a me denique nunc esse lectum. Verum ei conjecturæ duo maxime obstant. Primo enim prædictas literas non Bobii scripsit Gerbertus, sed Rhemis, quum ibi esset Adalberoni archiepiscopo ab epistolis anno 987 (2): itaque ait exspectare se Constantinum ad XVI kal. septembris, quæ dies præfiniri poterat venienti de Floriacensi ad Ligerim monasterio Rhemos; non item venienti e transalpina Gallia Bobium in Italiam. Igitur Constantinus codicem de Rep. non Bobium, sed Rhemos detulit, si tamen detulit. Præterea Vaticanus codex ante ætatem Gerberti videtur Bobii non solum exstitisse, verum etiam ibidem fuisse rescriptus : namque Au-

(1) Gerb. Ep. CXXX.

(2) Vide Rer. Gallic. et Francic. scriptores, itemque eorum indicem chronologicum, tom. X, pag. 392, 393.

gustini superimposita Ciceroni scriptura (de qua mox loquar) videtur antiquior sæculo decimo. Ergo non audeo definire utrum Vaticanus hic codex Gerberto aliquid debeat necne. Sæculo XII Joh. Saresberiensis Ciceronis de Rep. locos citat, quos in nostra editione et in præpositis testimoniis videre est. Et quidem locus de poetis (1) (siquidem is pertinet ad libros de Rep. ut putavit Sigonius, utque docere videtur Augustinus ep. XCI) longior multo est apud Saresberiensem, quam apud Augustinum : quamquam ea potius interpolatio quædam credenda est. Alterius loci (2) etsi initium sumi poterat e Macrobio (3), tamen sequentia videntur sumpta ex ipsius Ciceronis lectione, quoniam Macrobius in alia abit. Ergo utrum manibus ipsum Ciceronis opus triverit Saresberiensis, haud liquido constat (4). Ceteroqui mirum non esset haud caruisse his libris politicis Saresberiensem sæculo XII; siquidem ii vix ducentos ante annos ad Gerbertum deferebantur. Sane Lipsius aiebat (5) se in Jo. Saresberiensis centone multos pannos purpuræ agnoscere et fragmenta ævi melioris. Eodem sæculo Petrus Blesensis indicium aliquod edidit, se legisse libros de Rep. (6). Itemque æqualis ejus Petrus Pictaviensis locum ex iisdem libris profert (7) : quod ipsum animadversum

(1) De Rep. IV, 9.

(2) Polycr. VI, 21. Vide testimonia.

(3) Ad Somn. I, 1. Locus item Macrobii, in quo sermo fit de Frontone, profertur integrior a Saresberiensi, quam est in editionibus Macrobii. Vide testimonia in mea Frontonis editione.

(4) Videsis disputata a nobis ad IV, 9 de Rep.

(5) Ad Tacit. Annal. XII, 63.

(6) Ep. LXXXV. Conf. de Republ. lib. IV, cap. 1, not. Petrus certe Somnium legebat; nam Epist. LXV visionem Africani memorat. Tum Epistola LXVII tota est de administranda rep. Epistola vero LXXI tota de jure. In aliis quoque Epp. multam Petrus doctrinam auctorumque veterum lectionem præ se fert.

(7) In Epistola ad calumniatorem Biblioth. Lugd. PP. tom. XXII, p. 824. Conf. de Rep. V, 7.

Barthio puto, a quo diserte dicitur (1) Petrus Pictaviensis habuisse Ciceronis de Rep. libros integros.

VII. *Spes inveniendi operis de Rep. usque ad sæc. XVII.*

Recentiora tempora ingressis duo nobis occurrunt græci homines, Planudes et Gaza, quorum alter sæculo XIV, alter sequente, Somnium Scipionis in græcam linguam converterunt. Cave tamen credas græcos hos interpretes habuisse codicem de Rep. integrum. Scipionis quippe Somnium a politico corpore avulsum passim occurrit in codicum apothecis, præter quam quod in Macrobii quoque exemplaribus exstat. Affirmare igitur licet, post duodecimum certe sæculum famam tantummodo incertam et levem de politicorum librorum incolumitate seu spe mansisse. — Ciceronis de Rep. nominatim libros cum aliis ejusdem operibus, jussu præsertim Clementis VI, papæ literatissimi (2), a Francisco Petrarcha fuisse diu, acriter, magnis impensis curisque vestigatos, testem ipsum habemus virum incomparabilem prolixa epistola sen. XV, 1, quæ tota est de Ciceronis libris (3). Sed tamen incassum politicorum librorum fuisse vestigationem, seque de iis demum desperavisse confirmat idem et in prædicta epistola et in secunda ad viros illustres. Fortunatus alioqui homo in inveniendis Ciceronis scriptis et ærumnosus in amittendis!. Namque is reperit Tullii epistolas ad diversos, idemque amisit libros de Gloria. Illud miror, ab infinitæ memoriæ viro J. A. Fabricio fuisse in Varrone prætermissum, quod nempe Petrarcha Varronis libros divinarum et humanarum rerum puer legerit, quam rem ipse Petrarcha non sine dulci animi sensu memorat epistola quinta ad viros illustres; mœrens pariter,

(1) Adversar. XXXII, 5, 18.

(2) Sic eum appellat ipse Petrarcha Ep. fam. VIII, 6, qui sæpe se ante ejusdem Pontificis maximi pedes fuisse dicitur Rer. memor. II, 1, fin.

(3) De Ciceronis scriptis a Petrarcha jubente Pontifice quæsitis legesis etiam Ep. fam. VII, 4, et ad Vir. ill. 1 et 2.

quod illud volumen sibi jam ad manus non esset. Tantum opus, quingentis abhinc annis a Petrarcha lectum, si cui demum mortali se visendum constituet, is merito hecatomben fortunæ immolabit. Rei tamen dubito utrum arrogem, an derogem fidem : licet enim suspicari lapsum esse memoria senem Petrarcham, ita ut puer legerit de lingua potius latina libros (cujus operis codex omnium parens et antiquissimus jam tum Florentiæ exstabat). Sic enim in his loquitur haud semel Varro (1), ut prius de iis quæ ad deos, deinde quæ ad homines, dicturum se esse spondeat. Divinarum autem et humanarum rerum Varronianos libros ex Augustino potius innotuisse Petrarchæ putem. Interim alia quoque calamitas Varronis librorum est, quod Hieronymi epistola XXXIII, in qua syllabus eorum præscribebatur, mutila est, quam utinam codex aliquis expleat! Sed in viam redeamus. Pogii quoque (qui tot Veterum scripta invenit) ætate quæsitum esse Ciceronis de Rep. opus satis declarat Leonardus Aretinus, qui Pogio anno 1416 gratulans de reperto Quintiliano, ait : « quem ego post Ciceronis de Rep. libros plurimum e latinis desideratum et præ cunctis deploratum affirmare ausim (2) ». Qui autem politicos Tullii libros eo tempore vestigavit, ipse in primis Pogius fuit, hortante ad id inter alios Fr. Barbaro, ep. I, p. 7. Pogius ipse ad amicum scribens (3) de Nicolai Treverensis bibliotheca codicum veterum, sic hunc facit loquentem : « de Rep. dicit se deceptum (4), et illum librum fuisse Macrobium super Somnio Scipionis; sed tamen se non desperare quin reperiatur : ait enim quemdam doctum virum dixisse sibi, ubinam esset, et se quamprimum eo profecturum ». Rursus idem Pogius alia epistola (5) : « quantum Nicolao

(1) Ling. Lat. IV, 10, 11; V, 3.
(2) Ep. IV, 5.
(3) Ep. XXVI, p. 79, apud Mehusium præf. ad Ambros. cam. p. 41.
(4) Idem propemodum error accidit Mabillonio Mus. Ital. t. I, p. 79.
(5) Inter Epistolas Ambr. cam. lib. XXV, 42.

Treverensi credendum sit judicabo, quum in lucem venerint, quæ retulit de Rep. Ciceronis ». Porro quum cardinalis Bessario ob inquirendum Ciceronis de Rep. opus plus mille aureorum insumpsisse tradatur (1), quumque Pogius in Bessarionis clientela fuerit (2), opinari licet Bessarionem usum esse vestigatore Pogio tot jam veterum voluminum felicissimo inventore. — Jo. Lelandus, qui commentarios de scriptoribus Britannicis edidit, ex incerta fama refert (3) Ciceronis codicem de Rep. exeunte sæculo XV fuisse inter libros Gulielmi Tillæi in Anglia, sed ibidem incendio deinde absumptum. — Jo. Sturmius anno 1552 epistola ad Rogerum Aschamum, p. 534, ait : « sed ecce, Aschame, quidam in hac vicinia (urbis Argentorati) mihi promisit libros Ciceronis de Rep. Sexies mihi ad eum : si adferantur, me quid poterit esse beatius? senatoriam præ me gravitatem feram ex antiqua disciplina, si obtinebo. Sed ut nunc homines sunt, valde metuo, ne sit nihil : sed si verum sit : mittam etiam tibi, etc. quam vereor, ne sit nihil! verum tamen in epistola quam ad me scripsit, attingit loca quædam et eorum argumenta, quæ non puto esse de nihilo ». Utinam vere distincte memorasset Sturmius ea loca et ea argumenta! nunc enim Vaticanus codex fortasse doceret, verusne fuisset ille rumor, necne. — Jam post elapsum triennium hæc ipsi Sturmio scribebat ex Anglia Aschamus p. 99 : « quærebat a me (card. Polus), an quidquam ego umquam vidi de libris Ciceronis de Rep. Aiebat se semel MM (Villem. expressit *millies*) aureorum consumpsisse mittendo certo quodam homine in Poloniam, qui eos libros perquireret, quorum illic inveniendorum spem quidam ei fecerat. Ego statim narravi, quid tu ad me olim de illis

(1) Fabric. Bibl. Lat. in Cic. Nihil tamen ait hac de re Bandinius in vita Bessarionis; quare licet suspicari confusum cum Polo (de quo mox) Bessarionem.

(2) Bandin. vit. Bessar. pag. 21.

(3) Tom. II, cap. 95, pag. 483.

libris: et rogavit, ut ad te scriberem, ut sciremus, ecquidne certi de illis libris ». — Andreas Patricius Polonus, præf. ad fragm. de Rep. (1) sic loquitur : « hæc quum scriberem, ac eorum de Rep. librorum jacturam tacitus mecum meditarer, narravit mihi patronus et amicus summus meus (videtur Philippus Padnevius episcopus Cracoviensis) se ex Alb. Crissio, homine, dum viveret, perurbano et pererudito, audivisse, primos ex iis libros quatuor ab eo in legatione anglicana, anno Chr. 1557, in quodam monasterio visos esse : quos quum ita ibi tum reliquisset, ut eos in reditu vellet secum asportare, ex legatione rediens nullos reperit. Dicebantur autem furto inde prærepti fuisse ». — Revera Petrus Ramus, cujus item in Ciceronem nobilitatæ curæ sunt, quique paullo post in Bartholomitica clade periit, sic ait præf. ad Scipionis Somnium : « sex libri de Rep. sive perierint, sive sub signo claustrisque, quod audio, a certis hominibus in rep. nimium religiosis tamquam Sibyllini libri retineantur ». — Porro de politicis Tullii libris per Sarmatiam quæsitis, mira sunt quæ in Jo. Zamoscii vita narrat Bullartius (2), nempe nobiles quosdam Polonos post annum 1576 ab obsidione Plescoviæ urbis digressos perrexisse in interiores regiones, ibique cum aliis priscarum literarum monumentis invenisse *les livres de Cicéron de la République adressés à Atticus, écrits en lettres d'or*. Bullartii hunc locum vel non vidit, vel contempsit Walchius, qui in libello de dedicationibus librorum veterum latinorum ne verbum quidem facit de politicis Tullii libris. Sane fabulam suam Bullartius facilius nobis persuasisset, si græcos libros iis in regionibus repertos narravisset : latina (3) quippe

(1) Ed. 2 Venet. ann. 1565.

(2) Bullartii locus est in libro, qui inscribitur *Académie des sciences et des arts*, tom. I, pag. 87. Mr.

(3) *Latina . . . videntur*. Non possum facere, quin hic adhibeam, quæ docte et admodum probabiliter contra hanc A. Maii sententiam protulerunt censores non semel laudati et sæpius laudandi, Gottingensis (1824, n. 44) et Lipsiensis

monumenta numquam ibi exstitisse videntur. — Caspar

(1824, n. 5). In eo quidem uterque cum A. Maio consentit, Bullartii fidem haud magni esse faciendam, quippe qui non fideliter, sed raptim et contorte, quæ ex meliore fonte hauserit, suo more turbaverit; eoque, quo minus fides narrationi haberetur, ipse in causa fuerit. Exstat enim liber fide dignissimus Laurentii Mülleri, qui quondam Curlandiæ principi fuit a consiliis aulicis, cujus inscriptio hæc est: *Polnische, Liefländische, Moskowitische, Schwedische und andere Historien, so sich unter dem jezigen Könige zu Polen (Stephan Batori) zugetragen*. Primum comparuit hic liber Francofurti anno 1585, duodecim plagulis forma in-8; postea sæpius editus est. Vid. Hoppii Schediasma de scriptt. Polon. § 16. In illo libello locus inest jam a Schmausio, professore quondam Gottingensi, laudatus (*Hannover. gelehrte Anzeigen* 1750, n. 9, p. 74), ubi L. Müllerus de itinere suo loquens, quod cum aliquot sociis fecit anno 1581 per Chersonesum Tauricam, ita (utimur enim ipsius verbis): *Wir haben auch einen Wolhynischen Edelmann mit uns gehabt, Woinowsky genannt... Derselbe hatte aus der Bibliotheca in der Wallachey, als der Despot vom Herrn Lasky eingesetzet, und ter Türkische Gubernator, der Alexander, geschlagen worden, herrliche* monumenta scripta *bekommen, darunter auch die* libri Ciceronis de Republica ad Atticum, *mit güldenen Buchstaben* [aureis videlicet literis initialibus] *auf Pergament geschrieben waren, in einem Umbschlage mit einem unbekannten Sigel verpitschiert gewesen, wie man noch sehen konnte; und musste sie etwa ein grosser Herr in Werth gehalten haben*. Cui non hæc extrema in memoriam revocant, quæ Petrus Ramus scripsit in Introductione in Scipionis Somnium, Parisiis a. 1546 editum, cujus hoc est initium: «Sex libri de Republica...sive perierint, sive sub signo claustrisque (quod audio) a certis hominibus in rep. nimium religiosis...retineantur, magna sane publicæ utilitatis jactura desiderantur». Illa vero, quam laudat Müllerus, bibliotheca non fuit, ut Schmausius existimabat, in Valachia, quam dicunt, propria, sed in Moldavia (solent enim Poloni, Turcæ et Græci hodierni Moldaviam plerumque appellare Valachiam): et in ea quidem urbe, quæ tum fuit illius regionis metropolis, Sucidava (Soczowa), in qua sedem habebat Despotes, quem dicunt Jacobus Basilicus, vel Joannes Heraclides. Woinowskius, ut apparet, nactus erat illum codicem anno 1561, qui cur non in Moldavia fuisse potuerit, ut credere videtur A. Maius, non satis idonea est ratio; præsertim quum Sam. Hahnemannus, ut constat, antiquissimum Pomponii Melæ codicem repererit Cibinii (Hermanopoli), Transsylvaniæ urbe. — Eamdem rem eodem ex fonte narrant Zeilerus (*Epistolische Schatzkammer*, p. 579); M. ab Isselt (sui temporis historia, Colon. ap. Arn. Quentelium a. 1602, p. 735 sqq. in Supplemento Surii ad a. 1581); Rabenerus (Amœnitatt. histor. philol. p. 431 sqq.); Jo. Lomeierus (cap. 9 de bibliothecis, pag. 222, vel in accessione altera, collectioni Maderianæ adjuncta a

Barthius sæculo XVII hæc scribit (1) : « incidit nunc memoriæ vidisse virum cordatum et doctum documentum, quo probari possit, ante paucos annos eos libros (de Rep.) in Germania etiam superfuisse. Prope urbem Brunswicium, inquit Jo.Henr. Meibomius, in Saxonia monasterium est Rittershusium nomine : in eo fuit librorum quondam non incelebris copia. Supersunt tituli capsulis adfixi, qui in quoque forulo codices fuerint positi : inter ceteros titulus inibi restat glutino adfixus, in ea capsa fuisse Ciceronem de Republica. Infortunatos vero et immemorabiles lixas dicam, an milites, an alios quospiam ingratis diis editos homines, qui eo thesauro literatum orbem interverterunt, quorum tam dirum facinus nulla reparare sæculorum poterit successio. Sed dolorem eum alibi testabimur ». — Idem Barthius oculatus testis Daumio narrasse dicitur (2) ante bellum tricennale exstitisse in bibliotheca Fuldensi in aliquot voluminibus membranaceis libros de Rep. Ciceronis, quos militum petulantia discerpserit equisque substraverit : id quod lacuna capacissima et tituli librorum loculamentis inscripti post illam vastationem bellicam probaverint. — Atque hi, et

I. [oann.] A. [ndr.] S. [chmidtio] D. [oct.] Helmst. 1705, in-4, pag. 167); ex eo denique G. E. Müllerus (*Histor. krit. Einleit. zu nöth. Kenntn.—der alten lat. Schrifsteller*. Dresd. 1747, tom. II, pag. 369). Huc etiam referendum videtur, quod, ut refert Fabricius (B. L. pag. 127) Bessario cardinalis multis sumptibus in Polonia potissimum hos libros requiri curavit. Alia præterea esse vestigia, affuisse ibi et revera exstitisse illum codicem ait cens. Gott., ulterius persequenda. Quare, quod Schmausio optante nemo fecisse videtur, ut nunc fiat cum isto viro summo opere optamus, videlicet ut, qui et facultate pollent et potestate, summo studio omnibusque, quæ iis præsto sunt, adjumentis operam dent investigando isti κειμηλίῳ : nunc præsertim, quum parte (ne dicam particula) librorum tam diu desideratorum servata egregii operis et præstantia magis cognita et desiderium auctum sit. Mr.

(1) Adversar. XXXII, 18.

(2) Apud Feustellium in Miscell. cap. 43, p. 47. [Sed enim Barthium hæc dixisse minime credendum est. In catalogo enim bibliothecæ Fuldensis (qualis ea fuerat ante illum), non ita pridem in Germania impresso, nulla mentio est codicis de Rep. A. M. in Add.]

siqui fuerunt alii, de hac re rumores, mihi videntur eorum similes, qui de Ulphilæ Gothicorum bibliorum, præter illud Suecum, novo volumine multis locis ac temporibus viso, nequidquam ac fortasse temere disseminati sunt; et quos ego ipse recensui, quum Ulphilæ partes incognitas Mediolani denique inventas nunciavi, earumque specimen cum meo socio literatissimo edidi.

VIII. *Quandonam palimpsestus de Republica in Vaticanam bibliothecam venerit.*

Enarratis circa spem reperiundi Tulliani de Rep. operis vanis rumoribus, sequitur ut de nostro invento dicendum esse videatur. Is est codex Vatic. membraneus in f. VMDCCLVII, secunda scriptura Augustini commentarium seu varios tractatus in psalmos continens, priore autem librorum Tullii politicorum reliquias : quem codicem in oppido Ligurum Bobio exstitisse olim, docet ejus inscriptio « liber s. Columbani de Bobio »; quæ verba vetere admodum manu exarata sunt in cunctis fere Bobiensibus codicibus, quorum pars maxima in bibliotheca Ambrosiana Mediolani nunc est, pars alia in regia Taurinensi bibliotheca; exiguus denique numerus in Vaticanis pluteis servatur. Prædicata inscriptio videtur sæculi fere decimi, quo nimirum tempore confectus creditur ille Bobiensis bibliothecæ catalogus, quem Muratorius vulgavit (1). Atque hic cum paucis aliis codex quonam tempore Bobio Romam migraverit, merito quærendum est. Namque in primis Raphael Volaterranus Bobienses aliquot codices sæculo XV exeunte Romam translatos narrat (2). Ii codices quum a Thoma Phædro Romam delati sint, qui Vaticanæ bibliothecæ præses fuit et pontificiarum literarum scriptor, merito videntur in eadem fuisse collocati; quamquam ibi plerosque haud exstare satis scio, quia clade fortasse Borbonica sub Clemente VII cor-

(1) Antiq. Ital. med. ævi, tom. III, p. 818, dissert. 43.

(2) Geograph. lib. IV, sub finem.

rupti distractive fuerunt. Illi certe codices bibliothecam Sixti V Vaticanam numquam ingressi videntur; quod si accidisset, ii primas facile sedes nunc occuparent, vel certe in antiquiores syllabos fuissent relati, quod neutrum esse video. Rursus aliquot manu scripta volumina e Bobiensibus pluteis a Paulo V in Vaticanum palatium fuisse sevocata probe novimus, quo tempore præclarum illud opus adornabat, cui nomen fecit archium secretum pontificium. Ceteroqui est mihi ad manus catalogus copiosus codicum quos Paulus bibliothecæ Vaticanæ donavit, in quo tamen Bobiensis nullus est. Quin adeo Bobienses cuncti codices, nunc Vaticani, stemma habent impressum Gregorii XV, qui Paulo successit, nec non cardinalis Scipionis Cobellutii, qui sub utroque pontifice bibliothecarii munere functus est. Ego igitur in hanc facile sententiam concedo, ut sub initiis sæculi XVII (quo tempore tot alii codices ad Federicum card. Borromæum Bobio Mediolanum missi fuerunt) Augustinianum codicem Paulo V a Bobiensibus monachis inter alios oblatum credam; qui mox successoris pontificis jussu eleganter compacti ornatique sint: sic enim plerisque Vaticanis codicibus contigisse video, quorum instauratio et ornatus non unius pontificis opus est. Codices Bobienses aliquot in Vaticana bibliotheca tractavit vir cl. Faustinus Arevalus e soc. Jesu, eosque in suis prolegomenis Isidorianis, cap. 98, descripsit; in his tamen palimpsestos duos, nempe de Rep. et Frontonem videre non potuit, quia materia his superposita non est Isidorus, cujus unice auctoris ille codices conquirebat. Quod autem Arevalus unum ex illis Isidorianis rescriptum esse sensit, prioremque scripturam ad sacras literas pertinere suspicatus est; recte id habet; latet enim in eo bibliorum latinorum pars; præterea que, quod ille non memorat, folium unicum græcum literis magnis quadratis geoponici argumenti, cujus accuratam descriptionem hic locus non patitur. Porro Bobiensium codicum, quotquot ubilibet in Italia sunt, exoptatum

catalogum a clarissimo viro Amedeo Peyrono propediem exspectare licet.

IX. *Augustini opus in palimpsesto Vaticano.*

Augustini commentarius in Bobiensi, nunc Vaticano, codice scriptus a psalmo CXIX ad CXL pertinet. Quaternionum Augustinianorum notæ leguntur a prima usque ad secundam supra vigesimam, ita tamen ut II, VII, XVI quaterniones desiderentur: quin et quaternio XXII bibliopegi incuria ante vigesimum compactus est: folia insuper aliquot hac illac exciderunt, quo fit ut tot membranæ supersint, quot omnino ad quaterniones XIX efficiendos necessariæ sunt. Igitur paginæ XVI ductæ in quaterniones XIX fiunt CCCIV. Codicis tamen primum sine pare folium, quod recentior manus supplevit, non est rescriptum: ergo vetustæ paginæ CCCII sunt, rescriptæ omnes, atque ad Tullii codicem de Rep. pertinentes. Augustini scripturam in excuso specimine cognoscent eruditi, quæ mihi quidem ante sæculum decimum exarata videtur. Id quoque memorandum est, quod nempe in codicis marginibus Tironianæ notæ passim apparent, quas ego certe, considerato atramenti genere aliisque indiciis, ad Augustini potius scripturam quam ad Tullii referri puto: quum præsertim sicubi Augustiniana scriptura ultra limites Tullianæ procedit, ibi quoque Tironianarum notarum comitatu non careat. Hæc omnia codicis ænigmata ejus plane generis sunt, quod docti Maurini et sæpe occurrere et esse adhuc inexplicatum aiebant (1): *combien de manuscrits, où des notes tironiennes en marge nous annoncent peut-être des secrets que personne ne tente d'approfondir!* Nunc tamen, post Carpentarii aliorumque vetustiorum conatus, Tironianas notas amplo et immensi laboris opere collegit explicavitque vir cl. Kappius (2):

(1) *Nouveau traité dipl.* tom. III, cap. 10, pag. 562.

(2) *Kappius.* Ita etiam expressum est in ed. Villemanii Parisiensi et in ed. Londinensi, itemque in ed. Steinackeri et Orphanotrophei Halensis, ut etiam

quare et has Vaticani codicis notas interpretari demum licebit. Augustini codex initio quidem integer est, uti quaternionum series demonstrat; laborat in medio, ut dixi; tum in fine partem sui tertiam amisit: auctor enim opus ad psalmum usque CL produxit; scriptura vero codicis citra psalmum CXLI, et quidem in folio lacero, desinit. Ergo, quot folia Augustini, totidem Ciceronis amisimus. Alia tamen pars membranarum de Rep. sine dubio major vel rescribendo reliquo Augustini operi, vel aliis usibus adhibita fuit: uno certe volumine neque Tullii, neque ipsius Augustini opus concludi potuit. Sane Augustini commentarium ad psalmos in duobus præterea vidi codicibus antiquissimis, nempe in Vaticano sæculi ferme septimi, et in Vallicelliano sæculi sexti: quorum aspectus etsi primum me delectavit, atque in spem quamdam erexit, mox tamen, quia deprehendi non esse palimpsestos, nulli eos mihi usui fore cognovi.

X. *Ciceronis sub Augustino scriptum.*

Sed misso jam Augustino, ad Tullianum, quod sub eo latet, scriptum veniendum est. Quum ego multos veteres palimpsestos jam viderim, tum prope in nullum spatiosis æque literis exaratum me incidere memini. Trecentæ duæque, ut dixi, paginæ sunt: singulæ vero binis laterculis constant: quæ rursus latercula singula complectuntur versus quindecim, ita ut in omni pagina triginta sint versus; in singulis vero versibus literæ circiter decem. Quoniam igitur literæ prægrandes sunt, sequitur ut materiæ copia volumine suo minor esse deprehendatur. Quam ob rem licet graviter expostulare cum livore fortunæ, quæ tantam operis partem nos adhuc celat. Tituli librorum toto ferme codice apparent usque ad quintum. Sextus liber universus

ed. Romana, quam inspicere mihi non licuit, ita exhibere videatur. Sed intelligendus est *Koppius*, cujus opus præstantissimum, Palæographia, etiam apud exteros merito celebratur. Mr.

a codice exsulat. Sed enim tertii libri etsi reliquiæ sunt præclaræ et certissimæ, titulum tamen semel video. Paginam 156 totam occupat titulus spatiosissime scriptus DE RE PUBLICA INC. LIB. II. In decimæ paginæ secundo laterculo scribitur M. TULLI CICER. DE REP. LIBER II. EXP. INC. LIB. III. Ex quo cognoscimus Ciceronis nomen singulis libris fuisse subjectum. Interdum titulos superiore in margine frustra quæras, sive oblivione librarii, sive rescribentis ablutione, seu vetustatis injuria. Quater etiam accidit (1), ut libri nota numeralis in mendo cubet, nempe I pro II, quem errorem nexus materiæ certissimus objurgat. Folia codicis integra sunt, præter unum angulo multatum, alterumque diffissum seu dimidia parte imminutum. Paginæ pleræque lectu facillimæ : paucæ vero satis obscuratæ sunt; ita tamen, ut toto in codice paucos oppido versus difficultas legendi mihi eripuerit.

XI. *Palimpsesti perturbatio, lacunæ et restitutio.*

Præter obscuritatem, quam dixi in hoc codice minimam, duo sunt palimpsestorum incommoda, perturbatio atque imperfectio : utrumque autem huic codici non mediocriter accidit. Atque, ut de priore primum loquar, folia quidem (quæ quatuor exceptis omnia sunt paria) solita confusione permixta sunt, quam rem notæ codicis numerales, quas in mea editione servavi, apprime demonstrant. Jam ordini restituendo valde favent quaternionum notæ superstites. Quas ut hic enumerem; primi quidem quaternionis et secundi nullum folium superesse video. Tertii quaternionis desideratur primum folium sive extimum, in cujus nimirum calce nota quaternionis scribi solet. A quarto incipiunt notæ IV, V, VI, VII, VIII, IX. Exin usque ad tertium decimum quaternionem inceptum sunt folia paria interjecta octo absque notis; nempe, ut conjecturaliter judico, decimi

(1) Cod. pp. 167, 239, 287, 289.

secundum et quartum; undecimi secundum, tertium, et quartum; duodecimi item secundum, tertium et quartum. Sequuntur notæ xiii, xiv, xv, xvi, xvii, xviii, xix, xx. Quaternio xxi totus excidit. Pergunt notæ xxii, xxiii. Exin usque ad inceptum quaternionem xxviii, sunt folia paria interjecta tria absque notis; quorum unum puto esse secundum aut tertium quaternionis xxiv, vel xxv; alterum, secundum item aut tertium quaternionis xxvi; extremum denique, videtur habere quartam sedem in quaternione xxvii. Sequuntur notæ xxↆii et xxↆiii. Deinde immanis hiatus est usque ad initium quaternionis xl; quo tamen in gurgite duo manent absque notis paria folia incertorum quaternionum. Denique sequuntur notæ xl et xli. Posthinc duplex tantum par foliorum in codice superest, et præterea folium impar: par primum pertinet ad quartum librum, reliqua folia quinti libri sunt. En autem quaternionum tabulam, unde ratio redintegrandi ordinis, quam sum sequutus, constabit. Quaterniones ii, quorum nota deest, minore cruce designantur: ubi nulli sunt, asterisco utor: folia vero quænam ab eo qui codicem rescripsit inversa fuerint, quum ipse numerorum præposterus ordo declarat, tum etiam majore cruce demonstro. Denique signum — foliorum parium nexum indicat; puncta autem, foliorum defectum.

	*	*	*	*	†	89.	90—	79.	80
III.....................						83.	84—	85.	86
pag.	63.	64—	73.	74	V.	97.	98—	103.	104
	77.	78—	91.	92		33.	34—	43.	44
	123.	124—	125.	126		263.	264—	269.	270
IV.	259.	260—	273.	274	†	209.	210—	197.	198
	49.	50—	55.	56	VI. (1)	65.	66—	71.	72

(1) Hæc hujus quaternionis lacunarum enumeratio non plane consentit cum ea, quæ est pag. 37 et 38, ut animadvertit cens. Lips. l. c. n. 7, p. 50, quamque aliquanto veri esse similiorem judicat. Ma.

	....		229. 230—239. 240
	.... 59. 60		231. 232—237. 238
	....		261. 262—271. 272
VII.	279. 280—285. 286	XVI.†	301. 302—295. 296
	....		67. 68— 69. 70
	121. 122—127. 128		81. 82— 87. 88
	139. 140—141. 142		281. 282—283. 284
VIII.	181. 182—195. 196	XVII.†	39. 40— 37. 38
	213. 214—223. 224		217. 218—219. 220
	215. 216—221. 222		....
	.... 293. 294		171. 172—173. 174
IX.	61. 62— 75. 76	XVIII.	31. 32— 45. 46
	....		291. 292— ....
	211. 212—225. 226		....
	95. 96—105. 106		†107. 108— 93. 94
† X.	....	XIX.	†145. 146—135. 136
	51. 52— 53. 54		....
	....		15. 16— 29. 30
	† 175. 176—169. 170		†255. 256—245. 246
† XI.	....	XX.	†189. 190—187. 188
	179. 180—165. 166		....
	117. 118—131. 132		....
	233. 234—235. 236		....
† XII.	....		* * * *
	99. 100—101. 102	XXII.	35. 36— 41. 42
	153. 154—159. 160		119. 120—129. 130
	265. 266—267. 268		185. 186—191. 192
XIII.	149. 150—163. 164		5. 6— 7. 8
	† 147. 148—133. 134	XXIII.	137. 138—143. 144
	243. 244—257. 258		183. 184—193. 194
	151. 152—161. 162		....
XIV.†	177. 178—167. 168		....
	155. 156—157. 158	†XXIV.	....
	275. 276—289. 290	aut XXV.	19. 20 — 25. 26
	277. 278—287. 288		....
XV.	227. 228—241. 242		....

†XXVI.................		17. 18— 27. 28
† 9. 10— 3. 4		* * * *
....	† pag.	47. 48— 57. 58
....	† pag.	1. 2— 11. 12
†XXVII................	XL.	249. 250—251. 252
....		....
....		....
†207. 208.—201. 202		....
XXVIII.23. 24 — 21. 22	XLI.	109. 110—115. 116
....		† 299. 300—297. 298
....		....
....		....
XXVIIII. 13. 14		* * * *
....	† pag.	111. 112—113. 114
....	† pag.	247. 248—253. 254
† 205. 206—203. 204	† pag.	199. 200.

Quæ quum ita se habeant, usque ad quaternionem XLI expletum numerare adamussim licet, quot folia e codice exciderint. Nempe est summa paginarum DCLVI, quarum CCCLXIV desunt (1). Immo licet certa prope ratione definire, quanta pars totius operis adhuc desideretur. Primi enim libri quaterniones tredecim sunt (2) : secundi item libri totidem ferme fuisse apparet (3). Conclusio denique tertii libri quaternionem XLI perparum excedit (4). Ergo instituta proportione singuli libri quaternionibus circiter XIII constitisse videntur; ergo sex libri habuerunt quaterniones plus minus LXXVIII. Atqui supersunt in codice paginæ CCCII, quæ quaterniones XIX efficiunt; ergo est in codice Tulliani operis quarta pars. Porro additis, ut necesse fuit, ad nostram editionem fragmentis omnium librorum cognitis, et quidem tertii sextique valde copiosis; si quis rem probe consideret,

(1) De Rep. III, 35, not.
(2) De Rep. I, 47, not.
(3) De Rep. II, 40, not.
(4) De Rep. III, 35.

tertiam circiter operis partem nos habere comperiet(1). Neque quisquam miretur haud prolixos videri civiles hos libros : rem enim ita se habere docet manifeste liber primus, cujus etsi quatuor quaterniones insumuntur in prooemium, totidemque in dialogi politici præludia (auctor enim non statim vela facit, sed quasi e portu egrediens paullulum remigat) idem nihilominus liber fines quaternionis XIII vix egreditur. Et quidem multa Ciceronis volumina hac concinna brevitate utuntur, nominatimque libri de Legibus, qui sunt politicorum veluti appendices.

XII. *De legendis ordinandisque palimpsestis.*

Etsi superior tabula doctis antiquariis artificium libri mei satis aperit, nihilominus et legentium imperitiorum et ipsius rei gratia, paullo diutius huic argumento insistendum est. Illud autem in primis menti occurrit, quam vetus mos palimpsestorum faciendorum sit, quoniam horum meminit ipse Cicero in epistola ad Trebatium juris consultum (2) : « ut ad epistolas tuas redeam, cetera belle, etc. nam quod in palimpsesto, laudo equidem parcimoniam : sed miror, quid in illa chartula fuerit, quod delere malueris, quam hæc non scribere; nisi forte tuas formulas. Non enim puto te meas epistolas delere, ut reponas tuas. An hoc significas, nihil fieri? frigere te? ne chartam quidem tibi suppeditare? »

(1) *Tertiam...partem nos habere comperiet.* Non plane certam esse hanc rationem vel suspicionem, internis, quæ dicunt, argumentis demonstrare studuit cens. Gott. l. c. n. 44, externis Lipsiensis. Aliunde enim et ex ipsis nostri operis fragmentis (I, 8 et 23) scimus, tantam in his de Republica fuisse rerum copiam, ut majorem eorum ambitum fuisse facile is sibi persuadeat, qui, quam pauca in his fragmentis tractentur et absolvantur, probe consideret. Accedit, quod ex trium priorum librorum ambitu non satis certo, qui fuerit trium posteriorum ambitus, judicari potest. Quanta enim differentia sit inter primum de Oratore librum et tertium, primi secundique de Finibus libri et de Natura Deorum, itemque primi, secundi et ultimi Tusculanarum, librorumque de Divinatione quam impar ambitus, primo apparet obtutu. Mr.

(2) Ad Fam. VII, 18. Conf. etiam Martialem, XIV, 7. [Add. Catull. Epigr. 22, ibique interprr. Mr.]

Hoc loco Cicero tres innuit solemniores et veras palimpsestorum faciendorum causas, contemptum veteris argumenti, parcimoniæ studium, membranarum penuriam. Atque ego palimpsestos in membranis hactenus videram : chartarum enim quotquot sunt genera vix ei rei apta videntur. Nuper tamen e duobus papyraceis diplomatibus sæculi IX, quæ impetrante eminentissimo ac reverendissimo cardinali Guerrerio nobilis Gualtheria gens Urbevetere ad Vaticanam bibliothecam donans misit, unum certe ipsis dominis ill. observantibus rescriptum est; quamquam prior scriptura satis legi non potest. Quare superest, ut palimpsestos quoque papyraceos eruditi scrutentur. Ceteroqui palimpsestorum lectio perito patientique homini haud plerumque molesta est : in omni tamen ejusmodi scripto plures occurrunt paginæ valde lectu difficiles et obscuratæ. Itaque in uno versu verbove bonam quandoque horam consumere non recusabis, ut rem tandem ex integumentis suis evolvere queas : et quidem exspectandus serenus dies, et in solis fulgore maximo ad lectionem incumbere necesse est. Porro nullus est palimpsestus, in quo scriptura non sit continua, indiscretis nempe vocabulis, nulla commatum distinctione, exceptis interdum valde evanidis paucisque punctis. Scriptum igitur universum commovendum est, atque in propria vocabula distinguendum : quæ res neque semper dubietate caret, neque periculo. Nempe ex. gr. libro I, 14, lego : « sol e regione », non « sole regione » ; I, 15 : « ostentatio neque », non « ostentationeque »; I, 19 : « et jam », non « etiam »; I, 21 : « paratior es », non « paratiores » ; II, 11 : « situ revoces », non « si tu revoces, etc. » Nequid dicam de scripturæ mendis innumeris quæ primi potissimum editoris medelam exspectant. Quippe antiqua cujusvis classici via sentibus plurimis virgultisque semper purganda est. Perturbandorum in palimpsestis foliorum ea causa fuit, quod priscus codex, ut novæ scripturæ aptus fiat, humectari et lavari atque abradi solet. Dissuuntur igitur folia, manibus artificum

confrectantur, lævigantur iterum et exsiccantur, ut novo voluminii accommodentur; quod quum fit, prioris scripturæ series neque servari potest ob inductam obscuritatem et labem, neque porro debet ob ejusdem usum antiquatum. Sed ecce tibi aliam cladem, dum plagularum veterum, prout novi operis ratio postulat, vel oræ circumciduntur, vel sinus complicantur, vel latercula conscinduntur. Jam de foliis palimpsesti ordinandis etsi est ingens ad disserendum locus, tamen, ut in transcursu, leviter stringendus est brevique magisterio absolvendus. Veterum scilicet mos componendorum librorum idem erat, qui apud nos post inventos typos : nimirum liber non e singulis separatisque foliis, verum e foliorum parium fasciculis conficiebatur. Hi fasciculi pro parium foliorum numero dicuntur vulgo duerniones, terniones, quaterniones aut quinterniones. Nonnumquam etiam videmus hæc fasciculorum genera in codicibus commisceri. In cujusque fasciculi postrema plerumque pagina nota scribitur numeralis; quæ tamen interdum, sed rarius, occurrit in prima pagina. Utramque consuetudinem a primis etiam typographis retentam videmus. Igitur qui codicem ordinat huc apprime mentem intendat, ut folia dissita ad suos fasciculos retrahat; deinde, ut hos pro notarum serie disponat. Id quum in integris codicibus facile fit, tum in mutilis et pessumdatis, ut sunt plerique omnes, multo laboriosius. Quid enim, si nota obscurata est? quid, si extimum fasciculi folium desideratur? quid rursus, si perierunt folia aliquot intermedia? ita ut nexu sublato, foliorum quidem, si nota superest, extremorum processum videas, verum folia intermedia, in quem potissime fasciculum conjicias, incertum sit. Illud quoque accedit incommodum, quod parium foliorum sæpe plicatura præpostera est. Ea res quidem dissuto codice certis interdum membranæ indiciis se ipsa prodit; sæpius tamen de sermonis contextu cognoscenda est. Quid demum, si folia complura, aut omnia, imparia sunt? Et quidem ita se habent ii cuncti

codices, quorum par folium ex unico majore impari confectum est. Atque in toto hoc negotio ratio continuæ sententiæ habenda est, qua duce notis aliis interdum vix indigemus. Sententiæ autem nexus quum in historicis sæpe evidens est, tum in philosophicis aut oratoriis libris paullo est obvolutior; et minus quidem in integris scriptis, maxime tamen in hiantibus aut partim obscuratis. Hac ego doctrina fretus folia omnia politici codicis e miro vagoque errore ad sedes suas, quantum licuit, revocavi. Jam etsi pleraque dispositio certissima est, sunt tamen aliquot folia quorum genuina et propria sedes evidenti veritate non patet; præsertim ubi codex valde abruptus et hians materiam exiguam laciniosis hinc inde reliquiarum sinibus trahit. Quaternionum notas, quæ sunt in calce fasciculorum, in librum transfero; notas item paginarum margini adlino, non tam, ut veterem perturbationem demonstrem (hæc enim uno verbo dici poterat), quam ut curiosi lectores paginas libri mei cum codice commodius conferre possint.

XIII. *Palæographia palimpsesti de Republica.*

Scriptura Tulliani codicis spatiosa, ut dixi, est ac prope quadrata; ita tamen, ut aliquot literæ ab illa perfecta elaborataque forma recedant, quam vulgo lapides nec non quidam palimpsesti retinent. Ea prostat in excuso a me specimine. Ceteroqui id grandis scripturæ genus haud plerumque auctoribus, sed librariis calligraphisque debemus. Fronto in epistolis a me propediem edendis ait se delectari ipsis literulis Marci Aurelii; cupitque, ubi quid ad se scribet, sua manu scribat. In Catonis censorii vita, cap. 20, narrat Plutarchus, Catonem in filii gratiam, quem ipse doctrinis informabat, non recusasse laborem scribendi historias sua manu literis magnis, quo puer domi haberet commoda exemplaria ad discenda majorum instituta : quibus verbis satis innuit Plutarchus moris non fuisse, ut auctores ipsi vel nobiles viri scriptura illa operosa grandique

semet defatigarent. Neque sane dubitare licet, quin Romani quotidianam properatamque scripturam ea literarum forma effecerint, quam cernimus in papyris. (Utique id de Græcis nunc demum constat.) Ipse Cicero festinatas rudesque literas pinxisse videtur. Sic enim ad fratrem, II, 15 : « scribis te meas literas superiores vix legere potuisse. Hoc facio semper, ut, quicumque calamus in manus meas venerit, eo sic utar tamquam bono ». Interdum etiam scripsit Cicero διὰ σημείων (1). Cujusmodi essent illæ πηλίκαι literæ, quas manu sua Paulus apostolus exarabat, controversia fuit inter Jo. Chrysostomum et Hieronymum (2). Auctoris quidem autographum plerumque erant liberiore scriptura schedæ, quas Isidorus (3) definit esse « quod adhuc emendatur et necdum in libris redactum est ». Cicero ad Atticum, XVI, 3, suum de senectute « σύνταγμα mittit retractatius, et quidem ἀρχέτυπον ipsum crebris locis inculcatum et refectum ». Jam ubi satis auctori placeret scriptum, tradebatur librariis, qui in macrocolon transferrent, ut pergit ibi dicere Tullius (4); et tum demum calamo et atramento temperato, charta etiam dentata res agi dicebatur, teste eodem Tullio ad fr. II, 15. Scribendi mos quadratis et magnis literis sane gratus utilisque erat puerorum eruditioni, tum etiam senibus jam cæcutientibus commodus : quare senex Hieronymus queritur (5) se non posse legere, præsertim ad nocturnum lumen, hebraica volumina propter literarum parvitatem; quod incommodum apud Veteres molestius erat, quos microscopiis caruisse compertum est. Alioqui idem Hieronymus contra scripturæ latioris atque ornatioris, puta argento vel auro et in membranis purpureis,

(1) Ad Att. XIII, 32.

(2) Hieronym. comm. ad Galat. lib. III, cap. VI, 11. Vide tamen ibidem observationes.

(3) Orig. VI, 14.

(4) Conf. etiam ad Att. XIII, 23.

(5) Prolog. lib. VII in Ezech.

insanum luxum, cujus meminit etiam Caius (1), haud immerito stylum acuit (2). Ego autem peculiari meo jure huic luxui subirascor, qui in tam amplo codice nimis modicas mihi reliquias librorum de Rep. peperit. Morem denique scribendi libros tum minimis, tum etiam maximis formis belle tradit Martialis, XIV, 190: « Pellibus exiguis arctatur Livius ingens, Quem mea non totum bibliotheca capit ». Illud etiam observare memini, quo major est in codicibus apicum pulchritudo, eo sæpe pluribus mendis exemplaria scatere. Notissimum est amanuenses (notariorum enim nobilior ordo fuit) e servorum grege sæpenumero fuisse : quo magis miror tot insignium codicum inventorem lectoremque Pogium, qui libros ejusmodi antiquos a mulieribus fuisse conscriptos sibi persuasit (3). Quamquam vero servorum nonnulla eruditio fuit, quas nimirum Seneca (4) dicit literas serviles, nihilominus id genus hominum neque a linguis neque a cetera doctrina sæpe paratum, calligraphiam suam multis magnisque mendis inquinabant. Hinc Cicero (5) : « de latinis libris quo me vertam, nescio; ita mendose et scribuntur et veneunt ». De librariis suis, qui bona scripta a malis seu mediocribus non distinguerent, conqueritur Symmachus (6). Denique codices inemendatos et exemplarium varietatem non semel objurgat Hieronymus, præsertim quia librariorum negligentia auctoribus fraudi esset (7). Vaticanus quoque de Rep. codex mendose admodum scriptus fuit : quam horrentem errorum segetem partim vetus emendator, partim ego in scholiis criticis depastus sum. Attamen in hoc codice multa sunt ad priscæ orthographiæ

(1) Inst. II, 77.
(2) Prolog. in Job. et Ep. XXII, 32.
(3) In Epist. apud Mehusium præf. ad Ambr. cam. pag. XLII.
(4) De tranquill. cap. 9.
(5) Ad Q. fr. III, 5.
(6) Ep. v. 85.
(7) Prol. in Job. prol. in Chron.

normam rectissime scripta : et quidem pleraque constanti adeo priscorum codicum auctoritate firmantur, ut in usum quotidianum revocanda videantur, v. gr. « adulescens, intellego, querella, uilicus, uilicare, pœnire, pænitere, mærere, temptare, tæter, tramittere, sæpire, » atque alia plurima. Etsi hodiernæ consuetudinis tanta vis est, ut etiam confessa vitia placeant : quæ siquis temptaret abjicere, statim eum circumlatrantes grammatici omnes coarguerent. Ad veterem emendationem quod attinet, morem fuisse scimus, antequam exemplaria vulgarentur, dandi operam, ut corrigerentur. Testantur id codicum subscriptiones « legi, emendavi, recensui »; tum ipsæ emendationes minutioribus et plerumque rudioribus literis interpositæ. Cicero ad Att. XIII, 23 : « libri ad Varronem non morabantur; sunt enim deficti, ut vidisti; tantum librariorum menda tolluntur ». Grammaticos adhiberi solitos ad emendanda exemplaria docet Gell. V, 4 (1); idque fieri solitum collatione meliorum librorum, tradunt non semel Hieronymus, Augustinus et Cassiodorius. Modus emendandi sive in codice de Rep. sive in priscis aliis hic fere est. Si verba addenda sunt, ea supra versum, rarius in margine, adscribuntur; sin detrahenda, ea punctis sæpe superne, raro inferne notantur. Hinc *expungere* pro *delere*. Denique si literæ transferendæ sunt, corrigendæque vitiosæ metatheses, in codice quidem de Rep. fit emendatio signis ☰ ═ — ita ut, quæ litera, vel quod verbum una linea notatur, ad primam sedem sit transferendum, eodemque ordine reliqua. Pausæ in hoc codice haud raro apparent, nempe punctum quoddam recurvum juxta literæ summi-

(1) Quamquam credibile est hoc factum esse, id tamen non probatur Gellii loco, ut monet cens. Lips. ibi enim grammaticus quidam ab emptore ad spectandos libros adhibitus esse narratur, qui loco quodam, cui non inerat vitium, vitium tamen subodorare sibi visus est. Ceterum vide, quæ de correctoribus congessit Herm. Hugo in libro de prima scribendi origine et universa rei literariæ antiquitate (Traj. ad Rhen. 1738), vel potius qui notas ad eum librum conscripsit Trotzius, pag. 270 sqq. Ms.

tatem, quod tamen in Frontonis codice multo accuratius frequentiusque fit. Est autem id punctum pausa sæpe minor, non in codicibus solum latinis, verum etiam in gothicis Ulphilanis. Quin haud raro vel prope temere appingitur, vel separandorum verborum causa, ne qua sit ambiguitas. Atque omnis orthographia politici codicis valde congruit cum illa Taurinensis Lactantii, quam præter ceteros observavit nosque docuit Scipio Maffeius (1). Literæ singulariæ duobus punctis concluduntur, neque imis neque supernis, sed mediis; isque in antiquis codicibus perpetuus fere mos est. Ratio diphthongorum sæpe recta est. Literæ in fine versuum aliquando minuuntur, vel in monogramma coeunt. Semel forma V scribitur, p. 156, in titulo libri, et quidem sono vocali : ceterum toto in codice est U, quam unicam idcirco formam meo in libro retinendam curavi. Illud etiam in Tulliano codice aliisque priscis sive sacris, sive profanis codicibus notare memini, tum latinis, tum græcis, tum etiam gothicis Ulphilanis, nempe quotiescumque insignis admodum sententia vel transitio fit, librarium solito interius, aut exterius ordiri versum in margine libri, ita ut una saltem litera, eaque grandior, sumpta interdum e medio vocabulo, seriem scripturæ in sinistro margine excedat. Codicis orthographia miris laborat varietatibus et inconstantia. Est enim id fatum latinæ scripturæ ac pronuntiationis, quod grammaticorum tot pugnantia præcepta infinitæque quæstiones demonstrant. Hinc merito Cassiodorius (2): « orthographia apud Græcos plerumque sine ambiguitate probatur expressa; inter Latinos vero sub ardua difficultate relicta monstratur; unde etiam modo studium magnum lectoris inquirit ». Exempli causa, labdacismus proprius Afrorum fuit; sicut *colloquium* pro *conloquium*, teste Isidoro (3). Quid porro? nonne ipsa latinitas, uti observabat

(1) In Epistola præposita opusculis ejusdem Maffeii.

(2) Inst. præf.

(3) Orig. I, 32.

4.

Hieronymus (1), et regionibus quotidie mutabatur et tempore? postea præsertim quam tanta barbarorum peregrinitas in imperium rom. infusa est, lingua autem generis quarti esse cœpit quod Isidorus (2) mixtum appellat. Codici Vaticano priscus emendator, ut dixi, non defuit, qui vel prætermissa verba, aut membra supplevit, vel menda plurima recte sustulit : idem tamen lectioni bonæ aliquando deteriorem supposuit, et errores non abstulit, sed sevit. In eo quoque non bene meritus est, quod antiquiorem scribendi rationem haud semel immutavit. Hæ mutationes atque emendationes, quia literis minoribus festinatisque fiunt, ægre in codice leguntur, semperque mihi novum aliquid sub palimpsesti involucris lectitanti occurrebat : neque enim perfunctorie, sed tota mente, codices istiusmodi atque omni acie oculorum intueri necesse est.

XIV. *Conjecturæ de palimpsesti ætate.*

Fieri non potest, ut a palæographia politici codicis edisserenda recedam, prius quam de ejusdem verisimili ætate quæstionem saltem attingam; tum quia id a plerisque editoribus in re simili factum video, tum quia eorum multorum cupiditati occurrendum est, qui me sæpe sententiam rogaverunt. Si de prisci codicis ætate judicare velis, illa in primis discretio adhibenda est, ut aliter conjecturam facias e literis titulorum vel subscriptionum, vel etiam brevium elogiorum, aliter ex ipsius contextus scriptura. Namque in titulis quidem brevibusque lemmatibus quadratam maximamque scripturam plurimi vulgo libri ab ultima fere antiquitate usque ad hodiernum diem præ se ferre solent. Quum enim rei natura postulet, ut vel perspicuitatis, vel honoris, vel ornatus gratia hæ literæ magna forma fiant, is semper mos in membranis non secus atque in lapidibus

(1) Prol. lib. II, comm. ad Gal.
(2) Orig. IX, 1.

retentus fuit. Terentii codex Ambrosianus habet longas fabularum epigraphas quadratis magnisque literis; ipse tamen textus minutus, inclinatus, properatusque est, prout in codicibus sæculi decimi conspici solet. Alcuini quoddam opus in Vaticano codice minutis literis rotundatisque scribitur; idque volumen ab ipsius Alcuini vix ætate distare videtur: priores tamen duæ paginæ honoris causa quadratis literis atque ita speciosis exaratæ fuerunt, ut a Livianis Palatinis parum differant. Sic est illud capitalibus literis carmen ad Carolum Magnum bibliis urbani monasterii s. Callixti agglutinatum, quorum item bibliorum contextus exili rudique scripturæ genere digestus est. Exceptis igitur titulis aut elogiis, aut præfationibus; rursus excepto aliquo longe rarissimi luxus codice; ego sane me animadvertere memini, scripturam magnam, pulchram, quadratam, et romana quodammodo majestate præditam, post sextum aut certe septimum sæculum vix comparere. Quin adeo sexto sæculo et consequutis proxime ætatibus dominari videtur illa in libris scriptura, quam Symmachi, synodi Chalcedonensis, Sedulii, Hieronymi, Gregoriique specimina a me olim impressa docent. Bobiensium codicum, quorum spectabilem numerum in Ambrosiana bibliotheca, breviorem in Vaticana tractavi, scriptura sæpius rotundior, inclinatior corruptiorque est, præterquam in Sedulio, qui nunc est Taurini: quem tamen codicem monachi ipsi Bobienses haud scripserunt, si quidem sæculi sexti est (1). Extra Ambrosianam bibliothecam (cujus numquam sine dulci animi sensu recordor) multos ego latinos insigni vetustate codices in Italia vidi. Nam, ut de ingenti Vaticanorum codicum copia brevitatis causa nunc sileam, Ambrosianæ quidem Mediolanensium basilicæ, tum et Modoetiensis ecclesiæ, tabularia pervetustos libros habent. Vercellis, præter notissimum Evangeliorum κειμήλιον, antiquissimum

(1) Catalog. MSS Taurin. tom. II, pag. 244.

et fere sæculi VI est Clementinarum recognitionum volumen : et quidem in ejus Cathedralis archio plus ducenti sunt prisci codices, quos inter homiliarium Anglo-Saxonicum, corpus legum barbararum, collectio canonum insignis, Justinus pervetus, et copiosum lexicon latinitatis. Neque caret palimpsestis archium Vercellense, quamquam, ut puto, re bona vacuis. Rem utilem fecisset vir cl. Gregorius, si in nupera literaturæ Vercellensis historia catalogum nobis patriorum codicum exhibuisset : vix enim dubito, quin aliquid opis literarum incrementis ex illo nobili archio repetendum sit. Mitto veteres multarum urbium codices; ad eos mente propero, quos paullo diligentius manu versavi Veronæ in patria præclari magistri mei, et summa mihi pietate colendi, reverendissimi P. Aloysii Fortis, a quo nunc Societas Jesu perpetua dignitate regitur. Ibi, præter juris civilis palimpsestos, quibus egregie literati Germani nuper usi sunt; facem popularibus suis præferente illustrissimo Niebuhrio, qui in tanta doctrinæ, ingenii, atque artis criticæ gloria versatur; ibi, inquam, rescriptos codices alios vidi his fere notis distinctos LI, LIII, LXXXI, LXXXIII, LXXXV, XCVII, CXXXIV; quamquam scriptura supposita nihil prope novi habere videtur. In voluminibus non rescriptis vetustissima scriptura est codicis XXVI Augustini de Civitate Dei, literis similibus earum, quibus Tullii interpres in Ambrosiano Vaticanoque codice scribitur. Utinam vero is codex mihi nunc ad manus fuisset, ut politica Tullii fragmenta ex eo potius, quam e recentioribus Augustini exemplaribus compilarem! Equidem nova editio Augustiniani operis nobilissimi curanda est ad tanti codicis fidem : idque munus a Veronensi aliquo cive, Norissii, Blanchinii, Maffeii, Vallarsii et Balleriniorum æmulo, exspectandum est. Unum adhuc memorabo palimpsestum XXXVIII, e quo vehementer opto suscitari fragmenta mathematici latini, literis apprime pulchris et valde priscis exarata. Sane ex iis plagulis carie admodum tenebratis excerpta quædam mihi

confeci : atque in his vocabulum deprehendo, quod Gesneri Forcellinique lexicis deest : cujus rei ut fidem faciam, atque ut ad codicem curiosos antiquitatis invitem ; pagina 336, b, col. 1, v. 23, legebam : *ad* QUINQUIPLUM *veniet*. Eadem vox occurrit etiam v. 7. Hujus vero paginæ rectæ inscribitur titulus lib. XV. Tum p. 341, a, col. 2, v. 9-11, legebam : « ac duo RECISAMENTA totius pyramidis ». Vox autem *recisamentum* una hactenus niti videbatur Plinii auctoritate, XXXIV, 11. Huic vero paginæ superscribitur titulus lib. XIV ; quamquam is liber videtur in eadem explicere, et alius incipere, ita ut verba prædicta in consequente libro sint. Nunc ut Verona Romam, atque ad meum propositum e longiore diverticulo redeam ; inter codices a me observatos, Vaticanus de Rep. perfectione quidem literarum nonnullis cedit, magnitudine tamen et splendore prope princeps est. Ergo omnibus consideratis, quamquam res controversa est, atque id grande scripturæ genus nulla fere ætate usurpari non potuit ; mihi tamen paullo ægrius persuaserim, tam splendidum tamque luxuriosum Tullianæ reip. codicem, post imperii romani excidium, barbaris in Italia regnantibus, fuisse scriptum (1) ; et non potius extremis saltem Cæsaribus rem romanam adhuc tenentibus. Hæc aio conjectans et ipse meæ doctrinæ diffidens : quis enim de re tam obscura sciscitantibus dicat : « Credite me vobis folium recitare Si-

(1) Dubitationi de ætate adhuc locum relinqui, si solummodo ad ejusmodi literarum ductus judicium facere velis, monet censor, quem laudavi, Gottingensis, ejusque sententiæ auctorem laudat Niebuhrium. Intelligit, credo, ea, quæ Niebuhrius dixit in Notitia Codicis Palatini ad M. T. Ciceronis Orationum pro M. Fonteio et pro C. Rabirio fragmenta, T. Livii lib. XCI fragm. L. Senecæ fragmm. Romæ 1820. Ibi enim ille, pag. 12 : « Equidem profecto hoc literarum genere scriptum codicem, quem certæ temporis notæ juniorem imperio Caroli Calvi demonstrent, nusquam vidi, neque qui ad septimum sæculum referri debeat, quo adhuc pulchræ illæ, quas vocant unciales, literæ passim in libris scribendis adhibebantur. Loquor autem de his, quæ ipse vidi, neque quidquam pertinaciter affirmo ; quippe qui probe sciam, quam lubrica sit fallaxque hæc tota de ætate antiquissimorum codicum ratio ». Ma.

byllæ? » aut more Pythagorico, quidquid responderit, rectum putari volet? Ceterum quod plerique sibi facile persuadent hunc et illum codicem ad quintum quartumve sæculum pertinere; seniorem antiquitatem valde negant; ego quidem nescio, quo jure id faciant; nisi forte oppressi sunt opinionibus vulgi et illorum præjudiciis, qui omnem criticen vel minima audacia everti clamitant. Porro in re antiquaria usus frequens præcepta magistrorum superat: qui autem pro vietis [ed. Lond. *victis*] illis adhuc regulis pugnant, jam nullam prope habent arcem argumenti sui, in quam tuto conscendant. Quid enim plerumque obstat, quominus tertii aut secundi sæculi hæc scripta dicamus? num forma vel orthographia? atqui vix aliquid in his videmus, quod vetustis lapidibus aut Herculanii monumentis aut aliorum exemplorum copia non nitatur. Num ipsa per se incredibilis videtur tanta membranarum longævitas, ut sit v. gr. ævi Augustei? verum enimvero si ab ætate Constantiniana aut certe Theodosiana ad nos usque, quindecim fere sæculis, vixisse aliquot schedæ sine dubio creduntur, quis jure neget eas potuisse etiam viginti? Quid papyrus, nonne a Symmacho, ep. IV, 34, facili senectute corrumpenda dicitur? tum in formulario apud Marinium (1) nonne membranæ existimantur diutius quam papyri ætatem ferre? nihilominus Ægyptiæ papyri canescunt annis innumerabilibus. Quas vero habemus in manibus membranas palimpsestorum, eæ, si probe custodiantur, quum multæ præsertim crassæ sint et materiæ satis vivacis, totidem et ampliùs post nostram ætatem sæculis duraturæ videntur.

XV. *De fragmentis operis jampridem editis.*

Etsi operis de Rep. amissi partem ampliorem Vaticanus codex nunc primum suppeditat; nihilominus præclaræ reliquiæ apud varios auctores supererant, præsertim vero

(1) Papyr. diplom. LI.

apud Macrobium, Lactantium, Augustinum et Nonium. Sed enim lectis, quæ Sigonius aliique collegerunt, fragmentis, magnam in his confusionem atque interpolationem esse cognovi. Itaque ad ipsos auctorum fontes confugiens, scripta illorum integra iteratis lectionibus peragravi. Quin adeo fines vulgo tritos sæpenumero egressus, reliquias Tullii civiles toto pæne literarum orbe atque omnibus vestigiis indagavi. Quamquam ultro fateor nec ipsum me mihi haud raro placere, et latiorem atque asperiorem hunc esse campum, quam ut una opera primisque curis satis excoli possit. Quin adeo, ut in longo opere ac vario, complura sunt, quæ mihi a lectoribus ignosci pervelim : præsertim ubi magnitudo rei diuturniorem diligentiam desiderabat. Fragmenta edita, si quando in Vaticanum codicem incidunt, virgulis („) distinxi : cetera vero partim pura, partim interpolata, quæ propter codicis tot hiatus nonnisi auctorum veterum testimoniis nituntur, formis paullo minoribus exprimenda curavi. Igitur qui librum meum hac quoque in parte fragmentorum editorum cum prioribus collectionibus comparabit, primum quidem magna additamenta, saltem e Lactantio atque ex Augustino, comperiet; deinde ordinem, ut in re sæpe incerta, saltem concinniorem; tum multorum errorum castigationem, partim veterum amanuensium, qui falsos titulos librorum scripserunt, partim recentium eruditorum, qui judiciis labantibus sedes fragmentorum conturbaverunt. Verba etiam multa persanata sunt vel codicum inspectione, vel aliis subsidiis criticis : quamquam tot, præsertim apud Nonium, vitiosissimas varietates quis demum amputabit? qui profecto grammaticus a vertice, ut aiunt, usque ad extremum unguem ulcus est. Postremo interpolationes novorum hominum ejectæ sunt, quas ipsi quidem auctores in scholiis plerumque esse jusserant, sed mox audacia typographorum cum genuino textu miscuerat. Equidem fateor me majorem prope molestiam in conquirendis ordinandisque editis, quam ineditis, fragmentis exantlavisse;

nequis harum rerum parum gnarus me ludibundum in editis et quasi in labore lepido versatum esse putet.

XVI. *De notis editoris.*

Dum codicem Vaticanum exscriberem, dum reliquias Tullii politicas unde unde conquirerem, paullo mihi copiosior ex hac ipsa mora seges scholiorum subnata est, quorum hæc genera sunt. Primum scribo observationes, quæ pertinent ad codicis varietates, ad ejusdem emendationem, ad grammaticam et ad palæographiam : hasque omnes minutioribus plerumquè typis textui substerno : unde licet cognoscere quantum latina orthographia in impressis libris a veterum codicum auctoritate recesserit; ut plane in multis ad justiorem illum scribendi modum reverti necesse sit. Alterum genus observationum mearum versatur in conjecturis, circa lacunas videlicet explendas, nec non circa partium dispositionem seriemque sermonis. Tertium genus historicarum notarum est et comparativarum cum aliis præsertim ipsius auctoris locis. Scio equidem quorumdam doctorum institutum atque judicium, qui scholiis tantummodo grammaticalibus, quæ ad lectionem constituendam attinent, delectantur. Sed enim et illam classem historicorum scholiorum, quam in nobilibus editionibus summo adhuc cum fructu legimus, multo sapientius ac gloriosius a majoribus nostris frequentatam fuisse arbitror, quam ut eam jam negligi aut præ doctrinæ confidentia expelli liceat. Utique Germani, apud quos hæc studia cum primis vigent, utramque scholiorum speciem valde amplectuntur. Utor et alia observationum ratione, quam mihi mediocris auctorum lectio peperit, ut videlicet intento digito monstrem, quos fontes Cicero in hoc opere pangendo gustaverit; vicissimque, quinam auctores ex hoc labore Ciceronis profecerint. Politicorum denique scholiorum comitatus ab ejusmodi libro abesse vix poterat. Sed illi prorsus loci præteriri nulli debuerunt, sive ipsius auctoris, sive aliorum veterum, qui

de hoc opere Tulliano loquuntur : nam vel ejusdem historiam tradunt, vel haud raro, si minus verba, at certe sententias continent. Itaque hæc testimonia, quotquot hactenus reperiri potuerunt, libro præposui ; nisi forte quædam ejusmodi erant, quæ in ipsum potius textum spargenda viderentur (1).

(1) Græcorum veterum ac latinorum bibliothecam politicam, quam mihi multa lectione confeceram, in calce hujus præfationis scribere constitueram, ad eamque interdum in scholiis provoco : sed enim excrescente nimis libri mole, tum ne diutius publicam Ciceronis exspectationem suspenderem, scriptum illud interim prætermittere visum est. Recentiorum autem politicorum bibliothecam minus ægre omitto, quod eam multi post Naudæum scripserunt.

nequis harum rerum parum gnarus me ludibundum in editis et quasi in labore lepido versatum esse putet.

XVI. *De notis editoris.*

Dum codicem Vaticanum exscriberem, dum reliquias Tullii politicas unde unde conquirerem, paullo mihi copiosior ex hac ipsa mora seges scholiorum subnata est, quorum hæc genera sunt. Primum scribo observationes, quæ pertinent ad codicis varietates, ad ejusdem emendationem, ad grammaticam et ad palæographiam : hasque omnes minutioribus plerumquè typis textui substerno : unde licet cognoscere quantum latina orthographia in impressis libris a veterum codicum auctoritate recesserit; ut plane in multis ad justiorem illum scribendi modum reverti necesse sit. Alterum genus observationum mearum versatur in conjecturis, circa lacunas videlicet explendas, nec non circa partium dispositionem seriemque sermonis. Tertium genus historicarum notarum est et comparativarum cum aliis præsertim ipsius auctoris locis. Scio equidem quorumdam doctorum institutum atque judicium, qui scholiis tantummodo grammaticalibus, quæ ad lectionem constituendam attinent, delectantur. Sed enim et illam classem historicorum scholiorum, quam in nobilibus editionibus summ[illegible] adhuc cum fructu legimus, multo sapientius ac gloriosiu[illegible] majoribus nostris frequentatam fuisse arbitror, quam eam jam negligi aut præ doctrinæ confidentia expelli [illegible] Utique Germani, apud quos hæc [illegible]dia cum primis [illegible] utramque scholiorum speciem [illegible]mplectuntur. Utr[illegible] alia observationum ratione, [illegible] mediocris [illegible] lectio peperit, ut videlicet [illegible]ito monst[illegible] fontes Cicero in hoc opere [illegible] quinam auctores ex hoc [illegible] liticorum denique schol[illegible] abesse vix poterat. [illegible] buerunt, sive i[illegible]

de hoc opere Tulliano loquuntur : nam ve [illegible] historiam tradunt, vel haud raro, si minus ver[illegible] sententias continent. Itaque hæc testimonia, qu[illegible] hactenus reperiri potuerunt, libro præposui; nisi forte quædam ejusmodi erant, quæ in ipsum potius textum spargenda viderentur (1).

(1) Græcorum veterum ac latinorum bibliothecam p[illegible] multa lectione confeceram, in calce hujus præfationis [illegible] ad eamque interdum in scholiis provoco: sed [illegible] mole, tum ne diutius publicam Ciceronis exspectation[illegible] ptum illud interim prætermittere visum est. [illegible] bibliothecam minus ægre omitto, quod eam mihi [illegible]

r.
ra
et
te,
, a
tos.

quem
orum
potuit
us, qui
institui
Lælii, et
, P. Ru-
que cogi-
ut Ἀριστοτέ-
e, ut non
ibi placere.
, quod te
et plurimi

exspecto,
Thallumeto

(2) : præ-

de variis im-
definitur a
5, quod ad
m notitiam

ndi juris in

TESTIMONIA VETERA

OPERIS TULLIANI DE REP.

1. Ego me in Cumano et Pompeiano, præter quam quod sine te, ceterum satis commode oblectabam, et eram in iisdem locis usque ad kal. junias futurus. Scribebam illa, quæ dixeram, πολιτικά; spissum sane opus et operosum. Sed si ex sententia successerit, bene erit opera posita; sin minus, in illud ipsum mare dejiciemus, quod scribentes spectamus. (Cicero ad Q. fr. II, 14.)

2. Quod quæris, quid in illis libris egerim, quos quum essem in Cumano scribere institui, non cessavi, neque cesso: sed sæpe jam scribendi totum consilium rationemque mutavi. Nam jam duobus factis libris, in quibus novemdialibus iis feriis, quæ fuerunt Tuditano et Aquilio consulibus, sermo est a me institutus Africani paullo ante mortem, et Lælii, Phili, Manilii, Q. Tuberonis, et Lælii generorum Fannii et Scævolæ; sermo autem in novem et dies et libros distributus de optimo statu civitatis et de optimo cive; sane texebatur opus luculenter, hominumque dignitas aliquantum orationi ponderis afferebat: hi libri quum in Tusculano mihi legerentur, audiente Sallustio (1), admonitus sum ab illo, multo majore auctoritate illis de rebus dici posse, si ipse loquerer de Republica, præsertim quum essem non Heraclides Ponticus, sed consularis, et is, qui in maximis versatus in republica rebus essem: quæ tam antiquis hominibus attribuerim, ea visum iri ficta esse. Oratorum sermonem in illis nostris libris, quod esset de ratione dicendi, belle a me removisse: ad eos tamen retulisse, quos ipse vidissem.

(1) Intellige non Crispum, sed Cn. vel P. Sallustium, qui familiares Ciceroni fuerunt. Cic. ad Fam. XIV, 11; ad Att. I, 3, 11, XI, 11, 17.

Aristotelem denique, quæ de republica et præstante viro scribat, ipsum loqui. Commovit me, et eo magis, quod maximos motus nostræ civitatis attingere non poteram, quod erant inferiores, quam illorum ætas, qui loquebantur. Ego autem id ipsum tum eram sequutus, ne in nostra tempora incurrens, offenderem quempiam. Nunc et id vitabo, et loquar ipse tecum, et tamen illa, quæ institueram, ad te, si Romam venero, mittam. Puto enim te existimaturum, a me libros illos non sine aliquo meo stomacho esse relictos. (Ad Q. fr. III, 5.)

3. Varro, de quo ad me scribis, includetur in aliquem locum, si modo erit locus. Sed nosti genus dialogorum meorum, ut in oratoriis, quos tu in cælum fers, non potuit mentio fieri cujusquam ab iis, qui disputant, nisi ejus, qui illis notus aut auditus esset. Hanc ego de rep. quam institui disputationem, in Africani personam et Phili, et Lælii, et Manilii contuli: adjunxi adolescentes Q. Tuberonem, P. Rutilium, duo Lælii generos Scævolam et Fannium. Itaque cogitabam, quoniam in singulis libris utor procemiis, ut Ἀριστοτέλης in iis, quos ἐξωτερικοὺς (1) vocat, aliquid efficere, ut non sine causa istum appellarem; id quod intelligo tibi placere. Utinam modo conata efficere possim! rem enim, quod te non fugit, magnam complexus sum, et gravem et plurimi otii, quo ego maxime egeo. (Ad Att. IV, 16.)

4. Tuas omni de reipublicæ statu literas exspecto, πολιτικώτερον quidem scriptas; quoniam meos cum Thallumeto nostro pervolutas libros. (Ad Att. V, 12.)

5. Irascatur qui volet, patiar: τὸ γὰρ εὖ μετ' ἐμοῦ (2): præ-

(1) Hos commemorat ipse Aristoteles, Reip. III, 6, in iisque de variis imperii modis disseruisse se ait. Vide eumdem, VII, 1. Τὸ ἐξωτερικὸν definitur a Cic. de Fin. V, 5, «populariter scriptum»; a Gellio autem, XX, 5, «quod ad rhetoricas meditationes, facultatem argutiarum, civiliumque rerum notitiam conducit».

(2) Scripserat prius in Epistola Cicero de sua æquitate dicundi juris in provincia.

sertim quum sex libris, tamquam prædibus, me ipsum obstrinxerim, quos tibi tam valde probari gaudeo. E quibus unum ἱστορικὸν requiris de Cn. Flavio Cn. filio. Ille vero ante X viros non fuit, quippe qui ædilis curulis fuerit, qui magistratus multis annis post X viros institutus est. Quid ergo profecit, quod protulit fastos? Occultatam putant quodam tempore istam tabulam, ut dies agendi peterentur a paucis. Nec vero pauci sunt auctores Cn. Flavium scribam fastos protulisse, actionesque composuisse, ne me hoc vel potius Africanum, — is enim loquitur, commentum putes (1). (Ad Att. VI, 1.)

6. Et ego audebo legere umquam, aut attingere eos libros, quos tu dilaudas, si tale quid fecero (2)? (Ad Att. VI, 2.)

7. Reliqua plena adhuc et laudis et gratiæ, digna iis libris, quos dilaudas; conservatæ civitates, cumulate publicanis satisfactum, offensus contumelia nemo, etc. (Ad Att. VI, 3.)

8. Etsi non impediebant mei certe libri : non enim ista largitio fuit in cives, sed in hospites liberalitas. (Ad Att. VI, 6.)

9. Quod si ista nobis cogitatio de triumpho injecta non esset, quam tu quoque approbas, næ tu haud multum requireres illum virum, qui in sexto (3) informatus est. Quid enim tibi faciam, qui illos libros devorasti? (Ad Att. VII, 3.)

10. Ego interea admonitu tuo perfeci sane argutulos libros ad Varronem : sed tamen exspecto quid ad ea, quæ scripsi ad te : primum, qui intellexeris eum desiderare a me, quum ipse homo πολυγραφώτατος numquam me lacessisset : deinde quem ζηλοτυπεῖν, nisi forte Brutum : quem si non

(1) Paullo post tamen in eadem Epistola videtur fateri Cicero suam quamdam ἀνιστορησίαν, eo quod communi sententiæ adhærere voluisset.

(2) Nempe contra æquitatem.

(3) Si respicias Cic. ad Att. VIII, 11, seu apud nos de Rep. V, 6, videbitur scribendum *quinto* pro *sexto* : quamquam etiam de Rep. VI, 1, sermo est adhuc de rectore reip. Codices autem collationis Lagomarsinii, quam inspexi, constanter retinent *sexto*.

ζῳλοτυπεῖ, multo Hortensium minus, aut eos, qui de rep. loquuntur. (Ad Att. XIII, 18.)

11. Si Cottam et Varronem fecissem inter se disputantes, ut a te proximis literis admoneor, meum κωφὸν πρόσωπον esset. Hoc in antiquis personis suaviter fit, ut et Heraclides in multis, et nos in sex de Rep. libris fecimus. (Ad Att. XIII, 19.)

12. Velim, domum ad te scribas, ut mihi tui libri pateant, non secus ac si ipse adesses, quum ceteri, tum Varronis. Est enim mihi utendum quibusdam rebus ex iis libris ad eos, quos in manibus habeo (1); quos, ut spero, tibi valde probabo. (Ad Att. IV, 14.)

13. Tui politici libri omnibus vigent. (Cælius apud Cic. ad Fam. VIII, 1.)

14. Non deesse (nos) [ed. Lond. *hos*] si quis adhibere volet, non modo ut architectos, verum etiam ut fabros, ad ædificandam remp. et potius libenter accurrere : sin nemo utetur opera, tamen et scribere et legere πολιτείας, et si minus in curia atque in foro, at in literis et libris, ut doctissimi veteres fecerunt juvare (2) remp. et de moribus ac legibus quærere. (Cic. ad Fam. IX, 2.)

15. A te peto, inquit Pomponius, ut scribas aliquid: jampridem enim conticuerunt tuæ literæ. Nam ut illos de Rep. libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus, eisque nosmetipsi ad veterum annalium memoriam comprehendendam impulsi atque incensi sumus. (Cic. Brut. c. 5.)

16. Sed si, qualis sit animus, ipse animus nesciet; dic, quæso, ne esse quidem se sciet? ne moveri quidem se? ex quo illa ratio nata est Platonis, quæ a Socrate est in Phædro explicata (3), a me autem posita est in sexto libro de Republica (4). (Tusc. I, 22.)

(1) Scripta est hæc Epistola anno eodem, quo libros politicos componebat Cicero.

(2) Edd. *navare*, mendose.

(3) Laudat hanc sententiam Platonis etiam Lactantius, Inst. VII, 8.

(4) Nempe in Somnio.

17. Quum a primo urbis ortu regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, cærimoniæ, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque descriptio, tota res militaris divinitus esset constituta, tum progressio admirabilis, incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est, dominatu regio rep. liberata. Nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque majorum, et disciplina ac temperatione civitatis loquamur : aliis hæc locis satis accurate a nobis dicta sunt, maximeque in iis sex libris, quos de Rep. scripsimus. (Tusc. IV, 1.)

18. Atque his libris annumerandi sunt sex de Rep. quos tunc scripsimus, quum gubernacula reip. tenebamus : magnus locus, philosophiæque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto, totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime (1). (De Div. II, 1.)

19. Quoniam scriptum est a te de optimo reip. statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video Platonem illum tuum (2). (De Legg. I, 5.)

20. Quoniam igitur ejus reip. quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status; omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda; repetam stirpem juris a natura. (De Legg. I, 6.)

21. Hominem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites, attribuit ac nuntios : et rerum plurimarum obscuras et necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quædam scientiæ (3); figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abjecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad cælique quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit : tum speciem ita for-

(1) Confer de Fin. IV, 2, 3.

(2) Confer de Rep. IV, 4.

(3) De hoc loco admodum controverso vide infra nostram librorum de Legg editionem. Mr.

mavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. Nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti simus, loquuntur: et is qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, præter hominem, potest, indicat mores: cujus vim Græci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quæ conciliatrix est humanæ maxime societatis. Neque enim omnia sunt hujus disputationis, ac temporis: et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. (De Legg. I, 9.)

22. An censes, quum in illis de Rep. libris persuadere videatur Africanus, omnium rerump. nostram veterem illam fuisse optimam, non necesse esse optimæ reip. leges dare consentaneas? A. Immo prorsus ita censeo. M. Ergo adeo exspectate leges, quæ genus illud optimum reip. contineant. (De Legg. II, 10.)

23. Quoniam leges damus liberis populis, quæque de optima rep. sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. (De Legg. III, 2.)

24. Ut cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic emendari et corrigi continentia, etc. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato, nocent. Atque hæc lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest: pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed hæc et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius (1). (De Legg. III, 13, 14.)

25. Non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiæ legis (de populi

(1) In quinto scilicet atque sexto.

judicio) culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. M. Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio; tamen libertatem istam largior populo, ut et auctoritate valeant, et utantur bonis. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis : optimatibus nota, plebi libera sunto. (De Legg. III, 16, 17.)

26. Sed de hoc genere toto (de liberalitate) in iis libris, quos de Rep. scripsi, diligenter est disputatum. (De Officiis, II, 17.)

27. Scipio, quasi præsagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adessent, et alii plures, tuque etiam Scævola mecum venisses, triduum disseruit de rep. cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum : quæ se in quiete per visum (1) ex Africano audisse dicebat. (De Amic. cap. 4.)

28. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de rep. disputatum, affuisses (2) : qualis tum patronus justitiæ fuit (3) contra accuratam orationem Phili! (De Amic. cap. 7.)

29. Quum Ciceronis libros de Republica prehendit hinc philologus aliquis, hinc grammaticus, hinc philosophiæ deditus; alius alio curam suam mittit. Philosophus admiratur, contra justitiam dici tam multa potuisse. Quum ad hanc eamdem lectionem philologus accessit, hoc subnotat, duos romanos reges esse, quorum alter patrem non habet, alter matrem. Nam de Servii matre dubitatur; Anci pater nullus; Numæ nepos dicitur. Præterea notat, eum, quem nos dictatorem dicimus, et in historiis ita nominari legimus, apud Antiquos magistrum populi vocatum (4) : hodieque id exstat

(1) Macrobius ad Somn. I, 3, observat, Ciceronem, quoties ejusmodi rem appellare opus fuit, semper usum esse nomine *visum*.

(2) Hac de re diximus in præfatione.

(3) Lælius.

(4) De Rep. I, 40.

in auguralibus libris; et testimonium est, quod, qui ab illo nominatur, magister equitum est. Æque notat, Romulum perisse solis defectione (1). Provocationem ad populum etiam a regibus fuisse: id ita in pontificalibus libris aliqui putant (2), et Fenestella. Eosdem libros quum grammaticus explicuit, primum *reapse* (3) dici a Cicerone, id est, *re ipsa*, in commentarium refert; nec minus *sepse*, id est, *se ipse* (4). Deinde transit ad ea, quæ consuetudo sæculi mutavit, tamquam quod ait Cicero: «quoniam sumus ab ipsa calce, ejus interpellatione revocati»: hanc, quam nunc in circo cretam vocamus, calcem Antiqui dicebant. Deinde Ennianos colligit versus, et in primis illos de Africano scriptos:

Cui nemo civis, neque hostis
Quivit pro factis reddere operæ pretium.

Ex eo se ait intelligere, apud Antiquos non tantum auxilium significasse operam, sed opera. Ait enim, neminem potuisse Scipioni neque civem, neque hostem reddere operæ pretium. Felicem deinde se putat, quod invenerit, unde visum sit Virgilio dicere (5):

Quem super ingens...porta tonat cæli.

Ennium hoc ait Homero (6) surripuisse; Ennio Virgilium. Est enim apud Ciceronem in his ipsis de Rep. hoc epigramma:

Si fas endo plagas cælestum escendere cuiquam;
Mi soli cæli maxima porta patet.

(Seneca, Epist. CVIII.)

30. Lactantius, Inst. I, 18, eosdem versus recitat, nisi

(1) De Rep. II, 10, et in Somnio.

(2) De Rep. II, 31.

(3) De Rep. I, 2; II, 39. Ergo frustra critici apud Forcellinum in hac voce nituntur legere *re ipsa* pro *reapse* in aliis Tullii locis tribus.

(4) Immo *se ipsa* valet apud Cic. Rep. III, 8: quamquam ibi emendator male fecit *se ipse*, in quo damnabilior est ipso Seneca, qui generatim loquitur.

(5) Georg. III, 261.

(6) Iliad. Θ, 393.

quod pro *endo* mendose scribit *cædendo*, in quam lectionem commentatur sic : « scilicet quia magnam partem generis humani exstinxit ac perdidit, etc. » Cui vanitati et Cicero assensit. « Est vero, inquit, Africane; nam et Herculi eadem ipsa porta patuit ». [Vide meam ann. ad I, 40, p. 163. Mr.]

31. Utitur illa rejectione et M. Tullius extra omnem ingenii aleam positus (1), et, quod miremur, per advocatum defenditur (2). Nec doctissimis: Manium Persium hæc legere nolo, Junium Congum volo. Quod si hoc Lucilius, qui primus condidit styli nasum, dicendum sibi putavit; si Cicero mutuandum, præsertim quum de rep. scriberet (3). (Plinius, H. N. præf.)

32. Non Ciceroniana simplicitate, qui in libris de Rep. Platonis se comitem profitetur. (Plin. ibid.)

33. Inter Platonis et Ciceronis libros, quos de Republica utrumque constituisse constat, hoc interesse prima fronte perspeximus, quod ille rempublicam ordinavit, hic retulit; alter qualis esse deberet, alter qualis esset a majoribus instituta disseruit. (Macrob. ad Somn. I, 1.)

34. Lælii, Scipiones amplissimis de rebus, quoad romanæ literæ erunt, in Veterum libris disputabunt. (Macrobius, Saturn. I, 1.)

35. Latina quum legeret (Alexander Severus imp.) non alia magis legebat quam de Officiis Ciceronis et de Rep. (Lampridius in Alex. Sev. cap. XXIX.)

36. Laudatur in Platone, quod in politia sua posuit, eum, qui contra justitiam disputandi partes recepisset, postulare veniam dictorum, quæ non probaret et veri inveniendi at-

(1) Apud Macrobium, Saturn. I, 24, Cicero, « conviciis impenetrabilis ».

(2) Nempe per Lucilii auctoritatem.

(3) Pleniorem hunc locum dat Cicero de Orat. II, 6 : « C. Lucilius dicere solebat, ea quæ scriberet, neque ab indoctissimis, neque a doctissimis legi velle, quod alteri nihil intelligerent, alteri plus fortasse, quam ipse de se, etc. » Rursus hæc habet Cicero de Fin. I, 3. Hinc facile suppleas, quæ nimis abrupta citat Plinius e libris de Rep.

que examinandæ disputationis gratia, illam sibi impositam personam dicere. Quod eousque Tullius probavit, ut ipse in libris, quos scripsit de Rep. in eam sententiam dicendum putaverit (1). (S. Ambr. de Off. I, 12, ff. 43.)

37. An Publium Scipionem in sexto de Rep. de impari numero proferam disputantem? (S. Hieronym. ep. XLVIII, cap. 19.)

38. Chalcenterus Didymus, multiplicis scientiæ memorabilis, qui in illis sex libris ubi nonnumquam imperfecte Tullium (2) reprehendit, sillographos imitatus scriptores maledicos, judicio doctarum aurium incusatur, ut immania

(1) Confer de Rep. III, 5. Neque enim Ambrosius Augustinum, Civ. Dei, II, 21, exscribere potuit, quandoquidem Ambrosianum opus Augustiniano plus viginti annis antiquius est. Præterea Ambrosius haud semel in eodem opere Tullianis de Rep. locis utitur; nempe de Off. I, 24, ff. 115, ait Ambrosius: « justitia suum cuique tribuit, utilitatem propriam negligit, ut communem æquitatem custodiat »; quæ videntur sumi e Tullio de Rep. III, 7. Tum de Off. I, 28, ff. 136, ait: « magnus justitiæ splendor, quæ aliis nata potius, quam sibi, excelsitatem tenet, etc. » quæ sunt de Rep. III, 8. Rursus de Off. I, 28, ff. 137: « dum augere opes, aggregare pecunias, occupare terras possessionibus cupimus, præstare divitiis; justitiæ formam exuimus ». Nonne et hæc sunt de Rep. III, 12? Insuper de Off. II, 9, ff. 49: « est individuum sapientiæ atque justitiæ contubernium ». Atqui Cicero de Rep. III, 8, justitiam in divino solio non longe a sapientia collocat. Insuper de Off. II, 14, ff. 67: « hæc plena laudis et digna primario viro, non communem cum Tyriis negotiatoribus habere turpis lucri cupidinem ». His nimirum similia exstant in tertii de Rep. libri fragmentis incertæ sedis. Tum quæ dicit ibidem Ambrosius: « decet omnes censura frugalitatis, continentiæ auctoritas, et maxime eum, qui honore præstet, ne præeminentem virum thesauri possideant sui, et pecuniis serviat, qui præest liberis »; hæc quoque e quarto de Rep. hauriri videntur. Denique de Off. II, 19, ff. 95: « claret ergo quoniam et æquitas imperia confirmet, et injustitia dissolvat, quæ ne unam quidem privatam potest regere familiam ». Atqui in his quoque Ambrosius ad Tullium respicit de Rep. II, 43, et ad tertii libri disputationem. Hactenus mihi Ambrosium consideravisse placet; alii alia in eo fortasse notabunt. Profecto quum Ambrosius politico Ciceronis opere toties utatur, ego quidem jure suspicatus sum, Ambrosium a Tullio alium quoque, de quo ibi sermo est, luculentissimum locum sibi vindicavisse.

(2) Scilicet de Rep. teste Suida.

frementem leonem putredulis vocibus canus catulus longius circumlatrans. (Ammianus Marc. XXII, 16.)

39. Τράγκυλλος ὁ Σουητόνιος χρηματίσας γραμματικὸς Ῥωμαῖος ἔγραψε περὶ τῆς Κικέρωνος πολιτείας α'· ἀντιλέγει δὲ τῷ Διδύμῳ. Suidas voc. Τράγκυλλος.

40. Παράθεσις τῆς κατὰ Πλάτωνα καὶ Κικέρωνα πολιτείας. Anonymus Vaticanus περὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης λογ. ε' κεφ. ι'.

41. Scripserunt de republica, etsi diverso modo, Cicero et Plato; quum alter, qualis esse debeat, disseruerit; alter, qualis fuerit a majoribus instituta. Hanc tamen uterque et institutæ et instituendæ præscripsit formulam, ut vita civilis naturam imitetur (1), quam optimam vivendi ducem sæpissime nominamus. (Joann. Saresberiensis policr. VI, 21.)

(1) Conf. de Rep. I, 36; II, 39.

PROSOPOGRAPHIA
DIALOGORUM DE REP.

Dialogorum de Rep. personæ novem sunt, quinque scilicet senes, reliqui adolescentes. Inter senes est Scipio; Lælius Scipione natu major; Lælii æquales Philus et Mummius (Cic. de Am. cap. 27); Manilius item senex, quia de Rep. III, 10, dicitur fuisse adolescens ante legem Voconiam, quæ lata est anno Urbis 585, quadragesimo ante hunc dialogum. Manilius a Cicerone, Parad. VI, dicitur vixisse patrum suorum memoria; secus vero Rutilium et Scævolam vidit adolescens Cicero, ut infra dicam. Quatuor fuisse adolescentes ait ipse Cicero ad Att. IV, 16; idque apparet etiam e codice Vaticano. Sed age singulorum hominum paullo accuratiorem notitiam scribam.

SCIPIO.

P. Cornelius Scipio Æmilianus Africanus minor et Numantinus, L. Paulli Æmilii, qui de Perseo triumphavit, filius; adscitus in gentem Corneliam a Scipione Africani majoris filio. Magistros habuit Polybium, Panætium ac Metrodorum. Latinis græcisque literis eximie eruditus fuit. Quidquid autem scripti operis apud Veteres dicitur esse Africani, id sine dubio tribuendum est minori; nam superioris Africani nullum exstitisse scriptum docet Cicero de Off. III, 1 (1). Fannius in Annalibus, teste Tullio de Or. II, 67, dixit Scipionem nostrum εἴρωνα, ob Socraticam dissimulantiam atque leporem. Anno Urbis 608 Carthaginem delevit; tum anno 621 Numantiam. Consul bis fuit;

(1) Africani tamen majoris Epistola quadam ad Philippum regem utitur Polybius, Hist. X, 9.

censuram cum L. Mummio Achaico gessit; auguratu etiam potitus; legationem unam vel plures obivit ad inspicienda sociorum regna. Laudes ejus innumeræ in Veterum scriptis leguntur. Obiit hiemali tempore, paucis post hanc, quæ fingitur, disputationem diebus, anno ætatis LVI, non sine suspicione veneni aut signis elisarum faucium; scelere videlicet Gracchanarum partium, quibus ipse adversabatur. Laudatus est in funere duabus orationibus C. Lælii amicissimi sui, quarum alteram recitavit Tubero sororis filius, Cic. de Or. II, 84; alteram frater Maximus Æmilianus, Cic. pro Mur. cap. 36, et interpr. ined. Vat. Obitum ejus præcessit parelium quoddam; luctum publicum, qui consequutus est, narrat Cicero pro Mil. 7. Scipionis nostri imagines memorat idem Cicero in Somnio, necnon Juvenalis, VIII, 3, habuitque unam in lapide onychino Cyriacus Anconitanus (1). Sepulchrum ejus, teste Acrone ad Hor. epod. X, in regione Vaticana fuit; pyramis nimirum ingens, quam Alexander Papa VI dirui jussit, vel ut via recta fieret, vel ut molis Adrianæ oppugnatio difficilior redderetur. Ejus autem pyramidis adhuc incolumis imaginem Eugenius Papa IV in valvis æneis basilicæ Vaticanæ exprimendam curaverat (2).

LÆLIUS.

C. Lælius cognomento Sapiens, Scipioni amore summo devinctus, quos Valerius, VIII, 8, 1, par veræ amicitiæ clarissimum appellat. Hic est, qui in Ciceronis dialogo de Amicitia præcipuam personam gerit, deque Scipione nuper vita functo copiose miraque cum amoris significatione loquitur. Lælii consiliis perpetuis Scipio usus est. Neque ta-

(1) Mehusius, præf. ad Ambr. cam. pag. LIII; tum ipse Ambrosius, Epist. VIII, 45.

(2) Nardinius, Rom. antiq. VII, 13, cum testibus vetustioribus ab eo citatis. Id sepulchrum, ut lego in quadam Alexandri VI vita, dicebatur *pyramis burgi*, quia scilicet in burgo Vaticano erat.

men Lælius ipse res non gessit : nam et Viriathum bello fregit, et Scipioni Carthaginem oppugnanti legatus adfuit. Cælius Antipater Lælio (Sapienti, ut puto; nam Cælius fuit æqualis Scævolæ auguris, Cic. Brut. cap. 26) inscripsit belli Punici historiam. Augur fuit celeberrimus et orator. Idem fasces consulares tenuit anno Urbis 614.

PHILUS.

L. Furius Philus (aut Pilus) consulatum anno Urbis 618 administravit. Is est, qui de Numantino fœdere antiquando rogationem tulit, Mancinumque in Hispaniam reductum Numantinis dedit. Phili fiduciam, qui consul suos inimicos in provinciam secum ire legatos jussit, miratur Valerius, III, 7, 5. De ejus eloquentia Cicero, Brut. cap. 28 : « L. Furius perbene loqui putabatur litteratiusque quam ceteri ». Astronomiæ quoque studiosus cognoscitur e primo de Rep. cap. 11. Hunc male quidam appellant *Publium*, quum sit *Lucius*.

MANILIUS.

Manilius ille, cui consuli (anno Urbis 605) in Africam se venisse tribunum militum ait Scipio in Somnio, videtur plerisque apud Glandorpium idem vir, qui M. Manilius juris prudentia clarus : quam sententiam confirmari video dialogis de Rep. in quibus Manilium et Scipionis familiarem et juris consultum agnoscimus. Manilii scientia juris et sæpe a Tullio laudatur, et maxime a Pomponio tit. de Or. juris : « P. Mutius et Brutus et Manilius fundaverunt jus civile. Mutius decem libellos reliquit, Brutus septem, Manilius tres : exstant et volumina inscripta Manilii monumenta ». In arte quæstuosissima constat eum fuisse abstinentem et pauperem. Cic. Parad. VI.

MUMMIUS.

Sp. Mummius L. Mummii Achaici frater. Utrum Spurius

legatus fratri apud Corinthum fuerit, an potius unus e decem, qui Corinthum in legationem iverunt, disputat Cicero ad Att. XIII, 5, 6, 30, memoratque ejus versiculos quosdam facetos. Sane et comes Scipioni peregrinanti fuit. De ejusdem eloquentia mediocri et doctrina stoica Cic. Brut. cap. 25. Fuit commodis moribus, Scipionis, Lælii, Phili, ac Rutilii amicus, Cic. de Or. II, 67, et de Amic. cap. 19, 27.

TUBERO.

Q. Æl. Tubero Æmilii Paulli nepos ex Æmilia sorore Africani. Fuit ab adolescentia Lælii amicus, Cic. de Am. c. 27; seque a Ti. Gracchi remp. vexantis familiaritate sejunxit, Cic. de Am. cap. 11; quare et ejus orationes in Gracchum memorantur, Cic. Brut. cap. 21. Philosophiam plus æquo coluit, absurdeque ostentavit paupere apparatu in funere avunculi Africani; ob quam perversitatem prætura dejectus est, Cic. pro Mur. cap. 36. Ceteroqui Pomponius tit. de Orig. juris Tuberonem juris consultum et Stoicum, consulem appellat; Pighius autem retur fuisse consulem suffectum M. Porcio Catoni in ea dignitate demortuo an. 635 (Varroniano, 636). Invisum cum sua secta Stoica fuisse Tuberonem, severum ac durum, aiunt Tacitus Annal. XVI, 22, et Cic. Brut. cap. 31. Dialecticum et juris prudentem fuisse cognoscimus e Gellio, I, 22; nulla eloquentia præditum ex Cic. Brut. cap. 31.

RUTILIUS.

P. Rutilius Rufus imberbi prope ætate interfuisse fingitur his dialogis de Rep. namque a Lælio de Am. cap. 27, admodum adolescens eodem anno appellatur : tum idem Ciceroni multo post nato retulisse dicitur hunc sermonem (1). Is arma contra Saturninum sumpsit (2). Consulatu potitus est

(1) De Rep. I, 8, 11.
(2) Cic. pro Rab. cap. 7.

anno Urbis 649, post Scipionis obitum xxiv. Rutiliana quædam constitutio de venditione (1) citatur in juris fragmentis Vaticanis, et a Caio (2). Rutilius armorum tractandorum meditationem militibus tradidit (3). Factione equitum romanorum circumventus in judicio est, licet innocentissimus; Romaque pulsus exsulavit Smyrnæ, ibique civitatis honore donatus consenuit in studiis literarum : qua in urbe vivebat adhuc, dum Cicero adolescens Asiam peragraret. Eum dicit Velleius (4) non sæculi sui, sed omnis ævi, optimum : quare nec ipse in judicio defendi se passus fuerat paullo ornatiore oratione (5); et in exsilium eunti omnes Asiaticæ provinciæ legatos obviam miserant secessum ejus opperientes (6) : denique revocante Sulla redire ab exsilio noluit (7). Rutilii laus prope infinita est non solum apud Ciceronem, verum etiam apud alios auctores, præsertimque apud Senecam. Scripta ejus fuerunt : orationes; libri de vita sua; historiarum libri in quibus erat, ut puto, bellum Numantinum, nisi potius fuit in vita ab eo scripta Scipionis, cujus fragmentum citat Isidorus (8).

SCÆVOLA.

Q. Mucius Scævola augur, is est ad quem senem Cicero sumpta virili toga deductus fuit a patre : quo mortuo se ad pontificem Scævolam contulit (9). Consul fuit anno Urbis 637. Hujus filia nupsit L. Crasso oratori (10), ei scilicet,

(1) Vid. nunc Fragmentum de Empto et Vendito, § 1, p. 1, ed. Berol. Ca.

(2) Inst. IV, 35.

(3) Val. Max. II, 3, 2.

(4) Lib. II, 13.

(5) Cic. de Orat. I, 53, 54; Brut. 30.

(6) Val. Max. II, 10, 5:

(7) Quintil. Inst. XI, 1.

(8) Lege de his Cic. Brut. 30; Tacit. Agricol. initio; Athen. VI, 21, XII, 11; Vell. II, 9; Gell. VII, 14; Appian. Hisp. 88; Plut. in Pomp. 37; Suid. voc. Ῥουτίλιος; Charis. et Diomed. sæpe; Isid. Orig. XX, 11, 4.

(9) De Amic. cap. 1.

(10) De Orat. I, 7.

qui primas partes in Tullianis de Oratore libris tuetur. Quin ipse hic Scævola disputat in ejusdem operis libro primo. Ab eodem Scævola fingit Cicero se audivisse Lælii sermonem de amicitia, uti a Rutilio Rufo de rep. Prudentia juris maxime inclaruit (1), deque eo libros edidit (2); quare et Caius libros quosdam proprios memorat (3) quos dicit ex Q. Mucio factos. Pila etiam et alea optime lusit (4) : hinc Scævola dicitur a Cicerone (5) jocularis senex; ejusque memoriam in alea miratur Quintilianus (6).

FANNIUS.

« C. Fannius (inquit Cicero Brut. cap. 26) C. Lælii gener et moribus et ipso genere dicendi durior. Is soceri instituto, quem quia cooptatus in augurum collegium non erat, non admodum diligebat, præsertim quum ille Q. Scævolam sibi minorem natu generum prætulisset : cui tamen Lælius se excusans, non genero minori dixit se illud, sed majori filiæ detulisse. Is tamen instituto Lælii Panætium audiverat. Ejus omnis in dicendo facultas ex historia ipsius non ineleganter scripta perspici potest, quæ neque nimis est infans, neque perfecte diserta ». Ejusdem historiæ non semel alibi meminit Cicero : cujus epitomen fecerat Brutus, ut ait idem Cic. ad Attic. XII, 5; quamquam hoc loco Cicero ait negatum fuisse ab Attico, Fannium historicum eumdem fuisse ac Lælii generum. Ea in historia narraverat inter cetera

(1) Cic. Brut. 26; de Orat. I, 41, 48; Vell. II, 9.

(2) Gell. VII, 15; Pompon. tit. de Orig. juris.

(3) Inst. I, 2; ff. 116.

(4) Cic. de Orat. I, 50; Val. Max. VIII, 8, 2. A. M. — Errare A. Maium monet alius censor Gott. (1824, n. 84) narrantem, pila et alea optime lusisse hunc Scævolam. Locum enim Ciceronis respicere alium Scævolam, videlicet P. Mucium, errorisque causam esse Valerium Maximum (vide modo Corradum et Perizonium ad Valer. Max. l. c.); neque *aleæ* fuisse ludum, sed *duodecim scriptorum*, ut est apud Ciceronem et Quintilianum; denique hujus locum non esse Inst. Or. X, 2, sed XI, 2 (p. 992 sq. ed. Burm. q. v.). Ma.

(5) Ad Att. IV, 16.

(6) Inst. X, 2.

Fannius se comitem fuisse Tib. Graccho mœnia Carthaginis primo conscendenti (1). Locum ex oratione quadam C. Fannii in Gracchum aliquando nos edemus. Athenæus, VI, 21, ait lege Fannia Scævolam, Tuberonem et Rufum se adstrinxisse, qua sumptus domestici minuebantur. Est tamen alius Fannius ejus legis auctor, quæ scilicet lata est anno Urbis 588, teste Gellio apud Macrobium (2). Fannium non interfuisse disputationi, quæ habita est secundo die, docuimus in præfatione, cap. 3. Quanam tamen probabili cum causa Fannium a dialogo reliquo submovere potuerit Cicero, perobscurum est. Immo in reliquiis de Rep. Vaticanis Fannius et Scævola numquam loquuntur, licet disputationi intersint. Neque tamen idcirco puto eos fuisse κωφὰ πρόσωπα, cujusmodi se noluit esse Cicero in dialogo Academicorum (3): igitur in lacunis eorum sermonem demersum credo; præsertim quum apud Servium ad Æn. VI, 877, testimonium evidens sit, Fannium versatum esse in dialogo, qui utrum de rep. fuerit, commodius a me disputabitur in fragmentis incertorum de Rep. librorum.

(1) Plutarch. in Tib. Graccho, cap. 4.
(2) Sat. II, 13.
(3) Ad Att. XIII, 19.

M. T. CICERONIS

DE REPUBLICA

LIBER PRIMUS

MONITUM

DE PRIMA OPERIS LACUNA.

Ciceronis de Rep. splendidissimis verbis illuminatum exordium detrimenta duo per incommoda passum est, maximum initio (1), in medio minimum; sed de posteriore, quum res tulerit, loquar; nunc prius inspiciendum est, studioque aliquo reparandum; non ita equidem, ut ipsa verba reponere audeam, quæ inconsulta temeritas foret, sed ut partem sententiarum meditando adsequi nitar. Hoc Tullius copioso exordio dubitationem ad Remp. adeundi voluit tollere (de Rep. I, 7); quod dum faceret, occasionem laudandi πολιτισμοῦ nanciscebatur, simulque purgandi sui, qui omissa philosophiæ quiete civilibus fluctibus semet commiserat. Atque in primis auctor (ut mihi penitus persuasi) valde commendavit famigeratam illam Platonis sententiam, ab eodem alibi (ad Q. fr. I, 1, ff. 10) expressam : « ille princeps ingenii et doctrinæ Plato tum denique fore beatas resp. putavit, si aut docti ac sapientes homines eas regere cœpissent; aut ii, qui regerent, omne suum studium in doctrina ac sapientia collocassent. Hanc conjunctionem videlicet potestatis ac sapientiæ saluti censuit civitatibus esse posse ». Præterea quod ait Plinius, « Ciceronem in libris de Rep. Platonis se comitem profiteri », id quoque pertinere ad exordium arbitror. Tum nullus dubito, quin initio operis fuerit dictum illud e Lucilio arcessitum, quo se Tullius, teste prædicto Plinio, negabat (contra ac facit de Fin. I, 3) doctissimis hominibus hos libros scribere (Varroni puta aut Nigidio), quorum judicum publica rejectione utebatur. Certe Lucilii versus nusquam fere in his libris citari potuerunt, nisi in procemiis : nam quo minus hi fuerint in dialogo, Lucilii ætas in causa est, qui adhuc erat adolescentulus vivente Scipione : quamquam fateor, videri ipsum Lucilium dicere apud Cic. Fin. I, 3, non aliorum doctorum solum, sed etiam Scipionis judicium se formidare. Propriam sibi sedem in exordio postulat

(1) Nonnisi aliquot paginarum jacturam factam esse existimat Villemanius contra A. Maii sententiam. Mr.

illa quoque sententia de patriæ caritate, quam a Nonio e lib. I de Rep. servatam, in ejus libri calce scripsi. Præterea, quod ibidem est, auctore Lactantio, Tullianum dictum de vanitate philosophici otii et de negotii politici utilitate, id pari jure ad initia operis referre licet. Idem Lactantius quantas opes e Tullianis de Rep. libris prompserit, liber meus luculenter demonstrat. Ego vero considerato illius institutionum exordio, quo ait, « magnos et excellenti ingenio viros contemptis omnibus et privatis et publicis actionibus, se doctrinæ penitus dedidisse, existimantes multo id esse præclarius, quam cumulandis honoribus inhærere »; valde suspicabar hanc quoque sententiam pertinere ad Tullianum de Rep. exordium (1). Utrum ad remp. accedendum sit, necne, controversia celebris fuit Dicæarchi cum Theophrasto, cujus meminit Cicero ad Att. II, 16, VII, 3. Priorem sententiam tuebatur Dicæarchus; ejus autem vix dubito quin in operis exordio mentio fuerit, præsertim auctoris qui plures politias scripserat, quemque Cicero legebat atque in primis probabat (ad Atticum, II, 2, VI, 2; de Republica, II, 4). Sed præter Dicæarchum, pronum creditu mihi est, appellatos fuisse alios quoque græcos politicos, ut Socratem, Aristotelem, Theophrastum, Xenophontem, quos omnes in simili opere nominat cum Cicerone atque Platone, cumque hujus sententia de rege philosopho, græcus politicus ineditus Vaticanus, qui libris Tullii de Rep. utebatur. Denique quia Cicero (ad Att. IV, 16)

(1) Nimium nonnumquam fuisse A. Maium in subodorandis nostrorum librorum imitationibus vere monet Cens. quem diximus, Lips. præsertim in Lactantio. Hic quidem locus redolet Ciceronem; sed sunt alia Ciceronis loca satis similia in libris aliis, quæ jam laudavit Bünemannus ad Lact. I, 1, 1, v. c. de Offic. I, 21, 71 : « Quapropter et iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capessentibus, qui excellenti ingenio doctrinæ sese dediderunt, et iis, qui aut valitudinis imbecillitate, aut aliqua graviore causa a republica recesserunt, quum ejus administrandæ potestatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despicere se dicant ea, quæ plerique admirantur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto ». Similiter de Orat. III, 15, 56 seq. quem locum, utpote paullo longiorem, adscribere nolui. In loco Lactantii sunt qui legant *dedisse* pro *dedidisse* : de quarum vocum permutatione vid. Beier. ad Cic. de Offic. I, 13, 40, p. 102. Ma.

Varronem cogitabat in prooemiis politicis appellare, licet huic quoque homini sedem concedere in priore exordii lacuna (1). Superest, ut locum Plutarchi considerem (an sen. sit ger. resp. t. IX, p. 183), apud quem testatur Cicero, se pulcherrima et maxima consilia, quibus egregie in consulatu utens remp. conservaverat, cum P. Nigidio philosopho omnia cepisse : Κικέρων ὡμολόγει τὰ κάλλιστα καὶ μέγιστα τῶν συμβουλευμάτων, οἷς ὀρθῶς ἐνυπατεύων τὴν πατρίδα διέσωζε, μετὰ Ποπλίου Νιγιδίου τοῦ φιλοσόφου συνθεῖναι. Age vero ubinam Cicero tam insigne testimonium Nigidio dedit? Exstat ejus epistola ad Nigidium (ad Fam. IV, 13), in qua tamen, ad rem nostram quod attinet, nihil video præter verba hæc : « per me quondam, te socio, defensa resp. » Atqui ejusmodi laudem compluribus aliis minime fortasse doctis largitus est Cicero, ut Sextio, Flacco, Miloni, etc. mihi autem Plutarchi locus multo plus significare videtur, quam ait Cicero suprascriptis verbis ad Nigidium. Id tamen clarius elucesceret, si Plutarchus pro ὡμολόγει scripsisset ὁμολογεῖ. Porro in politico exordio, ubi doctos homines et philosophos præficiendos esse reip. Tullius censuerat, commode in primis commemorasset id exemplum Nigidii, cujus præclara doctrina ac philosophia tanto usui reip. fuisset (2). A. M.

(1) De familiari sibi Nigidio Tullius ad Att. II, 2, VII, 24; ad Q. Fr. I, 2, § 5; pro Syll. 14, et præsertim in supradicta epist. ad Fam. IV, 13, et de Universo, seu Timæo, cap. 1, ubi eximie laudatur Nigidius tamquam artibus omnibus et præcipue philosophia præditus, idemque cognoscitur interfuisse Timæi dialogo cum Cicerone. Nigidium Gellius, IV, 9, XIII, 24, XIX, 14; Macrob. Saturn. VIII, 8; Servius ad Æn. X, 175, doctissimum romanæ civitatis et Varroni exæquandum aiunt. Nigidii pauca, e tot voluminibus ab eo scriptis, fragmenta supersunt collecta apud Rutgersium, Var. Lect. III, 16; quæ ipsa, utrum omnia Nigidio nostro digna sint, ambigo. A. M.

(2) Fieri potest, ut Cicero in priore procemii lacuna Epicuri nominatim sententiam retuderit, qui suos asseclas vetuit accedere ad remp. teste Lactantio, Inst. III, 17. Suspicionem meam auget Augustinus in loco, quem citavi cap. 28. A. M. in Emm. —Vid. præterea de hac lacuna quæ in prima ad textum nota dicuntur.

M. T. CICERONIS FRAGMENTA EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO I.

I.....[1] *Im*petu liberavissent; nec C. Duellius[2], A. Atti-

I. 1. *Impetu*. Codicis p. 63. Desiderantur hactenus paginæ 34. A. M. — Priore periodi parte videtur Cicero appellavisse Romanos alios qui superioribus bellis inclaruissent; et quidem haud scio an sic: « non Italiam M. Camillus Gallorum, nec M'. Curius, C. Fabricius, Ti. Coruncanius Pyrrhi impetu liberavissent ». Immo paullo fortasse altius romanos heroas recensuit; cujus rei indicem habemus ipsum auctorem Tusc. I, 37.: « si mors timeretur, non L. Brutus arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in prælio concidisset: non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos, se hostium telis objecissent: non uno bello pro patria cadentes Scipiones Hispania vidisset, Paullum et Geminum Cannæ, Venusia Marcellum, Latini Albinum, Lucani Gracchum ». [Cf. etiam Tusc. I, 46. Ca.] Mox ibidem Cicero commemorat quoque Camillum. Rursus paradoxo I facem præfert Cicero ad hujus lacunæ latebras pervidendas enumerata Romanorum illustrium serie a Bruto usque ad Africanum utrumque et ad Catonem: « Brutum siqui roget, quid egerit in patria liberanda? etc. » Eosdem heroas verbis fortasse Tullianis celebrat Augustinus de Civit. D. V, 18. Adi et Horatium, Od. I, 12. A. M.

2. *C. Duellius*. Ita cod. pro *Duilius*. Et quidem ad Ciceronem de Senectute, cap. 13, observat Ursinus veterem librum habuisse *Duelium*: monetque ita scripsisse Veteres. Nonnullæ vero ejus loci editiones exhibent *Duellium*, sicuti diserte legitur in Oratore, 45, et in Var. Lect. de N. D. II, 66, et pro Plancio, 25, quo loco perperam Ursinus malebat scribere *Duilium*. Sed et Quintilianus, Inst. I, 4, 7, scribit *Duellium*, itemque Plinius, XXXIV, 5; Seneca de Clem. I, 10. Inscriptiones tamen Gruterianæ atque alia monumenta retinent *Duilium*. Variat hæc scriptura apud Servium ad Æn. XI, 206. Codices quoque græci habent Δουίλλιος vel Δουέλλιος apud Dion. Halic. Hist. X, 58, XI, 23, 46. Quin adeo Leonardus Aretinus scripturæ illius per *e* memor ep. VII, 7, scribebat *Duellium*. A. M.

lius[3], L. Metellus[4], terrore Carthaginis; non duo Scipiones[5] oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent[6]; nec id excitatum majoribus copiis, aut Q. Maximus[7] enervavisset, aut M. Marcellus[8] contudisset, aut a portis hujus urbis avulsum P. Africanus compulisset intra hostium mœnia. M. vero Catoni[9], homini ignoto et novo, quo omnes, | qui eis- P. 2 ed. A. M. P. 64

3. *Aulus Attilius. Aulus* dicitur hic Atilius etiam in Fastis Capitolinis, itemque a Polybio, I, 24, vol. I, p. 61 Schweigh. non *Marcus*, unde corrigendi Ernestus in Cl. Cic. in M. Atilius Calatinus, et Perizonius in Animadvv. Historicc. cap. 1, pag. 27 ed. Harles. qui ceteroqui docte de Atiliis exposuit. Cf. interpretes ad Aurel. Vict. de Viris ill. cap. 39, et Gernhard. ad Cic. de Senect. cap. 17, § 61, p. 119. Cognomen fuit *Calatini*. Fuit consul a. U. 495, et posteaquam anno sequenti rem prospere gessisset et a Calpurnio Flamma tribuno mil. ad Camarinam ex angustiis, quibus a Pœnis clausus fuerat, expeditus esset, gloriose triumphavit [Sext. Aur. Vict. l. l. cf. Sigonii Fasti Consulares et Triumphi, pag. 208 ed. H. Steph. Modii Pandect. Triumphal. pag. 22, b. Mr.]: alterum consul factus a. U. 498 vel 499, Panormum Siciliæ cepit (Polyb. II, 38, p. 97 Schweigh.) dictator dictus est a. U. 504. Romæ idem Spem consecravit. Cic. de Legg. II, 11, ibique interprr. Conf. de N. D. II, 23, pag. 297 edit. nostr. et Mos. ibique annott. Pro Plancio, cap. 25, init. Tullius noster ita: « Quis nostrum se dicit M'. Curio, quis C. Fabricio, quis P. Duellio parem? Quis Atilio Calatino? Quis Cn. et P. Scipionibus? Quis Africano, Marcello, Maximo? » Ubi Ernest. in Cl. Cic. (in C. Duellius) post Ursinum et alios recte docet legendum esse *C.* i. e. *Caio*. Cr.

4. *L. Metellus*. De L. Cæcilio Metello ejusque magna ad Panormum pugna adversus Pœnos, triumpho, honoribus vid. Liv. XVIII, 49 seqq. XIX, 2, et passim, XX, 46. Cr.

5. *Duo Scipiones*. Cn. Cornelius Scipio *Calvus* ejusque frater P. Cornelius Scipio consules in Hispania adversus Pœnos pugnantes cæsi. Liv. XXII, 19, seqq. XXV, 32—36; Cic. Tusc. I, 37, 46; de N. D. III, 32, p. 662 ed. nost. et Mos. qui locus cum nostro conferendus. Cr.

6. *Incendium belli ... restinxissent*. Plane ita est in Or. pro Marcell. 9, 29, « nisi belli civilis incendium salute patriæ restinxeris ». Mr.

7. *Quintus Maximus*. I. e. Quintus Fabius Maximus Cunctator. Mr.

8. *M. Marcellus*. M. Claudius Marcellus. Vid. ind. Histor. Fuit plebeius: cf. Ascon. Pedian. ad Cic. pro Scauro, part. ined. 8, ibique Heinrich. pag. 28, et Wyttenbach. aliosque ad Cic. de Legg. I, 7, p. 59 ed. Mos. et nostr. Cr. — Add. Andr. Schotti Gentes et Famil. Romm. in Rosini Corp. Antt. Romm. cum not. Dempsteri. Amst. 1685, p. 288. Mr.

9. *M. vero Catoni*. Cic. de Legg. II, 2, 5: « ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi romani civitatem susceptus est ». Cf. Creuzer. *Rœm. Antt.* pag. 250. Mr. — « Cato

dem[10] rebus studemus, quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur[11], certe licuit[12] Tusculi[13] se in otio delectare, salubri et propinquo loco. Sed homo P.3
demens, ut isti putant, quum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus[14] ad summam senectutem maluit jactari, quam in illa tranquillitate atque otio jucundissime vivere[15]. Omitto innumerabiles
P.77 viros, quorum singuli saluti huic civitati || fuerunt; et qui sunt *haud* procul[16] ab ætatis hujus memoria, com-

nomen suum, Tusculi ignobile, Romæ nobilissimum reddidit ». Valerius M. III, 4, 6. A. M.

10. *Eisdem*. Cod. prima manu *sdem* per aphæresin; tamen secunda factum *isdem*. Jam de scriptura *isdem* præclaram habemus Ciceronis ipsius doctrinam in Oratore, 47: « idem campus habet, inquit Ennius; et in templis isdem probavit. At eisdem erat verius, nec tamen opimius. Male sonabat iisdem. Impetratum est a consuetudine ut peccare suavitatis causa liceret ». A. M.

11. *Ducimur*. De se præsertim ait Cicero, cui Velleius, II, 34, testimonium hoc dat: « Cicero, qui omnia incrementa sua sibi debuit, vir novitatis nobilissimæ ». A. M.

12. *Certe licuit*. Cic. Tuscull. I, 15: « Licuit esse otioso Themistocli, licuit Epaminondæ, licuit, ne et vetera et externa quæram, mihi: sed nescio quomodo inhæret in mentibus quasi sæclorum quoddam augurium futurorum... Quo quidem dempto, quis tam esset amens, qui semper in laboribus et periculis viveret? » Ubi *amens* scribere maluit Tullius quam *demens* propter prægressum *dempto*. Ca.

13. *Tusculi*. Vid. Horat. Carm. III, 29, 8, ib. interprr. Epod. I, 29: « Tusculi Circæa ... mœnia », ibique Mitscherl. et Fea. Ceterum ea, quæ patriæ quisque suæ debeat, attigit etiam auctor epistolæ nonæ in Platonicis, pag. 358, A. Steph. pag. 492 Bekkeri.

14. *Tempestatibus*. I. e. periculis et calamitatibus. Eadem metaphora est in de Orat. I, 1; Catil. I, 9; Cic. pro Balb. cap. 27, et pro Plancio, cap. 29, ad quem locum conf. Gasp. Garatonii curas secundas pag. 84, seqq. — Intelligit inimicorum potissimum insectationes: nam Cato quater et quadragies postulatus causam dixit, semper absolutus. Plin. VII, 27. Ca.

15. *Vivere*. Suam otii fugam assiduosque in senectute labores prædicat ipse Cato (haud sane detrectator laudum suarum, ut ait Livius, XXXIV, 15) apud Cic. de Sen. 23. Cf. et de Legg. II, 2, de Orat. III, 33; nec non Plutarch. in vita Catonis. Ciceroni autem ipsi semper Catonem fuisse in ore constat e primo de Legg. c. 2. A. M.

16. *Sunt haud procul*. Desideratur in cod. *haud*. A. Maius hanc particulam scribere primum non dubitavit, sed postea, in Emendd. nescit an satius sit omittere. Mos. omisit. Servare volebam, inquit, cum Sch. et Lehn. vocem *haud*, ab A. M. interpositam, qua non commode carere videbatur posse locus, ut hic sensus exiret. Possem enumerare permultos viros civitati

memorare eos desino, ne quis se, aut suorum aliquem prætermissum queratur[17]. Unum hoc definio, tantam

huic utilissimos : sed nolo esse longus, et a recentiorum hominum commemoratione ideo abstineo, ne, quum hunc, vel illum prætermisero (aliter enim fieri nequit), aliquem offendam. Nunc cum Heinrichio omisi *haud*, quod fecit etiam Steinackerus. Quod vero hic conjicit scribendum esse « et quoniam sunt non procul », non reperim. Si, ut videtur, supplendum censet *nonnulli*, hoc si voluit intelligi noster, addere debuit. Lehnerus ita distinxit : « Omitto ... fuerunt, et qui sunt ... memoria; commemorare eos desino, etc. » Ita quoque Beierus in versione hujus proœmii vernacula distinxit. Censor ψευδώνυμος (Φωσφόρος) in Seebodii Bibl. Crit. 1823, pag. 431, item ejici vult vocem *haud*. Neque vero eidem viro paruimus, qui cap. 2, in verbis *quod non ab his partum* vocem *non* ab A. Maio additam, ejicere nos jubet. Ma. — A. Maius melius scripsisset *non procul*. Cr. — *Et qui sunt haud procul ab ætatis hujus memoria*, F. C. Wolfius in Prolusione, quæ inscribitur : Solemnia literaria d. VI ante kal. mai. in Lyceo Flenopolitano celebranda indicit F. C. W. Lycei Conrector. [Præmittuntur Obss. Critt. in M. T. Cic. Oratt. pro Scauro et pro Tullio et librorum de Rep. fragmenta.] Flenopoli. 1814, 43 pp. 4 : ejus prolusionis p. 16 ait : « *Haud* ideo non apte positum videtur, quia Cicero, quum inter viros jam memoratos nemo inveniatur, qui præsentibus temporibus propinquus sit, dicere non potest, se eos commemorare *desinere*, qui non procul a suæ ætatis memoria absint. Maius quidem *desinere* etiam de re nondum cœpta interdum usurpari, ut I, 38, *non desinam te uti teste*, et idem quod *omittere* significare contendit. Sed Cicero verba modo laudata ad Lælium dicit, quum paullo ante utique ad testimonia, atque adeo ad Lælii ipsius testimonium provocaverit. Comparetur totum cap. 38, ubi Lælium Scipio ad suam ipsius experientiam delegat. *Desinere* autem omittendi significatione usquam occurrere, vehementer dubito; cujus rei ego quidem exempla desidero. Neque negatio hoc loco videtur necessaria. Cicero enim mortuos sæpe tamquam viventes saltem in orationibus suis inducit. Maius et ipse emendationem suam improbare videtur in additamentis. Si quis autem, mortuos querelas fundere, nimis durum habuerit, sic hunc locum mecum emendet : « ne quis esse suorum aliquem prætermissum queratur ». *Esse* et *sese* sæpe in codicibus permutantur; et si *sese* pro *esse* perperam scriptum erat, quomodo *aut* in textum venerit, facile intelligitur. Steinackeri emendationem iisdem causis, quibus Maii rejiciendam putavi, probare non possum ». Mihi quidem Wolfii conjectura non displicet, sed admodum displicent mortui querentes, i. e. displicet Wolfii defensio lectionis a nobis servatæ. Ego vero locum ita explicaverim : desino etiam eos commemorare, qui sunt procul ab ætatis hujus memoria, ne quis vestrum vel lectorum (sæpe enim Cicero ita loquitur, quasi de lectoribus, non de colloquentibus cogitet) queratur, majores quidem nominari de de rep. bene meritos, se autem et suos, quorum haud minora fuerint merita, prætermitti. Ma. in Add.

17. *Quer.* Cod. *quæratur.* Alibi contra scribitur *que* ubi requiritur *quæ*. Is

esse necessitatem virtutis generi hominum a natura, tantumque amorem ad communem salutem defenden-
P. 4 dam datum, ut ea vis omnia blandimenta voluptatis otiique vicerit [18].

P. 78 II. Nec vero habere virtutem satis est, quasi artem aliquam [1], nisi | utare. Etsi ars quidem, quum ea non
P. 5 utare, scientia tamen ipsa teneri potest; virtus in usu sui [2] tota posita est. Usus autem ejus est maximus, civitatis gubernatio [3], et earum ipsarum rerum, quas isti in angulis personant [4], reapse, non oratione, perfectio.

autem error duplici ex causa manavisse videtur, nempe modo a pronunciatione dictantis, modo a siglis male lectis : nam *q* notariis valet *quæ*, sed interdum a librariis lectum est *que*. A. M.

18. *Vicerit*. Nihilominus sapientis Ulyxis anima ap. Plat. Reip. X, p. 620 [p. 514, Bekk. tom. III, 1], in mortale corpus reditura, privati otiosique hominis vitam studiose eligit, memor nimirum et tædens exantlatorum laborum in ambitiosa vita et regali. A. M.

II. 1. *Art. aliq.* Est enim *virtus bene vivendi ars*, ut aiunt Stoici ap. August. C. D. IX, 4, XIX, 1, et XXII, 24 [p. 500, 1139 et 1379 ed. Lud. Vivis. Bas. 1570]. Similis fere est Aristotelis locus Reip. VII, 2 : μόνον ἀνδρὸς τὸν πρακτικὸν εἶναι βίον καὶ πολιτικόν· ἐφ' ἑκάστης γὰρ ἀρετῆς οὐκ εἶναι πράξεις μᾶλλον τοῖς ἰδιώταις, ἢ τοῖς τὰ κοινὰ πράττουσιν καὶ πολιτευομένοις. Virtutem omnino activam vult idem Aristoteles apud Themistium or. de præf. suscept. cap. 6. Sed Tulliani loci sententiam nemo melius exprimit, quam Damascius in Isidori vita apud Photium cod. CCXLII, p. 1071, qui locus laudatur cumulatior a Suida voc. μισοπράγμων et voc. Οὐλπιανός. A. M.

2. *In usu sui.* Ut paullo superius *scientia* dicitur, quam vulgo nunc *theoriam* nuncupant; ita *usus* h. l. idem est, quod *praxin* vocant. Quæ horum verborum significationes addendæ Clavi Cic. Ernestinæ. Mr.

3. *Gub.* Plato in Epinomidis (quod opus ei vulgariter tribuitur) fine decernit, ut ad eos, qui summam virtutem adepti sint, summa reip. dignitas deferatur, quum senilem tamen ætatem attigerint. Augustinus de Ord. II, 25 : « remp. nolint administrare nisi perfecti ». Tum idem in operis fine ex Varronis testimonio : « Pythagoras regendæ reip. disciplinam suis auditoribus ultimam tradebat jam doctis, jam perfectis, jam sapientibus, jam beatis. Tantos enim ibi fluctus videbat, ut eis nollet committere nisi virum, qui et in regendo pæne divine scopulos evitaret; et, si omnia defecissent, ipse illis fluctibus quasi scopulus fieret ». Hæc presse imitatur Lactantius, Inst. III, 16 : « Bonos enim facere oportet potius, quam inclusos in angulis facienda præcipere, quæ ne ipsi quidem faciunt, qui loquuntur ». A. M. in Add.

4. *Personant.* I. e. valde clamant. Cic. pro Cœl. 20 : « Illæ vero non loquuntur solum, verum etiam personant ». Cf. pro Planc. cap. 35. Alibi ita, ut pro Pison. 10, « quum domus cantu personaret ». Ca.

Nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod *non*[5] ab his partum[6] confirmatumque sit, a quibus civitatibus jura descripta
P. 123 sunt. Unde || enim pietas? aut a quibus religio[7]? unde
P. 6 jus aut gentium, aut hoc ipsum civile quod dicitur? unde justitia, fides, æquitas? unde pudor[8], continen-

5. *Non*. Ausus sum addere *non*; ita enim sententia postulare videtur. A. M.

6. *Ab his partum confirmatumque sit*. Vocem *partum* sollicitandam haud arbitror. Locutionem autem fortasse imitatur Augustinus C. D. II, 2, dum ait, « Romam partam veterum auctamque laboribus ». A. M. — *Non ab his partum*. Cf. Tuscul. V, 2 : « tu (philosophia) urbes peperisti ». Orator. 32 : « dialectici spinosiora multa pepererunt ». Cf. Schütz. Lex. Cicer. Adde Liv. I, 19, V, 1, ibique Drakenborch. Nec aliter Terent. Eunuch. I, 2, 69, *parere amicos*; ita enim recte correxit Bentlei. ubi Ruhnken. (pag. 167 ed. Bruns.) « *parere* idem est quod *parare*, acquirere ». Sed *parata* victoria est *facilis*, ac proinde differt a *parta*, docente eodem Ruhnkenio ad Rutil. Lup. II, 6, pag. 109. Cr. — Vocem *non* post A. Maium receperunt edd. omnes, neque ego ei litem moveo, quippe qua sententia loci carere non possit. Monet etiam A. Maius, ne dubitemus de veritate lectionis *partum* et monet idem nota Creuzeri. Sed quum vox *non* absit a cod. non plane vana esse videtur suspicio, eam in voce *partum* latere, videlicet ut conjecturæ locus sit, scriptum fuisse « quod ab his non ortum », vel *actum*, vel « auctum confirmatumque sit ». Sic Terent. in Andr. III, 2, 9 : « Vel hoc quis non credat, qui te norit, abs te esse ortum? » Sed manum abstineo a corrigendo, quum vocem *non* malim eo loco positam, quo eam inseruit A. Maius et præterea verbum *parere* sententiæ sit admodum accommodatum. Quod ad sententiam Noster mox eodem capite similiter : « nempe ab his, qui hæc disciplinis informata, alia moribus confirmarunt, sanxerant autem alia legibus ». Ma.

7. *Religio*. Politicum religionis genus docent apud Augustinum C. D. IV, 27, 31, VI, 5 (et alibi); Scævola et Varro, quorum utrique etsi politica religio videtur falsa (quippe ficta ab hominibus), tamen adeo necessaria dicitur, ut expedire existiment falli in religione civitates. Hinc ille politicus Veterum mos Servio memoratus ad Æn. III, 80 : « majorum hæc erat consuetudo, ut rex esset etiam sacerdos et pontifex ». Vide, quæ de Numa dicenda sunt inferius in hoc opere, lib. II. Ceterum quod quidam aiunt de Deo opinionem a legumlatoribus fuisse inter homines invectam, id egregie coarguit, ut principii petitionem, Sextus Empiricus, lib. I contra Phys. sect. 31 : licet enim quærere, undenam ipsi legumlatores, quum nemo Deum esse tradidisset, Dei notitiam hauserint. [πόθεν οἱ νομοθέται, μηδενὸς πρότερον παραδόντος αὐτοῖς θεοὺς, ἦλθον εἰς ἐπίνοιαν θεῶν; pag. 556 ed. Fabr. Ma.] Conf. etiam Lactantium de Ira D. cap. 10. A. M.

8. *Pudor*. Pudoris originem verissime repetit Cicero Off. II, 4, ab

tia, fuga turpitudinis[9], appetentia[10] laudis et honestatis? unde in laboribus et periculis fortitudo? Nempe ab his, qui hæc disciplinis informata[11], alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus[12].
P. 7 Quin etiam Xenocratem ferunt[13], nobilem in primis

inita vitæ societate. Reapse barbari, præsertim solivagi, verecundia prope omni carent. A. M.—Cf. Legg. I, 19.

9. *Turpitudinis*. Ita [*turpido* pro *turpitudo*] scribit etiam Tertullianus de Cor. mil. XIV : quo in loco frustra Gesnerus in Thesauro suspicabatur vitium librarii, frustra quidam editores reponebant *turpitudo*. Sic obtinuit *pinguedo* pro *pinguitudo*. A. M. — *Turpitudinis*. In loco Cic. de Legg. I, 19, 51, codex egregius Bruxianus itemque Cassellanus habent *torpidinem*, ubi nunc legitur *turpitudinem*. Vid. Gœrenz. ad eum locum, pag. 81. et Moser. p. 124 ed. Mos. et nostr. Cr. — Ego vero cum Heinrichio et Steinackero rescripsi *turpitudinis*; neque enim credo, Tertulliani usui Ciceronis scriptionem esse accommodandam, cui quidem has delicias Gesnerus invidere non debuit, neque vero noster ad inveniendum faces prætulisse videtur. Ceterum isto Tertulliani loco Rigaltius edidit *turpitudo*, pag. 109. Mr.

10. *Appetentia*. Verbo *appetentia* in malum sensum usus est Cic. Tusc. IV, 7, 15, in bonam partem Plin. N. H. XXIII, § 19, p. 301 Hard. « artium ... liberalium appetentia ». Mr.

11. *Informata*. I. e. constituta. Cf. Offic. I, 4; pro Sulla, 18, ibique Græv. et Ernesti Cl. Cic. Adde Legg. I, 9, fin. « quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit ». Cr.

12. *Sanxerunt ... legibus*. Sane Plato in Politico, p. 258 et 293, hominem politicum in sapientium numero collocandum esse decernit. Quin adeo Platonica hominis definitio est apud Sextum Emp. Pyrrh. II, cap. 5 et 16, nec non I contra Logic. 281 : ἄνθρωπον εἶναι ζῶον ἐπιστήμης πολιτικῆς δεκτικὸν, « hominem esse animal scientiæ politicæ capax ». Quamquam idem Sextus, instituto suo contradicendi, definitionem hanc vituperat. A. M.

13. *Xenocratem ferunt*, etc. Locum hunc libere citari a Servio ad Æn. VII, 204, omisso Ciceronis nomine, nunc primum videmur cognoscere. En autem Servii verba : « Xenocratis est, qui quum primus philosophiæ scholam aperuisset (quod antea in porticibus de philosophia tractaretur) et interrogatus esset, quid præstare posset discipulis, respondit : ut id voluntate faciant, quod alii jure cogantur ». Item nunc primum cognoscimus, hunc locum a Lactantio quoque e politico Tullii prooemio fuisse decerptum, Inst. VI, 9 : « Sed concedamus sane, ut id natura, vel, ut ait philosophus, sua sponte faciant, quod legibus facere coguntur ». De Xenocrate lege Laertium, IV, 2, qui narrat, eum, præter alios libros, scripsisse de Rep. unum, et de discipulis duos. Xenocrati discipulo Academiam suam reliquit Plato, teste Augustino ep. CXVIII, 16, et C. D. VIII, 12. Xenocraten irridet Aristoteles apud Athen. XII, 7; at illum cum discipulis philosophantem memorat Plutarchus apoph. reg. ed.

P. 124 philosophum, quum quæ | reretur ex eo, quid assequerentur ejus discipuli, respondisse, ut id sua sponte facerent, quod cogerentur facere legibus. Ergo ille civis[14], qui id cogit omnes imperio legumque pœna, quod vix paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam his, qui illa disputant[15], ipsis est præfe-
P. 8 rendus doctoribus[16]. Quæ est enim[17] istorum oratio tam exquisita, quæ sit anteponenda bene constitutæ

Reisk. t. VI, pag. 726, et apophth. lac. pag. 825. Xenocratis a vitio retrahentis discipulos exemplum profert Hieronymus, Comm. in Os. I, 1. Eadem super re legatur, præter Horatium, Sat. II, 3, 254, Fronto ad M. Cæs. I, 1; Val. M. VI, 9, ext. 1; Augustin. ep. CXLIV, 2, nec non contra Julian. pelag. I, 12. Xenocrates *severissimus philosophorum*, Cic. Off. I, 30; *gravissimus*, Tusc. V, 18. A. M.

14. *Ergo ille civis ... omnes.* Mos. « Ergo ille, cives qui id c. omnes ». In ed. pr. est: « ergo ille civis qui ... omnis » sine interpunctione, quam dicunt. Unde fecit Villem. « ergo ille civis qui id cogit omnes », Schützius, nihil monens: « ergo ille civis, qui cogit omnes », omisso *id*. Cujus scriptionis velim rationes nobis reddidisset vir Cl. Nobiscum faciunt Steinackerus et Heinrichius. Lehnerus ut A. M. scripsit. Vir quidam doctus, cujus nomen silentio premo, conjecit: « Ergo ille civis, quem id cogit omnis imperi legumque pœna », infaustis avibus, si quid *video*. Mr. — Solo notatur. Cf. Herodot. I, 29.

15. *Illa disputant.* Cic. de N. D. III, 40: « quæ disputavi, disserere malui, quam judicare »: ubi vid. not. p. 692, 803 ed. nostr. et Mos. *Disputare* proprie est philosophorum. Schütz. in voc. Cr.

16. *Doctoribus.* Cic. de Orat. I, 44: « Bibliothecas me hercule omnium philosophorum unus mihi videtur XII tabularum libellus ... superare ». Cr. — Hoc Tulliani operis caput sine dubio præ oculis Lactantius habuit (ut nunc primum innotescit), quum Inst. III, 16, scripsit: « sapientia autem, nisi in aliquo actu fuerit, quo vim suam exerceat, inanis et falsa est: recteque Tullius civiles viros, qui remp. gubernent, qui urbes aut novas constituant, aut constitutas æquitate tueantur; qui salutem libertatemque civium vel bonis legibus, vel salubribus consiliis, vel judiciis gravibus conservent, philosophiæ doctoribus præfert ». A. M.

17. *Quæ est enim.* Ita corrigendum fuit, etiamsi ipsius codicis corrector vitiosum illud *quæ etenim* non sustulisset, quod est in contextu ed. princ. Nusquam enim Cicero *etenim* ita ponit in quæstione, paucissimis locis post initium, plerumque in principio propositionis. Recte autem scriptum est *quæ est enim*, non *quæ enim est;* eo sensu ut sit i. q. *nulla sane est*, qua significatione in hac formula verbum *est* in medio poni solere docuit Gœrenz. ad Cic. de Legg. I, 12, 34, pag. 52. Ita Noster de Fin. II, 5, 16, pag. 139 Gœr. « Quis est enim, qui non videat? » pro « nemo enim sane est ». Mr.

P. 125 civitati publico jure, et moribus[18]? Equidem, || quemadmodum urbes magnas atque imperiosas[19], ut appellat Ennius, viculis et castellis præferendas puto, sic eos, qui his urbibus consilio atque auctoritate præsunt, his, qui omnis negotii publici[20] expertes sint, longe duco sapientia ipsa esse anteponendos. Et
P. 9 quoniam maxime rapimur ad opes augendas generis humani, studemusque nostris consiliis et laboribus tutiorem et opulentiorem vitam hominum[21] reddere, et ad hanc | voluptatem[22] ipsius naturæ stimulis inci- P. 126

18. *Bene constitutæ civitati publico jure, et moribus*. Ita cum Heinr. Steinack. et Sch. primae manus scriptio restituenda fuit, quam A. Maius ex correctoris sententia in pejus mutavit: « civitati, publico juri, et moribus », quemque sequutus est Lehn. Recte enim Sch. monet Ciceronem loqui de civitate, quæ sit publico *jure* et moribus bene constituta. Quæ quum ita sint, proberi etiam non potest Villemanii versio : *qu'un état sagement ordonné, qu'une constitution sociale, que des mœurs publiques ?* qui de suo quædam addere non dubitavit. Mr.

19. *Quemadmodum urbes magnas atque imperiosas*. Videri Ennium in Annalibus, existimat Sch. hexametrum hac clausula finiisse : « ... urbes magnas atque imperiosas » : cui suspicioni nihil obstat. Mr. — Periit Ennii locus. Augustinus C. D. XV, 19, Romam ipsam dicit *imperiosissimam civitatem*. Item XIX, 21. Apud Tullium Orat. 34, *imperiosi populi*. A. M. — Cf. Schütz. L. C. ibique etiam Cic. de Fin. II, 32, § 105 : « nimis imperiosi philosophi », de Epicuro. Cr.

20. *Neg. expertes*, etc. Verba hæc virgulis inclusa citat libere Fronto ex Tullii opere de Rep. (omissa libri nota) in exemplis elocutionum voc. *expers*. A. M.

21. *Vitam hominum*. Ex græco βίος ἀνθρώπων ductum, i. e genus hominum s. homines. Wyttenb. ad Cic. de N. D. I, 2, pag. 716, coll. I, 24, pag. 753. Villem. vertit : *existence humaine*, additque in annotatione, memorabilem in primis esse hunc locum, quia hæc sententia de excolendo toto genere humano eoque ad altiorem perfectionis gradum evehendo rarissima sit apud veteres scriptores. Mr.

22. *Voluptatem*. Mutat in *voluntatem* Moser, et sic mutationi suæ patrocinatur: « Cod. *voluptatem* et sic edd. quæ adhuc prodierunt, omnes. Et primo quidem adspectu nihil *naturæ stimulis* accommodatius videri possit, quam *voluptas*. Sed accuratius inspicienti locum apparebit, nihil ei minus convenire, et Ciceronem certe, proprietatis sermonis, si quis alius, studiosissimum, de eo, quod fit *consilio* et *labore*, dicere vix posse, nos *ad eam voluptatem* incitari. Quare facere non potui, quin crederem a Cicerone profectum esse *voluntatem*. Volumus enim id, ad quod naturæ stimulis incitamur; volumus id, quod efficere studemus. Ita Noster Tuscul.

tamur : teneamus eum cursum, qui semper fuit optimi cujusque; neque ea signa audiamus, quæ receptui canunt [23], ut eos etiam revocent, qui jam processerint.

III. His rationibus tam certis tamque illustribus opponuntur ab his, qui contra disputant, primum labores, qui sint republica defendenda [1] sustinendi : leve sane P. 10
impedimentum vigilanti et industrio [2]; neque [3] solum P. 91
|| in tantis rebus, sed etiam in mediocribus vel studiis,

IV, 6, 12 : « Simul objecta species cujuspiam est, quod bonum videatur, ad id impellit ipsa natura. Id quum constanter ... fit, ejusmodi appetitionem Stoici βούλησιν appellant, nos appellamus voluntatem..... Voluntas est, quæ quid cum ratione desiderat ». Tale quid etiam sensisse videtur interpres gallicus, qui vertit : *nous sommes excités à cette heureuse tâche.* »

23. *Receptui canunt.* Atqui Cicero ipse signa hæc, quæ receptui canerent, audienda sibi aliquando putavit, veluti ad Att. II, 5, 16, quibus in locis grave præ se fert politicæ vitæ tædium, privatæque amorem. De re deliberat etiam Tuscul. V, 1. Neque id mirum in variis vitæ humanæ vicissitudinibus; præter quam quod Cicero, Academicæ sectæ addictus, diserte de de se ait Tusc. V, 11 : « nos in diem vivimus; quodcumque animos nostros probabilitate percussit, id dicimus : itaque soli sumus liberi ». A. M.

III. 1. *Republica defendenda.* Sch. nihil monens dedit *in republica defendenda*. Et ita ego dudum conjeceram, addideramque : vix credo, Ciceronem dicere voluisse : « labores, qui propter reipublicæ defensionem sint sustinendi », sed potius : « labores, qui sint sustinendi in reipublicæ defensione, vel si quis rempublicam defendere velit ». Scribendum igitur videtur, in opere præsertim tanta cura ab auctore elaborato : *in republica.* Neque nunc me ejus suspicionis pœnitet, quamquam manum a corrigendo abstineo. Villem. ad nostram sententiam vertit *dans la défense de l'état.* Ma.

2. *Vigilanti et industrio.* Junxit hæc Cicero etiam in Epist. ad Att. VIII, 11, pag. 726 ed. Ern. min. « vigilantem hominem et industrium ». Or. pro Cœl. 31, 74 ; « quæ nisi vigilantes homines, nisi sobrii, industrii, consequi non possunt ». Ma.

3. Cod. *neque tai solum ; sed tai* deinde expunctum, quæ fuit metathesis τοῦ *ita*, vocabuli hoc loco minime ferendi. — *Neque solum in tantis rebus.* Quod ait A. Maius in nota critica, *ita* ferri non posse, id quidem est certissimum. Sed undenam scit vir doctissimus, *tai* esse per metathesin scriptum pro *ita* ? Nonne fieri potest, ut in *tai* sit vestigium vocis *tantis* jam prius vel in priore ἀπογράφῳ obliteratæ; quam quum legere non posset aliquis, ejicere tamen noluit : sed quum sentiret *tantis* requiri, reposuit ante *rebus* : ut fortasse antiquitus scriptum fuerit : « neque tantis solum in rebus ». Præponi autem *tantas* cum emphasi notissimum est, Nostro etiam valde usitatum; v. c. de N. D. I, 1, 2 : « Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate et dissensione ». Ma.

vel officiis, vel vero etiam negotiis contemnendum. Adjunguntur pericula vitæ, turpisque ab his formido mortis fortibus viris opponitur : quibus magis id miserum videri solet, natura se consumi[4] et senectute, quam sibi dari tempus, ut possint eam vitam, quæ tamen esset reddenda naturæ, pro patria potissimum
P. 93 reddere[5]. Illo vero se loco copiosos et disertos | putant, quum calamitates clarissimorum virorum, injuriasque
iis ab ingratis impositas civibus colligunt[6]. Hinc enim P. 11
illa et apud Græcos exempla[7], Miltiadem victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vulneribus[8]

4. *Natura se consumi et senectute.* Similiter loquutus est in Or. pro Planc. 37, 90 : « si me vis aliqua morbi aut natura ipsa consumpsisset ». Ad v. « vitam, quæ ... esset reddenda naturæ » conferri potest Tuscc. I, 39, 93 : « At natura dedit usuram vitæ, tamquam pecuniæ, nulla præstituta die ». Quod h. l. dicit *copiosos et disertos* variavit in Or. pro Cæcin. 23, 64, ubi est « mihi, non copioso homini ad dicendum ». Mr.

5. *Vitam ... reddere.* Cicero Tusc. I, 48 : « claræ mortes pro patria oppetitæ non solum gloriosæ rhetoribus, sed etiam beatæ videri solent ». Confer Cic. pro Sextio, 21. Idem Fin. II, 30, queritur, quod philosophi in suis lectulis plerumque moriantur. Juvenalis tamen, X, 120, Ciceronis necem ob eloquentiam in reip. tutela collocatam, deplorat : « ingenio manus est et cervix cæsa ... ridenda poemata malo, Quam te conspicuæ divina Philippica famæ ». Sic ait et Lactantius Inst. II, 3, VI, 18. A. M.

6. *Colligunt.* De his legendus Aristoteles Reip. III, 13, qui in multis populis hunc morem observat insectandi claros viros propter eorum nimiæ gloriæ vel invidiam, vel metum. A. M.

7. *Illa et apud Græcos exempla.* Cf. F. A. Wolf. ad de N. D. I, 5, pag. 810 ed. nost. et Mos. cf. I, 39, pag. 179, et ad de Legg. I, 7, pag. 57, sq. ed. Mos. et nost. Fortasse tamen legendum : « illa tot apud Græcos exempla », vel *et* transponendum hic ante vocem *Miltiadem.* Cr. — Neutra ratio displicet. Sed neque aliquid mutandum, neque hunc locum in iis esse ponendum existimo, quibus Cicero *et* scripserit pro *etiam*, ut est in locis a Cr. ex Cic. de N. D. laudatis. Sed scripsit *et apud Græcos*, postea additurus : *et apud nostros* v. *nos :* quod facere omisit, postquam longiora interposuerat exempla, et mutata constructione perrexit infra : « Nec vero levitatis, etc. quæ ... etiam in, etc. » Mr.

8. *Vuln.* Cod. *volneribus* pro *vulneribus.* Scriptum *o* pro *u* maxime dominatur in libris Lucretianis. Apte autem monet Longus pp. 2216, 2222 apud Latinos *o* et *u* fuisse interdum confusas, ita tamen ut, etiam quum scriberent *o*, legerent *u*. Lege et Valerianum pag. 2289—90, Papirianum p. 2292. A. M.—*Vulneribus iis.* Non fuit illa, quam narrat, clarissima victoria Marathonia, sed vulneratus fue-

iis, quæ corpore adverso in clarissima victoria accepisset, vitam, ex hostium telis servatam, in civium vinclis profudisse; et Themistoclem patria, quam liberavisset, pulsum atque proterri || tum, non in Græciæ portus per se servatos, sed in barbariæ sinus confugisse, quam afflixerat. Nec vero levitatis[9] Atheniensium crudelitatisque[10] in amplissimos cives exempla deficiunt[11]: quæ nata[12] et frequentata apud illos, etiam in gravissimam civitatem nostram dicuntur redundasse. Nam vel exsilium Camilli, vel offensio[13] com- P. 7

rat in expeditione in Paron insulam. Tu vid. Herodot. VI, 132—136; adde Marx ad Ephorum, § 107, pag. 212; Corn. Nep. I, 7, ibique interprr. Cr.

9. *Levitatis.* Græcorum levitatem a Cicerone passim suggillari videmus, observante etiam Hieronymo comm. ad Galat. lib. I, 3, et Lactantio, Inst. III, 14. Tum idem Hieronymus loco cit. et ep. X, 3, verba ex oratione mutila pro Flacco laudat, quæ nondum inter ejusdem reliquias relata video. En textum Hieronymi: « doctissimi quippe [ed. Lond. et Par. *quique*] Græcorum, de quibus pro Flacco agens luculenter Tullius ait ingenita levitas et erudita vanitas ». Cur Græci sint leves dicit Servius ad Æn. VI, 724: « Afros versipelles, Græcos leves videmus: quod natura climatum facit, sicut Ptolemæus deprehendit ». Confer Cic. in Rull. II, 35. A. M.

10. *Crudelitatis.* Atheniensibus crudele visum utile, dicit Cicero de Off. III, 11. Quare merito ait de Or. III, 34, doctrinæ quidem a Græcis, sed virtutis a Romanis exempla esse repetenda; quorum clementiam belle opponit Græcorum crudelitati græcus auctor Dionysius Halic. in fragm. ed. Mediol. XIV, 8 seqq. A. M.

11. *Nec vero ... exempla deficiunt.* Mirum est, quod post enarrata duo levitatis Atheniensium et crudelitatis in amplissimos cives exempla addit, exempla non deficere. Quare fortasse aliquis conjiciat legendum esse: « nec vero plura », vel « alia etiam », vel « alia præterea levitatis ». Sed hæc, credo, possunt intelligi. Mr.

12. *Quæ nata.* Viden' quam callide velare studeat Romanorum paria facinora. Cr. — *Civ. nostram.* Schütz. mittit *nostram*, nihil monens.

13. *Offensio commemoratur Ahalæ.* Monet ad h. l. Kobbius, interpres Germanicus, voce *offensio* significari videri, Ciceronem cum Livio facere, qui lib. IV, 21, Ahalam accusatum quidem neque vero damnatum fuisse narrat: quum Valer. Maximus, V, 3, eum in exsilium ejectum et auctor orationis spuriæ pro Domo (32) honorifice revocatum esse referant. Idem K. laudat ad locum de Mario Cic. de Orat. III, 2, 8, ubi est: « Non vidit (Crassus) flagrantem bello Italiam, non ardentem invidia senatum, non sceleris nefarii principes civitatis reos, non luctum filiæ, non exsilium generi, non acerbissimam C. Marii fugam, non denique in omni genere deformatam eam civitatem, in qua

memoratur Ahalæ, vel invidia Nasicæ [14], vel expulsio
P. 74 Lænatis, vel Opimii | damnatio, vel fuga Metelli [15], vel
acerbissima C. Marii clades, principum cædes [16], vel
eorum multorum pestes, quæ paullo post sequutæ
P. 13 sunt [17]. Nec vero jam meo nomine abstinent; et, credo,
quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque
otio conservatos putant, gravius etiam de nobis queruntur,
et amantius [18]. Sed haud facile dixerim, cur

ipse florentissima multum omnibus gloria præstitisset ». Quem ego locum plenius adscripsi, quam A. Maius in notula, ut ejus cum nostro similitudo clarius appareat. Ma. — « M. Furius Camillus et M. Servilius Ahala, quum essent optime de rep. meriti, tamen populi incitati vim iracundiamque subierunt, damnatique comitiis centuriatis, quum in exsilium profugissent, etc. » Cicero pro Domo, 32. A. M.

14. *Nasicæ.* « Nasica, ut invidiæ subtraheretur, per speciem legationis in Asiam ablegatus est ». Aur. Victor, cap. 64. Vide etiam Val. Max. V, 3; Plin. VII, 34; Cic. pro Flac. 31. A. M.

15. *Metelli.* Popil. Lænas, Opimius, et Metellus damnati sunt ob rem fortiter, quamquam justo crudelius, gestam contra partes Gracchanas: namque unus Opimius tria millia civium judiciaria inquisitione occidisse perhibetur apud Augustinum C. D. III, 24. De his viris sæpissime Cicero, ut in Cat. I, 2; ad Quir. III; pro Domo, 31; pro Sext. 67; pro Planc. 28, 29; in Pis. 39; pro Mil. 3, 30; de ære al. Mil. 5; Phil. VIII, 4; Brut. 34; de Or. II, 25, 30, 31, 39, 40; Part. 30. A. M.

16. *Principum cædes, vel eorum multorum pestes.* Habes enumerationem eorum, qui qualicumque modo vel seditionibus vel factionibus sive patria pulsi sive ad perniciem acti sunt. Unumquodque exemplum inducitur particula *vel;* solum illud, quod dicitur *principum cædes*, ea caret, neque etiam aliud quidpiam narrat, nisi quod statim subsequitur; « vel eorum multorum pestes, etc. » Mihi quidem veri videtur simillimum, verba *principum cædes* e margine, ut explicationem illorum, fuisse adscripta, indeque in orationis seriem esse recepta: præsertim quum singulari usu *pestes* h. l. ponatur, plurali numero, pro *interitu.* Ma. — Fortasse tamen ista verba ita defendi possunt, ut *principum cædes* per ἐπεξήγησιν accipias, ac de optimatium nece, a Mario post reditum irrogata; verba autem *eorum multorum* ad multa illa millia referas, quæ a Sulla deinde quum in bello, tum inermes occisa sunt. Aut excidit *vel* ante *principum?* Ca.

17. *Quæ... sequutæ sunt.* Intellige clades Syllæ, Catulli, Lepidi, Sertorii, etc. Exin Cicero ad loquendum de proprio consulatu transit, quod facit etiam pro Mil. 3 et 30, postquam Ahalæ, Nasicæ, Opimii, Mariique, ut hic, nomina commemoravit. Consulatum decimo anno ante hoc opus de Rep. scriptum Cicero gessit. A. M.

18. *Amantius.* In his amicis admonitoribus erat Atticus. Cic. ad Att. II, 19: « dices, fortasse, dignitatis ἄλις, tamquam δρυός; saluti, si me

quum ipsi discendi, aut visendi causa maria tramittant[19] || . . . .[20]

P. 259 IV..... salvam[1] esse consulatu abiens in concione, populo romano idem jurante, juravissem, facile injuriarum omnium compensarem curam et molestiam. Quamquam nostri casus plus honoris habuerunt,

amas, consule ». In primis vero Quintus frater. Cic. de Or. III, 4 : « mihi sententia sæpe tua vera ac sapiens videri solet, qui me semper ab omni contentione ac dimicatione revocasti ». Ceteroqui Brutus ep. 17, gloriationem Ciceronis timiditatemque simul objurgat. A. M.

19. *Tramittant*. Ita cod. Docet autem Longus pag. 2228 hoc verbum ab aliis plene poni, ab aliis lenitatem intuentibus minui; nempe dici *transmisit* et *tramisit*. A. M. — *Tramittant*. . . . . Finit Villem. hanc periodum ita, ut addat : *s'étonnent de voir braver de plus grands périls pour servir la patrie :* additque non esse difficile ad conjiciendum, quid in hac parva duarum paginarum lacuna interciderit. Ciceronem existimat pergere in disputando, quanti sit habendus animus pro patria cuncta et facere et perferre paratus, cujus ipse satis ampla ediderit specimina : quantum præstet illud studium ceteris, quibus homines trahantur : quantos sibi honores decreverint cives grati, quam honorificum fuerit de se consulatu decedente populi judicium ; cujus sententiæ vestigia supersunt in verbis, a quibus proximum, quod sequitur, fragmentum incipit. Ma. — An hæc Cicero ad Atticum refert, qui adolescens Athenas olim concesserat causa obsequendi studiis suis, ut loquitur Nepos ? Sic idem Cicero Acad. I, 2 : « meos amicos, in quibus est studium, in Græciam mitto, id est, etc. » An potius philosophorum, sapientiæ acquirendæ causa, peregrinationes et labores narraturus erat ? Sane de Fin. V, 29 : « cur Plato Ægyptum peragravit ? etc. Cur Pythagoras et Ægyptum lustravit, et Persarum magos adiit ? cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit, tot maria transmisit ? » Quæ sunt quodammodo politicæ hujus lacunæ supplementa. Sic loquitur Hieronymus ep. LIII, 1, de itineribus Platonis, Apollonii, et aliorum eruditionis causa. Sed enim hoc politico loco vox *ipsi* fortasse refertur ad Romanos Ciceronis admonitores : nisi forte sequebatur *philosophi*. Jam in sequenti hiatu quid amiserimus, ex utriusque limitis vestigiis haud obscure cognoscitur. A. M.

20. Desiderantur paginæ duæ.

IV. 1. . . . *Salvam*, etc. Quænam huic loco in lacuna præcesserint, docet fere Cicero in Pis. 3 : « ego quum in concione, abiens magistratu, dicere a tribuno plebis prohiberer, quæ constitueram, quumque is mihi tantummodo, ut jurarem, permitteret, sine ulla dubitatione juravi, remp. atque hanc urbem mea unius opera esse salvam. Mihi populus romanus universus illa in concione non unius diei gratulationem, sed æternitatem immortalitatemque donavit, quum meum jusjurandum, tale atque tantum, juratus ipse una voce et consensu approbavit ». Eadem narrat Cic. ad Fam. V, 2. A. M.

quam laboris; neque tantum molestiæ, quantum gloriæ[2]; majoremque lætitiam ex desiderio bonorum percepimus, quam ex lætitia improborum dolorem. Sed si aliter, ut dixi[3], accidisset, qui possem queri? || quum mihi nihil improviso, nec gravius, quam exspectavissem pro tantis meis[4] factis, evenisset. Is enim fueram, cui[5] quum liceret aut majores ex otio fructus capere, quam ceteris, propter variam[6] suavitatem P. 260 P. 15

2. *Neque tantum molestiæ, quantum gloriæ.* Non possum, quin verba hæc mihi aliquantum suspecta esse profitear. Quo enim diutius considero locum, eo magis videntur supervacanea. Amat quidem Noster copiam quamdam et variationem sermonis; neque vero Hebræorum poetarum modo eadem, quæ in priore versiculi parte dixerat, in altera aliis quidem verbis, sed eodem plane sensu recinit. Quid autem, quæso, interest hoc loco inter *honorem* et *gloriam?* quid inter *laborem* et *molestiam?* nisi quod alterum quodque prioris interpretatio, eaque plane otiosa, esse videtur. Egregiam contra dilatationem primi membri (*quamquam ... laboris*) habent verba *majoremque ... dolorem*, quibus nihil est Cicerone dignius. Ad rem facit de Or. III, 4, 14, « summi labores nostri magna compensati gloria mitigantur ». Ma.

3. *Ut dixi.* Periit id dictum in lacuna. Confer autem post red. in sen. 14. A. M.

4. *Pro tantis meis*, etc. Consulatus sui facta narravit Cicero commentario græco, quem latinum quoque perficere cogitabat, ad Att. I, 19, 20: tum poemate, ad Att. I, 19; ad Fam. I, 9; quod poema Ambrosiano Tullii interpreti ad Planc. 30, 2, videbatur minus dignum talis viri nomine: tum longa epistola ad instar voluminis ad Pompeium, ut ait idem Ambrosianus vetus interpres ad Planc. 34. Præterea non sine ejusdem, ut puto, hortatu de consulatu illo scripsit Atticus commentarium græcum, qui non satis ornatus Ciceroni visus est, ad Att. II, 1. Denique Luceius historicus Ciceronis precibus exoratus idem argumentum se tractaturum recepit, ad Fam. V, 12; ad Att. IV, 6. De aliis, quos Cicero sperabat super suo consulatu scripturos, vide ad Att. I, 20. Multa de consulatu suo dicturum fuisse denuo Ciceronem in latina, quam moliebatur, historia, cognoscimus ex primo de Leg. cap. 3. A. M.

5. *Is enim fueram, cui quum liceret ... non dubitaverim.* Paullo rarior est hæc constructio, pro *qui*, *quum ei* v. *mihi* liceret, etc. Ma.

6. *Propter variam suavitatem.* Nonnemo, credo, exspectaverit *variorum*, ut ad *studiorum* referatur. Sed ut a corrigendo abstineam, facit tum minus gratus auribus sonus, tum vero ipsius Ciceronis locus de Fin. II, 3, 10, ubi est: « Varietas ... latinum verbum est, idque proprie quidem in disparibus coloribus dicitur: sed transfertur in multa disparia: varium poema, varia oratio, varii mores, varia fortuna. Voluptas etiam varia dici solet, quum percipitur e multis dissimilibus rebus, dissimiliter efficientibus voluptates». (Ubi cf. Gœ-

studiorum, in quibus a pueritia vixeram; aut si quid accideret acerbius universis, non præcipuam, sed parem cum ceteris fortunæ conditionem subire; non dubitaverim[7] me gravissimis tempestatibus, || ac pæne fulminibus[8] ipsis obvium ferre, conservandorum ci- P. 49

renz. pag. 125, 126.) Et eodem certe jure, similique sensu *suavitatem* h. l. *variam* dici posse, quis negaverit? Ceterum *varius* græca vox est a βαλιός. Mr.

7. *Non dubitaverim.* Ante hæc verba excidisse videtur *qui.* Cr. — Mihi quidem non excidisse videtur *qui*, sed ex superioribus *cui quum liceret* subaudiendum, quasi dictum sit: « qui, quum mihi liceret, etc. » Mr.

8. *Ac pæne fulminibus.* Ita primo statim obtutu legendum censueram, neque me pœnituit ejus suspicionis postquam A. Maii notulam in Additamm. legi, qui favere dicit lectioni *fluminibus* vulgare proverbium et sacri Ecclesiastici (4, 32) locutionem. Egregie vero a viro doctissimo in subsidium vocatur versio Bibliorum vulgata, ubi hæc est elegans latinitas: « Noli resistere contra faciem potentis, nec coneris contra ictum fluvii ». Neque melius fulcit illam lectionem tritissimum istud proverbium *adverso flumine natare* v. *contra torrentem niti* (de quo v. Erasmi et all. Adagia pag. 529), quum nihil fere illa habeat, quo se commendet. Nam primum voce *pæne* gradationem significat, quasi dicat: obviam se ferre tempestatibus difficile est, neque cujusvis; sed fulminibus etiam sese opponere, majus. Tum vero vox *ipsis* certissimam facit nostram lectionem: significat enim i. q. ac pæne fulminibus tempestatum v. fulminibus, a quibus vel ii sibi cavere solent, qui tempestatibus se obvios ferunt. Laudare etiam, si res posceret, possemus Cic. Philipp. V, 6, 15, p. 115 sq. ed. Wernsd. « En causam, cur lex tam egregia, tamque præclara, maximo imbri, tempestate ... inter fulmina et tonitrua ferretur ». Ubi de vera quidem *tempestate* loquitur, et ad augendam rem *fulmina* addit, tempestatis comites. De se ipso autem loquens dicit Tuscull. II, 27, 66: « Non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunæ contemnamus ». Schützius cum rell. recepit *fulminibus*, additque: Equidem si Cicero metaphoram sumpsisset a tempestate maritima, pro *fluminibus* mallem *fluctibus*. Sed si ad procellam ac tonitrua in itinere terrestri respexit, utique præstat *fulminibus*. — Et præfert *fluctibus* Censor Lips. l. c. n. 7, quum a pr. m. fuerit *fluminibus*. Poterat laudare in suam rem duo insignia Ciceronis loca, quæ admodum favent conjecturæ Schützii. Prior est pro Milone, 2, 5: « Equidem ceteras tempestates et procellas, in illis dumtaxat fluctibus concionum, semper putavi Miloni esse subeundas ». Posterior pro Planc. 4, 11: « Nostrum est autem, qui in hac tempestate populi jactamur ac fluctibus, ferre modice populi voluntates ». Mr. — Cf. Annall. literarr. Heidelbb. ubi item *fulminibus* conjeceram. At Villem. nil monito lectore vertit: *Et n'était-ce pas volontairement que j'avais couru au-devant des plus terribles tempêtes et des fleuves débordés.* In libr. de Legg. I, 7, p. 53 ed. Mos. et nostr. Cod. Monac. vice versa dat *fulminum* pro *fluminum*. Cr. — Beie-

vium causa, meisque propriis periculis parere commune reliquis otium[9]. Neque enim hac nos patria lege genuit, aut educavit, ut nulla quasi alimenta exspectaret[10] a nobis, ac tantummodo nostris ipsa com- P. 16

rus in libro qui inscribitur *Archiv für Philol. und Pädag.* I, 3, pag. 509, *fluctibus* præfert, quum in versione hujus proœmii germanica scripserit : *Stürmen und fast Wogen*. Ma.

9. *Non dubitaverim ... otium.* Hinc Capito apud Senecam Controv. III, 17 : « Romulus horum mœnium conditor, et sacratus cælo parens, non tantam urbem fecit, quantam Cicero servavit ». Confer Cic. in Cat. III, 1. Ceterum Sallustius apud Quintil. IX, 3, post med. Ciceronem amara ironia dicit « Romulum Arpinatem ». Sed amanter Plinius, VII, 30 : « salve primus omnium parens patriæ appellate ». Tum Juvenalis, VIII, 244 : « Roma patrem patriæ Ciceronem libera dixit ». A. M. — Wolfius l. c. pag. 17 : « Hoc loco primum *cui* in *qui* mutandum videtur. Nescio enim, unde *dubitaverim* pendere possit. *Licet* autem non raro absolute poni, si persona facile suppleri possit, lexica jam docent. In ipsa germanica translatione pronomen demonstrativum seu personale, si omitteretur, non desiderares. Tum *fluctibus* pro *fluminibus*, cujus loco *fulminibus* secunda manus præbet, scribendum puto. [Improbante Censore hujus libelli in Bibl. Crit. Seebodii, 1825, in-4, p. 444-447, qui laudat Liv. XLV, 41, princ. ubi est *fulmen* pro *calamitas*.] *Tempestas* enim et *fluctus* sæpissime a Cicerone conjunguntur, atque calamitatem a Clodio sibi inflictam cum *fluctibus* comparare solet, qui per ipsum a communi peste depulsi in se redundarint. Vid. de Orat. I, 1. Verbum *fulmen* non sine adjecto genitivo rei, cui fulmen inest, a Cicerone usurpatum videtur : ut « fulmen imperii », fulmina doloris, etc. » [Compensatur iste genitivus addito *ipsis*.] *Flumen* autem ea, quam hic habere deberet, significatione apud Ciceronem nusquam legitur ». Nihil his addimus post ea, quæ diximus ad locum ipsum in annotationibus nostris. — Janus Bakius in censura editionis Heinrichianæ (Bibl. Crit. Nov. I, p. 145) unice probat *fluctibus*, laudatis locis Ciceronianis de Or. I, 1; in Pison. 29; pro Milon. 2; quorum tertium nos quoque adhibuimus. Neque ego adversor, si quis nostræ emendationi hanc prætulerit. A. M. in Addit.

10. *Nulla quasi alimenta exspectaret.* Adnotandus est singularis plane vocis *alimenta* usus in aliis scriptoribus nondum, quod sciam, repertus, in reliquis Ciceronis libris non obvius. Est enim i. q. græcum τροφεῖα, merces educationis, sive quod nutritionis causa rependitur; quod vocabulum Ulpianus in Pandect. lib. L, tit. XIII, leg. I, 14, voce *nutricia* reddit. Ibi enim ille : « Ad nutricia quoque officium præsidis vel prætoris devenit : namque nutrices ob alimoniam infantium apud præsides, quod sibi debetur, petunt ». Noster quum latinam linguam carere vidisset vocabulo, quod τροφεῖα accurate exprimeret, addito *quasi* abusum verbi *alimenta* excusare studuit. [Hoc non sensisse videtur Beierus vertens : *keinen Pflegelohn gleichsam von uns erwarten.*] Ita etiam paullo superius (c. 3) voce *pestes*

modis serviens, tutum perfugium otio nostro suppeditaret, et tranquillum ad quietem locum; sed ut plurimas et maximas nostri ani | mi, ingenii, consilii partes ipsa sibi ad utilitatem suam pigneraretur [11]; P. 89
tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.

pro *cædes* s. *interitus* usus est, cujus usus plane simile exemplum vix repertum iri credo; quamquam hoc non moveor, ut vel corruptum locum vel spurium existimem. Mr. — Colorem duxit Tullius a Platone de Rep. VII, pag. 519 sq. pag. 336 Bekkeri, ubi hoc ipsum vocabulum τροφεῖα legitur. De hoc conf. Valkenarius ad Eurip. Phœniss. v. 45. Similiter θρεπτήρια Græcis usitata. Est tamen, ubi significat *nutrimentum*, ut in Sophoclis Œdipo Coloneo, v. 1263, νηδύος θρεπτήρια, ubi cf. interprr. similiter atque vox τροφεῖα ibid. vs. 341. Ex hoc usu græcæ vocis θρεπτήρια duplici videtur Ciceronis ille usus fluxisse. Tenendum insuper hoc, *nutricium* esse proprie idem quod *nutricatio*. Vid. v. c. Senec. Consol. ad Helv. cap. 17 : « illius pio maternoque nutricio per longum tempus æger convalui ». Villem. vertit : *pour n'avoir à espérer aucun retour de notre part.* Cr. — Exstat vero super hac re prolusio B. Bendtsenii, bonæ frugis plena, quæ inscribitur Θρέπτρα Græcorum, Havniæ 1812, 29 pp. ubi p. 5 laudatur locus Iliad. Δ, 477 : οὐδὲ τοκεῦσι θρέπτρα φίλοις ἀπέδωκε, quem imitando expressit Valer. Flacc. Argon. VI, 570 sq. « nec reddita caro nutrimenta patri ». Mr.

11. *Pigneraretur.* Conf. Sueton. Claud. cap. 10, fin. Cicero Philipp. XIV, 12 : « Mars ipse ex acie fortissimum quemque pignerari solet » : ubi vid. Garaton. ed. Wernsd. pag. 577. Nazarius in Panegyr. in Constantin. XXXV, 2 : « Quum ex omnibus provinciis optimates viros curiæ tuæ pigneraveris » : ubi activum pro deponente, annotante Jægero ad eum locum, p. 97, t. II, qui nostrum etiam locum laudavit. Attigit eumdem Gibbon. Hist. III, cap. 1, pag. 74, cujus tamen de ironia hujus loci suspicio vana est. Imitatus videtur Ciceronem scriptor anonymus Itinerarii Alexandri, cap. 16, p. 11 ed. pr. A. Maii (p. 29 ed. Frcf.) : « Is (Alexander) igitur magnus usu sibi Peloponnesi vires viritim oppidatimque multa benivolentia pigneratus, est ». Cr. — Hæc esse a Platone monet Cicero de Off. I, 7, § 22. Locum citat e I de Rep. Nonius voc. *pigneraretur*. Eumdem se legisse satis significat Nectarius doctus ethnicus apud Augustinum ep. XC et CIII; immo id adfirmat Augustinus, ep. XCI, ad eum scribens : « intuere ipsos de Rep. libros, unde illum affectum amantissimi civis ebibisti ». Locum imitatur etiam Lucanus, II, 382 : « patriæque impendere vitam ... Nec sibi sed toti genitum se credere mundo ». De patriæ caritate eximia est sententia apud Platonem Reip. IX, p. 575, itemque apud Plut. an sen. sit ger. resp. t. IX, pag. 166, Cretensium videlicet effatum, qui patriam μητρίδα καὶ πατρίδα appellabant, ut eam amore utrique parenti debito colendam esse suaderent. Hinc Cicero Off. I, 17 : « omnes omnium caritates patria una complexa est ». Mr.

V. Jam[1] illa perfugia[2], quæ sumunt sibi ad excu- P. 17
sationem, quo facilius otio perfruantur, certe minime
sunt audienda; quum ita dicunt, accedere ad rempu-
blicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum
quibus comparari sordidum, confligere || autem, mul- P. 89
titudine præsertim incitata, miserum et periculosum
sit[3]; quamobrem neque sapientis esse accipere habe-
nas[4], quum insanos atque indomitos impetus vulgi P. 18

V. 1. *Jam illa. Jam* in periodi principio transitioni inservire et idem fere esse, quod « tum, porro, præterea », et notissimum est et monuerunt permulti : sed ideo tantum verbo rem attingimus, quia Facciolatus in Lexico, t. II, p. 458, ait, *jam primum* esse i. q. *primum* laudatque Terent. Adelph. III, 2, 40; Liv. I, 1, quocum facit Ernestus (*Lat. Synonymik* t. II, p. 139) laudato Sall. Catil. 15 : « Jam primum Catilina adolescens multa infanda fecerat ». In his enim et innumeris aliis locis *jam* minime est supervacaneum, sed a præcedentibus ad sequentia quasi transitum munit. Cf. ut unum addam, nostrum infra I, 28 extr. Ma.

2. *Perfugia.* Moser delevit distinctionem.

3. *Comparari sordidum, confligere ... miserum ... sit.* Comparat Villem. h. l. verba Taciti ex vita Agricolæ, illumque inde colorem duxisse existimat : « Procul a contentione adversus procuratores et vincere inglorium et atteri sordidum arbitrabatur ». Locus est cap. 9, pag. 608 ed. Oberlin. ubi vid. not. Ernesti. Ma. — Symmachi consularis et romanæ urbi præfecti memorabilem sententiam legimus ep. X, 23 : « amabile est præesse civibus, sed placere difficile ». A. M.

4. *Sapientis esse accipere habenas.* Controversiam, utrum sapienti sit gerenda respub. attingit etiam Aristoteles Resp. VII, 2. Eamdem prolixe versat, atque in sententiam Ciceronis concedit Themistius in oratione adversus eos, a quibus ob præfecturam susceptam vituperabatur. Ipse Cicero ad Att. II, 16, hac super re contrarias memorat Dicæarchi et Theophrasti opiniones, quorum ille τὸν πρακτικὸν βίον longe omnibus anteponebat, hic autem τὸν θεωρητικόν. Socraticorum Aristippi et Antisthenis, quorum prior fugiendam, alter administrandam sapienti aiebat esse remp. scribit Augustinus, C. D. XVIII, 41. Ceteroqui apud Laertium, II, 5, 14, ipse Socrates otium rerum omnium pulcherrimam esse statuit. Peripateticis vitæ degendæ quietam rationem sapiente dignissimam visam esse, quia deorum vitæ sit simillima (quare et Epicurus providentiam sustulit, ut deum otiosum faceret) docet idem Cicero de Fin. V, 4; qui tamen IV, 2, 3, et de Divin. II, 1, et Acad. IV, 36, ait multos Peripateticos de capessenda rep. scripsisse, eorumque præceptis politicis claros viros instructos, magistratibus bene esse perfunctos. Tulliani hujus procemii controversiam, ejusque confirmationes et ἐνστάσεις operæ pretium erit cum Platonis sexto de Rep. libro conferre, ad quem Cicero respexisse videtur. Legatur etiam Plutarchus de Stoicorum repugnantiis. A. M.

cohibere[5] non possit, neque liberalis, cum impuris atque immanibus adversariis decertantem, vel contumeliarum verbera subire[6], vel exspectare sapienti non ferendas injurias[7]: proinde quasi bonis, et fortibus, et magno animo præditis | ulla sit ad rempublicam adeundi causa justior, quam ne pareant improbis, neve ab iisdem[8] lacerari[9] rempublicam P. 9a

5. *Impetus ... cohibere*. Ita dixit in Philipp. III, 2, 5: « nisi unus adolescens illius furentis impetus crudelissimosque conatus cohibuisset ». Mr.

6. *Contumeliarum verbera subire*. Poeticam fere hanc locutionem esse, quisque videt; neque eo tantum, quod dixit Noster *verbera subire*, ut est apud Ovid. Amor. I, 13, 18: « Ut subeant teneræ verbera sæva manus »; et apud Horat. Serm. I, 3, 120 sq. « Nam ferula ut cædas meritum majora subire Verbera »: nam Plinius quoque ita loquutus est H. N. XX, 13, 49, pag. 206 Hard. « Aiunt verbera subituris potum ex vino duritiam quamdam contra sensum inducere »; sed quod composuit *contumeliarum verbera*. Facile igitur aliquis, cui in mentem venerit loci Cic. Philipp. XI, 12: « quum verborum contumeliis optimum virum incesto ore lacerasset, tum verberibus ac tormentis quæstionem habuit »: facile, inquam, in animum inducat legendum esse « contumelias verborum subire »; præsertim quum Cicero eodem illo loco, ut semper alibi, voce *verber* proprio huic vocabulo utatur sensu. Sed nihil plane est mutandum. Nam primum Cicero non dicturus fuisset « vel contumelias verborum subire », sed « vel verborum contumelias subire »; deinde idem dixit isto loco *lacerare contumeliis*; denique æque audaci metaphora dixit de Orat. II, 55, 222: « in quo nulli aculei contumeliarum inerant ». Mr.

7. *Sapienti non ferendas injurias*. Utile erit, hac super re librum Senecæ lectitare, « quod in sapientem non cadit injuria » s. de constantia sapientis. A. M.

8. *Neve ab iisdem*. Correxit Schützius nihil monens *neque ab iisdem*. Qua correctione non est opus. Nam aliud quid facit, qui *paret improbis*, i. e. eorum voluntati obsequitur, aliud, qui *patitur* tantum « ab iis lacerari rempublicam ». Commode igitur distinguendi particula usus est Noster, neque conjungendi et continuandi. Ita apud Nostrum sæpissime *ne ... neve* se excipiunt v. c. de Amic. 18: « primum ne quid fictum sit, neve simulatum ». Conf. Cort. ad Sallust. Catil. 34, 2, pag. 208 sq. Wyttenbach. ad Cic. de Legg. II, 8, 19, p. 203 ed. nostr. et Cr. Mr.

9. *Iisdem lacerari*. Cod. *lacelari*, quod retinendum non judicavi, quamquam codicis emendator nihil mutavit. Confer infra de Rep. I, 14. Scaurus tamen, pag. 2252, probe observat, hasce consonas inter se mutuis vicibus fungi; cujus rei maximum argumentum esse ait, quod qui R exprimere non possunt, aut L dicunt aut S. Ita ait etiam Plutarchus Qu. Rom. tom. VII, pag. 122. (Sic apud Cic. ad Fam. IX, 21, *Papisii* pro *Papirii*; et apud Liv. II, 31, *Vetusii* pro *Veturii*. Confer

patiantur, quum ipsi auxilium ferre si cupiant, non queant.

VI. Illa autem exceptio cui probari tandem potest, P. 19
quod negant, sapientem suscepturum ullam reipublicæ partem, extra quam[1] si eum tempus et necessitas coegerit? quasi vero major cuiquam necessitas accidere possit, quam accidit nobis; in qua quid facere potuissem, nisi tum consul fuissem[2]? consul autem P. 83
esse qui potui[3], nisi eum vitæ cursum tenuissem a

Quintil. Inst. I, 4. Ita variaverunt etiam Etrusci. Lanz. L. E. tom. I, pag. 258.) A. M. — *Quam ne pareant improbis, neve ab iisdem lacerari rempublicam*, etc. Bona est in primis et Platonica (Reip. I, p. 347) capessendæ reip. causa hæc, qua neglecta homines egregii haud raro habenas deterioribus permiserunt cum publico incommodo. Quare et Augustinus, C. D. IV, 15, ait: « pejus esset, ut injuriosi justioribus dominarentur ». Tum V, 19: « illi, qui vera pietate præditi bene vivunt, si habent scientiam regendi populos, nihil est felicius rebus humanis, quam si deo miserante habeant potestatem ». Cicero de Off. I, 21: « iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerundarum, abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus et gerenda respublica est ». Confer Cassiodorum Var. II, 2. Cato minor, ut improborum potentiæ resisteret, tribunatum affectavit. Plut. in eo cap. 20. A. M.

VI. 1. *Extra quam*. Hanc exceptionis formulam nonnisi ter, semper voce *exceptionis* præcedente, a Cicerone usurpatam esse reperio: videlicet de Invent. I, 33, 56, « et addat exceptionem hanc: extra quam si quis republicæ causa exercitum non tradiderit »: de Invent. II, 20, 59: « postulat ... a prætore exceptionem, extra quam in reum capitis præjudicium fiat »: et ad Att. VI, 1: « habeo exceptionem ... extra quam si ita negotium gestum est, ut eo stari non oporteat, ex fide bona ». Conf. Drakenborch. ad Liv. XXVI, 34, p. 382 ed. Stuttg. ibique laud. Brisson. de Form. V, 404. Ex illa igitur formula judiciali noster quoque locus explicandus erit, ut sit *extra quam* i. q. *præter quam*. Mr.

2. *Consul fuissem*. Notissimum est, consulatum concordibus optimatium plebisque suffragiis idcirco potissimum Ciceroni homini novo fuisse mandatum, quia fervente Catilinæ conjuratione, necesse erat virum egregium in reip. specula collocare. Lege Sallustium Cat. 23; Plutarchum in Cic. 11, 12. Verum tamen Augustinus contra Acad. III, 35, sic Ciceronem alloquitur: « si ex alieno probabili vivimus, nec tu debuisti administrare remp. quia Epicuro visum est non esse faciendum ». A. M.

3. *Consul autem esse qui potui*. Ne quis cogitet de emendando, ut videlicet Ciceronem recentiorum hominum more scripsisse existimet *potuissem*. De illa constructione optimo cuique scriptori in simili sententia usitata nuper disputavit G. Stallbaum. ad

pueritia, per quem, equestri loco natus, pervenirem ad honorem amplissimum? Non igitur potestas est ex tempore[4], aut quum velis, opitulandi reipublicæ, quamvis ea prematur periculis, nisi eo loco sis, ut tibi id facere liceat. Maximeque hoc in hominum do-ctorum oratione[5] mihi mirum videri solet, quod qui P. 8[?]
P. 84 tranquillo | mari[6] gubernare se negent posse, quod nec didicerint, nec umquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus[7]. Isti enim palam dicere, atque in eo

Ruddimanni Institt. Gramm. Lat. II, p. 378 sq. qui *indicativum* in ejusmodi structura *veritatem subjectivam* indicare ait, itemque *indicativum* verborum « posse, debere, oportere, satius, melius, æquius esse », itemque gerundivorum in *dus* cum esse conjunctorum simili modo explicandum videri. Quæ verba (in fine addit St.) cur ista poni soleant, ut subjectivæ veritatis ubique fiat significatio, altioris est indaginis, quam ut hoc loco explicari possit. Et indagavit nunc acute et accurate A. G. Gernhardus in Progr. quod nuperrime scripsit de Latinorum indicativo et Germanorum conjunctivo in usu verborum *debere*, *melius*, *æquius* esse, aliorum hujus generis (Commentatt. Grammat. Particul. III) Vimariæ 1824, in-4, pp. 16. Obiter rem attigerunt Creuz. ad Cic. de N. D. III, 31, pag. 659, et Gœr. ad Cic. de Legg. I, 21, 55, ibique laudd. Mr.

4. *Ex tempore*. Ita recte edidit A. Maius, ut patet ex subsequentibus. Nam quod ab altera manu scriptum videtur *in tempore*, esset ἐν καιρῷ, εὐκαίρως, opportune; sed vult ἐκ τοῦ παραυτίκα, ἐκ τοῦ παραχρῆμα. Ita Noster de Orat. III, 50, 194: « versus hexametros fundere ex témpore ». Conf. orat. pro Arch. poet. c. 8. Mr.

5. *In hominum doctorum oratione*. I. e. in philosophorum de republica disputationibus. Hoc sensu dicit Noster *homines doctos* et alibi et de Legg. I, 10, 28, pag. 73 sq. ed. nostr. et Cr. ubi v. annot. nostr. ubi pro *oratione* est *disputatione*. Sed *oratio* eodem sensu ter scribitur supra, cap. 2. Mr.

6. *Tranquillo mari ... excitatis fluctibus*. Ita Noster in principio libri, eadem metaphora usus, de Catone dixit: « in his undis et tempestatibus ... maluit jactari »; et de se ipso cap. 4: « non dubitaverim me gravissimis tempestatibus ac pæne fulminibus ipsis obvium ferre »: qui locus propius ad nostrum accederet si legeremus cum censore Lips. *fluctibus*. Quod cur non placeat, dixi ad eum locum. *Fluctus excitare* Noster etiam dixit in proverbiali locutione *fluctus in simpulo excitare*, de Legg. III, 16, 36, pag. 449 sq. ed. nostr. et Cr. q. v. coll. p. 733. Omisit Beierus in versione hæc omnia: « quod nec didicerint, nec umquam scire curaverint ». Mr.

7. *Excitatis maxime fluctibus*. Hac super re suo more divine disserit, et cum Cicerone consentit, conficta etiam navis imagine, Plato Reip. VI,

multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerumpublicarum aut constituendarum aut tuendarum, nihil nec didicisse umquam, nec docere; earumque rerum scientiam non doctis hominibus[8] || ac sapientibus, sed P. 85
P. 31 in illo genere exercitatis concedendam putant. Quare qui convenit polliceri operam suam reipublicæ tum denique, si necessitate cogantur, quum, quod est multo proclivius, nulla necessitate premente, rempublicam regere nesciant[9]? Equidem, ut verum[10] esset,

pag. 487—489, qui rebus publicis omnino præesse vult doctos philosophos, non homines aliis forte dotibus præditos, sed ingenio et doctrina carentes. Præclare et Proclus, quem nos luce aliquando impertiemur, ad Platonis Reip. librum X : παιδείας λυθείσης ἡ συμφωνία λύεται· καὶ ταύτης λυθείσης τῆς πολιτείας γίγνεται λύσις· ἐκ τούτων ἄρα δῆλον, ὅτι τοῖς οὐκ εὐφυέσιν ἄρχεσθαι μᾶλλον ἢ ἄρχειν εὐτυχέστερον· ὅπως μὴ καὶ ἑαυτοῖς τοῦ μὴ ἐπιδοῦναι καὶ ἄλλοις τοῦ κακυνθῆναι γίνονται πατέρες. Jam et stultam eam opinionem, quod homini politiæ ignaro gubernare liceat remp. peracute refellit Socrates apud Xenophontem Memorab. IV, 2. Cicero tamen pro Plancio, 25, more vel Academico vel oratorio : « virtus, inquit, probitas, integritas in candidato, non linguæ volubilitas, non ars, non scientia requiri solet. Quotus enim quisque disertus? quotus quisque juris peritus est? » Non tamen agit hoc loco orator de summo magistratu reip. sed de infimo, id est, de ædili Plancio. Alioqui non solum sibi ipsi, sed communi adversaretur sensui Cicero. A. M.

8. *Doctis hominibus*, etc. Commodum erit Ciceronis locum conferre de Or. III, 33, ubi summos homines sapientissimosque memorat qui romanæ reip. præfuerunt. Sublimis item est sententia Porphyrii ad Marcellam, cap. 16 : μόνος ἱερεὺς ὁ σοφὸς, μόνος θεοφιλὴς, μόνος εἰδὼς εὔξασθαι. A. M.

9. *Regere nesciant.* Cum Ciceronis sententia conspirat ad amussim Damascius apud Photium cod. CCXLII, pag. 1073, qui locus emendatior cumulatiorque apud Suidam voc. Οὐλπιανὸς ita se habet : οἱ ἐν γωνίᾳ καθήμενοι λόγιοι καὶ φιλοσοφοῦντες πολλὰ μάλα σεμνῶς περὶ δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης, ἐκβαίνειν ἐπὶ τὰς πράξεις ἀναγκαζόμενοι, ἀσχημονοῦσιν· ὡς ἅπας λόγος, ἂν ἀπῇ τὰ ἔργα, μάταιόν τι φαίνεται καὶ κενόν. A. M.

10. *Ut verum esset.* Rarior hic usus est et observandus; cujus tamen non desunt exempla apud Nostrum : v. c. de Natur. Deor. II, 33, ubi vid. nostras notas p. 342 ed. maj. p. 129 sq. ed. min. de Divin. I, 6, II, 14, ubi vid. Hotting. Tusc. I, 39, in primis vero de Legg. I, 14, 40, ib. nostr. annot. pag. 98. Cf. etiam Ern. in Cl. Cic. et Gronov. Observatt. III, 6. Sensus est : « Fingit hoc esse verum » v. « etiamsi verum esset ». Tenendum etiam imperfecto conj. uti nostrum ad declarandum, hanc non suam esse sententiam eamque a se non probari. Cujus usus quum sint exempla innumera, nullum adscribere lubet. Mr.

sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis[11] non solere[12]; sin autem temporibus cogeretur, P. 86 | tum id munus denique non recusare: tamen arbitrarer, hanc rerum civilium minime negligendam scientiam sapienti[13], propterea quod omnia essent ei præparanda, quibus nesciret an aliquando uti necesse esset.

VII. Hæc plurimis a me verbis dicta sunt[1] ob eam

11. *Descendere ad rationes civitatis.* Offendit primo adspectu vox *rationes*, facileque inducatur aliquis, considerans verbum *descendere*, quod proprie conjungitur cum vocibus *in certamen* (Tusc. II, 26, 62), *in dimicationem* (ad Herenn. IV, 42, 54); inducatur, inquam, ut conjiciat *factiones*. Sed adversante re ipsa id faceret, quod patet ex antecedentibus iisque, quæ statim subsequuntur. Probam autem esse locutionem « descendere ad rationes civitatis » vides ex locis, qualia sunt hæc: pro Rosc. Amer. 51, 149: « Fori judiciique rationem Messalla suscepit ». Plin. Epist. X, 40: « descendas oportet ad meas curas ». Cic. de Orat. I, 59, 252: « ad juris civilis perdiscendi occupationem descendere »: et infra de Rep. I, 8: « rationes rerum civilium ». Ma.

12. *Non solere.* Proclive est corrigere *debere* pro *solere*, quia significatur placitum s. decretum vel præceptum scholæ v. sectæ philosophicæ, cui adversatur Cicero probans *debere* unumquemque, et sapientissimum quemque maxime, patriæ *quasi alimenta* (τροφεῖα) persolvere, ideoque ad rempublicam accedere. Sed optime se habet illud *solere*. Philosophi enim in scholis, sapientis omnibus numeris absoluti quasi imaginem effingentes et describentes, huic non præcepta dabant, quæ sequeretur: præceptis cui opus esset, is nondum in sapientibus ponebatur: sed tali viro ad imitationem proposito exponebant, quomodo in quocumque vitæ statu se esset gesturus; igitur quid facere *soleret* explicabant, ut haberent sapientiæ studiosi, quod sequerentur. Hoc Græci exponebant futuro tempore utentes v. c. μὴ δοξάσειν τὸν σοφόν· non *opinaturum* sapientem; οὐδ' ἐν ἐρημίᾳ βιώσεται ὁ σπουδαῖος· neque in solitudine *vivet* sapiens. Eodem modo Latini utebantur futuro, ut capitis nostri initio, pag. 19: « sapientem suscepturum ullam reipublicæ partem »: vel verbo *solere*, ut nostro loco. Ma.

13. *Minime neglig. ... sapienti.* Nimirum etiam Plutarchus inter reip. gerendæ præcepta, t. IX, pag. 189, hoc ponit, ut ne in remp. subito et temere, tamquam in puteum, ruamus, sed ad eam parati pedetentimque accedamus. Confer Cassiod. Var. I, 4. A. M.

VII. 1. *Hæc plurimis a me verbis dicta sunt.* Offendit superlativus *plurimis*. Neque in subsidium vocari possunt loca, qualis est de Orat. I, 33, 150: « Caput autem est quam plurimum scribere ». Primum enim additur *quam*; deinde est præceptum, quo, qui orationis facultatem comparare sibi velit, *quam plurimum* scribere jubetur: neque aliter res se habet in alio præcepto de Invent. I, 18, 25:

causam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi
22 de republica[2] disputatio[3]; quæ ne frustra haberetur,
dubitationem ad rempublicam adeun || di[4] in primis de- P. 79
bui tollere. Ac tamen[5] si qui sunt, qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper[6], atque audiant eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos homines, et gloria : quos ego existimo, etiam si qui ipsi rempublicam non gesserint, tamen, quoniam de republica multa quæsierint et

« Exordium sententiarum et gravitatis debet plurimum habere ... splendoris minimum ». Sed solet Noster tali in locutione, ut optimi plerique, uti comparativo, quem rei accommodatiorem esse quilibet, opinor, mecum sentit. Superlativum si posuisset, significaret, satis se scripsisse, neque esse, cur quisquam plura desideret; comparativo significat id, quod vult; videlicet, ne quis credat justo longius esse procemium; quia consilio suo breviori exordio satisfacere non potuerit. Malim igitur : « hæc pluribus a me verbis dicta sunt ». Ita Noster pro Cluent. 41, 115 : « quoniam apud homines peritissimos dico, pluribus verbis docere non debeo ». Phædr. III, 10, 59 sq. « Hæc exsequutus sum propterea pluribus, Brevitate nimia quoniam quosdam offendimus ». Corn. Nep. Att. 21, 5 : « nihil necesse est pluribus verbis commemorare ». Ex quibus Phædri locus maxime facit ad nostrum propositum. Ma.

2. *Mihi de republica.* Notemus verum operis titulum, qui quidem in Vaticani palimpsesti membranis passim eluoet, et ab ipso Cicerone aliis in scriptis nec non a multis auctoribus confirmatur : quamquam id opus diversis quoque aliquoties nominibus appellatum fuit, ut collecta a nobis testimonia auctorum demonstrant. A. M.

3. *Disputatio.* I. e. expositio v. commentatio theoretica. Quod vero nos *disputationem* dicimus Ciceroni est *disceptatio*. Ca.

4. *Dubitationem ad rempublicam adeundi.* Elegans est breviloquentia pro : dubitationem s. quæstionem, utrum ad rempublicam sit adeundum. Similis est in or. pro Cæcin. 4, 9 : « sive juris dubitatio (i. e. dubitatio penes quem sit jus) tardiores (vos) fecit adhuc ad judicandum ». Ma.

5. *Ac tamen.* Ita solet Noster dicere pro *sed tamen* in tali nexu. Quare ne quis legi velit *attamen*, conferat Cic. de Fin. II, 27, 85 : « ac tamen, ne cui loco non videatur esse responsum, pauca etiam nunc dicam ad reliquam orationem tuam » : ibique legat egregiam Gœrenzii notam, pag. 250 sq. Ma.

6. *Parumper.* Tenendum discrimen inter *parum* et *parumper*. Illud significat *non satis*, hoc *aliquantum*, vel *certe quantum satis est.* — Hæc dicit reputans plerosque tum temporis Romanos Epicureos esse, in his Atticum etiam, qui eam ipsam ob causam rempublicam numquam attigit : hisque eum verbis leviter videtur tangere. Ca.

scripserint, functos esse aliquo reipublicæ[7] munere.
P. 80 Eos vero septem[8], quos Græci sapientes nomi | naverunt, omnes pæne video in media republica esse versatos. Neque enim est ulla res[9], in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civi- P. tates aut condere novas, aut conservare jam conditas.

VIII. Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda republica aliquid essemus memoria dignum consequuti, et in explicandis rationibus rerum civilium quamdam facultatem non mo || do usu, P. sed etiam studio discendi et docendi essemus..... auctores[1]; quum superiores alii fuissent in disputatio-

7. *Aliquo reipublicæ munere.* Villem. existimat hunc locum obversatum esse Senecæ, quum tertium libri de Tranquillitate animi caput scriberet : quem sane cum nostro comparare loco operæ pretium est. Ad constructionem memorabilis est huic similis, et tamen valde diversus, locus in Verr. act. II, leg. III, 86, 199, « quid .... ipsum .... muneris in republica (Victor. *rempublicam*.) fungi ac sustinere velitis ». Noster infra cap. 17, « muneris fungendi gratia ». Ma. — Puta Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Chrysippum, aliosque multos politiæ scriptores, qui nullum fere publicum munus gesserunt. Plato noluit attingere remp. quia videbat se contra civium suorum vitia frustra pugnaturum, uti observat Cicero ad Fam. I, 9. Sic demum ipse Cicero ad Varronem (ad Fam. IX, 2) scribens, postquam dixit se et scribere et legere πολιτείας, addit : « et si minus in curia atque in foro, at in literis et libris, ut doctissimi veteres fecerunt, juvare remp. et de moribus ac legibus quærere ». Sic fere loquitur Cicero etiam de Divin. II, 2, aliisque in locis. Cum Cicerone tantopere conspirat Seneca de Tranquill. cap. 3, ut hoc politicum proœmium præ oculis habuisse videatur. A. M.

8. *Eos vero septem.* Hos omnes, præter Milesium Thaletem, civitatibus suis præfuisse dicit Cicero de Or. II, 34. E septem unum Solonem leges scripsisse observant idem Cicero ep. ad Brut. 15, et Augustinus C. D. XVIII, 25. De his sapientibus deque multorum philosophorum magistratibus gestis legatur Themistii oratio de præfectura suscepta. A. M.

9. *Neque enim est ulla res*, etc. Cicero pro Lig. 12 : « homines ad deos nulla re propius accedunt, quam salutem hominibus dando ». A. M.

VIII. 1. *Essemus ... auctores.* Ita cod. At Moser malit *essemus adepti*, qui lectionis suæ hanc dat rationem: Ita scribendum esse conjeci ad Cic. de Legg. III, 7, 15, pag. 407, antequam aliquam aliorum sententiam (ne A. Maii quidem adnotatione inspecta) vidissem. Postea, operis tradito illo libro, oblitus emendationis, quam subito fuderam, hanc ad eumdem locum notam conscripsi : Hæc [*essemus auctores*]

uibus perpoliti, quorum res gestæ nullæ inveni-

corrupta esse nemo est quin videat; et vidit A. Maius, ut ex annotatione subjecta cognoscimus. Difficilius dixeris, quo modo locus sit persanandus. Quod A. Maius ei consultum credit ejecto *quoniam* et plena distinctione posita ante *nec vero*, id non satisfacit. Nam ut prætercam, familiarissimum esse Ciceroni hujus particulæ post initium periodi inferendæ usum (v. c. ad Fam. II, 4: « Quam ob rem, quoniam mihi nullum scribendi argumentum relictum est, etc.»): quid, quæso, facies verbis *quamdam facultatem*? an ea contra Ciceronis morem loquendi ad antecedens *consequuti* referes? quid sibi vult *auctores*, ita absolute absque dativo positum? an *studio* dativus est? an emendabis *studii*, ut oratio ambigua fiat? Quid autem proficitur, si ante *nec vero* plene distinxeris? Nempe illud, ne apodosis incipiat a *nec vero*, quod plerumque ponitur ab initio. Sed in apodosi quoque poni docet Gœrenz. ad Acadd. I, 11, 39, pag. 62, qui ad eosdem libros, II, 7, 19, pag. 42, monuit, *nec vero* Ciceroni multo frequentius esse, quam *neque* vero. Ego igitur, ut meam qualemcumque de h. l. sententiam proferam, excidisse aliquid credo, idque hoc vel simili modo esse supplendum, donec casu quodam fausto vera Ciceronis manus reperiatur: « ... quamdam facultatem non modo usu assequuti, sed etiam studio disserendi et docendi ejusdem rei aliis essemus auctores, etc. » ita ut, quum remotius sit illud *quoniam*, paullo negligentius et quodammodo ἀνακολούθως apodosis incipiat a verbis « nec vero nostra, etc. » quasi præcessisset: « nos utrumque conjunximus, ideoque nostro quodam jure de his rebus disputationem instituimus: quamquam nobis non nostra quædam est instituenda, etc. » Ad rem cf. Cic. de Legg. III, 6, extr. — Quorum quamquam nondum pœnitet, simplicior tamen nobis prior ratio visa est, ideoque amplectenda, ut scriberemus *adepti* et post *rudes* Nostrum ἀνακολούθως pergere statueremus. Verbo *adipiscendi* utitur Cicero simili modo de Legg. I, 22, 59, pag. 143 ed. nostr. et Cr. « quanta instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam ». Ceterum quum in cod. pro *discendi* sit *discedendi*, haud adversarer si quis mallet *disserendi*. — Heind. in contextu nihil mutavit, sed post *rudes* plene distinxit, asterisco, ut lacunæ signo, apposito. Censor Jenensis (1823, 34) nonnisi vocem *auctores* in *assequuti* mutatam voluit, in quo ei obsequutus est Lehnerus, distinctione majore post *rudes* posita. Steinackerus pro *auctores* reposuit *nacti*, quod quum antiquitus scriptum fuerit *nancti*, facile abire potuisse in *auctores* existimat, additque, anacoluthon excusari et usitata quadam in hoc dialogi genere negligentia et quamdam modestiæ speciem præ se ferenti silentio. Schützius denique primum *quoniam* genuinum esse censet, deinde verba « quum superiores ... in disserendo rudes » perspicuitatis gratia parentheseos signis includenda, tum apodosin excidisse ita fere explendam: « visum est nobis universam de republica doctrinam explicare. Nec vero, etc. » Denique pro *discendi* in præcedentibus conjecit *dicendi*; ut hoc pertineat ad orationes, ubi sæpe Ciceroni de iis, quæ reipublicæ utilia essent, fuerit loquendum: *docendi* vero ad scripta philosophica, qualia erant de legibus, de republica. Quid de toto hoc loco sen-

rentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo

serit Villem. utrum sanum eum, an corruptum existimaverit, ex versione ejus non plane patet, quippe qui loci structuram plane immutaverit, suæque linguæ accommodaverit, et apodosin in media periodo abrupta incipiat. Attamen credo eum tale quid cogitasse, quod meæ qualicumque emendationi consentaneum sit (*adepti*); vertit enim : *et que nous avons acquis quelque facilité pour expliquer les mouvements et les ressorts de la politique*. A. M. — Wolfius l. c. pag. 18 : « Hunc locum misere depravatum esse, omnibus perspicuum est; verba enim, *quibus de rebus* nihil habent, quo possint referri. Nec facile quisquam dixerit, quid orationis genus « et docendi essemus auctores » sibi velit. Quam ob causam Maius aut vocabulum aut membrum excidisse arbitratur. Schützius aut aliquid deesse, aut, quod maxime vult, *quoniam* delendum, et ante *nec vero* plenam pausam faciendam censet. Sed si vel maxime *quoniam* deleveris et ante *nec vero* plene distinxeris, non majorem tamen huic loco accendes lucem. Steinackerus mire *auctores* in *nacti* mutavit, anacoluthon hic esse sibi persuadens. Sed simile ejusmodi anacoluthi exemplum in Ciceronis scriptis mihi indicari velim. Anacoluthon mihi tum demum locum habere posse videtur, quum enunciatio omissa ex tota orationis continuatione facile suppleri potest. Quæ vero verba hic supplenda sint, nec ipse dixit, nec ex serie connexa apparet. Tum anacoluthis uti solemus, si cum impetu quodam, non si, ut hoc loco fit, sedate placideque loquimur. Schützius etiam vocabulum *adepti* post *facultatem* excidisse putat (hoc ego in annot. mea, pag. 38, adscribere oblitus sum. Mr.); sed *quamdam facultatem* a verbis *essemus consequuti* pendere potest. [Vid. quæ contra hæc monui init. huj. not.] Ego vero totum locum facillima emendatione persanare et illustrare me posse confido. Ante vocabula *et docendi* minimum, et ante *nec vero* maximum interpunctionis signum pono, et pro vocabulis « et docendi essemus auctores » scribo « et docendi esse debemus auctores ». Sed *fuissent* etiam in *fuerint* mutandum videtur, nisi forte pro *esse debemus* legere placet *esse debuimus*. Totum autem locum germanica interpretatione sic reddo : [non lubuit eam adscribere, quum ad propositas lectionis emendationes nemo eam non possit conficere.] Nunc optime omnia inter se consentiunt. Cicero civilem se prudentiam tum ipsa reipublicæ administratione, tum discendi studio et artis præceptis sibi comparasse gloriatur, ob eamque causam hanc disciplinam optime docere et posse et debere. Alibi quoque sibi placet Cicero prædicando, rerum usum et experientiam se cum artis præceptis conjungere, et græcam sapientiam Romanis tradendi esse auctorem. Comparetur procœmium librorum de Officiis ». Probat Wolfii rationem censor, quem laudavimus. Nos Ciceronianum in ea desideramus colorem. Primum enim admodum debilitata procedit structura, si ad *quamdam facultatem* ex superioribus repetendum est *essemus consequuti*; deinde vero, si scribimus in ἀποδόσει « et docendi esse debemus auctores », Ciceronis mori contrariam rationem sequitur, qui dicturus fuisset *docendi etiam* v. « docendi quoque esse debemus auctores ». Quare in mea qualicumque emendatione, donec melius quid inventum fuerit, quam adhuc prolatum est, acquiesco. — Jan. Bak. l. c. pag.

P. 24 rudes[2] : nec vero nostra quædam est instituenda nova, et a nobis inventa ratio[3]; sed unius[4] ætatis clarissimorum[5] ac sapientissimorum nostræ civitatis virorum disputatio repetenda memoria[6] | est, quæ P. 56

154, sq. ita de hoc loco disputat : Mihi conjuncta illa « studio discendi et docendi » displicuerunt, siquidem docendi institutum nondum susceperat Cicero, nonnisi multa cum cautione inchoandum, ut colligitur ex Oratore, cap. 41, sq. Tum satis erat hæc conjungi, *usus* et *studium discendi*, sicuti infra, I, 22, fin. ad Div. VI, 6, 4, similibusque locis : neque *docere* quidquam aliud esse potest, præter *explicare* (qua ratione dicitur de Legg. II, 19, de Jurisconsultorum libris et responsis ; « quædam ars est docendi ») : quod inepte jungatur cum proxime antecedentibus *in explicandis rationibus*. Tantum assequi nobis videmur, primum ista *quibus de rebus* hoc velle, e quibus laudibus memoratis : tum excidisse quædam post *studio discendi*, hoc vel simili modo redintegranda : « hoc enitendum arbitrabatur, ut, cujus muneris gerendi fuissemus aliis, ejusdem docendi essemus auctores ». — Phalerei Demetrii æmulari famam, recte de Cicerone monuit Maius : verum superare eumdem voluit postea, ut apparet ex Offic. I, 1. Ceterum illa *Nec vero* ... novam ordiuntur sententiam.

2. *In disserendo rudes*. Intelligit Cicero romanos homines; Græcos enim permultos remp. factis simul et scriptis tractavisse ante Ciceronem exploratum est, de quibus legendus Aristoteles reip. II, 12. Jam vero utramque laudem, nempe et recte administratæ reip. et excellentis doctrinæ sibi vindicat tacite, sed gloriosissime idem Cicero de Leg. III, 6, 7, ubi quæ de Demetrio Phalereo ipse prædicaverat, eadem sibi tribuenda curat ab Attico, qui cum Marco Quintoque in iis loquitur libris. Eadem jactat Cicero ad Fam. VI, 6. A. M.

3. *Ratio*. I. q. nunc dicunt systema, vel theoriam ; vel, ut Veteres, *ars*. Cf. Orat. cap. 74. Cr.

4. *Sed unius*. Non possum adstipulari viro cuidam docto, qui totam hujus capitis difficultatem esse sublatam censet, si deleatur *sed*, et apodosis incipiat ab *unius* : nam quæ præcedunt verba « nec vero nostra quædam, etc. » non possunt esse finis προτάσεως ab initio capitis incipientis : ut alias difficultates taceam. Mr.

5. *Clarissimorum*. Wyttenbach. ad Cic. de Legg. I, 5, pag. 43 ed. Mos. et nostr. « Clarus vir apud Romanos dicebatur, qui inclaruisset summis honoribus gerendis, i. e. qui prætura et consulatu functus esset ». Cr.— Nihil aliud hoc nomine designat, ut puto, Cicero, nisi *laudatissimos*. Ceterum vel sub primis Cæsaribus *clarissimi* dicti sunt senatores, eorumque uxores ac filiæ. Deinde vero dignitatis cujusdam nomen evasit. Hæc constant e Cod. Just. XII, 19, 5; tum ex Lampridio, Heliog. IV; Tertulliano ad Scap. 4 ; Augustino, C. D. XXII, 8, ep. CLXXXII ; Isidoro, Orig. IX, 4, 12, aliisque auctoribus. A. M.

6. *Repetenda memoria*. Structura « memoria repetere disputationem » Nostro consueta est ejusque exempla ubivis obvia. Rarior ea est, quam posuit de Or. I, 2, 4 : « Ac mihi repe-

mihi tibique quondam adolescentulo est a P. Rutilio Rufo[7], Smyrnæ[8] quum simul essemus, complures dies exposita; in qua nihil fere, quod magno[9] opere ad rationes omnium rerum[10] pertineret, prætermissum puto[11]. P.1

IX. Nam quum P. Africanus hic Paulli filius feriis[1]

tenda est veteris.....memoriæ ... recordatio ». Rarior item pro Arch. poet. I, 1 : « quoad longissime potest mens mea ... pueritiæ memoriam recordari ultimam, inde usque repetens, hunc video, etc. » *Repetere* autem simpliciter pro *recordari* numquam dixit, ut Ovid. Trist. I, 3, 3 : « Quum repeto noctem, qua tot mihi cara reliqui ». Mr.

7. *P. Rutilio Rufo*. De eo loquitur A. M. in prosopographia horum dialogorum ad calcem præfationis. Plura de eo vid. apud Ern. in Clav. Cic. s. v. Mr. — In voc. *Rutilium* commode observat Festus, « Rutilium significare rufum, cujus coloris studiosæ etiam antiquæ mulieres cognomina Rutilias traxerunt, ut indicat frequenter Afranius ». Igitur *Rutilius Rufus* videtur quædam tautologia. Confer etiam Probum de nom. imposit. Apud Servium, Æn. IV, 698, ait Cato de matronarum crinibus : « flavo cinere unctitabant, ut rutilæ essent ». Ejus coloris sunt interdum crines matronales in Homeri Ambrosianis picturis. Jam de Rutilio, quem reapse Smyrnæ loquentem audivit Cicero, recole dicta in præfatione. A. M.

8. *Smyrnæ*. Habent codd. prima manu *Zmyrnæ*, cui scriptioni favent nonnullæ apud Gruterum et apud Muratorium inscriptiones, nec non antiquus nummus a Creuzero servatus. Mart. quoque Capella patronus adest. Ceterum Sext. Empiricus nihil interesse ait *Smyrna*ne scribatur an *Zmyrna*.

9. *Magno opere*. Steinack. scripsit *magnopere* : sine dubio obsequutus Gernhardo, qui ad Cic. de Off. I, pag. 4, ubi minorem vim habet, post negationem in primis, *magnopere* scribi vult, in majori vi contra *magno opere*. Mr. — Cod. prima manu *magnopere*; mox factum *magno opere*, quæ posterior scriptura sapit magis antiquitatem, et in palimpsesto Frontonis non semel occurrit. A. M.

10. *Rationes omnium rerum*. Ita loquutus est Noster de Fato, 3, 6: « quum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur ». Mr.

11. *Prætermissum puto*. Hinc apparet Ciceronem nihil præcipuum in hoc opere omisisse, quod ad politicam artem pertineret. A. M.

IX. 1. *Feriis Latinis*. Videlicet exeunte hieme an. U. c. 633, a. C. n. 129, C. Sempronio Tuditano et M. Aquilio [ab Heinr. scribitur *Aquillio*, apud C. Sigonium in Fastis Conss. p. 410-413 ed. Steph. dicitur *Manius Aquillius*] coss. De feriis Latinis vid. quæ congesta sunt ex scriptt. vett. apud Rosinum in Corp. Antiqq. Romm. cum not. Dempsteri cur. Schrevelio (Amst. 1685, 4), pag. 296 sq. et a Hofmanno in Lex. Universali v. *Latinæ feriæ*. Add. Alex. ab Alexandro Genial. Dier. IV, 7. Mr. — Feriis Latinis celebratur a Cicerone disputatio quoque de Natura Deorum. Vide id

Latinis, Tuditano cons. et Aquillio[2], constituisset in hortis esse[3]; familiarissimique ejus ad eum frequen-
73 ter[4] per eos dies ventitaturos[5] se esse dixissent: || La- P. 26
tinis ipsis[6] mane ad eum primus sororis filius venit

opus I, 6. A. M. — Vid. ej. Præf. ad hos libros, p. 9 et 10. Ca.

2. *Tuditano... Aq.* Tuditanus eloquentia et laude historica claruit. Cic. in Brut. 25; Gell. VI, 4, XIII, 15, aliique auctores [quos laudat Vossius de Historr. Latt. I, 7, p. 31. Mr.] Aquillius is est, qui bellum debellavit Aristonici, eumque in triumpho duxit. Vell. II, 4; Flor. II, 20. A. M.

3. *In hortis esse.* Ita Græci κῆποι. Cf. Cic. de Fin. V, 1; ad Qu. Fr. III, 1. Quod vero A. Maius laudat Cic. de N. D. II, 4, de ejus loci admodum incerta lectione vid. ed. nostr. et Mos. p. 224 sq. Ca.—Scipionis horti extra urbis pomœrium memorantur a Cicerone N. D. II, 4, et de Am. 7. Villa Scipionis ab eodem Cicer. Phil. II, 42; rus Tiburtinum, V, 7; ad Lavernium ab eodem rursus Cicerone apud Macrobium Sat. II, 12, quo tamen loco legendum esse *Laurentum* docet ipse Cicero de Or. II, 6, et Val. Max. VIII, 8, 1. Horti quidem Romanorum suburbani fere erant : itaque Ulpianus de litigioso decernit (Digest. III, 3, 5), « præsentem haberi et qui in hortis est ». A. M.

4. *Frequenter . . . ventitaturos.* Malit *frequentes* Mos. qui sic ad h. v. In cod. est *frequenter*, et ita est in edd. quæadhuc comparuerunt omnibus. Sed quid, quæso, hoc ad rem propositam, si *frequenter* veniunt familiares, alius hoc alius illo tempore? Ita sane nihil in commune consulitur; interpellatur potius semper, quod instituit is, ad quem ventitant. Immo vero legendum *frequentes*; ita enim fieri poterat, quod factum est, videlicet ut de re gravioris momenti inter se colloquerentur; et ita re vera accidit. Venerunt enim ad Scipionem *frequentes*: Primum Tubero (cap. 9), deinde L. Furius Philus et P. Rutilius (c. 11); tum Lælius (c. 12), Sp. Mummius, C. Fannius, Q. Scævola (ib.), denique M. Manlius (cap. 12, extr.), quibus demum congregatis initium fit sermonis de republica. At, ais, nihil magis convenit verbo frequentativo *ventitaturos*, quam adverbium *frequenter*. Speciosum hoc, verum non item. Nam primum cod. ipse a pr. m. habet *ventaturos*, cui posterior superscripsit *ti* : deinde vero, si corrigenda fuit illa verbi forma Ciceroni non usitata, æque proclive fuit corrigere *venturos*, quod fortasse Ciceronis est. Nam *ventitabant*, et *frequenter* quidem, alio quoque tempore; his feriis Latinis *frequentes* ad eum *veniebant*. Omnes vero eodem tempore venire propositum habuisse, vides ex fine capitis hujus et principio sequentis.

5. *Ventitaturos.* Gr. φοιτᾷν. Cf. Cic. de Legg. I, 4, p. 31 et 540 ed. Mos. et nostr. Ca.

6. *Latinis ipsis.* Nempe primo feriarum die, id quod docet ratio dialogi in tres dies tributi. [Conf. cum hoc loco verba fragmenti ex libro sexto servati apud Macrob. in Somn. I, 4 : « Tum Scipio, Patimini me, inquit, quoniam tertium diem jam feriati sumus ». Ca.] Apud Livium, XLIV, 19, 22, pridie kal. vel pridie idus aprilis Latinis feriis est constituta dies. Dialogus tamen de repub. habi-

Q. Tubero[7], quem quum comiter Scipio appellavisset, libenterque vidisset[8] : — Quid tu, inquit, tam mane, Tubero[9]? Dabant[10] enim hæ feriæ tibi opportunam sane facultatem ad explicandas[11] tuas literas. — Tum ille : Mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum; numquam enim sunt illi occupati; te autem permagnum est nancisci otiosum[12], hoc præ-

tus est hiberno tempore, ut mox dicetur. A. M.

7. *Q. Tubero*. De eo vid. prosopograph. pag. 46. Post hoc nomen Lehn. plene distinxit. Ca. — De Tuberone et de aliis dialogi interlocutoribus lege dicta in nostra præfatione. A. M.

8. *Libenterque vidisset*. Ad verba « appellavisset libenterque vidisset » ego in schedis hæc adnotaveram : Equidem nolo nimius esse in dubitando et corrigendo. Sed explicet mihi, quæso, aliquis, primum quomodo Cicero istud ὕστερον πρότερον scribere potuerit, « appellavisset ... vidisset ? » quod sentiens Villem. verborum ordine inverso vertit : *charmé de le voir, et l'accueillant avec amitié*. Deinde quid sibi velit plusquamperfectum conjunctivi (*vidisset*) in re, quæ præteriisse non poterat, quum loqui inciperet. Equidem tentabam « liberaliterque obviam isset ». — Sed mox abjecto hoc consilio breviloquentiam esse existimavi, ut *libenterque vidisset* sit i. q. *libenterque se videre dixisset*. Mr. — Plato de Legg. pag. 678, p. 282 Bekkeri : Ἆρ' οὐκ ἄσμενοι μὲν ἑαυτοὺς ἑώρων; Cato de Re Rustica, cap. 4, pag. 14 Schneideri : « Si te libenter civitas videbit ». Ca.

9. *Quid tu ... tam mane, Tubero?* Est imitatio Platonica. Ita enim ille in principio dialogi Criton. τί τηνικάδε ἀφῖξαι, ὦ Κρίτων; ἢ οὐ πρωῒ ἔτι ἐστί; conf. Phædon, pag. 59 ed. Steph. pag. 7 ed. Bekk. Et egregie admonet Noster hoc dialogi initio ultimi Socratis cum amicis sermonis, quum Scipio quoque quarto die post eos, quibus hic sermo habitus fuisse fingitur, mortuus repertus fuerit mane in lectulo. Vid. Cic. de Amic. 4. Ca.

10. *Dabant*. Non infrequens elegantia pro eo, quod nostri homines scriberent : *dedissent*. De ea loquuti sunt Heusinger. ad Mallium Theod. pag. 55 ; Beierus ad Cic. de Off. I, 9, 28, pag. 65, II, 1, 2, pag. 11, et Gernhardus in Progr. laud. De Latinorum indicativo, p. 11, sq. Ita Horatius loco tritissimo A. P. 328 : « Si de quincunce remota est Uncia, quid superat? Poteras dixisse, triens». Mr.

11. *Explicandas*. Hoc proprie intelligendum de codicibus vel voluminibus evolvendis atque in tabula, ut legi possint, *explicandis*. Conf. Herm. Hugo de prima scrib. origine ib. C. H. Trotz. p. 589—594; C. G. Schwarz. de Ornamentis librorum, pag. 93; ib. Cic. ad Fam. IX, 25; conf. ejusdem libri p. 178 sq. Mr.

12. *Nancisci otiosum*. Amat hanc loquendi formulam Cicero; similiter enim et alibi scripsit, et plane, ut hic, de Fin. I, 5, 14, ubi idem fere est ingressus dialogi : « Deinde Torquatus, Quoniam nacti te, inquit, sumus aliquando otiosum, certe audiam, etc. » Mr.

P. 27 sertim motu[13] | reipublicæ.—Tum Scipio: Atqui nactus es, sed mehercule otiosiorem opera, quam animo. — Et ille, At tu vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri potest, abuti tecum hoc otio. —Libente[14] me vero, ut aliquid aliquando de doctrinæ studiis admoneamur. P. 274

X. —Tum ille, Visne igitur, quoniam et me quodam modo invitas, et tui spem das[1], hoc primum,
P. 97 Africane, || videamus, antequam veniunt alii, quidnam
P. 28 sit[2], de isto altero sole[3] quod nuntiatum est in se-

13. *Hoc præsertim motu.* Disputatur scilicet eo tempore, quo C. Gracchus triumviratum [Ita scrib. non *tribunatum*. Errat enim ipse Cic. de Amic. 12, quando quidem eo tempore triumvir, non tribunus, C. Gracchus erat. A. Maius in Emm.] gerebat turbulentissimum (quem commemorat apud Tullium Lælius paucis diebus post obitum Scipionis de amicitia disserens, cap. 12), quo tempore dixerat publice Scipio Tib. Gracchum jure cæsum videri. Vide Livii epitomen 59. Sed de his turbis dicemus inferius. A. M.

14. *Libente me vero, ut aliquid aliquando*, etc. Cod. *libenter*. Valde suspicor scribendum esse *libente*. Equidem Cicero de Or. II, 75, similiter loquitur : « sed Cæsar de isto ipso quiddam velle dicere videbatur. Me vero lubente, inquit Antonius, dixerit ». [Scribendum omnino *libente* pro *libenter*. A. M. in Emm.]

X. 1. *Et tui spem das.* Rarior constructio, conferenda cum ea, quæ est ad Att. I, 4 : « Crebras exspectationes tui commoves ». Mr.

2. *Quidnam sit, de isto altero sole quod nuntiatum est.* Ita distinxi cum Steinackero et Lehnero, quum Heinr. distinxerit post *sole*, A. Maius nihil hic distinctionis habeat. Noster sæpissime pronomen relativum post plura verba ponit, quibus præponi debebat : v. c. ad Att. XIII, 51 : « Ad Cæsarem quam misi epistolam » ; in primis vero memorandus, et rarioris exempli, est locus infra, cap. 17 : « agros vero et ædificia et pecudes et immensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat ». Mr.

3. *De isto altero sole.* Rei dat præclarum testimonium ipse Cicero N. D. II, 5 : « sole geminato, quod Tuditano et Aquillio conss. evenerat, quo quidem anno P. Africanus, sol alter, exstinctus est ». Item de Divin. I, 43, gemini solis portentum populo romano perniciosas seditiones denuntiavisse dicitur. De pareliis autem legantur inter Veteres Aristoteles Meteor. III, 2, 6; Plinius Hist. II, 31; Seneca Quæst. Nat. I, 11; Ammianus, XX, 3. A. M. — Ruhkopf. tom. V, pag. 52 : « Historici soles vocant, Græci παρήλια et παρήλιοι et ἀνθήλιοι ». Adde Posidonii Fragmm. (ap. Schol. Arati ad Diosem. v. 148), p. 77 Ba-

natu[4]? Neque enim pauci, neque leves sunt, qui se duo soles vidisse dicant; ut non tam fides non habenda, quam ratio quærenda sit. — Hic Scipio, Quam vellem[5] Panætium[6] nostrum nobiscum haberemus, qui quum cetera, tum hæc cælestia vel studiosissime
P. 89 solet quærere! Sed ego, Tubero (nam tecum | aperte,
quod sentio, loquar), non nimis[7] assentior in omni P. 9
isto genere nostro illi familiari, qui, quæ vix conjectura qualia sint possumus suspicari, sic affirmat, ut oculis ea cernere videatur, aut tractare plane[8] manu.

kii, ibique laudd. in his Scalig. ad Euseb. Chron. pag. 159. Cr.

4. *Quod nuntiatum est in senatu?* In codice sæpe scribitur *sænatus;* superaddita *a,* si quando omissa fuerat. Sed tamen, quum et lex quantitatum, et ipsa etymologia nominis diphthongum excludat, mendum retinere piaculum fuisset. A. M.

5. *Quam vellem.* Ita Noster de Fin. V, 22, 61: « quam cupiunt laudari! » Virg. Æn. VI, 436, sq. « quam vellent æthere in alto Nunc et pauperiem et duros perferre labores! » Omnes tam varias vocis *quam* significationes J. G. Vossius in Etymolog. Ling. Lat. pag. 425, inde explicat, quod *quam* κατ' ἀποκοπὴν dictum sit pro *quantum.* Mr.

6. *Panætium.* Panætius Rhodius hospes comesque Scipionis Æmiliani fuit. Legatur Cicero Acad. IV, 2; Fin. IV, 9; ad Att. IX, 12; pro Mur. 30; Symmachus, ep. I, 21, et laud. in Gr. 7; Velleius, I, 13; Plutarchus quod philosopho disp. cum princ. tom. IX, pag. 108. [Plura dabit *van Lynden* in Disputat. de Panætio Rhodio philosopho Stoico. Lugd. 1802, § XI, pag. 39, sqq. Cr.] Ejusdem Panætii auditores fuerunt quatuor saltem ex his de rep. interlocutoribus, nempe Scipio, Lælius, Rutilius, Fannius. Legatur Cicero Off. I, 26, III, 2; Fin. II, 8; Brut. 26, 30. Denique Panætii scriptorum ad Q. Tuberonem meminit Cicero Fin. IV, 9; Tusc. IV, 2. Porro Scipionem Panætii præceptis eruditum fuisse testatur etiam Sulpicia in satyra, vs. 45: « Numantinus Libycusque Scipio qui Rhodio crevit formante magistro ». Panætium rei astrologicæ haud ignarum fuisse cognoscimus etiam de Divin. I, 3, 7, II, 42, et N. D. II, 46. Jam qui sequitur sermo de Socrate, is fortasse a Panætii libris accersitur, quos de Socrate ab eo scriptos memorat Plutarchus in Aristide, cap. 28. Nobiles Panætii libros cum Socraticis conjungit Horatius Od. I, 29, 14. A. M.

7. *Non nimis.* Eodem sensu, quo hic ponitur *nimis*, nimirum pro *vehementer*, legitur (si lectio sana est) apud Cic. de Legg. I, 9, 27, p. 70, sq. ubi vid. nostr. annot. Plane, ut nostro loco, ponitur ad Att. VII, 24: « Philotimi literæ me quidem non nimis delectarunt ». Mr.

8. *Aut tractare plane manu.* Locutio ducta ex Platonis Theæt. p. 155, d. p. 327 Heindf. εἰσὶ δὲ οὗτοι οἱ οὐδὲν ἄλλο οἰόμενοι εἶναι ἢ οὗ ἂν δύ-

Quo etiam sapientiorem Socratem soleo judicare, qui omnem ejusmodi curam deposuerit; eaque, quæ de natura quærerentur, aut majora, quam hominum ratio consequi possit[9], aut nihil om || nino ad vitam hominum attinere dixerit. — Dein Tubero, Nescio, P. 33
Africane, cur ita memoriæ proditum sit, Socratem omnem istam disputationem rejecisse, et tantum de
P. 30 vita et de moribus[10] solitum esse quærere. Quem enim auctorem de illo locupletiorem Platone laudare possumus? cujus in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut etiam quum de moribus, de virtutibus, denique de republica disputet, nume | ros tamen, et P. 34
geometriam, et harmoniam studeat Pythagoræ[11] more

νονται ἀπρὶξ ταῖν χεροῖν λαβέσθαι. Ibid. Heind. laudat Plat. Sophist. p. 245, e. sq. [Bekk. p. 190] οἱ μὲν εἰς γῆν ἐξ οὐρανοῦ καὶ τοῦ ἀοράτου πάντα ἕλκουσι, ταῖς χερσὶν ἀτεχνῶς πέτρας καὶ δρῦς περιλαμβάνοντες. Cr. — *Tractare* de tactu dixit Noster etiam Tuscul. V, 38, 111 : « ut ea, quæ gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur ». Mr. — Locum hunc Tullii imitatur aperte Lact. de Opif. D. cap. 1, et Inst. II, 3; quin etiam Ovid. Fast. I, 305. Hinc Diogenes apud Laert. VI, 2, 6, cuidam de cælestibus audacius disputanti : quam dudum, inquit, cælo advenisti? Adhuc subdubitabat in cælestibus Augustinus, ep. XIV, 3; quam scientiam nunc tot maximis et certissimis incrementis adultam videmus. A. M.

9. *Quam hominum ratio consequi possit*. Conjecerit aliquis, ait Lehnerus, *posset*. At vero, qui ita conjecerit, vereor ut temporum justam consecutionem servet. Immo vero, si in cod. A. Maius scriptum reperisset *posset*, equidem, ut præsens tempus restitueretur, auctor fuissem. — Ad sensum hujus loci illud tenendum, plane idem, quod hic, velle Ciceronem, quum dicit Tuscc. V, 4, 10 : « Socrates autem primus philosophiam devocavit e cælo » : ubi Wolfius edidit *evocavit*, cujus emendationis, si qua est, causas nobis invidit adhuc editor, nunc fatum, quo literis nostris ereptus est vir summus. Mr. — Ita prorsus de Socrate loquitur Cicero etiam Acad. I, 4, et Tusc. V, 4; itemque Valerius M. III, 4, ext. 1; Laertius, II, 5, 6; Themistius de præf. cap. 5; Augustinus C. D. VIII, 3. A. M.

10. *De moribus*, *etc*. Augustini ep. CCXXXIII memorabilis locus est : « solere aiunt quemdam Veterum dicere; quibus satis persuasum esset, ut nihil mallent se esse, quam viros bonos, his reliquam facilem esse doctrinam. Hanc sententiam, nam si rite recolo, Socratica est, etc. » De unico studio virtutis mira dicit Porphyrius in sua nobili ad Marcellam epistola. A. M.

11. *Harmonium* . . . . . *Pythagoræ*

conjungere. — Tum Scipio, Sunt ista, ut dicis; sed audisse te credo, Tubero, Platonem, Socrate mortuo, primum in Ægyptum discendi causa[12], post in Italiam [et in Siciliam] contendisse[13], ut Pythagoræ in-
P. 31 venta perdisceret; eumque et cum Archyta Tarentino, et cum Timæo Locro multum fuisse, et Philolai[14]

more. Ad rem facit de N. D. III, 11, 27 : « nisi vero..... putamus ..... ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat » : ubi v. annot. Creuz. pag. 530. Ma. — Vide ex. gr. Reip. VII, pag. 522 sqq. Leg. V, p. 737, 747; vide etiam Epinomidem. Plato in geometria et musica præstantissimus dicitur a Tullio de Or. I, 50. Eadem laus tribuitur illi a Themistio Or. de præf. cap. 5. Pythagoras numero tantum tribuit, ut etiam deum ex numeris constare crediderit. Vide Augustinum C. D. VI, 5. Eadem est sententia Porphyrii in poetico fragmento libri decimi oraculorum. De numeri virtute copiose disserit Proclus in inedito ad decimum Platonis de Rep. librum commentario. Adi et Cassiodorium Varisr. I, 10, et de Art. Liberal. cap. 4. A. M.

12. *Causa*. Vocabulum *causa* deest in codice; id tamen legebat Nonius loco citato. Neque prorsus necessarium est : namque ejus brevitatis exempla apud alios auctores occurrunt, quos inter est Fronto laud. fumi et pulveris. Nonius omittit *et in Siciliam*. A. M.

13. *In Ægyptum discendi causa ... contendisse*. Quod ait A. Maius in nota critica vocem *causa*, quæ abest a cod. sed legitur apud Nonium Marcellum, p. 1323 Ald. non prorsus esse necessariam, quia ejus brevitatis exempla apud alios auctores (i. e. scriptores) occurrant (i. e. reperiantur) : in eo nos non habet adsentientes. Nam id ipsum, quod apud alios scriptores reperiuntur ista exempla, apud Tacitum in primis, qui amat græcismos et archaismos, neque vero apud Ciceronem (nam quod est de N. D. I, 22, 60 : « deliberandi sibi unum diem postulavit » ; ibi non omissum esse *causa*, sed conjungenda esse verba *deliberandi diem*, monuimus in utraque nostra editione, pag. 96 et 40); id ipsum, dico, admonere potuit A. Maium, non universe spectari debere, quid fieri, quidve dici possit, sed quomodo is scriptor, quem tractamus, loqui soleat. Ceterum de hac græca ellipsi (vocis ἕνεκα) vid. Lamb. Bos. Ellips. Gr. p. 704—709 ed. Schäfer. ibique latinorum scriptorum exempla collecta a Schwebelio, pag. 707 et sq. ubi perperam illud, quod huc non pertinere diximus, Ciceronis exemplum irrepsit. Ma. — De Platonis itineribus similia scribunt Cicero Fin. V, 29; Tusc. I, 17; de Sen. 12; Lucanus, X, 181; Valer. Max. VIII, 7, ext. 3. Utrum Hebræorum quoque libros Plato cognoverit, necne, disputat Augustinus C. D. VIII, 11, XI, 21; negat Lactantius Inst. IV, 2. Mos hic fuit solemnis, ut eruditionis causa Græci Ægyptum viserent, Romani Græciam. De Romanis testis paullo ante Cicero, et Symmachus, ep. V, 35. Nunc Europæi literati Italiam lustrant. A. M.

14. *Et Philolai*. Vid. quæ de scri-

commentarios esse nactum; quumque eo tempo || re in his locis Pythagoræ nomen vigeret, illum se et homi- P. 273 nibus Pythagoreis[15], et studiis illis dedisse. Itaque P. 32 quum Socratem unice dilexisset, eique omnia[16] tri-

ptione hujus nominis dixit Niebuhrius in ind. Lat. v. *Græca declinatio*. Mr. — Philolai Pythagorici, qui Archytæ fuit discipulus [cf. *Philolaus des Pythagoreers Lehren nebst den Bruchstücken seines Werks von A. Boeckh*. Berl. 1819, p. 5 sqq. et « Tentamen de Archytæ Tarentini vita atque operibus a Josepho Navaro, Academiæ Regiæ Neapolitanæ socio conscriptum ». Hafniæ, 1820, pag. 11 sqq. Ca.] (Cic. de Or. III, 34) libros tres emptos a Platone centum minis, sive, quod idem est, decem millibus denarium, tradunt Laertius, III, 11; Gellius, III, 17; Jamblichus vit. Pythag. 31. Hinc apud Timonem et Aristoxenum et Proclum plagiarius audiit Plato, quod videlicet Timæum suum e Philolao, rempublicam e Protagora, aliosque ex aliis auctoribus dialogos vel sententias videretur expressisse. Legesis Gellium, III, 17; Athenæum, XI, 15; Suidam voc. Νουμήνιος; Eusebium Præp. Evan. X, 3; denique Holstenium, ep. XVII, p. 113. [Alii Timæum Platonis ex Timæo Locro expressum aiunt, eoque nomine Platonem plagii reum faciunt: v. Fabric. B. Gr. III, pag. 94 ed. Harles: coll. J. Thomasii Diss. de Plagio literario, p. 232—234, ubi laudantur præter eos, quos A. M. excitavit, Lips. Manud. ad Stoic. Philos. I, 6; Tzetzes Chil. X, Histor. 355, et XI, 362. Apud Eusebium locus est Porphyrii, apud Athenæum Theopompi Chii. Mr.] Philolai annum majorem, annis 59 constantem, memorat Censorinus cap. 18; ejusdem Philolai dictum Cassiodorius in ps. 8, fin. Jam hic Pythagoricus Philolaus a Crotoniensibus civibus suis interfectus est ob affectatæ tyrannidis suspicionem; legesis Laertium, VIII, 7, et Suidam voc. ὑπόνοια. Porro et Philolai Corinthii scriptam Thebanis politiam cognoscimus ex Aristotele, Reip. II, 12. In transitu moneo, ab Asopi civibus Æsculapium deum pulchro nomine appellatum fuisse Philolaum, quasi Publicolam. Pausan. III, 22. A. M.

15. *Pythagoreis*. Ita cod. prima manu; sed mox videtur factum *Pythagoriis*. Sic in antiquis MSS lego *Aristarchii*, *Epicurii*; quæ melior scriptura est et græco de fonte manans. A. M.

16. *Omnia*. Dialogosne intelligit, « in quibus omnibus fere Socrates exprimitur », ut Tullii verbis utar de Or. III, 4? an omnigenam philosophiam, uti observat Sextus Emp. lib. I, contra logicos sect. 9? A. M. — Recte ad hanc A. Maii notam monet Sch. phrasin illam *omnia alicui tribuere* nihil aliud significare, quam omnia præclara de aliquo prædicare vel in aliquem conferre: quo sensu est in Bruto s. de claris oratoribus, c. 51: « Tum Brutus: quid tu quæris alios? De te ipso (non *ipse*, ut Sch. dedit) nonne, quid optarent rei, quid ipse Hortensius judicaret, videbamus? qui quum partiretur tecum causas..... perorandi locum, ubi plurimum pollet oratio, semper tibi relinquebat..... Faciebat ille quidem, inquam, et mihi benevolentia, credo (Sch. scripsit *benivol.*) ductus tribuebat omnia »;

buere voluisset, leporem Socraticum subtilitatemque [17] sermonis cum obscuritate Pythagoræ, et cum illa plurimarum artium gravitate [18] contexuit [19].

XI. Hæc Scipio quum dixisset, L. Furium [1] repente [2] venientem adspexit; eumque ut salutavit amicissime,
P. 33 cissime, | apprehendit, et in lecto [3] suo collocavit. Et P. 1
quum simul P. Rutilius venisset, qui est nobis lau-

h. e. me aliis et sibi ipsi adeo præferre solebat. Conf. ad Quint. Fr. III, 8: « Pompeius ei nihil tribuit, omnia Guttæ ». Mr.

17. *Subtilitatemque*. De sensu hujus vocis apud Ciceronem vid. Ernest. Clav. Cic. vv. *subtilis*, *subtiliter*, *subtilitas*. Cr.

18. *Gravitate*. Pythagoræ πολυμαθίαν memorat etiam Heraclitus apud Diog. Laert. IX, 1: πολυμαθίη νόον οὐ διδάσκει. Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην, αὖθίς τε Ξενοφανέα τε καὶ Ἑκαταῖον. De qua sententia vide disputantem Schleiermacherum in Mus. d. Alterthw. I, 3, p. 341—346. Mr.

19. *Contexuit*. Hunc Ciceronis locum legisse videntur Hieronymus et Augustinus, quod ut demonstrem, eorum verba hic ponere necesse est. Hier. contra Rufin. III, 40: « Plato post Academiam et innumerabiles discipulos, sentiens multum suæ deesse doctrinæ, venit ad magnam Græciam, ibique ab Archyta Tarentino et Timæo Locrensi Pythagoræ doctrina eruditus, elegantiam et leporem Socratis cum hujus miscuit disciplinis ». Confer et ep. LIII, 1. Jam Augustinus contra Acad. III, 37: « Plato dicitur post mortem Socratis magistri sui, quem singulariter dilexerat, a Pythagoreis etiam multa didicisse. Igitur adjiciens lepori subtilitatique Socraticæ naturalium divinarumque rerum scientiam, etc. » Item C. D. VIII, 4: « Et quia magistrum Socratem singulariter diligebat Plato, eum loquentem fere in omnibus sermonibus suis faciens, etiam illa, etc. cum illius lepore temperavit ». Valerius quoque M. VIII, 7, ext. 3, respicere videtur hunc de Rep. locum. A. M.

XI. 1. *L. Furium*. De eo vid. Prosopographiam pag. 45. Plures de eo locos laudat Ernest. Cl. Cic. Adde Car. Sigonii Fastos consulares, p. 384—387 ed. H. Steph. in opere, quod inscribitur: Varii Historiæ Romanæ scriptores. (Paris.) 1568, in-8; Lud. Vives ad Augustin. de C. D. II, 21, pag. 134. Mr.

2. *Repente venientem adspexit*. Junge *repente adspexit*, neque vero *repente venientem*. Mr.

3. *Apprehendit, et in lecto suo collocavit*. *Lecto* dicit, non *lectica*; etsi etiam domi lectica vel ad quietem vel ad lucubrationes utebantur Romani. Id autem moneo, quia Rutilius (is qui loquitur in his dialogis) teste Isidoro, Orig. XX, 11, in vita Scipionis scripserat, « primum ipsum contra consuetudinem imperatorum pro lectis lecticis esse usum ». [Ad rem conf. Abram. ad Cic. Philipp. II, 24, in primis vero de lecticis Lipsium Electt. I, 19. Mr.] Loquebatur ergo in illa historia Rutilius de Scipionis militia, quod ipsum per se apparet. A. M.

tus[4] sermonis auctor, eum quoque ut salutavit, propter[5] Tuberonem jussit assidere. Tum Furius, Quid vos agitis? num sermonem vestrum aliquem diremit noster interventus? — Minime vero[6], Africanus; soles enim tu hæc studiose investigare, quæ sunt in hoc
209 genere, de quo instituerat paullo ante Tubero quæ-||rere. Rutilius[7] quidem noster etiam sub ipsis Numantiæ mœnibus solebat mecum interdum ejusmodi aliquid conquirere[8]. — Quæ res tandem inciderat?

4. *Lautus*. Cod. *lautus*. Nempe *abundans*, vel *competens*, vel *elegans*, vel *suavis* : has quippe notiones omnes Nonius voci *lautus* tribuit. A. M. — *Qui est nobis laudatus sermonis auctor*. Ita dedimus Creuzero monente præeunteque Steinackero, quamvis A. Maius in nota critica lectionem codicis *lautus* interpretando, adhibito Nonio Marcello, nobis commendet. Laudavit enim Cicero eum ut hujus sermonis auctorem, i. e. ut eum, qui Ciceroni, Smyrnæ quum esset, hunc sermonem a Scipione cum amicis habitum, exposuerit, cap. 8, extr. Ita Noster loquutus est de Or. III, 18, 68 : « Cujus (Carneadis) ego etsi multos auditores cognovi Athenis, tamen auctores certissimos laudare possum ». Or. pro Flacco, 37, 93 : « tu igitur, illo absente auctore laudato, tantum te crimen probaturum putasti? » Villem. vertit : *celui qui nous a si heureusement conservé cet entretien*. Plane otiosum esset *lautus*, etiamsi significaret *probabilis* et *fide dignus*; nam non erat, quod Cicero fidem auctoris laudaret, de qua neque quisquam dubitare poterat, et quæ in re manifesto ficta (nam volebat Cicero ipse horum omnium, quæ in libris de Rep. dicuntur auctor haberi), quæ, inquam, fides ne requirebatur quidem. Mr. — Noster J. V. *Leclerc* legendum ait forte *hujus* vel *totius*.

5. *Propter Tuberonem*. Locum citat Nonius voc. *propter* e I de Republica. A. M.

6. *Minime vero*. Subintellige *inquit*. A. M.

7. *Rutilius*. Rutilium Scipionis in militia fuisse comitem, et quidem apud Numantiam, testatur etiam Appianus Hisp. 88, atque ex eo Suidas in Ῥουτίλιος. Scripsisse Rutilium de bello Numantino, deque vita Scipionis diximus in præfatione. A. M.

8. *Ejusmodi aliquid conquirere*. Cur *conquirere*? Loquitur de sermonibus Scipio, quos habuerit cum Rutilio, quibusque de rebus colloquuti sint. Dicat fortasse aliquis, Ciceronem suo more uti verbo composito *conquirere* pro *quærere*, et præpositionis vim propriam in illo verbo non majorem esse, quam in verbis « concedo, contueor, concredo ». In his quidem nihil repugno : illius similem usum desidero. Loca enim pleraque omnia, quibus Cicero usus est *conquirendi* vocabulo, ejusmodi sunt, ut præpositio vi sua non destituatur. Neque aliter se habet de Or. I, 46, 202 : « Non enim causidicum, nescio quem, neque proclamatorem, aut rabulam hoc sermone nostro conquirimus » : quem locum

P. 34 inquit Philus. — Tum ille, De solibus istis duobus; de quo[9] studeo, Phile, ex te audire quid sentias.

XII. Dixerat hoc ille, quum puer nuntiavit venire ad eum Lælium, domoque jam exisse[1]. Tum Scipio, calceis et vestimentis sumptis[2], e cubiculo est egressus; et quum paullulum inambu | lavisset in porticu, Lælium advenientem salutavit, et eos, qui una vene- P. 2 rant, Sp. Mummium, quem in primis diligebat, et C. Fannium, et Q. Scævolam, generos Lælii[3], doctos

fortasse aliquis ad nostrum fulciendum laudet. Malim igitur *anquirere*, quod in ejusmodi quæstionibus proprium est, facillimeque cum illo frequentiore vocabulo permutari potuit. Vide modo Cic. de Fato, 9, 17 : « Sed ad illam Diodori contentionem ... revertamur, in qua quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur ». Conf. Beier ad Cic. de Off. I, 3, 9, p. 22 Gœrenz. ad Cic. de Fin. IV, 7, 16, pag. 440, sq. Davis. ad Cic. de N. D. II, 38, p. 360 ed. Cr. et Nostr. MR.

9. *De quo*. Falso putat Maius adsumendam lectionem *de quibus*. Quam sententiam sic confutat Moser : Ita sæpissime relativum ad rem, non ad verba refertur, vid. modo Gœrenz. ad Cic. de Fin. II, 6, 17, pag. 140 sq. Ita Corn. Nep. in Cimone, 3, 1 : « Nam testarum suffragiis, quod (sc. genus pœnarum) illi ὀστρακισμὸν vocant, decem annorum exsilio multatus est » : add. Perizon. ad Sanctii Minerv. IV, 4, 80, p. 616 ed. Amst. 1733. Id ideo pluribus monui, quia A. Maii sententia et laudatorem nacta est Schützium, qui eam acutam appellat, et obsequentem Lehnerum, qui recepit ejus conjecturam supervacaneam *quibus*. Quod ad verba cum nostro loco convenit initium Oratt. Partitt. « Studeo, mi pater, latine ex te audire ea, quæ mihi tu ..., græce tradidisti ». Cum seqq. de Orat. II, 3, 12 : « quum ... Antonius ... inambularet cum Cotta in porticu ». Qui locus universe nostro est valde similis ; ibidem etiam est, quod in hujus capitis fine eodem fere modo legitur : « qui quum inter se, ut ipsorum usus ferebat, amicissime consalutassent ».

XII. 1. *Domoque j. exisse*. Locum e I de Rep. libere citat in exem. eloc. Fronto voc. *exit* sic : « nuntiatum est venire Lælium, domoque jam exisse ». A. M.

2. *Calceis et vestim. sumptis*. Namque, ut dictum est, in lecto erat Scipio, sicut Crassus de Or. II, 3, III, 5, præter quam quod Romani domi quidem utebantur soleis, prodibant autem cum calceis. Sic M. Aurelius ad Frontonem, lib. IV, ep. 5, in Vaticano palimpsesto a me proxime edendo ait : « a secunda in tertiam horam soleatus libentissime inambulavi ante cubiculum meum. Deinde calceatus, sagulo sumpto, etc. » Et nota idem verbum *inambulare*, quo utitur etiam Cicero. A. M.

3. *Generos Lælii*. Major nimirum Lælii filia nupserat Scævolæ, minor Fannio. De hoc v. Voss. de Historicis Lat. pag. 82, lib. I, 7. CR.

adolescentes, jam ætate quæstorios[4]; quos quum omnes salutavisset, convertit se in porticu, et conjecit in medium[5] Lælium : fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam jus inter illos, ut militiæ, propter
P. 197 eximiam belli gloriam, || Africanum ut deum coleret P. 35
Lælius; domi vicissim Lælium, quod ætate antecedebat[6], observaret[7] in parentis loco Scipio. Dein quum essent perpauca inter se, uno, an[8] altero spa-

4. *Ætate quæstorios*. Juvenili ergo ætate adibatur quæstura, ut ex hoc quoque de Rep. loco cognoscitur. Sed tamen quem diserte ætatis gradum lex Villia annalis decreverit quæsturæ, obscurum est; quamquam certe anno ætatis septimo supra vigesimum licuisse quæsturam adipisci, extra controversiam videtur. Legesis Pitiscum voc. *ætas quæstoria*. In potestatibus obeundis leges annarias a Romanis sua demum ætate neglectas ait Arnobius, lib. II, ed. Lug. Bat. p. 91. Ex Valerio M. II, 1, 1, apparet a quæstura patuisse viam ad ordinem senatorium impetrandum. Diserte vero Cassiodorius Var. VIII, 19 : « quæstura vere mater senatoris est ». Tum idem Var. VI, 5, « quæsturam *definit* gloriam literarum, genitricem omnium dignitatum, etc. » Contra Asconius ad Div. in Ver. 10, ait : « hæc erat prima senatoris administratio, quæstorem fieri ». A. M.

5. *In medium*. Fuit enim is apud Romanos honoratior locus; itemque apud alias gentes aliquot, ut Sallustii locus docet Jug. 11. Lege tamen Plutarchum Quæst. Conviv. I, 3; Lipsium Elect. II, 2. Est autem loci hujus magna similitudo cum de Or. II, 3 : nam et ibi Crassus est in lecto, et Sulpicius apud eum sedet, et Antonius inambulat in porticu, et Crassus adventu Catuli senis commotus surgit, et amicissime inter se consalutant, etc. A. M.

6. *Antecedebat*. Scipione seniorem se dicit Lælius apud Ciceronem de Am. 4. Hic autem attingitur jus romanum, de quo Gellius, II, 2; nempe ut publice magistratui, privatim aliis prærogativis honor esset habendus. A. M.

7. *Observaret*. Ita etiam græcum θεραπεύειν usurpatur : vide modo Xenoph. Cyri Discipl. VIII, 5, 45, VIII, 2, 4, 7, VIII, 3, 20; Exped. Cyr. I, 9, 20; Mem. Socrat. II, 1, 12; conf. Ern. Cl. Cic. Cr.

8. *An*. Ita cod. pro *aut*, vel *sive* [*sive* ante *an* est apud Tacit. Ann. XI, 26, ibique interprr. Cr.] cujusmodi alia exempla non desunt; itemque viceversa. Vide Gesnerum in *an* et *aut* A. M. — *Uno aut altero*. Nullus editorum vitiosum illud *uno an altero* correxit : prohibuit eos, credo, A. Maii auctoritas, qui laudato Gesneri Thesauro lectioni *an* patrocinari videtur. Sed ex ipso Gesnero discere poterat A. Maius, non poni *an* pro *aut*, nisi in interrogationibus disjunctivis, quod nemo est, qui nesciat. Cicero autem in tali locutione semper dicit *unus aut alter* v. *unus et alter* pro *complures*, *aliquot*. Cujus usus exempla afferre supervacaneum est, quum ubique præsto sint. Mr.

tio, colloquuti, Scipioni, cui[9] eorum adventus perjucundus et pergratus fuisset, placitum est, ut in aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tempus anni[10], considerent: quod quum facere vellent, P. 3
P. 198 intervenit vir prudens, omnibus | que illis et jucundus et carus, M'. Manilius[11]; qui a Scipione ceterisque amicissime consalutatus, assedit proximus Lælio[12].

XIII. Tum Philus, Non mihi videtur, inquit, quod hi venerunt, alius nobis sermo esse quærendus, sed agendum accuratius, et dicendum dignum aliquid horum auribus. — Hic Lælius, Quid tandem agebatis, aut cui sermoni nos intervenimus? — PHIL. Quæsierat ex me Scipio, || quidnam sentirem de hoc, quod P. 2
duo soles visos esse constaret[1]. — LÆL. Ain'[2] vero, Phile? jam explorata nobis sunt ea, quæ ad domos
P. 37 nostras, quæque ad rempublicam pertineant[3], siqui-

9. *Cui.* Hab. cod. *quo* pr. manu; sec. autem male *quorum*. Suspicor dicendum *quod eorum*. [Malim scribere *quoi*, ut lib. III, 11. A. M. in Emm.] — Mos. legit *Scipionique*.

10. *Tempus anni.* Hinc cognoscimus, quo tempore anni obierit Scipio, quandoquidem is perpaucis diebus post politicum hunc dialogum mortem cum vita commutavisse dicitur a Cicerone de Am. 4. A. M.

11. *M'. Manilius.* De eo præter A. Maii prosopographiam vid. Ern. Cl. Cic. et Car. Sigon. Comment. in Fast. et Triumph. Rom. p. 335 sqq. Junguntur adjectiva « jucundus et carus » de Orat. II, 75, 394; in Catil. IV, 6, 11, ib. 7, 16. Ma.

12. *Proximus Lælio.* Fortasse propter ætatem, qua Lælio esset æqualis. Itaque Rutilius juvenis adsedit Tuberoni compari suo, ut nuper vidimus. A. M.

XIII. 1. *De hoc, quod duo soles visos esse constaret.* Verbo monendum est de sensu loci. Non vult dicere Philus, quæsierat ex me Scipio, quidnam de constantia famæ vel testimoniorum (ut loquutus est auct. ad Herenn. II, 6, 9) sentirem, qua duo soles visos esse referretur? sed hoc vult: quidnam sentirem de duobus istis solibus, quos visos esse constans sit fama? Ma.

2. *Ain' vero.....jam explorata nobis sunt*, etc. Bene monet Villem. in eo conspici artificium vere Platonicum, quod, ubi longissime abesse videatur Cicero a proposito dialogi argumento, una interjecta quæstione lectores admoneat, non tam longe se abesse a re ipsa tractanda. Ma.

3. *Pertineant.* Noster *Leclerc* servavit subjunctivum. De quo A. Maius incertus remanet. Mos. vero indicativum prætulit cum Steinack. et Lehn.

dem, quid agatur in cælo, quærimus[4]? — Et ille, An
tu ad domos nostras non censes pertinere, scire,
quid agatur, et quid fiat domi? quæ non ea est, quam
parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod
170 domicilium, quamque patriam dii no | bis communem
secum dederunt[5]: quum præsertim, si hæc ignoremus, multa nobis et magna ignoranda sint. Ac me quidem, ut hercule etiam te ipsum, Læli, omnesque avidos sapientiæ, cognitio ipsa rerum, consideratioque delectat[6]. — Tum Lælius, Non impedio, præsertim quoniam feriati sumus; sed possumus audire aliquid, an serius venimus? — Phil. Nihil est adhuc disputa-
tum; et || quoniam est integrum, libenter tibi, Læli, P. 43
P. 38 ut de eo disseras, equidem concessero[7]. — Læl.

4. *Quærimus?* Hic Cicero incipit captare occasionem dicendi de Rep. uti apud Platonem Reip. I, p. 333, Socrates ad idem viam sibi sternit dicens, justitiam non solum ad privatum, sed etiam ad generale hominum inter se commercium esse idoneam. A. M.

5. *Dii nobis ... dederunt.* Nectarius apud Augustinum, ep. CIII, 2, hunc Ciceronis locum se legisse demonstrat his verbis: « non enim illam mihi civitatem dicere videbare, quam muralis aliquis gyrus coercet, nec illam, quam philosophorum tractatus mundanam memorans communem omnibus profitetur ». Lactantius item Tullium imitatus Inst. II, 5, § 37: « aiunt (philosophi) deorum et hominum causa mundum esse constructum, quasi communem domum ». A. M. — [Cf. Cicero de Nat. Deor. II, 62, pag. 469, ed. nostr. maj. ib. Ursin. et Cr. Add. Turneb. ad Cic. de Legg. I, 7, pag. 551, coll. p. 758 ed. nostr. Ma.]

6. *Delectat.* Locum libere e I de Rep. citat Fronto exem. eloc. voc. *delectat*. A. M.

7. *Libenter tibi.....concessero.* Futurum exactum pro futuro simplici positum haud admodum rarum est. De ea re vide disputantem Ruddimannum in Institt. Gramm. Lat. II, pag. 383, ibique Stallbaum. qui recte monet, esse loca, ubi futurum primum exacti loco non magno sententiæ discrimine poni possit, esse ubi fut. exact. indicet, rem celeriter peractum iri, quod non innuit fut. simplex, esse denique, ubi urbanitatem quamdam prodat futuri exacti usus. Præter ea permulta in quibus ita ponitur *videro*, cf. Ciceron. Tusc. I, 30, 74: « quum vero causam justam deus ipse dederit, næ ille medius fidius ... lætus ex his tenebris in lucem illam excesserit, nec tamen illa vincla carceris ruperit ». Ma. — Apud Macrobium de diff. et soc. gr. et lat. verb. cap. de con. mod. locus hic citabatur e I de Rep. corruptus sic: « libenter tibi,

Immo vero te audiamus; nisi forte Manilius interdictum aliquod inter duos[8] soles putat esse componendum, ut ita cælum possideant, ut uterque possederit[9]. — Tum Manilius, Pergisne eam, Læli, artem illudere, in qua primum excello[10] ipse; deinde sine qua scire nemo potest, quid sit suum, quid alie-
P. 44 num[11]. | Sed ista mox[12]: nunc audiamus Philum, quem video majoribus jam de rebus, quam me, aut quam P. Mucium[13], consuli.

XIV. Tum Philus, Nihil novi vobis afferam, neque quod a me sit cogitatum, aut inventum : nam memoria teneo, C. Sulpicium Gallum[1], doctissimum, ut P. 3

Læli, uti eum desideras, equidem concessero ». A. M.

8. *Inter duos soles.* Ita cod. at Mos. legit *duo*, et sic lectionem suam defendit : Id etiam atque etiam miror, a Sch. Steinack. et Lehnero relictam esse in uno eodemque capite duplicem ejusdem vocis scriptionem; quasi Cicero ipse secum tam parum concordet, ut paucis lineis interjectis scriptionem mutet, quum in principio capitis scripserit : « quod duo soles visos esse constaret ». A Cicerone vero et optimis quibusque scriptoribus *ambo* et *duo* sæpissime scribi casu accusativo monuerunt Gronov. ad Liv. XXXV, 21, p. 294, ed. Gronov. et Græv. ad Sueton. Claud. 14, p. 802 ed. Græv. et post eos Stallbaum. ad Ruddimann. Inst. Gramm. Lat. I, pag. 57. Ma.

9. *Nisi forte Manilius interdictum ... possederit.* Indulget more suo facetiis Cicero, quarum laudem ipse sibi vindicat, interpositis etiam interdictis, ad Fam. VII, 32 : « urbanitatis possessionem, amabo, quibusvis interdictis defendamus; in qua te unum (Volumnium) metuo, contemno ceteros ». De Tullianis facetiis Plutarchus in ejus vita [videlicet in comparatione ejus cum Demosthene. Ma.]; Macrobius, Sat. II, 1, 3, aliique auctores, quos inter Petrarcha Rer. memor. II, 3 et 4. Interdicti formulam exhibet Caius, IV, 160, ubi prætor pari sermone cum utroque litigatore loquitur sic : « uti nunc possidetis, quominus ita possideatis, vim fieri veto ». A. M.

10. *Excello.* Malit forte Mos. *excellis*, tamquam convenientius rei ac modestius.

11. *Quid alienum.* Etiam pro Cæcina, 25, ait Cicero : « jure civili sublato, nihil est quare exploratum cuiquam possit esse, quid suum, aut quid alienum sit ». A. M.

12. *Sed ista mox.* Quinto demum in libro sermo fiet de jure. A. M.

13. *P. Mucium.* Juris item prudentem, de quo homine recole præfationem. Ma.

XIV. 1. *C. Sulpicium Gallum.* C. Sulpicium Gallum passim laudat Cicero Brut. 20; de Am. 2 et 6; pro Mur. 31; ad Fam. IV, 6. Hujus Galli scientia astrologica memoratur apud Cic. Off. I, 6; tum de

scitis, hominem, quum idem hoc visum diceretur, et esset casu apud M. Marcellum, qui cum eo consul
103 fuerat, sphæram[2], quam M. Marcelli avus, captis || Syracusis, ex urbe locupletissima atque ornatissima[3] sustulisset[4], quum aliud nihil ex tanta præda domum
P. 40 suam deportavisset[5], jussisse proferri: cujus ego sphæræ quum persæpe, propter Archimedi[6] gloriam, nomen

Sen. 14, commendatur ab ipso Catone interlocutore sic: « mori videbamus in studio dimetiendi pæne cæli atque terræ C. Gallum familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux, noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, quum mane cœpisset? quam delectabat eum defectiones solis et lunæ multo nobis ante prædicere? » Galli sententia de siderum a terra intervallis recitatur a Plinio, II, 21. A. M.

2. *Sphæram*. Est in ed. Stuttg. post h. v. semicolon, et in corrigendis jubemur scribere *sphæra*. Utrumque invita totius orationis structura. Mr.

3. *Ornatissima*. Imitatur hæc verba Augustinus, C. D. I, 6: « Marcus Marcellus, qui Syracusas, urbem ornatissimam, cepit ». A. M. — Egregia et elegantissima Syracusarum descriptio est apud Nostrum in Verr. act. II, lib. IV, 52, 117 sqq. inde a verbis: « Urbem Syracusas maximam esse græcarum urbium pulcherrimamque omnium, sæpe audistis ». Mr.

4. *Sustulisset*. Prudenti consilio; virum enim imperatorium seu politicum sphæram probe callere jubet Polybius, Hist. IX, 15. Quin adeo fortasse Cicero totam hanc de Archimedis sphæra narrationem e Polybii deperditis historiis derivat, qui auctor libro octavo de Marcello et de Archimede scripserat, uti nos docent Athenæus, XIV, 8, itemque Polybii reliquiæ. Sphæræ quoque terrestris, seu geographiæ, studiosum vult esse hominem seu politicum, seu militarem Strab. I, pag. 17, cui revera studio deditum fuisse Scipionem tradit idem geographus, IV, p. 289. Laudes astrologiæ lege sis apud Plinium, II, 12, et apud Cassiodorium Var. I, 45. A. M.

5. *Domum suam deportavisset*. Ed. Stuttg. exhibet « domum suam portavisset », qua usi sine dubio Heinrichius, Schützius et Lehnerus idem repetiverunt. Ego vero, qui item, quum primum legerem hos libros, eadem editione utebar, statim offensus sum verbo simplici in re, in qua solet Cicero composito uti, quippe qui memoria tenerem, quod ait Gesnerus in Thesauro v. *deporto*, peculiariter hoc verbum de iis dici, qui ex provincia aliquid secum Romam auferunt. Statim igitur, inspecta A. Maii nota, qui locum a Frontone v. *deporto* laudari ait, legendum esse vidi *deportavisset*, quod postea in ed. Rom. ita scriptum esse deprehendi, et habent edd. Londin. Villem. Steinack. Ita Noster ad Fam. VII, 15: « Mihi crede, nihil ex ista provincia potes, quod jucundius sit, deportare ». Conf. Ern. Cl. Cic. h. v. Mr.

6. *Archimedi* in secundo casu more suo Tullius, ut pro Balbo, 25, *Theophani*; ad Brut. ep. 15, et de Or. II, 74, *Themistocli*; ad Att. XIII, 28,

audissem, speciem ipsam non sum tanto opere admiratus; erat enim illa venustior et nobilior in vulgus, quam ab eodem Archimede factam[7] posuerat in templo
P. 104 Virtutis[8] Marcellus idem. Sed posteaquam | cœpit rationem hujus operis scientissime Gallus exponere, plus in illo Siculo[9] ingenii, quam videretur natura humana
ferre potuisse[10], judicabam fuisse. Dicebat enim Gallus, P. 1
sphæræ illius alterius solidæ atque plenæ vetus esse inventum, et eam a Thalete Milesio primum esse tor-

Aristoteli; Brut. 7. 83, *Thucydidi;* Tusc. I, 41, *Ulyxi;* de Or. II, 22, 23, Brut. 15, 83, *Demostheni* et *Pericli:* unde etiam Persius, IV, 3, *magni pupille Pericli.* Leg. et Quintilianus, Inst. 1, 5. Sic loquitur etiam Fronto. A. M.

7. *Archimede factam.* Habemus igitur duas, vacuam alteram, ut mox dicetur, alteram plenam, Archimedis sphæras; qui vir summus a quibusdam apud Plutarchum in Marcell. 19, traditur Syracusis interemptus miserabiliter dum ipse instrumenta sua mathematica, inter quæ nominatim sphæras, ad Marcellum placandi ejus causa deferret. Sphæræ figuram positam fuisse in summo Archimedis sepulchro, quod Cicero detexit (Tusc. lib. V, c. 23), nemo est, qui nesciat. [Cuidam amico meo una videbatur sphæra Archimedis, non duæ. A. M. in Emm.]

8. *Templo Virtutis.* De eo vid. Creuz. ad Cic. de N. D. II, 23, p. 297 sq. Wyttenb. ad eumd. locum, pag. 752. Add. I. P. Tomasini de Donariis ac Tabellis votivis, p. 25, in primis vero accurate de ea re disserentem J. de Rhoer. in Otio Daventr. s. selectis de Templis Romm. cap. 30, p. 226—231. Mr. — Vulgo id dicitur templum Honoris atque Virtutis, quod unicum fabricare cœpit Marcellus; verum impedientibus pontificibus, duplex effecit: Plutarch. in Marcell. 28; Val. M. I, 1, 8. Sphæra igitur posita fuit in æde propria Virtutis. Ædes istas Vespasianus Augustus reparavit, Cornelius Pinus et Accius Priscus pinxerunt. Plin. XXXV, 10, fin. A. M.

9. *In illo Siculo ingenii, quam videretur*, etc. Magis ex consuetudine Ciceronis esset: « plus in illo homine Siculo, etc. » Ita dixit Epist. ad Att. X, 8: « et regnum non modo romano homini, sed ne Persæ quidem cuiquam tolerabile ». Plura exempla exhibet Hadrian. Cardin. de Serm. Lat. pag. 217, sq. éd. Nor. 1681. Adde de Or. I, 11, 47: « Verbi enim controversia jam diu torquet Græculos homines, contentionis cupidiores, quam veritatis ». Mr.

10. *Natura humana ferre potuisse, jud. fuisse.* Sic Lucretius Empedoclem pari doctrina fulgentem laudans I, 734: « Ut vix humana videatur stirpe creatus ». Lucretianam igitur locutionem imitatus videtur Cicero, qui tamen etiam de N. D. II, 35, ait: « Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphæræ conversionibus, quam naturam in efficiendis ». A. M.

natam[11]; post autem ab Eudoxo[12] Cnidio discipulo, ut ferebat, Platonis eamdem illam astris cælo inhæren- P. 65 tibus es || se descriptam[13]; cujus omnem ornatum et descriptionem, sumptam ab Eudoxo, multis annis post, non astrologiæ scientia, sed poetica quadam facultate versibus Aratum extulisse[14]. Hoc autem sphæræ ge- P. 42 nus, in quo solis et lunæ motus inessent, et earum quinque stellarum, quæ errantes et quasi vagæ nominarentur, in illa sphæra solida non potuisse[15] finiri.

11. *Tornatam*. Ita cod. sec. manu; at pr. *ornatam*. Cicero in Arateis, 304: « Tam tornare cate contortos possiet orbes ». A. M. — Quem probat Moser.

12. *Eudoxo*. Cicero de Divin. II, 42: « Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia judicio doctissimorum hominum facile princeps ». Eudoxum cum Platone tredecim annos in Ægypto esse versatum dicit Strabo, XVII, pag. 1159, unde idem reversus anni rationem Græcos docuit; quam deinde Julius Cæsar emendatiorem Romanis tradidit; ex quo illa ejusdem gloriatio apud Lucanum, X, 187: « Nec meus Eudoxi vincetur fastibus annus ». Confer et Servium Æn. V, 49, qui tamen Æn. III, 326, frustra criminatur Lucani flexionem grammaticam *fastibus* pro *fastis*, quod jamdiu critici docuerunt. A. M.

13. *Astris . . . esse descriptam*. De lectionis hujus probitate si quis dubitet, habet, quo dubitationem excuset. Offendit enim locutio *sphæram astris describere*, pro *sphæræ astra inscribere*, vel *sphæram astris inscribere*, ut est in or. pro Domo sua, 37, 10: « non monumentum urbis, sed sepulchrum inimico nomine inscriptum »: quam tamen orationem spuriam esse demonstravit F. A. Wolfius: vel, ut Tibullus dixit, I, 3, 54: « Fac lapis his scriptus stet super ossa notis »: ubi Muretus legebat: « Fac lapis inscriptus, etc. » I. H. Vossius autem dedit: « At lapis inscriptus, etc. » q. v. p. 183. Sed quum ipse Noster statim delineationem istam (sit venia verbo Tertulliani) recte *descriptionem* appellet, ipsum quasi delineandi actum, quamquam constructione paullo insolentiore, non incommode verbo *describere* significare videtur. De sideribus Cicero loquens *descriptionis* vocabulo (sed eo sensu, ut sit i. q. distributio, ordo) utitur de N. D. II, 44, 115: « Hæc omnis descriptio siderum atque hic tantus cæli ornatus ex corporibus huc et illuc cursitantibus potuisse effici, cuiquam sano videri potest? » Ma.

14. *Aratum extulisse*. Conf. infr. I, 36, et Cic. de Legg. II, 3, fin. pag. 173 sq. ed. Mos. et nostr. ibique annott. Ca. — Sic etiam de Or. I, 16. Cicero: « constat inter doctos, hominem ignarum astrologiæ ornatissimis atque optimis versibus Aratum de cælo stellisque dixisse ». Porro autem hujus poematis exstat partim Ciceronis ipsius interpretatio satis mediocribus versibus. A. M.

15. *Non potuisse finiri*. Recepit Lehnerus A. Maii emendationem *fieri*, ut sit i. q. perfici. Sed et hoc modo

Atque in ea admirandum esse inventum | Archimedi[16], P. (
quod excogitasset, quemadmodum in dissimillimis motibus inæquabiles et varios cursus servaret una conversio[17]. Hanc sphæram Gallus quum moveret, fiebat, ut soli luna totidem conversionibus in ære illo, quot diebus in ipso cælo, succederet; ex quo[18] et in cælo sphæra

esse, quod offendat, fatetur. Et certe non commode dicitur: « Hoc sphæræ genus ... in illa sphæra non potuit fieri ». Negligentius igitur hoc dictum esse existimat pro: « Id autem, quod in hoc sphæræ genere fieret, in quo solis et lunæ motus inessent, in illa sphæra solida non potuisse fieri ». Sed singularis mihi videtur emendandi ratio, quæ in librum summa cura elaboratum negligentia emendando inferatur. Si loquendi ratio minus consueta Ciceroni conceditur, quidni feramus, quod in codice est, *finiri*, quod item potest intelligi *perfici*, *absolvi*. Et toleravit Heinr. Sch. et Steinack. Sed Heinrichii nobis cum Cens. Lips. l. c. p. 91, recipienda visa est emendatio *in eo* pro *in ea*, ut sequens *quod* non ad *inventum* referatur, quasi sit relativum, sed ad verba *in eo*, ut sit conjunctio. Ma. — *Dicebat enim Gallus ... quum sol e regione*, etc. In his verborum complexionibus Wolffius, pag. 21, plura sibi videri ait corrupta. Durum primum et ineptum hoc loquendi genus existimat: « hoc sphæræ genus, in quo ... inessent, in illa sphæra solida non potuisse finiri », quamquam explicari quodammodo possit. Conjecit igitur Ciceronem scripsisse: « ex illa solida non potuisse fieri ». [Vide supra nostr. annot.] Magis necessariam eam emendationem existimat, ut *in eo* scribatur pro *in ea*: [quod nos quoque correximus]. Verba denique « ex quo et in cælo sphæra solis fieret eadem illa defectio » omni sano sensu destituta esse ait. Ad A. Maii emendationes [q. v. p. 65 sq.] monet, *ex quo* ad totam antecedentem enuntiationem esse referendum, et hunc sibi sensum esse videri: Si soli luna in ahenea illa sphæra commovenda totidem conversionibus succederet, quot diebus eidem in cælo succedit, in illo aheneo globo concavo solis defectio ita observari potuit, quemadmodum in cælo eadem certis temporibus observari potest. Itaque legendum esse conjecit: « ex quo ut in cælo ita in sphæra (sc. ahenea concava) solis fieret eadem illa defectio ». — Ceterum non improbo Wolffii rationem: meam simpliciorem existimo. Ma. in Add.

16. *Archimedi*. Concava ergo erat hæc, de qua nunc sermo fit, sphæra Archimedis. Sphæras vero Ægyptiacas atque Chaldaicas, in quibus non tam motus cœlestes quam fata hominum et nativitates superstitiosa curiositate expressæ erant, vidisse se ait Proclus in comm. ad Platonicæ Reipubl. librum X. A. M.

17. *Conversio*. Confirmat Cicero, Tusc. I, 25: « quum Archimedes lunæ, solis, quinque errantium motus in sphæram illigavit, effecit, ut dissimillimos motus una regeret conversio ». Archimedis sphæræ, in qua sol decurreret, meminit etiam Cassiodorius Var. I, 45. A. M.

18. *Ex quo et in ea sphæra*. Ed. pr. ex cod. pro *ea* habet *cælo*. Quid A. Maius de hoc loco sentiat, in ne-

solis fieret eadem illa defectio, et incideret luna tum in eam metam [19], quæ esset umbra terræ, quum sol e regione [20] || . . . . P. 43

tula exposuit. Sed quid dicam de ejus emendatione? Utraque ratione nihil videtur minus sensui et loco accommodatum. Priorem sequens si deleveris *sphæra*, sensus hic exit mirus : *ex quo*, i. e. ex hac sphæræ Eudoxi conversione, *fieret*, i. e. efficeretur « eadem illa defectio in cælo ». Posteriorem si adoptaveris, scribendo *in cæli sphæra* primum idem sensus exiret plane singularis, quasi aliquid in cælo fiat per illam sphæram ab Eudoxo excogitatam et a Gallo motam : si *cæli sphæra* diceretur pro cælo ipso. Deinde si de Eudoxi machina ea verba intelligi vult, incommode ita dicitur hoc loco, postquam de ea sæpius loquutus est Cic. neque prius eam ita appellavit. Igitur vel temere repetitum esse credo *cælo* ex linea antecedente ejiciendumque, ut fecit Heinr. vel scribendum, ut nos fecimus, *et in ea sphæra* [ut est apud Cic. de Legg. II, 23, 58, p. 340 : « Ad eam quum lamina esset inventa et in ea scriptum lamina, etc. »] ut sit sensus : ex quo in illa Eudoxi sphæra eadem illa, quæ in cælo, fieret solis defectio. Schützius pro sano habere videtur locum : nam nihil plane monet. Lehmerus scripsit : « ex quo, et in cælo, sphæra solis, etc. » Quod, si sensum commodum habere velis, certe scribendum fuit « ex quo, ut in cælo, in sphæra solis, etc. » quæ scriptio mihi ipsa haud parum placeret. Sed in annotatione conjicit : « et quæ et in cælo, in sphæra »; ubi *et* pro *etiam* positum non satis ex more Ciceronis est. Steinack. correxit : « ex quo et in cælo et in sphæra » : non absone : sed magis tamen placeret quod supra posui *ex quo*, *ut in cælo*, *in sphæra*, etc. Mr.

19. *In eam metam*. Cic. de Divin. II, 6 extr. « Vident ex constantissimo motu lunæ, quando illa, e regione solis facta, incurrat in umbram terræ, quæ est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit » : ubi vid. quæ laudant Davisius et Hottingerus ad locutionem hanc singularem Veterum loca, in primis Ammiani. Marcellin. XX, 3, et Plin. H. N. II, 10, ubi est : « . . . nihil aliud esse noctem, quam terræ umbram : figuram autem umbræ, similem metæ ac turbini inverso ». Mr.

20. *E regione*. . . . Monet Censor Lips. l. c. p. 51, in hac decem paginarum lacuna sine dubio comprehensam fuisse Phili explicationem parelii, ad quam decimi septimi capitis principio respiciatur : inde vero sumpsisse Ammianum Marcellinum ea, quæ narraverit lib. XX, c. 3. — Ad rem conf. etiam Ovid. Fast. VI, 277 sq. Mr. — Lacuna incidit in rem notissimam; et quidem veterem et satis congruentem doctrinam tradit etiam Hieronymus comm. in Is. lib. XVIII, cap. 66, vers. 23 : « luna ab ea semper orbis parte completur et fulget, a qua soli vicinior est, nec umbra terræ obscuratur ». Supplementa quædam lacunæ (nempe de siderum in illa sphæra cursu) videtur dare ex ipso Tullio, quem sæpe expilat, Lactantius, Inst. II, 5 : « Archimedes Siculus concavo ære similitudinem mundi ac figuram potuit machinari; in quo ita solem ac lunam composuit, ut inæquales motus et cælestibus similes conversionibus, singulis quasi diebus efficerent : et non modo accessus solis et

XV..... fuit, quod et ipse hominem diligebam[1], et P. 5
in primis patri meo Paullo probatum et carum fuisse cognoveram. Memini, me admodum adolescentulo, quum pater in Macedonia consul esset, et essemus in castris[2], perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod serena nocte subito candens et plena luna
P. 44 defecisset. Tum ille, quum legatus noster esset anno P. 6
fere an | te, quam consul est declaratus[3], haud dubitavit postridie palam in castris docere, nullum esse prodigium[4]; idque et tum factum esse, et certis temporibus semper futurum, quum sol ita locatus fuisset, ut lunam suo lumine non posset attingere.—Ain' tandem? inquit Tubero; docere hoc poterat ille homines pæne agrestes, et apud imperitos audebat hæc dicere? — Scip. Ille vero, et magna quidem cum[5] || ....
P. 71 ....solens ostentatio, neque oratio abhorrens P. 45

recessus, vel incrementa diminutionesque lunæ, verum etiam stellarum, vel inerrantium, vel vagarum, dispares cursus orbis ille, dum vertitur, exhiberet ». A. M.

XV. 1. *Diligebam.* Loquitur Scipio de C. Sulpicio Gallo, de quo ipso antea loquebatur Philus. Porro ut C. Sulpicium dilexit Scipio, sic idem P. Sulpicium, ejusdem fortasse fratrem, delicatum hominem, probrosa admodum oratione insectatus est, teste Gellio, VII, 12. A. M.

2. *Essemus in castris.* Quippe Scipio annos natus XVII versabatur in Macedonico patris exercitu, quod ait Livius, XLIV, 44. A. M. — Desiderantur sexti hujus quaternionis paginæ decem. Ex his hic quidem deesse videntur paginæ octo.

3. *Consul est declaratus. Declarare consulem* in hac re proprium est: vid. de Leg. Agr. II, 2, 4; pro Muren. 1, 2: sed eadem actio ibid. 1, 1, dicitur *renuntiare consulem.* Mr. — Bellum Macedonicum debellatum est ann. 586; Sulpicius autem consul fuit anno 588, sed designatus de more anno priore. A. M.

4. *Nullum esse prodigium.* Solis et lunæ defectiones Plinius, II, 10, appellabat « rem in tota contemplatione naturæ maxime miram et ostento similem ». Et quidem omni fere vel eruditissima ætate populum ea re commoveri solitum novimus. A. M.

5. *Et magna quidem cum.* Desiderantur paginæ saltem duæ. A. M. — Videtur statim supplendum *exercitus nostri salute;* reliqua oratio quæ fuerit, docent historici. Plinius in primis, II, 12: « et rationem quidem defectus utriusque primus romani generis in vulgus extulit Sulpicius Gallus, qui consul cum Marcello fuit: sed tum tribunus militum, sollicitudine exercitu liberato, pridie quam Perseus rex superatus a Paullo est, in concio-

a persona hominis gravissimi[6] : rem enim magnam assequutus[7], quod hominibus perturbatis inanem religionem timoremque dejecerat[8].

XVI. Atque ejusmodi quiddam etiam bello illo maximo, quod Athenienses et Lacedæmonii summa inter se contentione gesserunt : Pericles ille[1], et auctoritate, et eloquentia, et consilio princeps civitatis
P. 72 suæ, quum obscurato | sole[2] tenebræ factæ essent repente, Atheniensiumque animos summus timor occu-

nem ab imperatore productus ad prædicendam eclipsim, mox et composito volumine ». Rem narrat etiam Polybius apud Suidam voc. πολλὰ κενὰ, et Livius, XLIV, 37, a quo item Gallus dicitur fuisse tribunus militum. Rursus rem habes apud Frontinum Strat. I, 12, Valerium M. VIII, 11, 1, qui Gallum dicit legatum Paulli, ut Cicero : necnon apud Plutarchum in Æmil. 17, qui tamen totam illam eclipseos prudentiam atque doctrinam perperam tribuit ipsi Æmilio Paullo. Contra Christ. Columbus lunæ defectu prudenter abusus est ad terrendos animos Americanorum. Robertsonus, Hist. Americ. lib. II, fin. Porro astronomiam esse utilem rei militari confirmat Plato Reip. VII, p. 527, D. A. M.

6. *Gravissimi.* Adhuc Scipio defendit Sulpicium contra Tuberonis exceptionem. Itaque lacuna hæc brevis admodum fuisse videtur, nempe paginarum duarum ; major vero illa anterior, paginarum scilicet octo, præsertim quum in illa priore mutetur interlocutoris persona. A. M.

7. *Rem enim magnam assequutus.* Heinr. dedit : « rem enim erat magnam assequutus » : neque commode caret locus eo verbo. Noluimus tamen aliquid addere, quia lacuna est ita propinqua, ut, utrum ita sit scribendum, an, omisso *enim*, reponendum « rem erat magnam assequutus », certo decerni non possit. Mr.

8. *Quod...dejecerat.* Simili modo loquutus est Noster, Tuscul. II, 5, 14 : « Videsne igitur, quantum, breviter admonitus, de doloris terrore dejeceris ? » et in Verr. act. II, lib. V, 49, 130 : « Hunc ego si metum Siciliæ, damnatione istius, per vestram fidem et severitatem dejecero ». Mr.

XVI. 1. *Pericles ille.* Politici perfectissimi exemplar Pericles, sub quo Thucydides, II, 65, observat verbo Athenas fuisse liberas, reapse vero principem et moderatorem civitatis ipsum exstitisse. Idem eximio testimonio orator πάντων τελεώτατος dicitur a Platone Phædr. p. 269, E. A. M.

2. *Obscurato sole.* Conferre nos jubet Censor Lips. (1824, 6, p. 46) Valerium Max. VIII, 11, ext. 1, ubi est : « quum obscurato repente sole inusitatis perfusæ tenebris Athenæ sollicitudine agerentur, interitum sibi cælesti denunciatione portendi credentes, Pericles processit in medium, et, quæ a præceptore suo Anaxagora pertinentia ad solis et lunæ cursum acceperat, disseruit : nec ulterius trepidare cives suos vano metu passus est ». Ubi manifesto Ciceronis manum agnoscis. Mr.

pavisset, docuisse cives suos dicitur id, quod ipse ab Anaxagora, cujus auditor fuerat[3], acceperat, certo P. 4
illud tempore fieri, et necessario, quum tota se luna sub orbem solis subjecisset; itaque, etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri non posse, nisi certo intermenstruo tempore[4]. Quod quum disputando ra-
P. 279 tio || nibusque docuisset, populum liberavit metu[5]: erat enim tunc hæc nova et ignota ratio, solem lunæ oppositum solere deficere[6]; quod Thaletem Milesium
P. 47 primum vidisse dicunt. Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui ut scribit[7], anno quin-

3. *Cujus auditor fuerat.* Pericli ab Anaxagora ait Plutarchus in illius vita, cap. 7, detractam fuisse superstitionem; qua tamen egregie idem Pericles non sine politico astu usus est, quum objecta militibus Ditis patris falsa imagine, victoriam illam prædicendam sibi curavit, quam reapse consequutus est. Lege Frontinum Strat. I, 11. A. M.

4. *Intermenstruo tempore.* Lege Thucydidem, II, 28; Plinium, I, 13; Ammianum, XX, 3; Augustinum C. D. III, 15, ibidemque Coquæum et Vivesium; deque eadem hac re disserentem Petavium Doctr. Temp. I, 8, II, 11. A. M.

5. *Populum liberavit metu.* Plutarchus in Pericle, 35, ait, classe Atheniensium ob solem deficientem territa, Periclem navarcho chlamydem præ oculis obtendisse, ac porro rogavisse num id ei prodigium videretur? quo negante, Atqui, inquit Pericles, cur hoc ab illo differt, nisi quia illud, quod tenebras orbi offudit, majus chlamyde est? Eodem astus genere terrorem fulminis sustulit Pericles. Suid. voc. Περικλῆς. Sapienter vero observat Polybius, IX, 19, Niciam contra, qui hæc ignoraret, lunæ defectu territum, se copiasque suas in Sicilia internecioni obtulisse; quam rem habes apud Thucydidem, VII, 50 seq. et apud Plinium, II, 12. Eadem de Gallo, Pericle, et Nicia refert Quintilianus Inst. I, 10, qui præterea notat, Dionem illum Platonis discipulum et familiarem quum ad destruendam Dionysii tyrannidem venit, non esse pari casu deterritum. A. M.

6. *Solem lunæ oppositum solere deficere.* « Quid sit sol lunæ oppositus, nemo dixerit, nisi si accipiatur pro e regione lunæ oppositus, terra nimirum interposita. Atqui hoc non ad solis, sed ad lunæ defectionem pertinet: quumque hoc loco solaris defectionis mentio et explicatio requiratur, una litera expuncta, legendum: « solem lunæ opposita solere deficere » i. e. ἐπιπροσθήσει, quam doctrinam attigi ad Cleomedem pag. 353 ». J. B. l. c. pag. 155 sq. Mn. in Add.

7. *Fugit, qui ut scribit, anno.* Ut forte irrepsisse in alienum locum putat J. V. *Leclerc.* Maius autem præponendum ait Ennii versui: « Ut nonis juniis soli luna obstitit et nox ». Sic enim versus integer fiet. — Ita distinximus cum Heinr. et Lehn. quum A. Maius et Sch. distinctionem posterio-

quagesimo[8] ccc fere post Romam conditam, non. juniis, « Soli luna obstitit, et nox[9] ». Atque hac in re
P. 180 tanta inest ratio atque solertia, | ut ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis annalibus[10] consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatæ sint, usque ad illam, quæ nonis quintilibus fuit regnante P. 48
Romulo[11]; quibus quidem Romulum tenebris etiamsi

rem omiserint. Recte monet Lehn. verba *qui ut scribit* esse i. q. *apud quem, ut scribit*, i. e. « apud quem, ut ejus verbis utar ». Steinackerus in ed. edidit *qui adscribit anno*, etc. sed postea in libello, quem ad Niebuhrium refellendum scripsit, p. 15, ad Heinrichii rationem se applicuit. Ma.

8. *Trecentesimo et quinquagesimo*. A. Maius, quum numerum *CCC* supra lineam positum reperisset, scripsit *quinquagesimo CCC*. Nos cum Heinr. numeros transponendos esse duximus, quod, quum major numerus in cod. a prima manu omissus fuerit, eo magis facere licebat. Ma.

9. *Non. juniis, Soli luna obstitit, et nox*. Sic legit Moser : « nonis juniis soli luna obstitit et nox ». Habes, una syllaba deficiente, Ennii hexametrum, ut ediderunt Steinackerus et Lehnerus. Reliqui cum A. Maio versus fragmentum a verbo *soli* incipiunt. Heinr. scripsit *Juniis*, quod nos item fecissemus, nisi eam vocem versui adscribendam crederemus.

10. *Maximis annalibus*. De iis vid. Turneb. ad Cic. de Legg. I, 2, 6, pag. 533, et nos pag. 16, ibidemque. Ca. — « Maximi annales appellabantur non magnitudine, sed quod eos pontifex maximus consecrasset », ut ait Paulus voc. *maximi*. Horum annalium naturam perspicue docent Tullius de Or. II, 12, et Servius Æn. I, 373. Præter res gestas singulorum annorum, observationes quoque cælestium φαινομένων ibidem fuisse scriptas testatur apud Gellium, II, 28, Cato. Defectuum solis et lunæ canonicas supputationes, quæ literis essent mandatæ, memorat etiam Augustinus, ep. LV, 7, deque iisdem ait, C. D. III, 15, loquutum fuisse in Hortensio Tullium. Profecto eclipsium notatio percommoda historiæ est : eam igitur diligenter scripserunt in utroque chronologici operis corpore ante et post Christum natum gallici auctores. Utrum vero Urbis anno *CCCL* nonis juniis solaris Romæ eclipsis contingere potuerit, id videlicet astronomi dispicient. Nobiliores quidem solis defectiones, quæ Romæ visæ sunt ab anno 1804, III id. febr. retro usque ad Romulum, recensuerunt Cl. duumviri Josephus Calandrellus et Andreas Comes, romanæ astronomiæ moderatores. A. M.

11. *Romulo*. Non de nihilo est, quod Cicero solis defectum in Romuli tantum obitu memorat, non item in ejusdem conceptu, qui videtur quibusdam error Dionysii, Hist. II, 56, traditioni priscæ fidentis. Astronomi autem nonnulli negant Romæ accidere potuisse solis defectionem anno, quo Romulus ex vulgari sententia procreatus fuit : vel certe annus, quo Urbem is condidit, transferendus est. Nonis quintilibus obiisse Romulum solemque defecisse ait etiam Plutarchus in Rom. 27. A. M.

natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in cælum dicitur sustulisse.

XVII. Tum Tubero: Videsne, Africane, quod paullo ante secus tibi videbatur[1], doc || .... P. 121
..........[2]lis quæ videant ceteri. Quid porro[3] aut præclarum putet in rebus humanis, qui hæc deorum
P. 49 regna perspexerit? aut diuturnum, qui cognoverit, quid sit æternum? aut gloriosum, qui viderit, quam parva sit terra[4], primum universa, deinde ea pars ejus, quam homines incolant; quamque nos[5] in exigua ejus parte affixi, plurimis ignotissimi gentibus, speremus tamen
P. 122 nostrum nomen volitare et vagari[6] | latissime? agros

XVII. 1. *Tibi videbatur, doc.* Quid lateat in sequente lacuna, haud difficili conjectura adsequemur. Quum enim superius, cap. 10, se ægre adsentiri astronomorum affirmationibus dixisset Scipio, jam eam dubitationem Tubero dicit præsenti confabulatione fuisse sublatam. Scipio autem, qui nunc loquitur, e cælestium consideratione occasionem capiendam ait contemnendi terrestrium parvitatem. [In hac lacuna optime collocabitur locus ex incerto Tullii opere ab Augustino prolatus de Vita beata, § 22: «An vero (quod ait Tullius) multorum in terris prædiorum dominos divites appellamus; omnium virtutum possessores pauperes nominamus?» (Sane ibi Augustinus, § 23, consentit cum Cic. de Rep. I, 12: ait enim sibi et sodalibus «placuisse ut in pratulo considerent»). Sententia tamen haud fere absimilis est apud Cic. Parad. 6. A. M. in Emm.]

2. Desiderantur paginæ duæ.

3. *Quid porro ... perspexerit?* Seneca, Quæst. Nat. I, præf. «juvat inter sidera ipsa vagantem divitum pavimenta ridere, et totam cum auro suo terram». Lege cetera hujusmodi, quæ ibidem dicuntur magnifice, multoque magis in Consol. ad Helviam, cap. 9. A. M.

4. *Quam parva sit terra.* Ad rem facit notissima illa de Socrate Alcibiadis fastum perstringentis narratio, quam servavit Ælianus, Var. Hist. III, 28. Mr.

5. *Quamque nos*, etc. Hæc structura quum paullo sit impeditior, ne cui emendandi ansam præbeat vel libidinem excitet [qualem mihi is non probavit qui me scribere jussit: *quamque*, i. e. quantopere, «nos ... plurimis ignoti simus gentibus, sperantes tamen»], ne igitur ita, vel simili modo, aliquis offendat, verbo moneo jungenda esse: «qui viderit, in quam exigua ejus parte adfixi ... nihilo minus speremus, etc.» Superlativo *ignotissimus* Noster usus est or. pro Flacco, 17, 40: «dubitatis, judices, quin ab hoc ignotissimo Phryge nobilissimum civem vindicetis?» Mr.

6. *Volitare et vagari.* Poetice hoc dictum est ad imitationem Ennii, cujus hi versus exstant apud Nostrum

vero[7], et ædificia, et pecudes, et immensum argenti
pondus atque auri, qui bona nec putare, nec appellare
soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus,
exiguus usus, incertus dominatus, sæpe etiam teter-
rimorum hominum immensa possessio[8]? Quam est
hic fortunatus putandus, cui soli vere liceat omnia,
non Quiritium[9], sed sapientium jure, pro suis vindi- P. 139
P. 50 ca || re, nec civili nexo[10], sed communi lege naturæ, quæ
vetat ullam rem esse cujusquam, nisi ejus, qui tractare

de Sen. 20, 72. Tusc. I, 49 et 15 : « Nemo me lacrumis decoret, nec funera fletu Faxit. Quur? volito vivo' per ora virum ». Mr.

7. *Latissime...vero.* Hæc dicuntur a Scipione copiosius in Somnio. Scipionis in gloria modestiam animi et moderationem confirmat ex ejus dicto Cicero Off. I, 26. A. M.

8. *Immensa possessio?* Immo Plato Leg. V, pag. 742, ait : πλουσίους δ' εὖ σφόδρα καὶ ἀγαθοὺς, ἀδύνατον. Apte autem sic loquitur Scipio, qui, tantis rebus gestis, patrimonio satis mediocri contentus fuit. Cic. Or. 70, parad. 6. Sed Scipionis abstinentiam pecuniæque contemptum nemo certius prædicat quam ocularis testis Polybius, XXXII, 12. Rursus Cicero Off. II, 22 [ubi vid. quos laudat Beier. p. 148. Mr.]; de Am. 3, parad. 6 [cap. 2, 48, ib. Gernhard. p. 237 sq. Mr.] Diodorus excerpt. de virt. et vit. ed. Wessel. p. 686, sqq. denique Aur. Victor. de Vir. ill. cap. 58, ibique interpr. A. M.

9. *Non Quiritium.* Formula *ex jure Quiritium* notissima in jure, sive de dominio sermo sit, sive de acquisitione, sive de aliis quibusdam rei familiaris negotiationibus. De nudo jure Quiritium tollendo exstat lex Justiniani cod. VII, 25, 1. [De jure Quiritium vid. Car. Sigonius de Ant. jur. civ. Rom. p. 45 et 50; de Ant. Jur. Ital. pag. 130 ed. Wechel. 1593. Lexicon Juridicum ex Brisson. Hotom. et Pratej. p. 977. Mr.

10. *Nec civili nexo. Nexum* vel *nexus* est obligatio quædam civilis, quæ fiebat adhibitis testibus, civibus romanis, idque per æs et libram, i. e. ære nummove aliquo percussa libra : quo facto solutio repræsentabatur : sicque non minus corpus, quam bona, obligabatur, ut pignus; præsertim si quis pro pecunia, quam debebat, operam suam corpusque servituti subjecerat. Plura vide apud Ern. in Clav. Cic. apud Sigonium de Ant. Jure Civ. Rom. lib. I, c. 11, 12, p. 45, sq. et 49, ed. Wechel. et in Lexico Jurid. ex Brisson. Hotom. Pratej. et Cujac. pag. 759. (Genev. 1615, in-8.) Ceterum, quamquam *nexum* dixit Cicero et *nexus*, cum tamen ejus usum observasse mihi videor, ut genitivo casu plerumque dicat *nexi*, casu ablativo *nexu*, utrumque ambiguitatis vitandæ causa : v. c. de Har. Resp. 7, 14 : « multæ sunt domus ... jure mancipi, jure nexi ». [Quamquam hæc oratio in spuriis habetur, nihil tamen impedit, quo minus hoc exemplo utar.] Paradox. V, 1, 35 : « quæ sunt ... facta nexu, aut aliquo jure civili ». Mr.

et uti sciat; qui imperia consulatusque nostros in necessariis, non in expetendis rebus, muneris fungendi gratia subeundos, non præmiorum aut gloriæ causa appetendos putet[11]; qui denique, ut Africanum avum
P. 140 meum scribit Cato solitum esse dicere, possit idem de se prædicare, numquam | se plus agere, quam nihil quum ageret; numquam minus solum esse, quam quum solus esset[12]! Quis enim putare vere potest, plus egisse Dionysium tum, quum omnia moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam ejus civem Archimedem, quum istam ipsam sphæram, nihil quum agere videretur, de qua modo dicebatur[13], effecerit?
P. 141 Quis autem non ma || gis solos esse, qui in foro turba- P. 5
que, quicum colloqui libeat, non habeant[14], quam qui nullo arbitro vel secum ipsi loquantur, vel, quasi doctissimorum hominum in concilio adsint, cum eorum inventis scriptisque se oblectent? Quis vero divitiorem[15] quemquam putet, quam eum, cui nihil desit,

11. *Causa appetendos putet.* Plato Reip. I, p. 347 : οὔτε χρημάτων ἕνεκα ἐθέλουσιν ἄρχειν οἱ ἀγαθοὶ οὔτε τιμῆς: οὐ γάρ εἰσι φιλότιμοι· δεῖ δὲ αὐτοῖς ἀνάγκην προσεῖναι καὶ ζημίαν εἰ μέλλουσιν ἐθέλειν ἄρχειν. Cicero, Off. II, 22 : « habere quæstui remp. non modó turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium ». Hinc et Maximus (inter Aug. serm. suppos. 82, 1) : « non remp. gerere criminosum est; sed ideo agere remp. ut rem familiarem potius augeas, videtur esse damnabile ». Denique ad gloriam quod attinet Augustinus, C. D. XIX, 19, ait : « locus superior, sine quo regi populus non potest, etsi ita teneatur atque administretur, ut decet, tamen indecenter appetitur ». Confer eumdem Aug. C. D. V, 3, et ep. CCXXXI. A. M.

12. *Quam quum solus esset.* Id dictum repetit Cicero Off. III, 1. De otio clarorum virorum atque magnorum vide sis, quæ docte collegit Pareus in electis Symmachianis, p. 81. A. M. [coll. p. 91, sq. Ma.]

13. *De qua modo dicebatur.* Has proposit. sic transposuit Moser. « Sphæram, de qua modo dicebatur, nihil quum agere videretur, effecerit ? ».

14. *Non habeant.* Cicero ad Att. I, 18 : « quum ad forum stipati gregibus amicorum descendimus, reperire ex magna turba neminem possumus, quocum aut jocari libere, aut suspirare familiariter possimus ». A. M.

15. *Divitiorem.* De hac comparativi forma vid. Gernhard. ad Cic. Parad. VI, 3, 49 et 50, p. 239 sq. De superlativo *divitissimus* vid. V. Staveren ad Corn. Nep. Phocion. I, 2, p. 63 ed. Bard. et ad Alcib. II, 1, p. 225,

quod quidem natura desideret[16]? aut potentiorem,
quam illum, qui omnia, quæ expe | tat, consequatur? P. 142
aut beatiorem, quam qui sit omni perturbatione animi
liberatus? aut firmiore fortuna, quam qui ea possideat, quæ secum, ut aiunt, vel e naufragio possit
efferre[17]? Quod autem imperium, qui magistratus,
quod regnum potest esse præstantius, quam despicientem omnia humana[18], et inferiora sapientia ducentem[19], nihil umquam nisi sempiternum et divinum
P. 127 animo || volutare? cui persuasum sit, appellari ceteros P. 52
homines, esse solos eos[20], qui essent politi propriis

et Beier. ad Cic. de Off. II, 17, 58, pag. 113. Ma.

16. *Quod quidem natura desideret?* Spretis iis, ut Lucr. I, 457: « quorum ... Adventu manet incolumis natura abitque ». A. M.

17. *Fortuna, quam ... e naufragio possit efferre?* In hanc sententiam dictum est illud Biantis philosophi, qui interrogatus, cur nihil ex suis bonis secum ferret, Ego vero, inquit, bona mea mecum porto. Valer. Max. VII, 2, ext. 3. Conf. Cic. Parad. I, 2, 8; sq. qui melius Valerio sensum sententiæ illius perspexit. Ma.

18. *Despicientem omnia humana.* Explicat hæc ipse Cic. de Fin. III, 8, 29: « ... eum, qui magno sit animo atque forti, omnia, quæ cadere in hominem possint, despicere ac pro nihilo putare ». Ita verba sequentia: « et inferiora sapientia ducentem » conferenda cum Cic. de Amic. II, 7: « Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes ». Add. de Offic. I, 20, 66: « Fortis animus ... cernitur ... in rerum externarum despicientia »: et ib. 18, 61: « animo magno elatoque, humanas res despiciente », ubi vide Beier. pag. 141 et 152, ibique laudd. Ma.

19. *Ducentem.* Scipionis nostri ceteroqui ambitiosiorem animum dicit Cicero Off. I, 30 [ibique Beier. p. 232]: « in C. Lælio multa hilaritas, in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior ». Et sane hominum ambitiosorum tristissimos sæpe vultus videmus. Multi autem omni ætate fuerunt, qui Curios simularunt. Lege sis de rerum humanarum despicientia Epicureos vel vita, vel secta homines v. gr. Lucretium, II, 7, V, 1116 [ibique Creech.]; Virgilium Georg. II, 458; Horatium, Sallustium et Senecam passim. Ciceronis etiam sextum parodoxon in hoc argumento versatur. A. M. [Universe de hac re et copiose disputat Petr. Gassendus in Philosophiæ Epicuri Syntagmate, Part. III, in primis capp. 4, 18—23. Ma.]

20. *Appellari ceteros homines, esse solos eos, qui*, etc. I. e. si quid video, « ceteros quidem hominum nomen gerere, revera autem homines esse solos eos, qui, etc. » Quæ quamquam sunt satis perspicua, Henrichius tamen post *eos* asteriscum, sive lacunæ, sive depravationis signum, posuit, et duo viri eruditi, quorum nomina

humanitatis artibus[21]. Ut mihi Platonis illud, seu quis dixit alius[22], perelegans esse videatur; quem quum ex alto ignotas ad terras tempestas, et in desertum littus detulisset, timentibus ceteris propter ignorationem locorum, animadvertisse dicunt, in arena
P. 128 geometricas formas quasdam esse descriptas; | quas ut vidisset, exclamavisse[23], ut bono essent animo; videre
P. 53 enim se hominum vestigia : quæ videlicet ille non ex agri consitura, quam cernebat, sed ex doctrinæ indiciis interpretabatur. Quamobrem, Tubero, semper mihi et doctrina, et eruditi homines, et tua ista studia placuerunt[24].

silentio premere præstat, conjecturis tentarunt locum, alter scribere me jubens : « appellari veros homines posse solos eos, qui, etc. » alter : « appellari ceteros homines esse solitos eos, qui, etc. » quibus ego conjecturis, posteriore præsertim, nihil vidi infeliçius. — Quomodo h. l. dicit « homines politos humanitatis artibus », ita dicit de Or. II, 37, 154 : *humanitate politos*. Ma.

21. *Artibus*. Hinc illa Diogenis arrogantia, qui, quum in publico clamavisset, heus homines, compluresque convenissent, baculo eos abegit dicens, se homines non sterquilinia advocasse. Laert. VI, 2, 6. A. M.

22. *Seu quis dixit alius*. Nempe Aristippus. Profecto Laertius, II, 8, 4, aliud item dictum refert Aristippi, quod quidam Platoni tribuere malebant. A. M.

23. *Exclamavisse, ut*. I. e. exclamantem monuisse, ut, etc. Neque vero hic locus in iis est ponendus, ubi post verba dicendi ponitur *ut* pro accusativo cum infinitivo, qua de constructione loquitur Gœrenz. ad Cic. de Fin. II, 33, 108, p. 284, sq. et, quem laudat, Gesnerus ad Quintil. VII, 1, 35, idemque in Thesauro L. L. voc. *ut*. Ma. — *Videre enim se hominum vestigia*. Vocabulum *exclamavisse* superadditum est in codice, quamquam ægre admodum legitur. Alioqui supplementum loci petivissem e procemio Vitruviani libri sexti, cujus initium est : « Aristippus, philosophus Socraticus, naufragio quum ejectus ad Rhodiensium litus animadvertisset geometrica schemata descripta, exclamavisse ad comites ita dicitur : bene speremus, hominum enim vestigia video ». De hoc Aristippi naufragio loqui puto Augustinum, C. D. IX, 4. Geometriæ scientiam non solum humanæ naturæ diserte propriam voluerunt philosophi, verum etiam divinæ. Cassiodorius de Art. cap. 4 : « geometriam philosophi ut præconiis celeberrimis efferrent, Jovem suum in operibus propriis geometram fuisse testantur ». A. M.

24. *Et tua ista studia placuerunt*. Dignum principe reip. dictum! Huc pertinet Constantii et Juliani lex cod. Theod. XIV, 1, 1 : « ne literaturæ, quæ omnium virtutum maxima est, præmia denegentur, eum, qui studiis

XVIII. Tum Lælius, Non audeo quidem[1], inquit, ad ista, Scipio, dicere; neque tam te[2], aut Philum, aut Manilium[3] || . . . .

P. 285 . . . . in ipsius paterno genere[4] fuit noster ille amicus, P. 54 dignus huic[5] ad imitandum,

Egregie cordatus homo Catus[6] Æliu' Sextus[7];

et eloquio dignus primo loco videbitur, honestiorem faciet nostra provisio». Alii tamen legunt *virtutum magistra*, quibuscum consentiunt Augustinus, C. D. XIX, 3, qui ait virtutem a doctrina inseri velut artem vivendi. Et quidem Isocrates (Or. de permut.) magnopere jubet, ut magistri non sine virtute doctrinam alumnos doceant. Pleni vero omnes sunt libri, plenæ sapientium voces, plena exemplorum vetustas (liceat verbis Tullianis loqui), ut minime dubitemus, eum, qui præcipuis reip. fungatur muneribus, debere literarum ornamentis florere. Duos interim imperii jam ruentis aut lapsi summos homines consulere sufficit; nempe Symmachum, ep. I, 21, X, 21; Cassiodorium, V, 4, VIII, 12, IX, 7, X, 3, 6, 7, XI, 1, 13. A. M.

XVIII. 1. *Non audeo quidem*. Possis conjicere: « non audeo quidquam ... ad ista ... dicere »: ut *dicere* habeat suum accusativum. Sed item sine accusativo idem verbum posuit Noster, Philipp. V, 19, 53: « dixi ad ea omnia, consules, de quibus retulistis ». Ma.

2. *Neque tam te*. Sapienter Lælius satagit, quominus Scipioni, Philo, et Manilio, tantis viris ac senibus, adversari videatur. Totam vero reprehensionem in lacuna convertisse eum puto contra Tuberonem adolescentem, qui cælestia illa de Scipione quæsierat et plus æquo philosophiæ vacabat: quod non modo ex his de Rep. libris constat, verum etiam de Or. III, 23: « dies et noctes virum summa virtute et prudentia videbamus, philosophiæ quum operam daret, Q. Tuberonem; at ejus avunculum vix intelligeres id agere, quum ageret tamen, Africanum». Scilicet Africanus, secus ac Tubero, « retinuit (ut cum Tacito, Agr. 4, loquar), quod est difficillimum, ex sapientia modum ». A. M.

3. *Manilium*. Desiderantur paginæ duæ.

4. *Paterno genere*. De Scipionis gente ait Cic. in Bruto, 58, 212: « Etenim Scipionis genus est ex ipsius sapientiæ stirpe generatum ». Ma.

5. *Huic*. Q. Ælio Tuberoni præsenti. A. M.

6. *Homo Catus*. De hoc vocabulo sic Varro, L. L. VI, 3: « cata, acuta; hoc enim verbo Sabini dicunt: quare catus Ælius Sextus, non, ut aiunt, sapiens, sed acutus ». Consentit Augustinus, C. D. IV, 21, *catos*, id est, *acutos*. Quare haud scio an recte Plutarchus in Cat. majore, cap. 1, doceat, Catoni factum esse nomen a voce latina *cato*, quæ ipsi est ἔμπειρος. Ca.

7. *Æliu' Sextus*. Superest hic versus ex annali Ennii decimo, legiturque apud Tullium etiam, Tusc. I, 9, et de Or. I, 45. De hoc Ælio Sexto, qui fuit in majoribus Q. Tuberonis, lege sis etiam de Orat. III, 33; ad Fam. VII, 22, et Valer. Maxim. IV, 3, 7. A. M.

qui egregie cordatus et catus fuit, et ab Ennio dictus est, non quod ea quærebat, quæ numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quæ eos, qui quæsissent, et cura et negotio solverent; cuique contra Galli studia disputanti, in ore semper erat ille | de Iphigenia[8] P.
Achilles[9]:

> Astrologorum signa in cælo quærit[10]; observat, Jovis P.
> Quum Capra, aut Nepa, aut exoritur nomen aliquod belluarum;
> Quod est ante pedes, nemo spectat; cæli scrutantur plagas[11].

P. 30 Atque idem (multum enim illum audiebam, et libenter) Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinæ esse dicebat; magis eum delectabat Neoptolemus Ennii,

8. *Iphigenia.* Iphigeniam tragœdiam scripserunt Ennius et Nævius. Et sane in Ennianæ Iphigeniæ fragmentis editis mentio stellarum fit: quia scilicet Agamemnon, filiæ immolandæ horam exspectans, sidera contemplatur. Confer Euripid. Iph. in Aul. 6 et 717. Sed et Achilles tragœdia Accii itemque Ennii memoratur a Festo et Nonio. Hic tamen de Iphigenia tragœdia cogitandum omnino est, ita ut hi versus verba sint Achillis, qui Iphigeniæ adversus Agamemnonis crudelem superstitionem suppetias ferebat. Res satis constat ex Euripide. Neque tamen caret suspicione corruptionis hic locus. Versus certe scribuntur in codice continui; neque eos ego sine quadam animi perplexitate sive a Ciceronis verbis, sive ipsos inter se dispesco. Venit enim mihi in mentem Æmilius Portus, qui Menandri historici prosaicum locum (apud Suidam voc. αἴσιος) comici esse putavit, atque ex eo versus iambicos facere nisus est: necnon contrarius error Herveti, qui comici nescio cujus versiculos, Sexti Empirici verba putavit lib. VI, 35. Rem igitur criticis versandam permitto. A. M.

9. *In ore semper erat ille de Iphigenia Achilles.* Hab. cod. *Illa ... Achilles*, legit autem Mos. *Illa ... Achillis*, suspicans in *Achilles* vestigia scriptionis antiquæ *Achillei* exstare.

10. *Quærit.* Ita [*quid sit*] cod. Sine dubio corrigendum *quærit: observat.* Sic enim loquitur ipse Cicero, p. 57. A. M.

11. *Cæli scrutantur plagas.* Postremum hunc versum recitat Cicero etiam de Divin. II, 13. Plagium ludicrum Senecæ licet agnoscere, qui verba *cæli scrutatur plaga* e poeta tragico sumpsit, et salse ad Claudium irridendum transtulit in ἀποκολοκυντώσει. Sed enim de astrologia honorificentius Achille judicat Ulyxes apud Homerum notante Polybio, IX, 16. Lege et Virg. G. II, 477. A. M. — Hos versus aliter legit Mos. nempe distinctionem post *observat* delet; dat *belluæ* pro *belluarum*, *quod st* pro *quod est.* Et sic hab. cod. ubi reperias quoque *observationis* pro *observat Jovis*, quod facere ausus est Maius.

VII qui se ait philosophari || velle, sed paucis; nam omnino,
181 haud placere [12]. Quod si studia Græcorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa [13] latius, quæ vel ad usum vitæ, vel etiam ad ipsam rempublicam conferre possumus. Istæ quidem artes, si modo aliquid, valent, ut paullum acuant et tamquam irritent ingenia puerorum, quo facilius possint majora discere [14].

182 XIX. Tum Tubero, | Non dissentio a te, Læli; sed quæro, quæ tu esse majora intelligas. — Læl. Dicam
57 mehercule, et contemnar a te fortasse, quum tu ista cælestia de Scipione quæsieris; ego autem hæc, quæ videntur ante oculos, esse magis [1] putem quæ-

12. *Haud placere.* Sic Cicero de Or. II, 37: « miror cur philosophiæ, sicut Zethus ille Pacuvianus, prope bellum indixeris. Minime, inquit Antonius; ac sic decrevi philosophari potius, ut Neoptolemus apud Ennium, paucis; nam omnino haud placet ». Tum Tusc. II, 1: « Neoptolemus apud Ennium philosophari sibi ait necesse esse, sed paucis; nam omnino haud placere ». Apud Propertium, III, 15, 29, dicitur *durus Zethus*; apud Horatium, Ep. I, 18, 42, *severus*. A. M.

13. *Et transfusa latius.* Verbum *transfundere* eo sensu, ut sit fere i. q. *diffundere*, alibi non facile reperias. Mr.

14. *Quo facilius possint majora discere.* Imitari ac prope exscribere videtur Cicero dilecti sibi Isocratis orationem de permutatione, quæ paucos ante annos Mediolani primum integra edita est. Sic autem ibi p. 117: Οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων ὑπειλήφασιν ἀδολεσχίαν καὶ μικρολογίαν εἶναι τὰ τοιαῦτα τῶν μαθημάτων, κ. τ. λ. περὶ τὴν περιττολογίαν καὶ ἀκρίβειαν τῆς ἀστρολογίας καὶ γεωμετρίας διατρίβοντες καὶ δυσκαταμαθήτοις πράγμασιν ἀναγκαζόμενοι προσέχειν τὸν νοῦν, κ. τ. λ. ἐν τούτοις γυμνασθέντες καὶ παροξυνθέντες, ῥᾷον καὶ θᾶττον τὰ σπουδαιότερα καὶ πλέονος ἄξια τῶν πραγμάτων ἀποδέχεσθαι καὶ μανθάνειν δύνασθαι. Sed enim geometriam in primis commendabat imperatorio viro Polybius, IX, 20, 31: quæ omnia nostris temporibus extra controversiam sunt. A. M.

XIX. 1. *Ante oculos, esse magis.* Malim distinctionem ita positam: *ante oculos esse, magis*, etc. Cr. — Rarior videlicet est usus verbi *videri* propria, id est, passiva significatione, ut est Acadd. II, 25, 81: « Dicet me acrius videre, quam illos pisces fortasse, qui neque videntur a nobis, et nunc quidem sub oculis sunt, neque ipsi nos suspicere possunt ». Sed talis locutio non tam infrequens, quam ea, quæ in contextu est, si servas A. Maii distinctionem, nimirum ut dicatur, « videri ante oculos », quod vix alibi apud Ciceronem inventum iri existimo. Nam quod est Orat. 29, 101, « quam nullis, nisi mentis oculis videre possumus »:

renda. Quid enim mihi [2] L. Paulli nepos [3], hoc avunculo [4], nobilissima in familia [5], atque in hac tam clara republica natus [6], quærit, quomodo duo soles [7] visi sint; non quærit, cur in una republica duo senatus,
P. 213 et duo pæne jam populi [8] sint? Nam, ut vi || detis, mors
Tib. Gracchi [9], et jam ante tota illius ratio tribunatus P.
divisit populum unum in duas partes [10]; obtrectatores autem et invidi Scipionis, initiis factis a P. Crasso [11] et

hoc non fulcit singulare illud dictum. Mr.

2. *Quid enim mihi L. Paulli nepos... quærit.* Eodem modo *tibi* ponitur ad Fam. IX, 2: « At tibi repente paucis post diebus, quum minime exspectabam, venit ad me Caninius ». Ita *mihi* Paradox. V, 2, 36: « An ille *mihi* liber, cui mulier imperat? » Ad quem locum Wyttenbachius in Dictatis ad Cic. Parad. quæ ad manum habeo et aliquando editurus sum, hæc: « Est dativus Atticus, qui significat admirationem, item *meo judicio*, veluti h. l. an illum ego liberum judicem? » Mr.

3. *L. Paulli nepos.* Natus ex Æmilia, Paulli filia, sorore Africani. A. M.

4. *Hoc avunculo.* Scipione Æmiliano præsente. A. M.

5. *Nobil. in familia.* Ælia. A. M.

6. *In hac tam clara republica natus.* Eleganter Cicero facit Lælium hæc verba dicentem, similia partim iis, quæ sunt in oratione ipsius Lælii in funere Africani dicta; cujus orationis, quam recitavit Q. Maximus frater ipsius Africani (Cicero pro Muræna, cap. 36), nobilem particulam e palimpsesto Tulliani interpretis Vaticano nos posthac excitabimus. A. M.

7. *Duo soles... duo senatus.* Alio modo, sed item egregio illud de duobus solibus portentum ad rempublicam applicat Noster in libris de Nat. Deor. II, 5, « sole geminato... quo quidem anno P. Africanus, sol alter, exstinctus est ». Cr.

8. *Et duo pæne jam populi sint?* Senatus auctoritatem et ordinum concordiam dicit Cicero ad Attic. lib. I, ep. 18, duo firmamenta reipubl. a se constituta. A. M.

9. *Mors Tib. Gracchi.* Augustinus, Civit. Dei, lib. II, cap. 21, ait: « Eo quippe tempore disputatur (de rep.), quo jam unus Gracchorum occisus fuit, a quo scribit seditiones graves cœpisse Sallustius: nam mortis ejus fit in eisdem libris commemoratio ». A. M.

10. *Divisit populum unum in duas partes.* Neque enim plebs cuncta romana Graccho favebat, sed intactam perniciosis illis consiliis partem tradit Velleius, lib. II, cap. 3. Apte huic loco Aristoteles, Reip. V, 9, queritur, a plebeiis demagogis, qui locupletes in politia libera oppugnant, scindi in duas partes remp. solere. A. M.

11. *Initiis factis a P. Crasso.* Est græca loquendi ratio q. d. ἀρξάμενοι ἀπὸ Π. Κράσσου: de qua v. Matthiæ Gr. Gr. § 557, pag. 811; Buttm. ad Platon. Alcib. I, p. 115 Sturz. Lex. Xenoph. I, p. 427. De P. Crasso ad locum Cic. ab A. Maio laudatum (Academ. II, 5, 13, p. 29 ed. Gœrenz.), vide Davis. et Gronov. Observv. II, 6, p. 198, ibique laud. eum locum et Cicer. de Orat. I, 37, 170. Adde

App. Claudio [12], tenent nihilo minus illis [13] mortuis senatus alteram partem dissidentem a vobis, auctore
.59 Metello [14] et P. Mucio; neque hunc [15], qui unus potest, concitatis sociis et nomine Latino [16], fœderibus viola-

Jac. Perizonii Animadverss. Historr. cap. 9. Est P. Crassus *Mucianus*, nimirum P. Mucii Scævolæ frater, adoptatus a P. Licinio Crasso Divite. Cf. etiam Ernesti Clav. Cicer. in voc. P. Crassus. Cr.

12. *Appio Claudio*. Tib. Graccho ferenti legem agrariam adfuerunt consiliarii Appius Claudius princeps senatus, socer ejusdem, necnon P. Crassus Mucianus, et P. Mucius Crassi frater. Plutarchus in Gracch. 9. De postremis testis quoque Cicero, Acad. IV, 5: «Duos sapientissimos et clarissimos fratres P. Crassum et P. (Mucium) Scævolam aiunt Tib. Graccho auctores legum fuisse; alterum quidem, ut videmus, palam, alterum, ut suspicamur, obscurius». Appius Claudius fuit præterea Scipionis nostri competitor in censura, quem etiam convicio appetiit. Plutarch. in Æmil. cap. 38. Inimicitiam inter Africanum et Appium Claudium innuit etiam Cicero in fragmentis orat. pro Scauro. A. M. [Cap. 7, ubi tamen consulendi Cramer. et Heinr.] Cr.

13. *Tenent nihilo minus illis mortuis*. Appium ante Tuditani consulatum, id est, ante hunc de rep. dialogum, vita excessisse docet Appianus, Bell. Civ. I, 18, 19. Crassum autem biennio ante periisse in prælio adversus Aristonicum aiunt Livius, Epit. LIX; Velleius, lib. II, cap. 4; Orosius, V, 10, aliique passim historici. Crassi hujus laudes eximias legimus apud Val. Max. VIII, 7, 6; Gell. I, 13; Cic. in Brut. 26. A. M.

14. *Metello*. De eo vide Ern. Clav. Cic. s. v. Q. Metellus, Q. fil. L. nep. Macedonicus; et in ind. legum v. Leges Semproniæ. Ad v. *qui unus potest* vide quæ disputavit Gœrenz. ad Cic. de Fin. I, 13, 44, p. 61. Cr. — Inter Africanum et Metellum (Macedonicum) sine acerbitate dissensionem exstitisse docet Cicero, Off. I, 25. Item Horatius, Sat. II, 1, 65: «num Lælius, et qui Duxit ab oppressa meritum Carthagine nomen, Ingenio offensi, aut læso doluere Metello?» [Vide ad h. l. interpretes Horatii, Heindorfium et, qui nuperrime suam Horatii editionem absolvit, Doeringium, itemque Bothium. Mr.] Idem Metellus et Africani mortem ægre tulit, suosque filios feretro portando subire jussit, deque mortuo perhonorifice loquutus est. Plutarch. Apophth. VI, p. 761; Plin. H. N. lib. VII, cap. 44; Valer. Max. lib. IV, cap. 1, 12. A. M.

15. *Neque hunc*. Scipionem, qui creandus erat dictator reipubl. constituendæ, nisi violento obitu fuisset oppressus. Lege Somnium. A. M.

16. *Concitatis sociis et nomine Latino*. Confer inferius de Rep. lib. III, sub Læliani sermonis fine. Socii Italici patrocinium Scipionis invocaverant contra triumviros, qui possessores agris exturbabant, et omnia per Italiam susdeque miscebant. Appianus, Bell. Civ. lib. I, cap. 19. Ab his sociis Italicis et a Latinis Scipio e senatu domum perhonorifice deductus est pridie quam excessit e vita. Cicer. de Amic. 3. Sed enim quod hic Cicero ait, concitatos fuisse socios et nomen Latinum, fortasse intelligit spem

tis, triumvi | ris[17] seditiosissimis aliquid quotidie novi P.
moventibus[18], bonis viris locupletibus perturbatis, his
tam periculosis rebus subvenire patiuntur[19]. Quam-
P. 50 obrem, si me audietis, adolescentes, solem alterum
ne metueritis : aut enim nullus esse potest; aut sit
sane, ut visus est, modo ne sit molestus; aut scire
istarum rerum nihil[20]; aut, etiamsi maxime sciemus,
nec meliores ob eam scientiam, nec beatiores esse
possumus : sena || tum vero, et populum ut unum ha- P.
beamus, et fieri potest, et permolestum est, nisi fit;
et secus esse scimus; et videmus, si id effectum sit,
et melius nos esse victuros, et beatius.

XX. Tum Mucius, Quid esse igitur censes, Læli,
discendum nobis, ut istud efficere possimus ipsum,
quod postulas? — Læl. Eas artes, quæ efficiant, ut
usui civitati simus : id enim esse præclarissimum sa-
P. 216 pientiæ munus, maximumque virtutis | vel documen-
tum[1], vel officium puto. Quamobrem ut hæ feriæ
nobis ad utilissimos reipublicæ sermones potissimum

civitatis romanæ, quam iis Gracchani obtulerant contra sententiam senatus. Appianus, Bell. Civ. lib. I, cap. 21, 23. A. M.

17. *Triumviris*. C. Graccho, Papirio Carbone, et Fulvio Flacco agro dividundo triumviris. Appian. Bell. Civ. lib. I, cap. 18. Mendose autem apud Aurel. Victorem, cap. 65, pro *C. Carbo* scribitur *C. Crassus*. A. M.

18. *Moventibus*. Suspicatur Mos. a Ciceronis manu scriptum fuisse *molientibus*, cui nempe in tali re verbum *moliri* proprium est.

19. *His tam periculosis rebus subvenire patiuntur*. Pervulgata sententia est, unius in summo discrimine auctoritati esse parendum. Sic Cic. de Nat. Deor. lib. I, cap. 4 : « Quum is esset reipubl. status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset ». Quin etiam Tacitus, Annal. I, 9, ait, « non aliud interdum discordantis patriæ remedium esse, quam ut ab uno regatur ». A. M.

20. *Aut scire istarum rerum nihil*. Nempe *possumus*, quod verbum paullo post sequitur; nisi mavis subintelligere *interest*. A. M. — Negat autem Mos. posse subintelligi *interest*.

XX. 1. *Virtutis vel documentum, vel officium*. *Virtus* h. l. est præstantia virorum : cf. de Finibus V, 13, et Lindemann. ad Plaut. Captiv. II, 2, 74. Possis etiam de perfecta ratione cogitare, ut Noster de Legg. lib. I, cap. 15, ubi vid. nott. p. 110 ed. Mos. et nostr. Cr. — *Documentum virtutis* appellat

conferantur, Scipionem rogemus, ut explicet, quem existimet esse optimum statum civitatis. Deinde alia quæremus : quibus cognitis, spero nos ad hæc ipsa via[2] perventuros; earumque rerum rationem, quæ nunc instant, explicaturos[3]. P. 61

XXI. Quum id et Philus, et Manilius, et Mummius admodum approba[1] || ....

P. Rutilium in orat. pro Rabirio, 10, 27. Mr.

2. *Spero nos ad hæc ipsa via perventuros.* Dubius hærere potes, utrum jungas *ad hæc ipsa*, i. e. quæ volumus, cogitamus, videlicet eum, qui nunc est reipublicæ statum, et quidem *via*, i. e. quod vulgo dicitur *methodice :* ut est de Nat. Deor. lib. II, cap. 22, 57 : « Zeno igitur ita naturam definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via », ubi vide notam Creuzeri in ed. maj. p. 291, et Davisii ibid. nostram in ed. min. p. 112 ; an excidisse credas *hac* post *hæc* propter similitudinem vocum, ut legendum sit : « nos ad hæc hac ipsa via perventuros », videlicet quam significavi : denique an cum Steinackero jungas *ipsa via*, ut sit *ad hæc* i. q. ad nostræ reipublicæ statum ; et quidem *ipsa via*, i. e. ipso disputationis progressu, vel *sermonis itinere*, ut dixit Noster de Legg. lib. I, cap. 13, 37, pag. 92 : « sed iter hujus sermonis quod sit, vides » : quæ tamen lectio dubia est. Villem. omisit *via* in versione gallica, in contextu scripsit, ut Steinackerus, *ipsa via.* Nos rem in medio relinquimus. Mr.

3. *Explicaturos.* Notanda est hic rursus propositio operis. Nam revera primo et altero libro disputabit Scipio, quinam sit optimus civitatis status. In reliquis alia quærentur; nimirum in tertio de justitia quæstio erit inter Lælium (qui nunc opus proponit) et Philum; quartus erit de moribus. In quinto autem aut sexto fortasse attigerat inter cetera Scipio, vel quivis alius, paullo accuratius res Gracchanas, quæ nunc instabant, quia sermo fuit in iis libris de optimo reip. principe (cujusmodi Scipio erat, quem propterea contra illos tumultus ducem boni expetebant) et de cavendis reip. commutationibus. A. M.

XXI. 1. *Approbavissent.* Cod. pr. manu *adprova*... secunda *adproba*... Lacunam sic fere explere ausim : « adprobavissent; tum Scipio, partes quidem de rep. disputandi sic ad me defertis, quasi alius assimulare remp: aut melius non possit, aut omnino non possit, veluti Lælius noster et me major natu et regendæ reipubl. peritissimus, et qui mihi perpetuo a consiliis fuit. Sane, inquit Lælius, sermonem hunc de rep. sic ornare possum, ut valde sperem me vobis etiam superfuturum. Hæ tamen præcipuæ partes, Scipio, tuæ sunt. Quare, si placet, deduc orationem tuam de cælo ad hæc citima. Quum enim te ad hunc sermonem hortatus sum id quidem non solum ob eam causam, etc. » Lege sis Cic. de Orat. lib. I, cap. 48 ; Plut. an seni ger. resp. tom. IX, p. 183 ; Vell. Pat. lib. II, cap. 127. A. M. in Add. — Desiderantur paginæ duæ.

Quasi alius assimulare rempublicam[2]..... *Diomedes*, *lib. I.*

Quare, si placet, deduc orationem tuam de cælo ad P. 6 hæc citima[3]. *Nonius*, II, 126; IV, 143.

..... non solum ob eam causam fieri volui[4], quod erat P. 2 æquum de republica potissimum principem reipublicæ dicere[5]; sed etiam quod memineram, persæpe te cum

2. *Quasi alius assimulare rempublicam*. Editum jamdiu fragmentum hic insero. Verba « nullum est exemplum » sunt quidem in Putschiana Diomedis editione, p. 362, sed absunt a codice Diomedis Vaticano, et a tribus antiquioribus, quas consului, editionibus. In Putschiana tamen pro *quasi* est *quam*, cui mendo contradicunt prædictæ auctoritates, quæ habent *quasi*. Citat autem Diomedes Ciceronem de Rep. incerto libro. Jam verba « nullum est exemplum » (nisi forte obtrusa immerito sunt) videntur Scipionis negantis exemplum nescio quod a Lælio, vel a quovis interlocutore sibi propositum, suadendi causa ut de republ. disputaret. Patricius legebat breviorem hunc locum, ut diximus haberi reapse in codicibus et in antiquis editionibus, putabatque recte verba esse Scipionis recusantis provinciam de republ. disputandi, ut sit sensus : « Sic mihi hoc a vobis de rep. disserendi onus imponitur quasi alius assimulare remp. aut melius non possit, aut omnino non possit ». (*Assimulare remp.* ut Horatius, *simulare cupressum.*) Verburgius autem totum id Patricii glossema pessimo instituto exhibuit in editione sua tamquam textum Tullianum inter fragmenta de Republ. p. 3938. A. M.

3. *Ad hæc citima*. Locum e lib. I de Rep. laudat Nonius cum varietate, nempe *deducere* et *deduc : de eo loco* et *de cælo ; citima citeriora* et *exteriora*. Patricius vero legebat, « deduc, oro, rationem tuam, etc. » quæ lectio improbabilis est. Mihi hæc item verba sunt hic collocanda, ita ut Lælius Scipionem hortetur ad omittendum de rebus cælestibus sermonem (quod de Socrate dicitur superius cap. 10), atque ad agendum de terrestribus seu civilibus negotiis. Sic Cicero de Nat. Deor. lib. II, cap. 47 : « Age ut a cælestibus rebus ad terrestres veniamus». Locum de Rep. videtur imitari politicus Græcus Vaticanus (de quo in præfatione loquutus sum) in quinti libri fragmentis : Τούτων δή τοι θειστάτων θεωριῶν ἐπόπτης ὁ νοῦς γενόμενος, κάτεισι διὰ τῶν αὐτῶν, δι' ὧν ἀνήει, κ. τ. λ. A. M.

4. *Non solum ob eam causam fieri volui*. Quid in hac brevi lacuna perierit, haud absurda conjectura is adsequetur, qui ad locum similem de Or. I, 21, respiciet, in quo Crassus, ut dicat de Oratore, rogatur. Ergo sententia hujus loci fuisse videtur : nempe quum seniores ad sententiam Lælii de rogando Scipione accessissent, adolescentes autem, qui aderant, valde idem optare præ se tulissent, tum Lælius Scipionem impensius hortari cœpit, ut ne de rep. dicere gravaretur. De modesta et brevi detrectatione Scipionis, quæ in hac lacuna delitescat, locus a Diomede citatus facit, ut merito suspicemur. A. M.

5. *De republica ... dicere*. Similia persuadendi momenta amicis suis erga

Panætio disserere solitum coram Polybio[6], duobus Græcis vel[7] peritissimis rerum civilium[8], multaque colli-

se ipsum tribuit Cicero, quibus, ut historiam romanam conscribat utque de legibus disputet, excitatur, de Legg. I, 2-4. Ad v. *potissimum* tenendum, eam non jungendam esse cum præcedentibus *de republica*, quo facto is exiret sensus ineptus : æquum esse, principem reipublicæ non de aliis rebus, sed de republica potissimum loqui. Sed *potissimum* ad sequentia trahendum, ut dicat : « principem potissimum reipublicæ, neque vero alium, de republica loqui debere ». Postponitur ea vox plerumque ei, cum qua jungenda est : ut pro Murena, 5, 11 : « quum sedere in equis triumphantium prætextati potissimum filii soleant ». Ma.

6. *Polybio*. Ut Scipio se in disciplinam familiaritatemque Polybii adolescens admodum, nempe annos natus XVIII, tradiderit, narrat ipse Polybius, XXXII, 9 sqq. nec non Diodorus Excerpt. de virt. et vit. ed. Wessel. pag. 585. Lege etiam Ælianum Tact. cap. 1; Suidam voc. Παναίτιος ὁ νεώτ. A. M.

7. *Græcis vel*. Cod. *vel Græcis*; sed vox *vel* fortasse expuncta est. A. M. — *Videlicet Græcis peritissimis*. Velim A. Maius in notula critica nos edocuisset, utrum *vel Græcis*, *vel* scriptum fuerit in cod. an ipse vocem *vel*, semel scriptam, post *Græcis* transposuerit. Dedit enim *Græcis vel peritissimis*. Utut sit, locum corruptum esse manifestum est. Sive enim semel scriptum fuisset *vel* ante *Græcis*, sive repetitum post *Græcis*; utrumque est vitiosum. Ego igitur credo antiquitus scriptum fuisse, ut edidi, ita ut vox *videlicet* compendio scripta, legente librario imperito, abierit in *vel*. Quod autem *vel* ante superlativum nonnumquam significat *adeo*, *etiam*, nonnumquam etiam *quam*, id cadere in nostrum locum non videtur. Tale quid tamen cogitavisse videntur A. Maius et Lehn. qui dederunt ut dixi, itemque Sch. qui nonnisi distinctione addita scripsit « duobus Græcis, vel peritissimis, etc. » Ma. — *Vel Græcis peritissimis*. Possis alia quoque conjectare; v. c. ut scriptum fuerit *velli*, i. e. *belli*, quod ex margine in textum irrepserit. Sed fortasse nihil mutandum, si ita accipias, duobus peritissimis rerum civilium, « licet vel maxime Græci fuerint ». In rebus enim publicis administrandis se præstare ceteris populis, Græcis etiam, persuasum erat Romanis. Tu conf. Virg. Æneid. VI, 852, sqq. « Tu regere imperio populos, Romane, memento; Hæ tibi erunt artes; pacisque imponere morem, Parcere subjectis et debellare superbos ». Cr.

8. *Civilium*. Panætium scripsisse de statu civili docet Cicero de Leg. III, 6. Panætii (seniorisne an junioris?) dictum de Platonicæ Reip. exordio memoravimus in præfatione. Polybii autem, præter quam quod universa historia pragmatica est, liber quidem sextus in explicanda ratione civili ac militari reip. præsertim romanæ versabatur. (Ceterum in Polybii historiam antirrheticum scripsit Scylax, teste Suida.) Memorabile est, quod narrat Pausanias, VIII, 30, nempe fama proditum esse, Scipionem, quotiens Polybio audiens fuerit, totiens rem bene gessisse; secus vero in iis offendisse, quæ dehortante illo fecisset. Confer et Ammianum Marcellinum, XXIV, 2. Docet item prædicto loco

gere, ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem majores nostri nobis reliquissent[9]. Qua in
P. 64 disputatione quoniam tu | paratior es, feceris, ut etiam P. 2
pro his dicam, si de republica quid sentias explicaris, nobis gratum omnibus.

XXII. Tum ille, Non possum equidem dicere, me ullà in cogitatione acrius aut diligentius solere versari, quam in ista ipsa, quæ mihi, Læli, a te proponitur. Etenim quum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare
videam, nisi quo sit in illo gene || re melior, ego, quum P. 2
mihi sit unum opus hoc a parentibus majoribusque meis relictum, procuratio atque administratio reipublicæ, non me inertiorem[1] esse confitear, quam opi-

Pausanias, Polybium in Achaicis urbibus rogatu civium respublicas constituisse legesque tulisse. Præter Panætium atque Polybium (quorum politica opera se expilare fatetur hic oblique Cicero) Scipionis facit familiarem et comitem etiam Posidonium Stoicum Athenæus, XII, 12, et XIV, 21; verum immerito, quippe Scipionis ætate juniorem, ut demonstrat Vossius de Hist. Gr. I, 24. A. M.

9. *Reliquissent.* A Polybio hæc sunt, qui in historia demonstrandum sibi sumpserat, quo politiæ genere Romani in tantam venissent fortunam, quantam suo tempore adepti erant, Perseo, Achæis, Pœnisque deletis. Polyb. in procemio historiæ, necnon in clausula a me edenda libri XXXIX. A. M.

XXII. 1. *Inertiorem.* Quum a pr. manu scriptum sit *inritiorem*, et Cicero in his, ut in libris de Legibus, archaismos, quos dicunt, amare videatur, illa prior scriptio vera videri potest, ut *inritiorem* sit i. q. magis irritum; *irritus* sæpiuscule dicitur pro « inutilis, nequam, qui frustra, sine effectu agit ». Cato apud Gellium, N. A. lib. XI, cap. 2. Senec. de Benef. VI, 11 : « Domum non minus lassus, quam irritus rediit » : i. e. sine effectu rei. Conf. etiam Tacit. Annall. XV, 25; Virg. Æn. V, 442; Tibull. II, 3, 22; ut proinde sit h. l. quod græcum ἄδραστος et usitatius hac sententia ἀδρανὴς, quod cum ἀσθενὴς jungit Proclus in Alcib. I, 58; ubi vid. not. p. 164. Cr. — *Inertiorem.* Ego ut in hac scriptione acquiescam, facit et comparativus *irritior* plane inauditus, et usus Ciceronis, cui vox *iners* hoc sensu, qui manifestus est nostro loco, sæpius usurpatur : v. c. in Verr. act. II, lib. II, 78, 192 : « At homo inertior, ignavior ... proferri non potest » : de Leg. Agrar. II, 33, 91 : « inertissimum et desidiosissimum otium ». Quare etiam abjeci, quod prius tentaveram, *imperitiorem*, quo comparativo usus est Noster orat. pro Sexto Roscio Amerino,

ficem quemquam, si minus in maxima arte, quam illi in minimis, operæ consumpserim? Sed neque his contentus sum, quæ de ista consultatione[2] scripta P. 65 nobis summi ex Græcia sapientissimique homines[3] reliquerunt, neque | ea, quæ mihi videntur, anteferre P. 222 illis audeo. Quamobrem peto a vobis, ut me sic audiatis, neque ut omnino expertem græcarum rerum, neque ut eas nostris in hoc præsertim genere anteponentem; sed ut unum e togatis[4], patris diligentia non illiberaliter institutum[5], studioque discendi a pueritia

46, 135: « ne quis imperitior existimet ». Mr.

2. *De ista consultatione.* I. e. quod vulgo dicunt, de ista quæstione theoretica: quo fere sensu est de Off. III, 7, 33, « ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt ». De quæstionibus practicis utitur eadem voce de Legg. I, 5, 17: « quemadmodum caveamus in jure, aut quid de quaque consultatione respondeamus »: ad quem locum vid. Turneb. p. 534, sq. ed. nostr. et Cr. Mr.

3. *Summi ex Græcia sapientissimique homines.* Partem horum enumerat Cicero de Legg. III, 5 et 6, nempe Theophrastum, Dionem Stoicum, Dicæarchum, Panætium, Platonem, Aristotelem, Heraclidem Ponticum. Sed nos multo plures in præfatione collegimus. A. M. — [De iis, quorum mentio fit loco Ciceronis de Legg. laudato, vid. ed. nost. et Cr. p. 403—406, 715, seq. Mr.]

4. *Ut unum e togatis.* Ita Cic. de Orat. I, 24, 111: « petamne has meas ineptias efferatis: quamquam moderabor ipse, ne, ut quidam magister atque artifex, sed quasi unus e togatorum numero atque ex forensi usu homo mediocris, neque omnino rudis videar ». Cr. — Ad v. *togatis* tenendum, eam significare h. l. hominem romanum, oppositum græcis philosophis, doctrinam sapientiamque profitentibus, atque in literis vitæ quasi domicilium collocantibus. Alias vocis *togatus* significationes explicat Herzog. ad Cæs. de B. G. VIII, 24, pag. 562. Mr.

5. *Patris diligentia non illiberaliter institutum.* Paulli Æmilii in instituendis liberis diligentia constat e Plinio, XXXV, 11: « quum L. Paullus, devicto Perseo, petisset ab Atheniensibus, ut sibi quam probatissimum philosophum mitterent ad erudiendos liberos, itemque pictorem ad triumphum excolendum; Athenienses Metrodorum elegerunt, professi eumdem in utroque desiderio præstantissimum; quod ita Paullus quoque judicavit ». Isidorus, Orig. VI, 5, et Petrus diaconus, procem. de not. jur. aiunt, Romam primum librorum copiam advexisse Æmilium Paullum Perseo devicto. Revera et Plutarchus in Æmilio, cap. 28, ait, hunc ex omni Persei gaza nihil concessisse filiis (Maximo et Scipioni) eruditionis studiosis, præter regios libros, μόνα τὰ βιβλία τοῦ βασιλέως φιλογραμματοῦσι τοῖς υἱέσιν ἐπέτρεψεν ἐξελέσθαι. A. M.

incensum[6], usu tamen et domesticis[7] præceptis multo P. magis eruditum, quam literis.

P. 223 XXIII. Hic Philus, Non || hercule, inquit, Scipio, dubito, quin tibi ingenio præstiterit nemo, usu quidem in republica rerum maximarum[1] facile omnes viceris; quibus autem studiis[2] semper fueris, tenemus[3]. Quam-

6. *Incensum*. Amicitiam ipsam Scipionis adolescentuli cum Polybio, quæ tanta incrementa cepit et omnium gentium sermonibus claruit, ex commodato librorum aliquot usu initium habuisse exploratum est. Cf. Polyb. XXXII, 9. A. M.

7. *Domesticis*. Utriusque domus, Corneliæ et Æmiliæ. A. M.

XXIII. 1. *Usu quidem in republica rerum maximarum*. Offendatur fortasse aliquis, quod Cicero dicit *usus rerum in re*, credatque verba *in republica* esse spuria, quum *res maximæ* satis rempublicam ejusque negotia significent, ideoque scribendum esse « usu quidem rerum maximarum », ut scripsit de Orat. II, 50, 204 : « Docuit enim jam nos longa vita ususque rerum maximarum, ut, quibus rebus animi homini moventur, teneremus ». Neque plane de nihilo est hæc suspicio. Ferri tamen potest codicis lectio, si reputes, verba *res publica* in unam quasi vocem coaluisse, neque Ciceronem, qui *usus rerum in re* numquam dicturus fuisset, ideo abstinere debuisse a locutione « rerum in republica maximarum usus », i. e. experientia in rebus, quæ ad rempublicam pertinent, maximis. Paullo inferius, c. 24, dicit : « et in maxima republica versatos ». Mr.

2. *Quibus autem studiis semper fueris, tenemus*. Non esse nimius in subodorandis vitiis videri debet, si quis hac locutione offenditur. Solet enim Noster dicere *versari in studiis*, vel *esse in studiis*. Ad locum igitur de Or. I, 3, 11 : « qui in harum artium studiis liberalissimis sint doctrinisque versati », ita refictum velit nostrum : « in quibus autem studiis semper fueris versatus » ; vel leviore medela, videlicet ut nonnisi post *autem* exciderit *in*, quod ab ultima præcedentis vocis litera *m* facile potuit absorberi, corrigat : « quibus autem in studiis semper fueris, tenemus » : ut est or. pro Sex. Rosc. Am. 47, 137, « neque in eo studio . . . fuisse confiteor ». Sed tamen a corrigendo manum cohibui motus locis, qualis hic est ad Fam. VI, 4, « quanto fuerim dolore, meministi » : quamquam etiam, græco videlicet more, dixit de Fin. I, 19, 62 : « semper est in voluptate ». Quibus de rebus vid. Gœrenz. ad l. l. de Fin. eumdem ad de Legg. II, 2, 5, pag. 111; Heusing. ad Cic. de Off. III, 21, p. 732, ibique laudd. Mr.

3. *Tenemus*. Phili nimiam in commemorandis Scipionis studiis brevitatem compensat nobis Velleius, I, 15 : « Scipio tam elegans liberalium studiorum omnisque doctrinæ et auctor et admirator fuit, ut Polybium Panætiumque, præcellentes ingenio viros, domi militiæque secum habuerit. Neque enim quisquam hoc Scipione elegantius intervalla negotiorum otio dispunxit, semperque aut belli, aut pacis serviit artibus : semper inter arma ac studia versatus, aut corpus periculis, aut animum disciplinis exercuit ». A. M.

obrem si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Lælio : spero enim multo uberiora fore, quæ a te dicentur, quam illa, quæ a Græcis nobis[4] scripta sunt omnia[5].— Tum ille, Permagnam tu quidem exspecta- P. 224
tionem, quod onus est ei, qui magnis de rebus dicturus P. 67
est, gravissimum, imponis orationi meæ[6]. — Et Philus, Quamvis sit magna, tamen eam vinces, ut soles : ne-

4. *Nobis*. Pro *nobis* Mos. admisit *nobilissimis ;* qui sic ad h. l. Ita scripsi ex sententia Creuzeri, quam prodidit in Annall. Heidelbergg. 1823, 4, p. 54, merito lectionem cod. *nobis* languere dicens. Illud *nobis* certe melius convenit loco cap. præced. « quæ scripta nobis summi ex Græcia sapientissimique homines reliquerunt; ubi *nobis* jungendum est cum *reliquerunt*, neque cum voce *scripta*. Potuit etiam compendio scripta vox literis majusculis corruptioni ansam dedisse vel male lecta esse, si erat *NOBIS*. Denique græcos philosophos *nobilissimos* dicit de Or. II, 37, 155 : « nobilissimos philosophos ... Carneadem et Critolaum et Diogenem ». Probavit etiam Creuzeri conjecturam Lehnerus.

5. *Scripta sunt omnia*. Hæc et sequentia in auctoris et operis commendationem a Cicerone dici nemo non videt : cujus operis quum pars tanta nobis adhuc desit, palmam Tullio præ copiosissimis Græcis, Platone videlicet et Aristotele, deferre non licet. Quin adeo de Fin. I, 5, ausus est Cicero latinam quoque linguam dicere locupletiorem, quam græcam, qua de re sæpe se disseruisse confirmat. Sed contradicunt merito primum ipse Cicero, Tusc. II, 15, et apud Augustinum contra Acad. II, 26; tum Lucretius, lib. I, vs. 140, 831; Fronto apud Gellium, Noct. Att. lib. II, cap. 26. A. M.

6. *Exspectationem, quod onus est ... gravissimum, imponis orationi meæ*. Nihil minus concinit quam juncta verba *exspectationem imponere ;* junguntur verba « exspectationem movere, commovere, afferre, facere » ; junguntur item « imponere necessitatem, laborem, partes, onus ». Atque hoc, quod ultimo loco posui, *onus*, peperit nobis ζεῦγμα minime sollicitandum. De zeugmate vid. Ruddimann. Inst. Gr. Lat. III, p. 362—364, ibique Stallbaum. et laudd. Videlicet manifestius esset et modo usitatiore positum zeugma, si scripsisset « exspectationem et onus imponis orationi meæ, quod est ... gravissimum », videlicet ut sit ejusmodi, quale illud est Cic. ad Att. X, 4 : « fortunam, qua illi florentissima, nos duriore conflictati videmur ». Sed scripsit *quod onus* pro *onus*, *quod*, ut de Legg. III, 2, 4 : « regibus paruerunt; quod genus imperii primum ad homines justissimos ... deferebatur ». Ut igitur illo loco ad Att. ad v. *florentissima*, cui non convenit *conflictati*, subaudiendum est *usi videntur* v. *sunt ;* ita nostro ad *exspectationem*, cui non convenit *imponis*, subaudi *commoves*, quasi scripserit : « exspectationem commoves, eoque onus imponis orationi meæ ». Ma.

que enim est periculum, ne te de republica disserentem deficiat oratio.

XXIV. Hic Scipio, Faciam quod vultis, ut potero, et ingrediar in disputationem ea lege, qua credo omnibus in rebus disserendis utendum esse, si erro || rem P. 1
velis tollere : ut ejus rei, de qua quæretur [1], si, nomen quod sit, conveniat [2], explicetur, quid declaretur eo nomine. Quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem : numquam enim quale sit illud, de quo disputabitur, intelligi poterit, nisi, quod [3] sit, fuerit intellectum prius [4]. Quare quoniam de republica quærimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum, P. 6
P. 196 quod quærimus. — Quum approbavisset Lælius : Nec vero, inquit Africanus, ita disseram de re tam illustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar [5], quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima con-

XXIV. 1. *Quæretur*. Ita cod. sec. mann; at pr. *quæritur*. A. M. — *De qua quæritur*. Restitui cum Heinr. et Steinack. probante Cr. primæ manus lectionem, pro qua A. Maius, Schützius et Lehnerus cum correctore scripserunt *quæretur*, moti, credo, eo, quod paullo post scribitur, *de quo disputabitur*. Ibi vero id postulat temporum ratio et justa consecutio ; nostro loco *quæritur* ἀορίστως ponitur, videlicet ut intelligas *quandocumque sit*. Mr.

2. *Si, nomen quod sit, conveniat*. A. Maius nonnisi post *conveniat* distinxit; Schützius ita : « si nomen, quod sit conveniat »; Steinackerus : « si nomen, quod sit, conveniat ». Heinr. et Lehn. cum A. Maio faciunt. Mr.

3. *Quod*. Ita cod. non *quid*. A. M. —Attamen *quid* aptius Mos. visum est.

4. *Intellectum prius*. Præponendi quæstionibus definitionem præceptum Epicuri est, teste Sexto Emp. contra gramm. I, 3 : οὔτε ζητεῖν οὔτε ἀπορεῖν ἔστι κατὰ τὸν σοφὸν Ἐπίκουρον ἄνευ προλήψεως. Sic Cicero, Off. I, 2, ante quam de officiis dicat, præscribendam esse definitionem decernit; vituperatque Panætium, qui in simili opere neglexit definitionem. Sed enim nescio quo pacto in ipso Tullii de Officiis opere desiderari definitio officii videtur. Num ibi lacunam suspicari licet? [eamque supplere ex ejus pedissequo Ambrosio de Off. I, 8, § 26? A. M. in Add.] Cf. Plato de Rep. II, p. 369, p. 68 sqq. Bekker. Cr.

5. *Revolvar*. Ita loquutus est Noster de Or. II, 30, 130 : « Nec, quoties causa dicenda est, toties ad ejus causæ seposita argumenta revolvi nos oportet ». *Docti homines* sunt *philosophi*, quod Nostro tam frequens est, ut exempla afferre putidum sit. Mr.

gressione[6] maris et feminæ, deinde a progenie et cognatione[7] ordiar[8]; verbisque, quid sit, et quot modis quidque dicatur, definiam sæpius : apud prudentes enim homines, et in maxima republica sum || ma cum Q.VIII gloria belli domique versatos quum loquar, non com- P.61 mittam, ut sit illustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea[9]. Nec enim hoc suscepi, ut tamquam P.69 magister[10] persequerer omnia; neque hoc polliceor

6. *Congressione*. *Congressio* verecunde dicitur pro *concubitu*. Cic. Topic. 15, 59 : « ut amori congressio causam attulerit, amor flagitio », ubi etiam de conventu intelligi potest, sed apud Lactant. Instit. VI, 20, 25, p. 188 Bünem. est : « ut se ab uxoris congressione contineat ». Ma.

7. *Gognatione*. Conf. Wyttenb. ad Cic. de Legg. I, 7, p. 59 ed. Mos. et nostr. ibique a me laudd. Cujacii Obss. lib. XXVII, cap. 6; Chladen. de Gentil. p. 11, et Niebuhr. R. G. I, 219 sqq. adde Gaii Instt. lib. I, § 156. Ca.

8. *Ordiar*. Ab his elementis videlicet exordiuntur remp. Aristoteles Reip. I, 2, VII, 16; et Polybius, VI, 6. Confer etiam Dionysium Halic. II, 24, et Augustinum de bono conjug. cap. 1. A. M. [Conf. Plato de Rep. II, pag. 369 Steph. pag. 78 Bekk. et sqq. Ca.]

9. *Quam oratio mea*. His verbis haud equidem laudat vel Scipionis elocutionem (quam tamen fuisse ornatam et purissimam dicunt Cic. de Or. I, 49, et Gell. II, 20), vel suam Cicero; sed tantummodo ait, curæ sibi fore, ut de rep. re nempe notissima, planissimo dicendi genere disputet, secus ac philosophi quidam fecerant. Atque hos inter Varronem fortasse sugillat, qui de rep. docte quidem, sed de stylo, ut puto, horridiore scripserat. Id est enim Augustini, C. D. VI, 2, judicium de Varronis eloquio. A. M.

10. *Tamquam magister*. Conf. infra III, 4, init. et præcipue de Legg. III, 6, init. « nam Veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem de republica disserebant » : h. e. non ad ipsius rei actionisque usum, sed ad scholæ disputationem, ὡς ἐν λόγοις, ut est apud Plutarch. de Repugnant. Stoicor. tom. V, pag. 210 Wyttenb. Significantur autem ibi Stoici Zeno, Chrysippus, Cleanthes, qui de republica scripserant : conf. Diog. Laert. VII, § 4 et § 175 et 88. Hinc intelligitur, quid h. l. sit *tamquam magister*. Scripserant autem de rebus politicis Græci et permulti et nobilissimi : Heraclitus (in libris περὶ φύσεως), Pythagorei, Plato, Aristoteles (πολιτικῆς ἀκροάσεως, πολιτεῖαι, περὶ νομίμων, περὶ νόμων, κτίσεις, δικαιώματα πολέμων), Theophrastus (τὰ πρὸς τοὺς καιρούς. Cf. Meursii Theophrastus, pag. 40 ed. Elzevir. 1611), Critias (Casaub. ad Athen. IX, 3, pag. 463), Dicæarchus (πολιτεῖα, βίος Ἑλλάδος. Vid. Meletemm. nostrr. P. II), Heraclides Ponticus (ed. Koehler. Halæ 1804, ed. Coray. Paris. 1805), Nicolaus Damascenus (ed. Orelli. Lips. 1804), Zeno, Chrysippus (v. Baguet de Chrysippo,

me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone prætermissa sit [11]. — Tum Lælius, Ego vero istuc ipsum genus orationis, quod polliceris, exspecto.

P. 62 XXV. Est igitur, inquit Africanus, respublica, | res populi [1]; populus autem non omnis hominum [2] cœtus quoquo modo congregatus, sed cœtus multitudinis juris P. 70 consensu [3] et utilitatis communione sociatus. Ejus au-

in-4, Lovan. 1822), Cleanthes, Posidonius (vid. Posidonii reliquiæ ed. Jan. Bake. in-8. L. B. 1810), Nymphodorus, Theodectes, de quibus omnibus vide Jonsium de Scriptt. Hist. Philosophicæ, in-4, Jen. 1716; Jos. a Wover de Polymathia, cap. 9. Cr. — Opponitur natura magistro in or. pro Muren. 29, 61: « Ea sunt omnia non a natura, sed a magistro ». Mr.

11. *Prætermissa sit.* Attente sunt hæc notanda, quo genus politici hujusce tractatus probe exploratum habeamus. Nempe Cicero, sicut de Oratore liberaliter et sine scholastica subtilitate scripsit, ita politicis hisce libris potiora tam lati argumenti et splendidiora fere capita complexus videtur; ita tamen, ut nihil omiserit necessarium, quod ait ipse superius, cap. 8. A. M.

XXV. 1. *Respublica, res populi.* Villem. vertit : *la chose publique est la chose du peuple.* Laudare etiam et poterat et debebat A. Maius Augustin. de C. D. XIX, 23 extr. ubi est: « Ubi ergo non est ista justitia, profecto non est cœtus hominum, juris consensu et utilitatis communione sociatus » : nam hæc sunt Ciceronis, ut vides. Ego vero inde conjiciebam legendum esse : « populus autem non omnis multitudinis, cœtus, quoquo modo congregatus, sed cœtus hominum, juris consensu et utilitatis communione sociatus ». Neque vero eam verborum transpositionem plane necessariam existimo. Ad rem conf. etiam quod dicit infra, VI, 13 (Somn. Scip. 3): « nihil est enim illi principi deo ... acceptius, quam concilia cœtusque hominum jure sociati, quæ civitates appellantur » : ad quem locum vid. Macrob. (in Somn. Scip.) lib. I, cap. 8, extr. Mr. — Augustinus, C. D. V, 18, Ciceronem imitans dicit « rempublicam, id est, rem populi, rem patriæ, rem communem ». Confer eumdem, C. D. XIX, 21 et 24. Sed multo copiosius auctor anonymus etymologiarum in Vaticano codice definit « rempuplicam (sic), id est, rem populi; res enim publica dicitur apud Romanos, quam nos rem patriam. Id enim rem populi esse negare non possumus. Populum autem non omnem cœtum multitudinis dicunt, sed cœtum juris consensu et utilitatis communione sociatum ». In codice autem alio Vaticano [vid. A. Maii præf. § 5], quidam scholiastes eam definitionem tribuit Varroni : « respublica est, ut Varro breviter definit, res populi ». Num igitur hanc definitionem Cicero e Varrone arcessivit? A. M.

2. *Omnis hominum cœtus.* Possis etiam conjicere *omnis omnino cœtus.* Cic. de Amicit. 21, med. *omnino omnium vitiorum.* Sed nihil tento, et ad *multitudinis* potest rursus cogitari *hominum.* Cr.

3. *Consensu.* Locum libere exprimit

tem prima causa coeundi est non tam[4] imbecillitas, quam naturalis quædam hominum quasi congregatio[5]: non est enim singulare, nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum affluen[6] || .... Brevi multitudo, dispersa atque vaga, con-

Augustinus, C. D. XIX, 24: « populus est cœtus multitudinis rationalis, rerum, quas diligit, concordi communione sociatus ». Augustinum vel ipsum Tullium exprimit Isidorus, Orig. IX, 4. Confer etiam Livium, I, 8. A. M.

4. *Non tam imbecillitas*. Aliter sentiebat Hugo Grotius, qui de Jure B. et P. I, 4, 7, p. 283: « Sed sponte, ait, adductos (homines) experimento infirmitatis ... adversus violentiam in societatem civilem coiisse » : aliter item *J. J. Rousseau*, *Discours sur l'inégalité parmi les hommes*. Ca.

5. *Congregatio*. Consonat sibi Cicero Off. I, 44; de Am. 8, 9, 13. Sic Epicurus apud Arrianum ad Epict. I, 23. Sed contrariam sententiam præ se fert Plato, Reip. II, p. 369, qui causam societatis ac civitatis necessitatem esse ait. Polybio autem, VI, 3, et Lactantio de Opif. D. cap. 4, causa societatis videtur esse singulorum imbecillitas. Platoni adversatur Aristoteles, Reip. III, 9, qui non tam necessitatis, quam boni honestique causa copulatam hominum societatem putat; idemque a Ciceronis sententia abhorret; negat enim civilem societatem convictus ipsius causa esse comparatam. Denique ipse Plato, Leg. III, p. 678, cum Cicerone conspirat; namque ait, naturalem esse hominum congregationem solitudinis odio; Lactantius autem, Inst. VI, 10, humanitatis ipsius gratia, prorsus ut Cicero. Vegetius, procem. libri VI, nomen reipublicæ communi utilitate partum esse arbitratur. Sed confer infra Cic. de Rep. IV, 2. A. M.

6. *Ut ne in omnium quidem rerum affluentia*. Perrexit sine dubio Cicero vel hoc vel simili modo: « societate sui generis carere velit ». Simili modo loquutus est Noster de Lege Agr. contra Rullum or. II, 35, 95: « Ex hac copia atque omnium rerum affluentia primum illa nata sunt » : ad rem de Finib. IV, 2, 4, « natos (nos) esse ad congregationem hominum et ad societatem communitatemque generis humani » : et ib. III, 20, 65: « facile intelligitur, nos ad conjunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos ». Ma. — Desiderantur paginæ duæ. — In hiatu latet paullo prolixior expositio causæ, ob quam humani cœtus instituti fuerunt. [In hac lacuna utrum verba Augustini retinenda sint, nescio; immo potius amota velim. Sed nullus certe dubitat, quin Lactantii locus, Inst. VI, 10, sit hic inserendus de civitatis causis, depromptus omnino e Tullio de Rep. cum interpolationibus: « Urbis condendæ originem atque causam non unam intulerunt; sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, quum per silvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut juris vinculo cohærerent; sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus prædæ fuisse

cordia civitas facta erat[7]. *Augustinus*, *Epistola* CXXXVIII, 10.

P. 71 XXVI..... *quædam* quasi semina[1]; neque reliquarum virtutum, nec ipsius reipublicæ reperiatur ulla institutio[2]. Hi cœtus igitur hac, de qua exposui, causa instituti sedem primum certo loco domiciliorum causa constituerunt; quam quum locis manuque[3] sepsissent[4], ejusmodi conjunctionem tectorum oppidum, P.

commemorant. Tum eos qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse; præsidium implorasse et primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia temptasse ac singulis quibusque rebus nomina imponendo, paullatim loquendi perfecisse rationem. Quum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam; oppida etiam cœpisse munire, vel ut quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed objectis aggeribus arcerent. Hæc aliis delira visa sunt, dixeruntque, non ferarum laniatus causam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum, solitudinis fugiens et communionis ac societatis appetens esset ». Conferendus Cicero de Am. 23; de Fin. V, 23, de Off. III, 5.] [In ed. Sch. hoc Lactantii loco pro *laniati effugerant* scribitur *laniati estus erant*, et conferre jubemur Cic. de Amic. T. III.] A. M.

7. *Dispersa atque vaga, concordia civitas facta erat.* Videbatur mihi Augustinus respicere ad hunc libri I de Rep. locum. Itaque id fragmentum hic inserere ausus sum. A. M. — Omisit hunc Augustini locum Lehnerus, qui, quos addit A. M, cap. 21, recepit, addens: Equidem purgandum Ciceronis contextum non sine causa censui. Mr.

XXVI. 1. *Quædam quasi semina.* Ait Cicero naturale esse hominibus honestæ societatis desiderium, cujus semina quædam insita habeant; haud secus ac naturalis est virtus. Quare reipublicæ frustra quæri cogitatam aliquam institutionem. A. M.

2. *Ulla institutio.* Reliquit Mos. *instituta*, dicens.: Steinackerus, nihil monens, edidit *ulla institutio*. Fieri potest, ut recte correxerit; sed ego in loco lacunoso ejusmodi nihil tentare ausim.

3. *Locis manuque.* Sigonius ad h. l. hæc: His verbis docuit Scipio, quid inter *urbem* interesset, et *civitatem*, auctore Nonio, atque *urbem* ædificia esse, *civitatem* civium multitudinem statuit. Aristoteles quidem etiam, lib. III Politicorum, civitatem scribit non ex mœnibus æstimandam, atque omnino definit τὴν πόλιν πλῆθος τῶν πολιτῶν, τὴν πολιτείαν τάξιν τῆς πόλεως. Quo spectasse, quum hæc dicit, etiam Cicero videtur. Mr.

4. *Sepsissent.* Cod. hab. *sæpsissent*, quod servavit Mos. dicens: Servavimus scriptionem cod. *sæpsissent*, pro qua Heinr. et Sch. ediderunt *sepsissent*. Sed vid. Cellarii Orthog. lat. ed. Harles. tom. I, pag. 346 sq. in primis tom. II, pag. 284—286. Adde Vossium in Etymolog. L. L. p. 442, qui ex Joviano Pontano hunc locum ad-

vel urbem[5] appellaverunt, delubris distinctam, spatiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis cœtus multitudinis, qualem | exposui[6]; omnis ci- P. 212
vitas, quæ est constitutio populi[7]; omnis respublica, quæ, ut dixi, populi res est, consilio quodam[8] regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam causam referendum est, quæ causa genuit
172 civitatem[9]. Deinde aut uni tribuendum est, aut de-

scripsit: « Jam primum palam (v. h. v.) sæpe, e vestigio, rusticorum quidem sunt inventa hominum. Nam quod sæpes spissa esset et densa, dixerunt sæpe pro dense et sæpissus pro spissus ». Quamquam illi homini neque in voce *sæpes*, neque in vv. *palam* et *spissus* assentit Vossius. Conf. etiam Grotefend. Orthogr. § 130. Ma.

5. *Oppidum, vel urbem.* Festus pag. 308 Dac. p. 140 ed. Scal. « Oppidorum originem [optime] refert Cicero libro primo de Gloria, eamque appellationem usurpatione appellatam esse existimat, quod opem darent, adjiciens, ut imitetur ineptias Stoicorum » [ad q. l. Antonius Augustinus in ed. Scal. p. 32, laudat Varron. de L. L. IV, 32, pergit Festus: « Oppidum dictum est, quod opem præbet. Oppidum dictum, quod ibi homines opes suas conferunt. Oppidum dicitur et locus in circo, unde quadrigæ emittuntur ». Ma.]: Cicero voces *urbs* et *oppidum* de Divin. I, 25, promiscue usurpat: « Pheras ... quæ erat urbs in Thessalia ... in eo igitur oppido, etc. » Sed alibi et h. l. *urbs* majus quid, quam *oppidum*. *Urbs* (πόλις, i. e. castellum et ἄστυ. Hemsterh. ad Aristoph. Plut. 772, p. 260 sq.) vel ab *orbe*, vel ab *urvum* (quæ pars aratri est), Varro l. l. Serv. ad Æneid. I, 16, V, 755; Isidor. Origg. XV, 2; Pomp. Digest. lib. ult. tit. pænult. leg. 239; cf. Symbolik II, p. 1003, ibique laud. Niebuhr. R. G. I, p. 157. Cr.

6. *Qualem exposui.* Recole superiorem populi definitionem. A. M.

7. *Quæ est constitutio populi.* Locus exstat apud Nonium voc. *urbs a civitate:* verum paullo aliter sub extremo, nempe sic « qualem exposui, civitas est; omnisque civitas est constitutio populi ». Sed purior textus est codicis nostri Vaticani. In editis de Rep. fragmentis apud Verburgium locus plus quam in Nonio interpolatus exhibetur; nimirum, « omnis ergo populus, qui est talis cœtus multitudinis, qualem exposui, civitas est; omnisque civitas, quæ est constitutio populi, respublica ». A. M.

8. *Consilio quodam. Consilium* est quod Græci dicunt τὸ ἡγεμονικόν. Villem. vertit *autorité intelligente*. Hobbes contra in libro de Cive potius timore regi vult homines. Ad rem conf. etiam Cic. de Offic. I, 25, 88. Cr.

9. *Civitatem.* Valer. Maxim. lib. V, cap. 3, 3, de Athenis et Theseo: « Siquidem ille vicatim dispersos cives suos in unam urbem contraxit, separatimque et agresti more viventi populo amplissimæ civitatis formam atque imaginem imposuit ». Cf. de Leg. lib. II, cap. 2, pag. 166 ed. Mos. et nostr. « quæ (patria) reipublicæ nomine universa civitas est ». Cr.— Ad

lectis[10] quibusdam; aut suscipiendum est multitudini
atque omnibus. Quare quum penes unum est omnium
P.95 summa rerum, regem illum || unum vocamus, et re-
gnum, ejus reipublicæ statum. Quum autem est penes
delectos, tum illa civitas optimatium arbitrio regi di-
citur. Illa autem est civitas popularis (sic enim ap-
pellant), in qua in populo sunt omnia. Atque horum
trium generum quodvis, si teneat illud vinculum,
quod primum homines inter se reipublicæ societate
devinxit, non perfectum illud quidem, neque mea sen-
P.73 tentia optimum, sed tolerabile | tamen[11], et aliud alio P.
possit esse præstantius. Nam vel rex æquus ac sapiens;
vel delecti ac principes cives; vel ipse populus, quam-
quam id est minime probandum[12], tamen, nullis in-

v. *delectis* conf. orat. pro Planc. 25, 62: « Populus romanus deligit magistratus, quasi reipublicæ villicos ». Mr. — Nempe ad concordiam, felicitatem mutuamque utilitatem. Legatur Aristoteles, Reipubl. lib. I, cap. 1, 2; lib. III, cap. 9; lib. IV, cap. 4. Cic. Offic. lib. I, cap. 25, ipsum Platonem præcipientem inducit, ut, qui reipubl. præfuturi sunt, utilitatem civium sic tueantur, ut, quæcumque agunt, ad eam referant obliti commodorum suorum. Joannes Saresberiensis, Polycr. VI, 21, Ciceronis hunc locum fortasse præ oculis habuit, quum ea verba scripsit, quæ in testimoniis laudavi. A. M.

10. *Aut delectis*. Cod. habet *adjectis* pro *aut delectis*; quamquam emendationis indicia in membranis apparent. Et quidem paullo post codex habet *delectos*, non *adjectos*. A. M.

11. *Sed tolerabile tamen*. De his solemnibus reip. generibus tribus leguntur Plato, Reip. VIII, et Leg. III, pag. 680, 681; Aristoteles, Reipubl. III, 7 sqq. Cicero, Leg. III, 7; Tacitus, Annal. IV, 33, aliique passim veteres recentesque politici. A. M. — *Sed tolerabile est, ita tamen, ut aliud*. Ita refinxi locum ad mentem Creuzeri, quum pro lectione codicis, « sed tolerabile tamen, et aliud », quam tolerabilem non existimabam, prius conjecissem « sed tolerabile tamen est; ita tamen, ut aliud », quo facto facilius etiam corruptionis et causam et rationem intelligeremus. Sed merito male aliquem habeat continuo iteratum *tamen*. Heinrichius correxit ad nostrum sensum, sed omisso *est*, ita, « sed tolerabile, ita tamen, ut aliud ». Reliqui locum silentio transierunt, ut sanum, quem sanum ego credere neque primo adspectu potui, neque nunc possum. Mr.

12. *Quamquam id est minime probandum*. Ita Atticus apud Ciceronem de Legg. III, 17, 37, pag. 452 seq. « Mihi vero nihil umquam populare placuit: eamque optimam rempublicam esse dico, quam hic consul con-

terjectis iniquitatibus[13] aut cupiditatibus, posse videtur aliquo esse non incerto statu[14].

XXVII. Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis juris et consilii; et in optimatium[1] dominatu P. 74
vix particeps libertatis potest esse || multitudo[2], quum P. 105
omni consilio communi, ac potestate careat; et quum

stituerat, quæ sit in potestatem optimorum » : ubi vide Turneb. ed. nostr. et Cr. p. 734. Ma. — Apte id dicitur a persona Scipionis, quem Gracchanis, id est, popularibus partibus valde adversarium fuisse, ideoque et a C. Graccho in concione tyrannum appellatum, comperimus. Plutarch. reg. Apophth. tom. VI, p. 760. Quamquam idem Plutarchus in Æmil. cap. 37 (adde et Ciceronem, Acad. IV, 5), Scipionem populi studiosiorem dicit, quum Æmilius pater fuisset nobilitatis æque et plebis adsentator. Sed enim et ipse Cicero, cujus sententiam præcipuam tuetur hoc in opere Scipio, optimatibus semper favisse videtur. Lege sis ad Fam. I, 9, VIII, 16 (ep. Cœl.); ad Attic. I, 18, 20, II, 3, 5, 15, VIII, 3, X, 9 (ep. Cœl.); ad Q. fratr. I, 1. Tum pro Sextio, 9: « Omnes boni semper nobilitati favemus, quia utile est reip. etc. » Sed instar omnium sit Quinti locus de petitione consulatus ad fratrem, cap. 1: « Persuadendum est iis, nos semper cum optimatibus de rep. sensisse, minime populares fuisse ». Tum ipse Marcus, Acad. IV, 40: « Semper, ut scitis, studiosus nobilitati fui ». Idem Cicero ad Attic. II, 3, ait, multa se poetico quodam in opere scripsisse ἀριστοκρατικῶς. A. M.

13. *Nullis interjectis iniquitatibus.* Ita alibi non loquutus est Noster: neque vero ideo lectioni aliquid litis movendum. Tacitus, Annal. I, 23, extr. dixit: « Ni miles... preces et... minas interjecisset ». Ma.

14. *Posse videtur aliquo esse non incerto statu.* Ad argumentum vide Platon. Politic. pag. 301 seq. Steph. p. 341-344 Bekker. et p. 291 seq. Steph. p. 321 seqq. Bekk. Tacit. Annal. IV, 33: « Nam cunctas nationes et urbes populus, aut primores, aut singuli regunt: delecta ex his et consociata reipublicæ forma laudari facilius, quam evenire, vel, si evenit, haud diuturna esse potest, etc. » Cf. ibid. III, 27. Ca. — Pleraque omnia, quæ apud Veteres de his rebus scripta reperiuntur, collegit Bodinus in opere, minus hodie, quam par est, lecto, de Republica, lib. II, quod opus bonæ frugis plenissimum dixit Jo. Müllerus, harum rerum, si quis alius, arbiter intelligentissimus. Ma.

XXVII. 1. *Et in optimatium dominatu.* Vocabulum invidiosum, quia, qui sub dominatu sunt, et sunt et habentur servi. Eo usus est in simili re Cic. de Off. II, 1, 2, « quum autem dominatu unius omnia tenerentur ». Ad seqq. faciunt, quæ dixit de Legg. III, 17, 38, p. 453 ed. nostr. et Cr. « tamen istam libertatem ita largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni: » ubi vide nostram annotationem. Ma.

2. *Multitudo.* Namque, ut ait Tacitus, Annal. lib. VI, cap. 42, « Paucorum dominatio regiæ libidini propior est ». A. M.

omnia per populum geruntur, quamvis justum atque
moderatum, tamen ipsa æquabilitas[3] est iniqua, quum
habet nullos gradus dignitatis[4]. Itaque si Cyrus ille
Perses[5] justissimus fuit sapientissimusque rex[6], tamen
mihi populi res (ea enim est, ut dixi antea, publica)
non maxime expetenda fuisse illa videtur, quum re-
P. 106 geretur unius nutu. Ac | modo si Massilienses nostri
clientes[7], per delectos et principes cives summa justi-
tia reguntur[8], inest tamen in ea conditione populi si- P. 7

3. *Æquabilitas*. Cf. Ernesti Clav. Cic. h. v. Ruhnken. Opuscc. vol. II; Cic. de Natur. Deor. lib. II, cap. 5, p. 232 ed. nostr. et Mos. *æquabilitatem motus*. De Offic. lib. I, cap. 26, 90, est i. q. animus æquus, et opponitur levitati; de Orat. lib. I, cap. 42, est jus æquum : nostro vero loco recte vertit Villem. *égalité*. Ca.—Infra cap. 34 legitur : « Eaque, quæ appellatur, æquabilitas iniquissima est ». Mr.

4. *Quum habeat nullos gradus dignitatis*. Ita, pro *habet*, scripsi ex mente Creuzeri, ut dederunt Heinrichius et Steinackerus, quorum posterior in Addendis recte monet, causæ inservire *quum* hoc in loco, ut supra in verbis « quum omni consilio careat » : iisdem vero pæne verbis infra cap. 34, recte dici : « quum enim par habetur honos summis atque infimis, ipsa æquitas iniquissima sit » [ubi correxi *fit*, quod nunc etiam a Schützio factum video]. Mr.

5. *Perses*. Nominativus hujus nominis gentilis alibi non legitur apud Ciceronem : nam quod est de Divinat. lib. I, cap. 46, *Persa* id canis nomen est. Græca autem nominativi forma in simili vocabulo utitur, Tuscul. V, 32, 90, « Scythes Anacharsis ». *Perseus* etiam Macedoniæ rex a Cicerone constanter *Perses* dicitur, qua de re accurate et egregie egit C. L. Schneiderus in Gramm. Lat. II (Formenl.) lib. I, p. 315-321. Mr.

6. *Sapientissimusque rex*. Apte Scipio Cyri exemplo utitur; Xenophonteam enim Cyri historiam summus hic imperator de manibus ponere non solebat, ut ait Cicero ad Quint. fratr. I, 1, 8, qui ibidem moderationem illius dominationis admiratur. Platoni Leg. III, p. 694, Persæ sub Cyro videbantur quodammodo liberi propter ejus regis moderatum imperium. A. M.

7. *Nostri clientes*. De clientela urbium et provinciarum vide Creuzer. *Abriss d. Röm. Antiqq.* pag. 92 seq. Rosini Antt. Romm. p. 70 seq. (cum notis Dempsteri cur. Schrevel. Amstelod. 1685, 4). Postero tempore Massilienses erant in clientela Pompeii et Cæsaris. Mr. — Massiliensium cum Romanis amicitiam jam inde a Massilia condita per Phocenses memorat Justinus, XLIII, 3 et 5 (quamquam bella potius Massiliensium cum Pœnis videntur in causa fuisse, cur Romanis studerent ; vide eumdem Justinum prædicto loco). Massilienses a Valer. Maxim. lib. II, cap. 6, 7, dicuntur « charitate populi romani præcipue conspicui ». Lege etiam Cic. Offic. II, 8, pro Font. 1, pro Corn. Balb. 9, præsertim vero pro Flac. 26. Conf. item Lucanum, III, 301 seqq. A. M.

8. *Justitia reguntur*. Optimatium

militudo quædam servitutis; si Athenienses quibusdam temporibus, sublato areopago [9], nihil nisi populi scitis ac decretis [10] agebant, quoniam distinctos dignitatis gradus non habebant [11], non tenebat ornatum suum civitas.

XXVIII. Atque hoc loquor de tribus his generibus rerumpublicarum non turbatis atque permix || tis, sed P. 76
suum statum tenentibus [1]. Quæ genera primum sunt in

potestas videtur diutissime Massiliæ obtinuisse : commemorat enim eam Aristoteles, Reip. V, 6; VI, 7; tum Cicero pro Flacco, cap. 26, eamdem urbem sua adhuc ætate optimatium consilio administrari dicit. Massiliensis resp. diligenter describitur a Strabone, lib. IV, p. 271 seq. Regebatur nimirum sexcentorum optimatium auctoritate, qui dignitatem retinebant, quoad vita maneret, dicebanturque τιμοῦχοι. Ex his sexcentis præerant quindecim, qui quotidiana negotia expediebant : rursus inter hos quindecim supremam potestatem tres habebant. De hac quoque republica nominatim scripserat Aristoteles, teste Athenæo, lib. XIII, cap. 5. De Massiliæ Græcis legibus et litteratura, triplicique linguæ, græca scilicet, latina et gallica, lege Varronem apud Isid. Orig. XV, 1, 63; et apud Hieronymum, Prol. lib II Comment. ad Gal. Confer etiam Cæsarem, Bell. Civ. II; Tacitum Agricol. 4; Silium, XV, 169. Homeri editio seu recensio Massiliensis laudatur inter nobiles in scholiis Venetis. A. M.

9. *Sublato areopago.* Conf. Bergmannum ad Isocratis areopagiticum, p. 48 seqq. (Leidæ 1819). Ad Ciceroniani autem loci sententiam intelligendam facit locus Aristotelis Politicorum (II, 12) II, 9, pag. 83 ed. Schneid. Σόλωνα... οἴονται... ὀλιγαρχίαν... καταλῦσαι λίαν ἄκρατον οὖσαν... μίξαντα καλῶς τὴν πολιτείαν. Εἶναι γὰρ τὴν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλὴν ὀλιγαρχικόν... Ἔοικε δὲ Σόλων ἐκεῖνα μὲν ὑπάρχοντα πρότερον οὐ καταλῦσαι, τήν τε βουλὴν καὶ τὴν τῶν ἀρχῶν αἵρεσιν· τὸν δὲ δῆμον καταστῆσαι, τὰ δικαστήρια ποιήσας ἐκ πάντων. Mr. — Areopagum, sin minus sublatum, certe debilitatum, queruntur auctores prisci apud Meursium in lib. de Areopag. cap. 9. Sed de hac re contulisse sufficerit Isocratis Areopagiticam orationem, præsertim cap. 19. A. M. — Ad quæ conf. Bergmann. p. 52 seqq. et p. 149 seq. Cr.

10. *Ac decretis.* Admodum arridet Cr. conjectura : *ac D decretis*, id est, quingentorum. Decreta enim quum sint *senatorum*, non populi, non magis quam *leges decerni* recte dici monet; laudatque de hoc vitio interprr. ad Ciceronem, pro Domo, cap. 9, 24, p. 162 ed. Wolfii. Ad verba conf. Cic. de Opt. gen. Or. 7, 19 : « Quum esset lex Athenis, ne quis populi scitum faceret, ut, etc. » Mr.

11. *Habebant.* Mr. edidit *habebat*, præeunte Heinr. et probante censore ejus Lipsiensi.

XXVIII. 1. *Sed suum statum tenentibus.* Ciceronis præcedentem locum vix dubito, quin præ oculis habuerit Ampelius, qui capite ultimo sic ait : « Rerumpublicarum tria genera sunt : regium, optimatium, popnlare... Aut enim sub regum sunt potestate, ut

iis singula vitiis [2], quæ ante dixi; deinde habent perniciosa alia vitia: nullum est enim genus illarum rerumpublicarum, quod non habeat iter ad finitimum quoddam malum præceps ac lubricum [3]. Nam illi regi, ut eum potissimum nominem, tolerabili, aut si vultis, etiam amabili Cyro, subest ad immutandi animi [4] licentiam

Seleucia Parthorum: aut senatus, ut Massilia Gallorum: aut se ipsi regunt, ut Athenienses solebant. Est et quartum genus quod Romani commenti sunt, ut ex tribus unum efficerent: nam regiam potestatem consules habent, et plebs habet suffragiorum potestatem». A. M.

2. *In iis singula vitiis.* Ad v. *sunt in iis... vitiis* conf. variatam constructionem, Tusc. IV, 31, 66, «eodem enim vitio est effusio animi in lætitia»: ubi Ernest. corrigebat *enim in vitio*: neque vero obsequentem habuit Wolfium: opinor, ne orationis concinnitas turbetur, quum statim subsequatur: «eademque levitate cupiditas est in appetendo»: ubi nihil monuit de corrigendo *in levitate* Ernestus. Et est in Epist. ad Fam. VI, *quanto fuerim dolore*, supra vero cap. 23, «quibus autem studiis semper fueris, tenemus:» ubi vid. nostr. annot. Mr.

3. *Lubricum.* Hæc veterum recentiorumque politicorum concors observatio est. Lege, si vacat, inter recentiores Græcos Theophylactum, Instit. Reg. II, 6; inter vetustiores Platonem, Leg. III, p. 693. A. M.

4. *Subest ad immutandi animi licentiam.* Id est, instat, sequitur, ut in fine capitis dicitur *finitimus est*, vestigia premit: conf. Sallust. in Mithridat. epistol. «illi suberat regnum Ariobarzanis»: coll. Cic. Epist. Fam. X, 21. Verba «ad immutandi animi licentiam» in versione gallica omisit Villem. videlicet ut obscuriora. De voc. *ad* vide Schützium in Lex. Cic. Ca. — *Subesse* eo sensu, ut sit instare, propinquum esse, dixit etiam Cicero: pro Milone, 16, 42, «quum... dies comitiorum subesset». Epist. ad Fam. X, 21. Plancus ad Ciceronem scribit: «putabam posse me... subesse propinquis locis». Mr. — *Subest ad immutandi animi licentiam.* Steinackerus non mutavit loci lectionem, sed in nota addit: hæc aut satis perspici non posse, aut ita saltem tenenda esse, bono quoque et amabili regi morum in deterius mutandorum veniam et impunitatem ostendi, proposito Phalaridis exemplo: quæ longe expressa fore concinnius ait, si scripsisset M. Tullium «ad invitandam animi licentiam» Godofr. Hermanni conjectura putemus, cujus hæc est interpretatio: Etiamsi quis rex non modo tolerabilis, sed amabilis est, tamen subest ei latetque recondita in ejus pectore tyranni indoles, quæ animi licentiam provocet, ut unius dominatus proclivi cursu et facile delabatur in similitudinem Phalaridis. Ad quæ Eichstadius in Comment. III de Lygdami carminibus, quæ nuper appellata sunt (Ienæ 1824, fol. p. 10 seq.): Steinackerus de morum in deterius mutandorum «venia et impunitate» cogitans, vereor, ne ea in locum inferat, quæ abhorrent ab sententia Ciceronis. Propius verum accessit Hermannus, hac proposita conjectura: «ad invitandam animi licentiam». Ego vero cum Cens. Lips. 1024, 8, p. 58, vulgatam ferri posse

126 crudelissimus il | le Phalaris[5], cujus in similitudinem dominatus unius proclivi cursu et facili[6] delabitur. Illi P. 77
autem Massiliensium paucorum et principum administrationi civitatis finitimus est, qui fuit quodam tempore apud Athenienses triginta consensus[7] et factio.

existimo eo sensu, ut sit i. q. latet fortasse in eo aliquid indoli Phalaridis simile, quod erumpere potest, quum animi immutandi plenam habeat potestatem. Eodem vero modo, ut nostro loco, *ad* poni ait Cens. Lips. in or. pro Sex. Rosc. A. 30, 85, ubi vide A. Matthiæ : idem ad orat. pro Lege Manil. I, 1, et Catil. I, 5, 12: *Ad licentiam* est: *ut licere sibi credat*, *ut licentiam sibi sumat*. Certe, si corrigas, Ciceronem, non librarios, corriges. Ma.

5. *Ille Phalaris*. De Phalaride conf. infra lib. III, cap. 31 init. ibique not. Ca. — Non piget de Phalaride locum politicum hic deponere, qui est in Vaticano magnæ molis palimpsesto, quem his annis detexi, excerptorum Porphyrogeniti plerumque ineditorum, et sine dubio a me haud longa mora interposita vulgandorum. Is locus occurrit sub titulo περὶ γνωμῶν, *de sententiis*, mentioque in eo fit etiam alius excerptorum tituli *de regum successione*. Ὅτι ὁ Φάλαρις ἰδὼν περιστερῶν πλῆθος ὑφ' ἑνὸς ἱέρακος διωκόμενον, ἔφη· ὁρᾶτε, ὦ ἄνδρες, τοσοῦτο πλῆθος, ὑφ' ἑνὸς διωκόμενον διὰ δειλίαν· ἐπεί τοι γε, εἰ τολμήσειαν ἐπιστρέψαι, ῥᾳδίως τοῦ διώκοντος ἂν περιγένοιντο. Καὶ ἐκ τούτου τοῦ λόγου ἀπεβάλετο τὴν δυναστείαν, ὡς γέγραπται ἐν τῷ περὶ διαδοχῆς βασιλέων. « Phalaris observato columbarum globo, quem unus accipiter persequebatur, videte, viri, inquit, quanta multitudo timiditatis suæ causa ab uno vim patitur; quum, si illa converso agmine adversari auderet, persequentem facile opprimeret. Hoc dicto Phalaris dominatum suum evertit, uti scripsimus in titulo de regum successione ». Constat autem Phalarim impetu universæ Agrigentinorum multitudinis fuisse oppressum. Cicero, Offic. lib. II, cap. 7. Et nota verbum περιγίνομαι pro νικῶ, ut sæpe in Phalaridis epistolis 13, 14, 20, 32, 48, 97. A. M. — *Illi regi... ille Phalaris*. Diverso plane sensu pronomen *ille* his duobus locis usurpari facile intelligis : nimirum priori loco *illi* esse i. q. *quem dixi*, posteriore i. q. *famosus*. Ca.

6. *Proclivi cursu et facili*. Ita dedimus cum Heinr. pro *facile*, quamquam Steinackerus illud huic præferendum esse negat. Neque ego nego mihi magis placiturum fuisse « facili proclivique cursu », sed alibi quoque hæc duo adjectiva conjunxit, velut Partit. Or. 27, 92, « facilia, proclivia, jucunda »; igitur nostro quoque loco adverbio adjectivum prætuli, quamvis ordo verborum inversus mihi, ut dixi, magis probaretur. Mr.

7. *Triginta consensus*. Sed stare non posse *triginta* casu genitivo sine nomine vidit A. M. ideoque addidit *virorum*, quod receperunt Heinr. Sch. et Lehn. Lehnerus vero quasi defensurus unde positum numerum *triginta* laudat Cicero, Parad. I, 1, ubi est: qui « numeratur in septem », omisso *sapientibus*. Sed hoc loco nomen omissum ferri potest facile, nostro non item. A. Maius quum adderet *virorum*, respexit locum operis nostri III,

Jam Atheniensium populi potestatem omnium rerum ipsi[8], ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti || ....

P. 75 XXIX.....teterrimus, et ex hac, vel optimatium[1] vel factiosa tyrannica illa[2], vel regia, vel etiam persæpe popularis; itemque ex ea genus aliquod efflo- P. 7
rescere[3] ex illis, quæ ante dixi, solet; mirique sunt

32: «Quæ enim fuit tum Atheniensium res, quum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri urbi injustissime præfuerunt?» Et recte quidem hoc loco additur *viri;* ne *illi*, quod ad *urbi* est referendum, referatur ad *triginta*. Possis etiam scribere *tyrannorum*, ut utatur voce invidiosa in re, cui vitium inesse ait, videlicet optimatium dominatu. Sic est Tuscull. I, 40, 96, «conjectus in carcerem triginta jussu tyrannorum». De Legg. I, 15, 42: «Etiamne, si quæ leges sint tyrannorum? Si triginta illi Athenis leges imponere voluissent, etc.» Ma.

8. *Potestatem omnium rerum ipsi.* Vel de se videtur Scipio loqui, vel de Romanis. Si de se loquitur, suspicor eum velle attingere popularem Gracchorum licentiam, v. gr. sic: «Pestilentissimis Tiberii Gracchi consiliis Romæ nuper expressam vidimus». Sin generatim de Romanis, haud scio an comparationem velit instituere tyrannidis triginta virorum cum illa decem virorum Romæ. Atque hæc fere in hiatu, qui sequitur, demersa esse videntur. A. M. — In ed. romana hæc ad h. l. est A. Maii nota, quæ non comparet in edd. Londin. Paris. et Stuttg. «Si vocabulo *ipsi* intelligit Romanos Scipio, supplendum videtur: *Pestilentissimis Tiberii Gracchi consiliis Romæ nuper expressam vidimus.* Sin potius eo vocabulo *ipsi* intelligit Athenienses (quod valde arbitror), supplendum est *pestilentem fatentur.* Porro in hiatu nihil fere latet aliud, quam descriptio vitiorum, quæ singulis rerumpublicarum generibus insunt». Ma. — Desiderantur paginæ duæ.

XXIX. 1. *Teterrimus, et ex hac*, etc. «Ex iis, quæ sequuntur, hoc apparet, actum esse de multiplicibus vicissitudinibus rerum publicarum, ita ut non necessario singulis singula genera cohæreant in quæ mutentur, sed et in multas formas, et, velut circuitu facto, eodem redeant genera civitatium. Itaque primam illam vocem, *teterrimus*, ad regni commutationes pertinere puto: reliqua sic legam: «et ex hac optimatium, vel factio tyrannica illa, vel regia, vel etiam persæpe popularis (scil. potestas) itemque ex ea genus quodque efflorescere, etc.» J. B. l. c. p. 149. Ma. in Addit. — Desiderantur paginæ duæ. A. M.

2. *Tyrannica illa.* Videtur corrigendum *tyrannis;* vel certe supplendum substantivum *civitas*. A. M. in Emm. [Schützio placet A. Maii suspicio, legendum esse *tyrannis:* Heinr. post illa asteriscum posuit: Lehnerus credit mendum non esse sublatum A. Maii conjectura, et fortasse ad sanandum conferre, cap. 44, *Postremo... tyrannorum.* Ego in lacunæ vicinia a conjectando abstineo. Ma.]

3. *Efflorescere.* In cod. est *ecflorescere.* Vide Varr. Lectt. in Cicer. de Divinat. lib. I, ap. 20, ubi in Ennii

orbes et quasi circuitus in rebuspublicis commutatio-
num et vicissitudinum : quos quum cognosse sapientis
est, tum vero prospicere[4] impendentes, in gubernanda
republica moderantem cursum, atque in | sua potestate P. 76
retinentem[5], magni cujusdam civis[6] et divini pæne
est viri[7]. Itaque quartum quoddam genus reipu-
blicæ maxime probandum esse sentio[8], quod est

carmine aliquot libri *ecfatus* : confer Non. Marcell. cap. 4, num. 196, et Goerenz. ad Cic. de Legg. III, 9, 22, p. 245. Cr.

4. *Prospicere*. Thucydides de Themistocle, lib. I, cap. 138 : Τῶν τε παραχρῆμα δι' ἐλαχίστης βουλῆς κράτιστος γνώμων καὶ τῶν μελλόντων ἐπὶ πλεῖστον τοῦ γενησομένου ἄριστος εἰκαστής. Cf. Nepot. Themistocl. cap. 1 ; Thucydid. lib. II, cap. 65, ubi Periclis laudatur ἡ πρόνοια, ἡ ἐς τὸν πόλεμον. Infra II, 3, *vir excellenti providentia*. Cr. — Post *impendentes* distinxit Steinacker. nos cum Heinr. post *republica*. Mr.

5. *Moderantem... retinentem*. Hæc fortasse alio sunt transferenda. Cr. in Ann. Heidelb. p. 55. — Mihi suo loco stare videntur, et ita jungenda, quasi scriptum sit : « ita ut moderetur cursum eumque in sua potestate retineat, ita videlicet prospicere illa, magni cujusdam civis et divini pæne est viri ». Verbum *moderare* idem vult quod Græcorum εὐθύνειν. Mr.

6. *Magni cujusdam civis*. Ut h. l. voc. *quidam* ad augendam vim adjectivi *magni* additur, cui respondet mox *divini pæne*, ita aliis locis Noster ipsam vocem *divinus* illo pronomine intendit : v. c. ad Quint. Fratr. I, 1, 11 : « Hic te ita versari... divinæ cujusdam virtutis esse videtur » : orat. (spuria) ad Quirit. post. Red. 3, 7 : « C. Pisonis... divina quædam et inaudita... virtus ». Mr.

7. *Divini pæne est viri*. Ita prorsus Aristoteles, Reip. lib. V, cap. 8, quo loco agit de rerumpublicarum commutationibus : Τὸ ἐν ἀρχῇ γιγνόμενον κακὸν γνῶναι, οὐ τοῦ τυχόντος, ἀλλὰ πολιτικοῦ ἀνδρός. A. M.

8. *Maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quæ*, etc. Edidit Mos. *censeo*. Qui sic ad h. l. Cod. et edd. *sentio ;* solus Heinr. mecum facit. Ego vero dudum antequam ad manus veniret ejus editio, hæc ad h. l. adnotaveram : Nihil videtur magis probabile, quam verbum, quo aliquis *sententiam* suam eloqui dicatur, esse *sentire*. Accedunt haud pauca loca, quibus ita positum videtur : v. c. Cic. ad Fam. lib. I, cap. 7, p. 11 seq. Ed. Ern. min. « Nos quidem hoc sentimus : si exploratum tibi sit, posse te illius regni potiri ; non esse cunctandum ». Cicero, de Amicitia, 10 : « Sed hoc primum sentio, nisi in bonis, amicitiam esse non posse ». Sed tamen, ut dicam, quod sentio, equidem censeo nostro loco melius convenire *censeo*. Est enim Scipio loquutus inter amicos serio in re seria, quasi in senatu de re gravissima sententiam diceret, in qua, quid eligendum, quid rejiciendum videretur, si, quæ animo sentirent, verbis efferrent, dicebant *censeo*. Ita Cato ille Censorius sæpissime in senatu illud suum repetebat : « Ego autem censeo Carthaginem esse delendam ». Mr.

ex his, quæ prima dixi, moderatum et permixtum tribus[9].

XXX. Hic Lælius, Scio tibi ita placere, Africane; P.
sæpe enim ex te audivi; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerumpublicarum velim scire quod optimum[1] judices[2]. Nam vel profuerit aliquid ad cog[3] || .... Q.

9. *Moderatum et permixtum tribus.* Hæc est definita Polybii sententia, lib. VI, cap. 3, quam eleganter Cicero a Scipione recitandam curat Polybii familiari et discipulo. Mixtum reip. genus fuit in Creta, Sparta, Carthagine, et sub Solone Athenis. Lege Aristotelem, lib. II, cap. 9, 10, 11, 12: qui et id genus ceteris præferre videtur, lib. II, cap. 6, 9; lib. IV, cap. 9; uti etiam Archytas apud Stobæum, Serm. XLI ed. Canteri, pag. 226: at Plato (itemque Polyb. VI, 4) tria illa genera in sex dividit Politic. p. 302: tum septimum quoddam (id est, Ciceronis quartum) præfert tamquam Deum hominibus. Romæ vel sub regibus mixtum quoddam fuit reip. genus, de quo recte Dionysius, lib. VIII, cap. 5: Ῥωμαίοις τὸ μὲν ἐξ ἀρχῆς πολίτευμα ἦν ἔκ τε βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας· ἔπειτα ὁ τελευταῖος βασιλεὺς Ταρκύνιος τυραννίδα τὴν ἀρχὴν ἠξίου ποιεῖν. Romuleum regnum cum aristocratia mixtum describitur a Dionysio, II, 8. Generatim vero priscorum regum dominatum negat Dionysius fuisse sui affatim juris cap. 12. Indefinitam regis potestatem improbat Aristoteles, Reip. lib. III, cap. 17. A. M.

XXX. 1. *Quod optimum.* Multos fore credo, qui desiderent *quem*; multos item, qui cum Steinackero rescriptum velint *quid*, ut in interrogatione. Prioribus respondeo, Ciceronem, quamquam scripserit *modis*, cogitasse *generibus*; similiter vero loquutus est Noster ad Famil. lib. XVI, cap. 4: « Sumptu ne parcas in ulla re, quod ad valitudinem opus sit ». Plane vero ita est apud Sallustium, Jugurth. 41 init. « Otio et abundantia earum rerum, quæ prima mortales ducunt ». Posterioribus repono, *quod* poni pro *qualenam* vel *quodnam*, ut est Acad. II, 11, 35, ubi vide Gœrenz. pag. 68 seq. Mr.

2. *Judices.* Hæc interrogatio inferius recurret; eademque fit apud Platonem, Leg. IV, p. 712, ubi de nova instituenda agitur civitate. Super hac controversia miræ sunt ob temporum antiquitatem orationes tres apud Herodotum, lib. III, cap. 80-82, Persarum Otanis, Megabyzi et Darii, qui Magos nuper interfecerant: prælata est autem Darii sententia de regio statu retinendo. Mira item oratio de triplici politiæ genere, quam Romulo affingit Dionysius, lib. II, cap. 3, cui plebs romana regium imperium, ut optimum et a majoribus traditum, confirmare voluit. Legendæ sunt etiam apud Dionem, lib. LII, Agrippæ et Mæcenatis contrariæ orationes valde prolixæ de populari deque unius dominatu: expugnavit autem Octaviani animum Mæcenatis sententia pro monarchia. Tiberius quoque supremum sibi imperium senatus suasionibus confirmari passus est. Tacit. Annal. I, 11 seqq. A. M.

3. *Aliquid ad cog.* Desiderantur pag. duæ.

P.80 XXXI.[1] . . . et talis est[2] quæque respublica, qualis ejus aut natura, aut voluntas, qui illam regit. Itaque nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet : qua quidem certe nihil potest esse dulcius; et quæ, si æqua non est, ne libertas quidem est. Qui autem æqua potest esse[3]? omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est, aut dubia servitus; sed in istis civitatibus, in quibus verbo sunt li | beri omnes; ferunt enim suffragia, P.52
P.81 mandant imperia, magistratus ambiuntur[4], rogantur;

P.51

XXXI. 1. Urgente Lælio, ut Scipio de tribus reipubl. generibus judicium suum interponat, videtur hic exordiri a statu populari; ita tamen ut ante sapienter moneat, fortunam cujuslibet reip. magistratuum natura et moribus contineri. Hæc fere in lacuna fuisse arbitror. Porro hæc de statibus reip. quæstio in tertio libro reviviscit, atque ibi demum concluditur. A. M.

2. *Et talis est quæque respublica, qualis ejus*, etc. Monet Villem. ad h. l. manifesto hic quidem loqui Scipionem, neque vero suam sententiam exponere : sed enarrare, quæ contra moneant ii, qui populare imperium velint (si dicere licet) absolutissimum. Ad argumentum confert Hellerus l. c. p. 15. Pind. Pyth. lib. II, p. 157 sqq. ἐν πάντα δὲ νόμον εὐθύγλωσσος ἀνὴρ προφέρει, παρὰ τυραννίδι, χὠπόταν ὁ λάβρος στρατὸς, χὤταν πόλιν οἱ σοφοὶ τηρέωντι. Mr.

3. *Qui autem æqua potest esse*, etc. Locus paullo impeditior propter interruptam non semel structuram, eleganti quidem ad formam sermonis facta mutatione. Planius ita flueret oratio : « Qui autem æqua potest esse (omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus :) in istis civitatibus, in quibus verbo quidem sunt liberi omnes (ferunt enim suffragia . . . rogantur) : sed re vera ea potius dant, quæ danda sint, etiamsi nolint, et a quibus alii petunt, quæ ipsi (qui dant) non habent : videlicet imperia, etc. quorum ipsi quidem (id est, populus, qui ea dat) expertes sunt, quia in eos conferenda sunt, qui familiarum vetustate et pecunia plus valent ceteris omnibus ». Ita si explices locum, neque opus erit scribere cum Heinr. *unde alii petant :* constructio enim hæc est : « qui potest esse æqua potestas in iis civitatibus, in quibus a civium multitudine alii (videlicet cives nobiliores et opulentiores) petunt, quæ ipsi (videlicet cives suffragium quidem ferentes, sed honorum expertes) non habent : » neque adhibenda erit medicina, quam facere voluit huic loco Zachariæ in libro, quem laudavimus, p. 92 : « et quæ ipsi non habent, qui habent, ab iis petunt ». Schützius post *potest esse* posuit interrogandi signum, nos cum Heinr. et Lehn. post *omnes*. A. Maius et Steinackerus interrogandi signum plane omiserunt, improbante censore Lips. l. c. p. 48. Mr.

4. *Mandant imperia, magistratus ambiuntur, rogantur.* Aliter distinxit Mos. qui sic ad hunc locum : Ceteri

sed ea dant magis, quæ, etiamsi nolint, danda sint, et quæ ipsi non habent, unde alii petunt : sunt enim expertes imperii, consilii publici[5], judicii delectorum judicum; quæ familiarum vetustatibus, aut pecuniis ponderantur. In libero autem populo, ut Rhodi[6], ut Athenis[7], nemo est civium, qui[8] || . . . .

editores cum A. Maio « magistratus ambiuntur » conjungunt. Quamquam vero Noster orat. pro Plancio, cap. 4, 9 : « Cedit precibus (populus) : facit eos, a quibus est maxime ambitus » : et ad Attic. I, 13 : « Primum igitur scito... me non esse rogatum sententiam » : non tamen existimo inde sequi, Ciceronem etiam finito verbo utentem dicere : « ego ambior magistratus ». Ceterum de constructione passivi cum accusativo et hac et alia græcissante vide Vechneri Hellenolex. p. 348-350 ed. Heusing. Sanctii Minerv. lib. III, cap. 3, 10; G. J. Vossium, de Construct. cap. 41, p. 141-144; Ruddimann. Inst. Gramm. Lat. II, p. 219, et nuperrime C. F. Stadelmannum in Program. de indole et usu medii Græcorum verbi in diligentiori Latinarum liter. interpretatione haud negligendo, 4 Dessav. 1824, pag. 16, ubi magnus ex scriptoribus græcis et latinis exemplorum congestus est numerus.— *Ambiuntur* ad imperia pertinet, *rogantur* ad suffragia. Ma.

5. *Expertes... consilii publici*, etc. Alio plane sensu *expertem consilii* dixit Cicero, or. pro Sextio, 21, 47 : « tam eram rudis... tam expers consilii aut ingenii ? » Sed eodem fere, quo nostro loco, sensu ad Att. VIII, 8 : « Omnes nos ἀπροσφωνήτους, expertes sui tanti, tam inusitati consilii, relinquebat ». « Familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderari » paullo insolenter dictum est. Similiter tamen dixit Tullius pro Muræna, 8, 17 « ex familia vetere et illustri » : et in Pison. 41, 98, « non eventis, sed factis cujusque fortunam ponderari ». Ma. — Paria fere de Cretensibus narrat Aristoteles, Reipubl. lib. II, cap. 10; de Atheniensibus item cap. 12; nisi quod Atheniensis populus judicia exercebat. De Syracusanis lege Diodorum, lib. XI, cap. 72. Pars populi Atheniensis pauperrima nullum magistratum obire poterat (nempe ante bellum Persicum); vide Pollucem, VIII, 10, 130. Sed enim Atheniensium politia plurimas vices passa est. A. M.

6. *Ut Rhodi*. Liberi eo tempore Rhodii; alio tamen tempore sub paucorum dominatu fuerunt. Lege Athenæum, lib. X, cap. 13, et Strabonem, lib. XIV, pag. 965. De Rhodiis quid hic dixerit Cicero, licet conjectare e libro de Rep. III, sub finem. Reliqua pars lacunæ obscurior mihi est. A. M.

7. *Ut Athenis*. Athenis diu viguisse optimorum dominatum insigni testimonio Plato docet, Menex. p. 238 : Ἡ αὐτὴ πολιτεία καὶ τότε ἦν καὶ νῦν ἀριστοκρατία· καλεῖ δὲ ὁ μὲν αὐτὴν δημοκρατίαν, ὁ δὲ ἄλλο, ᾧ ἂν χαίρῃ· ἔστι δὲ τῇ ἀληθείᾳ μετ' εὐδοξίας πλήθους ἀριστοκρατία. Pergit porro ibidem confirmare Plato, neminem Athenis, qui virtute claresceret, in honoribus tulisse repulsam propter generis vel pecuniæ defectum : quæ oratio pugnare videtur cum Aristotele, aliisque scriptoribus. A. M.

8. *Nemo est civium, qui...* Haud

175 XXXII.[1] . . . *po*pulo aliquis unus[2], pluresque divitiores opulentioresque[3] exstitissent, tum ex eorum fastidio et superbia nata[4] esse commemorant, cedentibus ignavis et imbecillis, et arrogantiæ divitum succumbentibus. Si vero jus suum populi teneant, negant quidquam esse præstantius, liberius, beatius: quippe qui domini sint legum, judiciorum, belli, pacis, fœderum, capitis uniuscujusque, pecuniæ. Hanc unam | rite rempublicam, id est, rem populi, appellari putant. Itaque et a regum, et a patrum dominatione solere in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis populis reges requiri, aut potestatem atque opes optimatium[5]. Et vero negant oportere indomiti populi

P. 82 · P. 176 · P. 83

incommode pergas in sententia Platonis, quam subjunxit A. Maius huic loco, ita: «Nemo est civium (Athenis), qui quidem virtute clarescat, qui in honoribus ferat repulsam propter generis vel pecuniæ defectum». Mr.

XXXII. 1. Desiderantur paginæ duæ.

2. *Populo aliquis unus*, etc. Heinr. supplet *quum in populo*... tum verba *superbia nata* mutat in *superbiam natam*, deleto *et*. Displicebat ei sine dubio Maii conjectura post *nata* addentis *jura* vel *nomina nobilitatis*. Possis etiam conjicere «nata esse regna commemorant», quo ducunt, quæ mox de regnis et regibus dicuntur. Jungit autem Noster «superbiam, fastidium et arrogantiam» de Offic. I, 26, 90. Quod Heinr. volebat, *ex fastidio* nimirum *natam esse superbiam*, hujus contrarium dicit Cicero de Lege Agr. contr. Rull. lib. I, cap. 7, 20: «Superbia... nata... esse ex... fastidio videtur». De Fin. lib. I, cap. 3, 10, dixit *insolens fastidium*. Alia plane est sententia loci de Off. lib. II, cap. 12, 41: «Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causa, videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant, virtute præstantem»: ubi vide Beier. et ad sententiam et ad verba *unum aliquem*, quæ defendit contra Schellerum, vel potius recte explicat. Locis ab eo laudatis adde nostrum et orat. in Verr. act. II, lib. II, c. 52, 129: «Est consuetudo Siculorum... ut nonnumquam... eximant unum aliquem diem .. ex mense». Mr.

3. *Opulentioresque*. Quid differant *dives*, *opulentus*, *beatus* vide apud Fronton. de Different. vocab. tom. II, p. 473 ed. pr. A. Maii. Cr.

4. *Nata*. Num *jura* vel *nomina nobilitatis*? A. M.

5. *Aut potestatem atque opes optimatium*. Sic loquitur etiam Agrippa apud Dionem, lib. LII., cap. 9, in oratione ad Octavianum pro libertate restituenda. Vix autem dubito, quin Dio in utraque oratione, Agrippæ ac Mæcenatis, concinnanda præ oculis

vitio genus hoc totum liberi populi repudiari; concordi populo, et omnia referenti ad incolumitatem et
P. 169 ad libertatem suam, nihil esse || immutabilius, nihil firmius. Facillimam autem in ea republica esse concordiam, in qua idem conducat omnibus[6]; ex utilitatis varietatibus, quum aliis aliud expediat, nasci discordias. Itaque quum patres rerum potirentur, numquam constitisse civitatis statum; multo jam id in regnis minus, quoniam[7], ut ait Ennius,

Nulla regni sancta societas, nec fides est.

habuerit Ciceronis hanc politicam disputationem; id quod comparatione locorum cognoscere possumus. Fortasse igitur pars etiam aliqua amissarum Tullii super hac re sententiarum in Dione superest. Profecto idem Dio novam quamdam Philippicam e Tullianis Philippicis carptim delibatam recitat, lib. XLV, cap. 18 seqq. ne quid dicam de alia, lib. XLIV, cap. 23 seqq. Alienis sane scriptis copiose uti videmus Dionem, ita ut integram quoque Philisci ad Tullium consolationem adsciscere non dubitaverit, XXXVIII, 19 seqq. A. M.

6. *Conducat omnibus.* Citat hunc locum Nonius voc. *conducere*, sed pro *esse* legebat *esse posse*. A. M.

7. *Quoniam.* Cod. habet *quorum.* Ceterum vel *quoniam* scribendum videtur, vel in sequenti versu omittenda vox *regni.* A. M. [Est enim in cod. «nulla regni sancta societas, nec fides est». Ma.]—*Quorum.....nulla s. societas nec fides est.* Delevimus *regni*, monentibus Cr. et censoribus Lips. 1824, 8, pag. 59, et 12, pag. 91; Gotting. 1824, 84, præeuntibusque Heinr. et Lehn. Schützius maluit præferre A. Maii conjecturam *quoniam*, ut versum scilicet servaret «nulla regni sancta societas nec fides est», vel potius versus monstrum. Vide Beier. ad Cic. de Offic. lib. I, cap. 8, p. 59 et pag. 356, et ad versum et ad ejus sensum. Sed jam non curamus versum. Gravius illud est, quod nostro loco hæc Ennii quæ dicitur esse sententia plane non convenit. Videmur enim ex loco de Offic. laudato, ea id significare, regnum inter duos divisum reges numquam esse concors, neque societatem duorum regum unius regni esse fidelem. Eumdem sensum habet locus Livii, lib. I, c. 14, quem laudat A. Maius, itemque Lucani, cujus locum plenius adscribam: «Nulla fides regni sociis, omnisque potestas Impatiens consortis erit»: quos Ennii sententiam et verba imitatos esse ait A. Maius. Quod si verum est, et nos negare nolumus: qui, quæso, convenit hic sensus loco nostro, in quo potius illud significare vult Noster, quod dixit de Offic. lib. III, cap. 6, 32: «Nulla... nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est»; quem locum item, ut cum Ennii verbis convenientem, laudavit A. Maius? Certe hoc velle debet Noster: libertate populi et jurum æquitate sublata male contineri rempublicam, et semper mutuam esse inter regem et subditos aliquam diffidentiam. Quare vel Cice-

Quare quum lex sit civilis societatis vincu | lum[8], jus autem legis æquale[9], quo jure societas civium teneri potest, quum par non sit conditio civium? Si enim pecunias æquari non placet; si ingenia omnium paria P. 84
esse non possunt: jura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem republica. Quid est enim civitas[10], nisi juris societas[11]? || . . . .

XXXIII. . . . . Ceteras vero respublicas ne appellan- P. 53
das quidem putant iis nominibus, quibus illæ sese appellari velint. Cur enim regem appellem, Jovis optimi nomine[1], hominem dominandi cupidum, aut imperii

ronem Ennii verba sive consulto, sive imprudentem in aliam detorsisse sententiam existimo, vel locum nescio quomodo seu corruptum, seu interpolatum. Steinackerus servavit scriptionem codicis « in regnis... quorum... nulla regni sancta, etc. » nescio quid haud ingratæ negligentiæ subodoratus. Ma.

8. *Civilis societatis vinculum.* Notemus moralem legis definitionem. [Cicero, de Legg. lib. I, cap. 6, 18: « Lex est ratio summa, insita in natura, quæ jubet ea, quæ facienda sunt, prohibetque contraria, a lege ducendum est juris exordium, etc. » Vide ed. Mos. et nostr. p. 46, ibid. annot. Mos. Ca.] Item *vinculum*, quum alibi sit *vinclum*. A. M.

9. *Jus autem legis æquale.* Distinxit Cr. post *autem*, subaudiens *sit*. Ad v. *jus* hæc Vill. *et le principe de la loi étant l'égalité*, quasi *vis* pro *jus* legisset, neque tamen vel verbo monuit. Sed *jus* retinendum est. Ca.

10. *Quid est enim civitas, nisi juris societas?* Eodem fere modo civitatem definit infra lib. VI, c. 13 (Somn. Scip. 3): « Concilia, cœtusque hominum, jure sociati, quæ civitates appellantur ». Conf. etiam quæ supra posuimus ad principium cap. 25. Ma.

11. Desiderantur paginæ duæ. — In amissis paginis duabus pergebat, ut reor, auctor dicere de statu populari, qui sit naturæ maxime consentaneus, et cui probe uni convenire videatur nomen reip. ac societatis. Certe hunc Tullii hiatum egregie explere videtur Dio, lib. LII, cap. 4: Ἡ μὲν ἰσονομία τό τε πρόσρημα εὐώνυμον, καὶ τὸ ἔργον δικαιότατον ἔχει· τήν τε γὰρ φύσιν τὴν αὐτήν τινας εἰληχότας, καὶ ὁμοφύλους ἀλλήλοις ὄντας, κ. τ. λ. quo Dionis capite vix paullo plus materiæ continetur, quam huic lacunæ congrueret. Item in hac lacuna haud fortasse inepte collocarentur Lactantii verba de æquitate, qua quis se cum ceteris in rep. coæquat, quæ scribemus in tertio libro. A. M.

XXXIII. 1. *Jovis optimi nomine.* Ubicumque Jovis nomen legitur, vel simpliciter scriptum invenies *Jupiter*, vel *Jupiter optimus maximus*, vel apud poetas *Jupiter summus*: Virgil. Æneid. VI, vers. 123, *Jupiter maximus*; Horat. Serm. I, 2, 17, *Jupiter supremus*; Horat. Od. I, 32, 15 seq. nusquam *Jupiter optimus*, nisi quod

singularis, populo oppresso dominantem[2], non tyrannum potius? Tam enim esse clemens tyrannus, quam rex importunus potest : ut hoc populorum intersit, P.
utrum comi domino, an aspero serviant; quin serviant
P. 54 quidem, fieri non potest[3]. Quo autem modo assequi poterat Lacedæmon illa tum, quum præstare putabatur disciplina reipublicæ, ut bonis uteretur justisque regibus, quum esset habendus rex, quicumque genere regio natus esset[4]? Nam optimates quidem quis

in explicatione nominis *Jovis optimi maximi* de Natur. Deor. II, 25, 64, separatur utrumque ἐπίθετον, scribiturque : « Et quidem ante optimus, id est, beneficentissimus, quam maximus, quia majus est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere ». Sed tamen ibi quoque præcedunt ἐπίθετα eadem conjuncta : « a majoribus autem nostris (dictus est) optimus maximus ». Vide ibid. Davis. et Creuz. in ed. Cr. et nostr. p. 305 seq. add. Creuz. Symb. et Mythol. II, p. 546. Habet igitur, qui suspicatur scribendum esse nostro quoque loco « Jovis optimi maximi nomine », quo tueatur emendationem : præsertim quum *optimi* ortum esse possit ex compendio amborum vocabulorum OPT. MI. At contra suadent res ipsa et Cicero. Respicitur enim hoc loco non potentia regis et majestas, sed beneficentia. Hanc igitur tantummodo Jovis virtutem apponere attinebat. Sed etiam in ipsis his libris et in eadem fere re Cicero plane ita, ut nostro loco loquutus est, videlicet lib. III, cap. 14 : « Sunt enim omnes, qui in populum vitæ necisque potestatem habent, tyranni, sed se Jovis optimi nomine malunt reges vocari ». Ubi quod nostro loco faciendum fuit, scriptionem *Jovis optimi* eo ipso defendit Angelus Maius, quod una respiciatur regis beneficentia. Mr.

2. *Hominem dominandi cupidum... populo oppresso dominantem.* Non admodum placet hæc ejusdem verbi repetitio, ideoque suspicor aut delenda esse verba « hominem dominandi cupidum aut imperii singularis » [ego certe pro voce *hominem* intercesserim. Mr.], vel « populo oppresso dominantem »; aut scribendum : « hominem cupidum imperii singularis populove oppresso dominantem ». Cr.

3. *Quin serviant, quidem fieri non potest.* Cod. « quin serviant quidem fieri non potest ». Steinacker. et Lehn. tacite distinctionem minorem posuerunt post *quidem*, nos maluimus cum Heinr. distinguere post *serviant*, et addere *id*, quod inter finem prioris et principium alterius paginæ facile potuit excidere. Quod ad loci structuram simile est illud, quod legitur de Fin. lib. I, cap. 8, 27 : « Fieri ... nullo pacto potest, ut non dicas, quid non probes ». Orat. 70, 233 : « Abesse non potest, quin ejusdem hominis sit, probos improbare, qui improbos probet ». Mr.

4. *Quicumque genere regio natus esset?* Laconicam rempubl. studiose vituperat Aristoteles, Reip. lib. II, cap. 9; contra in cælum tollit Xenophon libro, quem de ejusdem institutis conscripsit. Isocrates varius est, mo-

ferat, qui non populi concessu, sed suis comitiis hoc sibi nomen arrogaverunt? Qui enim judicatur iste optimus[5] doctrina, artibus, studiis[6]? || Audio; P. 86
quando[7]. . . . .

XXXIV. . . . . . [1] si fortuito id faciet, tam cito evertetur, quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad P. 179

do enim laudat, modo secus. Regnum certe hereditarium tolli Lacedæmone, eligique optimum regem volebat auctor libri ejus, qui deprehensus ab Agesilao fuit domi Lysandri mortui; quem librum ephori prudenter aboleverunt. Lege Plutarchum, Apophth. Lac. tom. VI, p. 856. Huc pertinent illa oratoria Plinii Panegyr. cap. 7: «Summæ potestatis heredem tantum intra domum tuam quæras? non per totam civitatem circumferas oculos? imperaturus omnibus eligi debet ex omnibus». A. M.

5. *Iste optimus*. Car. Sigonius ad h. l. ita: Ego legendum existimo *optimas*, ut etiam in Sextiana, Paulli Manutii commentario non erudite minus, quam eloquenter, explicata. Qui ita se gerebant, ut sua consilia optimo cuique probarentur, *optimates* habebantur. Quis est ergo *optimas* ille? Expositis autem memorabilibus omnibus reip. romanæ institutis, credo tandem Scipionem, ut æquatis plebis et patriciorum opibus resp. constituta sic temperata sit, docuisse: tum vero civem ejus etiam reip. quem vere optimatem, quod optimam tractet remp. possumus appellare, quodammodo depinxisse, atque eum a populari separasse. Ex qua descriptione hæc sunt, ut opinor, quibus ait optimatem et doctrina, artibus et studiis judicari. Præclare scribit etiam Aristoteles ἀριστοκρατικὸν esse illum, cui proposita sit legum et veteris disciplinæ tutela. Ma.

6. *Artibus, studiis?* Huc usque pagina codicis. Sequentia duo verba supplet Nonius, qui hunc locum e lib. I de Rep. citat vocab. *æmulus*: quamquam Tullianus locus apud ipsum quoque Nonium mutilationem passus est, quandoquidem desideratur in eo vox *æmulus*, quæ propter exempli necessitatem abesse non debuit. Itaque et editor Parisiacus asterisco locum notavit; Antverpiensis vero in margine monuit desiderari hic partem sententiæ. Codices Nonii, qui multi sunt, Vaticani nullam huic vulneri medicinam faciunt; neque enim editionum textui quidquam adjiciunt. Videtur autem Tullius æmulationem commemorasse civium in libero populo virtute inter se certantium; cujus certaminis is esset finis, ut optimus quisque ad honores eveheretur populi suffragiis; quæ est vera natura reipubl. ab optimatibus administratæ. Tullii locum vel exprimit, vel certe illustrat Dion, LII, 9. A. M.

7. *Quando*. Videtur supplendum: «audio; quando ab æmulis ceteris præstare judicatur». Locum imitatur Lactant. Inst. lib. VII, cap. 3, § 13. — Agit jam Cicero de vero optimate, viro scilicet prædito doctrinarum bonarumque artium ornatibus; cui jus æque antiquum ac novum nobilitatis honores tribuit. Quid lateat in lacuna partim certe divinare licet. A. M.

XXXIV. 1. Desiderantur paginæ duæ.

gubernacula accesserit [2]. Quod si liber populus, deliget, quibus se committat; deligetque, si modo sal-
P. 87 vus esse vult, optimum quemque [3]: certe in optimorum consiliis posita est civitatum [4] salus; præsertim quum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animo præessent imbecillioribus, sed ut hi etiam
P. 180 parere summis velint [5]. Verum hunc op | timum sta-

2. *Ad gubernacula accesserit.* Hac ipsa imagine sententiaque utitur Philo Judæus in opusculo politico περὶ καταστάσεως ἄρχοντος. Jam cosmos in Creta, ephoros Spartæ fortuito fere sic eligi solitos criminatur Aristoteles, Reip. lib. II, cap. 9, 10. Itaque et de his fortasse loquutus est Cicero in lacuna; præsertim quum ante illam reprehensio fiat regni hereditarii Laconum. A. M.

3. *Optimum quemque.* Quidam tibicen, ut Varro auctor est (apud Augustinum de Quant. Anim. lib. XIX, cap. 33), ita populum delectavit, ut rex fieret. Ergo is saltem populus salvus esse nolebat. Ceterum de optimo quoque ad imperium evehendo legatur Aristoteles, lib. III, cap. 17. Jus electionum populò concessit Solon (Aristot. Reip. lib. II, cap. 12); genusque electile imperii placet Philoni in opere prædicto. A. M.

4. *Civitatum.* Cod. habet *civitatium.* Nihil impedio, quo minus gen. plur. substantivi *civitas* scribatur *civitatium*, quamquam Cicero hac forma non videtur esse usus; vide modo Schneiderum, Gr. Lat. (Formenl.) I, p. 253. Illud moneo, non convenire huic loco, si antecedentia spectes, genitivum pluralis numeri, neque eum a Cicerone profectum videri, sed ortum ex duarum lectionum conjunctione, quæ fortasse jam in antiquissimis codicibus locum habuerunt. A Cicerone enim profectum esse potest, vel *civium* vel *civitatis*. Utramque fortasse scriptionem aliquis ita conjunxerat: *civitatis*, unde religiosus quidam scriptor fecit *civitatium*. Equidem credo Ciceronem scripsisse « posita est civitatis salus », eo sensu, quo est in Somn. Scip. III (de Rep. VI, 13): « Cœtusque hominum, jure sociati, quæ civitates appellantur ». Nostro loco quum aliquis explicandi causa recte superscripsisset *civium*, et lectionis varietas et corruptio, quam in contextis habemus, orta esse videtur. Veri autem similem esse nostram conjecturam, arguunt etiam, quæ sequuntur: « Præsertim quum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animi præessent imbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis velint »: ubi nisi ex superioribus intellexeris *cives*, scribendum erit: *summi virtute et animo viri.* Ms.

5. *Parere summis velint.* Notabilis hæc sententia aliquot auctorum locis confirmanda est. Dionysius quidem in historiæ prooemio ait: Φύσεως δὴ νόμος ἅπασι κοινὸς, ὃν οὐδεὶς καταλύσει χρόνος, ἄρχειν ἀεὶ τῶν ἡττόνων τοὺς κρείττονας, « equidem naturæ lex est apud omnes recepta, quam nulla ætas delebit, nempe ut meliores deterioribus imperent ». Tum Sallustius, Catil. 2: « Imperium semper ad optumum quemque a minus bono transfertur ». Item optimus orator apud auctorem rei mi-

tum pravis hominum opinionibus eversum esse di-
cunt, qui ignoratione virtutis, quæ quum in paucis
est, tum in paucis judicatur et cernitur, opulentos
homines et copiosos, tum genere nobili natos, esse
88 optimos putant[6]. Hoc errore vulgi quum rempubli-
cam opes paucorum, non virtutes, tenere cœperunt,
nomen illi principes optimatium mordicus tenent,
re autem carent eo nomine. Nam divitiæ, || nomen, P. 117
opes vacuæ consilio, et vivendi atque aliis imperandi
modo[7], dedecoris plenæ sunt et insolentis superbiæ;
nec ulla deformior species[8] est civitatis, quam illa,
in qua opulentissimi optimi putantur[9]. Virtute vero
gubernante rempublicam, quid potest esse præcla-
rius? quum is, qui imperat aliis, servit ipse nulli cu-
piditati[10]; quum, quas ad res cives instituit et vocat,

literis (ed. Plantin. p. 83), ait: « Ad illum major pars hominum decurrit, quem ingenio natura donaverit ». Cf. et Platonem, Leg. III, p. 690. A. M.

6. *Esse optimos putant*. Contra Juvenalis præceptum, S. VIII, 20: « nobilitas sola est atque unica virtus ». Laudabili autem temperatione Germani (apud Tacitum de Mor. German. 7), « reges ex nobilitate, duces ex virtute sumebant ». A. M.

7. *Vacuæ ... vivendi ... modo*. Non diffiteor, non satis placere mihi hanc dictionem: *vacuæ consilio* intelligo: « vacuæ vivendi et imperandi modo » vix concoquo, nisi scribas « vacuæ justo vivendi atque aliis imperandi modo ». Similis est nostro loco de Div. lib. I, cap. 29, 60, « visa, a mente et ratione vacua ». Ma.

8. *Deformior species*. Ad v. *deformior species* conferri meretur Epist. ad Familiares, lib. X, 6: « In istis amplissimis nominibus honorum non modo dignitas nulla erit, sed erit summa deformitas ». Ma.

9. *Opulentissimi optimi putantur. Virtute vero*, etc. Atqui Romæ jam inde a Servii Tullii ætate comitia fuerunt in locupletium potestate. Dionys. lib. IV, cap. 19 seqq. Huc fere pertinent poetarum justæ querelæ politicis audiendæ. Ovid. Fast. I, 217: « dat census honores, Census amicitias; pauper ubique jacet ». Tum Juvenalis, I, 112; Horatius, Sat. II, 3, 95. Quin ipsum Jovem *pecuniam* appellatum tradit Augustinus, Civ. Dei lib. VIII, cap. 12. Adde et Junonem atque Apollinem *monetam*, Lactant. Inst. lib. II, cap. 7, et in nummis Commodi apud Eckh. tom. VII, p. 122. Immo deam diserte *pecuniam* Augustin. Civ. Dei, IV, 21, 24. A. M.

10. *Servit ipse nulli cupiditati*. Arduum et tamen necessarium præceptum! Sic Cicero jubet, Leg. III, 3: « magistratuum ordo vitio vacato, ce-

P. 118 eas omnes complexus est | ipse; nec leges imponit
populo, quibus ipse non pareat[11]; sed suam vitam, P. 89
ut legem, præfert suis civibus. Qui si unus satis
omnia consequi posset, nihil opus esset pluribus; si
universi videre optimum, et in eo consentire pos-
sent', nemo delectos principes quæreret. Difficultas
ineundi consilii rem[12] a rege ad plures; error et te-
meritas populorum a multitudine ad paucos transtu-
lit[13]. Sic inter infirmitatem[14] uni || us, temeritatemque P. 331
multorum, medium optimates possederunt locum,
quo nihil potest esse moderatius: quibus rempubli-
cam tuentibus, beatissimos esse populos necesse est,
vacuos omni cura et cogitatione[15], aliis permisso otio

teris specimen esto». Theodoricus rex apud Cassiod. Var. lib. I, cap. 12, ad quemdam magistratum: «Esto innocentiæ templum, temperantiæ sacrarium, ara justitiæ». Confer eumdem, lib. III, cap. 11, 13: nec non Platonem, Leg. IV, p. 708. A. M.

11. *Quibus ipse non pareat.* Hinc Cæsar optimus Alexander, et hujus Tulliani de Rep. operis lector assiduus (vide testimonium Lampridii), scripsit cod. Just. VI, 23, 3: «Licet lex imperii solemnibus juris imperatorem solverit, nihil tamen magis proprium imperii est, quam legibus vivere». Conf. ceteroqui Plinium, Panegyr. cap. 65. Eamdem Tacitus laudem maximo Romanorum regi tribuit, Annal. III, 26: «Præcipuus Servius Tullius sanctor legum fuit, quis etiam reges obtemperarent». Justinus, lib. III, cap. 2, ait: «Lycurgum nihil lege ulla in alios sanxisse, cujus non ipse primus in se documenta daret». Cassiodorius, Var. lib. V, cap. 18: «Nulli gravis est jussio quæ constringit et principem». Cf. eumdem, I, 12; IX, 18. A. M.

12. *Rem.* Rem pro *rerum summa* poni manifestum est. Ma.

13. *Ad paucos transtulit.* De his copiose disputat Aristoteles, Reipubl. III, 14, 15, 16. A. M.

14. *Sic inter infirmitatem unius.* *Infirmitatem* referendum est ad «difficultatem ineundi consilii» et ad verba, quæ paullo superius leguntur: «si unus satis omnia consequi posset». Quæ nisi essent satis manifesta, ego non adversaturus essem, si quis diceret *infirmitatem* esse glossam, eamque pravam, antiquæ scriptionis *impotentiam* (pro animi effrenatione) a Cicerone profectæ, quia illud potissimum in imperio unius periculum esse sentit Scipio, ne dominandi cupiditate abripiatur, neque sibi ipsi temperare possit. Sed manum abstineo. Ma.

15. *Vacuos omni cura et cogitatione.* Hæc quum legissem, vix me continui, quo minus cum Cicerone expostularem. Tene, dixi, istorum hominum similem esse, qui *ultra* hominum captum sibi sapere videntur, sed, ne alii ratione sua utantur, et

suo, quibus id tuendum est, neque committendum, ut sua commoda populus negligi a principibus putet. P. 90
Nam æquabilitas quidem juris, quam amplexantur liberi populi, neque servari potest[16]: ipsi enim | po- P. 234
puli, quamvis soluti effrenatique sint, præcipue multis multa tribuunt, et est in ipsis magnus delectus hominum et dignitatum; eaque, quæ appellatur æqua-

cogitent homines se esse juraque secum nata, omni ope cavere student? Sed mox in concordiam cum eo redii, reputans, verbis iisdem fere alio quoque loco nostrum esse usum, neque de ea re cogitasse quam ego suspicabar. Ita enim de Or. lib. II, cap. 44, 186: «Omni mente in ea cogitatione curaque versor, ut odorer, quam sagacissime possim, quid sentiam». Attamen animadvertens, aliam hujus, quam nostri, loci esse rationem, redii ad dubia, quæ prima loci lectione subierant animum: *cogitatione* si scripsisset Cicero, nihil aliud diceret, quam quod modo dixit voce *cura*, quum non dicat «de quanam re cogitent populi», quos nunc «cogitatione vacuos» fore ait. Id vero vult, ea ratione eos beatissimos fore, si et curis liberentur, neque seditionum turbis ultro citroque agantur. Conjeci igitur: «vacuos omni cura et agitatione». Neque facilius duo invicem permutantur vocabula, quam *cogitatio* et *agitatio*. Ita jungit Noster de Div. II, 62, 128: «animus ... agitatione et motu vacuus». Ma. — Inest levis ironia in hoc loco, nec obliviscendum, Scipionem h. l. ex persona ejus loqui, qui optimatibus faveat. Vide fin. cap. «Hæc fere... disputari solent». Ca.

16. *Neque servari potest.* Ita cod. pro *ne servari quidem*, vel pro *servari non*. — *Nam æquabilitas... iniquissima est.* Duo hoc loco sunt monenda, quorum ansam dant A. Maii annotationes criticæ. Prima est ad v. *servari potest*: «Ita cod. pro *ne servari quidem*, vel pro *servari non*». Quo nihil est minus verum et accurate dictum. An Ciceronem scripsisse vult, ut scripsit Columella, lib. III, cap. 21, p. 150 Bip. «quo vitis neque folium notabile gerit», pro «ne folium quidem?» an *neque* pro *non* dicitur, ut in formulis, «nec vero, neque autem, nec obediens, nec opinatus?» an librarius erravit, corrigendumque alterutro modo proposito? Nihil horum: sed erravit Maius, qui non vidit, verba «ipsi enim populi... et dignitatum» quasi in parenthesi esse posita, jungendaque hæc: «Nam æquabilitas... neque servari potest... eaque, quæ appellatur æquabilitas, iniquissima est». Ita Noster de Div. lib. II, cap. 43: «Hi nec totidem annos viderunt (anno enim Procli vita brevior fuit); multumque is fratri rerum gestarum gloria præstitit». Quæ constructio nostræ plane est gemina. Alterum illud est, quod ad v. *dilectus* scripsit A. Maius: ita cod. pro *delectus*: et in Add. sic var. lect. Cicer. Leg. I, 6, 19. Quasi vero vel idem sit, utrum hoc an illud scribas, vel *dilectus* scribere præstet? Utrumque vocabulum auctores habet probos scriptores; neque tamen idem est, utrum *delectus* scribas an *dilectus*.

bilitas, iniquissima est[17]. Quum enim par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni populo, necesse est ipsa æquitas iniquissima sit: quod in iis civitatibus, quæ ab optimis reguntur, accidere non
P. 235 potest. Hæc fere, Læli, et quædam ejusdem generis ab iis, qui eam formam reipublicæ maxime laudant, disputari solent.

XXXV. Tum Lælius, Quid? | tu, inquit, Scipio, e tribus istis[1], quid maxime probas? — Scip. Recte quæris, quid maxime e tribus; quoniam eorum nul- P. 91
lum ipsum per se separatim[2] probo; anteponoque singulis illud, quod conflatum fuerit ex omnibus. Sed si unum ac simplex probandum[3]... regium ...bem

Delectum enim est, quod sumis vel unum, vel plura ex multis, separando quod delegisti; *dilectum*, quod, distinctis potioribus a minus bonis, præfers, his rejectis. Illo vero apud Ciceronem de Legg. loco Davisii, Gœrenzii nostrique libri omnes constanter servant *delectus*. Mr.

17. *Iniquissima est. Iniquissima sit* est in cod. quod nos correximus. Mr.

XXX. 1. *Tum Lælius, Quid, tu, inquit, Scipio, e tribus istis, quid maxime probas?* Ita distinximus cum Heinrich. et Lehnero, quamvis Cens. Lips. loc. cit. pag. 90, præferat Steinackeri modum, qui scripsit: «quid tu? inquit, Scipio; e tribus, etc.» Schützius, «Quid? tu, inquit, Scipio e tribus, etc.» Villem. «Quid tu, inquit, Scipio, e tribus istis, quid, etc.» A. Maius pessime omnium: «Quid? tu inquit, Scipio, e tribus istis, quid, etc.» Ad rem conf. supra cap. 30. Mr.

2. *Per se separatim probo.* Legit *separatum* Mos. hæc addens: Ita scribendum duxi cum Heinrich. ut est in cod. a prima manu, quam scriptionem corrector in pejus mutasse mihi videtur: non enim vult Scipio, «se nullum genus separato modo probare», sed: «nullum, si plane separetur a reliquis et seorsim spectetur». Neque aliquis mihi opponat loca, cujusmodi est de Nat. Deor. lib. II, cap. 66, 165, «et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt»: ut dictum sit pro: «singulos ab universis separatos». Jungenda sunt *separatim diligunt*, id est, præter ceteros. Quod non cadere in nostrum locum vidit etiam Cens. Lips. l. c. p. 91, qui probat Heinrichii lectionem. Mr.

3. *Simplex probandum.* Lacera pagella, cujus verba obliterata sic Maius restituit: «sit, regium pro*bem*, atque in pri*mis* laudem. In primo autem, *quod* h. l.» Et post: «et eos conservantis stu*dio*sius, quam redigentis in servitu*tem*: ut sane utilius sit faculta*tibus* et mente exi*guos*». — [Non credo, Ciceronem junxisse unquam hæc verba, *mente exiguos*, et hoc certe loco, si minus in aliis, hariolatum

...... pri... ..... In ....t.. .... | hoc loco appellatur, oc- P. 236
currit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis ita
consulentis suis civibus, et eos conservantis stu...sius,
quam ....gentis ....tem .. ..us ....tibus ....
...guos sustentari unius optimi et summi viri dili-
gentia[4]. Adsunt optimates[5], qui se melius hoc idem
facere profiteantur; plusque fore dicant in pluribus
P. 131 consilii, quam in uno, et eam || dem tamen æquitatem P. 92
et fidem. Ecce autem maxima voce clamat populus,
neque se uni, neque paucis velle parere; libertate ne
feris quidem quidquam esse dulcius; hac omnes ca-
rere, sive regi, sive optimatibus serviant. Ita caritate
nos capiunt reges, consilio optimates, libertate po-
puli[6]: ut in comparando difficile ad eligendum sit,

esse A. Maium. Est quidem apud Claudianum in Entrop. lib. II, cap. 381, *exiguus animi*: sed hoc nihil ad nostrum locum et scriptorem. Ego vero, ne ipse hariolari videar, manum a corrigendo abstineo. Mr.] — Hæc Maius addit: Exin pagellæ angulus lacer est, ita ut in obliquo vulnere sex fere verba perierint, quæ ego suppputatis literarum spatiis restituere conatus sum, neque tamen mea pro Tullianis haberi volo. — Heinr. omnes omnino voces et literas, quas A. Maius supplendo loco addidit, omisit: Sch. omnes recepit, neque vero in nota accurate, quid in cod. scriptum fuerit, indicavit; neque in contextu additamenta typorum varietate distinxit. Steinackerus omisit verba *atque* ... *quod*, et *ut sane* usque ad literas *exig.* quia ei A. Maii supplementa non multum probabilitatis habere visa sunt. Lehn. recepit omnia ut Schütz. uterque vero non plane, ut volebat A. Maius. Schützius enim pro *autem genere* dedit *genere tamen*, non inspectis Addendis editionis romanæ: Lehnerus vero omisit *genere*, quod noluisse credo omissum A. Maium. Mr.

4. *Optimi et summi viri diligentia.* Boni regis officium verissime scribit Polybius, V, 11: βασιλέως ἔργον ἐστὶ τὸ πάντας εὖ ποιοῦντα, διὰ τὴν εὐεργεσίαν καὶ φιλανθρωπίαν ἀγαπώμενον, ἑκόντων ἡγεῖσθαι καὶ προστατεῖν: « regis officium est, bene de omnibus merendo, hunc beneficiorum suorum atque humanitatis fructum referre, ut volentibus imperio præsit ac moderetur ». Brevius Cassiodorius, ep. IX, 9: « Disciplina imperandi est, amare, quod multis expedit ». A. M.

5. *Adsunt optimates.* Prosopopœia, quæ est in verbis, *Adsunt optimates*, etc. indicat, quam difficulter pronuntiet Scipio, quale genus optimum judicet. Cr.

6. *Ita caritate ... populi.* Paullo longior est ad h. l. Villemanii annotatio, cujus hæc est sententia: Videri potest Scipio non admodum favere libertati populi, quum ita dubius hæ-

quid maxime velis[7]. — Læl. Credo, inquit; sed expediri, | quæ restant, vix poterunt, si hoc inchoatum P. 131 reliqueris.

XXXVI. Scip. Imitemur[1] ergo Aratum[2], qui magnis de rebus dicere exordiens, a Jove incipiendum putat. — Læl. Quo[3] Jove? aut quid habet illius carminis simile hæc oratio? — Scip. Tantum, inquit, ut rite P. 93 ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti

ret in eligendo. Sed Cicero, cujus re vera hæc est sententia, alibi quoque non probari sibi populi nimiam potestatem haud obscure significavit, v. c. de Legg. lib. III, cap. 17, 37, ubi Atticus ex mente Tullii, « Mihi vero, ait, nihil umquam populare placuit ». Præterea Scipio Æmilianus, quamquam minime cupidus patriæ libertatis exstinguendæ, et honoribus et vita peracta sublimis quasi erat et elatus supra vulgus, et sua et aliorum opinione, oderatque turbulentas populi conciones, et tribunorum in ipsum quoque jactata probra : imperio assuetus militari, fori libertatem, vel licentiam potius, impatienter ferebat. Accedebat philosophorum græcorum assidua lectio, qua factum est, ut displicerent ei conventus qualescumque, in quibus, pro ratione, sæpissime libido et ira studiumque dominabantur. Neque idem umquam Xenophontis Cyropædiam de manibus deponebat, qua e regis potissimum probi imperio reipublicæ salutem prodire docetur. Mr.

7. *Quid maxime velis.* Hanc controversiam ventilat Aristoteles, Reip. lib. III, cum quo Cicero valde conspirat : sed tamen ille Græcus rem copiosius illustrat. A. M.

XXXVI. 1. *Imitemur.* Cod. secunda manu; at prima, *imitabor*, quæ lectio item probabilis est. A. M. — Servat Mos. *imitabor*.

2. *Aratum.* Aratus, Phænom. v. 1, ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα; quod Arati initium dicitur mirabile a Suida voc. Ἄρατος Σολεύς. Hæc phænomena latinis versibus Cicero interpretatus erat, ipsumque exordium exstat de Legg. II, 3; isque locus huic politico valde similis est. « Q. ordire igitur. — M. A Jove musarum primordia, sicut in Aratio carmine orsi sumus. — Q. Quorsum istuc? — M. Quia nunc itidem ab eodem, et a ceteris diis sunt nobis agendi capienda primordia ». Sic Plato, quem Cicero studiose sectatur, leges ordiens (lib. IV, p. 712), θεὸν δὲ πρὸς τὴν τῆς πόλεως κατασκευὴν ἐπικαλώμεθα. Hunc invocandi sub dicendi initiis morem tenebant Cato et Gracchus, Scipionis æquales, teste Servio ad Æn. VII, 259, XI, 301. A. M.

3. *Quo Jove?* Mira sane hæc est quæstio : aliter enim intelligi nequit, quam *quonam Jove*, vel *quanam ratione eum spectans?* Fortasse scripsit Cicero *Qui Jove?* Cr. — Admodum arridet hæc suspicio. Idem cogitasse videntur Villem. et Kobbius, ut ex eorum versionibus suspicari licet. Ego vero pleniorem etiam locutionem desidero : *Qui a Jove?* vel *Quid a Jove?* Mr.

expolitique[4] uno ore consentiunt. — Quid? inquit Lælius. — Et ille, Quid censes, nisi quod est || ante P. 165
oculos? Sive hæc ad utilitatem vitæ constituta sint[5] a principibus rerumpublicarum, ut rex putaretur unus esse in cælo, qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret[6]; idemque et rex, et pater haberetur omnium : magna auctoritas est, multique testes
P. 94 (siquidem omnes multos appellari placet), ita consensisse gentes, decretis videlicet principum, nihil

4. *Expolitique*. Cod. prima manu, «omnes doctique expoliri»; tum factum «docti indoctique expoliri». Jam *expoliri* vel convertendum est, ut me sapiens vir monuit, in hæc verba *uno ore;* vel est scribendum «omnes indocti expolitique». [Corr. «docti expolitique consentiunt»; sic Cicer. de Orat. lib. I, cap. 22, «doctus atque eruditus». A. M. in Emm.] — *Omnes doctrina expoliti consentiunt.* Ita ponderatis rationibus omnibus rescribendum duxi, eoque si minus Ciceronis manum restituisse, tamen ad eam proxime accessisse mihi videor. A. Maius dedit «omnes docti indoctique uno ore consentiunt» : qua lectione nemo facile aliquid aptius esse judicet. Sed eam nonnisi conjecturæ, sapientis quidem viri, deberi videmus ex A. Maii notis criticis, qui in Add. quasi viro isto sapienti jam sapientior, *docti expolitique* nos scribere jubet, exemplo allato ad rem propositam parum facience. Ego igitur ex vestigiis codicis a prima manu relictis *doctique expoliri* haud difficulter et minima mutatione elici posse putabam *doctrina expoliti.* Illud *indocti* est correctoris, qui recordabatur versus Horatiani Epp. II, 1, 117, «Scribimus indocti doctique poemata passim». Sed noster, opinor, vult, omnes *doctrina expolitos* in eo consentire, quippe qui a poetis potissimum «Jovem deorum hominumque regem» appellare didicerint. Favet nostræ scriptioni ipse Cicero de Orat. lib. III, cap. 34, 139, «quis Dionem Syracusium doctrinis omnibus expolivit?» Heinr. ad versum Horatianum, quem laudavimus, accommodata lectione, scripsit «omnes indocti doctique consentiunt». Sch. recepit A. Maii correctionem ex Addendis : ad quam recte monet Steinackerus : «ut crederem, adducerer, si *doctos* diceret *expolitos* Cicero, qui *studiis*, *artibus*, *doctrina expolitos* solet». Vides eum haud procul a nostra emendatione abfuisse. Maluit tamen ejicere *expoliri*, quam corrigere, scripsitque *docti indoctique*, quod item fecit Lehn. Mr.

5. *Sive hæc... constituta sunt... sive hæc... didicimus.* Ita rescribendum visum est, ut Cicero secum ipse in concordiam redeat. In cod. et edd. omnibus est *sint.* Vide quæ annotavimus in nostra editione ad cap. 35 circa finem. Idem faciendum esse monet etiam Cr. in schedis mecum communicatis. Mr.

6. *Ut ait Homerus, totum Olympum converteret.* Ita cum Villem. Heinr. et Steinack. scripsi, quum in cod. et rell. edd. sit : «ut ait totum Olympum Homerus, converteret», vocabulorum

P. 166 esse rege melius, quo | niam deos omnes censent unius regi numine. Sive hæc in errore imperitorum posita esse, et fabularum similia didicimus; audiamus communes quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quæ nos vix audiendo cognoscimus. — Quinam, inquit Lælius, isti sunt? Et ille, Qui natura omnium rerum[7] pervestiganda senserunt, omnem hunc mundum mente[8] || ....

transpositione non a Cicerone, sed a librario orta. Mr.

7. *Natura omnium rerum pervestiganda.* Ad eumdem modum scripsit Cicero de Orat. lib. I, cap. 3, 9: «qui omnia... vel scientiæ pervestigatione, vel disserendi ratione comprehenderint». Verbum, quod sequitur, *senserunt*, cur jugulaverit, vel certe omiserit, Schützius, nulla apparet causa idonea, nisi quod ita placuerit operis. Commode finivit hanc periodum Vill. scribens: «*que ce monde tout entier est mû par une ame universelle*». Ad rem facit Cic. de Nat. Deor. I, 15, 39. Mr.

8. *Omnem hunc mundum mente.* Quid hujus hiatus causa desideremus, certis prope indiciis cognoscimus. Quippe auctor ut unius dominatum suadeat, transit ad imaginem mundi, quem ex sententia Timæi Platonici et unum esse ait, et mente seu anima præditum, a qua idem ceu monarcha quodam et domino regitur. Sic Cicero Timæi interpres, cap. 5: «primum ut mundus animans; deinde ut unus esset». Hac opinione utitur etiam Virgilius, Æn. VI, 724, quo loco legendus est Servius. Lege etiam Sextum Emp. lib. contr. Physic. cap. 95. Obscura gravisque videbatur hæc quæstio Augustino de Consensu Evangel. I, 35. Sed merito contra eos, qui cælum esse animal aiebant, librum scripsit Diodorus ὁ μονάζων, quarti sæculi homo, ut ait Suidas. Nunc vero has opiniones infra mortuos amandavimus. Multo pestilentior fuit illa sententia, quæ deum non solum esse animam mundi statuebat, ut aiunt theologi ethnici apud Macrobium ad Somn. I, 17, sed hunc ipsum mundum esse deum; quem nunc in scholis Spinozismum [egregie ed. Lond. *spinosissimum*] vocamus; quo errore Plinium quoque Hist. II, 1, laboravisse dolendum est, generatimque Stoicos, teste Epiphanio ep. ad Acacium, cap. 3. Porro utrum Cicero in lacuna sententiam Stoicorum posuerit, ignoramus. De re autem legere licet Virgilium, Georg. IV, 221; Senecam, Quæst. Nat. Præfat. lib. I; Varronem apud Augustinum, Civit. Dei, IV, 31, VII, 5, 6. Refutatur sententia ab eodem Augustino de vera Relig. cap. 2; et de Civ. Dei, IV, 11, 12, a Lactantio, VII, 3, et ab Epiphanio, Hær. V. A. M. — Hiatus explendus est verbis Lactantii, qui Tullium de Republ. expressisse videtur Epit. cap. 4: «Plato monarchiam adserit, unum deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles auditor ejus unam esse mentem, quæ mundo præsideat, confitetur. Antisthenes unum esse dixit naturalem deum, totius sum-

P. 95 XXXVII.... [1] Sed si vis, Læli, dabo tibi testes nec P. 99
nimis antiquos, nec nullo modo barbaros [2]. — Læl. Istos, inquit, volo. — Scip. Videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem, ut sine regibus sit [3]? — Læl. Vero minus. — Scip. Quid ergo? P. 96
hæc quadringentorum annorum ætas, ut urbis et civitatis, num valde longa est? — Læl. Ista vero, inquit,

mæ gubernatorem. Longum est recensere, quæ de summo deo vel Thales, vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoici Cleanthes et Chrysippus et Zenon, et ipse Tullius prædicaverint; quum hi omnes, a deo solo regi mundum adfirmaverint. Hermes, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinæ vetustate philosophos antecessit, quique apud Ægyptios ut deus colitur, majestatem dei singularis infinitis adserens laudibus, dominum et patrem nuncupat, etc. » Eadem fusius dicit Lactantius, Inst. I, 2, 3, 5. Confer eumdem de Ira D. XI; necnon Salvianum de G. D. I, 1, 4. A. M. in Emm.

XXXVII. 1. Desiderantur paginæ quatuor.

2. *Nec nullo modo barbaros.* Haud scio an intelligendi sint sacerdotes Ægyptii (de quibus fortasse [? Cr.] in lacuna loquutus erat Cicero), quos de mundo disputantes audiit Solo, uti narrat Plato in Timæo; immo quos ipse Plato audiit, teste Cicerone de Fin. V, 29, quique ab eo [et a Valer. Maxim. VIII, 7, ext. 3 (ubi de Platone Ægyptum lustrante) A. M. in Emm.] diserte *barbari* appellantur. Sed certe hinc cognoscimus Scipionis præcedentibus paginis disputationem in eo fuisse versatam, ut confirmaret, hominibus priscis et barbaris placuisse genus reipubl. regium. Fortasse autem Cicero respicit Euripidem, Iphig. in Aulid. 1402, et Aristotelem, Reipubl. I, 2, III, 14, apud quos *barbari* dicuntur natura servi. Ægyptii numquam sine rege esse potuerunt, ut Eusebii Chronicon docet. [Immo Eusebius, Chron. I, 20, aliique auctores tradunt deos in Ægypto regnum antiquitus tenuisse. De his igitur fortasse loquutus est in lacuna Scipio, qui nuper Ægyptum adierat. A. M. in Emm.] Græcia item antiquissima sub regibus tota fuit. Dionys. v. 74. Immo orbis universus, uti observat Justinus, lib. I, cap. 2. Ipse Cicero, Leg. III, 2 (quo loco libros suos de Rep. memorat), ait: « Omnes antiquæ gentes regibus quondam paruerunt ». A. M.

3. *Videsne igitur... ut sine regibus sit?* Similis circumlocutio per verbum substantivum atque *ut* legitur de Div. lib. I, cap. 56, § 128: « Non est igitur, ut mirandum sit ». A. M. in Emm. — Hoc loco in margine codicis literis antiquis, sed inclinatis et valde informioribus scribuntur verba EXCLUSO TARQUINIO. Revera Tarquinius exclusus fuit desinente Olympiade LXVII, vel initio sequentis, nempe circa annum Urb. conditæ 244; disputabatur autem de Rep. an. 625. A. M. — *Vid. igitur... ut sine regibus sit?* Wolfius, pag. 26: « *Ut... sit* non pleonasmus est, ut Niebuhrius, vir illustrissimus, in indice latinitatis ait, sed *ut* idem, quod *quum* s. *ex quo tempore* hic si-

adulta vix. — Scip. Ergo his annis quadringentis [4] Romæ
rex erat. — Læl. Et superbus quidem. — Scip. Quid P. 100
supra? — Læl. Justissimus; et deinceps retro usque
ad Romulum, qui ab hoc tempore [5] anno sexcentesimo
rex erat. — Scip. Ergo ne iste quidem pervetus. —
Læl. Minime, ac prope senescente jam Græcia [6]. — P. 97
Scip. Cedo, num [Scipio [7]] barbarorum Romulus rex

gnificat. Vide Brut. 5. Schützius dedit *fuit* pro *sit*. Subjunctivus autem ob accusativum cum infinitivo hic apte locum habere potest ». Recte : v. nos ad h. l. Mr. in Add.

4. *Ergo his annis quadringentis Romæ rex erat*. Id est, ergo intra hos annos 400, vel : ergo nondum plane sunt 400 anni? Est i. q. dixit paullo ante : « minus quadringentorum annorum esse hanc urbem ut sine regibus sit ». Schützius post *quadringentis* addidit *ante*, quod sensum aperte postulare contendit. Poterat etiam scribere « sed annis abhinc quadringentis » : at nihil opus est mutatione, ut recte monuerunt censores, Gotting. 1824, 84, et Lips. 1824, 7, quorum posterior ipsum Schützium in Cat. maj. 14, c. fin. in verbis « qui his paucis diebus pontifex maximus factus est », nihil novasse dicit. Idem interrogandi signum, quod nos cum Heinr. posuimus post *erat*, miro consilio post *quidem* rejecit. Ad nostrum locum facit etiam Cicero, Philipp. II, 1, « nemo his annis viginti reipublicæ fuit hostis ». Vide universe de ablativis temporis Ruddimann. Inst. Gr. Lat. II, p. 289 seqq. Mr.

5. *Ab hoc tempore*, etc. Cum hac constructione convenit aliqua ex parte de Senect. VI, 19, « cujus a morte hic quintus et tricesimus est annus ». Mr.

6. *Minime, ac prope senescente jam Græcia*. Id ope chronici Eusebiani sis breviter demonstratur. Reges Sicyonii desiverunt anno Abrahami 888, postquam annis circiter 957 regnaverant. Romulus anno Abrahami 1264 imperare cœpit; ergo ante Romulum anni excurrerant saltem 1333, ex quo cœptum fuerat regnari in græca urbe Sicyone. Igitur nascente Romulo jam Græcia senescebat. Lege sis etiam Augustinum, Civ. Dei lib. XVIII, qui res Græciæ plurimas ante Romam conditam narrat. A. M.

7. *Cedo, num [Scipio] barbarorum Romulus rex fuit?* Vox *Scipio* (nominativo, ut arbitror, casu) interposita fuit secunda manu, videturque glossa quædam. [Immo vox *Scipio* videtur ipsius auctoris. A. M. in Emm.] — *Cedo, num [Scipio] barbarorum Romulus rex fuit?* Ad *Scipio* subaudi *inquit*, ut sit nominandi casus. Quod quum viderit A. Maius in Emm. vel non vidit Schützius, vel non credidit, ideoque delevit vocem *Scipio*, quod item fecit Lehnerus. Abjecit idem nomen Villem. et miro sane modo ita scripsit: « Cedo, num, barbarorum Romulus rex fuit? » Similes nostro loco sunt de Rep. II, 42 : « Huic scilicet, Africanus, uni pæne » : III, 32 : « Præclare quidem dicis, Lælius : etenim video, etc. » et eodem cap. « Minime vero, Lælius; quoniam, etc. » Universe de hujus vocis (*inquit*) positione, vel omissione disputat Gœrenz. ad Cic. de Fin. IV, 1, 2, p. 421. Mr..

fuit? — LÆL. Si[8], ut Græci dicunt, omnes aut Graios esse, aut barbaros, vereor, ne barbarorum rex fuerit[9]; sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Græcos minus || barbaros, quam Romanos, puto[10]. — Et P. 153
Scipio, Atqui ad hoc, de quo agitur, non quærimus gentem, ingenia quærimus. Si enim et prudentes homines, et non veteres, reges habere voluerunt, utor neque perantiquis, neque inhumanis ac feris testibus.

P. 98 XXXVIII. Tum Lælius, Video te, Scipio, testimoniis satis instructum : sed apud me, ut apud bonum judicem, argumenta plus quam testes[1] valent. — Tum P. 154
Scipio, utere igitur argumento, Læli, tute ipse sensus tui. — Cujus, inquit ille, sensus? — SCIP. Si quando, si forte[2] tibi visus es irasci alicui. — LÆL. Ego vero

8. *Si, ut Græci dicunt, omnes aut Graios esse, aut barbaros, vereor.* Posita post *si* distinctione, Creuz. ait : Quum primum legerem hunc locum, suspicabar excidisse post *esse* verba *necesse est*; nunc distinctionibus additis, quæ apud A. Maium plane absunt, loco consultum existimo, ita, ut *si* elliptice positum sit, pro *si ita est*, vel ut ex propositione opposita (*sin id nomen*) subaudiatur : « si id nomen ita dandum est, ut Græci dicunt, videlicet omnes aut Graios esse, etc. » Heinr. pro *Si ut* scripsit *Sicut*, positis distinctionibus post *dicunt* et *barbaros*. A. M.

9. *Ne barbarorum rex fuerit.* Ita, grammatica ratione postulante, scripsi cum editoribus, qui quidem non plane A. Maii contextum repetiverunt, omnibus. Mr. — Cod. habet *fuit* pro *fuerit*. A. M.

10. *Non Græcos minus barbaros, quam Romanos, puto.* Romanos priscos contra Græcorum calumnias negat fuisse barbaros Dionysius, lib. I, cap. 4, 5, 90, IV, 26, VII, 70, 72. Lege etiam Catonem apud Plinium, lib. XXIX, cap. 1. Græcos Cicero pro Flacco, cap. 11, haud minore severitate damnat. A. M.

XXXVIII. 1. *Argumenta plus, quam testes.* Conferri potest cum h. l. de Orat. lib. I, cap. 19, 88, ubi opponuntur *argumenta exemplis*. Mr.

2. *Si quando, si forte tibi visus es irasci alicui.* Ita in codice repetitur *si.* Num dicendum *ecquando forte?* A. M. — *Si quando (si forte) tibi visus es irasci alicui.* Proclive est ejicere alterutrum, vel *si quando*, vel *si forte*. Posterius ejecit Steinack. ego prius abjectum malebam vel deletum alterum *si*. Nunc nihil muto. Sentio enim cum Cr. qui humanitatis vel urbanitatis esse me monuit additum illud *si forte*. Lælius enim quum propter animi continentiam et moderationem Sapiens fuerit cognominatus, ita eum interrogat Scipio, ut ipse memor illius continentiæ esse videatur : « Si quando tibi visus es irasci alicui : quod an umquam

sæpius, quam vellem. — Scip. Quid? tum, quum tu es iratus, permittis illi iracundiæ dominatum animi tui[3]? — Læl. Non mehercule, inquit; sed imitor Archytam illum Tarentinum, qui quum ad villam venis-
P. 265 set, et omnia aliter offendisset[4], ac jusserat, Te, te infe-
P. 99 licem[5], in || quit villico, quem necassem jam verberibus, nisi iratus essem. — Optime, inquit Scipio. Ergo Archytas iracundiam, videlicet dissidentem a ratione, seditionem quamdam animi movere[6] ducebat, eam consilio sedari volebat. Adde avaritiam, adde imperii, adde gloriæ cupiditatem, adde libidines; et illud vide,

factum sit, ipse noveris : sed si forte factum est, quæro ex te, etc.» Igitur parentheseos signis, non uncinis, coercui illas voces, quas eodem fere modo intellexerunt Censor, quem laudavi, Ienensis 1823, 34, et Lehnerus. In seqq. cur post *iratus* Schützius posuerit semicolon, non assequor. Ma.

3. *Dominatum animi tui?* Locum citat e lib. I de Republ. Nonius voc. *dominatio et dominatus*. A. M.

4. *Offendisset.* Locum citat Nonius voc. *offendere* e lib. II de Republ. Occurrit autem id mendum lib. II pro lib. I in codicibus etiam Nonii Vaticanis. A. M. — De hoc usu verbi *offendere* cf. Ruddimanni Inst. Gramm. Lat. II, p. 133 ed. Stallbaum. Cr.

5. *Te, te infelicem.* Alterum *te* additum fuit secunda manu : auget autem minarum emphasim. [Cf. infra ad lib. I, cap. 47 init. Cr.] Prima manus scripserat *a te*. Ambrosius habet *o te infelicem*. Lactant. *miserum te*. Differt autem a Tullio Ambros. in posterioribus, Lactant. in prioribus. Lactant. certe et Hieron. videntur ipsum Tullii politicum locum exscribere. A. M.

6. *Seditionem quamdam animi movere ducebat.* A. Maius *movere* pro *vere*; ego autem ad voc. *seditionem*, neque vero ad *ducebat*, respiciens, conjiciebam *commovere*, ut est ad Atticum, lib. II, ep. 1, p. 588 ed. Ern. min. « sæpe item seditione commota». Heinr. plane abjecit illud artificiose conglutinatum *movere*. Ego vero a Reisigii partibus stare malui, qui in in editione horum fragmentorum et rell. a Maio repertorum Halensi, pag. 361 : « Maii ratio duobus offendit generibus. Primum enim illo pacto nihil est præcipui in sententia, quæ tamen tamquam singularis Archytæ nominatim tribuitur. Deinde locutio corrupta : neque enim latine dicitur *hanc rem veram esse duco*, sed *hanc rem veram duco*; [servarunt tamen Martyni-Laguna et Schützius in Epp. ad Famil. lib. IV, 7, scriptionem : « et non aliena esse ducerem a dignitate ». Dedit idem Gœrenz. ep. Cic. de Fin. lib. I, 21, 71 : « quod nullam eruditionem esse duxit » ; et Bardili in Cornel. Nepot. cap. 13, 4, « patriæque sanctiora jura ..... esse duxit ». Eadem constructio infra ter in eodem capite redit lib. III, cap. 9. Ma.] « quoniam *duco* non asciscit infinitivum : quo quidem in genere identidem

si in animis hominum regale imperium sit[7], unius
fore dominatum, consilii scilicet : ea est enim animi
pars op | tima ; consilio autem dominante, nullum esse P. 266
libidinibus, nullum iræ, nullum temeritati locum.—
Læl. Sic, inquit, est. — Scip. Probas igitur animum
P. 100 ita affectum? — Læl. Nihil vero, inquit, magis. —
Scip. Ergo non profecto probares, si, consilio pulso,
libidines, quæ sunt innumerabiles, iracundiæve tenerent omnia. — Læl. Ego vero nihil isto animo, nihil
ita animato homine miserius ducerem[8]. — Scip. Sub P. 267
regno igitur tibi esse placet omnes animi partes[9], et
eas regi consilio. — Læl. Mihi vero sic placet. —
Scip. Cur igitur dubitas, quid de republica sentias? in
qua, si in plures translata res sit, intelligi jam licet,
nullum fore, quod præsit, imperium; quod quidem,
nisi unum sit, esse nullum potest[10].

est peccatum et aliis etiam in locis menda corrigenda sunt. Quam ob rem statuendum est Maium perperam composuisse veteris scripturæ reliquias, veramque rationem hanc esse, ut *mi* correctio mendosæ *mo* syllabæ [in *animo*, ut est a prima manu] habeatur atque oratio restituatur hæc : « iracundiam... seditionem quamdam animi vere ducebat ». Itaque etiam sententia Archytæ insignior redditur et exquisitior ». Noli vero patrocinari voci, quam A. Maius concinnavit, scribendo : « iracundiam ... seditionem ... movere (v. commovere) dicebat », ut ego apud Ciceronem de Legg. I, 17, 47, scripsi *ficta esse dicimus*, ubi Victor. Sturm. Dav. Ernest. Wagn. et Schütz. dederant *ficta esse ducimus* ; sententia enim tum ea esset : « commovet iracundia seditionem animi ». Neque enim commovet seditionem iracundia, sed ipsa iracundia *est* seditio animi. Mr.

7. *Et illud vide, si... regale imperium sit.* A. Maius ediderat : « et illud videre sit, in animis hominum regale si imperium est » : sed ipse in Addit. monet scribendum esse, ut nos edidimus. Lehnerus, servato altero *si*, scripsit : « et illud vide, in animis, etc. » Cr. et Cens. Gotting. 1824, 84, conjiciunt, « et illud vides in animis hominum regale si, etc. » Quod mihi admodum probatur : et est infra cap. 40, *ergo etiam illud vides.* Accedit, quod sonus suadet ponere *si* post *regale*. Mr.

8. *Ego vero nihil isto animo... miserius ducerem.* Locum e lib. I de Rep. citat Nonius voc. *anima*. A. M.

9. *Animi partes.* Sunt animi *vires*, quo sensu Græci etiam dicunt τὰ τῆς ψυχῆς μέρη. Cr.

10. *Quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest.* His locis Cicero imitatur pressum illud genus Socraticorum apud Platonem et Xenophon-

XXXIX. Tum Lælius, Quid, quæso, interest inter unum et plures, si justitia est in pluribus[1]? — Et
P. 268 Scipio, | Quoniam testibus meis[2] intellexi, Læli, te non valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc, quod dico, probem.—Me, inquit ille, quonam modo? — Scip. Quia animum adverti nuper, quum essemus P. 101
in Formiano[3], te familiæ valde interdicere, ut[4] uni dicto audiens esset. — Læl. Quippe villico. — Scip. Quid domi? pluresne præsunt negotiis tuis? — Læl.

tem dialogorum. Socrates enim interrogando veritatem solebat elicere, et inductione et arguta conclusione plurimum uti, observante Tullio, Top. 10, et Lactantio, Inst. VI, 17. A. M.

XXXIX. 1. *Si justitia est in pluribus?* Quum in cod. a prima manu fuerit « si justitia est omnium in pluribus », conjiciat aliquis, scriptum fuisse a Cicerone : « si justitia est omnino in pluribus », ut *omnino* sit i. q. utique. Schützius post *pluribus* distinctionem majorem posuit. Mr. — Imitatur auctor Platonem, Reip. lib. IV, in fine, quo loco parum reip. et legum interesse dicitur, utrum plures an unus dominetur, dummodo is legibus justis imbutus sit. Commemorato autem justitiæ nomine, videtur Cicero jam aucupari occasionem scribendi libri tertii, in quo Lælius pro justitia disputaturus est. A. M.

2. *Quoniam testibus meis.* Id est, « quando quidem testimoniis meis ». Docent grammatici, ablativum instrumenti in hominibus poni non solere, non igitur dici, « dominus servo exstinctus est », sed vel *a servo*, vel *fraude servi.* Attamen quamvis sit rarior iste ablativus, non quidem omnino exemplis destituitur, v. c. apud Nostrum de Offic. I, 39, 139, « nec domo dominus, sed domino domus honestanda est » : ubi sine dubio oppositionis elegantioris causa ita loquitur. Mr.

3. *In Formiano.* Ciceronis *Formianum* vide Ep. ad Attic. lib. I, 4; ad Famil. lib. XVI, 10; Dolabellæ *Formianum* Epp. ad Attic. lib. XV, 13. Cr. — Nota Lælii *Formianum.* A. M.

4. *Valde interdicere, ut uni dicto audiens esset.* Nihil monent editores; sed tamen hæc constructio ita singularis est, ut viro cuidam docto de vitio etiam suspecta fuerit. Quum enim et sententia, et ratio grammatica postulare ei videretur : « interdicere, ut ne cui nisi uni dicto audiens esset » : investigavit loca, quibus post interdicere positum esset *ut.* Unum reperit in Or. pro Cæcina, 8, 23 : « His rebus ita gestis... prætor interdixit, ut est consuetudo, de vi, hominibus armatis, sine ulla exceptione, tantum, ut, unde dejecisset, restitueret ». Sed facile apparet *ut* pendere a *tantum* quod dicitur pro *nisi ea addita.* Alterum apud Cæsarem de Bell. Gall. V, 58, 4 : « Præcipit atque interdicit... unum omnes petant Induciomarum; neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit ». Hoc vero loco dici potest a *præcipit* pendere *petant*, ab *interdici* autem *neu* (i. e. neve) *vul-*

Immo vero unus, inquit. — Scip. Quid? totam domum num quis alter, præter te, regit.—Læl. Minime vero.—Scip. Quin tu igitur con || cedis idem in repu- P. 159
blica, singulorum dominatus, si modo justi sint, esse optimos? — Læl. Adducor, inquit [5], et propemodum assentior [6].

XL. Et Scipio, Tum magis assentiare [1], Læli, si, ut omittam similitudines, uni gubernatori [2], uni medico, si digni modo sint iis artibus, rectius esse alteri navem committere, ægrum alteri, quam multis, ad majora pervenero. — Læl. Quænam ista sunt? — Scip. P. 102
P. 160 Quid? tu non vides, unius importunitate et superbia Tarquinii, nomen [3] huic populo in odium venisse re-

neret. Neque tamen de lectionis veritate dubitandum, nam plane eadem, qua nostro loco, constructione usus est Cicero in orat. pro Cæcina, 28, 80: « Prætor, inquit, interdixit, ut, unde dejectus esset, ea restitueretur »: ubi *interdixit* idem significat, quod *edixit.* Ad *uni* intelligendum: *neque vero pluribus.* Mr. — *Interdicere.* Ego intelligo *vetare*, et, propter illud *valde*, locum per ἀντίφρασιν accipiendum puto. Est facetum genus loquendi. Cr.

5. *Inquit.* Cod. *igitur.* Sed supra jam *inquit* in *igitur* mutaverat librarius. J. V. L.

6. *Et propemodum assentior.* Hinc illud venustum Lycurgi dictum ad garrulum, qui, ut democraticam faceret Spartam, suadebat; tu vero prior, inquit Lycurgus, democratiam domi tuæ esse jubeto. A. M. — Haud dubie, ait Wolf. lectio ita emendanda: « Adducor igitur, ut propemodum assentiar ». Particulas *et* atque *ut* sæpe inter se permutari, notum est. Quod autem Maius et Schütz. *igitur* in *inquit* mutatum volunt, hoc non plane necessarium videtur, quum *igitur* in interrogatione positum, apte in responsione repeti possit. Mr. in Add.

XL. 1. *Assentiare.* Cod. *adsentiar.* Malet fortasse aliquis *adsentiere.* A. M. — A. Maius edidit *assentiare*, quem sequuti sunt editores reliqui. Mr. — *Assentiere* scripsi ex sententia Cr. in schedis. Solet enim Noster jungere futurum exactum futuro vel præcedenti, vel subsequenti. V. c. de Senect. 6, 18, « de qua (Carthagine) vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero »: de Orat. lib. II, cap. 65, 261: « Ut sementem feceris, ita metes ». Mr.

2. *Uni gubernatori, uni medico.* Gubernatoris medicique similitudinibus varie multumque utitur Plato in Politico, in Rep. et in Leg. Sic et Horatius, Ep. lib. II, epist. 1, 114; Symmachus, Ep. lib. IV, epist. 7, lib. X, epist. 2. A. M.

3. *Nomen . . . regium.* Fortasse legendum *regum:* conf. infra cap. 42, ubi est *regum* a prima manu, a sec.

gium? — Læl. Video vero, inquit. — Scip. Ergo etiam illud vides, de quo progrediente oratione futura[4] me dicturum puto, Tarquinio exacto, mira quadam exsultasse populum insolentia[5] libertatis: tum exacti[6] in exsilium innocentes, tum bona direpta multorum, tum annui consules, tum demissi

regium. Ca. — Ad rem conf. de Fin. lib. III, cap. 22, 75: «Rectius enim appellabitur rex, quam Tarquinius; qui nec se, nec suos regere potuit». Ma.—Cicero de Legg. lib. III, cap. 7: «Regale civitatis genus, probatum quondam, postea non tam regni quam regis vitiis repudiatum est». Confer tamen nosmet infr. A. M.

4. *De quo progrediente oratione futura me dicturum puto.* Sic cod. aut *ventura*. Malim ego *plura*. J.V.L. — Hæc stare non posse viderunt, quotquot hunc locum attigerunt viri docti. Minime placet A. Maii suspicio, *futura*. Quid enim sibi vult *progrediens oratio futura?* Ciceronem certe talis elegantia non redolet. Zachariæ l. c. p. 263, conjecit: «de quo progr. or. satis me dicturum puto». Censor Jen. 1823, 34, vult: «de quo progr. or. iterum me dicturum puto». Cr. In schedis pro *venturae* onjecit vel *multa*, vel *plura*, vel *ultro*, vel *ultra*, id est, porro. Postremum ideo etiam, quia infra II, 11, consimili errore est *aduitum* pro *adultum*. *Ultra* dicit, i. e. in lib. II, ubi hæc uberius exponit Scipio. Mr. — Edidit autem Mos. *quo progrediente oratione venturum me puto*, his adnotatis: Ita mihi propius ad Ciceronis manum accessisse videor, deletis verbis *de* et *dicturum*, quæ adscripta videntur fuisse ad explicandam lectionem *quo... venturum*. Illa autem glossa, recepta ab homine relligiosiore quam doctiore, turbas fecit. Quam sæpe autem Cicero progrediente oratione dicat: *venio nunc*, etc. non est, quod exemplis allatis doceam. Ita dixit in Epp. ad Fam. lib. III, cap. 5: «Veni in eum sermonem, ut dicerem, etc.» [conf. etiam Cicer. pro Roscio Am. 30, 83, *Venio nunc eo.* Ca.] Vocabulum *de* post *vides* etiam ita ortum esse potest, ut aliquis, qui imperativum mallet, scriberet *vides*. Ma.

5. *Mira quadam... insolentia libertatis.* Si *insolentia* est i. q. *desuetudo*, ut est apud Ciceronem de Inv. I, 2, 2, «primo propter insolentiam reclamantes»: de Or. I, 22, 99, «sed ... istius disputationis insolentia, atque earum rerum ... inscitia»: si, inquam, est i. q. *insuetudo* (ut Spartiani vocabulo utar), adjectivum *mira* ei non admodum accommodatum est. Quid enim minus mirum, quam populum, qui semper sub regibus fuerit, insuetum esse libertatis? Desidero igitur: «mira quadam exsultasse populum licentia, insolentia libertatis», id est, ob libertatis insuetudinem. Si *insolentiam* dices esse i. q. *arrogantiam* et *superbiam*, tum conveniet *mira*. Sed præstare videtur prior explicatio. Ad rem conf. Ciceronem de Legg. lib. III, cap. 7, 15, p. 408 ed. nostr. et Cr. Ma.

6. *Tum exacti in exsilium.* Heinr. correxit *ejecti*, nimirum quia modo præcessit *Tarquinio exacto*, ne idem vocabulum statim recurreret. Et solet Noster de exsilio uti verbo illo, v. c.

P. 101 populo fasces[7], tum provocationes omni || um rerum, tum secessio[8] plebei[9], tum prorsus ita acta pleraque,
P. 103 ut in populo essent omnia. — Læl. Est, inquit, ut dicis. — Est vero, inquit Scipio, in pace et otio: licet enim lascivire, dum nihil metuas, ut in navi, ac sæpe etiam in morbo levi. Sed ut ille, qui navigat, quum subito mare cœpit horrescere[10], et ille æger, ingravescente morbo, unius opem implorat: sic noster populus in pace et domi imperat[11], et ipsis ma-

de Orat. lib. III, cap. 3, 11: «C. Cotta... ejectus est e civitate»: in Catil. orat. II, cap. 6, 12: «Sunt... qui dicant, a me in exsilium ejectum esse Catilinam». Sed nolui violentius agere. Mr.

7. *Tum demissi populo fasces.* Locum e lib. I de Republ. citat Nonius voc. *demittere*, quo loco male editiones habent *dimissi;* in Plantiniano autem exemplari meo viri docti manu corrigitur *demissi*. Sed tamen mendum *dimissi* retinent constanter Nonii codices Vaticani. A. M. — [Liv. II, 7: «Consul (P. Valerius, an. U. C. 245) ...vocato ad concionem populo, submissis fascibus in concionem descendit. Gratum id multitudini spectaculum fuit; submissa sibi esse imperii insignia: confessionemque factam, populi, quam consulis, majestatem vimque majorem esse». Mr.]

8. *Secessio.* Quum a prima manu scriptum fuerit *secessionem*, a Cicerone profectum videri potest *secessiones*. Fuerunt enim tres, temporibus non nimium distantes; neque etiam Noster de brevi temporis spatio se loqui significat. Primam secessionem fuisse constat ann. U. C. 260, alteram U. C. 303, tertiam an. U. 466, de qua vide Freinshemii Supplem. Liv. in locum lib. XI, cap. 26, ibiq. laud. De omnibus vide Car. Sigonii Fastos consulares et in eos Comment. pag. 39, 60, 166 ed. Henr. Steph. 1568. Mr.

9. *Plebei.* Cod. *plebie*, mox factum *plebi;* erat autem illa metathesis pro *plebei*. A. M. — A. Maius edidit *plebei*, quod tulissem in formula *tribunus plebei:* in sermone Ciceronis continuo et polito servandum non fuit: præsertim quum *plebie*, ut scriptum est a prima manu, ortum esse possit ex *plebis* æque ac ex *plebei*. Mr.

10. *Horrescere.* Locum e lib. I de Rep. citat Nonius voc. *horrendum et horridum*. A. M.

11. *Imperat, et ipsis magistratibus.* Aliter distinxit Mos. cujus hæc est ad h. l. annotatio. Ita distinxi cum Steinackero, quamquam hic et h. l. et post singula quatuor verba sequentia semicola posuit. Reliqui editores junxerunt *magistratibus minatur;* nobis concinnius loqui videbatur Noster, dicens, «populus ... et ipsis magistratibus imperat, quibus parere deberet». Noli vero offendi verbis *et ipsis*, nimirum quod *et* pro *etiam* a Ciceronis loquendi more abhorreat. Vide modo quæ monuimus ad Ciceron. de Nat. Deor. p. 810 ed. maj. et ibid. (lib. I, c. 5) p. 12 ed. nostr. min. Mr.

gistratibus | minatur, recusat, appellat[12], provocat; in P. 103 bello sic paret, ut regi[13]: valet enim salus plus quam libido. Gravioribus vero bellis etiam sine collega omne imperium[14] nostri penes singulos esse voluerunt, quorum ipsum nomen vim suæ potestatis indicat. Nam dictator quidem ab eo appellatur, quia dicitur[15]; sed in nostris libris[16] vides eum, Læli, P. 104 magistrum populi appellari[17]. — LÆL. Video, inquit. — Et Scipio, Sapienter igitur illi vete || [18] ....

12. *Appellat.* Hoc quoque sensu hoc verbum plerumque cum accusandi casu jungitur, si significat *confugere*, *invocare*. Rarius est, quamvis hodie usitatius, quod legitur in edd. vett. in orat. pro Quintil. 20, 64, « cujus procurator a prætore ad tribunos appellare ausus sit »: ubi nunc pleræque *ad* omittunt. De sensu juridico verborum *appellandi* et *provocandi* vide quod supra laudavimus, Lexicon Juridicum ex Brisson. Hotman. Pratej. Cujac. (Gen. 1615) p. 122 et 943. Ma.

13. *In bello sic paret, ut regi.* Jus Romanum Quintil. decl. CCCXLVIII profert: « Imperator in bello summam habeat potestatem ». Conf. Sallustium, Catilin. 29; Livium, lib. III, cap. 4; Cæsarem, Bell. Civil. lib. I, cap. 4. Eamdem obedientiam fuisse Athenis in belli Persici terrore docet Plato, Leg. III, p. 698 seqq. generatimque Atheniensium morem parendi rectoribus in periculo, resistendi eisdem in securitate notat Polybius, lib. VI, cap. 44. Lege etiam Augustinum, Civit. Dei, V, 12. A. M.

14. *Omne imperium.* Vide quos laudavimus ad hanc rem in Ant. Romm. compendio, p. 225. De dictatore ib. p. 171 seqq. Ca.

15. *Quia dicitur.* Sic apud Longum, p. 2234: « Oriens consul magistrum populi dicat ». Haud recte autem Eusebius, Chron. lib. I, cap. 47 (an potius interpres Armenius?) vocem *dictator* explicat *eloquens.* Sed recte Plutarchus in Marcellum, 24, Varro, de Ling. Lat. lib. IV, cap. 14, Suetonius, Julius, 77, a *dicendo* repetunt. Paullus *magisterare* docet esse *imperare.* De nomine dictatoris sapienter more suo disputat Dionysius, lib. V, cap. 73. Fallitur sane Isidorus, Orig. lib. IX, cap. 3, dum ei magistratu tribuit quinquennalem potestatem, quæ non fuit nisi semestris. Eleganter denique Juvenalis, X, 109, Julium Cæsarem dictatorem, seu populi magistrum, circumlocutione petita e ludo definit: « ad sua qui domitos deduxit flagra Quirites ». A. M.

16. *In nostris libris.* Nempe *auguralibus*, teste Seneca, ep. CVIII, qui hunc locum Ciceronis legebat. Dicit autem Scipio *nostris*, quia tum ipse, tum Lælius in collegio augurum fuerunt. [Conf. supra testimonia, p. 52 seqq. A. M.]

17. *Magistrum populi appellari.* Sic Cicero ait etiam Leg. III, 3; Fin. III, 22. Ergo propinquius videtur accersi vox dictator a *dictando*, quod facit magister, quam a *dicitur*. A. M.

18. *Sapienter igitur illi vete*..... Leg. *veteres*. Desiderantur pag. duæ.

XLI. . . . . . justo quidem rege[1] quum est populus P. 149
orbatus,

Pectora dia[2] tenet desiderium,

sicut ait Ennius, post optimi regis obitum;

simul inter P. 105
Sese sic memorant, O Romule, Romule die[3],
Qualem te patriæ custodem di genuerunt!
O pater! o genitor! o sanguen[4] dis oriundum!

A. M. — In hac, quæ sequitur, lacuna operis nostri hæc periisse videtur sententia: animum populi numquam a regio imperio plane fuisse abalienatum, ejusque rei, præter alia, indicium illud fuisse, quod vel libera republica is, qui summi magistratus (eo forte exstincto) vices gereret, et novo vel creando, vel dicendo præesset, *interrex* appellaretur. Cr.

XLI. 1. *Justo quidem rege.* Haud scio, an revertatur Scipio ad veterum populorum nominatimque Romanorum testimonium, qui unius imperium præoptaverunt. Sane, ut est apud Dionysium, lib. II, cap. 3 seqq. quum Romulus populum rogavisset, regnone an libera rep. uti vellet, populus regi parere maluit. Rursus, ut dicitur in lib. II de Rep. erepto e vivis Romulo, idem populus non patrum, sed regiis auspiciis gubernari se voluit. Itaque in hac brevi lacuna videtur sermo fuisse de præstantia regii dominatus, quo illa simplicitas vetustiorum hominum carere noluerit; cujus rei desiderium in obitu præsertim principis palam fiebat. Lege ex. gr. de desiderio populorum in obitu Theodorici regis Cassiodorum, Var. VIII. A. M.

2. *Pectora dia.* Pro *dia* Mos. admittit *dura*, cujus hæc est annotatio. *Dura* scripsimus cum Steinackero, ut dudum in schedis nostris correxeramus, his verbis additis: *dia*, ait A. Maius, recte a poeta dicitur. At quomodo recte dictum esse potest, quod ne explicari et intelligi quidem potest? *Dia pectora* quomodo populi romani pectora recte appellentur, non video. Melius certe conveniret hominibus Romuli ætate viventibus: « Pectora dura tenet desiderium ». Videlicet ut a Virgilio, Æneid. IX, 468, vocantur *Æneadæ duri*, i. e. minime molles: et a Porcio Licinio Romani *Romuli gens fera* vocantur. Vide Gell. N. A. lib. XVII, cap. 21, ib. Gron. p. 799 seq. Et loquuntur hi versus de Romanis tempore belli Punici secundi: « Pœnico bello secundo musa pinnato gradu Intulit se bellicosam in Romuli gentem feram ». Mr.

3. *Romule die.* Hellerus in Progr. laud. p. 11, Animatam, ait, dei effigiem regem dixit vetus ille, quisquis fuit, gnomicus poeta: εἰκὼν δὲ βασιλεύς ἐστιν ἔμψυχος θεοῦ (ed. Brunckio Schæfer. pag. 304): nomen deorum ad reges translatum fuisse refert Cicero de Rep. lib. I, cap. 41, quod cave cum servili ista sequioris ætatis adulatione confundas: cogitandum potius de antiquissima Indigetum Larumque veneratione, cujus dilucidum habemus exemplum Æneam, post mortem Jovis Indigetis nomine cultum. Mr.

4. *O sanguen.* Vide Ruddimann. I,

Non heros[5], nec dominos appellabant eos, quibus juste paruerunt, denique ne reges quidem; sed patriæ custodes, sed patres et deos[6]. Nec sine causa. Quid enim adjungunt?

Tu produxisti nos intra luminis oras. P. 150

Vitam, honorem, decus sibi datum esse justitia regis existimant[7]. Mansisset eadem voluntas in eorum poste-
P. 106 ris, si regum similitudo permansisset; sed vides unius injustitia concidisse genus illud totum reipublicæ[8].— Læl. Video vero, inquit, et studeo cursus istos mu-
P. 147 tationum[9] || non magis in nostra, quam in omni republica noscere.

XLII. Et Scipio, Est omnino, quum de illo genere reipublicæ, quod maxime probo, quæ sentio, dixero, accuratius mihi[1] dicendum de commutationibus re-

pag. 17; Prisciani Institutt. Gramm. VI, 12, 66, p. 262; Krehl. ib. laud. Cic. in Hortensio; Gœrenz. ad Cicer. de Fin. V, 11, 31, p. 567 seq. Cicer. de Orat. lib. III, cap. 59, 218; ibiq. Harles. p. 622. Ceterum *regius sanguis* de *Europa* Horatius, Od. III, 27, 65; *sanguis Pompilius*, idem de A. P. 292; «clarus Anchisæ Venerisque sanguis», idem in carm. secul. 50. Cr.

5. *Non heros.* Ita scripsi pro *eros* cum Villem. et rell. edd. Sed A. Maius scripsit *eros*, ut Bentleius in sua Terentii editione. Mr.

6. *Patres et deos.* De vetustissimo regum jure et honoribus lege sis Aristotelem, Reip. I, 2, III, 14. A. M.

7. *Existimant.* Mos. *existimabant*, his adnotatis: Lectionem *existimant*, quæ est in cod. a pr. manu, nihil offensionis habere existimat Lehnerus. Ego vero offenderer illa lectione, quia in eadem constructione de eadem re paullo superius dixit *appellabant*. Quod si vero ait proxime antecedere *adjungunt*; respondeo illud respondere verbo, quod est in versibus supp. *inter sese sic memorant*. Mr.

8. *Reipublicæ.* Contradicit Orosius, lib. II, cap. 4: «Romani quanta mala per ducentos quadraginta et tres annos continua illa regum dominatione pertulerint, etc. Si unius tantum superbia fuisset in culpa, ipsum solum oportuisset expelli, servata regia dignitate melioribus». A. M.

9. *Cursus istos mutationum.* Ita supra lib. I, cap. 29: «Mirique sunt orbes et quasi circuitus in rebuspublicis commutationum et vicissitudinum... moderantem cursum». Vide initium cap. proximi. Cr.

XLII. 1. *Mihi dicendum.* Cod. pr. manu *tibi*; quæ lectio deinde expuncta est, scriptumque videtur *mihi*. Posteriorem lectionem retineo, qua docemur Scipionem, non Lælium, in his libris disputavisse de rerumpubl. com-

rumpublicarum[2]; etsi minime facile eas in ea republica futuras puto. Sed hujus regiæ prima et certissima est illa mutatio. Quum rex injustus esse cœperit[3], perit illud illico genus, et est idem ille tyrannus,
P. 148 deterrimum | genus, et finitimum optimo : quem si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum respublica de tribus secundarium; est enim
P. 107 quasi regium, id est, patrium consilium populo bene consulentium principum. Sin per se populus interfecit, aut ejecit tyrannum, est moderatior, quoad sentit et sapit, et sua re gesta lætatur, tuerique vult per se constitutam rempublicam. Si quando aut regi justo vim populus || attulit[4], regnove eum spoliavit; P. 243
aut etiam, id quod evenit sæpius, optimatium sanguinem gustavit[5], ac totam rempublicam substravit libidini suæ[6] (cave putes autem[7] mare ullum aut flam-

mutationibus. [Villem. a Lælio in tertio libro de his expositum putat. Ca.] Codicis enim emendatorem, qui integro opere utebatur, haud temere scripsisse *mihi* pro *tibi* puto. [Servavit tamen *tibi* A. M. in edit. Roman. sed in Emm. corrigi jussit *mihi*. Ma.]

2. *Rerumpublicarum*. Disputationis hæc pars desideratur in mutilo codice Vaticano. Videtur autem eam auctor absolvisse in sexto, cujus vide Fragm. cap. 1. A. M.

3. *Cœperit*. Edidit Mos. *cœpit*, his ad lectionem suam allatis. Cod. et edd. omnes *cœperit*. Mihi vero nihil vero est similius, quam ortum esse hoc futurum exactum ex vocabulo statim subsequente *perit*. Perfectum autem indicativi sensus non patitur tantum, sed flagitat. Ita Noster ad Attic. VII, 7 : « Nemini est... exploratum, quum ad arma ventum est, quid futurum sit ». Brut. 4, 16 : « Ager... quum multos annos quievit, uberiores efferre fruges solet ». Ma.

4. *Attulit*. Cod. *attulerit*. Ego vero constructionem secum in concordiam redigendam duxi, quia sequitur *spoliavit... gustavit... substravit*. Heinrichius servavit *attulerit*, et tum correxit *spoliarit*. A. M.

5. *Gustavit*. Villem. ad hunc locum ita : « *Gustabi* [vult, credo, *gustabit*] forte legendum est [dicere debuit : legendum videtur] optimo dicendi more [?], quo sæpe scribitur, *si fortuna dubitabit* et alia ejusdem modi ». Qua ratione hoc dixerit, ipse viderit. Ma.

6. *Substravit libidini suæ*. Rem tragice canit Lucretius, lib. V, v. 1140, ubi de politicis commutationibus : « regibus occisis, subversa jacebat Pristina majestas... Sub pedibus volgi, magnum lugebat honorem ». A. M.

7. *Autem*. *Aut* pro *autem*, auctore

mam esse tantam, quam non facilius sit sedare, quam effrenatam insolentia multitudinem):

XLIII. Tum fit illud, quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id exprimere latine potuero;
P. 108 nam difficile factu | est [1]: sed conabor tamen. « Quum P. 244
enim, inquit, inexplebiles populi fauces exaruerunt [2] libertatis siti, malisque usus ille ministris, non modice temperatam, sed nimis meracam [3] libertatem sitiens hauserit [4]; tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint, et large sibi libertatem

Heinrichio, in textu admisit Moser.

XLIII. 1. *Nam difficile factu est.* Notabile Tullii dictum de interpretando Platone; quamquam de Legg. II, 7, ait, genus orationis Platonicæ imitari difficile, sententias interpretari perfacile. Jam totum hunc locum Tullius mira brevitate ac libertate latinum facit, prorsus ut in aliorum librorum interpretationibus solitus fuit, observante Hieronymo, ep. LVII, 5, et ad Os. Prolog. lib. III. Profecto suam libertatem ipse Cicero fatetur in fine opusculi de genere oratorum, eademque et in topicorum interpretatione utitur. — Verbo defendendus est Cicero contra A. Maium, qui eum sibi non satis constare existimat, quum de Legg. II, 7, dicat: « genus orationis Platonicæ imitari difficile esse, sententias interpretari perfacile ». Atqui optime sibi constat Tullius, utroque enim loco idem dicit, videlicet *imitari*, i. e. « exprimere Platonicæ orationis elegantiam difficile esse ». Sed in errorem abduxit virum doctissimum verbum *exprimere*, quod in loco libb. de Legg. laudato explicari credebat verbo *interpretari*, quum sit h. l. i. q. similitudinem alicujus rei reddere. Cujus usus apud Nostrum tot exstant exempla, ut centum etiam et amplius haud difficulter expromere possis, quale illud est de Orat. II, 22, 90: « Tum accedat exercitatio, qua illum, quem ante delegerit, imitando effingat atque ita exprimat ». Infra in fine hujus versionis, cap. 44, pr. laudat Lælius Scipionem, quod Platonis verba non interpretatus modo sit, sed *prorsus expresserit.* Ma.

2. *Exaruerunt... hauserit.* Ad h. l. Lehnerus: « *hauserit*, etsi præcessit *exaruerunt*. Vide cap. 42 ». Ibi videlicet temporum σύγχυσιν, quam nos sustulimus, hoc loco excusatam existimabat. Ego vero, ut non tuli illam σύγχυσιν, ita nostro loco tempora æquata nollem. Vult enim: *quando exaruerunt* populi fauces libertatis siti, et *si forte*, illud quum acciderit, libertatem nimis meracam sitiens *hauserit*, tum, etc. Ma.

3. *Meracam.* Verbum *meracus* semel tantum, et comparativo gradu, in reliquis Ciceronis libris legitur, de Nat. Deor. III, 31, 78: « ut, si medicus sciat eum ægrotum, qui jussus sit vinum sumere, meracius sumpturum... magna sit in culpa ». Ma.

4. *Libertatem sitiens hauserit.* Merito sic loquitur summus imperator

ministrent[5], insequitur, insimulat, arguit; præpotentes[6], reges, tyrannos vocat». Puto enim tibi hæc esse nota.—Læl. Vero mihi[7], in || quit ille, notissima. P. 151
— Scip. Ergo illa sequuntur: «Eos, qui pareant principibus, agitari ab eo populo, et servos[8] voluntarios
P. 109 appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum similes esse velint; eosque privatos, qui efficiant, ne quid inter privatum et magistratum differat, ferunt laudibus et mactant honoribus[9]: ut necesse sit in

Scipio; namque, ut ait Tacitus, Hist. lib. IV, cap. 8: «imperatoribus egregiis modus libertatis placet». Sic Quinctius (Liv. lib. XXXIV, cap. 49) ad Græcos: «libertate modice utantur: temperatam eam, salubrem et singulis et civitatibus esse; nimiam, et aliis gravem, et ipsis, qui habeant, effrenatam et præcipitem esse». Locutionem Tullii imitatur Augustinus, Civ. Dei, I, 30, dum ait: «Populo romano inesse meraciorem dominandi libidinem». A. M.

5. *Libertatem ministrent. Ministrandi* verbo quum alibi Noster non nisi proprie utatur, tenendum est eum in vertendis e græco sermone locis nonnumquam sibi aliquid indulsisse, ut ad exemplum proxime accederet, quod ex sua persona loquens sibi non indulsisset; quod etiam de verbis «meracam libertatem sitiens hauserit», et «populi fauces exaruerunt» intelligi volo. Ma.

6. *Præpotentes*. Vide satis liberam esse h. l. Ciceronis versionem. Sed sensum Platonis commode reddit. Ipsum illud esse *præpotentem* homini romano in vitio ponebatur. Quam in rem est locus de Fin. II, 18, 57: «Sed finge non solum callidum eum, qui aliquid improbe faciat, verum etiam præpotentem: ut M. Crassus fuit; qui tamen solebat uti suo bono: ut hodie noster Pompeius, cui recte facienti gratia est habenda: esse enim quamvis vellet justus, iniquus poterat impune». Videlicet id ipsum, ut aliquis posset esse impune injustus, invisum erat. Ma.

7. *Vero, mihi, inquit ille, notissima*. Lehnerus, obsequutus censori Jenensi (1823, 34), dicenti *vero mihi* latinum non esse, inverso ordine dedit *Mihi vero*. Quod, si in codice repertum esset, lubens reciperem; nunc non plane necessarium puto. Distinxi post *vero*, ut hæc vox simpliciter affirmet, ut est supra, c. 37: *Vero, minus:* et de Legg. I, 24, extr. «Vero: facis et merito»: conf. annott. nostras ad utrumque locum. Ma.

8. *Et servos voluntarios*. Hinc illud Coclitis ad proceres Etruscos Liv. II, 10: «servitia regum superborum, suæ libertatis immemores». A. M.

9. *Ferunt laudibus et mactant honoribus*. Hæc, quæ dudum ex Nonio nota sunt verba, plerumque ad librum sextum esse relata monet Sch. laudatque editionem suam, t. XVI, P. II, p. 91. Neque vero hoc factum est in ed. Victoriana Roberti Stephani neque a Carolo Stephano, qui recte ea in fragmentis incertæ sedis colloca-

ejusmodi republica plena libertatis esse omnia; ut et
P. 152 privata domus omnis vacet domina | tione; et hoc malum usque ad bestias perveniat; denique ut pater filium metuat; filius patrem negligat; absit omnis pudor, ut plane liberi sint; nihil intersit, civis sit, an
P. 110 peregrinus [10]; magister ut discipulos metuat, et iis blandiatur, spernantque discipuli magistros; adolescentes ut senum sibi pondus assumant, senes autem ad ludum adolescentium descendant, ne sint iis odiosi
et graves. Ex quo fit, ut etiam servi se liberius || ge- P. 161
rant; uxores eodem jure sint, quo viri; quin tanta libertate canes etiam, et equi, et aselli denique liberi sint, sic incurrant, ut iis de via decedendum sit [11]. Ergo ex hac infinita, inquit, licentia hæc summa
cogitur; ut ita fastidiosæ mollesque mentes evadant P. 111
civium, ut, si [12] minima vis adhibeatur imperii, ira-

verunt. Illud primi fecerunt Lambinus et A. Patricius. Ma. — Verba hæc e Cicerone de Rep. sed sine libri nota, atque omissa copula *et* citat Nonius voc. *mactare*. Locum exprimit, tacito Ciceronis nomine, etiam Lactantius, Inst. V, 9: « eos laudant et honoribus mactant ». (Item Inst. I, 15, ubi legendum *mactare* pro *jactare*). Tum Arnobius, lib. V, pag. 160, et VI, pag. 21, *mactare honoribus*. Sane et Arnobius dici videtur abs Hieronymo, ep. LXX, 5, dialogorum Ciceronis imitator. [Fuit certe Arnobius Lactantii, qui toties Ciceronem expilat, magister. A. M. in Add.]

10. *An peregrinus*. Quam gravibus pœnis excluderentur peregrini a civium jure et negotiis, docet Libanius in oratione Hyperidis pro Demosthene. Confer eumdem in Archidami et in ducis apologiis. A. M.

11. *Ut iis de via decedendum sit.* Similiter loquutus est Tullius in Or. pro Cluent. 59, 163: « sic hominem accipiemus, ut moleste ferat, se de via decessisse »: et pro Cœlio, 16, 38: « se nulla cupiditate ductum de via decessisse »: nusquam vero plane ut nostro loco. At ita dixit Plautus, Trinumm. II, 4, 80 (v. 480): « decedam ego illi de via, de semita »: ante Bentleium erat etiam apud Terent. Heautont. Prolog. 31: « servo currenti in via decesse [pro *decessisse*] populum ». Ille vero rescripsit *dixisse*. Plautus in Amphitr. III, 4, 1 et 4 habet: « omnes de via decedite... ni decedat mihi »; et 7: « mi magis par est via decedere ». Ma. — Locum (omisso verbo *is*) citat Fronto exempl. eloc. voc. *decedo* e Cicerone de Rep. sed sine libri nota. A. M.

12. *Ut, si minima vis.* Conjiciat fortasse aliquis « si vel minima vis adhibeatur »: ut est de Off. I, 41;

scantur, et perferre nequeant: ex quo leges quoque incipiunt negligere, ut plane sine ullo domino sint».

,162 XLIV. Tum Lælius, | Prorsus, inquit, expressa sunt a te, quæ dicta sunt ab illo. — Scip. Atque ut jam ad sermonis mei morem revertar: ex hac nimia licentia, quam illi solam libertatem putarent, ait ille, ut e stirpe quadam, exsistere et quasi nasci tyrannum. Nam ut, ex nimia potentia principum, oritur interitus principum, sic hunc nimis liberum populum libertas ipsa servitute afficit[1]. Sic omnia nimia, quum vel in tempesta || te, vel in agris, vel in corporibus læ- P. 257
tiora fuerunt, in contraria fere convertuntur, maxi-
,112 meque[2] in rebuspublicis evenit; nimiaque illa libertas et populis et privatis in nimiam servitutem[3] cedit.

pre. « musicorum aures vel minima sentiunt »: præsertim quum vox *vel* facillime obliterari potuerit. Vid. modo Gœrenz. ad Cic. de Fin. V, 24, 71, p. 622. Sed eodem, quo nostro loco, loquutus est modo Cic. de N. D. I, 10, 24, ut *vel* subaudiendum sit: « quodque in nostro corpore, si minima ex parte significetur, molestum sit »: ubi vid. Wyttenbachii explicationem ed. Cr. et nostr. maj. p. 725, ed. min. p. 20, ubi perperam verba *si significetur* vel spuria, vel corrupta censebat esse Davisius. Mr.

XLIV. 1. *Servitute afficit.* « Servitute afficere aliquem » alibi quidem Cicero non dixit, neque, quod sciam, scriptores alii. Neque vero de ejus dictionis probitate dubitandum est. Qui enim dicit « valitudine, desperatione affici », is etiam, præsertim in versione, dicere potuit *servitute afficere.* Quod vero est de Or. III, 18, 68: « Q. Metellum... jam affectum senectute », huc non pertinet: ibi enim *affectum* est i. quod *debilitatum.* Mr.

2. *Maximeque.* Videtur excidisse *id.* A. M. [Quod nos addidimus. Mr.]

3. *Servitutem cedit.* Cod. evidenter *cadit;* nisi est mendum pro *cedit.* Tacitus, Annal. I, 1: « Pompeii potentia in Cæsarem cessit ». A. M. [Tacit. Hist. I, 70: « Noricos in cetera victoriæ præmia cessuros ». Mr.] — Singularis certe est loquendi ratio « cadit mihi libertas in servitutem »: quare suspecta fuit A. Maio et Niebuhrio: Schützius vero A. Maii conjecturam *cedit* in contexta recepit. Neque vero nos idem faciendum censuimus. Quamvis enim legatur etiam apud Livium, I, 52, 2: « quo ab Tullo res omnis Albana in Romanum cesserit imperium »: bene tamen monuerunt Lehn. et Cens. Lips. 1824, 7, nihil esse mutandum, Steinack. autem, vocabulum *cedit* abhorrere ab hac sententia ait. *Cadere* enim *in aliquem* esse ita in aliquem cadere, ut is ejus rei particeps fiat atque ea potiatur: de-

Itaque ex hac maxima libertate tyrannus[4] gignitur, et illa injustissima et durissima servitus. Ex hoc enim populo indomito, vel potius immani, deligitur aliqui[5] plerumque dux contra illos principes, af | flictos P. 2 jam et depulsos loco, audax, impurus, consectans proterve bene sæpe de republica meritos, populo[6] gratificans et aliena, et sua : cui quia privato sunt oppositi timores[7], dantur imperia, et ea continuantur[8];

fendi etiam posse lectionem *cadit* consimilium auctoritate locorum : v. c. ad Att. VIII, 3 : « cadendum est in unius potestatem ». Dativum habet idem verbum in eadem epistola paullo inferius : « quoquo modo ea res huic quidem cecidit ». Sed fateamur, quod verum est : insolentiorem esse nostri loci structuram, sed eam tamen, quam in versione facilius feras. Mr.

4. *Maxima libertate tyrannus*. Cod. habet *tyrannus*, neque editorum aliquis quidquam monuit : moti, opinor, capitis nostri principio, ubi est : « ex hac nimia licentia... ut ex stirpe quadam, exsistere et quasi nasci tyrannum ». Quod ibi probe optimeque dictum est, nostro loco minime convenit. Primum enim ap. Plat. legitur h. l. οὐκ ἐξ ἄλλης πολιτείας τυραννὶς καθίσταται... ἐκ τῆς ἀκροτάτης ἐλευθερίας δουλεία πλείστη τε καὶ ἀγριωτάτη. Opponuntur igitur τυραννὶς et δουλεία, neque vero τύραννος et δουλεία. Tum vero nemo facile credat, quod Plato concinne dixerit, a Cicerone inconcinne esse redditum. Neque vero mihi aliquis opponat, mox in loco Platonico sequi : ὅταν περ φύηται τύραννος. Hæc enim non reddidit Cicero, certe non accurate; sed continentur quodammodo in sequentibus. In eodem vocabulo controversa est scriptio ad Att. VII, 5 : « Ex victoria quum multa mala, tum certe tyrannis exsistet ». Ita est ex edd. quæ nobis ad manum sunt, in edd. Cratand. Car. Steph. Boulierii, Lamb. Sylburg. Godofr. Gryph. Græv. Verburg. Sed in edd. Victor. (Rob. Steph.) Ern. Bip. Schütz. scribitur *tyrannus*. Quæ lectio, etiamsi vera est, ad initium capitis nostri, neque vero ad hunc, quem correxi, locum facit. Mr.

5. *Aliqui plerumque*. Obliterarunt priscam formam Villem. Heinr. Steinack. scribentes *aliquis*, illam tamen Steinack. in Add. restitui jussit laudans infra, III, 16, *aliqui scrupus*, de Off. III, 7, 33, ubi vid. Beier. p. 236; Add. Gœrenz. ad Acadd. II, 7, 19, p. 41, sq. II, 26, 86; Tusc. V, 21, 62, « aliqui terror », pag. 254 ed. Wolf. Mr.

6. *Populo*, etc. Locum e lib. I de Rep. citat Fronto exemp. eloc. voc. *gratificor*. A. M.

7. *Sunt oppositi timores*. Cic. pro Quint. 14, 47 : « minæ jactentur, pericula intendantur, formidines opponantur ». *Opponantur* jungitur etiam cum *officere* : vid. Ruhnken. ad Rutil. Lupum, I, 19, p. 165 ej. Opusc. II, p. 720. Cr.

8. *Continuantur*. Augustin. C. D. I, 31, de Romanis optimatibus loquens, et hac fortasse respiciens, ait, « donec continuatis honoribus ad po-

præsidiis etiam, ut Athenis Pisistratus[9], sæpiuntur;
postremo, a quibus producti sunt, exsistunt eorum P. 113
ipsorum tyranni: quos si boni oppresserunt, ut sæpe
P. 133 fit, recreatur civitas; sin audaces, fit il | la factio[10], genus aliud tyrannorum; eademque oritur etiam ex illo sæpe optimatium præclaro statu, quum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. Sic tamquam pilam rapiunt inter se reipublicæ statum, tyranni ab regibus; ab iis autem[11] principes, aut populi; a quibus aut factiones, aut tyranni: nec diutius umquam tenetur idem reipublicæ modus[12].

XLV. Quod ita quum sit[1], tribus primis generibus

testatem regiam pervenirent». A. M. — [Cogitabat autem de Cæsare Cicero, cui paullo ante prorogatum fuerat imperium. A. M. in Add.]

9. *Ut Athenis Pisistratus.* Sic de Pisistrato narrat Plutarchus in Solone, cap. 30. Ita Syracusis habuit custodes Dionysius nondum tyrannus, ut ait Aristoteles, Reip. III, 15; denique Corinthi Periander, quem memorat Heraclides Ponticus in Politiis. A. M. — [Cf. Herodot. I, 59. Cr.]

10. *Fit illa factio.* Quæ in bonis amicitia est, eam esse inter malos factionem, apophthegma Sallustii est in Jug. 31. Sed enim id esse effatum non solum Sallustii, verum etiam Ciceronis scribit Jo. Saresberiensis, Polycr. III, 12. A. M.

11. *Ab iis autem principes, aut populi.* Quum in cod. a pr. manu sit *aut*, a sec. *autem*, suspiceris Ciceronem scripsisse «ab iis autem aut principes, aut populi». Voces *autem* et *aut* sese excipientes, et simillimis sæpe compendiis scriptæ, sese invicem extrusisse videri possunt. Sæpissime vero *aut* post *autem* neglectum deprehendi monuit Gœrenz. ad Cic. de Fin. III, 21, 69, ubi idem factum est in duobus codd. in verbis: «commoda autem aut incommoda, etc.» Mr.

12. *Idem reipublicæ modus.* Huic similem disputationem de trium reip. generum commutationibus habet Polybius, VI, 3, 7. Loquitur autem hic apud Tullium Scipio Polybii auditor. Plato vero, Reip. VIII, p. 545 sqq. quatuor vitiosa genera politiæ scribit, τιμοκρατίαν, ὀλιγαρχίαν, δημοκρατίαν, τυραννίδα, «ambitiosorum, paucorum, plebis effrenatæ, tyranni». A. M. — [Τιμοκρατίαν malim interpretari *dominatum locupletium* potius quam *ambitiosorum:* quamquam hoc postremum habet vulgata Platonis interpretatio. A. M. in Emm.] [Vid. Ast. ad Platon. Remp. VIII, 1, in Commentariis, p. 579. Cr.]

XLV. 1. *Quod ita quum sit, tribus.* Ita cod. sine præpositione *ex* vel *e*. A. M. — Mos. vero præpositionem *ex* addi vult, et sic sententiam suam confirmat: Ita cum Heinr. scripsi ex mente Cr. Neque enim satisfacere potest, quod ait Lehnerus *tribus primis* esse i. q. in tribus primis. Ita enim non facile aliquis intelligat, si

P. 114 longe præstat, mea sententia, regium[2]; | regio autem P. ipsi præstabit id, quod erit æquatum et temperatum ex tribus optimis rerumpublicarum modis. Placet enim esse quiddam in republica præstans et regale; esse aliud auctoritate[3] principum partum ac tributum; esse quasdam res servatas[4] judicio voluntati-

dicitur « tribus primis generibus præstat regium », fiet potius, quod accidit interpreti gallico Villem. qui vertit : *préférable aux trois autres formes*. Mr.

2. *Mea sententia, regium*. Homeri notissimum illud Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, εἷς κοίρανος ἔστω. Sic diserte censet Plato (ut hujus unicum locum laudem) in Politico, p. 302, non sine tamen optimis legibus μοναρχία ζευχθεῖσα μὲν ἐν γράμμασιν ἀγαθοῖς, οὓς νόμους λέγομεν, ἀρίστη πασῶν. Apud Isocratem quoque in Nicocle monarchia ceteris politiæ generibus studiose præfertur; itemque apud Plutarchum in brevi scripto de unius in rep. dominatione. De monarchiæ præstantia totus est Stobæi sermo XLV. Sed cumulare de tam celebri re scriptorum testimonia, abutentis otio est. A. M.

3. Forte *auctoritati*, J. V. *Leclerc*. Ad hanc voc. sic Mos. *Auctoritati principum partum* [cod. *partium*]. Ita dudum conjeceram, antequam aliorum de h. l. sententiam vidi. In eamdem abeunt Sch. Lehn. Zach. et Birgerus Thorlacius in Progr. Solenn. Acadd. ad celebrandum Regis Fr. VI natalem, Havn. 1824, f. m. qui *principum* voce *optimatum* explicat. Heinr. dedit, ut A. M. ex cod. *auctoritate*, sed post *tributum* asteriscum, utpote corruptionis vel lacunæ signum, apposuit. Steinackerus correxit suffragante G. Hermanno : « auctoritate principum partitum ac tributum », i. e. ait, divisum ac distributum, videlicet in aliis rebus principes debent habere imperii quamdam partem suam. Idque placet etiam Cr. in schedis, qui laudat Cic. Brut. 40, Orat. 4, Ern. Cl. Cic. v. *tribuere*; in primis autem de Orat. III, 30, ubi est « Eadem sunt membra in utrisque distributionibus, sed paullo secus a me partita ac distributa ». Accedit Steinackeri sententiæ censor Lips. 1824, in-8, p. 57; sed desiderat præterea *auctoritati*. Mihi quidem non admodum placet A. Maii *partum* pro traditum, permissum, concessum: neque vero magis placet *partitum*, sive scribas *auctoritate*, sive *auctoritati*. Illud si tenes, interrogo, quid tandem *divisum* ac distributum in republica dici possit auctoritate principum? hoc si præfers, quæro, an dici possit dividi aliquid aut distribui auctoritati principum? Quare non possum quin apponam meam qualemcumque conjecturam posteriorem, cui nec plus, nec minus tribuo, quam valet : « esse aliud auctoritati principum partium attributum ». Similiter junxit Noster or. pro Fontei. 6, 12 : « aut cupido auctoritas attributa videatur » : ad cujus normam loci noster ita refingi posset : « esse aliquid auctoritatis principum partibus attributum ». Mr.

4. *Esse quasdam res servatas judicio.... multitudinis*. Legendum fortasse « esse quasdam res reservatas, etc. »

que multitudinis. Hæc constitutio primum habet
æqualitatem[5] quamdam magnam, qua carere diutius
vix possunt libe || ri; deinde firmitudinem[6]; quod et P. 163
illa prima facile in contraria vitia convertuntur, ut
P. 115 exsistat ex rege dominus, ex optimatibus factio, ex
populo turba et confusio; quodque ipsa genera generibus sæpe commutantur novis : hoc in hac juncta moderateque permixta conformatione[7] reipublicæ non ferme sine magnis principum vitiis evenit. Non est
P. 164 enim causa conversionis[8], ubi in suo | quisque est
gradu firmiter collocatus, et non subest, quo præcipitet ac decidat.

XLVI. Sed vereor, Læli, vosque homines amicissimi ac prudentissimi, ne, si diutius in hoc genere verser, quasi præcipientis[1] cujusdam et docentis, et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea. Quamobrem ingrediar in ea, quæ nota sunt
omnibus, quæsita autem a nobis jamdiu[2]. Sic enim Q. XIII
decerno, sic || sentio, sic affirmo, nullam omnium re- P. 177

Cic. pro Muren. 21 : « ejusmodi candidatorum amici... suam operam et gratiam judicio et accusationi reservant ». Conf. Schütz. Lex. Cic. in voc. Cr. — Conf. etiam Cic. Orat. 48, 160, ubi est : « usum loquendi populo concessi, scientiam mihi reservavi ». Ma.

5. *Habet æqualitatem.* Omne jus atque omnem legum latorum conatum in eo versari, ut æqualitas commoditatum inter homines constet, utque infirmi mortales a potentiorum ditionumque injuriis tuti sint, pulchre docet Athenæus, XII, 12. A. M.

6. *Deinde firmitudinem.* Locum e I de Rep. citat Nonius voc. *firmitudo.* Sed enim Tacito, Ann. IV, 33, mixta reip. forma laudari facilius, quam evenire, vel si evenerit, haud diuturna esse posse videtur. A. M. [Ad v. *firmitudo* v. Schütz. in Lex. Cic. ibiq. Att. X, 10, XI, 14. Cr.]

7. *Conformatione.* Cod. *commutatione*, quod prorsus mendum videbatur. A M.

8. *Conversionis.* Quod vulgo dicunt *revolutionem reip.* Noster item *conversionem* dicit de Divin. II, 2, 6 : « naturales esse quasdam conversiones rerumpublicarum ». Ma.

XLVI. 1. *Quasi præcipientis.* Ita prorsus loquitur Cicero etiam in illa politica ad fratrem epistola, I, 1, 6. A. M. in Add.

2. *Quæsita autem a nobis jamdiu.* Recole cap. 21, ubi Lælius ait, Scipioni visum esse optimum statum

rumpublicarum, aut constitutione, aut descriptione, aut disciplina[3] conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam jam inde a majoribus reli-
P. 116 querunt[4]. Quam, si placet, quoniam ea, quæ tenebatis ipsi, etiam ex me audire voluistis, simul et qualis sit[5], et optimam esse, ostendam; expositaque
P. 178 ad exemplum nostra republica[6], accommo | dabo ad eam, si potuero, omnem illam orationem, quæ est mihi habenda de optimo civitatis statu[7]. Quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Lælius præposuit[8], ut opinio mea fert, effecero.

XLVII. Tum Lælius, Tuum vero inquit, Scipio, ac tuum quidem[1] munus. Quis enim te potius aut

civitatis eum quem romani veteres suis posteris reliquissent. A. M.

3. *Descriptione, aut disciplina.* *Descriptio* spectat ad distributionem partium cuique in republica tuendarum: *disciplina* ad mores. Ca. — Pravam codicis scriptionem *discriptione* post A. Maium male servavit Sch. Quod enim Faernus in Terentium (Phorm. V, 8, 30) induxit verbum *discripsi*, ejus significatio hic locum non habet. Mr.

4. *A majoribus reliquerunt.* Ejusmodi laudem romanæ reip. institutis largiuntur duo quoque præstantissimi inter Græcos historici, Polybius VI, 4; et Dionysius passim, præsertim vero II, 7. Hunc autem politicum locum suum commemorat Cicero ipse de Leg. II, 10. A. M.

5. *Quam... qualis sit.* De hac constructione et similibus vid. Ruddimanni Inst. Gr. Lat. II, p. 18 sq. Stallb. Mr.

6. Cod. *nostræ reip.* Sed ablativum casum scribendum esse censebat vir exquisite doctus; cujus egregio judicio suffragari video, quæ dicuntur a Scipione in secundo libro ante finem quaternionis XXIII. Itaque hanc scripturam, invito licet codice Vaticano et ipso Nonio, recipere haud dubitavi. A. M.

7. *De optimo civitatis statu.* Citat locum Nonius voc. *accommodatum;* sed cum varietate, nempe *expositamque* pro *expositaque; eam* pro *ad eam; potero* pro *potuero.* Codices Nonii Vaticani ab editionibus non discrepant. Sed tamen τὸ *ad eam* scribitur manu viri docti in meo Nonii exemplari Plantiniano, quam emendationem nunc Vaticanus de Rep. codex confirmat. A. M. [Præter Non. citat hunc locum etiam Fronto exempl. eloc. voc. *accommodo.* A. M. in Emm.]

8. *Lælius præposuit.* Recole cap. 21. A. M.

XLVII. 1. *Tuum quidem munus.* *Unius* addidi ex Heinrichii emendatione, quod facile potuit excidere ante

de majorum dixerit institutis? quum sis clarissimis
P. 117 ipse majoribus[2]; aut de optimo statu civitatis? quem
si habemus, etsi ne nunc quidem[3], tum vero quis te P. 155
possit esse florentior? aut de consiliis[4] in posterum providendis[5]? quum tu, duobus hujus urbis terroribus depulsis[6], in omne tempus[7] prospexeris[8].

Fragmenta incertæ sedis.

P. 118 XLVIII. Sed quoniam plurima[1] beneficia continet patria, et est antiquior parens, quam is, qui

vocem dissimilem quidem sensu, sed literarum ductibus simillimam. A. M.

2. *Majoribus*. Seneca, Controv. II, 9: « Æmiliorum et Scipionum familias adoptio miscuit ». Utramque familiam copiose laudat Propert. IV, 12. A. M.

3. *Nunc quidem*. Subintellige *habemus*. Negat autem hac veluti parenthesi Lælius suo tempore statum esse optimum civitatis romanæ, præsertim ob turbas Gracchanas. A. M.

4. *De consiliis... providendis?* *Consilia providere* alibi non videtur dixisse Cicero, sed *consiliis providere* dixit ad Fam. VI, 10, extr. « Quæ sunt in fortuna... consiliis nostris providebuntur ». Sæpius etiam « consilio providere »: semel etiam, Catil. II, 12, 26, « mihi... consultum ac provisum est ». Mr.

5. *Providendis*. Subintellige *dixerit*. A. M.

6. *Depulsis*. Carthagine et Numantia. Jam eadem prope verba dicit de Scipione Cicero pro Mur. 28; in Cat. IV, 10; de Am. III (ubi loquitur idem, qui hic, Lælius); tum etiam Velleius, II, 4; Augustinus, C. D. I, 30, III, 21. A. M.—Supra etiam, initio lib. I, est ap. Nostrum *terrore Carthaginis*. Mr.

7. *Omne tempus*. Edidit Mos. « in omne tempus ei prospexeris » auctore Steinakero, laudatque similem locum in Catil. IV, 2, 3, « quare, P. C. consulite vobis, prospicite patriæ ». Steinackerus ex corrupto *esse* expiscatus est *ei*, quod recipere non dubitavit Moser.

8. *Prospexeris*. Liber explicit, relicto in pagina puro laterculo, in quo tamen exstant evanida (præter literam M. prænomen Tullii, quæ litera est in codice paullo evidentior) vestigia tituli, quem veteres calci librorum subdere solebant. Is autem titulus similis esse debuit titulo secundi libri qui perspicuus exstat in ejusdem libri calce. Hic fuit igitur subscriptus titulus M. TULLI CICERONIS DE REPUBLICA EXPLICIT LIBER I. Constat hic liber quaternionibus XIII, et præterea paginis tribus. Summa ergo paginarum CCXI. Desunt autem, ut suis locis notavimus, paginæ LXXII; quarum tamen duas reparant hujus libri fragmenta incertæ sedis apud Nonium et Lactantium exstantia. Ergo hujus primi libri tertiam omnino partem desideramus. A. M. —Villem. nulla addita ratione, ad finem primi libri aliquid deesse videri sit. Mr.

XLVIII. 1. *Sed quoniam plurima*. Scribit Mos. *plura*, quia et alius comparativus et *quam* sequitur.

creaverit[2]; major ei profecto, quam parenti, debetur gratia[3]. *Nonius*[4], V, 17.

Nec tantum Carthago habuisset opum sexcentos fere annos sine consiliis et disciplina[5]. *Id.* XII, 30.

Cognoscere[6] me hercle, inquit, consuetudinem istam et studium sermonis[7]. *Id.* IV, 109.

Profecto omnis istorum disputatio[8], quamquam P. 119
uberrimos fontes virtutis et scientiæ contineat; tamen collata cum horum actis perfectisque rebus, vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum

2. *Qui creaverit.* Ita Heinr. pro « si qui curaverit », ut est apud Nonium Marcellum. Ma.

3. *Debetur gratia.* Quam sæpe de caritate patriæ loquatur Cicero, ipse patriæ amantissimus, non est quod doceam. Quod ad sensum proxime accedunt loca, qualia sunt de Off. I, 17, 57; de Or. I, 44, 196; Catil. I, 7, 17; ad Att. IX, 9, p. 818 ed. Ern. min. de Off. III, 23, 90; ad Fam. X, 5; Philippic. V, 2, 6. Ma.

4. *Nonius.* Videtur fragmentum pertinere ad operis procemium, in quo multa dicuntur de patriæ caritate. Variat autem locus in Nonii editionibus, nempe *plura* pro *plurima*; *si qui creavit* pro « si quis, ut aiunt, curaverit ». Nos codicum lectionem constantem sequuti sumus. A. M.

5. *Disciplina.* Hic quoque locus fortasse pertinet ad procemium, et quidem ad primam codicis lacunam, ubi commendaverat auctor rationem ac disciplinam civilem. A. M.

6. *Cognoscere me hercle.* Patricius ad h. l. Alias legitur *cognosce.* Quid? si *cognoscite*, ut aint hæc Scipionis ad eos, qui audiebant. Ma.

7. *Sermonis.* Ita *sermonis* habent Nonii codices Vaticani sine varietate; at editiones dant *sermonemque.* A. M.

8. *Pr. omnis ist. disputatio*, etc. In Bünemanniana Lactantii editione hæ præcipuæ proferuntur loci hujus varietates: *ipsorum* pro *istorum*; *ne tantum* pro *ne non tantum*; *ne nisi* pro *ne non*; *quantam* pro *quantum*; *otiis* pro *otii.* Item omittuntur voces *utilitatis* et *quamdam* in quibusdam exemplaribus. Confer etiam Patricii notas ad Tullii Hortensium. A. M. [Omisit hoc fragmentum hoc loco Heinr. sed reposuit idem ad calcem libri tertii post fragmentum ex Augustino contra Julianum Pelag. lib. IV, § 60. Ma.] — Nos ex Lactantii editione Bünemanniana reliquas, quas omisit A. Maius, lectiones variantes exhibebimus. In edd. Junt. Ald. Crat. Gryph. et Thomas. est *justorum* pro *istorum*; pro *perfectisque* Isæus (Venet. 1521) habet *perfidisque.* Complures libri habent « negotiis hominum quamdam oblectationem. otii ». Priora ista sunt nihili; posteriorem scriptionem, quamquam eam non probaverim, adnotandam tamen censui, quum ex iis, quæ adfert A. Maius, conjicias legi in libris MSS quibusdam: « negotiis hominum quantam oblectationem otii » Ma.

utilitatis, quantum oblectationem quamdam otii. *Lactantius*, III, 16[9].

9. *Lactantius*, III, 16. Tullii hunc locum videtur mihi Lactantius sumpsisse vel abs procemio primi libri de Republica, et quidem ex parte deperdita ante nostrum primum fragmentum; vel certe ex procemio libri de Rep. tertii. Conjecturis his utor: 1° quod Lactantius recitat hunc locum statim post alium procemii lib. I, de Rep. (quæ verba retuli in notis ad cap. 2, p. 8); 2° quod fit manifesta contentio philosophorum cum viris politicis, ut in prædictis utrisque procemiis. Credo igitur erravisse Patricium, qui verba hæc Lactantii conjecturaliter posuit in Tulliani Hortensii fragmentis, quum antea incerti operis fuisse fateatur. Ego tamen id frustum sic huic operi politico vindico, ut a nullo Tulliani Hortensii fragmentorum sarcinatore accusari repetundarum aliquando velim. A. M.

M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER SECUNDUS

MONITUM.

P. 120 Initio secundi libri relictum fuit in codice spatium ad scribenda illuminatoris manu auro vel minio verba; vacui sunt nimirum versus tres, quorum fere quisque nec minus novem capere solet, nec plus undecim literis. Ego itaque ita supplevi, quum inferius, cap. 13, occurrat phrasis « studiis ut vidit incensos ». Particulam autem *igitur* tertia membri sede video capp. 2 et 11. Sed enim liceret quoque scribere : « Quum ergo omnes essent incensi cupi- »; vel « Quem quum omnes intuerentur incensi cupi- » (conf. Acad. IV, 19); vel paullo aliter, ut Ciceronis multæ ad novum librum transitiones monebunt; v. gr. de Finibus, II : « Hic quum uterque me intueretur, seseque ad audiendum significarent paratos ». Et IV : « Quæ quum dixisset, finem ille; ego autem ». Et Nat. Deor. II : « Quæ quum Cotta dixisset, tum Velleius ». Et III : « Quæ quum Balbus dixisset, tum arridens Cotta ». Et de Or. III, 5 : « Quum placuisset idem ceteris, in silvam venitur, et ibi magna cum audiendi exspectatione considitur. Tum Crassus ». Neque abhorret ab hoc more Virgilianum illud : « Conticuere omnes, intentique ora tenebant; Tum pater Æneas ». Jam ejusmodi spatia, quibus initia librorum vel capita fuissent scribenda, sæpe occurrunt in codicibus priscis. Sic in Ambrosianis palimpsestis desunt initia orationum de ære alieno Milonis, pro Archia, et Symmachi laudum in Gratianum : sic in membranis Palatinis initium pro Roscio; sic item in Veronensi Caii codice. Lege etiam L. Aretinum, ep. II, 10. Quin adeo defectum eumdem in codicibus quoque XV et XVI sæculi sæpenumero videre est. Tantus fuit olim literis ornatioribus auspicandi libros amor ! quod ubi factum est, tum alia labes eisdem sæpe principiis accidit, furunculorum nimirum aut ineptorum hominum stulta aviditas, qui, præcisis iis literis vel icunculis, scripturam simul posticam comminuerunt; quam rem quum multi codices docent, tum in primis nobilissimi duo, Vaticanus nempe Virgilius et Homerus Ambrosianus. Sed tamen fieri potest, ut hujus libri initium minio quidem vel succo quovis colorato scriptum olim fuerit (quod membranæ sulci quidam mihi persuadent); id autem omne tincturæ genus evanuerit, quum codex ob rescribendum elutus est. Quippe unum fere atramentum contra vim ablutionis utcumque manet incolume. Cujus rei certa exempla deinceps alibi prolaturus sum.

P. 121 # M. T. CICERONIS P. 156

FRAGMENTA

EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO II.

......[1] ditate audiendi, ingressus est sic loqui Scipio: P. 275
Catonis hoc senis[2] est, quem, ut scitis, unice dilexi, maximeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque[3] judicio, vel etiam meo studio, me totum ab adolescentia dedidi[4]; cujus me numquam satiare po-

I. 1. *Ut omnes igitur vidit incensos cupi-*. Hoc A. Maii supplementum recepit Villem. quasi essent verba Ciceronis; receperunt item Sch. et Lehn. Abjecit ea Steinack. Heinr. autem eorum loco scripsit iisdem literis, quibus contextum Ciceronis, « Hic quum omnes flagrarent cupiditate audiendi ». Respexit fortasse de Orat. I, 30, 134: « vos... flagrare intelligo cupiditate », ubi ex totius loci sententia subaudiendum est *audiendi*. In malam partem dicitur *cupiditate flagrare* in Verr. Act. II, lib. IV, 34, 75. Censor Lipsiensis (1824, 12, p. 90, sq.) hoc supplementum, quod ipse paullo longius esse fatetur, excogitavit: « Quum igitur omnium oculos in se videret conjectos avi-) ditate audiendi »: coll. de Orat. II, 4, 16, ubi est: « Tum Cæsar, Equidem, inquit, Crasse, ita sum cupidus te in illa longiore ac perpetua oratione audiendi »: et II, 7, 28: « Tum omnes oculos in Antonium conjecerunt ». Poterat addere or. pro Cluent. 19, 54, et Epp. ad Brut. 9. Ad v. « ingressus est sic loqui » vid. quæ annotavimus ad I, 46, post prc. Add. de Div. II, 1, 3: « de divinatione ingressi sumus his libris scribere ». Miro consilio Sch. post *Scipio* interrogandi signum posuit. Mr.

2. *Hoc senis*. Cato cum epitheto *senex* etiam pro Archia, 7; pro Sylla, 7; de Off. I, 29. A. M.

3. *Patris utriusque*. Paulli qui genuit, et Scipionis Africano superiore geniti, qui adoptavit. Namque ipsi Scipioni superiori infensus fuit Cato, ut ait Liv. XXXVIII, 54; quem locum citat Quintilianus, Inst. VIII, 6, confirmantque Plinius in præf. et Nepos. A. M.

4. *Adolescentia dedidi*. Hinc Cicero de Invent. I, 4 Scipionem dicit Cato-

tuit oratio : tantus erat in homine usus reipublicæ, P. 122
P. 276 quam et domi et militiæ quum optime, tum etiam |
diutissime gesserat; et modus in dicendo, et gravitate mixtus lepos[5], et summum vel discendi studium,
P. 123 vel docendi[6], et orationi vita admodum congruens[7].
Is dicere solebat[8], ob hanc causam præstare nostræ civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere[9], qui suam quisque[10] rempublicam
P. 277 constituissent legibus atque institutis || suis; ut Cretum
Minos; Lacedæmoniorum Lycurgus; Atheniensium,

nis discipulum. Vicissim Cato quanti Scipionem faceret declaravit Homerico versu (Plut. in Cat. fin.) cujus interpretatio hæc est in Livii epitome, lib. XLVIII : « reliquos qui in Africa militarent, umbras militare; Scipionem vigere ». A. M. — [Versus Homericus est Odyss. K, 495 : Τῷ καὶ τεθνηῶτι νόον πόρε Περσεφόνεια, Οἴῳ πεπνῦσθαι· τοὶ δὲ σκιαὶ ἀΐσσουσιν. Ma.]

5. *Gravitate mixtus lepos.* Multos Catonis sales scribit in ejusdem vita Plutarchus. Adi et Macrobium, Sat. II, 1, 2, nec non Augustinum de doct. ch. II, 31. Catonis liber jocosorum ἀποφθεγμάτων memoratur a Tullio, Off. I, 29. Quare mendosus creditur Hieronymi locus ep. CXXX, 13, ubi ait Catonem, non secus ac illum Crassum, semel in vita risisse. Catonem imitatus videtur Scipio, cujus lepida dicta aliquot leguntur apud strategematum auctores, et Cic. de Or. 2; eaque collegisse videtur Polybius. Vide Suidam voc. παρέργως. [Scipionis lepida dicta colligit Pighius ad an. DCXI. A. M. in Add.]

6. *Vel docendi.* Namque opera Catonis didascalia fuerunt « de rhetorica, de medicina, de moribus, de liberis educandis, de re militari, de agricultura ». Plin. XIV, 3, ait a Catone præcepta data omnium rerum expetendarum. Apud eumdem, XXXV, 2, omnium bonarum artium magister dicitur Cato. A. M.

7. *Admodum congruens.* Sed enim Plinius, VII, 27, Scipionem Æmilianum in cunctis Catoni præponere non dubitat; quod judicium sequitur Solinus, cap. 7. Catonem et Scipionem exæquat Seneca, ep. LXXXVII : « Catonem tam reip. profuit nasci, quam Scipionem; alter enim cum hostibus nostris bellum, alter cum moribus gessit ». Licet autem mirari tantam Scipionis cum Catone necessitudinem, quum ille optimates, hic populum studiosissime tueretur. A. M.

8. *Is dicere solebat.* Mortuus quippe Cato erat anno fere vigesimo ante hunc dialogum de rep. Disputatur enim anno 625; capta fuit Carthago anno Varroniano 608; Cato a Velleio, I, 13, dicitur mortem obiisse ante triennium, quam Carthago deleretur. A. M.

9. *Singuli fuissent fere.* Cod. sec. manu *quorum* hab. at pr. *qui.* [Videtur retinenda scriptura primæ manus *qui.* A. M. in Emm.]

10. *Qui suam quisque rempublicam*

quæ persæpe commutata esset, tum Theseus, tum
Draco, tum Solo[11], tum Clisthenes[12], tum multi
alii; postremo exsanguem jam et jacentem doctus
vir Phalereus sustentasset Demetrius[13]: nostra au-
tem respublica non unius esset ingenio, sed multo-
rum, nec una hominis vita, sed aliquot constituta
P. 278 sæculis et ætatibus. Nam | neque ullum ingenium tan-
P. 124 tum exstitisse dicebat, ut, quem res nulla fugeret,
quisquam aliquando fuisset; neque cuncta ingenia
collata in unum tantum posse uno tempore provi-
dere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac
vetustate. Quamobrem, ut ille solebat, ita nunc mea
repetet oratio populi originem[14]; libenter enim etiam
verbo utor Catonis. Facilius autem, quod est propo-
situm, || consequar, si nostram rempublicam vobis et P. 287
nascentem, et crescentem, et adultam, et jam fir-
mam atque robustam ostendero[15], quam si mihi ali-
quam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.

constituissent. Ita jubente A. Maio in Add. et ratione ipsa, præeuntibusque Heinr. Steinack. et Lehn. rescripsimus. Constans autem hic est Ciceronis usus, ut scribitur Epp. ad Fam. I, 9, prope fin. « Ego, quid ad te quisque tuorum... scribat, nescio »; qui locus ad Nostri normam scribendus esset: « qui quid ad te quisque de suis rebus scribant, nescio », neque vero « quorum quid ad te quisque de suis rebus scribant, nescio ». Mr.

11. *Tum Solo*. Solonis nomen hoc uno loco in Ciceronis, qui nunc exstant, libris nominandi casu legitur. Hanc vero ejus formam Ciceronianam esse, neque vero *Solon*, recte suspicatus est K. L. Schneider. Gr. Lat. (Formenl. I, p. 276) laudans J. F. Gronov. ad Senec. Agamemn. v. 514, p. 581 ed. Schrœder. et Jacob. Gron. ad Tacit. Ann. III, 26, p. 292 Oberl. Mr.

12. *Clisthenes*. De Clisthene loquuntur Plutarch. in Aristide et Pericle, Herodot. lib. V. Conf. Cœl. Rhodigin. Lectt. Antt. XXI, 44, p. 1211 ed. Francof. 1676, f. m. Mr.

13. *Phalereus sustentasset Demetrius*. De reip. Atheniensis magistratibus et varietatibus, virisque prædictis Pollux libro octavo; Suidas voc. ἡγεμονία; Polybius, VI, 44; Gellius, XI, 18; Plinius, VII, 56; Pausanias, I, 3; Laertius in Demetrio; præsertimque Corsinus, fast. Att. dissert. I; et Meursius in antiquitatibus Atticis. A. M.

14. *Populi originem*. Significat Catonis Origines. A. M.

15. *Robustam ostendero*. Ciceronis exemplo, qui hoc in opere romanam historiam a primordiis contexuit, im-

II. Hoc quum omnes approbavissent : Quod habemus igitur institutæ reipublicæ tam clarum, ac tam omnibus notum exordium[1], quam hujus urbis condendæ principium profectum a Romulo? qui patre
P. 288 Marte natus (con | cedamus enim famæ[2] hominum,
præsertim non inveteratæ solum, sed etiam sapienter P. 115
a majoribus proditæ[3], bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur, non solum esse ingenio divino[4]), is igitur, ut natus sit[5] cum Remo

pulsum se dicit Atticus (Brut. 5) ad annales suos conscribendos : « nam ut illos de republica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus; eisque nosmet ipsi ad veterum annalium memoriam comprehendendam impulsi atque incensi sumus ». Desiverat autem Atticus in ipso hujus operis de Rep. natali anno ; siquidem Tullius docet (Orat. XXXIV) Atticum annorum septingentorum memoriam suo libro colligavisse. A. M.

II. 1. *Tam clarum, ac tam omnibus notum exordium.* Ad rem conf. Livium in præfatione, et nostras Antt. Romm. p. 11. Ca.

2. *Famæ hominum.* Quod dicit *famam hominum* circa finem capitis dicit *fabulas*. Eodem sensu dixit *hominum fama* de Off. III, 5, 25. Commode laudat Villem. Livium in Præf. 7 : « si cui populo licere oportet, consecrare origines suas, et ad deos referre auctores, ea belli gloria est populo romano, ut, quum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humanæ patiantur æquo animo, quam imperium patiuntur ». Ma.

3. *A majoribus proditæ. Prodere* proprium est Nostro de rebus, quæ fama vel usu, vel scriptis ad posteros traduntur : cujus usus quum multa sint exempla, unum apponere sufficit ex Or. pro Mil. 30, 83 : « Majorum nostrorum sapientia, qui sacra, qui cærimonias, qui auspicia... nobis, suis posteris prodiderunt ». Ma.

4. *Esse ingenio divino.* Servius ad Æn. VI, 322 : « multi ad gloriam generis simulant se numinum filios; ut Romulus ex Marte, Alexander ex Jove Hammone ». Confer et Livii procemium. Hanc autem famam Romuli Remique Marte seu genio natorum docte ventilat Dionysius, I, 77. Varro item apud Augustinum, C. D. III, 4, disserit, utile esse, ut se homines diis genitos mentiantur. Id tamen jure meritoque piæ respuunt aures. A. M.

5. *Is igitur, ut natus sit cum Remo fratre, dicitur. Ut* pro *ubi*, *postquam* positum satis frequens est; v. c. Brut. 5, 19 : « Nam ut illos de republica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus ». Quod vero præcipiunt Grammatici (Ruddimann. Inst. Gr. Lat. II, p. 314), tale *ut* indicativum petere, id ita verum est, nisi sit oratio obliqua, ut hoc loco : « is, ut natus sit... dicitur... jussus esse »: plane ut est Epp. ad Fam. V, 2 : « Illud dico, me, ut primum in concione provinciam deposuerim, statim... cogitare cœpisse ». Et mox : « perhi-.

fratre[6], dicitur ab Amulio rege Albano, ob labefactandi regni timorem, ad Tiberim exponi jussus esse: quo in loco quum esset silvestris belluæ sustentatus
P. 289 uberibus[7], pastoresque eum || sustulissent, et in agresti P. 126
cultu laboreque aluissent; perhibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi ferocitate[8] tantum ceteris præstitisse[9], ut omnes, qui tum eos agros, ubi hodie est hæc urbs, incolebant, æquo animo illi libenterque parerent[10]. Quorum copiis quum se ducem præbuisset, ut jam[11] a fabulis ad facta veniamus, op-

betur, ut adoleverit... præstitisse ». Mr.

6. *Cum Remo fratre.* Altum deinde apud Ciceronem de Remo silentium est, sive ne cogatur divum Romulum criminari de fraterna cæde, sive ob ejus rei controversiam. Nam de obitu Remi multiplex sententia legitur, super qua disserit Augustinus, C. D. III, 6. Alii quippe a Romulo vel ejus jussu cæsum aiunt; alii a Celere, sed inscio Romulo; alii ob muros despectos; alii in acie. Liv. I, 7; Dionys. I, 87; Ovid. Fast. IV, 843, V, 471; Propert. III, 9, 50; Tibull. II, 5, 24; Aur. Vict. Vir. ill. I; Strabo, lib. V, p. 352; Lactant. Inst. I, 15; Lydus de Magg. Romm. I, 5; Plut. in Romulo; Digest. I, 8, 11; Serv. ad Æn. VI, 780, et XI, 603; Aug. C. D. XV, 5, et de consens. Ev. I, 19. Egnatius autem historicus apud Aur. Victorem orig. Rom. narrat Remum non modo non esse occisum, sed etiam ulterius a Romulo vixisse. Servio Virgilius, æque ac mihi Cicero, videtur eadem reticentia studiose usus. Namque ad Æn. I, 276: « Romulus mavortia condet mœnia », adnotat Servius: « bene Romulum solum ait, dissimulans de parricidio ». [Cicero tamen de Off. III, 10, Romulum parricidii accusat. A. M. in Add.]

7. *Sustentatus uberibus.* Locutionem imitari videtur Propertius, III, 9, 51: « Eductosque pares silvestri ex ubere reges ». A. M.

8. *Animi ferocitate.* « Animi ferocitate præstare » alibi Noster, ut existimo, non dixit, quum et *ferocitatem* soleat in vitiis ponere, et *præstare* nonnisi fere de virtutibus dicat. Sed egregie h. l. junguntur hæc verba, quum ipsa ferocitas regalis cujusdam animi quasi signum et indicium esset. Mr.

9. *Ceteris præstitisse.* Hoc politici homines primum aiunt et antiquissimum dominandi jus, præcellentem scilicet corporis et animi vim. Dionys. I, 5. Victor autem Orig. Rom. 21: « Romulum a virium magnitudine appellatum; nam græca lingua ῥώμην virtutem dici, certum est ». A. M.

10. *Libenterque parerent.* Ovid. Fast. III, 61: « Omnibus agricolis armentorumque magistris Iliadæ fratres jura petita dabant ». A. M.

11. *Ut jam a fabulis.* In cod. est *ut et jam*, ut dedit A. Maius et post eum Sch. quamquam nusquam dixit Cic. *et jam* pro *etiam jam*, et neque sic intellectum illud *et* locum habet.

pressisse Longam Albam, validam urbem [12] et potentem [13] || temporibus illis, Amuliumque regem interemisse fertur. P. 291

III. Qua gloria parta, urbem auspicato condere, et firmare dicitur primum [1] cogitavisse rempublicam. Urbi autem locum [2], quod est ei, qui diuturnam rempublicam serere [3] conatur, diligentissime providendum, incredibili opportunitate [4] delegit. Neque enim

Lehnerus conjunctim scripsit *etiam*, quod otiosum est. Sine dubio δεύτεραι A. Maii φροντίδες erant σοφώτεραι, dicentis: immo *et* delere præstaret. Et deleverunt ante nos Heinr. et Steinack. Plane geminus est Nostro locus de N. D. I, 14, 36: « Zeno autem, ut jam ad vestros, Balbe, veniam, naturalem legem divinam esse censet ». Mr. — De hoc vocabulo (*fabulis*) ejusque significationibus disputavit Wyttenbachius in Philomath. t. III, p. 302, sq. Infra cap. 10, dixit Noster: « antiquitas accepit fabulas, fictas etiam nonnumquam incondite ». Quod dicit *ad facta*, indicat, ipsum historiam romanam, qualis sub regibus fuisse traditur, veram esse credidisse vel certe pro instituti sui ratione, ut de vera historia, de iis rebus loqui. Ad v. *validam urbem* conf. Div. I, 15. Cr.

12. *Validam urbem et potentem temporibus illis*. Conf. Liv. I, 15. Cr.

13. *Potentem temporibus illis*. Cod. *vel*; sed deinde videtur factum *et*. — *Et potentem*. Quum in cod. scriptum fuerit *vel potentem*, suspiceris utrumque vocabulum glossam esse v. *validam*, ideoque ejiciendum. Utrumque si servaveris, *validam* de urbe intelliges loco operibusque munita. Fieri etiam potest, ut scriptum fuerit « ut temporibus illis », i. e. pro temporum illorum ratione. Cr.

III. 1. *Dicitur primum*. Non erat, quod omitteret hanc vocem Villem. in versione: significat enim, eum de hoc potissimum et primum post Amulium interfectum cogitavisse, neque de expeditionibus bellicis aliisque de rebus gerendis. Cr.

2. *Urbi autem locum*. Vid. Creuz. Antt. Romm. p. 14. Mr.

3. *Rempublicam serere*. Facit huc locus de Legg. I, 6, 20: « Serendi etiam mores »; ad quem locum vide, quæ annotavimus in ed. nostr. et Cr. p. 51. Mr.

4. *Incredibili opportunitate*. Ubertatem certe, quam in primis urbano situi decernit Aristoteles, Reip. VII, 5, negatam prope romano solo aiunt quidam apud Tullium in Rul. II, 35, et apud Dionys. VIII, 8. Contra tamen, et vere, Plutarchus, Romul. cap. 1, agri romani bonitatem experimento cognitam ait. Nostra etiam ætate nusquam hic ager adversus cultores ingratus est. Sed enim Tullii hunc de rep. locum videtur Strabo, lib. V, p. 351, studiose refutare, dum ait situm urbi condendæ non delectu sed necessitate fuisse captum (quod fatebitur ipse Cicero, cap. 11); quippe qui neque natura munitus esset, neque aliis tunc uteretur commoditatibus: κτίσαι τὴν Ῥώμην ἐν τόποις οὐ πρὸς αἵρεσιν μᾶλλον, ἢ πρὸς

ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque P. 127
157 facillimum[5], ut in agrum Rutulorum Aboriginumve ||
procederet; aut in ostio Tiberino, quem in locum
multis post annis rex Ancus coloniam deduxit[6], urbem ipse conderet: sed hoc vir excellenti providentia sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs
maritimos[7] urbibus eis, quæ ad spem diuturnitatis
128 conderentur atque imperii. Primum quod essent urbes maritimæ non solum multis periculis oppositæ,
158 sed etiam | cæcis[8]. Nam terra continens adventus hostium non modo exspectatos, sed etiam repentinos, multis indiciis, et quasi fragore[9] quodam, et sonitu

ἐνάργειαν ἐπιτηδείους· οὔτε γὰρ ἐρυμνὸν τὸ ἔδαφος, κ. τ. λ. Idem nihilominus Strabo, p. 358 sqq. late narrat innumeras commoditates, quæ romanæ urbi paullatim accesserunt a vicinis regionibus et ab industria potentiaque civium, ita ut in orbe nihil esset Roma melius aut felicius. Qua in sententia potissimum licuit quoque Propertio de Roma canere, III, 22, 18: « Natura hic posuit quidquid ubique fuit ». A. M.

5. *Copiisque facillimum*. Locum e II de Rep. citat Fronto exem. eloc. voc. *admovit*, omissis tamen verbis *illa manu copiisque* tam in codice Mediolanensi, quam in quatuor Vaticanis. A. M.

6. *Ancus coloniam deduxit*. Liv. I, 33: « Silva Mæsia Veientibus adempta usque ad mare imperium prolatum, et in ore Tiberis Ostia urbs condita ». Conf. Messala Corvin. de Progen. Aug. p. 6 (in Scriptt. Hist. Rom. ed. Haurisio); Flor. I, 4, ibiq. Beger. p. 54; Aurel. Vict. de viris illustr. 5; Eutrop. I, 4. Ma.

7. *Situs maritimos*. Utrum urbs, quæ conditur, ad mare sit admovenda, necne; deque maris utilitatibus ac detrimentis, dubitanter scribit Aristoteles, Reip. VII, 5, 6. Minime dubius est Plato, qui, Leg. IV, civitatem a mari submovet stadiis octoginta, deque situs mediterranei commoditatibus, maritimique damnis disserit; quam Platonis sententiam præ oculis Tullium habuisse vix dubito. Distat autem a mari Roma stadiis circiter CXX. A. M.

8. *Sed etiam cæcis*. Ita etiam passive utuntur Græci verbo τυφλός. Cic. de Lege agr. II, 14: « Cur hoc tàm est obscurum atque cæcum? » de Or. II, 87, 357: « Res cæcas et ab adspectus judicio remotas ». Ca. — *Cæca pericula* alibi non dixit Cicero: sed Propert. II, 27, 6, habet: « Et maris et terræ cæca pericla viæ ». Apud Plut. in Pyrrho, 15, est *θάλασσα παίουσα πρὸς χωρία δύσορμα καὶ τυφλά*. Ma.

9. *Et quasi fragore*. Substantivum *fragor*, quo, ut poeticæ magis, quam pedestri orationi conveniente (quamquam eo usi sunt Quintilianus etiam et Plinius in Epistolis), alibi non usus esse videtur Cicero, excusat addito

ipso ante denuntiat; neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam quis, et unde sit, scire possimus. Maritimus vero ille[10] et navalis hostis ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat; nec vero quum venit, præ se || fert, aut qui[11] sit, aut unde P. 16
veniat, aut etiam quid velit; denique ne nota quidem illa, pacatus an hostis sit, discerni ac judicari potest.

IV. Est autem maritimis urbibus etiam quædam corruptela ac mutatio[1] morum: admiscentur enim novis sermonibus[2] ac disciplinis, et importantur non P. 17

quasi. Eo semel, et nonnisi in exemplum exornationis, quæ fit quasi imitatione soni, usus est Auct. ad Herenn. IV, 31, 42: « Postquam iste in rempublicam fecit impetum, fragor civitatis in primis est auditus ». Ma.

10. *Maritimus vero ille*. Noli litem movere verbo *ille*, quia de *maritimo hoste* nondum sermo fuerit; unde aliquis fortasse conjiciat « maritimus vero idem », ut intelligas: idem vero hostis, (qui terra continenti adveniens facile potest animadverti, ideoque non ita periculosus est), si mari et navibus advenit, formidolosior est, quia ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat. Neque etiam *ille* delendum. Est elegans dictio, et locus ita intelligendus: si vero alius hostis non terra, sed mari navibusque appropinquat, ante adesse potest, etc. vel: si vero is, qui hostis urbem adoriri vult, maritimus est et navalis, ante adesse potest, etc. Ca.

11. *Aut qui sit*. Heinr. et Steinack. primæ manus lectionem, *quis*, restituerunt; videlicet (ita certe opinor) ut Cicero secum in concordiam redeat, qui paullo superius scripsit « quis et unde sit ». Sed salva res est: et supra *quis* scripsit, quia requiritur pronomen interrogativum, neque fuit causa scribendi *qui*: hoc loco *qui* interrogative posuit pro *quis*, ut sæpius fecit ante *s*, ut vitetur concursus literæ sibilæ auribus ingratus. Ita dixit Epist. ad Famm. V, 12 (Mart. Lagun. 13): « Neque enim tu is es, qui, qui sis, nescias »: ad Att. III, 10: « Non possum... non sentire qui sim »: in Qu. Cæcil. Divin. 6, 20: « Te non novimus, nescimus, qui sis ». Qua de re dudum præcepit Cortius ad Sallust. Catil. 44, 5, p. 266, brevius Drakenborch. ad Liv. I, 7, 9, p. 80 ed. Stuttg. Ma.

IV. 1. *Mutatio morum*. Mos. anteponit *demutatio*, qui sic ad h. l. Non dubitavi restituere post Heinr. Stein. et Lehnerum hanc primæ manus scriptionem, ut sit mutatio in pejus. Et eodem sensu verbo *demutandi* utitur Plaut. Trinumm. 74 (I, 2, 36): « Aut si demutant mores ingenium tuum, neque eos antiquos servas, ast captas novos »: ib. 1113 (IV, 5, 19): « neque demutavit animum de firma fide ». Ma.

2. *Sermonibus*. Qui admiscetur no-

merces solum adventitiæ; sed etiam mores, ut nihil
168 possit in patriis institutis manere in | tegrum. Jam qui
incolunt eas urbes, non hærent in suis sedibus, sed
volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo
longius; atque etiam quum manent corpore, animo
tamen excurrunt et vagantur. Nec vero ulla res magis
labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum per-
vertit aliquando, quam hic error ac dissipatio[3] civium,
XIV quod, mercandi cupiditate et navi || gandi, et agrorum P. 130
227 et armorum cultum reliquerant[4]. Multa etiam ad luxu-
riam invitamenta perniciosa civitatibus suppeditantur
mari, quæ vel capiuntur, vel importantur; atque ha-

vis sermonibus, cum mores sæpe suos corrumpere putant philosophi, grammatici autem etiam linguam. Atqui mixtio cum extraneis sermonibus non corruptelam sed proprietatem fecisse Atticæ linguæ videbatur Xenophonti, reip. Ath. cap. 2, cujus verba propter controversias in Italia renatas de linguæ patriæ puritate atque originibus, audire par est. Loquitur autem Xenophon de utilitatibus quas Athenienses e commercio cum omni populorum varietate capiebant, inter quas linguæ patriæ perfectionem recenset : ἔπειτα φωνὴν πᾶσαν ἀκούοντες, ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς· καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῇ καὶ διαίτῃ καὶ σχήματι χρῶνται, Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένῃ ἐξ ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων. Quamquam reapse Xenophon toto illo opusculo Athenienses irridet : quare et de atticismi præstantia ironice loqui videtur. Romanorum item lingua videbatur Dionysio, I, 90, propter commercia et commigrationes multum adscivisse præsertim ex Æolica dialecto. A. M.

3. *Error ac dissipatio*. Singulari hæc verba sensu et alibi non obvio ponuntur a Nostro, ita tamen, ut recte ita dici dubium esse non debeat. Simili sensu dixit *erratio* de Univ. 6, et *dissipatum* sensu consimili *oratorem* in Bruto, 59, 216. Ma.—Idcirco Lycurgus Lacedæmoniis mari interdixerat, ut ait Plutarchus in institutis Laconicis, t. VI, p. 890. Isocrates autem or. soc. c. 33, Lacedæmonios maris imperio ita esse corruptos docet, ut ob id terræ quoque imperium amiserint. A. M.

4. *Agror. et armorum cultum reliquerant*. Armorum, ait, cultum reliquerant, quia mercenariis copiis utebantur. Cr. — Corinthiorum præ reliquis Græcis studium navigandi antiquissimum, primamque adeo triremem ab iisdem ædificatam, observat Thucydides, I, 13. De Carthaginiensibus autem sic Afer Augustinus in ps. XLVII, 6 : « manifestum est, quod primordia regni Carthaginis navibus floruerunt, et ita floruerunt, ut inter ceteras gentes excellerent negotiationibus et navigationibus ». A. M. — Sch. correxit *culturam*, nihil monens, sed motus, opinor, eo, quod Cic. plerumque de *agrorum cultura* loquitur. Sed qui potuisset Noster jungere *culturam armorum*?

bet jam[5] amœnitas ipsa vel sumptuosas, vel desidiosas[6] illecebras multas cupiditatum[7]. Et quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Græcia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari
P. 131 est[8]; | nec præter Phliuntios[9] ulli sunt, quorum agri P. 22
non contingant mare: et extra Peloponnesum Ænianes, et Dores, et Dolopes soli absunt a mari. Quid dicam insulas Græciæ? quæ, fluctibus cinctæ, natant pæne ipsæ simul cum civitatum institutis et moribus. Atque hæc quidem, ut supra dixi, veteris sunt Græciæ. Coloniarum vero, quæ est deducta a Graiis in
P. 132 Asiam, Thraciam, Italiam, Siciliam, Africam, præter

5. *Jam*. Sic MS Vatican. Maius e conjectura dedit *etiam*.

6. *Vel sumptuosas, vel desidiosas*. Quid sibi volunt *illecebræ desidiosæ?* nonne agitant et stimulant potius, neque quiescere sinunt, neque ipsæ quiescunt? Ita mihi aliquis persuadere studebat, ut rescriberem: « vel sumptuosas, vel deteriores etiam ». Sed quamquam hoc non displiceret, si esset in codice, tamen nihil violentius agendum. Patrocinium loci suscipit Auct. ad Herenn. IV, 32, 43: « aut si, quod facit, ab eo (nominetur), quod fit, ut, quum desidiosam artem dicemus, quia desidiosos facit: et frigus pigrum, quia pigros facit». Ma. — Adde Cic. Agrar. II, 32: « inertissimum et desidiosissimum otium ». Varro, procem. R. R. II, 1, p. 211 Schneideri: « Viri magni nostri majores... qui in oppido sederent, quam qui rura colerent, desidiosiores putabant »: ubi alii libri *desidiores*. Cr.

7. *Cupiditatum*. Intellige præsertim ambubajarum Corinthiarum famosum collegium, de quo Strabo, VIII, p. 581, aliique auctores. A. M.

8. *In mari est*. Cicero ad Att. VI, 2: « Peloponnesias civitates omnes maritimas esse, Dicæarchi tabulis credidi. Is multis quidem nominibus Græcos in eo reprehendit, quod mare tam sequuti sunt ». En unde Cicero disputationis hujus materiam sumpsit, teste ipso ibidem: « atque istum ego locum totidem verbis a Dicæarcho transtuli ». Negaverat autem Atticus Arcadas mare contingere; quod secus tamen aliquando fuit, quum Triphyliæ potiebantur regionis maritimæ. A. M.

9. *Phliuntios*. Cod. mendose *Philuntios*. Immo vero scribi debuit *Phliasios;* sic enim emendavit suam hanc lectionem librorum de Rep. Cicero ipse ad Atticum scribens, VI, 2: « Phliasios dici sciebam; et ita fac habeas, nos quidem sic habemus. Sed primo me ἀναλογία deceperat, Φλιοῦς, Ὀποῦς, Σιποῦς; quod Ὀπούντιοι, Σιπούντιοι. Sed hoc continuo correximus ». In codice tamen Vaticano manet prior Tullii scriptura (præter vitiosam metathesim); quod nobile documentum est Tullii libros politicos statim omnibus viguisse (ut ait Cœlius, ep. VIII, 1), ideoque distractis exemplaribus, ne ipsius quidem auctoris emen-

unam Magnesiam[10], quam unda non alluat? Ita barbarorum agris quasi attexta || quædam videtur ora esse Græciæ. Nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritimi, præter Etruscos[11] et Pœnos; alteri mercandi causa, latrocinandi[12] alteri. Quæ causa perspicua est malorum commutationumque Græciæ, propter ea vitia maritimarum urbium, quæ ante paullo[13] perbreviter attigi. Sed tamen in his vitiis P. 229

dationes potuisse recipi. Ceteroqui gentile Φλειόντιος est apud Stephanum Byz. qui addit et Φλιούσιος atque Φλιάσιος. *Phliasios* scribit ipse Cicero, Tusc. V, 3; et sic græci vulgo auctores habent. A. M.

10. *Magnesiam*. Ad Mæandrum. Vid. Liv. XXXVII, 45, init. coll. XXXVI, 43; Corn. Nep. Themistocl. c. 10. Ca.

11. *Etruscos et Pœnos*. Quod si A. Maius recte explicuit hunc locum, acerbius et fere dixerim injustius de Etruscis Noster judicat. Opes enim Etruscorum et imperium maritimum non prædonum tantum speciem referunt. Vide modo Herodot. I, 166; Euseb. Chron. p. 36; in primis Liv. I, 2, V, 31. Sed de toto loco res nondum ad liquidum perducta est, etiam quod ad Pœnos attinet, qua voce etiam Phœnices significari arbitratur A. Maius. Ca. — Fuisse tamen eam, quam dicit A. Maius, re vera Ciceronis sententiam, patet ex loco Servii, quem laudat, quemque nos h. l. adscribemus: « Mæoniæ provinciæ brevitas dum duos fratres, Lydum et Tyrrhenum ferre non posset, ex sorte Tyrrhenus cum ingenti multitudine profectus, partem Italiæ tenuit et Tyrrheniam appellavit. Hi diu piraticam exercuerunt, ut etiam Cicero in Hortensio docet, quum captivos novis pœnis affigerent, occisorum eos religantes cadaveribus: quod Virgilius dat Mezentio, sciens lectum esse de gente Tyrrhenorum ». Quod vero ad Etruscorum historiam attinet, collecta reperies pleraque omnia ex veteribus scriptoribus in tertio volumine addendorum ad Historiam universalem (quæ germanice prodiit Halis Saxonum undeoctoginta voll.), p. 43-180. Inde etiam patet Ciceronis judicium justo acerbius esse. Sed iniquius judicare solitos esse Romanos de Etruscis æque ac de Carthaginiensibus, notum est. Est vero h. l. chiasmi genus, quum verbum *mercandi* ad *Pœnos*, *latrocinandi* ad *Etruscos* trahendum sit. Similis est ap. Sallust. Catil. 14: « quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat » : ubi *manus* referendum ad *sanguine*, *lingua* ad *perjurio*: ubi vid. Cort. p. 96, sq. Ma.

12. *Latrocinandi*. Latrones intellige Etruscos; nam Pœnorum navigationes supra dixit auctor. Quin adeo voce *Pœnos* etiam *Phœnicas* significari a Tullio arbitror. Etruscos seu Tyrrhenos diu piraticam exercuisse docuerat in Hortensio Cicero, teste Servio ad Æn. VIII, 479, qui locus ex Augustino inter operis fragmenta translatus est. Eorumdem piraticam commemorat etiam Strabo, V, p. 354, τῇ θαλάττῃ κατὰ λῃστείαν ἐπέθεντο. A. M.

13. *Ante paullo*. Solet alibi Cicero dicere, ut alii scriptores, *paullo ante*,

inest illa magna commoditas, et, quod ubique gentium | est, ut eam urbem, quam incolas, possit[14] ad- P. 13
P. 133 nare; et rursus, ut id, quod agri efferant sui, quascumque velint in terras portare possint ac mittere.

V. Qui potuit igitur divinitus[1] et utilitates complecti maritimas Romulus, et vitia vitare? quam quod urbem perennis amnis, et æquabilis, et in mare late influentis posuit in ripa[2], quo posset urbs et accipere ex mari, quo egeret, et reddere, quo redundaret; || P. 13
eodemque ut flumine res ad victum cultumque maxime necessarias non solum mari absorberet[3], sed etiam in-

sed similiter ut nostro loco dixit de Senect. 2, 6: « si... ante multo a te didicerimus». Mr.

14. *Possit*. Locum e II de Rep. citat Fronto exem. eloc. voc. *adnare*. At in editis fragmentis citatur e I perperam. Editiones item habent *possis* pro *possit*; quæ etsi lectio videri poterat probabilis, tamen a Frontonis codicibus cunctis exploditur, tum, quod magis interest, a Ciceronis de Rep. codice Vaticano. Codicum Frontonis varietates sunt, 1° « ut ad eam urbem, ad quam incola possit adnare »; 2° in alio codice τὸ *possit* corrigitur in margine *possis*, quæ conjectura deinceps ab editoribus fragmentorum recepta fuit. A. M.

V. 1. *Divinius* anteposuit Mos. qui sic ad h. v. Ita primo statim adspectu corrigendum esse existimavi, idemque fecisse postea deprehendi Schützium, Steinack. et Zachar. in libro, quem laudavimus, p. 140, qui laudat Cic. Parad. I, 4 (quos numeros operarum errore ita positos existimo), ubi Cicero adjectivi *divinus* comparativo usus sit. Eo usus est de Finn. V, 11, 33: « major aliqua causa atque divinior »: sed alio plane sensu. Ad nostrum proxime accedit de Divin. I, 28, 58: « Quid hoc somnio dici divinius potest? » Hunc sensum (videlicet *divinandi*) huic vocabulo nostro loco inesse patet etiam ex eo, quod mox dicit: « ut mihi jam tum divinasse videatur ». Mr.

2. *Posuit in ripa*. De hoc Tullii loco loquitur Servius ad G. II, 157: « Fluminaque antiquos subterlabentia muros, quod laudat etiam Cicero in libris de Republica ». De commoditate Tiberis portusque Ostiensis legatur Cassiodorus, Var. VII, 9. Contrarium facit Dionysius in editione mea Mediolanensi, XII, 21, dum Veiorum situm eo nomine laudat, quod is a flumine abesset unde aura rigidior matutina valitudini noxia ferri posset, οὔτε ποταμοῦ τινος πλησίον ὄντος ψυχρὰς ἕωθεν ἀνιέντος αὔρας. Sed etiam Aristoteles, Reip. VII, 11, cupiditatem præ se fert, ut condendæ urbis situs maris æque ac terræ, si fieri potest, commoditatibus fruatur. A. M.

3. *Absorberet*. Ita [*absorberet*] evidenter codex, sine ulla emendatione. Ut corrigam *a mari subveheret* moneor, meliore equidem et plane verisimili locutione, indice etiam Rutilio Numa-

P. 134 vectas acciperet ex terra: ut mihi jam tum divinasse ille videatur, hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse imperio præbituram; nam hanc rerum tantam potentiam non ferme facilius alia[4] in parte Italiæ posita urbs tenere potuisset[5].

VI. Urbis autem ipsius nativa præsidia, quis | est P. 232 tam negligens, qui non habeat animo notata planeque cognita? cujus is est tractatus[1] ductusque muri, quum Romuli, tum etiam reliquorum regum sapien-

tiano, I, 153, qui Tullii hanc sententiam exprimere videtur de navigatione Tiberis loquens: « placidis commercia ripis... devehat hinc ruris subvehat inde maris ». Attamen ego miror, qui fieri possit, ut amanuensis tantam invexerit varietatem, nempe *absorberet* pro *subveheret*. [*Absorberet* videtur quædam vitiosa metathesis ex *subveheret*. A. M. in Em.] — *Mari arcesseret*. Recipere ausus sum meam qualemcumque emendationem, quum Niebuhrii, viri ill. correctionem multo (fortasse justo) audaciorem receperint Heinr. (scribens *ab mari subveheret*), Sch. (*a mari subveheret*) et Lehn. (*mari subveheret*). Qui omnes certe in eo verum viderunt, in scriptore, proprietatis ita studioso, quique a verborum tumore ita est alienus, *absorberet* ferri non posse. Sed ne latine quidem dicitur *aliquid mari absorbere*. Ex poetæ (Rutilii) autem versu pentametro, qui versus verborum liberum delectum valde coercet, prosæ orationis scriptorem non correxerim. Ego, dum melius aliquid afferatur, meum judicium secutus sum, motus loco ipsius Ciceronis ad Fam. VII, 23: « Sed tamen..., certiorem velim me facias, ubi sint, quando arcessantur, quo genere vecturæ ». Ma.

4. *Facilius alia*. Cod. *ulla*; sed fortasse emendatum *alia*. Censeo scribendum *alia ulla*. A. M.

5. *Tenere potuisset*. Nunc primum deprehendimus ingens Livii plagium [monet censor Gottingensis (1824, 44), non statim plagii arguendum fuisse Livium, quum ipse Noster initio cap. 6, dicat: « quis est tam negligens, qui non habeat animo notata planeque cognita? » Ma.], qui Tullianam hanc urbani situs descriptionem tacite sibi quodammodo vindicavit in oratione quam a Camillo dictam confinxit lib. V, 54: « non sine causa dii hominesque hunc urbi condendæ locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen opportunum, quo ex mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiantur; mare vicinum ad commoditates, nec expositum nimia propinquitate ad pericula classium externarum: regionum Italiæ medium, ad incrementum urbis natum unice locum ». Jam vero quæ Cicero dicit de Romæ commodo situ ad retinendum summum imperium, eadem observat Strabo, VI, p. 438, de ipsius Italiæ situ ad orbis regimen apto. A. M.

VI. 1. *Cujus is est tractatus*. Cod. sine ulla litura *tractatus* pro *tractus*. — Quod ait A. Maius in notula critica *tractatus* esse positum pro *tractus*, inde aliquis conjiciat eum utrumque

P. 135 tia definitus ex omni parte arduis præruptisque montibus, ut unus aditus qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem[2], maximo aggere[3] objecto, fossa cingeretur vastissima[4]; atque ut ita munita arx
P. 261 circumjectu arduo et quasi || circumciso saxo niteretur[5], ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus P. 136
incolumis atque intacta permanserit. Locum-

probum existimasse, quum tamen nonnisi *tractus* stare possit. Illud servarunt Villem. et Lehn. Hic vero addit: Equidem mutare quidem nolui, persuasum vero habeo, non diu locum suum retenturum esse hoc vocabulum, cujus significatio h. l. necessaria cur substantivo frequentativo tribueretur, nulla sane ratio, nulla excusatio fuit. Quod Niebuhrius in Ind. Lat. ait: « quærendum tamen potius, quam immutandum esse censeo »: id eo valet, ut ne quid temere agatur: sed re cognita judicium ferendum et exsequendum est. *Tractatus* nusquam eo sensu ponitur, quem h. l. habere debet, sed *tractus* et alibi et apud Livium, III, 28, 1: « Contemplatusque, qui tractus castrorum, quæque forma esset ». Legitur *arborum tractus* apud Corn. Nep. Milt. 5, 3. Cicero de Or. II, 13, 54, de *tractu orationis* loquitur. *Ductus macularum* est apud Plinium, Hist. Nat. lib. XXXVII, cap. 12, p. 795 Hard. Ma.

2. *Quirinalemque montem.* En aggeris uterque terminus. Videtur ergo falli Nardinius de Roma vetere, lib. I, 7, qui aggerem ultra Esquilinum producit. Jam hoc uno orientali latere Romam perviam dicit etiam Dionysius, IV, 54, ceteroqui tutam et imperviam. A. M.

3. *Maximo aggere objecto.* Nempe aggere Servii Tullii, cujus reliquiæ tractusque adhuc visuntur; quique olim in deliciis fuisse videtur Horatio poetæ ad inambulandum: Sat. I, 8, 15. Opus Servio reapse regi tribuitur a Livio, I, 44, et a Strabone, V, p. 358. Plinius tamen, III, 5, Tarquinium Superbum facere videtur auctorem aggeris; cujus auctoritati minime adhærent antiquarii; sartumque potius existimant aut altius exaggeratum id munimentum a Tarquinio, quam conditum. Mediæ huic sententiæ favet Dionysius IV, 54. Consule Cl. Antonii Nibbi tractatum perutilem *de mœnibus Urbis.* Maximus autem jure dicitur a Cicerone prædictus agger; ait enim Dionysius, IX, 68, longum fuisse stadia septem, crassum pedes quinquaginta. Muros præterea turresque superpositas fuisse aggeri docet Strabo loco citato. Denique cis Tiberim nihil sublimius esse Servii Tullii aggere demonstravit Johannes Brocchus, nobilissimus physicus, proposita urbanarum altitudinum tabula, p. 211, nupero in opere de natura soli romanæ urbis. A. M.

4. *Vastissima.* Lata nimirum pedes plus centum, alta triginta. Dionys. IX, 68. A. M.

5. *Saxo niteretur.* Peracute observat Aristoteles, Reip. VII, 11, acropolim convenire monarchiæ et oligarchiæ; solum æquum democratiæ; neutrum horum aristocratiæ, sed locum firmum atque munitum. Item Pollux, IX, 5, 40, acropolim appellat βασιλεῖον ἢ τυραννεῖον. A. M.

que delegit et fontibus[6] abundantem, et in regione
P. 137 pestilenti[7] salubrem: colles enim sunt, qui quum perflantur ipsi, tum afferunt umbram vallibus[8].

VII. Atque hæc quidem perceleriter confecit: nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam
P. 262 jussit nominari; et ad firman | dam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis, et P. 138
jam tum longe providentis, sequutus est, quum Sabinas honesto ortas loco virgines, quæ Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in circo facere instituisset, Consualibus[1] rapi jussit,

6. *Et fontibus.* « Totaque nativo mœnia fonte sonant » ait Rutilius in magnifica illa Romæ laudatione, I, 104. Fontium Romanorum salubritatem cultumque iis adhibitum commemorant Frontinus aquæd. I, et Varro LL. V, 3. Fontes hi fere fuerunt: *muscosus apud templum Fortunæ*, Plut. de fort. R. t. VII, p. 279. *Ad Janum geminum sive Tarpeius*, Varr. LL. IV, 32, et Ovid. Metam. XIV, 786. *Camenarum seu Egeriæ*, Symmach. ep. I, 21; Liv. I, 21; Plut. Num. 13. *Mercurii*, Ovid. Fast. V, 673. *Esquilinus*, Prop. IV, 8, 1. *Palatinus*, Prop. IV, 10, 25. *Vaticanus*, Prudent. hymn. in SS. Petr. et Paul. *Silvani*, descript. reg. XIII. *Pici et Fauni*, reg. XIII. *Lollianus*, reg. XII. *Scipionum*, reg. IX. Fuit et *nympharum Janiculensis* teste quadam inscriptione. A. M.

7. *Et in regione pestilenti.* De romano aere, qui semper gravis morbosusque habitus fuit, multi exstant tractatus, quos inter excellit eruditionis copia Francisci Cancellarii liber, viri nostra ætate doctissimi. Et quidem plerasque soli hujus pestilentias nihil aliud fere fuisse quam febres, verissime docuit vir arte medica simul ceteraque doctrina valde conspicuus, amicus meus, Josephus de Matthæis in præclaro commentario de febre Romanorum dea: cui nihil profecto addiderim, nisi quod Augustinus, C. D. III, 12, ait, febrem esse deam civem romanam. Febris dea Romanum Cæsarem Claudium, quicum tot annos vixerat, in cælum comitata est fano suo relicto, ut ludibundus ait Seneca in ἀποκολοκυντώσει. A. M.

8. *Vallibus.* Cicero tamen in Rulliana, II, 35, paullo aliter de urbani soli commoditatibus et specie loquitur. Ad umbræ urbanæ salubritatem quod attinet legatur Tacitus, Annal. XV, 44. A. M.

VII. 1. *Consualibus.* Cod. *consulibus* sine ulla emendatione. Sed mendum apertissimum est vel dormitantis vel ineruditi librarii. Eum siquidem raptum contigisse feriis Consualibus plerique omnes auctores tradunt. Consus est *Neptunus* Dionysio, II, 31; at Cæc. Cypriano de idolor. vanitate, II, 5, est « deus fraudis seu consiliorum ». Utramque sententiam refert Servius ad Æn. VIII, 636, nec non

P. 271 easque in familiarum amplissimarum || matrimoniis collocavit. Qua ex causa quum bellum Romanis Sabini intulissent, præliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio rege Sabinorum fœdus icit, ma-
P. 139 tronis ipsis, quæ raptæ erant, orantibus[2]: quo fœdere et Sabinos in civitatem adscivit, sacris communicatis[3], et regnum suum cum illorum rege sociavit[4].

Tertullianus de Spect. cap. 5. A. M. — *Rapi jussit.* Sabinas raptas mense post Urbem conditam quarto ait Fabius apud Plutarchum in Romulo, 14; sed enim peccare Fabium satis coarguit Dionysius, II, 31, scribendumque demonstrat non *mense* sed *anno quarto;* idque eruitur ex rebus etiam apud Livium narratis, et diserte adfirmat Eutropius miscellus. Martio autem mense raptas Sabinas putat Servius ad Æn. VIII, 636, quoniam eo mense fiebant Consualia. Tertullianus sacrum ad Consi aram fieri solitum narrat mensibus julio et septembri. In calendario Capranicorum, mense augusto; in Amiternino, mense decembri fit id sacrificium. A. M.

2. *Orantibus.* Non recte ceperunt hunc locum, qui *orantibus* idem esse censuerunt, quod *rogantibus*, *deprecantibus*, quod fecerunt interpres gallicus, et uterque germanicus: videlicet quia plerumque narratur, matronas illas in mediam utriusque populi se conjecisse et objecisse aciem, precandoque effecisse, ut pugnantes a certamine desisterent et pacem inirent: ut narrat Livius, I, 13; Flor. I, 1, ubi vides in ed. Begeri (itemque in Haurisii Scriptt. Hist. Rom. tom. II, p. 12) nummum maximi moduli, in quo iste mulierum interventus conspicitur. *Orantibus* id vult, eas colloquii et conciliationis utriusque populi, oratione habita ab Hersilia, causam fuisse; quod item conspici poterat ex seq. v. *oratrices pacis.* Mr. — Ennii locus ex illius deperdito opere, quod *Sabinæ* inscribebatur, hic apud me est: « Ut Sabinis Ennius dixit: quum spolia generi detraxeritis, quam inscriptionem dabitis? » quæ videntur Sabinarum orantium verba. Certe hæc particula titulum Enniani operis Macrob. Sat. VI, 5 (qui aliud citat fragmentum), cognitum, sed mox abs H. Columna (Ennii ed. Hessel. p. 188) temere abolitum, sine ulla dubitatione confirmat. A. M.

3. *Sacris communicatis.* Quos deos Romanis constituerit Romulus, quos Tatius addiderit, narrat Augustinus, C. D. IV, 23. A. M.

4. *Cum illorum rege sociavit.* « Hac tamen lege recepti in urbem Sabini sunt, post Sabinarum raptum, et factum inter Romulum et T. Tatium fœdus, ut in omnibus essent cives romani, excepta suffragii latione: nam magistratus non creabant ». Servius ad Æn. VII, 709. Fides sit penes auctorem. Rem aliam mentione dignam Romæ in Tatii regno peragi cœptam scribit Symmachus, ep. X, 35, nempe *strenarum usum*, qui adhuc laudabiliter in urbe viget ad indigentis plebis semestre solatium. A. M.

VIII. Post interitum autem Tatii quum ad eum potentatus[1] omnis recidisset, | quamquam cum Tatio P. 272
in regium consilium delegerat principes, qui appellati sunt propter caritatem patres; populumque et suo, et Tatii nomine, et Lucumonis[2], qui Romuli P. 140
socius in Sabino prælio occiderat, in tribus tres, curiasque triginta descripserat, quas curias earum nominibus nuncupavit, quæ ex Sabinis virgines raptæ, postea fuerant oratrices[3] pacis et fœderis: sed quamquam ea Tatio sic erant || descripta vivo, tamen, eo P. 237
interfecto, multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

P. 141 IX. Quo facto primum vidit judicavitque idem, quod Spartæ Lycurgus paullo ante viderat[1], singulari

VIII. 1. *Ad eum potentatus.* Ita Cod. pr. manu; tum sec. refectum est *dominatus;* lævo, ut censeo, consilio et nimia castigandi libidine: nam *potentatus* generosior vox est, eaque præter alios utitur Lactantius, Inst. VI, 17, Ciceronis pedisequus: eamdemque revocari vult in usum Vorstius de lat. negl. IV, 1. A. M.

2. *Lucumonis.* «Rhamnenses ab Romulo, ab Tito Tatio Titienses appellati; Lucerum nominis et originis causa incerta est». Ita Livius, I, 13. [Cf. Infr. II, 20. Ca.]. Rei memor Horat. A. P. 342, vigilanti verbo Romanos designavit: « celsi prætereunt austera poemata Rhamnes ». Sed enim Luceres a Lucumone appellatos sine dubitatione aiunt hic Cicero; tum Varro, LL. IV, 9; Propertius, IV, 1, 29; Victor in Romulo; ne alios auctores frustra nominem. Festus tamen nomen trahit a Lucero Ardeæ rege. A. M.

3. *Oratrices. Oratores* quid significet, vid. ap. Festum h. v. Quod vero alibi voce *oratrix* Noster non utitur, ideo ea non suspecta esse debet, nam est in scriptore ante Ciceronem, Plauto, Mil. Glor. IV, 2, 80, et apud Quintilianum, qui Ciceronem unice amplectebatur (Inst. Or. II, 14). Ma. — Sabinæ priore capite *orantes*, nunc *oratrices;* quæ duo vocabula fortasse synonyma sunt. Etsi autem plerique historici preces Sabinarum tumultuarias fuisse tradunt, tamen Appianus de reb. Ital. cap. 5, legationem Sabinarum ad Tatium non secus ac Veturiæ ad Coriolanum videtur innuere. Ita fere loquitur etiam Dionysius, III, 1. Feminarum oratricium exemplum aliud suppeditat Pausanias, V, 16, nimirum apud Eleos publica auctoritate lectarum, quæ pacem inter populos dissidentes sanxerunt. A. M.

IX. 1. *Ante viderat.* Nempe ante annos circiter quadraginta, ut est apud Eusebium, Chron. lib. II; ubi tamen videsis, quæ in editione Mediolanensi ad Abrahami annum 1221 adnotantur. A. M.

imperio et potestate regia tum melius gubernari et
regi civitates, si esset optimi cujusque ad illam vim
dominationis adjuncta auctoritas. Itaque hoc consilio
P. 238 et quasi senatu[2] fultus | et munitus, et bella cum fini-
timis felicissime multa gessit; et quum ipse nihil ex
præda domum suam reportaret, locupletare cives non
P. 142 destitit. Tum, id quod retinemus hodie magna cum
salute reipublicæ[3], auspiciis plurimum obsequutus est
Romulus[4]. Nam et ipse, quod principium reipublicæ
fuit, urbem condidit auspicato, et omnibus publicis
rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis, ex
P. 239 singulis tribubus singu || los cooptavit augures[5]: et ha-
buit plebem in clientelas principum descriptam;
quod quantæ fuerit utilitati[6], post videro: multæque

2. *Quasi senatu*. Cur *quasi senatu?* An quia nonnulli, ut est apud Servium ad Æn. I, 426, *senatus nomen* a Bruto cœpisse aiunt? Lactantius, Inst. II, 6, imitatur ea, quæ dicit Cicero de Romuli senatu. A. M.

3. *Salute reipublicæ*. De lege Ælia et Fufia a Clodio sublata cogitabat sine dubio Cicero hæc scribens. Multus autem honor auguriis tribuitur; nam et Scipio et Lælius et Scævola interlocutores, et ipse Cicero auctor operis in augurum collegio fuerunt. De prioribus recole prosopographiam in præfatione, de postremo Plutarchum in Cicerone, cap. 36. Curiosam apud Romanos auspiciorum observationem docent Plutarchus in Marcell. 4, 5; Strabo, XVII, p. 1168; Plinius, X, 21, aliique auctores. Omnes magistratus fieri auspicato jubet lex apud Cic. Leg. III, 3. Ceterum auguria valde irridet Plin. XXVIII, 2, lusaque docet Dionys. II, 6; neglecta denique Arnob. II, p. 91; sed adhuc observata Salvian. de G. D. VI, 2. A. M.

4. *Obsequutus est Romulus*. Sive animi superstitione, sive astu politico. Sic Lycurgus Lacedæmoniis non ante leges tulit, quam eas fore utiles, Delphico oraculo confirmatum est. Xenoph. reip. Lac. c. 8; Plut. Lyc. 29; Dionys. II, 61. Ad v. seq. *auspicato* sic loquitur Cicero etiam de Divin. I, 2: « Principio hujus urbis parens Romulus, non solum auspicato urbem condidit, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur ». A. M.

5. *Cooptavit augures*. Proprium in hac re est *cooptandi* verbum: vid. Philippic. 13, 5, 12: « auguratus locum, in quem ego eum... cooptabo ». Ma. — Livius, X, 6: « inter augures constat, imparem numerum debere esse, ut tres antiquæ tribus suum quæque augurem habeant ». Falso autem dici videtur apud eumdem Livium, IV, 4, augures Romulo regnante nullos fuisse. Confer tamen Lydum m. R. I, 45. A. M.

6. *Fuerit utilitati*. Ita Cod. sec. manu; at pr. « quante fuerit utilitate ». A. M.

143 dictione[7] ovium et boum[8] (quod tum erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur[9]), non vi et suppliciis coercebat[10].

X. Ac Romulus quum septem et triginta regnavisset annos[1], et hæc egregia duo firmamenta reipu- P. 144
240 blicæ peperisset, | auspicia et senatum, tantum est consequutus, ut quum subito sole obscurato[2] non comparuisset, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo umquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloria[3]. Atque hoc eo magis est in Romulo admirandum, quod ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis ho-

7. *Multæque dictione*. Villem. scripsit *mulctæque*; sed nos servavimus codicis scriptionem, quam habent membranæ veteres et lapides fere omnes. Conf. Cellar. Orthogr. Lat. tom. I, p. 292 ed. Harles. Grotefend. l. c. § 144. Add. Hess. ad Taciti Germ. 12, 4, p. 56. Mr.

8. *Ovium et boum*. Haud sine causa verborum ordinem servat Cicero. Quippe ait Plinius, XVIII, 3, « cautum est, ne bovem prius quam ovem nominaret, qui indiceret multam ». Ibidem Plinius Tullianum hunc locum illustrat: « locupletes dicebant loci, hoc est, agri plenos. Pecunia a pecore appellabatur. Multatio quoque non nisi ovium boumque impendio dicebatur ». Confer Ovidium, Fast. V, 281. A. M.

9. *Locupletes vocabantur*. Locum hunc ex Tullio nominatim, sed libere, citat Hieronymus, comm. ad. Eccles. cap. 5: « Tullius pecuniosos primitus eos dictos refert, qui plura habuissent pecuia, id est, pecora; ita enim antiquitus appellabant ». Verba vero Hieronymi exscribit Isidorus, Orig. X, 210. A. M.

10. *Suppliciis coercebat*. Aliter Plutarchus, Romul. 26, 27, qui Romulum extremo tempore tyrannum fastuque et ferocitate elatum describit; contradicente tamen Appiano apud Photium, cod. LVII. A. M.

X. 1. *Regnavisset annos*. Sic passim historici scribunt XXXVII, et ipse Plutarchus in Numa, cap. 2; qui tamen in Romulo fin. scribit XXXVIII. Romulus ergo anno ætatis LV, vel ut ait Plut. LIV, obiit; siquidem is vulgo dicitur Romam simul regnumque suum occœpisse annos natus XVIII, qua super re nullam esse historicorum dissensionem ait Dionysius, II, 56. A. M.

2. *Sole obscurato*. Solis hunc defectum legebat in libris de Rep. Senec. ep. CVIII. A. M.

3. Verba *tantum*... *gloria*. in libris de Rep. legebat Augustinus, C. D. III, 15. Huc idem Augustinus respicit etiam XVIII, 24. Consonat sibi Tullius, in Cat. III, 1: « illum,

minum sæculis fuerunt, ut fin || gendi proclivis esset P. 2
ratio, quum imperiti facile ad credendum impelleren-
tur; Romuli autem ætatem, minus his sexcentis annis [4],
jam inveteratis literis atque doctrinis, omnique illo
antiquo ex inculta hominum vita errore sublato,
fuisse cernimus [5]. Nam si, id quod Græcorum inve- P. 2
stigatur annalibus, Roma condita est secundo anno
Olympiadis septimæ, in id sæculum Romuli cecidit
ætas, quum | jam plena Græcia poetarum et musico- P. 2
rum esset; minorque fabulis, nisi de veteribus rebus,
haberetur fides. Nam centum et octo annis, post-
quam Lycurgus leges scribere instituit, prima posita
P. 146 est olympias; quam quidam nominis errore ab eodem
Lycurgo [6] constitutam putant. Homerum autem, qui
minimum dicunt, Lycurgi ætati triginta annis ante-
Q. XV ponunt fere [7]. Ex quo intelligi potest, permultis annis
P. 301 an || te Homerum fuisse, quam Romulum: ut jam do-

qui hanc urbem condidit, Romulum ad deos immortales benivolentia famaque sustulimus ». Hanc fuisse complurium deorum apud ethnicos originem sapienter observat Augustinus, serm. CCLXXIII, 3, et C. D. II, 5, 15; tum Lactantius, de ira Dei cap. 11, et Inst. Div. I, 15 (ubi nominatim citat libros Tullii de Rep.), et VII, 14. A. M.

4. *Minus his sexcentis annis*. I. e. ante hos sexcentos annos, non plenos illos; nam erant aliquanto minus annis sexcentis, videlicet inde ab anno, quo habiti finguntur hi sermones de republica, qui est 625 a. U. C. retro numerati ad mortem Romuli erant 588. Conf. quæ ad similem structuram monuimus ad I, 37, « his annis quadringentis », qui locus nostro ita geminus est, ut noster nonnisi addito *minus* differat, quod intelligendum est, quasi in parenthesi additum sit numero, justo majori. Ma.

5. Locum hunc ex voce *magis*, usque ad v. *cernimus*, citat Augustinus, C. D. XXII, 6, sine ulla varietate. A. M.

6. *Ab eodem Lycurgo*. De Lycurgo juniore laudat Kobbius Marshami canon. chronic. (ed. 1696, 4), p. 450. Adde Simsonii Chronic. tom. III, p. 40 ed. Oxon. 1651. Ma. — Hoc in errore versatus est Aristoteles, teste Plutarcho Lycurg. cap. 1, quo loco hæc controversia ventilatur. De Lycurgo autem juniore, qui primum agonem cum Iphito instituit, legatur Euseb. Chron. I, 32. A. M.

7. *Anteponunt fere*. Intelligit Apollodorum. Complures ac varias de Homeri ætate sententias Veterum acervaverunt Suidas voc. Ὅμηρος, et Eusebius, Chron. II, ad Abrahami annum 915.

ctis hominibus, ac temporibus ipsis eruditis, ad fin- P. 147
gendum vix cuiquam esset locus[8]. Antiquitas enim recepit fabulas fictas etiam nonnumquam incondite; hæc ætas autem jam exculta, præsertim eludens omne, quod fieri non potest, respuit[9]. . . . . P. 302
167 . . . . immor || talitate creditum, P. 148
quum jam inveterata vita hominum, ac tractata esset, et cognita. Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii

Apud Gellium, XVII, 21, Nepos Homerum vixisse dicit ante Romam conditam annis circiter centum et sexaginta; quo fit, ut is prorsus congruat cum Cicerone, siquidem Olympiadis septimæ annus secundus Romæ natalis fuit. Namque ab Homero ad Lyc. anni 30; ab hoc ad I Ol. anni 108; ab Ol. I ad septimam dimidiam anni 26; ergo 164. Conferatur Cicero etiam Tusc. I, 1. Item Heynius ad Apollodori fragmenta, pag. 1086. A. M.

8. *Cuiquam esset locus*. Hoc est codicis folium postremum, cujus nonnisi frustum intimum superest laceræ membranæ. Quum autem cujusque paginæ sint duo latercula, folii vero latercula quatuor; hoc quidem in folio nihil reliquum est præter primi quartique laterculi partes dimidiatas a vertice ad imum. Sed enim prior folii pagina ferme tota suppletur feliciter ab Augustino locum citante, C. D. XVIII, 24, XXII, 6, quo postremo capite, ne interpolationem aliquam suspicemur, ait Augustinus se verba Ciceronis prout scripta sunt inserere. Desideramus itaque particulam laterculi secundi, laterculum tertium, et quarti dimidium; supputatis autem spatiis constat ereptas nobis esse literas circiter CCXXX. En autem hiatum codicis. P. 301, laterc. 1, « te Ho... fuisse... Romu... ut jam... homi... ac tem... ipsis er... ad fin... vix cui... esset lo... antiqu... nim r... fabula... etiam n... numqu... » P. 302, laterc. 2, «.. us ne... etc. » ut scribimus in textu. Jam vero paginæ 301 supplementa Augustiniana, quia certissima sunt, eodem genere literarum excudo; supplementa autem paginæ 302 literis inclinatis exaro, quia sunt conjecturalia, etsi vix dubia. A. M. [Legit Mr. « quidquam esset loci ».]

9. *Respuit*. Hic MS Vaticani hæ tantum comparent reliquiæ: « us.. ne.... ..us ut di....nt quidam .x filia quo.... ille mor.... .odem... ..no na... ..moni.... ..ympia.. ..xta et quin....esima ... .acilius .....legi pos.....m de Ro..li, » et quæ sequuntur. Quibus sic a Maio et Niebuhrio suppletum est: « ... *eodem nomine alius* nep*os eius*, ut di*xeru*nt quidam, *ex* filia, quo*niam* ille mor*tuus* eodem *est an*no; *natus Si*monid*es* O*lympiade se*xta et quin*quage*sima: *quo f*acilius *intel*ligi pos*sit tu*m de Ro*mu*li ». Hæc addit Maius ad v. *Simonides*. Quum ego hanc lacunam ill. Niebuhrio considerandam obtulissem, is e superstitibus elementis *moni* exsculpsit *Simonides*; quo supplemento nihil ego vidi verius aut doctius. A. M. [Desiderantur literæ pl. m. 230: i. e. huj. ed. versus prope septem. A. M.]

atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Julio [10], homini agresti [11], crederetur, quod multis jam ante sæ-
P. 149 culis nullo alio de mortali homines credidissent: qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in concione dixisse fertur, a se visum esse in eo colle | Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur; eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi P.
eo in colle delubrum fieret; se deum esse, et Quirinum [12] vocari.

XI. Videtisne igitur unius viri consilio non solum ortum novum populum, neque ut in cunabulis vagientem relictum, sed adultum jam et pæne puberem [1]? — Tum Lælius, Nos vero videmus; et te quidem in-
P. 81 gressum ratione ad disputandum nova, quæ || nusquam P. 1

10. *Proculo Julio.* Villem. ad h. l. adnotat, Ciceronem in libris de Legg. [videlicet I, 1] irridere hanc de Proculo Julio narrationem eamque conferre cum fabula ista de' Orithyia a Borea rapta. Memorabile vero illud potissimum videri, quod hoc loco Italiæ populos jam multo cultiores contendat Cicero temporibus istis, quam plerumque credantur fuisse. Historiarum quidem libros favere opinioni communi: sed magnifica illa et immensæ molis ædificia et opera, quæ manifesto antiquiora sint romana republica, temporibus adscribenda videri, quibus minime impotens et inculta fuisse potuerit ea gens, cui originem debeant. Mr.

11. *Homini agresti.* Aliter rem narrat Plutarchus in Romulo, c. 28. Julium videlicet Proculum fuisse unum ex iis, qui Alba Romam commigraverint, virum inter patricios primæ nobilitatis, moribus probatissimis, Romuloque ipsi fide et familiaritate conjunctissimum; eum in concionem prodiisse et ad religiosissima sacra jure jurando concepto speciem sibi in via oblatam enarravisse. Sed operæ pretium est totum conferre Plutarchi locum. Mr.

12. *Quirinum.* Sive a *curi* hasta, sive a κοίρανος, sive a κύριος. Postremam originem tuetur Lydus m. R. I, 5, qui testibus confirmat, Romulum et ejus æquales haud ignaros fuisse linguæ Æolicæ. Erudite Lactantius, Inst. I, 21: « Solent mortuis consecratis nomina immutari, credo ne quis putet eos homines fuisse. Nam et Romulus post mortem Quirinus dictus est ». [Vide Symbolicam, II, p. 893, sq. Cr.]

XI. 1. *Pæne puberem.* Contra Seneca in opere, quod videtur historicum, apud Lactantium, VII, 15, ait: « populi romani infantiam fuisse sub Romulo: pueritiam sub ceteris regibus, etc. » Senecam hunc alii philosophum intelligunt, alii Annæum Florum. Lege Bünemannum ad Lactantium. A. M.

est in Græcorum libris. Nam princeps ille[2], quo nemo in scribendo præstantior fuit, aream sibi sumpsit, in qua civitatem exstrueret arbitratu suo; præclaram ille quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a moribus[3]. Reliqui disseruerunt, sine ullo certo exemplari formaque reipublicæ, de generibus et de rationibus civitatum[4]. Tu mihi videris utrumque fa-
P. 81 cturus: es | enim ita ingressus, ut, quæ ipse reperias, tribuere aliis malis, quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere; et illa de urbis situ revoces ad rationem, quæ a Romulo casu aut necessitate facta sunt[5]; et disputes non vaganti oratione, sed defixa P. 151
in una republica. Quare perge, ut instituisti: prospicere enim jam videor te reliquos reges persequentem[6], quasi perfectam rempublicam.

2. *Nam princeps ille*. Plato scilicet, quem quod admiratione commotus sæpius fortasse laudet, excusari se petit Cicero, Leg. III, 1. Confer Cic. Orat. 19; Quintil. X, 1, 367; Gell. II, 5; Val. M. VIII, 7, ext. 3. A. M.

3. *Et a moribus*. Cod. pr. manu *a majoribus*; sec. *moribus*, sine præp. quem ego retineo. Nam sic eam retinet Cicero hac de re loquens iisdem prope verbis de Or. I, 52, 224: « a vita consuetudine et a civitatum moribus abhorrebant ».—Plato remp. suam, tamquam picturam, sibi ad oculorum veluti oblectationem confinxit. Athen. XI, 15. Pergit ibidem Athenæus dicere Platonis remp. et leges vel eo maxime nomine parum videri laudabiles, quod iis nulla gens apud se locum concesserit. Sic de Platonica rep. loquitur etiam Polybius, VI, 47. Plotinus remp. Platonis in Campania instituere frustra meditatus est, ut narrat in ejus vita Porphyrius. A. M. [Cap. 12, p. 114, in Fabr. B. Gr. vol. IV. Nimirum Πλατωνόπολιν condere voluit. Cr.]

4. *Rationibus civitatum*. Sic facit Aristoteles, cujus opus politicum per omnia rerump. genera late vagatur. Hunc præcipue puto intelligi a Cicerone. A. M.

5. *Necessitate facta sunt*. Recole dicta cap. 3. Cicero enim ibi dixit situm urbis sapienter a Romulo sponteque electum; haud equidem veritatem sequutus, sed ne omitteret occasionem tradendi præcepta politica de situ urbi novæ captando. Quare et hanc objectionem auctor irrefutatam, tamquam foveam, prætergreditur; astu scilicet oratorio, ne malam causam tuendo faciat pejorem. A. M.

6. *Reliquos reges persequentem*. Mos. distinctionem ponit post *videor*, et conjicit *persequente* pro *persequentem*, quod hab. cod. Heinr. et Stein. sola distinctione minore posita post *persequentem* nihil mutarunt. Sch. ut A. Maius plane non distinxit.

XII. Ergo, inquit Scipio, quum ille || Romuli sena- P.
tus, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse rex
tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari, pa-
triciosque eorum liberos, tentaret post Romuli ex-
cessum, ut ipse gereret[1] sine rege rempublicam, po-
pulus id non tulit; desiderioque Romuli postea regem
flagitare non destitit: quum prudenter illi principes
novam et inauditam ceteris gentibus interregni
P. 282 ineundi[2] rationem excogi || taverunt, ut, quoad certus
rex declaratus esset, nec sine rege civitas, nec diu-
turno rege esset uno, nec committeretur, ut quis-
quam inveterata potestate aut ad deponendum impe- P.
rium tardior esset, aut ad obtinendum munitior. Quo
quidem tempore novus ille populus vidit tamen id,
quod fugit Lacedæmonium Lycurgum, qui regem non
deligendum duxit (si modo hoc in Lycurgi potestate || P.
potuit esse), sed habendum, qualiscumque is foret,
qui modo esset Herculis stirpe generatus: nostri illi
etiam tum agrestes viderunt, virtutem et sapientiam
regalem, non progeniem, quæri oportere[3].

XIII Quibus quum esse præstantem Numam Pom-
pilium[1] fama ferret, prætermissis suis civibus, regem

Lehn. conjecit *video* pro *videor*, ut (ait) hoc sit τὸ ἐφεξῆς: « video enim, te jam prospicere reliquos reges, quasi persequentem (i. e. persequendo) perfectam rempublicam ». Quæ ratio aliquanto videtur cóntortior. Mr.

XII. 1. *Ut ipse gereret.* Ita Cod. sec. manu; at pr. fecit *regeret*, quam emendationem haud recipio: prior enim scriptura et latino sermoni satis congruit, et elegantior est quam « regeret sine rege ». Eamdem tamen scripturæ varietatem apud Augustinum observabimus in hujus libri fine. A. M. — Ita sine ullo verbo. De re confer Cic. de Or. I, 9, et Tusc. IV, 1. A. M.

2. *Interregni ineundi.* Vid. Liv. VI, 1: « interregnum initum »: ad quem locum vid. interprr. in ed. Drakenb. Stuttg. tom. III, P. II, p. 17, sq. Conf. Liv. V, 17: « ut... auspicia de integro repeterentur et interregnum iniretur ». Vid. Cr. Antt. Romm. p. 177, sq. Mr.

3. *Quæri oportere.* Sic de Romanis apud Livium, IV, 3, loquitur Canuleius tribunus, et sic Rutilius in Itiner. I, 14. A. M. [Sed vide tamen infra, c. 17, pr. notam A. Maii. Cr.]

XIII. 1. *Numam Pompilium.* Si

P.84 alienigenam, patribus auctoribus, sibi ipse populus adscivit; eumque ad regnandum, | Sabinum hominem, Romam Curibus accivit[2]. Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis[3] regem esse jus- P. 153
serat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit; hominesque romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit, eos paullum ab illa consuetudine esse revocandos.

XIV. Ac primum[1] agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus[2], || docuitque sine depo- P. 87
pulatione atque præda posse eos, colendis agris, abundare commodis omnibus; amoremque eis otii et pacis injecit, quibus facillime justitia et fides convalescit, et quorum patrocinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defenditur[3]. Idemque Pompilius et auspiciis majoribus inventis[4], ad pristinum
.154 numerum duo augures addidit[5], et sacris e principum

Servium audias ad Æn. VI, 809, proprium nomen fuit *Pompilius*, cui postea accessit agnomen *Numa* ἀπὸ τῶν νόμων, ab inventione et constitutione legum. De virtute Numæ satis hic Tullius; ad sapientiam quod attinet, Tullius idem, Or. III, 51, eum vocat *doctissimum*. A. M.

2. *Romam Curibus accivit.* Præter Numæ virtutem, illæ quoque caussæ eum ad regnum vocaverunt, quod Sabinis, jam inde ab Tatio Romæ incolis, Sabinus rex erat concedendus; quodque Numa Tatii filiam habebat in matrimonio. Plut. Num. 2. Quin progenie formaque regia erat. Dionys. II, 58. Anno ætatis XL regnum adiit, natus scilicet cum ipsa Roma. Dionys. ibidem; Dio, Frag. XX; Plut. Num. 3. A. M.

3. *Curiatis eum comitiis.* Conf. Cr. Antt. Romm. p. 111, sq. 120, et de lege curiata ib. p. 112, ibiq. laudd. Ma.

XIV. 1. *Ac primum.* Nonius, qui hunc locum e II de Rep. citat voc. *viritim*, habet *primus*. A. M.

2. *Divisit viritim civibus.* Nimirum egenis illis et novitiis, qui nihil à Romulo acceperant. Dionys. II, 62. A. M.

3. *Frugum defenditur.* Hac de causa Numa *Termino* et *Fidei* fana et sacra constituit, Plutarch. Num. 16; Dionys. II, 74, 75. Fides in Capitolio vicina Jovis erat. Cic. Off. III, 29. A. M.

4. *Majoribus inventis.* Puta ad fulminum curationem; qua super re vide Plutarchum, Num. 15; Livium, I, 20. Tum morem romanum dandi operam, ut priora auguria posterioribus confirmarentur, attingit Servius ad Æn. II, 691. A. M.

5. *Augures addidit.* Quinque ni-

numero pontifices quin | que præfecit[6]; et animos pro- P. 1
positis legibus his, quas in monumentis[7] habemus,
ardentes consuetudine et cupiditate bellandi religio-
num cærimoniis mitigavit; adjunxitque præterea fla-
mines[8], salios[9], virginesque vestales[10]; omnesque
partes religionis statuit sanctissime. Sacrorum autem
ipsorum diligentiam difficilem[11], apparatum perfaci-
P. 155 lem esse voluit. Nam quæ perdiscenda, quæque ob-
servanda es || sent, multa constituit, sed ea sine impensa: P. 6
sic religionibus colendis operam addidit, sumptum re-
movit[12]. Idemque mercatus, ludos, omnesque conve-

mirum evaserunt augures, servato numero impari. Recole cap. 9. A. M.

6. *Pontifices quinque præfecit.* Si Livium consulas, X, 6, quatuor tantum fuisse videbuntur veteres illi Numæ pontifices; quorum numerus duplicatus est Valerio et Apuleio coss. adsumptis de plebe totidem. Sylla deinum pontificum augurumque collegium ampliavit, ut essent quindecim. Liv. epit. LXXXIX. Lydus, I, 45, quatuor scribit pontifices a plebe creatos. A. M.

7. *Monumentis habemus.* Numæ leges commemorantur infra, lib. V, 2. Insuper a Gellio, IV, 3; Servio ad Æn. VI, 860; Festo voc. *pellices*; Aurelio Vict. in Numa; Augustino, C. D. lib. II, cap. 16. Hæ leges fuerunt in jure civili Papiriano. Dig. I, 2, 2. A. M.

8. *Præterea flamines.* De tribus a Numa institutis flaminibus vid. quæ collecta sunt in Rosini Corp. Antt. Romm. p. 209, sqq. Sed plures etiam ibidem enumerantur flamines, p. 212, v. c: « Volcanalis, Volturnalis, Furinalis, Floralis, Falacer, Pomonalis, Virbialis, Carmentalis », rell. Mr. — Flamines tres, Dialem, Martialem, et Quirinalem. Augustin. Civit. D. II, 15. A. M.

9. *Salios.* Salios Martis sacerdotes duodecim, Aur. Vict. in Numa. Quin Salias quoque virgines commemorat Festus; saliare autem Numæ carmen Horatius, Epist. II, 1, 86. A. M.

10. *Virginesque vestales.* De Vesta et Vestalibus exstat singularis Justi Lipsii liber, qui est in Vesaliensi operum ejus editione, tom. III, p. 1069-1116, in Plantiniana, tom. III, Part. II. Fusius item et docte disputatur de eadem re in Hofmanni Lexico universali, tom. IV, p. 613—615; apud Rosinum l. c. p. 216, sq. nunc vero in primis Creuz. Symb. et Myth. II, p. 622—639, ibiq. laudd. Mr. — Quatuor fuisse institutas a Numa Vestales, quibus postea duæ accesserint, nempe a Prisco rege, ait Dionysius, II, 67, et III, 67. A. M.

11. *Diligentiam difficilem.* Tertullianus, Apol. cap. 21: « Numa Romanos operosissimis superstitionibus oneravit ». A. M.

12. *Sumptum removit.* Cic. Leg. II, 8, ex duodecim tabulis: « ad divos adeunto caste, pietatem adhibento, opes amovento »; quam doctrinam

niundi causas[13] et celebritates invenit[14]; quibus rebus institutis, ad humanitatem atque mansuetudinem revocavit animos hominum studiis bellandi jam[15] immanes ac feros. Sic ille quum undequadraginta annos[16] sum | ma in pace concordiaque regnavisset (sequamur enim potissimum Polybium[17] nostrum, quo nemo fuit in exquirendis temporibus diligentior), excessit e vita, duabus præclarissimis ad diuturnitatem reipublicæ rebus confirmatis, religione atque clementia[18]. P. 156 P. 70

pergit idem Cicero sapienter explicare cap. 10 et 16. Rei meminit etiam Parad. I, 3. Adi præterea Tertullianum, Apol. cap. 25. Unam excipit Cicero stipem ad Matris magnæ cultum; verum Dionysius, II, 19, observat hanc ipsam non a civibus, sed a Phrygibus colligi Romæ solitam. Cur autem ea stips quæreretur, docet Ovidius, Fast. IV, 350. Quia tamen sine sumptu sacra curari nequeunt, Romulus ante Numam ex ærario publico pecuniam ad id conferri jusserat, ut ait Dionysius, II, 23. Numæ Postumia lex erat « vino rogum ne respergito », Plin. XIV, 12, id quod ab eo statutum propter parsimoniam est. A. M.

13. *Mercatus ... causas*. Nundinarum auctorem, non Numam, sed alii Romulum, alii Servium Tullium faciunt apud Macrobium, Sat. I, 16. Apud Servium ad G. I, 275, « Varro dicit antiquos nundinas feriatis diebus agere instituisse, quo facilius commercii causa ad urbem rustici commearent ». A. M.

14. *Celebritates invenit*. Cur antiqui legumlatores voluptates in festa contulerint, sapientem causam tradit Athenæus, Noctt. Att. lib. VIII, cap. 16, nempe ut modeste et pudice homines genio indulgerent. A. M.

15. *Studiis bell. jam*. Ita Cod. sec. manu; at pr. *tam*. A. M. — Restituit Steinack. lect. primæ manus *tam*, sine dubio existimans velle nostrum significare Numam homines *tam* immanes et feros, quales eos fuisse sciamus, ad humanitatem et mansuetudinem revocasse. Sed ego ab hac sententia recessi, admonitus a Cr. exeunte cap. 12, dici: « hominesque romanos institutis Romuli bellicis studiis ut vidit incensos ». Ad rem cf. Liv. I, 19. Mr.

16. *Undequadraginta annos*. Dionysius, I, 75, et II, 76; Livius, I, 21; Solinus, cap. 2; Eutropius, I, 2; Rufus, cap. 2, regnantis Numæ annos scribunt tres supra quadraginta. Verum Eusebius et Cassiodorius in chronicis et historia miscella duos detrahunt, Polybius autem quatuor; cujus postremæ sententiæ, annorum nempe XXXIX, meminit Augustinus, C. D. III, 9, Ciceronis locum, ut puto, respiciens. A. M.

17. *Potissimum Polybium*. Regum romanorum historiam videtur Polybius sexto libro prælibavisse, si certe vera est inscriptio *sexti libri* in Valesianis excerptis, ubi Tarquinii Prisci res attinguntur. A. M.

18. *Religiono atque clementia*. Cod.

XV. Quæ quum Scipio dixisset, Verene, inquit
P. 157 Manilius, hoc memoriæ proditum est, Africane, regem istum Numam Pythagoræ ipsius discipulum, an
P. 295 certe Pythagoreum fuisse[1]? || Sæpe enim hoc de majoribus natu audivimus, et ita intelligimus vulgo existimari : neque vero satis id annalium publicorum auctoritate declaratum videmus. — Tum Scipio, Falsum est enim[2], Manili, inquit, id totum ; neque solum fictum, sed etiam imperite absurdeque fictum[3]:
P. 158 ea sunt enim demum non ferenda in mendacio, quæ non solum facta[4] esse, sed ne fieri quidem potuisse
cernimus. Nam[5] quartum | jam annum regnante Lucio P. 2
Tarquinio Superbo, Sybarim, et Crotonem, et in eas Italiæ partes Pythagoras venisse reperitur. Olympias enim secunda et sexagesima eadem Superbi regni initium, et Pythagoræ declarat adventum. Ex quo intelligi, regiis annis dinumeratis, potest, anno fere centesimo et quadragesimo post mortem Numæ pri-

« religionem atque clementiam ». A. M.

XV. 1. *Pythagoreum fuisse.* Quare Manilius Æmilianum de Pythagora rogitat? idcirco fortasse, quia nonnulli existimabant (Plut. Num. 8, et Fest. voc. *Æmiliam*) gentem Æmiliam a Mamerco, cognomine Æmilio, Pythagoræ filio, genus ducere. A. M.

2. *Falsum est enim.* Hic superponitur in codice *enim* posteriore manu [quod recipiendum est. A. M. in Emm.]

3. *Absurdeque fictum.* Fabulam non hic solum, verum etiam de Or. II, 37; Tusc. I, 16, IV, 1, refutat Cicero, et præterea Dionysius, II, 59; Livius, I, 18, et XL, 29; Plutarchus, Num. 1; Gellius, XVII, 21. Erroris fontes fuerunt, 1° quia Numa suscepit imperium Olympiade, qua vicit Pythagoras Laço : quum autem Olympionicæ in Græcia essent eponymi, ut Romæ consules, quumque nomen congrueret, famosior philosophus Olympionicæ ætatem occupavit. Quid quod Samius quoque Pythagoras quidam inter celebriores Olympionicas ponitur apud Eusebium Olympiade XLVIII? 2° Quia Pythagoras Italiam, ubi regnavit Numa, incoluit. 3° Quia Pythagoræ Numæque leges atque sapientia inter se conspirare visæ sunt. A. M.

4. *Quæ non solum facta.* Ita Cod. pr. manu; at sec. *falsa.* Scilicet emendator ignorabat, recte et eleganter dici « non solum sed », omisso *non* ; quam particulam Cicero et Cæsar fere non ponunt. A. M.

5. *Nam.* Nullus dubito, quin ea, quæ sequuntur, a Polybio sint, quem auctorem sequitur Cicero in rebus romanorum regum scribendis. A. M.

Q. XVI unum Italiam Pythagoram || attigisse : neque hoc inter
P. 39 eos, qui diligentissime persequuti sunt temporum annales, ulla est umquam in dubitatione versatum. — Dii immortales! inquit Manilius, quantus iste est P. 159
hominum, et quam inveteratus error[6]! Ac tamen facile patior, non esse nos transmarinis, nec importatis artibus eruditos, sed genuinis[7] domesticisque virtutibus[8].

XVI. Atqui multo id facilius cognosces, inquit Africanus, si | progredientem rempublicam, atque in P. 40
optimum statum naturali quodam itinere et cursu venientem videris; quin hoc ipso sapientiam majorum natu[1] esse laudandam, quod multa intelliges etiam aliunde sumpta, meliora apud nos multo esse

6. *Inveteratus error!* Antiquissimus sine dubio error; namque apud Eusebium, Chron. I, 5, 9, eum sequitur Polyhistor cum Beroso nec non Abydenus, apud quos Pythagoras floruit sub Senecherimo et Ezechia regibus, id est, Numæ ætate. Errorem (quamvis meliora, ut puto, edoctus) poetica licentia retinet Ovidius, Fast. III, 153, nec non Metam. XV, ut Numam scilicet Pythagoræ præceptis imbutum canere possit. Eamdem opinionem sequi videtur Hieronymus contra Jovin. II, 38, cujus loci sententia frustra torquet Vallarsium. Neque abludit Augustinus, ep. CII, 13. Sed contra Clemens, Strom. I. Rursus idem Augustinus, ep. CXXXVII, 12, a veritate recedit, quum ait: « Pherecydes Assyrius [l. *Syrius*, ex insula Syro. Cic. Tusc. I, 16, 38. Mr.] Pythagoram Samium ex athleta in philosophum vertit ». Eruditi enim ab hoc etiam Samio Olympionica philosophum discernunt. A. M.

7. *Sed genuinis*. Videlicet voce *genuinus* alibi non ita usus est, ut sit i. q. γνήσιος vel *proprius*, *patrius*, sed modo dixerat *dentes genuini*, quos Græci κραντῆρας et σωφρονιστῆρας appellant : qua de re diximus in Indice ad Cr. nostramque ed. Cic. de Nat. Deorr. majorem, p. 823, et accuratius etiam in ed. min. ad II, 54, 134, p. 160. Mr.

8. *Domesticisque virtutibus*. Hæc sententia Catonis senioris est, apud Plutarch. in ejus vita, 22, 23. A. M.

XVI. 1. *Sapientiam majorum natu.* Conjecit J. V. L. *natus*. *Natu*, quod hab. Cod. respuit Mos. dicens : Si h. l. *majores natu* ponuntur pro *majoribus*, exemplum admodum singulare est, neque Ciceronianum : deinde illo etiam loco possunt *majores natu* ii intelligi, qui cum Iphicrate vixerunt quidem, neque vero ætatis ejusdem, sed ætate provecti essent. Ego vero loco supervacaneæ illius vocis (*natu*) desidero vocem, quam Noster verbo *majorum* alibi apponere solet, videlicet *nostrorum*, quæ si forte aliquando

facta, quam ibi fuissent, unde huc translata essent, atque ubi primum exstitissent; intelligesque, non P. 160
fortuito populum romanum, sed consilio et disciplina confirma || tum esse, nec[2] tamen adversante for- P. 217
tuna.

XVII. Mortuo rege Pompilio, Tullum[1] Hostilium populus regem, interrege rogante, comitiis curiatis
P. 161 creavit; isque de imperio suo, exemplo Pompilii, populum consuluit curiatim. Cujus excellens in re militari gloria, magnæque exstiterunt res bellicæ. Fe-

---

compendio fuit scripta NORU v. *noru*, facile transire potuit in NATU v. *natu*, quod tam sæpe voci *majores* additum legerat librarius. Noster, Parad. I, 1: « In quo equidem... majorum nostrorum sæpe requiro prudentiam »: et alia est eorum locorum ratio, quibus *majores*, non addito possessivo, universe ponitur, v. c. de Off. I, 33, 121. A. M.

2. *Sed consilio et disciplina confirmatum esse, nec*, etc. Haud incommode laudat ad h. l. Villem. locum Bossuetii ex libro qui inscribitur, *Discours sur l'histoire universelle*, cujus nos verba hic repetemus: « De tous les peuples du monde le plus fier et le plus hardi, mais tout ensemble le plus réglé dans ses conseils, le plus constant dans ses maximes, le plus avisé, le plus laborieux, et enfin le plus patient a été le peuple romain. De tout cela s'est formée la meilleure milice et la politique la plus prévoyante, la plus ferme et la plus suivie, qui fût jamais ». MR.

XVII. 1. *Tullum Hostilium*. Cur Tullus sit rex creatus, causam silet Cicero aliique vulgo auctores, seu veteres seu recentiores. Sed tamen egregia Dionysii varia lectio Tullum, ni fallor, declarat Romuli nepotem, natum scilicet e filia Hersiliæ (quæ quidem Hersilia Romuli uxor existimatur fuisse). Nimirum apud Dionys. III, 1, ubi vulgatus textus matrem Tulli dicit *Hersilii filiam*, vel ut quædam exemplaria *Servilii*, prisci interpretes Lapus atque Gelenius legebant *Hersiliæ filiam*, eamque diserte lectionem tuetur in notis Portus, citato alio Dionysii loco, I, 45, ubi Hersilia venisse Romam cum filia dicitur. Si ergo Hersilia fuit Romuli uxor, utique hujus filia Romuli saltem privigna fuit, si ea forte ante nuptias matris cum Romulo nata erat: ergo Tullus ex hac natus, Romuli nepos appellandus est. Pater autem Tulli Hostilius fuit, avus paternus ille Hostus a Romulo corona donatus, ut ait Plin. XVI, 4. En itaque quo jure Tullus romanum sceptrum adeptus est. Profecto, etsi romani reges suffragiis legebantur, nihilominus plerumque rationem cognationis in iis creandis habitam esse videmus (præter quam in Prisco Tarquinio, qui parvulis Anci liberis regnum præripuit). Numa quidem maritus Tatiæ ex rege Tatio genitæ. Tullus, ut dixi, Romuli nepos. Ancus natus e Numæ filia. Servius Prisci gener. Denique

citque idem et sepsit de manubiis[2] comitium et curiam[3]; constituitque jus, quo bella indicerentur; P. 218 quod per se justissime inventum sanxit | fetiali religione[4], ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id injustum esse atque impium judicaretur. Et ut advertatis animum, quam sapienter jam reges hoc nostri viderint, tribuenda quædam esse populo (multa enim nobis de eo genere dicenda sunt), ne insignibus quidem regiis Tullus, nisi jussu populi, est ausus uti. Nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire[5] liceret[6] || ....[7]

Superbus soceri Servii regnum invasit. A. M.

2. *Sepsit de manubis.* Cod. pro *manubiis.* Ob has fortasse Tullus dicitur *dives* apud Hor. Od. IV, 7, 15. A. M.

3. *Comitium et curiam.* Eam scilicet, quæ dicta est *curia Hostilia.* A. M. [Conf. Creuz. Antt. Romm. p. 19. Mr.]

4. *Fetiali religione.* Consentit Livius, I, 24. Verum Servius ad Æn. X, 14, jus fetiale institutum Romæ ab Anco Martio dicit, qui id a gente Æquiculana arcessiverat. Confer eumdem Servium etiam, Æn. VII, 695. Cum Servio Aurelius Victor, cap. 5, conspirat. Dionysius autem, II, 72, collegii fetialium institutionem repetit a Numa. A. M.

5. *Fascibus anteire.* Macrobius, Sat. I, 6: « Tullus Hostilius, debellatis Etruscis, sellam curulem lictoresque et togam pictam atque prætextam, quæ insignia magistratuum Etruscorum erant, primus ut Romæ haberentur instituit ». Confer Plinium, IX, 39, et Diodorum, V, 40. Sed Dionysius, III, 61, 62, lictores cum fascibus primum præisse Tarquinio Prisco scribit de senatus populique, quem rex consuluerat, sententia: quamquam eum morem antiquiorem, et quidem ab ipso Romulo usurpatum, a quibusdam (quos inter est Livius, I, 8) credi fatetur Dionysius. A. M.

6. Desiderantur paginæ duæ. Cetera, quæ in lacuna perierunt, de his imperii ornatibus facile sarcit Dionysius loco prædicto. Atque oppido pauca brevi hoc in hiatu amisimus, præsertim si in eum incidunt verba ab Augustino servata. Hoc igitur spatio nihil fere dicere auctor potuit, nisi Tulli regis insignia ejusque interitum: quibus peroratis, alius nescio quis (num Lælius? Confer finem capitis 11) interloquitur, Scipionis sermoni plaudens, ut in proximo folio videre est. A. M.

7. Hic mihi videbatur collocandum fragmentum ab Augustino, C. D. III, 15, servatum, cui sic præfatur: « de Tullo quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo rex fuit, qui et ipse fulmine absumptus est, dicit in eisdem (de Rep.) libris Cicero: *propterea et istum*, etc. » Ceterum hic Ciceronis locus videtur aliquantum ab ipso Au-

P. 162 Propterea[8] et istum non creditum inter deos receptum tali morte, quia fortasse, quod erat in Romulo probatum, Romani vulgare noluerunt, si hoc et alteri facile tribueretur. *Augustinus*, *de Civ. Dei*, III, 15.

P. 171 XVIII.....[1] enim serpit, sed volat in optimum statum instituta tuo sermone respublica. — Scip. Post eum Numæ Pompilii nepos ex filia[2] rex a populo est Ancus Marcius constitutus : itemque de imperio suo P. 163
legem curiatam tulit. Qui quum Latinos bello devicisset, adscivit eos in civitatem. Atque idem Aventinum et Cœlium montem adjunxit urbi[3]; quosque
P. 219 agros ceperat, divisit; et silvas maritimas omnes pu-

gustino interpolatus, saltem quod adtinet ad flexiones grammaticas. Jam vero prædicto genere mortis periisse Tullum aiunt Livius, I, 31; Plinius, II, 53, XXVIII, 2; Victor; Eutropius; Valerius M. IX, 12, 1; Appianus apud Photium, Cod. LVII. Dionysius autem, III, 35, more suo varias ejus interitus famas narrat. A. M.

8. *Propterea*, etc. Omiserunt hoc fragmentum pro suo consilio Heinr. et St. Schützius id laudasse satis habuit: Lehnerus recepit, bene hic ab A. Maio collocatum esse judicans. Cujus nos sententiæ accedimus. Mr.

XVIII. 1. Maius supplet *neque*. J. V. L.

2. *Post eum Numæ Pompilii nepos ex filia*. Numæ filia, quæ peperit Ancum regem, memoratur a Plutarcho in Numa, cap. 21; a Dionysio, II, 76, III, 35; a Livio, I, 32, et abs Hieronymo in Chron. Anci origini Sabinæ favet apud Probum ed. Gotof. p. 1398, Varro, qui *Ancum* prænomen a Sabinis translatum putat. [Sancus præcipuus Sabinorum deus. Lactant. Inst. I, 15. A. M. in Add.]. — Hunc autem Ciceronis locum legebat Seneca, ep. CVIII. A. M.

3. *Adjunxit urbi*. De Aventino consentiunt Dionysius, III, 43, et Livius, I, 33. Victor autem et Eutropius non solum Aventinum, verum etiam Janiculum urbi adjectum ab Anco aiunt. Sed enim Cœlium Dionysius, III, 1, et Eutropius, a Tullo adjunctum narrant, quod apparet etiam ex Livio, I, 33. Unus Strabo, lib. V, p. 358, Cœlium ab Anco adjectum dixerat, uti nunc demum confirmat Cicero. Ceterum in his grandis est dubitatio, siquidem nonnulli apud Servium, Æn. VI, 784, septem colles ab ipso Romulo inclusos muro dictitant; quod tamen est incredibile et absurdum : quamquam gravissimus auctor Varro apud eumdem Servium, Æn. VII, 657, Aventinum certe traditum Sabinis a Romulo susceptis ait. Cœlius *mons*, non *collis*, constanter appellatus videtur a scriptoribus, quos inter est M. Aurelius, epist. ad Front. II, 1. A. M.

blicavit[4], | quas ceperat; et ad ostium Tiberis[5] urbem P. 172
condidit, colonisque firmavit. Atque ita quum tres et viginti regnavisset annos[6], est mortuus. — Tum
Lælius, Laudandus etiam iste rex; sed obscura est P. 164
historia romana; siquidem istius regis matrem habemus, ignoramus patrem[7]. — Scip. Ita est, inquit; sed temporum illorum tantum fere regum illustrata sunt nomina.

XIX. Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam || disciplina doctior facta esse civitas. Influxit[1] enim P. 173
P. 165 non tenuis quidam e Græcia rivulus in hanc urbem,

4. *Maritimas omnes publicavit.* Victor de Anco: « silvas ad usum navium publicavit ». Quod autem Cicero ait *maritimas*, id probat, silvam Mæsiam, de qua Livius, I, 33, non fuisse in mediterraneis, ut Cluverius putavit, sed propius mare circa ostia Tiberis, ut rectius in annot. geogr. affirmavit Holstenius. A. M.

5. *Tiberis urbem.* Ostiam scilicet, quæ fuit instar navalis Romanorum, ut ait Dionysius, III, 43; quale nonnullas mediterraneas Græciæ urbes percommodum habuisse observat Aristoteles, Reip. VII, 6. Fossis etiam circumdatam ab Anco Ostiam ait Festus voc. *Quiritium.* A. M.

6. *Viginti regnavisset annos.* Ciceronis sententiam, qui Ancum regnavisse dicit annos tres et viginti, confirmat Eusebius, Chron. lib. II, cum Samuele Aniensi, Chron. lib. I, 6. Jam quod idem Eusebius, Chron. I, 46, scribit annos xxxiii, id mendum codicis Armenii est, a quo decussim merito demas. Dionysius autem, I, 75, III, 45; Livius, I, 35, atque Eutropius annos scribunt xxiv. A. M.

7. *Ignoramus patrem.* Hæc in libris de Rep. legebat Seneca, ep. CVIII. A. M. — Plutarchum in Numa si sequaris (XXI, 2, 3) hæc efficitur progenies:

Marcius, homo Sabinus, Numæ fautor, Hostilii in regno capessendo rivalis, Romæ senator.
|
Marcius, ejus filius et ipse Romæ habitans ‿ *Pompilia*, Numæ filia, uxor.
|
Ancus Marcius, rex Rom.

Cr.

XIX. 1. *Influxit enim*, etc. Monet ad h. l. Villem. illud ipsum, quod fatentur romani historici, quintum Romæ regem fuisse hominem græcum, favere opinioni eorum, qui recenti tempore Romam coloniam græcam esse contenderint. Nihil tamen ea sententia profici, quum Roma jam ante hunc regem Corinthium habuerit opera magnifice exstructa, quæ artium culturam haud mediocrem prodere videantur. Ancum Marcium, constat inter omnes, aquæ ductum illum, ab ipsius nomine appellatum, exstrui jussisse, qui per complura sæcula Romam advexerit aquam perennem eamque abundantem, Tiberina multo lim-

sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium[2]. Fuisse enim quemdam ferunt Demaratum Corinthium et honore, et auctoritate, et fortunis facile civitatis suæ principem; qui quum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum
P. 174 mag | na pecunia dicitur, ac se contulisse Tarquinios[3] in urbem Etruriæ florentissimam. Quumque audiret dominationem Cypseli confirmari[4], defugit patriam vir liber ac fortis, et adscitus est civis a Tarquiniensibus, atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi quum de matrefamilias Tarquiniensi duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Græcorum disciplinam eru[5]. || ....

P. 219 XX...[1] facile in civitatem receptus esset; propter P. 1[illegible]

pidiorem et salubriorem: qua de re exstat Plinii testimonium, Hist. Nat. XXXI, 24. Ma.

2. *Disciplinarum et artium*. Notanda est hæc artium et disciplinarum græcarum apud Romanos origo; quamquam infra de Rep. III, 3, docebimus, græcam sapientiam ante Scipionem et Lælium vix Romæ esse gustatam. [De græcis artificibus, qui cum Demarato Tarquinios venerunt, lege Plinium, H. N. XXXV, 3 et 12. A. M. in Add.]

3. *Tarquinios*. Hodie *Corneto*. Vid. *Micali, Italia avanti il dominio dei Romani*, ibiq. Tab. LI. Cr. — Ipsa Tarquiniorum rudera hodieque a Cornetanis dici *la Tarquinia* dicit L. Holstenius, a rusticis *la Turchina*. Dionysio Halic. dicitur hæc urbs οἱ Ταρχώνιοι, Straboni et Stephano Byz. (ubi vid. Holst.) ἡ Ταρχωνία, Ptolemæo Ταρχωνῖναι, ubi sunt, qui legant Ταρχωνῖνοι, quia Romanorum plerumque sequitur scriptionem Ptolemæus. Minus bene, ut videtur, Heinr. in seqq. post *florentissimam* et *collocavit* sustulit distinctionem majorem. Ma.

4. *Cypseli confirmari*. Tyrannidem quippe Cypselum annis xxx tenuisse docet Aristoteles, Reip. V, 12; annis autem xxviii Eusebius, Chron. lib. II. A. M. [Herod. V, 92, cum interpr. Larcher. Chron. p. 604, qui xxx annos ponit. Heynii Opuscc. Acadd. V, p. 351; *Quatremère de Quincy, le Jupiter Olympien*, II, § 9. Cr.]

5. Desiderantur paginæ duæ. A. M. — Idem supplet *erudiit*.

XX. 1. Hoc loco Ciceronis quidem verba amisimus, haud tamen Tarquinii historiam, quam abunde supplent Dionysius, III, 46-48, et Livius, I, 34; nempe quod Demarati uterque filius, Aruns et Lucumo, uxores duxerint nobiles feminas Tarquinienses; quodque pater itemque major natu filius obierint, totumque patrimonium ad minorem natu Lucumonem devenerit; qui, quum ab indigenis nullo satis digno pro tantis opibus honore adficeretur, Tanaquilla uxore hortante,

humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus, usque eo, ut consiliorum omnium particeps, et socius pæne regni putaretur. Erat in eo præterea summa comitas, summa in omnes cives opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam, benignitas[2]. Itaque, mortuo Marcio, cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius: sic enim | suum nomen ex P. 220
. 167 græco nomine[3] inflexerat, ut in omni genere hujus populi consuetudinem videretur imitatus. Isque ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum; et antiquos patres majorum gentium appellavit; quos priores sententiam rogabat; a se adscitos, minorum[4]. Deinde
P. 37 equitatum ad hunc morem constituit, qui us || que adhuc est retentus: nec potuit Titiensium[5], et Rhamnensium, et Lucerum mutare, quum cuperet, nomina, quod auctor ei summa augur gloria Attus Na-

Romam cum ingenti comitatu grandique re bona commigravit, non sine auspice regni aquila, quæ Tarquinio apicem imposuit; quod ceteroqui prodigium irridet Cicero, Leg. I, 1, et indignum historia existimat. Tanaquillam seu Caiam Cæciliam utrum laudaverit Cicero, incertum est; quæ certe optimæ uxoris apud Romanos exemplum habita fuit. Lege Probum de nom. imp. ed. Gotof. p. 1400; necnon Hieronymum contr. Jovin. I, 49, a quo Tanaquilla dicitur notior marito suo. A. M.

2. *Benignitas.* Quem laudat A. Maius Polybium, 10, p. 455 Schwgh. eum potissimum h. l. sequitur Tullius. Ad Livii I, 34, quod laudat A. Maius: adde c. 35, ubi, quibus artibus Anci filios regno privarit Tarquinius, narratur. Regni autem ejus initium cadit in Olymp. XL, 2, U. C. 139, ante Chr. n. 615. Larcheri Chronol. p. 609. Cr.

3. *Ex græco nomine.* Dionys. Halic. III, 48, p. 542 Reisk. ἐξομοιοῦσθαι καὶ κατὰ τοῦτο αὐτοῖς βουλόμενος Λεύκιον μὲν ἀντὶ Λυκόμωνος τίθεται τὸ κοινὸν ὄνομα, Ταρκύνιον δὲ τὸ συγγενικὸν, ἐπὶ τῆς πόλεως, ἐν ᾗ γενέσεώς τε καὶ τροφῆς ἔτυχεν. Cr.

4. *Minorum.* Hic quoque magna controversia est; nam Tacitus, Annal. XI, 25, familias majorum gentium a Romulo, minorum a Bruto appellatas existimat. P. Victor region. II minorum gentium institutionem conferre videtur in Tullum Hostilium; Servius ad Æn. I, 426, in Servium Tullium. Sed cum Cicerone satis consentiunt Dionysius, III, 67; Livius, I, 35; Aur. Victor denique, cap. 6, qui hunc Ciceronis locum presse imitatur. A. M.

5. *Titiensium.* De re conf. supra, II, 8. Cr.

vius [6] non erat. Atque etiam Corinthios video publicis equis assignandis et alendis, orborum et viduarum
P. 168 tributis, fuisse quondam diligentes [7]. Sed tamen, prioribus equitum partibus, secundis additis, ∞ ac cc fecit | equites; numerumque duplicavit, postquam bello P. 31
subegit [8] Æquorum magnam gentem, et ferocem, et rebus populi romani imminentem. Idemque Sabinos quum a mœnibus urbis repulisset, equitatu fudit, P. 16
belloque devicit [9]. Atque eumdem primum ludos maximos, qui Romani dicti sunt [10], fecisse accepimus; ædemque in Capitolio Jovi optimo maximo, bello Sa-

6. *Navius*. Nevii, seu Navii gloriam prædicat Dionysius, III, 70. A. M.

7. *Fuisse quondam diligentes*. Apte mentionem Corinthi in Tarquinii institutionibus facit Cicero; indidem quippe fuit Tarquinii pater, unde et instituta deportavisse credendus est. Non est autem, cur miremur Corinthiorum in orphanos viduasque duritiam; nam et Dionysium Siculum narrat pseudo-Aristoteles, Œcon. II, ed. Casaub. p. 286, reditus orphanorum, donec tutela exissent, sibi vindicavisse; et Livius, I, 34, lege Servii Tullii ait ad equos alendos viduas fuisse adtributas, quæ bina millia æris in annos singulos penderent. Sed enim orphanorum viduarumque tributum clementior Publicola remisit. Plut. in ejus vita, cap. 12. A. M.

8. *Postquam bello subegit*. Mirum est, quod apud alios rerum romanarum scriptores nihil de hoc Tarquinii Prisci bello cum *Æquis*, quos bello hic subactos ab eo ait Cicero, relatum legimus. Sed quum Æqui potuerint Sabinis adnumerari (vid. *Allg. Weltgesch.* X, p. 23) quod hic de Æquis narratur, ad Sabinos non semel ab illo rege victos (ut est apud Dionys. Halic.) potest referri, quamquam hic ab iis distingui videntur. Ma.—*A. Poirson, Hist. Rom.* t. I, p. 49, conj. *Etruscorum*. J. V. L.

9. *Belloque devicit*. Tusciæ præterea populos a Prisco devictos narrant Flor. I, 5, et Oros. II, 4: veteres Latinos Livius, I, 38, et Victor, cap. 6. A. M.

10. *Lud. maximos, qui Romani dicti sunt*. Ascon. Pedian. ad Cic. or. in Verr. Act. I, 10, 31, *Romani*, ait, *ludi* sub regibus instituti sunt, *magnique* appellati, quod magnis impensis dati sunt: tunc enim primum ludis impensa sunt ducenta millia nummum. Alii ideo *magnos ludos* dictos putant, quod *Conso*, consiliorum secretorum deo, id est, Neptuno, Larium regi et rerum conditarum, et diis *magnis*, id est, Laribus urbis Romæ, dati sunt: quibus aiunt raptas Sabinas esse, ut videatur propter hoc dicere Virgilius: *magnis Circensibus actis* : nam et magni et Circenses iidem sunt. Sed plura de his ludis vide apud Rosinum, l. c. p. 341 ed. Amstel. 1685. Ma.—De his Tarquinii ludis Livius, I, 35 : « solemnes deinde annui mansere ludi, Romani magnique varie appellati ». Hi fiebant mense septembri, teste Amiternino kal. apud Fogginium. A. M.

bino, in ipsa pugna vovisse facien || dam[11], mortuum- Q. XVII
que esse, quum duodequadraginta regnavisset annos. P. 31

XXI. Tum Lælius, Nunc fit illud Catonis certius, nec temporis unius, nec hominis esse constitutionem reipublicæ: perspicuum est enim, quanta in singulos reges rerum bonarum et utilium fiat accessio. Sed sequitur is, qui mihi videtur ex omnibus in republica vidisse plurimum[1]. — Ita est, inquit Scipio.
Nam post eum Servius Sul | picius[2] primus injussu P. 32
populi regnavisse traditur: quem ferunt ex serva P. 170
Tarquiniensi natum[3], quum esset ex quodam regis cliente conceptus[4]. Qui quum famulorum numero

11. *Ædemque... vovisse faciendam*. Cap. 24, legimus, ejus demum filium votum patris Capitolii ædificatione persolvisse: ipse nonnisi Tarpeiæ rupis verticem æquavit, locumque templo exstruendo assignavit. Conf. Dionys. Halic. III, 92. Ma. — Jacta etiam a Prisco Capitolii fundamenta aiunt Livius, I, 38; Tacitus, Hist. III, 72. A. M.

XXI. 1. *In republica vidisse plurimum*. Servii Tullii laudes magnificas habes apud Plutarchum de fort. R. t. VII, p. 278. Hic rex tanti Romæ fuit, quanti fere postea Sixtus V. P. M. si tam remota tempora et mores inter se contendere licet. A. M.

2. *Sulpicius* codex; quamquam sec. manu expunctis literis videtur factum *Tullus*. Prænominis certe varietas explorata est; namque ab Eusebio, Chron. I, 46-47, et in tabulis, itemque in scholio Sigonii ad Livium, X, 46, dicitur *Servilius*, quæ est derivatio a *Servio*. Sane et *Servius Sulpicius Galba* imp. dicitur *Servilius Sulpicius Galba* a Zonara, XI, 13. Utrum vero apud aliquem auctorem rex hic non *Tullus* seu *Tullius* audiat, sed *Sulpicius*, nondum equidem novi; factum tamen puto, quandoquidem in Coquæi adnotationibus ad Augustinum, C. D. XVIII, 37, video diserte hunc regem dici *Servium Sulpitium*. — *Servius Tullius*. Ita cum Heinr. et Sch. necessario rescribendum fuit; quod vidit etiam Lehnerus. Nam quod in cod. est *Sulpicius*, id facile in calamum venire potuit homini, qui in historia romana toties *Servii Sulpicii* nomen legisset, quum plures ejusdem nominis variis temporibus fuerint viri celebres, a. U. C. 254, 397, 604, 710, 785. Ma.

3. *Tarquiniensi natum*. Locum in libris de Rep. legebat Seneca, ep. CVIII. A. M.

4. *Regis cliente conceptus*. Opiniones de Servii patre varias perpendunt Dionysius, IV, 1, 2, et Livius, I, 39. Lege etiam Festum voc. *nothum*; Arnobium, V, p. 169. Diem Servii natalem, idus nempe Augusti, prodit Festus voc. *servorum dies*, et Plutarchus, Quæst. Rom. t. VII, p. 157. Verum Macrobius, Sat. I, 13, ait, Servium natum nonis, incerto mense. Valerius M. lib. X sic argutatur: « *Servius*, qui mortua matre in utero

educatus ad epulas regis adsisteret, non latuit scintilla ingenii[5], quæ jam tum elucebat in puero : sic erat in omni vel officio, vel sermone solers. Itaque
P. 291 Tarquinius, qui admodum parvos tum ha || beret liberos[6], sic Servium diligebat, ut is ejus vulgo haberetur filius : atque eum summo studio omnibus iis artibus, quas ipse didicerat, ad exquisitissimam con- P. 17
suetudinem Græcorum erudiit[7]. Sed quum Tarquinius insidiis Anci filiorum interisset, Serviusque, ut ante dixi, regnare cœpisset non jussu, sed voluntate atque concessu civium; quod, quum Tarquinius ex vulnere æ | ger fuisse, et vivere falso diceretur[8], ille P. 29
regio ornatu jus dixisset, obæratosque pecunia sua liberavisset; multaque comitate jussu Tarquinii se jus dicere probavisset : non commisit se[9] patribus, sed, Tarquinio sepulto, populum de se ipse consuluit; jussusque regnare, legem de imperio suo[10] curiatam

servatus est; *Tullius* prænominatus est ominis gratia, quasi *tollendus, o* litera in *u* conversa ». A. M.

5. *Non latuit scintilla ingenii.* Alludit Cicero ad fabulam flammæ quæ e capite dormientis pueri exarsit. A. M.

6. *Tum haberet liberos.* Immo vero Dionysius, III, 65, masculini sexus liberos Tarquinio non fuisse ait; qui tamen sibi contradiceret, IV, 1, ubi Tarquinium decessisse ait relictis duobus infantibus υἱοῖς (quæ lectio confirmatur a Vaticanis codicibus); nisi ipse veram suam lectionem esse υἱωνοὺς *nepotes* ostenderet IV, 4, 6, 7, sqq. ubi contra Fabium aliosque historicos disputat, qui omnes (Pisone excepto) filios masculos Tarquinio Prisco concesserant; quibus cum historicis conspirat Cicero, nec non Livius, I, 46, et Strabo, V, p. 336. Quamquam horum omnium auctoritas haud satis infirmat rationes, quas Dionysius pro sua sententia protulit. Ma.

7. *Græcorum erudiit.* Confer Livium, I, 39. Adolescentis Servii Tullii strategema narrat Frontinus, II, 8. A. M.

8. *Et vivere falso diceretur.* Dionysius, IV, 4, 5; Livius, I, 41. A. M.

9. *Non commisit se patribus.* Patres infensos Servio fuisse, quum aliunde, tum etiam ex Paulo liquet : « patricius vicus Romæ dictus eo, quod ibi patricii habitaverunt, jubente Servio Tullio, ut, si quid molirentur adversus ipsum, ex locis superioribus opprimerentur ». A. M.

10. *Legem de imperio suo curiatam tulit.* Copiose scribuntur hæc a Dionysio, IV, 8, 40. Sed contra omnino Livius, I, 41 : « Servius primus injussu populi, voluntate patrum, regnavit ». Idem tamen Livius, I, 46, narrat Servium, postquam usu haud

P. 172 tulit. Et primum Etruscorum injurias bello est ultus; ex quo quum ma || [11] ....

P. 107 XXII[1].... duodeviginti censu maximo[2]. Deinde equitum magno numero ex omni populi summa separato, reliquum populum distribuit in quinque classes[3], senioresque a junioribus[4] divisit; eosque ita disparavit[5], ut suffragia non in multitudinis, sed in locupletium potestate essent; curavitque, quod sem-

dubium possederat regnum, et plebem agro donato illexerat, tulisse demum ad populum, vellent juberentne se regnare? omniumque consensu regem esse declaratum. A. M.

11. Desiderantur paginæ duæ. — Ex Dionysio, IV, 29, supplendum videtur « ex quo quum magnam [scribe *maximum agrum;* neque enim *magnum* divideretur, nisi post *g*. Confer p. 165, n. *b*. Quare τὸ *ma* non licet explere *magnum* aut *magnam*. A. M. in Emm.] agri partem Cæretanis, Tarquiniensibus Veientibusque ademptam nactus esset, eam inter cives novissime adscriptos divisit ». Namque ipsum bellum Etruscum, etsi Dionysius in extremos, Livius tamen, I, 42, in primos Servii annos confert. Immo vero Victor ait, Etruscos sæpe ab eo fuisse domitos. Agri ceteroqui publici inter cives divisi a Servio regnum adeunte meminit ipse Dionysius, IV, 13. Reliqua pars lacunæ occupatur initio describendi census ordinumque civilium. A. M.

XXII. 1. Supplet Maius, *scripsit centurias equitum*.

2. *Duodeviginti censu maximo. Deinde equitum*. Ad h. l. Franckius in libro De Tribuum, Curiarum atque Centuriarum ratione, p. 25 sq. hæc conjecit: « Ego universam Ciceronis sententiarum seriem ita fere esse restituendam, certo affirmare ausim: « Universum populum non jam ut Romulus secundum gentes, sed, quoniam earum discrimen jam pæne abolitum videbatur, e locis in tribus descripsit duodeviginti. Censu maximo deinde equitum magno numero separato, etc. » Quæ quidem probabiliter videntur disputata. Quod vero, ut probaret, *deinde* tertio loco stare posse, laudavit Liv. III, 55. *Per interregem deinde*, etc. poterat laudare Ciceronem ipsum ad Qu. Fr. III, 8: « Quas ad te deinde literas mittemus ». Mr.

3. *In quinque classes*. Non contradicunt sibi invicem Livius, I, 43; Dionysius, IV, 16-18, p. 676-682, VII, 59, p. 1449-1452, qui *sex classes* esse institutas civium narrant, et Cicero h. l. Sallust. de ord. Rep. II, 8, ipse Livius, III, 30, aliique, qui *quinque* tantum nominant. Extrema enim classis ab his est omissa, quum neque tributa penderet, neque militaret, et una tantum centuria contineretur. Mr.

4. *A junioribus divisit. Juniores* appellavit Servius ab anno XVII usque ad XLVI; supraque eum annum *seniores*, ut ait Tubero apud Gellium, X, 28. A. M.

5. *Disparavit*. Est græcum διέζευξε, i. q. distinxit, sejunxit. Cæsar, B. G. VII, 28; Plaut. Rud. Prolog. V, 10.

per in republica tenendum est, ne plurimum valeant P. 17
P. 108 plurimi. Quæ | descriptio, si esset ignota vobis, explicaretur a me : nunc rationem videtis esse[6] talem, ut equitum centuriæ cum sex suffragiis, et prima classis, addita centuria, quæ ad summum usum urbis fabris tignariis est data, LXXXIX centurias habeat; quibus ex cent. quatuor centuriis[7] (tot enim reliquæ sunt) octo solæ si accesserunt, confecta est vis populi universa : reliquaque multo major multitudo
P. 174 sex et nonaginta centuriarum[8] || neque excluderetur P. 9

CR. — Non legitur hoc verbum finitum in reliquis Ciceronis libris : semel autem *disparatus*, adjectivi vi, de Invent. I, 28, 42. MR.

6. *Nunc rationem videtis esse talem.* De hoc loco, pæne desperato, litem ortam esse inter Niebuhrium et Steinackerum, eique liti se plures etiam viros doctos immiscuisse, nemo est, omnium, quibus quidem hæ literæ curæ cordique sint, qui nesciat. Nos vero, quum de ea re loqui longum sit, disputationem de hoc loco in Excursum rejecimus, ad calcem operis appositum, in contextu vero servavimus lectionem sec. manus, quam exhibet A. Maius : non quod eam præ ceteris probaremus, sed quod nullam adhuc rationem excogitatam esse existimamus, quæ nihil haberet dubitationis. MR.

7. *Cent. quatuor centuriis.* Cod. sec. manu, *cent. quattor centuriis;* at pr. manu « VIIII centurias; tot enim reliquæ sunt », sine illis verbis « habeat quibus ex cent. quattor centuriis ». Totum hunc vexatissimum locum Ill. Niebuhrius sic esse persanandum docte arbitratur : « ut equitum centuriæ cum sex suffragiis, et prima classis, addita centuria, quæ ad summum usum urbis fabris *tignariis* est data, LXXXVII centurias habeant : quibus XII centuriæ, tot enim reliquæ sunt equitum, solæ si accesserunt, etc. » Scilicet erunt tunc IC centuriæ, opposítæ reliquæ multitudini XCVI centuriarum. MR.

8. *Major multitudo sex et nonaginta centuriarum.* Quo pacto 96? videtur Cicero dare secundæ classi centurias 20; tertiæ rursus 20; quartæ item 20; quintæ 30; quarum summa 90 : quibus addit 6, nempe accensorum, velatorum, liticinum, cornicinum, proletariorum, et ni quis scivit; de qua postrema locum Festi mox proferemus. Apud Dionysium, lib. IV, 16-18, sic:

II.	classis	cent.	20
	fabrum	cent.	2
III.	classis	cent.	20
IV.	classis	cent.	20
	tubicinum et cornicinum	cent.	2
V.	classis	cent.	30
VI.	classis	cent.	1
			95
I.	classis	cent.	80
	equitum	cent.	18
			193

Igitur quinque priorum classium centuriæ fuerunt 192, quarum dimidia pars 96 : quamobrem ad obtinenda

suffragiis, ne superbum esset, nec valeret nimis, ne esset periculosum. In quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens, qui quum locupletes assiduos appellasset ab ære dando; eos, qui aut non plus mille quingentum æris, aut omnino nihil in suum censum, præter caput, attulissent, proletarios[9] nominavit; ut
P. 94 ex iis quasi proles, id est, quasi progenies civitatis | P. 175
exspectari videretur. Illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur, quam pæne in prima classe tota[10]. Ita nec prohibebatur quisquam jure suffragii; et is valebat in suffragio plurimum, cujus plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. Quin etiam accensis, velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis[11] || . . . .

comitia opus erat centuriis 97. Itaque si prima classis centuriarum 98 conspirasset, res erat confecta : alioqui oportebat e sequentibus classibus tantum sumere donec centuriæ 97 conspirarent. Quod si forte utrimque par numerus, nempe 96 consisterent; addebatur alterutri parti classis ultima sive sexta, quæ lancem inclinabat. A. M.

9. *Proletarios nominavit.* Accuratius Paullus apud Gell. XVI, 10: « qui in plebe romana non amplius quam mille quingentum æris in censum deferebant, proletarii appellati sunt : qui nullo, aut perquam parvo ære censebantur, capite censi vocabantur. Proletariorum ordo honestior aliquanto et re et nomine, quam capite censorum fuit ». A. M.

10. *Quam pæne in prima classe tota.* Quia nimirum in omni populo multo pauciores divites sunt egentibus aut tenuibus. A. M.

11. *Quin etiam accensis, velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis.* Niebuhrius suspicatur accensos et velatos ex proletariorum numero fuisse sumptos. In inscriptionibus, idem monet, ex imperatorum temporibus *accensus velatus* sine distinctione ut titulus vel centuriæ nomen legitur. Steinack. autem (*Replik*, etc. p. 14) dicit se distinctionem inter utrumque vocabulum sublatam voluisse, id vero a correctore fuisse neglectum. Omnia loca, quibus *accensi* nominantur, qui erant in exercitu, quique item nominibus *Optionum*, *Adoptatorum*, *Adscriptivorum*, *Ferentariorum* appellantur, collegit Burchardus l. c. p. 60, sq. Cens. Jen. l. c. p. 322, contra Steinack. recte monet, non debuisse eum irasci correctori, quod distinctionem non sustulerit, quæ si absit seriore tempore, id factum esse ut in trita illa senatus allocutione *Patres conscripti*. *Accensos* idem monet Livio teste ex quinta classe fuisse sumptos. De *accensis* vid. Creuz. Antt. Romm. p. 95. De *velatis* Festus in *velati* et *adscriptitii*, velatos esse dictos ait, quia vestiti inermes exercitum sequebantur. Ma.

XXIII. Statu esse optimo constitutam rempublicam, quæ ex tribus generibus illis, regali, et optimati[1], et populari confusa modice, nec puniendo irritet animum immanem ac ferum[2]..... *Nonius*, IV, 292. P. 176

....[3] sexaginta annis antiquior[4] quod erat[5] XXXIX ante primam olympiadem condita. Et antiquissimus P. 45
P. 177 ille Lycurgus eadem vidit fere. Itaque ista æquabilitas, atque hoc triplex rerumpublicarum genus vide-

— Desiderantur paginæ quatuor. — In lacuna periit reliqua census descriptio: tum aliæ fortasse res a Servio gestæ, et apud historicos celebratæ; nempe quod urbis mœnia pomœriumque protulerit, aggerem fossamque fecerit, Quirinalem, Viminalem et Esquilinum incluserit, Dianæ ædem celebrem in Aventino struxerit (ædem item Fortunæ, Liv. X, 46), æs primus romanorum regum signaverit, mensuras et pondera constituerit. Quibus narratis videtur Cicero instituisse comparationem romanæ reip. cum Lacedæmonia et cum Carthaginiensi. A. M.

XXIII. 1. *Optimati.* Neutro genere hoc adjectivum alibi non legi videtur: semel feminino, sed plurali numero (ut plerumque de viris usurpatur, qui sunt proceres civitatis) in loco Ennii, quem laudat Noster, Epp. ad Fam. VII, 6: « arcem altam habebant matronæ opulentæ, optimates ». Ma.

2. *Immanem ac ferum.* Locum a Nonio sumo, qui voc. *modicum* citat eum e lib. II de Rep. Videtur autem ad hanc sedem quadrare, in qua sermo est de triplici politiæ genere. Quamquam et alibi non absurde poni posse videtur. De laudabili principis clementia Cassiodorus, Var. I, 30. A. M.

3. Quoniam hic sine dubio comparatur Carthaginis ætas cum Romæ ætate, diciturque Carthago antiquior quam Roma, ausus sum addere *quinque* ad *sexaginta*. Quum enim supra Cicero dixerit Romam conditam anno secundo Olympiadis septimæ, id est, anno sexto et vigesimo post cœptas Olympiadas; hic autem dicat Carthaginem conditam anno nono et trigesimo ante primam Olympiadem; sequitur, ut Carthago quinque et sexaginta annis sit Roma antiquior. Utor autem locuplete sententiæ auctore Velleio, I, 6: « ante annos quinque et sexaginta quam urbs romana conderetur, ab Elissa Tyria, quam quidam Dido autumant, Carthago conditur ». Neque fere nisi paucis fortasse annis ab hac sententia recedunt prisci scriptores. Horum sententiæ eo fere recidunt, ut Carthago annos prope 700 vixerit. A. M.

4. *Antiquior.* Nimirum condita Carthago secundum Velleii rationem Olymp. Iphiti XVII, 2, ante Chr. n. 819. Vid. Larcheri Chronol. p. 592, qui et ipse Velleii locum laudat. Ca.

5. *Quod erat XXXIX.* Apud Dionysium, I, 74, Timæus Romam conditam dicit eodem tempore, quo Carthago, nempe anno, ut ipse putat, XXXVIII ante primam Olympiadem, ὀγδόῳ καὶ τριακοστῷ πρότερον ἔτει τῆς πρώτης Ὀλυμπιάδος. Id vero notare non fuit inutile, propterea quod Cicero scribit XXXIX, et aliter sentit de duarum urbium ætate. A. M.

tur mihi commune nobis cum illis populis fuisse[6]. Sed
quod proprium sit in nostra republica, quo nihil pos-
sit esse præclarius, id persequar, si potero, subtilius,
P. 46 quod erit ejus | modi, nihil ut tale ulla in republica re-
periatur. Hæc enim, quæ adhuc exposui, ita mixta
fuerunt et in hac civitate, et in Lacedæmoniorum,
et in Carthaginiensium, ut temperata nullo fuerint
modo[7]. Nam in qua republica est unus aliquis per- P. 178
petua potestate[8], præsertim regia, quamvis in ea sit
et senatus, ut tum fuit Romæ, quum erant reges; ut
Spartæ, Lycurgi legibus; et ut sit aliquod etiam po-
puli || jus, ut fuit apud nostros reges: tamen illud ex- Q. XVIII
cellit regium nomen; neque potest ejusmodi respu- P. 145
blica non regnum et esse, et vocari[9]. Ea autem forma

6. *Populis fuisse.* Spartæ statum civilem rege gemino, delectis proceribus, et potestate populari fuisse mixtum, nemo ignorat. Ad Pœnos quod attinet, Cato apud Servium, Æn. IV, 682, ait: « de tribus partibus politiæ, populi, optimatium, regiæ potestatis, ordinatam fuisse Carthaginem ». Ad confirmandam romanæ reip. et Carthaginiensis similitudinem valet etiam, quod Aristoteles, Reip. II, 11, Laconica instituta cum Punicis conspirare ait: quum autem constet romana Laconicis sæpe fuisse similia, sequitur, ut æque fere ad Punica accesserint. A. M.

7. *Ut temperata nullo fuerint modo.* Ea subtilis, sed verissima, quam Cicero facit, distinctio reip. mixtæ a temperata. Suum hunc de Rep. locum memorat Cicero, Leg. III, 5. Eximia vero laude romanàm remp. mactat auctor, dum eam Laconicæ Punicæque contendendo præfert, quas duas ait omnium præstantissimas Isocrates in Nicocle, p. 39. Quin Varro apud Servium, Æn. VII, 176, docet, mores partim habuisse Romanos etiam a Cretensium republica, quam Aristoteles, Reip. II, 9, 10, et Plato in fine Minois, valde extollunt, et cum Laconica consentire demonstrant. A. M.

8. *Aliquis perpetua potestate.* Pergit sensim Cicero ad dicendum de Romanorum rep. libera: nam libertatis prope fundamentum est, ne magistratus aliquis perpetua potestate sit, sed ut invicem imperent atque obediant, ut ait Aristotel. Reip. VI, 2: ἐλευθερίας ἓν μὲν, τὸ ἐν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν. Quæstionem versat idem, lib. IV, 15. A. M.

9. *Et vocari.* Stobæus tamen, Serm. XLI, p. 267, docet, Laconicam quoque remp. satis fuisse temperatam: regibus enim erant oppositi ephori; his senatores; medii autem erant illi, qui hippagretæ et cori dicebantur, quique in quamlibet partem imperium vergeret, ad contrariam sese adjungebant. [De rei Spartanorum publicæ forma vid. Platon. de Legg. III, 691, sq. p. 309, sq. Bekk. et præcipue IV, 712, pag.

civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam, quod
unius vitio præcipitata in perniciosissimam partem fa-
cillime decidit. Nam ipsum regale genus civitatis non
modo non est reprehendendum, sed haud scio an
P. 146 reliquis | simplicibus longe anteponendum; si ullum P. 17
probarem simplex reipublicæ genus. Sed ita, quoad
statum suum retinet: is est autem status, ut unius
perpetua potestate, et justitia, omnique sapientia re-
gatur salus, et æquabilitas, et otium civium. Desunt
omnino ei populo multa, qui sub rege est, in pri-
misque libertas; quæ non in eo est, ut justo utamur
domino, sed ut nul*lo*[10] || ....

XXIV.... ferebant. Etenim illi injusto domino at- P. 15
que acerbo aliquandiu in rebus gerundis prospere
fortuna comitata est. Nam et omne Latium bello de-
vicit, et Suessam Pometiam, urbem opulentam re-
fertamque, cepit; et maxima auri argentique præda
locupletatus, votum patris[1] Capitolii ædificatione P. 18
persolvit[2]; et colonias deduxit[3]; et institutis[4] eorum,
P. 16 a quibus ortus erat, | dona magnifica, quasi libamenta
prædarum, Delphos ad Apollinem misit.

347, sq. Bekk. quem locum hic Tullius fortasse ante oculos habuit, Conf. etiam Isocratem in Areop. cap. 24, p. 150 Corayi, qui orator, contra atque Cic. in δημοκρατίαις numerat. Cr.]

10. Desiderantur paginæ duæ. — Utrum ad superiorem, an ad præsentem, pertineat lacunam Servii cædes, haud liquido constat: malim tamen id facinus in præsente collocare, quoniam hucusque sermo fuit de civitatum institutis variaque politia; quod argumentum apte connectitur cum Servii prædicto censu et descriptione civili. In hac ergo breviore lacuna transitum romanæ civitatis narravit Cicero a justo rege ad Tarquinium tyrannum. A. M.

XXIV. 1. *Votum patris*. Sive potius avi. Recole cap. 21. A. M.

2. *Ædificatione persolvit*. Tacitus, Hist. III, 72, aliique passim historici. A. M.

3. *Et colonias deduxit*. Signiam et Circeios. Dionysius, IV; 63; Livius, I, 56. A. M.

4. *Institutis eorum*. I. e. ad consuetudinem, ex more eorum. Dixit Brut. 59, 213, *patrio instituto*. Vocem *libamenta* excusat addito *quasi*, quia ea improprie, ut dicunt, utitur. Proprie ea semel usus est de Legg. II, 12, 29: « ut sacrificiorum libamenta servan-

XXV. Hic ille jam vertetur orbis, cujus naturalem
motum atque circuitum[1] a primo discite agnoscere.
Id enim est caput civilis prudentiæ, in qua omnis
hæc nostra versatur oratio, videre itinera flexusque
rerumpublicarum, ut quum sciatis, quo quæque res
inclinet, retinere, aut ante possitis || occurrere. Nam P. 255
P. 181 rex ille, de quo loquor, primum optimi regis cæde
maculatus, integra mente[2] non erat; et quum metue-
ret ipse pœnam sceleris sui summam, metui se vole-
bat[3]. Deinde victoriis divitiisque subnixus exsultabat
insolentia, neque suos mores regere poterat[4], neque
suorum libidines. Itaque quum major ejus filius[5] Lu-
cretiæ, Tricipitini filiæ, Collatini uxori, vim attulis-
P. 256 set, mulierque pudens et no | bilis ob illam injuriam
sese ipsa morte multavisset; tum vir ingenio et vir-
tute præstans, L. Brutus depulit a civibus suis inju-
stum illud duræ servitutis jugum : qui quum privatus
esset, totam rempublicam sustinuit; primusque in
hac civitate docuit, in conservanda civium libertate

tur » : ubi vid. Turneb. ed. nostr. et Cr. p. 644. Mr.

XXV. 1. *Motum atque circuitum.* Naturalem quamdam esse rerumpublicarum conversionem atque periodum contendit Plato, Reip. VIII, pag. 546, a quo se hanc sententiam mutuari fatetur Tullius, de Divin. II, 2 : « a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerumpublicarum, ut eæ tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis ». Verumtamen ea sententia Platonis minime placet Aristoteli, Reip. V, 12, qui et universam Platonis remp. legesque graviter accusat, Reip. II, 1, 2; nec non politicus Græcus Vaticanus. Sed enim Ciceronis quoque resp. vituperata fuit a Didymo, contra quem scripsit pro Cicerone Suetonius, ut diximus in præfatione. A. M.

2. *Integra mente.* Alio sensu dixit de Sen. 20, 72 : « integra mente ceterisque sensibus » : ut Horat. Od. I, 31, 18; simili nostro or. pro Sulla, 31, 86 : « vos, dii... testor, integro me animo... P. Sullæ causam defendere ». Mr.

3. *Metui se volebat.* Lege Dionysium, IV, 41, et Eusebium, Chron. lib. II. A. M.

4. *Mores regere poterat.* Impuros Superbi mores narrat Theophilus ad Autolyc. III, 27. A. M.

5. *Itaque quum major ejus filius.* Ita etiam Dionysius, IV, 64 : Σέξτος ὁ πρεσβύτατος τῶν Ταρκυνίου παίδων.

P. 182 esse privatum neminem[6]. Quo auctore et principe, P. 245
concitata civitas[7] et hac recenti que || rela Lucretiæ
patris ac propinquorum, et recordatione superbiæ
Tarquinii, multarumque injuriarum et ipsius et filio-
rum, exsulem et regem ipsum, et liberos ejus, et
gentem Tarquiniorum esse jussit.

XXVI. Videtisne igitur, ut de rege dominus[1] exsti- P. 183
terit, uniusque vitio genus reipublicæ ex bono in
deterrimum conversum sit? Hic est enim dominus
P. 246 populi, quem Græci tyran | num vocant: nam regem
illum volunt esse, qui consulit ut parens populo, con-
servatque eos, quibus est præpositus, quam optima
in conditione vivendi. Sane bonum, ut dixi, reipu-
blicæ genus, sed tamen inclinatum et quasi pronum
ad perniciosissimum statum. Simul atque enim se in-
flexit hic rex in dominatum injustiorem, fit continuo
tyrannus, quo neque tetrius, neque fœdius, nec diis
hominibus || que invisius animal ullum cogitari potest: P. 29
qui, quamquam figura est hominis, morum tamen
P. 184 immanitate vastissimas vincit belluas. Quis enim hunc
hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui
denique cum omni hominum genere nullam juris

Vix ergo audiendus Ovidius, Fast. II, 691, a quo dicitur trium filiorum minimus. Ovidium tamen sequitur Eutropius, I, 7. A. M.

6. *Privatum neminem*. Cicero ad Fam. XI, 7, juniori Bruto, qui Cæsarem percussit, scribens, rursus hanc immanem injustamque sententiam præ se fert: « nullo publico, inquit, consilio remp. liberasti; quo etiam est res illa major et clarior ». Confer etiam de Off. III, 4, 19. Tum Tusc. IV, 23, de Nasica loquens, qui Gracchum sine publica auctoritate interemit, ait, « numquam privatum esse sapientem »; stoice id quidem Cicero, vel potius quia memor fortasse erat priscæ legis Publicolæ, qua cautum fuerat, ut, qui tyrannidem affectaret, is indicta causa a quovis necaretur. Plut. in Publio. 12. Ceterum ipse Cicero conjurationis in Cæsarem non fuit particeps. A. M.

7. *Concitata civitas*. Locum citat Nonius voc. *urbs a civitate*. A. M.

XXVI. 1. *Ut de r. dominus*. Hinc Plinius Trajanum laudans, cap. 2: « non de tyranno, sed de cive, non de domino, sed de parente loquimur ». Tum cap. 45: « sunt diversa naturæ

communionem, nullam humanitatis societatem velit[2]? Sed erit hoc de genere nobis alius aptior dicendi locus, quum res ipsa admonu | erit, ut in eos P. 30 dicamus, qui etiam liberata jam civitate dominationes appetiverunt[3].

XXVII. Habetis igitur primum ortum tyranni: nam hoc nomen Græci regis injusti esse voluerunt; nostri quidem omnes reges vocitaverunt, qui soli in populos perpetuam potestatem haberent[1]. Itaque et Spurius Cassius, et M. Manlius, et Spurius[2] Mælius regnum occupare voluisse dicti sunt; et modo[3] || . .

dominatio et principatus ». Sed tamen optimi Cæsares Trajanus, Pius et Marcus *domini* nomen sine publica invidia admiserunt, ut patet e Plinii ac Frontonis epistolis. A. M.

2. *Societatem velit.* « Tyranno, ait Tacitus, Annal. II, 42, æqua nedum infima insolita sunt ». Tyranni vitam, commemorato ipso Tarquinio, graphice pingit Cicero de Am. 15. A. M. [Non est in loco Taciti *tyranno*, sed *regibus*. Cr.]

3. *Dominationes appetiverunt.* Plurali *dominationes* alibi non usus esse videtur Cicero: neque vero ideo scribendum *dominationem*. Pluralem habet Tacit. Annall. III, 26: « postquam... pro modestia ac pudore ambitio et vis incedebat, provenere dominationes »: et alibi. Mr.

XXVII. 1. *Potestatem haberent.* Græci quoque, saltem antiquiores, regum nomine tyrannos vocitaverunt, vicissimque dixerunt tyrannos eos, qui juste imperabant. Lege Suidam voc. τύραννος et βασιλεύς. A. M.

2. *Et Spurius Mælius.* De *Spurio Cassio* regnum (a. U. C. 267) affectante vid. Liv. II, 41; conf. Car. Sigonii Comm. in Fastos et Triumph. Rom. p. 43 ed. Steph. De *Sp. Mælio* (a. U. C. 316) Liv. IV, 14, C. Sigon. l. c. p. 67, sq. De *M. Manlio* (a. U. C. 371) Liv. VI, 20, C. Sigon. l. c. p. 98. De his tribus sermo est in or. pro domo, 38, 101: « Sp. Mælii regnum appetentis domus est complanata. Ecquid aliud? æquum accidisse Mælio populus romanus judicavit... Sp. Cassii domus ob eamdem causam eversa.... M. Manlius.... regnum appetisse est judicatus: ergo ejus domum eversam duobus lucis convestitam videtis ». Ad quem locum operæ pretium est legere annott. Marklandi, Gesneri et F. A. Wolfii, cujus. ed. vid. p. 245 — 247. Mr.

3. *Et modo.* Desiderantur pag. duæ. Post *modo* A. Maius adjecit *Ti. Gracchus*. De quo additamento commentatores ipsos audiamus. Sine dubio sermo auctoris deflectebat ad Ti. Gracchum, qui turbulenta potentia regnare visus est, et cui objectum tyrannidis affectatæ crimen ait Plutarchus in Gracch. cap. 14, 17, 19. Atque in hac lacuna, non minus, quam apud Velleium, II, 4, dixit, ut puto, Scipio Ti. Gracchum, si is occupandæ reip. animum habuisset,

P. 185 XXVIII.......... [1]Lacedæmone appellavit, nimis P. 1..
is quidem paucos, xxviii[2], quos penes summam consilii voluit esse, quum imperii summam rex teneret: ex quo nostri idem illud sequuti atque interpretati, quos senes ille appellavit, nominaverunt senatum[3]; ut etiam Romulum patribus lectis fecisse diximus: P. 1..
tamen excellit atque eminet vis, potestas, nomenque
P. 136 regium. Imperti etiam populo potestatis | aliquid, ut et Lycurgus, et Romulus; non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate libertatis, quum tantummodo potestatem gustandi feceris. Ille quidem semper impendebit timor, ne rex, quod plerumque evenit, exsistat injustus[4]. Est igitur fragilis ea fortuna populi, quæ posita est in unius, ut dixi antea[5], voluntate, vel moribus.

XXIX. Quare prima sit hæc forma, et species, et

jure cæsum. Post Gracchi commemorationem videtur auctor in reliqua lacuna persequutus cœptum jam argumentum, academico scilicet more non definitivo; nempe quod libertas seu populi jus in regno sit adeo intutum, ut nullum perpetua potestate magistratum fieri expediat; siquidem nec senatus præsidium contra vim regiam satis validum esse videatur. A. M. [Supple h. l. ex conj. «regnavit paucos menses, aut certe opprimendæ reipublicæ animum habuit; quare et jure cæsus videtur. Cic. de Am. 12; Vell. Pat. II, 4. A. M. in Emm.]

XXVIII. 1. Videtur Maio ex conjectura supplendum: *concede consilium delectis viris, ut Lycurgus illis quos* γέροντας Lacedæmone appellavit.

2. *XXVIII.* Cod. pr. manu xxxviii; mox prior nota x fuit expuncta. Profecto Spartæ senatores *viginti octo* fuerunt; cujus rei testes habemus Platonem, Leg. III, p. 692; Aristotelem et Sphærum apud Plutarchum, Lyc. cap. 5; Pausaniam, III, 5. A. M.

3. *Nominaverunt senatum.* Γερουσίαν græce dicendum esse romanum senatum, ejusque ordinis naturam Romanos a Lacedæmoniis condidicisse ait Dionysius, II, 12, 14. A. M.

4. *Exsistat injustus.* Consonat Plato in Politico, p. 301, eaque sola de causa legem scriptam regiæ auctoritati prælatam inter homines observat. A. M.

5. *Ut dixi antea.* Cap. 23, ut arbitror, vel in lacunis. — Ad hæc non tantum conferendum, quod laudat A. Maius, caput 23, sed etiam I, 41, 42. In fine hujus capitis Cobbius puncta posuit, ut lacunam significaret. Utinam vero per hos libros omnia tam bene cohærerent, quam hæc cum sequentibus! Mr.

origo ty | ranni, inventa nobis in ea republica, quam Q. XIX
auspicato Romulus condiderit; non in illa, quam, ut P. 189
perscripsit Plato, sibi ipse Socrates peripatetico illo
P. 187 in sermone depinxerit[1]: ut, quemadmodum Tarquinius non novam potestatem nactus, sed, quam habebat[2], usus injuste, totum genus hoc regiæ civitatis
P. 190 everterit; sit huic oppositus alter, bonus, et | sapiens, et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator reipublicæ; sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator civitatis[3]. Quem virum facite ut agnoscatis: est enim, qui consilio et opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen
P. 188 minus est adhuc tritum sermone nostro, sæpiusque genus ejus hominis erit in reliqua nobis oratione trac || *tandum*[4]...

XXIX. 1. *Illo in sermone depinxerit.* Idoneus Ciceronis locus ad definiendam historiæ philosophicæ quamdam controversiam. Peripateticorum nomen ortum traxisse a Platone ante Aristotelem perspicue docet Ammonius comm. ad Porphyr. isagoges locum tertium; cujus verba quia prolixiora sunt, hic scribere nequeo : quamquam idem Ammonius rem brevius tradit etiam ad Arist. categ. non procul initio. Ammonio gravis nunc testis accedit Cicero, qui Socratis seu Platonis sermonem appellat Peripateticum. Cur ergo Bruckerus, Hist. phil. t. I, p. 788, testimonium Ammonii, quod nempe Academici quoque dicti sint Peripatetici, fundamento carere ait? Cur Ionsius de scr. phil. hist. I, 8, 1, ludere conatur Suidæ auctoritatem, qui seniorem Aristotele Antisthenem appellat Peripateticum? A. M.

2. *Sed, quam habebat, usus injuste.* Malis certe *ea usus injuste*. Sed potest ad excusandam hanc negligentiam in subsidium vocari Philipp. II, 34, 87: «Cæsari... Antonium... regnum detulisse, Cæsarem uti noluisse»; ibi vero non debet dici, *regnum* trahendum esse ad utrumque verbum, vel ex voce *regnum* subaudiri debere *regno:* sed debet ex verbo *detulisse* intelligi *delato*. Mr.

3. *Gubernator civitatis.* Sapienter in his libris atque eleganter regia potestas (lib. I, 35, 41) cum patria, cujusmodi romano jure erat, tutoris autem cum ejus civis comparatur, qui liberæ reip. præest. Etenim tutori in caput pupilli nihil licebat, ac judicio tenebatur infami, si fraudem commisisset; pater, quæcumque crudeliter aut avare fecisset, impunis fuit. A. M.

4. Desiderantur paginæ duodecim. — Certe cap. 40 et 42 de hoc liberæ reip. tutore ac rectore seu custode sermo erit; libro autem quinto potissimum. Suspicari etiam licet, Tullium

XXX. .... [1]sas requisivit; civitatemque optandam magis, quam sperandam[2], quam minimam[3] posuit; non quæ possit esse, sed in qua ratio rerum civilium perspici posset, effecit[4]. Ego autem, si quo modo consequi potuero, rationibus eisdem, quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima P. 18 P. 18

in hac ampla lacuna de consule dixisse, qui regi Romæ successit. Et sane consulis descriptionem alicubi in his libris ab auctore luculenter fuisse exornatam vel eo nomine arbitror, quod ipse sibi perfecti consulis gloriam semper vindicavit. Interim haud absimiles locutiones de consule notare licet in Tullio, v. gr. de Or. III, 1; ad Quir. p. red. cap. 5; pro Sext. 19; in Pis. 10. De consulis nomine lege Dionysium, IV, 76; Cic. de Or. II, 39; Varr. apud Non. voc. *consules*, et L. L. IV, 14; Flor. I, 9; Hieronym. ad Isai. cap. 3, voc. *consiliarius;* Isidor. Orig. IX, 3; Lydum m. R. I, 30. Magistratuum certe romanæ reip. præcipuorum descriptionem his libris exhibuerat Cicero, ut ipse ait Leg. III, 5, hac de re loquens: « atqui pleraque sunt dicta in illis libris, quum de optima republica quæreretur ». Nunc ea descriptio in mutilo codice Vaticano, paucis exceptis vestigiis, desideratur; supplendaque est ope prædicti libri tertii de Legibus. A. M.

XXX. 1. Supplet Maius: « Plato regionem sedesque civium æquis apprime partibus divisas requisivit ». Quod quidem additam. sic excusat: Plato libro Legum quinto civitatem vel novam constituens, vel veterem et corruptam reparans, primum purgat eam civibus improbis; deinde agrum et sedes inter cives æquo jure et humaniter dividit; tum definit civium numerum. Horum ego memor locum Tullii hiantem sarcire aliquatenus ausus sum. In codicis ergo hiatu post expressam tutoris reip. formam, videtur auctor perrexisse ad novum romanæ civitatis jam a regibus liberæ genus effingendum. Revera hinc alius rerum nascitur ordo. Ad Platonicam purgationem quod attinet, etsi in Tullio vestigia rei nulla supersunt, vix tamen dubito, quin ejus meminerit, propter nuper purgatam tyranno Tarquinio Romam. Sic enim is fere loquitur de Cæsare interfecto ad Fam. XII, 1: « odium illud hominis impuri et servitutis dolor depulsus est ».

2. *Optandam magis, quam sperandam.* Vere monet Lehn. ne ipsum quidem Platonem sperasse, talem rempublicam aliquando constitutum iri. Ma.

3. *Quam minimam posuit.* Plato, Legum libro quinto, p. 737, civitatem e quinque millibus colonorum et præterea quadraginta constituit (propter quamdam ejus numeri rationem, p. 746, 771); eamdemque civitatem augeri non vult, p. 740. Sed mirabilior est Aristoteles, qui Nicom. X, 10, civitatem ait neque ex decem hominibus, neque ex centum millibus posse constare. In Rep. autem, VII, 4, sic disserit, ut haud magnam civitatem condere videatur. Apud eumdem Aristotelem, Reip. II, 8, Hippodamus politicus civitatem habere jubet decem hominum millia. A. M.

4. *Effecit.* Ipse Plato, Leg. V, pag. 636 et 739, civitatem se verbis potius

republica enitar, ut cujusque et boni publici, et mali
188 causam tamquam virgula[5] videar attingere. | His enim regiis quadraginta annis et ducentis paullo cum interregnis[6] fere amplius præteritis[7], expulsoque Tarquinio, tantum odium populum romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum, vel potius
190 excessum Romuli, desiderium. Itaque ut tum carere rege, sic, pulso Tarquinio, nomen regis audire non poterat[8]. Hic facultatem cum[9] || ... Q. XX

XXXI..... Itaque illa præclara constitutio Romuli quum ducentos annos et quadraginta fere firma mansisset[1]..... *Nonius*, XII, 30.

et phantasia, quam re vel spe, condere fatetur. A. M.

5. *Quasi virgula*. Noli cogitare h. l. de illa *virgula divina*, quæ est apud Nostrum de Off. I, 44, 158, qua, quæcumque aliquis cupiat, ei suppeditentur, qui eam teneat. Est potius virga vel baculus, qua uti solent, qui picturæ alicujus majoris singulas partes spectantibus accurate monstrare et explicare volunt. Quod vertit Villem. *marquer du doigt, pour ainsi dire*. Mr.

6. *Cum interregnis*. Verba *cum interregnis* ex margine, ab interprete nimis accurato adscripta, in orationis seriem præter necessitatem recepta esse suspicor. Quod enim dicit hujus libri c. 31, extr. «Neque ego hæc nunc sine causa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto; sed illustribus in personis temporibusque exempla hominum rerumque definio, ad quæ oratio dirigatur mea»: id non eo valet, ut addidisse eum credamus quod et nimiam redolet diligentiam, et plane non est necessarium. Nam etiam sine interregnis sunt paullo amplius quadraginta annis et ducentis, si, quod est in historiarum libris, Romulus regnavit annis XXXVII, Numa XLIII, Tullus XXXII, Ancus XXIV, Tarquinius Priscus XXXVIII, Servius XLIV, Tarquinius Superbus XXIV. Mr.

7. *Fere amplius præteritis*. Nempe annis CCXLIV, uti aiunt Dionysius, IV, 85, et V, 1; Livius, I, 60; Eusebius, Chron. I, 46: vel uno minus, uti scribunt Augustinus, C. D. III, 15; Orosius, II, 4. A. M.

8. *Nomen regis audire non poterat*. Num incipit auctor partim dicere de causis mutationum reip. ceu paullo ante innuit se facturum, promiseratque jamdiu lib. I, 42? De monarchiarum interitu copiose, more suo, disputat Aristoteles, Reip. libro quinto, quo abs fonte omnia fere recentiorum super hac re præcepta manavisse videntur. In hoc igitur ingenti sexdecim paginarum hiatu videtur Cicero causas aperuisse altius, ob quas Romæ politia mutata est. Exin Bruti laudes et Collatini, et cetera quæ ad exordium libertatis pertinent subjunxisse Tullium puto. A. M.

9. Desideratur quaternio vigesimus primus seu paginæ sexdecim. A. M.

XXXI. 1. *Firma mansisset*. Frusti

P. 35 ...lex illa tota sublata est[2]. Hac mente tum nostri majores et Collatinum innocentem suspicione cognationis expulerunt, et reliquos Tarquinios offensione nominis[3]. Eademque mente P. Valerius et fasces primus demitti jussit, quum dicere in concione cœpisset, et ædes suas detulit sub Veliam, posteaquam, quod in excelsiore loco Veliæ cœpisset ædificare, eo ipso, ubi rex | Tullus habitaverat[4], suspicionem populi sensit moveri[5]. Idemque, in quo fuit Publicola maxime, legem ad populum tulit eam, quæ centuriatis comitiis prima lata est, ne quis magistratus civem romanum adversus provocationem necaret, neve verberaret. Provocationem autem etiam a regibus fuisse, declarant pontificii libri, significant nostri etiam[5] augu- P. 19 P. 36

hujus, quod Nonius profert e II de Rep. videtur sedes hæc; quamquam et prioribus lacunis haud fortasse immerito insereretur. Ex hac item sede fortasse deprompta sunt illa Augustini verba, C. D. V, 12, ut iis certe videbitur qui de his rebus judicare possunt. Neque spernendum indicium est, quod auctor ante lacunam nomen ipsum regale ait evasisse invisum. Sic ergo Augustinus : « Romani regalem dominationem non ferentes, annua imperia binosque imperatores sibi fecerunt, qui consules appellati sunt a consulendo, non reges aut domini a regnando atque dominando ». [Locus Augustini videtur in ipso textu collocandus post Nonii verba. Et quidem conferatur Cicero pro Sextio, 65. A. M. in Emm.]

2. *Lex illa tota sublata est.* An loquitur Cicero de rebus Græcorum, et quidem de ostracismi lege, quæ Athenis post ejectum Hyperbolum sublata est? An potius (quod vix puto) de Romanis? et quidem de illa liberi populi lege, ut bona redderentur Tarquiniis, quæ sublata est, postquam regem moliri reditum in urbem apparuit? Dionys. lib. V, cap. 6, 13; Liv. lib. II, cap. 5. A. M.

3. *Offensione nominis.* Id magnopere reprehenditur ab Augustino, C. D. II, 17, III, 16. A. M.

4. *Ubi rex Tullus habitaverat.* Tullii Hostilii domum in Velia fuisse, ibidemque postea habitavisse Valerium, concors auctorum sententia est. Sed cur Servius, Æn. IV, 410, Valerium in Esquiliis domum illam habuisse dicit altissimam, quum tamen Velia cacumen quoddam Palatii fuerit? Nimirum quia Velia, ut quibusdam placuit, fuit etiam urbis ea regio, per quam via sacra ad forum descendit, ubi postea templum Pacis ædificatum est : ideoque facile intelligitur, quomodo Servius Veliam Esquiliis adjungere potuerit, a quo monte vix regio prædicta discriminatur, immo potius cum eo continuatur. A. M.

5. *Significant nostri etiam augurales.*

P.119 rales; || itemque ab omni judicio pœnaque provocari P.192
licere, indicant XII Tabulæ compluribus legibus[6]: ut, quod proditum memoriæ est, X viros, qui leges scripserint, sine provocatione creatos, satis ostenderit, reliquos sine provocatione magistratus non fuisse; Luciique Valerii Potiti et M. Horatii Barbati, hominum concordiæ causa sapienter popularium[7], consularis
lex sanxit, | ne qui[8] magistratus sine provocatione P.120
crearetur[9]. Neque vero leges Porciæ, quæ tres sunt trium Porciorum[10], ut scitis, quidquam præter san-
P.193 ctionem attulerunt novi. Itaque Publicola, lege illa de provocatione lata, statim secures de fascibus demi jussit; postridieque sibi collegam Sp. Lucretium subrogavit; suosque ad eum, quod erat major natu, li-

Ita loquitur Scipio, quia in collegio augurum erat. A. M.

6. *Compluribus legibus.* Cic. Leg. III, 3. A. M.

7. *Sapienter popularium.* Hi consulatum gesserunt anno Urbis CCCV, quo decemviratus, non sine eorumdem opera, fuit abrogatus. Dionysio, XI, 45, dicuntur δημοτικοὶ τὰς φύσεις ὄντες, καὶ παρὰ τῶν προγόνων ταύτην διαδεδεγμένοι τὴν πολιτείαν. Namque, ut ait Livius, III, 39: « Valeriis et Horatiis ducibus pulsi reges fuerant ». A. M.

8. *Ne qui magistratus.* Pro consueto *ne quis.* De simili formula *si qui* et *si quis* nuper disputavit Herzog. ad Cæsar. de B. G. VI, 13, p. 319. Mr.

9. *Sine provocatione crearetur.* Rem narrat Livius, III, 55. Denique anno Urbis CCCCLIV M. Valerius consul legem de provocatione tulit diligentius sanctam; atque ita tertio ea lex post reges exactos lata est, semper a familia eadem. Liv. X, 9. A. M.

10. *Quæ tres sunt trium Porciorum.* Ante hunc detectum Ciceronis locum nemo, ut puto, dixerat tres fuisse trium Porciorum leges de provocatione. Porciam generatim definit Livius, X, 9: « Porcia lex sola pro tergo civium lata videtur; quod gravi pœna, si quis verberasset necassetve civem romanum, sanxit. Valeria lex, quum eum, qui provocasset, virgis cædi, securique necari vetuisset, si quis adversus ea fecisset, nihil ultra, quam improbe factum, adjecit ». Legis Porciæ meminerunt Sallustius, Cat. 51; Cicero in Verr. V, 63, et pro Rabir. 3 et 4. Jam e tribus Porciis de provocatione legem ferentibus unum certe tenemus cognomento Læcam, tribunum pl. anno Urbis DLVII, in insigni denario cum inscriptione PROVOCO apud Eckhelium, num. vet. t. V, p. 286, quem jam antea memoraverat in Annalibus Pighius, t. II, p. 256, qui de Porcia lege verba multa facit. De viris Porciis variis legatur Gellius, XIII, 19. A. M.

P. 185 ctores transire jus || sit; instituitque primus[11], ut singulis consulibus alternis mensibus lictores præirent, ne plura insignia essent imperii in libero populo, quam in regno fuissent. Haud mediocris hic, ut ego quidem intelligo, vir fuit, qui, modica libertate po-
P. 194 pulo data, facilius tenuit auctoritatem principum[12]. Neque ego hæc nunc sine causa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto[13]; | sed illustribus in personis P. 1I
temporibusque exempla hominum rerumque definio, ad quæ reliqua oratio dirigatur mea.

XXXII. Tenuit igitur hoc in statu senatus rempublicam temporibus illis, ut in populo libero pauca per populum, pleraque senatus auctoritate[1], et instituto, ac more gererentur; atque uti consules potesta-
P. 5 tem haberent tempore dumtaxat annuam, || genere ipso ac jure regiam[2]. Quodque erat ad obtinendam potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata, nisi ea patrum approbavisset auctoritas[3]. Atque his ipsis

11. *Instituitque primus*. Dionysius, V, 2, et Livius, II, 1, hanc institutionem haud uni Publicolæ, sed Bruto simul tribuunt. Verum suos auctores, ut alibi, sequitur Cicero. Dionysius, V, 19, peculiare Publicolæ institutum refert demendi ex fascibus in urbe secures, retinendi vero tantummodo extra illam. A. M.

12. *Auctoritatem principum*. Publicolæ moderationem suspicit Plutarchus in comparatione ejusdem cum Solone; nec non Symmachus ep. X, 24. A. M.

13. *Obsoleta decanto*. *Decantandi* verbo usus est eodem, quo h. l. sensu de Or. II, 18, 75: « Nec mihi opus est græco aliquo doctore, qui mihi pervulgata præcepta decantet ». Mr.

XXXII. 1. *Pleraque senatus auctoritate*. Sic prorsus de statu illo Romæ post ejectos reges loquitur Dionysius, V, 1, ἀριστοκρατίας δὲ γενομένης. A. M.

2. *Genere ipso ac jure regiam*. Cicero de Leg. III, 3: « regio imperio duo sunto; militiæ summum jus habento; nemini parento; ollis salus populi suprema lex esto ». Consulum potestatem *regiam* appellant demonstrantque Livius, II, 1, IV, 3; Dionysius, V, 1; Polybius, VI, 11; Ampelius, cap. ult. Cr.

3. *Approbavisset auctoritas*. De hoc jure romano legatur Livius, I, 17, 22, IV, 3, 49, VI, 42; Dionysius, II, 14, qui tamen ibidem ait, sua ætate fieri contrarium, neque, utrum sit melius, definit. Eam juris mutationem testatur aperte etiam Cicero pro Plancio, 3,

temporibus dictator etiam est institutus, decem fere P. 195
annis post primos consules, T. Larcius[4]; novumque
id genus imperii visum est, et proximum similitu-
dini regiæ. | Sed tamen omnia summa cum auctoritate P. 6
a principibus, cedente populo, tenebantur; magnæque
res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio
præditis, dictatoribus atque consulibus, belli[5] gere-
bantur.

XXXIII. Sed id quod fieri natura rerum ipsa co-
gebat, ut plusculum sibi juris populus adscisceret
liberatus a regibus; non longo intervallo, sexto de-
P. 7 cimo fere anno[1], Postumo Co || minio, Sp. Cassio con- P. 196
sulibus[2], consequutus est: in quo defuit fortasse ra-
tio, sed tamen vincit ipsa rerumpublicarum natura

nec non Sallustius, Hist. 3, in Macri oratione. A. M.

4. *T. Larcius*. Ita cod. evidentissime *Larcius*. Jamque harum membranarum auctoritate corrigatur denique mendum *Lartius* apud Livium, II, 18 et 21, ubi tanta tamque vana criticorum lis est. *Larcius* habet etiam Florentinus Livii codex multo nobilissimus. Dionysius quoque et alii Græci scribunt Λάρκιος. A. M.

5. *Belli*. Adjecit Mos. *domique*, qui sic ad h. l. In cod. est nonnisi *belli gerebantur*, quod corruptum esse apparet, quamquam de emendatione potest ambigi. Erat, qui mihi suaderet, ut reponerem *belli* post *summo;* erat, quum *belli* mihi videretur esse glossa ad *imperio*, alieno loco contextis intrusa; erat denique quum conjicerem *bello*. Nunc mihi illud remedium adhibendum visum est, quod adhibui, quamquam *domi bellique* magis foret Ciceronianum, et fere ita est apud Nostrum in his libris infra lib. IV, 10, ex Augustino, II, 9, *domi et belli;* de Off. II, 24, 85, est *vel belli vel domi*, quod proxime accedit ad nostram emendationem, quum item præmittatur *belli*.

XXXIII. 1. *Sexto decimo fere anno.* Ad amussim Eutropius, I, 12: *sexto decimo anno*, et ita ipse Tullius in Corneliana, quo loco commentatur Asconius: « numerum quidem annorum post reges exactos, quo id factum est, diligenter posuit, qui fuit A. Verginio Tricosto, L. Veturio Cicurino coss. » Consentit itaque in annorum numero Asconius, sed variat in consulibus, qui anno ante Cominium et Cassium magistratu functi sunt. Lydus, m. R. I, 38, scribit *anno decimo septimo*. A. M.

2. *Cassio consulibus*. Hoc ordine ponit hos consules etiam Dionysius, VI, 49, a quo perversum fuisse ordinem putabat Almeloveenus, quia scilicet Livius, II, 33, priorem consulem scribit Cassium. Atqui nunc Dionysianæ scripturæ suffragatur Tulliana. A. M.

sæpe rationem. Id enim tenetote[3], quod initio dixi[4], nisi æquabilis hac in civitate compensatio sit et juris, et officii, et muneris, ut et potestatis satis in magistratibus, et auctoritatis in principum consilio, et
P. 8 libertatis in populo sit, non posse hunc incommu | tabilem reipublicæ conservari statum. Nam quum esset ære alieno commota civitas[5], plebs montem[6] Sacrum
P. 197 prius, deinde Aventinum occupavit[7]. Ac ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus græcis frenos[8]: nam etiam Spartæ, regnante[9] Theopompo, sunt item quinque, quos illi Ephoros appellant; in Creta autem decem, qui Cosmi[10] vocantur[11]; ut

3. *Id enim tenetote*. Ita cod. sec. manu; at pr. *idem teneto*. A. M.

4. *Quod initio dixi*. Confer lib. I, 27 et 45. A. M.

5. *Commota civitas*. Seditiones commutationesque rerump. propter æris alieni et fœnoris magnitudinem recitat Plato, Reip. VIII, p. 555, sqq. A. M.

6. *Plebs montem Sacrum*. Ita appellatur προληπτικῶς; nam Festus voc. *sacer* montem illum sic vocitatum putat, quod eum plebs, creatis ibi tribunis, discedens Jovi consecravit. Ipse Tullius pro Cornel. [in Fragmm. Orr. p. 1120, ed. Ern. min.] dicit: « montem illum trans Anienem, qui hodie mons Sacer appellatur ». [Vid. Creuz. Antiquitt. Romann. pag. 151, not.] A. M.

7. *Deinde Aventinum occupavit*. Sacrum tantummodo montem memorant occupatum Dionysius, VI, 45; Livius, II, 32; Ovidius Fast. III, 664; Florus, I, 23; Orosius, II, 5. Sed enim Livius causam aperit, cur Cicero Aventinum quoque dicat: « ea frequentior fama est (de Sacro monte), quam cujus Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam esse ». Sed apertius cum Cicerone sentit Sallustius Historiarum libro primo apud Augustinum, C. D. II, 18, III, 17, et apud Servium ad Æn. VIII, 479: [in Fragg. Histor. I, 8, p. 213, sq. ed. Gerlach. Ca.] « fœnore oppressa plebs montem Sacrum atque Aventinum insedit ». Cicero pro Corn. [in Fragm. I, ed. Ern. min. t. IV, 2, p. 1120. Ma.] sibi consonans de iis, qui in montem Sacrum secesserant, ait: « Romam armati reverterunt, in Aventino consederunt [p. 1048, ed. Ern. maj.] » Nimirum plebs Romam e monte Sacro reverterat et in Aventino consederat. Ca.

8. *Græcis frenos*. Locutio Platonica, ut observat Plutarchus in Lycurgo, cap. 7. A. M.

9. *Regnante Theopompo*. Anno circiter centesimo et trigesimo post Lycurgum, ut docet Plutarchus prædicto loco; nempe Olympiade quinta, ut scribit Eusebius, adeoque ante Romæ natales. A. M.

10. *Cosmi*. Cod. veteri more scribendi, *Cosmoe*. A. M.

11. *Vocantur*. De ephoris atque cosmis lege, si vacat, Aristotelem Reip. II, 9, 10, et Strabonem, lib. X, pag.

contra consulare imperium[12] tribuni pl. sic illi contra
P. 191 vim || regiam, constituti.

XXXIV. Fuerat fortasse aliqua ratio majoribus no-
P. 198 stris in illo ære alieno medendi[1], quæ neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat[2]; neque post aliquanto nostrum senatum, quum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata, nectierque postea desitum[3]: semperque huic

738. A. M. [Adde J. Meursii Cretam, lib. III, c. 9, p. 167-169. Mr.]

12. *Consulare imperium*. Cod. pr. manu, « cosmoe vocantur ut contra consularem constituti ». Intermedia vero addita sunt posteriore manu, quæ nos ægre quidem, sed tamen certissime, legimus. Jam quod pr. manus scripserat *consularem*, ea videtur corruptio pro *consularem vim*. *Vim* autem magis prope hic probem quam *imperium*; illi enim justius quam huic resistimus. A. M. — Nemo audivit A. M. ex primæ manus scriptione *consularem* conjicientem *contra consularem vim*. Et merito: nam et variat orationem *imperium*, et optime convenit consulibus imperium, quod, quum solum in bello, neque antequam in comitiis centuriatis lex de eorum imperio esset lata, haberent, domi quoque nonnumquam et in rebus civilibus exercere volebant eoque sæpe invisi erant. Mr.

XXXIV. 1. *In illo ære alieno medendi*. Notemus syntaxim *mederi in re aliqua*; nisi malumus dicere *in illo ære alieno medendo* contra codicis evidentiam. A. M. — Sed locum ita construendum puto: « In illo ære alieno (ex quo commotam esse dixi civitatem) fuerat (i. e. fuisset) fortasse majoribus nostris aliqua medendi ratio (jam interponuntur ea, quæ sequuntur usque ad *medicina quæsita est:* tum pergit): quo tum consilio prætermisso causa populo nata est, etc. » Simili vel potius eodem modo intellexisse video locum Steinackerum et Lehnerum. Mr.

2. *Temporibus ante fugerat*. Dicit *non longis temporibus*, quia Gellius, XVII, 21, ait: « Solonem accepimus leges scripsisse Atheniensium, Tarquinio Prisco Romæ regnante, anno regni ejus tricesimo tertio ». [Cf. Corsini Fasti Attici, III, 76; Larcheri, Chronolog. Herodot. ad Olymp. XLVI, 3, sive ad ann. ant. Chr. n. 594, et F. A. Wolfii Prolegg. Homericc. p. 69. Cr.] Innuit autem hic Cicero invectam a Solone σεισάχθειαν, nempe æris alieni sublevationem, cui Solon ipse exemplo præivit septem talenta, quæ sibi debebantur, omittens. De hac re lege Laertium in Solone; Plutarchum item in Solone et in reip. ger. præceptis; Heraclidem in Politiis. Quin adeo Dionysius, V, 64, orationem recitat Valerii, qui fuit Publicolæ frater, suadentis, ut plebi romanæ æs alienum remitteretur, hoc ipso Solonis exemplo proposito: quamquam frustra fuit, contradicente Appio. A. M.

3. *Nectierque postea desitum*. Monet Lehn. forma *nectier* usum esse Ciceronem, ut aliquam legis antiquæ retineret similitudinem. Poterat addere, etiam in sermone familiari ita loqui consuetos esse homines, ut est v. c. ad Famm.

P. 192 generi quum plebes publica calamitate impendiis de- | bilitata deficeret, salutis omnium causa aliqua sublevatio et medicina quæsita est. Quo tum consilio prætermisso, causa populo nata est, duobus tribunis plebis per seditionem creatis[4], ut potentia senatus atque auctoritas minueretur[5]: quæ tamen gravis et P. 199
magna remanebat, sapientissimis et fortissimis et ar-
P. 129 mis et consilio civitatem tuentibus; quorum au || ctoritas maxime florebat, quod quum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores, nec pecuniis ferme superiores[6]: eoque erat cujusque gratior in republica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur.

XXXV. Quo in statu reipublicæ Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia florentem, quæstor | accusavit[1]; eumque, ut au- P. 13

V, 9: « qui pro se causam dicier vult ». Sed accurate de verbis, quæ hac quidem forma apud Plautum, Terentium, Lucretium, Horatium, alios reperiuntur, præcepit Ruddimannus, Inst. Gr. Lat. t. I, p. 284, sq. et ibidem laudavit formulæ toties a Cicerone usurpatæ (*inter bonos bene agier*) loca. MR. — *Postea desitum*. Intelligit ea, quæ acciderunt Veturio seu Publilio adolescenti, et quorum causa jus romanum mutatum est. Rem habes apud Valerium M. VI, 1, 9; Livium, VIII, 28; Dionysium in fragm. XVI. 9. A. M.

4. *Seditionem creatis*. Duos tribunos creatos dicit Cicero etiam in Corneliana; quo loco sic commentatur Asconius: « quidam non duos tribunos pl. ut Cicero dicit, sed quinque tradunt creatos esse, singulos ex singulis classibus. Sunt tamen, qui eumdem illum duorum numerum, quem Cicero, ponant: inter quos Tuditanus et Pomponius Atticus, Liviusque Noster. Idem hic et Tuditanus adjiciunt, tres præterea ab illis duobus collegas creatos esse ». His, qui duos tribunos dixerunt, addatur Lydus, m. R. I, 38, 44. In iis, qui quinque dixerunt, est Dionysius, VI, 89. A. M.

5. *Auctoritas minueretur*. Hac de re disputat Cicero, Leg. III, 7. A. M.

6. *Nec pecuniis ferme superiores*. Consentit Sallustius, Cat. 7. Virtutem Romanorum ejus ætatis copiose laudat Augustinus, C. D. V, 12. Consonat Cassiodori, Var. I, 16, nobilis sententia: « acquirit nobiles thesauros famæ, neglecta vilitate pecuniæ ». A. M.

XXXV. 1. *Quæstor accusavit; eumque . . . morte mactavit*. Hæc esse jungenda, neque vero eum sensum loco inesse, quem vult A. Maius, ut pater ipse Cassium morte mactaverit, facile

distis, quum pater in ea culpa esse comperisse se
dixisset, cedente populo, morte mactavit. Gratamque
etiam illam rem [2], quarto circiter et quinquagesimo P. 200
anno post primos consules, de multæ [3] sacramento
Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centu-
riatis tulerunt [4]. Annis postea xx, ex eo, quod L. Pa-
P. 41 pirius, P. Pinarius censo || res [5] multis dicendis vim ar-

est videre; neque tamen vidit Villem. et, qui nihil sine eo vidit, Pierr. Neque vero, quod monet Cr. in censura horum librorum (Heidelb. Jahrbb. 1823, 4, p. 59), sine libris corrigendum videtur « eumque pater, ut audistis, quum dixisset, etc. » ut Cicero idem fere narret, quod ceteri. Mr.

2. *Gratamque etiam illam rem, . . . tulerunt.* Scribe *legem*, ait A. Maius. Neque ego, si ita esset in cod. vel minimum molirer. Sed nunc patrocinandum videtur lectioni codicis. Primum illud mihi largietur A. M. bene dici « ferre ad populum de aliqua re », ita enim est Epp. ad famm. XI, 2 : « quod de commodis eorum mense julio laturus esses ». Or. pro Milone, 6, 15 : « Tulit enim de cæde ». Dici vero etiam *rem ferre* apparet ex Livio, II, 56, 3 : « haud parva res sub titulo prima specie minime atroci ferebatur ». Nostrum igitur locum ita intellexerim : « quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules de multæ sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius coss. comitiis centuriatis tulerunt, rem non minus gratam populo », i. e. « quæ res non minus grata fuit populo ». Mr.

3. *De multæ sacramento. Sacramento agere* erat formula solennis in causis privatis (in *legis actionibus*, vid. Gaius, Inst. Comm. IV, § 12-15); et mireris, primo adspectu eam adhiberi ubi de *irroganda multa* sermo est. Sed a serioribus pariter ac veteribus scriptoribus *multa* dicitur nonnunquam sensu latiore, ad significandam *litis æstimationem* condemnationi adjunctam, si quis *peculatus* vel similis *criminis* esset convictus ; Cic. in Bruto, c. 34 : sicuti etiam nonnumquam vice versa *pecunia æstimata* ponitur pro *ære multatitio* : Festus, voc. *æstimata pecunia*. Jam vero in *litis æstimatione* et *multæ dictione* (in hac quidem, ubi non statim a principio in causa publica certa quædam multa esset rogata) poterat fieri, quod fiebat in causis privatis (videlicet quod dicitur *sacramento agere* et *judicium recuperatorium*). Mr.

4. *Centuriatis tulerunt.* Dionysius, X, 50, perspicue horum consulum legem edisserit; scilicet quod multandi potestatem magistratibus cunctis fecerint, quum antea id consulibus tantum liceret. A. M.

5. *Quod L. Papirius, P. Pinarius censores multis dicendis.* Notandum hoc censorum collegium hactenus, ut opinio mea fert, incognitum. Primi quidem censores fuerunt anno 311, L. Papirius et L. Sempronius; secundi C. Furius Pacilus et Geganius anno 316; tertii scribantur nunc L. Papirius iterum et P. Pinarius anno 321. Quominus enim Papirius fieret censor iterum, nihil obstabat : lex quippe Marcia id demum vetuit permultis annis post, lata a Marcio, quem populus censorem iterum creaverat. A. M.

mentorum a privatis in publicum averterant, levis æstimatio pecudum in multa lege C. Julii, P. Papirii consulum constituta est[6]. P. 101

XXXVI. Sed aliquot ante annis, quum summa esset auctoritas in senatu, populo patiente atque parente, inita ratio est, ut et consules et tribuni pl. magistratu se abdicarent[1], atque ut x viri maxima potestate sine provocatio | ne crearentur, qui et summum imperium P. 42
haberent, et leges scriberent. Qui quum x Tabulas summa legum æquitate prudentiaque[2] conscripsissent, in annum posterum decemviros alios subrogaverunt, quorum non similiter fides, nec justitia laudata[3]. Quo P. 102

6. *Constituta est.* Festus voc. *peculatus* consules Menenium Lanatum et Sestium Capitolinum dicit ejus legis auctores. Gellius, XI, 1, ait, lege Aternia eam æstimationem esse factam. Erat autem gravissima multa « duo boves et oves triginta », uti ait Dionysius, X, 50; seu contra « duas oves et boves triginta », ut Fest. et Gell. At Plutarchus, Poplic. cap. 11, ait a Publicola præfinitam esse multam quinque boves duasque oves valentem. Denique non abs re moneo, apud Gellium, VII, 11, exstare fragmentum orationis de multa ad populum recitatæ a Scipione nostro in censura. A. M.

XXXVI. 1. *Se abdicarent.* Dionysius X, 19, eum morem a Cincinnato consule invectum narrat; isque adhuc manebat ætate Frontonis, cujus vide ep. ad M. Cæs. II, 5; et ulterius servatum novimus. A. M.

2. *Prudentiaque conscripsissent.* Circa Urbis annum 300, ut vulgo historici tradunt. Nullam tamen facit Cicero mentionem romanorum in Græciam legatorum ad Solonis leges petendas : cujus rei altum silentium est in aliis quoque Tullii scriptis. Immo is de Or. I, 44, leges romanas aperte anteponit inconditis et ridiculis, ut ait, Lycurgi, Draconis Solonisque legibus, quod facere vix debuit, si generatim jus romanum e græco haustum putavisset. Præterea Tusc. V, 36, commemorato illo Hermodoro [de eo vid. Strab. XIV, p. 951, pag. 542 ed. Tasch. Plin. H. N. XXXIV, 11, 5; Pompon. de Orig. Jur. 4; Niebuhr. R. G. II, pag. 109 seqq. Cr.], quem quidam aiunt interpretandis apud decemviros Solonis legibus præfuisse, ne γρῦ quidem ea de re Cicero. Profecto duorum jurum natura mirum quantum diversa est. Itaque docti aliquot, præsertim Vicus Italus, Bonamicus Gallus, Gibbonius Anglus, et Germani quidam nuperrimi, legationem illam negare ausi sunt, contradicente licet prolixe Terrassonio Gallo et nonnullis Italis. Supplementa quædam tabularum ab Æquis, Italiæ populo, missis ad eos decemviris, accepisse Romanos narrat Servius, Æn. VII, 695. A. M.

3. *Nec justitia laudata.* Lege Dionysium, X, 59 sqq. A. M.

tamen e collegio laus est illa eximia C. Julii[4], qui ho-
c. XXII minem nobilem L. Sestium, cujus in cu || biculo effos-
P. 137 sum esse, se præsente, mortuum diceret, quum ipse
potestatem summam haberet, quod decemvir[5] sine
provocatione esset, vades tamen poposcit[6]: quod se
legem illam præclaram neglecturum negaret, quæ de
capite civis romani, nisi comitiis centuriatis, statui
vetaret[7].

XXXVII. Tertius est annus decemviralis consequu-
tus, quum iidem essent, nec alios subrogare voluis-
P. 138 sent[1]. | In hoc statu reipublicæ, quem dixi jam sæpe
non posse esse diuturnum[2], quod non esset in omnes
P. 203 ordines civitatis æquabilis; erat penes principes tota
respublica, præpositis x viris nobilissimis, non op-
positis tribunis pl. nullis aliis adjunctis magistratibus,
non provocatione ad populum contra necem et ver-
bera relicta. Ergo horum ex injustitia subito exorta
est maxima pertur || batio, et totius commutatio reipu- P. 183
blicæ: qui duabus Tabulis[3] iniquarum legum additis,
quibus, etiam quæ disjunctis populis tribui solent,
connubia, hæc illi ut ne plebi et patribus essent,

4. *Laus est illa eximia C. Julii.* Monet Lehn. C. Julium a Livio, III, 33, in decemviris primum creatis numerari. Mr.

5. *Quod decemvir.* Cod. *decemvirum*, nisi forte aliqua ibi litura est. A. M.

6. *Sestium ... vades tamen poposcit.* Cum duplici accusativo bis posuit Noster hoc verbum in Verrinis, act. II, lib. I, 3, 7: « qui ... parentes pretium pro sepultura liberum poscerent ». Ibid. I, 17, 44: « In Achaia magistratum Sicyonium numos poposcit ». Omnia quæ hanc constructionem admittunt verba collegit Ruddimannus, l. c. II, p. 176: eaque adposuit, quæ perperam nonnulli huc retulerunt. Mr.

7. *Statui vetaret.* Rem habes apud Livium, III, 33. A. M.

XXXVII. 1. *Voluissent.* Dionysius XI, 1 seqq. Orosius, II, 13. A. M.

2. *Diuturnum.* Lib. I, 41 [*potius* cap. 45]; II, 33. A. M.

3. *Qui duabus Tabulis.* Voluit sine dubio Noster jungere *qui ... lege sanxerunt;* sed quum ad *tabulis ... additis* explicatio eorum, quæ continerentur his tabulis, propositione relativa addenda esset, scripsit *quibus*, junxitque verbum, quod priori relativo

inhumanissima lege sanxerunt[4]; quæ postea plebiscito Canuleio abrogata est[5]: libidinoseque omni imperio, et acerbe, et avare populo præfuerunt. Nota
P. 184 scilicet illa res, et celebrata monumen | tis plurimis literarum, quum Decimus[6] quidam Virginius virginem filiam propter unius ex illis x viris intemperiem in P. 20(
foro sua manu interemisset, ac mœrens ad exercitum, qui tum erat in Algido, confugisset; milites bellum illud, quod erat in manibus, reliquisse; et primum montem Sacrum, sicut erat in simili causa antea factum, deinde Aventinum[7] ar || *matos insedisse*. . . .[8]

debebatur, posteriori. Quæ nisi valde mihi viderentur veri similia, delerem facillima medela ipsum illud *qui*, quod verbo suo orbatum non habet, quo nitatur. Mr.

4. *Lege sanxerunt*. Auctore præcipuo Appio decemviro, singularis superbiæ homine. Dionys. X, 60. A. M.

5. *Canuleio abrogata est*. Legatur Livius, IV, 1 sqq. Hunc vero Canuleii tumultum in monte Janiculo exarsisse aiunt Florus, I, 25, et Ampelius, cap. de secessionibus. A. M.

6. *Quum Decimus*. Ita cod. *Decimus*, literis explicatis sine ulla emendatione. Verumtamen hujus viri prænomen *Lucius* scribitur a Cicerone, de Fin. II, 20; Dionys. XI, 28; Liv. III, 44; Ascon. ad Cornelianam; ne alios auctores otiose consulam. *Decimi* quoque Bruti Gallæci prænomen versum fuit in *Aulum* ab iis, qui Velleium, II, 5, exscripserunt. Quod si codicis nostri de Rep. scripturæ confidere licet, *Decimus* prænomen tenendum est; locus autem ille de Fin. corruptus existimandus. A. M.

7. *Primum montem Sacrum*..... *deinde Aventinum*. Vide annot. nostr. ad lib. II, cap. 33. Quod sequitur ex Philargyrio fragmentum præter Lehnerum abjecerunt edd. omnes. Mr. — *Armatos insedisse*. Ita suppleo verba duo ex Livio, III, 50; quamquam Tullius, cap. 33, utitur verbo *occupare*, in Corneliana autem verbo *considere*. Ipse Livius prædicto loco semel dicit *insidere*, semel *obsidere*. A. M.

8. Desiderantur paginæ octo. In hoc haud mediocri hiatu periisse videmus decemvirorum abrogationem et pœnam; item res aliquot postea gestas, bella v. gr. cum finitimis; sed certe tribunos militares pro consulibus lectos; Sp. Mælii consilium tyrannicum, ejusdemque supplicium jussu Cincinnati dictatoris; censuræ initium; quæ omnia sunt in tertio quartoque Livii volumine, pertinguntque usque ad Varronianum Urbis annum 315. His et præterea paucis fortasse adjectis, videtur Scipio in eo conclusisse sermonem, ut diceret, optimum esse habendum mixtum illud temperatumque reip. genus, quod Romani veteres et probavissent maxime et retinuissent sapientissime; quam rem superiore libro, cap. 14, ostensurum se receperat. A. M.

Dictatore L. Quintio dicto....... *Philargyrius, ad Georg.* III, 125 [9].

P. 105 ....*majores nostros et probavisse maxime, et retinuisse sapientissime judico. P. 193

XXXVIII. Quum ea Scipio dixisset, silentioque omnium reliqua ejus exspectaretur oratio; tum Tubero, Quoniam nihil ex te, Africane, hi majores natu requirunt, ex me audies, quid in oratione tua desiderem. — Sane, inquit Scipio, et libenter quidem. — Tum ille, Laudavisse mihi videris nostram rempubli-
P. 194 cam, quum ex te non de | nostra, sed de omni republica quæsisset Lælius. Nec tamen didici ex oratione tua istam ipsam rempublicam, quam laudas, qua disciplina, quibus moribus aut legibus constituere, vel conservare possimus [1].

P. 106 XXXIX. Hic Africanus, Puto nobis mox de instituendis et conservandis civitatibus aptiorem, Tubero, fore disserundi locum [1]. De optimo autem statu equidem arbitrabar me satis respon || disse ad id, quod P. 143
quæsierat Lælius. Primum enim numero definieram

9. Hac in sede conjecturaliter colloco fragmentum quod Philargyrius ex opere de Rep. sed tacito libri numero profert. Ista enim L. Quintii dictatura paucis annis post sublatum decemviratum gesta fuit. Servius non secus ac Philargyrius, incerto indicio, hanc Tullii auctoritatem laudat, verum ridicule ab indoctis amanuensibus distortam : « sic de accusatore lege quinta dicta ». A. M.

XXXVIII. 1. *Vel conservare possimus.* Mores et leges fundamenta duo cujusvis reip. statuit esse Polybius, VI, 47. De disciplina et de moribus quarto in libro tractabitur. De legibus vel in quinto actum est, vel id caput peculiari operi Tullius reservavit, cujus pars exstat in tribus de Legibus. Valde tamen suspicor, quinto in libro actum fuisse de constitutione conservationeque civitatis (quod facit Plato, Reip. tertio et quarto), quoniam Tullius multa dixit in quinto de civitatis moderatore, qui Platoni in prædictis libris est φύλαξ, ut et Ciceroni, lib. I, 41, *custos.* Sed certe Platonici libri copiosissimi de Rep. et de Legibus satis nos docent, quanta pars Tullianorum scriptorum argumenti ejusdem desideretur. A. M.

XXXIX. 1. *Fore disserundi locum.* Confer libri sexti fragmenta sub initio. A. M. — Ita (*disserundi*) cod. prima manu : at secunda *disserendi.* A. M. in Emmend.

genera civitatum tria probabilia; perniciosa autem tribus illis totidem contraria; nullumque ex eis unum esse optimum; sed id præstare singulis, quod e tribus primis esset modice temperatum[2]. Quod | autem P. 144
exemplo nostræ civitatis usus sum, non ad definiendum optimum statum valuit (nam id fieri potuit sine exemplo), sed ut a civitate[3] maxima reapse cerneretur, quale esset id, quod ratio, oratioque[4] describeret. Sin autem sine ullius populi exemplo genus ipsum exquiris optimi status, naturæ imagine utendum est nobis; quoniam tu hanc imaginem urbis et populi,
Q. XXIII ni[5] || . . .

P. 19 XL. . . . . *quem* jamdudum quæro, et ad quem cu- P. 107
pio pervenire. — Læl. Prudentem fortasse quæris? Scip. — Tum ille, Istum ipsum. — Læl. Est tibi ex

2. *Temperatum*. Ista omnia in primo libro sunt. Quod si cui hæc pagina paullo brevior ceteris esse videtur, is sciat, amanuensem verba aliquot oscitanter repetivisse, quod et alibi accidit. A. M.

3. *Sed ut a civitate maxima reapse cerneretur*. Præpositio *a* superaddita fuit. A. M.—Præpositionem rejicit Mos. hoc allato exemplo : sine præpos. verbum *cernere* ablativo jungitur, Topic. 21, 80: « causa certis personis, locis, temporibus . . . cernitur ».

4. *Quod ratio, oratioque describeret*. Alio plane sensu junguntur hæc substantiva de Off. I, 16, 50, « societatis . . . vinculum est ratio et oratio ». Quod mox dicit « sine exemplo genus ipsum » id hodie plerumque barbare dicunt « in abstracto non in concreto ». Ma.

5. *Et populi, ni*. Exin ad usque libri II finem supersunt in codice paginæ tantum sex. — Incidimus in ingentem lacunam. Sine dubio autem nunc adgreditur Cicero ad commovendum illum de justitia sermonem, quem Augustinus, C. D. II, 21, ait secundo libro cœptum totoque tertio protractum. Quum enim romanæ reip. exemplo formam optimam civitatis finxisset Scipio, Tubero tamen prædictam « imaginem urbis et populi nimis circumscriptam esse judicaret » (sic enim hic continuare licet sententiam auctoris) ad jus universæ naturæ, seu generatim societatis humanæ, demonstrandum accedit idem Scipio: sicuti superiore libro, cap. 36, ut unius dominatum suaderet, naturæ universæ testimonium invocaverat, quam physici ab una mente regi sentiebant. Est autem præclara transitio a peculiari Romæ jure ad generale naturæ, quoniam, ut scribit Gravina, « nihil est aliud jus civile, nisi naturalis ad romanæ reip. institutionem relata, romanisque moribus et literis explicata ratio ». A. M.

eis ipsis, qui adsunt, bella copia[1], vel ut a te ipso
208 ordiare[2]. — Tum Scipio, Atque utinam ex omni senatu pro rata parte esset! Sed tamen est ille prudens, qui, ut sæpe in Africa vidimus, immani et vastæ insidens belluæ, coercet et regit belluam; quocumque
P. 20 vult, levi admonitu, non ac | tu, inflectit illam feram. — Læl. Novi, et tibi quum essem legatus[3], sæpe vidi. — Scip. Ergo ille Indus aut Pœnus[4] unam coercet belluam, et eam docilem, et humanis moribus assuetam[5]: at vero ea quæ latet in animis hominum, quæque pars animi mens[6] vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat; si quando id efficit, quod perraro potest. Namque et illa tenenda
209 est ferox[7] || ....

XL. 1. *Bella copia*. Recte monet Lehn. intelligendum esse *prudentum hominum*. Ma.

2. *Vel ut a te ipso ordiare*. Singularis consilii laudem tribuit Scipioni Æmiliano Cicero in Verr. V, 10; et præsertim de Or. I, 48: « hunc reip. rectorem et consilii publici auctorem esse habendum definirem; prædicaremque P. Africanum et C. Lælium, etc. » Sic etiam Plutarchus an sen. sit ger. resp. t. IX, p 183. Immo Philus de Rep. III, 18, dicit sibi consuli fuisse in consilio hos ipsos, qui nunc loquuntur de rep. homines. A. M.

3. *Et tibi quum essem legatus*. Bello tertio Punico legatus in exercitu apud Carthaginem Lælius Scipioni fuit. Appian. Pun. 126. A. M.

4. *Ergo ille Indus aut Pœnus*, etc. Indi elephantorum rectores in Pyrrhi exercitu ap. Dionys. Halic. Fragg. lib. XIX, cap. 14, pag. 154 ed. Mediolan. Ca.

5. *Moribus assuetam*. Sic loquitur de elephanto Cicero ad Fam. VII, 1. Elephanti intelligentiam prædicat Cassiodorus, Var. X, 80; acutissimos sensus Cicero, N. D. II, 60. A. M.

6. *Quæque pars animi mens*. De mente prolixiora dicentur initio libri tertii. A. M.

7. Desiderantur paginæ neque plus octo, neque minus quatuor. Est enim hoc vel secundum, vel tertium quaternionis incerti folium. A. M. — Cœperat hoc loco dicere Scipio de animi perturbationibus, quibus mens politici viri debet invicte imperare. Videtur autem initium fecisse ab iracundia, tum perrexisse ad cupiditatem, ad libidinem, ad anxitudinem, etc. quibus qui apte moderari nequit, is videlicet tamquam auriga indoctus e curru trahitur et male mulctatur. His ego conjecturis utens, locos Nonii quinque e secundo libro de Rep. ab eo citatos hac in sede collocandos esse putavi. Paullo tamen ægrius mihi persuasi, tot auctoritates e paucis Tullii paginis a grammatico fuisse deprompta. A. M.

XLI. . . . . Quæ sanguine alitur, quæ in omni crudelitate sic exsultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur [1]. *Nonius*, IV, 178.

. . . . . Cupido autem, et expetenti, et libidinoso, et volutabundo in voluptatibus. *Idem*, VIII, 64.

Quartaque anxitudo [2] prona ad luctum, et mœrens, semperque ipsa se sollicitans. *Idem*, II, 32.

Esse autem angores, si miseria afflictas, atque abjectas timiditate et ignavia. . . . . . *Idem*, III, 246. P. 31

Ut auriga indoctus [3] e curru trahitur, operitur, eliditur, laniatur. . . . . . *Idem*, IV, 154 [4].

XLI. 1. *Funeribus satietur*. Iracundiam a politico viro abesse vult Cicero, Tusc. IV, 22; profertque exemplum Scipionis nostri, quem inflammatum fuisse iracundia ne tum quidem credit, quum hostem manu sua interimeret. Addit et proprium exemplum Cicero, quæ fortiter in rep. fecisset, numquam se iratum fecisse. Sed enim nusquam vehementius Cicero iracundiam a magistratu removet, quam in illa prolixa ad fratrem Asiæ prætorem epistola (I, 1), quæ politici tractatus instar est. Denique hunc locum politicum vel exprimit, vel æmulatur Lactantius, Inst. I, 9, ubi postquam eleganter et, ut puto, Tulliane, dixit : « Herculem quasi Africanum inter deos haberi », pergit loqui de frangendis cupiditatibus, de superanda iracundia ceu fera in homine inclusa, de libidine vincenda, etc. A. M.

2. *Quartaque anxitudo*. Lactantius, Inst. VI, 19 : « Tres sunt adfectus, qui homines in omnia facinora præcipites agunt, ira, cupiditas, libido. Ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates ». Quartum adfectum, anxitudinem, omittit Lactantius. A. M. [Lactantii locum satis est ponere in textu ipso. Tum conferendus idem Lactantius de ira D. V, XV, epit. 61, 62; nec non Augustinus in ps. XCVI, 6. A. M. in Emm.]

3. *Ut auriga indoctus*, etc. Car. Sigonius ad h. l. hæc annotavit : Nescio an hæc similitudo eo adhibita sit, ut rationem, quæ est inter appetitum et animum, demonstraret, atque an mentem, sensibus obedientem, cum rudi atque indocto auriga, qui se trahi ab equis patiatur, comparavit. Quod si ita est, Platonem certe sequutus est, qui in Phædro de duobus equis, bono et malo, et eorum auriga, ratione, disseruit. Ma.

4. Hic interpolat Maius hunc Lactantii locum : « Concitationes animorum juncto currui similes sunt, in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit; quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet : si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per præcipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur ». Lactantius, Inst. VI, 17. — Locum hunc a Lactantio vel sumi, vel potius interpolari

XLII..... dici possit. Tum Lælius, Video jam illum, P. 25
quem exspectabam, virum cui præficias officio et muneri. — Huic scilicet, Africanus, uni pæne (nam in hoc fere uno sunt cetera), ut numquam a se ipso instituendo contemplandoque discedat; ut ad imitationem sui vocet alios; ut sese splendore animi[1] et vitæ suæ sicut speculum præbeat civibus. Ut enim in fidi-
P. 26 bus aut | tibiis, atque ut in cantu ipso ac vocibus,
concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, P. 211
quem immutatum aut discrepantem aures eruditæ ferre non possunt; isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens: sic ex summis, et infimis, et mediis et interjectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitas con || sensu[2] dissimillimorum concinit; et quæ harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, arctissimum atque optimum in omni republica vinculum incolumitatis; eaque sine justitia nullo pacto esse potest.

Ac deinde quum aliquanto latius et uberius disseruisset (Scipio), quantum prodesset[3] justitia civitati, quantumque obesset, si abfuisset; suscepit deinde Philus, unus eorum, qui disputationi aderant, et poposcit[4], ut hæc ipsa quæstio diligentius tractaretur,

ex Tullio, docuit me præcedens Nonii auctoritas. A. M.

XLII. 1. *Ut sese splendore animi.* De animo excolendo scribit copiose Plato quinto Legum libro. A. M.

2. *Civitas con || sensu.* Huc usque codex cum Augustino consentiens; reliqua prosequitur Augustinus. A. M.

3. *Quant. prodesset...si abfuisset.* Hæc sunt a Platone, ep. VII, pag. 335: οὐκ ἄν ποτε γένοιτο εὐδαίμων οὔτε πόλις οὔτ' ἀνὴρ οὐδείς, ὃς ἂν μὴ μετὰ φρονήσεως ὑπὸ δικαιοσύνῃ διαγάγῃ τὸν βίον. A. M.

4. *Poposcit, ut hæc ipsa quæstio ..... plura dicerentur.* Id quoque a Platone est, apud quem Socrates sub primi de Rep. libri finem, etsi multa de justitia dicta fuerant, poscit nihilominus, ut ea res accuratius et pro dignitate consideretur; id quod secundo libro fit. Porro haud scio, an Lactantius, Inst. VI, 2, ex hac Ciceronis disputatione, et quidem fortasse e

ac de justitia plura dicerentur, propter illud, quod jam vulgo ferebatur, rempublicam geri sine injuria non posse.

P. 212 XLIII..... plenam esse justitiæ. Tum Scipio, Assentior vero; renuntioque vobis nihil esse, quod adhuc de republica dictum putemus, aut quo possimus longius progredi, nisi erit confirmatum, non modo falsum illud esse, sine injuria non posse; sed hoc verissimum esse, sine summa justitia rempublicam P. 9
P. 10 geri nullo modo posse. Sed, si placet, | in hunc diem hactenus : reliqua (satis enim multa restant) differamus in crastinum. Quum ita placuisset, finis disputandi in eum diem [1] factus est. [2]

tertii libri initiis, mutuetur illa verba : « nihil tam præclarum hominique conveniens potest esse, quam erudire homines ad justitiam ». A. M.

XLIII. 1. *In eum diem factus est.* Hanc secundi libri clausulam historice refert Augustinus loco superius citato, C. D. II, 21 : « hanc proinde quæstionem (de justitia) discutiendam et enodandam esse assensus est Scipio, respondituque nihil esse, quod adhuc de republica dictum putaret, et quo possent longius progredi, nisi esset confirmatum, non modo falsum esse illud, sine injuria non posse; sed hoc verissimum esse, sine summa justitia rempublicam geri non posse. Cujus quæstionis explicatio quum in diem consequentem dilata esset, etc. » [Cf. A. M. Præfat. § 3. Unde efficit, hos sex libros triduo recitatos fingi, ut in singulos dies bini libri referrentur. Cr.]

2. M. TULLI CICERONIS DE REPUBLICA LIBER II EXPLICIT. INCIPIT LIBER III.

M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER TERTIUS

EPITOME[1]

LIBRI TERTII DE REPUBLICA.

213 In tertio libro magna conflictatione res acta est. Suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent, sine injustitia regi non posse rempublicam; purgans se præcipue, ne hoc ipse sentire crederetur: egitque sedulo pro injustitia contra justitiam, ut hanc esse utilem reipublicæ, illam vero inutilem, veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Lælius, rogantibus omnibus, justitiam defendere aggressus est, asseruitque, quantum potuit, nihil tam inimicum, quam injustitiam, civitati; nec omnino, nisi magna justitia, geri aut stare posse rempublicam. Qua quæstione quantum satis visum est pertractata, Scipio ad intermissa revertitur; recolitque suam atque commendat brevem reipublicæ definitionem, qua dixe- P. 214
rat, eam esse rem populi: populum autem non omnem cœtum multitudinis, sed cœtum juris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. Docet deinde, quanta sit in disputando definitionis utilitas: atque ex illis suis definitionibus colligit, tunc esse rempublicam, id est, rem populi, quum bene ac juste geritur, sive ab uno rege, sive a paucis optimatibus, sive ab universo populo. Quum vero injustus est rex, quem tyrannum, more græco, appellavit; aut injusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem; aut injustus ipse populus, cui nomen usitatum non reperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret; non jam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus connexa docuisset, omnino nullam esse rempublicam: quoniam non esset res populi, quum tyrannus eam factiove capesseret; nec ipse populus jam populus esset, si esset injustus, quoniam non esset multitudo juris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.

1. Ex Augustino, de Civ. Dei, lib. II, 21.

M. T. CICERONIS
FRAGMENTA
EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO III.

217 I.....Homo non ut a matre, sed ut a noverca natura editus in vitam, corpore nudo, et fragili, et infirmo[1]; animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines: in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis. *Augustinus contra Julianum Pelag.* IV, 60[2].

I. 1. *Corpore... fragili, et infirmo.* Solet Noster corpus hominis appellare *fragile et caducum*, v. c. de Legg. I, 8, 24; de Fin. II, 27, 86. « Caducum et infirmum dicit corpus » de N. D. I, 35, 98. Quem laudat A. Maius Ciceronis ex Tusc. V, 1, locum, hic est: « mecum... incipio... interdum... humani generis imbecillitatem fragilitatemque extimescere. Vereor enim, ne natura, quum corpora nobis infirma dedisset, iisque et morbos insanabiles et dolores intolerabiles adjunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentes, et separatim suis angoribus et molestiis implicatos. Sed... virtus... omnia, quæ cadere in hominem possunt, subter se habet ». Ad Augustini locum conf. de Opif. Dei, III, § 1 et 2: « Queruntur, hominem nimis imbecillum aut fragilem nasci... Itaque naturam non matrem esse... sed novercam ». Conf. Senec. de Benef. II, 29, qui contra has criminationes defendit providentiam divinam. Ma.

2. Post hoc fragmentum, aliud Lactantii, Inst. III, 16, inseruit Mos. præeunte Heinr. « Homo quum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est, et ea omnia, quæ firmiora nascuntur, etiamsi vim cæli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis; quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur a nobis, aut nostræ subjecta sint potestati, etc. Plato naturæ

P. 3 ..... Et vehiculis tarditati: eademque quum accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has, et distinxit in partes; et ut signa quædam, sic verba rebus impressit[3]; hominesque antea dissociatos jucundissimo inter se sermonis vinculo colligavit. A simili etiam
P. 219 mente, vocis qui videbantur infiniti soni, paucis notis inventis, | sunt omnes signati et expressi; quibus P. 4
et colloquia cum absentibus, et indicia voluntatum[4], et monumenta rerum præteritarum tenerentur. Accessit[5] eo numerus, res quum ad vitam necessaria, tum una immutabilis et æterna[6]; quæ prima impulit etiam, ut suspiceremus in cælum, nec frustra[7] siderum

gratias egit, quod homo natus esset, etc.» Lactantius, de Opif. Dei c. 3.— Sic autem A. Maius de hoc Lactantii fragmento: Lactantius et præcedente et hoc ipso sui operis capite sine dubio compilat Tullii hoc prooemium, et quidem servatum illud ab Augustino fragmentum, ut in scholio docui. Quid ni igitur Tulliana reliqua compilare credendus est in his consequentibus, quæ lacunam commode explere videntur? Quatenus tamen id faciat Lactantius primis operis sui quatuor capitibus, id aliorum esto judicium; mihi interim brevem particulam huc intulisse sat est.

3. *Impressit.* Loquelam non inventam, sed innatam esse hominibus, contendit jure optimo Lact. Inst. VI, 10, contra Tullium, et contra Lucret. V, 1027; Hor. Sat. I, 3, 103. Est autem quæstio hæc celeberrima. A. M. [Qui de hoc argumento conscripti sunt libri, laudantur ab Erschio (Lit. d. Phil. Lips. 1822), pag. 1 seq. et Krebsio (*Handb. d. Philol. Bücherkunde.* Brem. 1823), t. II, p. 1—6. Mr.]

4. *Voluntatum.* Augustinus de ord. II, 35, Tullium imitans: « sed audiri absentium verba non poterant: ergo illa ratio peperit literas, notatis omnibus oris ac linguæ sonis atque discretis ». Addit Augustinus similiter numerorum inventionem, sicuti prius narrat sermonis originem, prorsus cum Tullii et sententia, et locutione consentiens. Generatim ipse Cicero imitatur Platonis Timæum, pag. 44, sqq. A. M.

5. *Accessit... ut suspiceremus in cælum.* Conf. Cicer. de N. D. II, 61. Universe autem ex Balbi (in lib. II de N. D.) oratione complures sententiæ conferri possunt cum his tertii libri fragmentis. Cr.

6. *Immutabilis et æterna.* Vix dubito, quin Cicero imitetur Platonis Epinomidem, præsertim ob astrorum, noctium, et dierum commemorationem, quæ sequitur. A. M.

7. *Nec frustra siderum motus intueremur.* Lactantius, Inst. II, 1, 2, universo hoc loco utitur, et quidem diserte ait: « spectare nos cælum deus

motus intueremur, dinumerationibusque noctium
207 ac die[8] || ....
....

II.....quorum animi altius se extulerunt, et ali-
220 quid dignum dono, ut ante dixi[1], deorum aut effi-
cere, aut excogitare potuerunt. Quare sint nobis isti,
qui de ratione vivendi disserunt, magni homines, ut
sunt[2]; sint eruditi; sint veritatis et virtutis magistri:
dummodo sit hæc quædam, sive a viris in rerumpu-
blicarum varietate versatis inventa, sive etiam in isto-
rum otio ac literis tractata res, sicut est, minime | qui- P. 208
dem contemnenda, ratio civilis et disciplina populo-
rum; quæ perficit in bonis ingeniis, id quod jam per-
sæpe perfecit, ut incredibilis quædam et divina virtus
exsisteret. Quod si quis ad ea instrumenta[3] animi,
quæ natura, quæque civilibus institutis habuit, ad-
jungendam sibi etiam doctrinam, et uberiorem rerum
cognitionem putavit, ut ii ipsi, qui in horum libro-
201 rum disputatione versantur, nemo est, quin eos || an- P. 221
teferre omnibus debeat. Quid enim potest esse præ-

voluit, utique non frustra ». Pergit Lactantius queri, quod homines oculos suos ab alto dejiciunt, soloque defigunt. Revera statim Cicero subdit, sapientium animos præ vulgo infimo altius se extulisse. A. M.

8. *Noctium ac die*. Supplet Maius *dierum*; sic ipse ad h. l. Cicero, N. D. II, 61: « Hominum ratio in cælum usque penetravit: nos astrorum ortus, obitus, cursusque cognovimus: ab hominum genere finitus est dies, mensis, etc. quæ contuens animus accedit ad cognitionem deorum; ex qua oritur pietas, cui conjuncta justitia est ». Hæc fere docent, quid hoc codicis loco desideremus, atque ut Cicero ad dicendum de justitia aditum sibi patefecerit.

II. 1. *Ut ante dixi*. Periit id dictum; vel potius a Lactantio, Inst. III, 14, servatum est: « Ille idem perfectus orator, idem summus philosophus (Tullius) ipsam sapientiam, quam alias donum, alias inventum deorum vocat, poetice figuratam laudat in faciem ». A. M.

2. *Magni homines, ut sunt*. Intelligit philosophos. Sententia hujus Tulliani loci aperte utitur Lactantius Institutionum initio; locutionem ipse Tullius refricat, Leg. I, 5: « sit ista res magna, sicut est ». A. M.

3. *Instrumenta animi*. Singulariter

clarius, quam quum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione conjungitur? Aut quid P. Scipione, quid C. Lælio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui, ne quid prætermitterent, quod ad summam laudem clarorum virorum pertineret, ad domesticorum[4] majorumque morem etiam hanc a Socrate adventitiam do | ctrinam P. 2
adhibuerunt[5]. Quare qui utrumque voluit et potuit, id est, ut quum majorum institutis, tum doctrina se instrueret, ad laudem hunc omnia consequutum puto.
P. 222 Sin alterutra[6] sit via prudentiæ deligenda, tamen etiamsi cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta vitæ ratio beatior, hæc civilis laudabilior est

dictum est pro eo, quo aliquis ingenio et vita publica excultus valet. Similia sunt aliquantum loca de Legg. I, 22, 59 : « quanta instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam ». Brut. 77, 268 : « quidquid habuit... illud totum habuit ex disciplina : instrumenta naturæ deerant ». Ma.

4. *Ad domesticorum*. Mavult Mos. *domesticum;* qui sic ad h. l. In cod. est *domesticorum*. Sed primo statim loci adspectu ego hæc in schedas conjeci : quis h. l. *morem domesticorum* concoquat? Opponitur *adventitia doctrina* mori majorum et patrio, i. e. *domestico*, neque vero eorum hominum mori, qui erant Scipioni, Lælio et Philo *domestici*, οἰκεῖοι, familiares. Laudat A. Maius Tusc. IV, 3, ubi est « sapientiæ studium vetus id quidem, etc. » eoque loco sibi consonare Tullium ait. Immo vero, ut re vera sibi consonet Tullius, scribe nostro loco : « ad domesticum majorumque morem ». Ita dixit eodem sensu de Offic. II, 8, 26 : « Externa libentius in tali re, quam domestica, recordor » : ubi *externa* opponuntur *domesticis*, ut nostro loco doctrina *adventitia* mori *domestico*. Quod h. l. dicit *morem domesticum*, or. pro Rosc. Amer. 6, 15, similiter dixit « domesticus usus et consuetudo ». Nunc Heinrichium in eadem, qua ego, esse sententia, certe eodem, quo ego, modo correxisse locum video.

5. *Morem etiam hanc a Socrate adv. doctrinam adhibuerunt*. Consonat sibi Tullius, Tuscul. IV, 3 : « Sapientiæ studium vetus id quidem in nostris, sed tamen ante Lælii ætatem et Scipionis non reperio, quos appellare possim nominatim ». Profecto et ipsi Catoni, qui Lælio et Scipione paullo fuit senior, doctrina transmarina atque adventitia defuit. Cic. Or. III, 33. A. M.

6. *Sin alterutra sit via prudentiæ deligenda*. [Cod. *aliter sit utra*. Et ita ed. prc.] Num est tmesis pro *alterutra sit?* An simul est metathesis pro *alterutra si?* In codice fit pausa post *sin*. A. M.

certe, et illustrior: ex qua vita sic summi viri ornantur[7], ut vel M'. Curius[8],

Quem nemo ferro potuit superare, nec auro[9];

vel[10] || . . . .

7. *Ornantur.* Sic Maius. Ego malim *oriuntur.* J. V. L.

8. *M'. Curius.* Cod. mendose *M.* id est *Marcus*, pro *M'*, id est *Manius.* A. M.

9. *Quem nemo ferro potuit superare, nec auro.* Videtur e deperditis Ennii versibus. Sane hunc olim versum legebat imitabaturque Claudianus, Bell. Get. 131: « pectora Fabricii donis invicta vel armis ». Curii fortitudo et abstinentia satis notæ sunt. Confer saltem Cicer. de Senect. 13. Quin adeo legendus est etiam Salvianus, de G. D. I, 2, qui non aliena a Tullio scribit. A. M.

10. *Vel*... Desiderari videntur paginæ sex. —Sequentibus amissis paginis videtur Cicero persequutus, partim saltem, laudes Romanorum bello togaque præstantium. Et quidem quum in suprascriptis fiat mentio Curii, et mox sine dubio in lacuna Fabricii atque Coruncanii, belli Epirensis heroum, videbatur hujus folii materia valde cohærere cum illa, quæ prima est in meo volumine; ubi scilicet laudantur viri primo bello Punico illustres: bellum enim Epirense consequuta est dimicatio cum Carthaginiensibus. Itaque his indiciis commotus dixi in notis, fore ut alio loco de ista lacuna loquerer. Illud etiam accedebat nexus indicium, quod Cicero persæpe heroas belli Epirensis conjunctim celebrat cum illis Punici belli, ut pro Plancio, 25; Tusc. I, 46; N. D. II, 66; Parad. I; de Senect. cap. 13. Sed tamen ne ibi hoc folium collocarem, id me in primis deterruit, quod inter mentionem Curii et illam Duelii majus justo spatium intercederet: quippe illud folium est quaternionis tertii secundum, hoc autem necessario fuisset secundi intimum; ex quo consequebatur, ut paginis octo abesset a Duelio Curius, quod prorsus improbabile est ob ætatis viciniam. Præterea libri primi folia in superiore margine inscriptam habent libri ipsius notam; tertii contra libri folia omnia libri nota carent; hoc autem folium reapse nota libri destituitur. Adde quod tertius liber videtur ex alio exemplari ab eodem amanuense descriptus; variat enim interdum orthographia ab illa librorum priorum, cujus rei exemplum hoc ipso in folio vidimus, nempe *qum* pro *cum*. Laus quoque illa Scipionis, Lælii et Phili scribitur rectius in tertii libri procemio, notis jam dialogi personis, quam in operis exordio, nondum cognitis. Et quidem hi tres præcipue tertio in libro disputant. Denique hoc folium haud absurde inseri poterat in id, quod hic mox sequitur, ita ut esset intimum quaternionis XXVIII; quominus tamen id facerem, obstabat quod quatuor exiguæ, quæ fuissent reliquæ, paginæ minime sufficere videbantur ei sermoni, qui Phili orationem præcedere debebat: nam et explendum erat procemium, et dicendum de secundi diei initio, et Fannius cum probabili causa a conventu submovendus: tum sermo personarum redintegrandus, tum rogandus Philus,

P. 223 III.... fuisse sapientiam[1]: tamen hoc in ratione utriusque generis interfuit, quod illi verbis et artibus[2] aluerunt naturæ principia, hi autem institutis et legibus. Plures vero hæc tulit una civitas, si minus sapientes, quoniam id nomen illi tam restricte tenent[3]; at certe summa laude dignos, quoniam sapientium præcepta et inventa coluerunt. Atque etiam, quod et sunt laudandæ civitates, et fuerunt; quo | niam id est in rerum natura longe maximi consilii, constituere eam rempublicam, quæ possit esse diuturna: si singulos numeremus in singulas, quanta jam reperiatur virorum excellentium multitudo[4]? Quod si aut Italiæ Latium, aut ejusdem Sabinam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Græciam collustrare animo voluerimus; si deinde Assyrios, si Persas, si Pœnos, si hæc[5] | ....

(Right margin: P. 21 beside the first line; P. 22 beside "tenent"; left margin: P. 24 beside "sunt laudandæ civitates".)

ut contra justitiam dissereret, qui reapse codicis p. 21 eam spartam ornandam suscipit. Hæc omnia in tam exiguo spatio membranarum concludi vix poterant. Itaque hoc folium prævertendum esse videbatur, ut feci. A. M.

III. 1. *Fuisse sapientiam*. Loquutus fuerat Cicero in lacuna de illa exquisitiore et abstrusa sapientia, quam philosophi quidam jactabant. En vero, ut sibi ipsi supplementa dat auctor Lælii ore, de Am. cap. 5: « Eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consequutus; nos autem ea, quæ sunt in usu vitaque communi, non ea, quæ finguntur aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam C. Fabricium, M'. Curium, etc. ad istorum normam fuisse sapientes, etc. » Eadem dicit Cicero, de Offic. III, 4, concluditque, neminem exquisite sapientem fuisse, nec ipsum Catonem aut Lælium. Conspirat cum Tullio Lactantius, Inst. III, 14; VI, 6; Epit. XXX, XL; de Op. D. cap. 1. A. M.

2. *Artibus. Ars* est, quam vulgo hodie minus latine *theoriam* dicunt. Sed ipse Noster illud vocabulum optime explicat de Orat. II, 7, 30: « Ars... earum rerum est, quæ sciuntur »; de Finn. III, 15, 49: « Artes ex cognitionibus comprehensionibusque rerum effici » dicit. Academ. II, 7, 22: « ars... ex multis animi perceptionibus constat ». Hoc etiam sensu jungit « artem et præcepta » de Orat. II, 11, 44. Ma.

3. *Restricte tenent*. Hanc paucitatem irridet etiam Lactantius, Inst. IV, 1. A. M.

4. *Multitudo*. Legesis Augustinum, C. D. lib. XVIII. A. M.

5. *Si hæc*... Desiderantur paginæ duodecim. — In lacuna enumeraverit

IV..... Quoniam sumus ab ipsa calce ejus interpellatione revocati. *Seneca, Epist.* 108[1].

.....cati. — Et Philus : Præclaram vero causam ad P. 21
me defertis, quum me improbitatis patrocinium sus-
P. 225 cipere vultis. — Atqui id tibi, inquit Lælius, verendum
est, si ea dixeris, quæ contra justitiam dici solent, ne
sic etiam sentire videare, quum et ipse sis quasi unicum exemplum antiquæ probitatis et fidei[2]; neque sit
ignota consuetudo tua contrarias in partes disserendi,
quod ita facillime verum inveniri putes. — Et Phi-
P. 22 lus : Eia vero, inquit, geram | morem vobis, et me
oblinam[3] sciens; quod quoniam, qui aurum quærunt, non putant sibi recusandum, nos quum justitiam quæramus, rem multo omni auro cariorem[4], nullam profecto molestiam fugere debemus. Atque utinam, quemadmodum oratione sum usurus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno! Nunc ea dicenda sunt L. Furio
Philo, quæ Carneades[5], græcus homo, et consuetus, P. 226

Cicero politicorum, præsertim Romanorum, copiam; cui codicis defectui medetur quodammodo ipse auctor de Or. I, 2, 48; III, 33; præsertim vero Nat. D. II, 66; quos locos qui leget, magnum hujus lacunæ solamen inveniet. Est autem hæc quoque Platonis imitatio, apud quem Reip. II, p. 366, mos Socratis aliorumque philosophorum fuisse dicitur, ut justitiæ laudationem a priscis heroibus exordirentur. A. M.

IV. 1. Aptissimum huic loco fragmentum id, quod Maius prætermisit. J. V. L.

2. *Exemplum antiquæ probitatis et fidei.* Imitatio rursus Platonis est Reip. II, p. 368. Philus inter viros bonos apud Cic. de Am. 6. Is, fidei causa, Mancinum dedidit Numantinis. A. M.

3. *Et me oblinam.* More eorum, qui aurum in fluviis quærunt, aut metalla tellure effodiunt. Confer Silium, I, 231, et Statium, Silvar. IV, 7, 15. A. M.

4. *Rem multo omni auro cariorem.* A Platone hæc sunt Reip. I, p. 336 : εἰ μὲν χρυσίον ἐζητοῦμεν... δικαιοσύνην δὲ ζητοῦντας, πρᾶγμα πολλῶν χρυσίων τιμιώτερον. A. M.

5. *Carneades.* Notissima est illa Carneadis Academici, Critolai Peripatetici et Diogenis Babylonii Stoici legatio, ann. 157 a. C. n. Athenis Romam missa, qua « Græcia (armis) capta ferum victorem cepit (doctrina) ». Qua in legatione Carneadis potissimum ars dialectica ita emicuit, ut M. Cato in senatu diceret : ab hoc viro cavendum esse, qui ob elo-

quod commodum esset, verbis[6] || ....Q.

P. 227 ..... ut Carneadi respondeatis, qui sæpe optimas XXIII
causas ingenii calumnia ludificari solet. *Nonius*, IV, 71[7].

quentiam et disserendi facultatem facile, quæcumque vellet, impetrare posset. Quare etiam senatus curavit, ut ii homines legatione functi, impetrata, quam petebant pro Atheniensibus, venia, domum abirent. De Carneade contra justitiam coram Catone censorio disputante vid. Quintil. XII, pag. 1053, ed. Burmann. Ma. — Sequentem orationem contra justitiam totam a Carneade sumpsisse Tullium ait libere Lactantius, Inst. V, 17 : « Adeone justitiam, o Furi, vel potius o Carneade, cujus est illa omnis oratio, etc. » Sed tamen inferius quædam sunt, quæ a Carneade dici non potuerunt. Carneadis mors refertur ab Apollodoro apud Laertium, IV, 9, 7, ad annum quartum Olympiad. CLXII, quo fere ipso anno de rep. disputabatur. Ejusdem eloquentiam laudaverunt in suis historiis Polybius et Rutilius, teste Gellio, VII, 14, quorum historicorum scripta non ignoravit Cicero. Denique Phili copiosam disputationem contra justitiam legebat Seneca, Epist. CVIII. A. M.

6. Desiderari videntur paginæ quatuor. Sententiam sic fere continuare licet : « Apte comprehendere, quum copiosissime dissereret, tamen nostris hominibus, viris bonis, probare minime potuit. Meminisse enim vos credo, eum, quum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, P. Cornelio, M. Marcello coss. audiente Galba et Catone, vobis quoque mecum, Scipio et Læli, præsentibus, disputare de justitia, etc. » Cic. de Or. II, 37; Tusc. IV, 3. A. M.

7. Hic fragmentum Lactantii Maius interpolavit, quod est : « Carneades, Academicæ sectæ philosophus, cujus in disserendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui nescit, is ex prædicatione Ciceronis intelliget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima, ostendit, non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum orcus remittat. Is quum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de justitia copiose, audiente Galba et Catone censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit, et justitiam, quam pridie laudaverat, sustulit; non quidem philosophi gravitate, cujus firma et stabilis debet esse sententia; sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua justitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de republica disserebat, ut defensionem laudationemque ejus induceret, sine qua putabat regi non posse rempublicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, justitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro justitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere». Lactantius, Inst. V, 14. — « Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de justitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod æquitatem in

Justitia foras spectat, et projecta tota est, atque eminet[8]. *Id.* IV, 374.

Quæ virtus, præter ceteras, tota se ad alienas uti- P. 230
litates porrigit atque explicat. *Id.* IV, 174.

P. 205 V.....et reperiret, et tueretur; alter autem de ipsa justitia quatuor implevit sane grandes libros[1]. Nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia ver-

omnibus servet, et quum ceteræ virtutes quasi tacitæ sint et intus inclusæ, solam esse justitiam, quæ nec sibi tantum conciliata sit, nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene faciendum prona sit, ut quam plurimis prosit. Quasi vero in judicibus solis atque in potestate aliqua constitutis justitia esse debeat, et non in omnibus. Atqui nullus est hominum, ne infimorum quidem ac mendicorum, in quem justitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est, commune omnium bonum, paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito exstitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem, et justitiam, quæ fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse justitiam sentiebat, sed ut illos defensores ejus ostenderet nihil certi, nihil firmi de justitia disputare ». Lactantius, Epit. cap. 55. — Hæc autem Maius addit: Audacter hoc frustum tertio in libro collocavi, quamquam tres, quas inspexi, Nonii editiones id secundo libro dant; e novem autem Vaticanis Nonii codicibus quinque idem secundo æque libro dant; nam quatuor reliqui eo carent. Sed enim grammaticos, præsertim in numeralibus notis, esse corruptissimos et sæpe docui, et mox de Nonio iterum ipso, et deinceps de Gellio confirmabo. Certe vix verisimile videtur, Carneadis mentionem fieri ante tertium librum. — Neque Tullium, neque opus de Rep. appellat Lactantius; sed tamen duo, quos subjungo, ex Nonio loci evidenter me admonuerunt, Tullium hic exscribi a Lactantio, et quidem copiosius, quam a Nonio, cujus duæ auctoritates in Lactantii oratione continentur. Jam ipsum Lactantium non e secundo, sed e tertio de Rep. haurire quis dubitet, quum mentio fiat operum de justitia tum Platonis, tum etiam Aristotelis, quæ scripta mox ipse Cicero cap. 8 appellat? A. M.

8. *Justitia*, etc. Nonius voc. *projectum*. Hoc Nonii fragmentum Sch. capitis sexti, et quod sequitur *Quæ virtus præter*, etc. capitis septimi loco posuit. A. M.

V. 1. *Quatuor implevit sane grandes libros*. Sermo est de Platone et de Aristotele, ut cognoscimus e prædictis Lactantii locis, prætereaque ex eodem Lactantio, Inst. V, 17. Plato quanta scripserit de justitia videmus; Aristotelis autem libri de justitia quatuor noti sunt ex Laertio V, 12, aliisque auctoribus. A. M.

borum momentis, non rerum ponderibus, examinet.
P. 231 Illorum fuit heroum[2], eam virtutem[3], quæ est una,
si modo est, maxime munifica et liberalis, et quæ
omnes magis, quam se ipsa diligit, aliis nata potius,
| quam sibi, excitare jacentem, et in illo divino solio, P. 226
non longe a sapientia, collocare. Nec vero illis aut
voluntas defuit; quæ enim iis scribendi alia causa,
aut quod omnino consilium fuit? aut ingenium, quo
omnibus præstiterunt. Sed eorum et voluntatem et
copiam causa vicit. Jus enim, de quo quærimus, civile
est aliquod, naturale nullum[4]: nam si esset; ut
calida et frigida, et amara et dulcia, sic essent justa
P. 17 et in || justa eadem omnibus[5]. P. 232

VI. Nunc autem si quis, illo Pacuviano[1] invehens alitum[2] anguium curru[3], multas et varias gentes et urbes despicere, et oculis collustrare possit: videat primum in illa incorrupta maxime gente Ægyptiorum, quæ plurimorum sæculorum et eventorum memoriam literis continet, bovem quemdam putari

2. *Illorum fuit heroum.* Platonis et Aristotelis. A. M.

3. *Eam virtutem.* Scilicet justitiam, quam Plato, Reip. I, p. 351, sapientiæ et virtutis ipsius nomine appellat. Lactantius, epit. LV, justitiam a sapientia non distinguit. A. M.

4. *Naturale nullum.* Confer Hieronymum in Jovin. II, 17; immo vero potius Lactantium, Inst. VI, 9, qui huic iniquæ sententiæ contradicit: « Cur per omnes populos diversa et varia jura sunt condita, nisi quod unaquæque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? » A. M.

5. *Et inj. eadem omnibus.* Eadem est observatio Platonis in Minoe, p. 315; nec non Horatii, Sat. I, 3, 113. Sed verius ab Augustino in ps. IC, 6, dicitur sicut oculus album et nigrum, ita homo æquitatem iniquitatemque discernere. A. M.

VI. 1. *Illo Pacuviano.* Cod. sec. manu *pacuviano;* at pr. *paculano.* Sane mendose *l* pro *i;* ceterum unam *u* pro *duabus* nummi veteres exhibent, nempe *Paquius* pro *Pacuvius.* A. M.

2. *Alitum anguium.* Est etiam *ales* adjectivum in versu Ciceroniano ex Arateis, de N. D. II, 44, 112: « Inde est ales avis lato sub tegmine cæli ». Mr.

3. *Curru.* Videtur locus e Pacuvii Medo. Nunc autem haud dubio indicio ad Pacuvium referendus est senarius ille, qui ex incerto poeta profertur a Cic. de Invent. I, 19: « angues ingentes alites juncti jugo »; quem

deum, quem Apim Ægyptii nominent; multaque alia
portenta apud eosdem, et cujusque generis | belluas P. 18
P. 233 numero consecratas deorum[4]. Deinde Græciæ, sicut
apud nos, delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quæ Persæ nefaria putaverunt : eamque unam ob causam Xerxes inflammari Atheniensium fana jussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret[5]. Post autem cum Persis et Philippus qui cogitavit[6], et Alexander qui gessit, hanc bel-
P. 27 landi causam infe || rebat, quod vellet Græciæ fana pœ-
nire[7] : quæ ne reficienda quidem Graii putaverunt, ut esset posteris ante os[8] documentum Persarum
P. 234 sceleris sempiternum. Quam multi, ut Tauri in Axino[9],

versum spectat Philus hæc loquens. Fabula Medi est apud Hyginum, XXVII, ubi Medea curru junctis draconibus supervenit. A. M.

4. *Et cujus generis belluas numero consecratas deorum.* Rem apud veteres auctores exploratissimam confirmant magnopere pictæ tot papyri, quas docti peregrinatores in Europam ex Ægyptiorum sepulchris fanisve devehunt, aut in suis ephemeridibus exprimunt. Genus id Ægyptiacorum studiorum nos ipsi posthinc cumulaturi sumus, edendis Vaticanis, quas lithographico prelo paramus, papyris cum idonea notitia. De origine belluini cultus in Ægypto, Lact. Inst. II, 13; Cic. N. D. I, 36. A. M.

5. *Nefas esse duceret.* Rem narrat Cicero etiam Leg. II, 10. Sententiam vero copiose versat Arnobius, lib. VI; prætereaque Lact. Inst. II; Cyprianus, de Idol. van. Varro et Seneca apud Augustinum, C. D. IV, 9, 31, VI, 10; Macrob. Somn. I, 2; Tacit. de Mor. Germ. 9, et Hist. V, 5; Plutarch. in Num. 8. Insulsa ceteroqui Xerxis illa sententia fuit. A. M.

6. Forte *bellum*. J. V. L.

7. *Pœnire.* Ita cod. Et notemus orthographiam, simulque vim τοῦ *pœnire* pro *ulcisci*. A. M. [De scriptione *pœnire* vid. nunc etiam Amed. Peyr. ad Fragmm. Oratt. Cic. p. 299, ed. Stgt. 1624. Mr.]

8. *Ut esset posteris ante os.* Putat Mos. scribendum *oculos*. Sic ipse ad h. v. Ita scripsi, quamquam A. Maius ex cod. edidit *ante os*, et in eo acquieverunt editores omnes. Sed neque Cicero, neque alius quisquam bonæ notæ scriptor dixit « est mihi aliquid ante os ». Scio equidem *ante ora* dicere potestas, v. c. Virgil. Æn. I, 95, ipsumque Nostrum non semel dixisse « in ore atque oculis omnium », v. c. or. in Verr. II, 33, 81. Quid multa? $\overline{OS}$ est compendium scribendi pro *oculos*, quod Ciceroni fuit reddendum. A. M.

9. *Axino.* Euxinus ab antiquis dictus fuit *Axenus* (ἄξεινος ionice) teste

ut rex Ægypti Busiris, ut Galli, ut Pœni[10], homines immolare et pium, et diis immortalibus gratissimum esse duxerunt! Vitæ vero instituta sic distant, ut Cretes et Ætoli[11] latrocinari honestum putent; Lacedæmonii suos omnes agros esse dictitarint, | quos spiculo possent attingere. Athenienses jurare etiam publice solebant, omnem suam esse terram, quæ oleam, frugesve ferret[12]. Galli turpe esse ducunt, frumentum manu quærere; itaque armati alienos agros demetunt. Nos vero justissimi homines, qui transalpinas gentes oleam et vitem serere non sinimus[13], quo pluris sint nostra oliveta nostræque vineæ: quod quum faciamus, prudenter facere dici || mur, juste non dicimur; ut intelligatis, discrepare ab æquitate sapientiam[14]. Lycurgus autem ille legum optimarum et

P. 28 P. 235 P. 203

Strabone VII, p. 458 et 460, nec non Ovidio, Trist. IV, 4, 56. Hic autem scribitur *Axinus*. Sic illa civilis sententia apud Aristotelem, Nicom. IX, 10: μήτε πολύξεινος μήτ' ἄξεινος. A. M.

10. *Ut Pœni.* Universe de sacrificiis humanis vid. Historiam Acad. regiæ bon. art. Paris. (cujus mihi nonnisi versio Germanica ad manum est), t. I, p. 49-57, et tom. IX, p. 247-252, ubi sunt excerpta commentationum super hac re Boissyi, Morini et Frereti. Mr.

11. *Ut Cretes et Ætoli.* Ætolorum legem prædandi firmissimam recitat Polybius, XVII, 4, IV, 3. Idem ait, VI, 46, apud Cretenses nullum turpe putari lucrum. Generatim hanc iniquam prædandi sententiam tribuit priscis hominibus scholiastes Ambrosianus a me editus ad Hom. Odyss. III, 73, XIV, 230. A. M.

12. *Frugesve ferret.* Pars hæc erat jurisjurandi epheborum: ὅροις χρήσασθαι τῆς Ἀττικῆς, πυροῖς, κριθαῖς, ἀμπέλοις, ἐλαίαις. Hanc vero particulam sapienter animadvertit Petitus in Plutarcho, Alcib. 15, addiditque reliquæ formulæ, quæ exstabat apud Pollucem atque Stobæum. Rem modo confirmat Cicero. A. M.

13. *Et vitem serere non sinimus.* Notanda hæc Romanorum severitas, quæ tamen diutius non videtur perseveravisse. Utique multo post Domitianus in provinciis extra Italiam multum vinetorum succidi jussit. Sueton. in eo, cap. 7; quam legem sustulit Probus. Vopisc. in eo, cap. XVIII. Vim legum ejusmodi gentes aliquot novi orbis nuperius passæ sunt. Sævitia Romanos Pœni excesserunt, dum omni cultu ac satione Sardiniæ interdixerunt, ut ait Aristoteles, Mir. aud. p. 708. A. M.

14. *Discrepare ab æquitate sapientiam.* Rem explicat Lactantius, Inst. V, 14, et epist. LVIII. Contradicit Cicero, Offic. II, 3, 9, III, 15; et Socrates apud Xenoph. Memor. III, 9, 5. Plato

æquissimi juris inventor, agros locupletium plebi, ut servitio, colendos dedit[15].

VII. Genera vero si velim juris, institutorum, morum consuetudinumque describere, non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe, vel in hac ipsa, millies mutata demonstrem : ut hic juris noster inter-
P. 204 pres alia nunc Manilius jura dicat esse de mu|lierum P. 236
legatis et hereditatibus, alia solitus sit adolescens dicere, nondum Voconia lege lata[1]; quæ quidem ipsa lex, utilitatis virorum gratia rogata, in mulieres plena est injuriæ[2]. Cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virgini Vestali sit heres[3], non sit matri suæ? Cur autem, si pecuniæ modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, æris millies[4], salva lege; mea tricies non posset[5]? || .....

quidem apud Cic. Off. I, 19 scientiam a justitia remotam, calliditatem potius quam sapientiam, ait esse appellandam. A. M.

15. *Colendos dedit.* Helotis scilicet. A. M.

VII. 1. *Nondum Voconia lege lata.* Lata est Voconia lex anno urbis 585, id est, quadragesimo ante hunc de rep. dialogum, Manilio tum adolescente. [Conf. Præfat.] A. M.

2. *In mulieres plena est injuriæ.* Lege Voconia nihil iniquius dici aut cogitari posse putat Augustinus, C. D. III, 21. Quod autem idem ait, ea lege « nec unicam filiam » heredem fieri licuisse, error videtur pro « nisi unicam filiam »; docet enim in hoc opere Tullius, a filia unica potuisse hereditatem capi. Augustini tamen codices Vaticani, quotquot consului, etiam valde veteres, constanter tuentur editionum *nec;* itemque editiones non recentes solum, verum etiam antiquissimæ anni 1467 et 1470, nec non vetus operis interpres Italus. A. M.

3. *Cur virgini Vestali heres.* Ipse Numa, ut ait in ejus vita, cap. 10, Plutarchus, Vestalibus, vivente etiamnum patre, testamentum condere concessit. Adde Caium, I, 145. A. M.

4. *Millies... tricies.* Vide de hujus pecuniæ summa cum nostra comparata Eisenschmidium de Pondd. et Mensurr. p. 191; Wurm. de Podd. Numm. Mensurr. rationibus ap. Rom. et Gr. 24. Ma.

5. *Mea tricies non posset.* Ergo filia Crassi, quod unica esset, potuit hereditatem vel maximam adire; contra Phili, qui alios heredes suos haberet, filiæ ne multo quidem minorem cernere licuit. Adde Cic. in Verr. I, 41: « P. Asellus quum haberet unicam filiam, neque census esset; quod eum natura hortabatur, lex nulla prohibebat, fecit, ut filiam bonis suis heredem institueret. Heres erat, filia; faciebant

P. 237 VIII. . . . . sanxisset jura nobis[1], et omnes iisdem, P. 13 et iidem non alias aliis uterentur. Quæro autem; si justi hominis, et si boni est viri parere legibus; quibus? an quæcumque erunt[2]? At nec inconstantiam virtus recipit, nec varietatem natura patitur; legesque pœna, non justitia nostra, comprobantur. Nihil habet igitur naturale jus : ex quo illud efficitur, ne justos quidem esse natura. An vero in legibus varietatem esse dicunt, natura autem viros bonos eam justitiam
P. 14 | sequi, quæ sit; non eam, quæ putetur[3]? esse enim hoc boni viri et justi, tribuere id cuique, quod sit quoque dignum. Ecquid ergo primum mutis tribuemus belluis? non enim mediocres viri, sed maximi et docti, Pythagoras et Empedocles[4], unam omnium ani- P. 238

omnia cum pupilla, legis æquitas, voluntas patris, edicta prætorum, consuetudo juris ejus, quod erat tum, quum Asellus est mortuus, etc.» Operæ autem pretium erit cognoscere, quæ ibidem Asconius de censis dicit, nec non ipse Cicero in eadem oratione cap. 43, et Dio, LVI, 10. Rursus aliam controversiam de filiæ hereditate juxta legem Voconiam exponit Cic. Fin. II, 17. A. M. — Desiderari videntur pagin. duæ. A. M.

VIII. 1. *Sanxisset jura nobis.* Nisi plura desunt ad hanc periodum supplendam, addi vel præmitti potest : « Quod si natura sanxisset, etc. » Cr. — Acephala sententia refertur ad prædictos populorum varios mores, mutatasque pro temporibus leges. A., M.

2. *An quæcumque erunt.* Ita videtur Cod. sec. manu; at pr. *erant.* A. M.

3. *Quæ putetur.* Hæc uberius disputat Cicero, Leg. I, 15, sqq. ubi naturale jus magnopere adserit. A. M.

4. *Et Empedocles.* Pythagoram copiose declamantem contra cædem esumque animalium facit Ovidius, Metam. XV, 75, sqq. Adi et Juven. XV, 173; Servium, Æn. X, 564. Empedoclis eadem de re carmina refert Sextus Emp. IX, 129; quia scilicet ille metempsychoseos opinioni adhærebat, ut ait Proclus a me sæpe laudatus. A. M. — *Scelus est igitur nocere bestiæ.* A' Pythagorica sententia longe abest Cicero, Legg. I, 8: « Perspicuum est, pecudes partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas ». Sane inter Veteres controversia hæc fuit famigerata. Confer Senecam ep. 108, Plutarch. περὶ σαρκοφ. Porphyr. de esu anim. Hier. in Jovin. II, 7, ep. CVII, 8, et in supposita monachorum regula, cap. 12; August. de Mor. Manich. II, 28, 36, sqq. et de hæres. 46. Quæstionem inter recentiores copiose tractavit Puffendorfius de Jur. nat. et gent. IV, 3. Solutio vero præcipua est, quod inter homines et bruta nullum jus interce-

mantium conditionem juris esse denuntiant; clamantque, inexpiabiles pœnas impendere iis, a quibus violatum sit animal. Scelus est igitur nocere bestiæ; quod scelus qui velit || ....

IX..... Nam quum[1] quæreretur ex eo, quo scelere impulsus mare haberet infestum uno myoparone; Eodem, inquit, quo tu orbem[2] terræ. *Nonius*, IV, 226; XIII, 6. Q. XXLIII

P. 47 .....[3]omnibus...... tote[4]. Sapientia jubet augere opes, amplificare divitias, proferre fines. Unde enim P. 239

dit, ut jamdiu observavit Sextus Emp. contra phys. IX, 130, frustra admodum reclamante Porphyrio. A. M. — *Quod scelus qui velit.* Exin supersunt duo tantum folia seu paginæ octo usque ad initium quaternionis quadragesimi. A. M.

IX. 1. *Nam quum*, etc. Hunc locum Heinr. ad calcem libri rejecit, St. abjecit, Sch. caput totum 12 inde conficit, Villem. partem capitis undecimi. Ma.

2. *Quo tu orbem terræ.* Nonii fragmentum hic collocavi; quia sermo est de Alexandro Macedone, cujus, si bene codicem lego, meminit in proxime sequentibus Cicero. Jam vero hoc dictum archipiratæ adversus Alexandrum fuisse ejaculatum, percommode nos docet Augustinus, C. D. IV, 4: « Eleganter et veraciter Alexandro illi magno quidam comprehensus pirata respondit. Nam quum idem rex hominem interrogasset, quid ei videretur, ut mare haberet infestum; ille libera contumacia, quod tibi, inquit, ut orbem terrarum : sed quia ego exiguo navigio facio, latro vocor; quia tu magna classe, imperator ». A. M.

3. Locum hunc mutilatum sic restituere Maius conatus est : « Omnibus *quæri*tote..... Unde enim potuisset Alexander summus *ille* imperator *qui* in *Asia olim* armis fines imperii..... » A. M.

4. *Omnibus quæritote.* Non est nobis prætereunda disputatio Censoris Lipsiensis, 1824, 6, de hoc loco et cap. 14, qui, postquam admodum feliciter plerumque divinasse Angel. Maium dixit horum fragmentorum seriem, contendit eas paginas, quæ margini adscriptum habent numeros 67 et 58, cap. 14, ponendas fuisse ante pag. 47 et 48, cap. 12. Finiri enim ait cap. 12, interrogatione et disquisitione, de legitima rerum possessione vel abrumpi potius, ita ut verba in fine capitis « justitia an sapientia est e minimo omnium... » supplenda videantur « potentissimus factus »? Quod si sententiam ex Lactantio continuamus, qui eam cum deperditis ita contraxit, Inst. V, 16 : « Omnibus populis, qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si justi velint esse, hoc est, si aliena restituant, ad casas esse redeundum et in egestate ac miseriis jacendum »: hæc manifesto cohærent cum iis, quæ nunc collocata sunt cap. 15, extr. pag. 1 : « Præter Arcadas et Athenien-

posset[5] [Alexander] summus .... imperator, ... in .... [armis] fines imperii propagavit, nisi aliquid de alieno accessisset, imperare, quam plurimis frui voluptatibus, pollere, regnare, dominari? Justitia autem præcipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere; sacra, publica, [aliena] non [tangere[6]]. Quid igitur efficitur? Si sapientiæ pa- P. 41
reas, divitiæ, potestates, opes, honores, imperia, re-
P. 240 gna, vel privatis, vel populis[7]. Sed quoniam de republica loquimur, sunt illustriora, quæ publice fiunt; quoniamque eadem est ratio juris in utroque, de populi sapientia dicendum puto. Et jam omittam alios. Noster hic populus, quem Africanus hesterno sermone a stirpe repetivit, cujus imperio jam orbis terræ tenetur[8], justitia an sapientia est e minimo omnium[9]. || ....[10]

ses, qui, credo, timentes hoc interdictum justitiæ ne quando exsisteret, commenti sunt se de terra, tamquam hos ex arvis musculos, exstitisse ». Confirmatur etiam hæc locorum dispositio a Lactantio enarrata tota contra jus et justitiam disputatione. — Quæ omnia mihi admodum probabiliter et acute disputata videntur. Mr.

5. *Posset.* In MS superest tantum *set*, unde Maius leg. *potuisset.* Ipse autem fatetur spatium non sufficere huic verbo. Post uncis includimus quidquid dubium est. J. V. L.

6. *Sacra, publica, [aliena] non [tangere].* Fortasse legendum « sacra, publica, priva (v. privata), profana non tangere ». Conf. Platon. de Republ. I, pag. 334, 36, Bekkeri: ἢ οὐ κατὰ σμικρὸν τἀλλότρια καὶ λάθρα καὶ βίᾳ ἀφαιρεῖται καὶ ἱερὰ καὶ ὅσια καὶ ἴδια καὶ δημόσια, ἀλλὰ ξυλλήβδην, κ.τ.λ. Plaut. Trin. II, 2, 10 sq. « Turbant, miscent mores, malus rapax, avarus, invidus; sacrum, profanum, publicum, privatum habent ». Ca.

7. *Vel populis.* Nempe *efficiuntur.* A. M.

8. *Terræ tenetur.* Africani scilicet, Paullo geniti, ætate, victo Perseo, deletis Corintho et Carthagine, Hispania domita, tot aliis provinciis occupatis, ut observat Polybius hist. præf. A. M.

9. *Omnium.* Desiderantur paginæ neque plus octo, neque minus quatuor. A. M.

10. Hic inseruit A. Maius fragmentum Lactantii: « Quantum a justitia recedat utilitas, populus ipse romanus docet, qui per feciales bella indicendo, et legitime injurias faciendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit ». Lactantius, Inst. VI, 9. — « Quæ sunt patriæ commoda, nisi alterius civitatis aut gentis incommoda?

X..... Sunt enim omnes, qui in populum vitæ ne- P. 57
cisque potestatem habent, tyranni; sed se Jovis optimi nomine malunt reges vocari. Quum autem certi propter divitias, aut genus, aut aliquas[1] opes rempublicam teneant, est factio; sed vocantur illi optimates. Si vero populus plurimum potest, omniaque ejus arbitrio reguntur, dicitur illa libertas; est vero licentia. Sed quum alius alium timet, et homo hominem, et ordo ordinem,
P. 58 tum, quia sibi nemo confidit, quasi pactio fit | inter populum et potentes[2]: ex quo exsistit id, quod Scipio laudabat, conjunctum civitatis genus. Etenim[3] justitiæ non natura, nec voluntas, sed imbecillitas mater est. Nam quum de tribus unum esset optandum, aut facere
injuriam, nec accipere; aut et facere, et accipere; aut P. 242
neutrum: optimum est facere impune[4], si possis; secundum, nec facere, nec pati; miserrimum, digladiari[5] semper, tum faciendis, tum accipiendis injuriis[6].

id est, fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora, etc. Itaque hæc bona quisquis patriæ adquisierit, hoc est, eversis civitatibus gentibusque deletis ærarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in cælum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus: qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui præcepta quoque dant ad injustitiam ». Lactantius, Inst. VI, 6.

X. 1. *Aliquas.* Maius legat libentius *alias.* J. V. L.

2. *Et potentes.* Lactantius, epitom. cap. 59: « leges sibi homines condiderunt pro utilitate communi, ut se interim tutos ab injuriis facerent ». Legantur reliqua in eo Lactantii articulo, quæ fortasse Tulliana sunt. A. M.

3. *Etenim justitiæ*, etc. Conf. quod ad sententiam colloquium legatorum Atheniensium cum Meliis apud Thucydid. V, 85, in primis c. 89, ubi illi in eamdem, in quam Carneades, sententiam disputant, ut fere Meno apud Xenophontem, Anabas. II, 6, 13. Cr.

4. Sic distinxit Mos. *optimum est facere, impune si possis.*

5. *Digladiari.* Hoc verbo alibi uti solet Noster de philosophorum contentionibus; semel de armis: vid. de Legg. III, 9, 20, ed. nostr. et Cr. p. 421. Ceterum hæc vox Ciceroni videtur propria, neque ab aliis scriptoribus usurpata. Mr.

6. *Tum accipiendis injuriis.* Exscribitur prope Plato, Reip. II, pag. 358. Sic Epicurus apud Lactantium, Inst. III, 17: « sapientis est male facere, si et utile sit et tutum ». A. M.

Ita qui primum illud assequi[7] || ....[8]

P. 1 .....præter Arcades[9] et Athenienses; qui, credo, timentes hoc interdictum justitiæ[10] ne quando exsisteret, commenti sunt se de terra, tamquam hos ex arvis musculos[11], exstitisse.

XI. Ad hæc illa dici solent, primum ab iis, qui minime sunt in disserendo mali; qui in hac causa eo plus auctoritatis habent, quia, quum de viro bono
P. 244 quæritur, quem apertum et simplicem[1] volumus esse,

7. *Assequi*. Merito acute A. Maium hunc locum supplevisse ait Sch. iis additis, quæ in annotatione e Platonis sermone addenda esse suspicatus est. Ma. — E Platonis sermone, quem postremo loco indicavi, videtur Cicero sic fere continuandus : « itaque qui primum illud assequi nequiverit, in secundo ei consistendum est, videlicet ut neque faciat injuriam, neque patiatur ». A. M.

8. Hic inseruit Maius fragmentum hoc Lactantii.

9. *Arcades*. De Arcadibus, qui se ipsos προσελήνους appellabant, vid. Creuz. *Symb. u. Mythol.* IV, pag. 79 sq. Epitom. nostr. p. 740. De Atheniensibus αὐτόχθονας se dicentibus vid. annott. ad Creuz. Orationem de civitate Athenarum omnis humanitatis parente (Lugd. Bat. 1809), pag. 66; add. Argum. 3, Avium Aristoph. init. et interprr. ad Lucian. de Gymn. 18, p. 897, I, 40, ed. Hemst. Ma.

10. *Interdictum justitiæ*. Verba interdicti ex Caio, IV, 55, cognoscuntur hæc : « uti possidetis, quæ neque vi, neque clam, neque precario alter ab altero possidetis ». Id si publice populis interdiceretur, cedendum esset de possessione omnibus, qui alienam regionem invaserunt. Itaque soli Aborigines in possessione manerent. Hinc Arcades et Athenienses semet αὐτόχθονας appellaverunt ; quam scilicet horum populorum prærogativam memorant Ovidius, Fast. II, 289; Statius, Theb. IV, 275; Servius, G. II, 342; Censorinus, cap. 4; Suidas voc. Ἀθην. et voc. Φερεκ. Ἀθ. Confer etiam Pausaniam, V, 1. Aliter Livius, I, 8 : « vetere consilio condentium urbes, qui, obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem, natam e terra sibi prolem ementiebantur ». Hinc illa locutio *terræ filius*. Aliter idem Censorinus de Arcadibus, cap. 19. A. M.

11. *Ex arvis musculos*. Disputatur scilicet in prato (lib. I, 12), ubi musculi conspici poterant; sicuti a disputantibus Acad. IV, 25, spectatur e litore navis. Hic vero loquitur Cicero ex eorum physicorum sententia, qui musculos terra genitos putabant, e quibus est Sextus Emp. I, ff. 41; quo loco Fabricius post τὰ δ' ἐκ γῆς egregie supplet ὡς μῦς, quam conjecturam nunc mire confirmat Cicero. Opinionem rejicit Lactantius, Inst. II, 8, ff. 37. Homines in omnibus terris et agris tamquam vermiculos aut fungos esse generatos, stulta Stoicorum et nominatim Democriti apud Lactantium, VII, 4 et 7, sententia est. A. M.

XI. 1. *Quem apertum et simplicem*. Ἄνδρα ἁπλοῦν καὶ γενναῖον, ut loquitur

non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi. Negant enim, sapientem id | circo virum bonum esse, quod eum sua sponte ac per se bonitas et justitia delectet; sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo vita bonorum virorum sit[2]; contra autem improbis semper aliquis scrupus in animis hæreat, semper iis ante oculos judicia et supplicia versentur; nullum autem emolumentum esse, nullum injustitia partum præmium tantum, semper ut timeas, semper ut adesse, semper ut impendere aliquam pœnam putes, damna[3] || .... P. 2

XII. Quæro[1], si duo sint, quorum alter optimus vir, æquissimus, summa justitia, singulari fide; alter insigni scelere, et audacia; et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet; contra autem, qui sit improbissimus, existimet[2] esse summa probitate ac fide, proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur[3], ra- P. 245

Plato, Reip. II, p. 361, quicum Cicero consentit etiam in sequentibus. Confer super hac definitione Lactantium, Inst. VI, 12; Cic. Off. III, 13. Epicureos *viros bonos* appellat Cicero, Leg. I, 7. A. M.

2. *Virorum sit*. Conf. Cic. Leg. I, 14. Sine dubio autem hic Cicero loquitur de Epicureis, qui, ut ait Servius, Ecl. VI, 41, in rebus etiam seriis semper inserebant voluptates: quippe isti idcirco virtutem colebant, ut vel voluptatem ex ea caperent, vel certe molestiarum causas vitarent. Quare et Cicero, Fin. II, 21, de iisdem loquens pingit voluptatem in solio, cui præsto essent virtutes, ut ancillulæ, dicentes, se quidem sic natas esse, ut illi servirent, aliud negotii nihil haberent. Lege etiam Augustinum, C. D. V, 20, XIX, 1, et serm. CL de verbis Act. apost. Argumentum copiose versat Plato, Leg. II, pag. 662 sqq. Cyrenaici (sati scilicet voluptario Aristippo) conspirabant cum Epicureis, teste Lactantio, Inst. III, 8: « aiunt Cyrenaici, virtutem ipsam ex eo esse laudandam, quod sit efficiens voluptatis ». A. M.

3. *Damna*. Desiderantur paginæ neque plus octo, neque minus quatuor. A. M.

XII. 1. *Quæro*. Verba, *Quæro ... malit*, jam nota erant e Lactantio, V, 12. Cod. palimpsestus hic incipit a literis, *netur egeat*. J. V. L.

2. *Existimet*. Hæc verior codicum lectio videtur; sed vulgo legitur *existimetur*. A. M.

3. *Bonus ille vir vexetur*, etc. Hugo Grotius de Verit. Relig. Christ. IV, 12, pag. 289 sq. Kœcheri. Hal.

piatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi,
damnetur, vinciatur, uratur, extermi || netur[4], egeat, P. 11
postremo jure etiam optimo omnibus miserrimus esse
videatur; contra autem ille improbus laudetur, colatur,
ab omnibus diligatur; omnes ad eum honores, omnia imperia,
omnes opes, omnes undique copiæ conferantur;
vir denique optimus omnium existimatione, et dignissimus
omni fortuna optima judicetur: quis tandem P. 246
erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse malit[5]?

XIII. Quod in singulis, id est in populis: nulla est
P. 12 tam stulta civitas, | quæ non injuste imperare malit,
quam servire juste. Nec vero longius abibo. Consul
ego quæsivi, quum vos mihi essetis in consilio, de
Numantino fœdere[1]. Quis ignorabat Q. Pompeium

1734 [ed. J. Clerici, Amst. 1709]: « Plato de Republica, II, pag. 594, quasi præscius, ait, ut vere justus exhibeatur, opus esse, ut virtus ejus ornamentis spolietur, ita ut ille habeatur ab aliis pro scelesto, illudatur, suspendatur denique ». Et in annot. « Græca sic habent: Μαστιγώσεται, στρεβλώσεται, δήσεται, ἐκκαυθήσεται τὼ ὀφθαλμώ· τελευτῶν, πάντα κακὰ παθὼν ἀνασχινδυλευθήσεται. [Ed. Bekker. pag. 66. Conf. de postremo vocabulo Scholia, pag. 398 Bekk. et Ruhnk. ad Tim. p. 32 sq. Ma.] Unde Cicero illud sumpsit, et in tertium de Rep. librum retulit: *Bonus ille vir*, etc. Lactantius, Instit. lib. VI, cap. 17, hunc nobis locum Senecæ servavit: « Hic est ille homo honestus, qui, sive toto corpore tormenta patienda sunt, sive flamma ore recipienda est, sive extendenda per patibulum manus, non quærit, quid patiatur, sed quam bene ». Notum autem est, multos illum Platonis de Republica locum cum iis comparavisse, quæ de Christo patiente narrantur. Ca.

4. *Exterminetur.* Apud eumdem Lactantium, Inst. V, 18, idem fragmentum cum hac varietate repetitur: « si (ut Furius dicebat) rapiatur, vexetur, exterminetur, egeat, auferantur ei manus, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, miseris etiam modis necetur ». A. M.

5. *Utrum se esse malit?* Hæc Ciceronis postrema verba Lactantius explicans ait, hoc sensisse Furium, « malle sapientem malum esse cum bona existimatione, quam bonum cum mala ». Totum hunc locum pressim imitatur Augustinus, C. D. IV, 3; ipse autem Cicero pæne exscribit Platonem, Reip. II, p. 361: μηδὲν ἀδικῶν, δόξαν ἐχέτω τὴν μεγίστην ἀδικίας, κ. τ. λ. A. M.

XIII. 1. *De Numantino fœdere.* Consul Philus anno Urbis 618, quo Mancinus Numantinis deditus fuit. Consulis consilium memorant Cicero, Brut. 22, et Plutarchus, Cat. Min. 48. Commode autem curat Cicero, ut Phi-

fecisse fœdus, eadem in causa esse Mancinum? Alter, vir optimus, etiam suasit rogationem[2], me ex senatusconsulto ferente; alter acerrime se defendit[3]. Si pudor quæritur, si probitas, si fides, Mancinus hæc attulit; si ratio, consilium, prudentia[4], Pompeius antistat[5]. Utrum[6] || . . . .

P. 247 XIV. Bonus vir si habeat servum fugitivum, vel domum insalubrem ac pestilentem[1], quæ vitia solus sciat, et ideo proscribat[2], ut vendat, utrumne profitebitur fugitivum servum, vel pestilentem domum se

ius contra justitiam disserat, quippe qui paullo ante fuerat auctor violandi fœderis Numantini, qua re nihil injustius fieri potuit, Floro in primis teste, II, 18. A. M.

2. *Alter, vir optimus, etiam suasit rogationem*. Ita narrat Noster de Off. III, 30, 109: « Quod idem multis annis post C. Mancinus: qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam P. Furius, S. Atilius ex senatusconsulto ferebant: qua accepta est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompeius, quo, quum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas; apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est ». Ubi vid. annott. Beieri. Ma.

3. *Alter acerrime se defendit*. Defendit se Pompeius Romæ in judicium postulatus a Numantinis de fœdere, quod ille se fecisse falso negabat. Appian. Hisp. cap. 79. A. M.

4. *Prudentia*. Cic. Fin. II, 17: « non de improbo, sed de callide improbo quærimus, qualis Q. Pompeius in fœdere Numantino infitiando fuit ». A. M.

5. *Pompeius antistat*. Verbum *antestare* (*corporum viribus*) est apud Nostrum de Invent. II, 1, 2. Forma *antistare* in ejus libris, qui exstant, non reperitur, sed apud Corn. Nepot. Aristid. I, 2, « quanto antistaret eloquentia innocentiæ ». Ita videlicet Lamb. In indice Bosii ad h. v. (pag. 470 ed. Bardili) adscriptum est: « Verbum elegans, inquit Barthius, sed non adeo usu tritum, quin apud paucos reperiatur. Vide eum Adverss. 34, 6, et Lud. Carrion. antiq. lect. II, 19; Savar. ad Sidon. 7, ep. 14 ». Ma.

6. *Utrum*. Desideratur incertus paginarum numerus. A. M.

XIV. 1. *Pestilentem*. Eodem exemplo utitur Cicero, Off. III, 13. A. M.

2. *Et ideo proscribat*. Proba hac et plurimorum optimorumque librorum constante lectione abjecta Sch. reduxit *præscribat*, quamquam jam Bünem. ad h. l. dixit: « *proscribat* optime: nam *proscribere* Ciceroni aliisque est *venale proponere*. Exempla dedit Grævius ad Cicer. lib. VII, Famil. ep. 29, p. 428, et ad lib. I, in Verr. cap. 45, p. 525. Item Manut. ad Cic. I, 4; Att. ep. 2, « Tusculanum proscripsi ». Add. de Off. III, 13, 55: « ille, quod non placebat, proscripsit »: ubi vid. Beier. p. 277. Ma.

vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet; sed tamen stultus judicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet; sed idem malus, quia fallet. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, quum sit illud aurum; aut plumbum, quum sit argentum[3]: tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur malle magno. *Lactantius*, V, 17.

XV..... Nempe justitia est hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo justus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior
P. 248 viribus tabulam ceperit[1]? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat, maxime quum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, jam vero justus ille, sed stultus est, qui vitæ suæ non parcat, dum parcit alienæ. Item, si, acie suorum fusa[2], hostes insequi cœperint, et justus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem; eine parcet, ut ipse occidatur; an dejiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? Quod si fecerit, sapiens, sed idem malus; si non fecerit, justus, sed idem stultus sit necesse est. *Idem.* [3]

3. *Argentum*. Addit epitome cap. 56 : « atque id emere necessitas cogat ». A. M.

XV. 1. *Tabulam ceperit?* Idem exemplum usurpat Cicero, Off. III, 23, et Ambrosius, Off. III, 4, § 27. A. M.

2. *Si, acie suorum fusa*, etc. Lactant. Epit. XVI : « Potest hoc evenire, ut ... victo exercitu fugiens reperiat aliquem vulneratum equo insidentem, utrumne ... hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet; sed idem stultus judicabitur, qui, dum alterius vitæ parcit, suam prodet. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia sibi consulet, sed idem malus, quia nocebit ». A. M.

3. Subjungit ibidem Lactantius: « Ita ergo justitiam quum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem; utramque

XVI.... [1]Non gravarer[2], Læli, nisi et hos velle puta- P. 249
rem, et ipse cuperem, te quoque aliquam partem hujus nostri sermonis attingere[3]: præsertim quum
P. 250 heri ipse dixeris, te nobis etiam superfuturum. Verum si[4] id quidem fieri non potest; ne desis, omnes te rogamus. *Gellius*, I, 22.

..... Sed juventuti nostræ minime audiendus: quippe si ita sensit, ut loquitur, est homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen[5] immanis. *Nonius*, IV, 236, 240.

subvertit; quod illa civilis sapientia sit quidem, sed justitia non sit; naturalis autem illa, justitia sit quidem, sed non sit sapientia ». Lactantius, Inst. V, 16. A. M.

XVI. 1. Disputatio luculenta Lælii pro justitia contra accuratam orationem Phili (ut loquitur Cicero de Am. 7) tota desideratur in codice mutilo Vaticano, præter ejus clausulam, ut infra patebit. Supersunt tamen insignes, etsi aliquoties interpolatæ, reliquiæ apud Lactantium, Augustinum aliosque auctores, quas hic exhibemus; præposita particula ex Gellio, in qua Scipio Lælium hortatur ad suscipiendum justitiæ patrocinium. A. M.

2. *Non gravarer*. His verbis Villem. præposuit nomen *Scipionis*, et proximo fragmento ex Nonio nomen *Lælii*. Ad. v. *gravarer* Lehn. bene subaudiendum esse monet: justitiæ partes sermone tueri. Ad verba convenit, præter locum ab A. Maio laudatum, Cic. de Orat. I, 23, 107: « Ego vero ... non gravabor..... quid quaque de re sentiam, dicere ». Verbum *attingere* de sermone ponens eidem addit *perstringere* de Orat. II, 49, 201. Ma.

3. *Sermonis attingere*. Partes dialogorum horum præcipuas Cicero contulit, ut nunc cognoscimus, in Scipionem, Furium Philum, et Lælium, tres, qui per idem tempus, ut ait Porcius (Donat. vit. Terent.), agitabant nobiles. A. M.

4. *Verum si*. Editiones aliquot *si id*. Sed tamen *si* abest a Palatino et a Vaticanis codicibus, et etiam a Venetis editionibus an. 1472 et 1496. Male vero prædictæ Venetæ editiones habent *te nobis non etiam*; quæ vitiosa lectio sententiam subvertit. A. M.

5. *Oratio est tamen immanis*. Hæc esse Lælii verba suspicor, exordientis de Carneade loqui, qui causa exercitationis justitiam oppugnaverat. Et quidem Carneades spurce loquutus dicitur a Cicerone ad Att. VII, 2; a Quintiliano tamen, Inst. XII, 1, haud injustus vir fuisse existimatur, licet contra justitiam peroraverit, quam pridie defenderat. Quod autem ait auctor, minime audiendum juventuti romanæ Carneadem, id exemplo Catonis fit, qui hunc ipsum quam primum Roma censuit dimittendum. Plin. VII, 30. Sed tamen superius, cap. 8, de Chrysippo quoque sermo fuit, contra quem haud scio an hæc verba dici potuerint. Turpia enim in suis politicis scripsisse Chrysippum ait Sextus Empir. III, 205, 246; XI, 193, nec

XVII. [1] Est quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna; quæ vocet ad officium jubendo, vetando a fraude deterreat; quæ tamen neque probos frustra jubet aut vetat, nec improbos jubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari[2] fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest; nec vero aut per senatum, aut per populum solvi hac lege possumus; neque est quærendus explanator, aut interpres ejus alius; nec erit alia lex Romæ, alia Athenis; alia nunc, alia posthac : sed et omnes gentes et omni tempore una lex, et sempiterna, et immutabilis continebit; unusque erit communis quasi magister et imperator omnium Deus, ille legis hujus inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernatus[3], hoc ipso luet maximas pœnas, etiam si cetera supplicia, quæ putantur, effugerit. *Lactantius*, VI, 8.[4] P. 251 P. 252

non Plutarchus de Stoic. Repugn. tom. X, pag. 318. A. M. [Fieri potest etiam, ut Cicero de Epicuro loquatur. Confer Lactantium, Inst. III, 17. A. M. in Add.]

XVII. 1. Post rejectam Carneadis, ut videtur, auctoritatem, quonam modo magnificam suam pro justitia orationem exorsus sit Lælius, donec ad hanc legis definitionem veniret, vix conjecturis divinare possumus aut ne vix quidem. Re tamen vera Lactantius tertium Institutionum librum eo modo exorditur, quo Lælium in causam ingredi æquum fuisset. Num ergo Lactantius hac quoque in parte pedissequus Tullii fuit ? Ipsum vero justitiæ patrocinium Lactantius orare incipit, Inst. V, 5, repetita alte velut historia justitiæ, quæ offensa vitiis hominum e terra in cælum migravisset; qua remota, malorum cohors orbi incubuit. Hæc oratio, itemque illa in epitome, cap. 59, utrum partim Læliana sit, non perinde liquet. A. M.

2. *Obrogari*. Contra caput primum disputationis Carneadeæ de juris inconstantia. Justitiæ legem esse æternam et universalem Platonica sententia est. A. M.

3. *Aspernatus*. Al. *aspernatur*, vel *aspernabitur*. J. V. L.

4. Lactantius dicto loco : « Dei lex, quam Marcus Tullius in libro de Rep. tertio pæne divina voce depinxit; cujus ego ne plura dicerem verba subjeci. Est quidem vera lex, etc. » Confer eumdem Lactantium, VI, 24, ff. 29, cum Tullio, Leg. I, 6, II, 4. A. M. [Conf. Cic. pro Milone, cap. 4, ibique laudata Hotomanno et Abramio ad verba Tullii : « Est igitur, ju-

XVIII.....[1] Sed his pœnis, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exsilio, vinculis, verberibus, elabuntur sæpe privati, oblata mortis celeritate; civitatibus autem mors ipsa poena est, quæ videtur a pœna singulos vindicare. Debet enim constituta sic esse civitas, ut æterna sit. Itaque nullus interitus est reipublicæ naturalis, ut hominis; in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persæpe. Civitas autem quum tollitur, deletur, exstinguitur, simile est quodam modo, ut magnis parva conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. *Augustinus*, *de Civit. Dei*, XXII, 6.

253 Illa injusta bella sunt, quæ sunt sine causa suscepta.... Nullum bellum justum habetur, nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi de repetitis rebus[2]. *Isidorus*, *Orig.* XVIII, 1.

Noster autem populus[3] sociis defendendis terrarum jam omnium potitus est. *Nonius*, IX, 6.

dices, non scripta, sed nata lex, etc. » Ad Ciceronis sententiam disputarunt etiam e recentioribus nonnulli, qui de jure naturæ et gentium exposuerunt, Cumberland. de Legg. Nat. cap. 1; Puffendorf. Jur. nat. et gent. lib. II, cap. 3, § 20; Boehmer. Jur. publ. univers. pag. 18, alii, quos citavit C. L. *de Haller in Restauration der Staatswissensch.* tom. I, pag. 383—391. Ca.]

XVIII. 1. Nimirum Lælius romanorum bellorum justitiam nisus erat defendere, ut infra patebit. Ad jus belli quod attinet, quatuor alii sunt Augustini luculenti loci, quos magnopere suspicor e Læliana Tullii oratione fuisse interpolatos; quamquam eos hic ponere non sum ausus, ne librum meum suspectis adeo copiis locupletarem. Sunt autem C. D. IV, 4 : « remota justitia, quid sunt regna, nisi magna latrocinia, etc. » Item XVIII, 2 : « societas igitur usquequaque mortalium, etc. » Præterea XIX, 7 : « opera data est, ut imperiosa civitas, etc. » Maxime demum IV, 15 : « videant ergo, ne forte non pertineat ad viros bonos, gaudere de regni latitudine, etc. » (Sic fere Lycurgus apud Plut. vit. cap. 31) quæ esset apta Lælii responsio contra Philii sermonem, cap. 12 et 13. A. M.

2. *Nisi de repetitis rebus*. Ex hoc certe additamento videmus Isidorum non ab Augustino, sed ab ipso Tullio, locum haurire. A. M.

3. *Noster autem populus sociis defendendis terrarum jam*, etc. Idem dicit, ait Lehn. J. B. Vico, p. 16,

XIX..... An non cernimus optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infimorum datum? Cur igitur Deus homini, animus imperat corpori [1], ratio libidini, iracundiæque, et ceteris vitiosis ejusdem animi partibus?.... Sed et imperandi, et serviendi sunt dissimilitudines cognoscendæ [2]. Nam ut P. 2[illegible]
animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini: sed corpori, ut rex civibus suis, aut parens liberis; libidini autem, ut servis dominus, quod eam coercet et frangit. Sic regum, sic imperatorum, sic magistratuum, sic patrum, sic populorum imperia

vers. Germ. Sigonius ad h. l. hæc: Hoc idem comprobat locus ille, qui est in Maniliana: « Quare si propter socios nulla ipsi injuria lacessiti majores vestri cum Antiocho, cum Philippo, cum Ætolis, cum Pœnis bella gesserunt, quanto vos studio convenit, injuriis provocatos, sociorum salutem una cum imperii vestri dignitate defendere? » Recte: etenim cum Antiocho et Ætolis pro Græcia liberanda pugnarunt, cum Philippo pro salute Atheniensium: cum Pœnis pro Mamertinis, Saguntinis et Massanissa, Numidiæ rege, bellum susceperunt; Mithridati vero, Ponti regi, quod Asiam invasisset, postremo etiam arma intulerunt, atque ejus belli occasione longius imperium protulerunt. Mr.—Hæc ex Augustino desumpta hic interpolavit Maius: « Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de Republica libris adversus injustitiam pro injustia. Et quoniam, quum prius ageretur pro injustitiæ partibus contra justitiam, et diceretur, nisi per injustitiam rempublicam stare augerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat, injustum esse, ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen injustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, cujus est magna respublica, non eam posse provinciis imperare: responsum est a parte justitiæ, ideo justum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, quum recte fit, id est, quum improbis aufertur injuriarum licentia, et domiti se melius habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt: subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum, atque dictum est: Cur igitur Deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus? » Augustinus, C. D. XIX, 21. A. M.

XIX. 1. *Animus imperat corpori.* Confer Aristotelem, Reip. I, 5; Dionysium, V, 67; Sallustium, Cat. 1, Jug. 1; Lactantium de ira D. X, ff. 43; Hieronymum, comm. ad Gal. III, 5, v. 15, et in Jovin. II, 10. Hinc Tullium Augustinus spectans, C. D. XIX, 4, 4, ait, ut animus imperet corpori, proprium esse justitiæ. A. M.

2. *Cognoscendæ.* De his legatur Aristoteles, Reip. I, 7, VII, 2, 3. Idem III, 6, ait, se varios imperandi modos tradidisse in libris exotericis. Confer etiam Platonem, Leg. III, pag. 690. A. M.

civibus sociisque præsunt, ut corporibus animus; domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est, sapientia, ejusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras[3]. *Augustinus, contra Julian. pelag.* IV, 61.

Est enim genus injustæ servitutis, quum hi sunt alterius, qui sui possunt esse; quum autem hi famulantur[4]..... *Nonius*, II, 313.

In quibus assentior[5], sollicitam et periculosam justitiam non esse sapientis[6]. *Priscianus,* VIII, p. 801.

3. *Ut perturbationes ceteras.* Eadem repetit Augustinus, C. D. XIV, 23, cujus verba hic ponenda sunt: « nonne Cicero in libris de Republica, quum de imperiorum differentia disputaret, et hujus rei similitudinem ex natura hominis adsumeret, ut filiis dixit imperari corporis membris propter obediendi facilitatem; vitiosas vero animi partes, ut servos, asperiore imperio coerceri? Et utique ordine naturali animus anteponitur corpori; et tamen ipse animus imperat corpori facilius, quam sibi ». A. M.

4. *Quum autem hi famulantur.* Supplet Maius: « qui sibi moderari nequeunt, nulla injuria est ».

5. Hic Maius varia hæc fragmenta interpolavit, ex ipso Cic. desumpta: «Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cujus mors tibi emolumentum factura sit; improbe feceris, nisi monueris, ne assideat; sed impune tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi æquitas, fides, justitia proficiscantur a natura, et si omnia hæc ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri. Deque his rebus satis multa in nostris de Republica libris sunt dicta a Lælio ». Cicero de Fin. II, 18. « Si, ut nos a te admonemur, recte in libris diximus, nihil esse bonum, nisi quod honestum; nihil malum, nisi quod turpe ». Cicero ad Att. X, 4. « Lætor probari tibi, φυσικὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα: etenim si hæc non est, nulla potest homini esse ad hominem naturæ adjunctio; qua sublata, vitæ societas tollitur. Bene eveniat! inquit Carneades. Spurce: sed tamen prudentius, quam Lucius noster et Patro; qui quum omnia ad se referant, nec quidquam alterius causa fieri putent, et quum ea re bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intelligunt, se de callido homine loqui, non de bono viro. Sed hæc opinor sunt in iis libris, quos tu laudando animos mihi addidisti ». Cicero ad Att. VII, 2. A. M.

6. *Non esse sapientis.* Hæc videntur esse contra caput postremum orationis Carneadeæ, quod justitia sit utenti molesta et periculosa. Etsi autem Priscianus citat tantummodo Ciceronem de Rep. sine libri nota, tamen, quin ad tertium librum hæc verba pertineant, nemo dubitabit. A. M.

P. 257 XX. [1] Vult plane virtus honorem[2]; nec est virtutis ulla alia merces; quam tamen illa accipit facile, exigit non acerbe..... Huic tu viro quas divitias objicies? quæ imperia? quæ regna? qui ista putat humana, sua bona divina judicat. Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes, suis virtutem præmiis spoliant; næ illa se multis solatiis oblectat, maximeque suo decore se ipsa sustentat. *Lactantius*, V, 18, 22.

[3] Quorum non corpora sunt in cælum elata; neque enim natura pateretur, ut id, quod esset e terra, nisi in terra maneret[4]. *Augustinus, de Civit. Dei*, XXII, 4.

Numquam viri fortissimi fortitudinis, impigritatis, patientiæ[5]..... *Nonius*, II, 434.

..... Pyrrhi[6] ridetur largitas a consule, aut Samnitium copiæ Curio defuerunt. *Id.* II, 488. P. 258

XX. 1. Lactantius sic: « Apud Cic. idem ille justitiæ defensor Lælius, Vult, inquit, plane, etc. » J. V. L.

2. *Vult plane virtus honorem.* Recte hoc ex Romanorum ingenio existimandum esse monet Lehn. apud quos etiam Honor cum Virtute contigua æde colebantur. Vid. Cic. de N. D. II, 23; ib. Cr. ed. Cr. et nost. p. 297 sq. Wyttenb. ib. p. 752; Cic. de Legg. II, 23, 58, pag. 339 sq. II, 11, 28, ibique annot. nostr. ed. nostr. et Cr. p. 243 sq. Mr.

3. Sic Augustinus: « In tertio de Republ. libro Cicero quum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos adseveraret, Quorum, etc. » A. M.

4. *Nisi in terra maneret.* Locum hunc legebat in libris de Rep. etiam Lactantius, Inst. I, 15; eumdemque locum præ oculis habuisse videtur Plutarchus in Romul. cap. 28, ubi Romuli aliorumque aliquot hominum, non corpora, sed animos in cælum ivisse confirmat physicis argumentis. Item Ovidius, Metam. XIV, 824, de Romuli obitu: « corpus mortale per auras Dilapsum tenues ». Legendus est de hac re Cicero, Tusc. I, 12, IV, 22; de Off. III, 5; in Cat. III, 1. A. M.

5. Supplet Maius: *fructu caruerunt.*

6. *Pyrrhi*, etc. Ad hoc fragmentum C. Sigonius: Quamquam in his verbis mendi est aliquid, tamen apparet, quid Cicero velit; nimirum, et Pyrrhi liberalitatem a consulibus Fabricio et Æmilio esse repudiatam, neque Samnitium opes Curio defuisse. Ut autem Pyrrhus rex consules donis tentarit, Samnites Curium muneribus amplissimis onerare voluerint, liquet ex Annalibus. Unde illa sunt Ciceronis in Paradoxis: « Utrum pluris æstimabimus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabri-

Cujus etiam focum Cato ille noster, quum venerat ad [7] se in Sabinos, ut ex ipso audiebamus, visere solebat; apud quem ille sedens Samnitium, quondam hostium, tum jam clientium suorum, dona relegaverat. *Id.* II, 1; XII, 19.

P. 249 XXI..... Asia Tib. Gracchus [1]; perseveravit in civibus, sociorum nominisque Latini jura neglexit, ac fœdera. Quæ si consuetudo ac licentia manare cœperit P. 259 latius, imperiumque nostrum ad vim a jure traduxerit, ut, qui adhuc voluntate nobis obediunt, terrore teneantur [2]: etsi nobis, qui id ætatis sumus, evigilatum fere est [3]; tamen de posteris nostris, et de illa immortalitate

cii, qui illam pecuniam repudiabat? Utrum aurum Samnitium, an responsum M'. Curii? » Lambinus autem ad eumdem locum, Videtur, ait, sic potius legendum: « Pyrrhi videlicet largitas consulibus, aut Samnitium copiæ Curio defuerunt ». Immo vero sic prorsus legendum esse censeo. Est enim ironia: qua significat, neque Fabricium Pyrrhi liberalitatem et munera, neque Curium Samnitium aurum desiderasse. Mz. — *Consule.* Fabricio. Hoc autem et sequente loco laudari videtur magistratuum abstinentia, quam se re vera in libris de Rep. laudavisse, manifeste declarat Cicero ad Att. VI, 1, 2, 3. Sed enim de parsimonia sermo in quarto fuit. A. M.

7. *Quum venerat ad se.* Curii villam non longe a se abfuisse ait ipse Cato apud Cic. de Sen. 16, nec non Plutarchus in Cat. cap. 2. Locutionem *apud se* usurpat Cicero etiam apud Macrobium, Sat. II, 12, de Scipione nostro loquens: « nam quum esset apud se ad Lavernium Scipio ». A. M.

XXI. 1. *Asia Tib. Gracchus.* « Jam Gracchus locabat Asiam », inquit Fronto ad Ver. II, 4. Attali quoque pecuniam populo concedendam Gracchus decrevit. Atque hæc fortasse consilia ejus videntur justa fuisse. Perseveravit justitiam Gracchus erga cives, dum agrum contra legem Liciniam a divitibus possessum plebi divideret. Iniquus vero fuit in socios et in Latinos, quibus agrum ad divisionem eripiebat, juste ab iis possessum, quippe quem bello acquisitum populus romanus imposito vectigali iis reddiderat. Ipse Lælius, ut ait Plutarchus in Tib. Gr. 8, agrum, quem invaserant divites, plebi dividere temptaverat; a quo tamen conatu destitit majoris damni metu, unde et sapiens ob hanc prudentiam dictus fuit. A. M.

2. *Terrore teneantur.* Laudem civilem huic vitio contrariam tribuunt Romanis, Propertius III, 221, 2, et Rutilius, I, 69 sqq. A. M.

3. *Nobis ... evigilatum fere est.* Villem. t. II, pag. 47: *nous pouvons peut-être de notre temps écarter le péril.* A. M. — Sic autem J. V. L. *sans doute, à l'âge où nous sommes arrivés, nous quitterons bientôt le poste où nous a placés la patrie.*

reipublicæ sollicitor; quæ poterat esse perpetua[4], si pa | triis viveretur institutis et moribus[5]. P. 251

P. 260 XXII. Quæ quum dixisset Lælius, etsi omnes, qui aderant, significabant ab eo se esse admodum delectatos[1]; tamen præter ceteros Scipio, quasi quodam gaudio elatus: Multas tu quidem, inquit, Læli, sæpe causas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam, collegam nostrum[2], quem tu, quoad vixit, omnibus anteponebas, verum ne atticorum quidem oratorum quemquam aut sua[3] | .....

Duas sibi res, quoniam in vulgus[4] et in foro diceret, confidentiam et vocem, defuisse. *Nonius*, IV, 71.

P. 251 XXIII..... reportare[1]. Ergo illam rem populi, id est, P. 261

4. *Quæ poterat esse perpetua*. Contradicunt huic æternitati Hieronymus in Ezech. prol. lib. III; Augustinus, serm. CV, 10; Lactantius, Inst. VII, 14. A. M.

5. *Institutis et moribus*. Numerosa et gravis conclusio! quæ scopum quoque declarat politici hujus operis, nempe ut cives romani « ad mores pristinos revocarentur » (conf. Præfat. § 2, pag. 8); qui fuit item titulus orationis, quam ipse Scipio in censura recitavit. Gell. IV, 20; V, 19. Confer libri quinti procemium. Augustinus, C. D. II, 21, ait: « induxit Cicero hanc de rep. disputationem, quando præsentiebatur ea corruptione, etc. jam jamque peritura ». Lege Velleium, II, 1; Plinium, XXXIII, 11; eumdemque Augustinum, C.D. I, 30; II, 18. Hoc cecinit vaticinium noster ipse Africanus, ut ait Suidas voc. Σκιπίων et χρησμός. Quin adeo Lælius apud Cic. de Am. 12, cum genero utroque loquens ait: « eo loco, Fanni et Scævola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reip. deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum ». A. M.

XXII. 1. *Delectatos*. Auctoris hic plausus satis commendat splendorem Læliani sermonis de justitia, quem alibi dilaudat idem Cicero de Am. 7. Cur ergo Lactantius, Inst. V, 17, criminatur Lælium, ceu parum plene Furio responderit? eadem scilicet libertate, qua op. D. cap. 1, acturus de animæ corporisque ratione, valde elevat, quidquid ea super re non semel Cicero scripsit. A. M.

2. *Collegam nostrum*. Puta in auguratu. A. M.

3. Supplet Maius *suavitate*: desiderantur pag. duodecim.

4. *Vulgus*. Al. *vulgo*. A. M.

XXIII. 1. *Reportare*. Videtur Scipio loqui de Phalaridis tyrannide; nam paullo post mentio fiet Agrigenti inter alias urbes tyrannide oppressas. (Recole item de Rep. I, 28.) Ad hanc veri simillimam conjecturam adducor præcipue illo verbo *reportare*, in quo cessat lacuna. Narrat enim Diodorus, XIII, 90, Phalaridis taurum æneum, qui se scribente supererat, quem olim

rempublicam, quis diceret tum, quum crudelitate unius oppressi essent universi, neque esset unum vinculum juris, nec consensus ac societas cœtus, quod est populus[2]? Atque hoc idem Syracusis. Urbs illa præ-
262 clara, quam ait Timæus[3] græcarum maximam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidis[4] et ad urbis crepidines infusi,
252 viæ latæ, porticus, | templa, muri, nihilo magis efficiebant, Dionysio tenente, ut esset illa respublica[5]:

Hamilcar Carthaginem transtulerat, Scipioni nostro, qui hic loquitur, post victoriam Punicam placuisse Agrigentum *reportare*. Immo rei luculentior testis est Cicero in Verr. IV, 33 : « in iis, quæ sunt reddita Agrigentinis, fuit etiam ille nobilis taurus, quem crudelissimus omnium tyrannorum Phalaris habuisse dicitur, quo vivos supplicii causa demittere homines et subjicere flammam solebat. Quem taurum Scipio quum redderet Agrigentinis, dixisse dicitur : æquum esse illud cogitare, utrum esset Siculis utilius, suisne servire an populo romano obtemperare; quum idem monumentum et domesticæ crudelitatis et nostræ mansuetudinis haberent ». Hæc verba lacunam fortasse aliquatenus explent; et certe cum Lælianæ orationis clausula valde cónspirant. Taurum illum numquam Agrigenti exstitisse sententia Timæi fuit, quem historicum acerbe refutat Polybius, XII, 27. Hujus item controversiæ mentionem aliquam fuisse in lacuna suspicor; præsertim quum mox Timæus nominetur, et hic loquatur Scipio, cujus gloriæ intererat, sententiam Polybii sui tueri. Universi vero in lacuna demersi sermonis seriem licet cognoscere ex Augustini summario a verbis *qua quæstione*, etc. usque ad *aut injusti optimates*. A. M.

2. *Quod est populus?* Non sine causa Africanus in politicis rebus Agrigentinorum diutius versatur; quippe Africanus [minorne an potius major?) horum remp. constituerat. Certe leges Scipionis de æquitate in cooptando Agrigentinorum senatu profert Cicero in Verr. II, 50. Id ipsum in lacuna commemoratum fuisse existimo. Quin adeo ante politicam Agrigenti descriptionem, species ipsa urbis (uti mox Syracusarum et Athenarum) laudata fuit, ut reor, ex Polybio videlicet, IX, 27; quum præsertim ipse Scipio urbem exornavisset. Cic. in Verr. II, 2, IV, 33. A. M.

3. *Præclara, quam ait Timæus.* Adde hunc locum Timæi fragmentis apud Gœllerum de Situ et Origine Syracusarum, pag. 14 sqq. p. 272 sqq. Cr. — De Syracusarum urbe ejusque magnificentia vid. quæ collecta sunt in tomo VI Historiæ Universalis (Allg. Weltgesch. VI, p. 287-507), ejusque operis Additamentis, tom. III, p. 293—398. Mr.

4. *Portus usque in sinus oppidis.* Constabant scilicet Syracusæ pluribus oppidis, quorum in sinus mare infundebatur. A. M.

5. *Ut esset illa respublica.* Corruptam Dionysii tyrannide pulchram Syracusarum speciem ait etiam Seneca, Cons. ad Marc. cap. 17; de qua urbe

nihil enim populi, et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri[6] dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rempublicam.

XXIV. Præclare quidem dicis, Lælius; etenim video
jam, quo pergat oratio. — Scip. Vides igitur, ne illam
quidem, quæ tota sit in factionis potestate, posse vere
dici rempublicam. — Læl. Sic plane judico. — Scip.
Q. LX P. 109 Et || rectissime quidem judicas: quæ enim fuit tum
Atheniensium res, quum post magnum illud Pelopon-
nesiacum bellum triginta viri illi urbi injustissime
P. 263 præfuerunt[1]? Num aut vetus gloria civitatis, aut spe-
cies præclara oppidi, aut theatrum, gymnasia, por-
ticus, aut propylæa nobilia, aut arx, aut admiranda
opera Phidiæ, aut Piræeus ille magnificus rempubli-
cam efficiebat[2]? — Minime vero, Lælius; quoniam
P. 110 quidem populi | res non erat.—Scip. Quid, quum de-
cemviri Romæ sine provocatione fuerunt, tertio illo
anno, quum vindicias amisisset ipsa libertas[3]?—Læl.
Populi nulla res erat; immo vero id populus egit, ut rem
suam recuperaret.

lege, si vacat, Tullium in Verr. IV, 52, 53, V, 27; Florum, II, 6. Confer etiam Aristotelem, Reip. V, 3, 4; Plutarchum in Timoleonte. A. M.

6. *Ut heri dicebam.* Recole de Rep. I, 11. A. M.

XXIV. 1. *Urbi injustissime præfuerunt?* Confer Senecam similiter loquentem, de tranq. cap. 3. A. M.

2. *Rempublicam efficiebat.* De his Athenarum ædificiis Pausanias, I, 8, 14, 22; Plutarchus in Pericle; Dio Chrys. Or. περὶ τυραννίδος; Cicero, Off. II, 17. De arce Athenarum opus scripserat Polemo, teste Athenæo, VI, 11, XIII, 6; item Heliodorus Periegeta, teste Suida voc. νίκη Ἀθ. Immo idem Suidas voc. προπύλαια verba Heliodori refert dicentis, propylæa illa absoluta fuisse quinquennio, impensis in opus talentis bis mille duodecim, portis quinque ad arcem patefactis. A. M.

3. *Quum vindicias amisisset ipsa libertas?* Et rem et locutionem explicat Livius, III, 44: « Advocati puellæ, quum Virginium reipublicæ causa dixissent abesse, biduo adfuturum, si nuntiatum ei sit; iniquum esse, absentem de liberis dimicare; postulant, ut rem integram in patris adventum differat (Appius Claudius); lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem »; ubi vid. interprr. ed. Dra-

XXV. Scip. Venio nunc ad tertium genus illud, in
quo esse videbuntur fortasse angustiæ. Quum per po-
pulum agi dicuntur, et esse in populi potestate omnia;
quum de quocumque volt, supplicium sumit multi-
P. 299 tudo; quum || agunt, rapiunt[1], tenent, dissipant, quæ
P. 264 volunt: potesne tum, Læli, negare rem esse illam
publicam, quum populi sint omnia, quoniam quidem
populi esse rem volumus rempublicam? — Tum Læ-
lius, Ac nullam quidem citius[2] nega....... rempu-
blicam, ... tota............................
nobis non placebat Syracusis fuisse rempublicam,
neque Agrigenti, neque Athenis, quum essent tyranni;
neque hic, quum decemviri: nec | video, qui magis in P. 300
multitudinis dominatu reipublicæ nomen appareat:
quia primum mihi populus non est, ut tu optime defi-
nisti, Scipio, nisi qui consensu juris continetur; sed
est tam tyrannus iste conventus, quam si esset unus;
hoc etiam tetrior, quia nihil ista, quæ populi speciem
et nomen imitatur, immanius bellua est. Nec vero con-
venit, quum furiosorum bona legibus in agnatorum
potestate sint[3], quod eorum jam[4] ||.............

kenb. p. 370, Stuttg. Quem locum laudavit Dirksen. Ma.

XXV. 1. *Quum agunt, rapiunt.* Quod ait A. Maius in annotatione critica, exprimere Ciceronem græcam locutionem ἄγειν καὶ φέρειν, id ab hoc loco alienum est. Rerum scriptores romani (Livius potissimum et Tacitus) græcam illam locutionem reddunt verbis *agere et ferre*, de vi præsertim hostium, qui *agunt*, i. e. secum abigunt, viventia, reliqua *ferunt*, i. e. auferunt: et hac locutione Cicero usus est nusquam in iis certe libris, qui exstant. Ma.

2. *Ac nullam quidem citius.* Obliterata admodum pagina, Maius e conjectura percommode supplet, « negaverim esse r. p. quam quæ tota sit in multitudinis potestate: plane ut n. n. pl. » J. V. L.

3. *In agnatorum potestate sint.* Legem XII tabularum habemus apud auctorem operis ad Herennium, I, 13, et apud Cic. de Invent. II, 15: « si furiosus est, agnatorum gentiliumque in eo pecuniaque ejus potestas esto ». Confer tamen Digest. I, 4, 20. A. M. [Ubi est: « Qui furere cœpit, et statum et dignitatem, in qua fuit, et magistratum et potestatem videtur retinere: sicut rei suæ dominium retinet ». Ulpian. I, 38, ad Sabinum. Ma.]

4. Desiderantur paginæ octo.

P. 297 XXVI..... dici possint, cur illa sit respublica, resque populi, quæ sunt dicta de regno? — Et multo etiam magis, inquit Mummius: nam in regem potius cadit domini similitudo, quod est unus; plures[1] vero boni in qua republica rerum potientur, nihil poterit esse illa beatius. Sed tamen vel regnum malo, quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissimæ reipublicæ tertium[2].

XXVII. Hic Scipio, Agnosco, inquit, tuum morem istum, Spuri, aver | sum a ratione populari: et quamquam potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, tamen assentior, nullum esse de tribus his generibus, quod sit probandum minus. Illud tamen non assentior tibi, præstare regi optimates: si enim sapientia est, quæ gubernet rempublicam, quid tandem interest hæc in unone sit, an in pluribus? Sed errore quodam fallimur ita disputando. Quum enim optimates[1] appel-
P. 115 lantur, nihil potest vi | deri præstabilius; quid enim optimo melius cogitari potest? Quum autem regis est facta mentio, occurrit animis rex etiam injustus: nos autem de injusto rege nihil loquimur nunc, quum de ipsa regali republica quærimus. Quare cogitato Romulum, aut Pompilium, aut Tullum[2] regem;

XXVI. 1. *Plures*. Pagina est admodum obliterata; duo igitur hæc vocabula *unus* et *plures* paullo incertiora sunt. A. M.

2. *Reipublicæ tertium*. Liberius populi dominium, quod græce dicitur ὀχλοκρατία, a veteribus politicis passim improbatur. Instar omnium sit Polybius, VI, 7, 57: τῶν μὲν ὀνομάτων τὸ κάλλιστον ἡ πολιτεία μεταλήψεται, τὴν ἐλευθερίαν καὶ δημοκρατίαν· τῶν δὲ πραγμάτων τὸ χείριστον, τὴν ὀχλοκρατίαν. Xenophon quoque in Ath. politia passim abominatur et subsannat popularem potestatem. A. M.

XXVII. 1. *Quum enim optimates*. Cod. *optumatis*, quæ terminatio primi casus esse nequit. Optimatem autem (ἄριστον) ait dici Aristoteles, Reip. III, 7, vel quia optimus sit, vel quia optime reip. consulat. A. M.

2. *Aut Tullum*. Cod. *autullum*, extrita ob concursum altera *t*. [Quoniam hic non tam *Tullus*, quam *Servius Tullius* intelligendus videtur, malim scribere *Tullium*: et quidem horum nominum confusionem non semel ap. auctores videre est. A. M. in Emm.]

forsan[3] non tam illius te reipublicæ pœnitebit.—Mum.
Quam igitur relinquis populari reipublicæ laudem?—
Scip. Tum ille, Quid? tibi tandem, Spuri, Rhodiorum,
apud quos nuper fui | mus una[4], nullane videtur esse P. 116
respublica? — Mum. Mihi vero videtur, et minime
quidem vituperanda. — Scip. Recte dicis: sed si meministi, omnes erant iidem tum de plebe, tum senatores,
vicissitudinesque habebant, quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio; utrobique
P. 267 autem conventitium[5] accipiebant; et in theatro et in
curia res capitales et reliquas omnes judicabant iidem;
XLI tantum poterat, tantique erat, quanti multitudo[6] || .

. . . .

3. *Forsan*, etc. Cod. *fortan* perspicue. Est autem vocabulum omnino Tullianum, et in lexica referendum cum *forsitan* et *fortassean* et *forsan*. A. M.

4. *Apud quos nuper fuimus una*. Loquitur Scipio de sua legatione ad inspicienda sociorum regna, in quam ivit anno ante obitum, nempe Urbis 624, de quo tempore lege adnotata a Reiskio ad auctores græcos, t. II, pag. 477, ex Simsonio scilicet; cui frustra adversatur Schweighæuserus ad Polyb. t. V, pag. 15. Jam Sp. Mummius fuisse Scipioni comes dicitur quoque a Justino, XXXVIII, 8, qui et Metellum adjungit. At Victor, cap. 58, dat Scipioni comitem Lælium; Plutarchus Panætium. Eadem discordia auctorum est in attribuendis Scipioni eo in itinere servis: nam Victor dat duos, Plutarchus et Athenæus quinque, Valerius, IV, 3, 13, septem. Pighius vero, Plutarchi verbo τρίτον (Apophth. tom. VI, pag. 756) sapienter innixus, tres fuisse legationes Scipionis existimat: qua in sententia facile est discordiam scriptorum conciliare. Confer, quæ scribimus lib. VI, cap. 11, ad Somnium Scipionis. A. M.

5. *Conventitium*. Vocis hujus incognitæ adhuc explicationem vid. in Niebuhrii Indice Latinit. Formata est vox plane ut *nutritia* quæ supra, I, 4, singulari modo appellantur *alimenta*. Noveramus adhuc nonnisi adjectivum *conventitius* (pater) apud Plautum, Cistellar. I, 1, 42, ad quem locum vid. Taubmann. in Comm. pag. 436, ed. Gruter. Parei Lex. Plautin. s. v. Mr. — Vocem hanc J. V. L. vertit: *droit de présence*.

6. *Quanti multitudo*. Hanc Rhodiacæ reip. descriptionem, accuratam oppido neque alibi obviam, studiosi politici cum fructu notabunt. Oligarchiam aliis temporibus fuisse Rhodi diximus, lib. I, 31, pag. 81, n. 3. Sed tamen Dio Chrysostomus in Rhodiaca oratione adhuc eam urbem ut populari statu utentem alloquitur; nec non Aristides in secunda Rhodiaca, præsertim pag. 385 ed. Canteri, t. II. [Post *multitudo* supplere licet *senatus*. A. M. in Add.]

Fragmenta incertæ sedis.

XXVIII. . . . . . . Cui nemo civi', neque hostis
Quivit pro factis reddere opræ pretium [1].
Seneca, Epist. 108.

P. 268 Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exsultat voluptate, vel molestia frangitur. *Nonius,* IV, 178.

Sed ut ipsi seu animum periclitantur, seu vident, quid se putent esse facturos..... *Id.* IV, 351.

Phœnices[2] primi mercaturis et mercibus suis avaritiam, et magnificentiam, et inexplebiles cupiditates omnium rerum exportaverunt in Græciam. *Id.* V, 35.

Sardanapalus ille vitiis multo, quam nomine ipso deformior[3]. *Scholiastes Juvenalis, ad Sat.* X, 362.

XXVIII. 1. *Quivit pro factis reddere opræ pretium.* Neglexit Maius hoc Ennianum. Seneca tamen in libris de Rep. legerat. Adde ex Leg. II, 22: « Hic est ille situs ». J. V. L.

2. *Phœnices.* Recte monet Lehn. quod est in cod. Vat. *Pione* v. *Perne*, corruptum esse ex *Pœni.* C. Sigonius ad h. l. hæc : Exemplum hoc de Phœnicibus quo spectaverit, plane divinare non possum. Accepit autem hunc locum Cicero ex quarto libro Reip. Platonis, ubi ille docet, Phœnices a natura factos ad pecuniam coacervandam et mercaturam exercendam, quum ostendere vellet mores totius civitatis sæpe privatorum moribus commutari. Verba Platonis sunt hæc : ἢ τὸ φιλοχρήματον ὃ περὶ τούς τε Φοίνικας εἶναι καὶ τοὺς κατ' Αἴγυπτον φαίη τις ἂν οὐχ ἥκιστα. Locus hic est p. 436 Steph. 195 Bekkeri. Mr.

3. *Quam nomine ipso deformior.* In primis observo, locum hunc Ciceronis lectum fuisse etiam abs Hieronymo, prolog. ad lib. II in Abacuc, ubi ait : « Sardanapalus insultet turpior vitiis, quam nomine ». Tum haud scio an locus ponendus sit in Scipionis sermone ante cap. 31, ubi de tyranno sermo fuit. Jam de Sardanapali etymologia satis loquitur Scaliger ad Eusebii chronicon. ed. Amstel. p. 63, 64, citato hoc ipso Ciceronis loco. Denique Augustinus, C. D. II, 20, corruptissimæ Epicureæ reip. formam graphice copioseque describit, cujus picturæ colores magnopere suspicor desumptos esse vel e Phili, vel e Lælii oratione, id est, ex hoc tertio de Rep. libro. Sic enim sermonem concludit Augustinus : « quis hanc rempublicam sanus, non dicam romano imperio, sed domui Sardanapali comparaverit ? etc. quem regem isti si haberent sibi in talibus indulgentem, nec in eis cuiquam ulla severitate adversantem, huic libentius, quam Romani veteres Romulo, templum et flaminem consecrarent». A. M.

Quid ergo illa sibi vult absurda exceptio, nisi quis P. 269
Athonem pro monumento vult funditus efficere? Quis enim est Athos, aut Olympus tantus? *Priscianus*, VI, *p.* 710[4].

4. Hic adjunxit Maius fragmenta Augustini quæ sequuntur, sic præfatus : « Sequentes Augustini locos idcirco in serie non posui, quia in his solus loquitur Augustinus. Eosdem tamen hic attexere juvat, quia habent interstincta Ciceronis de Rep. fragmenta, cursumque illius orationis demonstrant, qua Scipio tertium librum concludit ». — « Enitar suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus, quid sit respublica, et quid sit populus, loquente Scipione, breviter posuit, attestantibus etiam multis, sive ipsius, sive eorum, quos loqui fecit in eadem disputatione, sententiis : numquam illam fuisse rempublicam, quia numquam in ea fuit vera justitia. Secundum probabiliores autem definitiones pro suo more quædam respublica fuit, et melius ab antiquioribus Romanis, quam a posterioribus administrata est». Augustinus, C. D. II, 21. — « Nunc est locus, ut, quam potero breviter ac dilucide, expediam, quod in secundo hujus operis libro me demonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus apud Ciceronem utitur Scipio in libris de Republica, numquam rempublicam fuisse romanam. Breviter enim rempublicam definit esse rem populi, etc. populum esse cœtum multitudinis, juris consensu et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat juris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens, geri sine justitia non posse rempublicam. Ubi ergo justitia vera non est, nec jus potest esse. Quod enim jure fit, profecto juste fit; quod autem fit injuste, nec jure fieri potest. Non enim jura dicenda sunt vel putanda iniqua hominum constituta : quum illud etiam ipsi jus esse dicant, quod de justitiæ fonte manaverit, falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse jus, quod ei, qui plus potest, utile est. Quocirca, ubi non est vera justitia, juris consensu sociatus cœtus hominum non potest esse, et ideo nec populus, juxta illam Scipionis vel Ciceronis definitionem; et si non populus, nec res populi, sed qualiscumque multitudinis, quæ populi nomine digna non est. Ac per hoc, si respublica res populi est, et populus non est, qui consensu non sociatus est juris, non est autem jus, ubi nulla justitia non est; procul dubio colligitur, ubi justitia non est, non esse rempublicam. Justitia porro ea virtus est, quæ sua cuique distribuit ». Augustin. C. D. XIX, 21.

M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER QUARTUS

SCHOLION

DE QUARTI LIBRI FRAGMENTIS.

371 Lactantium duplici et vera laude ornat Hieronymus (ep. 58 et 70), quod nempe quasi quidam fluvius eloquentiæ Tullianæ fuerit, et quod dialogorum Ciceronis epitomen fecerit. Conf. Præfat. § 5. Dialogorum autem Tullianorum nomine libros fere de Republica abs Hieronymo aliisque auctoribus κατ' ἐξοχὴν significari, sapiens Patricii et A. Schotti observatio est; quia scilicet nulla disputatio majore sit contentione habita, aut inter plures. Jam quantum e superioribus de Rep. libris Lactantius decerpserit, liber meus late demonstrat; etsi nondum cumulate: puto enim esse alias apud hunc auctorem (necnon apud Augustinum) civiles Tullii reliquias, quas deinceps, ut auguror, doctorum virorum acumen deteget, et in sedes quamque suas quasi postliminio revocabit. Nunc ego quartum de Rep. librum adumbraturus, cujus minimum in Vaticano codice fragmentum superest, pauca alia apud quosdam veteres; ad Lactantium denuo respicio: in hujus quippe operibus imaginem mihi quamdam prædicti libri deprehendere videor.

Mores et disciplinam reip. informavisse hoc libro Tullium, in confesso est: cunctæ enim eo spectant reliquiæ. Porro Lactantius sive in Institutionibus, VI, 20-24, sive etiam in epitome, cap. 62, 63, de moribus ita disserit, ut Tulliana fragmenta ad ejus orationem facile accommodentur. Scribit enim Lactantius contra quinque sensuum voluptates. Et in voluptate quidem oculorum spectacula vituperat circi et scenæ; in aurium voluptate musicam, necnon carminum ac suavioris orationis illecebras: in voluptatibus saporis et odoris satis habet dicere, turpe esse sapienti ac bono, si ventri et gulæ serviat, si unguentis oblitus ac floribus coronatus incedat: in tactus voluptate libidinem gravi et multa oratione castigat. Generatim vero parcimoniam, continentiam, simplicitatemque vitæ commendat. Quibus peroratis, ait cap. 24: « hæc est illa lex Dei, ut a Cicerone dictum est, præclara et divina, semper quæ recta et honesta jubet.....cujus legis pauca equidem capita posui.....si quis volet

cetera omnia comprehendere, ex fonte ipso petat, unde ad nos rivus iste manavit ». Illam quoque imitationem esse constat, quod tam in Tullio, quam apud Lactantium, disputationem de justitia sequitur hæc doctrina de moribus. Sed enim ordinem Tulliani libri utrum Lactantius in tanta, qua utitur, libertate servaverit, incertum est : immo ab eo sæpe desertum arbitror. Quamobrem ego has reliquias etsi quædam in capita conglobavi, sedem tamen earum primitivam et veram divinare non queo. Nam et prisci fragmentorum de Rep. sarcinatores, Sigonius atque Patricius, quantopere a vera serie, nulla ipsorum fraude, aberraverint, nunc demum editione mea patefactum est.

Jam quod Lactantius, de Opif. D. c. 1, ait, Tullium temptavisse in quarto de Rep. libro rationem animi et corporis explicare, id quidem ad libri initium pertinere videtur : nam qui de P. 271 moribus dicturus erat, recte admodum isto pacto præfatus foret : atque ita Cicero ingreditur in moralem légum tractatum, præposita (Leg. I, 7 et 8) corporis terrestri, animi vero divina origine. Morùm quippe solus homo capax est : facta autem humani corporis et animi descriptione, sequitur ea conclusio, ut potior hominis pars esse animus dicatur, in quo reapse sunt mores : quare et homo definitur « animans moralis ». Atque hæc est doctrina Varronis apud Augustinum, C. D. XIX, 3; immo potius Antiochi, qui, teste eodem Augustino, magister Varronis et Ciceronis fuit. Valde igitur suspicor, Tullium hoc loco et præceptoris Antiochi et Varronis amici doctissimi orationem usurpavisse. Summum bonum in philosophia Varro quærit « non pecudis, sed hominis ». Cicero item, ut mox videbimus, « idem esse non putabat arietis et P. Africani bonum » : quæ videntur verba interloquentis cujuspiam, Lælii fortassè, qui librum quartum exorsus sit. Varro sentit, « in hominis natura duo esse quædam, corpus et animam; et horum quidem duorum melius esse animam longeque præstabilius non dubitat ». Cic. quoque, Lactantio et Petro Blesensi testibus, « pluris esse animam præstabilioremque corpore affirmavit ». Porro hæc omnia quam recte ad disputationem de moribus ducant, nemo non videt. Lactantius rursum, Inst. III, 8, Tulliane loqui videtur : namque hominis bonum statuit esse diversum a ceterorum animantium bono : exin Tullii sententiam memorat, qui virtutem summum

hominis bonum putavit. Et Lactantius quidem jure decernit, hominem colendi Dei gratia esse natum; addit tamen, servire Deo, nihil aliud esse, quam bonis operibus tueri et conservare justitiam : de qua scilicet virtute in præcedente civili Tullii libro sermo fuit. Denique sententiam, quam alibi Tullianam dicit, hic quoque inculcat Lactantius, « pluris videlicet esse animam, quam corpus ». Atque his indiciis haud satis scio, utrum illam de corpore et animo non longam disputationem, quam in Ciceronis quarto de Rep. Lactantius legebat, partim saltem cognoscere liceat.

Denique inter eos, qui Ciceronis de Rep. opus legerunt, vix dubito, quin martyr Cyprianus numerandus sit. Rhetor quippe fuit gloriosissimus, ejusque eloquentiam eximiis meritisque laudibus a Lactant. Inst. V, 1, atque abs Hieronymo de Vir. ill. et epist. 58 et 70 elatam videmus. Is autem in aureo ad Donatum opusculo sic circi, scenæ, privatarum domuum, et deinde fori flagitia describit, ut cum fragmentis quarti de Rep. libri non rebus solum, verum etiam quadam serie valde congruere videatur. Rursus, quæ ibidem Cyprianus graphice addit de ambitionis et de luxus ac superbæ potentiæ malis, ea pariter et cum his fragmentis non pugnant, et cum Scipionis verbis consonant, quæ is in primo de Rep. libro, cap. 17, dicit de rerum humanarum despicientia. [Ex iis, quæ de argumento libri hujus vel scimus, vel suspicari possumus, Villem. concinnavit disputationem admodum probabilem paginarum fere 60, quæ, ne in nimiam molem excrescat hæc editio, huc transferri non potuit. Mr.]

M. T. CICERONIS
FRAGMENTA
EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO IV.

I. Atque ipsa mens [1], quæ futura videt, præterita meminit..... *Nonius*, IX, 8.

Etenim si nemo est, quin emori malit, quam converti in aliquam figuram bestiæ, quamvis hominis mentem sit habiturus; quanto est miserius, in hominis figura, animo esse efferato? Mihi quidem tanto videtur, quanto præstabilior est animus corpore [2]. *Lactantius, Div. Inst.* V, 11.

..... non idem esse arietis, et P. Africani [3] bonum. P. 275
Augustinus, contra Julian. IV, 60.

..... Eademque objectu suo umbram noctemque efficiat, quum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem. *Nonius*, IV, 3.

I. 1. Neglexit Maius hoc Ennianum. Seneca tamen in libris de Rep. legerat. Adde ex Leg. II, 22 : *Hic est ille situs.* J. V. L.

2. *Quanto præstabilior est animus corpore.* Petrus Blesensis epist. 85 ait : « Cicero et Apuleius et, quod majus est, Augustinus et Hieronymus testantur, plus esse animam, quam corpus ». Adde et Lactantium, Inst. III, 9, ff. 16. Floruit sæculo post Christum duodecimo Petrus; qui utrum Ciceronis libros de Rep. legerit nec ne, merito ambigendum est. A. M. [Ad Blesensis locum quod adtinet, conferatur Cicero, Fin. V, 31; et Off. II, 13. A. M. in Add.]

3. *Et P. Africani bonum.* Hunc locum magnopere existimo e libris de Rep. fuisse petitum, tum propter Africani mentionem, tum quia ibidem Augustinus non semel expilat politicum Ciceronis opus. Conferendus est idem Augustinus in ps. XCIX, 5; præsertimque Lactantius, Inst. III, 8, et epitom. 33. A. M.

Quumque autumno terras ad concipiendas fruges patefecerit; hieme ad conficiendas relaxarit; æstiva maturitate alia mitigaverit, alia torruerit[4]..... *Nonius*, IV, 293.

....Quum adhibent in pecuda pastores. *Id.* II, 691[5].

P. 276 II....[1] gratiam. Quam commode ordines descripti, P. 111 ætates, classes, equitatus[2], in quo suffragia sunt etiam senatus : nimis multis jam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quærunt aliquo plebiscito reddendorum equorum[3].

4. *Alia torruerit.* Hæc pertinent ad illam hominis descriptionem, cujus causa mundum esse factum ait cum Stoicis Lactantius, de Ira D. 13 : « Sol irrequietis cursibus et spatiis inæqualibus orbes annuos conficit, et aut oriens diem promit ad laborem, aut occidens noctem superducit ad requiem, et tum abscessu longius ad meridiem, tum accessu propius ad septemtrionem hiemis et æstatis vicissitudines facit; ut et hibernis humoribus ac pruinis in ubertatem terra pinguescat; et æstivis caloribus vel herbidæ fruges maturitate durentur, vel, quæ sunt in humidis, incocta et fervefacta mitescant. Luna, etc. » Confer eumdem Lactantium, Inst. II, 11; Ambros. Off. I, 14; Cic. Leg. I, 8, ac præsertim de Sen. 15. A. M.

5. Addit post Maius : « Cicero in quarto de Republica, Armentum, et ab eo armentarius ». Priscianus super XII vers. Virg. p. 1220. Adde etiam e Prisciano, ib. *Armillæ.* J. V. L.

II. 1. *Gratiam.* Folium unicum in Vaticano codice superest cum inscripto titulo quarti libri. Etsi autem hæ quatuor pagellæ valde exiguam particulam habent, nihilominus id confirmant, quod edita fragmenta innuebant, nempe quarto libro actum fuisse de disciplina reip. deque moribus instituendis; quod ut fieret, postulavit a Scipione Tubero, lib. II, 38. Rursus ex hac particula constat, quanta severitate Cicero diffluentes civium mores castigandos atque intra pudoris septa coercendos putaverit : cujus perfectæ doctrinæ laude nemo prope ex antiquis philosophis par Ciceroni est. Lege præsertim de Senectute, et Tusc. IV. Porro hanc partem politicorum librorum de educatione et de disciplina eo magis periisse dolendum est, quod eadem de re dissertatio, quam Cicero in Legibus, III, 13 (quod opus posterius ætate est), exornaturum se promittit, nulla est in superstite illius operis parte, latetque adhuc in amissis Legum post tertium libris. A. M.

2. *Equitatus.* Hunc locum suum imitatur ipse auctor, Tusc. IV, 1; subdit autem se de moribus institutisque majorum et disciplina ac temperatione civitatis accurate loquutum esse maxime in sex libris de Rep. A. M.

3. *Reddendorum equorum.* Quamquam Gracchi legibus suis patrimonium publicum dispensarent, et ærarium exhaurirent, Off. II, 21, nihilominus patronos se ærarii in orationibus ostentabant, Cic. Tusc. III, 20. Itaque et hanc technam cum fautoribus suis

III. Considerate nunc cetera quam sint provisa sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi
P. 112 societatem : ea est enim | prima causa coeundi, et id
hominibus effici ex republica debet, partim institutis, P. 277
alia legibus. Principio disciplinam puerilem [1] ingenuis (de qua Græci multum frustra laborarunt, et in qua una Polybius, noster hospes, nostrorum institutorum negligentiam accusat [2]) nullam certam aut destinatam legibus, aut publice expositam, aut unam [3] omnium

excogitavisse videntur, jubendi scilicet equites reddere equum, qui publica impensa duorum millium assium ex ordinatione Servii Tullii alebatur. Ejus autem plebisciti speciosa causa fortasse erat, quod multo plures, ut fit, equum impetravissent, quam qui stipendia mererent. A. M.

III. 1. *Principio disciplinam puerilem ingenuis.* Græcorum disciplinam puerilem mox reprehendet Cicero. Sed tamen græci philosophi magnam ejus rei curam præ se tulerunt. Legesis Isocratem ad Demonicum; Xenoph. Cyrop. Platonem, Leg. I, p. 643, II, 664, VII, p. 813, et Reip. lib. IV; tum Aristotelem, Reip. V, 9, qui præterea de institutione puerili totum scribit librum octavum; denique Plutarchum περὶ παίδων ἀγωγῆς, quem ceteroqui libellum graviter accusat νοθείας Wyttenbachius, Opusc. t. I, p. 463 sqq. Equidem haud dubito, quin Cicero latinos quoque auctores, quos inter æqualem suum Varronem, expilaverit, cujus opus Cato, vel de Liberis educandis citatur a Nonio, et, secundum emendatas lectiones, a Gellio, IV, 19, atque Macrobio Sat. III, 6. Catonis quoque exstiterunt præcepta ad filium de moribus. Ego vero magnopere hortor adolescentes ut illa etiam inspiciant nobilissima præcepta vivendi, quæ eorum ætati tradit Aug. de Ord. II, ff. 25; inter quæ illud est, alibi a me jam memoratum, ut « remp. nolint administrare nisi perfecti ». Jam illo se loco Augustinus non auctorem, sed exscriptorem (Tulliine an alius?) ipse fatetur ff. 28 : « Hæc præcepta vivendi, quamvis hic meis verbis pro tempore expressa sint, non tamen a me inventa. His enim magnorum hominum et pæne divinorum libri plenissimi sunt ». Porro Augustinum prædicto in opere valde imitari Ciceronem de Rep. demonstravi superius, p. 215, et p. 219, n. 1. Idem Augustinus contra Acad. III, ff. 35, ait adolescentium vitæ educandæ atque instituendæ omnes literas Ciceronis vigilavisse. A. M.

2. *Nostrorum institutorum negligentiam accusat.* Fortasse libro Historiarum sexto, in quo Romanorum politiam accurate Polybius scripserat. A. M.

3. *Aut unam omnium esse voluerunt.* Omni tamen ævo videntur convenisse Romæ in ludum literarium pueri et puellæ, ut Virginiæ exemplum demonstrat. Controversiam ventilat Quintilianus, Inst. I, 2, utrum nempe utilius domi, an in scholarum frequentia, erudiantur pueri. Sed enim de institutione tantum literaria ibi sermo est;

esse voluerunt. Nam[4] || ....

....

P. 278 .... Ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur. *Servius, ad Æn.* V, 546.

P. 113 IV....ri, nudari[1] puberem. Ita sunt alte repetita quasi fundamenta quædam verecundiæ. Juventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis[2]! quam levis

Cicero autem universam disciplinam puerilem attingit, prorsusque videtur commendavisse morem romanum, ut pueri pro parentum arbitrio instituerentur. Quare et vix dubito, quin idem hoc libro loquutus fuerit de patria quoque potestate, quam summam apud Romanos, minimam apud Græcos, fuisse observat Dionysius, II, 26. Item Varro libro de Liberis educandis hanc quæstionem haud præteriit, quod satis indicat ejus locus apud Nonium voc. *reiculas* his verbis : « Et ut in grege opilio oves minus idoneas removere solet, quas reiculas appellat; sæpe enim unus puer petulans atque impurus inquinat gregem puerorum ». A. M.

4. *Nam*. Desiderantur paginæ neque plus octo, neque minus quatuor. A. M.

IV. 1. *Nudari puberem*. Vocabulum *nudari* superadditur in codice inter *ri* et *puberem*. Id nisi vocabulum fuisset superadditum, haud erat absurdum hiatus finem ita fere sarcire : « more romano cum patre filium non solere lavari puberem » ; quam rem testantur Cic. Off. I, 35; de Or. II, 55; Plut. in Cat. cens. 20, et quæst. R. t. VII, p. 109; Ambros. Off. I, 18. Ad locutionem *nudari puberem* num illud quoque referendum est, quod egressi pueritia primo anno jubebantur *brachium toga cohibere?* scilicet ne rejecta toga corpus juvenile nudaretur, quum prisco more toga sine tunica uterentur, campestri cincti. Pronum autem mihi creditum est, hac fere lacuna laudavisse Tullium Ennii illum versum, ut Tusc. IV, 33 : « flagitii principium est nudare inter civis corpora ». De pudicitia Romanorum lege Dionysium, VII, 42. Citatur a Servio, Æn. IV, 45, Varronis de pudicitia liber, quem Cicero inspexisse credendus est. A. M. — Conferre nos jubet censor, quem ad hujus libri prooemium laudavimus, Lipsiensis, Valerium Max. II, 1, 7, ubi nostri loci vestigia impressa apparere dicit : « Hujusmodi inter conjuges verecundia. Quid? inter ceteras necessitudines nonne apparet consentanea? Nam ut minimo indicio maximam vim ejus significent, aliquamdiu nec pater cum filio pubere, nec socer cum genero lavabatur. Manifestum igitur est, tantum religionis sanguini et affinitati, quantum ipsis diis immortalibus tributum : quia inter ista tam sancta vincula *non magis*, quam in aliquo sacrato loco nudare se nefas esse credebatur » : ubi, quidquid dicant interpretes in ed. Torrenii, Leid. 1726, in-4, p. 125, sq. legendum est *non minus*. Mr.

2. *In gymnasiis!* Huc faciunt, quæ ex II Cic. de Legg. libro laudat Lactantius, Div. Inst. I, 20 : « Græcia... Cupidinum et Amorum simulacra in gymnasiis consecravit » : qui locus est

P. 279 epheborum illa militia [3]! quam contrectationes [4] et amores soluti et liberi! Mitto apud Eleos [5] et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam habet et solutam licentiam. Lacedæmonii ipsi quum | omnia concedunt in amore juvenum, præter P. 114
stuprum [6], tenui sane muro dissepiunt id, quod excipiunt [7]; complexus enim, concubitusque permittunt: pallas inter pecus [8]. — Hic Lælius, Præclare intelligo, Scipio [9], te in his Græciæ disciplinis, quas reprehendis, P. 280

in ed. nostr. et Cr. p. 477, ubi vid. annott. p. 477, sq. Ma. — Intelligit γυμνοπαιδείαν, quam ne apud Græcos quidem priscam fuisse ait Dionysius, VII, 72; et, quum primum instituta est, vituperatam tradit Plato, Reip. V, p. 452. Insanum esset, hac de re congerere flagitia Græcorum; quæ nimis multa scribunt Athenæus, l. XII et XIII; Plutarchus in Lyc. et Apoph. Lac. Xenoph. de Rep. Lac. Prop. III, 14; aliique poetæ. A. M.

3. *Quam levis epheborum illa militia.* Scilicet dum essent περίπολοι; qua super re legatur Corsinus, Fast. Att. diss. XI, 5. Conferendus præterea Plato, Legg. VII, p. 796. Nota est Thebanorum amantium legio. Plut. in Pelop. 18, et Athen. XIII, 2. A. M.

4. *Quam contrectationes.* Obscœno etiam (neque alio usquam) sensu utitur hoc substantivo de N. Deor. I, 27, 77, « cur non gestiret taurus equæ contrectatione, equus vaccæ? » Ma.

5. *Mitto apud Eleos et Thebanos.* Respicit Platon. in Symposio, p. 182, a. b. p. 388, ed. Bekker. et plura etiam ex Pausaniæ oratione in eodem dialogo. Cà.

6. *Præter stuprum.* Xenoph. de Rep. Lac. II, 14, 15; Plut. Inst. Lac. initio. A. M.

7. *Quod excipiunt.* Id discrimen, ut nugatorium, merito irridet Cicero, Tusc. IV, 33. A. M.

8. *Pallas inter pecus.* Ita lego prorsus in codice; et notemus adagium. Pallis seu velis dissepiebantur olim conclavia, ut illa Antigoni regis apud Senecam de Ira, III, 22, observante Forcellino: « quum inter dicentes et audientem palla interesset ». Sic etiam Theodorici regis palatio prætenduntur pallæ in musivo Ravennatensi; et sunt pro foribus in Vaticani Virgilii necnon Terentii picturis. Vis autem proverbii est: « Si pallas inter homines obtendas, eas ob reverentiam, nisi data licentia, tollere non audebunt; pecus (lascivientes nimirum juvenes) si quis ita dissepire velit, insanus videatur ». Confer Silentiarium, Anthol. III, 91, 63. Generatim vero hanc in Græcos invectionem videtur Cicero accersere a scriptis Catonis. Lege Plut. in Cat. cens. 23. A. M.

9. *Scipio.* Ergo hactenus loquutus erat Scipio. Bene autem habet, quod Scipio de moribus disciplinaque disputat: fuit enim anno Urbis 612 censor, et quidem valde severus, ut declarant ejus notæ censoriæ, quas Pighius collegit in annalibus. Ejusdem oratio, quam in censura habuit, diserte « de moribus ad populum », seu « quum ad majorum mores populum hortaretur »,

cum populis nobilissimis malle, quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem, præsertim quum [10] ....

V.... opprobrio fuisse adolescentibus, si amatores non haberent [1]. *Servius, ad Æn.* X, 325.

.... Non modo ut Spartæ, rapere ubi pueri et clepere discunt [2]. *Nonius*, I, 72.

P. 281 Et noster Plato magis etiam quam Lycurgus, omnia qui prorsus jubet esse communia [3], ne quis civis pro-

laudatur a Gellio, IV, 20, V, 19. Quin ejusmodi fere videntur fuisse etiam aliæ ejus orationes a Gellio item laudatæ, II, 20, VII, 11, 12; necnon ab Isidoro, Orig. II, 21. Ergo Cicero ex his Africani scriptis nonnulla certe hausisse videtur, quæ belle ab ipso auctore in politicis his sermonibus recitanda curavit. Item Catonis et Lælii eadem de re orationes compilavit hoc libro Tullius, utens quidem illorum coloribus, sed tamen penicillo suo, ut loquitur ad Q. Fr. II, 15. A. M.

10. *Præsertim quum*. Sequebatur, ut arbitror, Lælii invectio adversus ea, quæ Plato flagitiose de puerorum amoribus in convivio scribit atque in Phædro; quibus tamen medicinam facit idem, Leg. I, p. 636. [Et præcipue lib. VIII, p. 836, sq. p. 90, sqq. Bekkeri, ubi etiam de Cretensium et Lacedæmoniorum hac in re institutis moribusque conqueritur philosophus. Cr.] Exin notavisse videtur Lælius, quæ circa puerorum juvenumque institutionem in rep. viro romano, sanioribus adsueto, partim flagitiosa, partim absurda videri debebant. Sane ipse Cicero, Tusc. IV, 34, licet Platonis reverentissimus, fatetur nihilominus, hunc non injuria fuisse accusatum, qui amori auctoritatem tribuerit. A. M.

V. 1. *Si amatores non haberent.* Nempe de Cretensibus Spartanisque sermo est. Strabo, X, p. 740, et Servius citato loco. A. M.

2. *Rapere ubi pueri et clepere discunt.* Lehn. nulla addita ratione omisit *pueri*, ut operarum incuria id vocabulum excidisse videatur. Ad rem, quæ huc pertinent, collegit Cragius de Rep. Laced. III, Inst. XII, p. 181-183. Quibus addenda hæc Sigonii: Hoc ad eam partem pertinere videtur, in qua de liberis educandis et ad studia et labores instituendis docuit. Quæ ratio ab eo, qui remp. informat, nullo modo prætermittenda est, quippe quum sit diligentissime a Platone VII libro de Legibus, et ab Aristotele VIII libro Politicorum tractata. Quod autem sit « Spartæ pueros rapere et clepere didicisse » id ipsum invenio etiam apud Heraclidem in libello de Rebuspublicis, ubi hoc Laced. institutum exponit his verbis: τρέφουσι δὲ τὰ τέκνα, ὥστε μηδέποτε πληροῦν, ἵνα ἐθίζωνται δύνασθαι πεινῆν· ἐθίζουσι δὲ αὐτοὺς καὶ κλέπτειν καὶ τὸν ἁλόντα κολάζουσι πληγαῖς, ἵν' ἐκ τούτου πονεῖν καὶ ἀγρυπνεῖν δύνωνται ἐν τοῖς πολέμοις [ed. Crag. p. 12]. De studio autem Laconum in pueris ad laborem exercendis meminit etiam Aristoteles in VIII Politicorum, et Justinus, ubi leges Lycurgi enumerat [Legg. III, 2 et 3]. Mr.

3. *Omnia qui prorsus jubet esse communia.* Lycurgus rei tantummodo

priam aut suam rem ullam queat dicere. *Nonius*, IV, 346.

Ego vero eodem, quo ille Homerum redimitum coronis, et delibutum unguentis, emittit ex ea urbe, quam sibi ipse fingit[4]..... *Id.* IV, 201.

P. 282 VI. Censoris judicium nihil fere damnato, nisi ruborem affert. Itaque ut omnis ea judicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est[1]. *Id.* I, 93.

familiaris communionem Spartæ esse voluit; Plato etiam uxorem, Reip. V; ob quod flagitium tanta infamia laborat. Verba Platonis seu Socratis, latine exstant apud Salvianum, de G. D. VII, 23, quæ utrum habeant Tullianam elegantiam, in medio relinquo. (Eluit tamen maculam illam Plato, Leg. IV, p. 721.) Lactantium minime prætermittam qui, Epit. cap. 38, Tullium quodammodo supplere videtur. Sic ergo Lactantius: « Plato in multis ita lapsus est, ut nemo deterius erraverit, in primis, quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. De patrimoniis tolerabile est, licet sit injustum: nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus. Sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri. Etiamne conjuges, etiamne liberi communes erunt? Non erit sanguinis ulla distinctio, nec genus certum, nec familiæ, nec cognationes, nec adfinitates, sed, sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia, nulla erit in viris continentia, nulla in feminis pudicitia. Quis esse in utrisque amor conjugalis potest, in quibus non est certus aut proprius adfectus? Quis erit in patrem pius, ignorans unde sit natus? Quis filium diliget, quem putabit alienum? Quin etiam feminis curiam reservavit, militiam et magistratus et imperia permisit. Quanta erit infelicitas urbis illius, in qua virorum officia mulieres occupabunt? [In eadem sententia videmus esse Lipsium ad Taciti Germ. 8, qui ad verba: « nec consilia earum adspernantur », hæc adscripsit: « Hoccine supererat? heu ipsos parum firma mente, qui eam quæsivere apud amentem sexum! »] Sed hæc alias latius ». Eamdem reapse Platonis refutationem latius ornat idem Lactantius, Inst. III, 21, sqq. A. M.

4. *Quam sibi ipse fingit*. Lælius, ut suspicor, dicit videri sibi Platonem, ob prædictam doctrinæ labem, æque civitate ejiciendum, atque ille Homerum (Reip. III, p. 398) in eadem esse non patitur. (Nisi forte generatim sermo est de philosophis turpibus.) Ceterum pro Homero adversus Platonem libros quatuor, qui jam non exstant, scripsit, teste Suida, Dio Chrys. acerrimus alioqui Homeri vituperator. Tulit vero ætatem lutulenta Homeri defensio, Proclo auctore. Item Sarapion Alex. librum scripserat, utrum Homerum Plato a rep. merito ablegaverit, Suid. Denique idem Suidas memorat opus Telephi grammatici περὶ τῆς Ὁμήρου καὶ Πλάτωνος συμφωνίας. A. M.

VI. 1. *Ignominia dicta est*. Scilicet nota censoria. A. M.

Horum enim severitatem dicitur inhorruisse primum civitas[2]. *Nonius*, V, 7.

Nec vero mulieribus præfectus præponatur, qui apud Græcos creari solet[3]; sed sit censor, qui viros doceat moderari uxoribus[4]. *Id.* IX, 7.

Ita magnam habet vim disciplina verecundiæ : ca- P. 281
rent temeto omnes mulieres[5]. *Id.* I, 14.

Atque etiam si qua erat famosa[6], ei cognati osculum non ferebant. *Id.* IV, 193.

2. *Severitatem dicitur inhorruisse primum civitas*. Adhuc de censoribus sermo esse videtur, quorum potestatis propria est *severitas*. Gell. IV, 20; Val. M. II, 9. A. M.

3. *Qui apud Græcos creari solet.* Præfecti mulieribus (γυναικονόμου) inter Græcos mentio est apud Aristot. Reip. IV, 15. A. M.

4. *Qui viros doceat moderari uxoribus.* Si respicias ad Gellium, X, 23, locus videbitur sic continuandus Catonis verbis : « viri autem mulieribus judices pro censore sint : imperium, quod videtur, habeant : si quid perverse tetreque factum est a mulieribus, multentur; si vinum biberunt, etc. » — Sic Dionysius, II, 24, 25, commemorato illo græco, qui muliebri pudicitiæ præerat, magistratu, ait melius consuluisse nuptiis Romanos, qui uxorem in potestate mariti esse voluissent. Sic apud Dionem, LIV, 16, Augustus maritos jubet uxori quemque suæ moderari, vitiisque ejus obviam ire. Sed tamen Tertullianus de pudic. initio suadet, ut censura aliqua pudicitiæ mulierum consulatur. A. M.

5. *Carent temeto omnes mulieres.* De famigerata romanarum mulierum abstinentia a vino, jam inde a Romuli ætate, conferre juvabit Plinium, XIV, 13; Valerium M. II, 1, 5, VI, 3, 9; Servium, Æn. I, 737; Plutarchum, Comp. Lyc. cum Numa; Dionys. II, 25; Polyb. lib. VI; apud Athen. X, 11; Tertullianum, Apol. c. 6; Arnobium, I, p. 20; Lactantium, Inst. I, 22; Augustinum, Confess. IX, ff. 18, et append. t. III, part. I, p. 121, G. Omni prope vini usu interdicitur universim apud Plat. Leg. II, fin. De mulierum veterum victu et moribus sermo fuit in quadam oratione Catonis apud suprascriptum Gellium, X, 23. Ego igitur magnopere arbitror, Tullium, quæ hoc libro dixit de mulierum moribus, hausisse præsertim e Catone, necnon e sexto Polybii libro, qui fuit de disciplina Romanorum. Namque horum duumvirum verbis mire decuit uti Scipionem. Sed festivum est, quod narrat Hieronymus (si lectio sana est) contra Jovin. I, 48, Catoni scilicet censorio fuisse uxorem vinolentam. Adversus luxum muliebrem, sive pro lege Oppia, exstat Catonis oratio apud Livium, XXXIV, 2, sqq. De pudicitia muliebri affatim Hieronymus in prædicto opere. A. M.

6. *Atque etiam si qua erat famosa.* Patricius ad h. l. hæc : *Famosam* intelligo, ut exponit ibi Nonius *infamem*, sed propter vinum proprie. Nam illud, quod est apud eumdem Ciceronem, lib. II de Orat. « Nam me ad

Itaque a petendo petulantia; a procando, id est poscendo, procacitas[7] nominata est. *Nonius*, I, 89.

VII. Nolo enim eumdem populum imperatorem et portitorem esse terrarum[1]. Optimum autem et in privatis familiis et in republica vectigal duco esse,
P. 284 parcimoniam[2]. *Id.* I, 65; *Jo. Saresberiensis*, *Polycrat.* III, 12.

famosas vetuit mater accedere », alio pertinere arbitror. Hic autem *famosam*, *vinosam*, et, ut apppellat Terentius, *temulentam* intelligo. Nam *temetum* olim *vinum* appellabant, ut scribit Plinius, lib. XIV, c. 13. A. M. — *Ei cognati osculum.* Præter Plinii locum allegatum, vide Valerium de Instit. Antiquis et Festum in dict. *Osculana pugna*, quamquam verbis mutilatis et manca sententia. Vide etiam Plutarch. in Problematis; Arnobium lib. II Disputat. contra Gent. Tertull. in Apolog. Gellius, lib. II, cap. 13, ex Cæcilio comico hæc adducit : « Qui mihi, ubi domum adveni ac sedi, extemplo suavium dat jejuna anima ». Verba autem sunt mariti de uxore, quæ exstant etiam apud Nonium dictione *anima*. Certe Athenæus scribit lib. I apud Rom. inquit : Οὔτε οἰκέτης οἶνον ἔπινεν οὔτε γυνὴ ἐλευθέρα, οὔτε τῶν ἐλευθέρων οἱ ἔφηβοι μέχρι τριάκοντα ἐτῶν. Quamquam Ælianus usque ad quinque et triginta annos extendit, uti adnotavit Sigonius. Ma.

7. *Procacitas nominata est.* Sext. Pompei. Festus, p. 179, ed. Scalig. « Procari, poscere; unde procaces meretrices ab assidue poscendo : et proci uxorem poscentes in matrimonium. Procari, poscere est, unde et proci et meretrices procaces, et verbum procas, id est, poscis. Procat dicebant pro poscit ». Cic. or. pro Cœl. cap. 20, 49, « ut non solum meretrix, sed etiam procax videatur ». Ma.

VII. 1. *Et portitorem esse terrarum.* Eadem sententia est Tullii in frag. orat. de rege Alex. III, 1. Quamquam hic fortasse agitur de locatione censoria terrarum. Namque, ut ait Symmachus, ep. I, 12, « censorum notio fuit, spectare opera, quæ locassent ». A. M.

2. *Parcimoniam.* Sic diserte ait Mæcenas in politica oratione ad Augustum apud Dionem, LII, 35. Laudes parcimoniæ, quas hoc loco scripsit late Cicero, a Veterum scriptis derivavisse credendus est. Nam Catonis adversus luxum noti sunt sonitus. Lælii declamatio in luxum constat e Lucilianis versibus apud Cic. Fin. II, 8. Leges Romanorum sumptuariæ recensentur a Macrobio, Sat. II, 13. Athenæus, VI, 21, memorat inter eos, qui legem Fanniam sumptuariam studiose observaverunt, Scævolam, Tuberonem, et Rutilium, hujus dialogi personas. Quare haud scio, an Cicero unum vel plures ex his fecerit hoc in libro de parcimonia disputare. Ibidem Athenæus Romanorum parcimoniam laudat Posidonii verbis. Apud Plutarchum, de san. tuend. t. VI, p. 478, seditionum non minimam causam esse luxum nimiosque sumptus docet Crates. A. M.

Fides enim nomen ipsum[3] mihi videtur habere, quum fit, quod dicitur. *Nonius*, I, 94.

... In cive excelso atque homine nobili blanditiam, ostentationem, ambitionem, notam esse levitatis. *Id.* III, 27.

... Nullus est patriæ consulendi modus, aut finis bonis[4]. *Augustinus*, *Epist.* XCI, 3.

VIII. Admiror, nec rerum solum, sed verborum P. 28
etiam elegantiam. SI JURGANT[1], inquit[2]. Benivolorum

3. *Fides enim nomen ipsum*. De Off. I, 7, 23, est : « Credamusque, quia fit, quod dictum est, appellatam fidem » : et ad Famm. XVI, 10 : « Nostra ad diem dictam fient. Docui enim te, quod ἔτυμον haberet ». Hoc vero est *docere!* Meliora attulit Beierus ad l. l. de Officiis, videlicet verbi *fides* radicem esse πίθω : quod præter Salmasium de Usuris, quem laudat B. docent etiam J. G. Vossius, Etymol. L. L. p. 214; Lennep. Etymol. L. Gr. p. 905; Becmanus, Manud. ad L. Lat. p. 860; Martin. Lex. Philol. s. v. *Fides*. Monendum autem etiam, verbum *fio* comparandum esse cum græco φύω, unde latinum *fuo*, quod restat in illis Virgilii : *Tros Rutulusve fuat*. Vide Vossium l. c. p. 215; Becman. l. c. p. 472; Martinii Lex. Philol. v. *fio*. Ceterum post *ipsum* vocem *inde* excidisse apud Nonium suspiceris. Ma.

4. *Nullus est patriæ consulendi modus aut finis bonis*. Dat Maius locum Augustini integrum : « Cerne, quantis ibi laudibus frugalitas et continentia prædicetur, et erga conjugale vinculum fides, castique, honesti ac probi mores ». Augustinus, epist. XCI, 3. Post ipse addit : « Ita legebat in Cicerone etiam Nectarius ad Aug. ep. 90. Generatim Augustinus nos docet laudes frugalitatis et continentiæ, quæ in politicis libris recitatæ fuerunt : sed enim quid specialiter dictum fuerit, vix dubito, quin tradat Cicero, Off. II, 22, ubi dilaudat Africani, patrisque Paulli, abstinentiam in tot tantisque victoriis; itemque Mummii Achaici, fratris ejus, qui his dialogis interest. A. M.

VIII. 1. *Si jurgant*. Plenius adscribemus locum Nonii, ut a Dirksenio editus est in libro sæpius laudato : *Uebersicht*, etc. (p. 475-481) p. 476 : « Jurgium et lis hanc habent distantiam, quod jurgium levior res est; siquidem inter benivolos aut propinquos dissensio vel concertatio jurgium dicitur; inter inimicos dissensio lis appellatur. M. Tullius de Republ. lib. IV : *Admiror, nec rerum solum, sed verborum etiam elegantiam : Si jurgant, inquit. Benivolorum concertatio non lis, (ut) inimicorum, (sed) jurgium dicitur*. Et in sequenti : *Jurgare igitur Lex putat inter se vicinos, non litigare* ». Videlicet nostro loco habemus nonnisi duo priora legis verba, quæ in ed. Bip. Cic. t. XI, p. 444, ex restitutione Funccii ita se habet : « Sei. jourcant. adfines. finibus. recondeis. pretor. arbitros. tris. adeicitod. » Vide nostrum Excursum ad Cic. de Legg. I, 21, 55, p. 480-483. — Lex XII tabularum. A. M.

2. *Inquit*. Hanc et sequentem pas-

concertatio, non lis inimicorum, jurgium dicitur..... Jurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare. *Nonius*, V, 34.

... Eosdem terminos hominum curæ, atque vitæ: sic pontificio jure sanctitudo sepulturæ..... *Id.* II, 805.

... Quod insepultos reliquissent eos, quos e mari propter vim tempestatis excipere non potuissent, innocentes necaverint[3]. *Id.* IV, 158.

Nec in hac dissensione suscepi populi causam, sed bonorum. *Id.* XII, 4.

tiunculam de sepultura seu de jure manium hic colloco, quoniam Dionysius in Ambrosianis fragmentis, XX, 3, docet nos, hanc etiam curam fuisse romani censoris, ne quis inferiarum traditas a majoribus cærimonias desereret. Quænam autem hujus mutili loci sententia est? Utique Cic. Tusc. I, 12, excessu vitæ non deleri hominem, e pontificio jure et cærimoniis sepulchrorum intelligi ait. Sane is Tulliolæ suæ miris modis parentavit. Funebrem autem laudationem quamdam ab iis præteriri miror, qui Ciceronis scripta enumerant, de qua ipse auctor ad Q. fr. III, 8: « Serrani Domestici filii funus perluctuosum fuit a. d. IX kal. decemb. laudavit pater scripto meo ». Quam quidem laudationem hoc ipso anno, quo scribebat de rep. Tullius, habitam cognosces, si epistolarum chronologiam apud Wielandum aut Schützium consulueris. A. M. [Confert ad nostrum locum Sigonius Cic. de Amic. IV, 15: « Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum majorum, qui mortuis tam religiosa jura tribuerunt: quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur »: i. e. ait S. « si idem esset terminus hominum curæ atque vitæ ». Cf. Tusc. I, 12, 27. Ma.]

3. *Innocentes necaverint.* Dicit Athenienses duces crudeliter necatos, propterea quod post prælium ad Arginusas non excepissent naufragorum cadavera. Xenoph. Hist. I. Inferiarum autem politici prope omnes præ se curam tulerunt. Numæ legum de funeribus mentio apud Liv. I, 20. Tabulam decimam habuisse jura sepulturæ, e fragmentis cognoscimus. Polybius, VI, 6, ff. 53, sqq. inter bona reip. rom. instituta ponit funerum pompam et mortuorum laudationes; quæ scilicet laudationes utrum a Publicola inceperint, dubitat Dionysius, V, 17. Ejusmodi pietatem vulgo poetæ suadent. Solonis jura funebria sunt apud Plut. in Sol. 12; Lycurgi, apud eumdem Plut. in Lyc. 27. Apud Laertium, III, 48, Plato tria genera justitiæ statuit erga deos, homines et manes. Legesis eumdem Platonem, Reip. II, p. 366; Leg. I, p. 632, IV, p. 717, XII, p. 947, 958, sqq. Xenoph. Mem. Soc. II, 2. Inter Christianos lege Lactantium, Inst. VI, 12, et Augustinum de Cura ger. pro mortuis. Porro quod adtinet ad inferiarum utilitatem Plato in primo prædictorum locorum (Reip. II, p. 366) prorsus conspirat cum divina (?) auctoritate libri II, 12, 46 Macchabæorum. A. M.

P. 286 Non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil impertias juris, aut parum [4]. *Priscianus*, XV, *p.* 1014.

Cui quidem utinam vere fideliter abunde ante [5] auguraverim! *Nonius*, VII, 7.

IX. Ad quos quum accessit clamor et approbatio populi, quasi magni cujusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras? quos invehunt metus? quas inflammant cupiditates [1]? *Augustinus, de Civ.*

4. *Aut parum*. Locus hic tertio in libro satis apte concluderetur, nisi eum Priscianus diserte e quarto libro laudaret tam in editionibus, quam in vetere, quem inspexi, codice Vaticano. A. M.

5. *Cui quidem utinam vere fideliter abunde ante*. Ita fit conjectura in margine Plantinianæ; namque editiones aliæ habent *abundante*, aliæ *abundiente*. In codicibus, quantum vidi, desideratur hic Ciceronis locus. A. M.

IX. 1. *Quas inflammant cupiditates?* Hactenus Augustinus. Jam etsi invectio in poetas est apud Ciceronem, N. D. I, 16, III, 31; Tusc. II, 11, IV, 31; et quidem III, 2, partim similis huic loco; nihilo minus videntur mihi Sigonius et Vivesius jure hanc particulam posuisse in fragmentis librorum de Rep. tum propter verborum discrepantiam, tum propter incrementa sententiarum. Imitatur autem hanc reprehensionem poetarum Lactantius, I, 15. Ea scilicet Platonica est, ut observat etiam Augustinus, C. D. VIII, 13. Legesis ipsum Platonem, Reip. III, p. 391; Leg. IV, pag. 719; rursus Reip. X; nisi quod pag. 607 excipit hymnos in deos, laudationesque poeticas illustrium virorum. Hic autem oboritur haud absurda quæstio [cf. Præfat. § VI, pag. 18], utrum Jo. Saresberiensis, qui Policr. VII, 9, locum hunc continuat, Ciceronis opus de Rep. viderit, an potius usque huc quidem Augustinum interpolaverit, reliqua autem de suo addiderit. Sic igitur Saresberiensis: « Cicero quum de poetis ageret, ut diligentius audiatur, exclamat : clamor et adprobatio populi, quasi magni cujusdam et sapientis magistri, et qui ad commendationem sufficiat plausu suo, quos vult, facit authenticos. At illi, qui tantis laudibus efferuntur, quantas obducunt tenebras! quos invehunt metus! quas inflammant cupiditates! Hi stupra adulteriaque conciliant »; prosequitur alia ejusmodi. Tum e Terentio (Eunuch. II, 2), *qui*, ut ait, *præ ceteris placet*, exemplum illud profert adolescentis, qui in tabula spectans Jovem lascivientem, malo exemplo abutitur. Atqui ut ego credam Terentii sermonem super illa Jovis pictura reapse in quarto de Rep. exstitisse, illo maxime indicio utor, quod Augustinus, C. D. II, 12, postquam repetiit locum illum Ciceronis, quem cap. 10, pag. 291, n. 2, posui, Scipionem mox alloquens, ait: « et dignum fuit, ut Terentius vester flagitio Jovis optimi maximi adolescentium nequitiam concitaret? » Idem Augustinus, C. D. II, 7, ait: « quanto satius erat ad erudiendam ad justitiam [A. M. dedit *ad erudiendam justitiam*] juventutem, publice recitari leges deorum, quam laudari inaniter

Dei, II, 14; *Jo. Saresberiensis, Polycr.* VII, 9. P.287

leges atque instituta majorum!» Quis haud videt intelligi ab Augustino Tullium, qui ob erudiendam juventutem toto quarto libro laudavit leges atque instituta majorum? Atqui Augustinus ibi statim subdit historiam Terentiani juvenis: «hinc apud Terentium flagitiosus adolescens spectat tabulam quamdam pictam, etc.» Et quidem Augustinus passim eo secundo de C. D. libro remp. Ciceronis expilat. (Legesis etiam Confess. I, 16.) Jam quantum Terentius Scipionum, Læliorum, immo et Furiorum domibus jucundus fuerit ac familiaris, docet duplex Terentii vita, altera, quæ Donati creditur, altera item vetus et perbrevis, a me nuper edita Mediolani. Præter quam quod ipse Lælius apud Cic. de Am. 24 dicit Terentium familiarem suum. Quod vero ait Saresberiensis *comicus, qui præ ceteris placet*, id commode a Scipione æque ac Lælio dictum fuerit, quia scilicet Terentii fabulæ ab utroque prædictorum putabantur scribi. Cic. ad Att. VIII, 3; Quintil. Inst. X, 1; Donat. vit. Ter. Quin adeo ipse Terentius valde nobis auctor est, ut illa verba *comicus, qui præ ceteris placet* a Scipione aut a Lælio apud Lælium dicta credamus. Sic enim prolog. Adelph. «Nam quod isti dicunt malevoli, homines nobiles Eum adjutare, adsidueque una scribere: Quod illi maledictum vehemens esse existimant, Eam laudem hic ducit maximam, quum ILLIS PLACET, Qui vobis universis et populo placent, etc.» Sane *homines illi nobiles* Scipio et Lælius et Furius sunt, teste Donato in commentario ad prologum, quibus se placere gaudet comicus (namque in Donato pro *Furium Pium* scribere debemus *Furium Pilum*): apud Saresberiensem autem ipsi illi fortasse nobiles comicum sibi placere aiunt. Denique auget suspicionem meam, quod illa mentio Terentiani juvenis (a Saresberiensi citata) in quarto de Rep. exstiterit, locus alius Augustini, ep. XCI, 4: «illi doctissimi viri, qui remp. civitatemque terrenam, qualis eis esse debere videbatur, magis domesticis disputationibus requirebant, vel etiam describebant, quam publicis actionibus instituebant atque formabant, egregios atque laudabiles quos putabant homines, potius quam deos suos imitandos proponebant erudiendæ indoli juventutis. Et revera Terentianus ille adolescens, qui spectans tabulam pictam, etc.» Et statim post: «lege vel recole in eisdem libris (de Rep. ut nominatim appellantur priore epistolæ parte), quam prudenter disseratur, nullo modo potuisse scriptiones et actiones recipi comœdiarum, nisi mores recipientium consonarent. Ita clarissimorum virorum in rep. excellentium et de rep. disputantium auctoritate firmatur, etc.» Fieri tamen potest, ut Saresberiensis ex hac ipsa Augustini epistola occasionem ceperit connectendi Terentianum juvenem cum his, quæ apud eum præcedunt. Denique quæ mox sequitur in eodem Saresberiensi commendatio poetarum, quæque dicitur e Cicerone derivari; ea quidem apte in quarto de Rep. libro ab aliquo poetarum defensore recitata fuisset; sed enim haud scio, an pronius creditu sit, eam temere tribui Ciceroni a Saresberiensi. Certe ego totum tractum Angli auctoris, qui post Augustinianam auctoritatem porrigitur, a meo libro exsulare malui, quam committere, ut duodecimi sæculi sordes cum auro Tulliano miscere viderer. Quod si forte quædam interpo-

P. 289 X..... Quum artem ludicram scenamque totam probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt[1]. *Augustinus*, *de Civ. Dei*, II, 13.

Numquam comœdiæ, nisi consuetudo vitæ pateretur, P. 290 probare sua theatris flagitia potuissent[2]. Et Græci

latio est, quis vera a spuriis satis tuto separet? Nonne enim eruditi adhuc laborant in excernendis Tullianorum de gloria librorum reliquis, si quæ sunt apud Alcyonium? A. M. [Vid. annot. notr. ad A. M. Præfat. Mr.] — Hic collocat Maius verba Senecæ, epist. XLIX: « Negat Cicero, si duplicetur sibi ætas, habiturum se tempus, quo legat lyricos ».

X. 1. *Sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt.* De artis scenicæ initiis apud Romanos insignis copiosusque est Livii locus, VII, 2, ubi recte distinguit histriones ab actoribus Atellanarum; hosque postremos negat tribu moveri solitos: ex quo consequitur, ut tribu moverentur histriones, quod hic ait Cicero. De scenicis originibus librum Varronis memorant Servius, G. I, 19, et Censorinus, cap. 17, eoque, dum opus politicum componeret, fortasse usus est Cicero, ut colligo ex ep. ad Att. IV, 14. Frustra autem negat Macrobius, Sat. II, 10, histrioniam Romæ turpem fuisse. Idem nihilominus contra saltandi meditationem, nobilibus quibusdam familiarem, profert Scipionis nostri lautam particulam orationis, itemque breviorem Catonis: quas orationes sine dubio expilavit Cicero in hac invectione scribenda, præsertim quum eam recitet Scipio, Catonis discipulus. Sane recens erat Nasicæ Scipionis exemplum, qui lapideum theatrum fieri vetuerat. Confer Liv. epit. XLVIII; Vell. I, 15; Appian. B. C. I, 28; Valer. M. II, 4, 2; Augustin. C. D. I, 31; Oros. IV, 21. Profecto decuit Tullium in politico opere verba de theatro facere, cujus semper plurimam curam principes rerump. gesserunt. Conf. cod. Theod. XV, 7, de scenicis; Cassiod. Var. I, 20, III, 51, IV, 51, V, 42, VI, 4, VII, 10; Symm. ep. X, 4, 26, 28, etc. Bene vero est, quod Cicero theatri insaniam vituperat, quam Christianæ quoque ecclesiæ Patres tantis clamoribus ac veluti effusis totius ingenii fontibus deplorant, quos inter Augustinus in libris de C. D. Tertullianus, de Spectaculis; Arnobius, IV et VII; Salvianus, de G. D. VI, 2, 3, 11, seqq. A. M.

2. *Probare sua theatris potuissent.* Locum hunc rursus memorat Augustinus, ep. XCI, 4, ad Nectarium: *lege vel recole in eisdem* (de Rep.) *libris*, etc. ut scripsimus pag. 288, in nota. Quartum de Rep. librum fortasse respicit Tertullianus, de Spect. 18: « sæculari literatura lusoriam vel agonisticam scenam dispungunt; quod sint tragœdiæ et comœdiæ scelerum et libidinum auctrices, cruentæ et lascivæ, impiæ et prodigæ, etc. » Consonat autem sibi Cicero, Tusc. IV, 32: « de comœdia loquor, quæ, si hæc flagitia non probaremus, nulla esset omnino ». Universim vero Cicero,

quidem antiquiores [3] vitiosæ suæ opinionis quamdam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum [4], ut, quod vellet, comœdia, de quo vellet, nominatim diceret [5]..... Itaque quem illa non attigit? vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines improbos in republica, seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum læsit [6]. Patiamur; etsi ejusmodi cives a censore melius est, quam a poeta notari: sed Periclem, quum jam suæ civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli præfuisset, violari versibus, et eos agi in scena, non plus decuit, quam si Plautus noster voluisset, aut Nævius P. 291
Publio et Cnæo Scipioni [7], aut Cæcilius Marco Catoni maledicere....... Nostræ contra duodecim Tabulæ quum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset, sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri [8]. Præclare; judiciis enim, ac magistra-

summus philosophus et politicus egregius, romanos ludos, licet magnificos, pedibus trahit ac stomachatur ad Marium scribens (ad Fam. VII, 1), Crasso et Pompeio coss. nempe anno ante quam hanc in politicis libris vituperationem theatri recitandam curaret. A. M.

3. *Et Græci quidem antiquiores.* Recte dicit *antiquiores;* nam postea comœdorum licentia cohibita est. A. M.

4. *Apud quos fuit etiam lege concessum.* Hujus concessionis meminit Xenophon, Reip. Ath. cap. 2, 18, ita tamen, ut ne quis actor populo generatim malediceret. Maledicos illos poetas nominat Horat. Sat. I, 4, 1. Sed Plato sapientior theatrales fabulas magistratuum censuræ ante subjici jubet (Leg. VII, pag. 817) quam publice edantur; quæ prudens consuetudo nostrorum temporum est. Tum Leg. XI, pag. 935, vetat, addita pœna, ne quis poeta vel musicus nomini cujusvis civis detrahat. A. M.

5. *Nominatim diceret.* Tractus a verbis *et Græci* huc usque utrum sit Tullianus an potius Augustinianus, ambigo. A. M. [Equidem cum Lehn. existimo, Ciceronis sermonem esse ab Augustino in brevius contractum. MR.]

6. *Hyperbolum læsit.* Hi videlicet homines exagitantur in Aristophanis comœdiis. A. M.

7. *Publio et Cnæo Scipioni.* Illis, qui in Hispania perierunt. A. M.

8. *Infamiam faceret flagitiumve alteri.* Carmina famosa decemviralibus scitis fuisse vindicata, itemque adversus petulantiora convicia de atrocibus formulas constitutas injuriis ait

tuum disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingeniis, habere debemus; nec probrum audire, nisi ea lege, ut respondere liceat, et judicio defendere.......................... Veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scena vivum hominem, vel vituperari[9]. *Augustinus, de Civ. Dei*, II, 9.[9]

XI. Comœdia, imitatio vitæ, speculum consuetudinis, imago veritatis. *Donatus, de Comœd. et Tragœd.*[1]

P. 292 Et Æschines Atheniensis, vir eloquentissimus, quum adolescens tragœdias actitavisset[2], rempublicam capessivit; et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis et belli legatum ad Philippum Athenienses sæpe miserunt[3]. *Augustinus, de Civ. Dei*, II, 10[4].

Arnobius, IV, pag. 151; itemque Cassiodorus, Var. I, 31, sane prudentius et æquius quam I, 27, ubi theatris paullo liberiorem conviciandi licentiam concedit. A. M.

9. Locum hunc ipsum exhibet breviatum idem Augustinus, C. D. II, 12: « Romani, sicut in illa de republica disputatione Scipio gloriatur, probris et injuriis poetarum subjectam vitam famamque habere noluerunt, capite etiam plectendum sancientes, tale carmen condere si quis auderet ». A. M.

XI. 1. Silet Donatus, quonam in opere hæc Tullius dixerit: quæ tamen dici ab aliquo videntur, qui poetas in quarto de Rep. libro defenderit; et quidem fortasse a Lælio, qui præcipuus auctor fabularum Terentianarum vulgo creditus est, et paterna suaque amicitia Terentio junctus fuit. Cic. ad Att. VII, 3; de Am. 24. Jam quod ait Plutarchus an sen. ger. resp. et reip. ger. præcept. t. IX, p. 183 et 214 dictum fuisse Σκιπίωνα ὑποκριτὴν τῶν πράξεων, ποιητὴν δὲ Λαίλιον τὸν ἑταῖρον, id quidem ad Lælii consilia, quibus Scipio morem gerebat, refertur; verumtamen ex eadem fama Lælii poetantis manat. A. M.

2. *Adolescens tragœdias actitavisset.* De Æschine et de sequente Aristodemo lege Plutarchum, vit. Reth. X, cap. 6. A. M.

3. *Sæpe miserunt.* Hæc dici videntur in dialogo a persona defendente artem scenicam adversus Scipionem. Quod si hunc locum ipse Scipio recitat, vituperari ab eo Græcos puto, qui scenicæ arti honorem tribuerint. A. M.

4. Addit locum Maius ex Aristidis Quintiliani lib. II de Musica, sed longius arcessitum, et in ipso textu vix ferendum. J. V. L.

M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER QUINTUS

EPITOME

LIBRI QUINTI.

Conatus est, nec frustra, Villemanius noster immensos hiatus libri quinti complere (vide *la République de Cicéron*, t. II, p. 135, Paris, 1813), neque modo varias quibus hunc conflari suspicatur partes delineavit ac connexuit, verum etiam unamquamque partem, prout autumavit explicatam a Tullio, explicavit ipse, ac de singulis tam docte tamque præclare disseruit, ut amissi libri quinti nobis pæne tollatur desiderium. Quam ad luculentam dissertationem hortamur, ut recurrant quilibet Tullianos de Republica libros ad plenum nosse velint. Quæ quum nos longius abripiant, satis erit ostendere quæ sint præcipua libri quinti lineamenta, et quo ordine partes ejus dispositæ sint, ni fragmentorum adhuc exstantium indiciis fallamur.

Ineunte libro, ut ipse testatur Augustinus, luget Cicero mores priscorum Romanorum in pejus ruentes ac prope omnino perditos. Unde merito conjicitur Nostrum hic antiquas virtutes firmaque illa instituta depinxisse quæ Scipionis ætate nondum desueta, contra ingruentem morum corruptelam adhuc obnitebantur; tum ostendisse virtutes illas ex communi fonte ortas nempe e simplici vitæ cultu ac rerum rusticarum studio, unde non modo publicas opes, verum etiam temperantiam, fortitudinem et patriæ amorem derivare antiqui existimabant. Ita enim sentiebat P. Cato, qui sic initio operis de Re rustica : « Est interdum præstare mercaturis rem quærere ni tam periculosum scit; et item fœnerari, si tam honestum scit. Majores enim nostri hoc sic habuerunt, et ita in legibus posuerunt; furem dupli condemnari, fœneratorem quadrupli. Quanto pejorem civem existimarint fœneratorem quam furem hinc licet existimari : et virum bonum quum laudabant, ita laudabant, bonum agricolam bonumque colonum. Amplissime laudari existimabatur, qui ita laudabatur. Mercatorem autem strenuum studiosumque rei quærendæ existimo; verum (ut supra dixi), periculosum et calamitosum. At ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur; maximeque pius quæstus stabilissimusque consequi-

tur, minimeque invidiosus : minimeque male cogitantes sunt, qui in eo studio occupati sunt ».

Laudatis autem, ac pæne conclamatis antiquis virtutibus, per quas ad tantum laudis fastigium nomen romanum emerserat, vocatisque pereuntium in auxilium legibus, Cicero de reipublicæ institutis disseruit, neque ita tamen, ut omnia quæ ad leges pertinent excuteret, id nempe in peculiari de Legibus opere exsequutus est; verum quidquid ad juris administrationem et ad judiciariam potestatem attinebat, in eo de Republica opere prætermitti noluit, ut satis constat ex novis fragmentis ab A. Maio repertis. Remeat Noster ad paternam illam priscorum regum administrationem, qui judicia per se ipsi exercebant. Quum autem Lælium et Scipionem colloquentes adduceret, non potuit omittere coævi Gracchi legem qua ex senatorio ordine ad equestrem translata fuerat exercendi judicii potestas, enixe obstantibus Lælio et Scipione, quos firmissimos umquam habuit assertores senatoria auctoritas. Hanc quidem ibi descriptam ac defensam esse a Tullio verisimile est, quam tantis laudibus extollebat, quamque per vitam omnem tam vehementi tamque pertinaci studio prosequutus est. Tum e medio illo clarorum virorum cœtu exsurgentem haud dubie ostendit civem illum prudentia et eloquentia supereminentem omnes, principem senatus et patriæ, virtutibusque ac sapientia dignum qui rempublicam regeret ac tueretur. Hinc adductus est, ut quæ sint in Rep. oratoris partes exponeret. Verba enim a grammaticis servata ad disputationem ejusmodi tantummodo referri possunt. Ex his autem apparet hic Scipionem in rhetores invectum fuisse, eaque adhibuisse in captiosam damnosamque eloquentiam, quæ in Gorgia Platonis leguntur argumenta. Denique ex ultimo fragmento conjicitur Platonica illa sophismata, in modum ludi tantum adhibita, confutata esse, ingentesque tributas veræ eloquentiæ laudes.

M. T. CICERONIS FRAGMENTA EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO V.

I.[1] . . . .

Moribus antiquis res stat romana virisque [2]:

quem quidem ille versum vel brevitate, vel veritate, tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri præfuissent, aut fundare, aut tamdiu tenere potuissent tantam, et tam juste lateque imperantem rempublicam. Itaque ante nostram memoriam, et mos ipse patrius præstantes viros adhibebat, et veterem morem ac majorum instituta retinebant excellentes viri. Nostra vero ætas quum rempublicam sicut picturam accepisset egregiam, sed jam evanescentem vetustate[3], non modo eam coloribus P. 296

I. 1. Hic ipsa Augustini verba præposuit Maius, quæ sunt : « Quando respublica romana non jam pessima ac flagitiosissima, sed omnino nulla erat, secundum istam rationem, quam disputatio de Republica inter magnos ejus tum principes habita patefecit; sicut etiam ipse Tullius, non Scipionis, nec cujusquam alterius, sed suo sermone loquens, in principio quinti libri demonstravit, commemorato prius Ennii poetæ versu, quo dixerat, etc. A. M.

2. *Moribus antiquis res stat romana virisque*. Idem hic versus exstat in epistola M. Aurelii imp. apud Vulcatium in Cassii vita, cap. 5. A. M.

3. *Sed jam evanescentem vetustate.* Locum a verbis *nostra vero ætas* usque huc cit. a quinto de Rep. etiam Nonius voc. *vanum;* sed mendose *ut nostra;* nam *ut* particulam recte prætermittit Augustinus. Additur tamen *jam* ante *evanescentem* apud Nonium, quæ particula in Augustino desideratur. A. M.

iisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem ejus, et extrema tamquam lineamenta servaret[4]. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt virorum penuria : cujus tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam capitis quodam modo dicenda causa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rempublicam verbo retinemus, re ipsa vero[5] jam pridem amisimus[6]. *Augustinus*, *de Civ. Dei*, II, 21. P. 2..

P. 247 II. . . . . regale[1], quam explanationem æquitatis[2]; in

4. ***Et extrema tamquam lineamenta servaret.*** Cicero hoc ipso anno, quo de Rep. opus componebat, ad Atticum, IV, 16, scribens, qua in epistola de politicis ipsis libris loquitur, ait : « amisimus, mi Pomponi, non omnem modo succum ac sanguinem, sed etiam colorem ac speciem pristinam civitatis : nulla est resp. quæ delectet, in qua acquiescam ». Quæ verba tam similia huic procemio quinti libri sunt, ut ab illo, quod iis forte diebus scribebatur, in epistolam, aut contra ab epistola in procemium transfusa videantur. Mores Romanorum perditos, qui ansam civilibus bellis dederunt, poetica facundia narrat Lucanus, I, 158 sqq. A. M.

5. *Re ipsa vero*. Sch. scripsit cum edd. Fragmm. Cic. *reapse vero*, ut est de Finn. V, 10, 27; de Divin. I, 37, 81. Idem cum Villem. omisit extrema loci Augustiniani verba inde ab : *Hæc Cicero*. (Vide not. seq.) Mr.

6. *Jam pridem amisimus.* Addit Augustinus : « Hæc Cicero fatebatur longe quidem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de republica disputare ». Augustinus, C. D. II, 21. Confer etiam II, 25, 2. A. M. — *Amisimus*. Augustinus, C. D. II, 16 : « mala morum ita magna sunt, ut his doctissimi Romanorum viri, etiam stantibus urbibus, Resp. perire confirment ». Quis non sentit, ab Augustino spectari Ciceronis hunc locum ? Frustra igitur Maurini editores, dum ad Coqueum Vivesiumque Augustini interpretes respiciunt, in margine citant locum quemdam Plautinæ Persæ (IV, 4, 6 sqq.), quasi Augustinus de Plauto cogitaverit. Rerumpublicarum fortunam e morum inclinationibus pendere docet etiam Plato, VIII, p. 544. Sane et Carthaginis, quo tempore a barbaris eversa est, mores horribiles et probe belluinos ardentibus eloquentiæ suæ coloribus deformat Salvianus, G. D. VIII, 16, sqq. tum romani imperii corruptelas diu exsecratus, eique exitium in fine libri ominatus, *sola nos*, ait, *morum nostrorum vitia vicerunt*. A. M.

II. 1. Supplet Maius *nihil esse tam*.

2. *Quam explanationem æquitatis.* Verba facit auctor de priscis re-

qua juris erat interpretatio : quod jus privati petere solebant a regibus; ob easque causas agri, arvi, et arbusti, et pascui, lati atque uberes[3] definiebantur, qui essent regii[4], colerenturque[5] sine regum opera et labore, ut eos nulla privati negotii cura a populorum rebus abduceret. Nec vero quisquam privatus erat disceptator, aut arbiter litis : sed omnia con | ficiebantur judiciis regiis[6]. Et mihi quidem videtur Numa P. 248

gibus, qui judicia per se ipsi exercebant. Loquitur autem, ut credo, Manilius, cujus si ullæ fuerunt partes, qua de re dubitari nequit, eas fuisse defendendi laudandique juris necesse est; idque se facturum Manilius ipse innuit, de Rep. I, 13. A. M.

3. *Agri, arvi, et arbusti, et pascui, lati atque uberes.* Vid. Niebuhr. in Ind. Lat. v. *arvus.* Contra quem Steinack. ad h. l. ita disputat, postquam correxit *arvis et arbustis et pascuis :* « Scriptio codicis etsi aliquo modo ferri potest, minime tamen concinna est. Ferri autem illa tum demum aliquo modo possunt, si *arvi, arbusti, pascui* altero casu dici putamus; non ut adjectiva sint : quæ Niebuhrii sententia ut plurimum insolentiæ habet, ita nullis similium locorum auctoritatibus confirmari potest. Præstat vero maxime tertio casu, quem restitui *arvis, arbustis, pascuis;* cujus structuræ ignoratio imbecillam librarii mentem, simul in ejus, quod præcessit, *agri*, et casu, et terminatione defixam transversam egit ». Quem contra monet Nieb. in libello, quem inscripsit *Duplik*, etc. pag. 17, *arvus* et *arbustus* esse adjectiva, et utrumque esse in Forcellini Lexico. Ad vocem *arvus* laudat etiam Varr. de L. L. IV, 4, ubi est in cod. Flor. « a novando novalis. Ager arvus, et arationes, ab arando ». Utrumque adj. habet etiam Gesn. in Thes. qui ad v. *arvus* laudat Plaut. Truc. I, 2, 47, « non arvus hic, sed pascuus est ager ». Censor Jenens. (Ergbl. 1824, 41, p. 325. C. R. Th.) dicit, probavisse quidem Niebuhrium, adjectiva esse illa verba, sed nostro tamen loco ea durius posita esse neque ad morem Ciceronis. Quæ nobis quamquam vera videntur, noluimus tamen a scriptione codicis recedere, quum in re ad prisca tempora spectante uti etiam potuerit verborum formis paullo insolentioribus. Ad rem conf. Niebuh. R. G. I, pag. 258 sqq. II, p. 350, sqq. Ma.

4. *Qui essent regii.* Cod. *regi;* sed nos cum Heinr. rescripsimus *regii*, quod præstare dativo neminem non concessurum existimo. Et solet scriptor codicis simplex *i* ponere pro duplici v. c. III, 35, extr. *idem* pro *iidem*. Ma. — Reditus nimirum gratia; namque, ut observat Plinius, XVIII, 3, apud Romanos diu hoc solum vectigal fuit. Utitur autem hoc loco Cicero formulis atque appellationibus, ut puto, censoriis. Sane de his agri nominibus conferre licet Varronem, L. L. IV, 4; Isidor. Orig. XV, 13. A. M.

5. Cod. hab. *qui colerenturque.* Vult Maius *quique colerentur.*

6. *Judiciis regiis.* Scilicet a regibus ante Servium Tullium, qui primus, servatis sibi criminibus contra remp.

noster maxime tenuisse hunc morem veterem Græciæ regum[7]. Nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam tamen partem bella gesserunt, et P. 29
eorum jura coluerunt. Illa autem diuturna pax Numæ mater huic urbi juris et religionis fuit : qui legum etiam scriptor fuisset[8], quas scitis exstare[9] : quod quidem hujus civis proprium, de quo agimus || ......

III. Sed tamen ut bono patrifamilias colendi, ædificandi, ratiocinandi quidam usus opus est[1] ..... *Nonius*, IX, 5.

P. 253 .... SCIP... *ra*dicum seminumque cognoscere, num te offendet[2]? — MANIL. Nihil, si modo opus exstabit. — SCIP. Num id studium censes esse villici[3]? —

cetera judicia per minores magistratus exerceri voluit. Dionys. IV, 25. A. M.

7. *Et mihi quidem ... morem veterem Græciæ regum*. Cr. in censura hujus operis (Annall. Heidelbergg. 1823, 5, p. 67) scripsit *veterum*, laudatque ad rem locum Diotogenis Pythagorei de reguo apud Stobæum, Sermon. XLVI, p. 329, sq. et Aristotelis Polit. III, 14 [c. 9, p. 125, Schneider.] : οἱ βασιλεῖς... τὰς δίκας ἔκρινον, κ. τ. λ. Ma.

8. Cur *fuisset*? J. V. L.

9. *Quas scitis exstare*. Recole de Rep. II, 14, p. 154, n. 3. A. M.

III. 1. Fragmentum hoc a Nonio e quinto de Rep. citatum vel hic collocandum est, vel inter tertium quartumque libri caput. A. M.

2. *Num te offendet?* Videtur plena sententia fuisse : « si villicus studeat naturas radicum seminumque cognoscere, num te offendet? » Hic vero necnon in Noniano præcedente fragmento loquitur, ut censeo, Scipio cum Manilio ; quorum postremus quum rectorem reip. juberet prudentissimum juris fieri, in eoque plurimam operam ponere, respondet Scipio, id eatenus esse faciendum, quatenus vir politicus a procuranda rep. non impediatur. Quod confirmat villici et dispensatoris exemplo, quorum neutrum impedit, quominus muneris sui fines paullo liberius egrediatur, ita tamen, ut eos a quotidiana interim villicandi et dispensandi opera cessare vetet. Ad hunc Scipionis sermonem de jure pertinent illa, quæ se de hac re scripsisse in libris de Rep. ait Cicero ad Att. VI, 1, quæ scilicet nos retulimus in testimoniis. A. M.

3. *Num id studium censes esse villici?* Aptis utitur auctor similitudinibus. Nam et pro Plancio, 25 : « populus romanus deligit magistratus quasi reip. villicos ». Cetera ibidem cum hoc politico loco satis consentiunt. Nonnullis præterea scientia œconomica, id est, dispensatoris, videtur congruere cum politica, qua super re disputat Philodemus in opere de vitiis ac virtutibus, col. 7—8, citato Theophrasti œconomico, quod opus hactenus Aristoteli inscribebamus. Platoni quoque, Politic. p. 259, paterfamilias videtur

MANIL. Minime; quippe quum agri cultura sæpissime
opera deficiat. — SCIP. Ergo ut villicus naturam agri
P. 299 novit, dispensator literas scit[4]; uterque autem se a
scientiæ delectatione ad efficiendi utilitatem refert:
sic noster hic rector studuerit sane juri et legibus
cognoscendis; fontes quidem earum utique per | spexe- P. 254
rit; sed se responsitando[5], et lectitando, et scripti-
tando ne impediat, ut quasi dispensare rempublicam,
et in ea quodam modo villicare possit: summi[6] juris
peritissimus, sine quo justus esse nemo potest; civilis
non imperitus; sed ita, ut astrorum gubernator, phy-
sicorum medicus: uterque enim illis ad artem utitur,
sed se a suo munere non impedit[7]. Illud autem vi-
debit hic vir || ....

P. 199 IV.... *civi*tatibus, in quibus expetunt laudem P. 300
optimi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. Nec
vero tam metu pœnaque terrentur, quæ est constituta
legibus, quam verecundia; quam natura homini de-
dit, quasi quemdam vituperationis non injustæ timo-
rem. Hanc ille rector rerumpublicarum auxit opinio-
nibus, perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor
cives non minus a delictis arceret, quam metus. At-
P. 200 que hæc | quidem ad laudem pertinent, quæ dici latius
uberiusque potuerunt[1].

similis politico homini aut regnanti. A. M.

4. *Dispensator literas scit.* Idcirco Celso apud Columellam, I, 8, villicus illiteratus placet, et qui sæpius nummos domino, quam librum, affert.

5. *Sed se responsitando.* Vocabulum proprium respondentium de jure. A. M.

6. *Summi juris.* Quonam pacto summum jus hic a civili distinguatur, quærent docti leguleii. Summo quidem jure agimus, quum litem e legum formula, non ex arbitri æquitate, definiri postulamus. Cf. de Leg. I, 6.

7. *Sed se a suo munere non impedit.* Ita se gessisse Africanum nostrum diximus de Rep. I, 18, pag. 54, in notis. Sic autem jubet Polybius in præceptis artis imperatoriæ, IX, 20, necnon Strabo, I, p. 24. Apte vero ad hunc Tullii locum Celsus in proœmio ait: « nec agricolam, nec gubernatorem disputatione, sed usu, fieri ». A. M.

IV. 1. *Quæ dici latius uberiusque*

V. Ad vitam autem usumque vivendi ea descripta ratio est justis nuptiis, legitimis liberis, sanctis Penatium deorum Larumque familiarium[1] sedibus, ut omnes et communibus commodis, et suis[2] uterentur; nec bene vivi sine bona republica posset, nec esse quidquam civitate bene constituta beatius. Quocirca permirum mihi videri solet, quæ sit tanta doc || ...

VI. Ut enim gubernatori cursus secundus, medico P.301
salus, imperatori victoria[1]; sic huic moderatori reipublicæ beata civium vita proposita est; ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit. Hujus enim operis, maximi inter homines atque optimi, illum esse perfectorem volo. *Cicero ad Att.* VIII, 11.

potuerunt. Hinc vides auctorem varias scripsisse politicæ scientiæ technas, quibus rector reip. uti debet. A. M.

V. 1. *Larumque familiarium*. « Cod. ait A. Maius, *Larumque familiarum* : nisi mavis *familiarium* ». Posterius necessarium est, ideoque receptum ab Heinr. Sch. St. et Lehn. Solebat enim Cicero dicere *Lar familiaris*, *Lares familiares*, numquam *Lar familiæ*: vid. or. pro Quint. 27, 85; in Verr. III, 11, 27; pro Dom. 41, 108. De scriptione *Larum*, quam nunc quidem præferendam existimo, vid. quæ monui ad Cic. de Legg. II, 11, 27, pag. 237, ibique in primis Schneider. Lat. Formenl. I, p. 256 : de scriptione Penatium eumdem, p. 252. Ad rem v. Creuz. Antt. Romm. p. 69, qui item scribi vult *familiarium*. Obiter moneo, *sanctis* esse i. q. *sancitis*, neque vero adjectivum. Mr.

2. *Et suis uterentur*. Id nimirum sapienter contra Platonem, qui commoda omnia fecerat communia, urget Aristoteles, Reip. II, 5, evidenter ostendens, ea partim debere esse communia, partim privata; secus nullam propemodum esse civitatem; sicuti nullus concentus erit, siquis symphoniam eo redigat, ut sit unius vocis sonus; aut sermonem numerosum, ut sit pes unus. A. M.

VI. 1. *Imperatori victoria*. Sic Diotogenes Pythagoricus in libro de regno, cujus amplum fragmentum est apud Stobæum, lib. XLVI, p. 330: κυβερνάτα μὲν γὰρ ἔργον ἐντὶ τὰν ναῦν σώζεν· ἀνιόχω δὲ τὸ ἅρμα· ἰατρῶ δὲ τὼς νοσέοντας· βασιλέως δὲ καὶ τῶ στρατηγῶ τὼς ἐν πολέμῳ κινδυνεύοντας. Tanta autem similitudo est reliqui ejus fragmenti cum hoc Tulliano, ut lectum arbitrer a Cicerone Diotogenem. Lactantius quoque, Inst. VII, 3, imitatur de more Tullium : « tamquam dominus domum, navim gubernator, auriga currum, regit ». Utiliter legeris, quæ de gubernatore ait Socrates apud Xenoph. Memor. III, 6. Magis tamen crediderim, a Tullio rectorem suum exactum fuisse ad eam formam, quam Plato in suo politico exhibet, quem virum ipse φύλακα passim appellat.

...Et ubi est, quod et vestræ literæ illum laudant patriæ rectorem, qui populi utilitati magis consulat, quam voluntati[2]? *Augustinus*, *Ep*. CIV, 7.

P. 302 ...Alendus est gloria... princeps civitatis... *Augustinus, de Civ. Dei*, V, 13; *Jo. Saresberiensis, Policr.* VIII, 5; *Petrus Pictaviensis, Epist. ad calumn. Bibl. PP. Lugd. t.* XXII, *p*. 824.

Tum virtute, labore, industria quæreretur summi viri indoles; nisi nimis animose ferox natura illum nescio quo..... *Nonius*, IV, 2.

Quæ virtus fortitudo vocatur; in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio. *Id*. III, 70.

VII. Marcellus[1] ut acer et pugnax; Maximus ut consideratus et lentus..... *Id*. IV, 281.

Qui comperit[2] ejus vim, et effrenatam illam ferociam..... *Id*. VIII, 55.

Quod non modo singulis hominibus, sed potentissimis populis sæpe contingit. *Id*. IV, 90. P. 303

Confer etiam, quæ de magistratu dicit libro Legum sexto. A. M.

2. *Quam voluntati?* Non est dubitandum, quin hoc loco Augustinus intelligat Tulliani quinti libri virum politicum. Respondet enim illa epistola Nectario ethnico, cujus literæ ad Augustinum mentionem habent manifestam operis de Rep. A. M.

VII. 1. *Marcellus*, etc. Ad h. l. C. Sigonius: Diversas principum virtutes inter se comparat, atque ambas utiles esse reip. videtur innuere, ferocitatem nimirum et lentitudinem. Id quod M. Marcelli et Qu. Maximi exemplo confirmat: quorum Punico bello periculosissimo alter audacia, alter cunctatione, unde etiam Cunctatoris nomen invenit, plurimum oppressæ reip. profuit. Itaque de Marcello in Bruto dixit Cicero post Cannensem illam calamitatem primum Marcelli ad Nolam prælio populum se romanum erexisse: in Catone vero, Maximum Annibalem juveniliter exsultantem patientia sua mollivisse. Mr.

2. *Qui comperit*, etc. Patricius ad h. l. ita: Sic Salogæ liber et aliorum. Sigonius pro *comperit*, *compescit*, et pro *illam ferociam*, *illius ferociam*. Ego haud scio an legendum sit potius *compressit* pro *comperit*, intelligendum autem vel de P. Mucio Scævola cos. qui Ti. Gracchum, trib. plebis, acriter tum in senatu, tum in concione restitit: vel potius de P. Cornelio Nasica, qui privatus ejusdem Gracchi ferocitatem manu compressit, eumque occidit. Nam de Gracchi morte in his de Rep. libris fuisse mentionem testatur lib. II, cap. 21 Civit. Dei. Mr.

... Orbi[3] terrarum comprehensos. *Carisius*, I, 112.

... Quod molestias senectutis suæ vestris familiis impertire posset. *Nonius*, I, 170.

VIII. Ut Menelao Laconi quædam fuit suaviloquens jucunditas.... *Seneca apud Aulum Gellium*, XII, 2.

Breviloquentiam in dicendo colat[1]. *Ibid.*

Quumque nihil tam incorruptum esse debeat in republica, quam suffragium, quam sententia; non intelligo cur, qui ea pecunia corruperit, pœna dignus sit; qui eloquentia, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus mali facere videtur, qui oratione, quam qui pretio judicem corrumpit; quod pecunia corrumpere prudentem nemo potest, dicendo potest[2]. *Ammianus Marcellinus*, XXX, 4.

P. 304 Quæ quum Scipio dixisset, admodum probans Mummius (erat enim nimis odio quodam rhetorum
P. 305 imbutus)..... *Nonius*, XII, 13.

3. *Orbi* in sexto casu pro *orbe* scribit Rutilius apud Charisium ibidem. Num ergo apud Ciceronem quoque loquitur hic Rutilius, cujus idcirco sermonem belle imitatur auctor? A. M. — *Orbi terrarum comprehensos*. De ablativo *orbi* vid. C. L. Schneider. Lat. Formenl. I, pag. 230. Hoc fragmentum posuit Sch. post sequens: tertium autem ab hoc ex Seneca apud Gellium omisit, quia est in fragmentis dudum editis. Mr.

VIII. 1. *Breviloquentiam in dicendo colat.* Hi loci a Seneca laudati collocantur in quinto libro propter illud fragmentum quod Nonius citat e quinto, quodque a nobis postremum ponitur, in quo fragmento sermo esse videtur de rhetoribus. De Menelai eloquentia Homerus, Iliad. Γ, 213; Gellius, VII, 14; Cicero, Brut. 13. Eloquentia principibus maxime ornamento est (Cic. Fin. IV, 22); quare princeps reip. ea debet instrui. A. M.

2. *Dicendo potest.* Contra rabulas, qui captiosa eloquentia judicibus illudunt, causasque iniquas tuentur, graves pœnas decernit Plato in fine libri Legum undecimi; quem æmulari hoc loco Tullius videtur. De captiosa damnosaque eloquentia legatur Plato in Gorgia, cum Cic. de Or. II, 7, et de Invent. I, 1; Sext. Emp. contra rhet. seu lib. II; Dion. LII, 15; Pollux, IV, 4, 2. Denique Quintilianus declam. CCLXVIII Tullii politicam invectionem contra eloquentiam imitari videtur aut exscribere: « civitatum status scimus ab oratoribus esse conversos: sive illam Atheniensium civitatem quondam late principem intueri placeat, accisas ejus vires animadvertemus vitio concionantium: sive populi romani statum excutere voluerimus, nonne gravissimas seditiones, nonne turbidissimas conciones eloquentissimus quisque habuit? Nonne illi Gracchi ad evertendam remp. his veluti armis succincti accesserunt? etc. » A. M.

M. T. CICERONIS

DE REPUBLICA

LIBER SEXTUS

SCHOLION

LIBRI SEXTI.

Platonem, Stoicæ quidem sectæ principem, sex libros constituisse, qui de Republica inscribuntur, scripsit Macrobius. (Cf. Macrobii Comment. in Somn. Scip. lib. I, c. 1.) Constat etiam, Ciceronem totidem de Republica volumina confecisse. Perspicuum autem est, in hoc inter se utrumque interesse. Ille enim, quemadmodum respublica gubernanda sit, præcepta tradidit. Hic vero qualiter a majoribus esset instituta, disseruit. Inter se nimirum hæc est servata imitationis similitudo. In suorum namque operum extremo de animæ immortalitate, de cælestibus circulis, orbibus et globis uterque disputavit, sed Plato quemdam natione, Pamphilum, cui nomen Er fuerat, hac ut de re loqueretur, introduxit. Is enim, ut disertissimi Macrobii (conf. l. l. pag. 4 ed. Gronov.) plana sententia est, tot in prælio, dum pro patria pugnaret, accepit vulnera, quod cunctis exstinctus esse videbatur. Post autem duodecimum diem, dum cum aliis, una secum occisis, ultimo esset honorandus igne, ipsum de animarum æternitate, de siderum stellarumque cursu, de globorum situ, et denique de præmiis bene de republica meritis in cælo destinatis narrantem vitæ restituit Platonica persuasio.

Cicero vero, quum hoc etiam idem declaraturus esset, e somno dormientem excitari, quam vita privatum reviviscere maluit. Publium namque Scipionem assumpsit, et hæc omnia, quum Carthaginem petens ad quartam legionem tribunus a Manilio tum consule destinatus apud Masinissam regem, hospitatus esset, quum a patre suo Paullo Æmilio, tum abavo, majore Africano, se per quietem habuisse simulavit. Postremi igitur libri Ciceronis de Republica pars hoc opus est; potestque iis, quæ antecedentia sunt, hoc pacto subnecti. Quum Lælius, P. Scipio, Fylus, Manilius et alii plures eos, qui de republica bene meriti fuerant, simul commemorarent, in Nasicæ denique mentionem inciderunt, conquerebaturque Lælius, nullas ei statuas in publico in interfecti tyranni remunerationem locatas,

atque respondit Scipio post alia multa hæc verba: « sed quamquam sapientibus conscientia factorum egregiorum amplissimum virtutis est præmium, tamen illa divina virtus, non statuas plumbo inhærentes, nec triumphos arescentibus lauris, sed stabiliora quædam et viridiora præmiorum genera desiderat. Quæ tandem ista sunt, inquit Lælius. Tum Scipio, Patimini me, quum jam tertium diem feriati sumus. Tandem Lælii verbis victus Scipio sic exorsus est: Quum in Africam venissem ».

M. T. CICERONIS
FRAGMENTA
EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO VI.

307 I.... TOTAM igitur exspectas prudentiam[1] hujus rectoris, quæ ipsum nomen hoc nacta est ex providendo. *Nonius*, I, 198.

Quamobrem se comparet hic civis ita necesse est, ut sit contra hæc, quæ statum civitatis permovent, semper armatus[2]. *Id.* IV, 64.

Eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios[3], seditio dicitur. *Id.* I, 96; *Servius ad Æn.* I, 149.

Et vero in dissensione civili, quum boni plus quam multi valent, expendendos cives, non numerandos puto. *Nonius*, XII, 4.

Graves enim[4] dominæ cogitationum libidines infi-

I. 1. *Totam igitur exspectas prudentiam.* Victorinus procem. ad Cic. rhet. ait: « virtus in Rhetoricis a Cicerone dicitur, quæ sapientia, in libris vero de Rep. illa virtus dicitur, quæ prudentia ». Respicit igitur Victorinus vel hunc locum, vel lib. II, 40. Augustinus autem, C. D. XIX, 4, 4, hunc ipsum locum tacite spectans, scribit, *quæ prudentia dicitur.* A. M.

2. *Semper armatus.* De commutationibus rerump. dicturum se Cicero promisit, I, 40, itemque de conservandis civitatibus, II, 39. Idem Cic. Fin. V, 4, ait, Aristotelem et Theophrastum docuisse, qualem in rep. principem esse conveniret; hoc amplius Theophrastum, quæ essent in rep. inclinationes rerum, etc. En quibus exemplaribus ipse Cicero usus est. A. M.

3. *Quod seorsum eunt alii ad alios.* Forte *ab aliis.* J. V. L.

4. *Graves enim*, etc. Ad hoc fragmentum C. Sigonius hæc adnotavit: «Libidines prudentiæ, immo vero omni virtuti atque officio, inimicas, frænandas, videtur significare. Hanc etiam

nita quædam cogunt atque imperant : quæ quia nec expleri, nec satiari ullo modo possunt, ad omne fa-
P. 308 cinus impellunt eos, quos illecebris suis incenderunt. *Nonius*, V, 13.

II. Quod quidem eo fuit majus, quia quum causa pari collegæ essent, non modo invidia pari non erant, sed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur[1]. *Id.* IV, 150; *Gellius*, VI, 16.

.... Qui numero[2] optimatum et principum obtulit his vocibus; et gravitatis suæ liquit illum tristem et plenum dignitatis sonum. *Nonius*, IV, 455.

.... Ut, quemadmodum scribit ille, quotidiano[3] in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis descenderent. *Id.* IX, 16.

.... In his, ut meministis[4], concursu levissimæ multitudinis et ære congesto funus desubito esset ornatum. *Id.* XII, 1.

quæstionem tractavit in Politicis Plutarchus, qua docuit, neminem perturbatione adduci ad rempublicam administrandam debere : quod exemplo C. Gracchi perniciosum esse et reipublicæ, et rectori ejus confirmat ». Mr.

II. 1. *Gracchi caritas deprecabatur.* Agitur de severis censoribus Claudio et Graccho (patre turbulentorum Gracchorum), quorum prior post magistratum quum a centuriis damnaretur, alter professus est, se in exsilium cum illo iturum; qua caritate pœnam collegæ a populo deprecatus est. A. M.

2. *Qui numero.* Ita Non. et edd. Cic. Victor. Car. Steph. et Sylburg. Reliquæ, quæ ad manum sunt, habent *numeros*. Mr.

3. *Quotidiano.* Hic ablativus pro *quotidie* alibi non legitur apud Cic. Vid. Parei Lex. Cr. p. 1655. Mr.

4. *In his, ut meministis,* etc. Sigonius ad h. l. ita : « Exemplum hoc est honoris habiti præstanti in rep. viro mortuo, quod ab eo sancte remp. administratam esse populus intelligeret. Est autem honor ei similis, quo P. Valerium Poplicolam et Agrippam Menenium et Q. Fabium Rullianum, viros reip. studiosissimos et eo nomine populo jucundissimos, esse affectos accepimus. Mortuis enim illis æs populi liberalitate ad funeris magnificentiam est congestum. De cujus autem hic funere intelligat, nihil habeo comperti : de recenti quidem re loqui videtur, siquidem ait : *ut meministis*. De illis autem quum alii, tum Apuleius in Apologia prima : *Poplicola, regum exactor, et Agrippa, populi reconciliator, quorum funus ob tenues opes a populo romano collatis sextantibus adornatum est* ». Patricius correxit *ni his* pro *in his*. Quid vero sibi vult in ed. Sch. correctio *aere* pro

Firmiter enim majores nostri stabilita matrimonia esse voluerunt[5]. *Non.* XI, 24; *Priscian.* XV, *p.* 1010.

Oratio exstat Lælii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum diis immortalibus grata sint, Samiæque, ut ibi scribit, capedines[6]. *Nonius*, IV, 434[7].

are? Villem. omisit *et* ante *are*. Mr.

5. *Matrimonia esse voluerunt.* Augustinus de bono conjugii, cap. 7 : « non licet more romano nec superducere, ut amplius haberi quam unam vivam ». A. M. — *Firmiter*, etc. De hoc loco ex censoris Lips. sententia ad lib. IV referendo monuimus ad IV, 7, et de loco seq. *Oratio exstat*, etc. vid. annot. nostram ad A. Maii scholion de quarti libri fragmentis libro quarto præmissum. Sigonius ad h. l. hæc : « Hoc loco nescio quomodo de jure uxorio colendo videtur egisse, ac majorum prudentiam extulisse, qui firmiter matrimonia stabiliverint, quod a Romulo fuisse institutum docet in secundo libro Historiarum Dionysius. Adeo enim firmata inter virum et uxorem connubii jura esse ab eo scribit, ut per quingentos ac viginti annos divortium nullum Romæ auditum sit; qui autem primus uxori nuntium remiserit, is se liberorum quærendorum causa id facere, sterilitatem uxoris causatus, apud censores juraverit». Mr.

6. *Capedines.* Vexatus in codd. Nonii locus. Verba *oratio exstat*, vel *est*, absunt a Vaticanis codd. itemque a Plantin. editione. Vox *Læli* item corrupta est, *Ledi* et *Leni;* tres tamen codices habent *Læli*, nullus *Lælii.* Cuncti codd. pro *simpuvia* habent *si imperia;* item pro *is scribit*, habent *ibi scribit*, quod retineo. Unus corrupte *ibit;* alter pro *lib. VI* habet *lib. III.* Unus denique prætermittit totum exemplum. Quæstio autem eruditorum est, num hic *Læli* sit secundus casus an quintus. Sane secundus casus ita scribitur in antiquis codd. hic autem sermonem fieri de Lælii oratione satis arguitur e Cic. N. D. III, 2 et 17 [vid. ib. p. 560 ed. nostr. et Mos. Ca.], quibus in locis appellatur de religione nobilis et aureola Lælii oratiuncula, in qua mentio erat capedunculorum Numæ. Licet autem arbitrari, Ciceronem in hoc loco politico loquutum esse copiose et pro dignitate de religione, sine qua resp. perseverare non potest. Cic. N. D. I, 2; Leg. I, 7, 21. A. M.

7. Priusquam huc veniat, Maius varia ponit fragmenta quæ sequuntur: « Imitatione Platonis Cicero de Republica scribens, locum etiam de Eris Pamphyli reditu in vitam, qui, ut ait, rogo impositus revixisset, multaque de inferis secreta narrasset, non fabulosa, ut ille, assimilatione commentus est, sed solertis somnii rationabili quadam imaginatione composuit, videlicet scite significans, hæc quæ de animæ immortalitate dicerentur cœloque, somniantium philosophorum esse commenta, nec fabulas incredibiles, quas Epicurei deridebant, sed prudentium conjecturas. Insinuat, Scipionem illum, qui, Carthagine subjugata, cognomen familiæ peperit Africanum, huic Scipioni, Paulli filio, futuras a propinquis insidias et fatalis metæ denuntiare curriculum, quod necessitate numerorum in vitæ perfectæ tempora coarctetur; ponitque illum

III..... Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa

ætatis suæ quinquagesimo ac sexto anno, duobus in se coeuntibus numeris, absolutam cælo animam, unde acceperat, redditurum, etc. » Favonius Eulogius comm. ad somn. Scip. « Nonnulli nostri, propter quoddam præclarissimum loquendi genus, et propter nonnulla, quæ veraciter sensit, amantes Platonem, dicunt, eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse. Quod quidem sic tangit in libris de Republica Tullius, ut eum lusisse potius, quam id, quod verum esset, affirmet dicere voluisse. Inducit enim hominem revixisse, et narrasse quædam, quæ Platonicis disputationibus congruebant. » Augustinus, C. D. XXII, 28 : « In hoc vel maxime operis similitudinem servavit imitatio, quod, quum Plato in voluminis (de Rep.) conclusione a quodam vitæ reddito, quam reliquisse videbatur, indicari faciat, qui sit exutarum corporibus status animarum, adjecta quadam sphærarum vel siderum non otiosa descriptione, rerum facies non dissimilia significans a Tulliano Scipione per quietem sibi ingesta narratur ». Macrobius in Somn. Scip. I, 1 : « Hunc ordinem Tullius non minore judicio reservans, quam ingenio, repertus est. Postquam in omni reip. otio ac negotio palmam justitiæ disputando dedit, sacras immortalium animarum sedes, et cælestium arcana regionum in ipso consummati operis fastigio locavit, indicans, quo his perveniendum, vel potius revertendum sit, qui rempublicam cum prudentia, justitia, fortitudine ac moderatione tractaverint. Sed ille Platonicus secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio; qui, quum, vulneribus in prælio acceptis vitam effudisse visus, duodecimo die demum inter ceteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima, seu retenta, quidquid emensis inter utramque vitam diebus egerat videratve, tamquam publicum professus indicium, humano generi enuntiavit. Hanc fabulam Cicero licet ab indoctis, quasi ipse veri conscius, doleat irrisam, exemplum tamen stolidæ reprehensionis vitans, excitari narraturum, quam reviviscere, maluit ». Id. ib. « Ac priusquam somnii verba consulamus, enodandum nobis est, a quo genere hominum Tullius memoret vel irrisam Platonis fabulam, vel, ne sibi idem eveniat, non vereri. Nec enim his verbis vult imperitum vulgus intelligi, sed genus hominum veri ignarum, sub peritiæ ostentatione philosophum: quippe quos et legisse talia, et ad reprehendendum animatos constaret. Dicemus igitur et quos in tantum philosophum referat quamdam censuræ exercuisse levitatem, quisve eorum etiam scriptam reliquerit accusationem, etc. Epicureorum tota factio, æquo semper errore a vero devia, et illa existimans ridenda quæ nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit naturæ seria. Colotes vero inter Epicuri auditores famosior et loquacitate notabilior, etiam in librum retulit, quæ de hoc amarius reprehendit. Sed cetera, quæ injuria notavit, si quidem ad somnium, de quo hic procedit sermo, non attinent, hoc loco nobis omittenda sunt: illam calumniam persequemur, quæ, nisi supplodatur, manebit Ciceroni cum Platone communis. Ait, a philosopho fabulam non oportuisse confingi : quoniam nullum figmenti genus veri professoribus conveniret. Cur enim, inquit, si rerum cælestium notionem, si habi-

factorum egregiorum amplissimum virtutis est præmium[1]; tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhærentes[2], nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quædam et viridiora præmiorum genera de-
315 siderat[3]. — Quæ tandem ista sunt? inquit Lælius[4].— Tum Scipio, Patimini me, inquit, quoniam tertium diem jam feriati sumus[5]..... *Macrobius*, *in Somn. Scip.* I, 4.

tum nos animarum docere voluisti, non simplici et absoluta hoc insinuatione curatum est, sed quæsita persona casusque excogitata novitas, et composita advocati scena figmenti, ipsam quærendi veri januam mendacio polluerunt? Hæc quoniam, quum de Platonico Ere jactantur, etiam quietem Africani nostri somniantis incusant, resistamus urgenti, et frustra arguens refellatur, etc. » Idem, cap. 2. « Scipionem hæc occasio ad narrandum somnium provocavit, quod longo tempore se testatus est silentio condidisse. Quum enim quereretur, nullas Nasicæ statuas in publico in interfecti tyranni remunerationem locatas, respondit Scipio post alia in hæc verba: ...Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est præmium; tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhærentes, nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quædam et viridiora præmiorum genera desiderat. Quæ tandem ista sunt, inquit Lælius? Tum Scipio, Patimini me, inquit, quoniam tertium diem jam feriati sumus... et cetera, quibus ad narrationem somnii venit, docens, illa esse stabiliora et viridiora præmiorum genera, quæ ipse vidisset in cælo bonis rerumpublicarum servata rectoribus ». Idem, cap. 4.

III. 1. *Virtutis est præmium*. Conf. Platonem, Reip. X, p. 608; Servium, Æn. I, 604. A. M.

2. *Non statuas plumbo inhærentes.* Catoniana sententia hæc est. Noluit enim Cato sibi statuam poni, quod diceret, malle se jam quæri, cur non, quam cur sibi statua esset posita; Plut. Reip. ger. pr. t. IX, p. 263, et Apophth. t. VI, p. 750. In eamdem fere sententiam loquitur etiam Mæcenas ad Augustum apud Dionem, LII, 35. Confer Catonis dictum apud Frontonem de fer. als. II. Cur statuæ poni debeant bene meritis de rep. viris exponit Symmachus, ep. X, 32. A. M.

3. *Et viridiora præmiorum genera desiderat.* Intelligit immortalem bonorum vitam. Jam ad hanc perpetuam, quam ipse hoc in libro tuitus erat, bonorum vitam respicit Cicero ad Att. X, 8, quum ait: « tempus est, nos de illa perpetua jam, non de hac exigua, vita cogitare ». Præterea quod Lactantius dicit, Inst. III, 12, de immortalitate, nempe ipsam solam summum esse bonum, id fortasse ex hoc sexto libro sumitur. A. M.

4. *Inquit Lælius.* Platonica admiratio sive interrogatio, quæ fit Reip. X, p. 608, a Glaucone, ante quam Socrates disputationem ingrediatur de immortalitate animorum. A. M.

5. *Quoniam tertium diem jam feriati sumus.* Feriis nimirum Latinis; itaque proprie loquitur. A. M.

IV. Quum in Africam venissem, M'. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum; nihil mihi potius fuit, quam ut Masinissam convenirem, regem familiæ nostræ justis de causis amicissimum[1]. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrymavit, aliquantoque post suspexit in cælum; et,
P. 316 « Grates, inquit, tibi ago, summe sol, vobisque, reliqui cælites[2], quod, antequam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo discedit[3] illius optimi atque invictissimi viri memoria ». Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra republica percunctatus est; multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumptus est dies. Post autem regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus[4], quum senex nihil nisi de Afri-

IV. 1. *De causis amicissimum*. Quia scilicet Masinissa ab Africano superiore in regnum fuerat restitutus, adjecta partim ditione Syphacis, App. Pun. 32. Ter autem ad Masinissam ivisse Scipio videtur; primum missus a Lucullo, cujus erat in Celtiberia legatus, ad petendos elephantos et auxilia, App. Pun. 71, et Val. M. V, 2, ext. 4. Iterum, ut hic in somnio dicitur. Tertio, moriente jam Masinissa, ad ejus regnum inter filios dividendum; quamquam fata Masinissæ videntur Scipionis adventum præoccupavisse, Valer. Max. loco prædicto. Malim tamen credere unum esse secundum tertiumque adventum; Ciceronis autem Valeriique narrationes paullulum variare. Ma.

2. *Reliqui cælites*. Ad v. *reliqui cælites*, i. e. stellæ, planetæ in primis, conferri potest Lactant. II, 5: « Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant, quum etiam ipsi philosophi Stoici in eadem sint opinione, ut omnia cælestia, quæ moventur, in deorum numero habenda esse censeant; siquidem Lucilius Stoicus apud Ciceronem sic loquitur [de N. D. II, 21, 54]: Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni æternitate convenientiam temporum non possum intelligere sine mente, ratione, consilio. Quæ quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere ». A. M.

3. *Ex animo meo discedit*. Ed. Asc. 1, et, ut annotavit Verb. codd. nonnulli *discessit*. Pith. *recedit*. Quod ait A. M. lectionem Grævianam *descendit* habere quodammodo patrocinium Virgilianum, Ecl. I, 64, de eo patrocinio ipse viderit: nobis certe nullum plane videtur. Ma.

4. *In multam noctem produximus*. Locum citat Fronto exempl. eloc. voc. *in noctem*. A. M.

cano loqueretur, omniaque ejus non facta solum, sed etiam dicta meminisset.

V. Deinde, ut cubitum dicessimus, me et de[1] via, et qui ad multam noctem vigilassem, arctior, quam solebat, somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus loquuti : fit enim fere, ut cogitationes[2] sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius[3], de quo videlicet sæpissime vigilans solebat cogitare et loqui) Africanus se ostendit illa forma, quæ mihi ex imagine ejus, quam ex ipso, erat notior[4]: quem ut agnovi, equidem cohorrui[5]; sed ille, « Ades, inquit, animo[6], P. 317
et omitte timorem, Scipio, et quæ dicam[7], trade memoriæ.

V. 1. *Me et de via*. Quod post *et* interposuit A. Mains post alios *fessum*, id abest et ab aliis codd. et a nostris, itemque ab edd. Asc. 1 (ubi etiam omittitur *et*), Ven. Grut. Verb. Ern. Heinr. Goez. Sch. eamque vocem jam abesse volebat Lamb. Ad eam defendendam laudant Acadd. I, 1 : « nisi de via fessus esset ». Hotting. recte monet *de via* esse i. q. *propter viam*. Mr.

2. *Ut cogitationes*, etc. Ad rem convenit Cic. de Divin. II, 62 : « Animus... quum languore corporis nec membris uti, nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta, ex reliquiis, ut ait Aristoteles, inhærentibus earum rerum, quas vigilans gesserit aut cogitarit ». Ed. Ald. habet *cogitatione*. Mr.

3. *Quale de Homero scribit Ennius*. Narrat hoc Cic. Acadd. IV, 16, ex Ennio laudans versus partem « visus Homerus adesse poeta », quem versum integrum ex principio Annalium Ennii laudat vetus scholiasta ad Horat. Epist. II, 1, 52 : « In somnis mihi visus Homerus adesse poeta ». Vocem *videlicet* omittunt codd. Cr. et Uff. itemque ed. Ven. Mr.

4. *Erat notior*. Africanus minor natus creditur eodem anno, quo superior mortuus est. De anno illo loquitur Cato coram Scipione minore apud Tullium de Sen. 6; controversiam autem versat Pighius ad ann. U. 568 (Varr. 569). Sane minor Africanus natus erat ipso anno Varr. 569, si quidem is mortuus est anno 625, anno ætatis suæ LVI. A. M.

5. *Equidem cohorrui*. Africanum commoveri solitum imaginibus majorum visis ait Sallustius, Jug. cap. 4. Ceterum hic agitur de viso. A. M.

6. *Animo*. Ad v. *ades... animo* laudat Ochsn. l. c. Or. pro Milon. 2 : « Quam ob rem adeste animis, judices, et timorem, si quem habetis, deponite ». Mr.

7. *Et quæ dicam*. Quonam pacto animæ corporibus exutæ loquantur, curiose edisserit Proclus, cujus prolixa verba hic quidem prætermittere necesse est; ceterum ea neque ingrata, neque inutilia forent scholasticis theo-

VI. Videsne illam urbem, quæ parere populo romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere (ostendebat autem Carthaginem de excelso, et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco[1]), ad quam tu oppugnandam nunc venis pæne[2] miles? Hanc hoc biennio consul[3] evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Quum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, censorque fueris, et obieris[4] legatus Ægyptum, Syriam, Asiam, Græciam[5] deligere iterum

logis, qui cælestem conversationem ac veluti colloquium animarum edisserere laborant. A. M.

VI. 1. *Et claro quodam loco*. Intelligendum esse circulum lacteum, ex quo loquitur Africanus, monet P. Ramus. Mr.

2. *Pæne miles* dicit, quia in militia primus *honoris* gradus erat tribunatus militum. Mr.

3. *Hanc hoc biennio consul. Consulem*, ait Sigonius, accipio pro eo, qui consulare imperium habeat. Nam Scipio consul fuit biennio post ille quidem, sed non biennio post Carthaginem evertit, verum triennio, et quidem pro consule, ut in commentariis fastorum demonstratum est [p. 356, sqq. ed. H. Steph.]. Mr.

4. *Et obieris legatus*. Ad h. l. Car. Sigonius: Satis constat, P. Scipionem legatum cum Sp. Mummio et L. Metello ad regum et civitatum et gentium animos perspiciendos esse missum, ut scriptum reliquit Justin. lib. XXXVIII. Obiisse autem hanc eum legationem ante censuram, duabus rationibus adducor, ut credam; primum Ciceronis ipsius auctoritate, qui in Lucullo ait: « P. Africani historiæ loquuntur in legatione illa nobili, quam ante censuram obiit, Panætium unum omnino comitem fuisse »; deinde verisimili conjectura. Non enim L. Metellum, virum consularem, ei adjunxissent, quum moris esset, uni consulari legato duos non consulares adjungere. At si post censuram misissent, L. Metellum, jam consularem, non addidissent. Hoc autem idcirco dico, ne quis temere Valerio assentiatur, qui lib. IV, cap. 3, Scipionem scribit post duos consulatus et duos triumphos hoc legationis officio esse functum. Nam quod hoc in loco Ciceronis censuram legationi præferat, id orationis commoditas videtur vel defendere posse, vel excusare. Ochsn. ad h. l. ait, sive Cic. in hac divinatione præpostera ab ordine temporum aliquantum recessisse, sive eum loqui de posteriore quadam legatione, neque de ea, cujus mentio fit Acadd. II, 2, videlicet a. U. c. 610, quum censor fuerit a. U. c. 612. De tertia legatione loqui Plutarchum Apophth. reg. et duc. p. 200, E; et de legatione post duos consulatus totidemque triumphos Valerium M. IV, 3, 13. Mr.

5. *Græciam*. Atqui Cic. Acad. IV, 2, Scipionem obivisse nobilem illam legationem ante censuram scribit: quod ejus μνημονικὸν ἁμάρτημα jam diu coarguisse sibi videtur A. Bendi-

cos.[6] absens, bellumque maximum conficies, Numantiam exscindes. Sed quum eris curru Capitolium invectus, offendes rempublicam perturbatam consiliis nepotis mei. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriæ lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed ejus temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam quum ætas tua septenos octies solis anfractus reditus-
p.318 que[7] converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de causa, habetur[8], circuitu natu-

nellius ad Africani vitam loc. Controv. 14, quia ceteri historici eumdem temporum sequuntur ordinem, quem nunc Cicero in Somnio. Sed en rursus alia erroris refutatio, quod nempe Scipio in hoc opere, lib. III, 35, nuper (ergo post censuram) se fuisse Rhodi cum Mummio dicit; quod dictum mire congruit cum Simsonii sententia [vid. ej. Chronicon tom. VI, p. 24 ed. Oxon.], qui Scipionis legationem in annum 624 conjicit. Recurrit ergo Pighii opinio, quam supra, III, 35, laudavimus de triplici Scipionis legatione. A. M.

6. *Deligere iterum consul absens.* Edd. Asc. 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Ven. Tig. Lamb. Plant. Boul. Sylb. Sturm. Lugd. Wolf. Gothofr. Bern. habent *absens consul.* Expone, ait Sig. *absentem*, i. e. *non petentem.* Sic enim sæpe Dionysium et Livium loquutum esse ostendi in Scholiis Livianis. Qui enim dici potest Scipio tum abfuisse, quum certum sit ex Valerii lib. VIII, c. 20, quæstoriis comitiis, quum Quirini fratris filium in campum deduxisset, consulem eum esse factum? Lælius quidem etiam apud Ciceronem in dialogo de Amicitia, cap. 3, Scipionem numquam petiisse consulatum confirmat. Conf. Liv. Epitom. lib. LVI, Ernest. Cl. Cic. Delectus fuit videlicet consul ad conficiendum bellum Numantinum. Vid. Appian. Hisp. 76-78; Flor. II, 18, ib. intt. Videlicet hoc factum est quarto decimo post deletam Carthaginem anno. Mr.

7. *Solis anfractus reditusque.* Solis anfractum, ait Vinetus, et reditum annum vocat; *anfractum* propter zodiaci obliqui circuli ambitum, quem sol 365 diebus cum quadrante conficit, quod tempus annum vocant; reditum vero, ait Macrobius, quia eadem signa per annos singulos certa lege sol metitur. Sed de universo loco consulendus Macrobius in Somn. Scip. I, 5, sq. Cic. de N. D. II, 40: « Sol... modo accedens, tum autem recedens binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit ». Mr.

8. *Habetur.* Septenarius dicitur plenus ob ejus præstantiam apud Veteres celebratam; octonarius, quia par. A. M. — *Quorum uterque plenus.* Cod. Uff. « quorum uterque alter altera de causa plenus habetur ». Longa est et contorta hujus loci apud Macrobium l. c. explicatio. Nos nonnisi duo Platonis loca ex Timæo adscribemus, nam Platonicus est locus, p. 39 Steph. p. 39 Bekk. Ἔστι δ' ὅμως οὐδὲν ἧττον κατανοῆσαι δυνατὸν, ὡς ὅ γε τέλεος ἀριθμὸς χρόνου τὸν τέλεον ἐνιαυτὸν πληροῖ τότε, ὅταν ἁπασῶν τῶν ὀκτὼ περιό-

rali summam tibi fatalem confecerint; in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas : te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur; tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac ne multa, dictator rempublicam constituas oportet [9], si impias propinquorum manus effugeris ».

Hic quum exclamasset Lælius, ingemuissentque ceteri vehementius; leniter arridens Scipio, — Quæso, inquit, ne me e somno excitetis, et parum rebus [10]; audite cetera.

δῶν τὰ πρὸς ἄλληλα ξυμπερανθέντα τάχη σχῇ κεφαλὴν τῷ τοῦ ταὐτοῦ καὶ ὁμοίως ἰόντος ἀναμετρηθέντα κύκλῳ. Et paullo superius : μεὶς δὲ ἐπειδὰν σελήνη περιελθοῦσα τὸν ἑαυτῆς κύκλον ἥλιον ἐπικαταλάβῃ. Videlicet septenarium plenum dicit ambitu lunæ, quæ fit quater septenis fere diebus, ut octonarium perfecto orbium motu, vel quia absolvit numerum cælorum, qui moventur, qui octo sunt, quia absolutus perfectusque annus tunc denique complettur, quum se octo illi ambitus confectis suis cursibus ad idem caput retulerunt. Mr.

9. *Dictator Rempublicam constituas oportet.* Scipionis ambitionem notat Cicero, Off. I, 30. A. M.

10. Admisit Mos. conjecturam *et rumpatis visum*, qui hæc ad h. l. *et rumpatis visum. Audite cetera.* Hanc ego Heinrichii amplexus sum conjecturam, quamquam non satis intelligo, quomodo, si ita scripsit Cicero, oriri potuerit lectio codd. antiquorum *et parum rebus*, vel recentiorum *et pax sit rebus.* Priorem habent ex nostris libris cod. Mon. edd. Lamb. Plant. Verb. Wolf. Ern. Sch. Reliqui habent posteriorem, nisi quod Goez. suam conjecturam : *et pares sitis rebus*, parum illam probabilem, in contexta recepit, Lehnerus vero Boherii conjecturam, quam A. Maius Niebuhrii esse ait, *et parumper audite cetera*, ut est Tusc. V, 24, « isque animo parumper et cogitatione fingatur ». Lamb. existimabat *parum rebus* esse : parum rebus temporis tribuite : qua ellipsi nihil esset durius. Hieron. Wolf. *pax sit rebus* explicat : pacati estote et missam facite sollicitudinem vestram : vel : quidquid erit, bene vertat, vel, εὐφημία ἔστω. Neque vero ei satisfacit lectio. Gronovius conjecit : « et, per avum, de his audite cetera ». Grutero placebat *pax sit rebus*, quod legit etiam Th. Gaza, ut videmus ex versione ejus græca. Sed recte monet Goez. illam scriptionem bibliorum versioni vulgatæ, neque vero Cicer. convenire. Grævius conjecit : « ... excitetis : pax! ... verum audite cetera » : quod comœdiæ potius conveniret, et est apud Plautum, Mil. Glor. III, 1, et Terent. Heaut. IV, 3. Clericus neminem assentientem habuit conjiciens, de arte Crit. II, p. 340, « ne me e somno excitetis his pavoribus » : neque magis Heumannus, corrigens : *his clamoribus.* Sch. ait : « mihi dubium non est, quin vera lectio sit : *pax sit rebus*, h. e. *omittite res ipsas*, nisi forte malis : *parcite rebus*, ut dicitur *parce*

VII. « Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandam rempublicam, sic habeto : omnibus, qui patriam conservarint, adjuverint, auxerint, certum esse in cælo ac definitum locum, ubi beati ævo sempiterno fruantur. Nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia cœtusque hominum jure sociati, quæ civitates appellantur. Harum rectores et conservatores hinc profecti [1], huc revertuntur [2] ».

Hic ego, etsi eram perterritus non tam metu mortis, P. 319
quam insidiarum a meis, quæsivi tamen, viveretne ipse, et Paullus pater, et alii, quos nos exstinctos arbitraremur. « Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere, evolaverunt [3];

verbis ». Nobis illud valde dubium est, hoc non malumus. *Rumpere somnos* dixit Lucanus, III, 25; quidni Cicero in extrema hac operis parte, quæ habet colorem poeticum, poetice loqui potuerit dicens *rumpere visum?* Quid? quod ipse color poeticus sive correctioni, sive corruptioni ansam dare potuit? Ma.

VII. 1. *Hinc profecti.* Ad rem hæc adnotavit Gerh. Vossius : Cicero cum Platone sentiens dicit omnes eos, qui rebus publicis bene præfuerint, post suum ex hac vita discessum, recta in cælum, veluti domicilium germanamque suam patriam, redire, ex qua in hoc orbis theatrum, tamquam in exsilium, missi sunt. Est siquidem animorum origo cælestis (secundum illos) non ex terra, quos procreator ille mundi (ut dicit Cicero) e sua mente et divinitate genuit. Hoc ipsum et Tusc. Quæst. V sensisse videtur, dum ait, 13-38 : « Humanus... animus decerptus ex mente divina, cum alio nullo, nisi cum ipso deo, si hoc fas est dictu, comparari potest, etc. » Ma.

2. *Huc revertuntur.* Hunc locum legebat Nectarius, uti constat ex ejus epistola inter Augustinianas 103, qua in epistola non semel Ciceronem de rep. exprimit. Sic igitur Nectarius : « De patria bene meritis viris doctissimi homines ferunt, post obitum corporis in cælo domicilium præparari, ut promotio quædam ad supernam patriam præstetur his hominibus, qui bene de genitalibus urbibus meruerunt : et hi magis cum Deo habitent, qui salutem dedisse aut consiliis, aut operibus patriæ doceantur ». A. M.

3. *Evolaverunt.* Ad rem faciunt quæ ad h. l. annotaverunt Olivarius et Vinetus : quorum ille : Hæc sunt plane Socratica. Ipse Socrates in Phædone Platonis, bibiturus cicutam, inter alia, quæ de anima disputavit, illud adduxit, corpus animi esse carcerem : agere in eo animum dixit non sponte, sed vi quadam : non esse locum illum animi naturalem, sed puriorem, videlicet cælum; mortem solutionem esse

vestra vero quæ dicitur vita, mors est[4]: quin tu adspicias ad te venientem[5] Paullum patrem.» Quem ubi vidi, equidem vim lacrymarum profudi; ille autem me complexus, atque osculans, flere prohibebat.

VIII. Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse cœpi, «Quæso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam hæc est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris, quin hinc ad vos venire propero[1]?» — «Non est ita, inquit ille: nisi Deus is,

a corpore et reditum ad cælestia. [Sed Platonis de anima sententiam omnium optime explicavit Wyttenbachius in disput. de vett. philoss. sentt. de vita et statu animorum post mort. corp. p. 44-58, vel in ej. ed. Phædonis, p. 15-48.] Hic: Seneca ad Helv. «Corpusculum hoc, custodia et vinculum animi, huc atque illuc jactatur». Cicero autem hæc hausit ex Socrate Platonico, cui corpus δέσμα appellatur et δεσμωτήριον. Sunt vero, qui putent, δέμας (corpus) ex eo esse dictum, quod sit δεσμὸς, i. e. vinculum animi, corporique quod sit συνδεδεμένη ψυχή. Neque multum abit etymologia, cujus meminit Eustathius ad Il. VII, δέμας δῶμα quoddam esse animi. Quod autem corpus Græcis dicitur σῶμα id Socrates in Cratylo et Gorgia dictum putat, quasi animi σῆμα, i. e. monumentum atque sepulchrum. Alii ibidem σῶμα dictum aiunt ἀπὸ τοῦ σώζεσθαι, quod servetur (custodiatur) animus in corpore, sicut maleficus in carcere et vinculis, donec debitas pœnas persolverit. Inde ab h. l. usque fere ad finem capitis interrumpitur cod. Cr. nam excidit folium unum. Pro *evolaverunt* ed. Ven. habet *evolavere*. Ma. — Consentit cum de Sen. cap. 21, sqq.

4. *Mors est*. His verbis libere utitur Augustinus, C. D. XII, 20, XIII, 10. Rem, juxta erroneam quorumdam sententiam explicat Macrobius ad Somn. I, 10. Conferatur Cicero apud Augustinum, lib. V, ff. 78, contra Jul. Pelag. Item de Sen. 21. Tum Plutarchus consol. ad Ap. t. VI, p. 437, sqq. denique Lactantius, Inst. III, 18. A. M.

5. *Quin tu adspicias ad te venientem*. Quo pacto venientem? Proclus cum Porphyrio lucem ait esse vehiculum animarum. A. M.

VIII. 1. *Quin hinc ad vos venire propero?* Notissima est Stoicorum sententia, qua statuebant sapientem aliquando, εὐλόγῳ ἐξαγωγῇ e vita posse decedere, immo debere. Vid. Lips. Manuduct. ad Stoic. Philos. III, 22, p. 808-813, ed. Opp. Vesal. t. IV. Ad verba convenit Horat. Od. II, 17, 6: «Ah! te meæ si partem animæ rapit Maturior vis, quid moror altera?» Ad rem conf. quæ præter Lipsium congessit Gatak. ad Anton. III, 1, p. 62, sq. ed. Traj. 1697, f. m. Ma. — Quamlibet animam flagrare cupiditate conscendendi ad illa superiora, ait apud Proclum oraculi cujusdam auctoritas: Πάσαις μὲν γὰρ ἔχει γλυκερὸς πόθος, ὥσσαν Ὄλυμπον Ἀθανάτοισι θεοῖσι συνέμπορον αἰὲν ἔχωσιν· Οὐ πάσαις δὲ θέμις ἐπιβήμεναι τῶνδε μελάθρων, κ. τ. λ.. A. M.

.320 cujus hoc templum est omne, quod conspicis[2], istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest[3]. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium[4] vides, quæ terra dicitur : hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quæ sidera et stellas vocatis ; quæ globosæ et rotundæ[5], divinis animatæ mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis; nec injussu ejus, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum[6] assignatum a Deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, justitiam cole, et pietatem;

2. *Quod conspicis, istis te corporis*, etc. Confer de Rep. lib. I, 13 ; III, 9. Lege Macrobium ad Somn. I, 14. A. M.

3. *Huc tibi aditus patere non potest.* Contra eos qui mortem sibi consciscunt invehitur Servius, Æn. XII, 603, cum Virgilio, pontificalibus libris, Cassio Hemina et Varrone; Macrobius autem ad Somn. I, 13, cum Platone atque Plotino. Lege etiam M. Aurelium de vita sua, III, 5, et Lactant. Inst. III, 18. A. M.

4. *Quem in hoc templo medium*. Ed. Rob. Steph. « in hoc templo medio ». Ven. « in medio hoc templo ». Idem aliis verbis dixit Tusc. I, 28 : « globum terræ eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco ». Infra c. 18, est : « terra... complexa medium mundi locum ». A. M.

5. *Quæ globosæ et rotundæ*. Ed. Asc. 1, *rotundæ et globosæ*. Ad rem P. Ramus hæc : Stellas globosas esse Aristoteles existimat, tum quia nusquam progrediantur, nec aliam idcirco formam requirant : tum quia veri simile sit, lunæ reliquas stellas forma similes esse. Stoici eadem ratione tributam sideribus istam formam crediderunt, ut II de N. D. Cicero, qua mundo universo : quia nil sit ea figura pulchrius, quæ sola omnes alias figuras complexa continet, quæque nil asperitatis habeat, nil offensionis, nil incisum angulis, nil anfractibus, nil eminens, nil lacunosum, c. 18-47. De stellarum divinitate, quas h. l. *divinis animatas mentibus* dicit, vid. Cic. de N. D. II, 15, ib. interprr. Mr.

6. *Ne munus humanum*. Cic. de Sen. 21 : « Nam dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur ». Fragm. Hortens. Ed. Ern. min. p. 1182, Sch. p. 111 : « magna spes est... si hoc, quod sentimus et sapimus, mortale et caducum est, jucundum nobis, perfunctis muneribus humanis, occasum, neque molestam extinctionem et quasi quietem vitæ fore ». Mr.

quæ quum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in cælum, et in hunc cœtum[7] eorum, qui jam vixerunt[8], et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides ».

IX. Erat autem is splendidissimo candore inter flammas circus elucens[1], quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis[2]: ex quo omnia mihi contemplanti, præclara cetera et mirabilia videbantur. P.321
Erant autem eæ stellæ, quas numquam ex hoc loco vidimus; et eæ magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quæ ultima cælo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terræ magnitudinem facile vincebant. Jam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum ejus attingimus, pœniteret[3].

X. Quam quum magis intuerer, « Quæso, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? nonne

7. *Et in hunc cœtum*. De animarum cœtu seu panegyri Proclus: τίς οὖν πανήγυρις ἐν ταύταις; ἡ πανήγυρις τὰς ἐκ τοῦ παντὸς αὐτῶν φοιτήσεις, εἰς τὴν κοινὴν χώραν τὴν ἑστίαν τῆς γεννήσεως παρίστησιν. Tum multis interjectis disputat de mutua animarum agnitione et visu. A. M.

8. *Qui jam vixerunt*. Formula Romana de iis, qui exstincti sunt. Lege Plutarchum in Cicerone, c. 22. A. M.

IX. 1. *Inter flammas circus elucens*. *Flammæ* sunt sidera. Ad rem faciunt, quæ Manilius, I, 756 sqq. de via lactea canit: « An fortes animæ, dignataque nomina cælo Corporibus resoluta suis terræque remissa Huc migrant ex orbe, suumque habitantia cælum Æthereos vivunt annos, mundoque fruuntur? » Ma.

2. *Orbem lacteum nuncupatis*. « Sciendum est (inquit Macrobius ad Somn. I, 4) quod locus, in quo sibi esse videtur Scipio per quietem, lacteus circulus est, qui galaxias vocatur ». Quid ita? quia scilicet Veteres putabant somnia habitare in galaxia. Præclaram de hac re doctrinam tradit Proclus: δῆμον δὲ ὀνείρων, ὥς φησιν ἐκεῖνος (Homerus), τὸν γαλαξίαν· καὶ γὰρ τὸν Πυθαγόραν δι' ἀποῤῥήτων ᾄδειν τὸν γαλαξίαν καὶ τόπον ψυχῶν ἀποκαλεῖν, ὡς ἐκεῖ συνωθουμένων· διὸ παρά τισιν ἔθνεσι γάλα σπένδεσθαι τοῖς θεοῖς τοῖς τῶν ψυχῶν καθαρταῖς· καὶ τῶν πεσουσῶν εἰς γένεσιν εἶναι γάλα τὴν πρώτην τροφήν. Cum Proclo conspirat partim Macrobius ad Somn. I, 12. A. M.

3. *Pœniteret*. Hoc sensu, ut sit i. q. puderet, usus est hoc verbo Noster et alibi et Philippic. I, 13-33: « Num hujusce... te... gloriæ pœnitebat? »

adspicis, quæ in templa veneris? Novem tibi[1] orbibus, vel potius globis connexa sunt omnia: quorum unus est cælestis, extimus[2], qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus[3], arcens et continens ceteros; in quo infixi sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni; cui subjecti sunt septem[4], qui versantur retro, contrario motu, atque cælum. Ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant; deinde est hominum generi prosperus et salutaris[5] ille fulgor, qui dicitur Jovis; tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis; deinde subter

X. 1. *Novem tibi orbibus*. Facile quidem careat oratio dativo *tibi*. Ponitur autem, ut *mihi* in Parad. V, 2: « an ille mihi liber, cui mulier imperat? » Qua de re vide præcipientem Ruddimann. Inst. Gr. Lat. II, p. 127 et 370. Quos intelligat novem orbes graphice (sit venia verbo) depictos vide in Macrobii editione Bipontina, t. I, ad p. 106; conf. Cic. de N. D. I, 13-34. Pro *connexa* in aliis est *convexa*. Ma.

2. *Cælestis, extimus*. Cic. de Divin. II, 43-91: « Docet enim ratio mathematicorum, quanta humilitate Luna feratur, Terram pæne contingens, quantum absit a proxima Mercurii stella, multo autem longius a Veneris, deinde alio intervallo distet a Sole, cujus lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla, infinita et immensa, a Sole ad Martis, inde ad Jovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad cælum ipsum, quod extremum atque ultimum mundi est ». Ma.

3. *Summus ipse deus*. Laudant ad h. l. Hotting. et Ochsn. Ciceronem de N. D. II, 25; II, 22; II, 40; Acad. IV, 41; de Divin. I, 11; Herodot. I, 81. Adde de N. D. I, 13-34: « Unum, qui ex omnibus sideribus, quæ infixa cælo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus; » ib. 14-37, « Cleanthes autem... tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturæ menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum, atque undique circumfusum, et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui æther nominetur, certissimum deum judicat ». Quod autem Cicero novem orbes dicit, quum octo plerumque apud Veteres esse dicantur, ideo dicere potuit, quod addidit *globis*, eorumque nonum Terram intelligit. Ma.

4. *Cui subjecti sunt septem*. Ad rem conferri potest Ovid. Metamorph. II, 70, sqq. « Adde, quod assidua rapitur vertigine cælum, Sideraque alta trahit celerique volumine torquet. Nitor in adversum: nec me, qui cetera, vincit Impetus: et rapido contrarius evehor orbi ». Ma.

5. *Prosperus et salutaris*. Locum e sexto de Rep. citat Priscianus, lib. VI, p. 693. Cur autem salutaris Jupiter in ethnicorum theologia? quia lucis videlicet auctor, unde ei nomen Diespiter. Lege Macrobium, Sat. I, 15, et ad Somn. I, 19. A. M.

mediam fere regionem sol obtinet[6], dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret[7] et compleat. Hunc ut comites consequuntur, alter Veneris[8], alter Mercurii cursus; in infimoque orbe luna[9], radiis solis accensa, convertitur. Infra autem jam nihil est, nisi mortale et caducum, præter animos generi hominum munere deorum datos; supra lunam sunt æterna omnia: nam ea, quæ est media et nona tellus, neque movetur[10], et infima est, et in eam feruntur omnia suo nutu pondera».

XI. Quæ quum intuerer stupens, ut me recepi, «Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures

6. *Regionem sol obtinet.* Proclus: Καίτοι γε οἶδα καὶ αὐτὸς ὅτι καὶ τοῖς μέσον τῶν ἑπτὰ τὸν ἥλιον εἰποῦσιν ἀστρονόμοις, οὐ πάνυ δι' ἀναγκαίων τοῦτο δέδεικται λημμάτων· ὅπως δὲ ὅλως ἐπεχείρησαν, εἴπομεν ἐν τοῖς ἐς Τίμαιον ἱκανῶς. (Dissentit quippe Cicero a Platone in stellarum ordine, uti loquitur Macrobius ad Somn. I, 19.) Pergit Proclus dicere, priori sententiæ favere Chaldæos librosque theurgos et divina oracula, cum Platone autem consentire Aristotelem et Calippum astronomum. A. M..

7. *Ut cuncta sua luce illustret.* Mos. conj. *collustret*, qui hæc ad h. l. Ita dedi cum Heinr. ex conjectura Lambini. Dicit enim Cic. de N. D. II, 36-92: «Sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus major atque amplior quam terra universa»: de Divin. II, 43-91: «... Luna... distet a Sole, cujus lumine collustrari putatur»: de Divin. I, 11-17: «Jupiter... totum collustrat lumine mundum». Codd. nostri et edd. veteres cum Bern. habent *lustret*, reliquæ inde a Gruteriana *illustret*, quod etiam Lamb. in cod. vet. reperit. In ed. Asc. 1, est *compleat et lustret*. Mr.

8. *Alter Veneris*. De Veneris magnitudine errorem memorat Proclus cum historico Carpo τόνγε τῆς Ἀφροδίτης τινὲς μείζονα φασὶν εἶναι τῆς γῆς, ὡς ἱστόρησεν ὁ Κάρπος. A. M.

9. *In infimoque orbe luna.* Lunam fontem naturæ omnis dicit Proclus: εἰ δὲ καὶ προσεχῶς εἰς τὴν σεληνιακὴν ἀνήρτηται σφαῖραν, ἐν ᾗ τῆς γενέσεως αἰτίαι πάσης. A. M.

10. *Neque movetur, et infima est, et in eam*, etc. Memorabilis est Ciceronis locus, Acadd. II, 39, quem jam laudavit Vinetus, tempore Copernici: «Nicetas Syracusius, ut ait Theophrastus, cælum, solem, lunam, stellas, superaque denique omnia stare censet, neque, præter terram, rem ullam in mundo moveri: quæ quum circa axem summa se celeritate convertat et torqueat, eadem effici omnia, quæ, si, stante terra, cælum moveretur. Atque hoc etiam Platonem in Timæo dicere quidam arbitrantur, sed paullo obscurius». Pro *est media* cod. Uff. *media est*. Mr.

meas, tantus, et tam dulcis sonus[1]?» — «Hic est, inquit ille, qui intervallis conjunctus imparibus, sed tamen pro rata portione[2] distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium[3] conficitur; qui acuta cum gravibus P. 323 temperans, varios æquabiliter concentus efficit. Nec enim silentio tanti motus incitari possunt; et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob causam summus ille cæli

XI. 1. *Et tam dulcis sonus.* Hæc sumta a Platone, Reip. X, p. 617, qui in sphæris Sirenas collocat canentes, itemque Parcas illarum concentui respondentes. Proclus toto cælo Musas cantantes exhibet, Μουσῶν δὲ τὸν ὅλον οὐρανὸν συνεχουσῶν, συμφωνίαν εἶναι τῶν ἐναντίων κινήσεως, καὶ ὁμολογεῖν τῇ ἑτέρᾳ τὴν ἑτέραν. Hinc Apollo, sive sol medio cælo situs, merito Musagetes appellatus est. Significat autem hæc harmonia concordiam politicam, quod et Proclus innuit, et noster Cicero, lib. II, 42, eodem exemplo utitur. De siderum musica ratione Pythagoras apud Plinium, II, 22; apud Censorinum, cap. 13, et denique apud Cassiodorum, de Art. liberal. cap. 5. — Conf. Cic. de Nat. D. II, 46, 119: «Quarum (stellarum) tantus est concentus ex dissimillimis motibus, etc.» Macrobius pro *conjunctus* legebat *disjunctus*. Ed. Asc. 1 habet *conjunctis*. Ma.

2. *Sed tamen pro rata portione.* Mos. «pro rata parte, ratione dist.» qui hæc ad h. l. Ita dedimus cum Heinr. ex Macrobio, codd. Cr. Uff. (nisi quod in hoc est *rara*) Mon. (nisi quod hic habet *partium*) edd. Venet. Asc. 1. Bip. Ernest. Sch. Sed Sturn. et Goez. ut cod. Mon. «pro rata partium ratione»: in reliquis est «pro rata portione dist.» Ad nostram lectionem monet Ern. «Hoc sine dubio vitiosum est: in corrigendo non consentiunt viri docti: mihi videtur excidisse *et*. Pro *rata parte* idem est ac pro portione, ut Tuscul. I, 39; sed idem est *ratione rata*: itaque legendum: «pro rata parte et ratione». Lehnero quoque ea lectio, quam nos recepimus, vitiosa visa est. Utrique respondeat Gronovius: Quid, quæso, inquit, in his verbis potest agnosci corruptum? Mihi quidem hæc lectio contigit in omnibus codicibus, non modo in hoc somnio, sed etiam in Macrobio (in Somn. Scip. II, 1) videre. An non egregie dicit, esse quidem hæc intervalla imparia, sed non indigeste et incondite sic variata, verum distincta «pro rata parte», neque id quoque sic obvenisse temere, sed *ratione*, certe illas ratas partes separatas tam accurate, ut ratio et res exigeret?» — C. Lang. in cod. vet. reperit «pro partium ratione distincti», idque probat. Ma.

3. *Impulsu et motu ipsorum orbium.* Vinetus ad hunc locum ita: Plato X de Rep. singulis orbibus singulas Sirenas insidere dixit, quæ cum suis orbibus simul versentur et canant. Alii Sirenas istas non audiverunt, neque volunt orbium esse istum sonitum, sed astrorum ipsorum, quæ in orbibus infixa convertuntur. Vide Arist. II de Cælo, cap. 9; Plin. Hist. Nat. II, 3. Ma.

stellifer cursus, cujus conversio est concitatior, acuto et excitato movetur sono; gravissimo autem hic lunaris atque infimus. Nam terra, nona, immobilis manens, ima sede semper hæret, complexa medium mundi locum[4]. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum[5], septem efficiunt distinctos intervallis sonos : qui numerus rerum omnium fere nodus est[6]. Quod docti homines nervis imitati atque

4. *Mundi locum*. Locum hunc e sexto de Rep. citat Boethius de musica, I, 27. M.

5. *Vis est duorum*. Erasm. Rot. ad h. l. hæc : Qui addiderunt *Mercurii et Veneris*, videntur terræ quoque dedisse suum sonum. Quamquam totum hoc de concentu orbium commentum dictu jucundius est, quam vero similius. De terra certe non sensit Cicero, quam unam facit immobilem, docens reliquorum orbium sonos ex agitatione motuque cieri. Hoc isti parum animadvertentes, ne sint soni novem, eamdem vocem tribuerunt Veneri et Mercurio, quod in organis musicis aliquoties fit, ut duæ chordæ reddant eamdem sonum. Jam quod Cicero loquitur de septenario, quum orbes sint octo, bifariam potest explicari. Primum ut summa acuta et ima gravis accipiantur pro eadem, propter summam consonantiam, veluti fit in Magade [instrumento musico viginti chordarum. Vid. Schn. Lex. Gr. v. μάγαδις]. Deinde ut in Ciceronis sermone *septem* referamus non ad sonos, sed ad intervalla, efficiunt sonos distinctos septem intervallis. Siquidem in διὰ πασῶν octo quidem voces sunt, sed intervalla nonnisi septem. Porro, quod M. Tullius ait eamdem esse vim *modorum* in illis octo, non sentit, omnes idem sonare, sed ad harmoniam absolvendam pariter agere. In quo differunt omnes a terra, cui talis vis non adest. Quid autem sequutus Theodorus verterit διττή, non satis queo divinare, nisi forte sensit de duplici motu sphærarum, non de sonis. Quamquam in his quid attinet torqueri, quum ipse sermo græcus non satis cohæreat. Et fieri potest, ut Theodorus aliud scripserit, quam legimus. Si tollantur ea verba, quæ satis apparet ab erudito quopiam addita, demonstravimus nihil esse scrupuli. Hæc Erasmus. Lehnerus item abesse mavult verba *M. et V.* dicens malle se cum Grævio ad *duorum* intelligere « sonorum, acuti et gravis ». Gruterus autem recepit illa nomina, obsequutus sum, dicens, Palatino sic habenti. Ejiciunt alii *Mercurii et Veneris*, quæ et aliquot MSS nostris absunt. Sed non video cur haberi debeant pro glossa. Sine eis enim locus omnibus est obscurissimus, nisi astronomis. Recentius vulgati præferunt « duorum Mercurii et Veneris modorum », sed ea postrema vox abest et nostris, et Gulielmianis omnibus. Eum ego cum Ochsn. sequendum esse existimavi. Mr.

6. *Omnium fere nodus est*. In edd. nonnullis legitur *modus est*. Lectionem *nodus* planissime confirmat locus Macrobii in Somn. Scip. I, 6 : « Hæc eo

cantibus[7], aperuere sibi reditum in hunc locum: sicut alii, qui præstantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletæ aures hominum obsurduerunt; nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut ubi Nilus ad illa[8], quæ Catadupa no-

dicta sunt, ut aperta ratione constaret, neque planitiem sine tribus, neque soliditatem sine quatuor posse vinciri. Ergo septenarius numerus geminam vim obtinet vinciendi, quia ambæ partes ejus vincula prima sortitæ sunt, ternarius cum una medietate, quaternarius cum duabus. Hinc in alio loco ejusdem somnii Cicero de septenario dicit: qui numerus rerum omnium fere nodus est ». Mr. —Locum hunc, vel in præcedentibus similem, se legisse demonstrat Hieronymus, ep. XLVIII, 19, ubi ait: « An forsitan Pythagoram et Archytam Tarentinum, et Publium Scipionem in sexto de Rep. de impari numero proferam disputantes? » A. M.

7. *Quod docti homines nervis imitati atque cantibus.* Cod. Uff. *imitati nervis.* Orpheum et Amphionem h. l. intelligi recte monet Hotting. ad h. l. ad quem Vinetus hæc annotavit: Quintil. I, 10: « Claros nomine sapientiæ viros nemo dubitaverit studiosos musices fuisse, quum Pythagoras atque eum sequuti acceptam sine dubio antiquitus opinionem vulgaverint, mundum ipsum ejus ratione esse compositum, quam postea sit lyra imitata ». A septem chordarum numero ἑπτάχορδον Græci dixerint instrumentum musicum, cujus inventor videsis an sit Mercurius apud Lucianum, an Apollo apud Macrobium, Saturn. I, an Terpander apud Severinum l. de music. Veteres hoc heptachordo usi sunt, ut video, et animadverterunt Argivi ac Lacones in eos, qui alios nervos addiderunt. Ob id enim Lacones Timotheum musicum exegerunt, teste Severino et Plutarcho de Musica et Lacon. Apophth. [Conf. Cicer. de Legg. II, 15, 39, ib. ann. p. 279, 658, ed. nostr. et Cr.] Macrobius et Severinus putant isto septenario chordarum numero septem planetarum motus intellexisse priscos. Africanus septem sonos octo orbium accipit. Mr.

8. *Sicut ubi Nilus ad illa.* Ad rem facit, quem laudat Hotting. Seneca, Nat. Quæst. IV, 2, ubi est: « Nilus... Æthiopiam arenasque, per quas iter ad commercia Indici maris est, prælabitur. Excipiunt eum Cataractæ, nobilis insigni spectaculo locus. Ibi per arduas excisasque pluribus locis rupes Nilus insurgit et vires suas concitat... Tandemque eluctatus obstantia in vastam altitudinem subito destitutus cadit cum ingenti circumjacentium regionum strepitu. Quem perferre gens ibi a Persis collocata non potuit, obtusis assiduo fragore auribus, et ob hoc sedibus ad quietiora translatis ». Add. Ammian. Marcellin. XXII, 34, 36; Plin. Histor. Nat. V, 9; Vitruv. VIII, 2; Herod. II, 17. Mr. — Ante oculos habuit hunc locum Poggius Florentinus in Epistola de balneis prope Thuregum, fol. 69, edit. Argent. 1510, ubi de cataracta Rheni prope Scaphusiam loquens, Tum mihi, ait, venit in mentem eorum, quæ feruntur de Nili descensu tam præcipiti. Nec mirum accolas circum vicinos propter illius strepitum ac fragorem fieri surdos putari, etc. Cr.

minantur, præcipitat ex altissimis montibus, ea gens, quæ illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus, sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint, sicut intueri solem adversum nequitis, ejusque radiis acies vestra sensusque vincitur». Hæc ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem.

XII. Tum Africanus, « Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari : quæ si P.3
tibi parva, ut est, ita videtur [1], hæc cælestia semper spectato ; illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum [2], aut quam expetendam gloriam consequi potes ? Vides habitari in terra raris et angustis in locis [3]; et in ipsis quasi maculis, ubi

XII. 1. *Quæ si tibi parva, ut est, ita videtur.* In hanc sententiam disputat Plinius, Histor. Natur. II, 68, pag. 107 Hard. ubi postquam dixit, terram cæli punctum esse, ita pergit : « Hæc est materia gloriæ nostræ, hæc sedes : hic honores gerimus, hic exercemus imperia, hic opes cupimus, hic tumultuamur humanum genus, hic instauramus bella etiam civilia, mutuisque cædibus laxiorem facimus terram. Et, ut publicos gentium furores transeam, hæc, in qua conterminos pellimus, furtoque vicini cespitem nostro solo adfodimus ; ut qui latissime rura metatus fuerit, ultraque fines exegerit accolas, quota terrarum parte gaudeat ? vel quum ad mensuram avaritiæ suæ propagaverit, quam tandem ejus portionem defunctus obtineat ? » In cod. Uff. est : « parva ita ut est videtur ». Mr.

2. *Tu enim quam celebritatem sermonis hominum.* Ad h. l. Patricius, Vereor, inquit, de mendo. Legendum fortassis, primum : « Ibi enim quam celebritatem ». Deinde : « sermonibus hominum ». Nisi forte totum sic legendum est : « Quam enim tu celebritatem sermonibus hominum, etc. » Sed his non opus est mutationibus. Ad seqq. « quam exp. gloriam » Lambinus : Nihil muto, neque quidquam immutatum est in cod. Memmiano, cum tribus cod. antiquis comparato, quamvis Langius ediderit *quam expetendo*. Ego *quam* cum accentu lego, pro *quam valde* seu *quantopere*. Vinetus autem sic explicat locum : « Quam, o Æmiliane, potes consequi gloriam, quæ digna sit, quæ expetatur ? » Tum cod. Mon. habet *consequi gloriam*. Ad sententiam conf. Acadd. IV, 41, 127 : « cogitantes... supera atque cælestia, hæc nostra, ut exigua et minima, contemnimus ». Mr.

3. *Et angustis in locis.* Confer Senecam, Quæst. Natur. præf. ubi est : « nec potest ante contemnere porticus et lacunaria ebore fulgentia et tonsiles

habitatur, vastas solitudines interjectas : hosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim aversos, partim etiam adversos[4] stare vobis; a quibus exspectare gloriam certe nullam potestis.

XIII. Cernis autem eamdem terram quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis; e quibus duos[1] maxime inter se diversos[2], et cæli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisse pruina vides; medium autem illum, et maximum, solis ardore torreri. Duo sunt habitabiles : quorum australis ille, in quo qui insistunt, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus; hic autem alter subjectus aquiloni, quem incolitis, cerne, quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra, quæ colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior[3], parva quædam insula est[4], circumfusa illo mari, quod Atlanticum,

silvas et derivata in domos flumina, quam totum circumest mundum, et terrarum orbem superne despiciens, angustum, et magna ex parte opertum mari, etiam qua exstat, late squalidum et aut ustum, aut rigentem, etc.» A. M.

4. *Obliquos... aversos... adversos.* Pro *aversos* est *transversos* in codd. nostris, et edd. Venet. Asc. 1, Marg. Tig. Plant. Sylb. Marg. Boul. Wolf. *Versos* scribitur in edd. Asc. 2, Crat. Herw. Sturm. Lugd. *traversos* edidit Lamb. *Transversos* reperit etiam Car. Steph. in cod. veter. Gruterus ait in uno Palatino non esse verba *partim aversos*. Mr.

XIII. 1. *E quibus duos.* Frigidas intelligit zonas. De zona frigida et torrida, utraque a Veteribus inhabitabili credita, vid. interprr. ad Horat. I, 22, 17-12, et ad Virg. Georg. I, 233. Mr.

2. *Inter se diversos. Diversus* Ciceroni sæpius est i. q. *oppositus* vel *contrarius* : veluti de Lege Agr. II, 32, 87 : « Corinthus... duo maria, maxime navigationi diversa... conjungebat ». Or. pro lege Manil. 4, 9. Mr.

3. *Angusta verticibus, lateribus latior. Verticibus* ad longitudinem, quam dicimus, *lateribus* ad latitudinem terrarum spectat; illam quidem ab æquatore polum versus, hanc ab oriente ad occidentem et v. v. intelligit. Mr.

4. *Insula est.* Ad hunc vocis *insulæ* usum conf. Cicer. de N. D. II, 86 : « Sin autem his consulunt (dii), qui quasi magnam quamdam insulam incolunt, quam nos orbem terræ voca-

quod Magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine quam sit parvus, vides. Ex his ipsis cultis notisque terris, num aut tuum, aut cujusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnatare? quis in reliquis orientis aut obeuntis solis,
P. 325 ultimis aut aquilonis austrive partibus, tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis profecto[5], quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quam loquentur diu?

XIV. Quin etiam, si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscujusque nostrum a patribus accepta posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque[1] terrarum, quas accidere tempore certo necesse est[2], non modo æternam[3], sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid

mus: etiam illis consulunt, qui partes ejus insulæ tenent, Europam, Asiam, Africam ». Ma.

5. *Cernis profecto.* Commode laudat Ochsn. ad h. l. Sen. Epist. XCI, 17: « Alexander Macedonum rex discere geometriam, infelix! cœperat, sciturus, quam pusilla terra esset, ex qua minimum occupaverat. Ita dico, infelix, ob hoc, quod intelligere debebat, falsum se gerere nomen. Quis enim esse magnus in pusillo potest? » Ma.

XIV. 1. *Tamen propter eluviones exustionesque.* Ad vv. « eluviones exustionesque » Hotting. laudat Senecam, de Consol. ad Marc. cap. 26, et Ochsnerus, Cicer. de N. D. II, 46; Ovid. Met. I, 256 sqq. Tu vero conf. instar omnium Jac. Thomasii Exercitationem de Stoica mundi exustione, p. 1-22, præmissam ejusdem Dissertt. ad Histor. Stoicæ Philosophiæ. Lips. 1682, in-4. De κατακλυσμῷ et ἐκπυρώσει ex Stoicorum sententia vide etiam disputantem J. Lipsium Physiolog. Stoic. II, Diss. XXI-XXIII, pag. 953-992, ed. Opp. Lipsii Vesal. tom. IV. In primis hic conferri potest Polyb. VI, 5, 5: ὅταν ἢ διὰ κατακλυσμοὺς, ἢ διὰ λοιμικὰς περιστάσεις, ἢ δι' ἀφορίας καρπῶν, ἢ δι' ἄλλας τοιαύτας αἰτίας φθορὰ γένηται τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους... οἵας ἤδη γεγονέναι παρειλήφαμεν, καὶ πάλιν πολλάκις ἔσεσθαι ὁ λόγος αἱρεῖ. Quem locum laudavit Lehn. Cod. Uff. habet « tanto tempore necesse est ». Ma.

2. *Necesse est.* Hæc item sunt a Platone. Conf. Euseb. præfat. ad I Chron. A. M.

3. *Non modo æternam, sed ne diuturnam quidem*, etc. Ita ex omnibus libris nostris nonnisi cod. Mon. edd. Grut. Verb. Ernest. Sch. A. Mai. Lehn. Heinr. Reliqui omnes et scripti et editi *non modo non*. Qua de re accuratius præcepimus supra ad lib. II, 15. Ma.

autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sint? qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri.

XV. Quum præsertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni[1] memoriam consequi possit. Homines enim[2] populariter annum tantummodo solis, id est, unius astri reditu metiuntur: quum autem ad idem[3], unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eamdemque totius cæli descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille

XV. 1. *Nemo unius anni.* Sch. ad h. l. recte monet, intelligendam esse « magni illius anni » memoriam, quem paullo post ait « vere vertentem annum » appellari posse, in quo vix dicere audeat, quam multa secula hominum teneantur. Huc vero pertinet locus Ciceronis ex Hortensio, p. 1176, edit. Ern. min. p. 104. Ed. Sch. « annum magnum esse voluerunt omnibus planetis in eumdem recurrentibus locum, quod fit post XII millia nongentos quinquaginta quatuor annos ». Ma.

2. *Homines enim populariter.* In ed. Asc. 1 est *Homines autem* omisso *populariter*: in cod. Uff. scribitur, « Homines enim loquuntur annum, etc. » Turnebus conjecit *jocalariter*. quod receptum est in edd. Lambin. Plant. Wolf. In nonnullis libris est *loquelariter*, quod defendere studebat Gruterus. Cui Sch. obloquens, « Quidquid, ait, dicat Gruterus, lectio *loquelariter* prorsus inepta est, et *populariter* unice verum, quod idem est ac « communi hominum usu », quibus verbis de eadem re utitur Macrobius in Somn. Scip. II, 11, ubi h. l. tractat; q. v. » Lectionem *jocalariter* equidem non ineptam dixerim, sed aptam nequaquam. Cic. de Legg. I, 6, 19: « quoniam in populari ratione... nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit »: de Finib. II, 6, 17: « rhetoricam... necesse est, quum populariter loquatur, esse interdum paullo hebetiorem ». Ma.

3. *Quum autem ad idem.* Vinetus ad h. l. ita: *ad idem* est εἰς τὸ αὐτὸ Græcorum, significatque ad eamdem partem, locum, punctum [caput, principium, signum O]. Hujus autem alterius anni multi meminerunt, quem magnum vocant, Macrobius mundanum. Stoicis apud Cicer. II de Natur. Deor. [20, 51]: « Quarum ex [pessimo operarum errore in mea edit. min. p. 110, expressum est *est*] disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis et lunæ, et quinque errantium ad eamdem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. Quæ quam longa sit, magna est quæstio ». Tacitus in dialogo de Oratoribus, cap. 16; Serv. ad Æn. I, v. 273, ad Æn. III, vers. 284; Censorin. de Die natali, cap. 18. Ma.

vere vertens annus[4] appellari potest; in quo, vix dicere audeo, quam multa sæcula hominum teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, quum Romuli animus hæc ipsa in templa penetravit, ita quandoque eadem parte sol, eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto: hujus quidem anni nondum vigesimam partem scito esse conversam[5].

P. 326 XVI. Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris[1], in quo omnia sunt magnis et præstantibus

4. *Tum ille vere vertens annus.* Vocem *vere* omittunt codd. Cr. et Uff. et ed. Ven. Vinetus ad h. l. hæc: *Vertens annus* Censorino est annus solis dierum 365, et sex fere horarum, ut et Cicer. de N. D. II, [20] « anno fere vertente signiferum lustrat orbem », de stella Mercurii. Et in literis Marci Antonii, Philipp. 13: « Apparuisse numen deorum intra finem anni vertentis ». Qui ideo *vertens annus* dictus est, eodem Censorino et Macrobio auctore, quod id sit temporis spatium, quod peragitur, dum sol ad id signum denuo vertit, ex quo digressus est. Verum non solum *annus*, sed et *mensis vertens* dicebatur. Plautus, Persa: « numquam herole hunc mensem vertentem, credo, servibit tibi ». Vitruv. IX: « Sol autem signi spatium, quod est duodecima pars mundi, mense vertente vadens, transit. Ita duodecim signorum intervalla pervagando, quum redit ad id signum unde cœperit, perficit spatium vertentis anni ». Sed dies quoque, qui perpetuo revertuntur, vertentes appellavit Ausonius de nominibus dierum: « Nomina quæ septem vertentibus apta diebus Annus habet, totidem errantes fecere planetæ ». Africanus vero censet, annum magnum dici rectius annum vertentem, tamquam verum et plenum, quam qui annus vulgo appellatur, unius astri reditus: quum hic omnium astrorum cursus sit perfectus. Ma.

5. *Scito esse conversam.* Annus mundanus complectitur popularium annorum quindecim millia, ut physici aiunt apud Macrobium ad Somn. II, 11. Is nunc incipere fingitur a Romuli obitu, a quo ad somnium Scipionis sunt anni quingenti et septuaginta tres; quæ nondum est pars vigesima prædicti anni mundani. A. M.

XVI. 1. *Si reditum in hunc locum desperaveris.* Servavi lectionem librorum tantum non omnium (nam nonnisi edd. Herw. et Goth. habent *speraveris*), quamquam eam probare nullo modo possum. Supra dixit, eos re vera vivere, qui ex corporis vinculis in cœlum, quasi patriam suam, evolaverint: neque quidquam dubitans Scipio minor responderat: « quid moror in terris? » Eum nos nunc credamus a Scipione majore ita existimari immutatum, ut desperet reditum in locum eum cœlestem? Sed *speraveris*

viris : quanti tandem est ista hominum gloria, quæ pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et æternam domum contueri : neque te sermonibus vulgi dederis, nec in præmiis humanis spem posueris rerum tuarum; suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi[2] videant; sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides; nec umquam de ullo perennis fuit; et obruitur hominum interitu; et oblivione posteritatis exstinguitur ».

XVII. Quæ quum dixisset, « Ego vero, inquam, o Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad cæli aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patriis, et tuis, decori vestro non defui; nunc tamen, tanto præmio proposito, enitar multo vigilantius ». — Et ille, « Tu vero enitere, et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc[1] : nec enim tu es, quem forma ista declarat; sed mens cujusque, is

non correxerim, nam inde vix, si hoc fuisset a Cicerone scriptum, corruptio orta fuisset. Proclive item est corrigere *non desperaveris* : sed si *non* Ciceronis esset, cur vel ultima ejus vestigia evanuissent in libris veteribus? Equidem suspicor scriptum fuisse TVTESPERAVERIS (*tute speraveris*). Quod si aliquando casu excidit *tu*, facillime et necessario, ut videri poterat, ex *tesperaveris* fieri potuit *desperaveris* : cujus quidem lectionis explicationes varias, contortas fere omnes, quum neque ad sensum, neque ad linguæ leges satisfacere videantur, omittere satius est visum. Noster vero non semel *tute* scripsit pro *tu* : v. c. de Orat. I, 22, 99 : « ut tute paullo ante dixisti » : Epp. ad Atticum, XIV, 17 : « quemadmodum tute scribebas ». Mr.

2. *Ipsi videant.* Hac constructione sæpius usus est Noster; bis in eadem periodo de Orat. I, 58, 246 : « Nam quod inertiam accusas adolescentium, qui istam autem, primum facillimam, non ediscant; quæ quam sit facilis, illi viderint, qui ejus artis arrogantia, quasi difficillima sit, ita subnixi ambulant; deinde etiam tu ipse videris, qui eam artem facilem esse dicis, etc. » Mr.

XVII. 1. *Sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc.* Ad sententiam comparat Ochsn. Tuscc. I, 22 : « neque nos corpora sumus : neque ego tibi hæc dicens, corpori tuo dico ». Mr.

est quisque [2]; non ea figura, quæ digito demonstrari P. 327 potest. Deum te igitur scito esse [3]: si quidem deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit, et moderatur, et movet id corpus, cui præpositus est, quam hunc mundum ille princeps Deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus æternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

XVIII. Nam quod semper movetur [1], æternum est [2]. Quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde [3], quando finem habet motus, vi-

2. *Sed mens cujusque, is est quisque.* Vinetus ad h. l. hæc: Socrates apud Platonem Alcibiadi suo probat, hominem neque solum corpus esse, nec simul corpus cum mente, sed solum mentem. Idem in Axiocho postquam, inquit, soluta semel compage, mens in propriam suam sedem restituta fuerit, relictum corpus, quod terrenum est, et rationis expers, non est, quod dicitur, homo: ἡμεῖς μὲν γάρ ἐσμεν ψυχὴ, ζῶον ἀθάνατον, ἐν θνητῷ καθειργμένον φρουρίῳ. Arnobius adv. Gentes, II, dictam Ciceroni animam mentem appellans: « Porro autem, inquit, conspicimus homines, id est, animas ipsas (quid enim sumus homines, nisi animæ corporibus illigatæ?) etc. » Lactantius ejus, ut audio, discipulus, Inst. Div. II: « Hoc enim, quod oculis subjectum est, non homo, sed hominis receptaculum est. Nam ipse homo neque tangi, neque adspici, neque comprehendi potest, quia latet intra hoc, quod videtur ». M. autem Varro apud Augustinum, de Civ. Dei, XIX, cap. 3, nec animam solum, nec solum corpus hominem esse arbitrabatur. Ma.

3. *Deum te igitur scito esse.* Conf. Ciceronem, Tusc. I, 23, 25. Sunt autem ea, quæ sequuntur, de animi immortalitate e Platonis Phædro, ut docet ipse Cicero, Tuscul. I, 22, quem locum ego posui in testimoniis n° 16.

XVIII. 1. *Nam quod semper movetur*, etc. De hoc loco, ex Phædro Platonis, pag. 245 Steph. p. 28 sq. Bekk. expresso, accurate egit Muretus, Varr. Lectt. VIII, 3, pag. 174—176, tom. II opp. ed. Ruhnken. quod caput ad calcem hujus operis describi curavimus. Totum autem hunc Platonis locum repetiit Cic. in Tusc. I, 23, 53—55, paucissimis vel nullis potius factis mutationibus; quare et hæc loca sibi invicem ad emendandum inservire possunt, et, qui in Tusculanas scripserunt commentarios, iidem nostro loco et corrigendo, et interpretando adhibendi. Primum autem huc esse positum locum, ipse eo loco testatur Cicero dicens: « ex quo illa ratio nata est Platonis, quæ a Socrate est in Phædro explicata, a me autem posita est in sexto libro de Republica ». Mox cod. Cr. habet aufert pro *affert*. Ma.

2. *Æternum est.* Exprimit hunc locum Lactantius, Inst. VII, 8, et de Op. dei, 17. A. M.

3. *Quodque ipsum agitatur aliunde.* Commode adhibet Ochsn. locum de N. D. II, 12, 32, ubi est: « Audis-

vendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod sese movet, quia numquam deseritur a se[4], numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium est movendi[5]. Principio autem nulla est origo : nam ex principio oriuntur omnia; ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim id esset principium, quod gigneretur aliunde. Quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam : nam principium exstinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit; si quidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur : id autem nec nasci potest, nec mori; vel concidat omne cælum, omnisque natura[6] consi-

mus enim Platonem, quasi quemdam deum philosophorum : cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum : esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat ». Ma.

4. *Quia numquam deseritur a se.* Ita dixit de Senect. 21, 78, p. 149, ed. Gernh. q. v. « quumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus ». Ma.

5. *Principium est movendi.* Gerundium passive positum rarioris est usus, neque vero reprobandum. Laudent Hott. et Ochsn. Justinum, XVII, 3; Sallust. Jug. cap. 62, ib. Cort. Ruhnken. ad Vellei. Paterc. II, 15; Corn. Nep. Att. 9, 2, *spes restituendi :* ubi vid. Stav. p. 261, ed. Bardil. His adde ex Cicerone de Sen. 23, 34: « Commorandi natura deversorium nobis, non habitandi locum dedit ». Acadd. II, 31, 101 : « multa ... non ... habere insignem illam et propriam percipiendi notam ». Ma.

6. *Omnisque natura consistat necesse est.* Codd. Cr. et Mon. *natura et consistat*, et ita exhibent edd. Ven. Wolf. Verb. Ern. Bip. Goez. Sch. In ed. Plant. est *omnique terra et consistat nec. est.* Idem locus in Tuscc. a F. A. Wolfio editus est *omnisque terra consistat n. e.* a Davisio *omnisque terra et cons. nec. est*, a Verb. et Camerar. *omnisque natura cons. nec. est.* Videlicet si legis apud Platonem πᾶσάν τε γῆν scribendum erit *terra :* si cum Bekkero ex multis codd. legis γένεσιν, scribes, quod est in optimis antiquissimisque libris et legit etiam Gaza, *natura.* Quod autem dedit Bekk. ex codd. id jam dudum corrigendum esse conjecerat Vinetus in annot. ad h. l. Vid. etiam h. l. annot. Davisii in Tusc. l. c. In cod. Mon. verbo *necesse* superscriptum est *principium.* Ma.

stat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, quæ a primo impulsa[7] moveatur. Quum pateat igitur, æternum id esse, quod a se ipso moveatur, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo; quod autem animal est, id motu cietur interiore, et suo:
P. 328 nam hæc est natura propria animi[8], atque vis. Quæ si est una ex omnibus, quæ se ipsa semper moveat, neque nata certe est, et æterna est.

XIX. Hanc tu exerce in optimis rebus: sunt autem optimæ curæ, de salute patriæ; quibus agitatus et exercitatus animus, velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit[1]: idque ocyus faciet, si jam tum, quum erit inclusus in corpore, eminebit foras[2], et ea, quæ extra erunt, contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. Nam eorum animi, qui se cor-

7. *Impulsa*. Dedit *impulsu* Moser.

8. *Nam hæc est natura propria animi*. Tuscc. habent *propria natura*, et ita cod. Mon. In ed. Herw. est *proprie*. Habent *propria natura* etiam edd. Wolf. et Plant. Tum plurimi libri pro *animi* contra usum Ciceronis habent *animæ*; Cic. enim non solet ponere *animam* pro *animo*. Habent autem probam lectionem Tuscc. et codd. nostri, itemque edd. Ven. Ern. Bip. Goez. Sch. A. Mai. Heinr. Lehn. Verum jam Vinetus vidit, qui ita ad h. l. *Animi* non *animæ* antiqui codices, etiam ii, in quibus *anima* pro *animal* scriptum fuerat. [Eo loco Ursinus ex MS præferebat *animans*.] Quum enim *animam* vulgo dicimus, quærunt sermonis latini studiosi, an aliter appellarit Cicero, quam *mentem* et *animum* secunda inflexione. Quæ autem sequuntur feminina vocabula, *quæ*, *una*, *nata*, *æterna*, est *vis*, quæ illis genere concordet, neque inepte, puto, natura et vis animi æterna dicta fuerit, pro ipso animo æterno. Ma.

XIX. 1. *Velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit*. Ad rem facit locus ex Hortensio Ciceronis, quem servavit Augustinus, lib. XIV, cap. ult. Trin. ed. Schütz. p. 111, ed. Ern. min. pag. 1182: « aut si, ut antiquis philosophis, hisque maximis longeque clarissimis placuit, æternos animos ac divinos habemus: sic existimandum est, quo magis hi fuerint semper in cursu, id est, in ratione et investigandi cupiditate, et quo minus se admiscuerint atque implicuerint hominum vitiis atque erroribus, hoc illis faciliorem adscensum et reditum in cælum fore ». Ma.

2. *Eminebit foras*. Ita supra III, 7: « Justitia foras spectat et projecta tota est atque eminet ». Ma.

poris voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros præbuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum et hominum jura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur [3]; nec hunc in locum, nisi multis exagitati sæculis [4], revertuntur [5]. »

3. *Corporibus elapsi circum terram ips. volutantur.* Nescio quomodo me male habet hoc *circum terram volutari.* Equidem nihil muto in omnium librorum consensu; sed ut fatear, quod est, velim reperiri in aliquo libro *volitant* et *vagantur*, quæ junxit Auctor ad Herenn. IV, 39, 51. Neque aliud quid suadet locus Lactantii, quem laudat Ochsn. Inst. II, 2, 6 : « Vulgus existimat, animas circa tumulos et corporum suorum reliquias oberrare ». Sed manum inhibet Plato, ab eodem laudatus, in Phædone, p. 81, c. ἡ τοιαύτη ψυχὴ ... περὶ τὰ μνήματά τε καὶ τοὺς τάφους κυλινδουμένη : ubi vid. Fischer. p. 340 ; Heindorf. p. 110, et in primis Wyttenbach. pag. 209 sq. qui legit καλινδουμένη. Ma.

4. *Exagitati sæculis.* Commode adhibet Ochsn. Tuscc. I, 30 : « iis devium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum ». Ed. Ven. habet *exagitatis.* In ed. Asc. 1 scribitur *sæclis*, pro quo cod. Mon. a sec. m. egregie habet *periculis.* De animarum reditu et universe de earum migratione vid. Creuzeri Symb. et Myth. tom. III, p. 424 sqq. Epitom. nostr. p. 670 sqq. Ma.

5. *Revertuntur.* Locum hunc respicit, seu potius emendat, Lactantius, Inst. VIII, 10 et 20. Proclus, seu Plato, animas bonorum in cælis vagari facit, malorum autem in terris, vel sub terris, mille annis donec iterum (qui est solemnis error παλιγγενέσεως) ad nativitatis λειμῶνα revocentur, de quo Empedocles apud eumdem Proclum ἔνθα κότος τε φόνος τε καὶ ἄλλων ἔθνεα κλήρων. [Ita scripsit A. Maius. Sed Sturzius in Empedocleis : ἔνθα φόνος τε κότος τε καὶ ἄλλων ἔθνεα κηρῶν. Vid. p. 515, v. 19, et annotatt. p. 542 sq. Ma.] De millenario temporis spatio sic Proclus, ἔοικεν ἡ χιλιὰς χρόνος εἶναί τις περιοδικὸς ἀπὸ γενέσεως ἐπὶ γένεσιν ἄγων τὰς ψυχὰς, οὐχ ἁπλῶς, ἀλλὰ πρὸ τῆς τελείας ἀποκαταστάσεως, κ. τ. λ. A. M. — *Ego somno solutus sum.* Post somnium narratum, statim fere dialogum absolutum fuisse arbitror, paucis verbis adjectis. Sic enim et Plato post Eris fabulam confestim opus concludit. A. M. — *Ego somno solutus sum.* Totum hoc *Somnium Scipionis*, quo per tot sæculorum decursum innumeri viri docti animum mentemque, ut vero Ciceronis fragmento, exhilararunt et paverunt, nuper fuisse impugnatum ab Henr. Kunhardto, Lubecensi (in Seebodii libro menstruo, qui inscribitur : *Kritische Bibliotek für das Schul-und-Unterrichtswesen* 1820, p. 474—482, 558 — 565, 649 — 653, 1000—1007), sciunt, ut opinor, ii, quibus tales res curæ cordique sunt. Sed nondum, quod equidem sciam, exstitit, qui illius viri rationes sive probaret, sive reprobaret publice. Alterutrum ego meum munus esse existimans jam proposueram animo, Excursum addere, eumque longiorem, quo, quæ ille posuisset, exa-

Ille discessit; ego somno solutus sum.

mini subjicerem. Sed mox abjeci hoc consilium, quum viderem, in illam scriptionem ne id quidem cadere, quod de alia quadam dixit aliquando Wyttenbachius : « dum lego, assentio; quum librum de manibus depono, nescio quomodo tota illa assensio dilabitur ». Quamquam enim inscripsit libellum suum : « De Somnio Scipionis aut subjecto, aut Cicerone indigno », probatumque ivit, « aut nullam, aut certe minimam hujus opusculi partem, Ciceronis calamo esse exaratam, sed rhetorem aliquem non optimæ indolis, quam in fragmentorum fine deprehenderit lacunam, pro sui ingenii modulo explesse », quamquam denique eos tantum defensuros libellum existimare videtur, « qui vel obstinato animo veritati repugnent, vel ad sentiendam elegantioris orationis venustatem paullo sint hebetiores » : ego tamen dicere audeo, rationibus talibus, quales attulit, eodem jure cujusvis veteris scriptoris libros impugnari posse. Quæ enim dicit absurda, partim ipsi tantummodo, neque aliis hominibus absurda videbuntur (veluti cap. 3, init.), partim non recte intellexit (v. c. cap. 2) : quæ vix latina, vel plane non latina esse dicit, ea vel proba sunt, vel, si paullo insolentiora, tamen non sine exemplo, vel excusantur stylo paullo sublimiori, vel denique facillima emendatione integritati restituuntur. Et si qua sunt, quæ vel probari, vel excusari nequeant, quæ vel nulla, vel paucissima esse contendo; ea non sunt ejusmodi, ut Ciceronis esse non possint. Quis quæso umquam illos de Natura deorum libros Ciceroni abjudicare ausus est? Et insunt tamen, quæ eodem jure vituperare possis, quo K. vituperavit haud pauca. Veluti, quæ inest in libro II, operosa mundi et naturæ, et corporum humanorum descriptio, nonne nimis longa, tædiosa et a librorum istorum proposito aliena videri potest? Sed nemo inde jure hæc non Ciceronis esse dixerit. In iis, quæ parum sibi intellecta vituperat K. in primis est caput 5, et idem fere de capite 6, dixerim. Quia enim parum perspectas habet veterum de sphærarum, quam dicunt, harmonia et de zonis sententias, de quarum veritate jam non quærimus, absurda vel contorta dicit ea, quæ Cicero disputat. Denique (tædet enim singula pertractare) quod ad sermonem attinet, per singulas commentarii nostri partes, non nominato adversario, satis, ut opinor, demonstravi, eum optime cum reliquorum Ciceronis librorum sermone convenire. Quid? quod ipse K. totum fere caput primum, itemque octavum nonumque intacta reliquit, videlicet quæ colorem habeant satis Ciceronianum. Sed missum faciamus, hoc criticæ, quam dicunt, superioris specimen, cujus infirmitatem utinam mox repertus plenior horum librorum codex manu scriptus illius scriptionis auctori melius, quam omnia argumenta, demonstret! Ma.

LIBRORUM DE REPUBLICA INCERTORUM FRAGMENTA.

..... A qua isti avocant[1]..... *Fronto, voc.* avocat.

Vitam lugeo. *Id. voc.* doleo.

Idque ipsa natura non invitaret solum, sed etiam cogeret[2]. *Nonius*, IV, 232.

Nitito. *Diomedes*, I, *p*. 330.

Excellunt. *Idem*, *ibid. p*. 371.

.... Nec doctissimis;
M'. Persium hæc legere nolo, Junium Congrum volo.
Plin. N. H. Præf.

Et quamquam optatissimum est, perpetuo fortunam quam florentissimam permanere; illa tamen æquabilitas vitæ non tantum habet sensum, quantum quum ex sævis et perditis rebus ad meliorem statum fortuna revocatur. *Ammianus Marc.* XV, 5.[3]

1. *A qua isti avocant.* Puta : « a qua rep. administranda isti Epicurei viros sapientes avocant ». Ideoque fragmentum videtur pertinere ad operis exordium. A. M.

2. *Sed etiam cogeret.* Num pertinet ad primam operis lacunam, ubi auctor loquutus fuerat de laboribus, quos reip. causa clari homines pertulerunt usque ad devexam senectutem, quamvis natura ad quietem non invitaret solum, sed etiam cogeret? A. M.

3. Hunc locum a Tullio se sumere diserte ait Ammianus; opus tamen silet, unde haurit. Videtur autem id frustum aptissime quadrare ad secundam primi de Rep. libri lacunam ante cap. 1, in qua Tullius de suo calamitoso exsilio deque felici reditu in patriam loquutus fuerat. Et quidem

P. 330 Aliud civitas non est, quam concors hominum multitudo[4]. *Augustinus*, *de Civ. Dei*, I, 15.

Hercules, qui ob virtutem clarissimus, et quasi Africanus inter deos habetur.....[5] *Lactantius*, *Inst.* I, 9.

Si fas endo plagas cælestum escendere cuiquam,
Mi soli cæli maxima porta patet.

Est vero, inquit, Africane; nam et Herculi eadem ipsa porta patuit. *Seneca*, *Epist.* 108; *Lactantius*, I, 18.[6]

.....Fœdifragos Afros[7]. *Interpres Cruquianus ad Horatium*, *Od.* IV, 8, 17.

locus haud valde absimilis, aliis licet verbis, exstat apud Ciceronem [nimirum in orationibus spuriis. Mr.] post red. ad Quir. 1, et ad Pontif. 32. Verumtamen Ammianus videtur omnino Ciceronem exscribere ad verbum. Ammiano autem innotuisse opus de Rep. constat e testimoniis. A. M.

4. *Quam concors hominum multitudo.* Num hæc verba pertinent ad lacunam libri I, post caput 25? Num potius sunt verba Augustini? A. M.

5. *Ob virtutem clarissimus, et quasi Africanus inter deos habetur.* De Hercule in cælum recepto recole omnino Ciceronis fragmentum politicum apud Lactantium, Inst. I, 18, a me in testimoniis positum, n. 30. Commoda autem est Servii observatio ad G. I, 34, nempe Scorpii signum credi supra Romam positum, Herculemque ivisse ad deos per signum Scorpii. Ergo eadem via Africanus et Hercules (ut ait loco citato Cicero) iverunt in cælum; quamquam Africanus quidem minor Romæ, sed major in Campania exstinctus est. Cicero etiam, Tusc. IV, 22, commemorato Africano, addit Herculem sublatum fuisse sua fortitudine in cælum. A. M. — Collocandum est hoc frustum in libro III, 28, ante locum de Herculis et Romuli apotheosi. Videntur enim Lælii verba Scipioni amico blandientis. Certe ea melius huic dialogo de Rep. quam Lactantii orationi conveniunt, apud quem mihi sane videtur tropus audacior, si forte ab eo procuditur. A. M.

6. Hæc a versibus Ennii hucusque omisit Maius. J. V. L.

7. *Fœdifragos Afros.* Dialogorum Tullianorum nomine libros fere de Rep. intelligi, sæpe a me dictum est. Et quidem Horatius atque ejus interpres ibi loquuntur de Carthaginis eversore Scipione. Etsi autem Cicero Off. I, 12, dicit *Pœnos fœdifragos*, opus quidem de Officiis caret dialogo, tum varietas est *Pœnos* pro *Afros*: quare vel locus alius videtur, vel certe, quod valde suspicor, pro *in dialogis* interpres dicere debuit *in officiis*. A. M.

Fanni, causa difficilis laudare puerum : non enim res laudanda, sed spes est[8]. *Servius ad Æn.* VI, 877. P. 331

8. *Sed spes est.* Hunc locum citant, præter Servium, etiam Hieronymus, epp. CXXVIII, CXXX, et Quintilianus, Inst. IX, 3, ff. 319 : sed ille quidem libere, hic autem perverse et brevius, « non enim tam spes laudanda, quam res est ». Locum vero pertinere ad libros de Rep. qui κατ' ἐξοχὴν *dialogi* dicuntur, probabiliter demonstrat Schottus nod. Cic. III, 5, consentiuntque Vallarsius ad Hieronymum, et Burmannus ad Quintilianum. Quod autem Schottus verba hæc pertinuisse putat ad eam operis partem, in qua de educatione actum fuit, id mihi secus videtur, præsertim quia diei secundi dialogo Fannius non interfuit. Meam igitur mihi liceat conjecturam exponere. Videntur mihi verba hæc Scævolæ colloquentis cum Fannio laudantisque indolem Crassi, qui fuit ipsius Scævolæ gener (Cic. de Or. I, 7), quique tantus orator evasit. Id autem fieri non potuit nisi fere in quinto libro, tertio die, quum artis oratoriæ mentio fuit. Jam, si recta conjectura est, imitatio Platonis fit, qui quasi in extrema pagina Phædri laudandum a Socrate adolescentem Isocratem curat, cujus rei ipse Cicero meminit, Or. cap. 13, et de Opt. Gen. Or. 6. Quin adeo idem Cicero in fine dialogorum de Oratore dat operam, ut Hortensii indoles, tum adhuc adolescentis et spe magis, quam re, oratoris, laudetur a Catulo ejusdem socero, necnon a Crasso oratore sene. A. M.

EXCURSUS

AD CIC. DE REPUBL. VI, 18.

Collatio loci cujusdam e Phædro Platonis cum ejusdem loci interpretatione Ciceroniana.

Nobilem illum Platonis e Phædro locum, ubi animorum immortalitas necessaria ratione probari creditur; Cicero, ut notum est, in libris de Rep. et in primo Tusculanarum Disputationum interpretatus est. Mihi autem hoc loco decretum est, cum Platonis verbis, Ciceronis interpretationem, quam diligentissime potero, contendere; puto enim, quum apud utrumque nonnulla haud satis emendate legantur, ex hac collatione aliquid emersurum. Plato: Πᾶσα ψυχὴ ἀθάνατος. τὸ γὰρ ἀεικίνητον, ἀθάνατον. Cicero, omissa propositione, « Nam quod semper movetur, æternum est ». In quo illud observatione dignum puto, quod ἀθάνατον vertit « æternum ». Quamvis enim Plato animos non immortales modo faciebat, verum etiam æternos; neque quidquam apud philosophos immortalè sit, quod non sit etiam æternum: tamen hæc vocabula vulgo distingui solent, quum Cicero plane pro eodem accipiat. Plato: τὸ δ' ἄλλο κινοῦν, καὶ ὑπ' ἄλλου κινούμενον, παῦλαν ἔχον κινήσεως, παῦλαν ἔχει ζωῆς. Cicero: « Quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi quoque finem habeat necesse est ». Præclare omnino reddita hæc pars videtur. Quum autem illa ejusdem verbi repetitio, quæ in græca oratione nihil habet insuavitatis, in latino sermone parum elegans, neque satis dilucida fore videretur, varietate vitavit hoc incommodi: « motum afferre » dicens pro movere, et « agitari » pro moveri. Sed et illud ἔχον, in quo colligendi vis inest, ita expressum est, ut nihil melius optari queat. Plato: μόνον δὴ τὸ αὑτὸ κινοῦν, ἅτε οὐκ ἀπολεῖπον ἑαυτὸ, οὔποτε λήγει κινούμενον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις, ὅσα κινεῖται, τοῦτο πηγὴ καὶ ἀρχὴ κινήσεως. Cicero: « Solum igitur, quod sese movet, quia numquam deseritur

a se, numquam ne moveri quidem desinit. Quin etiam ceteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium est movendi». In quibus illa præcipue annotanda duco: ὅτι, commode verti, «quia», et κινήσεως, «movendi». Plato: ἀρχὴ δὲ ἀγένητον· Cicero: «Principii autem nulla est origo». Eleganter: neque enim poterat una voce dicere ἀγένητον, quum «ingenium» sit ἔμφυτον. Plato: ἐξ ἀρχῆς γὰρ ἀνάγκη πᾶν τὸ γιγνόμενον γίγνεσθαι, αὐτὴν δὲ μηδ' ἐξ ἑνός. Cicero: «Nam ex principio oriuntur omnia; ipsum autem nulla ex re alia nasci potest». Ἀνάγκη γίγνεσθαι dixit simpliciter «oriuntur», et illud τὸ γιγνόμενον omisit. Plato: εἰ γὰρ ἔκ του ἀρχὴ γίγνοιτο, οὐκ ἂν ἐξ ἀρχῆς γίγνοιτο. Cicero: «Nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde». Videtur ergo apud Platonem legisse: εἰ γὰρ ἔκ του ἀρχὴ γίγνοιτο, οὐκ ἂν ἀρχὴ γένοιτο. Quod mihi, ne quid dissimulem, verius videtur. Aristoteles quoque principiorum tres proprietates esse voluit, ut ne gignerentur ex aliis, ut ne ex se invicem, et ut ex ipsis cetera gignerentur. Plato: ἐπειδὴ δὲ ἀγένητόν ἐστι, καὶ ἀδιάφθορον αὐτὸ ἀνάγκη εἶναι· ἀρχῆς γὰρ δὴ ἀπολομένης, οὔτε αὐτή ποτε ἔκ του, οὔτε ἄλλο ἐξ ἐκείνης γενήσεται, εἴπερ ἐξ ἀρχῆς δεῖ τὰ πάντα γίγνεσθαι Cicero: «Quodsi numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium exstinctum, nec ipsum ab alio renascetur: nec ex se aliud creabit (in quibusdam libris legitur *recreabit*): si quidem necesse est, a principio oriri omnia». Plato: Οὕτω δὴ κινήσεως μὲν ἀρχὴ, τὸ αὐτὸ κινοῦν. Cicero aliquanto liberius: «Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur». Plato: τοῦτο δὲ οὔτ' ἀπόλλυσθαι οὔτε γίγνεσθαι δυνατόν. Cicero: «Id autem nec nasci potest, nec mori». Legit igitur apud Platonem, οὔτε γίγνεσθαι, οὔτ' ἀπόλλυσθαι. Et sane is ordo melior, et magis naturæ consentaneus videtur. Plato: ἢ πάντα τε οὐρανὸν πᾶσάν τε γῆν (Bekk. γένεσιν ex codd.) συμπεσοῦσαν στῆναι, καὶ μήποτε αὖθις ἔχειν στῆναι (Bekk. delet στῆναι repetitum) ὅθεν κινηθέντα γενήσεται. Cicero: «Vel concidat omne cælum, omnisque natura, et consistat necesse est: nec vim ullam nanciscatur, qua, ut a primo, impulsa moveatur». Qua in parte id primum animadvertendum est, voculam *et* quæ in vulgatis Ciceronis

libris non est, in veteribus legi: et necessariam videri. Deinde quum Plato dicat πᾶσάν τε γῆν, non est, ut opinor, dubitandum, quin apud Ciceronem legendum sit non « omnisque natura », sed « omnisque terra ». In verbis autem Platonis delendum videtur illud secundum στῆναι, quod neque Cicero agnoscit, et sententia repudiat. Postremo quum in quibusdam Ciceronis libris ultima pars ita legatur, « Qua primo impulsu moveatur », testificor, veterem scripturam a me repræsentatam esse: neque dubitare me, quin ea vera sit. Αὖθις antem reddidit Cicero, « ut a primo ». Plato: ἀθανάτου δὲ πεφασμένου τοῦ ὑφ' ἑαυτοῦ κινουμένου, ψυχῆς οὐσίαν τε καὶ λόγον τοῦτο αὐτό (Bekk. τοῦτον αὐτὸν ex codd.) τις λέγων, οὐκ αἰσχυνεῖται. Cicero: « Quum pateat igitur, æternum id esse, quod a se ipso moveatur (in aliis libris *quod se ipsum moveat*) quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? » Cujus periodi posteriorem partem si Cicero ita legit, ut hodie legitur (neque aliter legisse puto), næ ille mirificus in ea convertenda fuit. Hoc enim dicit Plato: si quis ita definiat animum, ut dicat, animum esse id, quod se ipsum movet, eam definitionem numquam auctori suo incussuram pudorem. Nam οὐσίαν et λόγον, et paullo post φύσιν vocat id, quod Aristoteles τὸ τί ἦν εἶναι. Ea vero sententia quomodo e Ciceronis verbis efficiatur, deus aliquis viderit. Plato: πᾶν γὰρ σῶμα, ᾧ μὲν ἔξωθεν τὸ κινεῖσθαι, ἄψυχον· ᾧ δὲ ἔνδοθεν αὐτὸ (B. αὐτῷ ex codd.) ἐξ αὐτοῦ, ἔμψυχον, ὡς ταύτης οὔσης φύσεως ψυχῆς· ubi non dubito, quin legendum sit αὐτῷ ἐξ αὑτοῦ. Cicero: « Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo: quod autem animal est (in quibusdam libris *quod autem est animatum*), ut motu cietur interiore et suo: nam hæc est propria natura animæ (in quibusdam libris *animi*) atque vis ». Invertisse videtur Cicero ordinem τῶν προτάσεων, id est, fecisse ἐξ ὑποκειμένου κατηγορούμενον, καὶ ἀνάπαλιν. Plato: εἰ δέ ἐστι (B. δ' ἐςι) τοῦτο οὕτως ἔχον, μὴ ἄλλο τι εἶναι τὸ αὐτὸ αὑτὸ κινοῦν, ἢ ψυχὴν, ἐξ ἀνάγκης ἀγένητόν τε καὶ ἀθάνατον ψυχὴ ἂν εἴη. Cicero: « Quæ si est una ex omnibus, quæ sese moveat; neque nata certe est, et æterna est ». (Ex Mureti Varr. Lectt. lib. VIII, cap. 3.)

MONITUM

DE GRÆCA SOMNII SCIPIONIS VERSIONE.

Quum præter sequentem Somnii Scipionis versionem, quæ Theodoro Gazæ vulgo tribuitur, nonnulli putarent alteram exstare quam monacho Maximo Planudi assignabant; Moserus unam eamdemque esse versionem sub duobus diversis nominibus suspicatus est. Quam opinionem sic defendit in *Indice adjumentorum*, etc. suæ librorum de Republica editioni præposito, pag. xv, xvi sqq.

Sunt qui dicant, præter Theodori Gazæ versionem (1) Somnii Scipionis græcam exstare etiam versionem Maximi Planudis, servarique eam in bibliotheca Regia Parisiensi, aliisque, veluti in Vaticana : eamque esse ἀνέκδοτον. Vide modo Fabr. B. Gr. X, pag. 533, ed. pr. Idem vero in B. L. tom. II, p. 148, ait : « etiam a Planude versum græce Somnium Scipionis *suspicatur* Lambecius, V, pag. 153, ubi in græco quodam cod. MS Juliani cardinalis S. Angeli citatur ὁ ὄνειρος τοῦ Σκιπίωνος ». Hanc ego *suspicionem* quum veram esse magnopere optarem, eaque versione editionem hanc exornare cuperem, adii per Cruzerum meum Hasium V. Clar. bibliothecæ Reg. Par. præfectum, rogans, ut describi meum in usum illud κειμήλιον curaret. Hæc dum quum maxime agito, ecce incido in annotationem quamdam Gronovii ad vexatissimum illum Somnii Scipionis locum : « et parum rebus » (cap. 2 extr.), ubi est : « Si Manutius in duobus invenit *pax sit rebus* vel *pax rebus*, erunt illi tales, qui ætate ipsius aut paullo ante fuerunt scripti; quale genus exemplar fuit etiam, unde Maximus Planudes (hoc enim nomen, non Theodor. Gazam præferebat liber Mediceus) hæc interpretabatur : ἀλλ' εἰρήνη ἤτω τοῖς πράγμασιν, ὡς ἀκοῦσαι καὶ τὰ λοιπά ». Quæ ego quum ad verbum fere (nisi quod in versione Gazæ

(1) Seorsim edita est Basileæ 1528, in-4; addita item editioni Aldinæ 1523, in-8. Neutram vidi.

nomine edita scribitur ἴστω pro ἤτω (1)) convenire viderem cum versione græca dudum nota, suspicari cœpi, unam eamdemque versionem ab his Planudi, ab aliis Gazæ adscribi, rogavique Hasium virum Cl. ut inspectis codicibus utrum vere an secus suspicatus sim, me edoceret. Cui ille optato, quæ est ejus viri insignis humanitas, in literis ad Creuzerum datis ita cumulate satisfecit, ut, quæ de hac re scripsit, latine a me reddita, cum lectoribus communicanda esse videantur. Ita igitur Hasius : « ... Quod vero ad Somnii Scipionis versionem græcam Planudeam, quam quæris, spectat, equidem persuasum habeo, eam vel omnino non discrepare ab ea, quæ Theodori Gazæ nomine fertur, vel certe in bibliothecæ nostræ codicibus non differre Planudeam ab edita, quæ inscribitur ἑρμήνεια Θεοδώρου. Illam vero Planudeam in his, quos infra notavi, Regiæ bibliothecæ codd. inesse reperio :

« 1. Cod. Reg. 969. Inscribitur fol. 320 verso : Ὄνειρος τοῦ σπυπίωνος [sic]. Incipit : Ἡνίκα περὶ τὴν ἀφρικὴν ἀφικόμην, ἀντίου μαλίου [sic] ὑπατεύοντος· ἐπὶ τὸ τέταρτον τάγμα δήμαρχος. In fine fol. 327 verso : ὅτι μὴ πολλοῖς αἰῶσι δίκας εἰσπραχθεῖσαι ἐπανακάμπτουσι· καὶ ὁ μὲν ἀνεχώρησεν· ἐγὼ δὲ τοῦ ὕπνου εὐθὺς ἀπελύθην. Plane igitur convenit cum versione græca, quæ Gazæ tribuitur in editione, quæ ad manum est, Parisiensi 1528, in-8, apud Simonem Colinæum, fol. 32, verso, ad calcem versionis libelli de Senectute, quæ ejusdem Gazæ nomine inscripta est. Ego autem quum passim contulissem codicem MS cum ed. utramque eamdem esse reperi, nisi quod illius scriptor vel casu vel calami errore aliquoties lapsus est.

« 2. Cod. Reg. 1603, sæculo XVI ineunte scriptus. Insc. fol. 379 recto : Σκηπίωνος ὄνειρος συγγραφεὶς μὲν παρὰ μάρκου τουλλίου κικέρωνος τοῦ ῥήτορος· ἐξηγηθεὶς δὲ παρὰ μακροβίου εἰς (deesse videtur hic δὲ et distinctio ante εἰς) ἑλλάδα γλῶττα [sic] μετενεχθεὶς παρὰ μαξίμου τοῦ πλανούδη. Incipit : Ἡνίκα ἐπὶ τὴν ἀφρικὴν ἀφικόμην. In fine fol. 385, verso : καὶ ὁ μὲν ἀνεχώρησεν· ἐγὼ δὲ τοῦ ὕπνου εὐθὺς ἀπελύθην.

(1) De forma ἤτω vid. Matthiæ Gr. Gr. maj. pag. 279; Buttmann. Gr. Gr. maj. pag. 550.

« 3. Cod. Reg. 1772, sæculi XVI. Inscr. fol. 178 recto: Σκηπίωνος ὄνειρος, συγραφεὶς [sic] μὲν παρὰ μάρκου τουλλίου τοῦ ῥήτορος, ἐξηγηθῆς [sic] δὲ παρὰ μακροβίου ἀμβροσίου· εἰς τὴν ἑλλάδα δὲ γλῶτταν μετενεχθῆς [sic] παρὰ μαξίμου τοῦ πλανούδη. Incipit: Ἡνίκα ἐπὶ τὴν ἀφρικὴν ἀφικόμην. In fine fol. 184, verso: ἐγὼ δὲ τοῦ ὕπνου εὐθὺς ἀπελύθην. Sequitur Macrobii commentarius græce versus, cujus hoc initium est: μεταξὺ τῶν τοῦ πλάτωνος καὶ κικέρωνος βιβλίων [perperam Harlesius Bibl. græc. vol. XI, p. 682, μεταξὺ τὴν τοῦ] usque ad fol. 302 rect. Uterque liber ab homine italo, certe non græco, exaratus esse videtur.

« 4. Cod. Reg. 1868, sæculi XV. Inscr. fol. 143 recto: Σκηπίωνος ὄνειρος, συγγραφεὶς μὲν παρὰ μάρκου τουλλίου κικέρωνος τοῦ ῥήτορος· ἐξηγηθεὶς δὲ παρὰ μακροβίου ἀμβροσίου· εἰς τὴν ἑλλάδα δὲ γλῶτταν μετενεχθεὶς παρὰ μαξίμου τοῦ πλανούδη. Sequuntur item duo Macrobii libri eadem manu scripti: est vero hic liber horum, quos adhuc excussi, quatuor codicum emendatissimus, ab homine græco haud indocto descriptus, qui numquam fere itacismo, quem dicunt, in errorem abreptus est.

« 5. Cod. Reg. 2070, sæcul. XVI. Inscr. fol. 1 recto: Σκηπίονος ὄνειρος, συγγραφεὶς παρὰ μάρκου τουλλίου κικέρωνος [deest τοῦ) ῥήτορος· ἐξηγηθεὶς δὲ παρὰ μακροβίου ἀμβροσίου· εἰς δὲ τὴν ἑλλάδα γλῶσσαν [sic] μετανεχθεὶς [sic] παρὰ μαξίμου μοναχοῦ τοῦ πλανούδη. Incipit: Ἡνίκα ἐπὶ τὴν ἀφρικὴν· In fine fol. 8 recto: ἐγὼ δὲ τοῦ ὕπνου εὐθὺς ἀπελύθην. Adduntur item duo Macrobii libri.

« 6. Cod. Reg. 1000, sæcul. XIV, quem ideo reliquis postposui, quia Somnium Scipionis ultimis foliis a seriore manu, nec plenum illud, adscriptum reperio. Manu prima in hoc cod. est scripta proverbiorum græcorum collectio, quæ imperfecta desinit; tum fol. 268 recto incipit, † σκηπίωνος inscriptum, Somnium a verbis † ἀλλ' ἵν' εὐθυμότερος εἴης ἀφρικανὲ τῆς πολιτείας ἐπιμελεῖσθαι (conf. fol. 34 recto, lin 7, ed. Colinæi). Desinit hoc fragmentum fol. 274 recto in verbis: αὐτὴ [ed. fol. 36, lin. 4, αὕτη] γὰρ ἡ ἐννάτη καὶ μέση γῆ οὔτε κινεῖται καὶ κατωτάτω ἐστί· [sic] καὶ πρὸς αὐτὴν φέρεται πάντα τῇ οἰκείᾳ ῥοπῇ τὰ βάρη. Sequuntur in fine ejusdem folii et fol. 275, quod est codicis ultimum, observationes aliquot astronomicæ.

« 7. Cod. Coislin. 355, sæc. XV exeunte vel ineunte XVI. Inscr. fol. 2 verso : Σκηπίονος [sic] ὄνειρος· συγγραφεὶς μὲν παρὰ μάρκου τουλλίου κικέρωνος· τοῦ ῥήτορος· ἐξηγηθεὶς δὲ παρὰ μακροβίου ἀμβροσίου· εἰς δὲ τὴν ἑλλάδα [sic] γλῶτταν μετενεχθεὶς ἐκ τῆς λατίνων φωνῆς παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ μαξίμου μοναχοῦ, τοῦ πλανούδη. Incipit: νίκα ἐπὶ τὴν ἀφρικὴν ἀφικόμην. Litera *H* a rubricatore non est adscripta. In fine fol. 11 recto ; ἐγὼ δὲ τοῦ ὕπνου εὐθὺς ἀπελύθην. Sequitur Macrobii commentarius παρὰ τοῦ αὐτοῦ κυροῦ μαξίμου græce versus. Omnia eadem manu satis eleganter scripta sunt.

Habes codicum notitiam. Unde primum illud patere videtur non aliam esse versionem Planudeam, aliam Theodori. Utrius sit opus, decernere non audeo. Planudem produnt codicum inscriptiones, nostrorum certe. Accedit, quod folia codicis regii 1000, in fine, quamvis reliqua codicis parte recentiora, anno 1430 videntur superiora; is autem est annus, quo Theod. Gaza, mortuus 1478, primum in Italiam venit. Huic ego versionem nostram plane abjudicarem, nisi, quo sæpius eam inspicio, non Attica quidem, sed grammatici hominis esse videretur, qui usu scribendi stylum excoluerit, qualem ego a Gaza viro doctissimo eodemque eloquentissimo, neque vero a Maximo Planude exspectaverim. Planudis ego accurate potissimum perlegi Metamorphoseon versionem, nostra longe inferiorem. Quamquam ego huic rationi non nimium tribuerim. Sæpe enim unius ejusdemque scriptoris libri, præsertim si vitam per multorum annorum seriem produxerit, ita inter se differunt, ut vix eos ab eodem homine profectos credas. Fieri potest, ut Planudes ætate provectus sæpe stylum vertendo ad meliorem frugem redierit, Gaza vero eam descripserit indeque ejus auctor habitus fuerit, prouti idem eamdem ob causam habetur paraphraseos Iliadis auctor, cujus nos partem habemus in bibliotheca Regia in codd. sæculo XIII conscriptis. Gazam vero per longum tempus describendis codicibus græcis vitam sustentasse constat, antequam 1451 Romam vocaretur. Sed judicium esto penes idoneos harum rerum judices ».

ΜΑΡΚΟΥ ΤΥΛΛΙΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ

ΟΝΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΣΚΙΠΙΩΝΟΣ.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ.

ΣΚΙΠΙΩΝ.

I. Ηνίκα περὶ τὴν Ἀφρικὴν ἀφικόμην, Ἀντίου Μανλίου ὑπατεύοντος, ἐπὶ τὸ τέταρτον τάγμα, δήμαρχος, ὡς ἴστε, τῆς στρατιᾶς, οὐδέν μοι γέγονε προὔργου μᾶλλον, ἢ Μασηνίσσᾳ τῷ βασιλεῖ συνελθεῖν, τῆς ἡμετέρας οἰκίας ἐξ αἰτιῶν δικαίων φίλῳ μάλιστα πάντων τυγχάνοντι.

Πρὸς ὃν ἐλθόντα με περιβαλὼν ὁ γέρων αὐτὸς οὗτος ἐδάκρυσε, καὶ μεθ' ὅσον ἀναβλέψας εἰς οὐρανὸν, Χάριτάς σοι, φησὶν, ὕψιστε Ἥλιε, ἔχω, καὶ ὑμῖν τοῖς ἄλλοις θεοῖς, ὅτι πρὶν ἢ τοῦδε τοῦ βίου μεταστῆναι, ὁρῶ ἐπὶ τῆς ἐμαυτοῦ βασιλείας καὶ τῶν οἰκημάτων τούτων Παῦλον Κορνήλιον τὸν Σκιπίωνα, οὗ αὐτὸς ἐγὼ τῷ ὀνόματι ἀναζωπυροῦμαι, οὕτως οὐκ ἔστιν ὅτε μοῦ τῆς διανοίας ἀποκεχώρηκεν ἡ τοῦ ἀρίστου ἐκείνου καὶ πρᾳοτάτου ἀνδρὸς μνήμη. Ἐντεῦθεν ἐγὼ μὲν ἐκεῖνον περὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας, ἐμὲ δὲ ἐκεῖνος περὶ τῆς ἡμετέρας πολιτείας ἀνήρετο· πολλοὺς δὲ λόγους δεῦρο κἀκεῖσε κατ' ἐκείνην ἡμῖν αὐτοῖς τὴν ἡμέραν δεδαπανήκαμεν. Μετὰ δὲ ταῦτα βασιλικῇ ὑποδεχθέντες παρασκευῇ, τὴν ὁμιλίαν πόῤῥω τῆς νυκτὸς προηγάγομεν, τοῦ γέροντος μηδὲν ὅτι περὶ τοῦ Ἀφρικανοῦ [τοὐμοῦ πάππου] ἀνεξερεύνητον καταλιπόντος, ἀλλὰ πάντα τἀκείνου οὐ μόνον ἔργα, ἀλλὰ καὶ ῥήματα διαμνημονεύοντος. Ἐκ δὲ δὴ τούτου, ὡς ἐπὶ κοίτην ἀπεχωρήσαμεν, ἐκ δὴ τῆς τροφῆς καὶ ὅτι δὴ πρὸς νύκτα πολλὴν διηγρύπνησα, βαθυτέρῳ τοῦ εἰωθότος ἐλήφθην ὕπνῳ.

Ἐνταῦθά μοι (πέπεισμαι ἐξ ὧν ὡμιλήσαμεν· γίγνεται γὰρ πολλάκις τίκτειν τι τοιοῦτον τοὺς ἡμῶν διαλογισμούς τε καὶ λόγους ἐν ὕπνοις, ὁποῖον περὶ Ὁμήρου Ἔννιος γράφει, περὶ ὃν δὴ συνεχέστατα ἀγρυπνῶν εἰώθει μελετᾷν τε καὶ διαλέγεσθαι) ὁ Ἀφρικανὸς ἑαυτὸν ἐνεφάνισε ταύτῃ τῇ μορφῇ, ἥ μοι ἐκ τῆς εἰκόνος αὐτοῦ μᾶλλον ἢ ἐξ αὐτοῦ ἐκείνου γνώριμος ἦν. Ὃν αὐτὸς μὲν ἐπιγνοὺς ἔφριξα. Ὁ δὲ, τῷ νοῒ, φησὶ, πάρει, Σκιπίων, καὶ δὴ τὸ δέος ἀπόθου, καὶ ἅττα σοι ἐρῶ, τῇ μνήμῃ παράθου.

II. Ὁρᾷς ἐκείνην τὴν πόλιν, ἥτις ὑπακούειν τοῖς Ῥωμαίων πράγμασι δι' ἐμοῦ καταναγκασθεῖσα τοὺς παλαιοὺς πολέμους

ἀνανεοῖ, καὶ οὐχ οἵα τε ἐστὶν ἡσυχάζειν (ἐδείκνυε δέ μοι τὴν Καρχηδόνα, ἐκ μετεώρου καὶ πλήρους ἄστρων καὶ αἰθρίου καὶ λαμπροῦ τινος τόπου); πρὸς ἣν αὐτὸς πολεμήσων νῦν ἥκεις, σχεδὸν στρατιώτης, ταύτῃ τῇ διετείᾳ ὕπατος ἀναστρέψεις, καί σοι ἔσται τόδε τὸ ἐπώνυμον διὰ σαυτοῦ περιποιηθὲν, ὃ κατὰ κληρονομίαν ἐξ ἡμῶν κατιὸν ἔχεις.

Ἡνίκα δ' ἂν ἐκπολιορκήσῃς τὴν Καρχηδόνα, θρίαμβον θήσεις, καὶ τιμητὴς γενήσῃ, καὶ πρεσβευτὴς ἐπ' Αἴγυπτον καὶ Συρίαν ἀφίξῃ, καὶ Ἀσίαν, καὶ τὴν Ἑλλάδα, αἱρεθήσῃ τε αὖθις ὕπατος καὶ ἀποδημῶν, καὶ πόλεμον μέγιστον συγκροτήσεις, καὶ τὴν Νουμαντίαν ἐκκόψεις.

Ἐπειδὰν δὲ δίφρῳ πρὸς τὸ Καπιτώλιον ἐνεχθῇς, προσκρούσεις τῇ πολιτείᾳ ταῖς τοῦ ἐγγόνου μοῦ βουλαῖς ταραχθείσῃ. Ἐνταῦθά σε, Ἀφρικανὲ, δεῖξαι δεήσει τῇ πατρίδι τὸ φῶς τοῦ τε νοός σου, καὶ τῆς εὐβουλίας.

Ἀλλὰ τὴν ἐκείνου τοῦ χρόνου ὀξυτάτην ὁρῶ ὡσανεὶ μοιρῶν ὁδόν. Καὶ γὰρ τῆς ἡλικίας σοι ἑπτάδα καὶ ὀκτάκις τοῦ ἡλίου περιόδους καὶ ἐπανόδους ἀμειψάσης (δύο δ' οὗτοι ἀριθμοὶ, ὧν ἑκάτερος πλήρης ἐκ διαφόρου ἐστὶν αἰτίας, περιόδῳ φυσικῇ τὸ πεπρωμένον σοι τέλος συμπράξουσι), καὶ πρὸς σὲ μόνον καὶ τὸ σὸν ὄνομα ἡ πόλις ἑαυτὴν ἐπιστρέψει· σὲ δὴ γερουσία, σὲ πάντες οἱ χρηστοὶ, σὲ οἱ ἑταῖροι, σὲ οἱ Λατῖνοι περιβλέψονται· σὺ μόνος ἔσῃ, πρὸς ὃν ἡ τῆς πόλεως ἐρείδοιτο σωτηρία· καὶ ἵνα μὴ πολλὰ λέγω, σὲ μόνον ἄρξαντα τὴν πολιτείαν καταστῆσαι δεήσει, εἰ τὰς ἀλιτηρίους τῶν ἔγγιστα τοῦ γένους ἐκφύγοις χεῖρας.

Ἐν τούτοις ἀνακεκραγότος Λαιλίου καὶ οἰμωξάντων τῶν ἄλλων σφοδρότερον, ἠπίως προσμειδιῶν ὁ Σκιπίων, Δέομαι, φησὶ, μὴ τοῦτον τοῦ ὕπνου διαναστήσετε, ἀλλ' εἰρήνη ἔστω τοῖς πράγμασιν, ὡς ἀκοῦσαι καὶ τὰ λοιπά.

III. Ἀλλ' ἵν' εὐθυμότερος εἴης, Ἀφρικανὲ, τῆς πολιτείας ἐπιμελεῖσθαι, οὕτως ἔχειν σε χρὴ καὶ πιστεύειν, Πᾶσι τοῖς τὴν πατρίδα φυλάξασι, βοηθήσασιν, αὐξήσασιν, ἀποδεδειγμένον τυγχάνειν οὐρανῷ τόπον καὶ ὡρισμένον, ἔνθα περ οἱ μακάριοι ἀτελευτήτου αἰῶνος καταπολαύουσιν. Οὐδὲν γάρ ἐστιν, ὅπερ ἐκείνῳ τῷ ἄρχοντι θεῷ καὶ πάντα διοικοῦντι τὸν κόσμον ἀσμενέστερον γέ-

νοιτο, ἢ συνέδρια καὶ στίφη ἀνδρῶν, νόμοις συναγελαζόμενα, ἃ πόλεις προσαγορεύονται· τούτων οἱ διοικηταί τε καὶ φύλακες ἐνθένδε προελθόντες, δεῦρο ἐπανίασιν αὖθις.

Ἐνταῦθα δὲ ἐγὼ, καὶ εἰ τὰ μάλιστα κατεπεπλήγμην, τοῦτο μὲν τῷ τοῦ θανάτου φόβῳ, τοῦτο δὲ ταῖς παρὰ τῶν ἡμετέρων ἐπιβουλαῖς, ἠρόμην μέν τοι, εἰ ἄρα αὐτός τε ζῇ, καὶ ὁ πατὴρ Παῦλος, καὶ οἱ ἄλλοι, οὓς ἡμεῖς ἀπεσβηκότας εἶναι οἰόμεθα;

Καὶ μάλα, φησὶν, οὗτοι ζῶσι, τῶν τοῦ σώματος δεσμῶν ὡσανεὶ δεσμωτηρίου ἐκπτάντες· ἡ δ' ὑμετέρα λεγομένη ζωὴ θάνατός ἐστι. Τί γὰρ μὴ βλέπεις ἐρχόμενον πρὸς σὲ Παῦλον τὸν πατέρα σαυτοῦ;

Ὃν αὐτίκα τε εἶδον, καὶ πλῆθος δακρύων ἀνέδωκα· ὁ δέ με περιπλεξάμενος καὶ καταφιλῶν, κλαίειν ἐκώλυεν. Ἐγὼ δ', ὡς ταπρῶτα, τὸν θρῆνον πιέσας, τοῦ λέγειν ῥώμην ἀνέλαβον, Δέομαι, ἔφην, πάτερ ἁγιώτατέ μοι καὶ ἄριστε, ἐπεί περ ἥδε ἐστὶν ἡ ζωὴ, καθάπερ ἀκούω τοῦ Ἀφρικανοῦ λέγοντος, τί ποτε διατρίβω ἐπὶ γῆς, καὶ μὴ δεῦρο πρὸς ὑμᾶς σπεύδω παραγενέσθαι;

Οὐχ οὕτως ἐστὶν, ἦ δ' ὅς· εἰ μὴ γὰρ θεὸς, οὗ νεώς ἐστι τόδε τὸ πᾶν, ὃ βλέπεις, ταύτης σε τῆς τοῦ σώματος ἐλευθερώσει φρουρᾶς, δεῦρό σοι πάροδον ἀνοιχθῆναι οὐχ οἷόν τε. Οἱ γὰρ ἄνθρωποι τῷδε τῷ κόσμῳ γεγένηνται, οἱ τηροῦντες τὴν σφαῖραν ἐκείνην, ἣν ἐν τῷδε τῷ ναῷ βλέπεις, ἣ γῆ προσηγόρευται· καὶ τούτοις ὁ νοῦς δέδοται ἐξ ἐκείνων τῶν ἀϊδίων πυρῶν, ἅπερ ἄστρα καὶ ἀστέρας καλεῖται, οἳ περιφερεῖς καὶ σφαιρικοὶ καθεστῶτες, καὶ θείοις νόοις, ὡς εἰπεῖν, νοωθέντες, τοὺς οἰκείους κύκλους τε καὶ τὰς σφαίρας θαυμαστῷ διεξίασι τάχει. Ὅθεν σοι δῆτα, Πούπλιε, καὶ τοῖς εὐσεβέσι πᾶσι, καθεκτέον ἐστὶ τὴν ψυχὴν ἐν τῇ τοῦ σώματος φυλακῇ· καὶ μὴ δίχα πράγματος τούτου, παρ' οὗ ἡμῖν αὕτη δέδοται, ἐκ τῆς τῶν ἀνθρώπων ζωῆς μεταστατέον, ὡς ἂν μὴ τὸ τοῖς ἀνθρώποις ἐσφραγισμένον ἐκ θεοῦ δῶρον δόξητε πεφευγέναι. Ἀλλ' οὕτως, Σκιπίων, ὥσπερ ὅδε σοι ὁ πάππος, καὶ ὁ γεννησάμενός σε ἐγὼ, τὴν δικαιοσύνην τίμα καὶ τὴν εὐσέβειαν, ἣ μεγάλη περί τε τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς καθ' αἷμα προσήκοντας οὖσα, μεγίστη περὶ τὴν πατρίδα καθίσταται. Ἥδε κατὰ τὸν οὐρανόν ἐστιν ἡ ζωὴ, καὶ τοῦτο τὸ σύστημα τῶν

ἤδη βεβιωκότων, οἳ, τοῦ σώματος ἀφειμένοι, ὃν, βλέπεις, οἰκοῦσι χῶρον ἐκεῖνον.

Ἦν δ' οὗτος λαμπροτάτου λευκώματος, μεταξὺ τῶν σελαγούντων πυρῶν, κύκλος, ὃν ὑμεῖς, ὡς παρελάβετε παρὰ τῶν Ἑλλήνων, κύκλον ὀνομάζετε γαλαξίαν· ἐξ οὗ κατανοοῦντι, πάντα θαυμαστὰ τἆλλα καὶ λαμπρά μοι ἐδόκει. Ἦσαν δ' οὗτοι ἀστέρες, οὓς οὐκ ἔστιν ὅτε ἐκ τοῦδε τοῦ τόπου ἐθεασάμεθα· καὶ ταῦτα τὰ μεγέθη, οἷα πάντων εἶναι οὐδέποτε ὑπωπτεύσαμεν· ὧν ἥδε ἦν ἐλαχίστη, ἥτις ἐσχάτη μὲν ἐξ οὐρανοῦ, ἐγγυτάτω δὲ τῆς γῆς, φωτὶ διέλαμπεν ἀλλοτρίῳ· τὸ δὲ τῶν ἀστέρων σφαίρωμα τοῦ τῆς γῆς μεγέθους εὐχερῶς ὑπερεῖχε· καὶ γὰρ αὕτη μοι ἡ γῆ οὕτω μικρὰ ἔδοξεν εἶναι, ὥστε καὶ τῇ ἡμετέρᾳ ἀρχῇ αἰσχύνεσθαι, δι' ἧς οἱονεί τινι στιγμῇ τῆς γῆς ἐφαπτόμεθα.

IV. Ταύτην ἐπὶ μᾶλλον σκοποῦντί μοι, Δέομαι, ἦδ' ὃς ὁ Ἀφρικανὸς, μέχρι τίνος ὁ νοῦς ἐπὶ γῆς σοὶ προσέξεται; ἢ οὐχ ὁρᾷς εἰς τίνα ποτὲ τὸν νεὼν ἐλήλυθας; Ἐννέα κύκλοις, ἢ μᾶλλον σφαίραις, τὰ πάντα συμπλέκεται, ὧν εἷς ὁ ἐξωτάτω ἐστὶν ὁ οὐράνιος, ὁ τοὺς λοιποὺς περιειληφὼς ἅπαντας, κορυφαῖος αὐτὸς θεὸς, συνέχων τε καὶ περιέχων τοὺς ἄλλους· ἐν ᾧπερ ἐκεῖνοι πεπήγασιν οἱ περιελιττόμενοι τῶν ἀστέρων ἀΐδιοι δρόμοι· τούτῳ δ' ἑπτὰ σφαῖραι ὑπόκεινται, αἳ, εἰς τοὐπίσω στρεφόμεναι, τὴν ἐναντίαν κινοῦνται τῷ οὐρανῷ κίνησιν· ὧν μίαν ἐκεῖνος ὁ ἀστὴρ κέκτηται, ὃν ἐπὶ γῆς Κρόνον προσαγορεύουσιν· ἐντεῦθεν δὲ τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει σωτήριον σέλας ἐκεῖνος ὁ Ζεὺς ὀνομάζεται· εἶτα δ' ὁ πυρόεις, καὶ φοβερὸς τοῖς ἐν γῇ, ὃν Ἄρη φατέ· μετὰ δ' ἐκεῖνον τὴν μέσην σχεδὸν Ἥλιος χώραν ἐπέχει, ἡγεμὼν καὶ ἄρχων καὶ οἰκονόμος τῶν ἄλλων φωτῶν, νοῦς τοῦ κόσμου, καὶ εὐκρασία, τοσούτου μεγέθους ὢν, ὡς πάντα τοῦ οἰκείου φωτὸς πληροῦν καὶ λαμπρύνειν. Τούτῳ δ' ὡσπερεί τινες ὀπαδοὶ, ἕτερος μὲν ὁ τῆς Ἀφροδίτης, ἕτερος δὲ τοῦ Ἑρμοῦ δρόμος ἕπεται· ἐν τῇ ταπεινοτάτῃ δὲ σφαίρᾳ ἡ Σελήνη στρέφεται ταῖς ἀκτῖσι τοῦ ἡλίου ἀναπτομένη. Ἐπὶ δὲ τῆς γῆς οὐδέν ἐστιν, ὅ τι μὴ θνητὸν καὶ ἐπίκηρον, πλὴν τῶν ψυχῶν, αἳ τῇ χάριτι τῶν θεῶν τῷ τῶν ἀνθρώπων ἐδωρήθησαν γένει· τὰ δὲ ὑπὲρ τὴν σελήνην πάντα ἀΐδια. Αὕτη γὰρ ἡ ἐννάτη ἐστὶ, καὶ πρὸς αὐτὴν φέρεται πάντα τῇ οἰκείᾳ ῥοπῇ τὰ βάρη.

V. Ταῦτ' ἐγὼ σὺν ἐκπλήξει σκοπῶν, ὡς ἐμαυτὸν ἐπανέλαβον, Τί τοῦτ', ἔφην, τίς ὁ πληρῶν μοι τὰς ἀκοὰς, οὕτως ἡδὺς καὶ τοσοῦτος ἦχος; Οὗτος ἐκεῖνος, εἶπεν, ὃς διαστήμασι περιττοῖς συνημμένος, ὅμως μέντοι τῇ συμφώνῳ τῶν μερῶν ἀναλογίᾳ διωρισμένοις, ὑπὸ τῆς ὠθήσεως καὶ κινήσεως τῶνδε τῶν σφαιρῶν γίγνεται, καὶ τὰ ὀξέα συγκιρνῶν τοῖς βαρέσι, ποικίλους ὁμαλῶς τοὺς τόνους ἀποτελεῖ. Οὐδὲ γὰρ ἡσύχως αἱ τοσαῦται κινήσεις φέρεσθαι δύνανται, καὶ ἡ φύσις δὲ δίδωσιν, ὥστε τὰ ἄκρα ἐκ μὲν θατέρου μέρους βαρέως, ἐκ δὲ θατέρου ὀξέως ἠχεῖν· δι' ἣν αἰτίαν ὁ κορυφαῖος ἐκεῖνος καὶ ἀστροφόρος τοῦ οὐρανοῦ δρόμος, οὗπερ ἡ στροφὴ ὀξυτάτη, καὶ ὀξυτάτῳ κινεῖται ἤχῳ, βαρυτάτῳ δ' οὗτος ὁ σεληναῖος καὶ κατώτατος. Ἡ γῆ γὰρ ἐννάτη καὶ ἀκίνητος μένουσα, ἐν ἕδρᾳ μιᾷ δι' αἰῶνος ἐστήρικται, κατειληφυῖα τὸν μέσον τοῦ κόσμου τόπον. Ἐκεῖνοί γε μὴν οἱ ὀκτὼ δρόμοι, ὧν διττὴ αὐτοῖς πρόσεστι δύναμις, ἑπτὰ διωρισμένους τοῖς διαστήμασιν ἤχους ἀποτελοῦσιν, ὅστις δῆτα ἀριθμὸς σύνδεσμος ἄντικρυς τῶν ὄντων ἐστίν· ὅπερ οἱ πεπαιδευμένοι τῶν ἀνθρώπων νευραῖς μιμησάμενοι καὶ ᾠδαῖς, ἠνέῳξαν ἑαυτοῖς εἰς τὸν δεῦρο χῶρον ἐπάνοδον· ὥσπερ οὖν ἕτεροι, ταῖς φύσεσιν ὑπερέχοντες, ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ βιοτῇ τὰ θεῖα ἐσπούδασαν.

Τούτου δὲ τοῦ ἤχου πληρωθέντα τὰ τῶν ἀνθρώπων ὦτα ἐκκεκώφηται, οὐδ' ἔστιν ἐν ἡμῖν ἀμβλυτέρα τις αἴσθησις ἑτέρα· ὥσπερ καὶ τοῦ Νείλου παρὰ τοῖς λεγομένοις Καταδούποις ἐξ ὑψηλῶν ὀρῶν καταράττοντος, τὸ παροικοῦν ἐκεῖνον τὸν τόπον ἔθνος τῷ τοῦ ἤχου μεγέθει τῆς αἰσθήσεως στέρεται. Οὗτος τοσοῦτός ἐστιν ὁ τοῦ κόσμου τοῦ παντὸς ἦχος, καὶ οὕτως ὀξυτάτης ῥύμης, ὡς μηδαμῶς τὰς τῶν ἀνθρώπων ἀκοὰς χωρῆσαι τοῦτον δυνατῶς ἔχειν· καθάπερ δὴ καὶ τῷ ἡλίῳ ἀντοφθαλμεῖν ἀμηχάνως ἔχετε, καὶ τῶν ἀκτίνων ἐκείνου τὸ ὑμέτερον ὀξυδερκὲς ἥττηται.

VI. Ταῦτ' ἐγὼ θαυμάζων, μετέφερον μὲν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπὶ γῆς αὖθις καὶ αὖθις. Τότε τοίνυν ὁ Ἀφρικανὸς, Αἰσθάνομαί σου, φησὶ, τὴν ἕδραν τῶν ἀνθρώπων καὶ ἑστίαν καταμανθάνοντος, ἥτις εἴπερ σοι μικρὰ, ὥσπερ δῆτα καὶ ἔστι, δοκεῖ, ταυτὶ τὰ οὐράνια δῆτα διὰ παντὸς ἔλπιζε, τῶν δ' ἀνθρωπίνων ὑπερο-

πτικῶς ἔχε. Τίνος γὰρ σὺ τῆς εὐκλείας ἐκ τῆς τῶν ἀνθρώπων φήμης, ἢ τίνος ἐπεράστου τυχεῖν δόξης δυνήσῃ; Ὁρᾷς πάντως τὴν γῆν σποράδην καὶ στενοῖς οἰκουμένην χωρίοις, καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς οἱονεὶ στίγμασιν, ἔνθαπερ οἰκεῖται, μεγάλας ἐρημίας ἐμβεβλημένας· καὶ τούτους δὴ τοὺς τὴν γῆν οἰκοῦντας οὐ μόνον ἀπ' ἀλλήλων οὕτως ἀπερρωγότας, ὡς μηδὲν ἐν αὐτοῖς ἀφ' ἑτέρων μετοχετεύεσθαι πρὸς ἀλλήλους οἷόν τε εἶναι, ἀλλὰ καὶ ποῦ μὲν πλαγίους, ποῦ δ' ἀντεστραμμένους, ποῦ δ' ἀντικειμένους ἡμῖν ἱσταμένους, ἐξ ὧν προσδοκᾷν δόξαν ὡς ἀληθῶς οὐδ' ἥντινοῦν ἔχετε. Ὁρᾷς δὲ τὴν αὐτὴν οἱονεὶ ταινιουμένην καὶ περιλαμβανομένην ζώναις τισὶν, ὧν δύο μὲν τὸ μέγιστον ἀφεστώσας, καὶ ὑπ' αὐτοὺς τοὺς οὐρανοῦ πόλους ἔνθεν καὶ ἔνθεν ὑποκειμένας, καὶ πεφρικυίας τοῖς πάγοις βλέπεις· τὴν μέσην δὲ καὶ μεγίστην ἐκείνην τῇ θέρμῃ τοῦ ἡλίου ἐκκαιομένην. Δύο δέ εἰσιν οἰκήσιμοι, ὧν νοτία μὲν ἥδε ἐστὶν, ἐφ' ἧς οἱ βαδίζοντες ἐναντία ἡμῖν τὰ ἴχνη ἐρείδουσιν, οὐδὲν αὐτοῖς πρὸς τὸ ἡμέτερον γένος· αὕτη δὲ ἡ ἑτέρα, ἡ τῷ βοῤῥᾷ ὑποκειμένη, ἣν νέμεσθε, καθ' ἣν ἄθρει πόσον τι στενῆς μερίδος ὑμῖν μέτεστι. Πᾶσα γὰρ ἡ ὑφ' ὑμῶν οἰκουμένη γῆ, στενὴ μὲν κατὰ τὰς τῶν πόλων κορυφὰς, πλατυτέρα δὲ κατὰ τὰς πλευρὰς, μικρά τις νῆσος ἐστὶ περικλυζομένη τῇ θαλάττῃ ἐκείνῃ, ἣν ἀτλαντικὴν, ἣν μεγάλην, ἣν ὠκεανὸν ἐπὶ γῆς ὀνομάζετε· καὶ οὗτος μέν τοι ὁ τοσούτου τυγχάνων ὀνόματος, ὁπόσον βραχύς ἐστι, βλέπεις. Ἐκ δὴ τούτων αὐτῶν τῶν γνωρίμων καὶ οἰκουμένων τόπων, ἆρα ἢ τὸ σὸν, ἢ τῶν ἡμετέρων τινὸς ὄνομα, ἢ τὸν Καύκασον τοῦτον, ὃν ὁρᾷς, ὑπερβῆναι δεδύνηται, ἢ τὸν Γάγγην ἐκεῖνον διαπλεῦσαι; ἢ τίς ἐν τοῖς ἐπιλοίποις τῆς ἀνατολῆς, ἢ ἐν τοῖς τοῦ ἡλίου δυομένου ἐσχάτοις, ἢ τοῦ βοῤῥᾶ, ἢ τοῦ νότου τοῖς μέρεσι, τὸ σὸν ἂν ἀκούσειεν ὄνομα; ὧν παραφαιρουμένων, παντάπασι θεωρεῖς, ἐν πόσῃ στενοχωρίᾳ ἡ ἡμετέρα δόξα ἑαυτὴν θέλει πλατύνειν.

VII. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ περὶ ὑμῶν λέγοντες, μέχρι πόσου δὴ λέξουσιν; ὁπότε, καὶ εἰ τὰ μάλιστα προθυμοῖτο ἡ τῶν μεθ' ὑμᾶς ἀνθρώπων γενεὰ, ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς τοὺς ἐπαίνους ἡμῶν ἑκάστου πρὸς τῶν πατέρων παραλαμβάνοντες, τοῖς μεταγενεστέροις μεταδιδόναι, διὰ μέν τοι τοὺς κατακλυσμοὺς, καὶ τὰς ἐκπυρώ-

σεις τῆς γῆς, ἃς συμβαίνειν καθ' ὡρισμένον χρόνον ἀνάγκη, οὐ μόνον οὐκ ἀΐδιον, ἀλλ' οὐδὲ μακρόβιον λαχεῖν δόξαν δυνάμεθα.

Τίς δὲ ὄνησις, ἐκ τῶν ἐπιγενησομένων ἀνθρώπων εἶναί τινα περὶ σοῦ λόγον, ὁπότε μηδεὶς ἐκ τῶν σοῦ προγενεστέρων γεγενήσεται, οἵπερ οὔτ' ἐλάττους, καὶ, ὡς ἀληθῶς εἰπεῖν, κρείττους γεγόνασιν ἄνδρες· καὶ μάλιστα ὁπότε παρ' αὐτοῖς τούτοις, ἀφ' ὧν θρυλλεῖσθαι τὸ ὑμέτερον ὄνομα δύναται, οὐδὲ εἷς ἑνὸς ἐνιαυτοῦ παρακολουθῆσαι μνήμῃ δυνατὸς ἔχει; Οἱ γὰρ ἄνθρωποι τῇ συνηθείᾳ ἐνιαυτὸν μόνον τὴν τοῦ ἡλίου, τοῦτο δέ ἐστιν ἑνὸς ἀστέρος, ἀποκατάστασιν συμμετροῦσιν· ἀλλ' ἡνίκα ἂν πρὸς τὸ αὐτὸ, ὅθεν καθάπαξ ἐκινήθησαν, πάντες ἐπανέλθωσιν οἱ ἀστέρες, καὶ τὴν αὐτὴν τοῦ παντὸς οὐρανοῦ διάθεσιν μακροῖς διαστήμασιν ἐπανακομίσωσι, τότε ἐκεῖνος ἀληθῶς στρέφων ἐνιαυτὸς ὀνομάζεσθαι δύναται, ἐν ᾧ μόνῳ, τολμῶ λέγειν, πολλοὶ ἀνθρώπων αἰῶνες ἂν περιέχοιντο. Καὶ γὰρ ὡς ἔμπροσθεν ἐκλιπεῖν ὁ ἥλιος πᾶσιν ἀνθρώποις ἔδοξε καὶ σβεσθῆναι, ἡνίκα ἡ Ῥωμύλου ψυχὴ εἰς τοῦτον εἰσέδυ τὸν νεὼν, ὁπηνίκα ἂν πάλιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ μέρους τοῦ οὐρανοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν ὁ αὐτὸς ἐκλίπῃ, τηνικαῦτα καὶ τῶν ζωδίων ἁπάντων καὶ τῶν ἀστέρων πρὸς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν ἐπαναδραμόντων, τέλειον τοῦτον ἐνιαυτὸν ἔχε· τούτου γε μὴν τοῦ ἐνιαυτοῦ μήπω τὸ εἰκοστὸν μέρος ἐξεληλυθὸς ἴσθι, περὶ ὅ φημι· ὡς εἰ τὴν εἰς τουτονὶ τὸν χῶρον ἐπάνοδον ἀπελπίσῃς, ἐν ᾧ πάντα ἐστὶ τοῖς μεγάλοις ἀνδράσι καὶ ὑπερέχουσι, πόσου ἂν τιμήσαιο ταύτην τὴν ἐξ ἀνθρώπων δόξαν, ἣ μόλις πρὸς ἑνὸς ἐνιαυτοῦ μέρος ὀλίγον δύναται ἀφικέσθαι;

Τοιγαροῦν, ἢν εἰς τὸ ὕψος ἀφορᾷν ἐθελήσῃς, καὶ ταυτησὶ τῆς λήξεως, καὶ ἀϊδίου κατοικίας ἐπιλαβέσθαι, μήτε σεαυτὸν τοῖς τοῦ δήμου θρύλλοις ἐκδῷς, μήτε ἐν ἀνθρωπείοις ἐπάθλοις τὴν ἐλπίδα τῶν σαυτοῦ θῇς πραγμάτων, ταῖς παρ' ἑαυτῆς ἡδοναῖς τὴν ἀρετὴν αὐτὴν δεῖ πρὸς τὴν ἀληθινήν σε τιμὴν ἀνελκύσαι. Τί δὲ περί σου θρυλλήσαιεν ἂν, αὐτοί γε ὄψονται, θρυλλήσουσι μέντοι. Πᾶς γὰρ ὁ ἐκείνων λόγος καὶ στενοχωρίαις περιλαμβάνεται ταύταις, αἷς βλέπεις, καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε περί τινος ἀΐδιος γέγονεν, ἀλλὰ συγκαλύπτεται καὶ σβέννυται.

VIII. Ταῦτα εἰπόντος, Ἐγὼ δὲ, ἔφην, Ἀφρικανὲ, εἰ τοῖς σπουδαίοις τῶν ἔργων οἱονεί τις ὁδὸς τῆς πατρίδος πρὸς τὴν εἰς οὐρανὸν ἄνοδον ἀναπέπταται, καί τοι τὰ μάλιστα ἐκ παίδων τοῖς ἴχνεσι πορευθεὶς τοῦ πατρός τε καὶ τοῖς σοῖς, καὶ τῆς ὑμῶν κοσμιότητος οὔκουν γενόμενος ἐνδεὴς, νῦν μέντοι, βραβείου προκειμένου τοσούτου, σπεύσω πολλῷ γρηγορώτερον.

Κἀκεῖνος ἔφη, Σὺ δὲ καὶ σπεῦδε, καὶ οὕτως ἴσθι σαυτὸν μὴ θνητὸν ὄντα, ἀλλὰ τουτὶ τὸ σῶμα· οὐδὲ οὗτος εἶ σὺ, ὃν ἥδε ἡ μορφὴ ἐμφανίζει· ἀλλ' ὁ νοῦς ἑκάστου οὗτός ἐστιν ἕκαστος· ἀλλ' οὐχὶ τουτὶ τὸ σχῆμα, ὃ δακτύλῳ δείκνυσθαι δύναται.

Θεὸν τοιγαροῦν ἴσθι σαυτὸν ὄντα, εἴγε θεός ἐστιν ὁ ζῶν, ὁ αἰσθανόμενος, ὁ μεμνημένος, ὁ προνοούμενος, ὁ διιθύνων καὶ διεξάγων τουτὶ τὸ σῶμα, οὗ προκάθηται, ὥσπερ δῆτα καὶ τόνδε τὸν κόσμον ὁ ἡγεμὼν ἐκεῖνος θεὸς διοικεῖ· καὶ ὃν τρόπον ὁ κόσμος ἐκ μέρους μέν τινος θνητός ἐστιν, αὐτὸς δὲ ὁ θεὸς αἰώνιος, τοῦτον, καὶ τὸ φθαρτὸν σῶμα ἡ ἀθάνατος κινεῖ ψυχή.

Τὸ γὰρ ἀεικίνητον, ἀθάνατον· τὸ δ' ἄλλο κινοῦν καὶ ὑπ' ἄλλου κινούμενον, παῦλαν ἔχον κινήσεως, παῦλαν ἔχει ζωῆς. Μόνον δὴ τὸ αὑτὸ κινοῦν, ἅτε οὐκ ἀπολεῖπον ἑαυτὸ, οὔποτε λήγει κινούμενον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις, ὅσα κινεῖται, τοῦτο πηγὴ καὶ ἀρχὴ κινήσεως. Ἀρχὴ δὲ ἀγένητον· ἐξ ἀρχῆς γὰρ ἀνάγκη πᾶν τὸ γιγνόμενον γίγνεσθαι, αὐτὴν δὲ μηδ' ἐξ ἑνός· εἰ γὰρ ἔκ του ἀρχὴ γίγνοιτο, οὐκ ἂν εἴη ἀρχή. Ἐπειδὴ δὲ ἀγένητόν ἐστι, καὶ ἀδιάφθορον αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη· ἀρχῆς γὰρ δὴ ἀπολομένης οὔτε αὐτή ποτε ἔκ του, οὔτε ἄλλο ἐξ ἐκείνης γενήσεται, εἴπερ ἐξ ἀρχῆς δεῖ τὰ πάντα γίγνεσθαι. Οὕτω δὴ κινήσεως μὲν ἀρχὴ τὸ αὐτὸ ἑαυτὸ κινοῦν· τοῦτο δὲ οὔτ' ἀπόλλυσθαι, οὔτε γίγνεσθαι δυνατόν· ἢ πάντα τε οὐρανὸν καὶ πᾶσάν τε γένεσιν συμπεσοῦσαν στῆναι, καὶ μήποτε αὖθις ἔχειν (στῆναι), ὅθεν κινηθέντα γενήσεται.

IX. Ἀθανάτου δὲ πεφασμένου τοῦ ὑφ' ἑαυτοῦ κινουμένου, ψυχῆς οὐσίαν τε καὶ λόγον τοῦτον αὐτόν τις λέγων, οὐκ αἰσχυνεῖται· πᾶν γὰρ σῶμα, ᾧ μὲν ἔξωθεν τὸ κινεῖσθαι, ἄψυχον· ᾧ δ' ἔνδοθεν, αὐτῷ ἐξ ἑαυτοῦ, ἔμψυχον, ὡς ταύτης οὔσης φύσεως ψυχῆς· εἰ δ' ἔστι τοῦτο οὕτως ἔχον, μὴ ἄλλο τι εἶναι τὸ αὐτὸ

ἑαυτὸ κινοῦν, ἡ ψυχὴν, ἐξ ἀνάγκης ἀγένητόν τε καὶ ἀθάνατον.

Ταύτην σὺ γύμναζε ἐν βελτίστοις πράγμασιν· εἰσὶ δ' αὗται φροντίδες ἄρισται αἱ περὶ σωτηρίας τῆς ἐνεγκαμένης· αἷς ἡ ψυχὴ κινουμένη τε καὶ γυμναζομένη θᾶττον εἰς τήνδε τὴν λῆξιν καὶ τὸν ἑαυτῆς ἀναπτήσεται οἶκον· καὶ τοῦτο δ' ἂν κούφως ποιήσειεν, εἴπερ, ἡνίκα ἂν ἐγκεκλεισμένη τῷ σώματι, ἔξω προκύπτῃ, καὶ τὰ ἐκτὸς ὄντα κατανοοῦσα, πλεῖστον ὅσον ἑαυτὴν ἐξέλκοι τοῦ σώματος.

Αἱ γὰρ ψυχαὶ τῶν ἑαυτοὺς ταῖς ἡδοναῖς ἐκδεδωκότων τοῦ σώματος, αἳ τούτων ἑαυτὰς οἱονεί τινας παρέδωκαν ὑπηρετίδας, καὶ τῇ τῶν ἐπιθυμιῶν ῥύμῃ ταῖς ἡδυπαθείαις ὑπέκυψαν, καὶ θεῶν καὶ ἀνθρώπων δίκαια κατεπάτησαν, ἐξελθοῦσαι τοῦ σώματος, περὶ τὴν γῆν αὐτὴν κυλινδοῦνται· καὶ οὐδ' ὁτιοῦν πρὸς τουτονὶ τὸν χῶρον, ὅτι μὴ πολλοῖς αἰῶσι δίκας εἰσπραχθεῖσαι, ἐπανακάμπτουσι.

Καὶ ὁ μὲν ἀνεχώρησεν· ἐγὼ δὲ τοῦ ὕπνου εὐθὺς ἀπελύθην.

Τέλος τοῦ περὶ ὀνείρου τοῦ Σκιπίωνος.

BIBLIOTHECA

CLASSICA LATINA

SIVE

COLLECTIO

AUCTORUM CLASSICORUM LATINORUM

CUM NOTIS ET INDICIBUS

On souscrit, à Paris,

CHEZ N. E. LEMAIRE, Éditeur, rue des Quatre Fils, n° 16, au Marais.
DEBURE frères, libraires du Roi, rue Serpente, n° 7.
TREUTTEL et WURTZ, libraires, rue de Bourbon, n° 17.
A. F. DIDOT, imprimeur de l'Institut, rue Jacob, n° 24.
DONDEY-DUPRÉ, impr.-lib. rue de Richelieu, n° 47 *bis*.
BRUNOT-LABBE, libraire, quai des Augustins, n° 33.
JUL. RENOUARD, libraire, rue de Tournon, n° 6.
H. VERDIÈRE, libraire, quai des Augustins, n° 25.
ARTHUS-BERTRAND, libraire, rue Hautefeuille, n° 23.
LECOINTE, quai des Augustins, n° 49.

Et chez tous les libraires de France et des pays étrangers.

M. T. CICERONIS

QUÆ EXSTANT

OMNIA OPERA

CUM

DEPERDITORUM FRAGMENTIS

IN QUATUOR PARTES DIVISA

ITEM

INDICES QUINQUE

NOVI ET ABSOLUTISSIMI

EXCUDEBAT A. FIRMINUS DIDOT,
GALLICARUM ACADEMIARUM TYPOGRAPHUS.

M. T. CICERONIS

PARS TERTIA

SIVE

OPERA PHILOSOPHICA

AD OPTIMOS CODICES

ET EDITIONEM J. VICT. LECLERC

RECENSITA

CUM SELECTIS VETERUM AC RECENTIORUM NOTIS

CURANTE ET EMENDANTE

M. N. BOUILLET

IN CAROLI MAGNI COLLEGIO PHILOSOPHIÆ PROFESSORE

VOLUMEN QUINTUM

PARS ALTERA

PARISIIS

COLLIGEBAT NICOLAUS ELIGIUS LEMAIRE

POESEOS LATINÆ PROFESSOR

MDCCCXXXI

JOANNIS DAVISII
PRÆFATIO.

Tibi, lector, in manus trado Ciceronis libros de Legibus ad exemplarium MSS fidem diligenter recensitos : licet enim eos mutilos et hiatibus deformes habeamus; tanti tamen pretii reliquiæ sunt, ut operæ in iis emendandis collocatæ me nullo modo pœniteat.

Non liquido sane constat, quot hujus argumenti libros scripserit Noster; at eorum nonnullos intercidisse satis patet: nam Macrobius librum quintum diserte laudat; adeo ut duobus ad minimum libris nos privaverit edax vetustas. Plures vero mihi videntur periisse; quamobremque sic statuam attendas rogo. Huic disputationi diem æstivum consecravit Cicero (1). At quum librum quintum ingressus esset (nam fragmentum, quod servavit Macrobius (2), ex illius prooemio sumptum crediderim, quia libri secundi simile prorsus est exordium) *sol paullulum* tantum a *meridie devexus* erat. Eapropter *diei longitudo* facile patiebatur, ut quatuor prioribus libris alios quatuor adjiceret. Igitur, nisi me fallit conjectura, libros octo de Legibus emiserat Tullius.

De Victorii, Camerarii, Lambini, Ursinique notis non est cur verba faciam; sat enim viris doctis innotuerunt. At observationes Paulli Manutii descriptæ sunt ex editione, quam Venetiis curavit Aldus nepos; nam in ea multo meliores et uberiores leguntur, quam vulgo typis edi solent.

Antonii Goveani commentarium, qui prodiisse fertur Lutetiæ ann. D. 1552, numquam vidi; nec, quod mirari subit, ejus omnino meminerunt interpretes. Multos pariter

(1) Vide I, 4, 5; II, 27, et III, 13.
(2) Saturn. VI, 4.

horum librorum locos in Lectionibus suis Academicis tetigit Joannes Schefferus. Illas tamen oculis ipse non usurpavi, nec in iis quærendis multam curam posui : nam vehemens earum desiderium non suscitarunt excerpta, quæ nuper in sua Ciceronis editione Cl. Verburgius exhibuit. Tradit etiam fama, Parisiis exemplar servari, cui suas cōnjecturas adscripsit Franciscus Guyetus; sed apographum mihi comparare non potui.

Quid ipse præstiterim, tu, lector, judicabis. Mihi sane præsto fuerunt codices, quibus opem ferentibus, Tullio nonnihil, quemadmodum puto, contuli. Nam vir nobilissimus Eduardus Harleius, comes Oxoniensis, mecum duos MSS, quos Harleianos voco, communicavit, et animi parum grati notam merito subirem, nisi propter insignem, quam sæpius expertus sum, humanitatem ei gratias agerem haberemque maximas. Quin et optime de me meriti sunt hac in parte viri præstantissimi Richardus Bentleius, Richardus Medus, et Joannes Walkerus, quorum singulis me devinctissimum esse lubens agnosco. Si tamen aberrasse nonnumquam videar, haud equidem mirabor; quum, prout ille dixit (1), « quid putem, non quid contendam », posuerim. Iis sane, qui se gerunt tamquam sint ἀναμάρτητοι, πίθηκον οὐροῦντα pingas oportet.

Hadriani Turnebi commentarius ex ipsius officina Parisiis ann. D. 1552 exiit (2) : dein eum ann. D. 1557 tertia parte, reor, auctiorem formulis excudit Gulielmus Morelius, in eadem urbe typographus regius et linguæ græcæ professor (3), idemque vir doctissimus et diligentissimus, si Joan. Mercero fides (4). Postremam editionem hic exprimendam censui : nam parum recte fecit Hieronymus Commelinus, qui

(1) Varro ex Xenophane apud Augustinum, C. D. VII, 17.

(2) Vide infra (pag. 531) Moserum de prima hujus Comment. edit. Ed.

(3) Eum professorem G. L. fuisse negat Menagius Anti-Bailleti p. 1, § 68, tom. XIV *des Jugements des Savants*.

(4) Præf. ad Horapollinem edit. secundæ.

ann. D. 1596 primam, eamque longe jejuniorem, sequutus est (1).

Ceterum Turnebus, pravo sæculi quo vixit more, locos ita laudavit, ut nusquam fere caput, sæpe vero ne librum quidem indicarit. Sic passim Cicero, Seneca, Plutarchus, Columella, Plinius, aliique magnorum voluminum scriptores nudis nominibus appellantur. Huic malo remedium nos attulimus : nam tantum non omnes locos ab eo citatos quæsivimus, et ubi reperiri possent, accurate notavimus. Maximum mihi tædium creavit, ut dicam quod res est, hic labor; eum tamen tibi, lector, demerendo non invitus pertuli.

Edidit etiam Turnebus apologiam contra calumnias, quibus ejus commentarios ad librum primum de Legibus nonnulli petierunt. Sed eam denuo typis mandare nolui : nam præterquam quod nihil sit ullius momenti, quod iteratæ commentarii sui editioni non inseruit; rixarum et contumeliarum memoriam haud equidem renovare, sed obliterare potius in votis habeo. Vale.

Dabam ex Museo nostro a. d. X kal. apriles 1727.

SYLLABUS MANUSCRIPTORUM

QUIBUS USUS EST JO. DAVISIUS.

Paris. denotat MS qui servatur in Jesuitarum Parisinorum bibliotheca. Is sexcentorum circiter annorum fert ætatem, prout censet vir doctissimus Joan. Walkerus, cujus humanitati variantes lectiones debeo.

Reg. MS quem custodit serenissimi Britanniarum regis bibliotheca Jacobea. Mutilus est, nec ultra mediam partem libri secundi progreditur. Ejus usum mihi concessit vir

(1) Illum egregium Commentarium integrum nos servare non potuimus, sed maximi momenti notas suo quasque loco reposuimus. Ed.

summus Richardus Bentleius. Est annorum, ut arbitror, 400.

Harleian. pr. sec. notant duos MSS quibus uti licuit benignitate nobilissimi Eduardi, comitis Oxoniensis. Is, quem sec. nominavi, nonnihil vetustior est altero, qui circa typographiæ initia videtur exaratus.

Med. codicem quem perhumane mecum communicavit celeberrimus Polyhistor Richardus Medus, primarius inter Londinenses medicus. Est, ut opinor, annorum 300.

Eliens. varias lectiones significat, quas ex MS quodam vir doctus editioni Roberti Stephani ann. D. 1539 adlevit. Iste codex, quantum judicare datur, non magnam præ se tulit vetustatem. Idem de collegii Balliolensis apud Oxonienses MS dicendum.

EX
GOERENZII PRÆFATIONE.

. . . .

Ante omnia supellectilem criticam, quantum possemus, amplissimam nobis comparandam putavimus, sine qua, in his maxime de Legibus libris, parum rem nostram processuram esse videbamus. Atque contigit sane, ut VIII vel codicibus ipsis, vel eorum collationibus nobis uti liceret: quorum quinque in præcipue probandis poni merentur. Horum autem primo loco jure numeramus

1. *Bruxianum*, membranaceum, quaterna forma, minusculis literis, eoque charactere romano, qui XII sæculo adscribitur. Glossis distinguitur interlinearibus, sed rarioribus. Insignitur ille numero XIX, et præter libros de Legibus,

eos etiam de Natura Deorum complectitur: sed hos diversa, recentiorique manu scriptos, neque pari probitate commendabiles. Præbet ille ubique *ammirari*, etc. utitur in mediis vocibus comp. et, ipsis vocibus sæpe multum sine intervallo scriptis; caret etiam distinctionibus fere omnibus.

Huic proximum numeramus

2. *Viennensem*, cujus collationem accuratissimam beati Alteri beneficio, ante hos 14 annos ad nos transmissam, acceptam referimus. Additur XIV sæculo. Numerus huic adscriptus est 121.

Sequitur dignitate fere par,

3. *Gudianus* II, membr. Corruptissimus ille quidem est, sed bonis lectionibus frequens. Accuratius descriptum vide in editione Officiorum Cicer. quam Heusingeri curarunt, præf. p. 16 seqq. ubi primus Guelph. audit. Ex archetypo ille manavit haud dubie antiquissimo: nam sæpius, pro *cujus*, *quojus*, fere semper *idem* pro *iidem*, etc. exhibet. Ceterum rectius eum sæculo XIII exeunti, quam ineunti, addixeris, quum crebriores lineolæ supra *i*, pluraque compendia in eo reperiantur, quam solent in paullo vetustioribus.

4. *Dresdensis* II, membr. forma quadra, solos hos libros comprehendens, charactere romano magis, quam gothico. Ætatem ad XV sæculi initium retulerim, membrana vetustiorem mentiente; quale sæpius animadvertere licet: sed ex antiquo haud dubie exemplari descriptus est. Aliquoties enim præbet *quojus* pro *cujus*, haud ita raro *quom* pro *cum*; ubique fere, cum præcedentibus, *Gajus* pro *Caius*, etc. Scribendi notis utitur rarioribus. Bonæ notæ liber, numero dignoscitur 151.

5. *Casselanus*. Hoc nomine collationem intelligimus, ad Victorianam ed. adscriptam, et a beato Zeunio olim nobiscum communicatam. Sollicitam illa curam prodit: nam vel aperta vitia exsignata sunt; quod eo magis mirandum, quum eam 1560 institutam collator ad marginem librorum

de Legg. scripserit, his, si recte enotavi, verbis : «Contuli cum Casselano 1560, mense maio ». Plures illud exemplar collationes habet, quas nunc quidem in usus meos non contulisse, vehementer doleo. Inter eas b. Zeunium maxime eam laudare memini, quæ ad Epistolarum ad Atticum libros adnotata erat. Quo hoc exemplar delatum sit, nescio : in libris id certe, qui post obitum hujus viri, ut de græcis literis, ita de me, optime meriti, sub hasta venierunt, frustra quæsivi.

6. *Gud.* I, membran. quadrata forma et numero 22, 6 notatus. Contulit eum Ernestius, *Guelf.* nomine : sed minus accurate; sic ut plures ei lectiones falso tribuantur. Complectitur idem libros Cic. de Divinatione, qui et spatio, et meliori scriptura hos de Legibus antecedunt : in quibus nihil cum Gud. II commune habet, nisi vitiositatem. In nonnullis tamen contemnendus non est. Ætas ejus ad sæc. XIV finem referenda videtur.

7. *Dresdensis* I, membr. forma est maxima; nitidissime scriptus, charactere romano. Philosophica Ciceronis omnia complectitur. Scribendi notis utitur rarissimis : sed recens est; quippe qui sæculum XVI vix antecedat. Numerum sæpius facit, melioribus sese adjungens, ipse quum numerus non sit. Primo libro fere cum Gud. I facit. Probatiorem in aliis libris deprehendimus. Numero est 50.

8. *Uffenbacensis*. Melioris notæ codex, sed in his libris tam male lacerus, ita evanidis literis, ut in admodum paucis usum nobis aliquem præbere posset (1). Plura philosophicorum Ciceronis continet.

Horum scriptorum ope, ut complura loca in rectius mutavimus, ita maxime intelleximus, omnes, qui ad hos libros usquam adhibiti sunt codices, duplici familia distingui: quod magno nobis usui fuit. Quum enim alterius partis

(1) Eumdem jam notavit in præf. ad Academica, illum Uffenbachianum ibi appellans. Vide infra Indic. Appar. crit. p. 526, init. Ed.

codd. semper fere meliora docerent; illi vero ex altera, in plerisque deteriora sequerentur; paucique modo huc illuc fluctuarent: vel ex utriusque partis vitiis veram scripturam haud ita raro assequi licuit. Accurate hanc familiarum diversitatem intelliges ex tabella sequenti.

CODICUM SCRIPTORUM LIBRORUM CIC. DE LEGIBUS DUPLEX FAMILIA.

Familia potior:

Bruxianus,
Viennensis,
Gudianus II,
Dresdensis II,
Uffenbachianus.

Huc fere Victorii et Turnebi scripti, quantum innotuerunt, et e Gruterianis S. Victoris, ac Palatinus 4 e Davisianis, Harleianus, Eliensis et Meadianus referendi.

Familia deterior:

Casselanus,
Gudianus I,
Dresdensis I, et tres codd. ad ed. Oxonn. 1793 collati,
Bodleianus nota E,
Lincolniensis — U,
Balliolensis — ψ, quo ipso Davisius usus est.

His fere adscribendi sunt Lambiniani, reliqui Gruteriani, ceteri Davisii, Parisiensis, Regius (quibus ille nimium tribuit), Harleianus 2 et Balliol.

Huc illuc præ ceteris vagantur, Dresd. 2, Cassel. Palat. 4, Paris. Harl. 2, et Bodlei. E. Goer.

EX

FR. CREUZERI PRÆFATIONE.

QUANDOQUIDEM Moserus, cui potissimum hæc editio debetur, hoc tamen præfandi munus ad me rejecit: facere non possum, quin lectoribus exponam, quid sequuti simus in his libris edendis, et quibus copiis instructi quomodo negotii partes inter nosmet distribuerimus.

Spectavimus autem, ut hinc ordiar, non minus juris civilis studiosos, qui quidem a Savignyi, Thibautii aliorumque, qui hodieque in eo genere clarent, disciplina profecti horum librorum vim præstantiamque usu cognoverint, quam prodesse voluimus iis, qui, bonis literis operantes, et ipsi aliquo legum romanarum odore retinerentur, et ad integri sermonis sanæque eloquentiæ exempla orationem suam componere cuperent. Ac, quod utrosque attinet, sæpenumero me audire memini orationem eorum, qui, quidquid ad hos gravissimi argumenti libros a summis criticis quum in textu emendando, tum in aperienda sententia varias per editiones aliaque scripta dispersum sit, uno in volumine, haud ita magno parabili, collectum apteque dispositum in promptu habere vellent. Quibus, quoad ejus fieri maxime potuit, hac nostra editione facere studuimus satis. Neque enim ea solum repeti jussimus, quæ Davisiana habet, sed adjecimus etiam alia, in his Adriani Turnebi Commentarium ejusque Apologiam, quæ, ut multa bona offert, ita hodie rarescere cœpit (1).

Ab hujus autem critici ætate ad nostram usque succrevit deinceps locuples materia emendationum et notationum varii generis, de sexcentis libris jureconsultorum aliisque

(1) Hæc omnia servare nos non potuimus, quippe quæ voluminis hujusce molem ultra omnem modum auxissent. ED.

conquirenda. Qua in re tam multiplici et plena laboris tædiique quidquid studii diligentiæque collocatum est nobis, id boni, credo, consulent lectores æqui et faciles : si quid omissum est, quod haud exiguum esse suspicor, propterea non gravabuntur, neque enim aliter in ejusmodi opera fieri potest, verum, quo doctiores erunt, eo lubentius et uberius pro se quisque explebunt.

Quod ex Scholis Wyttenbachianis paullo plura annotationi suæ interposuit Moserus, quæ, utpote tironum in usum dictata, eruditioribus protrita videri possent : demisit se hic vir clementer ad commoda juvenum, qui mature impertiri cuperent subtilitate cogitandi scribendique elegantia. Etenim nec in his schedulis desunt vestigia rationis viæque, quam præire Wyttenbachius solebat alumnis suis; nec desunt Veneres, quarum pulchritudine vel subitaria ejusdem opuscula nitent. Itaque fastidiant has scholas licet novitii quidam philologi, qui sibi soli sapere videntur, ubi sermonem suum fæce hauriunt, nimirum rebus, ut aiunt, non verbis intenti, qui sibi ipsi placent, quum in literatorum circulis balbutiunt, et criticam factitant horridam cassamque leporibus. Equidem malle me fateor philologiam mutam, quam balbutientem : unice tamen probare disertam, facundam; neque vere philologorum numero habendos esse, nisi eos, qui, quum græca calleant, jure etiam Latii utantur.

Ne vero a critico etiam munere indotata prodiret hæc nostra editio, circumspicere cœperam bibliothecarum pluteos, si forte quid novi præsidii inde ad hos libros emendandos conferri posset. Qua in re et fortuna consiliorum meorum fautrix fuit, et vero doctorum hominum haud mediocris benivolentia. De codice manuscripto Uffenbachiano, qui dudum est in libris meis, alibi diximus (1); nuper autem Wyttenbachii vidua, præclaris ingenii dotibus orna-

(1) Vide infra Indicem Appar. crit. p. 526, init.

tissima matrona, insigni in me officio effectum reddidit, ut alter codex membranaceus e mariti sui bibliotheca in meam transiret. Hasii porro, viri doctissimi et humanissimi, procuratione mecum communicatæ sunt Parisinæ lectiones, Muenteri, viri reverendi, Havnienses, Krabingeri et Spengelii VV. DD. Monacenses, et insuper copiæ Victorianæ; Heidelberga denique nostra Grævianam nobis annotationem exhibuit. Atque quum veteres editiones, quæ multæ sunt, non usquequaque, prouti fieri debebat, cum vulgata comparatas vidissemus, harum quoque lectiones accuratius consignandas duxit Moserus. Itaque factum est, ut idem *novam recensionem* condere posset.

Scribebam Heidelbergæ idibus juliis 1823.

INDEX

APPARATUS CRITICI,

EORUMQUE ADJUMENTORUM, QUIBUS IN HAC EDITIONE ADORNANDA USI SUMUS.

Cod. Cr. Codex *Creuzerianus*, olim *Uffenbachianus*, de cujus præstantia loquuti sumus in Indice Apparatus critici ad editionem Ciceronis de Natura Deorum (1), laudavimusque Bibl. Uffenb. MStæ P. IV, Halæ Hermund. 1720, f. m. p. 222. Nostri de Legibus libri sunt in principio codicis, in iisque interiores paginarum partes pleræque scripturam habent temporum injuria sæpe admodum pallidam et evanidam, ita tamen, ut accuratius inspicienti literarum ductus fere omnes appareant. Ego ipse hunc librum per totum commentarii conscribendi tempus ad manum habui,

(1) Vide super. volum. p. xviii, « Cod. G. Olim Uffenb. etc. » Ed.

et ne unum quidem verbulum non inspecto hoc codice præstantissimo transmisi.

Cod. W. Wyttenbachianus, nunc Creuzeri, ad quem ex bibliotheca τοῦ μακαρίτου transiit. Emerat eum Wyttenbachius anno 1806 in auctione H. Hana. Vide bibliothecam Wyttenbach. p. 145. Continet hic liber, eleganter et accurate, sæculo, ut videtur, XV, exaratus, præter hos de Legibus libros, etiam Ciceronis Timæum, de Fato librum; tum ab alia, eaque elegantiori etiam, manu orationes pro lege Manilia et pro T. Annio Milone. In præstantibus quoque hic liber habendus, qui sæpissime cum optimis conspirat, atque ad emendanda quædam loca ansam præbuit. Eodem ego hunc codicem modo, quo Creuzerianum, accuratissime contuli.

Cod. M. Monacensis, a L. Spengelio, Lycei Monacensis, alumno summa cura collatus. Quo ego libro nihil umquam vidi corruptius, ita quidem, ut, si hic horum librorum unicus superesset codex, de iis legendis, nedum restituendis, plane foret desperandum. Neque vero est, quod nos hunc librum consuluisse et adhibuisse pœniteat. Qui enim erat insignis stupor scriptoris, nobis fidem facit, eum ingenio non indulsisse, sed ex veteri libro, cujus literarum ductus sæpe fuisse videntur evanidi, fideliter, quæ legere posset, descripsisse. Sæpissime autem cum optimis libris conspirat, neque raro solus optimorum Gœrenzii codicum lectionem firmat. Sæculi est, ut videtur Spengelio, decimi quarti exeuntis, forma quarta, membranaceus, elegantissime scriptus, plenus scribendi compendiis; veteris scripturæ multa habet vestigia : literæ *i* numquam punctum est superscriptum, scribitur *e* pro *æ*, *omnis* pro *omnes*, *quoius* et *quoi* pro *cujus* et *cui*. Salisburgo adlatus est Monachium. Est foliorum 180, incipitque in medio libri Cic. de Amicitia; sequuntur de Senectute, Paradoxa, de Creatione, de Fato, de Oratore, Brutus, Orator, Oratt. contra Catilinam, de Laudibus Philosophiæ, de Legibus.

Cod. H. Havniensis. Ita brevitatis causa vocavimus varias

lectiones, quas usque ad medium fere librum secundum exemplo suo e cod. mscr. adscripsit J. A. Fabricius. Liber asservatur in bibliotheca Regia Havniensi. Lectiones nostra gratia excerpsit vir eruditus Muenterus jun. Friderici Muenteri Seelandiæ Episcopi V. S. R. filius.

Copp. Victt. a. Copiæ Victorianæ primæ, sunt variæ lectiones, ab ipso Victorio ad marginem editionis suæ ex cod. MS enotatæ; quæ confirmant multas virorum doctorum conjecturas, quamquam non ultra centum per hos tres libros loca attingunt. Ad marginem ejusdem editionis Victorius loca ex scriptoribus græcis nostros libros illustrantia adscripsit, quæ, si non erant a Turnebo et Davisio occupata, suis locis inseruimus.

Copp. Victt. b. Copiæ Victorianæ secundæ. Magnus per omnes tres libros lectionum numerus ab eodem Victorio ad marginem editionis Ascensianæ 1521, ex codice vetusto annotatæ, bonæ frugis plenissimæ. Has Copias Victorianas acceptas referimus item L. Spengelii, quem laudavimus, diligentiæ. Valde multisque in locis Copp. Victt. b. cum cod. H. conveniunt. Maximam autem fuisse Victorii in conferendis codicibus suis antiquis diligentiam, eumque ne minimum quidem notatu indignum censuisse, multis exemplis testatum habeo.

Cod. Par. A. B. C. Codices Parisienses Regii tres, numeris 6361, 2906, 6597 insigniti, quorum partem libri primi Parisiis contulit Baehrius, professor Heidelbergensis, nobis conjunctissimus.

Codd. Par. Va. Vi. Pa. Codices Parisienses, quorum primus est Valeriensis (*de la Vallière*), sæculi decimi quarti; alter S. Victoris, sæculo XV exaratus; tertius Regius 2906, idem videlicet, quem in prioribus ut Par. B. insignivimus. Ex his tribus libris nonnisi octo capita, difficiliora videlicet ceteris, nuper admodum collata accepimus procurante Hasio, professore Parisiensi. Quare, quum jam absoluti essent nostri in hos libros commentarii, lectiones istas Turnebi

Commentario adjecimus, eæque documento sunt, si eo forte res indigeat, parum admodum subsidii in libris scriptis inesse ad antiqua illa vulnera resarcienda.

Grævii notas MSStas partim ex antiquo codice excerptas, deprompsimus ex margine editionis Commelinianæ, quæ in bibliotheca Heidelbergensi asservatur.

Wyttenbachii notas ex scholiis ejus uberrimis, quæ Leidæ dictavit, excerpsimus, omissis, quæ vel ab aliis commentatoribus essent occupata, vel minus viderentur necessaria. Adhibuimus quoque ejusdem

Wyttenbachii notulas, margini editionis Gœrenzianæ minoris, quam in scholis ad manum habebat, adscriptas, et duobus quidem inter se diversis exemplaribus, quæ auctionis lege venerunt in manus Creuzeri.

Dirksenio quoque nostro, professori Regiomontano, haud pauca in locis de jure XII tabularum gravioribus debent lectores, quæ, nominato auctoris nomine, suis locis inseruimus.

Savignyo denique, V. Cl. præter ea, quæ egregia attulit ad hos libros illustrandos in altera parte libri : *Zeitschrift für geschichtliche Rechtwissenschaft*, debemus nonnulla, quæ in epistola ad Creuzerum data (a. d. xx jul. 1822) contulit.

Creuzeri notas MSStas ejus nomine addito (Cr.) insignivimus.

Libris autem typis descriptis usi sumus his :

Ed. Asc. 1. *Ascensiana prima;* in ædibus Ascens. form. max. a. 1511 impressa.

Asc. 2. *Ascensiana secunda*, quæ eadem forma, sed elegantius etiam, expressa, prodiit Lutetiæ Parisiorum ann. 1521 (IV voll. f. m.) Utraque editio est præstantissima. Sed differt haud paucis locis posterior a priore, quod non animadverterunt ii, qui hos libros ante nos seorsim ediderunt, non enim distinguere solent utramque, quod jam fecit Ernest. in præf. Opp. p. 18 ed. min. ubi in secunda Ascensiana Aldinam esse recensionem repetitam narrat.

Crat. *Andreæ Cratandri* editio f. m. quæ a. 1527, III voll. Basileæ prodiit, ad quam adornandam haud pauca Cratandro antiquorum librorum virorumque doctorum animadversionum adjumenta præsto fuere. Ea editio in multis cum sequenti convenit, ita tamen, ut ab hac haud rarius, quam Ascensiana secunda a prima, discedat. Vid. Ernest. l. c. pag. 19.

Herw. Est *Herwagiana*, quæ item prodiit Basileæ ann. 1524; de cujus præstantia quum monuerimus ad Cic. de N. D. (1), non est, quod hic plura addamus. (IV voll. f. m.) Vid. Ern. l. c. p. 19.

Paris. Est editio optimæ notæ, quam, quum a prioribus editoribus non fuerit adhibita, paullo accuratius describemus. « Inscribitur M. T. Ciceronis de Legibus libri III. Parisiis apud Joannem Lodoicum Tiletanum, via ad D. Hilarium sub D. V. Maria 1537 ». Ad calcem libri, forma 4 impressi, annexa sunt : « In M. T. Ciceronis de Legibus libri III. Scholia et castigationes. Paris. ib. eod. » non addito auctoris nomine. Hæc autem Scholia esse primum Adriani Turnebi commentarium mox animadverti, quum et multas notas in eo inesse viderem, quæ sunt in commentarii ejusdem editione tertia, quam nos ad calcem nostræ editionis excudi curavimus, et pagina tituli aversa hoc poemation ἀκρόστιχον scholiis illis adjectum legerem :

Leodegarius a Quercu harum lucubrationum scholiastæ :

Apte et vere equidem satis, solere
Dici perpopulariter videmus,
Rem nullam melius placere posse
Illa, quæ omnibus utilis futura est,
Ac nullis nocitura. Quare apud me
Nequaquam dubium diu fuit, quin
Omnes mirifice probent, amentque
Tam docta hæc scholia : unde quisque fructum
Optatum referat : relato, opime
Utatur. Sed id interim precari

(1) Vid. vol. superius, p. xx, « Ed. Bas. Compar. etc. » Ed.

Restat per studia optima optimorum,
Ne non dextimus æstimator usquam
Exsurgat, male consulens bonam rem.
Bis nimirum ea grata debet esse,
Vel quod sit data tam cito illa, vel quod
Sit (nulla stipe) gratuita prorsus.

Quantum autem differat hic primus commentarius a secunda et tertia ejus editione, in commentario nostro non semel monuimus: quod ideo fuit faciendum, quia auctor nonnumquam etiam, quæ merito placerent, postea silentio pressit. Ita v. c. in hac prima Commentarii editione procemium v. exordium horum librorum adesse vidit, quod postea ei deesse visum est. Alteram Commentarii Turnebiani editionem ad manum habuimus in editione.

Comm. i. e. Commeliniana, quæ prodiit apud Hieron. Commelinum 1596, quæ proxime accedit ad tertiam (a Guil. Morello jam 1557 excusam), quam nos ex ed. Davisiana exhibemus, neque vero tam plena est. Ex hac editione exhibemus, quæ a multis, ut speramus, grato accipietur animo, «Adriani Turnebi Apologiam adversus quorumdam calumnias ad librum primum de Legibus», neglectam immerito a Davisio et Rathio, bonæque frugis plenissimam (1).

Adhibuimus præterea editionem

Car. Steph. (*Caroli Stephani*) splendidissimam, quamque, ut non semel monuimus, minoris, quam meretur, æstimavit Ernestus. Prodiit quatuor voluminibus f. m. Lutetiæ 1554, habetque annexas varr. lectt. codicis antiqui.

Sturm. a. et b. (*Sturmianæ*), ann. 1541 et 1574, f. 8, quæ multa habent, quibus se commendent. Plerumque consentiunt; quod ubi non factum est, locis gravioribus monuimus.

(1) Ad hæc, quæ diximus de Commentariis Turnebianis, corrigenda sunt ea, quæ Davisius dixit in præfatione. Primum ergo illum commentarium edidit Turnebus XXVI annos natus: mortuus enim est an. 1565, anno ætatis LIII. Vid. Scævolæ Sammarthani Elogia Gallorum Sæculo XVI, doctrina illustrium ed. C. A. Heumann. p. 85.

Ald. Aldina cum scholiis et conjecturis Paulli Manutii. Corrigente Paullo Manutio, Aldi filio. 1552, f. 8.

Brut. Ed. Gryphiana, Lugd. 1571, cum I. M. Bruti animadversionibus, f. 12.

Lamb. Lambiniana, cum ej. commentariis; sed lectionibus Lambini ex contextu in marginem rejectis. Argentorati 1581 (IX voll. f. 8).

Gothofr. Edit. D. Gothofredi cum ejusdem notis, variisque lectionibus et ed. Lamb. et aliis. Genevæ 1646, f. 4.

Verb. Verburgiana. Amstelædami 1724, f. 8, XI voll. de qua quum multi, iniquius nonnumquam, sint loquuti, non est, quod plura addam.

Morab. Videlicet: *Traité des lois de Cicéron, traduit par M. Morabin, à Paris*, 1719, f. 8. Latine et gallice. In contextu constituendo nullam plane curam adhibuit; ad explicationem rerum nonnihil contulit.

Ad manus fuerunt præter has editio Ernesti, Bipontina, Gœrenziana minor (Lips. 1796), Wagneriana (Gotting. 1804), cum Commentariis, ad interpretationem multa, ad crisin nonnihil, conferentibus; Rathiana (Hal. Sax. 1809), Gœrenziana major (Lips. 1809), de cujus laudibus, quum sit omnium, quæ adhuc prodierunt, præstantissima, non est, quod doctores edoceam; Schütziana (Lips. 1815, in Opp. t. XV), cui egregiæ nonnullæ insunt animadversiones, in qua vero, quid reprehendendum sit (videlicet infinita festinationis vestigia), subinde indicavimus (1); Hülsemanni versio Germanica (Lips. 1802) cum notis criticis, plerisque admodum jejunis et exilibus; quamquam ceteroquin hujus viri opera, quam Ciceroni impendit, suis laudibus non destituitur. Denique usus sum J. Schefferi notis ad Cic. de Legibus (insertis ej. Lectionibus Academicis. Hamb. 1575, f. 8), quæ plura habent haud contemnenda; Wopkensii Lectionibus Tullianis (Amst. 1730, f. 8); Engelbronneri Disput. de loco

(1) Præsertim in Præfat. ad libros de Rep. vid. sup. p. 2, fin. et p. 6. Ed.

Ciceronis, qui est de Legibus, præside H. C. Cras. Amstelod. ap. P. den Hengst, 1802, pp. 104, form. 4, maj. et novissima Oliveti Eclogarum Cic. editione, quam post Hottingerum curavit J. J. Ochsner (Zurich. 1820), quibus nonnulla nostrorum librorum capita continentur et aliquot eorum loca commode illustrantur (1).

G. H. MOSER.

(1) Præter has editiones, aliam a Jano Bakio, e Lugdunó Batavorum, paratam Moserus memorat in præfatione suæ librorum de Republ. ed. p. VIII; de qua sic loquitur : « Nuper exortus est novus editionis Creuzeri nostræque librorum de Legibus adversarius, Janus Bakius, in Bibliotheca critica nova, Lugduno-Batava, qui per quatuor pagellas id sibi potissimum negotii sumpsit, ut de nostra existimatione, quoad ejus fieri posset, detraheret, nosque levitatis, immodestiæ, ambitionisque crimine notaret, seque in editione librorum de Legibus ab ipso parari instituta horum criminum rationem redditurum sive pollicetur, sive minatur. Primum enim totum editionis consilium improbat, deinde nobis nimiam sedulitatem exprobrat, tum, postquam plurima a nobis recte esse administrata concessit, statim nos sæpissime vel errore lapsos esse, vel intacta vulnera reliquisse contendit. Interserit laudes admodum ambiguas, easque, in quibus facile agnoscas, tolli nos in altum, ut lapsu graviore ruamus. Ad hæc omnia nihil plane habemus, quod respondeamus, habituri fortasse, quando censor acerrimus, quæ nunc fastidiose spernit, rationibus prolatis impugnaverit. Operis nostri institutum quod attinet, id non nobis tantum, sed multis etiam viris, supercilioso isto judice haud parum gravioribus, probatum esse scimus : cui improbatur, ei non irascimur, modo is æquo animo ferat, fieri aliquid, cujus ipse non fuisset auctor, si in consilium fuisset adhibitus. Levitatis, immodestiæ, ambitionisque crimen ab eo nobis viro inuri videmus, qui aliis etiam nominibus a nobis notari posset, si par pari reddere vellemus. Errore denique nos lapsos esse, intacta nos vulnera reliquisse, libenter concedimus : nihil facilius est in opere paullo longiore, quam reperire commissa quædam et omissa, cujus generis nos ipsi, ex quo exiit liber, haud pauca reperimus et in usum futurum in schedis habemus condita. Non enim nos ii sumus, qui opera nostra absolutum jam omnem in istis libris laborem esse nobis persuadeamus; sed ii, qui sciamus, multa loca a nobis rectius et scripta et explicata esse, quam factum est ante nos; sed ii, qui probe sciamus, invidiosius quam verius esse a censore nostro judicatum, cujus rei causas reperire ut facile est, ita silentio premere præstat ».

MOSERI INTRODUCTIO
IN CICERONIS DE LEGIBUS LIBROS.

Qui ante nos hos Ciceronis libros singulari ediderunt opera, disputandi de iis labore non facile supersedere se posse existimarunt. Est enim horum librorum ea facies, quæ a reliquorum ejusdem librorum facie haud parum sit diversa; est ea eorumdem difficultas, quæ multorum studia requirat, antequam ad liquidum perduci possint pleraque omnia; est ea vel temporum injuria, vel interpretum nonnullorum inepta argutia corruptio, quam optimorum etiam medicorum ingenia manusque nondum persanaverint; est denique eorum tam mutila conditio, ut multis quæstionibus ansam præbeant, faciliusque alios errasse demonstres, quam ipse aliquid proferas, quod in dubium vocari nequeat.

Disputatum est autem primum de *auctore* horum librorum, deinde de *tempore* quo fuerint *scripti*, deque eo, quo *sermones* hi *habiti* fingantur; tum de *numero* librorum de Legibus, de *inscriptione*, de eo, utrum *ab ipso Cicerone* sint *editi* habeantque justum *prooemium*, denique quam in iis conscribendis sequutus fuerit *philosophandi rationem* quod ad *rem* et quod ad dialogi *formam*, quodque fuerit universe horum librorum componendorum *consilium*.

Ac de *auctore* quidem quærere si quis velit, id eo tantum excusare poterit, quod ipse Cicero nusquam eorum diserte meminit. Qui vero ex eorumdem conditione mutila vellet efficere, quod Hülsemannus (1), scripsisse quidem Cicero-

(1) *Ueber die Prinzipien und den Geist der Gesetze im nächsten Bezug auf die alten Gesetze der Römer. Aus dem Lateinischen des M. T. Cicero nach einem berichtigten Texte übersetzt; nebst einer kritischen Einleitung und histo-*

nem libros de Legibus, eos autem, qui exstant, esse epitomen, et exilem sæpe jejunamque, operis majoris, quam confecerit fortasse unus ex serioribus ecclesiæ patribus: næ ille nihil aliud proderet, quam se, quid Ciceronianum sit, quid exile et jejunum, tam parum callere, quam hujus commenti auctorem. Quamquam ipse tam parum sibi constat, ut alio loco hanc, quam somniat, epitomen ab ipso Cicerone profectam esse posse concedat, alio etiam hos, qui exstent, libros esse partem operis Ciceroniani inchoati et imperfecti, libros recensionis postea amplificatæ, vel denique eos esse fragmenta tertii, quarti et quinti de Republica libri. Priora refutare si quis vellet, nimium tribueret commentis omni ratione destitutis. Ubique enim, ait Gœrenzius, agnoscitur Ciceronis manus, nulla commissura, quæ resecantis conjungentisque manum prodat. Quæ ultimo loco posuit, satis explosa sunt illorum de Republica librorum parte reperta. Accedit, quod (ut recte monuit Gœrenzius), neque alibi apud Veteres utrumque argumentum, de Legibus videlicet et de Republica, conjunctum et commixtum reperias. Quod vero Noster hos libros nusquam commemorat, neque eo adeo loco, quo reliquos de rebus ad philosophiam pertinentibus libros recenset (de Div. II, 1), id inde factum puta, quia ab ipso Cicerone pars tantum horum librorum ad unguem perfecta est, pars affecta modo et adumbrata. Aliquando enim in libro aliquo componendo rebus aut negotiis quibuscumque interruptus, non facile ad absolvendum commovebatur. « Ego, ipse ait de Legg. I, 3, animi pendere soleo, quum, semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam

risch-philosophischen Anmerkungen; von Fr. Hülsemann. Leipz. Schwickert. 1802, in-8. — Longe infra Ciceronis ætatem rejiciendos esse libros de Legibus, nuperrime, sed nulla addita ratione, contendit censor quidam pseudonymus (Φωσφόρος) in libro menstruo, qui inscribitur: *Neue krit. Bibl. f. d. Schul-und Unterrichtswesen*, in-8. *Hildesh.* 1823, I, pag. 125, ubi item cum Astio Leges Platoni adjudicat.

absolvo instituta ». Quare etiamsi, quum de Divinatione scriberet, nostros jam instituisset et inchoasset libros, ut nunc sunt, eorum non fecisse mentionem existimari potest, quia dubitaret, an umquam esset eos absoluturus. Non absolutos fuisse hos libros inde quoque colligit Corradus in Quæstura, pag. 265, quia, si absolvisset eos Cic. non dixisset Quintilianus, Inst. Orat. XII, 3 : « M. Tullius ... componere aliqua de jure cœperat ». Ergo, ait Rathius, *cœpit* scribere de Legibus, neque vero librum ad exitum perduxit, quia fortasse ipsi rei tractatio displicuerat, ceperatque consilium retractandi (ut libros de Republica et Academica), a quo laboribus forensibus fuerit impeditus (ad Fam. VII, 2), aut iter in Ciliciam intervenit. Quamquam nuper etiam Censor editionis Schützianæ Gottingensis (G. A. 1822, 20, qui est C. O. M.) rationes, quibus hos libros non esse absolutos a Cicerone demonstrare voluerit Gœrenzius, nondum ab omni parte esse firmas certasque contendit.

De *tempore*, quo scripti fuerint hi libri, quove sermones hi habiti fingantur, minus etiam convenit inter viros doctos. De eo quidem nemo facile dubitaverit, scripsisse eos Ciceronem absolutis de Republica libris et eo quidem tempore, quo aliqua certe ei esset reipublicæ restituendæ spes, quoque his libris conscribendis ipsi reipublicæ se prodesse posse speraret. Turnebi sententiam vides in argumento Commentariis præmisso. Corradus in Quæstura, pag. 265 : Quo tempore, ait, libros de Legibus scripserit Cicero, potest dubitari, quum de libris illis ipse nusquam, quod ego viderim, meminerit. Nisi forte credimus, eum, quum in Cilicia proconsul esset, et hos et libros Augurales scripsisse: alteros, ut cum libris de Republica conjungeret : alteros ut Appium, qui libros septem Augurales ad eum scripserat, remuneraretur. Chapmannus (in Dissert. Chronolog. de ætate lib. coll. Fabric. B. L. ed. Ern. tom. I, p. 188) ex silentio de his libris in Epp. ad Att. aliisque rationibus colligit, scriptos fuisse a. U. 709, sub autumnum, paullo ante

Tullii mortem, absolutis jam de Divinatione et de Fato libris. Patefieri existimat inde, cur auctor ipse de nostris libris nusquam loquatur; quod autem dicat de Divin. II, 35, 75, de dissensione inter Marcellum et Appium Claudium augures, addens : « sed de hoc plura in aliis » : id factum esse in libro de Legg. II, 13, 32, ubi dissensionis illius ratio exponitur. Ceterum meminisse ait de his libris Ciceronem Rathius de Orat. I, 42, ubi sub Crassi persona hæc dicit : « si aut mihi facere licuerit, quod jam diu cogito, aut alius quispiam, aut me impedito occuparit, aut mortuo effecerit, ut primum omne jus civile in genera digerat, quæ perpauca sunt (conf. de Legg. I, 5), deinde eorum generum quasi quædam membra dispertiat; tum propriam cujusque vim definitione declaret : perfectam artem juris civilis habebitis » : de eodemque libro Gellium quoque loqui contendit (I, 22), « M. Cicero, dicentem, in libro qui inscriptus est de jure civili in artem redigendo verba hæc posuit, etc. » Engelbronnero autem Quintilianus et Gellius ll. cc. de aliis, quam de nostris libris, loqui videntur; isque nihil addit de tempore, nisi libros de Legibus scriptos fuisse post Clodii mortem, Clodio videlicet paullo ante occiso (II, 17). Quo nihil est verius. Sed plura etiam exstant in libris Ciceronis vestigia temporis. Videlicet intelligitur ex lib. III, 13, eos scriptos esse post obitum Luculli, qui obiit Cicerone exsulante, i. e. paullo ante bellum civile inter Cæsarem et Pompeium, septem fere annis ante Ciceronis obitum. Scriptos inde existimat Wyttenbachius libros de Legibus circa a. Urb. 703 (47 a. C.) post Ciceronis e Cilicia reditum. Sed omnibus probe ponderatis non possumus, quin statuamus, annum fuisse U. c. 701, a. C. 48, ætatis LVI, quo Cicero hos libros scripserit (1), idque factum esse paullo post Clodii mortem et causam Milonianam, Cicerone recens augure

(1) Cf. F. Schœll, *Histoire abrégée de la littérature romaine*, Paris. 1815, tom. II, p. 162, sqq.

facto (lib. II, 13, III, 19), antequam in Ciliciam provinciam profectus esset. Patet enim ex lib. II, 17 antecessisse Clodii necem; ex III, 18, Catonem Uticensem adhuc in vivis fuisse; ex I, 20, libros de Finibus tum temporis a nostro nondum fuisse scriptos, quos in a. Urb. 708 incidere constat (vid. Gœrenz. Introd. in libb. de Finibus, pag. 12 sq.); ex II, 13, Marcellum et Appium augures vixisse quum nostros libros scriberet, qui de Divin. II, 35, mortui dicuntur; libros autem de Divinatione anno ætatis LXIII cum amicis communicavit. In his etiam loquitur, II, 9, de Pompeio trucidato; in nostris de Pompeio vivo et florente, I, 3, III, 9, III, 11. Plures etiam annos inter libros de Legibus et de Divinatione scriptos intercessisse inde patet, quod in illis de occupata opera loquitur, I, 3, I, 4; in his, II, 2, quod omnibus muneribus orbatus sit queritur; in illis, II, 13, plane aliter de Divinatione sentit, quam in his, II, 33, II, 38, II, 72, et alibi passim: sententiam enim suam mutaverat, neque vero (quod existimabat Wesele-Scholten (1)) in libris de Legibus ad publicam utilitatem, in libris de Divinatione ad philosophicam veritatem loquutus est. Accedit (id quod animadvertit Gœrenzius), quod nonnulla loca valde commoto animo sunt scripta, v. c. II, 16, 41—43; III, 3, 9, 21, 22, quibus petitur Clodius cum iis, qui huic in consilio, Ciceronem e patria ejiciendi, adjutores fuerunt; quod vulnus refricuit Miloniana causa, in qua Milonem de cæde Clodii reum Cicero, sed parum constanter, defendendum susceperat. Inde etiam in Pompeium occultata quidem, sed non obscura admodum, indignatio (v. ll. cc.). Denique, quod primarium est, non potest scripsisse hos libros ante annum 701, quia a. Urb. 699 scripsit libros de Republica, de quibus ut jam absolutis loquitur (I, 9, II, 10, III, 2), neque ante annum

(1) In eo Dissert. de Philosophiæ Ciceronianæ loco, qui est de divina natura, pag. 59.

701 augur factus est, quum Crassus, cui successit, mense junio anni 700 ceciderit, causa autem Miloniana mense aprili anni 701 acta fuerit, eodemque Noster anno occupatum se dicere poterat in causis agendis, quod in annum 702 non cadit. Eo enim anno in provinciam ire coactus est; et, quum rediisset ex provincia a. Urb. 703, bellum civile exarsit, in quo (neque magis a. Urb. 704), ei otioso esse non licuit. Pompeium enim sequutus post pugnam Pharsalicam, a. Urb. 705, Brundusium venit, inde a. Urb. 706 Tusculum et Romam rediit. Quamquam autem inde ab a. Urb. 707 haud pauca scripsit et rhetorici et philosophici generis; fieri tamen non potuit, ut hos quoque nunc demum libros conscriberet, de quibus scribendis, quum de republica plane desperavisset, ne cogitare quidem potuit. Neque aliquis mihi objiciat, fuisse tamen Ciceroni aliquam, brevem quidem, in mediis his turbis reipublicæ restituendæ spem. Eo enim ipso tempore ita occupatus fuit, ut otio et quieti nullum plane diem dare potuerit. Quod vero ait Chapmannus (l. c.), fingi his omnibus sermonis habiti tempus, neque libros nostros scriptos esse ante annum Urb. c. 709, quia de Divin. l. c. et in Epistolis ad Atticum de iis non loquatur Noster; id bene refutavit Gœr. dicens, fortiores esse rationes psychologicas, quibus ductus eodem anno, quo habitus fingatur sermo, scriptum etiam esse librum dixerit, in quo graviter et recens commoti animi manifesta insint vestigia. Tacuit autem illo loco de his libris, quia affecti quidem, neque vero absoluti erant atque perpoliti; cujus rei non desunt vestigia in libro primo, manifesta sunt in libro secundo et tertio.

Numerum si quæris, nihil certius est, quam plures fuisse tribus. Sex fuisse libros mihi cum Gœr. et Schütz. videtur (1) veri simillimum, in qua etiam sententia fuit Morabinus. Commode adhibuit Gœr. locum, III, 20, 48, indeque recte

(1) Cf. etiam Schœll, l. c. p. 166.

efficit, *quartum* egisse de potestate, *quintum* de jure publico, *sextum* de jure civili; ut hi dimidiatum librorum Platonis de Legibus numerum efficiant. Quum quintum librum laudet Macrobius (Saturnal. VI, 4), quinque fuisse libros existimabat Fabricius in Bibl. Lat. l. c. quorum *primi* argumentum fuerit de fonte legum omnium jureque naturæ; *secundi* leges de religione; *tertii* de magistratibus; *quartus* egerit de potestate magistratuum; *quintus* de jure populi romani. Quod item Wagnero placebat, qui laudat ad hoc probandum lib. I, cap. 5. Quum *octo* placuisset fuisse libros Davisio (q. v. in præf.), ei adstipulans Hülsemannus hæc eorum argumenta fuisse existimabat: *primi* de religionibus, s. de rebus divinis; *secundi* de magistratibus; *tertii* de responsis prudentum; *quarti* de jure militari; *quinti* de judiciis; *sexti* de stipulationibus et contractibus; *septimi* de testamentis; *octavi* argumentum fuisse credebat principia juris. Hoc vero est hariolari.

Ad *inscriptionem* quod attinet, eam nos justam esse credimus, quæ dudum recepta invaluit, atque in omnibus fere libris manu scriptis legitur, *de Legibus*, quam sine dubio, ut librorum ipsorum formam, ad normam Platonici operis Νόμοι, ἢ περὶ νομοθεσίας effinxit. Quid quod etiam Chrysippus, quem in philosophica horum librorum parte in primis sequutus est Noster, librum περὶ νόμου scripserat (1)? In uno tamen cod. MS quum Turnebus invenerit inscriptionem, *De jure civili et legibus*, Rathius ex I, 4, 5, 6, 10, 12, 21; II, 1, 18, colligit, posse hos libros inscribi vel ita, vel ut plerumque inscribuntur, vel *de jure civili*, vel denique *de jure et legibus*. Nobis recepta eademque simplicissima ratio optima videtur.

Ciceronem si concedis non absolvisse hos libros, concedas etiam oportet eos ab ipso auctore non esse *editos*, sed post obitum ejus demum lucem vidisse. Qua in sententia

(1) Cf. Baguet de Chrysippo, § CXXV, p. 333, coll. § CXXVI, p. 334.

plerosque omnes eorum interpretes et fuisse et esse video. Neque alia est causa, unde clarius intelligatur, cur ipse Noster nusquam hujus operis meminerit, neque eo loco, ubi id potissimum exspectes (de Div. II, 1); itemque cur ne Ciceronis quidem æqualium aliquis ejus mentionem fecerit (1).

Illud autem mireris, quod inter viros doctos non constat, utrum *Procemium* habeant hi libri, an non habeant; quum id primo obtutu in oculos incurrere debeat. Factum tamen est, ut Turnebus in primo commentario justum horum librorum esse procemium prima libri primi capita diceret; in eo, quem nos ad calcem hujus editionis addidimus, exordium periisse contenderet. Procemium deesse statuunt item Rathius et Schützius, qui inde potissimum colligunt, hos libros a Cicerone non esse absolutos, nedum editos. Nobis cum Fabricio, Gœrenzio, A. Maio in Præf. ad Cic. de Rep. p. 11, aliisque non deesse videtur Procemium. Quæ enim in principio libri primi ponuntur quæstiones de poesi Ciceronis et de historia ab eo conscribenda, justi procemii instar possunt haberi: quod vero subito inducuntur dialogi personæ colloquentes, in hoc ipso plane Platonem expressit Noster, quod in his cum maxime libris se facere voluisse testatur, ita, ut manifesto Platonicarum Legum exordium ante oculos habuisse Noster appareat. Quare etiam non moramur Hülsemannum, qui philosophiæ laudem, quæ est in fine libri primi, esse procemium verum nostrorum librorum, ab epitomatore in finem rejectum, contendit.

Denique, ut a rebus externis ad interiora, eaque extremo loco consideranda, transeamus, disquirendum est de argumento ipso, quod ad *materiam* et ad *formam*. Et for-

(1) Quod in Epistolis ad Atticum nulla librorum de Legibus mentio fit, id inde factum recte existimat Schützius, quod annorum 700 et 701 nullæ exstant epistolæ ad Atticum scriptæ, qui fortasse eo tempore cum Cicerone in urbe fuit. Quod ipsum firmare ait opinionem, hos libros scriptos esse a. U. 701.

mam quidem librorum Platonicam esse (quantum videlicet oratorium Ciceronis ingenium ad eam posset accedere), nemo facile infitias iverit. Materiam de jure ac lege naturali sumpsit a Stoicis, a Chrysippo potissimum (1), in cujus libro περὶ νόμου est fere totum libri nostri primi argumentum. Quod vero Noster Chrysippum nusquam fere, nisi reprehendendi causa nominat, id inde factum existimamus cum Gœrenzio, quia ejus formam, quippe minus probam, quum probare non posset, imitari noluit. Idem vir doctus accuratius de Ciceronis cum Chrysippo convenientia exposuit, quod neque repetere voluimus, et unusquisque nunc facilius etiam cognoscere potest, Chrysippi fragmentis in libro, quem modo laudavimus, collectis. Illud solum monemus, Stoicis notiones Dei, naturæ et legis fuisse quasi synonymas; quod item reperimus esse Nostro (2). Leges autem ipsas Noster in libro secundo et tertio petivit e cognitione rerumpublicarum quum aliarum, tum potissimum romanæ. Persuasum enim ei erat, non quidem omnibus numeris esse absolutam eam, quæ antiquitus obtinuerit, reipublicæ romanæ formam; sed fieri tamen posse, ut ex tanta rerum omnium perturbatione hoc, quo in his libris demonstratum ibat modo, respublica emergat. Qua in re si quis forte reprehendat Ciceronem, quod romana instituta, eaque fere obsoleta, quasi optime constitutæ reipublicæ exemplar proposuerit, quæ a civitate, qualem philosophus sibi fingere possit, tam longe absint: is primum meminerit, Ciceronem Romanum esse, qui quibus aucta fuerat respublica, patrum moribus disciplina et institutis neglectis, eamdem collabentem videret; romanum dico hominem, quibus ea potissimum placerent probarenturque, quæ ad vitæ usum

(1) Conf. Pancirollus in Thesauro Varr. Lectt. lib. II, cap. 3; Heinecc. in Jure Rom. et Att. tom. II, p. 1115; Plutarch. de Stoicorr. Repugnn. p. 1035, tom. V, p. 218 Wytt. Baguet de Chrysippo, p. 26, 112, 333.

(2) Cf. Middleton. Vit. Cic. (German. a Seidelio, Danz. 1793), tom. IV, pag. 357, sqq. ib. Cic. de Rep. III [cap. 22, p. 251 ed. A. Mai.]

converti, et re factisque effici possent; eum denique, qui, quum ad Platonicam subtilitatem adscendere neque posset, neque vellet, ne id quidem spectaret, quod ipse reapse ut perfectionis quasi finem agnosceret, sed ea mónuisse satis haberet, quæ reipublicæ jamjam vacillanti et collabenti subvenire posse viderentur.

Exposuimus breviter, quæ nobis de his libris præmonenda visa sunt, rationibus, quibus ducti sive cum aliis sentiamus, sive ab iis recedamus, adumbratis potius, quam copiose explicatis: ita tamen, ut jam judicare possit unusquisque perlectis his Ciceronis libris, quatenus Engelbronnerus verum viderit, qui contendit, primum non magis Stoicam esse primi libri materiam, quam Socraticam, deinde ipsa Stoica a Nostro non simpliciter, sed ut ab Academico esse recepta, denique materiam horum librorum æque ac ipsam libri formam, Platonicam potius, vel vere Ciceronianam eique propriam esse.

G. H. M.

In optima Introductione, quam Goerenzius horum de Legibus librorum editioni præposuit, præterquam supra memoratas quæstiones de auctore, tempore, etc. agitavit, quæsivit quoque de veteribus auctoribus quos Noster imitatus fuerit. Quem locum exscribere operæ pretium est:

« Sed properamus ad ultimum locum, de quo, quærendum esse, diximus: « quos Veterum maxime auctor his in libris imitando sequutus sit ». Non autem jam de illa satis acri lite agimus, quæ olim inter Turnebum aliosque disceptata est. Facile vicit et ipsa rei veritas, et accurata illius defensio, clareque intellectum est, « in rebus auctorem Stoicos sequi, in verbis autem, et reliquo horum librorum habitu, Platonem »: ut nunc quidem ille se ad deridendum propinarit, qui eorumdem auctorem unius Platonis exemplum in rebus etiam sequutum esse statuat. Ipsa enim hunc auctoris verba convincent, quibus ita Quintum loqui fecit,

II, 7, 17: « in hoc admodum delector, quod in aliis rebus, aliisque sententiis versaris, atque ille (Plato): nihil enim tam dissimile, quam vel ea, quæ ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus». Quod igitur quum pro certo et concesso ponimus, hoc nobis docendum relinquitur: « qua ratione ille Platonis exemplo utatur; quemque potissimum Stoicorum, et quo modo, sequatur ».

« Nullo autem alio libro tam quasi alienus a se Cicero videtur, quam in his nostris. In dialogi enim scena, dispositione, et reliquo apparatu, ita Platonis vestigia legit, ut in hoc uno sibi placuisse videatur. Tres utrinque collocutores, per spatia silvestria ambulantes, interdum residentes, uno æstivo die totam de legibus quæstionem sic absolvunt, ut primo de lege et jure in universum, tum de singulis legibus, prooemio et laude legis ubique adjectá, disserant. Neque auctor in his quasi extremis imitationis lineis acquiescit; sed coloribus etiam Platonicis ea exornat, in quibus suus esse dici possit. Conf. I, 1, 3; II, 3, 6, etc. Taceo denique tot loca ex ipso vel versa, vel brevius indicata, vel tacite accommodata; aliaque, quæ huc trahi possint, unde pressior ubique hujus imitatio appareat. Nihilo tamen minus ea ipsa tam facilis et nihil coacta, tam ingeniosa solersque reperitur, ut illa Platonis auctor prorsus sua fecerit, incertusque hæreas, exemplum, an formam ab exemplo expressam, magis mireris. Ipsa vero verba, et totus sermonis tenor, ita Platonis sunt, ut in his pæne continua serie Platonica dicendi ratio, quod in paucis modo fecimus, doceri possit. Quid? auctor ipse veritus est, ne ista nimia viderentur; ideoque se in tertii libri initio excusari inde voluit.

« Sed quum Cicero in externa horum librorum quasi facie et forma Platonis ubique vestigiis insistat, totus tamen in rebus, quas tractat, diversus est: in his enim Stoicum agit; ut fere in omnibus solet, quæ ad morum doctrinam refe-

runtur. Quem vero Stoicorum principem in his ille maxime sequatur, hucusque parum quæsitum est, quamvis ista res quæstione haud indigna videatur, Stoicis ipsis plus minus inter se discrepantibus. Chrysippum putamus; et rationes, cur ita putemus, haud improbabiles, hæ sunt. Scripserat primo hic ipse librum περὶ νόμου, cujus initium, quod servatum est, proxime huc pertinet. Conf. Digest. I, tit. 3, leg. 2. Chrysippus sic incipit libro, quem fecit, περὶ νόμου. ὁ νόμος ἐστὶ πάντων βασιλεὺς θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Δεῖ δὲ αὐτὸν προστάτην τ' εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχρῶν, καὶ ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ κατὰ ταῦτα κανόνα τε εἶναι δικαίων καὶ ἀδίκων, καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ζώων· προστακτικὸν μὲν τῶν ποιητέων, ἀπαγορευτικὸν δὲ τῶν οὐ ποιητέων. En tibi his in Chrysippi verbis fere totum libri primi argumentum! Maxime vero cf. II, 4, 8, 9, 10; quippe quæ pæne ex his fluxisse et interpretata esse videantur. Quibuscum si alia Chrysippi loca contuleris, idem etiam magis. Vid. Plutarch. de Stoicc. Repp. p. 1011, C, ex illius tertio περὶ θεῶν. Οὐ γάρ ἐστιν εὑρεῖν τῆς δικαιοσύνης ἄλλην ἀρχὴν, οὐδὲ ἄλλην γένεσιν, ἢ τὴν ἐκ τοῦ Διὸς, καὶ τὴν ἐκ κοινῆς φύσεως. Idem Plutarchus ibid. ex Chrysippi φυσικαῖς θέσεσι. Οὐ γάρ ἐστιν ἄλλως, οὐδὲ οἰκειότερον ἐπελθεῖν ἐπὶ τὸν τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν λόγον; οὐδ' ἐπὶ τὰς ἀρετὰς, οὐδ' ἐπὶ εὐδαιμονίαν, καὶ ἢ (corr. ἢ καὶ) ἀπὸ τῆς κοινῆς φύσεως, καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου διοικήσεως. (Ex his, ut alia, ita hoc etiam intelliges, cur Cicero a deo, hujusque rerum omnium gubernatione omnem disputationem ordiatur. Conf. I, 7, 21, 22, 23). Idem, ibid. pag. 1038, D, ex tertio Chrysipp. περὶ δικαιοσύνης. Δικαιοσύνην ἀναιροῦσιν οἱ τέλος ὑποτιθέμενοι τὴν ἡδονήν· εἰ δὲ μόνον ἀγαθὸν εἶναι λέγοντες οὐκ ἀναιροῦσιν (conf. I, 13, 37, 38, 39). Diog. X, 66, cll. Plutarch. ibid. 1038, D. Chrysipp. in libro περὶ καλοῦ. Φύσει τε τὸ δίκαιον εἶναι, καὶ μὴ θέσει (Cic. *natura*, *non opinione*), ὡς καὶ τὸν μόνον, καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον (conf. I, 14, 15, 16). Hæc, et talia, Chrysippum quoque in illo de lege libro tractasse, maxime verisimile est, quum inter se cognata sint, et quodam communi vinculo cohæreant. Eadem igitur quum in primo Ciceronis de Legg. libro, secundique initio tractata

videamus : hunc ex illo hausisse haud sane improbabile videbitur. Adde his, Chrysippum, præter ceteros Stoicos, πρόληψιν in veritatis criteriis posuisse (conf. Suidas h. v. et Tiedemanni Systema philosophiæ Stoicæ, tom, I, p. 127); quum reliqui fere κατάληψιν eo loco ponerent. Cicero vero cum eodem facere videtur, quippe qui « primas intelligentias, quasi fundamenta quædam scientiæ », et « principia rerum omnium », dicat, conf. I, 9, 26, et quæ ibi notavimus. Denique (ne omnia rimemur), hoc Chrysippi proprium fuit, ut supremum Stoicorum Δία vocaret, vid. I de Natura Deor. 15, 40 : « Idemque (Chrysippus) etiam legis perpetuæ et æternæ vim, quæ quasi dux viæ et magistra officii fit, Jovem dicit esse ». Conf. loca Chrysippi supra laudata. Atque eodem modo idem etiam in loco appellatur, qui ad illum Chrysippei libri, περὶ νόμου, locum, supra excitatum, effictus videatur. II, 4, 10 : « quamobrem lex illa vera atque princeps, apta ad jubendum, et ad vetandum, ratio est recta summi Jovis ». Quibus omnibus si postremo loco addideris, Ciceronem eodem modo Chrysippum in tertio de Finibus, primo de Divinatione, alibique sequi (quod suo ubique loco docebimus), licet eum nusquam fere, nisi reprehendendi causa nominet: vix dubitari licebit, quin eumdem etiam his in libris sequutus sit. Ceterum vel hoc ipsum auctorem ad Platonis imitationem applicare potuit, quod in Chrysippi dictione nihil erat, quo valde ea commendaretur. Negligentior enim et minus casta audiebat. Hinc, ut alios prætermittam, de ipso Diogen. VII, 180, τὴν λέξιν οὐ κατώρθωσεν.

« Pauca ultimo loco de ratione addimus, qua his in libris hæc Stoica tractantur. Plura videntur ex his pressius ad græcum exemplar scripta : nihil tamen sic, ut verbum de verbo expressum dici possit ; uti in reliquis a Cicerone philosophico scriptis sæpius animadvertitur. Huc referendas maxime conclusiones illas per brevia incisa, mere Stoicas, puto, conf. I, 7 23 ; 12, 33 ; 16, 44-47, etc. etc. Ceterum

sedulo sibi auctor cavet, ne ea admisceat, quæ ad interiora hujus disciplinæ spectant, quibusque, in his tractandis, supersedere facile possis. Atque si quo loco ea admittit, quasi a se aliena proponit, conf. I, 8, 24, etc. In rerum denique ipsarum ordine et serie, parum in his libris mutatum esse, existimamus. Quum enim Stoica disciplina tam arcte in sese colligata et quasi rotundata sit, ut ejus decretorum pleraque necessario quodam vinculo coaptata videantur, quo laxato, eorum ipsorum vis frangatur et debilitetur; idque maxime in his, quæ de lege in universum præcipiuntur, locum habere videatur: non sine jure, sic statui debere, putamus. At enim vero auctor ipse longe secus de se prædicare videtur II, 7, 17: « sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? » Sed eadem ista testatur ille de sese in libris philosophice scriptis omnibus, licet alibi Græcos philosophos multo pressius sequatur, velut in libris de Finibus, et de Natura Deorum (in Lælio, seu de Amicitia, ubi Cicero præ ceteris suus esse videatur, tot imitata et expressa ex Theophrasti libro περὶ φιλίας deprehenduntur, quot ex hoc fragmenta supersunt): magisque hæc ad verba pertinere, et dicendi rationem, quam ad rerum tractandarum compositionem et ordinem, videntur. Sed jam ista finiamus, quæ paullo latius exposita, a justis harum rerum existimatoribus non in superflue præmissis positum iri speramus. »

M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER PRIMUS

ARGUMENTUM

LIBRI PRIMI DE LEGIBUS.

Prooemium primo de poetica fide agit, a fide historica bene dignoscenda. Occasionem præbet mentio Marii, carminis ab auctore olim scripti, injecta, atque ab loco repetita, in quo hæc inter Marcum et Quintum Cicerones, et Pomponium Atticum, disputata finguntur. Quo in carmine, quum vulgo plura, ad consilium apte ficta, ad veritatis historicæ trutinam examinarentur, auctor ex consilio diverso, quod poesis et historia sequatur, docet, a poeta veritatem non severe exigendam esse, quippe qui maxime delectationem sectandam habeat, § 1-5. Historiæ facta commemoratione, occasionem Atticus arripit, ut ad hanc scribendam Marcum excitet, quæ adhuc a latinis literis absit, et oratoris facultatem præ ceteris desideret. Enumeratis deinde præcipuis hoc in genere scriptoribus, parum illi satisfacientibus, quæstioneque agitata, a quibus temporibus in ea scribenda egrediendum sit, in eo conveniunt, ut ipse suæ ætatis memoriam complectatur, § 5-8. Neque sane ille se alienum ab hoc consilio præbet; modo si tempus ipsi a forensi labore liberum concedatur: ad historiam enim præparato otio, et multo tempore opus esse. In ætatis vacationem hanc spem rejicienti, auctor est Atticus, ut, quum in causis agendis jam maxime versetur, de jure civili otiosis sibi accuratius præcipiat; quæ deinde scriptis mandet, § 8-13. Conditione hac ita accepta, ut ipsi alio, quam jurisconsultorum more de jure disserere liceat, § 14-16; quippe cujus et natura, et disciplina ex intima philosophia repetenda sit, § 17, 18, munito hac via ad rei quæstionem aditu, ipsam auctor deinceps ingreditur.

Sic autem eam totam tractat, ut primo in fontes inquirat, unde vere hæc juris disciplina hauriatur, § 18-40; deinde, jus, et ipsum honestum, in natura positum esse, demonstret, § 40-48; tum ex his concludat: jus, et omne honestum, per se expetendum esse, § 48-52. Adduntur denique, velut corollarii loco, quæ ad philosophiam morum universam spectant, ut

superius disputata magis vel explicentur, vel confirmentur, § 52-63.

In juris fontibus investigandis auctor ita versatur, ut, legis definitione præmissa, § 18, 19, primo loco hominum cum supremo Deo, qui ultimus juris fons sit, affinitatis conjunctionem similitudinemque doceat; eamque partim in communione rationis, atque inde juris etiam, et velut civitatis, § 22, 23; partim in communi stirpe, et orta hinc quasi consanguinitate, § 23, 24; tum in virtutis consortio, et denique in summis, quæ homini a Deo data sint, beneficiis ponat, § 25-27. Fons alter ex ipsa hominis natura proxime deducitur, § 28. Summam enim hominum inter ipsos esse similitudinem, qua omnes una definitione comprehendantur, § 29; eamque cerni in pari non solum rationis usu, et virtutis exercendæ facultate, § 30, 31; sed etiam in eodem prava appetendi sectandique studio, § 31, 32. Inde denique colligitur, homines ad societatis communionem, atque adeo ad jus colendum esse natos: idque sua sponte servaturi essent omnes, nisi malæ consuetudinis corruptela occuparentur, § 34. Quod jus cum benivolentia in omnes exercendum, si sapiens in unum aliquem, pari secum virtute præditum, contulerit, tum nasci amicitiam, in qua cuncta prorsus paria esse debeant, § 34.

His ita præmissis, jam amplius comprobatur, jus, § 34-44, et omne honestum, § 44-47, in natura esse positum. Jus autem natura esse, argumentis ex interiori sectæ philosophia articulatim demonstrare auctor connititur, ne in re tantæ principia, minus diligenter explorata, posuisse videatur: licet non speret, hæc probatum iri ab omnibus, § 36-39. Jus igitur in natura positum esse, intelligi primo, ex vera Dei colendi ratione, § 40 (sed hic locus maximam partem intercidit): ex scelerum deinde conscientia, quæ et ipsa improbos vexet, et ad commissa facinora excusanda eos provocet, § 40: tum ex usu loquendi, quo injustus ab incauto; callidi a bonis diversi dicuntur: quod secus foret, si utilitate, non natura, jus æstimaretur, § 41. Denique idem ex oppositorum pugna docet, quum absurdum sit, si ex populorum jussis et principum decretis jura constitui putes. Legem enim bonam a mala, nonnisi ex naturæ norma distingui, § 41-42. Eodem modo etiam omne omnino ho-

nestum ex natura judicandum esse. Communem enim intelligentiam ita notiones nobis formasse, ut honesta in virtute, turpia in vitiis ponenda sint, § 44; et ne arboris quidem virtutem, aut equi, licet sic per abusum dicatur, in natura non inesse: neque non prudentiam, veri falsique judicium, aliunde repetendam. Ipsa ingenia natura judicari debere; atque ita omne honestum, § 45, 46. Ipsum deinde bonum quum ex ipsius modo natura laudari mereatur, et a malo hac sola discerni sejungique possit, in eoque principia naturæ (πρῶτα φύσεως) insint: honestum sane pari fere ratione ex natura esse judicandum. Sed opinionum varietatem in causa esse, quo minus hoc ab omnibus concedatur. Sensus enim quum certi putentur, et quum boni imitatrix, voluptas, illecebris suis mentes corrumpat, verum hac in re non accurate cerni, § 46, 47.

Hoc probato, jus una cum omni honesto, in natura esse, concluditur, et jus et ipsum honestum per se esse expetendum. Id quidem ex boni viri notione patere, cujus sit, ut jus ipsum amet; atque inde etiam justitiam, liberalitatem, beneficentiam, amicitiam per se amet, expetat, colat, nulla utilitate commotus, § 48, 49. Idemque valere de virtutibus, quæ ad σωφροσύνην referuntur, omnibus, § 50, 51. Ut autem corporis pravitates offendant; ita maxime animi deformitatem; quæ ex ipsis vitiis cernatur, quorum turpitudo in avaritia, libidine, timiditate, tarditate, stultitia, perspiciatur, quibus præditi ex hoc ipso vere miseri dicantur, § 51. Denique, si non propter se virtus expetatur, dari aliquid, quod ea melius sit, necesse esse: tale autem nihil plane reperiri, § 52.

Additur his, unde maxime iste tractatarum rerum complexus repetendus sit: atque ita fit, ut disputatio ad quæstionem de fine bonorum delabatur; in qua auctori termini illi, quos Socrates stiterit, placent, § 52-56. Deinde idem, ni fallor (nam hæc fere lacuna hausit), ostendit, hanc disputandi rationem, quam ipse sequutus sit, potiorem esse ea, qua ipsæ legislatorum principum leges inter se conferantur, ut optima inde legum ferendarum ratio intelligatur. Respondet enim Quintus, se, his ita expositis, neque horum legislatorum, nec aliorum, leges desiderare, § 57. Atque hac demum ratione accuratius apparet, cur libri finis in philosophiæ, sapientiæque laude occupetur, § 58-62.

M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS*
LIBER PRIMUS.

I. Atticus. Lucus quidem[1] ille, et hæc Arpinatium[2] 1
quercus agnoscitur, sæpe a me lectus in Mario[3]. Si manet illa quercus, hæc est profecto: etenim est sane vetus.—Quintus. Manet vero, Attice noster, et semper manebit: sata est enim ingenio; nullius autem agricolæ cultu stirps tam diuturna, quam poetæ versu

* *De Legibus.* Libros de Legibus dici non potest quam laceros et corruptos habeamus: nec tamen destiti, veteribus quibusdam codicibus comparatis, videre, an possem aliquibus illorum vulneribus meo labore et diligentia mederi. Quid præstiterim, eruditiores judicabunt: non enim mihi videor penitus omnem operam perdidisse; neque etiam multum (ut verum fatear) perfecisse. Quædam eorum, quæ mihi visus sum correxisse, nunc recensebo; nonnulla ut certa et plana omittam. Victor. — De jactura partis et horum librorum et de Republica conqueritur etiam Angelus Maius ad Cic. de Rep. II, 38. Sup. p. 279.

I. 1. *Lucus quidem.* Procemium deesse censent Turnebus aliique nonnulli. Me vero non habent adsentientem; nam quatuor prima capita quintique pars susceptæ disputationi præmissa sunt, adeoque procemii vicem supplent. Dav. — *Lucus quidem.* Cf. Platonis Phædrum, quem in his ante oculos habuit Tullius, ubi et alia et hæc p. 229, p. 6 Bekkeri: Ὁρᾷς οὖν ἐκείνην τὴν ὑψηλοτάτην πλάτανον. Cf. infra lib. II, c. 3, § 7. Cr.

2. *Arpinatium.* E. ψ, Dresd. 1 et 2, Brux. aliique referunt *Arpinatum*: perpetua quidem varietate, sed h. l. inutili, ut dudum accurate docuit Heusing. ad Off. I, 7, 3. Ejus causa in eo quærenda est, quod scribæ genitt. in *ium* et *um* communi signo notant. G.

3. *Lectus in Mario. Lectus*, i. e. de quo sæpe legi; cf. de Legg. II, 3, 16, 21, III, 5, 15, quos locos laudavit Rathius. *Marius* fuit Ciceronis poema, memoratum de Divin. I, 47, ubi particula ejus exhibetur. Composuit hoc carmen Cicero de C. Mario, septies consule, Cimbrorum ac Teutonum victore, Sullæ adversario, cive Arpinate. De Arpino cf. Plutarch. in Mario, cap. 3. Mr.

seminari potest. — Att. Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poetæ serunt? Mihi enim videris, fratrem laudando, suffragari[4] tibi. —
2 Quint. Sit ita sane[5]. Verumtamen, dum latine loquentur literæ[6], quercus huic loco non deerit, quæ Mariana dicatur; eaque, ut ait Scævola[7] de fratris mei Mario,

Canescet sæclis innumerabilibus.

Nisi forte Athenæ tuæ sempiternam in arce[8] oleam tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulysses[9] Deli

4. *Suffragari tibi*. Qu. Cicero ipse quoque erat poeta; itaque laudans fratris poema et facultatem poeticam, sibi ipse suffragabatur, i. e. sibi ipse, ut poeta, aliquam hujus laudis partem tribuebat. De Qu. Cicerone vide Corradum in Quæstura p. 278—299 ed. Ern. Mr.

5. *Sit ita sane. Verumtamen*. Omnes MSS *sit ita sane verum. Verumtamen.* Lego *sit ita sane* velim. *Verumtamen*, etc. Quasi dicat Quintus: Utinam laudando fratrem mihi suffragarer; nam tum demum me poetica gloria decorari fatereris. Et sane Quintus egregius fuit poeta. Vide Ciceronem, lib. II ad Quintum fratrem, epist. 16, et lib. III, epp. I, 4, 5, 6. Dav. — Davisii ratio neminem, credo, suffragantem habebit, qui et rem et Ciceronis loquendi morem cogitaverit. Mr.

6. *Latine loquentur literæ*. Merito Schützius post Wagnerum et Gœrenzium abjecit Davisii Ernestique lectionem *latinæ*, quæ est etiam in Cop. Vict. *Latine* est in codd. nostris Cr. Par. A. B. C. cod. Hafn. et ex editionibus, quæ ad manum sunt, in Parisina 1538, Verburg. Bip. Sensus est: Quamdiu literæ, doctrinæ et artes, literarum monumentis conscriptæ, *latina lingua* loquentur. Rath. conjecit: *latinæ legentur literæ*. Male. Mr.

7. *Scævola*. Pro *Mario* in cod. Par. C. scribitur *Marii*, in cod. M. *Mari*. Pro *sæclis* Par. A. *sæculis*, codd. W. et Cr. *seclis*. Par. C. *seculis*. Ad formulam *nisi forte* ironicam, vid. Creuzer. ad Cicer. de Natura Deor. III, 18, pag. 567, Wytt. pag. 775. Rath. ex tripode nos jubet scribere *sic certe*, pejus etiam, si quid video, quam Davisii *si forte*. Mr.

8. *Sempiternam in arce oleam*. Oleam illam intelligit, quam in certamine Pallas edidit, ut Athenis nomen imponeret. Notum est in vulgus, Palladem cum Neptuno de Athenarum principatu certasse. Quam litem Jupiter sic diremit, ut is potiretur loco, qui de civibus optime mereretur. Urbem portu ac navalibus Neptunus instruxit: Minerva oleam in arce edidit: ea re vicisse Palladem pronuntiatum est. Geopon. IX, 1, pag. 218 sq. Mr.

9. *Aut, quod Homericus Ulysses*. Lego « aut, quam Homericus Ulysses Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eamdem »; quo modo legi posse monuit etiam Turnebus. Dav.

se proceram et teneram palmam[10] vidisse dixit, hodie monstrant eamdem; multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare «glandifera illa quercus», ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Jovis, miranda visa figura[11],

nunc sit hæc: sed quum eam tempestas[12] vetustasve
consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam
Marianam quercum vocent[13]. — Att. Non dubito id 3
quidem; sed hoc jam non ex te, Quinte, quæro, ve-
rum ex ipso poeta, tuine versus hanc quercum seve-
rint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis.—
Marcus. Respondebo tibi equidem, sed non ante,
quam mihi tu ipse responderis, Attice: certene[14] non

10. *Teneram palmam vidisse dixit.* Respice ad Odyss. Z, 162. Porro de nonnullarum arborum longævitate multa, sed pleraque non credibilia, congessit Plinius, H. N. lib. XVI, § 85, sqq. Tacitus, Annal. III, 61: «Ephesii adiere, memorantes ... lucum Ortygiam, ubi Latonam partu gravidam, et *oleæ*, quæ tum etiam maneat, adnisam edidisse ea Numina». Idem XIII, 58. Davis.

11. *Miranda visa figura.* Finxerat Cicero, ex alta quercu in Arpino, prætereunte Mario, evolasse aquilam, indeque Marium faustum augurium suscepisse. Hæc autem aquila Jovi sacra dicitur *fulva*, ut distinguatur ab aquilis *fuscis* et *nigris*, quibus generibus illud generosius habebatur. Mr.

12. *Tempestas vetustasve.* Non contemnenda est lectio *necessitas tempestasve*, quam Oxon. U. Brux. aliique, sed reliqui transverso ordine, referunt; quippe non ex librariorum ingenio nata videatur. Nam *necessitate* fieri dicuntur, quæ necessaria naturæ lege eveniunt; bene igitur ei *tempestas* opponitur. In Vien. est, Altero teste, *tempestasve vetustasve:* ut verbum *vetustas* pro glossa haberi possit, quæ veram lectionem extruserit. G.

13. *Quam Marianam quercum vocent.* In libro MS deest vox *quercum*, quæ mihi abundare omnino videtur. Ursinus.

14. *Certene non longe.* In tanta et lectionum et conjecturarum varietate amplexi sumus Grævii notam MS in margine ed. Commelin. 1596, cujus nobis usum bibliotheca Heidelbergensis concessit, ubi ille vir: «in editione vetere *certe nam;* omnino legendum: *certo ne non longe*». [Idem etiam conjecisse video Patricium ad Cic. Fragmm. libr. de Republ. pag. 3952 ed. Verburg.] Ut enim concedam Gœrenzio, male Wagnerum Camerarii lectionem, Ernestum non melius lectionem editionis Cratandrinæ malam *num* (omisso *certe*) *longe*,

longe a tuis ædibus [15] inambulans, post excessum suum, Romulus Proculo Julio dixerit, se deum esse, et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco jusserit; et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo [16], Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim
4 est traditum. — Att. Quorsum tandem, aut cur ista quæris? — Marc. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea [17], quæ isto modo memoriæ sint prodita. — Att. Atqui multa quæruntur in Mario, fictane, an vera sint; et a nonnullis [18], quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine, vel severitas [19] a te postu-

quæ in margine est, interposito *non* amplexum esse, itemque interrogationem in totius loci sono se prodere; attamen in longiore hac quæstione interrogandi particula, ex multorum librorum vestigiis addita, sensum, primum legenti, minus dubium facit, impeditque, quo minus lector recitans sero errorem toni animadvertat. Credo etiam, Wyttenbachium, qui in scholis Ernesti rationem ideo tantum probavit, quia interrogandi particulam desiderabat, Grævii lectionem, propius ad libros accedentem, simul ac eam conspexisset, probaturum fuisse. Mr.

15. *Tuis ædibus. Pamphilianis*, a conditore puta, dictis et in colle Quirinali, cui ab ista Quirini, Proculo oblata, specie (ut certe Varro de Lat. L. IV, p. 13, conjicit), nomen manserat, positis. Cf. Nepos, Att. c. 13. G.

16. *Tua illa antiqua domo.* De Orithyia locus classicus est ap. Plat. Phædr. pag. 280 Bip. ex quo etiam conjicere licet, alteram Attici domum Athenis in Ceramico fuisse quærendam. G.

17. *Inquiras in ea.* Habent quidem codd. nonnulli *anquiras*, sed admodum pauci, iidemque incertæ fidei: quum contra Davisiani, Oxonn. meique omnes *inquiras* servent, recteque cum Davis. dubitari possit, an usquam vere *anquirere in aliquem* dicatur. Nam Off. II, 13, 3, nihil huc valet, quum eum locum intt. dudum recte correxerint, et in Heusingerianæ modo operæ non paruerint. G.

18. *Et a nonnullis.* Codd. Par. B. 8. Cr. omittunt *et* post *quod*, cod. W. voculam *in*. Turneb. in commentario primo ad h. l. hæc adscripserat: *Et a nonnullis*, etc. Sensus constabit, si particulam *et* expunges, hoc modo: atqui multa quæruntur in Mario, fictane an vera sint, a nonnullis: quod et in recenti memoria et in Arpinati homine (subaudi: quæritur), non in re veteri. Mr.

19. *In Arpinati homine, vel severitas a te postulatur.* Ita præstantissimi codices. In aliis est *sed veritas*. *Severitas* tamen, etsi renitatur Gruterus, ad rem nihil omnino facit. Lambinus itaque rescripsit *in Arpinati homine*, vel *re veritas a te postulatur*. Ipse legerim *in Arpinati homine veritas a te postulatur*. Duplex, ut arbitror, olim fuit lectio; et *veritas* quidem verba Ciceronis obtinebat, quum *vel severitas* ad oram vel inter lineas poneretur.

latur. — MARC. Et mehercule, ego me cupio[20] non mendacem putari : sed tamen nonnulli isti[21], Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo[22] non ut a poeta, sed ut a teste, veritatem exigant. Nec dubito, quin iidem, et cum Egeria colloquutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum[23] putent. — QUINT. Intelligo, te, frater, alias in historia leges[24] observandas putare, alias in poemate. MARC. Quippe quum in illa

Dein processu temporis illa prorsus exsulabat, haec integra recipiebatur. Nam *veritas* orationi prorsus est necessaria; quemadmodum patet ex responso Marci, qui subjicit, « Et mehercule ego me cupio non mendacem putari ». *Arpinatem* vero *hominem* videntur isti memorasse, quod Noster, non minus quam Marius, Arpinas fuerit. DAV.

20. *Et mehercule, ego me cupio. Me* adest in Dresd. 2, Gud. utroque et Vien. et recte adest. Nam, quod in aliis exsulat, inde factum est, quod olim *me hercule* divisis vocibus legebatur. Sed pronomen, sic usquam positum, non memini : immo semper, *ego me, tu te*, etc. Absentia vero τοῦ *me* tunc demum ferri posset, si *et* h. l. pro *adeo* accipi liceret. G.

21. *Nonnulli isti, Tite, faciunt imperite. Isti* litem temere movet Ursinus; et in Car. Stephani libro perperam deest *nonnulli*. Certe Victorius et Turnebus edidere : « Nonnulli isti, Tite noster, faciunt inperite ». Eamdem, credo, scripturam repererunt in suis, ac nos in Paris. Reg. Harleian. sec. et Ven. 1471, in quibus est *Tite nostri*. Lubens equidem reposuerim : *nonnulli isti, Tite, vestri faciunt imperite*. Quam crebro confusi sint *nostri* et *vestri*, probe sciunt qui MSS tractaverunt. Vide, si nescis, Cl. Drakenborchium ad Silii Italici XI, 117. DAV.

22. *Qui in isto periculo*. Sic omnes libri veteres habent : *in isto periculo* (inquam) non *in isto opusculo* : et ita legendum. *Periculum* autem hoc loco significat id quod fit ab artifice tantum experiendi et periclitandi ingenii gratia, seu quod primo ab artifice excogitatur et efficitur, ut postea expoliatur et accuratius absolvatur, seu indicem. Exstat titulus libro VII codicis Justin. « de sententiis ex periculo recitandis » : ubi vulgo legitur *ex breviculo*, plane mendose. LAMB.

23. *Ab aquila Tarquinio apicem impositum*. Wytt. ad h. l. ita : Tarquinius Priscus, natus Demarato, patre Corinthio, exsule regiae gentis Heraclidarum, ex urbe Etruriae, Tarquiniis, unde ei cognomen est, Romam migrans, hoc omine ad bonam spem futurae dignitatis inductus est. Rem narrat Liv. XXXIV, pro *apice* dicens *pileum*, quod est species pro genere; graece *apex* dicitur ἀψὶς, unde latine est *apex* et notat summitatem, cacumen, h. l. tegumentum capitis, quod exposuit Jos. Scaliger ad Varron. p. 124. — Cod. H. pro *impositum* exhibet *imposito*. MR.

24. *Leges observandas*. Dresd. 1 et 2, item Cassel. *servandas*. Est utrumque ex Cic. usu. Cf. Off. II, 11, 10, Epp. II, 17. G.

ad veritatem quæque [25] referantur, in hoc ad delectationem pleraque. Quamquam et apud Herodotum, patrem historiæ, et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulæ [26].

II. Att. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. — Marc. Quam tandem, Tite? — Att. Postulatur a te jam diu [1], vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum

25. *Ad veritatem quæque.* Neque librorum nostrorum MSS fere omnium consensus, neque veterum haud paucarum editionum auctoritas, neque Gœrenzii rationes Ernestique dubia mihi persuadere potuerunt, ut lectionem *Quinte* ut veram reciperem et a Cicerone profectam. Verborum ordinem Ciceronianum agnoscerem, si legeretur: « quippe quum in illa ad veritatem, Quinte, in hoc ad delectationem pleraque referantur » vel « referantur omnia ». Accedit, quod recte monuit Schützius, illud, ut, nisi *quæque* hic adderetur, non fuisset opus dicere : « Quamquam et apud Herodotum fabulæ ». Neque vero destituitur auctoritatibus lectio *quæque*. Eam habet cod. noster H. habent edd. præstantissimæ Ascens. 2, Cratand. et Herwag. — Ern. quum vel nostram lectionem esse recipiendam, vel retento *Quinte* addendam censeret *omnia*, in hoc Wagnerum nimis obedientem nactus est. Wytt. in scholis in nostram partem inclinat, dicens requiri vocabulum, quod opponatur sequenti *pleraque*, sed hæret inter *omnia*, quod auctoritatibus plane destituitur, et *quæque*. In hac lectione Engelbronnerum quoque nobiscum consentientem habemus. Ipse Gœrenzius in editione sua minore (1796) lectionem *quæque* prætulit. Mr.

26. *Fabulæ.* Herodotum quoque falsi et mendacii insimulat Plutarchus, qui in ejus etiam improbitatem librum edidit. Desiderat et in Herodoto fidem Lucianus. Theopompus scripsit Epitomen Herodoti, Philippi patris Alexandri, et Græcorum res. In eo etiam desideratur fides. Accusat eum ut nimis acrem hominum reprehensorem Lucianus, quum in historia accusationem quamdam factitasse et exercuisse videatur, ut ejus liber non tam historia, quam accusatio esse censeretur. Hinc illud Ciceronis ad Atticum, lib. II, Epist. 6 : « Theopompino genere, aut etiam asperiore multo pangentur ». Discipulus Isocratis fuit, ut et ephorus. Turneb.

II. 1. *Postulatur a te jam diu.* Wytt. in scholis : *Rogamus* id, quod jure postulare non possumus. *Postulamus* id, quod nobis debetur. *Flagitamus*, si ita rogamus, ut orationi nostræ eas rationes et eam assiduitatem adhibeamus, ut rogatus quasi verberetur, flagelletur, et precibus tamquam *flagris* agatur; inde *flagitium* dicitur facinus flagris dignum. Mr.

studiis, qui literis delectantur[2], sed etiam patriæ debere hoc munus; ut ea, quæ salva per te est, per te eumdem sit ornata. Abest enim historia[3] a literis nostris, ut et ipse intelligo, et ex te persæpe audio. Potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime[4]. Quamobrem aggredere, quæsumus, et 6
sume ad hanc rem tempus, quæ est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum[5], quibus nihil potest esse ju-

2. *Eorum studiis, qui literis delectantur.* Ita rescripsimus cum Ern. Wagnero, Gœrenzio et Schützio, quum Dav. et qui eum insequuti sunt editores, omnes edidissent « eorum literis, qui studiis delectantur ». *Literæ* enim, ut recte monuit Gœr. h. l. sunt id quod nos lectionem (*Lectüre*) vocamus. In eo vero fallitur, quod probam lectionem in omnibus fere libris inesse credidit. Ipse enim duos Gudianos inversum ordinem exhibere dicit, et eumdem exhibent nostri Par. B. et cod. Cr. Edd. vero aliquot veteres, quod nemo notavit, habent « eorum studiis, qui tuis literis delectantur ». Ita est in Paris. 1538, et Commel. et Copp. Victt. b. Wytt. ad h. l. ita : *Literarum* et *studiorum* nomina sæpe quidem promiscue ponuntur; at hoc loco quum conjunguntur, unice valet: « eorum studiis, qui literis delectantur ». Nam ut recte et frequentissime dicitur *studia literarum*, ita dici nequit *literæ studiorum*. Nam *studia* notant voluntatem et industriam, *literæ* autem ipsam rem, cui studetur. Ma.

3. *Abest enim historia.* In Oxonn. meisque, præter Brux. et Gud. 2, omnibus legitur *adest*, solemni scribarum errore. Idoneis autem exemplis Davis. *abest*, pro *deest* positum, contra Lamb. defendit, qui hoc reponi volebat. Sic ἀπεῖναι Plato et Xenoph. sæpius. G.

4. *Unum hoc oratorium maxime.* Wytt. id est : nam hoc unum opus, historiæ conscriptio, in primis maxime est oratorium, i. e. maxime convenit eloquentiæ. Itaque præstantissimi historici iidem eloquentissimi fuerunt. — De hac verborum constructione vid. Ernesti Cl. Cic. v. *unus*, ibique Brut. 6, ad Divers. XIII, 53. Cod. M. habet *imum* pro *unum*, et ante *tibi* omittit *ut*. Ma.

5. *Pontificum maximorum.* Annales maximos intelligit, qui a pontificibus præscribebantur. Cicero, de Orat. lib. III, cap. 12 : « Erat enim historia nihil nisi annalium confectio : cujus rei memoriæque publicæ retinendæ causa, ab initio rerum romanarum usque ad P. Mutium pontificem maximum, res omnes singulorum annorum mandabat literis P. Max. efferebatque in album, et proponebat tabulam domi, potestas ut esset populo cognoscendi : iique etiam nunc annales maximi nominantur ». Nam, ut ait Macrobius, Saturn. lib. III, cap. 12 : « Pontificibus erat permissa potestas memoriam rerum gestarum in tabulas conferendi, et hos annales

cundius[6], si aut ad Fabium[7], aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem[8], aut ad Pisonem[9], aut ad Fannium[10], aut ad Vennonium[11] venias; quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam

appellabant maximos », quasi a pontificibus max. factos. Jam hic *jucundius* in libro scripto habetur, ac jucunditas in puritate sermonis, absque ornatu etiam oratorio in cognitione antiquitatis esse potest. Tale quiddam de XII Tab. et pontificum libris scribit Cicero in Dialogo de Oratore, lib. I, cap. 43, his verbis: « Mira quædam in cognoscendo suavitas et delectatio : nam si quem aliena studia delectent, plurima est in omni jure civili, et in pontificum libris, et in XII Tab. antiquitatis effigies, quod et verborum prisca vetustas cognoscitur et actionum, et quædam genera majorum consuetudinem vitamque declarant ». Horatius, lib. II, Epist. I, 26 : « Pontificum libros, annosa volumina vatum, Dictitet Albano Musas in monte loquutas ». TURNEB.

6. *Quibus nihil potest esse jucundius*. Ferri quidem hæc lectio potest; nec eam improbat Adr. Turnebus : et eam reperi in libris veteribus expressam. Sed tamen malim legi *juncidius*, seu *ejuncidius* : quo vocabulo sæpe utitur Varro in libris de Re rustica. Est autem *ejuncidum*, exile, gracile, tenue. Nonnulli legunt hic *nudius* : sed nimis ab antiqua scriptura remotum est. *Ejuncidius* autem et *jucundius* valde sunt inter se affinia. Omnino sic legendum est, ut edidimus, et ita Simeoni Bosio videbatur. Varro de Re Rust. lib. I, cap. 31 : « Ejuncidum enim sarmentum propter infirmitatem sterile, neque ex se potest ejicere vitem : quam vocant minorem, flagellum, majorem etiam, unde uvæ nascuntur, palmam ». Licet etiam legere *juncidius*, ut dixi; quod malo : tum quia propius accedit ad scripturam antiquam, eamdemque vulgatam, *jucundius*; tum quod apud Varronem utroque modo legitur *ejuncidum* et *juncidum*. LAMB.

7. *Fabium*. Fabius Pictor, historicus latinus, cujus hodie nescio quid exstare dicitur. Ejus meminit Cicero in Bruto. Refert etiam Dionysius, lib. I, Quintum Fabium annales græcos scripsisse : sed et Cicero his verbis, de Divin. I, 21 : « Hisque adjungatur etiam Æneæ somnium, quod in Numerii Fabii Pictoris græcis annalibus ejusmodi est ». An autem alius sit, an idem græce et latine scripserit, quærendum relinquo. Fabium, qui annales latinos scripsit, vocat Dionysius Maximum. TURN.

8. *Catonem*. Qui libros Originum scripserat : nec tamen titulum operis, ut ait Festus, implebat. Eum plurimum laudare Cicero solebat, ut ex Bruto apparet. TURN.

9. *Pisonem*. L. Calpurnius Piso Frugi consul fuit cum P. Mucio anno Romæ conditæ 620, edidit annales quos Cic. dicit *exiliter scriptos*. Brut. 27. J. V. L.

10. *Fannium*. Hic scriptor annalium fuit : cujus Cicero in Bruto meminit. Ejus Annales Brutus in Epitomen redegit. TURN.

11. *Vennonium*. Hic quoque historiam latine condidit. Cic. lib. XII ad Atticum, Ep. 3 : « At moleste fero Vennonii historiam me non habere ». TURNEB.

exile, quam isti omnes? Fannii[12] autem ætate conjunctus Antipater[13] paullo inflavit vehementius[14], habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæstra[15]; sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii[16], Clodius[17], Asellio: nihil ad Cœlium, sed

12. *Fannii autem ætate conjunctus.* Ita vulgo dant. In editione vero Turnebiana legitur *Fannio*, quod quidem melius est: sed rescribendum *Fannii autem ætati conjunctus*; sic enim loqui solet Noster. In Bruto, cap. 47: Horum ætati prope conjunctus L. Gellius ». Et cap. 63: « Conjunctus igitur Sulpicii ætati P. Antistius ». Quapropter meam conjecturam recipere non sum veritus. De Fannii vero historia mitius judicium fert ejusdem libri cap. 26. Dav.

13. *Antipater.* Cœlius Antipater, historicus latinus, Crassi familiaris, vires et sonum historiæ addidit, verborum tamen collatione tractuque orationis æquabili, qui proprius historiæ est, caruit. Cicero in Bruto et in libro de Orat. ejus meminit. Brutus Antipatri historiam in epitomen redegit: Cœlius autem Punicum bellum scripserat. Turn.

14. *Paullo inflavit vehementius.* A tibicinibus aliisve, qui pneumaticis organis utuntur, ducta metaphora. Symmachus, lib. I, epist. 4: « Adprime calles Epicam disciplinam, non minus pedestrem lituum doctus inflare ». Amm. Marcellinus, XIX, 12: « Ad vicem bellorum civilium inflabant litui quædam colorata læsæ crimina majestatis ». Ac XXXI, 13: « Lituosque Bellonæ luctuosos inflaret ». Quintilianus, II, 5: « Quibus viribus inspiret, qua jucunditate permulceat ». Seneca, Controv. lib. II, Procem. pag. 145: « Quotiens incidebat aliqua materia quæ convicium sæculi reciperet, *inspirabat* magno magis quam acri animo ». Vide sis Automedontis epigramma, lib. I, cap. 44. Dav. — *Paullo inflavit vehementius.* Wytt. in scholis ita: « Est autem verbum *inflare*, h. l. cavillatorium i. e. ad irridendum positum. In scriptore laudatur sublimis spiritus, at ventus reprehenditur, item ventositas. Mn.

15. *Sine nitore ac palæstra.* Wytt. Elegantissima comparatio. *Palæstra* est locus et schola, ubi lucta exercetur. Dicitur etiam de omnibus exercitiis corporis eorumque scholis, ut item vox *Gymnasium*. Et quia in gymnicis exercitiis oleo inungebantur corpora, ad nitorem et ad decorum habitum, incessum, gestum, motum formabantur. Utraque vox ad orationis stylique concinnam compositionem ac munditiem translata est. Sic Cicero de Orat. I, 18, 81: « Nitidum quoddam genus est verborum et lætum, sed palæstræ magis et olei, quam hujus civilis turbæ ac fori ». In Oratore, c. 56: « Quasi quamdam palæstram et extrema lineamenta orationi attulit ». Mn.

16. *Successere huic Gellii, Clodius, Asellio.* MSS dant *belli* vel *bellio*; unde Passeratius emendabat *successere huic Gellius, Clodius, Asellio*, quemadmodum testatur Mercerus ad Nonium in *bubo*. Sed hac in parte felicior erat Gulielmius, qui reponebat *Successere huic Gellii.* Sextus enim et Cn. Gellius historiarum scriptores fuere. Vide

potius ad antiquorum languorem atque [18] inscitiam.
7 Nam quid Macrum numerem [19]? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudita Græcorum copia, sed ex librariolis [20] Latinis; in ora-

G. J. Vossium, de Hist. Lat. I, 8. Similiter *Gellios* in Historicis, quibus usus est, memorat Dionysius Halicarnassensis, I, 7. Imprudenter ergo se gessit Anna Daceria, quæ ad Victorem, de Orig. Gent. Rom. cap. 16, Cn. Gellium in Sexti Gellii locum sufficit, quasi Sexti nemo alius meminerat. « *Gellii*, Cn. et Sext. Cicero de Div. I, 26, historici languidi et insciti ». Ern. Cl. Cic. h. v. DAV.

17. *Clodius*. Clodius Quadrigarius, et Sempronius Asellio, annalium scriptores, quorum non raro Gellius meminit. Asellio autem sub P. Scipione, ut ait Gellius, II, 13, trib. militum ad Numantiam fuerat, easque res quibus interfuerat literis mandarat. Hos historicos negat esse cum Cœlio comparandos : cujus etsi vires habet, et fortis est oratio, tamen artem luctandi præ se non fert, id est, per translationem, nullam ostendit peritiam et artem faciendæ orationis. TURNEB.

18. *Languorem atque inscitiam*. Wytt. ad h. l. Est figura, quam vulgo vocant abstractum pro concreto, i. e. potius ad antiquos illos, languidos atque inscitos. *Inscitia* vero non est inscientia seu ignorantia, sed illud vitium, quo quis dicitur inscitus, i. e. inficetus, inurbanus, ab elegantia remotus. Qua de re est doctus excursus Gernhardi in editione Cic. de Senect. p. 293—302. MR.

19. *Nam quid Acrum memorem?* Sigonius in scholiis, quibus fragmenta Ciceronis ab ipso diligentissime collecta illustravit, pro *Acrum* legendum existimat *Macrum*; ut sit C. Licinius Macer, cujus in historia Livii mentio creberrima. Quæ me ratio, et quia ex *Acrum* in *Macrum* facillima mutatio, facile persuasit, ut assentirer doctissimo viro, cujus auctoritas, vel sine ulla ratione, plurimi est apud me ponderis. P. MANUTIUS. — *Quid Macrum numerem?* Vulgo *Atium*. Permulti vero codices, in his Pal. tert. Parisiens. Eliens. Harleian. pr. Med. Balliol. Reg. et Ven. 1471, exhibent *Acrum*. Unde *Macrum* legendum verissime conjecit Car. Sigonius, eamque conjecturam suis calculis dudum probarunt eruditi. Historiarum sane conditor, cui nomen *Acro*, nullus fuit. Nec *Attio* vel *Accio* datur locus, licet is Annales ediderit : versibus enim scripsit; at Noster eorum solorum meminit, qui soluta oratione sunt usi. Vide G. J. Vossium de Hist. Lat. I, 10. Harleian. vero sec. habet *memorem*, non *numerem*, nec aliter Lambinus. Sed renituntur optimi MSS. DAV. — *Quid Macrum numerem? Acrum* est in nostris codd. Cr. W. H. Pariss. A. et B. sed in cod. Paris. C. est *Actium*; *Accium* vero in edd. veteribus, quæ ad manum sunt, omnibus. Sed unice huic loco convenit Sigonii emendatio. Fuit enim C. Licinius Macer historiæ scriptor romanæ, ætate Ciceronis, tamen multis annis eo major, de quo vid. Vossius de Historr. Latt. I, c. 10. MR.

20. *Sed ex librariolis*. Ad vocem *librariolis* W. ita : Librorum descriptores et mercatores opponuntur hoc loco bibliothecis amplis ac doctrinæ Græcorum. Literæ enim latinæ tum

tionibus[21] autem multus et ineptus[22], ad summam impudentiam[23]. Sisenna[24], ejus amicus[25], omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui[26] forte nondum edide-

adhuc raræ erant, ac paucis libris continebantur. Mr.

21. *In orationibus*. Orationes illæ intelliguntur, quas historici in historiis suis interponere solebant, prouti fecerunt omnes veteres. Mr.

22. *Et ineptus*. In hujusmodi igitur orationibus *Macer* est *multus*, nimius, nimis frequens; *ineptus*, i. e. intempestivus, nullam decori et verisimilitudinis rationem habens; « ad summam impudentiam », i. e. usque ad summam impudentiam; quæ in eo cernitur, quod Macer lectores suos quasi per impudentiam contemneret, ut iis persuaderi posse putaret, has orationes veri similes esse. Mr.

23. *Ad summam impudentiam*. Sic plerique omnes ediderunt, duplicem lectionem sequuti. Scripti enim nonnulli cum Dresd. utroque exhibent, « multus et ineptus, datio summa impudentia (vel *imprudentia*) » : alii vero, iique et plures et potiores, quibus accedit Brux. Cassel. Gud. 1 et 2 : « multas ineptias datio summam impudentiam (vel *imprudentiam*) » ; ex quibus paucissimi v. *datio*, utpote sensu carentem, omittunt et ejus loco *ad* ponunt. Sed, ut taceam, in ejusmodi diversarum lectionum consarcinatione vagi semper aliquid incertique inesse, in recepta etiam hæc duo offendunt. Primo *sunt* contra Cic. morem desideratur: deinde *imprudentiam* scribendum erat, quum *ineptus* ex *imprudentia* agat et, si *impudens* abierit, degeneret, cf. Orat. II, 4, 7. Nos vero, si, ut par est, depravati loci vestigia sequamur, rei cardinem in affecta voce *datio* verti facile comprehendemus. Hanc autem ex corrupta *ad* profectam esse, parum sane probabilitatis habet (nam eorum sententia, qui in voce affecta historici alicujus nomen desiderant, probabilitatis nihil habet) : longe propius a vero abesse videtur, si *elatio* legendum statuas; quæ vox de orationis sublimitate dicitur, cf. Brut. 17, 66. Atque ita sane optimi codd. S. Victoris et Brux. itemque Victorius, qui haud dubie libros suos sequutus est. Quod si probaveris, locus omnis, ad potiores libros expressus, sine omni mutatione stare poterit « in orationibus autem multas ineptias : elatio summam impudentiam ». G.

24. *Sisenna*. Lucius Sisenna bellum Marsicum scripserat. Prætorius fuit, ut e Corneliana et Asconio intelligitur. Sæpe ejus historia citatur a Nonio. Varro librum quemdam ejus nomine, *Sisennam* vel de historia inscripserat, ut est a Gellio relatum. Decessit in Creta quum illic præesset exercitui. Miror autem a Cicerone omissum Valerium Antiatem, Licinium Macrum, Ælium Tuberonem, Gellium. Etiam Lucius Cincius romanam historiam civis romanus græce scripserat : sed hic in Græcis numerandus est. Turn.

25. *Ejus amicus*. Seb. Corrado placuit *Sisenna meus amicus*; quod Atticus in Ciceronis Bruto, c. 75, Sisennam *suum* vocat *familiarem*. Sed refragantur codices, et per ætatem Macro, vel, si mavis, Accio, potuit amicus esse Sisenna. Dav.

26. *Nisi qui forte nondum*. Cassel. *nisi si qui f.* Atque sane non solum toties *si* post *nisi* excidit, sed Cic. etiam hac in ipsa forma sic scribit. Orat. II, 58, 237 : « miseros illud

runt[27], de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus, et in historia puerile quiddam consectatur : ut unum Clitarchum[28], neque præterea quemquam, de Græcis legisse videatur; eum tamen velle[29] dumtaxat imitari, quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus; hoc a te exspectatur : nisi quid Quinto videtur secus.

8 III. Quint. Mihi vero nihil; et sæpe de isto colloquuti sumus. Sed est quædam inter nos parva dissensio. — Att. Quæ tandem? — Quint. A quibus temporibus scribendi capiat exordium[1]. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa[2] sic scripta sunt, ut ne legantur quidem; ipse autem æqualem ætatis suæ memoriam[3] deposcit,

nolunt, nisi si se forte jactant ». Neque forsitan deerunt, qui id probent. Enimvero quum h. l. certi quidam innuantur, ut pridem VV. DD. Lucceium et Sallustium recte intellexerunt, *si* additum minus probarim, licet etiam bene sciam, *si qui* pro *quicumque* a Cic. Atticorum more dici. G.

27. *Ediderunt*. Nondum ediderat Sallustius, nondum Lucceius, a quo res suas celebrari cupiebat. Turn.

28. *Clitarchum*. Clitarchus rerum Alexandri scriptor, et expeditionum comes fuit. Hujus fidem infamari, ingenium probari scribit Quintilianus. Turn.

29. *Eum tamen velle. Imitari*, ait W. ita jungendum est cum *dumtaxat* et *velle*, ut hic sit sensus : vult quidem imitari Clitarchum, sed vult dumtaxat, tantum conatur, nec potest. Cr.

III. 1. *Capiat exordium*. Est ab nostris omnibus, neque aliter Victorii editio : aliæ, *capiatur*. Grut. — *Capiat exordium*. Pro *capiat* minus bene *capiatur* legitur in nostris codd. Cr. et W. in edd. Ascens. 1 et 2, Paris. Cratand. Herwag. Gothofr. Car. Steph. all. Mr.

2. *Quoniam illa*. Ad vocem *illa* Wytt. ita : « *Illa* h. l. rariore usu dicitur pro *hæc*, scilicet hæc tempora, de quibus modo diximus, sive ultima, quæ continent initium rerum romanarum. Ceterum hic usus pronominis *illa* hoc loco ita potest accipi, ut dicatur de rebus tempore remotis ». Mr.

3. *Ætatis suæ memoriam*. Cod. Par. C. *ætati*, cod. Par. B, et Cr. *suæ ætatis* uti ex tribus suis edidit Gœr. Ad h. l. W. ita : Attendendum est ad elegantem usum duorum nominum : *æqualis*, quod dicitur de rebus tempore et ætate conjunctis, vulgo barbare *coætaneus*. *Memoria* autem hic ponitur pro historia, s. materia historiæ, prouti supra *tempora* ponuntur pro historia illorum temporum. Mr.

ut ea complectatur, quibus ipse interfuit[4]. — Att. Ego vero huic potius assentior. Sunt enim maximæ res in hac memoria, atque ætate nostra. Tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii[5], laudes illustrabit; incurret etiam[6] in illummet memorabilem annum suum; quæ ab isto malo prædicari, quam ut aiunt de Remo[7] et Romulo. — Marc. Intelligo equidem a me istum laborem jamdiu postulari, Attice: quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus[8] et liberum. Neque enim occupata[9] opera, neque impedito animo,

4. *Quibus ipse interfuit.* Pro *interfuit* præter necessitatem Rath. conjecit *interfuerit.* Ms.

5. *Cn. Pompeii.* Atqui Cicero librum quemdam, quem tamen non edidit et in Pompeium et alios optimates scripserat. Ejus meminit lib. II ad Atticum, epist. 6: « Itaque ἀνέκδοτα, quæ tibi uni legamus, Theopompino genere, aut etiam asperiore pangentur ». Atque id Calenus objicit ei apud Dionem, lib. XLVI, pag. 298, his verbis: Τά τε συγγράμματα ἃ κατὰ τῶν φίλων συγγράφεις, ἐφ' οἷς οὕτως αὐτῷ ἀδικοῦντι σύνοισθα, ὥστε μηδὲ δημοσιεύειν αὐτὰ τολμᾷν. Id est: « Et quos in amicos libros conscribis, quo nomine tuæ tibi conscius culpæ, ne eos quidem publicare audes ». Turn.

6. *Incurret etiam.* De suo consulatu Cicero commentarium græce jam scripserat, quem librum ait, ad Attic. lib. II, ep. 1: « Totum Isocratis μυροθήκιον atque omnes discipulorum ejus arculas, ac nonnihil etiam Aristotelica pigmenta consumpsisse ». Sed aliud est historiam, aliud commentarium scribere et tamquam breviarium conficere. Turn.

7. *De Remo.* Quam de rebus obsoletis ac priscis et vetustatem ultimæ originis habentibus, et a nostra memoria remotissimis, istum non tam scribere quam vaticinari: istudque proverbii speciem habere videtur. Turn.

8. *Vacuum tempus.* Vacuum tempus est, quum occupati non sumus: liberum, quum nec occupati sumus, nec cura aliqua impediti. Turn.

9. *Neque enim occupata.* Ita quidem editi scriptique libri: nec iis tamen credo, quum non intelligam quid sibi velit, *occupata opera.* Lego « neque enim occupato opera, neque impedito animo ». Animum dicit opera occupatum Liv. III, 40: « neminem, majore cura occupatis animis, verum esse, præjudicium rei tantæ adferre ». Idem, V, 10: « Occupatos animos majorum rerum cura » dixit. Sic passim loquitur egregius ille scriptor. Sic et alii. Quintilianus, IV, 2, p. 245: « Faciliore sim animo ejus abusurus occupato vel ira, vel miseratione ». Vide sis et Terentium, Phorm. act. III, sc. 2, 17. Dav. — *Neque occupata opera, neque impedito animo.* Videtur Davis. dixisse aliquid *occupato* suadens, quum, teste Altero, Vien. sic legat; sed videtur modo. Nam sic etiam *neque* posterius in *et* mutandum fuisset. Nunc autem rectissime diversa junguntur. *Occupata opera*, est *ante*, *præoccupata*, ut *occupata tempora*,

res tanta suscipi potest. Utrumque opus est, et cura
9 vacare, et negotio. — Att. Quid? ad cetera (quæ scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? — Marc. Subseciva[10] quædam tempora incurrunt, quæ ego perire non patior: ut si qui dies ad rusticandum[11] dati sint, ad eorum numerum[12] accommodentur, quæ scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi præparato otio[13], nec exiguo tempore absolvi: et ego

pro Planc. 27, 66, et *incitato furore*, Acad. II, 28, 89, quod idem ille tentat. *Impeditus* autem *animus* ad alius generis, quam quæ sunt negotiorum, curas pertinet. Eadem hæc, sed explicatius adduntur, « utrumque opus est, et cura vacare et negotio ». Quæ quidem verba, ut factum videmus, cave in glossa judices, quum mos sit Cic. constans et fere perpetuus, sententiam, ad quam accuratius attendi velit, variatis verbis explicatiorem reponere: ut oratorem ex eo facile agnoscere queas. Ejus generis exempla affatim congessere Wopk. p. 55 et 256; Brem. ad lib. de Fato, c. 10, et ad Fin. I, 6, quorum tamen copiam facili opera quadruplo majorem feceris; cf. § 9. G.

10. *Subseciva*. Hæc vetus scriptura est. Ab assignationibus agrorum ductum, quum centuria non implebatur: aut quum agri steriles erant, ut palustres et macri, qui assignari non possent, et relinquebantur, aut reddebantur veteribus possessoribus. Frontinus, de Limit. Agror. pag. 39: « Subsecivum est quod a subsecante linea nomen accepit. Subsecivorum duo genera, unum quod in extremis assignatorum finium centuriam explere non potuit: alterum quod in mediis assignationibus et integris centuriis intervenit ». Varro etiam, R. R. lib. I, cap. 10, quum jugerum non impletur scribit, « Ab hoc principio mensores nonnumquam dicunt in subsecivum esse unciam agri ». Sic *subseciva tempora* quæ subsecantur et justis negotiis detrahuntur. Turn.

11. *Ad rusticandum*. Ut quum exeundi Roma potestas est ludorum diebus, diebus festis, et rebus prolatis. Turn.

12. *Ad eorum numerum*. I. e. hos ad ea, quæ scribimus, adhibeamus. Nam *eorum* non ad *si qui dies*, sed ad *quæ scribimus* referendum est. Sæpe vero *numerus* ex abundantia ponitur. Cf. de Div. II, 1, 3: « Cato noster in horum librorum numero ponitur, etc. » G. — Sic Goerenz. aliter vero censet Turnebus: Scriptiones instituimus quas paucis diebus absolvamus, easque accommodamus ad dies rusticationis.

13. *Nisi præparato otio*. Cod. Par. « non parato otio », quod videtur esse correctoris, quem item agnosco in cod. Par. B. ubi voci *ocio* (ita enim scripta est) supra inscriptum est *negotio*. Quod ad sensum uterque bene. Sed si medela opus sit loco, faciliorem mihi reperisse videor, reponens *præparata*, ut sensus sit: nisi historia, i. e. materia historiæ ante per otium

animi pendere[14] soleo, quum semel quid orsus[15], traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. — Att. Legationem[16] aliquam nimirum oratio ista postulat[17], aut ejusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. — Marc. Ego vero ætatis[18] potius vacationi[19] confidebam, quum præser-

fuerit comparata, collata eoque præparata. Ma.

14. *Et ego animi pendere.* Exquisite huic verbo genitivus nominis additur pro ablativo. Dictio notat : « sollicitum anxiumque esse, nec scire, quid agas ». Sic Cicero, Tusc. Disp. I, 40 : « quod si exspectando pendemus animi, cruciamur, angimur »; ib. IV, 16; Epist. ad Att. VIII, 5; Terent. Heaut. IV, 4, 5; Liv. VII, 30; ubi hanc dictionem explicat I. F. Gronovius. Dicitur et simpliciter eodem sensu *pendere*, ut docuit idem Gronovius ad Senecam de Beneficiis, VI, 16. W.

15. *Quum semel quid orsus.* MSS summo consensu dant « quum semel quid orsus si traducor alio » : nec aliter editi veteres. Scripsit, uti puto, Noster, « quum semel quid orsus sim, si traducor alio ». Duarum vocum similitudo fecit, ut earum altera prætermitteretur. Dav.

16. *Legationem.* Legationes nonnunquam senatores impetrabant, sine ullo munere et procuratione reip. ut persequerentur suas syngraphas in provinciis illicque negotiarentur : et ut libere abesse possent ab urbe. Earum legationum ante consulatum Ciceronis tempus erat infinitum, Cicero ad annum redegit : postea Cæsar quinquennium lege Julia indulsit. Itaque errant qui ante consulatum Ciceronis quinquennales fuisse scribunt. *Libera* autem *legatio* dicebatur, quod libere in quam vellent provinciam, in quam vellent urbem proficiscerentur; ubi etiam, ante Ciceronis legem, quantum volebant libere manebant. Impetrabantur et *legationes votivæ*, quum vota quæ voverant, ut verbi gratia, si stetisset respub. solvebant : tum autem fana et sacra loca circuibant. Turn.

17. *Nimirum oratio ista postulat.* Pro *cessionem* codd. Cr. W. H. Par. A. B. *cessationem*, et ita quoque edd. Asc. 1 et 2, Car. Steph. Cratand. Herwag. et Brut. Ad vocem *cessionem* Wytt. ita : i. e. secessus aut peregrinatio, abitus ex urbe studiorum causa. Vox rarior hac significatione, omissa etiam in melioribus lexicis. In simili re *secessum* dixit Ovid. Trist. lib. I, El. 1, v. 41 : « Carmina secessum scribentis et otia quærunt ». Rathius *cessationem*, quod et proprietatis Ciceronianæ esse, neque interpretatione egere ait, restitutum voluit. Ma.

18. *Ego vero ætatis.* Oratores, ætate ingravescente, deposito causarum forensium onere, domi, quo suam etiam tum dignitatem tuerentur, jus respondere solebant. Sic de Orat. lib. I, cap. 45, sub Crassi persona, « Juris interpretationem, non solum ad usum forensem, sed etiam ad decus et ornamentum senectutis sibi comparasse » dicit. Turn.

19. *Vacationi.* Quia senibus militiæ vacatio datur et aliorum munerum, ut in aliis rebus eodem modo usurpari debeat, ut in causis agendis. Sexage-

tim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio[20], consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque majoribus, operæ, quantum vellem, dare.

11 IV. Att. Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat[1]; tibique semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu ceciderat[2], ipsasque tardiores fe-

nariis autem a muneribus civilibus ætatis vacatio dabatur: quinquagenariis a militaribus. Seneca de Brev. vitæ, cap. 20: « Lex a quinquagesimo anno militem non cogit, a sexagesimo senatorem non citat ». Cornelius Nepos in Attico, cap. 7, 1: « Incidit Cæsarianum civile bellum, quum haberet annos sexaginta. Usus est ætatis vacatione, neque quoquam se movit ex urbe ». Cicero autem quum hos libros scripsit, non longe a sexagenario aberat. Turn.

20. *In solio. Solium* proprie est sella regalis. Dicitur etiam de sella excelsa, in qua juris consultus, domi sedens, consultum venientibus de jure respondebat. Vide Cic. de Oratore, III, 33. Mr.

IV. 1. *C. noscat.* Excusationem. W. — Puto simplex esse pro composito *agnoscat*, ut sit: causam reputet veram ac bonam. Schutz. — *Dicendum.* I. e. causæ agendæ sint in foro et judiciis. W. — *Ut quemadm. Roscius.* Cantica in proscenio ab histrionibus ad tibiam canebantur, et saltabantur. Roscio comœdo, et Æsopo tragœdo operam ad formandum gestum distinguendamque varietate orationem Cic. dedit. Etiam librum Roscius edidit de comparatione histrioniæ et eloquentiæ. Is autem jam senex, quum in scena canticum ad tibiam caneret, jubebat tibicinem, non ut antea, citatos et acutos incinere modos, sed tardos senectutisque gestui aptos, ac ipse remissiore voce utebatur. Turn.

2. *In cantu cecinerat.* Veneti *ceciderat*, id est, lenierat vel minutiores reddiderat. Et mox non *concionibus*, sed *contentionibus* legendum. Videntur autem hæc ita accipienda esse quasi ab Attico pronuntientur: et iis quæ mox sequuntur, *at mehercules ego*, etc. præscribatur persona Quinti. Camer. — *Numeros et cantus remiserat*, etc. Sic videtur legendum, ex vestigiis veteris scripturæ: quamquam amicus quidam meus mavult legi, « numeros et cantus remissiores fecerat, etc. » quam lectionem, quum ab antiqua ne ipsa quidem valde longe absit, non rejicio: sed omnibus hanc antepono, « numeros in cantu reciderat ». Lamb. — *Numeros in cantu cecinerat.* Est a Victorii et Turnebi editis, neque aliter nostrum quinque. Aldus senior, *ceciderat*, quod plerique receperunt in contextum, litera secunda mutata in *æ*. Lambinus hic, more suo, multa interjicit a scriptis aliena. Gaut. — *In senectute numeros in cantu cecine-*

cerat tibias; sic tu a contentionibus[3], quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philosophorum lenitate[4] absit. Quod sustinere quum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis[5] vacationem video dari. — QUINT.
At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro 12
probari, si te ad jus respondendum[6] dedisses. Quam-

rat. Hæc est omnium codicum lectio; quæ tamen mendo non caret, quum sensu careat. Legi possit *in senectute numeros in cantu remiserat*. Nam *numerus* in modulatione per ἄρσιν et θέσιν dividitur. Ἄρσις est elevatio, θέσις autem remissio vocis. Vide Martianum Capellam, lib. IX, pagg. 327-328. Cicero de Orat. I, 60: « Solet Roscius dicere, se, quo plus sibi ætatis accederet, eo tardiores tibicinis modos et cantus remissiores esse facturum ». Adeundus Agellius, N. A. lib. I, c. 11. Aliquando cogitabam « in senectute minus contente cecinerat ». Apul. Metam. lib. IV, pag. 112: « Atque inde contentissima voce clamitans, rogansque vicinos ». Idem Florid. IX, p. 775: « Aut ambulat, aut plerumque contentissime clamitat ». Noster, Tusc. II, 24: « Genu mehercule M. Antonium vidi, quum contente pro se ipse lege Varia diceret, terram tangere ». Sed audacior videatur hæc conjectura; quapropter ei non nimium fido. DAV.

3. *Sic tu a contentionibus.* Cicero in prima juventute omnia sine remissione et varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebat, ut in Bruto scribit. Postea quum iterum operam dedisset Moloni, contentio nimia vocis cecidit, et quasi ejus deferbuit oratio. Paullo ante bellum civile semper aliquid relaxabat: ac proinde de se sic in Bruto scribit, cap. 2: « Quod eo tempore ætas nostra perfuncta rebus amplissimis, tamquam in portum confugere deberet, non inertiæ neque desidiæ, sed otii moderati atque honesti: quumque ipsa oratio jam nostra canesceret, haberetque suam quamdam maturitatem et quasi senectutem, tum arma sunt ea sumpta, etc. » Ceterum contendere et relaxare contraria sunt. Translatio esse ducta videri potest a fidibus contentis et incontentis. TURN.

4. *A philosophorum lenitate.* De *lenitate* orationis *philosophorum* ejusque ab eloquentia civili differentia vid. Cicero in Oratore, c. 19; et de Off. I, 1. DAV. — Lenis enim est et « mollis oratio philosophorum: nihil habet iratum, nihil atrox, nihil invidum, nihil mirabile: sermoque potius est quam oratio », ut scribitur in Oratore ad Brutum, cap. 19. TURN.

5. *Nullam tibi a causis. A causis* idem est, quod « a causis dicendis, agendis ». *Dari* ponitur pro *datum iri*. W.—Cod. M. habet *tibiam causis*. Volebat forte librarius: « nullam tibi jam a causis vacationem ». Haud incommode. DAV.

6. *Si te ad jus respondendum.* Ad verba *ad jus respondendum* W. ita: Frequentius dicitur *respondere de jure*, rarius *respondere jus*, nec tamen hujus usus exempla desunt. Vid. Ern. Clav. Cic. s. v. *Respondent jus*, ait Scheff. qui interrogantibus et consulentibus de eo jus indicant. DAV.

obrem, quum placebit, experiendum tibi censeo. — Marc. Id[7], si quidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. Sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam[8] causarum operam, ad quam ego numquam, nisi paratus et meditatus, accedo, adjungatur hæc juris interpretatio, quæ non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem[9] auferat, sine qua ad nullam majorem umquam causam sum ausus accedere.—

13 Att. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsecivis, ut ais, temporibus, et conscribis de jure civili subtilius, quam ceteri? Nam[10] a primo tempore ætatis

7. *Id.* Subaud. ita sane facerem. Goerenz. vero interpunctionem rejicit. Interpp. post *Id* interpungendo sibi ipsi crucem fixerunt : ita enim Cic. manum minime agnoveris. Quis enim umquam in hujus scriptis *id* nudum eo sensu legerit, ut « ita sane facerem, etc. » notet? Pejus etiam fecit Hülsemann. et prorsus contra orationis numerum, quum post *id* punctum transponi juberet. Potest autem locus in iis poni, in quibus, sat multis, auctor sermonem dialogorum negligentiorem imitatus esse videatur. Construas : Si quidem id nullum e. i. e. p. Sæpenumero enim Cic. particulæ *si* ea pronomina præmittere solet, quibus sententiæ vis inhæret (cf. Tursell. 777), ut *id* referatur ad τὸ *experiri*, quod in voce *experiendum* latet. At vero, inquis, quale istud monstri est : « Si quidem τὸ experiri nullum esset in experiendo periculum »? Et tamen exemplis nihil sollicitandis defenditur. Nat. Deor. II, 9, 25 : « Eaque (terra) hieme sit densior; ob eamque causam calorem insitum in terris contineat arctius ». Ad quem locum vid. Wopk. et Bremi ad Fin. I, 1 : « non paranda nobis solum ea (sapientia), sed fruenda etiam sapientia est ». Sed licet etiam ex synchysi construas : « Si quidem in experiendo id (sc. τὸ ad jus respondere) nullum esset periculum » : quod equidem prætulerim. De Divin. II, 16, 36 : « id quia non potuerit accidere, ut, etc. » pro quia non p. ac. *id*, ut, etc. Vide nos infra ad 12, 34. G.

8. *Atque ad illam causarum. Causarum opera*, ait W. est labor et munus patrocinii causarum in foro agendarum; *juris* vero *interpretatio* est, quum domi consulentibus respondet jure consultus. Voces *et meditatus* absunt a cod. Paris. C. Mn.

9. *Quod dicendi cogitationem.* I. e. præparationem et meditationem ad dicendam causam. W. Mn.

10. *Nam.* E. Vien. et Brux. *nam et a primo*, idque, ut veram Cic. manum, reponendum esse judicavi. Quod enim sequitur, *neque unq.* id illi *et* sic respondere dixeris, ut sibi alias « non solum... sed etiam numquam » solent. Off. III, 3, 4 : « ut et quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum » : ubi quoque *et* a

juri studere te memini, quum ipse etiam ad Scævolam[11] ventitarem[12]; neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres.— Marc. In longum sermonem me vocas[13], Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam; et, quoniam vacui sumus, dicam. — Quint. Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? — Marc. Quin igitur ad illa spatia[14] nostra sedesque pergimus? 14

compluribus codd. abest. Simillimus autem locus est Cat. III, 8, 32 : « Itaque illorum (aruspicum) responsis tunc et ludi decem per dies facti sunt, neque res ulla prætermissa est ». Cf. Suart. ad Tursell. p. 232. Atque sane maxime probabile est, hoc *et* in pluribus codd. olim collatis exstitisse, sed a VV. DD. fuisse neglectum. G.

11. *Ad Scævolam*. Cicero in Bruto, cap. 89 : « Ego autem juris civilis studio multum operæ dabam Q. Scævolæ P. filio; qui quamquam nemini ad docendum se dabat, tamen consulentibus respondendo studiosos audiendi docebat». Erat autem hic Q. Mutius pontifex, non augur, ut quidam falso censent, P. Mutii pontificis filius. Ante etiam Q. Mutio auguri operam dederat, statim sumpta virili toga ad eum a patre deductus. Valde autem errant qui censent hujus fuisse filium Q. Mutium, de quo modo loquebar. Turn.

12. *Ventitarem*. Hic *ventitare* est quod græce dicitur φοιτᾷν. Discipuli enim ad præceptorem *ventitare* hic dicuntur. Sic *itare* usurpatur; ut in edicto Censorio : « Majores nostri quæ liberos suos discere, et quos in ludos *itare* vellent, instituerunt ». Turn.

13. *In longum sermonem me vocas*. Vix manum continui, quin vulgatam olim, *revocas*, repeterem, quæ librorum est plerorumque optimorum, licet ab omnibus intt. damnatam rejectamque viderem. Sic etiam scribunt 5 meorum, modo Gud. uterque *vocas*, Cassel. *vocat* habent. Cum hac externa auctoritate etiam interior aliqua ejus probabilitas conjungitur. Vocat Marcum Atticus ad studium, quod ille olim tractaverat; recte igitur ille dicere poterat *me revocas*. Brut. 3, 11 : « me ad pristina studia revocavi ». Tusc. I, 1 : « retuli me... ad ea studia, quæ... longo intervallo intermissa revocavi ». Quod autem addit *in longum sermonem*, hoc ad dictionem contractiorem retulerim, quæ plena sic foret, « rem, quæ longi sermonis est, recolendam me vocas ». Sic dicitur *exponere sermonem habitum* Læl. 1, i. e. ea, quæ in sermone disputata erant : sic *incidere in sermonem*, i. e. in rem sermone excutiendam. Neque negligendum est, quod facilius videas, cur hæc recentior lectio decurtata sit, quam ut doceas, quo casu prior illa nata fuerit. G.

14. *Quin igitur ad illa spatia*. Cod. W. male *Quid* pro *Quin*. Ad vocem *spatia* W. in scholis hæc : Idem est, quod ambulacrum, ambulatio, i. e. locus ad ambulandum factus, unde est verbum *spatiari*. Cicero in suis villis

ubi, quum satis erit ambulatum[15], requiescemus. Nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quærentibus[16]. —ATT. Nos vero : et, hac quidem adire sic placet[17], per ripam et umbram..... Sed jam ordire explicare, quæso, de jure civili quid sentias. —MARC. Egone[18]?

habebat spatia, porticus, gymnasia, similesque locos ad similitudinem græcorum gymnasiorum, in quibus philosophi habitabant et scholas habebant. Sic est apud Ciceronem de Fin. V, 1: « Quum venissemus in Academiæ non sine causa nobilitata spatia, solitudo erat ea, quam volueramus ». Similiter loquutus est Propertius, III, 21, 25 : « Illic vel stadiis animum emendare Platonis Incipiam, aut hortis, dux Epicure, tuis ». Propertium *spatiis* scripsisse judicabat Brouckhusius. Mr.

15. *Quum satis erit ambulatum*. Sic Paris. Reg. Eliens. ac editio Victoriana. Vulgo *deambulatum*. Davis. — *Quum satis erit deambulatum*. Merito Gœr. et Sch. librorum et plurimorum et optimorum lectionem reduxerunt, quum Dav. contra Ciceronis morem verbum simplex recepisset. Compositum præstant nostri codd. Cr. W. Pariss. A. Copp. Victt. b. et B. edd. Paris. Gothofr. Cratand. Herwag. Brut. Sturm. Verb. Mr.

16. *Aliud ex alio quærentibus*. Modo sedentibus, modo ambulantibus, ut grata vicissitudo est : vel modo hoc, modo illud disputantibus. Quod potius puto. Turn.

17. *Sic placet*. Ita est in vett. libris; multo, ut videtur, rectius quam in vulgatis. Ursin. — *Et hac quidem adire, sic placet*. Paris. et Reg. omissis vocibus *si placet*, exhibent *et hæc quidem adire*. Reliqui receptam scripturam servant, nisi quod Harleian. sec. et editio pervetus dent « et hanc quidem ad rem si placet ». Corruptissime. Legerim « et hæc quidem (nempe *spatia*) adite, si placet, per ripam et umbram ». Ea certe lenior est medicina, quam si cum Lambino deleas *adire*. Dav. — *Et hæc quidem adire per ripam et umbram*. Vetus scriptura hæc est, i. e. ad spatia ire per ripam opacam : nec per ripam tantum opacam adibitur, verum etiam disputabitur mox in ripæ opacæ ambulatione: ut infra, « Inter has procerissimas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes quæramus ». Alii *hac adire*, id est, hac via ad spatia ire, quod etiam placet. Ripam autem fluminis Liris intelligit. Turn.

18. *Egone?* Sic Pal. quart. S. Victoris et Pith. neque aliter Victorius aut Turnebus. Vulgata, *Ego memini summos*, etc. quam tuetur Michael Brutus tanquam altera potiorem. Grut. — *Egone? Summos fuisse*. Sic Pal. quart. S. Victoris, Pithœan. Paris. et Reg. At Eliens. Harleian. pr. sec. Med. et Balliol. habent *Ego memini summos fuisse*. Utraque lectione conjuncta rescripserim, *Egone? Memini summos fuisse*, etc. Dav. — *Egone?* Sc. *quid sentiam?* Ita recte explicat Gœr. post Rathium. Præter necessitatem Schefferus, quum hanc constructionem non caperet, conjecit: « Nego nec summos fuisse, etc. » quæ si esset in libris lectio, in pessimis esset habenda. *Egone* absque *memini* est in codd. M. H. et Par. C. et in ed. Paris. Reliqui servant *memini* al-

summos[19] fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo, et responsitare[20] soliti sint; sed eos magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum jus civitatis[21]? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur,

que *ne*, quod si verum esset, scribendum fuisset *esse* pro *fuisse*. Post *qui* cod. Par. C. omittit *id*. Mr.

19. *Summos*. Pomponius scribit Romæ clarissimos et amplissimos viros jus responsitare solitos esse: et Romani, ut ait Cicero, clarissimorum virorum auctoritate leges et jura tecta esse voluerunt. Hoc tamen munus, ut ait Pomponius, Digg. lib. I, tit. II, 6, initio pontificum erat, et *ex collegio pontificum* constituebatur, *qui quoque anno* præesset *privatis*. Is autem jus respondebat, et actiones instituebat, suoque consilio homines instruebat: id enim intelligit Pomponius; quo etiam modo illud a Cicerone scriptum est, de Orat. lib. I, cap. 10: « Multisque præessem, qui aut interdicto tecum contenderent, aut te ex jure manu consertum vocarent ». Nobis enim *præest* qui non tantum rebus nostris interest, verum etiam qui auctoritate sua et consilio tanquam quid agamus imperat. Mox scribet, *Qui ei muneri præfuerunt*. Turn.

20. *Et responsitare*. Ita quidem ex nostris Paris. et Reg. nam Balliol. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. editio pervetus et Ven. 1471 dant *respondere*. Frequentativum illud mihi venustius videtur. Plautus, Amphitr. act. I, sc. 1, 263: « Pterela rex qui potitare solitus est, patera aurea ». Idem Curcul. act. I, sc. 1, 76: « Anus hic solet cubitare custos, janitrix ». Et in Pseudol. act. IV, sc. 7, 81: « Tunc etiam cubitare solitus es in cunis puer ». Sic *solitos esitare* dixit Lactantius, Div. Inst. lib. I, cap. 13, 2; « solitum dictitare » Agellius, XVII, 19. Vide sis et lib. XX, cap. 8. Dav.

21. *Quantum jus civitatis*. Ad verba *jus civitatis* Wytt. in scholis ita: *Jus civitatis* latius patet, quam *jus civile*. Hominibus autem, e statu solitario et natali in societatem coeuntibus, duplex continuo jus situm est, alterum *jus civitatis*, quod inter ejusdem civitatis homines intercedit, alterum *jus gentium*, quod est inter diversas societates. *Jus civitatis* duabus constat partibus, *jure privato*, quod officia tradit, quibus cives inter se continentur, et *jure publico*, quod officia complectitur, quæ civibus cum ipsa republica ac summis ejus imperantibus intercedit. Ex his partibus *jus privatum* proprie dicitur *jus civile*. Vid. Prolegg. nostra ad Præcepta philos. logicæ, pag. 3 (p. 7 ed. Maass, 1820), et Ern. in Clave Cic. vv. *jus* et *civilis*. Porro *jus civile* angustiore etiam significatione ab ipsis legibus distinguitur et continet « responsa juris consultorum ». V. Bach. Hist. Jur. ap. Rom. II, 2, 10. Mr. — Vel hic unus Tullii locus redarguere potest Nitschii opinionem, qui in libro de Romanis Antiq. III, 3, § 51, p. 292, addubitat, quin probatorum scriptorum quisquam jus civitatis usurparit pro civitas. Tu, ne plura congeram, cf. modo Velleium Paterculum, II, 15, 3, et II, 118, 2, ubi religiosas Ruhnkenii aures nihil offendit hæc ipsa formula. Cr.

quamquam[22] est populo necessarium? Nec vero eos, qui ei muneri præfuerunt, universi juris expertes fuisse existimo; sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum præstare voluerunt[23]. Id autem incognitum est[24], minusque in usu necessarium.

22. *Quamquam*. Debemus Cantero, quum codd. ad unum omnes, nostri etiam, *quam* simplex habeant. Eodem modo Bremi, Fin. III, 2, 5, pro *quam* recte *quamquam* rescripsit. Lineolam scilicet, quæ, ante sæculum XIII, perscripta, *quam* duplicabat, scribæ neglexerant, ut centies in codd. videre licet. Idem, eadem ex causa, solet etiam fieri in *quidquid*, etc. G. — Legendum puto, *qui consuluntur quum est populo necessarium*. Turn.

23. *Quoad populum præstare voluerunt*. Quantum populo necessarium esse judicaverunt. In scripto *populum præstare* legitur, quod melius est; id est, de quibus populum teneri et obligatum esse voluerunt. Turn.—Hoc loco satis controverso, primum videamus libros. Codd. Cr. W. Par. A. et B. habent *populo*, et ita ed. Asc. 1, 2, Ald. Paris. Herwag. Cratand. Car. Steph. Brut. Sturm. Commelin. Sed codd. Paris. C. et M. *populum*, et cod. H. *populu*, supra scripto *o*. Edendum tamen cum Turnebo visum est *populum*, quam ipsam lectionem varie explicatam vides ab interpretibus. Schefferus, Turnebi interpretatione repudiata, hanc suam addit: Puto simpliciter *præstare populum* hic esse: multitudinem antecedere, meliorem, peritiorem ea esse. Ut sit sensus, nil quæsivisse ultra, quam ut plus aliquid scirent, quam populus in commune. Ern. in Clave v. *præstare* primum explicat: intell. tutum, a periculo in causis forensibus, consilium, formulas actionum dando, cavendo, etc. Deinde locum, repudiata Davisii interpretatione itemque, quam Brutus amplexus erat, Turnebiana, conjicit: « quoad populo probare potuerunt ». Wytt. ad Ernesti partes inclinat. Sed recte nobis Gœr. locum explicasse videtur dicens: i. e. jus civile ea tantum ex parte excoluerunt, qua populi i. e. eorum, quibus causarum patrono, etc. opus esset, partes causasque suscipere possent; tantum igitur (vid. § 15) quantum usus forensis desiderat. Proprie quidem *præstare aliquem* in re pecuniaria dicitur, sed deinde varimode (voluit: *multis modis* s. *multiplicitor*) ad similia transfertur. Cf. Schütz. Lex. Cicer. t. III, Part. II, p. 321, ib. Cic. ad Quint. Fr. III, 1; Fam. I, 4; de Oratore, I, 24; Muren. 2; Offic. III, 17, etc. Mr. — Adde Schwarzium de hoc verbo juris accurate exponentem ad Plinii Panegyr. 83, pag. 425, sq. Cr.

24. *Id autem incognitum est*. Ita, probante Wyttenbachio, cum Gœr. et Schützio edidimus. In codd. Cr. W. Pariss. A. B. C. est ea lectio, quam Gruterus vulgatam dicit, eamque repræsentant edd. veteres fere omnes, nisi quod Paris. et Commel. exhibent: « id autem incognitum est in usu necessarium ». Cod. autem H. habet: « id e tenui est in visu ». Volebat, credo, *id etenim*, etc. In cod. M. est: « minus quam invisum ncem »; in Copp. Victt. b. « incogniti de tenui est ». Grævius ad marg. ed. Commelin. ita: « in cognitione est, in usu necessarium »: ita legendum putem ex

Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum[25] ac de parietum jure? aut ut stipulationum[26] et judiciorum[27] formulas componam? quæ et scripta sunt a multis diligenter, et sunt humiliora, quam illa, quæ a vobis[28] exspectari puto.

vetere, quæ habet *incogniti est*. Ern. præter necessitatem legi vult *illud* pro *id*. Quam vero Gœr. ut suam emendationem proposuit lectionem, quamque nos exhibuimus, eam fere Schefferus excogitavit dicens : « Varie tentant hunc locum. Ego non dubito, quin Cicero scripserit : *Id autem incognitum est minus, quam usu necessarium*. Sensus : Jus civile minus est incognitum, quam est necessarium usu. Poterat cum usu reipublicæ plus ignorari, quia nimia illa notitia facit litigiosos, ut mox (§ 18, c. 6) ait Quintus ». Ita fere, et bene quidem, Gœr. explicat : jus civile diligentius et subtilius excultum est, quam usus ipse desideret. Videtur autem Cic. his nimiam ἀκρίβειαν jureconsultorum tangere. Wagn. vocem *id* non ad propius pertinere, sed ad *jus civitatis* monet, ut sit positum pro *illud*. Sed, si locum, uti supra factum est, explices, neque Ernesti emendatione, neque Wagneri explicatione opus esse recte ait Gœr. Ma.

25. *De stillicidiorum*. Hæc a jurisconsultis in servitutibus prædiorum tractantur. Turn.

26. *Aut ut stipulationum*. « Stipulatio, inquit Pomponius, Digg. lib. XLV, tit. I, Leg. 5, est verborum conceptio, quibus is qui interrogatur, daturum facturumve se id quod interrogatus est, respondet ». Plautus in Pœnulo : « P. Roga me viginti minas, Ut me effecturum tibi quod promisi, scias : Roga. C. Obsecro hercle. P. Gestio promittere. C. Dabisne argenti mi hodie viginti minas? P. Dabo, molestus nunc jam tu ne sis mihi ». Stipulationum autem harum non pauciores erant formulæ fere quam res de quibus concipiebantur. Eas in venalibus vendendis diligenter Manilius jurisconsultus perscripserat. Varro, lib. II, de Re Rustica, cap. 2, stipulationis formulam ponit : « Emptor stipulatur prisca formula sic, Illasce oves, qua de re agitur, sanas recte esse, ut pecus ovillum quod recte sanum est, extra luscam, surdam, minam, id est, ventre glabro, neque de pecore morboso esse, habereque recte licere : hæc sic recte fieri spondes? »

27. *Judiciorum formulas*. Certas intelligit actionum formulas, ex quarum præscripto experiundum erat. Pomponius, Digg. lib. I, tit. II, 6 : « Deinde ex his legibus eodem fere tempore actiones compositæ sunt, quibus inter se homines disceptarent, quas actiones ne populus, prout vellet, institueret, et certas et solennes esse voluerunt : et appellatur hæc pars juris, legis actiones ». Eas Flavius Appii libertus publicavit. Quam autem variæ essent stipulationum et judiciorum formulæ ex Topicis intelligi potest, ubi scribitur : « At si stipulationum et judiciorum formulas partiare, non est vitiosum in re infinita prætermittere aliquid ». Turn.

28. *Quæ a vobis*. Recte Gœr. reduxit *vobis*, quia Cic. hæc de Attico et Quinto, neque de aliis, dici voluit.

15 V. Att. Atqui, si quæres, ego quid exspectem: quoniam scriptum est a te de optimo reipublicæ[1] statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video Platonem[2] illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. — Marc. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia et cum Lacedæmonio Megillo, æstivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnossiorum, et spatiis silvestribus[3], crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerumpublicarum[4] ac de optimis legi-

Vobis est in codd. Pariss. A. B. C. edd. Asc. 1, 2, Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Brut. et Sturm. Idemque placebat Ernesto, quia statim Atticus de sua exspectatione dicit : « ego quid exspectem ». Eadem est de hujus loci lectione Engelbronneri sententia. Mr.

V. 1. *De optimo reipublicæ statu*. Non eo in universum optimo, quem *idealem* vocant, qualemque Plato in XII de *politia* libris effinxerat, sed romanæ reipublicæ forma ad illam optimi speciem adaptata et emendata. Eamdem enim auctor in istis de Republica libris rationem sequutus erat, quam in his de Legibus videmus : id quod tum ex fragmentis illorum, quæ etiamnunc supersunt, tum ex his ipsis, quos explicamus, libris passim cernitur. Vide nos ad § 20. G.

2. *Platonem*. Platonem maxime admirabatur Cicero, adeo ut « quemdam philosophorum deum » quodam loco vocet, de Nat. Deor. II, 12. Atticus autem Epicureus erat. Ita nunc exemplo Platonis de Legibus Cicero scribit: quæ tamen de lege disseret, ea esse Stoica docebo paullo post multis clarisque argumentis. Intelligo enim in maximo errore nonnullos versari, qui hanc de lege disputationem Platonicam esse censeant. Turn. — Ad h. l. Engelbronnerus ita : Platonem nullo jure reprehendit Athenæus, lib. VI, p. 508, quod leges scripserit hominibus, non quales sint, sed quales finxisset ipse. Verum, haud scio, an huc faciant, quæ leguntur apud Ciceronem de Orat. III, 22 : « semper quacumque de arte aut facultate quæratur, de absoluta et perfecta quæri solere ». Vis enim et natura rei, nisi perfecta ante oculos ponatur, qualis et quanta sit, intelligi non potest. Neque enim Arcadibus, Cyrenæis ac Thebanis, quamvis rogatus, leges ferre voluit Plato, qui bonas leges accipere recusarent. Ælian. V. H. II, 42; Diogen. Laert. III, 23. Platonem quanti fecerit Cicero quum ex his (I, 4, III, princ.) tum ex reliquis philosophis libris et epistolis patet; v. ad Div. I, 9. Mr.

3. *Et spatiis silvestribus*. Spatia silvestria sunt loca arboribus consita, per quæ ambulantes vadebant, insulam aditori, quæ infra II, 1 describitur. *Spatia* enim sunt, quæ non cursui solum, sed etiam ambulationi patent. G.

4. *Institutis rerumpublicarum*. Ut Lacedæmoniorum, verbi gratia, et Cretum : non enim hic *reipubl.* sed *rerump.* dicit. De duabus autem illis

bus[5] disputat: sic nos inter has procerissimas populos,
in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quæramus iisdem de rebus aliquid uberius,
quam forensis usus desiderat? — Att. Ego vero ista 16
audire cupio[6]. — Marc. Quid ait Quintus? — Quint. Nulla de re magis. — Marc. Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste patefieri[7], quid sit homini tributum natura[8]; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cujus muneris colendi efficiendique causa nati, et in lucem

rebuspubl. multa disserit. Disserit etiam de generibus rerumpublicarum, regni, dominationis, optimatum, paucorum, populi. Turn.

5. *Ac de optimis legibus*. Quod monet Gœr. vocabulum *optimis* non ad *legibus* modo, sed etiam ad *institutis* referendum esse, in eo argutatur, neque rationem grammaticam respexit. Hoc enim si voluit Cicero, dicere debuit : « institutis rerumpublicarum ac legibus optimis ». Verba : « de institutis rerumpublicarum » sive idem volunt, quam : « de instituenda republica », quo id ipsum significatur, quod vir doctissimus turbata constructione effici voluit, sive, ut Turnebus explicat, « de rebuspublicis, uti re vera sunt institutæ », v. c. Lacedæmoniorum et Cretensium. Mr.

6. *Ista audire cupio*. *Ista* nescit Paris. nec orationi necessarium videtur id verbum. Dav.

7. *Nullo in genere disputandi magis honeste patefieri*. A nonnullis libris abest *magis;* quapropter illorum ductu Turnebus eumque sequutus Lambinus reponunt, *nullo in genere disputationis* sic *patefieri*, ac ita pro varia lectione dat Car. Stephani vetus. Quam tamen plurimi codd. eam vocem retineant, ac dent, « nullo in genere disputandi (liber S. Victoris et Victorius *disputando*) magis honeste, vel honesta, patefieri »; legerim, « nam sic habetote : nullo in genere disputandi magis potest patefieri ». Mutatio quidem perexigua est, et sensui facit satis. Dav.— *Magis honeste patefieri*. Plerique libri et scripti et editi exhibent *honesta*. Lectionem *honeste* præbent modo codd. Pariss. A. et C. (in W. autem scriptum est *honestæ*). Bruto placet *honesta*, Schefferus legi vult *honesto*. Ernest. ad h. l. ita : « *Honeste* quid h. l. sit, nemo dicat [dixit tamen Gœr. i. e. *honorifice*, in laudem hominis et honorem]; estque sine dubio vitiosum. Dav. conjecit *potest;* non satis placet : cur non potius *posse?* Sed nec hoc satisfacit. Mihi præ ceteris probatur Wyttenbachii conjectura, cui item mendosus videtur locus. Forte, ait, transponendum est, ut ita legatur : « nullo in genere disputandi illud honestum magis patefieri, quod sit homini tributum natura ». Illud etiam tenendum est, *honestum* idem esse, quod *pulchrum morale*, quod quasi fontem omnis juris continet. Mr.

8. *Natura*. In hoc et sequentibus argumentum est omnium libb. de Leg. etiam eorum qui amissi sunt. Turn.

editi simus; quæ sit conjunctio hominum, quæ naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons le-
17 gum et juris inveniri potest.—Att. Non ergo a prætoris edicto[9], ut plerique nunc, neque a xii Tabulis[10], ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam juris disciplinam putas. — Marc. Non enim id quærimus[11] hoc sermone, Pomponi, quemadmodum

9. *A prætoris edicto*. Engelbr. ad h. l. ita : prætorum edicta sunt juris honorarii, non civilis. Prætores, si Pomponio credamus in L. 2, π. de Or. Jur. creari cœperunt, quum consules, bellis finitimis, avocari cœpissent, neque esset in civitate, qui jus redderet, unde *prætores urbani* dicti sunt. Sed hæc vera causa non est, ac color tantum, quo usi sunt patricii ad fallendum simplicis plebis ingenium. Itaque recte Bachius observat, Pomponium sæpe tantum prætextas, non veras, causas memorare. Prætura enim primum instituta est eo tempore, quo consulatus cum plebe communicabatur. Nam, ut Livius observat, lib. VII, initio : « Præturam et ædilitatem patricii excogitarunt, novos in civitate romana honores, pro concesso plebi altero consulatu ». Cf. Bach. Histor. Jur. II, cap. 11, 3, 4, 5. Ex horum edictis, quum multa, moribus usuque sequentium prætorum, vim juris certi atque perpetui obtinerent, inde suo jam tempore Atticus plerosque juris disciplinam haurire dixit, quum antea ex XII Tabb. juris disciplina peteretur. Postremo illud observemus, hic non in contemptum romani juris disputare Atticum,. quum dicit ex prætorum edictis juris disciplinam hauriri se nolle; nam neque Charondæ, neque Zaleuci, neque Solonis leges, neque cujusquam gentis alius scita hoc sermone desiderantur; sed juris et legum fontes aperiundi sunt, atque inde leges quum populis, tum singulis, accommodandæ, v. lib. I, cap. 19, et A. Goveanus in Argum. libb. de Legg. pag. 497, 498. Ad rem conf. etiam Heidelbergg. Jahrbb. 1819, nr. 43, p. 678; cens. Dabelowii Histor. Rom. civit. et jur. § 117; Cellar. Antiqq. Rom. L. V. S. III, cap. 6. Pro *edicto* in cod. W. est *edictio*. Mr.

10. *Neque a XII Tabulis.* De iis vid. Liv. lib. III, cap. 31, et seqq. ib. Intt. Engelbr. l. c. p. 18 : Et XII quidem Tabb. a primis inde temporibus quasi certatim commentariis illustrare solebant Romani. Hinc Sexti Ælii Tripertita Juris Civilis (v. L. 2, § 36, π. de O. J.) hinc L. Ælii scripta in XII Tabb. Ciceroni laudata de Legg. II, cap. 23. Luc. etiam Acilius commentarios in XII scripsisse ibidem nos docet Tullius; et Antistium Labeonem in hunc censum venire Gellius docet, Noctt. Att. I, 12. Tandem nobilissimus JCtus Gaius libros sex ad legem XII Tabb. scripsisse dicitur e quibus multæ in Digestis sunt reliquiæ. Vid. Schubart. de Fat. Jurisprud. Ex 2, p. 255. Bach. l. c. I, 2, 11, et III, 2, 14. Sed Gaii quidem scripta et laudes egregie nuper explicuit G. G. Clifford in Diss. inaug. Leidæ 1802. Cr.

11. *M. Non enim id quærimus.* Nomen Marci omisit cod. Par. A. Post *enim* cum Ernest. Wagn. Ger. et Schützio reduximus *id*, quod imme-

caveamus in jure[12], aut quid de quaque consultatione[13] respondeamus. Sit ista res magna, sicut est; quæ quondam a multis claris viris[14], nunc ab uno summa auctoritate[15], et scientia sustinetur: sed nobis

rito exsulare jusserat Dav. Eam vocem exhibent omnes nostri libri MSS et edd. Pro *quærimus* autem cod. Par. C. et edd. Sturm. et Commel. *quæris*. Locum nostrum laudat Gœrenz. ad Acadd. I. c. eumque recte ita explicat, ut dictum sit pro: « Non: non enim id quærimus, etc. » Mr.

12. *Quemadmodum caveamus in jure.* *Cavere* dicitur jure consultus, quum suo consilio, quod consultori dat, ei damnum avertit. Erat enim triplex jureconsultorum munus, *respondere*, *scribere*, *cavere*. Vid. Bach. l. c. cap. 2, 2, § 8-11, et Jo. Tayl. in Elem. Leg. Civ. p. 220. W. — *Caveamus.* Demus operam ne consultores nostri apud prætorem ab adversariis fallantur capianturque; nam id jus hic significat: ut pro Muræna, « Quando ego te in jure conspicio ». Jus enim locus est ubi jus dicitur. Cavere est jurisconsultorum proprium. Cicero in Topicis, « Quum tu mihi meisque multa cavisses ». Cavet jurisconsultus in jure, quum præsto est clienti suo apud prætorem, eumque ne capiatur et fallatur ab adversario instruit. De consultationibus etiam domi aut in foro interrogatus, respondet. Atque hæc jurisconsultorum officia sunt. Turn.

13. *Consultatione.* Quæstio est de qua consulitur jurisconsultus. Thesin hoc nomine explicat in partitionibus, ut hypothesin causam vocat, in consuetudinem Romanorum ista traducens, quum jurisconsulti jus expendant universum, oratores singulorum causas agant. Turn.

14. *A multis claris viris.* Supra *summos* vocavit, et ut puto, Ælium Coruncanium, qui primus jus civile palam docuit; v. L. 2, § 35-38, π. d. O. J. et P. Scævolam aliosque Scævolas intelligit. Ern.—*Clarus vir* apud Romanos dicebatur, qui inclaruisset summis honoribus gerendis, i. e. qui prætura et consulatu functus esset. W.

15. *Nunc ab uno summa auctoritate.* Post hæc *viro* addunt codd. Par. A. et B. hic vero supra lineam. Idem vocabulum addunt edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw. Erat autem ille unus Servius Sulpicius Rufus, quem unum omnibus anteponere Cicero solebat. Brut. 41; de quo viro facilius sit initium dicendi invenire, quam exitum. Nam quamquam ejus scripta, ad jus civile pertinentia, perierunt omnia (in Basilicis enim quæ sub ejus nomine feruntur fragmenta, in Digestis nostris Alfeno Varo, Servii discipulo, tribuuntur), fuit tamen æqualibus suis universi juris studio præcipuus ad veram ejus intelligentiam dux et auctor. Ceterum in primis juris civilis intelligentia præstitit, cujus rei causam tradit Pomponius in leg. 2, § 43, π. de O. J. nimirum quod objurgata esset a Q. Mucio Scævola ignorantia ejus juris civilis; namque dixerat is, turpe esse patricio et nobili, et causas oranti, jus, in quo versaretur, ignorare: ex qua objurgatione effloruit summa Servii in jure scientia. Rem tamen in dubium vocat Augustinus ad lib. de Nom. propr. Pandect. p. 20; cf. Otto præf. ad Thes. Jur. tom. I. Scripta ejus multa fuerunt olim, inter

ita complectenda[16] in hac disputatione tota causa universi juris est ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quemdam, et angustum locum concludatur[17] naturæ. Natura enim juris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura; considerandæ leges, quibus civitates regi debeant; tum hæc tractanda, quæ composita sunt et descripta[18], jura et jussa[19] po-

quæ libri II ad edictum ad Brutum; v. leg. 2, § 44, π. de O. J. quorum primum laudari putat Bachius in Leg. 5, § 1, π. de Inst. Act. v. Bach. II, 2, 44. Quare non multum errare nos crediderim, si Servium præcipuum pulcherrimæ jurisprudentiæ romanæ auctorem dicamus, cujus laudis gloriam plerumque Triboniano tribuere solemus, aut certe Gaio concedimus, quum verosimillimum sit, juris civilis in formam artis redigendi inventorem fuisse Sulpicium. Vid. Cic. in Bruto, cap. 41-45; *Hugo Lehrb. d. Gesch. d. Röm. Rechts*, pag. 294; Otto in libro singulari de Ser. Sulpic. qui exstat t. V Thes. Jur. J. Luzac. in Specim. Acad. cap. 3, § 13-15, et § 33. Ad ingenium ejus animumque noscendum, cf. Epp. ad Divers. IV, 5. Ern. — De voce *auctoritas* operæ pretium est legere Ern. Clav. Cic. p. 345-350. Mr.

16. *Sed nobis ita complectenda.* Codices exhibent, « sed noris ista complectenda » : unde Lambinus rescriptum voluit, « sed non quærimus ista : complectenda, etc. » Sed vera prorsus est ea ratio, quam Paullus Manutius primus reperit, quamque nos exhibemus. Dav.

17. *Angustum locum concludatur.* Vocem *naturæ* codd. MSS nostri omnes itemque edd. excepta Sturmiana, exhibent. Eam vero post Davis. etiam reprobarunt Gœrenz. et Sch. idemque fecit Wytt. et in scholis, et in marg. edit. Gœr. min. Mordicus quidem eam vocem retinent post Ernest. Hülsemannus et Wagnerus, neque tamen firmis rationibus ducti. Recte locum Gœrenz. ita explicat : Equidem universum jus, etc. sic comprehendam, ut id jus, quod vulgo civile dicitur, exiguam modo partem universi illius complectatur. Quum igitur ne subaudiri quidem possit vocabulum illud, ejecimus cum Davis. et Sch. neque solum, ut Gœr. uncinis inclusimus Wytt. ad h. l. ita : Egregia est hæc descriptio, ita accipienda : juris universi et naturalis, tanta est magnitudo et majestas, ut totam rerum naturam complectatur et nostrum jus civile, cum illo comparatum, nonnisi parvum quemdam et angustum obtineat locum. Mr. — Hic tamen vox *naturæ* sumi potest pro *juris naturalis*. Certe illam sic intellectam servavit interpres gallicus Carolus *de Rémusat*; proponunt alii *materiæ*.

18. *Composita sunt et descripta.* Hæc vulgo dicuntur *jura positiva*, quæ opponuntur *juri naturali*, quia conscripta et sancita sunt. *Jus* etymologice oritur a verbo *jubere*, unde et h. l. *jura* et *jussa* conjunguntur. W.

19. *Jura et jussa.* Intexuerat etiam multa de institutis aliarum civitatum: et extremo lib. III, se de jure populi romani dicturum pollicetur, quo jus civile, quod privatum est, etiam continetur. Turn.— Io. Canneg. in Obs.

pulorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quæ vocantur, jura civilia.

VI. QUINT. Alte vero, et, ut oportet, a capite, fra- 18
ter, repetis quod quærimus; et qui aliter jus civile tradunt[1], non tam justitiæ, quam litigandi[2] tradunt vias. — MARC. Non est ita, Quinte, ac potius ignoratio juris litigiosa est, quam scientia. Sed hæc posterius: nunc juris principia videamus.

Igitur doctissimis viris[3] proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo[4], ut iidem definiunt, lex[5]

Miscell. cap. 1, p. 371, hunc locum ad aperiendam vocabuli juris originem adhibens ita exponit: « Jusa autem dicebant (vetustiores Romani), non *jura*, quoniam olim literam *r* non habebant, quam demum Appius Claudius invenit, uti est in leg. 2, § 36, D. Orig. Jur. Egregie Cornificius Rhetoric. ad Herennium, lib. II, cap. 13: « lege, inquit, *jus* est, id quod populi *jussu* sancitum est ». Livius, lib. VII, cap. 17: « quodcumque postremum populus *jussisset*, id *jus* ratumque esset: *jussum* populi et suffragia esse ». Adde eumdem lib. IX, cap. 33 et 34. Tum idem laudat nostrum locum et ex iisdem Tullii libris hos: I, 12 et 16, II, 4, III, 1, additque: « *Jus* itaque quum nihil aliud sit, quam *jussus*, voluntas ore aut stylo expressa, dubium non est, quin optimo jure ad testatorem possit transferri ». Quæ etiam propterea h. l. adposui, quia Jo. Bapt. Vico, homo ceteroqui haud invenustus, de juris etymo mirifica excogitavit, quum conjectat *jus* antiquitus usurpatum esse de adipe hostiarum, quæ rite Jovi cæderentur; qui deus *Jous* appellatus sit; unde repetita fuerit et forma *Jovis* et vero etiam *juris*, quandoquidem ipsius juris primigenii pars potior in illis sacrificiis Jovi consecrandis constiterit. CR.

VI. 1. *Tradunt. Tradunt*, ait W. est *docent*, ut *accipere* dicitur pro *discere*. MR.

2. *Litigandi. Via litigandi* est methodus in foro procedendi apud judicem, et verbum *litigare* dicitur in bonam et malam partem. MR.

3. *Igitur doctissimis viris. Doctissimos viros*, ait Engelbr. intelligit philosophos (græcos), ut de Or. lib. III, cap. 15. Similiter Græci, ante inventum philosophiæ nomen, sapientes vocabant λογίους, v. Herod. in Procemio: οἱ λόγιοι Περσέων. Cf. inf. I, 10, 28. Laudat in hanc rem W. Ciceronis locos Parad. II, 1, III, 17, ubi hunc usum notavit J. M. Heusinger. Plato philosophos etiam τοὺς ὀρθῶς φιλομαθεῖς vocat; quod item notavit Wytt. ad Plat. Phædon. p. 217. MR.

4. *Si modo. Si modo*, ait Wytt. proprie est dubitantis, hoc loco est affirmantis, et quidem ironice. MR.

5. *Lex est ratio summa... prohibetque contraria.* Noster, Philipp. XI, cap. 12: « Est enim lex nihil aliud nisi recta et a numine deorum tracta ratio imperans honesta, prohibens contraria ». Idem apud Lactantium, Divin. Inst. lib. VI, cap. 8, 7: « Est

est ratio summa, insita in natura[6], quæ jubet ea, quæ facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum est in hominis mente confirmata[7] et confecta,
19 lex est. Itaque arbitrantur, prudentiam esse[8] legem,

quidem vera lex, recta ratio, naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quæ vocet ad officium jubendo; vetando a fraude deterreat». Eodem recidunt et ea quæ leguntur ejusdem libri cap. 24, 29. Pari sensu Stoici volunt νόμον σπουδαῖον εἶναι λόγον ὀρθὸν ὄντα, προςακτικὸν μὲν τῶν ποιητέων, ἀπαγορευτικὸν δὲ τῶν οὐ ποιητέων. Dav.

6. *Insita in natura*. Ad verba « insita in natura » Wytt. in scholis: Hæc lex dicitur esse in natura tamquam mens naturæ. Si quidem deus, secundum veteres philosophos, est anima mundi. Natura autem dicitur tota universitas corporum et ingeniorum, ejusque vis animans. Taylorus in Elem. Leg. Civ. p. 104, perperam ita distinguit: « Lex est ratio; summa insita in natura ». Alii, ait Turn. in primo Comm. legunt *a natura*. Cod. M. « summa in ista natura ». Mr. — *Insita in natura*. In illa rerum parente natura universi gubernatrice, atque adeo in summo et præpotente Deo. Stoicis enim Deus et natura idem sunt. Itaque, lib. II, in ejusdem legis definitione in naturæ locum Deum substituet, sic scribens, cap. 4: « Ita principem illam legem et ultimam, mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis, aut vetantis Dei ». Denique Fatum, Natura, Deus, Providentia Stoicis idem sunt. Cr.

7. *In hominis mente confirmata*. Gulielmio non recte placuit *conformata*. Vide sis infra cap. 9, fin. et lib. II, cap. 5. Dav. — *Confirmata et confecta*. Ita edendum censuimus, quamquam Engelbr. l. c. p. 27, not. c. Guilielmii rationem præferat, laudans Ern. Clav. Cic. vv. *confirmatio* et *conformatio*. Or. pro Arch. poeta, cap. 7, ubi Ern. cum Grævio *conformatio doctrinæ* edidit. Sed si veræ sunt Turnebi et Wyttenbachii interpretationes hujus loci, sicut sunt, locum non habet ista emendatio, quam cum Davisio respuit Schützius in Summario lib. de Legg. p. 27, advocato eodem, quem Dav. laudat, loco, ubi est: « natura... confirmat ipsa per se rationem et perficit ». Mr. — *Confirmata et confecta*. Ratio enim in homine inchoata est et infirma, rectique et iniqui in hominibus intelligentia non satis est enodata, nec satis firma et perfecta: sed confirmata est et confecta in mente sapientis ratio eaque lex est. Nam inter deos et homines interest, quod in diis sponte naturæ absoluta ratio est, in hominibus infirmior est: convalescit autem doctrina, præceptione, institutione, usu etiam sine præceptione. Infra enim scribit « ipsam per se naturam longius progredi, quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum ex prima inchoata intelligentia genera cognovit, confirmat ipsa per se perficitque rationem ». Turn.

8. *Prudentiam esse legem*. Ad verba *prudentiam... legem* Wytt. ita: Nam ratio perfecta et confirmata in homine est prudentia. Ex quatuor partibus, in quas veteres virtutem universe distribuebant, *prudentiam*, *justitiam*, *fortitudinem*, *temperantiam*, prudentia latissime patet et est veluti fundamen-

cujus ea vis sit, ut recte facere jubeat, vetet delinquere : eamque rem illi græco putant nomine[9], a suum cuique tribuendo, appellatam; ego nostro, a legendo[10]. Nam ut illi æquitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus; et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque[11] videri solet, a lege ducendum est juris exordium. Ea est[12] enim naturæ vis; ea mens, ratioque

tum ceterarum virtutum. Vid. Creuzeri Annott. ad Plotin. de Pulcrit. p. 276, 277, ibique laudd. Wytt. ad Platon. Phæd. p. 171 sq. aliosque locos Veterum. Ma.

9. *Eamque rem illi græco putant nomine.* Lambinus edidit, *eamque* νόμον *illi*, etc. Erudito illi viro non accesserim, quum Cicero passim græcas voces non exprimat; licet in animo νόμον habuerit, qui ἀπὸ τοῦ νέμειν deducitur. Dav.

10. *A legendo.* A deligendo, ut in lege insit delectus rerum agendarum. Alii putant quod legenda cognoscendaque populo proponeretur. Quomodo J. Bapt. Vico libro supra laudato, pag. 143, *legis* etymon item a *legere*, i. q. colligere, adeoque a silvestri vita victuque antiquissimorum hominum ac proinde a *legendis* glandibus (leguminibus) repetere studeat, h. l. exponere et longum est nec necesse. Contra a verbo *legare* repeti mavult J. Cannegieter. in Obss. miscell. cap. 1, pag. 373 sqq. laudans et Ulpiani tit. 24, § 1 : « *Legatum* dicitur, quod legis modo, id est, imperative testamento relinquitur ». Et addens : « Quid, si dicamus ipsum *legis* vocabulum inde descendere? vero namque simillimum esse videtur, in casu olim primo dictum fuisse *leges* vel *legis*, *duces* vel *ducis*, *reges* vel *regis*, quorum loco nunc dicimus *lex*, *dux*, *rex* ». « Stoicos quoque, aliosque philosophos parum sollicitos fuisse de vera vocum origine, multa declarant. Quare nec ipsum Ciceronem miror, nec ipsum etiam Varronem, quantumvis Ciceronis judicio Romanorum doctissimum : quorum ille de Legg. I, 6, *legem* a legendo ob id dictam scribit, quod in ea insit *vis delectus;* hic vero de L. L. lib. IV, p. 23, *legatos*, quod lecti publice, quorum opera consilioque uteretur peregre magistratus ». Omitto alios. Unice verum prodidit Wytt. v. *legem* a græco λέγειν ducens. Mox scriptum malebam : « quæ *sæclis* omnibus ante nata est » quum codicum aliquot nostrorum commotus auctoritate, tum libri Vaticani de Republica et grammaticorum quos ibi adhibuit Ang. Maius ad III, 2, pag. 218, ed. Stuttgart et Tubing. Cf. ejusdem Indic. orthogr. p. 355 sq. Cr.

11. *Ut mihi quidem plerumque.* Ad v. *plerumque* Wytt. in scholis : i. e. non semper, sed maximam quidem partem; nam licet in hoc juris principio explicando Stoicos sequitur, tamen universe in tota philosophia Cicero sequebatur Academicos, quibus licebat pro rerum obscuritate modo hoc, modo aliud, statuere : quam rationem explicat Cic. de Off. III, 8. Ma.

12. *Ea est.* Verba « Ea est... regula »

prudentis[13]; ea juris atque injuriæ regula[14]. Sed quoniam in populari[15] ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quæ scripto sancit quod vult, aut jubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero juris ab illa summa lege capiamus exordium, quæ sæculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. — QUINT. Commodius vero, et ad rationem instituti sermonis sapientius[16].

dicta sunt bifariam, *absolute* et *relate*. Et *absolute* quidem lex dicitur esse in deo vis naturæ, in homine mens ratioque prudentis; relate dicitur lex regula juris injuriæque. Est autem *regula* proprie norma, secundum quam corpora ad rectam lineam ordinantur. Est ab eadem origine verbum *regere*, nomina *regis* et *regni*, in quibus significatio habet notionem boni moralis et activi. Vocem quidem non habet edit. Asc. 2, cum nonnullis aliis. Mr.

13. *Ea mens ratioque prudentis*. Schefferus ad h. l. ita: Hoc *prudentis* mihi valde suspectum est. Nempe nihil usquam quidquam præcedit de *prudente*, sed *prudentia*. Puto plane scripsisse Nostrum, ut est in codice Palatino, *prudentiæ*. Cod. M. *prudentie*. Neque mihi vox *prudentis* ita substantive posita satis Ciceroniana videtur. Ceterum recte hic contulit Engelbronner. l. c. p. 26. Demosthenis locum in priore or. contra Aristogit. (p. 492 ed. Wolf. p. 774 Reisk.) τοῦτό ἐστι νόμος, ᾧ πάντας ἀνθρώπους προσήκει πείθεσθαι διὰ πολλά, καὶ μάλιστα ὅτι πᾶς ἐστι νόμος εὕρημα μὲν καὶ δῶρον θεῶν, δόγμα δὲ ἀνθρώπων φρονίμων. Quæ obversata fuisse Ciceroni cum Engelbronnero facile adducor ut credam. Mr.

14. *Ea juris atque injuriæ regula*. Seneca de Benefic. lib. IV, cap. 12: « Legem dicimus justi injustique regulam esse ». Sic νόμον κανόνα εἶναι δικαίων τε καὶ ἀδίκων dixit Chrysippus apud Martianum, Digg. lib. I, tit. 3, § 2. DAV.

15. *In populari*. Nos aliquando nomen legis de lege populari intelligemus et usurpabimus, a qua lege, qui non esset in philosophia versatus, juris primordium esse repetendum putasset. TURN.

16. *Et ad rationem instituti sermonis sapientius*. Quocumque demum nomine Lambinus eos fastidiat, qui Ciceronem sic scripsisse existiment, eorumdem tamen me ipsum esse profiteor. Nihil enim urgeo, quod codd. Oxonn. et octo mei omnes sic exhibent, atque Dav. dubitat, an in ullo libro scripto *aptius* legatur; quamquam etiam Victor. et Turneb. sic exhibent: Cic. ipse hoc adv. pro *rei convenientius* utitur II, ep. 7: « Nemo est qui tibi sapientius suadere possit, te ipso », sc. quo modo, Curio, te in tribunatu geras, conf. Brut. 42, 155. Accedit etiam, quod *sapientia*, si non ex schola, sed populari ratione loquaris, vel proprie de consilio rei convenienter tum inveniendo, tum exsequendo dicatur. G.

MARC. Visne ergo, ipsius juris ortum a fonte[17] repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint hæc referenda[18], quæ quærimus. — QUINT. Ego vero ita faciendum esse censeo. — ATT. Me quoque adscribito[19] fratris sententiæ.—MARC. Quoniam igitur ejus reipublicæ[20], quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus; serendi[21] etiam mores, nec scriptis omnia san-

17. *A fonte.* Quod a capite ducere etiam dici solet: nam caput est fons: est etiam ostium fluminis. Cæsar, B. G. IV, 10: « Multisque capitibus in Oceanum influit ». Ad fontem autem illum et originem juris, jura et leges referenda erunt. TURN.

18. *Quo sint hæc referenda.* I. e. ad quod genus, et ad quem usum sint convertenda. Est hæc, quæ vulgo dicitur, *applicatio* legum. W.

19. *Me quoque adscribito.* Reduximus *adscribito*, quum *adscribi* sit in libris nostris MSS et in edd. Asc. 1 et 2, et *adscribito* in edd. Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Commelin. et Gothofr. vulgata vero satis fulciatur codice Brux. quem Gœrenz. adhibuit, ubi est *adscribto* cum glossa *adicito*. Schefferus ad h. l. ita: In senatu priusquam sententiæ ferebantur in tabellis, dicere singuli solebant suam, quæ excipiebantur et annotabantur a scribis. Ergo qui in eadem cum alio erat sententia, suam adscribi alterius jubebat. MA.

20. *Reipubl. quam opt. e. docuit. Romanæ* puta, quam Scipio, qui in illis libris primas tenebat, ad illam justitiæ jurisque normam, quæ libro IV proposita fuerat, accommodarat. G.

21. *Serendi.* Non omnia legis imperio cavenda sunt, sed de virtute et vitio in disputatione multa ponenda, et de disciplina, et de origine naturaque juris, quæ res bonos mores seret. TURNEB. — *Serendi etiam... sancienda.* Duo sunt h. l. in quibus cum Gœrenzio facere nullo modo possum. Primum, quod verbum *serendi*, unde est *semen*, quia plerumque in deterius accipiatur [sed v. locum a Davisio laudatum, sc. Tusc. I, 14], a *sero, serui*, quod *ordinare* est, derivari posse putat; quod huic loco minime convenit et plane a Ciceronis loquendi more alienum est. Alterum illud est quod ex uno cod. Vien. legi vult: « nec s. sint o. sanciendа », qui tamen nonnisi vocem *sint* præstat, cum reliquis autem *nec* exhibet. In quo vereor ut mentem Ciceronis sit assequutus. Non enim ideo serendos esse mores ait, ne scriptis omnia sanciri necesse sit; nam quæ scriptis sanciuntur, id est, vel jubentur, vel vetantur legibus scriptis, non tam religiose servantur, quam quæ moribus cum natura quasi populi coaluerunt. Ergo non idem est utrum fiat, neque dicere potest legislator: perinde est, utrum moribus, an legibus scriptis aliquid sanciam: utrumcumque fecero, altero sine damno supersedere potero. Sed id vult Noster: mores etiam sunt serendi; sunt enim

cienda: repetam stirpem juris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. — ATT. Rectissime: et quidem ista duce[22] errari nullo pacto potest.

21 VII. MARC. Dasne igitur hoc nobis[1], Pomponi (nam Quinti novi sententiam), deorum immortalium vi, natura[2], ratione, potestate, mente, numine[3], sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo[4]

quædam, quæ, si scriptis modo sancias legibus, non tam certo et religiose observantur. MR.

22. *Ista duce.* Quum alii philosophi omnes plurimum naturæ tribuunt, tum vero vel maxime Epicurei, quorum sententiam sequebatur Atticus. TURN.

VII. 1. *Dasne igitur hoc nobis.* Ad verba: « Dasne igitur hoc nobis » W. ita: « Est hoc, quod vulgo dicunt, *postulatum*. Postulat enim sibi concedi ab Attico, omnem naturam, i. e. totum mundum regi et gubernari divina providentia. Nam Quintus frater, ut Stoicus, hac de re minime dubitabat ». MR.

2. *Deorum immortalium natura... naturam omnem regi.* Vulgo, « de deorum immortalium vi, natura ». Sed vocem penultimam nesciunt codices; primam vero respuit latini sermonis ratio, nec eam agnoscunt editi nonnulli. Ut verum tamen fatear, *natura* mihi nullo modo placet; nec, ut opinor, ita loquuntur auctores, quum de providentia deorum sit sermo. Hinc fit, ut Lambinus, deleta *natura*, legat « deorum immortalium vi, ratione, potestate, etc. » Forte melius reponas « deorum immortalium cura, ratione, etc. » Ovidius, Metam. I, 47: « Sic onus inclusum numero distinxit eodem Cura dei ». Livius, IV, 43: « Rempubl. deorum providentia curaque exceptam memorabat ». Tacit. An. XIV, 12: « Quæ adeo sine cura deum eveniebant, ut multos post annos Nero imperium et scelera continuaverit ». Prosper de Prov. Divin. vers. 83: « Quæ si cura dei celsa spectaret ab arce ». Et vers. 329: « Anne aberat tum cura dei ». Sic etiam vss. 415, 551, ac alibi. Vide sis et Agellium, II, 128. DAV.

3. *Numine.* Dicitur ea pars divinitatis, qua continetur efficientia voluntatis; quippe deorum potestas ita informabatur a Veteribus, non ut manibus aut alio instrumentorum genere, quod vellent, efficerent, sed solo nutu; unde illud est poetæ de Jove: « Annuit et totum nutu tremefecit Olympum ». W. — Pro « quod est aliud » in cod. Cr. legitur « quod aliud est ». MR.

4. *Ab eo.* Locus philosophiæ uberrimus et pernecessarius de providentia nobis tractandus hic esset, si hoc non concederes, qui tamen privatim suam propriamque scholam habet. In hac autem de lege disputatione providentia, ut aliis libris a philosophis probata, pro confessa ponitur. Scripserat enim verbi gratia Chrysippus ut de Legibus, ita quoque περὶ προνοίας, id est, *de providentia*. Hic autem *a deo* qui legunt, et a bonis libris recedunt, et sententiam corrumpunt. TURN. — *Ab eo nobis causa ord.* In Oxonn.

nobis causa ordienda est potissimum.—Att. Do sane, si postulas: etenim propter hunc concentum avium, strepitumque fluminum[5], non vereor condiscipulorum[6] ne quis exaudiat. — Marc. Atqui cavendum est: solent enim, id quod virorum bonorum[7] est, admodum irasci; nec vero ferent, si audierint, te primum caput libri optimi[8] prodidisse, in quo scripsit[9],

meisque omnibus, etiam Brux. *a deo* legitur, idemque Crat. aliæque edd. plures servant; ut vix dubium sit, quin hæc lectio in plerisque MSS quum adesset, neglecta relinqueretur. Est autem ea vera lectio, quamquam eamdem Turnebus rejecit; haud dubie quod pluralis *deorum* præcesserat: sed Cicer. sic sæpissime. Sensus enim est: quod nisi concesseris, ut Epicureus, a dei natura et providentia probanda est ordiendum: eo vero dato, statim ad hominem pergam. Vid. § 22. Edi igitur sic jussimus. G.

5. *Fluminum*. Liris et Fibreni, qui in asperis illis Arpinatium locis strepebant. Turn.

6. *Ne quis condiscipulorum*. Secum Pomponius quosdam ex amicis et familiaribus eamdem sententiam sequentes adduxerat, ut Saufeium. T.

7. *Virorum bonorum*. Quod non reprehendo; nam bonorum animi sunt irritabiles. Itaque non damno quos irasci dico: sed et boni aliam in partem dicuntur Epicurei, scilicet simplices et minime mali. Cicero, Tuscul. III, cap. 21: « Et queruntur quidam Epicurei viri optimi (nam nullum genus est minus malitiosum) me studiose dicere contra Epicurum ». Et prima Tusculana, c. 3: « In quo magis est nobis elaborandum, quod multi jam esse libri latini dicuntur scripti inconsiderate, ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis ». Itaque jocus est ex ambiguo: eosque ostendit quum ratione non possint, iracundia pro secta propugnare solere. Turn.

8. *Primum caput viri optimi... in quo scripsit*. Editur a plerisque omnibus *caput libri*, licet nullus liber scriptus sic expresse legat. Maxima eorum pars *capituli* exhibent, et qui variant, parum tamen discedunt. Sic etiam E. U. V. Gud. uterq. et Vien. *capituli*: sed Dresd. 1, *capulli*, 2 *capti*, Cassel. *captivi*, Brux. *captui optimo*. His ex varietatibus hoc satis clarum videtur, fuisse olim duplex compendium *capt*, *ut*, quod deinde, una serie, lineisque neglectis, scriptum, hæc lectionum monstra peperit. Brux. qui integra vocum compendia, sed item coalita et sine lineis servavit, certe adject. tertio casui aptavit. Recte igitur Aldus et Pearcius *caput viri*: nam sic legendum est. Ita demum etiam verbum *scripsit* habet, quo referatur. *Caput* autem sic unde de decreto κυρίων δοξῶν Epicuri positum plenissime defenditur ex Acadd. II, 32, 101: « Ita, nobis tacentibus, ex uno Epicuri capite, altero vestro, perceptio et reprehensio tollitur ». G.

9. *In quo scripsit*. Epicurus librum quemdam κυρίας δόξας inscripsit, cujus prima hæc est sententia, quam et Cicero in libro de Div. [N. D. I, 30], citat: « Quamquam video nonnullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reli-

« Nihil curare deum, nec sui, nec alieni ». — Att.
22 Perge, quæso; nam id, quod tibi concessi, quorsum pertineat, exspecto. — Marc. Non faciam longius; huc enim pertinet.

Animal hoc providum, sagax, multiplex[10], acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem[11] vocamus hominem, præclara quadam conditione generatum esse a supremo Deo. Solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis[12], quum cetera sint omnia expertia. Quid

quisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis ejus brevibusque sententiis, quas appellatis κυρίας δόξας, hæc, ut opinor, prima sententia est. Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium ». Id sic scripserat Epicurus : Τὸ μακάριον καὶ ἄφθαρτον οὔτε αὐτὸ πράγματα ἔχει, οὔτε ἄλλῳ παρέχει. Epicurum non nominavit, quod satis Attico notus esset auctor sententiæ : et quum inter se Epicurei *dixit* dicebant, per excellentiam Epicurum intelligebant. Turn.

10. *Multiplex*. Callidus, varius, qui tam multa callet, ut simplex contra, incallidus, nec astutus. Turn.

11. *Quem vocamus hominem*. Exquisitiore usu h. l. ponitur *quem*, quod referatur ad *hominem*, pro *quod*. Sic solent subinde optimi scriptores. Tusc. Quæst. IV, 10 : « Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quæ vocant illi νοσήματα ». Terent. Andr. III, 5, 1 : « Ubi illic est scelus, qui me perdidit? » Cf. J. Fr. Gronovius et Drakenborchius ad Livium, XXIX, 12; item Cortius ad Cic. Epp. ad Div. I, 9, 34. W. — A Græcis manavit hæc ratio. Herodot. II, 125 : τῶν οἰκημάτων, τὰς (i. e. ἃς) ἐποιέετο θήκας. Cf. Matthiæ Gr. § 440, 7, et Stallbaum ad Platon. Phileb. p. 118. Cr. — De hac constructione plura disputavimus ad ed. maj. Cicer. de N. D. II, 55, p. 442; conf. edit. min. ib. p. 163. Ochsner. ad Oliveti Eclogg. Cic. p. 30 sq. Zumptii Grammat. Lat. p. 201, et meum indicem ad editionem maj. Ciceronis de Natura Deor. s. v. *qui*. Mr. — In proximis : « præclara quadam conditione » illud *quadam* intendit; quasi dicat : quæ verbis declarari satis non potest; quam vim *quidam* sæpius habet cum adjectivis copulatum; cf. Orator. II, 74, Att. VII, 16, de Rep. I, 8 : « nec vero nostra *quædam* est instituenda *nova* et a nobis inventa ratio ». Astius, quum ad Platon. Remp. IV, p. 491 sq. similem vim voculæ τίς explicaret, de hoc Latinorum usu non videtur cogitasse. Mr. — Consimilem disputandi rationem iniisse videtur Cicero in quarto de Republica, ut a corporis animique discrepante natura explicanda transiret ad vim legum explanandam; uti quidem arbitratur Ang. Mai. in Scholio ad ejus libri fragmenta, pag. 272. Cr.

12. *Et cogitationis*. Cogitatio est quædam rerum in animo agitatio et comparatio. Ea autem rationis est, et lib. II [de Nat. Deor. III, 28], *ratio*

est autem, non dicam in homine, sed in omni cælo
atque terra, ratione divinius? quæ quum adolevit
atque perfecta est, nominatur rite[13] sapientia. Est 23
igitur, quoniam nihil est ratione melius, eaque et in
homine, et in deo, prima homini cum deo rationis
societas[14]. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam
recta ratio[15] communis est. Quæ quum sit lex, lege
quoque consociati[16] homines cum diis putandi sumus.

esse dicitur his verbis : « Quæ libido, quæ avaritia, quod facinus, aut suscipitur, nisi consilio capto, aut sine animi motu et cogitatione, id est, ratione perficitur? » Iterum II, 7 : « Illud autem quod vincit hæc omnia, rationem dico, et si placet pluribus verbis, mentem, consilium, prudentiam, cogitationem, ubi invenimus? » Itaque ratio et cogitatio idem sunt. Turn. — Possunt tamen duo hæc verba sensu diverso accipi. Ratio illud est naturale lumen quod in homine invenitur, et ei vel invito affulget. Cogitatio autem designare potest activam operationem mentis, cujus ope homo agit in suas cogitationes, seu veritatem quærat, seu vera inventa disponat atque ordinet. Cogitatio, mea sententia, idem sonat ac verb. gall. *réflexion*.

13. *Nominatur rite sapientia. Rite* non tantummodo est *recte*, *vere*, *juste*, sed etiam convenienter juri divino, unde *ritus* dicuntur cærimoniæ sacræ. W. — Pro seq. *est* in cod. M. legitur *et*. Mr.

14. *Rationis societas.* Idem in compendio sententiarum Stoicarum scribit Arius apud Euseb. Pr. Ev. XV, 15 : Κόσμον πόλιν εἶναι ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων συνεστῶσαν· κοινωνίαν δ' ὑπάρχειν πρὸς ἀλλήλους διὰ τὸ λόγου μετέχειν, ὅς ἐςι φύσει νόμος, quem locum supra converti. Id etiam Cicero, de Nat. Deor. lib. II, cap. 31, declarat his verbis : « Sequitur ut eadem sit in iis quæ humano in genere ratio, eadem veritas utrobique sit, eadem lex, quæ est recti præceptio, pravi depulsio : ex quo intelligitur prudentiam quoque et mentem a diis ad homines pervenisse ». Ad rem confer *Baguet* de Chrysippo, p. 173. Mr.

15. *Recta ratio.* Ratio duplex est Stoicis, ut ait Porphyrius περὶ ἀποχῆς, III, 2, λόγος προφορικὸς καὶ ἐνδιάθετος, id est, ratio quæ in pronuntiatione est et in cogitatione. Rursus est eodem auctore apud eos λόγος κατωρθωμένος καὶ ἡμαρτημένος, id est, ratio recta et vitiosa. Dicitur etiam λόγος ὀρθὸς, qua ex partitione contra Stoicos Porphyrius etiam argumentatur. Hæc qui repetunt e Gorgia Platonis, risum captant. Turn.

16. *Lege quoque consociati.* Pal. quartus et Fabric. *conciliati*, quod Grutero non displicet. Sic etiam e nostris Paris. Reg. Harleian. sec. ab emendatrice manu, et Ven. 1471, nec eorum fidei non credendum puto. Accedit et Med. nisi quod is librarii vitio *conciliari* repræsentet. Vid. lib. II Nat. Deor. cap. 31. Dav. — *Conciliati homines.* Ita cum Dav. Gœr. et Schützio dedimus, quod etiam Beierus præfert, laudans nostrum locum ad Cicer. de Offic. I, 41, 149, idemque exhibent edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw.

Inter quos porro est communio legis, inter eos communio juris est. Quibus autem hæc sunt inter eos communia[17], et civitatis[18] ejusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus[19] parent, multo

et cod. M. in quo tamen librarii ineptia peperit *consiliati;* posteriores vero in marg. reliquorum librorum lectionem *consociati* habent, in qua ego scriptione interpretis sive glossatoris manum agnosco. Ad rem confer quos laudat Beierus ad Cic. de Offic. I, 43, 153, pag. 303 seq. Pro *porro* cod. M. habet *priore*. Ma.

17. *Quibus... [inter eos] communia*. Uncinis inclusimus hæc vocabula, et parum abfuit, quin ea plane ejiceremus. Dicant enim, quidquid velint, Gœrenzius et Wagnerus, laudentque et Perizonium ad Sanct. Minerv. II, 12, 3, et Ciceronem ipsum de Orat. I, 54, 232, pro tutando hoc lectionis monstro; ego solœcismum non ferendum, et voces *inter eos* ex linea præcedente male repetitas esse a librariis existimo. Quare ejiciendæ potius, quam cum Davisio corrigendæ videntur. Vulgatam ita defendit Hülsem. ut dicat, his libris a Cicerone ultimam manum non fuisse admotam. Quasi vero Cicero, pueri instar, in iis, quæ subito funderet, pronominum rationem distinguere non potuerit! Idem etiam conjecit *inter ipsos*, ut Wagnerus *inter se*. Qualia si scripsisset Cic. non mutavissent librarii lectionem. Ma.

18. *Civitatis ejusdem habendi.* Hæc Stoica sunt, ut ex quarto lib. de Fin. cap. 3, intelligitur, ubi scribitur de Stoicis: « At quanta conantur? Mundum hunc omnem oppidum esse nostrum. Incendit igitur eos qui audiunt. Vides quantam rem agas? Ut Circeis qui habitet, hunc omnem mundum suum municipium esse putet ». Id vero multo clarius et illustrius de Nat. D. lib. II, cap. 31, Stoicus Balbus disserit his verbis: « Atque necesse est quum dii sunt, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, interseque quasi civili conciliatione et societate conjunctos, unum mundum, ut communem rempubl. atque urbem aliquam regentes ». Rursum cap. 62: « Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus, aut urbs utrorumque ». Numquamne igitur isti expergiscentur qui hæc somniant esse Platonica? Turn. — Ex Stoicorum decreto, ait Wytt. totum hunc mundum esse civitatem deorum et hominum, cujus sit princeps summus ille omnium rerum creator, Augustinus sibi et nomen et propositum sumpsit illius operis, quod est *de Civitate Dei*. Jam cf. Cic. de Rep. lib. I, cap. 13, pag. 37, edit. Tub. ubi est: « mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam di nobis communem secum dederunt ». Ma.

19. *Imperiis et potestatibus*. Deo summo tamquam magistratui, ejusque rationi, et numini, nam ejus imperio et potestati, ut magistratui, obediunt. Imperia sunt, inquit Festus, quum quis præest exercitui: potestates, quum quis negotio a populo præficitur. Ulpiano potestas est merum imperium. Mitti etiam cum imperio et potestate in provincias aliqui dicebantur. Imperia et potestates sunt magistratus, quos penes ditio est summæ reipubl. Hic præpotens deus intelligitur et

etiam magis[20]. Parent autem huic cælesti descriptioni[21], mentique divinæ, et præpotenti deo : ut jam universus hic mundus, una civitas[22] communis deorum atque hominum existimanda; et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus[23] familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius, tantoque præ-

ejus summa ratio. Qua de re lib. II agemus. Turn.—Jo. Canneg. in Obss. miscell. c. 6, p. 397 sq. « Mixtum hoc imperium alio nomine *potestas* appellatur. Dico paucis : imperium est magistratuum majorum, potestas minorum. Imperium Romæ habebant consules, dictatores, prætores, interreges. Qui vero magistratus iis inferiores erant, potestatem habebant, ut ædiles curules, ædiles plebei, tribuni plebis, quæstores. — Atque hæc est causa, cur *imperium* et *potestatem* complures distinguant hoc modo, ut differentiam, quam dixi facile intelligas ». Tum laudat Cicer. Philipp. II, cap. 21, et nostrum locum itemque de Legg. II, 12, adjicitque : « In quibus tamen locis *imperium* et *potestas* illos designat, ut sæpe alias, qui imperium et potestatem habent, etc. » Cr.

20. *Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent ii, multo etiam magis. Parent autem huic cælesti descriptioni.* Vulgo, « si vero iisdem imperiis et potestatibus parent : multo etiam magis parent huic cælesti descriptioni ». Ac ita dederunt Victorius et Lambinus, licet hæc lectio commodum sensum non pariat. Nos vero ducta Paris. Reg. et Ven. 1471, hunc locum restituimus. Sic autem habent ii libri, « Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent *ei* (Ven. *et*) multo etiam magis. Parent autem ut huic cælesti... Deo jam universus, etc. » *Ut* scilicet loco non suo ponitur. Dav.—*Si vero iisdem imperiis*, etc. Quod ad sensum cum Davisio facimus, neque vero ejus voculam *ii* sine libris admittendam duximus, neque quam Gœr. in edit. min. ante *multo* addidit *id*. Illud *multo etiam magis* respondet græco καὶ πολύ γε μᾶλλον; intellige : « cives ejusdem civitatis sunt ». Mr.

21. *Descriptioni*. Summæ et ultimæ legi ejus, id est, rationi et numini illius dei cui reliqui dii et homines parent. Est autem hic *descriptio*, ut vulgo loquimur, ordinatio et constitutio. T.

22. *Una civitas*. Post *civitas* addidimus *sit*, quod vulgo abest, cum Gœr. et Sch. eamque vocem desiderabat etiam Wytt. In iis editionibus, qui eam habent, in fine periodi additur; v. c. in edd. Paris. Comm. Lamb. Wagn. In ed. Asc. 1 legitur eodem loco *est*, et recte quidem, quum pro *ut* habeat *unde*. Fallitur igitur Gœr. credens in omnibus hucusque editionibus vocem *sit* fuisse desideratam, quod etiam credebat Wytt. Mr.

23. *Agnationibus familiarum*. Serie generis per personas virilis sexus : nam mulieres, etsi in agnatis sunt, non distinguunt familias, sed viri. Sic fit ut quidam patricii sint, quidam plebeii. Turn. — De agnatis adde Collat. Legg. Mos. et Romm. tit. XVI, § 3, 4, ibiq. Jo. Cannegieter. et Gaii Instit. lib. I, § 156, ibiq. interprr. Cr.

clarius, ut homines deorum agnatione[24] et gente teneantur.

24 VIII. Nam quum de natura omni quæritur, disputari solet (et nimirum ita sunt, ut disputantur[1]), perpetuis cursibus, conversionibus[2] cælestibus exsti-

24. *Deorum agnatione.* Qui ut reliqui cælites, a summo deo generati sunt, eumque communem parentem habent, ut deorum fratres et consanguinei dici queant. Qui autem agnati sunt, etiam ejusdem sunt gentis. Agnatos Cicero in Timæo quum dixit, fratres intellexit. Nam quod Plato scripsit, Ζεὺς, Ἥρα τε καὶ πάντες ὅσους ἴσμεν πάντας ἀδελφοὺς λεγομένους αὐτῶν· ἔτι τε τοὺς τούτων ἄλλους ἐκγόνους, vertit, « Deinceps Jovem atque Junonem, reliquosque quos fratres inter se et agnatos usurpari atque appellari videmus, et eorum, ut veteri verbo utar, prosapiam ». Nam *fratres et agnatos* pro eisdem posuit, ut *usurpari* et *appellari* pro eodem. Pomponius Mela agnatos appellavit nepotes et pronepotes, neptes et proneptes. Ejus hæc verba sunt : « Tamen quia singulis aliquot simul conjuges et plures ob id liberi agnatique sunt; nusquam pauci ». Tria fuerunt antiquis cognationis genera, ut ait Budæus, agnatio, gens, stirps : ac stirps quidem familia erat; sic lib. II, cap. 1, dicet se natum *stirpe antiquissima.* Gens multas familias continebat, ac, ut quidam volunt, inter nobiles erat qui capitis nullam erant diminutionem passi. Quos adjuvat Livius, qui patricios solos gentem dicit habere. Agnatio in virilis stirpis cognatione posita erat, ut dicunt : ea tamen etiam feminæ continebantur. Proinde quum duæ Claudiorum familiæ essent : una patricia Pulchrorum, altera plebeia Marcellorum, ut Tranquillus in Tiber. cap. 4, scribit, agereturque ut de Orat. lib. I, cap. 30, relatum est, de hæreditate Liberti inter eos, Marcelli bona ab Liberti filio ad se stirpe (nullam enim gentis jus habebant plebeii) : Claudii patricii ejusdem hominis hæreditatem ad se gente rediisse dicebant. Gentiles autem deorum immortalium homines esse sic Cicero in Timæo scribit, c. 11 : « In quibus qui tales creantur, ut deorum immortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur, teneantque omnium animantium principatum » : quod tamen Plato dixit καθ' ὅσον μὲν αὐτῶν εἶναι πρεσήκει ἀθανάτοις ὁμώνυμον, ad animum immortalem id referens. Epictetus apud Arrianum dicit nos esse συγγενεῖς θεῷ, id est, deo cognatos. Turn.

VIII. 1. *Quum de natura omni quæritur disputari . . . ista, sic disputantur.* Ita legendum ex veteribus libris. Turn.

2. *Conversionibus cælestibus.* Hujus rei sic meminit Lactantius, lib. II, cap. 11 : « Aiunt certis conversionibus, et astrorum motibus, maturitatem quamdam exstitisse animalium serendorum : itaque terram novam semen genitale retinentem folliculos quosdam ex se in uterorum similitudinem protulisse : de quibus Lucretius, V, 806 : « Crescebant uteri in terram radicibus apti » : eosque quum maturassent, natura cogente, ruptos animalia tenera profudisse : deinde terram ipsam humore quodam, qui esset lacti similis, exuberasse, eoque alimento

tisse quamdam maturitatem serendi generis humani: quod sparsum in terras[3] atque satum, divino[4] auctum sit animorum munere. Quumque alia, quibus cohærent[5] homines, e mortali genere sumpserint, quæ

animantes esse nutritos». Hujus etiam rei mentio est apud Diodorum et Eusebium de Præparatione Evangelica. Plato autem in Timæo, a minoribus diis fabricata corpora; animos vero a summo deo satos, scribit. Igitur ita se res habet, quum de rerum natura disseritur ab iis philosophis, qui censent mundum ortum habuisse, ut a Stoicis, qui exustiones et eluviones longinquis temporibus evenire censent, de hominum ortu sic ut Cicero ait disputatur. «Zeno autem Cittieus, ut Censorinus, cap. 4, ait, Stoicæ sectæ conditor, principium humano generi ex novo mundo constitutum putavit; primosque homines ex solo adminiculo divini ignis, id est, dei providentia genitos». Nam Stoicis ignis Jupiter est. «Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem», ex Ennio Cicero affert, ut ignem esse doceat. Longis autem temporum intervallis censent exustiones evenire, ac tum solum Jovem esse, omni rerum natura deleta, etiam aliis diis, ut Plutarchus scribit in libro de Orac. defectu. Hujus rei sic Seneca meminit, epist. IX: «Qualis est Jovis quum resoluto mundo et diis in unum confusis, paullisper cessante natura, acquiescit sibi cogitationibus suis traditus». Ergo post illam exustionem redintegrato et instaurato mundo, tandem maturitas quædam exsistet serendi humani generis. Satum humani generis ad Stoicorum rationem respiciens sic attingit lib. I de Nat. Deorum, cap. 32: «Semina deorum decidisse de cælo putamus in terras, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis. Deorum cognationem agnoscerem non invitus». Quiddam etiam simile in libro de Senectute perstringit his verbis, cap. 21: «Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur». Stoici quoque animum nostrum etiam quoddam dei ἀπόσπασμα, id est, delibationem esse dicebant, quæ sententia etiam tribuitur Pythagoricis, ut in lib. de Senectute his verbis, «Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas pæne nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus». Cicero de Div. lib. II, cap. 11: «Naturale quod animus arriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos, aut acceptos, aut libatos haberemus». TURN.

3. *Sparsum in terras*. Significare videtur cæli satu corpora generata, «deciduo inde rerum omnium semine», ut a Plinio scribitur, Hist. Nat. lib. II, § 3. Pro *atque satum* libri scripti *atque factum* habent. TURN.

4. *Divino auctum*. Animum corpori mortali ingeneratum a deo esse. Sic «auctum a filiolo» scribit, sibi natum filium significans, Epist. ad Atticum, I, 2. Et «cautes nullis sensibus auctas» Catullus dicit, surda saxa et sensibus orbata. Simile est illud ejusdem, Carm. 68: «Teque bona Jupiter auctet ope». TURN.

5. *Quumque alia, quibus cohærent homines, e mortali*. Sequutus sum editionem Turnebi, ut etiam fecit Aldus Nepos et Lambinus, qui ipsam alioquin semper arripit. Vulgata, «nam

fragilia essent et caduca; animum tamen esse ingeneratum a deo : ex quo vere vel agnatio nobis cum cælestibus, vel genus[6], vel stirps[7] appellari potest. Itaque ex tot[8] generibus nullum est animal, præter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei; ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta[9],

quod aliquibus coh. etc. sumserunt... animum esse ingeneratum ». Victorius et Sturm. exhibent, « quamquam alia quibus cohær. etc. » ut vulgata. Pal. quart. accedit scripturæ communi. At quart. a manu prima solum agnoscit : « quamquam alia quibus cohærent homines e mortali genere et deo : ex quo, etc. » Grut. — *Quumque alia, quibus cohærerent.* Ita ex libris nostris MSS Cr. et W. cum Gœr. scripsimus, quia imperfectum contextui magis convenit. Volebat idem dare Schützius, ut ex nota videmus; sed sæpissime in ejus editione leges in notis : ita correxi, neque tamen locum correctum reperies. Dav.

6. *Vel genus, vel stirps appellari potest.* Nobis quoque servanda visa est vox *genus*, quum *gens* nonnisi in edd. Comm. et Par. nescio unde, comparet. Est sine dubio correctoris, qui *genus* eodem sensu dici non crederet. Pro *stirps* est *stirpis* in Copp. Victt. b. Ma. — Est h. l. dictionis genus exquisitum : « nobis appellari potest agnatio » pro : est aliquid in nobis, quod vocari possit agnatio cum diis. Igitur Davisius perperam corrigere tentavit ita, ut pro *appellari* legatur *adrogari*. Conf. Wopkens. Lectt. Tull. p. 91. W.—De simili usu verbi καλεῖν vide Wyttenb. ad Platon. Phædon. p. 285, et ad Plutarch. lib. II, p. 901. Cr. — *Stirpis* pro stirps est in cod. H. Ad constructionem « nullum est... quod habeat » vide Gœrenz. ad de Fin. I, 20, p. 99, in primis autem ad Acadd. II, 22, 70; Heindorf. ad Cicer. de Nat. Deor. II, 32, p. 195; Bentl. ad Hor. Sat. II, 11. Ma.

7. *Vel stirps.* Si tamquam una deorum et hominum familia sit ab uno auctore generis summo deo prosemínata. Jus arctius est agnationis quam vel gentis, vel stirpis. Gens multas familias complectitur : stirps familia est : stirps propinquior est quam gens, quo etiam modo Pulchrorum et Marcellorum fortasse verius explicari controversia potest. T. — Cf. p. 494, n. 24.

8. *Itaque ex tot.* Sic et lib. I de Divin. [de Nat. Deor. cap. 16, de Epicuro] : « Solus enim vidit primum esse deos : quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quæ est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam deorum, quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est, anteceptam animo rei quamdam informationem : sine qua nec intelligi quidquam, nec sciri possit ». Veteres autem philosophi simile simili cognosci censuerunt, ut quum deum cognoscamus, illius naturæ dissimiles non simus. Sic, ut nonnulli censent, ex dividua et individua natura Plato animum temperat, ut omnia cognoscat. Turn.

9. *Nulla gens est neque tam mansueta.* Dedimus cum Dav. Gœrenz. et Schütz. lectionem Lactantii, loco a Davisio laudato, neque vero ideo, quia duo ejusdem fere significationis vocabula verbo *neque* conjungi, vel

neque tam fera, quæ non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi [10] recordetur, ac noscat. Jam vero virtus eadem [11] in homine, ac Deo est, neque ullo alio ingenio [12]

potius sejungi, non posse putemus, vel quia plane idem significare existimemus *immansuetus* et *ferus*, quæ sunt rationes Gœrenzii; opponuntur enim admodum similia illo vocabulo, v. c. Parad. I, 1: « nec expletur umquam, nec satiatur »; Offic. III, 8, « nec tetrius, nec fœdius »; de Univ. 3, « neque redargui, neque convinci »; quos locos laudavit Ochsnerus in nova Eclogarum Ciceronis, ab Oliveto quondam editarum, editione, pag. 18, ad defendendam nostro loco vulgatam; aliquid etiam gradationis esse inter *immansuetus* et *ferus* cum eodem et Wagnero contra Gœrenzium contendimus. Sed illud potissimum nos movet, quod non tantum *neque* repetitur, ut in illis locis, sed etiam particula *tam*; unde patet, Ciceronem re vera hæc duo vocabula sibi invicem graviter, neque vero tantum gradatione quadam levi, opponere voluisse. Accedit, quod illud *in* facile ex litera præcedentis vocabuli *tam* oriri potuit, et quod ipse Cicero simili plane oppositione de Divin. I, 1, 2, usus est: « Gentem... nullam video, neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quæ, etc. » quem locum commode laudavit Gœrenz. Hülsem. lectionem *immansueta* veram esse existimabat cujus glossam *fera* Epitomator quem somniat, de suo addiderit. Ad rem adde Platonem de Legg. X, 3, pag. 886, A, Steph. unde sua hauserunt Dio et Sextus Empiricus, quorum locos excitavit Davis. Conf. Ernesti Init. doctr. solid. p. 238 sqq. quem librum, hodie a nostratibus fere neglectum, apud exteros merito magni æstimari vidimus. In cod. M. legitur in seqq. « quæ non etiam aliquam de ipis si ign. » Mr.

10. *Ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur, ac noscat.* Offendit admodum τὸ *quasi*, neque quidquam extricant commentaria interpretum. *Quantus* constat et *quasi* vocabula una *q* litera fuisse scripta: emendo itaque: « qui unde ortus sit, quantus sit, recordetur, ac noscat, quantus sit Deus, unde originem traxit ». Ca.

11. *Virtus eadem.* Platonici hic Stoicos reprehendunt: multo enim omnia ista esse dicunt in Deo absolutiora, ut speciei discrimen sit, in animi natura, in virtute aliisque omnibus; hæc enim in hominibus degenerare multoque summissiora esse censent: Stoici plane eadem. Turn.

12. *Ingenio.* Natura ulla, ulla alia animante. Turn. — *Neque alio ullo ingenio præterea.* Legendum monuimus ad Epit. Lactantianæ cap. 48, « neque ullo alio in genere præterea »; nec sententiam mutamus. Eodem modo Græci φῦλον adhibent. Vide Xenophontem, Memor. lib. I, cap. 4, 13. Dav. — *Neque alio ullo ingenio.* Pro *ullo alio* scripsimus cum Gœrenz. ex Ciceronis more *alio ullo*, quod est in codd. W. H. et M. itemque in edd. Paris. et Commel. Idem volebat etiam Rathius. Davisii conjecturæ *in genere* pro *ingenio* calculum suum adjecit

præterea. Est autem virtus[13] nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum Deo similitudo. Quod quum ita sit, quæ tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum[14] commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quæ gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur; nec solum ea, quæ frugibus atque baccis terræ fœtu[15] profunduntur, sed etiam pecudes:

Engelbr. l. c. p. 33, in quo nos quoque adsentientes habet, ita tamen, ut corrigere non audeam, verens, ne ipsum Ciceronem corrigam. Quæ vero Goerenz. ad defendendam vulgatam scriptionem affert, *ingenium* dici de propria cujusque rei natura, v. c. « ingenium soli, loci, herbarum »; in eo non animadvertit, vocem illam hoc sensu non sine genitivo, vel addito, vel intellecto, poni solere, ut significet idem fere quod *natura*. Hülsem. et *ingenio*, et *in genere* in glossis ponit, scribique vult « neque in ullo alio præterea ». Abjicere certe debuit distinctionem minorem. Davisii rationem commendat etiam repetitum *in*. Ca.

13. *Est autem virtus*. Hæc virtutis definitio Stoicorum est: aiunt enim igniculos nobis quosdam virtutum natura insitos esse, qui quum adulti sunt, perfectam virtutem efficiunt: haud ergo temere virtutem « perfectam in se naturam » appellat, quum et ipsa, et summum quoque bonum ab illis primigeniis seminibus proficiscantur. In diis statim perfecta natura est, in hominibus non item, sed tandem confirmatur et perficitur. Proinde II de Nat. Deor. dicitur a Stoico Balbo, « Nec vero hominis natura perfecta est, et efficitur tamen in ea virtus ». Perfectio autem naturæ hic est rationis absolutio. Turn.

14. *Itaque ad hominum*. Propter illam cognationem et gentilitatem hominibus potissimum natura, id est, deus, consultum esse voluit, illisque omnia largita est. Ita ex tanta rerum ubertate hominibus consulto donata, argumentum cognationis sumitur. Tractatur hic de providentia locus lib. II de Nat. Deor. in quo ita scribitur, cap. 62: « Principio ipse mundus deorum hominumque causa factus est, quæque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt ». Itaque, lib. I, cap. 9, Epicureus in Stoicum sic loquitur: « An hæc, fere ut dicitis, hominum causa constituta sunt? » Sed et lib. I de Offic. cap. 7, idem Cicero dicit, et Stoicis hæc adscribit, hujusque de justitia disputationis capita sic perstringit: « Atque ut placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creari: homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent ». Hæc si Stoica non sunt, cur Stoicis adjudicat, a Platone abjudicat quem non appellat? In Timæo apud Platonem, hominis causa non procreantur omnia. Turn.

15. *Terræ fœtu*. Balbus Stoicus, lib. II de Nat. Deor. cap. 62: « Terra vero fœta frugibus, et vario leguminum genere, quæ cum maxima largitate fundit, ea ferarumne an homi-

quod perspicuum sit[16], partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. Artes vero innumerabiles repertæ sunt, do- 26
cente natura[17]: quam imitata ratio, res ad vitam necessarias solerter consequuta est.

IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites, attribuit, ac nuntios[1]; et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias[2]

num causa gignere videtur?» De pecudum genere, equis utimur, fruimur quibusdam, ut lac et lanam suppeditantibus, quibusdam etiam vescimur. Cicero, Tuscul. lib. I, cap. 28: «Tum multitudinem pecudum, partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda». Et lib. II de Natura Deorum, cap. 63: «Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur?» Turn.

16. *Quod perspicuum sit.* Hæc mihi non magis, quam Ernestio probantur, qui non tantum pro *quod* voluit *quo*, ut Gœrenz. ait, sed etiam *fit* pro *sit*. Ita certe nemo offenderet. Ego quidem neque cum Wagn. *quod* pro *ita ut*, neque cum Gœrenz. pro *ita ut hoc dictum* existimo, cujus quidem usus exempla exstare dixit, neque tamen vel unum protulit. Wagn. autem, qui ex Corn. Nep. Att. 18, adfert: «quod vix credendum sit», in ea re rationem grammaticam parum perspexit. Est enim ibi pronomen relativum, non ad unum quoddam vocabulum, sed ad totam enuntiationem pertinens, et accusativus græcus s. absolutus pro *qua in re*. Sed quum in cod. Cr. pro *quod* reperissem *quidem*, et cogitarem, nulla vocabula facilius inter se permutari sæpiusque, quam *sit* et *fit*, conjeci: «quo quidem perspicuum fit». Rath. pro *quod* conjecit *quum*. Ad rem, sed in contrariam partem, cf. Cic. de Rep. III, 11, p. 237 sq. Mr.

17. *Docente natura.* Natura enim exordia quædam artium nobis ostendit, ut ædificationis in hirundinibus, texendorum retium in araneis. Igitur solers ejus imitatrix ratio res sine quibus salvi et incolumes esse non possumus consequuta est. Sed potius censeo insita esse artium semina dono naturæ, quæ rationis imitatione et rerum comparatione tandem artes pariant. Cicero, lib. II de Nat. Deor. cap. 59: «Quanta vero illa sunt, quæ vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo, ea quæ extra sunt, percipimus atque comprehendimus? Ex quibus collatis inter se et comparatis, artes quoque efficimus, partim ad usum vitæ, partim ad oblectationem necessarias». Turn.

IX. 1. *Ac nuntios.* Cicero, de Nat. Deor. lib. II, cap. 56: «Sensus autem interpretes ac nuntii rerum, in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti, et collocati sunt, etc.» Satellites autem dicit tamquam ministros quosdam et apparitores. [Ad hanc rem conf. *Baguet* de Chrysippo, p. 62 sqq. Mr.]

2. *Nec satis intelligentias.* Intelligentias hic vocat notiones mente per-

enodavit[3], quasi fundamenta quædam scientiæ; figu-

ceptas ex Stoicorum sententia, id est, conformationes insignitas in animo et impressas. Cicero in Topic. cap. 7, « notionem quoque Stoicos sequens appellat, quam Græci, ut ait, ἔννοιαν et πρόληψιν dicunt : eamque ait esse insitam et ante perceptam cujusque formæ cognitionem, enodationis indigentem ». Id enim est quod hic ait, « non satis enodatas esse primas intelligentias » : enodationis enim indigent. Magis enim enucleandæ sunt definitionibus, præceptis, usu vitæ ac cognitione philosophiæ. Itaque huc illud ex lib. III Offic. cap. 20, pertinet : « Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas quæ sit in ea specie forma et notio viri boni ». Rursum cap. 19 : « Si quis voluerit animi sui complicatam rationem evolvere ». Ergo illud in Top. cap. 2, hinc explicandum est, non satis intellectum, « Definitio adhibetur, quæ quasi involutum evolvit id de quo quæritur ». Nam ad complicatas et involutas illas notiones referendum est. Stoici autem communes intelligentias et insitas præceptiones, principia philosophiæ esse putaverunt : eas vocarunt κοινὰς ἐννοίας καὶ ἐμφύτους προλήψεις. Exstat Plutarchi liber περὶ κοινῶν ἐννοιῶν, in quo contra Stoicos disserit, quod quum communes intelligentias principia philosophiæ profiteantur esse, eorum tamen philosophia communibus notionibus maxime repugnare refragarique videatur. Falso autem quidam affirmant πρόληψιν apud Platonem inveniri, cujus vocabuli primus auctor Epicurus fuit. Recordatio autem illa Platonis in Phædone et Menone nihil ad hunc locum pertinet, præsertim quum nihil de animorum migratione in corpora hic disputatum sit. Turn.

3. *Rerum plurimarum et obscurarum necessarias int. enodavit.* Hæc est emendatio Wyttenbachii, quam in tanta librorum et scriptorum, et editorum discordia, ut simplicissimam, amplexi sumus. In codd. Cr. et W. est : « rerum plurimarum obscura nec satis intelligenda » ; in Copp. Victt. b. et cod. H. « r. pl. obscuras nec satis intelligendas » ; in cod. M. « rer. plur. obscurarum necessitas ». Ed. Asc. 1, « rerum plurim. obscurarum necessarias intelligentias », uti volebat Dav. et dedit Ern. Edd. Ald. Asc. 2, Car. Steph. Crat. Herw. Gothofr. Brut. et Sturm. habent : « r. plur. obscuras et necessarias intelligentias », ut dedit Davis. voluitque, ut videtur, Wagn. quamquam in contextu Ernestinam lectionem servavit. Edd. Paris. et Comm. habent « r. plur. obscuras nec satis intelligentias ». Schefferus locum pro desperato habet, quamquam se aliquando conjecisse dicat *nec status.* Pearcius, quocum consentit Rathius, correxit apud Olivetum, eumque sequutus est Allemannus : « et rerum plurimarum obscuras nec satis enodatas intelligentias, quasi fundamenta quædam scientiæ ». Goerenz. dedit : « et rerum plurimarum obscuras necessarias intelligentias » ; in qua lectione vix Cicero manum suam agnosceret, neque, credo, Goer. disputatione sua et exemplis omissæ particulæ *et* probavit, « obscuras necessarias intelligentias » latine dici posse. Idem (ex conjectura videlicet) in ed. sua minore scripsit : « et r. plur. obscuras, nec satis [claras] intelligentias », ubi Wyttenb. margini adpinxit, *necessariasque :* Schützius vocem *necessarias* temere irrepsisse arbitratur ex versu illo superiore : « res ad vitam necessarias », deditque igitur : « et rerum pl. obscuras intelligentias » ; conferens de

ramque corporis habilem, et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abjecisset[4] ad pastum, solum hominem erexit[5], ad cælique, quasi cognationis domiciliique pristini, conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. Nam et oculi nimis[6] ar- 27

Legg. I, 22, 59: « principio homines rerum omnium quasi adumbratas quasdam intelligentias animo ac mente conceperunt ». Haud incommode. Novissime attigit locum Beierus ad Cic. de Off. lib. III, cap. 16, 76, p. 325, qui ita: « Natura rerum plurimarum obscuras [*necessarias*. In al. libris est *nec satis*, ut ex 22, 59, *illustratas* addi posse videatur] *intelligentias* ». Et habet hæc ratio, quo se commendet. In tanta scriptionis diversitate liceat etiam meam qualemcumque conjecturam addere, cui nec plus, nec minus, quam par est, tribuo: « et rerum plurimarum obscura, nec affatim intelligenda, enodavit quasi fundamenta, etc. » Scripsi autem *enodavit* cum Gœrenz. et aliis, quum jamdudum mihi suspectum fuisset illud ἅπαξ λεγόμενον *enudavit*, quod nunc jam Nizolio displicuisse video. Quod ad sensum a Davisio et Turnebo locus satis videtur explicatus. In primo Turnebi commentario, editioni Parisiensi 1558 adjecto, plane eamdem vides lectionem quam ex Wytt. scholis recepimus. Ita enim ille: « Legendum est, « rerum plurimarum et obscurarum necessarias intelligentias enodavit ». Intelligentias vocat notiones cujusque rei animo præsumptas et conformationes insignitas et impressas. Cicero in Topicis notionem quoque appellat, quam Græci, ut ait, ἔννοιαν et πρόληψιν [ad illam πρόληψιν conf. præsertim Cic. de Nat. Deor. lib. I, cap. 16, pag. 73, ibique Davis. et Cr. annott.] dicunt: eamque ait esse insitam et ante præceptam cujusque formæ cognitionem, enodationis indigentem. Græci etiam ἐπιβολὴν dicunt. Hoc porro totum Platonicum est. *Enodavit* autem veteres codices habent ». Ms.

4. *Abjecisset ad pastum*. I. e. sic neglexisset, ut, capite in terram demisso ac prono, ad pastum modo natæ esse videantur. G.

5. *Solum hominem erexit*. Balbus, lib. II de Nat. Deor. de hominibus ita loquitur, cap. 56: « Qui primum eos humo excitatos, celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem cælum intuentes capere possent ». Sic Anaxagoras quum ab eo quæreretur, « cujus rei causa natus esset », respondit, « solis ac cæli videndi », quod irridet Lactantius, lib. III, cap. 9, 4. Summa in homine his quæ in mundo summa sunt respondent, in stirpibus summa respondent imis, pecora tamquam interjecta sunt, non satis erecta. Galenus autem non satis pie ex pisce οὐρανοσκόπῳ hæc irridet. Turn. — Sic ipse canit Ovidius in prim. lib. Metamorph. « Pronaque quum spectent animalia cetera terram, Os homini sublime dedit cælumque tueri Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus ».

6. *Nam et oculi nimis arguti*. Nihil muto in omnium librorum consensu; sed fateor hanc lectionem mihi satis suspectam esse. Wyttenb. quidem in scholis ita: *nimis* h. l. idem est, quod

guti[7], quemadmodum animo affecti simus[8], loquuntur; et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, præter hominem, potest, indicat mores: cujus vim Græci norunt, nomen omnino non[9] habent.

vehementer. Valde argutum est id, quod arguit, i. e. ostendit, significat. Igitur hi sunt oculi valde significantes et aliquam voluntatem aut inclinationem animi exprimentes. Conf. Cic. de Orat. III, 59. Sed vereor, ut *nimis*, in hoc sermone tenui et sedato, poni possit pro *vehementer* et nostro *nur allzu sehr*. Toupius conjecit (Emend. in Suid. et Hesych. tom. IV, pag. 5) *limis arguti*, quod ne latinum quidem est. Schützius (Gœr. enim nihil monet) conjecit *indices arguti*, quod ad sensum bene; neque vero facile aliquis dixerit, quo modo ex hac scriptione ea oriri potuerit, quæ omnes libros occupat. Ego primum conjeceram: «nam et oculi, mimi sicuti»; sed desiderabam loca Veterum, quibus vox *sicuti* secundo loco poneretur; neque enim satisfaciebat, quod est de Inv. II, 3, 8, *diversis sicuti familiis*. Excogitabam deinde hanc lectionem: «nam et oculi, mimi instar arguti», collato eodem, quem contulit Wytt. loco. Denique, quum rursus ad hunc locum accederem, in mentem venit legere: «nam et oculi nimirum arguti»; et nunc, quum parvæ editionis Gœr. exemplum, quod fuit Wyttenbachii, manibus tero, video plane ita virum summum aliquando conjecisse, nam ad vocem *nimis* in margine adscriptum reperio *nimirum*. Mr.

7. *Oculi arguti.* Nimis mobiles et agiles, ut digiti arguti. Totus autem iste locus egregie lib. I Commentar. Xenophont. tractatur, et lib. II de Nat. Deor. Turn.

8. *Affecti simus.* Plerique commentat. *sumus* pro *simus* adducunt. Ad hæc verba ita Goerenz. *affecti sumus* ex libris scriptis omnibus, et nostris, et Davisianis, et forte etiam reliquis, sententiæ loci convenienter, pro *simus*, edidimus, ut dudum Davis. fecerat; Ernest. vulgatam reduxit. Nam de re certa sermo est, hoc quidem sensu: produnt oculi, vel invitis nobis, quo vere affectu teneamur. *Sumus* autem et *simus* ubique fere communi nota *S* in scriptis indicantur. Totius autem loci sententiam brevissimis auctor expressit, Orat. III, 59, 221: *Imago animi vultus est, indices oculi.* Qui locus etiam in reliquis conferri meretur.

9. *Nomen omnino non habent.* Græcum quidem πρόσωπον *vultum* reddunt Latini. Vide Servium ad Æneid. XII, 666, et Gatakerum ad Antonini lib. I, § 8. Græcis tamen Cicero nomen esse negat, quo *vultus* exprimatur; quod πρόσωπον faciem proprie denotat, nec in se continet ullum voluntatis indicium. «At vultus et facies hoc distant. Vultus est voluntas, quæ pro motu animi in facie ostenditur: facies ipsa oris species»; ut ait Nonius, cap. 5. Isidorus, Orig. lib. XI, cap. 1: «Vultus dictus, eo quod per eum voluntas ostenditur animi: secundum voluntatem enim in varios motus mutatur. Unde et differunt sibi utraque: nam facies simpliciter accipitur de uniuscujusque naturali aspectu; vultus autem animorum qualitates significat». Vide et Donatum ad Terentii Andr. act. I, scen. 1, 92, 93. Non tamen inficias eo, quin τὸ ἦθος

Omitto opportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem[10] vocis, orationis vim, quæ conciliatrix[11] est humanæ maxime societatis. Neque enim omnia sunt hujus disputationis, ac temporis; et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio.

Nunc quoniam hominem, quod principium[12] reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus, perspicuum sit illud[13] (ne omnia disserantur), ipsam per se naturam longius progredi : quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera[14] cognovit, confirmat ipsa per se rationem, et perficit.

in hoc sensu dixerint Græci. Adi sis Is. Casaubonum ad Theophrasti Char. VIII, p. 76. Dav.

10. *Moderationem vocis*. Quam nostro arbitratu regimus et moderamur et flectimus. Eam enim varie vel intendimus, vel remittimus, eaque vocis est moderatio. Sic Cicero de oculis in Oratore, cap. 18 : « Tum oculorum est magna moderatio : nam ut imago ipsius animi vultus, sic indices oculi ». Turn.

11. *Conciliatrix*. Ex oratione quoque Aristoteles argumentatur homines, ad cœtus et societates colendas esse natos. Balbus, lib. II de Nat. Deor. cap. 59, de oratione dicit : « Hæc nos juris, legum, urbium societate devinxit : hæc a vita immani et fera segregavit ». Ad hunc locum non pertinet quod nonnulli afferunt « flexanimam esse, et omnium reginam rerum orationem », nam hic in genere de sermone et oratione agitur, qua inter nos colloquimur, non de eloquentia. Turn.

12. *Quod principium*. Quod enim præclara quadam conditione generatus a Deo sit, quod mentis celeritate auctus, quod nuntiis et interpretibus sensibus donatus, quod tanta corporis habilitate præditus et ad cæli conspectum excitatus, ex eo ortu hominis et ornatu tamquam principio reliqua duci voluit. Hoc enim est primum caput et principium hujus disputationis : alia, ut ad justitiam, verbi causa, colendam nos esse natos, sequuntur. Illa enim societas rationis et communio cum diis immortalibus fons est et origo hujus de lege disputationis. Inepti sunt qui *principium* ad *hominem* referunt, et principium finem interpretantur, et *reliquas res* accipiunt ea quæ sunt hominis causa creata, quum *principium* ad *generavit* et *ornavit* referendum sit hoc modo : « Nunc quoniam hominem generavit et ornavit Deus, quod principium reliquarum rerum esse voluit »; id est, reliquarum rerum quas in sequenti oratione complectar. Turn.

13. *Perspicuum sit illud*. Pro perspicuo notoque ponatur, quod alio loco disseretur. Turn.

14. *Genera cognovit*. Species et formas rerum cognovit ex præcepta no-

28 X. Att. Dii immortales, quam tu longe juris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quæ exspectabam a te de jure civili, sed facile patiar te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim hæc majora, quæ aliorum causa fortasse complecteris [1], quam ipsa illa, quorum hæc causa præparantur [2].

Marc. Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur; sed omnium, quæ in hominum doctorum [3] disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos, neque opinione [4], sed natura constitutum esse

tione, quam imbecillam confirmat et inchoatam absolvit : quæ quidem est confirmatio et perfectio rationis in homine atque naturæ in homine. Deus enim hominibus rationem donavit, quæ inchoata est, postea confirmatur et perficitur. *Inchoatam intelligentiam* in Partitionibus, cap. 36, vocat *inchoatam præceptionem*. « Et uter, inquit, ad communem verbi vim, et ad eam præceptionem quam inchoatam habebunt in animis ii qui audient, magis et propius accesserit, is vincat necesse est ». Turn. — *Per se rationem, et perficit*. Sensus totius loci hic est : Ex iis, quæ exposuimus, hoc jam facile pateat (ne in singulis quibusque moremur), quum deus hominem inde, quod aliquem esse vellet, qui rerum creatarum principatum gereret, tantis naturæ dotibus exornarit : naturam (hominis) ipsam suis se viribus magis magisque excolere valere; quippe quæ etiam suapte vi (*nullo docente*) iis notionibus communibus (*genera* dixit ex græco εἴδη) quæ initio sola abstrahendi vi sibi comparaverat (vide nos supra ad cap. 8, 26), fundamenti loco positis (*profecta ab*), magis magisque ex sese ipsa rationis perspicientiam augeat, et ad perfectionem, quæ in hominem cadit, perducat. Atque ita demum eam accurate cernere, quid in rebus ubique verum insit, quid bonum, quid denique justum. Vide nos ad c. 6, 18. Ceterum Dresd. 1, Gud. 1, et Cassel. cum aliis « confirmavit . . . perfecit ». Sed natum h. est ex præced. *cognovit*. Reliqui mei, iique potiores, vulgatam tuentur. G.

X. 1. *Complecteris*. *Complecti* h. l. idem est, quod mox dicitur *breviter attingere*. Mr.

2. *Præparantur*. Pro *præparantur* cod. M. habet *properantur*. Mr.

3. *Hominum doctorum*. Philosophorum, ut supra : « Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege » : non enim tales jurisconsultos existimat. Turn.

4. *N. opinione*. A philosophis disputabatur a naturane an ab opinione jus esset profectum : hinc in Topicis, cap. 21, Cicero scribit, « Ut si quæratur a naturane jus profectum sit, an ab aliqua quasi conditione hominum et pactione ». Atque adeo idem de toto genere virtutis quærebatur,

jus. Id jam patebit, si hominum inter ipsos societatem conjunctionemque[5] perspexeris. Nihil est enim 29
unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmet ipsos sumus. Quod si depravatio[6] consuetudinum, si opinionum varietas[7] non imbecillitatem ani-

ut in Topicis, cap. 21 : « Ecquidnam honestum sit, ecquid æquum revera, an hæc tantum opinione sint ». Ista ab utilitate, ac proinde ab opinione, profecta Epicurei censebant, in quos disputabit. Hæc ad Platonem referenda censent nonnulli, quod in libris de Republ. Plato disserat, justitiam hominis naturæ congruere : verum Cicero non carptim hinc et inde sumit, sed perpetuum quemdam ordinem disputationis texit, novorum philosophorum more, ut postea scribet, nihil hic de Platone cogitans : rationesque, ut docebo, quibus nos ad justitiam esse natos probat; Stoicæ sunt. Turn.

5. *Societatem conjunctionemque.* Nam in societate hominum tuenda, tribuendoque suum cuique, justitia posita est. Stoici autem a conjunctione et conciliatione principium justitiæ duci dicebant. Porphyrius, de Abstinent. III, 19 : Τὴν δὲ οἰκείωσιν ἀρχὴν τίθενται δικαιοσύνης οἱ ἀπὸ Ζήνωνος. Id est, « Conjunctionem autem principium justitiæ esse statuunt Zenonis sectatores ». Id M. Tullius disserit initio Offic. de ortu justitiæ sic loquens, « Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini, et ad orationis et ad vitæ societatem. At nulla nobis intercedit conjunctio cum bestiis ». Plutarchus de Stoicorum sententia, Οὐδὲν γὰρ ἡμῖν πρὸς τὰ ἄλογα δίκαιον. Id est, « Nullum nobis cum belluis intercedit jus ». Nulla enim cum eis nobis est conjunctio, eisque vesci sine injuria possumus. Cicero de Fin. lib. III, cap. 20 : « Et quomodo hominum inter homines juris vincula esse putant, sic homini nihil juris esse cum bestiis. Præclare enim Chrysippus, cetera esse nata causa hominum et deorum : eos autem communitatis suæ : ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possint sine injuria ». Turn.

6. *Quod si depravatio.* Docet unde dissimilitudo inter homines esse videatur, alioqui simillimos : eam ex consuetudine et opinione esse, non ex natura scribit. Sed in tertia Tuscul. e fontibus Stoicorum hauriens de eadem re ita disserit, cap. 1 : « Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eademque duce vitæ cursum conficere possemus, haud erat sane quod quisquam rationem et doctrinam requireret : nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravatis sic restinguimus, ut nusquam naturæ lumen appareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum, quæ si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem simul atque in lucem editi et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et summa opinionum perversitate versamur, ut pæne cum lacte nutricis errorem suxisse videamur, etc. » Turn.

7. *Si opinionum varietas.* Vulgo *vanitas.* At lectionem, quam recepimus, præstat Harleian. pr. Quin et sic edidere Victorius et Turnebus; ac ita legendum εὐστόχως conjecit vir præstantissimus Joan. Clericus. Infra cap. 17 : « Sed perturbat nos opinionum

morum torqueret et flecteret, quocumque cœpisset[8]; sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium[9]. Itaque quæcumque est hominis definitio[10], una in omnes valet. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere : quæ si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una præstamus belluis, per quam conjectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid[11], concludimus, certe est communis, doctrina differens[12], discendi quidem facultate par.

varietas hominumque dissensio ». Res est manifesta. Dav. — *Si opinionum vanitas*. Restituimus Ciceroni lectionem *vanitas*, quæ, ut recte monet Gœrenz. optime convenit verbo torquendi. Neque Ernest. aliquid mutandum duxit, itemque Wagn. Omnes nostri libri, tam scripti, quam editi, excepta ed. Comm. in lectione *vanitas* conspirant. Mr.

8. *Quocumque cœpisset.* Lego *quocunque cupiisset*. Sic « opinionum varietate hominumque dissensione animos flecti, ut volunt », dixit infra cap. 17. Dav.—*Quocumque cœpisset*. Cod. H. *quoquunque*. Servavimus cum Ernest. Wagn. Gœrenz. et Sch. lectionem *cœpisset*, quod de conatu dicitur sæpissime. Et lubet sane mirari Davisii incuriam et emendandi libidinem, qui si illum, quem pro sua conjectura laudat, locum accurate inspexisset, de nostro loco emendando ne cogitare quidem potuisset. Sequens *ipse* abest a cod. M. Mr.

9. *Quam omnes sunt omnium*. Penultimam vocem prætermittit Lambinus; nec ea sane latinitati congruit. Mutanda tamen est, non delenda; nam legendum, « quam omnes essent omnium », ut Petr. etiam Ramus suspicatus est. Hoc facile viderant eruditi, si syllabarum repetitarum alteram sæpius a librariis omissam fuisse secum reputaverant. Dav.

10. *Hominis definitio*. Est hoc Stoicum decretum, homines esse inter se pares et similes, quia omnes homines una definitio complectatur. Qua de re diximus in nostris Animadvv. ad Plutarchum de defectu oraculorum, pag. 384. Wytt.

11. *Conficimus aliquid*, *concludimus*. Crat. « conf. ac concludimus »; sed minus bene : tum enim *conficimus* nimis vagum fuerit, et vix suo loco positum. Dicitur autem h. l. ut alias, *conficere summam*, *rationem*, id est, singula numerando in unum caput redigere. Itaque disserimus, quæque disseruimus, colligimus, atque ex his denique collectis concludimus. Fallitur igitur, si quis *concludimus* in glossa judicarit. Conf. Natur. Deor. II, 59, 147. G.

12. *Doctrina differens*. Hominibus ad percipiendum et discendum vis ac facultas ingenii par eademque concessa est, doctrina tamen excolitur et augetur ratio. Hinc facultas ingenii eruditorum et idiotarum differre videtur. Turn.

Nam et sensibus[13] eadem omnia comprehenduntur; et ea, quæ movent sensus, itidem movent omnium; quæque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatæ intelligentiæ, similiter in omnibus imprimuntur; interpresque est mentis oratio, verbis dis-
crepans, sententiis congruens. Nec est quisquam gen- 31
tis ullius, qui ducem naturam nactus[14], ad virtutem pervenire non possit.

XI. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus[1], insignis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes; quæ etsi illecebra turpitudi-

13. *Nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur.* Instrumenta duo cognoscendi et judicandi, quæ κριτήρια dicuntur. Chrysippo, ut Laertius prodit, erant sensus et anticipatio, id est, πρόληψις, quæ hic attingit Cicero. Hinc autem probat rationem in hominibus esse eamdem et similem: proficiscitur enim ὁ ἐνδιάθετος λόγος, id est, interior ratio, aut a sensu, aut a præceptione. Sed et ὁ προφορικὸς, qui in oratione est, idem est, sed verbis discrepat, quod alia lingua Galli, alia Græci dicuntur. Turn.

14. *Qui ducem naturam nactus.* Davisio v. *nactus* displicet, quum omnes naturam ducem habeamus, sed ei non omnes obtemperemus. At hoc ipsum, quod addit V. D. ei mentem Cic. aperire debuisset. Iis enim modo natura dux adest, qui ipsam sequi velint: qui vero ab ea discedant, iis se abnegat ducem. *Nanciscimur* igitur eamdem tunc demum ducem, quum ejus ductu uti velimus. Quid? ponit etiam alibi Cicer. hoc verbum paullo latiori sensu, v. c. ad Q. Fr. II, ep. 14, « cujus rei nonnullam consuetudinem nactus sum, etc. » ut igitur causa prorsus nulla sit, cur aut ex Lambin. codice *sequutus*, quæ hujus glossa est, aut *imitatus*, quod Davis. suadet, prælatum velimus, aut, ut Turnebus fecit, v. *naturam* omittamus; quem Olivet. et Oxon. sequuntur. G.

XI. 1. *Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus.* Ita dedimus cum Ernest. Wagn. Gœr. et Schütz. quum *pravis actibus*, quod plerosque libros occupat, sensui, qui huic loco inesse debet, non satis conveniat. Quamquam, ut fatear quod est, nondum plane sanitati restitutus videatur locus. Nam ut *pravitates*, græce ἀῤῥωστήματα, id est, pravæ et perversæ animi adfectiones, bene se habeat, et commendetur etiam simili loco nostrorum librorum, I, 19, 51, « an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis? » nondum tamen satisfacit illud *rectis*, substantive positum, oppositumque *pravitatibus*. Hanc lectionem habet cod. Guelf. apud Ernest. ex nostris codd. unus cod. M. et Copp. Victt. b. sed habent edd. Car. Steph. Lamb. Paris. et Commel. In ed. Sturm. est *pravis actionibus*, quod latinitati magis conveniret, quam sensui. Ma.

nis, tamen habet quiddam simile naturalis[2] boni: lenitate enim et suavitate[3] delectans, sic ab errore mentis, tamquam salutare aliquid, adsciscitur: simili que inscitia[4] mors fugitur, quasi dissolutio naturæ;

2. *Nat. boni. Naturali bono* quod edi jussimus (vulgo genitt. leguntur), inde factum est, quod codd. plerosque omnes, in quibus vox *simile* exstat, et plures etiam, a quibus abest, dativos hos servare vidimus, quippe ex quo, post elapsam demum vocem eos mutatos esse, probabile redderetur. Quos eo facilius admisimus, quum ista similitudo non recte interna dici possit. G.

3. *Lenitatis est enim suavitate delectans: sic.* Ita rationibus satis idoneis edendum judicavimus. Si enim codicum, quorum certa lectio constat, vestigia sequimur, via aperitur una et simplex, qua summas eorum turbas conciliare liceat. Verba priora, *lenitatis est enim*, constanti pæne consensu scripti omnes servant, modo quod duo apud Davis. Gud. uterque (male Ernesti: *Guelf. lævitate*) Oxon. E. et U. *levitatis* præbent, et pauci, iique corruptiores, *est*, vel omittunt, vel certe hoc ipsum corrupte *es* scriptum, serius ponunt. Ita quidem verba *lenitatis* (vel lævitatis) *est enim*, velut fundamentum constituendæ lectionis reliquæ, collocare recte licebit. Quæ in reliquis scripti turbant, ea extricari facile possunt, si glossam turbarum causam statuunt. Scribebatur enim olim, ut edidimus, « lenitatis est enim suavitate delectans », vocem autem *lenitatis* superscripta glossa explicabat *suavitatis*. Translata hæc cum copula a torpente scriba in textu sic est, ut, quum eam post *lenitatis* ponere voluisset, eamdem scriptis jam vocibus, *est enim*, poneret, et post eam easdem ex textus ordine repeteret. Sic monstrum lectionis, « lenitatis est enim et suavitatis est enim et suavitate, etc. » Atque ita prorsus Brux. Gud. uterq. Paris. Reg. modo quod Brux. posterius *est* atque *et* non habet, reliqui prius *est* omittunt, et loco alterius *es* ponunt. Cassel. *et suavitatis ut suavitate*, Vien. *et suavitatis et suavitate*, Dresd. uterq. *et suavitatis delectans*, Oxon. E. *levitatis et suavitate del.* In Cass. loco *ut* haud dubie *vel* ex compendio legebatur, quo ubique in scriptis duplex lectio indicatur; reliqui tres lectionis monstrum in breve contraxerunt. Ceteri codd. inutili varietate partim his, partim illis propius accedunt. VV. DD. locum pro suo captu refinxerunt. In priori ante Turneb. vulgata: « lenitatis est enim et suavitatis: id enim ut suavitate del. » statim patet, quid novatum sit. Turneb. dedit: « lenitate est enim et suavitate delect. » quæ ab Ernestio ita mutata sunt, ut, *est* ejecto, *lævitate* corrigeret. Sed si Cicero *lævitate* scripsisset, haud dubie *quadam* addidisset; et, *est*, haud recte aberit, nisi part. *sic*, quæ sequitur, ex vitio judicetur. *Sic* autem h. l. ex præmissis colligit, ut infra 18, 48, coll. Offic. III, 10, 42, etc. majorique distinctione insignienda erat, ut fecimus. *Lenitas* est autem hoc loco (ut vini; in quo æque *asperitas* opponitur), quæ molli sensu corpus mulcet, atque ita idem *suaviter* afficit. Hanc *lenitatis suavitatem* infra auctor odiosiori voce *scabiem* vocat, 17, 47. G.

4. *Similique inscitia.* Mutato verbo scripsit pro, *simili errore mentis*, ut sæpe solet. In voce autem *inscitia*

vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet; dolor in maximis malis ducitur, tum sua asperitate, tum quod naturæ interitus videtur sequi: propterque 32 honestatis[5] et gloriæ similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur; miseri autem, qui inglorii. Molestiæ, lætitiæ, cupiditates, timores[6], similiter omnium mentes pervagantur; nec, si opiniones aliæ sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem[7], ut deos, colunt, non eadem superstitione, qua ceteræ gentes, conflictantur. Quæ autem natio non comitatem[8], non

semper inconsulti quid inest, sive ingenii, sive morum vitio. In proximis verba, *in quo nati sumus*, notant conditionem, cui a teneris adsuevimus, et quam intime amplectuntur. G. — *Mors fugitur*. Mortem non esse timendam stoice disserit prima Tusc. Stoici enim nihil in rebus fugiendis præter turpitudinem numerant, nec mortem fugiendam censent, sed rejiciendam. Non sunt igitur hæc Platonica. Turn.

5. *Propterque honestatis et gloriæ similitudinem*. Plurimi codices, « propter quam honestatis », Paris. et Reg. « propterque ad honestatis ». Rescribendum crediderim « propterque quamdam honestatis et gloriæ similitudinem ». Dav. — *Propterque honestatis et gloriæ similitudinem*. Bene se habet hæc lectio, neque Davisii additamento opus est; quod quum receptum vellet Wagner. operas, ut sæpissime, inobedientes habuit. Quatuor referuntur vitia; primum est: *mors fugitur*; alterum, *vita expetitur*; tertium, *dolor in malis ducitur*; quartum jam sequitur. *Propterque* est in edd. Asc. Car. Steph. et Commelin. probatum jam a M. Bruto. Ed. Sturm. habet nonnisi *propter*, minus bene. Reliqui libri *propter quam*. Mr.

6. *Molestiæ, lætitiæ, cupiditates, timores*. Et sententia et oratio Platonica est: Λῦπαι, ἡδοναὶ, ἐπιθυμίαι, φόβοι similiter in plurali junguntur. Vid. Phædon. p. 69, A, Phileb. p. 36 de Legg. V, p. 732, E. Indidem sumpsit Plotinus, I, i. i. Cr.

7. *Qui canem et felem*. Ægyptii absurda pleraque pro numinibus venerabantur: sed et belluas ex quibus utilitatem aliquam caperent consecrabant, ut felem, canem, ibin, ichneumonem. Vide Diodorum et Herodotum, lib. II. Hinc Juvenalis scripsit, Sat. XV, 1: « Quis nescit, Volusi Bithynice, qualia demens Ægyptus portenta colat? » Turn.

8. *Comitatem*, etc.. Hæ virtutes ad conciliandos hominum animos maxime valent, et ad retinendos, quæ causa fuit cur earum meminerit. Nam et apparent maxime, et omnium statim approbationem merentur. Comitas est facilitas et humanitas, cui aliquando gravitatem et severitatem, hic superbiam opponit: benignitatem, liberalitatem et beneficentiam dicit, cui opponit maleficos et crudeles. Gratum animum vocat, quam quum latine non loquimur, *gratitudinem* dicimus: ut ingratum animum vocat, quam *ingratitudinem* barbare dicimus. Respondet

benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quæ superbos, quæ maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos, non aspernatur, non odit? Quibus ex rebus quum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit[9]. Quæ si approbatis, pergam ad reliqua; sin quid requiritis, id

autem liberalitati gratus animus in referenda gratia. TURN.

9. *Illud ... efficit.* Aliis displicet *extremum*, aliis *ratio*, aliis *meliores*. Nihil est quod mutatum velim, præter verborum ordinem; ita enim malim: « illud extremum est, quod meliores efficit, recte vivendi ratio »; id est, quibus ex rebus efficitur, ut illud unum tibi propositum esse debeat, quod meliorem te efficit, recte vivendi ratio. Ita Rathius. Sed ille nobis balbutientem facit Ciceronem. Wagnero in voce *extremum* difficultas latere videtur. Si enim sumatur pro « extremo loco dictum sit », solœcismum in *quod* vix defendi posse. *Extremum* igitur eo sensu esse accipiendum, quem de Fin. I, 9, III, 7; Amic. 6; Epp. ad Attic. XIV, 13, habet, ut sit id, quo reliqua referri oportet. Ego, quamquam in Gœrenzii sententia acquiesco, *quod* dici pro *quod attinet ad id*, *quod*, et verbis *illud extremum est* græcum hoc τοῦτο δὲ τελευταῖόν ἐστι plane exprimi h. s. « illud... postremo loco sequitur », et construendum esse: « illud, quod recte vivendi ratio meliores efficit, extremum est »: igitur quamquam hoc verum censeam, facere tamen non possum, quin addam ingeniosam Wyttenbachii conjecturam. Fortasse, ait vir summus, Cicero ita scripsit: « quibus ex rebus quum illud intelligatur, genus hominum inter se sociatum esse, quod extremum est, recte vivendi ratio meliores efficit ». Illa verba, *quod extremum est*, respondent antecedentibus in fine cap. 9: « quod principium reliquarum rerum esse voluit ». In his, quæ postremo loco dixit, me non consentientem habet W. Scheffero Gœrenz. ita respondet, ut dicat: ex verbis *genere hominum*, quæ præcedunt, cogitandos esse *homines* ad *meliores*, idque ex negligentia quadam optimis scriptoribus communi. Ad rem conf. Aristotel. in Ethic. ad Nicom. lib. I, cap. 8, 9, 10 et seqq. In cod. M. hic locus ita legitur: « Extremum id est..... efficit, quas approbantes pergam ad reliquas ut quidem req... primus ». MA. — *Extremum est.* Ex hominum conjunctione et similitudine nos ad justitiam esse natos disputavit, quod est, animis nostris insitam esse justitiam: sed ea naturæ impulsio illique justitiæ igniculi exiles sunt, nisi excitentur accendanturque institutione et præceptione, ut philosophiæ doctrina. Cicero, Tusc. III, 1: « Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eademque duce vitæ cursum conficere possemus, haud erat sane quod quisquam rationem et doctrinam requireret ». Igitur ut bene dicendi ratio est rhetorica, ita recte vivendi ratio est philosophia. Sensum non vident qui hic *rationem* legem interpretantur. TURN.

explicemus prius. — Att. Nos vero nihil : ut pro utroque respondeam.

XII. Marc. Sequitur igitur, ad participandum[1] alium 33
ab alio, communicandumque[2] inter omnes, justos natura nos esse factos (atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, quod dicam naturam[3] esse); tantam autem esse corruptelam malæ consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi[4] exstinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic judicio[5] homines, « humani, ut ait poeta, nihil a se alienum putarent », coleretur jus æque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est; ergo et lex, quæ est recta ratio in jubendo et vetando; si lex, jus quoque : at omnibus ratio; jus igi-

XII. 1. *Participandum.* Prisca vox ab aliis subinde, a Cicerone non nisi hoc loco usurpata. W.

2. *Communicandumque.* Ut inter omnes sit quædam communicatio et societas utilitatum, quæ res societatem civilem conciliat et tuetur. Cicero de Finibus, lib. V, cap. 23 : « Nihil est quod latius pateat quam conjunctio inter homines hominum, et quasi quædam societas et communicatio utilitatum ». Ex ista autem participatione et communicatione sumus apti natura ad cœtus et civitates. Turn.

3. *Naturam esse.* Id quod dico, natura est, non corruptela nec consuetudo, id est, de natura loquor, non consuetudine, nec de vitiis quæ succreverunt. Itaque hic *natura* est quod natura insitum est nobis et quod naturale est. Eodem fere modo loquutus est lib. III de Finibus, « Jus autem quod ita dici appellarique possit, id esse naturam ». Si *natura esse* legeretur, attingeretur illa locutio Græcorum, ὅτι τὸ δίκαιόν ἐστι φύσει. Turn.

4. *Igniculi.* Igniculos vocat scintillas quasdam. Sic vertit quod græce dicitur σπινθὴρ, ζώπυρον, ἔναυσμα. Cicero in Toscul. III, 1 : « Nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravatis sic restinguimus, ut nusquam naturæ lumen appareat ». Turn.

5. *Quo modo est natura, sic judicio*, etc. *Judicium* h. l. certa est persuasio, qua id, quod natura jubet, sic amplectimur, ut jus ubique exerceamus, suum cuique tribuendo; nihilque a nobis alienum putemus, quo aliorum commodis consulere possimus. Id ipsum est, quod Terentii verbis intelligitur; conf. Heautont. I, 1, 25, coll. Offic. I, 9, 7. Nihil igitur egit Davis. quum loco *est, jubet* conjiceret. In superioribus Cassel. *ait poeta ut*, priori *ut* omisso. Ex quo facile videas, unde duplex *ut* in Davisianos aliquosque nostros immigrarit. G.

tur datum est omnibus. Recteque Socrates[6] exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura sejunxisset: id enim querebatur caput esse exitiorum omnium.
34 Unde est[7] illa Pythagorea vox, ΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ

6. *Recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura sejunxisset.* Lambinus rescribendum conjecit « utilitatem ab honestate sejunxisset ». Ei favet Cicero, Off. III, 3: « Dubitandum non est, inquit, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus Socratem exsecrari solitum eos, qui primum hæc natura cohærentia opinione distraxissent ». Ea tamen emendatio nimium quantum a receptæ lectionis vestigiis recedit, et alio ducunt MSS. Nam Balliol. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. Ven. 1461, et editio pervetus exhibent, « utilitatem naturæ sejunxisset ». Apud Xenophontem, ait W. aut Platonem hoc Socratis dictum his ipsis verbis non exstat. Cicero habuit vel a Panætio, vel a Cleanthe, Stoicis, quorum dicta memorat Clem. Alexand. loco a Davis. citato. Eamdem Socratis sententiam refert Plutarchus in Quæstt. Symposiacc. IV, p. 662, Quæst. I, cap. 3, p. 164, tom. IX ed. Hutten. qui nostri quoque loci memor fuit. Ma.

7. *Unde est.* Loco *est* Gœrenz. adducit *etiam*. Hæc autem de verbis græcis sequentibus adjecit: Quæ verba græca sequuntur, ea non a Cicerone sunt, sed ab Aldo seniore; satis tamen bene loco aptata, et vere Pythagorea: unde iis uncinatis locum non invidimus. Græca autem verba excidisse, vel inde certum est, quod in libris scriptis omnibus eorum loco, *de amicitia locus*, scribitur. Ita male nimirum græca verba per successionem magis magisque depravata erant, ut ex iis denique scribæ nil amplius computare possent, quam, quo ipsa fuerint argumento, et sic desperata relinquerent. Non enim omnino ideo scribæ græca verba omittebant, quod ipsi græcarum literarum rudes fuerint. Fuerunt id quidem, sed depinxerunt ea quomodocumque possent. Unde nihil mirum, si denique monstra inde enascerentur, quæ, quum demum scriba aliquis, illarum non plane ignarus, accessisset, non poterat non, quin siglas istas, sensu cassas, abjiceret, loco notato ubi græcis quid simile offendisset. Hæc verissima esse deprehendet, si quis maxime Prisciani scripta cum vetustis membranis contulerit. In Cratand. verba modo priora, τὰ τῶν φίλων κοινὰ, adsunt, reliquis haud dubie consulto omissis. Quod non probo. Nam Off. I, 16, 51, hanc curtatam sententiam Cic. simpliciter in Græcorum proverbiis ponit. Ceterum valde dubito locum istum vere esse, quem Cicero scripserat. Nam alio loco his simillimo aliud Pythagoræ dictum laudatur. Off. I, 17, 57: « In quibus enim eadem studia sunt, eædem voluntates (h. l. cuncta paria): in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac se ipso (h. l. nihil se plus, quam alterum diligat); efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus ». Quo loco cum hoc nostro comparato verisimile maxime videtur, in earumdem notionum societate eodem etiam Pythagoræ dicto utroque loco Cicer. esse usum. Affert quidem Auct. de poesi Homer. p. 226 Ern. Samium hunc philos. rogatum, quem amicum

ΚΟΙΝΑ, καὶ ΦΙΛΙΑΝ ΙΣΟΤΗΤΑ. Ex quo perspicitur, quum hanc benivolentiam[8] tam late longeque[9] diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute præditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus[10], quam alterum diligat. Quid enim est, quod differat, quum sint cuncta paria? quod si interesse quippiam tantulummodo potuerit, jam amicitiæ nomen occiderit: cujus est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla sit.

Quæ præmuniuntur omnia reliquo sermoni, disputationique nostræ, quo facilius, jus in natura esse positum, intelligi possit. De quo quum perpauca dixero, tum ad jus civile veniam, ex quo hæc omnis nata est oratio.

XIII. Quint. Tu vero jam perpauca scilicet: ex iis 35
enim, quæ dixisti, Attico[1] videtur, mihi quidem certe,

diceret, respondisse: ἄλλος ἐγώ. Sed si vel ejus rei vera fides sit, parum tamen in nostrum id usum fecerit. Ingenue igitur fateamur, nescire nos, quod græcum Pythagoræ dictum hoc loco exciderit.

8. *Hanc benivolentiam tam late longeque diffusam .... contulerit.* Vocem *hanc* refer ad dictum illud Terentianum, quod præcessit. Sæpe enim *hic* et *iste*, pro *hic, quem dixi.* Acad. I, 3, 11, «huic ætati hoc maxime aptum est», id est, huic, qua ego sum. Sensus totius loci est: Hæc benivolentia si viro sapienti in omnes omnino homines conferenda est, perspectu est facile, quanto hic majorem in eum contulerit, quem amicum, pari sapientia præditum, dilexerit. De hac verbi *conferre* potestate vide Ern. in Clavi h. v. G.

9. *Tam late longeque.* Qua omnes inter se homines conciliatione naturæ conjuncti sunt. Turn.

10. *Ut nihilo sese plus.* Idem locus sic a Cicerone tractatur, Offic. lib. I, cap. 17: «Nihil autem est amabilius nec copulatius quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eædem voluntates, in iis fit ut æque quisque altero delectetur ac seipso, efficiturque id quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus». Hic inserunt nonnulli quædam verba græca. Stulte: noluit enim Cicero, ut reor, hic esse bilinguis. Turn.

XIII. 1. *Ex his enim, quæ dixisti, Attico.* In vulgatis est, *iis*, sed scripti mei omnes cum Crat. aliisque edd. vett. *his* reponunt. Vide nos supra § 27. In verbis autem, *quæ dixisti Attico*, nihil corrigi debebat, sed virgula, quæ ante *Attico* erat, postposita, locus facillime expeditur. Quæ enim

ex natura ortum esse jus. — Att. An mihi aliter videri possit, quum hæc jam perfecta sint : primum, quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos; secundo autem, unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem; deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate juris contineri[2]? Quæ quum vera esse, recte, ut arbitror, concesserimus, qui jam licet nobis a natura leges et jura sejungere?
36 — Marc. Recte dicis; et res sic se habet. Verum philosophorum more, non veterum[3] quidem illorum,

a capite septimo inde auctor disseruerat, ea proxime ad Epicureos spectabant, quippe qui jus, non ex natura, sed ex hominum conventione, ortum suum trahere statuerent. Hac etiam de causa in his 6 capitibus Atticus solus interfabatur, quum ad eum, Epicureum præsentem, directa esset oratio. Quod quum dubitationi minime pateat, et *dicere alicui aliquid*, pro alicujus causa aliquid dic. sæpissime ponatur, v. c. « hæc tibi dicta volo, etc. » neque conjecturis VV. DD. opus erit; nec audies Ursinum, qui ex codicis alicujus auctoritate post, *dixisti, nisi quid*, addi jubet, cui vero codd. rell. omnino nullus suffragatur. Correctionem potius puta ex cap. 2, 7, petitam : « nisi quid Quinto videtur secus ». Minus igitur etiam Wagner. probari poterit, qui Ursini lectionem recepit. G.

2. *Muneribus... contineri*. Summam repetit superioris disputationis. Munera deorum quibus instructi et ornati sumus, sunt ratio et cogitatio. *Parem* autem quum dicit *vivendi communemque rationem*, tractationem attingit illius loci in quo ex similitudine et conciliatione nos ad justitiam esse natos probabat. Quum autem indulgentia quadam et benivolentia homines inter se contineri scribit, attingit nos ad justitiam esse natos, ut alius ab alio participemus, et inter omnes communicemus. Turn.

3. *Veterum*. Ineptum sit Thaletem, Democritum, Heraclitum, Anaxagoram intelligere, qui et Physici appellabantur, et de philosophia morali, cujus auctor et inventor Socrates fuit, non disputabant. Veteres igitur philosophos intelligo Academicos veteres et Peripateticos. Cicero, de Finibus. lib. V, cap. 8 : « Aut prima naturæ, ut antiquis, quos eosdem Academicos et Peripateticos nominamus ». Iterum cap. 9 : « Ergo instituto Veterum, quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium ». Hic perspicue a veteribus, id est, ab Academicis et Peripateticis Stoicos, ut novos distinguit. Rursus hoc libro, de Legg. I, 20 : « Quippe quum antiqui omnes, quod secundum naturam esset quo juvaremur in vita ». Iterum de Zenone, cap. 21 : « Nunc vero quum decas quod antiqui summum bonum esse dixerant », id est, Academici veteres et Peripatetici. Novi autem philosophi erant Academici novi et Stoici, qui superioribus sectis succreverant.

sed eorum[4], qui quasi officinas[5] instruxerunt sapientiæ, quæ fuse olim disputabantur ac libere[6], ea nunc

Stoicos autem hic imitatur, atque hic locus nos in viam deducit ne erremus. Quorum enim e fontibus hæc hauriat, ex hoc loco cognoscimus. Turn.

4. *Sed eorum*. Jam hæc profligata quæstio est et ad exitum perducta, quum a natura jus ortum esse Atticus et Quintus fateantur. Verumtamen quum Stoici quos imitatur, hanc de Legibus scholam certis capitibus complecti soleant: quorum postremum est, quod tamen ex superioribus satis effici videtur, jus natura esse, illud quoque eorum instituto Cicero attexit. Veteribus autem philosophis satis erat qua de re agebatur probare: a reliquis, ut Stoicis, articulatim et distincte certis capitibus omnis de re quaque disputatio comprehendebatur, quæ tractanda erant omnia. Sic Balbus Stoicus, de Natur. Deor. lib. II, cap. 1, quæstionem de natura deorum et disputationem quatuor capitibus complectitur his verbis, « Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quæstionem in partes quatuor: primum docent esse deos: deinde quales sint: tum mundum ab iis administrari: postremo consulere eos rebus humanis ». Hanc disputandi rationem intellexit quum ita scripsit de Orat. lib. II, cap. 16: « Hisce autem ipsis de rebus, ut ita loquatur, ut ii qui jura, qui leges, qui civitates constituerunt, loquuti sunt sine ulla serie disputationum ». *Naturæ esse jus* dicit, non opinionis, ubi legi fortasse etiam possit *natura*. Turn.

5. *Qui quasi officinas instruxerunt sapientiæ*. Schefferus ad h. l. ita: Credo alludere ad officinas artificum, in quibus omnia conficiuntur cura singulari ac industria. Nam si de schola quavis accipimus, non quadrabit antecedens, quum et veteres philosophi scholas habuerint. Wytt. vero melius: Veterum philosophorum nomine significat Socraticos, Platonem, Xenophontem, alios. Ab his distinguit eos philosophos, qui quasi officinas sapientiæ instruxerunt, i. e. systemata condiderunt, quales fuerunt Aristoteles et in primis Stoici. Hi censent, non posse satisfieri huic loco, qui nunc est in manibus, i. e. huic quæstioni de Legibus, quam nunc tractamus, nisi separatim hoc ipsum disputarint, jus esse profectum a natura, non opinione. Dav.

6. *Quæ fuse olim disputabantur ac libere*. Wytt. ad verba *fuse... libere* in marg. ed. Gœr. min. adscripsit: *sparsim ac solute*. Huc etiam facit Engelbronneri nota l. c. pag. 22, b. Socrates et ab eo profecti Plato, veteris Academiæ auctor, et Aristoteles, Peripateticorum princeps, libere et fuse disputabant, et prætermissis partiendi et distribuendi spinis, orationis vela pandere solebant. Stoici autem breviter adstringebant argumenta, eorumque perexigua oratio erat, qua hominum animis mederentur, sed in partiendo et distribuendo magnam partem occupati erant, et enucleatius ac subtilius omnia disserebant, quæ idcirco *Logica* appellabant. Ex his tamen, tamquam e scrupulosis cotibus, enavigat subinde Tullii oratio et liberum disputationis cursum tenet. Vid. Tusc. Disp. lib. III, cap. 6; lib. IV, cap. 4, 5 et 14; Topic. 1; de Finib. III, 2; Brut. 31. Rem quamque suo nomine appellari amabant Stoici, quod lepidissime ridet Cicero, Ep. ad Div. IX, 22. In omnia alia abit Turnebus in

articulatim distincteque dicuntur. Nec enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturæ[7] esse jus, disputarint. — Att. Et scilicet[8] tua libertas disserendi amissa est; aut tu is es, qui in disputando non tuum judicium se-
37 quare, sed auctoritati aliorum pareas? — Marc. Non semper, Tite[9]; sed iter hujus sermonis quod sit, vides : ad respublicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos, omnis nostra pergit oratio[10].

primo commentario, ubi h. l. hanc notam addidit : Peripateticos et Academicos intelligit, adeoque philosophos Socraticos. Nam a Socrate philosophorum familiæ proseminatæ sunt. Veteres autem his de rebus vage, errabunde, nullaque dicendi via disserebant : Socratici vero partite et enucleate et plena docendi ratione. Hoc eo adscripsimus, ut appareat, quantopere se ipse postea correxerit vir summus.

7. *Naturæ esse jus.* Malim *natura esse jus*, φύσει εἶναι τὸ δίκαιον, ac ita, Lambino teste, dant quidam MSS. Dav. — *Naturæ esse jus.* Nihil esse mutandum cum Gœr. statuo in tanto librorum consensu, et quum Cicero consulto, ut videtur, variet sermonem, nunc *jus esse naturam*, nunc *jus esse natura*, nunc *jus esse naturæ* eodem fere sensu dicens. Vide supra ad cap. 12, § 33, 34. Mo.

8. *Et scilicet tua libertas disserendi.* Malim sic legi, « Aut scilicet tua libertas disserendi amissa est, aut tu is es, qui, etc. » sine interrogationis nota, ut sit εἰρωνεία. Hoc enim modo lectio erit, meo quidem judicio, et concinnior, et venustior. Lamb. — *Et scilicet tua.* Tua quoque, ita explicat Scheff. non mea solum, qui supra tibi concedere sum coactus, contra sectæ meæ decreta, naturam omnem regi numine. Huc puto alludere nostrum joco et sic τὸ *et* accipiendum esse. — Wytt. Est hoc, ait, ironice dictum, et accipiendum contraria significatione. Nam Cicero, ut Academicus, habebat libertatem disserendi, poterat modo hanc, modo aliam sententiam sequi, de eadem re in utramque partem disputare, suum judicium sequi, non aliorum auctoritati parere. Mo.

9. *Non semper*, *Tite.* Cod. Cr. *Tice*, codd. W. et H. *Titi*, ille tamen supra lineam habet *Tite.* Et hoc omnes habent nostræ edd. vett. præter Commel. (et marg. Gothofr. et Lambin.) quæ Turnebi lectionem *non semper ita* repræsentat. Grævius ibi adscripsit : *Tite* v. c. Wytt. ad h. l. nonnumquam, ait, auctoritati aliorum pareo. Pertinet hoc in primis ad fidem et reverentiam, quam habebat Socrati, Platoni aliisque antiquis, quorum auctoritas etiam tum ei valebat, quum rationes nullas suæ sententiæ adderent. In cod. M. scribitur : « non, Tite, semper ». Mo.

10. *Ad respublicas... oratio.* Gœr. in ed. min. « ad resp. firmandas et stabiliendas jure, et sanandos populos, etc. » Sed in ed. maj. hanc lectionem recepit et longa adnotatione probatum ivit : « ad res suas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos esse

Quocirca vereor committere, ut non bene provisa et diligenter explorata principia[11] ponantur: nec tamen ut omnibus probentur (nam id fieri non potest), sed ut iis, qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt[12], et aut nihil omnino in bonis[13] numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset. His omnibus (sive in 38
academia vetere[14] cum Speusippo, Xenocrate, Pole-

populos, omnis nostra pergit orat. » At vereor, ut in his Ciceronis mentem, nedum verba, restituerit. Schützius denique, fere ut Ursinus, edidit: « ad respubl. firmandas, ad stabilienda jura, ad sociandos populos, omnis, etc. » Quæ magis mihi, quam aliorum omnium commenta, probantur. Sed, ut fatear, quod est, nondum mihi persuadere possum, ut credam *iter sermonis* a Cicerone esse profectum; quod in posterioris ætatis scriptore facile ferrem, apud Ciceronem hoc sensu non placet. In mentem igitur venit ad librorum vestigia legere: « Non semper, Tite. Sed interest hujus sermonis. Videlicet ad respublicas firmandas, ad stabilienda jura, ad sociandos populos, omnis nostra pergit oratio ». Quod vero plurali numero *respublicas* usus est, id eo factum esse existimandum, quia, ut ipse ait lib. II, 14, 35: « non populo romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges dare voluit ». Mr.

11. *Principia.* Sic Brux. Vienn. Gud. 2, Dresd. uterq. Crat. alii, aliæque. Quare nihil est, cur Davis. *in principio* malit; quippe quæ lectio et recentiorum librorum sit (ad quos etiam Gud. 1, Cassel. et Oxonn. E. V. pertinent), et veram auctoris mentem obliteret. Intelligitur enim τέλος Stoicorum. Confer III, F. 7, 26 sqq. G.

12. *Per se expetenda duxerunt.* Vict. et Turn. edd. *dixerunt*, quomodo exemplar S. Victor. sed alii tamen libri faciunt pro vulgata. Gaut. — *Per se expetenda dixerunt.* Ita cum Gœr. et Sch. restituimus ex cod. Cr. edd. Car. Stephan. Paris. Sturm. et Commelin. Reliquos occupat pejoris notæ lectio *duxerunt*. Illud de philosophorum placitis proprie dicitur. Cod. M. habet: « duxerit et ante nihil ». Pro *expetenda* cod. Cr. *expectenda*, cod. H. et Copp. Victt. b. *expectanda;* pro *et aut* cod. Wytt. habet *et ut.* Tres hoc loco (*ut iis qui... sponte posset*) significantur philosophorum scholæ; primum Stoici, deinde Academia prima, denique Peripatetici. Mr.

13. *Nihil omnino in bonis.* Ut Stoici: nullum habendum, ut Academici et Peripatetici: hi autem omnes recta et honesta per se expetenda censent.

14. *Sive in academia vetere.* Platonis in Academia prima successores fuerunt Speusippus, Xenocrates, Polemo; nam secundæ Academiæ philosophi, quorum auctor fuit Arcesilas, et tertiæ, quorum auctor fuit Carneades, hi igitur de omnibus rebus dubitabant, quare eos excludit ex eorum numero, qui hanc disputationem probaturi sint. W.

mone manserunt; sive Aristotelem[15] et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paullum differentes, sequuti sunt; sive, ut Zenoni[16] visum est, rebus non commutatis, immutaverunt[17] vocabula; sive etiam Aristonis difficilem atque[18] arduam, sed jam tamen fractam[19] et convictam sectam sequuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa æqualitate ponerent), his omnibus hæc, quæ
39 dixi, probantur[20]. Sibi autem indulgentes[21], et cor-

15. *Aristotelem... Zenoni.* Ubique pæne Cicero hos, eorumque scholas, ab Academia veteri, vel parum, vel nihil, verbisque magis, quam rebus differre, constanter tradit : idque, quum in reliquis, conf. Fin. IV, 2, 3—13, tum etiam de finibus bonorum, vid. ibid. 6, 14—18. Hanc autem sententiam ille ab Antiocho Ascalonita, magistro, acceperat, qui etiam librum, qui Baldus inscribebatur, ejusdem argumenti confecerat. Natur. Deor. I, 7, 16; Acad. I, 12, 43; adde infra 20, 53 sq. G.

16. *Zenoni.* Qui nihil bonum præter virtutem, nihil malum præter vitium censebat : reliqua quæ etiam bona Peripatetici dicunt et Academici, commoda vocabat : quæ mala incommoda. Hoc vocabula potius immutare est, quam rem, ut existimat Cicero. Nam quæ alii etiam bona putant ut Academici, hic commoda, non bona dicit : quum alii hæc etiam expetenda scribant, hic sumenda dicit, non expetenda. Turn.

17. *Rebus non commutatis, immutaverunt vocabula.* Eliens. Harleian. sec. et Med. exhibent, *rebus non commutatis, commutaverunt vocabula;* quod mihi quidem venustius videtur. Dav. — *Rebus non commutatis immutaverunt vocabula.* Jure hanc lectionem præfert Gœr. Davisianæ, nam *immutare* est *penitus mutare*, quod fecit Zeno. Lectionem probam exhibet cod. H. cum edd. Asc. 1, 2, Paris. Ald. Crat. Herw. Gothofr. Brut. Sturm. et Comm. In cod. H. pro *commutatis* est *communicatis*, in cod. M. *immutaverint*, ut in edd. Ascc. Copp. Vict. b. cum cod. H. hoc quoque loco conveniunt, exhibentes *communicatis*. Ms.

18. *Difficilem atque arduam. Difficilem* dicit *atque arduam* Aristonis sectam, quia in rebus, quas Zeno dicebat indifferentes (ita tamen, ut aliæ sumendæ, aliæ rejiciendæ essent), nullum omnino discrimen esse voluit, ut diceret, inter vitam et mortem, bonam et malam valitudinem, omnino nihil interesse. Quare ejus sententia non multos invenit patronos. Dav.

19. *Sed jam tamen fractam.* Cicero, de Finib. lib. II, cap. 13 : « Quæ prima natura appetit Aristoni et Pyrrhoni visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime ægrotare, nihil dicerent interesse : contra quos recte jam diu desitum est disputari ». Turn.

20. *Probantur.* Non male fortasse *probentur*, quum præsertim pendere oratio videatur ex particula *ut*, quæ antecedit, *sed ut eis.* His autem philosophorum sectis probata esse cupit quæ principia posuit. Turn.

21. *Sibi autem indulgentes.* Epi-

pori deservientes, atque omnia, quæ sequantur in vita, quæque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt (nihil enim opus est hoc loco litibus[22]), in hortulis suis jubeamus[23] dicere, atque etiam ab omni societate reipublicæ, cujus partem nec norunt ullam[24], nec usquam nosse voluerunt, paullisper facessant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum academiam, hanc ab Arcesila[25] et Carneade recentem, exoremus, ut sileat.

cureos significat, quibus non laborat ut hæc probet. Eorum hæc placita sunt, ut Cicero ait, Sapientem omnia sua causa facere: Remp. capessere hominem bene sanum non oportere: Nihil esse præstabilius otiosa vita, et conferta et plena voluptatibus. Porro Epicurus Athenis in hortis suis philosophatus est, cujus exemplum sequuti sectatores, in hortulis, quos eis Epicurus testamento legarat, disputabant. Cicero, Nat. D. lib. I, cap. 33: « Sed tamen Epicuri hortus tantum habuit licentiæ », id est, Epicuri secta. Iterum cap. 43: « Mihi quidem etiam Democritus vir magnus in primis, cujus fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum ». Turn.

22. *Nihil enim opus est hoc loco litibus*. Ad verba « nihil enim opus est hoc loco litibus » tenendum, ea spectare ad Atticum, ut Epicureum, quocum nunc non vult disputare de hac quæstione. Quæ vero antecedunt « etiam si vera dicunt », habent quamdam indulgentiam erga Epicureos, quasi dicant, etiamsi fortasse quibusdam in partibus de voluptate et dolore statuentes non errent. Ch.

23. *In hortulis suis jubeamus dicere*. Placet Petro Ciaccono ut legatur *desidere* pro *dicere*: quomodo Terentius in Hecyra loquutus est, « Frustra ubi totum desedi diem », act. V, sc. 3, 2. Urs.

24. *Norunt ullam*. Nec reip. partem ullam norunt Epicurei, nec eam capessunt: sed et Epicurus suos a repub. deterret. Cicero de Epicureorum decretis, « Rempubl. capessere hominem bene sanum non debere ». Plutarchus adv. Colot. pag. 1127: Ἐπίκουρος δὲ καὶ Μητρόδωρος τοῦτο ποιοῦσι, τοὺς μὲν συνήθεις ἀποτρέποντες τοῦ τὰ κοινὰ πράττειν, τοῖς δὲ πράττουσιν ἀπεχθανόμενοι. Id est, « Epicurus autem et Metrodorus id faciunt qui suos familiares a rep. gerenda deterrent, et eam administrantibus infesti sunt ». Epicuri verba sunt, Ὁ σοφὸς οὐ πολιτεύσεται, id est, « Sapiens remp. non capesset ». Id non ait quia Epicurus rempubl. non administrarit, nec hoc tribuit Epicuri ignorantiæ, ut quidam putant. Jure autem Epicureos removet ab hac de Legibus quæstione, qui nec remp. norunt, nec nosse volunt. Turn.

25. *Arcesila*. Socrates ad ea quæ quis dixisset disserebat, nihil affirmabat, quam postea rationem Arcesilas recentis Academiæ auctor renovavit. Is autem omne certamen sibi cum Zenone instituit, ut scribit Cicero in Academ. ad Varronem. Solitum autem

Nam si invaserit in hæc, quæ satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias[26] edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

Desunt hic nonnulla[27].

esse Carneadem contra ista disserere cognosci potest ex lib. I de Natur. Deorum, quo in loco et de Nat. Deor. lib. II, multæ attinguntur sententiæ Stoicorum hoc libro pluribus explicatæ. « Sunt autem, inquit Nat. Deor. lib. I, cap. 2, alii philosophi, et ii quidem magni atque nobiles, qui deorum mente et ratione omnem mundum administrari regique censeant. Neque vero id solum, sed etiam ab eisdem hominum vitæ consuli et provideri. Nam et fruges et reliqua quæ terra pariat, et tempestates ac temporum varietates, cælique mutationes quibus omnia quæ terra gignat, maturata pubescant, a diis immortalibus tribui humano generi putant, multaque quæ dicentur in his libris colligunt, quæ talia sunt, ut ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati pæne videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem ». Sed et idem Porphyrius declarat. Quum enim posuisset Stoicorum disciplinæ placere, nostra et deorum causa nos esse generatos, reliqua autem omnia nostra causa, subjungit de Abstin. lib. III, § 20 : ὅτῳ δὴ ταῦτα δοκεῖ τι τοῦ πιθανοῦ καὶ θεῷ πρέποντος μετέχειν σκοπείτω, τί πρὸς ἐκεῖνον ἐρεῖ τὸν λόγον ὃν Καρνεάδης ἔλεγεν, etc. Id est, « Cui ista probabile aliquid et Deo decorum habere videntur, is consideret quid ad eam dicet rationem quam Carneades afferebat ». Ita harum rerum perturbatricem Academiam ait, quæ Stoicorum decretis continentur. Nova autem Academia nihil affirmabat. Sed rem propositam in utramque partem versabat semper dubitabunda et incerta : verisimilium consectatrix : aliorum rationes adversa subvertens argumentatione. Ideoque hanc ut sileat neque repugnet, exorare cupit. Turn.

26. *Nimias*. « Nimias edet ruinas » servant reliqui nostri codd. MSS, sed edd. variant. In ed. Par. abest *nimias* et scribitur *dabit ruinam*, in edd. Car. Steph. Sturm. et Comm. « miras edet ruinas ». Ma.

27. *Desunt hic nonnulla*. Post *audeo* in codd. nostris nullum est lacunæ signum; neque in edd. Asc. Crat. et Herw. In edd. Car. Steph. Ald. Paris. Brut. et Comm. asterisci positi sunt; in ed. Sturm. lacuna est, adscriptumque : *multa desunt;* in ed. Verb. et plerisque post eam interseruntur hæc verba : « Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et scelerum pœnis ». Turnebus in Comm. ad calcem ed. Par. de hoc loco ita : *Ullius* lego (pro *illius*). Quamquam et desertor, inquit, accusari possim, qui Academiam novam, cui sectæ addictus sum, nunc quadamtenus relinquam : sine tamen suffimentis, quibus Veteres in expiatione utebantur, piaculo, quum levis aut nulla sit culpa, liberor. Quum tamen ante multa desint, quo id referatur, non satis liquet. In ed. Gothofr. hæc interponuntur : « Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et de scelerum pœnis, quas improbi apud inferos luunt ». Et ita est etiam in ed. Lamb. Wagnerus vero argumentum eorum, quæ inter-

XIV. Nam et in iis[1] sine illius suffimentis expiati

ciderunt, simile fuisse existimat iis, quæ a Platone de Legg. IV, pag. 713 sqq. X, p. 906, Steph. a Porphyrio apud Stob. Serm. XXI, pag. 184, et similibus Veterum locis tractantur. Wytt. ad h. l. ita : Qui periit locus, ut apparet, fuit de expiatione maleficiorum per cærimonias quasdam sacras. In his erant suffimenta, de quibus vid. Festus in voce *suffimenta*. Cf. Ovid. in Fastis, lib. VI, 73 ; Prop. IV, 8, 83. Conferendus autem est præsens locus cum simili Legum, lib. II, 10, et ad eamdem sententiam revocandus. Engelbronnerus ad h. l. hæc p. 38 : Hujus disputatiunculæ principium interiit, in quo restituendo frustra elaborarunt eruditi ; nam consulto mutilatum videtur, atque adeo antiquam et inveteratam ejus depravationem esse. Pars illa, quæ in manibus est, satis ostendit, contra Epicureos maxime disputari, eosque omnes, qui justitiam nihil aliud esse statuerent, quam obtemperationem scriptis legibus et institutis populorum (quod idem statuit Callicles sophista apud Platonem in Gorgia) quique, quæ sequerentur in vita aut fugerent, voluptatibus et doloribus ponderantes, utilitate omnia metienda ducebant, quibus nullum vitium vitandum censebatur, nisi judicio notatum, quosque pœnæ et supplicii metus, non ipsa turpitudo deterrebat ab injuriosa facinorosaque vita. Mr.

XIV. 1. *Nam et in iis*. Hoc capite argumentatur jus natura esse : facta tamen hic nonnulla labes est : nam principium deest. Quod ad hunc locum attinet, perdifficile est augurari, qua de re loquatur. Suspicor tamen fere eum de conscientia agere, cujus tacito judicio jus natura esse confirmatur, « quod se Judice nemo nocens absolvitur, improba quamvis Gratia prætoris mendacis vicerit urnam ». Juvenalis, Satir. XIII, 2. Allusum autem est ad sacerdotes qui noxias et fraudes expiant, ut dicitur lib. II, c. 9 : « Sacrum commissum quod neque expiari poterit impie commissum est : quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto ». Rursum, « Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet : audaciam in admittendis religionibus fœdis damnet ». Suffimentis autem in expiationibus utebantur : sed et *suffimenta*, ut ait Festus, « dicebant Veteres quæ faciebant ex faba milioque molito, mulso sparso : ea diis eo tempore dabantur, quo uvæ calcatæ prælo premebantur ». A funere etiam redeuntes aqua aspersi supergrediebantur ignem, quod genus purgationis *suffitio* dicebatur. Alia memorantur a Juvenale suffimenta, Satir. II, 157 : « ... Cuperent lustrari si qua darentur Sulphura cum tædis, et si foret humida laurus ». Et a Propertio, lib. IV, Eleg. VIII, 83 : « Dein quemcumque locum externæ tetigere puellæ, Suffiit et pura limina tersit aqua ». Quum autem *illius suffimenta* dicit, Epicurum, ut opinor, intelligit, qui se prædicabat homines mortis et deorum metu tamquam expiasse, id est, liberasse : qua in re se nihil egere dicit ejus suffimentis, id est, monitis, quum meliora habeat. Sic enim scribit in Tusculanis, I, 21 : « Quæ quidem cogitans soleo sæpe mirari nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturæ cognitionem admirantur, ejusque inventori ac principi gratias agunt, eumque venerantur, ut Deum. Liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno, et diurno, et nocturno metu ». Eaque fortasse causa hujus loci mutilandi

sumus. At vero scelerum [2] in homines atque impietatum nulla expiatio est. Itaque pœnas luunt, non tam judiciis (quæ quondam nusquam erant [3], hodie

fuit, quod nescio quid de inferis et religione audacius hic Cicero loquebatur. Turn.

2. *At vero scelerum*, etc. Inde ab hoc loco usque ad finem cap. 19, ait Wytt. exponuntur argumenta, quibus efficitur, jus esse a natura constitutum. *Primum* sumptum est a conscientia bene et male factorum; *secundum* sumptum est a contrario (*Quod si pœna... improbi*): si jus non est a natura constitutum, sequitur nullam esse improbitatem in criminibus, quæ puniuntur, sed tantummodo imprudentiam; *tertium* (§ 41): Justitia non utilitate constat, sed sua ipsius honestate. Hinc fit, ut bonus homo, si scelere utilitatem consequi possit, ita ut semper lateat, tamen non sit facturus; *quartum* (§ 42, *Ita fit...*): Leges non sunt, nisi quæ cum naturæ lege consentiant: si leges essent, quæ cum naturæ lege non consentirent, consequeretur, jus non esse a natura constitutum. Atqui jus est a natura constitutum, ergo sequitur, leges non esse, nisi quæ cum natura justi consentiunt; *quintum* (§ 43): Nisi justitia a natura exstitit, omnes virtutes interibunt. Atqui virtutes non interibunt: ergo justitia a natura proficiscitur. Hujus argumenti consectarium est initio c. 16. Si verum esset, quod in antecedentibus confutatum est, bonum et malum constitui non natura, sed populorum jussis, etc. consequeretur, omnia vitia habenda esse pro virtutibus, certe pro factis cum lege consentientibus; *sextum* (§ 44): Si res morales ab hominibus mutari possunt, sequitur, etiam res physicas ab hominibus mutari posse: atqui res physicæ mutari non possunt, igitur neque morales; *septimum*: Honesta in virtute ponuntur, in vitiis turpia; quod in natura positum est; *octavum* (§ 45): Ex habitu, neque ex aliqua re externa, virtus judicatur; *nonum* (c. 17): Virtutes logicæ et veritas judicantur sua ipsæ natura, non opinione; ergo etiam virtutes morales et ipsa honestas natura non opinione judicandæ sunt; *decimum* (§ 46, *nam ni ita...*) Beatitudo hominis per suam naturam judicatur, non aliorum opinione. Ergo virtus quæ est effectrix beatitudinis, item per se judicatur, non aliorum opinione; *undecimum* (§ 48): Adversariorum argumentum refutatur, homines in sensibus corporis consentire (§ 47), in judicio de rebus moralibus dissentire, ergo sensus corporis esse veros, res morales esse fictas; *duodecimum* (ibid.) Viri boni ita judicant: ergo verum est; *tertium decimum* (c. 19): Virtutes omnes recensentur, certe pleræque, et ostenditur eas per se, sine præmio, expetendas esse; *quartum decimum*: Vitium est turpe, etiamsi non sequatur pœna; *quintum decimum*: Virtus propter alias res esset expetenda, si quid esset melius virtute. Atqui nihil est melius virtute, ergo virtus propter se expetenda est. In virtute autem jus. Jus igitur in natura constitutum est, quia in natura constituta est virtus. Mr.

3. *Nusquam erant*. Olim in imperio romano prope judicia publica exerceri non solebant: postea legibus latis de quæstionibus facta sunt. Quoddam autem aliquando Romæ tale tempus fuisse ex Bruto intelligi potest, ubi ita scribitur cap. 27: « Hic opti-

multifariam nulla sunt; ubi sunt tamen, persæpe falsa sunt), quam ut eos agitent[4] insectenturque furiæ, non ardentibus tædis[5], sicut in fabulis, sed angore conscientiæ fraudisque cruciatu[6]. Quod si homines ab injuria pœna, non natura, arcere deberet, quænam sollicitudo vexaret impios, sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus, aut justi sui doloris causam aliquam fingeret[7], defensionemque

mus illis temporibus est patronus habitus, eoque forum tenente plura fieri judicia cœperunt. Nam et quæstiones publicæ hoc adolescente constitutæ sunt, quæ antea nullæ fuerant. L. enim Piso trib. pl. legem primus de pecuniis repetundis Censorino et Manilio coss. tulit, etc. » Turn.

4. *Quam ut eos agitent.* Haud aliter Aldus Nepos; sed in avi libris aliorumque non comparet *quam*, neque agnoscit ullum MS nostrum; nedum, ut præterea habeat Lambini, « quam conscientia, ut eos ag. » Grut. — *Ut eos agitant insectanturque furiæ.* Sic optime reposuit Hadr. Turnebus : nam repræsentant codices *agitent insectenturque*. Vide J. Fr. Gronovium, Observ. III, 6. Dav.

5. *Ardentibus tædis.* Sic vulgo creditum. Vetus poeta apud Nostrum, Acad. II, 28 : « Cæruleæ incinctæ igni incedunt, Circumstant cum ardentibus tædis ». Seneca Medeæ vers. 13 : « Adeste, adeste, sceleris ultrices deæ Crinem solutis squallidæ serpentibus, Atram cruentis manibus amplexæ facem ». Livius, VII, 17 : « Sacerdotes eorum (Faliscorum et Tarquiniensium), facibus ardentibus anguibusque prælatis, incessu furiali, militem romanum insueta turbaverunt specie ». Idem narrant alii. Vide sis et Suetonium Nerone, cap. 34; Frontinum, Stratag. lib. II, cap. 4, 18, 19, et Valerium Flaccum, Argon. IV, 412. De re ipsa fusius Noster pro Sexto Roscio, cap. 24. Dav. — *Furiæ non ardentibus.* Cicero pro Roscio, cap. 24 : « Nolite putare, quemadmodum in fabulis sæpenumero videtur, eos qui aliquid impie scelerateque commiserint, agitari et perterreri furiarum tædis ardentibus : sua quemque fraus et suus terror vexat : suum quemque scelus agitat, amentiaque afficit : suæ malæ cogitationes conscientiæque animi terrent ». Et in Pisonem, cap. 20 : « Nolite putare, P. C. ut in scena videtis, homines consceleratos impulsu deorum terreri furiarum tædis ardentibus; sua quemque fraus, suum facinus, suum scelus, sua audacia de sanitate ac mente deturbat : hæ sunt impiorum furiæ, hæ flammæ, hæ faces ». Turn.

6. *Fraudisque cruciatu.* Ita dicitur cruciatus, quem propter sceleris conscientiam proferunt nocentes. Sic « dolorem cruciatumque vulneris » dixit Agellius, V, 1. Adde et Hirtium, Bell. Alex. cap. 55. Dav.

7. *Aut justi sui doloris causam... fing.* Sensus totius loci hic esse debet, « aut negat impius factum, aut excusat ». Hæc autem ad excusationem pertinere, vel proximi membri copula

facinoris a natura jure aliquo quæreret. Quæ si appellare[8] audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quod si pœna, si metus supplicii, non ipsa turpitudo, deterret ab injuriosa facinorosaque vita, nemo est injustus; at incauti[9] potius habendi sunt
41 improbi. Tum autem qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet, nisi testem et judicem? quid, in deserto loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura justus vir ac bonus, etiam colloquetur, ju-

que, qua idem ad eamdem refertur, dubitare non patitur. Non igitur aliter me expedio, nisi vox *dolor* pro *ira* posita statuatur. Cf. interpp. ad Corn. Nep. Lys. 3, 1, et Regg. 1, 4. Jam sensus est : « aut aliquid prætexeret, quo ad facinus ex justa ira compulsus videatur ». *Causa* enim h. l. est, quod Francogallis *occasion*, nostris *Veranlassung* dicitur. Consulto autem Cic. non *justam causam* scripsit, loci ambiguitatem evitans. G.

8. *Appellare*. Verbi gratia, dicere solent, se jure interfecisse insidiatorem, se vim vi repulisse jure naturæ, se ab homine læsos fuisse. *Appellare* nominare est. Cicero de Finib. II, 16 : « Istorum enim verborum amore quæ perraro appellantur ab Epicuro, sapientiæ, fortitudinis, justitiæ, temperantiæ, præstantissimis ingeniis homines se ad philosophiæ studium contulerunt ». *Appellare*, ad auxilium advocare, ut *appellare tribunos*, et hic. Turn. — *Quæ si appellare*. Sensus est : Si impii audent provocare ad jura naturæ, i. e. quærere defensionem facinoris ab aliquo jure naturæ, quo tandem studio hæc jura colentur a bonis hominibus? W. — Ernesto magis placet Turnebi explicatio (propter sequens *colentur*). Mihi unice probatur Wyttenbachii ratio, quæ est etiam Hottingeri l. c. p. 74. Mr.

9. *Incauti*. Ut callidi sunt qui diligenter sua commoda emolumentaque consectantur : ita incauti erunt habendi, qui in contraria incommoda et detrimenta incurrent, postremo in legum pœnas : ita justitia calliditas fuerit, injuria et injustitia incauta imprudentia. Cicero, de Finib. lib. II, cap. 16, contra Epicureos : « Non oportet timidum, aut imbecillo animo fingi, non bonum illum virum, qui quidquid fecerit ipse se cruciet, omniaque formidet : sed omnia callide referentem ad utilitatem, acutum, versutum, veteratorem : facile ut excogitet, quomodo occulte sine teste, sine ullo conscio fallat ». Si vera est igitur Epicureorum sententia et justitia calliditas fuerit, et injustitia incauta quædam imprudentia. Nam qui ita sibi cavebit ne in pœnas incidat malumque habeat, justus erit : qui in pœnam incurret, incautus erit. Turn.—Proxime : « Tum... movemur, ut boni viri si-

vabit, in viam deducet; is vero, qui nihil alterius causa facit, et metitur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam ereptyrum, et aurum ablaturum; numquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe judicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum[10] habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant!

XV. Jam vero illud[1] stultissimum, existimare om- 42
nia justa esse, quæ scita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quæ leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis[2] leges imponere voluissent, aut, si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hæ leges justæ haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit[3], ut

mus ». Cf. Cicer. de Republ. III, 16, p. 244 ed. Stuttg. ibiq. Ang. Mai. Cr.

10. *Ne malum habeat.* In Epistolis ad Atticum ludens in Epicureos idem disserit hunc in modum, Epist. 2, lib. VII : « Filiola tua te delectari lætor, et probari tibi φυσικὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα. Etenim si hæc non est, nulla potest homini esse ad hominem naturæ adjunctio : qua sublata vitæ societas tollitur. Bene eveniat, inquit Carneades spurce; sed tamen prudentius quam Lucius noster et Patron; qui quum omnia ad se referant, quidquam alterius causa fieri putent? Quum ea re bonum virum esse dicant ne malum habeat, non quod id natura rectum sit, non intelligunt se de callido homine loqui, non de viro bono? » Veteres libri hic *simus* scriptum habent non *sumus*, et supra *aut incauti*, quæ etiam lectiones probari possunt. Turn.

XV. 1. *Jam vero illud.* Consentaneum est iis qui jus opinione niti, non natura constare putant, quæ Epicureorum sententia est, ut omnia quæ sita sunt in populorum legibus, justa esse credant. In eos igitur hic disputat, qui jus nihil aliud esse censent, quam quod lege cautum est : ut hominum institutis, non natura constare videatur. Hic locus uberius a Platone in Minoe tractatur. Turn.

2. *Triginta illi Athenis.* Athenienses a Lacedæmoniis bello diuturno profligati, et ad extremum gravi obsidione ad deditionem compulsi, triginta rectores accipere coacti sunt : qui sese tandem tyrannos fecerunt, ac Atheniensium libertatem opresserunt. Sallustius, Catil. c. 51 : « Lacedæmonii Atheniensibus devictis triginta viros imposuere, qui rempubl. eorum tractarent, etc. » Historia est etiam apud Xenophontem. Turn.

3. *Quam interrex noster tulit.* Hadr. Turnebus, Ant. Augustinus, et alii L. Valerium Flaccum censent intelligi; de quo sic Cicero in Rullum, Orat.

dictator [4], quem vellet civium, indicta causa, impune posset occidere. Est enim unum jus, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una [5]: quæ lex est recta ratio imperandi atque prohibendi; quam qui ignorat [6], is est injustus, sive est illa scripta uspiam,

XVII, cap. 2: « Omnium legum iniquissimam dissimillimamque legis esse arbitror eam, quam L. Flaccus interrex de Sulla tulit, ut omnia, quæcumque ille fecisset, essent rata». Huic tamen sententiæ meam non adscribo. Nam lex, quam Flaccus tulit, de re præterita fuit lata, Sullamque solum spectavit. Et sane πάντα, ὅσα διῴκησεν ὁ Σύλλας ὑπατεύων τε καὶ ἀνθυπατεύων, βέβαια καὶ ἀνεύθυνα ἐψηφίζοντο εἶναι, veluti testatur Appianus, B. C. lib. I, cap. 99, p. 684. At ea lex, cujus hoc in loco meminit Noster, dictatori, quicumque demum futurus esset, enormem potestatem concessit. Mihi tamen latet, quem voluerit Cicero, nec, ut opinor, superest apud historicos rei memoria. DAV.

4. *Ut dictator.* Eam opinor legem intelligit, qua summum in cives imperium citra provocationem dictatori permittebatur; ut indicta etiam causa in eos animadverteret: nam quibus coss. creatus sit dictator, historici fere non produnt, ut tum interregnum fuisse videatur. Festus ut optima lege «in creando populi magistro, qui dictator est, solitum fuisse aliquando dici tradit, qua quam plenissimum jus significabatur. Posteaquam vero provocatio ab eo magistratu ad populum data est, quæ antea non erat, desitum esse dici ut optima lege, utpote imminuto jure magistrorum populi». Vel eam potius intelligit (atque hoc verius puto) quam L. Flaccus interrex de Sulla tulit, etc. (Cf. not. prox. præced.) TURN. — Non debuit Davis. dubitare de hac lege ejusque auctore. Cf. Ern. in Clavi legum, v. *Valeria*. Bach. Hist. Jurispr. rom. II, 2, 72. Cicero vero nostro loco illius legis verba invidiosius interpretatus est, eo quod non nominatim appellat dictatorem, quasi ad quemcumque ea lex pertinuisset. MR. — Contraria videtur Tullius ponere de Republ. I, 2, ubi *Villemain* interpretationi gallicæ subjecit hæc: « La justice ne vient pas du législateur. Montesquieu a mieux dit: Avant qu'il y eût de lois faites, il y avait des rapports de justice possible. Dire qu'il n'y a rien de juste, ni d'injuste, que ce qu'ordonnent ou défendent les lois positives, c'est dire, qu'avant qu'on eût tracé de cercle, tous les rayons n'étaient pas égaux. Il faut donc avouer des rapports d'équité antérieurs à la loi positive qui les établit». Ubi Villemanius nostri loci admonere poterat lectores suos. Ceterum plane in contrariam sententiam disputat Furius Philus in iisdem de Republica libris, III, 11. CR.

5. *Et quod lex constituit una.* Hoc est, id, quod una lex constituit, unum illud jus est, quod re vera est jus, nempe lex rectæ rationis, absque qua lege nullum jus est a quocumque denique ac quantacumque auctoritate sanciatur. SCHEFF.

6. *Quam qui ignorat.* I. e. ita agit, ac si eam ignoret; nihil curat. Sic Top. I, 3: « Rhetor ille magnus hæc Aristotelica se ignorare respondit ». *Ignorare* enim, propria verbi vi,

sive nusquam. Quod si justitia est obtemperatio scriptis[7] legibus, institutisque populorum, et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt; negliget leges easque perrumpet[8], si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino justitia, si neque natura est, et ea, quæ propter uti-
litatem constituitur, utilitate alia convellitur. Atqui si 43
natura confirmatum jus non erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas[9], ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendæ gratiæ voluntas poterit exsistere? nam hæc nascuntur ex eo, quod natura propensi sumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris est[10]. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos cærimoniæ religionesque tollentur : quas non metu[11], sed ea con-

hanc legem nemo potest, nisi ratione destitutus, quippe quæ jam per communem intelligentiam cuique homini innotescat. Sed fateor equidem sensum his etiam alium subesse hunc posse : « qui eam legem non accurate cognitam tenet, is est injustus, etc. » ut auctor hoc dixerit, quod in Stoicorum paradoxis est : « solus sapiens justus, omnis stultus (non sapiens) injustus ». Utram harum sententiarum auctor his exprimere voluerit : equidem prætulerim priorem; nisi § 44, posteriorem efflagitare videatur. T.

7. *Justitia est obtemperatio scriptis legibus*. Hunc græcismum, quo nomina a verbis orta casum verbi sui regunt, ex Plauto notavit Pareus in Mantissa, Lex. Plaut. v. *verbalia* in *io*. W.

8. *Leges... perrumpet*. Alluditur (ut Off. III, 8, 6), ad dictum illud, sive Anacharsidis, sive Zaleuci (Plut. Solon. 81; Stob. Serm. 43, p. 304 Gesn.), quo leges araneorum telis comparantur, quæ infirmiora quidem animalia alligata teneant, sed a valentioribus perrumpantur. G.

9. *Liberalitas*. Cicero, Offic. lib. III, cap. 33, contra Epicureos, « Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes quæ in communitate cernuntur et in societate generis humani. Nec enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur ». Turn.

10. *Quod fundamentum juris est*. Hæc eximie summis eloquentiæ copiis explicat Maximus Tyrius, Diss. XII, p. 132 ed. Markl. Engelbr.

11. *Quas non metu*. Ut vulgus, quod Deum veneratur, pacem ac veniam poscens metu potius quam pietate, et Epicurei metu legum, ne impietatis dent pœnas; sed pietate quæ conciliatur conjunctione ea quæ hominibus cum diis intercedit, quum utrique sint rationis participes et

junctione, quæ est homini cum Deo, conservandas puto.

XVI. Quod si populorum jussis[1], si principum decretis, si sententiis judicum, jura constituerentur, jus esset latrocinari; jus, adulterare; jus, testamenta falsa supponere, si hæc suffragiis aut scitis multitu-
44 dinis probarentur. Quæ si tanta potestas est stultorum[2] sententiis atque jussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur[3]: cur non sanciunt, ut, quæ mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, quum jus ex injuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala, nulla alia, nisi naturæ norma[4], dividere possumus. Nec solum jus et injuria a natura dijudicantur, sed omnino omnia honesta ac turpia. Nam et communis intelligentia nobis notas res efficit, easque[5] in animis nostris inchoa-

unius civitatis cives, ut Stoici censent. Cicero, de Natur. Deor. lib. I, c. 41, contra Epicureos ex opinione Stoicorum ita scribit, «Est enim pietas justitia adversum deos: cum quibus quid potest esse nobis juris, quum homini nulla sit cum Deo communitas?»

XVI. 1. *Populorum jussis*. Proprie. Nam populus jubere dicebatur, senatus decernere, quem nomine principum intelligit (ut in lib. de Orator. I, 7: «Quum igitur vehementius inveheretur in causam principum consul Philippus»), judices sententiam ferre.

2. *Stultorum*. Stoicorum more loquitur, qui stultos vocant omnes præter sapientem, nam et veram legem sapientis rationem dixit. Turn.

3. *Vertatur*. Ut quod injustum est justum fiat. Jus autem duplex ponebat Epicurus: commune, quod omnibus unum et idem est, ab utilitate communi profectum: proprium, quod quæque civitas legibus et institutis sibi constituit, et scripto sanxit, et moribus recepit. Auctor hujus rei Laertius. Cicero in has Epicuri sententias disserit. Turn.

4. *Norma*. Non possumus distinguere bonam legem a mala, opinione et instituto, ut Epicurei, sed sola natura: nam si naturæ consentanea est, bona est: sin secus, mala. Turn.

5. *Easque in animis*. V. D. in Miscell. Obss. III, 1, p. 228, legi vult: «efficit eas, quas in animis nostris inchoavit (sc. natura), ut honesta, etc.» addens: «Origo idearum innatarum semper in hoc libro adscribitur *naturæ*, numquam *intelligentiæ*, ideoque, quamvis ordinario verbum refertur ad ultimum nominativum casum, credo Ciceronem voluisse, ut vocem *natura* ex præcedenti sententia sup-

vit, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. Hæc autem in opinione existimare, non in natura, 45
posita, dementis est. Nam nec arboris, nec equi virtus[6], quæ dicitur (in quo abutimur nomine), in opinione sita est, sed in natura. Quod si ita est, honesta quoque et turpia natura dijudicanda sunt.

Nam si opinione universa virtus, eadem ejus etiam partes[7] probarentur. Quis igitur prudentem, et, ut ita dicam, catum[8], non ex ipsius habitu[9], sed ex

pleremus, seu nominativum casum, qui hic regeret verbum inchoavit ». Ibidem in nota subjecta alius V. D. ita : « Sed *communis intelligentia*, quam alii *sensum communem* appellant, est a natura, quæ nullo docente (et ideo *communis*) profecta ab iis, quorum ex prima et inchoata intelligentia genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit. Ergo sive naturæ, sive intelligentiæ primæ adscribes ideas illas innatas, eodem redit : nam illa nobis res notas efficit, et inchoatas perficit. Facile tamen patior *eas, quas* legi, ut clarior sit sententia et superioribus congruat. A. » Cr.

6. *Nec equi virtus*. Sic Plato de Rep. lib. I : Βλαπτόμενοι δὲ ἵπποι, βελτίους ἢ χείρους γίνονται; χείρους. Ἆρα εἰς τὴν τῶν κυνῶν ἀρετὴν ἢ εἰς τὴν τῶν ἵππων; Idem et Stoici dicebant. Laertius : Ἀρετὴ δὲ ἡ μέν τις κοινῶς παντὶ τελείωσις, id est, « virtus quædam communiter dicitur cujusque absolutio ». Sic cujusque perfectio et absolutio ejus virtus censetur, ut in equo velocitas, aut vehendi sessoris habilitas, in arbore baccarum et fructuum copia bonorum. Sed tum abutimur nomine, quia proprie virtus dicitur in iis in quibus est ratio, ut in homine et Deo. Turn.

7. *Partes*. Id est, species : nam formam generis, quo facilius intelligatur, Cicero in Topicis cap. 3, ait, se interdum *partem* solere appellare. Virtus autem universa, ipsum genus est, id est, generalis virtus. Turn.

8. *Catum*. *Catum* Varro, L. L. l. VI, pag. 74, acutum, non sapientem interpretatur; ut *cata signa* apud Ennium, et « Egregie cordatus homo catus Ælin' Sextus » : et apud Lucilium *Cata dicta*. Hic tamen est prudens, sapiens, peritus, contra quam Varroni videbatur. Plutarchus ἔμπειρον interpretatur, id est, *peritum*. Est autem Sabinum vocabulum. Utitur eo Plautus initio Pœnuli, « Quas tu sapienter, docte, cordate et cate ». Turn.—De hoc Sex. Ælio cf. Canneg. in Obss. Miscell. cap. 14, pag. 435, qui ex nostro loco Gellium, IV, 1, emendatum it, pro Seio Ælio reponens « Sexto Ælio ». Cr.

9. *Non ex ipsius habitu*. Prudens dijudicatur ex ipsius habitu, i. e. quia habet prudentiam, non judicatur ex aliqua re externa, i. e. quia ab aliis habetur pro prudenti. Hæc est significatio vocis *habitus*, Græcis ἕξις, de qua Aristoteles in Categorr. cap. 5 et 6, Metaphys. IV, 20 et 10. In habitibus etiam censentur scientia et virtutes. Hinc Cicero sua sumpsit de Invent. II, 9, 30; cf. ib. I, 24, 34.

aliqua re externa judicet? Est enim virtus, perfecta ratio[10]: quod certe in natura est. Igitur omnis honestas eodem modo.

XVII. Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria, sua sponte[1], non aliena, judicantur: sic constans et perpetua[2] ratio vitæ, quæ est virtus, itemque inconstantia[3], quod est vitium, sua natura
46 probatur. Nos ingenia juvenum non item? At ingenia natura; virtutes et vitia, quæ exsistunt ab ingeniis, aliter judicabuntur? an ea non aliter? honesta, et turpia, non ad naturam referri necesse erit? Quod laudabile[4], bonum est; in se habeat, quod laudetur, necesse est. Ipsum enim bonum non est opinionibus, sed natura: nam si ita esset, beati quoque opinione essent; quo quid dici potest stultius? Quare quum

10. *Perfecta ratio*. Zeno virtutes omnes in ratione ponebat. Cicero in Academica ad Varronem, cap. 11: « Quumque superiores non omnem virtutem in ratione esse dicerent; sed quasdam virtutes natura aut more perfectas, hic omnes in ratione ponebat ». Itaque supra quum definiebat virtutem « in se perfectam et ad summum perductam naturam », naturam accipio et interpretor rationem. Ratio autem perfecta Deo innata est, et virtus, ut iidem philosophi sentiunt, non homini. Cicero, Natur. Deor. II, 13: « Quartus est gradus et altissimus eorum, qui natura boni, sapientesque gignuntur, quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quæ supra hominem putanda est, Deoque tribuenda ». Turn.

XVII. 1. *Sua sponte*. Sua vi, suo nomine, per se. Turn.

2. *Constans et perpetua ratio vitæ, quæ est virtus*, etc. Sic in Tusc. IV, cap. 15: « Virtutem animi affectionem constantem et convenientem » definit: quæ definitio a constantia, id est, εὐστάθεια deducta est, cui inconstantia adversa est, estque, ut superior, Stoica. Turn.

3. *Inconstantia*. Inconstantiam, ut in Tusculanis, hic vocat defectionem a recta mente, aversam a rationis præscriptione: quæ vitiorum et perturbationum origo est, ut constantia virtutum. Turn.

4. *Quod laudabile*. Ut bonum natura judicatur, ita laudabile bonum, quod honestum est, eadem natura judicabitur: alioqui quum beatitudo a virtute proficiscatur, opinione non natura beati homines essent. Stoicis autem omne bonum laudabile est. Cicero de Finibus, lib. III, cap. 8: « Quod est bonum, omne laudabile est: quod autem laudabile est, omne est honestum: bonum igitur quod est, honestum est ». Peripateticis et Academicis non omne bonum laudabile est. Turn.

et bonum, et malum natura judicetur, et ea sint principia naturæ; certe honesta quoque et turpia simili ratione dijudicanda, et ad naturam referenda sunt. Sed perturbat[5] nos opinionum varietas, hominumque 47
dissensio; et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus; illa, quæ aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus[6]. Quod est longe aliter : nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poeta[7], non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero[8] : animis omnes tenduntur insidiæ, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes[9] quum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt; vel ab ea, quæ penitus in omni sensu[10]

5. *Sed perturbat*, etc. Persequitur id fusius in proœmio III Tusculanæ. Epicurei certissimam sensuum esse fidem putant, et ex eorum delectatione et voluptate summum bonum interpretantur, quod sensus corrumpi non possint, ratio possit. Itaque quod honestum alii dicunt et justum, id opinione non natura prædicant esse : quod aliud aliis esse videatur, et ab eo desciscatur quod Stoici honestum esse natura dicant, et cujus censeant nobis insita esse semina. Sed ea corruptela, ut Cicero ait, et depravatio non ex natura est, sed ex opinionum varietate. Quum autem voluptas ad sensum referatur, honestum ad rationem pertineat, dubium esse non potest, quin hæc pro Stoicis contra Epicureos dicantur; ut mirum esse mihi videatur, cur quidam secus sentiant.

6. *Ficta esse ducimus*. Vulgo *dicimus;* et ita quidem nostri codices. Sed lectio, quam nos ex editione Victoriana sumpsimus, aptiorem sententiam facit : nam supra dixerat, « hos natura certos putamus ». Vide sis infra cap. 23. Dav.

7. *Non poeta*. Id queritur dolentissime in proœmio tertiæ Tusculanæ, ab iis omnibus « ita variis nos imbui erroribus, ut vanitati veritas et opinioni confirmatæ natura ipsa cedat ». Quod ex Stoicorum decretis sumpsit, attingiturque a Laertio in Zenone, lib. VII, § 89. Turn.

8. *Abducit a vero : animis omnes tenduntur insidiæ*. Victorius et Turnebus publicarunt, *abducit : at vero animis*, etc. et sic fere MSS nostri : nihil tamen muto. Gaut. — *Abducit a vero : animis omnes*. Ita libri nostri MSS et recte. Sed in edd. Asc. Paris. Sturm. et Comm. lectio Victoriana est, minus proba; reliquæ cum edd. MSS conspirant. Ma.

9. *Rudes*. Teneri flectuntur, rudes inficiuntur. Rudis enim lana, tincta nondum est. Turn.

10. *In omni sensu*. Nam ex omnibus sensibus voluptas percipitur : quod tamen Platoni non videtur in Timæo.

implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium : cujus blanditiis corrupti, quæ natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie[11] carent, non cernimus satis.

48 XVIII. Sequitur (ut conclusa mihi jam hæc sit omnis ratio[1]), id, quod ante oculos ex iis est, quæ dicta sunt, et jus, et omne honestum, sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam æquitatem et jus ipsum amant; nec est viri boni, errare[2], et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur jus est expetendum, et colendum. Quod si jus[3], etiam justitia : sic in ea[4] reliquæ quoque

11. *Scabie.* Titillatione et pruritu, cujusmodi scabiosis sese friantibus gignitur, unde a scabendo scabies nomen habet. Simile est illud Satyrici poetæ Juvenalis, Sat. II, 128 : « Hæc tetigit Gradive tuos urtica nepotes ». Turn.

XVIII. 1. *Ratio.* Scripsimus cum Dav. *oratio* pro *ratio* ex codd. nostris W. et H. et edd. Ascc. Car. Steph. Paris. Crat. Herw. Gœrenzius quidem perstringit Davisium dicens, male hoc esse factum, quum oratio demum in fine libri concludatur. Sed ipsum vocabulum *oratio* sæpe ponitur a nostro pro argumentatione et ratiocinatione.

2. *Errare.* Verba *viri boni* Scheff. explicat : Viri sapientis, cati. Recte contra Wagnerum Gœr. verbum *errare* explicat : a natura aberrare, et *diligere*, etc. propensiorem esse in ea, quæ sua natura non merentur. Quod vero idem cum verbo *diligere* Stoicum σεμνύνεσθαι ex Plut. de Stoicor. Repugn. p. 1039 (c. 13, extr. p. 233, t. V, Wyttenb.) comparavit, in eo vereor, ut rectum viderit. Verba « per se igitur jus est expetendum » absunt a cod. M. Ma.

3. *Quod si jus.* Vulgo : « quod si jus est, etiam justitia. Sic in ea reliquæ quoque virtutes » : quæ sensu carent. Paris. et Reg. « Quod si jus etiam justitia sit : in ea quoque reliquæ » : quo modo fere Victorius etiam dedit. At Eliens. Med. Harleian. pr. et Ascens. exhibent, « quod si jus, etiam justitia : sic et reliquæ quoque virtutes ». Non aliter Harleian. sec. et editio pervetus, nisi quod *justitiam* male repræsentent. Hinc autem sua quasi sponte nascitur ea, quam sequor, lectio, *sin ea.* Sed et Lamb. ita rescribendum esse tantum non conjecerat. Dav. — *Quod si jus.* Vocem supervacaneam et sensum etiam turbantem, *est*, ejecimus cum Ern. Wagn. Gœr. et Sch. neque eam agnoscunt codd. Cr. W. et edd. Asc. 1, 2, Ald. Crat. Herw. (sed hæ duæ et Asc. 2 habent *et justitia*) Gothofr. Car. Steph. Lamb. et Brut. Ma.

4. *Sic in ea.* Nihil hæc sane scriptura videtur habere vitii : sed scriptura vetus alicujus suspicionem vitii commovere queat. Sic enim habent fere libri vett. « quod si jus, etiam justitia sit, in ea quoque reliquæ virtutes ».

virtutes per se colendæ sunt. Quid? liberalitas gratuitane[5] est, an mercenaria[6]? Si sine præmio[7] benigna est, gratuita; si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum, sequatur. Ergo item justitia nihil expetit[8] præmii, nihil pretii. Per se igitur expetitur:

Nonnulli sic: « quod si jus, etiam justitia. Sic in ea quoque reliquæ virtutes ». Ex qua vitiosa scriptura fortasse ita legendum esse dicendum est: « Quod si jus, etiam justitia: si ea, reliquæ quoque virtutes, per se colendæ sunt ». Quod autem Turnebus ita vult legi: « Sic in ea reliquæ quoque virtutes, etc. » ferri non potest. Lamb. — *Si in ea.* Hæc vetus et bonorum librorum scriptura est, estque hæc sententia plane Stoica: nam Stoici in una virtute etiam reliquas inesse omnique censent. Sunt enim virtutes ipsæ inter se colligatæ et implicatæ, et qui unam habet, reliquas habet. Turn.

5. *Gratuitane est.* « Si virtutes utilitate expetuntur, non sua sponte, tollantur omnes, in primis tamen quæ in societate hominum et communitate versantur, ut liberalitas, comitas, justitia »; ut Offic. lib. III, a Cicerone, cap. 33, scribitur. Gratuita est liberalitas quæ tantum officii gratia benigne facit. Sic Sallustius, Fragm. Hist. lib. I, cap. 14: « Ubi malos præmia sequuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est ». Turn.

6. *An mercenaria?* Mercenaria est, quæ mercedem et præmium efflagitat, ut homines conducti, a quibus translatio ducta est. Turn.

7. *Si sine præmio.* Citatur hic locus a Lactantio, lib. VI, cap. 11, ubi Ciceronem quoque carpit, qui hujus præcepti oblitus, in Officiis liberalitatem prope mercenariam faciat. Hunc etiam locum uberrime tractat Seneca, lib. IV, de Beneficiis, ubi beneficium dare, et invicem gratiam referre, per se expetenda contra Epicureos confirmat. Præmium autem lucrum est et merces, ut hic, et in lib. de Senectute, *Ecquid erit præmii.* Turn.

8. *Nihil expetit.* Vulgo *nihil exprimit præmii*, hoc est, extorquet: nec alio modo dant Pal. quartus, Fabric. Paris. Reg. et Balliol. Mihi tamen fidem non faciunt. Nam bene se habere nostram lectionem ex eo patet, quod subjungat: « Per se igitur expetitur ». Quin et eam præstant Eliens. Harleian. pr. sec. Med. editio pervetus, Ascens. et aliæ. Dav. — *Ergo item justitia nihil expetit præmii.* In cod. H. male scribitur *idem* pro *item.* Car. Steph. in varr. lect. ex libro vetere habet *eadem.* Cod. M. « nihil exprimit justitia præmii ». In eod. cod. est *eadem* pro *item*, ut in edd. Sturm. et Paris. Servavimus autem scriptionem *expetit* cum Dav. Gœr. Ern. et Sch. quam præstant nostri codd. Cr. et W. et edd. Asc. Ald. Crat. Herw. Sturm. Goth. Car. Steph. Lamb. Brut. Et probat etiam hanc lectionem Wytt. Neque tamen non addam Schefferi notam, qui ita lectionem *exprimit* defendit: idem est, ait, quod *extorquet*, præmii scilicet causa. Non intellexerunt vulgo hoc vocabulum, itaque ex eo fecerunt *expetit.* Noster in orat. pro Quint. 14, 47: « Extorquendum est invito atque ingratiis; quod non debet, eripiendum atque exprimendum est; de fortunis

eademque omnium virtutum causa atque sententia est[9].

49 Atque etiam si emolumentis[10], non sua sponte virtus expetitur[11], una erit virtus, quæ malitia[12] rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert[13], quæcumque agit, ita minime est vir bonus: ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? Ubi gratus, si non eum ipsum[14] cernunt grati, cui referunt

omnibus P. Quintius deturbandus est». Mr.

9. *Causa atque sententia est.* Eodem modo de aliis virtutibus judicandum et sentiendum est. A causis est ductum, quas sententia solet sequi.

10. *Emolumentis.* Utilitatibus, fructibus commodis, ab emolendo. Emolumenta enim erant proprie quæ emolebantur, ut fruges. Hinc illud Persii, Satir. VI, 26: «et granaria (fas est) Emole». Turn.

11. *Expetitur.* Vulgo *expenditur;* et ita quidem dedere Victorius ac Turnebus. Sed omnino repugnat ipsa res, et eam scripturam flagitat, quam nos ex Paris. Reg. Eliens. Harleian pr. sec. Balliol. Ven. 1471, aliisque reducendam curavimus. Præterea reticendum non est, in nostris omnibus legi *suapte* pro *sua sponte*. Nec aliter exhibebant Gruteriani quatuor. Hinc rescribi debet: «non suapte virtus expetitur». *Suapte*, sponte. Vide sis Is. Vossium ad Catullum, p. 113. Dav.

12. *Quæ malitia.* Malitia vitii certi nomen est, nimirum doli, calliditatis ac versutiæ: vitiositas omnium vitiorum. Cicero, de Natura Deor. lib. III, cap. 30: «Est enim malitia, versuta et fallax nocendi ratio». Sic supra in eamdem sententiam, cap. 14: «Tum autem qui non ipso honesto movemur ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi simus non boni». Ut autem probitati improbitas adversatur, virtuti vitium et vitiositas: sic bonitati malitia. Secus tamen videri nonnullis miror. Nam bonitas simplex quædam et ingenua probitas est, a fraude abhorrens, et vir bonus dicitur, qui non est fraudulentus, dolosus, fallax. Turn.

13. *Commodum refert.* Hoc teneo; licet Paris. Reg. et Bal. dent *referat*, eodemque modo repræsentet Lactantius, Div. Inst. l. VI, c. 12, 10. Dav.

14. *Si non eum ipsum.* Codd. Cr. et W. «ubi gratus, si non eum, cui (W. *quui*) referunt gratiam, ipsi cernunt grati». Et hunc ordinem servant edd. Ascc. Crat. Herw. Ald. Paris. Car. Steph. Sturm. Gothofr. Brut. Sed in Ascc. Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Sturm. Gothofr. et Brut. post *eum* additur *ipsum*. Cod. H. et ed. Comm. habent: «eum ipsi cern. gr. cui r. gr.» et ita marg. Lamb. et Gothofr. itemque cod. M. sed ibi est *ipsum*. In cod. H. pro *cui* scribitur *quoi*. Ad vocem *cernunt* Schefferus: i. e. concernunt, respiciunt, considerant. Wytt. vero: i. e. spectant, hujus rationem habent, i. e. qui gratiam refert, debet

gratiam? Ubi illa sancta amicitia[15], si non ipse amicus
per se amatur toto pectore, ut dicitur[16]? qui etiam
deserendus et abjiciendus est, desperatis emolumentis
et fructibus : quo quid potest dici immanius? Quod
si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, et æqualitas[17], et justitia, per se expetenda.
Quod ni ita est, omnino justitia nulla est : id enim 50
injustissimum ipsum est, justitiæ mercedem quærere.

XIX. Quid vero de modestia[1], quid de temperantia,

spectare eum ipsum, cui refert gratiam, non spectare aliam utilitatem, veluti novæ et speratæ gratiæ. Mr.

15. *Ubi illa sancta amicitia.* Amicitiam quoque in dialogo ejusdem nominis disserit in Epicureos non ab indigentia aut inopia natam esse, aut ad utilitates percipiendas, sed a natura profectam. Eam autem *sanctam* dicit, quam violare nefas sit. Cicero de Finibus, lib. II, hæc eadem pluribus in Epicureos disserit, quem librum qui legerit, in quos hic Cicero disputet, facile cognoscet. Eo in libro hæc de Amicitia scribuntur, cap. 24 : « Amicitiæ vero locus ubi esse potest, aut quis amicus esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? » Iterum, cap. 26 : « At vero si fructibus et emolumentis, et utilitatibus amicitias colemus, si nulla charitas erit quæ faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam, dubium est quin fundos et insulas amicis anteponamus? » De Natura Deorum, lib. I, cap. 44, Cicero contra Epicureos disserit talem amicitiam « mercaturam esse utilitatum suarum » : et Seneca, Epist. IV, p. 28, amicitiam quam Epicurei constituunt, *negotiationem* esse dicit. Turn.

16. *Ut dicitur?* Hæc laudat, et proverbii locum tenere monet Servius ad Virgilii Æn. IX, 276. Vide Senecam, Epist. 3; Auctorem de causis Corr. Eloq. capp. 3, 28; Nostrum Fam. lib. X, Epist. 10, ad Attic. XIII, 12, at præcipue Tusc. II, 23. Dav. — *Toto pectore, ut dicitur.* Vide de hac locutione proverbiali Erasmi et all. Adagia, p. 120, coll. p. 251, ed. Frcf. 1656. Mr.

17. *Et æqualitas.* Cum æquali jure vivitur ab omnibus nemoque alterum opprimit : alioqui jus et societas civilis etiam nulla fuerit, nisi leges omnibus irrogatæ sint æqualiter, et pari jure vivatur. Cicero, de Amicitia, cap. 5 : « Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, æqualitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido, audacia ». Turn.

XIX. 1. *Quid vero de modestia.* « Per quam pudor honestus claram et stabilem comparat auctoritatem », inquit Cicero de Inventione, lib. II, cap. 54. Cornificius ad Herennium, lib. III, cap. 2 : « Modestia, inquit, est in animo continens moderatio cupiditatum ». Hic igitur virtus est quæ modum quemdam et moderationem conservat. Temperantia animi est in libidinem et alios non rectos impetus firma et moderata dominatio. Continentia, in victu est abstinentia. Cicero ad Q. fratrem, lib. I, epist. 1, cap. 2 :

quid de continentia, quid de verecundia[2], pudore, pudicitiaque dicemus? Infamiæne metu non esse petulantes[3], an legum et judiciorum? Innocentes[4] ergo, et verecundi sunt, ut bene audiant? et ut rumorem bonum colligant, erubescunt[5] pudici etiam loqui de

« Quem nulla conditio pecuniæ ab summa integritate continentiaque deduxerit ». Hæc enim virtus efficit, ne alieni appetentes et cupidi simus. In lib. II, cap. 54, de Inventione, definitur « virtus per quam cupiditas consilii gubernatione regitur »: illicque temperantia genus est, partes ejus, continentia, clementia, modestia. Verecundia, reverentia quædam est adversus homines: cujus proprium est, neminem offendere; ut justitiæ, neminem violare. Pudor dedecoris et turpitudinis metus, ruborem afferens. Suntque hæc omnia finitima et prope eadem virtutum genera, quæ referuntur ad quartam virtutem moralem, quæ temperantia fere vocatur. Temperantiam autem patroni et assertores voluptatis Epicurei retinere conabantur. Cicero, Offic. lib. III, cap. 23: « Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quomodo possunt. Dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri ». Verumtamen patrocinio voluptatis temperantia evertitur. Cicero, Offic. III, 33: « Nam qui potest temperantiam laudare is qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consectatrices voluptatis ». Tuar.

2. *Quid de verecundia.* Ad vocem *verecundia* Wytt. ita: dicitur a verbo *vereri*, veluti si veremur male facere, si veremur judicium virorum bonorum; sed pudor, pudicitia sæpe junguntur; hæc magis ad corpus, illa ad animum refertur. Ma.

3. *Non esse petulantes.* Superioribus omnibus petulantiam opponit, quæ est hominum immodestorum, intemperantium, incontinentium, inverecundorum, impudentium, postremo impudicorum. Sic de Finibus, lib. II, cap. 22, hunc locum tractat: « Jam si pudor, si modestia, si pudicitia, si uno verbo temperantia, pœnæ aut infamiæ metu coercebuntur, non sanctitate sua se tuebuntur, quod adulterium, quod stuprum, quæ libido se non proripiet ac projiciet, aut occultatione proposita, aut impunitate, aut licentia? » Tuar.

4. *Innocentes.* Modesti, temperantes, continentes, neminem lædunt, nemini nocent, alieno abstinent manus. Sallustius innocentiam, *abstinentiam* intellexit, quum ita scripsit, Catil. c. 54: « Sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente *abstinentia* certabat ». Tuar.

5. *Erubescunt.* Quod pudoris est. Pudici autem sunt, qui florem ætatis fruendum abutendumque aliis non permittunt. Nam impudici sunt, qui muliebria patiuntur. Id ex illa Sallustii dictione intelligi potest, Catil. c. 14: « Scio fuisse nonnullos qui ita existimarent, juventutem quæ domum Catilinæ frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse ». Et mox: « Quid enim? possumus eos qui a stupro arcentur infamiæ metu pudicos dicere? » Lex autem Scatinia in impudicos erat

pudicitia? Ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum[6] vitium vitare, nisi judicio ipso notatum, putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro ar- 51
centur infamiæ metu, pudicos dicere, quum ipsa infamia propter rei turpitudinem[7] consequatur? Nam

lata. In libro scripto sic legitur, « pudici etiam loqui de pudicitia ». Suspicor lacunam esse, locumque de pudicitia deesse, ut supra de Amicitia locus scribebatur. Ac fortasse hujus loci mutilandi causa fuit, quod aliquid obscœnius hic Cicero dicebat. Turn. — *Erubescunt*. Pudici adeo sunt verecundi, ut ne loqui quidem de pudicitia possint, nisi rubore quodam suffusi, scilicet quod hoc fieri non potest, nisi simul de impudicitia cogitetur. Sch. — Uti Sch. rem acu tetigisse arbitramur, ita omittere nolumus Cannegieteri discrepantem sententiam, quandoquidem nobis in hac editione illud propositum erat, ut, quoad ejus fieri potest, variorum varia judicia colligeremus. Atque is in libro de Notis, p. 332, de hoc loco ita pronuntiat: « Quod in Coll. Leg. Mos. et Rom. tit. III, § 3, positum vidimus *pudicitiam* pro *impudicitiam*, idem hoc loco factum fuisse suspicor. Accipe stuprum infame, nefandum, quod pluribus exponere pudor vetat. Utrum autem diversam ac plane contrariam significationem hanc admittat vox, an potius scripturæ levis error sit habendus, dubito ». Ceterum *Villemain* ad Cicer. de Rep. I, 2, gemina ex Russavio adposuit: *Rousseau, dans la lettre sur les spectacles, y (dans la pudeur) voit un instinct de la nature, une disposition native*. Cr.

6. *Qui nullum*. Id est, neminem vitia vitare, nisi quæ infamia aut pœna notata sunt. Judicium dicit, quia proxime de pudicitia verba fecerat, quam qui parum honeste habebat, lege Scatinia in judicium vocari poterat. Qui Thrasymachum et Calliclem intelligunt, in philosophis numerant quos in philosophis numquam Cicero habuisset: nec attendunt eum prope contra præsentes dicere, quum se non illorum sed istorum philosophorum pudere scribit. Serum nimis erat in priscos declamare: tot autem Epicureos, qui Græciam et Italiam referserant, prætermittere. Turn.

7. *Turpitudinem*. *Formidinem* habet cod. Cr. et Copp. Victt. b. *fortitudinem* cod. H. Duo apud Gœr. *torpidinem*. Hæc orta est ex scribendi compendio: sed quum aliquando unus in describendo ita lapsus esset, ut aliud agens scriberet *fortitudinem*; alius hoc sensum non habere animadvertens, sapienter nempe, contrarium fortitudinis ponendum esse censuit. Fluctuat in hoc vocabulo lectio apud Cic. de Nat. Deor. I, 1, 1, in verbis: « quid est enim temeritate turpius? » ubi in plerisque libris est *fortius*. Vide notas nostras in edd. maj. pag. 8, ed. min. p. 5. Schefferus ad h. l. hæc: Hæc obscura sunt. Quid enim vult *ipsa*? num ad *infamia* referri debet? Habebit ergo quamdam emphasin, quam hic difficulter intelligo. Mallem ego referre ad *stupra*. Sensus est: Non possunt evitari stupra propter infamiæ metum, quia prius facta sunt stupra, ea deinde notata infamia. Notata ergo infamia, non quod ante, quam fierent, decretum quoddam ea notanda statuisset, sed quod propter naturæ suæ turpitu-

quid aut laudari rite, aut vituperari potest, si ab ejus natura recesseris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis; animi deformitas non habebit? cujus turpitudo ex ipsis vitiis facillime percipi potest. Quid enim fœdius avaritia, quid immanius libidine[8], quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate et stultitia dici potest[9]? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt[10], aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? Quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest.

52 Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valitudinem? quæ et, quum adsunt, perparva sunt; et, quam

dinem infamia sequeretur. — Quod ad sensum bene. Sed *ipsa* non ad *stupra* referendum, sed ad *infamia*. Germanice reddas : *Da gerade die Inf.* — In marg. edd. Gothofr. et Lamb. scriptum est : « fort. cum ipsa infamia rei turp. cons. » Mr.

8. *Quid immanius libidine.* Placet quidem Ernesto et Wytt. Davisii correctio, sc. *infamius*, Wagneri autem defensio lectionis vulgatæ mihi cum Gœr. et Sch. ita probatur, ut lectionem librorum tantum non omnium restituendam censuerim. Recte enim ille, mirum, ait, videtur, Dav. et Ern. necessarium duxisse, ut legeretur : *infamius;* quum Cic. jam hoc agat, ut infamiam ex naturæ turpitudine et fœditate ortam confirmet. Quid igitur inanius et ineptius facere potuisset, quam, ut infamiam principii loco poneret, unde turpitudo oriretur, quum contrarium potius vellet. *Immanius* est in codd. Cr. W. H. et edd. quæ ad manum sunt, omnibus. Wytt. in scholis ait, esse, qui corrigant *insanius*, cujus ego lectionis nullum animadverti vestigium. Dav.

9. *Stultitia dici potest.* Quatuor virtutibus totidem opponit vitia, avaritiam justitiæ, libidinem temperantiæ, fortitudini timiditatem, tarditatem et stultitiam prudentiæ. Turn.

10. *Vitiis excellunt.* Ad verba *vitiis excellunt* Wytt. hæc : « Est dictio rarior : ita tamen loquutus est. Nepos in Alcibiade, c. 1, dicit : *nihil eo fuisse excellentius vel in vitiis, vel in virtutibus* ». — Et hoc quidem loco dici potest esse ζεῦγμα, quum virtutibus vitiisque adjungatur. Sed plane in malam partem sumitur *excellere* ab ipso Cicerone in Pisonem, cap. 38, 94. Mr.

diu affutura sint, certum sciri nullo modo potest. An, quod turpissimum dictu est, voluptatem? at in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series [11] rerum sententiarumque sit, atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem.

XX. QUINT. Quo tandem? libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer.— MARC. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cujus apiscendi causa sunt facienda omnia : controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen judicandam [1].— ATT. Qui istuc fieri potest, L. [2] Gellio 53
mortuo? — MARC. Quid tandem id ad rem? — ATT. Quia me Athenis audire ex Phædro [3] meo memini,

11. *Quanta series.* Quum virtutem omnem propter se expetendam dixisset, aut si propter alias res virtus expeteretur, ea melius aliquid esse, deinceps sequebatur de finibus bonorum et malorum disputatio, in quam tacite sensimque prolabebatur, nisi se retinuisset. Stoici autem in philosophia sua solebant mirum in modum seriem rerum et sententiarum aptam et connexam prædicare, ut et hic Cicero eorum exemplo. Cicero, de Finibus, lib. III, cap. 22 : « Quid non sic aliud ex alio nectitur, ut non, si unam literam moveris, labent omnia? nec tamen quidquam est, quod moveri possit ». Et lib. IV, cap. 19 : « Ut enim sit apud illos, id quod est a te laudatum, ordo rerum conservatus, et omnia inter se apta et connexa ». Sic nihil esse posse dicebant Stoici sua philosophia aptius, coagmentatius, compositius. Hic autem locus de Finibus bonorum non est hujus disputationis. Itaque errant qui censent esse septimum argumentum de fine bonorum. Digressio enim quædam est, non propria hujus de lege scholæ. TURN.

XX. 1. *Judicandam.* Id est, dijudicandam, quod in libris de Finibus fecit. Ex hoc loco colligimus hos libros ante libros de Finibus esse scriptos, et, ut opinor, ante bellum civile, absolutis jam libris de Repub. TURN.

2. *L. Gellio.* L. Gellii Cicero in Bruto, cap. 47, meminit : quem « non vendibilem oratorem », multarum tamen rerum peritum fuisse dicit : eumque illic familiarem suum vocat. Meminit et hujus Plutarchus in Cicerone, quem ait Ciceroni, ob patefactam conjurationem, civicam coronam decrevisse. Sed et pro Sextio a Cicerone « vir clarissimus et fortissimus consul » dicitur. Consul autem fuerat ab anno Urbe condita 681, cum Q. Lentulo, cum quo etiam censor fuit, ut ab Asconio scribitur. TURN.

3. *Phædro.* Phædrus philosophus Epicureus fuit, quem cum Attico Cicero audivit. Cicero de Finibus, lib. I, cap. 5 : « Nisi tu Phædrum, inquam,

Gellium, familiarem tuum, quum pro consule[4] ex prætura[5] in Græciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum : quod si essent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere; posse rem convènire : et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire[6]. — MARC. Joculare istuc quidem, Pomponi, et a multis sæpe derisum. Sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam academiam[7] et Zenonem datum. — ATT. Quo

mentitum, aut Zenonem putas, quorum utrumque audivi, quum mihi nihil sane præter sedulitatem probarent, omnes mihi Epicuri sententiæ satis notæ sunt, atque eos, quos nominavi, cum Attico nostro frequenter audivi, quum miraretur ille quidem utrumque, Phædrum autem etiam amaret ». TURN.

4. *Pro consule*. Missus enim in provinciam fuerat loco consulis : tametsi non ex consulatu. Cicero pro lege Manilia, cap. 21 : « Quid tam inusitatum, quam ut quum duo consules clarissimi fortissimique essent, eques romanus ad bellum maximum formidolosissimumque pro consule mitteretur ? Missus est : quo quidem tempore quum esset non nemo in senatu qui diceret non oportere mitti hominem privatum pro consule, L. Philippus dixisse dicitur non se illum sua sententia pro consule, sed pro consulibus mittere ». Proconsul autem et pro consule differunt, quod quidam ignorarunt, qui idem esse putaverunt, ut proprætor et pro prætore. Nam proconsul tum erat qui consulatum gesserat, et ex consulatu provinciam obtinebat : et proprætor qui ex prætura. Pro consule qui loco consulis, etiam si nec consulatum gessisset, et privatus esset. Sic privatus Pompeius pro consule mittitur, non proconsul : et L. Gellius ex prætura mittitur pro consule in consularem provinciam : nondum enim consulatum gesserat : et Piso apud Sallustium quæstor mittitur pro prætore in Hispaniam. Verba Sallustii sunt Catil. cap. 19 : « Postea Piso in citeriorem Hispaniam quæstor pro prætore missus est, adjuvante Crasso ». L. autem Gellius quum hæc scriberentur mortuus erat. TURN.

5. *Ex prætura*. Magistratus Romæ annum sui magistratus eo tempore fere agebant, quo exacto in provinciam ibant, atque id est ex prætura, aut ex consulatu in provinciam ire. TURN.

6. *Aliquid convenire*. Si inter eos de arbitro conveniret, si compromissum in arbitrum aliquem facerent, aut arbitrum a magistratu peterent. Ridiculum hoc erat, quod putaret ut lites, sic controversiam de Finibus honoraria arbitri opera disceptari et componi posse. TURN.

7. *Antiquam academiam*. Veteris Academiæ fuerunt Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor : novæ, Arcesilas, Lacydes, Carneades. Cicero autem lib. IV de Finibus, contra Ca-

tandem istuc modo? — Marc. Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. — Att. Ain' tandem? una de re est solum dissensio? — Marc. Quæ 54
quidem ad rem pertineat, una : quippe quum antiqui omnes[8], quod secundum naturam esset, quo juvaremur in vita, bonum esse decreverint; hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. — Att. Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia[9]. — Marc. Probe quidem sentis, si re, ac non verbis[10] dissident.

tonem disserens, ostendit inter Zenonem et Peripateticos, qui profecto et Academici iidem sunt, nihil præter verborum novitatem interesse. Turn. — *Zenonem datum*. Prætor in judicio finium regundorum dat arbitrum, qui fines regat. Eum arbitrum nos tamquam *commissarium* dicere solemus. Ad eum hic respexit Cicero. Sic Plinius, Hist. Nat. lib. V, c. 27 : Taurum « innumerarum gentium arbitrum » dicit; significans ab eo fines gentium innumerarum finiri et terminari tamquam arbitro. Turn. — Ad verba *arbitrum . . . datum* Wytt. hæc in scholis : Est dictio juris, eaque festive adhibita : quia Gellius item controversias philosophorum ex ratione juris componere voluerat. Dav.

9. *Antiqui omnes*. Antiqui Academici bonum, quod secundum naturam esset, posuerunt : et bene vivere, naturæ convenienter vivere. Zeno autem nihil bonum nisi honestum statuit. Cicero autem libro quarto de Finibus a Peripateticis, qui omnino in eadem in qua Academici hæresi sunt, Stoicos verbis non re dissentire ostendit. Et lib. II, de Finibus, cap. 11 : « Ergo nata est sententia veterum Academicorum et Peripateticorum, ut finem bonorum dicerent, secundum naturam vivere, id est, virtute adhibita frui primis a natura datis ». Et paullo post : « Aristippo simplex voluptas; Stoicis consentire naturæ : quod esse volunt e virtute, id est, honeste vivere : quod ita interpretantur, vivere cum intelligentia earum rerum, quæ naturæ convenirent, eligentem ea quæ essent secundum naturam rejicientemque contraria ». Et mox : « Una simplex, cujus Zeno auctor, posita in decore tota, id est, in honestate ». Turn.

9. *Quæ dirimat omnia*. Sic recte nostri MSS : nam qui de bonorum malorumque fine dissentiunt, in reliquis rebus parum conveniant necesse est. Noster, Acad. II, 43 : « Omnis ratio vitæ definitione summi boni continetur; de qua qui dissident, de omni vitæ ratione dissident ». Quum tamen liber S. Victoris exhiberet : « Ac noscam omnia quæ derivat omnia »; Gulielmius rescribendum conjecit, « ac non communia quæ diribet omnia ». Sed ludos facit vir ille doctus, dum ex vitiosissimo codice non disparem fabricatur emendationem. Dav.

10. *Non verbis*. Ut quum commoda dicere malunt Stoici quam bona, incommoda quam mala : quum legenda et sumenda dicunt commoda fortunæ et corporis, non expetenda : quum in-

XXI. Att. Ergo assentiris Antiocho[1] familiari meo (magistro enim non audeo dicere[2]), quocum vixi, et qui me ex nostris[3] pæne convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. —Marc. Vir fuit ille quidem prudens[4] et acutus, et in suo genere perfectus, mihique, ut scis, familiaris: cui tamen ego assentiar in omnibus[5], necne, mox videro; hoc dico, controversiam totam istam posse sedari. — Att. Qui istuc[6] tandem vides? — Marc. Quia si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse diceret[7], quod honestum

commoda non sumenda, non autem fugienda. Turn.

XXI. 1. *Antiocho.* Hic Philonis discipulus relicta nova Academia in veterem remigravit, ac librum de Peripateticorum et Stoicorum concordia edidit. Cicero, de Natura Deorum, lib. I, cap. 7: « Si, inquit, liber Antiochi, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est quod Pisonem familiarem tuum desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare ». Hujus auditor Pomponius, alioqui Epicureus, aliquando fuit: ac propemodum se ab eo ex Epicuri hortulis in Academiæ spatia pertractum ait. Turn.

2. *Audeo dicere.* Propter condiscipulos Epicureos, qui istud acerbe ferrent, si eum magistrum agnosceret, et Epicuri sectam relinqueret, id dicit. Turn.

3. *Ex nostris.* W. ad verba *ex nostris*, etc. hæc: i. e. ex schola Epicuri, quæ in horto habebatur, me quasi arborem abstraxit propemodum, id enim significat v. *convellere*. Pro *nostris* est *prostris* in cod. H. Mr.

4. *Prudens.* Doctus et eruditus. Cornificius ad Herennium, lib. III, cap. 2: « Dicitur item prudentia scientia cujusdam artificii ». Ita hominem in philosophia doctum *prudentem* hic mihi vocare videtur. Sic jurisprudentes nominantur. Antiochum etiam in Bruto *philosophum prudentissimum* vocat. Turn.

5. *In omnibus.* Ut enim fortasse ei assentiatur in fine bonorum multis tamen in rebus ab eo dissentit, quem Stoicus multo potius quam Academicus esset: « erat enim Antiochus, ut inquit Cicero in Lucullo, cap. 43, si perpauca mutavisses, germanissimus Stoicus ». Quamquam ne in fine quidem cum Stoicis conveniebat Antiocho. Cicero ibidem: « Zeno in una virtute positam beatam vitam putat. Quid Antiochus? Etiam, inquit, beatam, sed non beatissimam ». Familiarem sibi fuisse dicit Antiochum Cicero, quia Athenis sex menses cum Antiocho in philosophia consumpsit, ut in Bruto scribit. Turn.

6. *Qui istuc.* Cod. Va. *Quid istuc.* Cod. Pa. *Quin istuc.* Posterior cod. hæc Ciceroni tribuit, sequentia, *Quia si*, etc. Attico; et sic semper, immutato ordine personarum, ut, quæ in edd. Atticus dicat, in cod. Ciceroni tribuantur. Mr.

7. *Solum bonum esse diceret.* Ultimam vocem nesciunt omnes MSS, tam

esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse; valde a Xenocrate, et Aristotele, et ab illa [8] Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima, et de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero quum decus [9], quod [10] antiqui

Gruteriani et Gulielmiani: nec in alia re distant a vulgatis, nisi quod eorum nonnulli dent, « solum bonum esset », et paullo post, « utrum adessent an abessent, interesset ». Forte sic constituendus est locus: « Quia si, ut Chius Aristo, diceret solum bonum esse, quod honestum esset, etc. » Dav. — *Quia si, ut Chius Aristo, dixit, solum bonum esse, quod.* Ita scribentes librorum MSS omnium, neque nostris exceptis, lectionem restituimus, quam nemo, credo, sollicitavisset, nisi vocem *dixit* cum nomine *Chius Aristo* conjunxissent fere omnes, a quo nomine distinctione minore sunt sejungenda, ut nos post Gœr. et Sch. fecimus. Abest etiam illud *diceret* post *bonum esse* ab edd. Asc. 1 et 2. Sed in priore verba *ut. . . dixit* minus bene in parenthesi ponuntur. Verum jam vidit Schefferus qui ita ad nostrum locum: Illud *diceret* abest a plerisque veteribus, in quibus legitur *esset* et mox *interesset.* (Plane ita cod. M.) Puto scripsisse nostrum: « Quia si, ut Chius Aristo, dixit solum bonum esse, quod honestum esset », et postremo: *abessent, interesse.* Vitium ex eo natum, quia τὸ *dixit* referebant ad proximum Aristo; hinc mox alii ex *esse* fecerunt *esset*, alii adjecerunt *diceret.* Τὸ *dixit* non tam ad Aristonem, quam ad Zenonem referre debemus, de quo ab initio loquutus est. Gœr. in ed. min. scripserat: « Quia si, ut Chius Aristo, dixisset, etc. » — Pravum illud *esset* et *interesset* in nullo ex libris nostris legitur; sed a cod. Cr. abest *ne* post *ac*, et in cod. H. scribitur, ut in Copp. Victt. b. *nimium* pro *minimum*. Verba *et Aristotele* cod. W. nonnisi in margine habet. Mr.

8. *Et ab illa.* An igitur Xenocrates et Aristoteles e Platonis familia non fuere? Certe fuerunt. Vide sis Acad. I, 6, 9, Paris. ac Reg. exhibent *et ab illo Platonis familia.* Procul dubio reponendum, « et ab omni Platonis familia, etc. » Dav. — *Et ab illa Platonis familia.* Nihil mutandum esse et voce *illa* veterem Academiam significari, recte monuit Gœr. Pro *illa* codd. H. et M. habent *illo;* et pro *essetque* cod. Cr. *esseque. Illo* est etiam in Copp. Victt. b. Mr.

9. *Decus.* Id est, honestatem, cui summum locum inter tria bonorum genera tribuebant: sic eam summum bonum putabant Academici veteres et Peripatetici, id est, trium maximum. Turn.

10. *Quod.* Ita scripsimus cum Gœr. et Sch. auctoritate duorum (neque vero *sex*, quos Sch. obiter inspecta Gœrenzii nota, enumerat) librorum MSS apud Gœr. moti, quamquam, præter eos, omnes fere edd. vulgatam servant: *quum decus, quod.* Nam, quod Gœr. ait, in plurimis edd. vett. deesse *quod* post *decus*, id nos in nulla factum deprehendimus. Mutavimus vero lectionem vulgatam, quia codd. MSS eam non agnoscunt. In codd. W. M.

summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat; item dedecus [11], quod illi summum malum, hic solum; divitias, valitudinem, pulchritudinem, commodas [12] res appellet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia, controversia nata est de finibus: in qua quoniam usucapionem [13] XII Tabulæ intra quinque pedes esse noluerunt [14], depasci veterem possessionem

et H. et in Copp. Victt. b. legitur « quod decus, quod antiqui », in cod. Cr. « quod decus antiqui ». Unde *quod* ante *decus* ponendum, et *quum* excidisse judices. Ma.

11. *Item dedecus*. Academici et Peripatetici turpitudinem e tribus mali generibus summum putant. *Turpitudinem* autem hic *dedecus* vocat. Turn.

12. *Commodas*. Stoici nihil præter virtutem bonum, nihil præter vitium malum existimant: reliqua quæ corporis et fortunæ bona malaque dicimus, commoda et incommoda appellant: quæ Aristo Chius Zenonis discipulus, plane indifferentia ponebat, ac summum bonum statuebat, in his rebus neutram in partem moveri. Turn.

13. *Quoniam usucapionem*. Hunc locum Alciatus ita ex Aggeno Urbico et Julio Nypso declarat: « Lege duodecim Tabul. cautum erat, ut inter vicinorum prædia constitutis finibus, quinque pedum spatium relinqueretur, qua ire, agere, uterque dominus posset, itemque ut circumverti aratrum posset ». Id spatium usucapi eadem lege prohibebatur: deinde post decemviros lata est lex Manilia, vel Mamilia, ut in libris scriptis reperio: quæ, quoties de his quinque pedibus controversia esset, eligi arbitrum agri-mensorem aut finitorem jussit; qui fines eos regeret et constitueret. Ultra vero quinque pedes, quoniam lis non finalis, sed proprietatis est, prætor adeundus erat. Jocus autem est ex ambiguo, de finibus agrorum et bonorum. Turn.

14. *Noluerunt*. « Inter quinque pedes esse voluerunt », scripti libri habent. Alciatus *noluerunt* probat, legis auctoritate adductus, cujus hæc verba sunt de controversiis agrorum: « De rigore controversia est finitimæ conditionis, quoties inter duos pluresve terminos ordinatos, sive quæ alia signa secundum legem Manilian », vel « Mamiliam, ut reperio, intra quinque pedes agitur ». Sed « intra quinque pedes » est controversia, quum de illis quinque finalibus pedibus lis est; « Inter quinque pedes », quum de possessione, prædio, agro, inter quinque pedes, id est, inter limites clauso, lis est. Nam nunc agitur de possessione et fundo Academiæ, quem Zeno usucapere conatur. Biennio enim lege duodecim Tab. fundus usucapiebatur: nullo tempore usucapiebantur limites quinum pedum: etiam si quis, verbi gratia, limitem viginti annis arasset et sevisset. Quod afferunt de Solonis lege, hunc locum non illustrat. *Intra*

Academiæ[15] ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamilia[16] lege singuli, sed ex iis tres[17] arbitri fines regemus. — QUINT. Quamnam igitur sententiam dicimus? — MARC. Requiri placere terminos, quos Socrates[18] pegerit, iisque parere. 56

et *voluerunt* si legas, id eodem sensu accipi poterit ». TURN.

15. *Academiæ*. Academiæ agro velut usucapto frui Zenonem non sinemus. Nam plane sentit idem quod Academici veteres, eorumque sententiam usurpat, mutatis tantum vocabulis loquitur alio modo. Possessiones sunt agri late patentes vel publici, vel privati. Hic qui *depasci* absumi depascendo interpretantur, sensum non vident : qui enim agrum possidet, in agrum pecus suum immittere potest, in alienum agrum non potest : inde translatio ducta. TURN.

16. *Mamilia*. Hanc legem, quæ vulgo ad a. U. 589, ab Ern. vero in Cl. aliisque ad a. 642 refertur, gravis ille antiquitatis judex Car. Saxe in diss. « ad legem Mamiliam finium regundorum », quæ Lipsiæ 1782 repetita est, C. Mamilio Turrino, consuli a. U. 514, ex denario aliquo, cujus imaginem Golzius, Fast. Magistratt. et Triumphorr. Romm. tabul. 97, descriptionem Pighius annal. II, p. 392 dedit, ita vindicavit, ut dubitatio nulla relinquatur. Cujus rationibus vel hoc addi potest, quod in controversia de finibus inter Nolanos et Neapolitanos orta, solus a senatu Q. Fab. Labeo, arbiter datus est, qui post binas repulsas a. 570, demum consul fuit; cf. Off. I, 10, 33. Quare jam tum XII Tabb. auctoritas *de tribus arbitris*, ex lege Mamilia sublata fuit. G. — *Mamilia lege*. Alii *Manilia*. Receptam vero lectionem tenent Paris. Reg. aliique nonnulli codices; eaque mihi certissima videtur, quum de terminis agrorum lex fuerit Mamilia. Vide Frontinum de Limit. Agror. p. 40, et Aggenum Urbicum, p. 53; P. quidem Merula de Legg. c. 11, § 2, et J. V. Gravina, p. 190, statuunt hanc legem a C. Mamilio, tribuno plebis, cujus meminit Sallustius, B. J. cap. 44, latam, viro *Limitanei* cognomen indidisse. Revera tamen C. iste Mamilius, non *Limitaneus*, sed *Limetanus*, vocabatur; et ab antiquioribus, ut puto, temporibus huic familiæ *Limetani* cognomen erat tributum. DAV.

17. *Sed ex iis tres*. Sic vulgo; sed legendum esse primus, quod sciam, vidit Ranconetus, « Sed ex XII tres arbitri ». Antiqua hæc, et vera scriptura a librariis, aut sciolis corrupta. Hanc emendationem lex ipsa XII Tabularum comprobat, cujus sunt verba : « De confinio agrorum vicini ne jurganto : sed tres arbitri fineis regunto ». LAMB. — *Ex iis*. Legibus quas nunc scribimus : vel recentiores intelligit leges de agrorum conditionibus, quales legi in veteri libro Rosciam, Peduceam, Allienam, Fabiam. Superior sensus mihi magis probatur. Nam quod nonnulli scribunt legem Mamiliam Ciceronis ætate obsoletam nec observatam fuisse, falsum est, quum etiam ætate Frontini observaretur. Hic autem *arbitri* sunt, quos dicimus *commissarios*. TURN. — Vid. Excurs. ad calc. huj. libri.

18. *Quos Socrates*. Componit litem de finibus, ut bonorum fines sint,

QUINT. Præclare, frater, jam nunc a te verba usurpantur civilis juris et legum : quo de genere exspecto disputationem[19] tuam. Nam ista quidem magna dijudicatio est, ut ex te ipso sæpe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est, vita modica, et apta[20] virtute perfrui; aut naturam sequi, et ejus quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, prætermittere, quo minus ea, quæ natura postulet, consequatur, quod inter hæc[21] velit

quos Socrates moralis philosophiæ auctor posuit, vivere, ut opinor, secundum naturam. In controversia finium regundorum termini requiruntur. Paullus : « Eos terminos, quantum ad dominii quæstionem attinet, observari oportet fundorum, quos demonstrabit is, etc. » Termini quos Socrates pegit, possessionem Academicorum terminabunt, qui ab eo statim exorti sunt; ostendentque a Zenone aliorum verborum obtentu usurpatam Academicorum possessionem. TURN. — *Pegerit.* Sic libri veteres, id est, fixerit, a *pango*, quod, ut ait Priscianus, *pegi* facit et *pepigi*. Pacuvius, *Tonsillam pegi lævo in litore.* Qui a *paciscor* deducunt, et ab origine, et a sententia aberrant : nam hic de pactione non agitur, sed de terminorum positione. TURN. — *Iisque parere. Requiri* est repetitos restitui : et huic accommodate scribendum erat *pareri;* quod ipsum Davis. legendum commendat. Sed sine necessitate, quum sæpe passiva et activa sic infinite jungantur. Vid. Bremi de Fato, 20, ad verba « disceptari... petere »; idem ad Fin. II, 7, « dari aut fingere aliquos ». Adde in Pis. 37, 90 : « lex enim generi tui et decerni, et accipere vetabat, etc. » G.

19. *Exspecto disputationem.* Ex duobus Gruteri et duobus suis codd. recepit Gœr. *dubitationem*, quod est etiam in cod. nostro M. Ei quo ei parere nolui. Non quod hoc stare non posse contendam, sed quia nihil est causæ, cur displiceat vulgata, quam habent reliqui codd. MSS et edd. vett. ad unam omnes. Vulgatum autem proprium apud Ciceronem de hac re esse vocabulum, putidum sit exemplis allatis probatum ire. MR.

20. *Et apta.* Ad verba *apta virtute* (pro quibus in codd. Cr. W. M. H. et in ed. Paris. male est cum Copp. Viott. b. *aperta virt.*) Wytt. hæc : i. e. vita, quæ apta est, connexa, suspensa a virtute. Ita dicitur « aptus ab aliquo ». — Vid. Wytt. ad Cic. de N. D. p. 719, ed. Cr. et nostræ maj. — Minus bene Schefferus conjungit « vita modica et apta », i. e. conveniente, usibus videlicet necessitatibusque, non affluente nimis, neque nimis tenui, ea igitur « vita perfrui cum virtute ». MR.

21. *Quod inter hæc.* Paullo longior ad h. l. est nota Rathii, neque vero indigna visa est, quam repeteremus, quum rem ipsam et argumenti rationem spectet, cujus intelligentiorem nonnumquam se præbuit vir ille, quam sermonis Ciceroniani. Quod etiam ex ea, quam in fine proposuit, conjectura apparet. Ita autem ille : « Lambinus *e virtute vivere*, ut supra *ex natura vivere.* Equidem nec aio ita legendum esse, nec nego : nam mentem Tullii

virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc dijudicari nescio an umquam[22], sed hoc sermone certe non

non adsequor, ne scio quidem, quid sibi h. l. velit *quod?* quid *inter hæc?* Pearcius, quum mox *qua propter* non magis quadrare videatur, duo ista *inter hæc*, hic delet et ad sequentia trahens ita rescribit: *quod velit virtute...vivere. Inter hæc dijudicari nescio*, etc. et sic sententiam restituisse opinatur. Felicem hominem! Vix locus integer est. Capite vigesimo extremo Marcus vult *arbitrum* se inter antiquam Academiam et Zenonem datum, aitque, controversiam totam istam *posse sedari*, modo terminis, quos Socrates pegerit, pareatur. Ad hæc Quintus, exspectare se de jure potius civili disputationem, nam illam de finibus magnam esse. Id Marcus concedit, additque suam de tota re sententiam his verbis: *Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit.* Nam hæc verba cum Manutio et Lambino Marco danda sunt, non Quinto, ut ex orationis serie facile apparet. [Car. quoque Steph. Sturm. et Brut. ea verbo Marco adsignant.] Quæ post hæc sequuntur, *Quapropter hoc dijudicari*, etc. multo majori difficultate laborant. Nam vel *Marci* sunt, vel *Quinti*. Si *Marci*; sibi ipse repugnat: nam supra controversiam istam sedari posse ait, hic nescit, an numquam. Sin *Quinti*; non minor repugnantia est, si quidem proxime superiora: *Sed certe res ita se habet...lege vivere* eidem obstinate tribuere velis. Tertium itaque reliquum est, ut superiora Marco, et hæc Quinto adscribas. At ex Marci verbis non sequitur, causam istam vix posse dijudicari. Hinc colligo, ante hæc *qua propter hoc*, etc. excidisse, quæ Quintus contra diceret, atque ad hæc ipsa referri *qua propter*. Equidem operam in lacuna supplenda haud ludam, satis fuerit indicasse. Totum autem locum sic scribi malim: *Q. Quamnam igitur sententiam dicemus? M. Requiri placet terminos...iisque pareri. Q. Præclare.....ut ex te ipso sæpe cognovi. M. Sed certe res ita se habet...[quod inter hæc velit virtute tamquam lege vivere]. Q.* *** *Qua propter hoc dijudicari nescio an numquam possit. M. Hoc sermone certe non potest... Att. At ego...invitus. M. Licebit alias; nunc id agamus, quod cœpimus. Q. Quum præsertim*, etc.» In his, quæ extremo loco ut a Quinto dicta ponuntur, nemo facile Ciceronis dialogorum rationem agnoscet. Neque tamen attentionem non merentur, quæ Rathius exposuit, dubia. — Faciliorem vero medicinam loco adhibet Wyttenbachius, qui hæc dictavit in scholis: *Inter hæc*, sc. quæ natura postulat, vivere virtute, i. e. secundum virtutem, tamquam secundum leges. Sed hæc dicendi ratio requirit *intra* pro *inter*, ut Cicero scripsisse videatur: «intra hæc...vivere». — Pro hæc legitur *hoc* in codd. Cr. et H. Verba «sed certe res» Hülsemannus quoque Marco attribuit, ut fecit Rathius. Mr.

22. *Nescio an numquam*. Codd. nostri Cr. W. et H. pravum illud *umquam* habent, quod etiam sine libris fuit corrigendum. Gœr. *numquam* invenit in duobus suis codd. MSS. *Numquam* legitur etiam in marg. ed. Gothofr. videlicet ex Lambino. Ad sensum explicandum Wytt. hæc: Credo numquam posse dijudicari sc. disputationem de finibus bonorum et malorum. Profecto hoc non potest dijudicari, siquidem disputationem de legg. quam suscepimus, perficere volumus.

potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi simus[23].

XXII. Att. At ego huc declinabam, nec invitus. —
57 Quint. Licebit alias: nunc id agamus, quod cœpimus, quum præsertim ad id nihil pertineat[1] hæc de summo malo bonoque dissensio. — Marc. Prudentissime, Quinte, dicis. Nam quæ a me adhuc dicta sunt[2]***.

Quint. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque[3] Cha-

— Quæ explicatio si vera est, ut est, unum ex Rathii, quæ attulimus, dubiis sublatum est. Mr.

23. *Perfecturi simus.* Legit Mr. cum Goer. *sumus.*

XXII. 1. *Quum præsertim ad id nihil pertineat.* Ad verba *nihil pertineat* Wytt. hæc: i. e. Quæstio de fin. bon. et mal. non pertinet ad hæc, i. e. ad disputationem de legibus: omnes enim philosophi in doctrina de legibus, universe quidem, consentiunt. Mr.

2. *Nam quæ a me adhuc dicta sunt.* In libris nostris MSS lacunæ signum non est, neque in edd. Asc. 1 et 2, Crat. et Herw. Ceterum in ed. Lamb. non modo verbis « e media philosophia ducta sunt » expletur lacuna, sed sequuntur hæc: « Tu autem alicujus civitatis leges fortasse desideras ». Quæ certe non incommode excipiuntur a Quinti verbis, quæ apud eum ita adjuncta sunt: « Equidem nec Lycurgi, etc. » Vir doctus in Bibliot. Philol. l. c. « Non sufficiunt, ait, ad h. l. explendum, quæ Lamb. suggerit in ed. Davis. Plura deesse videntur, quibus Cic. hoc fortasse professus sit, quæ a se adhuc dicta sint, ad illud constituendum jam sufficere, a natura jus, etc. Verum ab hac disputatione omnino initium fuisse faciendum; siquidem non unius civitatis leges jussu populi constitutæ, sed eæ explicandæ sint, quibus omnes omnino gentes obedire debeant ». Gœrenzius hanc lacunam eo Lactantii loco explendam censet, quem ad calcem horum librorum ex L. V, 8, primum in fragmentis posuimus. Wytt. ad hunc locum ita: Pauca exciderunt. Quædam edd. addunt: « e media philosophia ducta sunt ». Cicero potius tale quid scripsisse videtur: « Nam quæ adhuc a me dicta sunt, in optime constitutis civitatibus, apud sapientissimos legum latores, Lycurgum, Solonem, aliosque valuerunt et fere e media philosophia ducta sunt ». Quæ magis placent Gœrenziana ratione. Wagner. tale quid desiderat: « Recte dicis, ad hanc, quam agimus, causam illam de summo bono et malo dissensionem nihil pertinere: nam quæ a me adhuc dicta sunt, per se, omissa illa disputatione, ostendunt, jus esse in natura et ad omnes pariter pertinere, neque unius cujusdam legislatoris auctoritate demum sanciri ». Dav.

3. *Neque Charondæ.* Charondas, Thaletis Milesii discipulus (ut quidam censent, reprehendit Aristoteles), Catanensis, Catanensibus civibus suis et Chalcidicis Siciliæ et Italiæ civitatibus leges tulit. Eum Thurium a Thuriis, civitate Italiæ, Valerius appellat, lib. VI, cap. 5, 4, ext. Errant qui in Valerio pro Thurio Tyrium emendant. Hujus legibus etiam Mazaceni

rondæ, neque Zaleuci[4], nec nostràs XII Tabulas, nec
plebiscita[5] desidero : sed te existimo quum populis,
tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et
disciplinam daturum. — MARC. Est hujus vero dispu- 58
tationis, Quinte, proprium id, quod exspectas : atque
utinam esset etiam facultatis meæ ! Sed profecto[6] ita
se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem[7]
legem esse oportet, commendatricemque virtutum,
ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium sapientia sit; a cujus amore græco verbo philosophia nomen invenit[8], qua nihil a

usi sunt, ut ait Strabo, lib. XII, p. 813 ed. Amstel. TURN.

4. *Neque Zaleuci.* Zaleucus Locris Epizephyriis Italiæ populis leges scripsit. TURN.

5. *Plebiscita.* Quibus lege Horatia, quam Hortensius postea dictator rursum tulit, etiam patres teneri cœperunt. Livius, lib. III de lege Horatia, cap. 55 : «Omnium primum quum velnti in controverso jure esset, tenerenturne patres plebiscitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod tribuni plebis jussissent, populum teneret». Plinius, Hist. Natur. lib. XVI, c. 15 : «Q. Hortensius dictator, quum plebs secessisset in Janiculum, legem in Esculeto tulit, ut quod ea jussisset, omnes Quirites teneret». Quod factum est, ut ex Floro constat, paullo ante adventum Pyrrhi in Italiam. Itaque cavendus est eorum error qui censent collegam Valerii Hortensium fuisse, quum Horatius fuerit, qui multo ante Hortensium legem eam tulerat. TURN.

6. *Sed profecto.* Liber primus concluditur philosophiæ laude. Cave autem existimes hic disseri legem et philosophiam idem esse : et philosophiam naturalem esse, proinde et legem : longe alia Ciceronis mens est. Nam quum omnia quæ disputavit a philosophia proficiscantur, merito hic eam ornavit. TURN.

7. *Emendatricem.* Hæc propria sunt et sua legis officia. Siquidem duæ res, ut ait Solon, remp. continent, præmium et pœna. Qua forsitan opinione ductus Democritus posuit deos, Pœnam et Beneficium. TURN.

8. *Philosophia nomen invenit.* Engelbr. loc. cit. p. 44 ad hunc loc. ita : Hujus inventorem nominis Pythagoram accepimus; nam ante Pythagoram omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant, *sapientes* et habebantur, et nominabantur, idque eorum nomen usque ad Pythagoræ manavit ætatem. Quem Phliuntem, Peloponnesi urbem, venisse ferunt, et cum Leonte principi Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quædam : cujus ingenium et eloquentiam quum admiratus esset Leon, quæsivisse ex eo, qua maxime arte confideret : at Pythagoram artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum : admiratum Leontem novitatem nominis quæsivisse, quinam essent philosophi, et quid inter eos et reliquos interesset? Pythagoram autem respondisse, hos se appellare sapientiæ studiosos. Vide

diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præstabilius hominum vitæ datum est[9]. Hæc enim una nos quum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus[10]: cujus præcepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cui-
59 piam, sed Delphico deo[11] tribueretur. Nam qui se ipse norit, primum aliquid sentiet se habere divinum, ingeniumque in se suum[12], sicut simulacrum aliquod,

Ciceronem, Tuscul. Disput. V, 3, ib. Davis. et auctt. a Dav. laudd. Ms.

9. *Qua n. a diis immortalibus uberius... datum est.* Imitatur Platonem in Timæo, p. 533, quod et alibi fecit. Augustinus, Civ. Dei lib. XXII, cap. 22: «Nec hominibus, inquit Tullius, ab his (diis) aut datum est donum melius, aut potuit ullum dari», nempe, quam philosophia. Vide nos ad Tusc. I, 26, et ad Acad. I, 2.

10. *Nosceremus.* Sapientum sententiæ Delphis in Apollinis templo sculpebantur, et tamquam oracula deo attribuebantur. Hæc enim Chilonis est Lacedæmonii. Plinius, Hist. Nat. lib. VII, cap. 32: «Rursus mortales oraculorum societatem dedere Chiloni Lacedæmonio, tria præcepta ejus Delphis consecrando, aureis literis, quæ sunt hæc, Nosse se quemque: et, Nihil nimium cupere: Comitemque æris alieni atque litis esse miseriam». Non desunt qui Delphici oraculi vocem dicant. Cuidam enim, quo ad beatitudinem itinere perveniret, consulenti, «Si te, respondit Deus, noveris»: quos sequi Cicero videtur. *Nosce* autem *te ipsum*, ita prima Tusculan. cap. 22, explicat: «Est illud quidem vel maximum, animo ipso animum videre: et nimirum hanc habet vim præceptum Apollinis, quo monet ut se quisque noscat. Non enim, credo, id præcipit ut membra nostra et staturam figuramve noscamus: neque nos corpora sumus, neque ego hæc dicens corpori tuo dico. Quum igitur, nosce te dicit, hoc dicit nosce animum tuum». Turn.

11. *Delphico deo.* Cicero in prima Tusc. cap. 22: «Hunc igitur nosse, nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cujusdam animi præceptum, sic ut Deo tributum sit, hoc est se ipsum posse cognoscere». Turn. — *Delphico deo.* Ista sententia haud dubie ideo huic deo tribuebatur, quod in foribus templi Delphici inscripta legebatur. Plato, Alcib. I, p. 41, Bip. Plut. de εἰ foribus templi Delphici inscripto pag. 385 sqq. ex quo item patet, etiam alias ejusmodi sententias, ut μηδὲν ἄγαν, ibidem inscriptas fuisse. (Cf. Plat. Protag. p. 154, et Plin. VII, h. n. 32.) Ex aliorum auctoritate tribuitur (ut recte Wagner. monuit), Chiloni. Adde Stob. p. 175. G.

12. *Ingeniumque in se suum.* Deleta syllaba Gulielmius tentabat *geniumque*, non male. Gaut. — *Ingeniumque in se suum.* Mericus quoque Casaub. hunc nostrum locum laudans ad Antonin. Philos. pag. 383 sq. ed. Gatak. (Traj. 1698, form. max.) ait: *genium*, fortasse, sed fortasse tantum, dico. Quodsi *ingenium* cum Gœr. uti debet, intelligas ut *ingenitam divinam vim*, optime se habet omnium librorum lectio. Ms. — *Ingeniumque.* Ani-

dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet, et sentiet; et, quum se ipse tentarit, totumque perspexerit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus[13] in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam : quoniam principio[14] rerum omnium quasi adumbratas intelligentias[15], animo ac

mum suum in corpore tamquam delubro signum consecratum. Nam animus nobis *a Deo*, ut supra disseruit, *ingeneratus est*. Sed et in Paradoxis ait, c. 1 : « Tu quum tibi sive Deus, sive mater, ut ita dicam, rerum omnium natura dederit animum, quo nihil est præstantius neque divinius, sic te ipse abjicies atque prosternes, ut nihil inter te et inter quadrupedem aliquam interesse putes ». Turn. — De sententia : « ingeniumque...sicut simulacrum in se suum » vide quæ plura congessi ad Plotini de pulchritudine hæc : καὶ μὴ παύσῃ τεκταίνων τὸ σὸν ἄγαλμα, p. 369 sqq. Cr.

13. *Subornatus*. Supra, « Nunc quoniam hominem quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus ». Hoc in verbo inest tacitum nescio quid et clandestinum : id est, intus velut instruxit et quodam modo ornavit. Alias in malam partem accipitur, ut quum *subornatos testes* dicimus. Turn. — *A natura subornatus*. Forte, *sua ornatus*, inquit Gulielmius, sed libri nihil variant, et bene explicat Turn. Grut. — *A natura subornatus*. Sic Reg. aliique codices, nisi quod Paris. mendose repræsentet, « a natura sub natura ornatus ». Verum Jano Grutero placuit, « a natura sua ornatus ». MSS lectionem videtur habuisse suspectam, quod *subornatus* de teste per fraudem submisso fere diceretur, nec in mentem esset alia vocis significatio. Verum enimvero simpliciter *instructus* bonis auctoribus *subornatus* vocatur, ut multis exemplis ostendit J. Fr. Gronovius ad Senecæ Ep. XXIV, quibus adde Frontinum, Stratag. lib. II, c. 4, 18. Alioquin ea, cujus memini, conjectura parum loco convenit; siquidem nemo *a natura sua ornatus* in vitam venit, sed dotes nostras ab omnium parente sive Deo singuli recipimus. Davis.

14. *Principio*. Scripsimus cum Ern. Gœr. Sch. ex cod. nostro M. *principia* et cum Gœrenz. et Sch. quod Rathio quoque placebat, *illustratis*, id est, excultis vel potius *enodatis*. Priorem emendationem Ern. dedit ex edd. Ven. 1494, Mediol. et Asc. ex prima videlicet, altera enim habet *principio*. Placet ea lectio etiam Ochsnero. *Illustratis* autem reperimus in cod. H. et ed. Comm. Mr.

15. *Adumbratas intelligentias*, etc. Verba *adumbratas intelligentias* Beier. ad Cic. de Off. III, 19, 76, p. 325, rectene Gœrenzius, de *ideis innatis* cogitandum esse, negarit, se dubitare ait propter illa Fin. V, 21, 59 ext. coll. Cic. de Off. III, 12, 52 (ubi v. Beierus, pag. 274), ubi prædicantur *principia naturæ*. E. Tusc. I, 24, 57, de Div. I, 57, 131, concludit, Stoicis probatam fuisse Platonis illam ἀνάμνησιν, de qua vid. Stallbaum, Prolegg. ad Phileb. pag. 26, 73. Est autem ille

mente[16] conceperit; quibus illustratus[17], sapientia duce, bonum virum, et ob eam ipsam causam cernat se beatum fore.

60 XXIII. Nam quum animus[1], cognitis perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque, sicut labem aliquam[2] decoris,

locus de Finib. hic : « Dedit (natura) talem mentem, quæ omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum, et quasi instituit docere et induxit in ea, quæ inerant, tamquam elementa virtutis. Sed virtutem ipsam inchoavit : nihil amplius ». Wytt. ita in scholis : Hæ sunt notiones illæ innatæ, quas Deus nostris mentibus indidit, quasque Stoici item ut Epicurei tuebantur, ortas tamen ex perceptionibus rerum externarum, per corporis sensus factis. At Platonis aliæ erant innatæ notiones, ex prioribus vitis in hanc vitam ab ipso nascenti homine allatæ. Græce dicuntur a Stoicis et Epicureis ἔννοιαι et προλήψεις, quorum prius notat interiorem cogitationem, alterum anticipationem. Has e Stoicorum ratione Cic. memorat cap. hujus libri 12, 16, et h. l. Acad. II, 10, de Fin. III, 10, V, 21. Ma.

16. *Animo ac mente*. Cicero hæc sæpe jungit, ut notet totum illud, quod *animam* dicimus : ac *mente* quidem significat rationem, facultatem cogitandi; *animo* impetum, voluntatem, facultatem appetendi. Ingenium seu animus cujuscumque hominis est ipsius Deus, et tamquam simulacrum Dei summi colendum. Nam præstantissima animæ pars, mens, habebatur decerpta esse ex divina natura, ejusque quasi particula, et ipse homo factus ad similitudinem Dei. Vid. infra I, 26, item nostra annott. ad Plutarch. Quæst. Platon. prodita in Bibl. Crit. vol. III, P. 1, p. 13 sqq. W.—Cap. seq. initio cod. Cr. habet *corporibus* pro *corporis*, et pro *quum animus* in cod. W. — et H. est *quod animus*. Prior tamen in marg. habet *quom*, quod item est in cod. Cr. unde natus est error. Ma.

17. *Illustratus*. Quibus tamquam illuminatus ope sapientiæ : sunt enim alioqui, ut supra dictum est, obscuræ. Alias legitur *quibus illustratis*. Non est autem, ut quidam sentiunt, idem *inchoata* intelligentia et *enodata*. Nam inchoata enodata non est. Cicero in Topic. de intelligentia, cap. 7 : « Ea est, inquit, insita et ante percepta, cujusque formæ cognitio, enodationis indigens ». Sed hoc falsi sunt, quia supra pro *nec satis enodavit* legerunt *necessarias enodavit*. Nam non sunt absolute enodatæ illæ intelligentiæ, sed non satis enodatæ. Turn.

XXIII. 1. *Nam quum animus... est appellata Prudentia*. Quatuor virtutes significantur; *temperantia* inde ab his verbis : « a corporis obsequio... oppresserit »; *fortitudo* proximis verbis, « omnemque... timorem effugerit » ; *justitia* his : societatemque... religionem susceperit ». Nam justitia est vel erga homines, vel erga deos : tali ratione perspectis rebus exacuitur ingenii acies ad bona eligenda et mala rejicienda, quæ virtus est prudentia. Wytt.

2. *Labem aliquam decoris*. Sic rectè Victorius et Gruterus edidere : nam nostri codices, Ven. 1471, editt.

oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum[3] suis, omnesque natura conjunctos suos duxerit, cultumque deorum et puram religionem[4] susceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda[5], et rejicienda contraria; quæ virtus ex providendo est appellata prudentia : quid eo dici, aut cogitari[6] poterit beatius?

pervetus, Ascens. et Lambin. habent *labem aliquam dedecoris*. Perperam vero; nam *labes decoris* est vitium, quo corrumpitur et imminuitur decus. Dav.—*Sicut labem aliquam dedecoris*. Non erat, quod sensui vel sententiæ loci timeret Davisius, contra librorum MSS omnium fidem scribens, ex Victorii videlicet corruptione, *decoris*, qui neminem, nisi Car. Stephanum, Verburgium, Ernestum et Wagnerum (qui firmare etiam eam conjecturam voluit), obsequentem nactus est. Habet tamen etiam *decoris* cod. M. omnium fere corruptissimus. Mr.

3. *Societatem caritatis coierit cum suis*, etc. Non est istuc a conjectura Turnebi, ut autumat Mich. Brutus, sed a libris veteribus : neque aliter etiam Victorii editio, nisi quod ea, forte typothetæ errato, *conjecerit;* quomodo tamen exemplar S. Victoris. Pal. quart. habebat ad oram *caritatis tenuerit*. Gruter. — *Societatemque caritatis coierit*. Ita Turnebum, Car. Stephanum Lambinumque sequutus edidit Gruterus. Nostri vero codices repræsentant, « societatemque carnis ejecerit »; nisi quod in Harleian. pr. sit *objecerit;* in Paris. autem et Reg. pro varia lectione, *caritatis. Societas* tamen *carnis* est locutio mere Christiana, adeoque Ciceroni non adserenda, licet id ausus sit J. M. Brutus. At *societatem caritatis coire* latinissime dicatur. Attamen quum liber S. Victoris et editio Victoriana dent, « societatemque caritatis conjecerit »; Car. vero Stephani vetus, « societatemque conjecerit charitatis »; mihi reponendum videtur, « societatemque caritatis confecerit ». Eo ducunt etiam reliqui MSS, quod agnosces, si teneas compendiariam scribendi rationem. Dav.

4. *Religionem*. Non superstitionem, sed puram veramque religionem. Est autem religio pars justitiæ. Turn.

5. *Ad bona eligenda*. Sic Paris. Reg. et Harleian. sec. Vulgo *deligenda*. Dav. — *Ad bona deligenda*. Hanc lectionem, immerito Dav. rejectam, quum Ciceroni in his rebus frequentissimum sint *deligendi* et *delectus* vocabula, firmant cod. noster Cr. edd. Crat. Herw. Paris. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. et Comm. Vid. ad h. l. Ochsner. l. c. pag. 37, qui suam sententiam a nostra non sejunxit, laudavitque Heusingerum ad Corn. Nep. Agesil. 1, 3, qui, *deligitur*, inquit, qui ex pluribus, sed idoneis; *eligitur*, qui ex promiscua multitudine legitur. In ed. Gothofr. est *diligenda;* sed voluisse Gothofredum *deligenda* credo. Mr.

6. *Aut cogitari*. Vulgo *aut excogitari*. Non ita bene. Nostram certe lectionem repræsentant Paris. Reg. Harleian. sec. Med. et editio Victoriana. Dav. — *Aut excogitari*. Reduximus

61 Idemque quum cælum, terras[7], maria, rerumque omnium naturam perspexerit[8], eaque unde[9] generata, quo recurrant, quando[10], quo modo[11] obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum æternumque[12] sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem pæne prehenderit[13], seseque non unius circumdatum mœnibus loci[14], sed civem totius mundi, quasi unius

lectionem, quam et codices nonnulli servant, et multæ edd. vett. ex nostris Ald. Car. Steph. Lamb. Brut. Sturm. *Rogitari* est in cod. M. in eodem *potuerit*. *Cogitari* glossam esse, primus vidit Matthiæ ad Catil. II, 4, 7, idemque existimat Beier. ad Cicer. de Off. III, 8, 36, p. 243, qui *non excogitari*, ait, idem est ac si dicas: « non cogitari, ne si fingere quidem volueris ». Coll. Or. III, 45, 179. Mr.

7. *Cælum, terras.* Quæ quidem sunt ipsius naturæ. His autem tribus partibus summam rerum et ipsam universitatem significabant. Terentius, Adelph. act. v, sc. 3, 4: « O cælum, o terra, o maria Neptuni ». Turn.

8. *Perspexerit.* Cognoverit, contemplatus erit. Alii *prospexerit* legunt, sed male, ut opinor. Turn.

9. *Unde generata.* Ad deflagrationem respexit. Nam hæc omnia censent Stoici tandem aliquando exustum iri. Itaque non est huc advocandus Aristoteles, qui cælum, terram, mare, neque exordium habuisse, neque finem habitura credit. Ignis Stoicis principium est et semen omnium rerum, unde omnia generantur, et quo revertuntur. Turn.

10. *Quandò.* Rata quædam et definita censent exustionis tempora: non tamen sunt ea hominibus cognita. T.

11. *Quo modo.* Per exustionem scilicet in ignem abitura. Turn.

12. *Æternum.* Stoicis æterna est materia, et Deus, quem per materiam pervadere, et eam informare censent: atque adeo ignis ipse rerum semen. Animos etiam humanos æternos et immortales Cicero existimat: qua de re inter Stoicos est variatum: nam alii, ut ait Aristoteles, existimant, animos mortuorum manere, alii in animum mundi confundi, alii mortales esse, nec tamen statim quum e corpore excesserint interire, sed aliquamdiu superstites esse: sapientum autem animos ad exustionem usque vivaces esse: tum enim eos et reliquos deos præter præpotentem interire. Turn. — Aristotelem cum Numenio confudit, ut puto, Noster: hic enim paria tradit apud Euseb. P. E. XV, 20. Vide nos ad Tusc. I, 31. Dav.

13. *Prenderit.* Ita scripsimus ex more antiquo, de qua re accuratius disputavit et grammaticorum præcepta attulit C. L. Schneiderus in Grammat. lat. Elementarl. I, p. 187, seqq. Ex nostris codd. nonnisi Cr. habet *prehenderit*. Sed *prenderit* est in codd. W. H. et edd. Gœr. et Sch. quorum ille eam scriptionem in sex codd. reperit. Mr. — Cf. Mai ad Rempubl. p. 356, edd. Stuttg. Cr.

14. *Seseque non unius circumdatum mœnibus loci.* Vulgo « seseque non unis circumdatum mœnibus, popularem alicujus definiti *loci* ». Sed *unius* est in codicibus; iisdemque *definiti* non agnoscitur. Reliquas vero sordes ne-

urbis, agnoverit : in hac ille magnificentia rerum, atque in hoc conspectu et cognitione naturæ, dii immortales! quam ipse se noscet? quod Apollo præcepit 62
Pythius; quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quæ vulgo dicuntur[15] amplissima?

Atque hæc omnia, quasi sepimento[16] aliquo, vallabit disserendi ratione, veri et falsi judicandi[17] disci-

sciunt, planeque, sicut dedimus, exhibent Paris. et Reg. Seneca de Tranquill. cap. 3 : «Nos non unius urbis mœnibus clausimus, sed in totius orbis commercium emisimus, patriamque nobis mundum professi sumus». De re ipsa vide nos ad Acad. lib. I, cap. 5. Davis. — *Seseque non unius circumdatum mœnibus loci*. Ex nostris quidem codd. MSS nullus hanc lectionem habet, sed post Davisium in tribus suis reperit Gœr. eaque nobis quoque videtur certissima. Firmatur eadem nostro cod. M. nisi quod in hoc pro *unius* perperam scribitur *nimis*, quod, quum antiquitus litera *i* absque puncto scripta fuerit, ab inscito librario, quum totidem habeant hæ voces lineas rectas, facile potuit inferri. In Copp. Victt. b. est *non omnis*. Cod. Cr. «seseque non viris circumdatum mœnibus popularem alicujus loci». Ita etiam cod. W. nisi quod *unis* habet pro *viris*. Cod. H. «seseque non omnis circumdatum mœnibus popularem alicujus definitio locis et (pro *sed*).» Vides inde, Davisium errasse, qui vocem *definiti* a codd. plane abesse existimaret, apparetque, pravam scriptionem in contextu inde ortam esse, quia aliquando aliquis ad marginem sui libri ad hunc locum adscripsit *definitio* (quales notulæ marginales infinitæ sunt in codice nostro Cr. nonnullæ in cod. W.); quo vocabulo ab inscito quodam homine in seriem verborum recepto, et prudentiore, scilicet, correcto, vulgata lectio sensim prodiit. Vulgatam, quam profert Davis. in nota, habent edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Sturm. et Comm. Eamdem, sed omisso vocabulo *definiti*, edd. Ald. Car. Stephan. Lamb. Gothofr. et Brut. Ma.

15. *Quæ vulgo ducuntur*. Vulgo *dicuntur*; et ita nostri quoque codices. Præstat tamen ea lectio quam nos ex editione Victoriana recepimus. Quin et ita Lambinus exhibuerat. Adi nos ad cap. 17. Dav. — *Dicuntur amplissima*. Non erat, quod Davis. contra codd. MSS fidem, Victorii conjecturam, quæ est in Copp. Victt. a. addita voce : *fort.* sequutus, reciperet *ducuntur*, quum *dicuntur* æque probum sit et eodem fere sensu, quo illud, usurpetur. Ex nostris libris nullus consentit cum Victorio præter edd. Ald. et Lamb. Ma.

16. *Sepimento*. Stoicorum more, qui philosophiam agro feraci comparabant, cujus sepem dialecticam esse dicebant : fructum, ethicen : terram aut arbores, physicen; auctore Laertio, cujus hæc verba sunt, VII, 40 : ἢ ἀγρῷ παμφόρῳ, οὗ τὸν μὲν περιβεβλημένον φραγμὸν εἶναι τὸ λογικὸν, etc. Philo quoque dialecticen περίβολον quodam loco appellat. Turn.

17. *Veri et falsi judicandi scientia et arte quadam intelligendi*, etc. In libris MSS ita legitur, «veri et falsi

plina et scientia, et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium: quumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione[18] sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione[19],

judicio, scientia et arte quadam intelligendi, etc.» Ursin. — *Veri et falsi judicandi disciplina et scientia.* Vulgo « veri et falsi judicio, scientia ». Sed quum Ascensius et Victorius dederint « veri et falsi judicandi scientia »; Paris. autem, « veri et falsi judicia dici et scientia »; Reg. denique, « veri et falsi judicia disciplina et scientia »; nos veram lectionem non difficulter eruimus. Adludit vero Noster ad logicæ definitionem, quæ Stoicis est ἐπιστήμη ἀληθῶν καὶ ψευδῶν καὶ οὐδετέρων. Vide Diogenem Laertium, VII, 62. Dav. — *Judicandi.* Stoici nullam esse inveniendi artem putant, judicandi vias diligenter persequebantur. Itaque inventionis nulla hic mentio est. Turn.

18. *Illa subtili disputatione.* Dialecticorum oratione. Atque hæc distinctio Zenonis est Stoici. Cicero, de Fin. lib. II, cap. 6: « Rhetorice igitur, inquam, nos mavis quam dialectice disputare? Quasi vero, inquit, perpetua oratio rhetorum solum, non etiam philosophorum sit. Zenonis est, inquam, hoc Stoici, omnem vim loquendi, ut jam ante Aristoteles, in duas tributam esse partes dicere: rhetoricam palmæ, dialecticam pugno similem esse dicebat, quod latius loquerentur rhetores, dialectici autem compressius ». Disputationem perpetuæ orationi hic opponit. Propria enim est disputatio dialecticorum, ut perpetua oratio oratorum: et dialecticus disputator dici potest: διάλεξις, disputatio; διαλεκτική, prudentia disputandi. Sed et dialogi eadem est origo, qui dialecticorum et philosophorum, ut Lucianus sit, proprius erat; veterumque illorum philosophorum, qui dialectici habiti sunt et appellati, oratio in interrogatione et responsione erat posita. Sic Diodorus, qui Dialecticus vocatus est, sic Stoici qui Dialectici appellati sunt, disputarunt. Eo genere disputandi sunt usi omnes qui umquam Dialectici vocati sunt: atque usum illum publicum et usitata exempla Aristoteles et Zeno sequuti sunt, quum ita dialecticam et rhetoricam distinxerunt. Oratores enim ut Demosthenes, Hyperides, Lysias, perpetua oratione utebantur: et ut ornatissima sit oratio Platonis, nemo tamen umquam eum ῥήτορα vocavit. Proinde Veteres dialecticam definiebant, « Artem disputandi, per quam confirmamus aliquid aut refellimus per interrogationem, et responsionem ejus quocum disserimus ». Qua quidem ex definitione proprium dialectices dialogum, non perpetuam orationem intelligimus. Itaque Zeno Eleates primus dialectices auctor, dialogorum etiam idem inventor fuit. Turn.

19. *Perp. oratione.* Dictione oratorum, quæ perpetua est, i. e. quæ non est interrogatione et responsione, ut dialecticorum oratio, interpellata. T. — Cann. de Not. p. 333: « *Fusa latius perp. oratione.* Teste Diacono iisdem siglis exarata fuerunt olim *perpetua* et *proposita.* Ore *funditur* oratio, *proponitur* scripta in publicum edita. Quidni itaque dubitem a Cicerone profectum fuisse: « fusa latius proposita oratio-

qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros[20] viros; qua præcepta salutis et laudis[21] apte ad persuadendum edat suis civibus; qua hortari[22] ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quæ quum tot res, tantæque sint, quæ inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia.

Att. Laudata[23] quidem a te graviter et vere. Sed

ne », id est, non inter amicos solum, aut pro concione etiam subtili disputatione persuadere velle, sed latius quoque publice propositæ sententiæ nostræ universis copiam facere, veritatemque rei sempiternis monumentis prodere, quæ verba mox sequuntur ». Ego vereor, ne et hoc loco, et aliis haud paucis nimio isto notarum siglarumque aucupio a recta via se abduci passus sit Cannegieterus. Cr.

20. *Laudet claros*. Ad demonstrativum genus pertinet. Romæ clari viri mortui laudabantur, sed et laudabantur in judiciis, in senatu. Turn.

21. *Qua præcepta salutis et laudes apte ad persuadendum edat suis civibus*. Jam dixerat, « Qua laudet claros viros »; ut iterata *laudum* mentio supervacanea videatur. Lego, « qua præcepta salutis et voces apta ad persuadendum, etc. » Dav. — *Qua præcepta salutis et laudis*. Non magis intelligo, cur Dav. lectionis optimorum librorum ne mentionem quidem fecerit, quam cur Ern. in ea non acquieverit, quippe quam se recepisse dicit, dum melius quid inveniatur. Putidum sit docere, quam sæpe et apud optimos scriptores, et apud Nostrum *laus* dicatur pro *re laudabili* et *virtute*. Legitur autem *laudis* in codd. nostris W. H. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Par. Lamb. Sturm. Car. Steph. Gothofr. Brut. Comm. Morab. Ern. Wagn. Bip. Quare non erat, quod Gœr. et Sch. dicerent vulgo legi *laudes*, quam lectionem Rathius nonnisi apud Victor. et in ed. Ven. ego nonnisi in edit. Verb. reperi. Cod. Cr. habet *laydis*. Mr.

22. *Hortari*. Philosophia moralis aut in officio posita est, de quo ejus exstant præcepta; aut in motu animi sedando vel gignendo, ut in cohortationibus ad defendendam remp. ad gloriam, ad laudem: rursus in oratione iracundiam restinguente, metum eripiente, exsultantem lætitiam comprimente, ægritudinem abstergente. Auctor Cicero in Topicis et Partitionibus. Hic cohortatio est ad laudem, et contraria dehortatio, præterea consolatio afflictorum, quæ est sedatio perturbationis. Turn.

23. *Laudata*. In Attici verbis, quod tam abrupte inferuntur semper nescio quid offensionis mihi se obtulit, quam minus sentirem, si scriptum esset: « Laudata ea quidem, etc. » Cod. M. omittit *graviter*. Mr.

63 quorsum hæc pertinent? — Marc. Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam sumus; quæ tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter, et, ut spero, recte, quod eam, cujus studio teneor, quæque me eum, quicumque sum[24], effecit, non possum silentio præterire. — Att. Vero[25] facis et merito et ipse; fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciundum.

24. *Quæque me eum, quicumque sum, effecit.* Sic recte Victorius exhibuit; eoque, quod etiam vidit Gulielmius, ducunt Pal. tert. liber S. Victoris, Reg. et Balliol. qui *mecum* repræsentant. Vulgo *eum* prætermittunt. Dav. — *Quæque me eum, quicumque sum, effecit.* Cod. Cr. « quæque me quemcumque sum, effecit », codd. W. et H. « quæque me, quicumque sum, effecit », et ita ed. Asc. 2, Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Gothofr. Lambin. Comm. Nostram lectionem exhibent edd. Paris. et Sturm. Copp. Vict. b. *efficit.* Cod. M. « mecum quicur efficit ». Wytt. ad h. l. hæc: Sæpe hoc profitetur Cicero, se, quidquid valeat in eloquentia aliisque disciplinis, debere philosophiæ; veluti in Oratore ab initio affirmat se totum ex Academia exstitisse (cap. 3, 12): ibi enim ita loquitur: « fateor me oratorem non ex rhetorum officinis, sed ex Academiæ spatiis exstitisse ». Et pluribus locis Cic. ita disputat, ut affirmet, philosophiam esse fundamentum et procreatricem omnium artium, et doctrinarum. Ceterum egregia hæc est ac pæne divinæ sapientis virtus ac beatitudo, ejusque secundum Stoicos et Platonicos præstantia continetur tribus illis scientiæ partibus, physica, ethica, dialectica; et similiter a Cicerone laudata est aliis locis, quos conferre operæ pretium est: Tuscull. Dispp. lib. V, cap. 24, et sq. de Fin. lib. III, cap. 21. Mr.

25. *Vero facis*, etc. Est a Victorian. ed. cui accedit cod. S. Victoris, etiam Pal. quart. nisi quod is *Vere*. Turnebus publicavit: « Enimvero facis, etc. » quod sequutus est Aldus Nepos: nam Lambinus antiquum obtinet; multa de suo interspargit. Grut. — *Vero facis.* Merito philosophia laudatur, quæ omni laude digna est, a te vero justissima de causa, qui ejus studio teneris, et quæ te eum qui es effecit. Turn. — Canneg. l. l. « Vero facis, et merito, et ipse ». Scriptum fuisse conjicio *ipse*, hoc est, *jure præcepti*, quemadmodum literas illas explicat Diaconus. Vera sunt quæ dicis, mereturque hanc laudem tuam sapientia, facis denique pro jure tuo præcipientis ». Nimirum meliorem hujus loci interpunctionem ignoravit Cannegieterus. Cr.

EXCURSUS

Ad ea Ciceronis verba, de Legibus, lib. I, cap. 21, § 55:

In qua quoniam usucapionem XII Tabulæ intra quinque pedes esse noluerunt ... tres arbitri fines regemus.

Turnebi notam vide in ejus commentario. Schefferus (cujus quamquam sententiam improbamus, annotationem tamen silentio premere noluimus), hic igitur ita : *Voluerunt.* Ita habent libri omnes, contra quos Victorius, Alciatus, alii, *noluerunt.* Puto *voluerunt* esse rectum. Nam si *noluerunt* illæ leges, quid ita sequitur, *depasci non sinemus?* An potuerunt sinere contra leges, aut alter depascere, legibus hoc prohibentibus? Puto ego, duplicem fuisse controversiam de agris, alteram attingentem solos fines, alteram, partem earum. Finium controversiam, quum quæreretur de spatio, quinque pedes non excedente latitudine sua: aliam, si de spatio majore. In hoc quinque pedum spatio usucapionem concessisse leges duodecim Tabularum, non in majori, ac propterea fuisse opus, ut, qui usucapione fines suos nollet amittere, per controversiam de finibus regundis jus suum tueretur. Hoc ita se habere colligo ex constitutione Constantini, quæ exstat in Codice Theodosiano his verbis : « cunctis motibus et machinis amputatis finalibus jurgiis omnem modum, quem præscribimus, ac de eo tantum spatio, hoc est, pedum quinque, qui veteri jure præscripti sunt, sine observatione temporis arbitros jussimus judicare. Quod si loca in controversiam veniant, solenniter judicare cognoscas ». Ostendunt utique hæc verba, fuisse præscriptionem illorum quinque pedum *veteri jure*, quod ego accipio de legibus duodecim Tabularum, existimoque, postea jus illud immutatum per legem istam Constantini, quia nominatim dicit

arbitros debere judicare, *sine observatione temporis*, præscriptionem firmantis, quod nimirum ante faciebant, sequentes legem XII Tabularum. Mamiliam autem legem censeo permisisse arbitros in disceptatione de finibus, de quibus arbitris nil erat definitum lege veteri. Habet alia Goesius in notis ad Agrimensores, pag. 189; sed hæc verbis Ciceronis convenientissima videntur. D. Gothofredus in marg. ed. suæ ad nostrum locum hæc adnotavit: De quinque pedum præscriptione dixi ad leg. 5 Cod. finium regundorum, et ad leges XII Tabb. titulo finium regundorum. — Ad v. *Mamilia:* utraque lectio (*Mam.* et *Man.*) reperitur apud auctores limitum, Siculum Flaccum, Frontinum, Aggenum, Hygenum, et in libro variorum auctorum de limitibus.

Ernestus hæc: Vulg. *inter ... voluerunt*, quod est nihili. Sequutus sum Victorium et Davisium: nam ea lectio consentit rei. Leges XII Tabb. statuerunt, inter prædia esse fines quinque pedum, qui usu capi non possent. Post *depasci* dicit pro usu capi, quia limites depascendo usu capiuntur.

Wyttenbachius: *Usucapio* antiqua eaque in jure frequens est vox. Modestinus, Digest. leg. 41, tit. 3, § 3, eam definit: « Usucapio est adjectio dominii per continuationem possessionis, temporis lege definiti ». [De hujus legis lectione et universe de hac re vid. Lexicon, quod supra laudavimus, Juridicum ex Brisson. Hotom. Pratej. et Cujac. p. 1235 et 1274.] Lex hæc erat XII Tabularum, tabulæ 8, de jure prædiorum, quæ sanciret, ut inter vicinorum agros fundosque spatium quinque pedum relinqueretur, quo ire, agere, suasque res tractare uterque dominus posset, item ut esset locus circumvertendi aratri: et si lis orta esset de hoc quinque pedum intervallo, liti dirimendæ tres arbitri darentur. Postea anno Urbis 589 [male Wagnerus an. Urb. 662], C. Mamilius, tribunus plebis, legem tulit de finibus agrorum regundis, cujus legis hæc erat pars, ut lite orta inter vicinos de hoc quinque pedum intervallo, ei dirimendæ unus

eligeretur arbiter, agri mensor seu finitor : si esset ultra quinque pedes lis, tum prætor adiretur : quippe quæ lis jam non ad fines, sed ad possessionem pertineret. Hujus legis memoriam et partes servarunt Frontinus de limitibus agrorum, pag. 40, et Aggenus Urbicus in Comment. ad Frontinum, pag. 53; vid. Goesius in notis ad hos scriptores, item Ernestus in Clav. Cic. leg. pag. 30 [ubi ea lex ad an. U. 642 refertur, minus bene; rectius cum C. Saxio q. v. ap. Bachium, l. c. ad an. 514]; Bachius in Hist. Jur. Rom. lib. II, cap. 2, § 41. Perversa autem est lectio *inter ... voluerunt*, quæ est in ed. Gœr. minore; nostræ veritas ex re ipsa intelligitur. Ad verba *ex iis* intellige XII *Tabulis*, nos quasi arbitri simus. Neque opus est correctione Turnebi : *sed ex XII*, neque Ernesti conjicientis *sed ex illis*. — *Acutus homo* est Zeno, neque vero, quem Wagnerus existimabat, Antiochus.

Gœrenzius, bene explicato totius loci sensu et legis Mamiliæ tempore, malam adfert conjecturam ex uno cod. Cass. ubi est *inter XII Tabulas*, unde conjicit : « usucapionem inter (i. e. inter usucapionem, per anastrophen) XII Tabulæ quinque pedes esse voluerunt ». Merito igitur ejus rationem improbavit Beierus ad Cic. de Off. II, 18, 64, p. 125, q. v. — Pro *ex iis* Gœr. legit ex codd. MSS et edd. vett. plerisque *ex his*; quod quum nos quoque in nostris plerisque reperissemus, recepimus. Denique *finis* scribit pro *fines*, ut in vetere juris formula.

Engelbronner. l. c. pag. 43, not. b. hæc de nostro loco disputat : Legebatur olim *voluerunt*, sed primus recte correxit Victorius *noluerunt*, cui ipsa lex suffragatur. Vid. Alciatus de quinque pedum præscript. I: V. Gravinæ viri diserti et eruditi liber de Orig. Juris Cic. pag. 189, 190, Lex voluit, etc. (jam sequuntur, quæ aliunde notavimus). Vid. Hoffmann, Hist. Jur. ind. Legg. *Lege Mamilia*. Huc pertinet vexata lex 5 Cod. *Fin. regund.* ad quam vid. Gothofred. quamque, ut mihi quidem videtur, bene explicat I. A. Costa

ad § 31, *Instit. de R. D.* vid. H. Hugo, Hist. Jur. § 77, nota 4, qui perperam, spatium illud inter vicinorum agros vacuum relictum fuisse, negat. Ceterum ad d. leg. 5 Cod. cf. in primis Alciatus et Goesius locis laudd. et Bockelm. ad Pand. lib. X, tit. 1, p. 323. *Acutum hominem* Zenonem intelligit, cui nimium acumen sæpe objicit. Vid. de N. D. III, 7; Tusc. Disp. V, 5, et III, 7.

Quæ ultimo loco addimus, ea Dirksenio, professori Regiomontano, viro nobis amicissimo, accepta referimus. Ita vero ille: Ex iis, qui XII Tabularum fragmenta collegerunt solus Calcagninus (vid. ejus Collectanea vetustatis ex antiquis ritibus, ex XII Tabulis, etc. et in collectione Operum aliquot Cælii Calcagnini, Basil. 1544, form. max. p. 376, seqq.) lectionem MSS et editionum veterum vulgatam, *esse voluerunt*, servavit. Reliqui emendationem ab Andr. Alciato (vid. ej. liber singularis de V pedum præscriptione) commendatam, et a Manutio, Grutero, aliis probatam, *esse noluerunt*, sequuti sunt. Ad verba: « sed ex his tres arbitri fines regemus », tamquam lectio vetus vulgata laudatur, vel « sed nos tres arbitri, etc. » (v. c. a Cujacio, Observation. Jur. Rom. lib. V, c. 21) vel: « sed cum his te arbitro si vis regemus » [voluit sine dubio *agemus*, vide notam nostram contextui subjectam], (v. c. a Dion. Gothofredo, tit. IV, c. 9, in ej. Epitome fragmentorum, quæ nobis supersunt ex legib. XII Tabular. Genev. 1585, in-8, et in Appendice fere omnium editionum Corporis Jur. Civ. a Gothofredo profectarum). Neutra tamen lectione usi sunt ii, qui XII Tabb. fragmenta recensuerunt. Quod suasit Cujacius (l. c. coll. lib. XVIII, c. 11) et Ranconetus, ut pro *sed ex his* legatur *sed ex XII*, a Jacobo Gothofredo (in Collectione Fragmentorum XII Tabb. vid. ej. Fontes quatuor jur. civ.) et a Gravina (v. ej. Origines jur. civ. c. 38) probatum est; idem vero reprobavit Ever. Otto in præfatione ad tertium Thesauri volumen, p. 36. Qui ipsa XII Tabularum verba restituere conati sunt, ii vel utramque in Ciceronis relatione propo-

sitionem *de usucapione finis* et *de judicio finium regundorum* in unum conjunxerunt, v. c. Ursinus (v. ej. notas ad Ant. Augustini librum de Legibus et SCtis, Rom. 1583, in-4, in Grævii Thesaur. A. Rom. tom. II, p. 1345, seqq.) « Sei vecinei enter se jorgasint, entera V pedeis oesocapio nec esto. Prætor arbitros treis dato; eorom arbitrio finiom controversias componito »; et Fr. Pithœus (v. ej. XII Tabular. Fragmenta, in Appendice editionis Codicis Theodosiani, quæ sub Cujacii nomine, Parisiis 1586, form. max. prodiit): « Ad finibus intra V pedes usus auctoritas ne esto : si jurgant, finibus regundis prætor arbitros tres dato ». Vel, utraque propositione separata, sive prioris tantum restitutio tentatur, ut v. c. a Justo Lipsio (v. ej. Leges regiæ et decemvirales, Opp. vol. II, p. 227, seqq.): « In finibus intra V pedes usucapio ne esto »; sive utraque propositio separatim ponitur, v. c. a Charonda (Leges XII Tabb. restituta, ad calcem editionis Zasii, Catalog. legum antiquar. Paris. 1555, 1567, 1578, a Char. curatæ): § 77 : « De confinio agrorum vicini ne jurganto, sed tres arbitri fineis regunto ». § 78 : « In controversia de finibus V pedum usucapio nulla esto ». — Contius, pag. 269, c. 17 (v. ej. Brevis collectio veterum Legis XII Tabularum fragmentorum : in Opp. Neap. 1725, form. max.) : « In finibus V pedum spatium relinquunto, Horum æterna auctoritas esto. Si jurgant inter se vicini de finibus; tres arbitri fines regunto ». — Hotomannus, c. 51 (v. ej. Tripartita Commentatio de Legib. XII Tabb. Lugd. 1564, in-8) : « Ut vicini ne inter se jurgarent, eorum quisque in agri sui finibus V pedes relinquerent, quos usucapi jus non esset »; c. 52 : « Ut, si vicini inter se jurgant, finibus regundis arbitros tres darent, eisque totius rei jus arbitriumque permitterent ». — Jac. Gothofredus : « Intra V pedes æterna auctoritas esto. Si jurgant adfines, finibus regundis prætor arbitros tres addicito ». — Ita scripsit etiam Bachius in Hist. Jur. Rom. pag. 60. Sed in ed. Ciceronis Bipontina, t. XI, p. 444, ex restitutione Funccii scriptum est : « Sei. jourcant.

Adfines finibus. recondeis. Pretor. arbitros. tris. adeicitod. » Mr.

Mazoochi in Commentar. ad Tabull. Heracll. pag. 391, not. 8 : « Illud (*usucapionem XII Tabb. inter quinque pedes esse voluerunt*) non modica luce allinemus ex his Aggeni Urbici : *De Fine Lex Mamilia quinque pedum latitudinem præscribit, quoniam hanc latitudinem vel iter ad culturam accedentium occupat, vel circumactus aratri. Quod Usucapi non potest.* Hæc Aggeni suadent, ut in Tullio sit legendum: *Usucapi* (non *usucapionem*) *XII Tabulæ iter* (non *inter*), *quinque pedes* (istud *iter, quinque pedes* appositio est) *posse* (non *esse*) *noluerunt* (male *voluerunt*). Lege ergo : *Usucapi XII Tabulæ iter quinque pedes posse noluerunt.* Gravi ulceri gravior medela. Hæc Tullii Aggenique ad utram (si duæ fuerint) Mamiliam pertineant, quis auguretur? » Hæc Mazocchius. Cujus conjecturæ adhibe Rigaltii Gloss. agrimensorr. p. 290 et p. 296 ed. Goes. et J. Dan. Ritteri, Dissert. de *itineris actus* et *viæ* differentia, ad calc. Theophili ed. Reitz. tom. II, p. 1226, sqq. Cannegieter. in Obss. Miscell. cap. 17, pag. 455 : « Ciceronis verba de Legib. I, 21, in controversia de finibus *usucapionem XII Tabulæ inter quinque pedes esse voluerunt*, quæ scriptorum librorum est lectio, sic intelligo : usucapio competit ex jure antiquo, dummodo de spatio sit controversia, non angustiore quinque pedibus. Quinque etenim pedum spatium tam ex lege decemvirali, quam Mamilia, intercedere debuit inter fundos vicinos, neque usucapi poterat. Res hæc est difficillima, quam tetigi potius, quam pressi. Aliorum conjecturas vide bis ad l. Ciceronis c. » Cr.

M. T. CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER SECUNDUS

ARGUMENTUM

LIBRI SECUNDI DE LEGIBUS.

Exordium de loco, quem ambulantes adibant, desumptum, § 1-3, occasionem dedit, tum de solii patrii, tum de communis civitatis, id est, de geminæ patriæ, amore disserendi, § 4-6. Ad locum ipsum, quo tendebant, quum pervenissent (erat autem insula in Fibreno, fluvio, sita, cujus amœnitas coloribus, ex Platonis Phædro repetitis, pingitur § 6), sedibus captis, argumentum primi libri resumitur, § 7; legisque illius summæ et principis definitione denuo proposita, § 8, hanc ipsam legem, sua natura valentem, divinam, æternam, solamque legis nomine dignam esse probatur, § 9-14. Quibus ex primi libri disputatione maximam partem repetitis, ad *Religionem*, lege constituendam et firmandam, transgreditur oratio, præmisso, ad Platonis, aliorumque imitationem, in legis hujus laudem, procemio, quo opinionis, de diis, omnium rerum dominis ac moderatoribus, veritas et usus ostenditur, § 14-19.

Sequitur deinde de Religione lex ipsa, non plene illa absoluteque scripta, sed modo summas rerum et sententias complexa; et, quo major ei accederet auctoritas, verbis concepta paullo antiquioribus, § 19-23. Cujus quidem capita, quæ deinceps, pro cujusque rei natura, explicantur, ad hæc maxime redeunt. De sanctitate in diis colendis adhibenda; quique in deorum numero habendi sunt, quique minus, § 24-28. De feriis festisque diebus rei, temporique accommodate constituendis et celebrandis, § 29. De sacerdotum muneribus atque officiis, § 30-33. De sacris nocturnis, § 34-37. De ludis publicis, cantuque iis adhibendo, § 38, 39. De ritibus varimodi generis patriis, § 40-45. De rebus, quæ consecrandæ sint, quæque non sint, § 45. De sacris perpetuis, § 46-53. De jure manium, § 54, ad finem usque.

Quæ quidem sic exponuntur, ut alia breviter modo attingantur, alia, ut res ferebat, fusius tractentur, ubique tamen ser-

moni nativus quidam color adsit. Ceterum hoc non potest non, quin quemque offendat, quod auctor in legibus ipsis explicandis ad principia illa, quæ libro primo proposuerat, atque hoc secundo denuo commendat, tam parum respiciat : ut hac via et ratione vix dispici possit, cur tam multa de jure et lege in universum disputata sint, quorum applicationem et usum ad leges ab auctore propositas, vel nullum videas, vel certe exiguum.

M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER SECUNDUS.

I. Atticus. Sed visne, quoniam et satis jam ambu- 1
latum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insula, quæ est in Fibreno[1] (nam opinor[2] illi alteri flumini nomen esse),

I. 1. *In Fibreno.* Arpinatem, Ciceronis villam, duo fluvii alluebant, Fibrenus et Liris, eamque amœnissimam reddebant et saluberrimam. Meminit utriusque fluvii Silius, lib. VIII, vs. 400 : « Ac qui Fibreno miscentem flumina Lirim Sulphureum, tacitisque vadis ad litora lapsum Accolit Arpinas, accita pube Venafro ». Vetus liber partim *Fibrinum*, partim *Fibrenum* habet. Prior scriptura si vera esset, opinor a fibris duceretur : sic *fibrina lana* a fibris animalibus dicebatur : fibros autem et lutras illis in locis fuisse ex Varrone intelligimus. *Fibrenum* tamen malo. T. — Fest. p. 148 Dacerii : « *Fiber* genus bestiæ quadrupes. Plautus : Sic me subes quotidie, quasi fiber salicem, quo nomine extremæ fluminis oræ appellantur. Unde et fibras jecinorum, et fimbrias vestimentorum dicimus ». Varro de L. L. IV, 13 : « *fiber* ab extrema ora fluminis dextra et sinistra maxime quod solet videri, etc. » Cui tamen obloquuntur Scaliger et Salmasius. Vid. Dacer. ad Festi locum laudatum. Ceterum hinc etiam intelligitur, cur in Arpino, ut in aquoso loco, arundo pro jugis vinearum adhibebatur; uti est ap. Varronem de R. R. I, 8, 2, p. 149, ed. Schneideri. Cr.

2. *Nam opinor.* Paris. et Reg. dant *nomen est*. Lego, « nam opinor, id illi alteri flumini nomen est ». Terentius, Andr. act. I, sc. 1, 58 : « Nam Andriæ illi id erat nomen ». Livius, VII, 26 : « Id enim illi deinde cognominis fuit ». Vide sis et VIII, 15. Dav. — *Nam Liri opinor illi alteri flumini.* Fort. « Nam opinor illi alteri flumini id nomen esse »; ut ad Fibrenum referatur. Vel : « illi alteri flumini Liri nomen esse ». Cr.—Ego cum Cr. posteriorem emendationem necessariam existimavi, sed nomen reposui cum Schützio post *nam*, ubi in cod. W. legitur *ut*, in quo aliquis fortasse nominis amissi vestigium agnoscat, nisi malit male sedulam glossatoris manum agnoscere, qui ad verbum *opinor* addiderit *ut* vel supplendi loci, vel explicandi causa. Gœr. item vocem *Liri* desiderans, eam poni volebat loco vocabuli *illi*. Mr.

sermoni reliquo demus operam sedentes? — MARCUS. Sane quidem : nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid[3] aut scribo,
2 aut lego. — ATT. Equidem, qui nunc primum[4] huc venerim, satiari non queo; magnificasque villas, et pavimenta[5] marmorea, et laqueata[6] tecta contemno. Ductus vero aquarum, quos isti Nilos et Euripos[7] vo-

3. *Sive quid.* Est a Victorio : nam editi, *sive aliquid scribo*, quod in solo Pal. tert. quartus enim « sive aliud quid », 8. Vict. « sive aut quid », quomodo et Fabr. GRUT.— *Sive quid aut scribo aut lego.* Ita dedi cum Ern. Bip. Wagn. et Sch.— Gœr. dedit ex novem codd. « sive aut quid », quam verborum positionem librorum auctoritas melius, quam ejus de hac re disputatio, videtur defendere. In codd. Cr. H. et W. est « sive aliquid scribo », et ita edd. Crat. Herw. Asc. 1, 2, Paris. Ald. Car. Steph. Sturm. Lamb. Brut. Comm. Gothofr. Unus Oxon. et noster M. habent : « sive aliud quid scribo ». MR.

4. *Qui nunc primum.* Sic post Victorium Turnebumque dedit Gruterus, eamdemque lectionem nostri codices repræsentant. Ex re tamen ipsa patet Atticum numquam prius Arpini fuisse; quapropter recepi scripturam *primum*, quam dudum admiserant Ascensius, Lambinus, Aldus nepos, aliique. DAV. — *Nunc potissimum huc venerim.* Recte hanc lectionem defendit Gœr. dicens *nunc potissimum* poni pro « hoc lætissimo anni tempore »; qua lectione recepta non impeditur, quo minus Atticus *primum* Arpini fuerit. *Potissimum* est in Copp. Victt. b. codd. Cr. W. H. M. edd. Paris. (in qua Turn. in annott. *primum* ex Ald. prætulit; in altero commentario nostram lectionem probavit) Comm. Verb. Sch. Nobiscum facit etiam Engelbr. l. c. p. 46. MR.

5. *Et pavimenta.* Pavimenta e tessellis vel crustis marmoreis, quorum magno studio Romani tenebantur, ut non solum domi, sed etiam in villis haberent. C. etiam Cæsar in expeditionibus tessellata et sectilia pavimenta circumtulit. TURN.

6. *Et laqueata.* Tectum est duplex, interius et exterius; h. l. interius significatur, quod in cubiculis, conclavibus, item in templis oppositum est pavimento et solo, græce ὀροφή. Vid. notæ nostræ ad Selecta princ. Historr. p. 356. *Lacunar* dicitur contracte *laquear*, quod est ejusmodi tectum e tignis vel trabibus ex intervallo juxta se invicem dispositis, quæ intervalla dicebantur *lacus* et *lacunæ*, atque varie ornabantur vel pingendo, vel inaurando, vel velis ductilibus tegendo, omnino diversis modis ad mirificam magnificentiam instruebantur. Vid. Ennius apud Cic. Tusc. lib. I, c. 35, Seneca, epist. 90; Suetonius in Vit. Neron. c. 31. Ex ejusmodi laquearibus noctu in conviviis pendebant lychni. Vid. Virg. Æn. l. I, v. 726: alia etiam videantur apud Ern. in Clavi Ciceroniana. W.

7. *Nilos et Euripos.* Luxuriam quorumdam, ut Luculli, Hortensii, Philippi, notat et incessit, qui in villas aquæductus maximis impensis perduxerant. Nili autem et Euripi erant

cant, quis non, quum hæc videat, irriserit? Itaque, ut tu, paullo ante de lege et jure disserens, ad naturam referebas omnia: sic in his ipsis rebus, quæ ad requietem animi delectationemque quæruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar (nihil enim his in locis nisi saxa et montes cogitabam; idque ut facerem, et orationibus[8] inducebar tuis, et versibus[9]), sed

aquæductus et alvei operis sumptuosi, qui aquam fluviorum in morem deductam conciperent: quodque fluviorum et freti angusti, quale Euboicum erat, similitudinem haberent, ideo delicati illi splendidis nominibus Nilos et Euripos vocarant. De Euripo sic Ausonius, de claris Urb. XIV, 20: « Quid memorem Pario contectum marmore fontem, Euripi fervere freto? » Hesychius interpretatur Εὐρίπους ὀχετὰς ὑδάτων. Circumdatus erat Euripus circo Romano. Tertullianus: « Frigebat Dæmonum concilium sine sua matre magna: ea itaque illic præsidet Euripo ». Cæsar, ut Tranquillus scribit, « spatio circi ab utraque parte producto in gyrum, Euripum addidit ». Euripi etiam meminit Plinius, lib. VIII, c. 40: « Primus eum et quinque crocodilos Romæ ædilitatis suæ ludis M. Scaurus temporario euripo ostendit ». Et Spartianus in Heliogabalo, cap. 23: « Euripis vino plenis navales circenses exhibuit ». Et de Nilo Cicero in Ep. ad Q. Fratrem, III, 9, ita scribit: « De Arcano Cæsaris opus est, vel mehercule etiam elegantioris alicujus: imagines enim istæ et palæstra, et piscina, et Nilus multorum Philotimorum est, non Diphilorum ». Nilos igitur et Euripos negat Fibreno et Liri comparandos esse. Quidam pro *Nilos Tubos* scribunt, adversantibus veteribus libris, quum etiam alioqui tubi non sint aquæductus, sed aquæductuum formæ et canales: nec in tubis esset fluminis similitudo. Lucullus autem, Hortensius, et alii perfossis montibus et alveo terræ impresso, in piscinas suas flumina maritima induxerant, quæ nunc *Nilos* et *Euripos* Cicero vocat. Turn. — Tu adhibe quæ his de rebus docte exposuit Stieglitz. in libro laudato II, p. 280, sqq. Cr.

8. *Et orationibus.* Pro *orationibus* Gœr. in ed. min. edidit *rationibus*, in cujus margine Wytt. adscripsit leg. *orationibus.* Idem vero in scholis ad h. l. dictavit: « Cicero videtur scripsisse *narrationibus* ». Sed ut *oratio*, quod supra monuimus (et ad Cic. de N. D. I, 37, p. 167, ed. maj. III, 1, extr. p. 495, Wytt. ib. p. 803, ad III, 40, itemque nostræ ed. min. p. 66, in primis p. 182) a nostro haud raro usurpatur pro *ratio* quod hic locum vix habet; ita *orationem* etiam poni pro expositione quacumque eorum, quæ mente concepimus, haud difficile foret probatu, nisi vel Lexica exemplorum farraginem suppeditarent. Quare non erat quod de *orationibus*, in quibus Cicero patriæ regionis asperitatem memoraverit, ex deperditis judicandis loqueretur Gœrenzius. De asperitate Arpini loquitur Cicero ad Atticum, Epist. II, 11, extr. Ma.

9. *Et versibus.* Ut Mario poemate tuo. Turn.

mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari:
nunc contra miror, te, quum Roma absis, usquam
3 potius esse. — Marc. Ego vero, quum licet plures
dies abesse, præsertim hoc tempore[10] anni, et amœ-
nitatem hanc, et salubritatem[11] sequor; raro autem
licet. Sed nimirum me alia quoque causa delectat,
quæ te non attingit ita[12]. — Att. Quæ tandem ista
causa est? — Marc. Quia, si verum dicimus[13], hæc est
mea et hujus fratris mei germana[14] patria: hinc enim

10. *Tempore anni*. Tempore scil. æstivo.

11. *Et salubritatem*. Cicero in ep. ad Q. Fratrem, lib. III, epist. 1: « Ego ex magnis caloribus, non enim meminimus majores, in Arpinati summa cum amœnitate fluminis me refeci ludorum diebus ». Turn.

12. *Quæ te non attingit ita*. Gulielmius reponebat, « quæ te non attingit, Tite ». Satis quidem ingeniose; nam vox ultima loco non videtur convenire. Eam tamen expungendam puto; quippe quæ, nisi fallor, ex finalibus literis vocabuli præcedentis, et initiali sequentis, duxit originem. Dav. — *Quæ te non attingit ita*. Rathius rescribi jussit: « quæ te non ita attingit ». Sed omnium librorum ordinem stare posse dubium non est. Sed moverunt virum Gulielmii et Davisii notæ, itemque Ernesti, qui *ita* ex syllaba finali verbi *attingit* et prima verbi sequentis natum esse existimabat. *Ita* ego non cum Gœr. pro *valde* positum dixerim, sed elliptice pro *ut me*. Nunc, lecta Handii censura editionis Gœrenzianæ (in Ephemeridibus litt. Jenensibus, 1810, 72) admodum placet Handii suspicio, conjicientis: « Sed nimirum me... quæ te non attingit. Att. Itane? quæ tandem ista (H. scripsit *illa*) causa est? » coll. Or. pro Cluent. 65, 182. Mr.

13. *Si verum dicimus*. Municipes pro germanis Romanis non habebantur: itaque Sallustius Ciceronem *irreptitium civem* appellat, accitum et paullo ante insitum urbi. Et de Aruspicum responsis sic scribit Cicero, cap. 8: « Quia quum ab hoc eodem impurissimo parricida rogarer, cujus essem civitatis ». Et in Antonium: « Videte quam despiciamur omnes qui sumus e municipiis, id est, omnes plane: quotus enim quisque non est? » Et ex oratione pro Sulla, pro peregrinis prope habitos intelligimus. Ciceronis verba sunt: « Quum Tarquinium et Numam, et me tertium peregrinum regem esse dixisti, mitto jam de rege quærere: illud quæro, peregrinum cur me esse dixeris ». Rursum: « Hoc dico, inquit, te esse ex municipio. Fateor, et addo etiam ex eo municipio, unde iterum jam salus huic urbi imperioque missa est. Sed scire ex te pervelim, quamobrem qui ex municipiis veniant, peregrini tibi esse videantur ». Scribit autem Livius, lib. X, cap. 1, Genutio, Ser. Cornelio coss. Arpinatibus et Trebulanis civitatem fuisse datam. Ideo Arpinum *municipium* vocat Cicero, quum tamen præfecturam fuisse dicat Pompeius. Turn.

14. *Germana*. Vera, in qua geniti sumus: nam Romà communis patria est municipum. Ita municipibus patria

orti stirpe antiquissima[15] sumus; hic sacra[16], hic genus, hic majorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius[17] ædificatam patris nostri studio; qui, quum esset infirma valitudine, hic fere ætatem egit in literis. Sed hoc ipso in loco, quum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana[18] in Sabinis, me scito esse na-

est duplex, germana et communis. Turn.

15. *Orti stirpe antiquissima.* Ferunt Ciceronem Arpini natum matre Elvia, patre equestris ordinis, ex regio Volscorum genere. Nam in Volscis Tullius nobilissime regnarat: eum tamen Tullum Silius nominat, quum ait, l. VIII, 405: « Tullius æratas raptabat in agmina turmas Regia progenies et Tullo sanguis ab alto, Indole proh quanta juvenis, quantumque daturus Ausoniæ populis ventura in sæcula civem! Ille super Gangem, super exauditus et Indos Implebit terras voce, et furialia bella Fulmine compescet linguæ nec deinde relinquet Par decus eloquii cuiquam sperare nepotum ». Turn.

16. *Hic sacra.* Nam familiæ sua privata sacra habebant. Cicero pro Domo, c. 13: « Quid sacra Clodiæ gentis, cur intereunt quod in te est? » Turn.

17. *Latius.* Vulgo *lautius.* Sed melior est lectio quam damus, eo quod statim subjiciat Tullius: « Antiquo more parva esset villa »; quemadmodum Turnebus etiam vidit. Macrobius, Saturn. lib. II, c. 11: « Hujus Hirrii villam, quamvis non amplam aut latam, constat propter vivaria quæ habuit quadragies sestertio venundatam». Conf. Seneca ad Helviam, c. 9: « Quo latius vicos porrexerint...hoc plus erit quod illis cælum abscondat. In eam te regionem casus ejecit, in qua latissimum receptaculum casa est ». Claudianus in Rufinum, I, 214: « Turba salutantum latas tibi perstrepit ædes ». Minucius Felix, cap. 32: « Et quum homo latius maneam, intra unam ædiculam vim tantæ majestatis includam? » Accedit quod nostram rationem diserte firmant Pal. tert. Med. et Ven. 1471. Dav.

18. *Ut illa Curiana.* Curius Dentatus, ut ait Columella, Præf. p. 6: « Domitis Sabinis, accepta, quæ viritim dividebantur, captivi agri septem jugera, non minus industrie coluit, quam fortiter armis quæsiverat ». Et alio in loco, lib. I, c. 3: « Curium » prodit « prospero ductu parta victoria, ob eximiam virtutem deferente populo præmii nomine quinquaginta soli jugera, supra triumphalem consularemque fortunam putavisse ». Plinius Novocomensis tamen, Aur. Victor. de V. I. cap. 33, hunc quaterna dena populo jugera divisisse, et totidem sibi constituisse scribit: deinde quingentis ob merita publice donatum fuisse. Ceterum hæc Curii villa, de qua loquitur, juxta Catonis agros fuit, quam sæpenumero Cato invisebat, et agelli modulum ædicularumque frugalitatem ac tenuitatem mirabatur, ut Plutarchus scribit: quod et Cicero declarat in lib. de Senect. cap. 16: « Ergo in hac vita M. Curius quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus

tum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir[19], Ithacam ut videret[20], immortalitatem scribitur repudiasse.

4 II. Att. Ego vero tibi istam justam causam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villæ amicior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur[1] enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsæ illæ nostræ Athenæ non tam operibus magnificis exquisitisque[2] antiquorum artibus delectant, quam recordatione

ætatis; cujus quidem villam ego contemplans (abest enim non longe a mea) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam ». Turn.

19. *Ille sapientissimus vir*. Locis a Turn. et Dav. laudatis adde Odyss. H. 219; 225. Ovid. ex Ponto I, 3, 33, sqq. « Non dubia est Ithaci prudentia: sed tamen optat Fumum de patriis posse videre focis ». Cf. etiam Virg. Eclog. I, 83, et Æschylus in Agamemn. 548 (540). Ceterum observari debet comparationis elegantia alia etiam; scilicet, quemadmodum dulcis est Ciceroni germana patria, ut suam esse sibique caram numquam negaverit, ita totus hic tractus erat asperior, ut nil in his locis nisi saxa et montes cogitaret Atticus (vid. paullo superius); cf. Cic. ad Att. II, 11, in quo *rupestrem* [Engelbronneri est hoc vocabuli monstrum] Ithacam egregie simul referebat. Engelbr. l. c. p. 11.— Ceterum in uno cod. Cassel. post *vir* additur glossa *Ulixes*. Mr.

20. *Ithacam ut videret*. Cicerò de Orat. lib. I, cap. 44: « Cujus rei tanta vis ac natura est, ut Ithacam illam in asperrimis saxulis tamquam nidulum affixam sapientissimus vir immortalitati anteponeret ». Hom. Odyss. A, 56: Αἰεὶ δὲ μαλακοῖσι καὶ αἱμυλίοισι λόγοισι Θέλγε, ὅπως Ἰθάκης ἐπιλήσεται· αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς Ἱέμενος καὶ καπνὸν ἀποθρώσκοντα νοῆσαι Ἧς γαίης, θανέειν ἱμείρεται. « Mollibus at semper dictis et lenibus ambit Demulcens, Ithaces sit ut immemor: ille sed usque Vel modo de patria salientem cernere terra Ut fumum possit, exoptat morte pacisci ». Turn.

II. 1. *Movemur enim*. Cicero de Finibus, lib. V, cap. 1: « Naturane nobis hoc, inquit, datum dicam, an errore quodam, ut quum ea loca videamus, in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse versatos, magis moveamur quam si eorum ipsorum aut facta audiamus, aut scriptum aliquod legamus? velut ego nunc moveor », et deinceps quæ sequuntur. Turn.

2. *Exquisitisque*. Ut tabulis pictis, signis et statuis, quæ omnis perscribuntur diligentissime a Pausania. Turn.

summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus; studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. — Marc. Gaudeo igitur, me incunabula[3] pæne mea tibi ostendisse. — Att. Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paullo ante dixisti? hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum[4]) germa-

3. *Incunabula.* Per metaphoram dicuntur origines familiæ et gentis; proprie est lectulus, culcita, pulvinar, in quibus ponitur infans, ipsæ fasciæ, quibus involvitur; at *cunæ* sunt ipsæ vas ligneum, sive alterius materiæ, cui lectus cum infante imponitur. Ma.

4. *Arpinum.* Omnes servant libri hanc lectionem, nisi quod a cod. M. abest *idem*. Neque vero virorum doctorum conjecturis intactus mansit locus. Primus eum agressus est Lamb. scribens « quem ego te, etc. » Schefferus conjecit : « idem ego te accipio dicere ac Arpinum ». Wagnerus deletam volebat totam parenthesin, ut prorsus inutilem, quippe quum Atticus prope sciverit, hanc esse villam Arpinatium, eamque esse partem municipii Arpini. — Hoc dicere velle certe ineptum erat : sed alius est loci sensus, ut videbimus. Rathius, « hac lectione nihil, ait, ineptius videtur. Equidem scribo (et velim, ne fallar) *hunc locum (eamdem ego te accipio dicere Romam) germanam patriam esse vestram*. In v. *eamdem* nomen anticipatur patriæ, ut cap. 3, in v. *quem* (quæ est lectio Davisii), *Thyamis Epirotas* ». Nolo immorari huic commento confutando, in quo, quamquam « voluerit ne fallatur », lapsus est, sive sensum, sive rationem grammaticam spectes. Gœrenzius correxit, levi, ut ait, manu, *id enim*, ut *id* ad sequens substantivum, ex græcismo, referatur; *enim*, ut sæpissime, parenthesi inserviat. Quo facto hanc, credo, vult exire sententiam : « hunc locum germanam esse patriam vestram (*id*, i. e. *eam* v. ita, *ita, enim te accipio dicere Arpinum*) ». Mihi quidem ea emendatio non justo loco inferre videtur græcismum. Haudio l. c. Gœrenzii emendatio recipienda videtur. Schützius dicit : « Non male. Sed tamen vulgatum defendi potest hoc sensu : *idem* (nempe *germanam patriam*) *audio te sæpius etiam dicere Arpinum esse, non solum hanc villam Arpinatem* ». Sed quum *germanam patriam* sequatur, non antecedat, in parenthesi ad ea verba respicere, vel potius prospicere, ratio grammatica vetat. Hoc vult Noster : Fundum Arpinatem esse quasi partem Arpini municipii, de quo, c. 1, ita loquitur : « hic sacra, hic genus (i. e. in hoc municipio habeo gentilitatem; quare cave corrigas *hinc*), hic majorum multa vestigia ». Ergo fundum Arpinatem ipsum, ut Arpini partem, Arpinum dicere solebat. Quare, si quid mutandum, ego malim : « quem item ego te accipio dicere Arpinum ». Ma. — *Hunc locum.* Sensus est : quum ais hanc villam, quæ in agro Arpinati est, patriam esse tuam; scilicet municipium Arpinum, cujus est hic ager, tuam patriam fateris. Atqui non Arpinum patria est tibi, sed Roma. Turn.

nam patriam esse vestram? Numquid duas habetis patrias? an [5] est una illa patria communis [6]? nisi forte sapienti illi Catoni [7] fuit patria non Roma, sed Tusculum. — MARC. Ego mehercule et illi, et omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam naturæ, alteram civitatis [8], ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi romani civitatem susceptus est. Itaque, quum ortu Tusculanus esset, civitate romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris. Ut vestri Attici, postquam Theseus eos [9] demigrare ex agris, et in

5. *An est una*. Ita scripsimus cum Gœr. et Sch. post Ern. qui malebat *an non*. Wytt. idem sentiebat ita scribens : « Excidit particula *non*; legendum *annon est illa una patria communis?* Significat ipsam urbem Romam, quasi dicat : an vero est illa Roma non una omnium patria communis? » Optime quod ad sensum. Sed *an* poni pro *aut*, ἤ, quum respondeat præcedenti *numquid*, nuperrime monuit Beierus ad Cic. de Off. I, 15, 46, p. 117. Neque vero hic v. d. cum Gœr. et Heusingero facit, illo Officiorum et nostro loco *an* dici pro *an non*, sed *an non*, ut necessarium in Off. l. c. cum Ern. scripsit. Codd. nostri eam firmant lectionem, quam nos exhibuimus, nisi quod in cod. Cr. deest *est*. Lectionem *una illa* pro *illa una* reperimus etiam in edd. Paris. et Comm. habentque septem codd. Gœrenzii cum nostris Cr. W. et H. *An* habent veteres nostræ edd. omnes præter Paris. et Commel. *Una illa* est etiam in Copp. Victt. b. MR.

6. *Communis*. Romam omnes municipes, qui in civitatem recepti erant et jus civitatis habebant, patriam communem vocabant. Modestinus, Digg. lib. L, tit. 1, leg. 33 : « Roma communis patria nostra est ». Censorinus, cap. 16 : « A condita urbis Romæ patriæ nostræ communis exordiar ». Communi autem patriæ, quæ eadem patria civitatis et juris ab eo dicitur, opponitur patria germana, et patria naturæ, et patria loci. TURN.

7. *Illi Catoni*. Hic est Cato major, cujus unus superest liber de re rustica, quem Cicero inducit loquentem in libro de Senectute, cujusque vitam et a Corn. Nepote et a Plutarcho conscriptam habemus. Hic natus in municipio Tusculo Romam venit, munera cepit, eamque quasi alteram patriam nactus est. MR.

8. *Alteram civitatis*. Vide excursum II ad calcem hujus libri.

9. *Theseus eos*. Paullus Manutius legit, « postquam Theseus eos demigrare ex agris ». Et ad primæ voculæ mutationem quod attinet, cum eo facit Petr. Faber ad Acad. II, 36, posteriorem vero διόρθωσιν recepere Turnebus et Lambinus. Malim « postquam Theseus eos demum migrare ex agris ». Rem sic narrat Valerius Maximus, lib. V, c. 3, 3 ext. « Detrahe Atheniensibus Thesea; nullæ aut non tam claræ Athenæ erunt : siquidem ille vicatim dispersos cives suos in unam urbem contraxit, separatimque et agresti more viventi populo amplissi-

Astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit, et Sunii[10] erant iidem et Attici: sic nos et eam patriam dicimus[11], ubi nati, et illam, qua excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam præstare, qua[12] reipublicæ

mæ civitatis formam atque imaginem imposuit ». Ne plura Veterum loca cumulem facit Joan. Meursius: is enim hoc, ut solet, accurate præstitit in Thesei sui cap. 17. Dav.

10. *Et Sunii*. *Sunii* vox duabus mihi de causis suspecta est; primum quod a Sunio Suniensis deduci debebat, non Sunius: deinde quod in omnibus veteribus libris *Symphradites*, licet mendose, pro *Sunii* scriptum reperitur. Quid si *Symphratores* legas? et ita exponas Tribules Athenis, priusquam Theseus, etc. quum ex ea tribu nomen habuisse in qua censebantur, tum Atticos etiam eosdem nominatos fuisse. Verbi gratia, Δημοσθένης Παιανιεὺς ὁλόρου. Ursin. — *Et Sunii erant iidem et Attici*. Sic a multis annis editur. Attamen ne minime quidem dubito quin vitiosa sit hæc lectio: nam, quod Ursinus etiam notavit, non *Sunii*, sed Σουνιεῖς, erant dicendi. Stephanus: Σούνιον· δῆμος Λεοντίδος φυλῆς... ὁ δημότης, Σουνιεύς. Ascensius repræsentavit *Symphratides ex Atticis*, unde συμφρατίδας finxit, Joach. vero Camerarius συμφρατίδας vel συμφατριδας. Paullus denique Manutius conjecit, συμφράτορας *esse ex Atticis*. At harum vocum nulla satis est græca, et *civis Atticus* Atheniensem denotat, ut ex comicis aliisque liquet. Vide Platonem de Legg. I, 1, p. 595, G. Harleian. pr. exhibet « et symphaantidem et acticis »: reliqui « et symphrantidem », vel « et sui phrantidem, ex Atticis ». Cogitabam « et sui vici », vel « pagi, erant iidem, et Attici »: nec a sensu forsan aberrabam; licet quæ fuerit Tullii manus, ῥητῶς dici non queat. Certe tradunt scriptores Atticam *vicatim* et κατὰ κώμας ante Thesei tempora fuisse habitatam. Adi Valerium Maximum, lib. V, cap. 3, 3; et Isocratem in Helenæ Encom. pag. 311. Dav. — *Et Sunii erant iidem et Attici*. Est a Victoriana et Turnebiana; quam imitatæ sunt quoque aliæ: prius erat, « et symphradas ex Atticis ». De qua lectione consulatur et Camerarius, et P. Manutius: nam MSS nostri mirifice variant, alludunt tamen admodum emendationi illi duumvirorum. Gaut. — Vide Excursum III ad calcem hujus libri.

11. *Dicimus*. Ita dedimus cum Gœr. et Sch. post Ern. et Wagn. et ita codd. W. et M. omnes Gœrenzii et edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Paris. Ald. Lamb. Gothofr. Brut. Sturm. Comm. Bip. *Ducimus* post Victorium dederunt Grut. Dav. Verb. Mr.

12. *Qua reipublicæ*. Palatinorum unus habuit: « quæ reip. nomen universæ civitatis adepta est ». Alius e Pall. Balliol. Paris. Reg. et Harleian. sec. dant, « quam R. P. nomen universæ civitatis est ». Lego « quæ populi romani est ». P. R. populum romanum, R. P. rempublicam denotat; unde factum ut hæ voces passim confundantur. At olim non « nomen universæ civitatis », sed « nomen immensæ civitatis » scriptum videtur, idque fuit glossa. In codicibus certe manu exaratis *universus immensi* locum sæpissime tenet. Dav. — *Quæ reipublicæ nomine universa civitas est*. Sic scripsimus ex emendatione Wytten-

nomen universæ civitatis est; pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare[13] debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quæ genuit, quam illa, quæ excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo, dum illa sit major, et hæc in ea contineatur.

6 III. Att. Recte igitur Magnus ille noster[1], me audiente, posuit in judicio, quum pro Balbo[2] tecum simul diceret, rempublicam nostram justissimas huic

bachii, qui in Scholis addit: Eamdem sententiam expressit Cic. de Offic. I, 17, præcipue § 57, 58 : « Sed quum omnia rationi animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum republica est unicuique nostrum ». — Ubi cf. Beier. p. 136. Gœrenzius ab emendando manus abstinuit, quum infinita pæne corrigendi facultas præbeatur, nulla vero conjectura satisfaciat : cujusmodi sunt : « quæ reipubl. nomine universæ est; quæ reip. romanæ universæ civitas est ». Igitur ea verba in glossemate posuit, Schützius plane ejecit. Quod probat Handius in censura editionis Gœrenzianæ. Ern. se nullam, quæ satisfaceret, correctionem reperisse fatetur. Wagnerus Lambini correctionem in notis, nihil monens, amplexus est; in contextu nolens, ut videtur, vulgatam reliquit. Mr.

13. *Et quasi consecrare.* Sumptum ab illis, qui bona sua fortunasque Diis consecrabant, quod lege sua Cicero emendat : inq ua cavet, ne quis agrum consecret, et ut auri, argenti, eboris sacrandi modus sit. Sic, ut apud Livium est, nonnullorum cum bonis caput etiam consecrabatur. Livius, lib. III, cap. 55 : « Caput ejus Jovi sacrum esset, familia ad eadem Cereris Liberi Liberæque venum irent ». Turn.

III. 1. *Magnus ille noster.* I. e. Cn. Pompeius Magnus, qui simul cum Cicerone Lucium Cornelium Balbum in judicio defendit. Ciceronis adhuc exstat oratio. W.

2. *Balbo.* Manutii fidem sequutus, sic edendum curavi; qui se ita scriptum reperisse in Maffæi libro testatur. Nam libri alii veteres habent partim « pro Ambio », partim « pro Avidio ». Unde Turnebus noster conjecturam fecit legendum *pro Gabinio*. Alii, « pro P. Oppio » : alii « pro Ampio » malunt legi. Lamb. — *Quum pro Avidio tecum.* Malui istud, quia placuit Victorio, quem scio usum libris edecumatæ antiquitatis; sicque exstat in membranis S. Victoris; nam Pall. servant vulgatum *Ambio*. Sunt, qui legant *Albio*, sunt, qui *Balbo*, quod hærere in Maffæano asseveravit P. Manutius : nec deest, qui legat *Oppio*, aut *Ampio*, vel denique *Appio*. Turnebus divinabat *Gabinio*. Grut. — *Quum pro Balbo.* Vulgo *pro Avidio*, quod firmat Car. Stephani MS. At nostri Gruterianique *pro Ambio*. Quum autem Maffæi liber *pro Balbo* repræsentet, hanc equidem le-

municipio[3] gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent: ut jam videar adduci, hanc quoque, quæ te procreavit, esse patriam tuam. — QUINT.[4] Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amœnius. Ut enim hoc quasi rostro[5] finditur Fibrenus, et divisus æqualiter in duas partes latera hæc alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod satis sit[6] modicæ[7] palæstræ, loci! Quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim præcipitat in Lirem, et, quasi in familiam pa-

ctionem cum Manutio Lambinoque lubens recepi: nam Pompeium pro Balbo dixisse patet ex Ciceronis orat. pro eodem, cap. 1. DAV.

3. *Huic municipio.* Ad v. *huic municipio* Wytt. hæc: « i. e. Arpino habendam esse gratiam, quod ex eo exstitissent duo reipublicæ romanæ conservatores, alter Caius Marius, qui Cimbros et Teutones devicit; alter M. T. Cicero, qui rempublicam ex Catilinæ conjuratione liberavit ». MA.

4. *Quint.* Verba *Sed ventum*, etc. in cod. Cr. Marco adscribuntur, quem verbis *Est vero ita* excipit Atticus. Non multo melius ab Ern. et Sch. hæc Quinto tribuuntur, quia videlicet Ern. supra cap. 1, § 2, servavit *primum* pro *potissimum*. MA.

5. *Quasi rostro.* Pro *finditur*, quod unice verum est, cod. M. habet *scinditur*, et ita edd. Asc. 1, 2; ed. Comm. *fingitur*, ed. Verb. *funditur.* Ernestus et Gœr. in ed. min. probarunt Davisii *etenim*, hic in orationis seriem recepit. Sed in ed. maj. recte vulgatam restituit, dicens *ut* esse mirantis, quod item vidit Rathius. MA.—Ad hanc metaphoram de fluminibus adhibe Eustathium in Odyss. XIII, vs. 408, p. 524. *Rostrum* dicitur quod alibi *lingua*, *cervix*, docente J. Fr. Gronov. Diatrib. in Statii Silvv. p. 295 sq. ed. Handii. CR. — *Dilapsus cito in unum confluit. Dilabi* recte dicitur Fibrenus, quia bifariam labitur, id est, insula illa in medio relicta, duplici torrente præterfluit. W.

6. *Quod satis sit.* « Quod satis sit » dicitur pro « quantum satis sit ». Lamb. edidit *quoad s. s.* Sed ipse Noster, Tusc. V, 32: « his apposuit tantum, quod satis esset nullo apparatu ». Alios legere *quantum* scribitur in marg. edd. Lamb. Gothofr. et Verb. sed recte monet Rathius, illud nusquam reperiri. MA.

7. *Modicæ palæstræ.* Græcorum more, palæstras in villis Romani Ciceronis ætate habere cœperunt. Varro, lib. II R. R. cap. 1: « Nec putant se habere villam nisi multis vocabulis retineant græcis: quin vocent particulatim loca, προκοιτῶνα, παλαίστραν, ἀποδυτήριον, περίστυλον, ὀρνιθῶνα, περιστερεῶνα, ὀπωροθήκην ». Est autem hic palæstra, locus ambulationes habens, ut ubi se juventus in Græcia exercebat et luctabatur. Palæstræ erant porticibus circumædificatæ. TURN.

triciam venerit[8], amittit nomen obscurius[9], Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, quum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim; quod in Phædro Platonis
7 facit Socrates[10]. — MARC. Est vero ita : sed tamen huic amœnitati, quem ex Quinto sæpe audio[11], Thya-

8. *Venerit.* Qui in adoptionem arrogabatur, familiæ prioris nomen relinquebat, et a patris naturalis potestate in adoptivi manum et nomen transibat; idque multo magis si ex obscura familia in nobilem transiret. Sic T. Pomponius Atticus a Cæcilio avunculo adoptatus, T. Cæcilius Pomponianus Atticus est vocatus. Sic qui donabantur libertate, patronorum nomen sumebant. Cicero ad Atticum, IV, 15 : « De Eutychide gratum, qui vetere prænomine novo nomine T. erit Cæcilius ». Sed in claris tamen postea pristinum nomen plerumque rursus invalescebat. Sic T. Pomponius postea vocatus est, non T. Cæcilius. TURN.

9. *Nomen obscurius.* Nam post confluentem non jam Fibrenus, sed Liris tantum dicitur. TURN.—Conf. Cellarii Geogr. ant. p. 663 (p. 821, sq.) et Vib. Sequestr. p. 139, ed. Oberlin. Hodieque Fibreno nomen est *Fiumetto della Posta*, a pago cognomine : Liri, *Garigliano*. Vide ichnographiam Arpini locorumque circumjacentium, quam exhibuit *Lelsall* in libro menstruo *the classical Journal*, Nr. XLVI, ad p. 270: eam in hac pagina repetendam curavimus. CR.

10. *Facit Socrates.* Socrates in Phædro Platonis, in fontem, qui juxta Ilissum erat, pede immisso, frigus aquæ tactu explorat. TURN.

11. *Quinto sæpe audio.* Quasi Marcus ex Quinto discendam putarit suorum prædiorum amœnitatem! Hanc, ut opinor, ἀτοπίαν sensit P. Manutius; quapropter legit : « quemadmodum ex Quinto sæpe audio »; Lambinusque simul ac Aldus nepos sic ediderunt. Sed a codicibus nimium quantum recedit ista conjectura. Quinetiam Hadr. Turnebo, Advers. XI, 16, et Pet. Ciacconio placet *Thyamis Epirotes.* Thyamis autem est Epiri fluvius; et eleganter, ut putant; Thyamis Fibreno, amnis amni, comparatur. At non tam flumen cum flumine, quam fundus cum fundo confertur; iis igitur accedo quibus arridet *fundus Epirotes*, totumque locum ita rescribo : « Sed tamen huic amœnitati, quem ex Quinto sæpe audio fundus Epirotes tuus, Tite, nihil, opinor, concesserit ». De fundi potestate vide Digg. lib. I, tit. XVI, leg. 211. DAV. — *Sed tamen huic amœnitati, quemadmodum*, etc. Ita scripsimus cum Schützio, qui recte sequutus est Manutium et Lambinum. Quomodo enim opus sit, ut Marcus a Quinto amœnitatem Fibreni *audiat*, i. e. si Gœrenzio credimus, *laudatam audiat?* Gœr. enim nescio quam elegantiam in hac verbi *audire* significatione deprehendit, quæ, quamvis adferat locum ex II Acadd. 2, 4, non inest in verbo, sed in tota loci sententia. *Quemadmodum* pro *quam* scripserunt etiam Aldus nepos et Alemannus, probavitque Brutus; neque vero, si scribitur *quemadmodum*, verbum *opinor* otiosum est, ut existimabat Wagnerus. *Thyamis* recepimus post

mis[12] Epirotes tuus ille[13] nihil, opinor, concesserit. — QUINT. Est ista, ut dicis : cave enim putes Attici nostri Amaltheo[14], platanisque illis quidquam esse præclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra, atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. — MARC. Præclare exigis, Quinte

Lamb. Wagn. Bip. Gœr. et Sch. probante Wyttenbachio in Scholis. Habebat enim Atticus multos in Epiro fundos, in iisque amœnissimam villam Amaltheum vel Amaltheam, per quam dilabebatur fluvius Thyamis. Aliam exprompsit sententiam Turnebus in primo ad hos libros commentario, ubi « Si nihil est mendi, ait, aut *Thebanus* fundi nomen est, qui in Epiro erat : aut, quod melius forte, nomen proprium est. Quamvis, si quid audendum est, libentius *Eros*, cujus in Epistolis ad Atticum sæpe mentio est : aut *Erotes*, ut in epistola quadam lib. XV ad Atticum, hic legerim. Vide num *fundus Epirotes* legendus sit ». Ern. se ad Davisii sententiam applicat, dicens : « Davisius malebat *quem...fundus E. i. t.* [Dav. *tuus*, *Tite*], cui aptius est *Epirotes*, quod non videtur flumini satis convenire, et, ut sequentia docent, magis fundus cum fundo, quam fluvius cum fluvio comparatur ». Rathius totum locum ita refingi volebat : « Sed tamen huic amœnitate, quem ex Quinto sæpe audio, Thyamis Epirotes tuus ille, etc. » Primam emendationem cum Gœr. non necessariam dixerim, alteram, *quem*, non plane rejecerim. *Quem audio*, ait R. sic h. l. dicitur, ut I, 1: « sæpe a me lectus ». — « Amœnitate » vult etiam Corradus in Quæstura, p. 350, ed. Ern. — *Thebanus* habent codd. nostri et edd. vett. omnes. Pro *Epirotes* in cod. W. scribitur *Epyrotes*, in cod. M. *vel* pro *nihil*, ibid. mox « est enim ita... Attice noster ». Cod. W. *diceris* pro *dicis*, sed literis *er* puncta subscripta sunt. In cod. Cr. item legitur *Attice noster*. In toto hoc loco Hülsemannus violenter versatos esse viros doctos judicat, quippe qui, ut omnia intelligere viderentur, librorum MSS consentientes lectiones mutaverint. — Tale quid sæpe factum esse non nego. Sed in nominibus propriis quantum quotiesque a librariis omnibus peccetur, non opus est, credo, ut doceam. MR.

12. *Thyamis*. Pro *Thyamis* Turneb. *Thebanus* admittit, dicens : Thebanus nomen erat fundi Attici in Epiro, in quo gymnasium erat Amaltheum. Vide notam 11.

13. *Ille*. Pro *ille*, *Tite* inducit Davisius. Vide notam 11.

14. *Amaltheo*. Sic in omnibus codicibus excusis, in scripto *Emathyro* : nec, ut arbitror, emendate : sed *Amalthea* aut *Amaltheo* legendum. Sic enim vocabatur amœnissimum in Pomponii villa gymnasium, ab Amalthea capra. Sic in Tusculano Ciceronis gymnasia duo erant, Lyceum et Academia. Cicero, lib. I ad Atticum, epist. 13 : « Ego enim te arbitror, cæsis apud Amaltheam tuam victimis, statim esse ad Sicyonem oppugnandum profectum ». Rursus in eodem lib. epist. 16: « Epigrammatis tuis, quæ in Amaltheo posuisti, contenti erimus ». Et paullo post : « Velim ad me scribas,

(at ego effugisse arbitrabar), et tibi horum nihil deberi potest[15]. — Quint. Ordire igitur : nam hunc tibi totum dicamus diem.

Marc. A Jove musarum primordia[16], ...

sicut in Arateo[17] carmine orsi sumus. — Quint. Quorsum istuc? — Marc. Quia nunc itidem ab eodem, et a ceteris diis immortalibus sunt nobis agendi[18] capienda primordia. — Quint. Optime vero, frater; et
8 fieri sic decet.

IV. Marc. Videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum referenda sint[1] ad eam nobis omnia, laba-

cujusmodi sit Ἀμαλθεῖον tuum, quo ornatu, qua τοποθεσίᾳ, et quæ poemata, quasque historias de Ἀμαλθείᾳ habes, ad me mittas ». Turn.

15. *Nihil deberi potest*. Puto non longe a veritate abesse lectionem quam subjeci : « sed tibi nihil horum deberi potest ». Jocatur enim Cicero; ut dicat promissorum esse valde memorem fratrem et ea solere exigere, neque pati ut diutius debeantur. Sic etiam secundam Tusculanam clausit : « Cras ergo ad clepsydram (sic enim dicimus); sed tibi hoc video non posse deberi ». Camer.

16. *Musarum primordia*. Quod Virgilius, Eclog. III, 60, dixit : « Ab Jove principium Musæ ». Cicero autem Arati Solensis φαινόμενα in latinum transtulit : quorum principium est, Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα, τὸν οὐδέποτ' ἄνδρες ἐῶμεν Ἄῤῥητον. Id est : « Ab Jove incipiamus, quem numquam mittamus indictum et tacitum ». Veteres porro omnibus rebus agendis deos præfari solebant. Turn.

17. *In Arateo carmine*. Cicero adolescens latine vertit carmen Arati, quod hodieque græce totum exstat, latine ex versionibus Ciceronis et altera, postea facta, Germanici Cæsaris partim. W. — Cf. nunc Cic. de Rep. I, 14. Ad rem vero consimilis est locus ibid. I, 36, p. 92 sq. « Imitemur ergo Aratum, qui, magnis de rebus dicere exordiens, a Jove incipiendum putat. L. Quo Jove? aut quid habet illius carminis simile hæc oratio? S. Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti indoctique uno ore consentiunt ». Ma. — *Sicut in Arateo carmine*. Paris. et Reg. « sicut in narrationis carmine ». Lege : « sicut in Aratio nos carmine orsi sumus ». Dav.

18. *Agendi*. Agere dicit, quia qui leges et rogationes ferebant, cum populo agere dicebantur, ad quas actiones respexit. Quum enim leges ferre instituat, tamquam cum populo agere parat. Turn.

IV. 1. *Ne, quum referenda sint*. Male cod. Cr. *quum ne*. Vocem *referenda* interpretatur Wytt. *accommodanda, dirigenda*. Pro *sint* Gœrens.

mur interdum errore sermonis[2], ignoremusque vim sermonis[3] ejus, quo jura nobis definienda sint. — QUINT. Sane quidem, hercule; et est ista recta docendi via[4]. — MARC. Hanc igitur video sapientissimorum[5] fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed æternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem[6] illam et ultimam, mentem esse

in duobus libris invenit *sunt*, quod hoc in contextu non esse dicit contemnendum. Quod si vero ea sunt contemnenda, quæ plane non sunt latina et grammaticæ legibus adversantur, illud *sunt* quam maxime est contemnendum, et vel invitis libris esset corrigendum, si in Ciceronis hunc orationis contextum irrepsisset. Una indicativi excusandi ratio esset, si Gœrenz. diceret *quum* h. l. idem esse, quod *quandoquidem*. Vid. Schelleri Grammat. Lat. major. pag. 650, et J. G. Vossium de Arte Gramm. lib. VII, pag. 226, qui laudat Cic. ad Fam. XIII, 24. Sed hoc ipsum, quod singularia quædam loca laudari debent, ut probetur, ita dici posse, satis est argumenti, ex uno libro MS ejusmodi locutionem non esse commendandam. MA.

2. *Labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim sermonis ejus.* « Sermonis errore labimur », Tuscul. V, 19. Ne quid aliud dicam, mihi parum credibile fit, Tullium ita balbutiisse, ut vocem *sermonis* in tam paucis verbis repeteret. Lege, supervacuo vocabulo deleto, « labamur interdum errore, ignoremusque vim sermonis ejus ». Modestinus, Digg. lib. XXXIII, tit. II, Leg. 19 : « Si eo proposito fecit, ut alter nudam proprietatem haberet, errore labitur ». Valerius Maximus, lib. VII, cap. 1, 4 : « Quum præsertim non libidine, sed errore lapsus videri posset ». Pari modo *labi per errorem* dixit Noster ad Quintum fratrem, III, 9. DAV. — *Labamur interdum errore sermonis.* Uncinis liberavimus vocem *sermonis*, ut fecerunt Wagn. Gœr. et Sch. quamvis Davisii rationem probaverit Ern. Ambiguitas enim oriretur; quæ major etiam fieret, si in sqq. pro *quo* reciperes Wagneri conjecturam *qua* (sc. *lege*). Nam unusquisque hoc, quod recte monuit Gœr. ad *vim* traheret. Repetitionem autem vocis *sermo* ne improbes, cf. Cic. de N. D. II, 30, ibid. Cr. p. 328. Wytt. hæc verba ita explicat : « i. e. ne cum vulgo *loquamur*, et legem aut jus appellemus illud, quod vulgo sic appellatur, nec re vera est ». MA.

3. *Sermonis.* Sch. legendum putat « vim legis ejus, qua jura nobis definienda sint ». J. V. L.

4. *Recta docendi via.* Ut omnis institutio a definitione proficiscatur. TURN.

5. *Sapientissimorum.* Philosophorum, Stoicorum præsertim. Sic libro primo « doctissimos homines » dicebat. TURN.

6. *Ita principem legem.* Cod. W. *Itaque*, cui nullus liber adstipulatur. Cod. H. *dicebat* pro *dicebant.* Eva-

dicebant, omnia ratione aut cogentis, aut vetantis[7] dei: ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, recte est laudata[8]. Est enim ratio mensque sapientis, ad jubendum et ad deterrendum idonea. —
9 QUINT. Aliquoties jam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares[9] leges venias, vim istius cælestis legis explana, si placet, ne æstus[10] nos consue-

nuerat videlicet lineola literæ *a* superscripta. Verba *ratione cogentis* quum Gœr. ex usu formulæ *ratio cogit* (cujus plane alia est ratio) ita interpretatus esset: « Facientis, ut omnes, qui ratione sunt præditi, quæ sunt rationis, necessario probare et sequi teneantur », merito eam interpretationem improbavit Beierus ad Cicer. de Off. III, 5, 23, p. 219: « Immo satis, dicens, sententiam suam ipse Tullius modo ante declaraverat: legem esse æternum quiddam, quod *universum mundum regeret* imperandi prohibendique sapientia. Intelligitur ergo *divina necessitas*, i. e. naturalis vis, ratione prædita, omnium rerum dominans. Vid. Lactant. I, 5, 20, seq. » Engelbronnerus qui l. c. p. 25, sine dubio ex memoria laudavit locum nostrum, scribens *jubentis* pro *cogentis*, quia in fine cap. scribitur: « apta ad jubendum et ad vetandum ». Ceterum Stoicos de Deo magnifice omnia sensisse et dixisse, ex eorum reliquiis colligere licet et luculenter apparet ex illo eximio uno omnium maximeque sublimi Cleanthis hymno. Multa argute commentus est Moshemius, in notis ad Cudworthi Syst. intellectuale, ut divinitatem ejus deprimeret. Sed dicere vix possum, quam frigidum mihi omne illud acumen acciderit, postquam animus ex lectione Cleanthis hymni incaluisset. Cf. etiam ad h. l. Cic. de Rep. III, 22. MR.

7. *Vetantis.* Eadem fere in Antonium legis definitio posita est, et a legibus scriptis distinctio, his verbis, Philipp. XI, cap. 12: « Est enim lex nihil aliud, nisi recta, et a numine deorum tracta ratio, imperans honesta, prohibens contraria. Huic igitur legi paruit Cassius quum est in Syriam profectus, alienam provinciam, si homines legibus scriptis uterentur: his vero oppressis, suam, lege naturæ ».

8. *Laudata.* Quæ meritam comparat humanæ legi commendationem: nam legis humanæ laus ex divina redundat. At enim in Officiis, lib. III, cap. 5, eas commiscere et easdem putare videtur, quum ait: « Atque hoc multo magis exigit ipsa naturæ ratio, quæ est lex divina et humana: cui qui parere velit (omnes autem parebunt, qui secundum naturam vivere volent), numquam committet ut alienum appetat: et id quod alteri detraxerit sibi assumat ». Quod ideo fecit, quoniam eadem utriusque voluntas est, et eadem sententia, quum humana a divina proficiscatur. T.

9. *Populares leges.* Interdum enim populariter loquetur, et legem eam appellabit ut vulgus, quæ scripto aliquid sancit jubendo aut vetando: et quas leges edet, populares erunt. Sententia igitur est, antequam venias ad tuarum legum editionem. TURN.

10. *Ne æstus.* Ut æstu nonnumquam in mari navigia absorbentur aut etiam

tudinis absorbeat, et ad sermonis morem usitati trahat. — MARC. A parvis[11] enim, Quinte, didicimus, SI IN JUS VOCAT, ATQUE EAT[12], ejusmodi alias leges nominare. Sed vero intelligi sic oportet, et hoc, et alia jussa ac vetita populorum, vim non habere ad recte facta vocandi, et a peccatis avocandi : quæ vis non modo senior est, quam ætas populorum et civitatum, sed æqualis illius cælum atque terras tuentis et regentis Dei[13].

de recto cursu auferuntur. Inde enim translatum id est. Cicero, de Orat. lib. III, cap. 36 : « Repente te quasi quidam æstus ingenii tui procul a terra abripuit, atque in altum a conspectu pæne omnium abstraxit ». Id est igitur, ne consuetudo nos fallat popularium legum. TURN.

11. *A parvis... Quinte.* Nam pueri olim Romæ duodecim tabulas discebant. Infra : « Discebamus enim pueri duodecim ut carmen necessarium, quas jam nemo discit ». TURN.

12. *Si in jus vocat... leges nominare.* Sic edidit Gruterus. Codices autem fere dant, « si in jus vocat, atque eat », vel « ad ejusmodi leges alias vocare ». Unde Victorius MSS lectionem tantum non exhibens edidit, « Si in jus vocat atque eat, ejusmodi leges alias nominare ». Sic et Lambinus, nisi quod « ejusmodi alias leges » dederit. Jac. vero Cujacius, Observ. VII, 16, reponendum suspicatur, « si in jus vocat nei eat : ejusmodi, etc. » Ipse legerim « si in jus vocat, atque eat, ejusmodi alia, leges nominare ». Voces literis majusculis expressæ verba sunt legis decemviralis. Vide Jac. Rævardum ad XII tabb. cap. 5; Car. Sigonium de judiciis II, 18, et Joan. Vinc. Gravinam de Jure Nat. p. 227, 228. *Atque*, quod Turnebus monuit, hoc in loco *statim* significat; et hanc illius particulæ vim dudum notarunt Agellius, X, 29; Servius ad Georg. I, 203, et Nonius. Adi sis etiam Casp. Scioppium, Susp. Lect. lib. III, epist. 8, et J. Fr. Gron. ad Livii XXVI, 39. DAV. — *Si in jus vocat*, etc. Vide ad h. loc. Excursum nostrum quartum ad calcem libri. — *Si in jus eat.* Versiculus est ex aliqua duodecim Tabularum lege. Id ex Rhetoricis ad Herennium intelligi potest, ubi sic scribitur lib. II, c. 13. « Lege jus est id quod populi jussu sancitum est, quod genus, ut in jus eas quum voceris ». Simile est item alterius duodecim Tabularum legis initium apud Gellium, XX, 1 : « Si in jus vocat, si morbus ævitasve vitium escit, qui in jus vocabit jumentum dato : si nolet, arceram ne sternito ». Jubet iste versiculus, ut qui in jus ab aliquo vocatur, statim sine cunctatione et recusatione eat. Nam *atque* statim significat. Plautus : « Postquam hic id, quod volui, transegi, atque ego conspicor Navim ex Rhodo, qua est conductus heri filius ». Id est, illico, statim. Iterum, Bacchid. act. II, sc. 3, 45 : « Dum circumspecto, atque ego tum lembum conspicor »; id est, statim. TURN.

13. *Regentis Dei.* Quem summum Jovem Stoici appellant, solumque deorum omnium esse immortalem

Neque enim esse mens[14] divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habere; nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret, a tergoque pontem interscindi juberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam, fortitudinis[15] lege atque imperio, putabimus; nec si, regnante Tarquinio, nulla erat Romæ scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sext. Tarquinius vim Lucretiæ, Tricipitini filiæ, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura[16], et ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans; quæ non tum denique incipit lex esse, quum scripta est,

putant, aliis omnibus in exustione pereuntibus. Ejus autem mentem et rationem legem esse aiunt. Tuaň.

14. *Neque enim esse mens*, etc. Recte monet Wagner. hanc de Deo notionem inter Græcos inde a Socrate promulgari cœpisse, laudans Morgensternii V. Cl. librum de Platonis Republica, p. 150—155. Wagnero altera vox *divina* suspecta visa est. Mr.

15. *Idcirco minus Coclitem illum rem g. tantam fortitudinis*. Videtur legendum « tantæ fortitudinis », ut est in MS. Urs.—Sic et Med. noster. At perperam. Lego vero, *Coclitem illam rem*, prout etiam Victorius edidit. Davis. — *Coclitem illum*. Horatii Coclitis factum a Cicerone etiam Parad. 1, 2, in exemplum memoratur. Scriptionem *illam* merito cum Gœr. improbat Sch. Pro *Coclitem* in cod. M. ridicule legitur *codicem*, ibidem *regere* pro *rem*, denique *tantæ* pro *tantam*, quod item est in sex libris apud Gœr. et Copp. Vict. b. neque tamen commendandum fuit ab Ursino. Mr. — Plerique commentatores, interpunctione sublata, *fortitudinis* referunt ad *rem gessisse tantam*. Sed ut hoc loco dicitur « fortitudinis lege », ita græce ἀνδρίας νόμῳ.

16. *Rerum natura*. Naturam omnium auctorem et parentem esse existimant. Ergo hic naturam vocat summi numinis rationem cui parent sola terrarum, cui reliqui obediunt cælites, et in quem, ut supra dixi de Chrysippi sententia et Cleanthis, consumuntur in exustione pereuntes. Sic *naturam* lib. I, cap. 6, dixit : « Lex est summa ratio insita in natura ». Eam autem Stoicorum esse sententiam, naturamque eis Deum esse ex Plutarcho et Cicerone agnoscas licet. Nam quod de Deo Plutarchus, id de natura Cicero scripsit. Plutarchus de Plac. Philos. lib. I, cap. 7 : Οἱ Στωϊκοὶ κοινότερον θεὸν ἀποφαίνονται, πῦρ τεχνικὸν ὁδῷ βαδίζον. Cicero, de Natur. Deor. lib. II, c. 22, velut eorum verborum interpres : « Zeno igitur naturam, inquit, ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via ». Tuaň.

sed tum, quum orta est. Orta autem simul est[17] cum mente divina. Quamobrem lex vera atque princeps, apta ad jubendum et ad vetandum, ratio est recta summi Jovis.

V. Quint. Assentior, frater, ut, quod est rectum, verum[1] quoque sit, neque cum literis, quibus scita scribuntur, aut oriatur, aut occidat. — Marc. Ergo ut 11
illa divina mens, summa lex est; item, quum in homine est, perfecta est in mente sapientis[2]. Quæ sunt

17. *Orta autem est.* Ita scripsimus ex Copp. Victt. b. codd. W. et H. ut legitur etiam in edd. cod. Cr. edd. Car. Stephan. Ald. Lamb. Gothofr. Sturm. ponitur post *simul*, in reliquis nostris post *orta*. Gœr. et Sch. quum abesse vidissent voculam istam in duobus codd. MSS, plane abjecerunt eam. In quo vereor, ut aures usu Ciceroniano tritos potius, quam memoriam, quæ illius voculæ omissæ exempla suppeditabat, consuluerint. Ad sententiam explicandam Wytt. hæc: « Hoc non ita accipiendum est, ac si mens divina et summus Deus aliquando orti fuisse existimentur: sed dicitur per metaphoram, hanc legem æque æternam non magis ab initio ortam esse, quam ipsum Jovem. Hic enim solus ab omni æternitate fuit, et ad omnem æternitatem erit, mundumque creavit, qui est civitas deorum et hominum. Hoc est Stoicorum placitum ». Cr.

V. 1. *Ut, quod est rectum, verum quoque sit.* Mallet Davisius *æternum;* et eum sic refellit Mr. *Verum* pro certo et stabili dici, jam Wopkensius monuit Lectt. Tull. pag. 154. Ita *veritas* dicitur eodem sensu apud Cicer. de N. D. I, 15, p. 70, ed. maj. « sempiternam rerum futurarum veritatem ». Idem sentiunt Rath. Wagn. Hülsem. Gœr. et Sch. — Wytt. de h. l. ita: « *Rectum* et bonum refertur ad actiones: *verum* refertur ad cogitationes. Igitur *rectum*, i. e. juris, justi, æqui, officii, fontes positi sunt in vero, et ejusdem sunt necessitatis et æternitatis. *Honestum*, tamquam genus, continet tres partes, verum, pulchrum, bonum: et huic omnia, quatenus appetenda aut fugienda sunt, subjiciuntur. Vide Stoicorum decretum ap. Cic. de Fin. lib. III, cap. 8, item apud Senecam, Ep. 118, extr. In communi quoque sermone *verum* usurpant pro *recto* et *justo*. Vide interpretes Horatii, Epist. 7, lib. I, in fine, ad illud: « Metiri se quemque suo modulo ac pede, verum est ». Pro *verum quoque* codd. Cr. W. H. et M. habent *verumque;* sed edd. vett. recte in vulgata conspirant. In Copp. Victt. b. est *verum sit*. Mr.

2. *Item, quum in homine est, perfecta est in mente sapientis.* Locus haud parum vexatus, quod vides ex notis Turnebi, Lambini, Gruteri et Davisii; nos plures etiam lectiones afferemus; sed prius videndum de libris. *Item* habent codd. nostri omnes, itemque edd. vett. Vocem *in* omittit cod. W. vocem *est* post *perfecta* non habet cod. H. In edd. Asc. 1, 2, hæc ita leguntur, ut nos edidimus, sed

autem varie, et ad tempus descripta populis [3], favore [4] magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quæ quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent [5]. Constat profecto ad salutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam et beatam,

nulla addita distinctione; edd. Crat. et Herw. nostram quoque distinctionem habent, quod item fecerunt Ern. Dav. Wagn. Gœr. et Sch. Post *perfecta* posuerunt distinctionem minorem Car. Stephan. Ald. Sturm. Gothofr. Brut. Rath. Sed in ed. Paris. est: « item quod in homine est, perfectum est in mente sapientis ». Ibique Turn. in commentario primo: « Legendum: Ita quod in homine est perfectum, est in mente sapientis; ut sit sensus: quemadmodum lex omnium præclarissima, divina, est in mente summi numinis: ita quoque humana in mente sapientis. In aliis legitur: *Ita quæ in homine est perfecta, est in mente sapientis.* Quæ lectio etiam placet ». In ed. Comm. legitur: « item quum in homine est perfectum in mente sapientis ». Lambini lectionem vides in ejus nota. Brutus, qui post perfecta distinguit, hæc addit: « Ego lectionem vulgatam retineo. Nihil enim verius esse videtur, quam eum hominem sapientem esse, in quo homine perfecta lex absolutaque est, quæ eadem est sapientia habenda ». Schefferus ait: « Sententia hæc est: sicut summa lex est in mente divina, ita eadem est in mente sapientis summa perfectaque, quando est in homine ». Verb. cum Grutero edidit: « item, quum in homine est perfectum, est in mente sapientis ». Rathius, Sturmii distinctionem (quam apud eum solum reperiri existimat) probans, ita sensum explicat: « Summa hæc lex, si in homine non inchoata ponitur, sed perfecta, in mente sapientis est ». Idem Aldum exhibere ait: « item quod in homine est perfectum, est in mente sapientis ». Wagn. nostram lectionem ita explicat: « i. e. eodem modo, quum in homine lex est, ea perfecta reperitur in mente sapientis. Conf. supra lib. I, cap. 6 ». Quam ego explicationem verissimam puto. Mr.

3. *Populis. Populi* est in edd. Asc. 1 (sine dist.), 2, Crat. Herw. Ald. Sturm. Brut. Car. Steph. Lamb. Gothofr. In ed. Paris. est, ut nos edidimus, itemque in ed. Comm. nisi quod hæc habet *variæ*. Gebhardus dedit: « quæ sunt autem varie et ad tempus descripta populi, si favore magis, etc. » et ita etiam Verb. Ern. Wagn. Gœr. et Sch. cum Dav. faciunt « varie... descripta populis », servantes. Engelbronnerus l. c. p. 12, subtimide conjecit: « Quæ sunt... descripta populis jussa, favore, etc. » collato loco, § 11: « et injusta populis jussa descripserint ». Mr.

4. *Favore.* Suffragio et assensu, et opinione hominum. Turn.

5. *Docent.* Philosophi, ut Stoici. Hic disputat legem numerandam in rebus bonis, quod proprium est virtutis; nam solam virtutem in rebus bonis numerant Stoici: ut quum sæpenumero populorum leges a virtute recedant, in legibus habendæ non sint. Turn.

inventas[6] esse leges; eosque, qui primum ejusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis[7] susceptisque, honeste beateque viverent: quæque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt[8]. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciosa et injusta populis jussa descripserint, quum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges: ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam justi et juris legendi[9]. Quæro igitur a te, Quinte, 12
sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? — Quint. Ac maximis quidem. — Marc. Lege autem carens civitas, anne ob

6. *Inventas esse leges*. Restituimus *inventas* cum Ern. Wagn. Gœr. (ex tribus codd.) et Sch. quum Cicero nullo alio loco *condere leges* dixerit, quamquam ejus rei sæpe fuisset occasio. *Conditas* est in codd. Cr. W. et H. *initas* in cod. M. *Inventas* est in edd. Paris. Comm. Grut. Verb. Ceteræ edd. in voce *conditas* conspirant, quam cum Gœr. glossam esse, ex seriore loquendi usu receptam, existimamus. Ad rem conf. Cic. de Republica, IV, 3. Mr.

7. *Quibus illi adscitis susceptisque*. Lambinus reponit, « quibus illi ascitis » vel « acceptis, susceptisque ». Nec prior ejus conjectura displicet. Quum tamen Pall. Fabric. S. Victoris, Balliol. aliique libri dent *illis ascriptis*, mihi potius legendum videtur « quibus illi subscriptis susceptisque », id est, ratis habitis, et assensu confirmatis; hæc enim est metaphorica *subscribendi* potestas. Columella, lib. I, c. 2: « Quod si voto fortuna subscripserit, agrum habebimus salubri cælo ». Valerius Maximus, lib. IV, cap. 3, 9: « Atque huic animi ejus judicio Q. Fabius Gurges, N. Fabius Pictor, Q. Ogulnius subscripserunt ». Vide, si placet, ejusdem libri cap. 7, 4; et lib. VIII, cap. 12, 6 ext. Dav. — *Adscitis*. Ita post Ern. Bip. Wagn. Gœr. (qui hanc lectionem in cod. Brux. reperit) et Sch. dedimus ex conjectura Lambini. Libri nostri in vulgata conspirant, nisi quod in cod. Cr. separatim legitur *a scriptis*. Mr.

8. *Videlicet nominarunt*. Paris. Reg. et Med. *nominarent;* ac ita Victorius edidit. Mihi sane perplacet recepta lectio, si modo reponas: « Ea leges videlicet nominarunt ». Dav.

9. *Juris legendi*. Si notationem verbi sequamur, intelligemus sententiam inesse juris legendi, id est, deligendi, ut in lege delectus, quemadmodum dixit libro primo, insit. *Sententiam* dicit, sensum, argumentum, potestatem, significationem. Justum

id ipsum habenda nullo loco[10]? — QUINT. Dici aliter non potest. — MARC. Necesse est igitur legem haberi in rebus optimis? — QUINT. Prorsus assentior.

13 MARC. Quid, quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur[11] in populis, quæ non magis legis nomen attingunt, quam si latrones[12] aliqua consessu suo sanxerint? Nam neque medicorum præcepta dici vere possent, si quæ inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint; neque in populo lex, cuicuimodi[13] fuerit illa, etiam si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex, justorum injustorum-

more græco dixit τὸ δίκαιον, ut et Terent. Phorm. II, 1, 50, *tua justa*, pro *tua jura*. TURN. — *Et juris legendi*. Cannegieter. de Notis, p. 334: « Supra lib. I, cap. 6, Legem dixit Noster dictam videri a *legendo*, quod in ea insit *vis delectus*. Interpretor itaque *jus legendum* eligendum ». Mox: ad « *anne* ob id ipsum » vid. Gœrens. et confer Stallbaum ad Platonis Phileb. § 158, p. 225. CR.

10. *Habenda nullo loco*. Idem est, quod modo dictum erat « pro nihilo habenda ». Est græcismus μηδαμοῦ εἶναι, *nusquam esse*, pro nihili esse, contemni, nihil numerari. W.

11. *Sciscuntur*. Dicit de populi scitis et rogationibus, quæ in comitiis, verbi gratia, ferebantur: quæ rogationes tantum abest, ut bonæ sint et salutares, ut interdum perniciosæ sint et pestiferæ; ut ideo plurimum a lege recedant: non enim tantum bonæ non sunt, sed etiam pessimæ. TURN.

12. *Quam si latrones aliqua*. Sic feliciter emendavit Just. Lipsius, Ant. Lectt. II, eique conjecturæ merito subscripserunt Janus. Gulielmius et Jac. Gronovius. MSS repræsentant: « latores aliqua », vel « aliquas concessu suo sanxerint », quod sensum non perit idoneum. DAV. — *Quam si latrones aliqua consessu suo sanxerint*. Nostri quoque codd. in prava lectione *latores* conspirant. Vocem *si* omittit cod. M. pro *aliqua* est *aliquas* in codd. Cr. W. H. sed cod. M. habet *aliqua*, ut est in edd. Paris. et Comm. *Consensu* in nullo libro veteri legitur; sed ejusmodi est Lipsii conjectura, ut assensum ei non facile aliquis deneget. Pro *sanxerint* est *sanxerunt* in edd. Sturm. 1, 2. Lectionem vero *latrones* neque Gulielmio deberi, qui natus est a. 1555, neque Lipsio, a. 1547 nato, inde apparet, quod jam Turnebus in commentario primo, a. 1538 edito, hanc notulam apposuit: Quidam, « Quam si latrones aliquas consensu », habent. MR.

13. *Cuicuimodi*. In antiquo est: « Neque in populo lex, cui quid mali fuerit illa, etiam si perniciosum, etc. » URSIN. — *Cui quid mali fuerit illa*. Probatur Veneta scriptura, « cuicuimodi fuerit illa ». De vocabulo autem *cuicuimodi* supra diximus. Sed Cicero nunc vult, legem perniciosam, quamvis præclare perlata atque etiam libenter a populo accepta sit, legem tamen

que distinctio[14], ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa[15] naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quæ supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos.

VI. Quint. Præclare intelligo : nec vero jam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. — Marc. Igitur tu Titias[1] et 14

dicendam non esse. Camer. — *Cuicuimodi fuerit illa*. In omnibus nostris est « cui quid mali fuerit ulla », vel « illa ». Veram lectionem primus restituit Petr. Victorius in lib. III ad Atticum, epist. 22. Ei corruptioni locum dedit inusitatior paullo vox *cuicuimodi;* de qua vide Franc. Hotomannum in Orat. pro S. Roscio, cap. 34, et J. Fr. Gronovium ad Agellii II, 8. Dav.

14. *Distinctio*. Sc. « et hominum et factorum ». Est enim in legis nomine significatio eligendi. Vid. supra cap. 5, et lib. I, c. 6. Mr.

15. *Expressa*. Omnes humanæ leges, si vere nomine legis appellandæ sunt, debent esse expressæ ex lege naturæ : veluti nummi legitimi debent esse expressi ex archetypo seu forma et sigillo publice constituto. W.—Pro *expressa* est *expressam* in codd. Cr. et W. pro *ac tuentur* est *et tuentur* in edd. Asc. 1, 2. Mr. — *Expressa naturam*. Simulacrum antiquissimæ et in rerum natura, id est, Deo, insitæ legis hominum lex est. Simulacrum autem ad exemplar exprimitur et effingitur, ut lex humana ad divinam : inde sumpta translatio est. *Naturam* autem hic quum dicit, Deum intelligit, qui idem Stoicis *lex* est, ut docui libro superiore ex lib. I de Natura Deorum. Turn.

VI. 1. *Igitur tu Titias*. Quum in antiquo libro viderem « Tucias et Appuleias leges », putavi suam loco integritatem restitui, si legeretur « Titias et Appuleias »; minime dubitans quin eæ significentur leges, quas S. Titius et L. Appuleius Saturninus, invita nobilitate, plebis commodo et voluntati servientes, pertulerunt; quas postea senatus, quod non modo parum utiles reip. verum etiam exitiosæ viderentur, sustulit. Historiæ testimonia requirentur. Hæc sunto. Cicero pro C. Rabirio perduellionis reo, cap. 9 : « Sext. Titius, quod habuit imaginem L. Saturnini domi suæ, condemnatus est » Et Valerius Maximus, lib. VIII, cap. 1 : « Sext. quoque Titium similis casus prostravit. Erat innocens : erat, agraria lege lata, gratiosus apud populum : tamen, quia Saturnini imaginem domi habuerat, suffragiis eum tota concio oppressit ». Libro etiam de Oratore secundo, cap. 11, hic Noster : « Nam et testimonium sæpe dicendum est, ac nonnumquam etiam accuratius; ut mihi necesse fuit in Sext. Titium, seditiosum civem et turbulentum. Explicavi in eo testimonio dicendo omnia consilia consulatus mei, quibus illi tribuno plebis pro rep. restitissem, quæque ab eo contra remp. facta arbitrarer, exposui ». Quum igitur constet eodem tempore et amicissimos et tribunos pl. malarumque legum latores fuisse Titium et Saturninum; et quum in antiquo libro scriptum esse videam *Tucias;* non dubito, quin mihi hoc studiosi libenter tribuant, ut *Titias* reponam. P. Manut. — *Igitur Tutias*

et Apuleias[2] leges nullas putas? — QUINT. Ego vero ne Livias[3] quidem. — MARC. Et recte, quæ præsertim uno versiculo[4] senatus, puncto temporis, sublatæ sint : lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli, neque abrogari potest. — QUINT. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quæ nunquam abrogentur. —MARC. Certe, si modo acceptæ a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps[5] de republica conscripsit, idemque separatim de legibus ejus, id mihi credo esse faciendum, ut priusquam

et Apuleias leges, etc. Sequutus sum lectionem vulgatam; a qua nihil discrepat antiqua : non quod probem, sed quod nihil certi videam, in quo acquiescam. Malim tamen legi : « Tu igitur Sulpicias et Apuleias, etc. » vel, ut Pithœus, Advers. lib. II, cap. 2 : « Igitur Turias et Apuleias ». LAMB. — *Ergo tu Titias et Apuleias*. Scriptura ista vera est ; neque aliter codex S. Vict. et ii quos excussit P. Victorius; nisi quod is unita dictione *Tutias*. Male, rescribendum enim fuerat veteri ratione literarum, *tu TIas*, quod valeret *tu Titias*. Bis enim legendum illud *TI* majusculum; suppeditantque exempla Pandectæ Florentinorum. Cur *tu* arbitratus sim requiri, facit responsio Quinti : « Ego vero, etc. » Petr. Pithœus, lib. II, Advers. subsec. c. 2, inclinat reponere *Turias* aut *Torias*. Videantur ibidem rationes ejus minime frivolæ. GRUT. — *Igitur tu Titias et Apuleias leges*. Emendatiores MSS « igitur Tutias »; unde lectionem, quam retinemus, bonis, ut opinor, avibus extudit Ant. Augustinus. Eum vide de Legg. pagg. 135, 145. DAV.

2. *Et Apuleias*. *Apuleiæ* sunt leges latæ a Lucio Apuleio Saturnino, tribuno plebis, item ad plebem adversus patres incitandam a. U. c. 652. Conf. Bachius in Hist. Jurisprud. Rom. l. II, c. 2, § 63. W.

3. *Ne Livias*. M. Livius Drusus, trib. pl. fautor primum senatus, socios et populos italicos ad senatus causam defendendam spe civitatis romanæ sollicitavit. Agrarias deinde leges per vim et contra auspicia, et frumentarias offenso senatu, ac postremo judicialem legem tulit. Itaque Philippus cos. obtinuit a senatu, ut omnes ejus leges uno senatusconsulto tollerentur. Decretum est enim contra auspicia esse latas. TURN.

4. *Versiculo*. Brevissimo senatus decreto. Quum pronuntiatum est contra auspicia referente Philippo cos. latas. TURN.

5. *Qui princeps*. I. e. Plato præcipuus est omnium, et inter primos et antiquissimos eorum, qui de republica scripserunt; non, ut omnium primus, nec ante eum quisquam, hoc fecerit. Ante Platonem Pythagorei scripserunt de hoc argumento, veluti Hippodamus περὶ πολιτείας et Archytas περὶ νόμου, quorum libri citantur a Stobæo. W. —Fuit etiam operis Heracliti

ipsam legem recitem, de ejus legis laude dicam[6]. Quod idem et Zaleucum[7], et Charondam fecisse video; quum quidem illi non studii et delectationis, sed reipublicæ causa leges civitatibus suis scripserunt. Quos imitatus Plato[8] videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. — Quint. Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timæus[9]? — Marc. At Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia; meliorem multi nominant[10]: commemorant vero ipsius cives, nostri

περὶ φύσεως altera pars λόγος πολιτικός. Vid. Fabr. Bibl. Gr. t. I, p. 800, ed. 3. Mr.

6. *Laude dicam*. Quot homines tot sententiæ. Zaleuco, Charondæ, Platoni, Posidonio, Ciceroni procemia legum placebant, quæ Senecæ vehementer displicent. Ejus verba proferam: « In hac re dissentio a Posidonio, pro eo quod Platonis legibus adjecta principia sint; legem enim brevem esse oportet, quo facilius ab imperitis teneatur. Velut emissa divinitus vox sit: jubeat, non disputet. Nihil videtur mihi frigidius, nihil ineptius, quam lex cum prologo. Mone, dic quid me velis fecisse: non disco, sed pareo ». Turn.

7. *Zaleucum*. Qui Locris leges scripsit, ut Charondas Thuriis, quorum meminit Valerius Maximus, lib. VI, cap. 5, et Diodorus, Bibliothecæ lib. XII. Turn.

8. *Quos imitatus Plato*. Plato fere omnibus legibus exordium, quo legis æquitatem suadet, præponit. Sic enim ipse Legum IV vocat. Turn.

9. *Timæus*. Timæus historicus acerbissimus in omnes conviciator fuit. Aristotelem omni genere contumeliæ vexavit, eoque progressus vesaniæ est maledicendo, ut pro Timæo, a reprehendendo, Epitimæus diceretur. Is acriter Theophrastum reprehenderat, quod Locrorum legislatorem Zaleucum fuisse scripsisset: quem nullum omnino fuisse contendebat. Cicero, lib. VI, ad Att. epist. 1: « Quis Zaleucum leges Locris conscripsisse non dixit? Num igitur jacet Theophrastus si id a Timæo tuo familiari reprehensum est? » Sed Theophrasti sententiam et auctoritatem Cicero pluris quam Timæi facit. Turn.

10. *Meliorem multi nominant*. Lipsius, Variar. lib. II, c. 11, labem hujus sententiæ auferre conatur, rescribendo: « sententia melior, eum multis commemorat ». Ingeniose. Turnebus monuit alios legere: « sententia melior, multi memorant ». Grut. — *At Theophrastus... meliorem multi nominant*. Hæc est codicum lectio, quæ tamen parum sana videtur et sincera. Lipsius, Var. Lect. lib. II, cap. 11, emendat (vide initium notæ). Ipse malim: « At Theophrastus, auctor haud deterior, mea quidem sententia melior, eum et multi nominant ». Nam quod ait Noster Epist. ad Atticum, VI, 1: « Quis Zaleucum leges Locris scripsisse non dixit? Num igitur jacet Theophrastus, si id a Timæo tuo familiari reprehensum est? » De Zaleuco et Charonda

clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem; loquimur, quod traditum est.

VII. — « Sit igitur [1] hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quæ gerantur, eorum geri vi, ditione ac numine [2], eosdemque optime de genere hominum mereri, et qualis quisque sit, quid agat, quid [3] in

vide quæ disputavit eruditissimus et acutissimus Bentleius, Diss. de Phalaride, pagg. 334, 362, seqq. Adi sis et virum summis encomiis dignissimum J. A. Fabricium, Bibl. Græc. lib. II, cap. 14. Dav.—*Multi nominant*. Multi Theophrastum meliorem auctorem et fide digniorem quam Timæum censent. Turn. — Canneg. de Notis, p. 334: « Corruptum hunc locum pronuntiare omnes, quotquot vidi, commentatores, miror vehementer; ellipsi vulgatissima sic expono: unquam exstitisse Zaleucum negat Timæus, at Theophrastus, auctor Timæo non postponendus, me quidem judice, immo vero ex sententia multorum etiam melior, commemorat eum fuisse, commemorant denique Zaleuci cives. Sin hoc displiceat, per geminationem refer: *commemorat: commemorant vero ipsius cives*, etc. » Cr.

VII. 1. *Sit igitur*. In eamdem fere sententiam procemium quoddam legum Zaleuci hodieque apud Stobæum, Serm. XLII, reperitur: « Civibus urbis omnibus et regionis persuasum esse, Deos esse, in cœlum suspicientibus et mundum, eorumque descriptionem et ordinem intuentibus ». Quando autem procemiorum Charondæ meminit, apud Stobæum etiam procemium ejus exstat, cujus sententia huc facit: « Qui consulunt aliqua de re et qui aliquid agunt, a Diis principium ducere oportet. Optimum enim est, ut proverbium ait, Deum horum omnium auctorem esse ». Quæ verba Stobæus sumpsit e lib. XII Bibliothecæ Diodori. Turn.

2. *Vi, dit. ac numine*. Est a Turnebiana: quippe Victoriana omisit illud *vi*, quod nec in Pal. quart. Vulgata, *judicio, numine*. Grut. — *Geri ditione ac numine*. Vulgo « geri vi, ditione ac numine », prout etiam Turnebus edidit. At multi codices habent « geri judicio ac numine ». Pal. autem quartus, Med. Victor, aliique nonnulli lectionem, quam damus, exhibent. Dav.—*Eorum geri judicio ac numine*. Restituimus cum Gœr. et Sch. lectionem librorum MSS tantum non omnium (noster enim M. habet « geri dictione atque numine ») et edd. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. Et optime se habet *judicio*; contra ea Turnebi lectio idoneis vel exemplis, vel rationibus firmari non potest. Mr. — *Vi, ditione*. Id est, potestate. Sic lib. I, cap. 7: « Deorum immortalium vi, natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod aliud verbum est, quo planius significem quod volo ». Vult civibus persuasum esse, non solum Deos esse, verum etiam eorum numine omnia geri: eosque hominibus consulere, quod providentiæ est. Hæc autem lib. I attigit. Turn.

3. *Quid in se admittat*. Deos non ignorare quid agamus, sed omnium nostrarum actionum testes et arbitros

se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri, piorumque et impiorum habere rationem.

« His enim rebus imbutæ mentes, haud sane abhor- 16
rebunt ab utili, ac[4] vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in cælo mundoque[5] non putet? aut ut ea, quæ vix summa ingenii ratione[6] comprehendat, nulla ratione

esse. *Quid admittat* dicit, facinora, scelera, et maleficia intelligens, quæ admitti et committi dicuntur. Turn.

4. *Ab utili, ac vera sententia.* Pall. « utili ac vera sent. » Gaut. — *Ab utili, ac vera sententia.* Vulgo « ab utili et a vera sententia ». Nos Palatinis, Paris. et Med. morem gessimus. Dav. — *Et a vera sententia.* Hæc est lectio codd. MSS nostrorum et editionum veterum, quæ ad manum sunt, omnium, nisi quod Lamb. habet *et vera.* Recte ejectam præpositionem reduxerunt Goer. et Sch. Mr.

5. *In cælo mundoque.* Probat Deum esse argumento Stoicorum. Nam si in homine inest ratio, multo magis in mundo : ratio autem illa et mens Deus est, eamque mentem Posidonius Stoicus per omnes mundi partes pervadere et pertinere existimabat. Stoicorum autem argumenta quibus Deum probant, et lib. II de Divinat. immo de N. D. Balbus apud Ciceronem copiose complexus est : et Cicero quoque breviter multa pro Milone, cap. 30, perstrinxit : « Nec vero, inquit, quisquam aliter arbitrari potest, nisi qui nullam vim cælestem existimat numenve divinum, quem neque imperii vestri magnitudo, neque sol ille, nec cæli et signorum motus, nec vicissitudines rerum atque ordines movent, neque id quod maximum est, majorum sapientia, qui sacra, qui cærimonias, qui auspicia et ipsi sanctissime coluerunt, et nobis suis posteris prodiderunt. Est, est profecto illa vis, neque in his corporibus, neque in hac imbecillitate nostra inest quiddam quod vigeat et sentiat, et non inest in hoc tanto naturæ tam præclaro motu ». Turn.

6. *Summa ingenii ratione.* Nescio quid sibi velit *ingenii ratio.* Lego « summa ingenii contentione ». Dav. — *Summa ingenii ratione.* Wagnerus hæc ita explicat : i. e. quæ cogitandi vis ingenio a natura insita et arte ac meditatione subacta sit; laudatque Minuc. Fel. Octav. p. 130 [c. 17, § 8, p. 52, ed. Cellar.]: « intelligi sine summa sollertia et ratione non possunt », quem ex Cicerone hausisse existimat. Rathius correxit : « summa ingenia... comprehendant », ex Plauto, ut sit, ubi Capt. I, 2, 62, est : « ut sæpe summa ingenia in occulto latent! » Quasi vero Plauto ad tale inventum opus sit! Ceterum mihi non magis, quam Davisio, probatur lectio vulgata, et pro *ratione* malim vel *acie*, vel *intentione.* Quæ sequuntur : « comprehendat, nulla ratione » omittuntur in codd. Cr. et W. oculo scriptoris aberrante. Mr.

moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio [7], quemque ea, quæ gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare qui decet [8]? Quumque omnia [9], quæ rationem habent, præstent iis, quæ sint [10] rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem præstare naturæ omnium rerum; rationem inesse in ea confitendum est. Utiles esse autem opiniones has, quis neget, quum intelligat, quam multa firmentur jurejurando [11], quantæ salutis [12] sint fœderum religiones; quam mul-

7. *Quem mensium temperatio*. Siderum descriptio. His autem ex rebus et Deum esse intelligimus, et ejus ditione, et providentia omnia geri, nobisque optime consuli. — *Vicissitudines*. Successiones; succedunt enim vicibus dies noctibus, et noctes diebus. — *Temperatio*. Moderatio, qualitas: quum alii frigidi sint, alii calidi, alii moderati. Temperationem enim hujusmodi qualitatem dicit. Turn.

8. *Numerari qui decet.* Vulgo *numerare*. Victorii editio præ se fert « numerari neque decet ». Med. « numerarique decet ». At Eliens. recte dat « numerari qui decet? » quo modo Turnebus imprimendum curavit. Dav. — *Hunc hominem omnino numerari qui decet?* Codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Lamb. Gothofr. Sturm. habent *numerare*, quod æque probum, ac *numerari*, existimat Wagn. Sed est tamen passivum loco nostro accommodatius, quod est in reliquis libris. In multis etiam proba lectio *qui* obliterata est voce *neque*. Est tamen *qui* in Copp. Victt. codd. Cr. W. (cod. M. habet *numerarique*) edd. Paris. Ald. marg. Crat. et Herw. Lamb. Gothofr. Brut. Car. Steph. Comm. Mr.

9. *Quumque omnia*, etc. Est argumentum Stoicorum : natura universi est omnibus rebus præstantissima : ergo habet præstantissimas facultates : præstantissima facultas est ratio et prudentia : ergo in natura universi est facultas rationis et prudentiæ. W.

10. *Præstent iis, quæ sunt.* Ita dedimus Gœr. monente et ratione grammatica postulante; idem dare volebat Schützius, sed conjunctivum *sint* in orationis serie reliquit, qui occupat libros omnes. In libris MSS hic locus valde turbatus est. Codd. Cr. et W. habent « præsentiisque sint », cod. M. « præsentisque sint »; cod. H. ut vulgo editur : « præstent iis, quæ sint ». Mr.

11. *Jurejurando.* Quod concipitur interposita Dei auctoritate et majestate. Jurejurando pacta multa et promissa firmantur. Cicero, Offic. III, cap. 31 : « Nullum enim vinculum ad astringendam fidem jurejurando majores arctius esse voluerunt ». Turn.

12. *Quantæ salutis sint.* Est a MSS nostris quatuor, neque aliter Victorius aut Turnebus, quos et sequutus Manutius nepos. Gaut. — *Quantæ saluti sint fœderum religiones.* Vulgo *salutis*, et ita codices; huicque lectioni patrocinatur Turnebus. Editionem tamen

tos divini supplicii metus a scelere revocarit; quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum judicibus[13], tum testibus? » — Habes legis procemium[14] : sic enim hoc appellat Plato.

QUINT. Habeo vero, frater; et in hoc admodum 17
delector, quod in aliis rebus, aliisque sententiis versaris, atque ille : nihil enim tam dissimile est[15], quam vel ea, quæ ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. — MARC. Vellem fortasse : quis enim id potest, aut umquam poterit imitari[16]? nam sententias inter-

Lambinianam sequor, quod aliter loqui non soleant auctores. Livius, V, 47 : « Quæ res saluti fuit ». Id. XXXI, 37 : « Saluti fuit eques, qui raptim ipse desiluit ». Curtius, lib. IV, cap. 4, 15: « Multis talem saluti fuere Sidonii ». Idem, lib. V, cap. 1, 5 : « Id suis rebus tali in statu saluti fore ». Iterum lib. VII, cap. 9, 7 : « Tormenta saluti fuerunt ». Vide sis et lib. VIII, cap. 1, 18. DAV. — *Quantæ salutis sint fæderum religiones.* Restituimus post Ern. Verb. Bip. Wagn. Gœr. et Sch. antiquam scriptionem *salutis;* si enim *saluti* antiquitus scriptum fuisset, quod tot exemplis commendat Dav. et pluribus etiam commendare potuisset, nemo, certe non librarii ad unum omnes, de emendando cogitassent. Vide modo, præter Turnebum, quæ adfert Drakenborch. ad Liv. XXXI, 12, 4. De Græcorum usu haud dissimili cf. Heindorf. ad Plat. Gorg. § 30, p. 39. MR.

13. *Tum judicibus.* Judices sunt dii et fœderum, et aliarum rerum multarum ob interpositam verbi gratia exsecrationem, in quibus qui peccant ab iis, ut judicibus, suppliciis et pœnis afficiuntur. In jurejurando autem fiunt testes. Plautus : « Id ut scias; Jovem supremum testem laudo, Hegio ». Cicero, Offic. III, cap. 29 : « Quod autem affirmate quasi Deo teste promiseris, id tenendum est ». TURN.

14. *Habes legis procemium.* Vide Excursum V ad calcem hujus libri.

15. *Tam dissimile est.* Ad verba « nihil enim tam dissimile » Wytt. hæc : « Atqui primum Platonis procemium non quidem universis legibus, sed legi nuptiali præmittitur, lib. IV, p. 62, neque hoc dissimile est huic exordio Ciceronis. Similius etiam est Platonis exordium de cultu et religione, lib. IX, p. 664, unde apparet, Quintum fratrem hæc uberius, quam verius, dicere ». Eodem, ut h. l. modo loquutus est Noster in Brut. 56, 204 : « Nihil enim tam dissimile, quam Cotta Sulpicio ». MR.

16. *Aut umquam poterit imitari.* Eloquentiam Platonis summis laudibus extulere Veteres. Hinc εὐφωνότατος τῶν ὄντων dicitur Maximo Tyrio, Diss. 1. Cum quo faciunt Valerius Maximus, lib. I, cap. 6, 3, ext. Quintilianus, Inst. Orat. X, 1, p. 636; Æneas Ga-

pretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus [17]: quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? — QUINT. Prorsus assentior. Verum, ut modo tute dixisti [18], te esse malo tuum. Sed jam exprome, si placet, istas leges de religione.

18 MARC. Expromam equidem, ut potero; et, quoniam et locus, et sermo familiaris est, legum leges voce proponam [19]. — QUINT. Quidnam id est? — MARC.

sæus in Theophr. pag. 377, et Noster in Orat. cap. 19. Idem in Bruto, c. 31: « Quis enim uberior in dicendo Platone? Jovem aiunt philosophi, si græce loquatur, sic loqui ». Vide sis et Henr. Valesium ad Amm. Marcellini XXII, 16, p. 377. DAV.

17. *Esse vellem meus*. Ad verba « esse vellem meus » Wytt. ita : « Huic opponitur *alienum esse*, i. e. non suum et proprium sibi, sed alterius imitatorem : hinc imitatores dicuntur servi ab Horatio : *O imitatores, servum pecus!* Epp. I, 19, 19 ». MR.

18. *Ut modo tute dixisti*. Equidem Quinti fratris, cui visum est, Nostrum non in iisdem rebus iisdemque sententiis versari atque Platonem, non accedo sententiæ; nam qui decimum Platonis de Legibus librum legit, quo pulcherrimum de providentia divina locum tractavit, non video, quo is argumento Platonica hæc esse neget. Et præfracte tamen negat Turnebus, quod miror in viro philosophiæ antiquæ peritissimo. Eng. l. c. p. 58. DAV.

19. *Legum leges voce proponam*. « Priora verba, *et quoniam*, ait Rathius, quamquam rei repugnare videntur, nemo tamen sollicitavit. Leges verbis solemnibus fuisse expressas qui nescit, vel ex hoc loco discere poterit. Exspectamus itaque, ut Tullius dicat, quamquam sermo sit in villa, non in foro, cum familiaribus, non coram populo; attamen quum *certa* sint legum verba, placere sibi, ut morem hunc sequatur. Locum itaque, parva sane mutatione, ita lego : *sed quamquam et locus, et sermo, familiaris est; leges legum voce proponam* ». Quæ ratio, quamquam non est inepta, necessaria tamen non videtur. Potest enim locus sic explicari : Nolo vero in legibus proponendis eo uti sermone, quo hoc loco et in colloquio familiari uti solemus; sed solemniore quodam sermone utar, quam quo adhuc usi sumus, ut gravitatis aliquid et dignitatis legibus proponendis jam a verbis et loquendi ratione accedat. — Pro *et locus* cod. M. habet *ut locus*. MR. — *Legum leges voce proponam*. Gœrenzio *legis* scribenti pro *leges* merito non obsequutus est Sch. Cur enim alibi semper *leges* scribamus, ut ipse v. c. fecit Gœr. hujus libri § 14, illam autem formam hoc tantum loco, neque aliis, recipiamus? Equidem certe, si libri addicerent, ne ordinem quidem verborum ita contortum relinquerem, qui Ciceronem non sapit; rescriberem potius « leges legum voce » vel « legum voce leges ». Libri variant. Codd. Cr. W. et M. habent : « et sermo familiaris est legum, legis vocem proponam »;

Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII[20], sacratisque legibus; et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paullo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectæ; nam esset infinitum : sed ipsæ summæ rerum, atque sententiæ[21]. — QUINT. Ita vero necesse 19
est : quare audiamus verba legis.

et ita edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (hæ duæ in varr. lectt. « legum vocem », omisso *legis*). Posteriorem lect. sequuntur Ald. Car. Steph. Br. Lamb. Gothofr. Nostram habent edd. Par. St. Comm. Verb. *Vox* pro *dicendi genere* ponitur nostro ut sæpius, v. c. Brut. II, 6. Mr.

20. *Ut in veteribus XII.* Locus et scriptione ambiguus, et conjecturis virorum doctorum controversus. Codd. Cr. W. « ut in veteribus his sacratisque legibus »; cod. H. Copp. Victt. b. et cod. M. « ut in veteribus ex his sacratisque legibus ». Cum codd. Cr. et W. faciunt edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Sturm. Gothofr. In edd. Paris. et Verb. est, ut in codd. H. et M. in ed. Comm. « in veteribus ex iis sacratis legibus ». Nos cum Ern. Wagn. Dav. Gœr. et Sch. Lambinum sequuti sumus et jureconsultos. Schefferus ad h. l. ita : « Alii hic aliter conjiciunt. Cujacius *veteribus XII.* Guilielmus, *veteribus ex XII.* Puto ego scribendum esse, *in veteribus SCtis, sacratisque legibus.* Vetera senatusconsulta intelligit facta primis consulum temporibus. Illud *S* in senatusconsultis deletum videtur propter *S* præcedens in priore vocabulo ». Quam conjecturam Gœr. merito ingeniosam appellat. Wytt. in scholis hæc : « *in veteribus XII,* disjungendum commate a proximis; nam *duodecim* per se dicuntur, subaudiendo *Tabulis.* Sacratæ autem leges dicuntur omnes leges, quibus sanctio addita est. Vid. Fest. pag. 469 [p. 232, ed. Scalig.] ». Gœrenzius de veritate lectionis dubitat, in primis quia leges sacratæ postponantur, quæ plusquam XL annos ante istas XII Tabularum scriptæ sint. Mavult (cum Turnebo) : « veteribus regiis sacratisque legibus », improbante Handio l. c. Beierus quoque ad Cic. de Off. III, 41, 111, p. 394, iisdem, quibus Gœr. rationibus motus conjecit : « in veteribus illis sacratisque legibus », ut *que* adjungat explicationem. Sed vide ipsum plura disputantem. Equidem fateor, me ipsum mirari, quomodo XII Tabulæ, quæ librariis non poterant esse incognitæ, ita plane obliterari potuerint, si a Cicerone profectus est numerus, ut in nullo codice vestigium ejus scriptionis appareat. Quamquam numerus XII facile haberi potuit pro verbis *ex iis.* Sed defendi etiam posse videtur lectio nunc recepta contra Gœrenzii rationes, si vel cum Gernhardo ad Cic. de Off. l. c. dicas, ideo præpositas esse XII Tabulas sacratis legibus, quod latius pateat XII Tabularum vis : vel ut « sacratisque legibus » positum dicas pro « adeoque sacratis legibus » vel pro « et sacratis etiam legibus »; quo facto commode essent antiquiores leges secundo loco positæ. Mr.

21. *Atque sententiæ.* Sic Gruteria-

VIII. Marc. « Ad divos adeunto caste : pietatem adhibento : opes amovento. Qui secus faxit, deus ipse vindex erit[1]. — Separatim nemo habessit deos[2]; neve novos, sive advenas[3], nisi publice adscitos, privatim

ni nostrique codices. At Victorius edidit « ipsæ summæ rerum sententiæ ». Et Lactantius quidem, licet diverso nonnihil sensu, dixit Inst. Div. lib. V, cap. 17, 9. Cujus (disciplinæ) « summa sententia est, Nihil percipi posse ». Ego tamen, ut verum fatear, ibi, deleta *sententia*, legerim « cujus summa est, nihil, etc. ». Ac apud nostrum, duabus vocibus expulsis, rescripserim « ipsæ summæ rerum. Q. Ita vero, etc. » Cicero de Orat. II, 31 : « Quæ pro reo dicentur, omnia necessario a tempore atque homine ad communes rerum ac generum summas revolventur ». Sic alibi passim. Vide J. Fr. Gronovium ad Senecæ Controv. XII, pag. 195. *Summa* et *sententia* passim confusæ sunt; adeoque, quum varia fuerit lectio, vox utraque Tullii verbis fuit illata. Adi nos ad lib. II, de Natura Deorum, cap. 4. Dav.— *Quare audiamus verba legis*. His vulgo *verba legis* adnectunt. Ac ita quidem edd. Ball. Ven. 1471, Asc. Lambin. aliæque plures. At quum duas voces ultimas nesciant Reg. Harleian. pr. editio pervetus, itemque Victorii et Turnebi; eas nos merito censuimus expungendas : nam glossema sunt, quod oræ codicis adscriptum Tullii verbis immiscuit nimia librariorum diligentia. Quin et Harleian. sec. a prima manu *verba legis* haud agnoscit, et Paris. ea literis miniatis scripta repræsentat. Dav. — *Quare audiamus*. Additamentum illud : *verba legis* ex nostris libris habent nonnisi cod. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Lamb. Gotbofr. Verb. Quod autem ait Gœr. Davisium primum abstersisse illam scribarum maculam, in eo fallitur. Abest enim jam ab edd. Paris. Sturm. 1 et 2, et Comm. Nullum ejus vestigium est in codd. Cr. W. et H. et Copp. Victt. a. et b. Mr.

VIII. 1. *Pietatem adhibento... vindex erit*. Lactantius, Div. Inst. V, 20 : « Cicero in suis legibus, quum caste ad sacrificia præciperet accedere, Pietatem, inquit, adhibento; opes amovento; qui secus faxit, Deus ipse vindex erit. Recte hoc quidem : neque enim fas est desperare de Deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo vindicare injuriam colentis se potest, si suam non potest? » Ciceroni præivit Plato de Legg. lib. IV, p. 600, G. Θεῷ, inquit, ἀεὶ ξυνέπεται Δίκη, τῶν ἀπολειπομένων τοῦ θεοῦ νόμου τιμωρός, etc. Vide Theodoretum, Therap. VI, pag. 89, et Cyrillum in Julian. lib. III, pag. 80. Dav.

2. *Separatim nemo habessit deos*. *Habessit* non dicitur pro *habuerit*, ut ait Turn. sed pro *habeat*. *Separatim*, i. e. deos, quos civitas non item habet. W. — Pro *habessit* est *habesit* (ubi *e* τῷ *a* suprascriptum legitur) in cod. H.; in cod. M. *sic habens*, quod est ex glossa male intellecta, ubi in margine ad explicandam formam *habessit* scriptum erat *habens sit*, tum inverso ordine *sit habens*. In Copp. Victt. b. est *hebessit deus*; in ed. Sturm. a. est *habebit*; in cod. Cr. *habes sic*, ubi idem factum est, quod in cod. M. Mr.

3. *Neve novos, sed ne advenas*. Veram lectionem puto *neve novos*, et *ne advenas*, parva admodum et

colunto. — Constructa a patribus [4] delubra in urbibus habento [5]. Lucos [6] in agris habento, et Larum sedes [7].

prope nulla mutatione, siquidem *set* Veteres scribebant pro *sed*. Et sæpe hoc mendi genus deprehendimus, ubi alicujus verbi prima litera ex ultima antecedentis sumpta et repetita est. Maffei liber habet, « Neve novos sive advenas ». Antiquitatem magis oleret, « neve novos, neve advenas ». P. Manutius. — *Neve novos, sive advenas*. Ita scripsimus cum Ern. ex cod. Maffei, Guelf. ed. Ven. 1494, Med. Idem fecerunt Gœr. et Scb. Nos lectionem *sive* reperimus in cod. M. edd. Asc. 1, 2. Wagnerus servavit *sed ne*, addens, hoc si verum sit, *ne* pro *ne quidem* positum dicendum esse, ut apud Petron. c. 47: « Hoc solum vetare ne Jovis potest ». — *Sive* prætulit etiam Hülsem. Handius, censor editionis Gœrenzianæ Ienensis (1810, 71), aut *neve*, aut *seive* recipiendum censuit. — Rathius scribi volebat *neve novos, neve advenas*, dicens differre deos novos et advenas. Unde, ait, legitur c. 10, extremo: « suos quemque deos aut novos, aut alienigenas colere confusionem habet ». Sed fac, ut distinguantur *novi* ab *alienigenis* diis: nonne ipsum illud *sive* idem etiam significat: « sive etiam sint advenæ »? Nonne item idem est, quod *vel si*, ut apud Terentium, Andr. I, 2, 19: « Dehinc postulo, sive æquum est, te oro ». Sufficit ergo *sive* ad distinguendum. Lamb. habet *sed nec*. Prius *neve* abest a cod. M. pro *novos* est *novus* in Copp. Victt. b. Mr. — Constructio est antiqua pro: « non modo non novos, sed ne advenas quidem »: *novi* sunt ficti ab ipso colente, numquam ab hominibus antea dii crediti: *advenæ* sunt peregrini, sed tamen publice recepti, veluti Romæ ex Ægypto recepta est Isis, e Phrygia mater Deorum, etc. W. — Ceterum cave colligas ex Wyttenbachii explicatione, eum restitutam velle lectionem *sed ne*. Probat enim lectionem ab Ern. receptam. Mr.

4. *Constructa a patribus*. Nefarium censet, quod quidam populi, ut Persæ, existimaverunt esse verissimum et religiosissimum, Deos, quorum mundus templum esset, delubris non esse includendos. Itaque templa a patribus constructa haberi præcipit. Turn.

5. *In urbibus habento*. Vulgo desunt duæ primæ voces, nec a nostris codicibus agnoscuntur. Eas tamen ex editionibus Victorii Turnebique restituendas putavimus, quod infra, cap. 10, dixerit Noster, « Patrum delubra esse in urbibus censeo ». Sed et illas voces flagitat *agrorum* quæ sequitur mentio. Dav.

6. *Lucos*. Silvæ erant fere in conspectu villæ fundique incæduæ Diis consecratæ, quas ferro temerare nefas erat. Plin. H. N. de arboribus, lib. XII, c. 2: « Hæc fuere numinum templa, priscoque ritu simplicia rura etiam nunc Deo præcellentem arborem dicant: nec magis auro fulgentia atque ebore simulacra, quam lucos et in iis silentia ipsa adoramus ». Erant etiam in urbe luci, non tantum in agris. Turn.

7. *Larum sedes*. Lares significat familiares et penates. Plautus: « Dii penates meum parentum, familiæ Lar pater ». Nam penates etiam erant civitatis et Lares. Lararium autem eorum sedes dicebatur: quum sedes hic sit ubi sedet signum statutumque est, ut hoc rursus libro, cap. 17: « Vexati

— Ritus familiæ patrumque servanto. — Divos, et eos, qui cælestes semper habiti, colunto, et ollos, quos endo[8] cælo merita locaverunt[9], Herculem, Liberum, Æsculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum: ast olla[10], propter quæ datur homini adscensus in cælum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem, earumque laudum[11] delubra sunto; nec ulla vitiorum sacra

nostri Lares familiares, in eorum sedibus exædificatum templum licentiæ ». Lares, *Deos domesticos* interpretatur Tertullianus in Apologetico, cap. 13. Colebantur et in compitis Lares, sed et in conspectu villarum et fundorum: qua de religione hæc lex intelligitur. Turn. — *Lucos in agris habento, et Larum sedes.* De lucorum religionibus multa leguntur in marmoribus literatis. Vid. modo Marini in *Atti de' Fratelli Arvali*, p. 2, sq. p. 7, 9, 11, 264, 375, 678. Cr. — De *Laribus* rusticis vid. Broekhusius ad illud Tibulli I, 1, 19, sq. « Vos quoque felicis quondam, nunc pauperis agri Custodes, fertis munera vestra, Lares ». W. — Dicitur *Larum* et *Larium*. Cf. Cic. de N. D. III, 25, p. 633, ibiq. annott. meas: coll. II, 27, p. 315, ibiq. annot. Cr.

8. *Endo cælo. Endo* pro *in* Veteres usurpabant: sic *endoitium* pro *initio*, et *endoploranto* pro *imploranto*, et *endo procinctu* pro *in procinctu* dicebant. Turn.

9. *Quos endo cælo merita vocaverint.* Plerique MSSti dant *quos in cælum merita vocaverint:* quorum ductu rescribi queat « quos endo cælum merita vocaverint ». At quum Lactantius, Div. Instit. lib. I, cap. 15, 23, locum sic laudet, « quos in cælo merita locaverunt »: Douza filius ad Catullum, cap. 2, recte, puto, statuit Tullium scripsisse, « quos endo cælo merita locaverunt ». Lactantius, lib. I, cap. 7, 2: « Dum se honorari vult et in cælo collocari ». Cicero, Offic. III, 5: « Herculem illum hominum fama beneficiorum memor in concilio cælestium collocavit ». Pariter « virtutes in Deorum numero collocatas » dixit idem ad Q. fratrem, lib. I, epist. 1, cap. 10. Dav. — *Et ollos, quos endo cælo merita locaverunt.* Vox *et* abest a cod. M. Edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. In iisdem scribitur *illos* pro *ollos*. Contra in ed. Comm. pro præcedente *et eos* item scribitur *et ollos*. Pro *endo cælo* est *in cælum* in codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Paris. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. Sed in cod. H. est *endo cælum* et in cod. M. *nasciscendo celo*. Pro *locaverunt*, quod post Dav. receperunt edd. fere omnes, est *vocaverunt* in codd. W. M. et in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. *vocaverint* est in reliquis. Mr.

10. *Ast olla*, etc. Pro *ast olla* scribitur *aut illa* in cod. M. *et illa* in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Merito non audivit Ernestum Gœr. jubentem scribere *atque*, quia *ast* non habeat conjungendi vim; quum tamen plane ita ponatur in lege regia: « sei puer parenteis verberit, ast oloe plorasint, etc. » Mr.

11. *Earumque laudum*, ait Wytt. antique dictum est pro *earumque virtutum*. Cf. Cic. de N. D. II, 31, 79,

solemnia obeunto. — Feriis jurgia amovento [12]; easque in famulis [13], operibus patratis, habento. Itaque ut ita cadat [14] in annuis amfractibus [15], descriptum esto. Certasque fruges [16], certasque baccas sacerdotes pu-

in primis II, 23, 61, p. 297, sq. ib. Cr.

12. *Feriis jurgia amovento.* Plato, lib. XII Legum [immo lib. XI, p. 684], quum dixisset: « nequis cui convicium dicito », subdit: « Quas ob res prorsus in templo nullus quidquam hujuscemodi unquam obloquatur, nec in publicis item sacris, nec rursus in ludis, aut foro rerum venalium, aut jure, aut denique in publico conventu ». Sed et Cicero ita se lib. I de Divinat. cap. 45, explicat, « Rebusque divinis, quæ publice fierent, ut faverent linguis, imperabatur: inque feriis imperandis, ut litibus et jurgiis se abstinerent »: quod ad omina pertinet. Et Ovidius, Fast. I, 71: « Prospera lux oritur, linguis animisque favete. Nunc dicenda bono sunt bona verba die. Lite vacent aures, insanaque protinus absint Jurgia, differ opus, livida turba, tuum ». Turn. — *Feriis jurgia amovento.* Cod. Va. *feceris jurgia*, mox *in famulos*. Cod. Vi. *admovento*. Cod. P. *movento*. Mr.

13. *Easque in famulis.* Familiam servorum feriari sinant absolutis operibus rusticis: ut Compitalibus, quum rem divinam in compito aut foco faciebant: ut Saturnalibus: ut quum daps pollucebatur utraque semente: ut aliis denique feriis: nefas enim est tum familiam operosam habere. « Habet eas in famulis », qui famulis indulget ferias. Simile est dicendi genus « lessum funeris ergo habere ». Turn.

14. *Itaque ut ita cadat.* Restituimus cum Gœr. Sch. et Wagn. lectionem codd. fere omnium et edd. vett. quarum ex nostris nulla habet *cadant*, quod in primo commentario conjecit Turn. postea silentio pressit. Recte Gœr. ait *cadere* sæpe impersonali forma poni. Quod jam sentiebat Schefferus, qui, quamquam adsentiat Turnebo, tamen addit: « nisi velimus τὸ *cadat* absolute dictum esse pro *accidat* seu *eveniat*, ut sit sensus: debet ita esse descriptum in amfractibus seu periodis anni, ut hoc sic eveniat, ut familiæ ferias et otium suum habeant ». Ern. cum Dav. facit scripsitque *itaque ut cadant*, deleto altero *ita*; quod item volebat Vir quidam doctus in Miscell. Obss. IV, 3, p. 331. Certe sine MSS audacius id factum est. Mr.

15. *Annuis amfractibus.* In anni curriculis et fastis. Sic in VI de Rep. « Nam quum ætas tua septenos octies solis amfractus reditusque converterit », id est, annos. Turn.

16. *Certasque fruges.* Antiqui certis frugibus in sacrificiis utebantur, ut fere adoreo farre, ex quo libum persæpe, struem, aut molam conficiebant: quæ etiam tamquam προθύματα in quibusdam sacris erant. Adde quod Plinius scribit, Hist. Nat. XVIII, 2: « Numam instituisse Deos fruge colere et mola salsa supplicare, atque far torrere, quoniam tostum cibo salubri esset: idque uno modo consequutum, statuendo non esse aptum ad rem divinam, nisi tostum: et eum Fornacalia instituisse farris torrendi ferias ». Quin Jovi prodigiali mola salsa ex farre et thure solum litabatur. Sed et Veteres quum perceperant fruges, antequam eis vescerentur, Diis libare instituerant. Tibullus etiam scribit, lib. I, Eleg. I, 17: « Et quodcumque mihi

blice libanto : hoc certis sacrificiis ac diebus. Itemque alios ad dies [17] ubertatem lactis feturæque [18] servanto. — Idque ne committi possit, ad eam rem, rationem [19], cursus annuos sacerdotes finiunto : quæ-

pomum novus educat annus, Libatum agricolæ ponitur ante Deum. Flava Ceres tibi sit nostro de rure corona Spicea, quæ templi pendeat ante fores ». Sacris etiam quibusdam puls fritilla adhibebatur et fabata : sed et faba refriva. Pro *libanto* veteres libri *liberanto* habent. *Libare* tamen prorsus legendum censeo. Turn.

17. *Itemque alios ad dies.* Debetur editioni Turnebianæ, nam aliæ, ut et MSS nostri, *addes* nullo sensu. Steph. Pighius libro III Fastorum malebat adhuc vocula transposita, *alios dies ad*, quod loqui videatur de feriis conceptivis. Gaut. — *Alios ad dies ubertatem.* Gruteriani nostrique codices habent *alios addes ubertatem*, quæ quidem lectio nullum parit sensum. Ego sane cum Steph. Pighio rescripserim *alios dies ad ubertatem*, etc. Dav. — *Itemque alios dies ad ubertatem*, etc. Legendum est cum Davisio : « itemque alios dies ad ubertatem lactis feturæque servanto », i. e. alios festos dies observent, quibus libent diis primitias feturæ et lactis. Est autem fetura proventus ex partu pecudum. W.

18. *Ubertatem lactis feturæque.* Vulgo *fetusque.* Lectionem vero, quam restituimus, præstant vetus Car. Stephani, Paris. Reg. et Harleian. sec. Sic. etiam edidere Victorius aliique nonnulli. Fetura *pecudum sobolem* denotat. Vide Lactantium ad Statii Theb. X, 229. Reponi tamen possit, « alios dies ad ubertatem lactis feturamque servanto »: nam fetura est proventus ipse, fetus vero quod nascitur, si Servio fides ad Maronis Eclog. VII, 37. Dav.

19. *Ad eam rem, rationem.* Idem valet ac ob eam rem et rationem; hæc enim nonnumquam datur illi præpositioni vis, ut olim monuimus ad Hirtii Bell. Alex. cap. 16. Frustra vero prorsus est Turnebus qui reposuit *ad eam rem ratione cursus*, etc. *Rem* tamen omittit Med. Dav. — *Ad eam rem ratione cursus annuos sacerdotes finiunto.* Ita scripsimus cum Turnebo, quidquid contradicant interpretes. Ern. nihil monet; Gruterus, *rationem* græco modo accusativo poni pro, quod ad rationem, contendens, non satisfacit, neque magis Wagneri Hendiadys, ut explicandum sit : ad ejus rei rationem et justam descriptionem. Gœr. in ed. min. vocem *rationem* uncinis inclusit, ut spuriam; simili modo ego aliquando *rem* ejiciendum esse conjeci, utpote ortum ex male lecto vel explicato scripturæ compendio, quod juxta probam lectionem in verborum seriem fuerit receptum. Sed nunc non satisfacit ea ratio; magis probanda videtur Gœr. ratio in ed. maj. suspicantis, scribendum esse *eam rerum rationem* (neque vero *earum rerum*, ut dixit Schützius). Unice animum explet Wyttenbachii lectio et explicatio, qui ita ad hunc locum : « *Sacerdotes finiunto annuos cursus ratione*, i. e. pontifices describant ac distribuant annum in suas partes, menses, dies, ratione, i. e. *computatione* ». Idem etiam ad marg. ed. Gœr. min. adnotavit : *ratione* legendum, i. e. computo. Codd. MSS

quæ quoique divo decoræ gratæque sint hostiæ[20], providento. — Divisque aliis alii sacerdotes[21], omnibus

nihil variant, sed edd. In edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Lamb. Gothofr. Bip. est *rem et rationem*. Unus Sturm. omisit *rem*, una Comm. habet *ratione;* in edd. Paris. Verb. Ern. Wagn. Dav. Gœr. et Sch. servata est librorum MSS lectio, quod asyndeton stare posse salvo sensu salvaque ratione grammatica nemo mihi facile persuadebit, quamquam in proxime subsequentibus facile ferrem lectionem Victorianam « decoræ, gratæ sint » pro « decoræ gratæque sint ». Pro *finiunto* legitur *sumpto* in cod. M. Mr.

20. *Quæque quoique divo decoræ gratæque sint hostiæ*. Forsan antiquo sermoni propius videatur asyndeton, « decoræ, gratæ sint hostiæ », quemadmodum Victorius edidit; ac ita dant Eliens. et Harleian. primus. Utcumque sit, « notatum ex aliena hostia Deos non placari », ut ait Plinius, H. N. lib. VIII, c. 70. Servius ad Æn. III, 118: « Ratio victimarum fit pro qualitate numinum: nam aut hæ immolantur quæ obsunt eorum muneribus, ut porcus Cereri, quia obest frugibus; hircus Libero, quia vitibus nocet: aut certe ad similitudinem, ut Inferis nigras pecudes, Superis albas immolent; Tempestati atras, candidas Serenitati ». Pariter Ovidio teste, Fast. I, 385, 391: « Placat equo Persis radiis Hyperiona cinctum Ne detur celeri victima tarda Deo. Cæditur et rigido custodi ruris Asellus. Causa pudenda quidem est, huic tamen apta Deo ». Vide Macrobium, Saturn. III, 10. Dav.

21. *Divisque aliis alii sacerdotes.* Ita scripsimus ex edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Lamb. Gothofr. Verb. cum Ern. Bip. Wagn. Gœr. et Sch. Vox *alii* abest a codd. nostris et edd. Paris. Comm. et Sturm. quod cum Dav. probabat Wytt. Sed infra, § 29, c. 12, dicitur « singuli singulorum sacerdotes ». Neque enim, ut bene vidit Wagn. recte opponuntur *alii... omnes... singuli;* nec sacerdotes speciem, sed genus constituunt. In cod. Cr. est *divesque*, in cod. M. *divinisque* et mox *flamines si sunto*. Mr. — *Ollis* pro *aliis* h. l. a Tullio scriptum arbitratur V. D. in Miscell. Obss. IV, 3, p. 331. [Hanc esse Turnebi conjecturam vide in ejus commentario. Eamdem probavit Wagnerus. Mr.] Obloquitur ibidem alius vir doctus laudans Liv. II, 3: « Legati alii alia moliri », et P. Wesselingii Obss. II, 131, ubi elegans formula pluribus exemplis firmata sit [in eo certe frustra laboravit V. D. Nam qui ejectam volebant vocem *alii*, nequaquam de formulæ *aliis alii* elegantia dubitaverunt. Mr.]: indicari autem h. l. Salios, qui Marti, Titios Sodales, Fratres Arvales, Virgines Vestales, Potitios et similes, qui diversis diis sacra curabant et differebant a Flaminibus, qui singuli singulorum deorum sacerdotes erant, alii aliorum deorum, sed plures simul, Pontifices vero omnium deorum. Recte. Cr. — Quem ille V. D. laudare voluerit Wesselingii locum, non assequor. In libris Obss. tale quid non legitur. An voluit Wess. Probab. p. 231? quamquam hoc quoque loco nihil probatur. Mr. — *Divisque aliis sacerdotes.* Nam Pontifex omnibus religionibus ac cærimoniis publicis privatisque, nec non sacris ac rebus omnino divinis præest. Flamen autem unius dei

pontifices, singulis flamines sunto. — Virgines Vesta-
les in urbe custodiunto ignem foci[22] publici sempi-
ternum. — Quoque[23] hæc privatim et publice modo
rituque fiant, discunto ignari a publicis sacerdotibus.
Eorum autem duo genera sunto[24] : unum, quod
præsit cærimoniis et sacris; alterum, quod interpre-
tetur fatidicorum et vatum effata incognita, quum
senatus populusque adsciverit. Interpretes autem Jo-
vis optimi maximi, publici augures, signis et auspi-
21 ciis postea[25] vidento; disciplinam tenento. Sacerdo-

est sacerdos, ut Dialis, Vulcanalis, Quirinalis. Erant præterea alii sacerdotes nec Flamines, nec Pontifices, ut Salii, et alii. Sed et sacerdotes erant illis diis, quibus suus flamen. Tacitus, Ann. I, 10 : « Quum se templis et effigie numinum per flamines et sacerdotes coli vellet ». Ordo autem is erat sacerdotum, ut omnium maximus rex esset, deinde Dialis, post hunc Martialis, mox Quirinalis, quinto loco Pontifex Max. qui judex et arbiter habebatur rerum divinarum et humanarum. Hic ex interpretatione Ciceronis legendum videtur *Divisque ollis*. Sed et supra nonnulli legunt *Itemque ollos ad dies*. TURN.

22. *Ignem foci*. Focus domiciliorum sacer est Vestæ, et in eo res divina Laribus plerumque fiebat. Eodem modo civitatem suum habere focum voluerunt, in quo perpetuus ignis a virginibus servaretur. Infra : « Quumque Vesta quasi focum urbis, ut græco nomine est appellata, quod nos prope idem græcum interpretatum nomen habemus, complexa sit ». Sex autem erant Vestales, quarum una dicebatur maxima, quæ et ætate, et dignitate præstabat. Valerius, lib. I, cap. 1, 7 : « Maximæ vero virginis Æmiliæ disciplinam, exstincto igne, tutam ab omni reprehensione Vestæ numen præstitit ». Suetonius in Julio, cap. 83 : « Demandaverat virgini Vestali maximæ ». TURN.

23. *Quoque hæc privatim et publice modo rituque fiant.* Vulgo « quodque hæc... fiat ». Lectionem vero quam recèpimus quamque res ipsa flagitat, præstant Paris. Reg. Eliens. Med. Harleian. pr. et Ven. 1471, eamque Ascensius, Victorius ac Turnebus in suis editionibus expresserunt. Vide Livium, VI, 1. DAV.

24. *Eorum autem duo genera sunto.* Alii sacerdotes placandis diis præsunt, ut Pontifices : alii prædictionibus interpretandis, quas *effata* vocat, ut Decemviri, qui, quoties senatus decreverat, libros Sibyllinos adibant, et Sibyllæ effata interpretabantur. Sunt etiam *effata*, novissimæ preces Augurum, quas post fines auspiciorum effabantur. TURN.

25. *Signis et auspiciis postea vidento*. Servavi vulgatam scriptionem, quæ omnes libros occupat, quamquam non placeat. Sed si scripsit Cic. *postera*, quod placet, non video, quomodo hoc vocabulum tritissimum plane obliterari, et ex omnibus libris evanescere potuerit. Sed videamus virorum doctorum sententias. In marg.

tes[26] vineta virgetaque, et salutem populi auguranto;

edd. Lamb. et Gothofr. est: « L. postera vidento ». Neque vero Lambinum esse hujus conjecturæ auctorem, sed Turnebum, video ex ed. Paris. quæ ejus commentarium primum exhibet, ubi ad v. *postea* scripsit: *res futuras*, unde videmus eum voluisse *postera*. Plane alia scripsit in eo Comm. quem ad calcem horum librorum addi jussimus. Wagnerus vult *prodigia*, miscens, ut vere ait Gœr. augures cum aruspicibus. Wytt. ad h. l. ita: « *Interpretes*, etc. Hi sunt augures, interpretes non Apollinis et oraculorum, sed signorum et alitum a Jove O. M. missorum: hi signis et auspiciis vidento *postera* i. e. *res futuras*: ita enim Cic. scripsit, ut docent Lambinus et Davisius, non, ut editur, *postea* ». « Sed, ait Gœr. augures non tam *postera* curabant, quam modo agendis prospiciebant ». Hoc vero est argutari: cur enim in hoc sermone, quæ *agenda* sunt, dici non possint *postera*? Rathius adoptat *postera*: « sed, addit, aliud superesse videtur, quod consideres velim. Jubentur augures signis et auspiciis *postera* videre. Hoc si eorum munus fuit, sumitur, eos eam artem calluisse. Inepte itaque additum videri possit istud *disciplinam tenento* [sed v. Wytt. horum verborum interpretationem, quam subjecimus. Mr.]. Unde corrigo: *publici augures signis et auspiciis postera videndi disciplinam tenento* ». Quod certe magis placet Gœrenzii ratione, qui mavult *posita*, i. e. τεθέντα, ad agendum proposita, quod prisce scriptum fuerit *posta*, unde factum sit *postea*. Neque vero probavit *posita* sive umquam hoc sensu esse dictum, sive ita dictum intelligi posse. Verba *disciplinam tenento* Wytt. ita explicat: « debet esse certa ars et scientia, prodita e libris auguralibus, a Numa sancitis ». Neque vero prætereunda nobis est ingeniosa F. C. Frenzelii conjectura, qui in Bibl. Crit. Seebodii, 1821, 6, in hanc sententiam de loco nostro disputat: « Non satisfaciunt interpretum conjecturæ. Legendum videtur: *Augures signis et auspiciis populi salutem vidento, disciplinam tenento: Sacerdotesque vineta virgetaque auguranto.* Scriptum fuit fortasse compendio PO. SA. quod compendium quum librarius aliquis non intelligeret, correxit POSTEA. Illa ipsa autem verba *salutem populi* plane sunt supervacanea post *vineta virgetaque*. Fortasse aliquis illud scribendi compendium (*po. sa.*) in margine verbis *salutem populi* explicaverat, quam veram interpretationem ineptus quidam librarius alieno loco in verborum seriem recepit ». Libri nihil variant; nisi quod in cod. M. omnium, quos vidi, corruptissimo, scribitur *pulpiti* pro *publici*. Mr.

26. *Sacerdotes*. Sententia est, sacerdotes augurio capto divos exorent, ut novelleta et virgulta, vitesque fauste succrescant, a deisque salutem augurio precibusque populo impetrent. Sic Cato, in lib. de Re Rustica, cap. 141: « Mars pater, te precor, uti tu morbos visos, invisosque, viduertatem, vastitudinemque, calamitates, intemperiasque, prohibessis, defendas, averruncesque: utique tu fruges, frumenta, vineta, virgultaque grandire, beneque evenire sinas ». Virgetorum nomine arbores et frutices significantur, ut apud Maronem nomine virgultorum, Georg. II, 2: « Nunc te, Bacche, canam, necnon silvestria tecum Virgulta ». Salutis autem augurium erat

quique agent rem duelli, quique popularem, auspicium præmonento [27], ollique obtemperanto : divorumque iras providento, iisque apparento [28]: cælique fulgura [29]

hujusmodi, ut si deus annueret, populo salutem peterent. Perinde ac si nefas esset, vel salutem petere, nisi explorata per auguria numinis voluntate. Meminit in historiis Dio. Suetonius in Augusto, cap. 31 : « Nonnulla etiam ex antiquis cærimoniis paullatim abolita restituit, ut Salutis augurium, Diale flaminium ». Festus : « Quia augurum decretum est, quod in Salutis augurio prætores majores et minores appellantur; non ad ætatem, sed ad vim imperii pertinere ». Cicero, de Divin. I, 47 : « Tibi P. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore ». Turn.

27. *Auspicium pr.* Eos ante vere doceant Augures vel pullarii, qualia sint auspicia. Nam apud Livium, X, 40, a. U. C. 459 : « Pullarius auspicium mentiri ausus, tripudium solistimum consuli nuntiavit ». Satis autem erat ad rem gerendam *silentium* esse : nam aliud est sinistrum auspicium, aliud silentium. Sinistrum auspicium hortatur ad agendum, silentium vitio caret, et ad agendum non impedit. Silentioque surgere dicebatur, qui quo minus rem gereret non impediebatur auspicio. Cicero, de Divin. lib. II, cap. 34 : « Peritum autem esse necesse est eum, qui silentium quid sit intelligat : id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. Hoc intelligere perfecti auguris est ». Sacerdotes autem dixit, quia non per augures tantum, sed etiam per alios sacerdotes interdum ista administrabantur. Turn.

28. *Apparento.* Id est, parento, ut nihil geratur deo irato. Sic supra *asciverit* pro *sciverit*, more prisco. Interdum per exta voluntatem deorum ante res gerendas explorabant, idque res consulere et impetrare vocabant. Cicero, de Divin. I, 2 : « Quumque magna vis videretur esse et in impetrandis consulendisque rebus, et in Monstris interpretandis et procurandis ». Atque id *impetritum* appellabant. Valerius, lib. I, cap. 1, 1 : « Quum inquirendum, vel extis, vel sortibus, impetrito ». Male in eo legitur *impertito*. Cicero, de Divin. II, 15 : « Sed tamen eo concesso, qui evenit ut is qui impetrire velit, convenientem hostiam rebus suis immolet ? » Male in Cicerone legitur *impertire*. Integra est in Plauto dictio, Asin. act. II, sc. 1, 11 : « Auguratum est, impetritum est, quævis admittunt aves ». Turn.

29. *Cælique fulgura.* Tuscorum literæ in sedecim partes cælum divisere, ex quibus octo ab exortu sinistras dixere; totidem e regione, dextras : ab illis prospera, ab his infausta fulgura mittuntur. Ad augures autem, de quibus hic agitur, id etiam pertinet. Cicero, lib. III de Leg. cap. 19, de augure, « Cælique partes sibi definitas esse traditas ». In templis etiam augurum partes sunt quatuor, sinistra ab oriente, dextra ab occasu, antica ad meridiem, postica ad septemtrionem. In fulguribus autem ea aruspices et augures considerabant, quæ Lucretius attigit his versibus, lib. IV, 86 : « Unde volans ignis pervenerit, aut in utram se Verterit hinc partem, quo pacto per loca septa Insinuarit, et hinc dominatus ut extulerit se ». Turn.

regionibus ratis temperanto[30]: urbemque[31], et agros, et templa liberata et effata[32] habento: quæque augur injusta[33], nefasta, vitiosa, dira defixerit[34], irrita infectaque[35] sunto; quique non paruerit, capital esto».

30. *Temperanto.* Distinguunto. Turn.

31. *Urbemque, et agros.* Urbana auspicia definiuntur pomœrio: et ex arce in urbe sæpe augures augurium agebant. Iidem quinque agrorum genera ex auspiciis distinguebant, Romanum, Gabinum, Peregrinum, Hosticum, Incertum. Urbem igitur et agros eis ad auspicandum dat: præterea templa effata tribuit. Templa autem quemadmodum auspicandi causa finire solebant, ita Varro scribit, L. L. lib. VI, pag. 67: «In arce enim sic, Tesca a me ita sunto, quoad ego ea velim, quum nuncupavero: olla terra, arbor, quisquis est, quam me sentio dixisse, templum tectum quavis esto in sinistrum». Deinde subjicit, «In hoc templo faciundo arbores constitui fines apparet, et intra eas regiones, qua oculi conspiciant». Turn.

32. *Templa liberata et effata.* Templa regiones sunt aut agri, certo carmine ab augure lituo finiti et notati, unde in omnes cæli partes ad augurium captandum liber erat aspectus. «Liberata, inquit Festus, antiqui pro effata, id est, locuta, dixere». Hic tantum pro liberis et parentibus accipi potest. Festus Pompeius item «minora templa esse, ait, quum ab auguribus loca aliqua tabulis aut linteis, ne uno amplius ostio pateant, certis verbis definita sunt». In templis autem liber quoquoversum aspectus erat, ut interdum augures ea quorum altitudo auspiciis obesset, demoliri juberent. Ideoque summissiorem aliis ædem Honoris C. Marius fecit, ne si forte officeret publicis auspiciis, augures eam demoliri cogerent. De effatis sic Varro, L. L. lib. V, c. 7: «Hinc effata dicuntur, quod augures finem auspiciorum cælestium extra urbem agri sunt effati». Turn. — *Urbemque et agros et templa liberata.* Codd. Va. Vi. Pa. «Urbemque et templa et agros liberata et afflata habento». Mr.

33. *Injusta.* Non jure nec rite facta. — *Nefasta.* Inauspicata: a nefastis diebus qui erant non solum contrarii fastis, verum etiam religiosi et omine aliquo infames. In quo tamen reprehendit consuetudinem Gellius. — *Vitiosa.* Quæ contra auspicia, in quo vitium ponitur. Cicero, de Divin. I, 16: «Classes magnas perdiderunt quod vitio navigassent». Vitio autem *silentium* opponitur in auspiciis. — *Dira.* Detestanda, abominanda; a dirarum obnuntiatione ducto verbo, quibus nihil magis horrebant. Turn.

34. *Defixerit.* Verbum male ominosum dirumque, quod, ut opinor, a sagis quibusdam ductum est, carmine et veneficio, vel nomina hominum, vel speciem defigentibus ad noxam. Ovidius, Amor. lib. III, Eleg. VII, 29: «Sagaque Phœnicea defixit nomina cera, Et medium tenues in jecur urget acus». Seneca, de Beneficiis, lib. VI, cap. 35: «Exsecraris enim illum, et caput sanctum dira imprecatione defigis». Plinius, H. N. XXVIII, 2: «Defigi quidem diris deprecationibus nemo non metuit». Turn.

35. *Irrita infectaque.* Vitiatur enim

IX. « Fœderum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, judices [1], duo sunto [2]. Bella disceptanto [3]. —

et tollitur quod contra auspicia factum augur censuit. Libri scripti hic *infesta* non *infecta* habent. Infestum autem hic est non festum, infaustum, dirum; ut incestum, non castum. Itaque *infestum* quam *infectum* malim. — *Capital esto*. Vetuste. Aliter *Capitale*. Plautus, Menæch. act. I, sc. 1, 16: « Numquam edepol fugiet, tametsi capital fecerit ». Turn.

IX. 1. *Fœderum, pacis, belli, ind. oratores, fetiales, judices*. Collegium fetialium his rebus quas lex memorat præerat, ut Livius et Dionysius explicant. Dionysius autem eos dici posse græce putat εἰρηνοδίκας, et a Numa institutos dicit, sumpto ab Æquicolis exemplo, apud quos, ut Valerius in Fragm. de Nominum ratione, § 10, scribit, « primus Sertor Resius jus fetiale instituit ». Libri scripti *judices n sunto*. Ut suspicer scribendum esse *duo sunto*, adducor auctoritate Livii, qui ita lib. IX, cap. 5, scribit, « Ubi si ex fœdere acta res esset, præterquam duorum fetialium nomina non exstarent ». Quam autem hic auctoritatem jusque tribuit fetialibus Cicero, olim fuerat, sed ejus ætate exoleverat. Varro apud Nonium in Fetiales : « Itaque bella et tarde, et nulla licentia suscipiebant, et quod bellum nullum nisi pium putabant geri oportere, priusquam indicerent bellum iis, a quibus injurias factas sciebant, fetiales legatos res repetitum mittebant quatuor, quos oratores vocabant ». Hic tamen non ut in Livio duo fetiales, sed quatuor a Varrone adhibentur. Alio loco adhibet viginti. Ejus verba sunt apud Nonium in Fetiales : « Si cujus legati violati essent, qui id fecissent, quamvis nobiles essent, ut dederentur civitati statuerunt, fetialesque viginti, qui de his rebus cognoscerent, judicarent et statuerent, constituerunt ». Quo sane loco collegium fetialium intelligere videtur, quod XX sacerdotibus constabat. Ciceronis tempore tantum per eos fœdus fiebat. Varro, L. L. lib. IV, § 15 : « Fetiales quod fidei publicæ inter populos præerant : nam per hos fiebat, ut justum conciperetur bellum, et inde desitum, et ut fœdere fides pacis constitueretur. Ex his mittebant antequam conciperetur, qui res repeterent, et per hos etiam nunc fit fœdus ». Hic Varro quod jam per fetiales res non repeterentur nec bellum indiceretur, desitum esse dicit bella pia et justa indici. Probo etiam usitatam scripturam, *Judices sunto*. Turn.

2. *Judices, duo sunto*. Sic emendatum erat in codice Memmiano. Sic et Turnebus legendum censet. Lamb. — *Judices duo sunto*. Melius istud longe, quam quomodo olim vulgati, « judices ne sunto »; aut MSS *non sunto*, qui error inde ortus quod virgula jaceret super binarium numerum. Videatur Turnebus. Gruter. — *Oratores, fetiales, judicesve sunto*. Hanc recepi ex uno Gœrenzii libro lectionem, cum Gœrenz. et Schützio, non quod animum plane expleat, sed quia proxime ad librorum scriptionem accedit et ferri potest. Sed videamus de lectione. Cod. Cr. « spirituales (in marg. *fec.*) judices non sunto », cod. W. « speciales (supra scripto *fe*) ... non sunto », Cod. M. « speciales... ne sumpto ». Copp. Victt. b. « fetiales... ne sunto ». Edd. Asc. 1, 2, « specia-

Prodigia, portenta ad Etruscos et[4] aruspices, si se-

les judices ne sunto ». Edd. Crat. et Herw. Strum. habent ut Copp. Victt. b. in edd. Ald. Car. Stephan. Brut. Comm. est « feciales judices sunto », in ed. Paris. « fetiales judices diio sunto »; Turnebus ibi in Comm. primo : « In aliis : *oratores fetiales judicesve sunto.* Quod constat. Hic *judices duo sunto* legitur, quum ab initio fetialium collegium longe plures habuerit. *Duo* ergo ejiciendum. Deinde *bella disceptanto* lego ». Schefferus : « Non video quare illud *duo* debeat placere. Varro memorat quatuor ad hoc negotium, alii plures. In antiquis libris legitur, *judices ne sunto*, ex quo facio *judicesve sunto* ». Neque vero *judicesque* conjecit Schefferus, ut Wagn. et Rath. perperam contendunt, quia non Schefferi librum ipsum inspexerunt, sed editionem Verb. ubi ea nota perperam descripta est. Wagn. *judices* ante *fetiales* reponi vult, dubie servato *duo*, unde Rathius conjecit « oratores judicesve, fetiales sunto », quod admodum placet, sed invitis libris recipere nolui. Lectionem *duo* servavit cum Grutero Ernest. itemque ed. Bip. In ed. min. Gœrenz. ediderat *judicesve duo*. Handius l. c. in eo quoque aliquid difficultatis restare existimat, quod *judices* postponitur. Neque igitur Wagneri suspicionem de nihilo fuisse existimat; ipse autem suspicatur, nomen generale *fetiales* alienæ manui deberi, quum genera eorum verbis *oratores* et *judices* significentur, quorum prius erat *fetiales legati* s. *oratores*. Conf. Varro apud Non. 12, 43, ad *judices*, ad *oratores*, i. e. *legatos* Non. 4, 43. Fest. s. v. *orare*. Mr.

3. *Bella disceptanto.* Jus fetialium esse ait Dionysius, etiam disceptare, justone et pio bello res repeti possint. Turn.

4. *Ad Etruscos et aruspices.* Sic habent omnes libri vulgati, et nonnulli MSS: atque hanc lectionem tuetur Adr. Turnebus. Alii malunt legi « ad Etruscos aruspices » : in his Muretus. Lamb. — *Ad Etruscos aruspices.* Vulgo *ad Etruscos et aruspices*, cui scripturæ patrocinatur Turnebus. Sed omnino delenda est conjunctio copulans, quam nesciunt Eliens. Harleian. pr. et editio Victoriana. Vide nos ad Nat. Deor. II, 4. Hac de re jamdudum recte statuit etiam Muretus ad Catil. III, 8. Dav. — *Ad Etruscos aruspices*. Particulam *et* addunt etiam codd. Cr. W. M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Sturm. Brut. Car. Stephan. Lambin. Gothofr. Comm. Omiserunt eam post Davis. nonnisi Gœrenz. et Sch. Ceterum scribitur in cod. M. « ad carusos et aruspices », in Copp. Victt. b. « ad Ætruscos et aruspices ». Mr. — Quod ait Gœrenz. Ciceronis locum de Div. I, 41, § 92, et Valer. Max. I, 1 : « de principum filiis Etruriæ in disciplinam datis », de filiis nonnisi principum Etruscorum esse intelligendum, neque umquam inter aruspices, quotquot nominentur, romanum nomen deprehendi; ideoque particulam *et* esse delendam, ut fuerit delenda in libro II de Nat. Deor. 4, 10 (vid. nostr. ed. p. 222), quum omnes aruspices fuerint Etrusci : id accuratius etiam videtur investigandum. Vid. modo Niebuhr. Röm. Gesch. I, pag. 80 et 91; Symbolik II, p. 836 sq. not. et in primis Livium, IX, 36, de M. Fabio Cære educato, ubi addit : « Habeo auctores, vulgo tum romanos pueros,

natus jusserit[5], deferunto : Etruriæque[6] principes disciplinam docento. Quibus divis creverint[7], procuranto[8]; iidemque fulgura[9] atque obstita pianto. — Nocturna mulierum sacrificia ne sunto, præter[10] olla,

sicut nunc Græcis, ita Etruscis literis erudiri solitos »; et cf. verba Ciceronis de Div. l. I. Cr.

5. *Si senatus jusserit.* MSS nostri omnes *jussit*, sicque editi a Turnebo, antiqua scilicet scribendi ratione. Gr.

6. *Etruriæque principes disciplinam doceto.* Vulgo *docento.* Nos editiones Victorii Turnebique sequimur, ut res ipsa jubet; hanc enim legem scivit Noster moribus romanis obtemperans. Cicero de Divin. I, 41 : « Bene apud majores nostros senatus tum quum florebat imperium decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriæ populis in disciplinam traderentur, etc. » Ibi nos plura. Davis. — *Etruriæque principes disciplinam docento.* Restituimus lectionem librorum MSS tantum non omnium, quamquam, quod recte monet Gœr. Davisii quoque lectio ferri potest. In cod. Cr. est *Etruncque* (quod ortum est ex *Etruriæque*)... *docento.* A Davisii partibus stant edd. Paris. Lambin. Comm. eamque lectionem Brutus ita defendit: « Neque enim permagni populi rom. intererat, utrum Etrusci principes disciplinam sacrorum, an ex plebe homines, modo illi sacrorum et religionum periti, suos docerent ». Mr.

7. *Creverint.* Id est, decreverint, constituerint. Varro de Ling. Latina, l. VI, p. 81. « Apud Plautum, Quum ego antea te amavi, et mihi amicam esse crevi; valet constitui. Itaque hæres, quum constituit se hæredem esse, dicitur cernere, et quum id fecerit, crevisse. Apud eumdem, Ita omnibus relictis mihi frequentem operam dedistis : valet assiduam. Itaque qui adest, adsiduus : ferre quem oportet, is frequens appellari solet. Itaque illud eædem mulierculæ dicunt, Isto quidem nos pretio Facile est tibi frequentare utilesque habere, Ita lepide ac nitide in prandio accepisti : Apparet dicere, facile est tibi curare ut adsimus, quum tam bene nos accipias ». Hæc omnia adscripsi ut Varroni lacero et mutilo hic opem ferrem; in quo ex Cistellaria sic locum hunc restituendum existimo. Turn.

8. *Procuranto.* Sacrificium quod fit ad depulsionem et expiationem monstrorum et portentorum, procuratio dicitur : et ea gratia rem divinam facere est monstra procurare. Turn.

9. *Fulgura.* Sic Aruns Etruscus apud Lucanum, lib. I, vs. 606, fulmen colligit et componit, locumque consecrat, quod bidental dicitur : « ... Aruns, inquit, dispersos fulminis ignes Colligit, et terræ mœsto cum murmure condit, Datque locis numen ». — *Obstita.* *Obstitum* Cloatius et Ælius Stilo esse aiunt violatum tactumque de cælo, quæ significatio hic convenit. Cincius eum qui deo deæque obstiterit, id est, qui viderit quod videri nefas est. Est et *obstitum* obliquum et mendosum. Lucretius, IV, 519 : « Omnia mendose fieri atque obstita necesse est ». Turn.

10. *Præter olla.* Præter sacrificium Bonæ Deæ quod noctu pro populo fiebat. Cicero : « Credo enim te audivisse quum apud Cæsarem pro populo fieret, venisse eo muliebri vestitu virum ». Hoc autem sacrum Damium

quæ pro populo rite fiant[11]; neve quem initianto,
nisi, ut assolet Cereri, Græco sacro[12]. — Sacrum 22
commissum[13], quod neque expiari poterit[14], impie
commissum est; quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto. — Ludis publicis[15], quod sine cur-

dicebatur, ex contrario, quod minime esset δημόσιον, id est, publicum, et Bona Dea Δαμία, et ejus sacerdos Δαμίας. Publica porro sacra pro populo, pagis, curiis fiunt : privata pro singulis hominibus, familiis, gentibus. Quidam scribunt etiam a Romulo pervigilationes nocturnas sublatas, lege lata, fuisse. Turn.

11. *Rite fiant.* Cum Gœr. et Sch. restituimus *fient* pro *fiant* ex codd. nostris Cr. W. (in hoc prius erat *fiant*, sed correctum est). Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Stephan. Brut. Lamb. Gothofr. Sturm. Comm. Neque contradicit cod. M. in quo est *sinet*. Mr.

12. *Græco sacro.* « Græca sacra, inquit Festus, Cereris festa sunt ex Græcia translata, quæ ob inventionem Proserpinæ matronæ colebant ». Cicero pro Corn. Balbo, cap. 24 : « Sacra Cereris, judices, summa majores nostri religione confici cærimoniaque voluerunt : quæ quum essent adsumpta de Græcis, et per græcas sunt semper curata sacerdotes, et græca omnia appellata ». Rursus in Verrem, lib. IV, cap. 51 : « Inque iis sacris, quæ majores nostri ab exteris nationibus adscita atque accersita coluerunt, quæ sacra ut erant re vera, sic appellari græca voluerunt ». Varro, L. L. lib. VI, pag. 79 : « Et nos dicimus decemviros græco ritu sacra, non romano facere ». Turn.

13. *Sacrum commissum.* Peccatur in sacra diesque festos, prudenter vel imprudenter. Prudentia impia est nec expiari potest : contemptum enim habet religionis et scelus. Imprudentia expiatur. Varro, L. L. lib. V, p. 50 : « Contrarii horum vocantur nefasti, per quos dies nefas fari prætorem, *do, dico, addico*. Itaque non potest agi, quod necesse est aliquo uti verbo quum lege quid peragitur. Quod si tum imprudens id verbum emisit, aut quem manumisit, ille nihilominus est liber, sed vitio ut magistratus. Prætor qui tum fatus est, si imprudens fecit, piaculari hostia facta piatur : si prudens dixit, Q. Mutius ambigebat eum expiari ut impium non posse ». Hunc enim locum sic apud Varronem lego. Macrobius, Saturn. lib. I, cap. 16 : « Præter mulctam vero affirmabant eum qui talibus diebus imprudens aliquid egisset, porco piaculum dare debere : prudentem expiari non posse Scævola pontifex asseverabat ». Turn.

14. *Quod neque expiari poterit.* Sequentia *impie... poterit* omittuntur in codd. Va. et Pa. In cod. Vi. legitur *commissum est* pro *commissum esto*. Mr.

15. *Ludis publicis.* Id est, in ludis publicis theatralibus. Ludos autem publicos more romano circo et cavea dividit : qua in re, extra curricula circensia et pugilationem luctationemque, quæ circi sunt approbat : in theatralibus et scenicis ludicris, quæ sunt caveæ, moderationem adhibendam musicæ censet, ne illius corruptela animi effeminentur et depra-

riculo et sine certatione corporum fiat[16], popularem lætitiam in cantu et fidibus et tibiis moderanto, eamque cum divum honore jungunto. — Ex patriis ritibus optuma colunto. — Præter Idææ matris famulos[17], eosque justis diebus, ne quis stipem cogito. — Sacrum, sacrove commendatum qui cleperit, rapsitque[18], parricida esto[19]. — Perjurii[20] pœna divina,

ventur. Sic Græci dividunt ludos in gymnicos et musicos. In gymnicis est luctatio et pugilatio et curricula : in musicis comœdiæ et tragediæ, et alia. Legem autem hanc a Platone sumpsit. Turn.

16. *Quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat.* Locus mihi parum sanus videtur ; nam ludos Circenses, qui publici fuerunt, hac lege sublatos noluit : at in iis curricula certationesque corporum numquam non fiebant. Infra cap. 15 : « Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis : cavea, cantu, voce, ac fidibus et tibiis, dummodo ea moderata sint ». Lego, « quum sine curriculo et sine certatione corporum fiant ». Tum demum clara sunt omnia. Dav. — *Quod sine curriculo et sine certatione corp. fiat.* Servavimus lectionem librorum MSS et edd. vett. *quod* cum Wagnero explicantes esse i. q. *quantum* v. *quoad*, ut sensus exeat, quem Gœr. posuit : « quatenus in illis non cursu et pugilatu certatur » ; quod convenit cum cap. 15, § 38. Mr.

17. *Præter Idææ matris famulos, eosque justis*, etc. Sic appellabatur Mater magna, ab Ida monte. Lucretius, II, 611 : « Idæam vocitant matrem, Phrygiasque catervas Dant comites ». Stipem lex summovet, quoniam superstitione animos implet et exhaurit domos. Olim namque Isidis sacerdotes, aliique divinatione quadam et cærimonia non exiguum æs colligebant, et pravam religionem inducebant, quod genus homines Æreatores fere vocabant. In hujusmodi homines Plato X de Legibus animadvertit. Idæam autem matrem ex Pessinunte advectam Nasica hospitio excepit. Megalensibus ejus famuli Galli stipem cogebant. Hujus stipis sic Varro meminit, L. L. lib. IV, p. 42 : « Id apparet, quod ut alias, tum institutum etiam nunc, diis cum thesauris asses dant, stipem dicunt ». Lucretius eadem de re, II, 626 : « Ære atque argento sternunt iter, omnia circum Largifica stipe ditantes ». Tertullianus in Apol. c. 42 : « Certe, inquitis, templorum vectigalia quotidie decoquunt. Stipes quotus quisque jam jactat? Non sufficimus et hominibus, et diis vestris mendicantibus opem ferre ». Ovidius, Fast. IV, 350 : « Dic, inquam, parva cur stipe quærat opus? Contulit æs populus, de quo delubra Metellus Fecit, ait : dandæ mos stipis inde manet ». Turn.

18. *Qui clepserit rapseritque.* Turnebus *clepsit rapsitque*, veteri pronuntiatione; etiamsi non neget in MS suo esse *cleperit*, quod ipsum probatur Scaligero ad Varronem. Fabr. favet scripturæ mediæ, nam

exitium; humana, dedecus. — Incestum[21] pontifices supremo supplicio sanciunto. — Impius ne audeto[22] placare donis iram deorum. Caute vota reddunto. Pœna violati juris esto[23]. Quocirca ne quis agrum[24]

Pall. et S. Vict. « qui clepserit rapsitque ». Gaut.

19. *Parricida esto.* Festus in Parici Quæstores : « Parricida non utique is, qui parentem occidisset, dicebatur, sed qualemcumque hominem. Id autem fuisse indicat lex Numæ Pompilii regis his composita verbis : Si quis hominem liberum dolo sciens morti duit, parricida esto ». Similiter Romulus in suis legibus πᾶσαν ἀνδροφονίαν πατροκτονίαν προσεῖπεν, ut observat Plutarchus in Rom. 52. Vult igitur Noster, ut is « qui sacrum sacrove commendatum clepserit rapsitque » (vel ut Turnebus edidit, *clepsit rapsitque*) pari pœnæ subjiciatur ac si parricidii reus fuisset, parricida vero, seu, quod eodem redit, homicida, impune potuit occidi. Vide Barn. Brissonium, Form. lib. II, pag. 140. Dav. — *Parricida esto.* Plato etiam eosdem homicidii et sacrilegii judices constituit de Legg. IX, p. 854, Steph. p. 119 sq. Bekker. t. III, 3. Ma.

20. *Perjurii.* Perjuri et exitium a diis immortalibus exspectare debent, et infamiam et ignominiam a magistratibus et civibus. Gellius, lib. VII, cap. 18, refert eos qui neglecto jurejurando, quo obligati erant, ad Annibalem reversi non fuerant, infames ignominiosos que vulgo fuisse, denique a censoribus omnium notarum damnis et ignominiis affectos. Sancte enim et inviolate jusjurandum Romani colebant. Et olim qui juratus falsum testimonium dixerat de saxo Tarpeio dejiciebatur. Turn.

21. *Incestum. Incestum* proprie est matrimonium vel coitus cum muliere legibus moribusque repugnans. Vid. Brissonius de vocum significatione, in v. *incestum* [cf. Lex Jur. p. 553]. Dicitur etiam *incestus;* et hoc loco ponitur de incesto Vestalium virginum. Hoc enim præcipuum erat, quod a pontificibus supremo supplicio sanciebatur. W.

22. *Impius ne audeto.* Cod. Cr. *impeius;* Copp. Victt. b. *impii* et mox *placari* pro *placare.* Ma. — Hæc deinceps inter se nexa sunt hac sententia : diis dona ferantur, ita tamen, ne impius ea det, nec putet, se per ea deorum vindictam effugere. Et si quis diis aliquid vovit, id caute solvat, i. e. diligenter et juste, nec alterius cujusquam jus violet, nec justam aliorum possessionem diis consecret. Conferenda est explicatio legum c. 16 et 17. W.

23. *Violati juris.* Violatæ religionis pœna sit : pœnis afficiatur, qui contra jura religionis fecerit. Sic infra interpretatur hunc locum. Turn. — « P. v. juris esto. Quocirca ne quis agrum consecrato ». Cannegieter. de Notis, p. 336 : Quæro primum, quæ pœna statuenda, dein quorsum, rogo te, *quocirca?* neque enim agri consecratio ad jus, ejusve violationem pertinet. A Tullii, credo, manu est : « Pœna violati juris esto, q. e. r. e. (Probus explicat *quanti ea res erit*, quibus verbis pæne nihil est frequentius in legibus atque edictis, unam vide L. 179, D. de V. S.) Ne quis agrum consecrato ». Ca.

24. *Agrum.* Agri consecrati sunt

consecrato. Auri, argenti, eboris sacrandi modus esto. — Sacra privata perpetua manento. — Deorum manium[25] jura, sancta sunto. Hos leto datos, divos[26] habento : sumptum in ollos luctumque minuunto ».

23 X. ATT. Conclusa quidem est a te tam magna lex, sane quam brevi[1] : et, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numæ[2] nostrisque moribus. — MARC. An censes,

aut sacri, ut quæ hodie vocamus prædia ecclesiastica et sacra. Clodius domum Ciceronis consecravit. L. Ninnius omnia bona P. Clodii consecravit : imperatores sæpe agros captos consecrarunt, etiam urbes, ut Carthaginem Africanus. Interdum Cereri caput cum bonis sacrabatur. Lex Papiria vetuit ne cujus ædes injussu populi consecrarentur. Nunc ne agri consecrentur cavet Cicero, a Platone sumpta lege. TURN.

25. *Deorum manium*. Augustinus, de Civitate dei, lib. IX, cap. 11, Platonicos ait, « animos hominum dæmonas esse arbitrari, et ex hominibus fieri Lares, si meriti sunt boni : Lemures seu Larvas, si mali : Manes autem deos dici, quum incertum est bonorum eos seu malorum esse meritorum ». Hic tamen deos Manes, animos humanos corpore liberatos appellat, ut sepulchris inscribebatur D. M. Nam Veterum opinio mortuorum animos consecravit, eisque parentavit denicalibus feriis, quas nunc lex et sepulturæ jura sancit. TURN.

26. *Hos leto datos, divos habento*. Manes, sive animas defunctorum familiarium, consanguineorum, eorum, qui veluti in mari perierunt, quibusque adeo justa a familia præsentibus fieri non potuerunt, quorumque ossa terra obtegi ab iis nequiverunt, divos tamen habento, atque in larario ponunto, colunto. CANNEG.

X. 1. *Conclusa quidem est a te tam magna lex*. Restituimus cum Gœrenz. et Sch. voculam *tam*, quæ apte inservit oppositioni, quam facit vox *brevi*, videlicet *spatio* vel *oratione*. Ceterum haud parum variant nostri quoque libri. Legitur *est quidem* in edd. Ald. Lamb. Gothofr. Brut. Sturm. cum cod. Cr. qui pergit « altera tam magna »; cod. M. « est quidem altera tu magna »; cod. W. « apte magna », cum Copp. Victt. b. In edd. Asc. 2, Crat. Herw. (hæ duæ in varr. lectt. habent *a te*) Ald. Brut. Gothofr. legitur « apte tam magna »; edd. Car. Steph. et Sturm. habent, ut nos edidimus post Grut. Ernest. Wagn. Ed. Asc. 1, « altera tam magna », edd. Lamb. Paris. et Comm. cum Davisio faciunt. — *Conclusa* idem est quod *comprehensa*. Particula *quam* post *sane* auget hujus vocabuli vim. Pro *brevi* est *breviter* in edd. Sturm. Par. et in marg. edd. Lamb. et Gothofr. *Brevis* est in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. (qui dicit, se in veteribus libris *brevi* et *breviter* reperisse) Brut. et hanc lectionem, quamvis parum aptam, tenent nostri codd. MSS omnes, itemque quatuor Gœrenzii. MA.

2. *Legibus Numæ*. Numæ leges ho-

quum in illis de republica libris [3] persuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum nostram, veterem illam, fuisse optimam, non necesse esse optimæ reipublicæ leges dare consentaneas? — Att. Immo prorsus ita censeo. — Marc. Ergo adeo exspectate [4] leges, quæ genus illud optimum reipublicæ contineant: et, si quæ forte a me hodie rogabuntur, quæ non sint in nostra republica, nec fuerint, tamen erant fere in more majorum; qui tum, ut lex, valebat. — Att. Suade [5] igitur, si placet, istam ipsam 24

dieque quædam in auctoribus reperiuntur, ut « Pellex aram Junonis ne tangito : si tanget, Junoni crinibus demissis agnum feminam cædito ». Et « Si quis hominem liberum sciens dolo neci duit, parricida esto ». — *Numæ*. Qui religionem et cærimonias romanæ reip. constituerat. Populi tamen romani religio, ut Cicero scribit, quum in sacra et auspicia divisa esset, adjunctumque esset tertium, si quid prædictionis causa ex portentis et monstris Sibyllæ interpretes aruspicesque monuissent, Romulus auspicia, Numa sacra constituerat. Turn.

3. *An censes, quum in illis de republica libris*. Voculam *in* omittunt codd. Cr. et W. — Laudant quidem Turn. et Wagn. locum Ciceronis ex libris de Republica, quem servavit Nonius (pag. 1316, 47, sqq.); et Wagnerus quidem admodum corrupte; sed nunc aptiorem possumus laudare locum ex Cic. de Rep. I, 46, pag. 115, ed. Mai. ubi est : « Sic enim decerno, sic sentio, sic adfirmo, nullam omnium rerumpublicarum aut constitutione, aut descriptione, aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam jam inde a majoribus reliquerunt». Mr.

4. *Ergo adeo exspectate leges*. Reduxi veterem scripturam Aldi; nam Victorii, Turnebi, Camerarii, Sturmii, Bruti editiones, *exspectatæ* : neque ausus fuissem mutare, nisi vidissem eam in Aldina ultima, pro qua tamen nimium nolim pugnare, immo ne rixari quidem. Grut. — *Ergo adeo exspectare leges*. Vulgo *exspectate;* in aliis *exspectatæ*. Sed vera prorsus est ea lectio, quam nos ex Med. Harleian. pr. sec. et editione pervetusta promulgamus. Hæc enim pendent a prioribus illis, « an censes non necesse esse ». Dav.—*Ergo adeo exspectate leges*. Merito non audiverunt Davisium Ernest. et reliqui post eum editores : ita enim oratio fieret parum suavis. Vulgatam tuentur plerique Gœrenzii, nostri codd. Cr. W. et Copp. Victt. a. in Copp. Victt. b. est *exspectatæ*, quod occupat edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (sed hæ duæ in lectt. varr. habent « ad ea exspectate ») Paris. Car. Steph. Brut. Sturm. Gothofr. Comm. In cod. M. est *spectare*. Nostram lectionem ex edd. vett. tuentur Lamb. et Ald. Mr.

5. *Suade igitur*, etc. Tota reliqua pars libri est *suasio* harum legum et *explicatio*. Nam magistratus, qui le-

legem, ut ego, UTEI TU ROGAS[6], possim dicere[7]. — MARC. Ain' tandem, Attice, non es dicturus[8] aliter? — ATT. Prorsus majorem quidem rem nullam sciscam aliter[9]: in minoribus, si voles, remittam[10] hoc tibi. —QUINT. Atque hæc mea quidem sententia est. — MARC. At ne longum fiat, videte. —ATT. Utinam quidem! quid enim agere malumus?

MARC. Caste jubet lex adire ad deos, animo videlicet[11], in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam

gem esset laturus, eam per trinundinum in publico proponebat, ut quivis eam cognoscere posset: tum concionem habebat, in qua hanc legem suaderet oratione: oratione finita *rogabat* concionem, an hanc legem *sciscere* vellent, id est, assumere, sancire. Si eam assumerent, respondebant: « uti rogas ». W.

6. *Uti rogas.* Allusit ad Tabellas, in quibus scriptum erat, « uti rogas ». Vide ad Atticum, lib. I, 14, et Liv. lib. XXXIII, 8. P. MAN. — *Utei tu rogas.* Vulgo « utei rogas ». At quum codices habeant « ut et tu rogas »; ab iis quam minime recedendum putavi. Solemne fuit, ut, accepta rogatione, sic dicerent. Vide B. Brissonium, Form. lib. II, p. 133. DAV.—*Utei r. possim dicere.* Hæc erat formula, absque *tu*, quod reduxit Dav. quamquam sine dubio librariis originem debeat. Alibi *tu* non usurpari fatetur etiam Ern. neque tamen illam vocem ejicere ausus est. Servavit eamdem Wagn. In cod. Cr. est « ut et tu rogas », in codd. W. M. et Copp. Victt. b. « ut et tu rogas ». In Copp. Victt. a. « uti et tu rogas ». Quam altero loco posuimus lectionem, habent edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Steph. Sturm. Brut. Gothofr. « Uti rogas » est in edd. Comm. et Lambin. « Utei rogas » scripserunt Verb. Gœr. et Sch. Conf. Corradi Quæstura, pag. 350 edit. Ern. MR.

7. *Dicere. Edicere* legitur in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Paris. Car. Steph. Sturm. Brut. Sed *dicere* recte dederunt Lamb. et Comm. et post Davis. omnes præter Gœr. in ed. min. MR.

8. *Non es dicturus.* Probam lectionem *dicturus* habent etiam nostri codd. Cr. W. M. (in hoc *est* legitur pro *es*), itemque edd. Lamb. Comm. et reliquæ post Dav. Ceteros libros et scriptos, et editos occupat lectio *edicturus*, quam novem codicum auctoritate ejecit etiam Gœr. MR.

9. *Aliter.* Vox *aliter* utrobique ponitur pro « alia conditione » sc. « quam si suaserim (suaseris) legem ». MR.

10. *Remittam hoc tibi.* Id est, non exigam a te, ut illa formula rogandi utaris, et ego tibi ea formula « uti rogas » respondere debeam ». W.

11. *Caste jubet lex adire ad deos, animo videlicet.* Optime Tertullianus de Orat. cap. 13: « Quæ ratio est, manibus quidem ablutis, spiritu vero sordente, orationem obire? quando et ipsis manibus spiritales munditiæ sint necessariæ, ut a falso, a cæde, a veneficiis, ab idololatria ceterisque ma-

corporis; sed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori præstet, observeturque, ut casta corpora adhibeantur[12], multo esse[13] in animis id servandum magis. Nam illud vel aspersione aquæ[14], vel dierum numero tollitur: animi labes nec diuturnitate evanescere[15], nec amnibus ullis elui potest.

culis, quæ spiritu conceptæ manuum opera transiguntur, puræ alleventur. Hæ sunt veræ munditiæ, non quas plerique superstitiose curant, ad omnem orationem etiam cum lavacro totius corporis aquam sumentes ». Ibi vide L. A. Muratorium, cui, si velis, addas Joan. Lomeierum de Lustrat. cap. 16. Dav.

12. *Ut casta corpora adhibeantur.* Sic e nostris Paris. Reg. Balliol. et Ven. 1471. Reliqui cum pluribus editis, « ut casto corpore adeatur ». At magis placet altera ratio; quum quod eam præstent meliores libri; tum quod ea quæ sequuntur pluralem numerum flagitare videantur. Dav. — *Ut casta corpora adhibeantur.* Scribitur « casto corpore adeatur » in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Lamb. Gothofr. Car. Steph. Ald. Brut. et in varr. lectt. in edd. Crat. et Herw. In ed. Sturm. et in vetere Caroli Stephani est « casto corpore adhibeantur », mixta utraque lectione. Quatuor Gœrenzii et noster cod. M. cum reliquis edd. vett. meliorem lectionem exhibent, quam post Gruterum receperunt omnes. Mr.

13. *Multo esse.* Pro « multo esse » scribitur « multo est » in codd. Cr. W. et Copp. Victt. b. errore ex scribendi compendio nato. Mr.

14. *Aspersione aquæ.* Huc illud Persii pertinet, Sat. II, 16: « Et noctem flumine purgas ». Et Tranquilli in Augusto, cap. 94: « Paulloque post egressum, illam expergefactam quasi a concubitu mariti purificasse se ». Antiqui autem superis sacra facturi, ablutione corporis se purgabant: inferis vero, aspersione. Quin ut castius operarentur, aliquot ante diebus secubabant: et si ante libidine polluti erant, aliquot dierum castimonia, corporis labem elui credebant. Etiam tricenarias interdum cærimonias, ut supra dixi, interdum vicenarias observabant, et se cibis quibusdam abstinebant. Turn.

15. *Diuturnitate evanescere.* Sic rescribendum conjecit Lambinus, ac ita dant Harleian. sec. et editio pervetus. Vulgo « diuturnitate vanescere », quod mihi non arridet. Quamvis enim *vanescere* dicant Lucanus, Tacitus, Claudianus, Quintilianus, Arnobius, Lactantius, aliique plures; Cicero tamen alibi non ita loquitur, sed *evanescere* semper adhibet. Dav. — *Diuturnitate evanescere.* Non dubitavimus cum Dav. et reliquis post eum servare verbum compositum, quod Ciceroni etiam sine libris fuit restituendum, nunc, quum duorum librorum veterum auctoritas accedat, servandum est. Gœr. quum absit a duobus libris hoc vocabulum, deletum illud malebat, ut verbum *elui* per zeugma ad duo substantiva referatur. Quod quamquam factum nolim, minus tamen probo Gœrenzii sententiam verbum *vanescere* posterioris ætatis esse contendentis. Mr. — *Nec amni-*

25 Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri jubet, significat, probitatem[16] gratam esse Deo, sumptum esse removendum. Quid est enim, quum paupertatem divitiis etiam inter homines esse æqualem velimus, cur eam, sumptu ad sacra addito[17], deorum aditu arceamus? præsertim quum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod autem non judex[18], sed deus ipse vindex constituitur, præsentis pœnæ metu religio confirmari videtur.

bus ullis. Non dubitavi admittere id, quod sententia omnino requirebat. Vulgati *manibus*, quod quidem in Pal. tert. Verum quart. Fabr. S. Vict. diserte *amanibus*. Gaut.

16. *Significat pietatem gratam esse Deo.* Vulgo *probitatem*; quæ vera quidem est sententia; sed huic loco parum congrua: quum *probitas* homines, *pietas* vero Deum respiciat. Igitur amplectenda videbatur illa lectio, quam suppeditarunt Ven. 1471 et editio Victoriana. Eam quoque pro varia scriptura Med. exhibet. Dav. — *Significat, probitatem gratam esse Deo.* Revocavimus cum Gœr. et Sch. lectionem codd. MSS, quæ est in nostris quoque, et in edd. vett. quæ ad manum sunt, plerisque, præter edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (quæ tamen duæ posteriores in marg. habent *probitatem*), Paris. quæ exhibent *pietatem*, cujus et ingrata est repetitio et sensus minus probabilis: nam animi probitatem placere diis vult, neque vero sumptum in cultu externo. Ern. ad Davisii partes se applicavit. Mr.

17. *Ad sacra addito.* Habent et istud iidem libri editi scriptique, nisi quod Turnebiana stet pro vulgata, quæ *adhibito*. Gaut. — *Sumptu ad sacra addito.* Tuentur probam hanc lectionem *addito* codd. quatuor Gœr. et nostri W. M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Paris. et marg. edit. Gothofr. In seqq. in cod. M. bis legitur « Deo nihil », ibidem « non minus omnibus parcere » pro « non omnibus patere ». Mr.

18. *Quod autem non judex.* Fere non displicet scriptura Pall. et Fabr. « non homo judex ». Gaut. — *Quod autem non homo judex.* Vulgo deest *homo*; quam vocem nos ex Pall. et Balliol. adjecimus, eamque postulat ἀντιθέσεως ratio. Dav. — *Quod autem non homo judex.* Non potui, quia cum Davisio et Schützio facerem, qui merito ἀντίθεσιν concinniorem existimarunt addito vocabulo *homo*, cujus vestigium servat cod. M. in quo est « non habet judex », quamque habent duo Gœrenzii, quamquam recentiores; ita tamen, ut, si quis illam vocem cum Ernesto non plane necessariam judicet, non admodum adverser. Ceterum etiam Wyttenbachio placuit additum in ed. Gœr. min. vocabulum *homo*. Pro *vindex* cod. M. habet « in judi... »; voluit fortasse « in judicium »; quod tamen minime esset probandum. Mr.

Suosque[19] deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et ignotas cærimonias non a sacerdotibus. Nam a patribus acceptos[20] deos, 26

19. *Suosque deos.* Id est, proprios, non communes totius civitatis, ut in tabula legum est : « separatim nemo habessit deos ». W. — Offenditur Wagnerus voce *suos*, quia nihil habeat, ad quod referatur. Sed recte monet Gœr. *suus* semper opponi « rebus publicis », et Sch. locum ad sensum Wyttenbachii explicat. Mr.

20. *Nam a patribus acceptos.* Sequutus sum eam scripturam, quæ mihi visa est probabilissima : nam in quibusdam libris ita scriptum est, « et ignotas cærimonias non a sacerdotibus, non a patribus acceptas. Deos ita placet coli ». Lamb. — *Et ignotas c. sacerdotibus. Nam a patribus*, etc. Merito hanc Gœrenzii ex duobus codd. emendationem palmariam esse judicavit Haudius l. c. p. 567, et recepit Sch. Satis controversam esse hujus loci lectionem docent notæ Ursini, Grut. Davisii. Alias mox addemus : jam de nostris libris videbimus. Cod. Cr. « ign. cærim. esse sacerdotibus : nam patribus acceptos, etc. » Cod. W. « ignot. cærimonias non (in marg. *nosse*) sacerdotibus : nam patr. acc. » Cod. M. « ign. cærim. nosse sacerdotibus : nam patrib. acc. » Ita etiam Copp. Victt. a. et b. In edd. Asc. b. Crat. Herw. est : « ign. cærim. non a sacerdotibus, non a patribus acceptas. Deos ita placet coli, etc. » et sic etiam margo ed. Gothofr. In ed. Asc. a. est : « ign. cærim. esse a sacerdotibus. Nam a patribus acceptos d. » Ed. Paris. « ign. cær. non a sacerdotibus, non a patribus acceptos deos ita, etc. » ibique in annotatione post *acceptos* majorem distinctionem poni vult Turnebus, quod factum est in ed. Comm. In edd. Ald. Lamb. Gothofr. Brut. Car. Steph. est « ign. cær. etiam sacerdotibus : nam a patribus ». Denique in edit. Sturm. et in varr. lectt. edd. Crat. et Herw. legitur « ign. cær. esse sacerdotibus : nam a patr. » Hülsem. verba « nostris sacerdotibus » glossam esse censuit. Mr. — *Et ignotas*, etc. Veteres libri : « et ignotas cærimon. nosse sacerdotibus. Nam patribus acceptos, etc. » Quam quidem lectionem puto esse rectam. Duo ait habere cultum novorum deorum privatum : primum, confusionem religionum, deinde nosse cærimonias, ignotas sacerdotibus, id quod prorsus vult esse absurdum. Illud *nosse* græca consuetudine positum pro *notitia* videtur, ut sit sensus, videri hos, qui sacra celebrant hujusmodi, habere notitiam quarumdam cærimoniarum, quas cærimonias ignorent sacerdotes, quum tamen sacerdotes scire omnes cærimonias debeant, quum sui causa, quia sacerdotes sunt, tum publici [vult, credo, *reipublicæ*] causa, ne quid fiat, quod civitati sit exitiosum. Scheff. — Correxi ex MSS, tum aliis apud Davisium, tum Guelf. et edd. primis, in quibus est, « nam a patribus », et in fine *paruerint.* Ex « non a sacerd. » feci « nostris sacerdotibus » ex lectione eorumdem librorum, qui habent « nosse sac. » Ita omnia sunt plana. Ern. — Wyttenbachio placet Ernesti ratio ; Gœrenzio frigere videtur additum *nostris.* Rathius conjecit : « et ignotas cærimonias non a sacerdotibus, non a patribus acceptas. Acceptos deos, etc. » In quibus non

ita placet coli, si huic legi paruerint[21] ipsi. — Patrum delubra esse in urbibus censeo : nec sequor magos Persarum[22], quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Græciæ dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus.

XI. Melius Græci, atque nostri : qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim hæc opinio religionem utilem civitatibus : si quidem et illud bene dictum est a Pythagora[1], doctissimo viro, tum maxime et pietatem et religionem versari in animis, quum rebus divinis operam daremus; et quod Thales[2], qui sapien-

facile aliquis Ciceronis manum agnoverit. Mr.

21. *Paruerint ipsi. Paruerunt*, ab Ernesto restitutum, habent sex codd. apud Goer. optimi, itemque nostri Cr. et M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Car. Steph. Sturm. Comm. Reliqui *paruerunt*, ut dedit Dav. Mr. — *Paruerint ipsi.* Sc. patres, nec novos, nec alienigenas deos coluerint, sed ex receptis hunc istumve peculiariter coli in familia sua constituerint. Ita locum hunc intelligo, non ut eum explicavit Turnebus. Schæff. — *Paruerint.* Sc. cives legem meam probarint. Turn.

22. *Magos Persarum.* Magi certe ξοάνων κατεγίνωσκον. Vide Menagium ad Laertii Procem. § 6, et locis ab eo laudatis addatur Celsus apud Origenem, lib. VII, p. 373. Hinc Asconius ad lib. I in Verrem, cap. 18 : « Persæ more gentis suæ nulla diis in terris templa condenda esse credebant, præsertim quum uni Soli, quem venerarentur, vix mundus ipse sufficeret. Erant ergo et ædium sacrarum et simulacrorum eversores ». Sane Persas « inflammasse templa Græciæ » constat ex iis quæ collegit B. Brissonius de Regn. Pers. lib. II, § 31 seqq. At eruditissimus et diligentissimus ille vir Herodotum, VIII, 109, et Josephum in Apion. II, 37, testes citare prætermisit. Dav.

XI. 1. *A Pythagora.* Hanc Pythagoræ sententiam Plutarchus in libello de Superstitione sic refert : « Omninoque Pythagoræ sententiam ineptam ostendit, censentis tum demum nos optimos esse quum rebus divinis operam daremus ». Et in libro de Defectu oraculorum : « Ut modis omnibus Pythagoras convincatur, qui pietatem in hominibus maxime versari dixit, quum ad deos accederent ». Seneca : « Pythagoras ait alium animum fieri intrantibus templum, deorumque simulacra ex vicino cernentibus, et alicujus oraculi operientibus vocem ».

2. *Et quod Thales.* Ad Pythagoræ sententiam consimilem laudat Aristo-

tissimus in septem fuit, homines existimare oportere, omnia quæ[3] cernerentur, deorum esse plena; fore enim omnes castiores, veluti qui in fanis essent maxi-

telis locum Senec. Quæst. Nat. VII, 30, § 1: « Egregie Aristoteles ait, numquam nos verecundiores esse debere, quam quum de diis agitur. Si intramus templa compositi, si ad sacrificium accessuri vultum submittimus, togam adducimus, si in omne argumentum modestiæ fingimur: quanto hoc magis facere debemus, quum de sideribus, de stellis, de deorum natura disputamus, ne quid temere, ne quid imprudenter aut ignorantes affirmemus, aut scientes mentiamur ». Ad *Thales* Ern. hæc: Intellige *dixit* e superioribus *a Pythagora dictum est*. Cujus generis et alia exempla sunt. Hoc melius est, quam quod Davisio placet, mox legendum esse *existimarit*, ut id ad *Thales* referatur: nam deberet esse *existimavit*. Rathius, si Lambini lectio ex libris esset, pro: *quod a Thalete* sc. dictum est, malle se: *quod a Thalete est*. Neutrum necessarium: hoc minus etiam probandum. Mr.

3. *Et quod Thales... homines existimare oportere, omnia quæ cernerentur, deorum esse plena*. Sic edidit Gruterus; ac ita dat Car. Stephani vetus, nisi quod ille paullo melius *omnia quæ cernerent*. Ascensius, Victorius et Lambinus habent, « et quod Thales... homines existimare oportere, deos omnia cernere, deorum omnia esse plena ». At Paris. Reg. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. editio pervetus et Ven. 1471, repræsentant « et quod Thales... homines existimare (Paris. et Reg. *existimarit*) oportere omnia cernere deorum esse plena ». Non difficulter hinc erui potest Tullii manus, is enim, pront censeo, scripsit « et quod Thales... homines existimarit oportere omnia credere deorum esse plena ». Certe Thales ᾠήθη πάντα πλήρη θεῶν εἶναι, ut refert Aristoteles de Anima, lib. I, cap. 5, pag. 386, F. Vide Diogenem Laertium, lib. I, c. 27. Dav. — *Homines existimare oportere*, etc. Nos quoque servavimus cum Ern. Wagn. Gœrenz. et Sch. Gruteri lectionem, quamquam eam non plane probemus. Librorum nostrorum lectiones valde variant. Cod. Cr. ut octo Gœrenzii, « homines existimare oportere omnia cernere deorum esse plena », ita etiam cod. W. sed hic vocem *omnia* nonnisi superscriptam habet inter *oportere* et *cernere*. Cod. M. *existimarit*, omisso *omnia*. Copp. Victt. b. ut cod. Cr. In edd. Asc. 1, 2, Cr. Herw. Ald. Paris. Car. Steph. (idem ex cod. vet. enotavit: « existimare oportere, omnia, quæ cernerent, deorum esse plena ») Sturm. Brut. Gothofr. Lamb. habent « existimare oportere deos omnia cernere, deorum omnia esse plena ». Ed. Comm. habet, ut Caroli Stephani vetus. Gœrenzius locum de glossemate suspectum et sic restituendum judicat: « homines oportere omnia, cernere, deorum esse plena », ita, ut aliquando verbo *cernere* glossema *existimare* superscriptum fuerit, posteaque in contextu receptum; vocem *omnia* verbo esse præmissam, ut gravior ejus sonus esset. Denique verbum *cernere* ita usurpari absolute pro *intelligere* a Nostro, Acad. II, 5, 14. Ego ad codicum vestigia propius accedentem dudum hanc lectionem in

me religiosis[4]. Est enim quadam opinione species
27 deorum in oculis, non solum in mentibus. Eamdemque rationem luci habent in agris[5]. Neque ea, quæ a majoribus prodita est quum dominis, tum famulis, posita in fundi villæque conspectu, religio Larum[6], repudianda est.

Jam ritus familiæ[7] patrumque servare, id est (quo-

Adversariis mihi probari scripsi : « et quod Thales... homines existimavit oportere omnia cernere deorum esse plena ». Neque vero Davisium conjecisse *existimavit*, ut contendit Schützius, vides ex ejus annotatione. Nunc video, neque Handio, editionis Gœrenzianæ censori, placuisse vulgatam, neque plane satisfecisse Gœrenzii conjecturam; eumque in verbis « homines existimare oportere » latere credidisse Aristotelicum illud ᾠήθη, in libro de Anima, I, 5.—In sqq. Copp. Victt. b. exhibent *fere* pro *fore*. Mr.

4. *Veluti qui in fanis essent maxime religiosis.* Sic legendum esse censeo : nam vulgata scriptura, a qua non discrepat antiqua, « veluti quo infans esset maxime religiosus », ferri non potest. Turnebi autem conjectura, « velutique in fanis essent, maxime religiosos », non placet : nam hoc *maxime religiosos* ad homines relatum duriusculum est, quum religiosi dicantur fere a Latinis εὔορκοι, hoc est, qui jusjurandum servant. *Fanis religiosis* autem usitate et eleganter dictum est : nam fana, delubra, templa, *loca religiosa* dicuntur a Latinis, quæ hominibus religionem afferunt; seu, quæ homines, qui ea adeunt, religionis implent; seu quæ sua vi religionem quamdam continent, ut qui ea adeunt, non possint non religiose in eis versari. Lamb.

5. *Luci ... in agris.* Conf. Plin. Histor. Natur. XII, cap. 1, sect. 2, p. 654 Hard. ubi est : « Hæc fuere numinum templa (*arbores* intelligit), priscoque ritu simplicia rura etiam nunc Deo præcellentem arborem dicant. Nec magis auro fulgentia atque ebore simulacra, quam lucos, et in iis silentia ipsa adoramus ». Mr.

6. *Religio Larum. Parum* in veteri, sed *Larum* ex lege emendavi, quum *patrum* vitiose in excusis legeretur. Compitalibus autem rem divinam Laribus faciebant, quibus tot pilæ quot capita servorum erant, et tot effigies quot essent liberi in familia, a patribus familias poni solebant. Cato de Villico, R. R. cap. 5 : « Rem divinam, nisi compitalibus in compito, aut in foco ne faciat ». Servius autem Tullius, ut Plinius scribit Hist. Natur. lib. XXXVI, c. 70, primus compitalia et ludos Laribus instituit. Romæ autem compitalitios ludos facere solebant, ut Cicero scribit, magistri vicorum. Turn.

7. *Ritus familiæ.* In sacrificiis privatis et compitalitiis, quo ritu et modo familia solita sit rem divinam facere atque adeo in omnibus sacris privatis. Turn.—*Jam ritus f. patrumque servare id est* (*quoniam antiquitas proxime accedit ad deos*, Cannegieter. l. l. Divi enim sunt patres, id est, proavi, lares) *a diis quasi traditam religionem tueri.* Ego cum verbis : « quoniam... ad deos » confero Cic.

niam antiquitas proxime accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri.

Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem[8], et ceteros, coli lex jubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque[9] divinos. Bene vero, quod[10] Mens, Pietas, 28
Virtus, Fides consecratur manu[11]: quarum omnium Romæ dedicata publice templa sunt, ut illa qui habeant (habent autem omnes boni), deos ipsos in

Tusc. I, 12 : « omni antiquitate, quæ, quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quæ erant vera, cernebat ». Cr.

8. *Herculem*. Romulus sacra Herculis ab Evandro instituta suscepit, et Herculi ritu græco sacra fieri voluit, « fautor immortalitatis virtute partæ, ad quam eum sua fata ducebant », ut ait Livius, I, 7. Athenienses autem, ut Aristides scribit tom. II, p. 120, primi omnium Herculem colere consecrareque cœperunt. Turn.

9. *Fortium bonorumque*. Cicero de Natura Deor. lib. III : « Nonne mavis illud credere quod probari potest, animos præclarorum hominum, quales isti Tyndaridæ fuerunt, divinos esse et æternos? » Et de Republ. lib. VI : « Omnibus qui patriam conservarint, adjuverint, auxerint, certum esse in cælo ac definitum locum, ubi beati ævo perpetuo fruantur ». Turn.

10. *Bene vero, quod*, etc. Cicero, de Nat. Deor. lib. II, cap. 23 : « Tum autem res ipsa, in qua vis inest major aliqua sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur Deus, ut Fides, ut Mens; quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Æmilio Scauro : ante autem ab Attilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum, quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiæ? Libertatis? Victoriæ? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine Deo regi non posset, ipsa res deorum nomen invenit ». Attilius autem Glabrio Pietati ædem construxit. Turn.

11. *Consecratur manu*. Vel quod in consecratione templorum manu postis tenebatur. Livius, de dedicatione Capitolini templi, lib. II, cap. 8 : « Postem jam tenenti consuli fœdum inter precationem deum nuntium incutiunt ». Cicero pro domo, cap. 46 : « Postem teneri oportere in dedicatione templi videor audisse ». Vel quod templa manu, id est, opere manu facto, ponebantur : quod verius puto : cujusmodi illud Maronis est, Georg. II, 156 : « Tot congesta manu præruptis oppida saxis ». Turn. — Cann. de Not. p. 336 : « Frigida videntur quæ in medium proferunt, qui *manu* vindicare student. Unam *M* positam fuisse suspicor, denotat autem litera hæc et *manum* et *memoriam*. Præferam ergo *memoria*, vel *in memoria*. Sacrosancta habetur in memoria hominum ». Quid alii tentaverint supra expositum est in annott. Ego h. l. laudo mihi Gœrenzii modestiam. Cr.

animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod, Cylonio[12] scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliæ fanum et Impudentiæ. Virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque vetus stat[13] in Palatio, Febris; et altera Esqui-

12. *Cylonio scelere*. Historiam ita scribit Thucydides, lib. I: « Cylon quidam Atheniensis fuit Olympionices, vetusta nobilitate, magnaque potentia. Ipsi Delphis oraculum consulenti respondit Deus, uti maximis Jovis feriis Athenarum arcem occuparet. Is postquam Olympia quæ in Peloponneso celebrantur advenere, arcem invasit. Quod ubi cognitum est, Athenienses ex agris populariter in eum ad opem urbi ferendam concurrerunt, ac sedentes juxta obsederunt. Ceterum qui cum Cylone obsessi erant, et ab annona et ab aqua misere conflictabantur. Cylon igitur ejusque frater clam fugam faciunt: reliqui ad aram, quæ in arce erat, supplices consident: quos sedibus extractos Atheniensium custodes, ut in sede jamjamque animam acturos viderunt, ne quid sceleris admitterent, extra abductos obtruncarunt; sed et quosdam, qui ad Eumenidum aras consederant, in transitu jugularunt. Inde piaculares deæque sacri ipsi posterique eorum vocati sunt. Igitur et Athenienses illos exegerunt, et Lacedæmonius postea Cleomenes cum Atheniensibus per seditionem; vivosque non solum pepulere, sed et sublata mortuorum ossa abjecere ». Ceterum Epimenides Athenas scelere Cylonio expiavit XLIV Olympiade. Hujus rei meminit primo Leg. Plato, pag. 572: « Sic etenim forte inaudisti, Epimenidem, qui ex nostra familia fuit, virum fuisse divinum, eum vero decem ante res Persicas annis, ad vos profectum, ex Dei oraculo sacra quædam obiisse ». Fuisse porro apud Athenienses Contumeliæ et Impudentiæ aras, Zenobius in proverbio *Dea Impudentia* sic declarat, Φησὶ Θεόφραςος ἐν τῷ περὶ νόμων, Ὕβρεως καὶ Ἀναιδείας παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις εἶναι βωμούς. Id est, « Theophrastus in libro de leg. apud Athenienses Contumeliæ et Impudentiæ aras esse prodit ». Lustravit autem non solum Athenas, verum etiam alias multas urbes Epimenides, si Pausaniæ fides habenda est. TURN.

13. *Araque vetus*, etc. Muretus ita legit, « Araque, quæ vetus stat in Palatino, Febris, et altera Esquiliis Malæ Fortunæ, detestataque omnia ejusmodi, repudianda sunt ». Vide de N. D. lib. III, cap. 25. P. MAN. —*Araque vetus stat in Palatio Febris*. Pal. quart. « araque vetustissima est Palatio Febris ». GRUTER. — *Araque vetus stat in Palatio*. Pal. quart. et Balliol. « araque vetustissima est Palatio ». Paris. et Reg. « araque vetustina est Palatio ». Lego « araque vetusta est in Palatio ». DAV. — *Araque vetus*. Romani non virtutes solum, verum etiam vitia colebant, dum illa placata volunt. Plinius, lib. II, c. 5: « Ideoque etiam publice Febris fanum in Palatio dicatum est: Orbonæ (ea dea orbis liberis præest, ut Arnobius, lib. IV, pag. 131, ait) ad ædem Larium ara: et Malæ Fortunæ Esquiliis ». Cicero de Natur. Deor. lib. II, cap. 23: « Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis, et Libentinæ Veneris

liis, Malæ Fortunæ, detestatæque [14] : quæ omnia ejusmodi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicepotæ potius vincendi atque potiundi, Statæ standi, cognominaque Statoris et Invicti Jovis [15]; rerum-

vocabula consecrata sunt vitiosarum rerum, neque naturalium ». Idem de Nat. Deor. lib. III : « Febris enim fanum in Palatio ad ædem Larum, et ædem Malæ Fortunæ Esquiliis consecratam videmus ». Turn. — *Araque vetus*. Cann. l. l. « Contextus postulat: *ara quidem vetus* ». Alia et graviora hulcera latebant in h. l. de quibus vid. annott. Cr.

14. *Malæ Fortunæ, detestatæque: quæ omnia ejusmodi*. Nihil adjuvant hic membranæ nostræ. Nam Pal. tert. stat a vulgato; quartus vero legit, « detestataque hujusmodi repudianda sunt ». S. Vict. « detestataque omnia ejusmodi rep. » nec aliter Fabr. nisi quod is *detestatæque*. Videatur Turnebus, lib. XIV, cap. 6. Grut. — *Detestatæque, quæ omnia ejusmodi repudianda sunt*. Aliorum conjecturas referunt Manutius et Lambinus. Paris. Reg. et Fabr. habent « detestatæque omnia ejusmodi », Pal. quart. « detestataque hujusmodi ». Ex MS S. Victoris repono, « Malæ Fortunæ. Detestataque omnia ejusmodi, repudianda sunt »; prout etiam Turnebus aliquando legendum censuit. *Detestata* passive capias oportet; ut « bella matribus detestata » dixit Horatius, lib. I, Od. 1, 24. Vide sis et Apuleium, Apol. p. 489. Dav. — *Malæ Fortunæ ; detestataque omnia ej. rep. sunt*. Hoc loco satis superque vexato, quæ ante Davisium a viris doctis dicta sunt, in annotationibus prioribus expositum est. Nos reliquorum sententias et librorum nostrorum lectiones addemus. Codd. Cr. et W. habent, ut Davisius edidit, nisi quod in cod. Cr. scriptum est *repudiandi*. Erravit igitur Gœrenz. qui vocem *quæ* in nullo scripto legi credebat; cod. M. habet « detestatæque omnia ejusmodi repudienda (sic) sunt »; Copp. Victt. b. « detestatur, quæ omnia ejusmodi repudianda sunt ». Edd. Asc. 1, Crat. et Herw. (hæ in varr. lectt.) Ald. Car. Steph. Brut. Sturm. habent ut ed. Davis. edd. Asc. 2, et Paris. ut Copp. Victt. b. ed. Comm. « detestatque, omnia ejusmodi repud. sunt ». Ern. vocem *quæ* a MS Guelf. abesse dicit, idque merito probat, quia *quæ*... *ejusmodi* durius dictum est. Idem censebat Wagn. sed ipse, *Fortuna detestata* bene se habet, ait. Sed tum, respondet Gœr. Cicero posuisset « quæ ejusmodi omnia ». Idem recte monet, ideo turbasse et scribas et viros doctos, quia participium deponentis passiva significatione non semel a Cicerone poni non cogitaverint. Hülsemannus sub voce *detestatæque* nomen aliquod proprium latere existimabat; sed quum quærit utrum fuerit fortasse detestationis dea, quæ diceretur *detestata*, an legendum sit : « Invidiæ, Injuriæ, Injustitiæ » : nihil sani protulisse in medium censendus est. Schützius eamdem, quam nos post Gœr. rationem sequitur. Mr.

15. *Quod si fin. nom. Vicepotæ*... *Statoris et Invicti Jovis*. Paris. Reg. Eliens. Harleian. pr. et Med. exhibent « quod si fingenda nomina vice poetæ et (Paris. et Reg. *e*) potius vincendi atque potiundi statasandi cognominaque (Paris. ac Reg. *cognomina quæ*) Statoris et Invicti Jovis ». Salebrosus

que expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriæ: quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes consecrata est: Fortunaque sit vel Hujusce diei [16], nam valet

quidem est locus; conjecturam tamen proferre nihil vetat. Itaque lego, « quod si fingenda numina, Vicapota esset potius vincendi », vel « esse possit vincendi, atque potiundi, Stata standi, cognominaque Statoris et Invicti : rerumque, etc. » De Vicapota videas Just. Lipsium, Epist. Quæst. II, 11, et Nic. Fabrum ad Senecæ Apoc. p. 502; de Statore, Senecam de Benef. IV, 7; de Invicto, Ovidium, Fast. VI, 650; de Stata, Festum. *Stator* autem et *Invictus* Jovis fuere cognomina : quod docet etiam Augustinus, C. D. lib. VII, cap. 11. Dav. — Vide Excursum VI ad calcem hujus libri.

16. *Vel Hujusce diei.* « Fortuna Hujusce diei » colebatur a Romanis, ut scribit Plinius, lib. XXXIV, cap. 8. Primus autem Benedictus Ægius Spoletinus ex veteris lapidis Capitolini auctoritate, in quo est « Vico Fortunæ Hujusce diei », Ciceronis locum hunc, qui antea mendose legebatur, correxit, et Plinii testimonio, quod corruptum et ipsum erat, confirmavit. Quum autem Plutarchus in libro de Fortuna Romanorum scripserit ἰδίας Τύχης ἱερὸν in Palatio fuisse, et P. Victor in Palatio item posuerit vicum Hujusque diei; videndum ne ad eamdem uterque Fortunam respexerit; quam in Mario, Τύχην ἡμέρας ἐκείνης idem Plutarchus appellavit : et Ἐπιστρεφομένην, quam infra, quod Opis templum respiceret et forum, *Respicientem* Cicero nominavit. Ursin. — *Fortunaque, sit vel Hujusce diei.* Subintelligendum « recte consecrata est » : sive sit Fortuna, cui cognomen est *Hujusce diei*, sive *Respiciens*, sive *Fors* : nam erat Romæ Fortuna Fors, unde proverbium est « forte fortuna hoc accidit ». Hæc Fortuna Fors significabat in certos casus magis, quam aliquam partem vitæ humanæ Fortuna gubernatum. Erat etiam *Fortuna Primigenia* a gignendo, item *Fortuna Comes.* De muneribus ac frequentibus templis et honoribus hujus numinis apud Romanos Plutarchus disseruit in libro de Fortuna romana, p. 318, et seqq. W. — Fortunæ *Hujus diei* ædem Catulus vovit Cimbrico bello, quo die cum Cimbris pugnavit. Universe de cultu *Fortunæ* apud Romanos disseruit et in primis de *Forte Fortuna* et de *Fortuna Primigenia* agit de Rhoer. in Otio Daventriensi, cap. 17, p. 118—130. Schefferus ad h. l. hæc adnotavit : « Gruterus : *hujusce diei valet hujusque diei i. e. uniuscujusque diei.* Non assequor, quid velit. Brissonius profecto, ad quem nos relegat, distinguit inter *hujusce* et *hujusque*, immo hoc loco legi vult *hujusque*, quod Marius Victorinus τὸ *hujusque* explicet *uniuscujusque.* Sed quidquid sit de Victorini verbis, apud Ciceronem retinendum censeo *hujusce*. Sensus ille est : potest Fortuna coli sub cognomento *Hujusce diei*, idque propterea, quia hoc cognomentum valet non in certum tantum diem aliquem, sed in omnes dies. Unoquovis enim die coli poterit Fortuna ejus diei, sic ut qualibet die, postquam advenerit et facta fuerit hodierna, dicatur coli « Fortuna hujusce diei ». Hunc puto loci hujus

in omnes dies; vel Respiciens[17], ad opem ferendam; vel Fors[18], in quo incerti casus significantur magis; vel Primigenia[19] a gignendo, Comes[20]. Tum.... ***

Desunt pauca.

XII. Feriarum festorumque dierum ratio in liberis 29
requietem habet litium et jurgiorum; in servis, operum et laborum : quas compositor[1] anni conferre

esse sensum verissimum ». Vocem *vel* omiserunt codd. Cr. et W. in edd. Paris. et Sturm. legitur *Fortuna, quæ.* Ms.

17. *Vel Respiciens.* Respicientis Fortunæ ædes Romæ fuit juxta templum Jovis Victoris. Respiciens dicitur, quæ nos respicit, ut opem ferat. Ad respicientem fortunam venuste sic in Captivis allusit Plautus, act. IV, sc. II, 54 : « HE. Respice. ER. Fortuna quod tibi nec facit, nec faciet, Hoc me jubes ». TURN.

18. *Fors.* Fortis Fortunæ ædes fuit trans Tiberim, ut Donatus ait, ejusque diem festum colebant, qui sine arte vivebant. Ei etiam grates agebant, quibus aliquid successerat. Terentius, Phorm. act. V, sc. VI, 1 : « O Fortuna, o Fors Fortuna ». Columella, lib. X, p. 852, ed. Gryph. « Et celebres Fortis Fortunæ dicite laudes ». Eo igitur vocabulo significatur magna vis fortunæ et incerti casus. TURN.

19. *Primigenia.* Romæ in colle Quirinali ædem fuisse Primigeniæ Fortunæ relatum est. Plutarchus in Capitolio scribit Primigeniæ Fortunæ a Servio delubrum consecratum. T.

20. *A gignendo, Comes.* Quæ nos a primo ortu comitatur. Sic enim legendum puto ex veteri libro, et Plut. interpretatione. TURN. — Cann. l. l. « Primigeniam a gignendo comes tum ». Restituo « Primigenia, a gignendo cognominata ». — Istiusmodi medela eum locum majore vulnere hiantem persanari posse nego. Quid ipse tentaverim vid. in Annott. Cr.
— *Vel Primigenia a gignendo, Comes*, etc. Gruterus : « a gignendo comes : tum »; ita et Turn. qui exponit : « quæ nos a primo ortu comitatur ». Ego mallem legere divisim : « a gignendo. Comes, tum » : ut illud *Comes* quoque innuat cognomentum Fortunæ, sicut *Primigenia* et *Fors*, et cetera. Neque enim dubito, quin et sub Comitis cognomento eam coluerint. SCHEFF.

XII. 1. *Quas compositor anni.* Hic locus, non magna immutatione facta, partim ex conjectura, partim ex vestigiis antiquæ scripturæ restitutus est : nam libri veteres habent plane, « quas compositor anni », ut nonnulli vulgati, « quia compositio anni, etc. » præterea « ad perfectionem », non ut vulgo *perfectionem.* Per « anni compositorem » autem eum significat, qui annum componit, quique populum docet, qui sint dies festi, qui profesti : qui religiosi, qui profani : qui fasti, qui nefasti, quo tempore intercaletur, etc. — *Quas compositio anni.* Restituimus cum Gœr. et Sch. lectionem librorum longe plurimorum *compositio*, quæ est in Gœrenzii omnibus, nostrisque Cr. W. et Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Steph. Brut. Comm. Gothofr. idque tum ideo feci, quia facilius in-

debet[2] et ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus[3], ut sacrificiorum libamenta serventur, fetus-

telligo, quomodo librarii abstractum, quod dicunt, in concretum mutare potuerint voluerintque, quam vice versa; tum quia ipsum abstractum, ut recte monet Goer. sæpissime ponitur pro concreto, et universe nomina in *io* non actionem solum, sed id etiam quod agendum est et agendi animum significant. In cod. M. est *compono*, ut diximus, in Copp. Victt. a. *compositior*, ubi utramque lectionem conjunctam vides. Mr.

2. *Conferre debet*. Quid est « conferre ferias ad perfectionem operum rusticorum? » Puto dare ac tribuere ita, ut nihilo minus perfici possint opera rustica, prout ea requirit anni ratio, ut « conferre ferias ad perfectionem » idem sit, ac referre et in relatione ac respectu ad perfectionem istam dare et constituere. Scheff. — In componendo anno debet ratio haberi feriarum, ut rustici et servi habeant interdum aliquid otii, sed ita, ne res rustica inde incommodum capiat, nec opera rustica possint absolvi. Ern.—Ad v. *perfectio*, i. e. absolutio, laudat Wagn. Orat. pro Marcello, 8, 25. Mr. — *Quas compositor anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus, ut sacrificiorum*. Vulgo *debet et ad perfectionem*. Nos conjunctionem fide MS Balliol. expunximus, nec eam Ascensius aut Turnebus agnoscunt. Tam levi tamen opera locus haud est perpurgatus. Forsan rescribendum : « Quas compositor anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum in commodum tempus ». Dein alterius legis sequitur explicatio : « Ut sacrificiorum libamenta serventur, etc. » Dav.

3. *Quod tempus*. Ern. se nescire ait, quo referat hæc verba, et quomodo intelligat. Schefferus, nisi quod præter necessitatem emendare voluit locum, rem bene expedivit. Ita enim ille : Suspicor omnino legendum esse : « Quo tempus et sacrificiorum libamenta serventur ». Sensus : diligenter observanda ratio intercalandi. Quare? quo servari possit tempus destinatum sacrificiis, servari quoque possint libamenta, in sacrificiis adhibenda, fetusque pecorum in iisdem. Puto enim præceptum fuisse, ut sacrificarent fruges novas, at intercalandi imperitia tempus illi rei destinatum incidisse in hiemem aut primum ver. Qui potuit institui id sacrificium ex ejus solennitate? — Recte monuit Rathius, esse h. l. accusativum absolutum, ac si dicatur : « Quod ad tempus attinet, diligenter habenda ratio intercalandi est, ut sacrificiorum libamenta serventur ». Mr. — *Quod tempus*. Diligenter habenda ratio intercalandi anni. Intercalatio etenim in sacris ad duo confert : tum ut feriæ anniversario et suo tempore redeant, tum ut libamenta, quæ feriis quibusque offerenda sunt, suo tempore habeantur. Nam per imperitiam intercalandi, et libidinem pontificum æstivæ interdum feriæ, hiemales fiebant : et hybernæ, æstivæ : nec tum propria reperiri libamenta poterant. Qua de re consulito Macrobium, lib. I, capp. 13, 14. Anno autem nondum correcto a Julio Cæsare (hæc enim ante bellum civile scripta sunt post lib. de Rep.) alternis annis mensis intercalaris interponebatur, ut lunæ cursus qui menses metiebatur, cum sole congrueret. Hic quidam « ad quod tempus » legunt, quod non perinde probo. Turn. — « Quas (ferias) c. anni con-

que pecorum, quæ dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est: quod, institutum perite a Numa[4], posteriorum pontificum negligentia[5] dissolutum est.

Jam illud ex institutis pontificum et aruspicum, non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui majoribus[6], cui lactentibus, cui maribus[7], cui feminis.

ferre debet et ad perfectionem operum rusticorum: quod tempus... » Cannegieter. l. l. « *Et* vel *etiam* huc non convenit, adhæsisse perperam opinor ex præcedenti *debet*. Pro *quod tempus* malim *in quod tempus*, repetito *in* ex præcedentis *rusticorum* litera ultima. Ad id tempus vult ferias conferri, quo consummata sunt et perfecta opera rustica ». Ca.

4. *A Numa*. Nam Valerius Antias Numam primum auctorem intercalationis fuisse sacrorum causa ait; Junius Servium regem: Tuditanus decemviros. Adstipulatur Cicero Antiati, ut Livius, qui quidem ita scribit: « Atque omnium primum ad cursum lunæ in duodecim menses describit annum: quem, quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno, qui solstitiali circumagitur orbe, intercalares mensibus interponendo ita dispensavit, ut vigesimo quarto quoque anno ad metam eamdem solis, unde orsi essent, plenis annorum omnium spatiis dies congruerent ». Numa etiam Janum geminum dedicarat, cujus effigies digitis ita compositis erat, ut 365 dierum notas haberet. Turn.

5. *Pontificum negligentia*. Lenius agit Cicero quam reliqui scriptores, qui delictum non *negligentiæ*, sed *fraudi* tribuunt. Censorinus, cap. 20: « Quod delictum ut corrigeretur, Pontificibus datum est negotium, eorumque arbitrio intercalandi ratio permissa. Sed horum plerique ob odium vel gratiam, quo quis magistratu citius abiret diutiusve fungeretur, aut publici redemptor ex anni magnitudine in lucro damnove esset, plus minusve ex libidine intercalando rem sibi ad corrigendum mandatam ultro depravarunt ». Similis est querela Solini, p. 5; Amm. Marcellini, lib. XXVI, p. 485, et Macrobii Saturn. I, 14. Dav.

6. *Cui majoribus*. Ut Neptuno taurus major hostia immolatur: Robigo, lactens catellus (*Suovetaurilia* etiam *lactentia* apud Catonem, R. R. c. 141, fiunt): Matri Deum, femina ut porca: Libero patri mas, ut hircus. Arnobius, lib. VII, pag. 282: « Quæ est enim causa (requiram ut eadem rursus) ut ille tauris Deus, hædis alius honoretur aut ovibus, hic lactentibus porculis, alter intonsis agnis, hic virginibus buculis, capris ille cornutis, hic sterilibus vacculis, ut ille ingentibus scrophis, hic albentibus, ille atris, alter feminei generis, alter vero animantibus masculinis? » Major hostia lactenti opponitur, quæ adolevit, ut homines majores et minores ab ætate dici solent. Turn.

7. *Cui maribus, cui feminis*. Arnobius, lib. VII, pag. 282, ait, maribus mares hostias, feminis feminas immolatas fuisse. Turn.

Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes, et respondendi juris, et[8] confitendarum religionum facultatem afferunt.

Quumque Vesta, quasi focus urbis, ut græco nomine est appellata (quod nos prope idem græcum interpretatum nomen tenemus), consepta sit[9]; ei colendæ virgines[10] præsint, ut advigiletur facilius ad

8. *Et confitendarum.* Illa descriptio sacerdotum ad confessionem religionum impellet. Turn.—Canneg. de Notis, p. 337: « *Plures autem deorum omnium*, qui sunt quasi generales, universorum sacrorum ministri, *singuli singulorum* deorum, speciales quasi, *sacerdotes*, *et respondendi juris*, hoc est, interpretandi fatidicorum, et vatum effata incognita, *et conficiendarum* (sic lego pro *confitendarum*, aut *conferendarum*, quæ sunt in aliis, adjutus auctoritate libri veteris, qui habet *confitiendorum*) *religionum*, id est, quo modo religiones, cærimonias, puta et sacra, conficere oporteat, *facultatem afferunt.* Confer ipsam de his legem in cap. 8 præcedenti ». In *conficiendarum* assentientem habet Wyttenbachium, alios, quos vide in annott. nostris. Et « justa confecta » legimus infra II, 25, 64. Scripturam quod attinet: similiter in marmoribus obvium *contio* pro *concio*. Vid. Grut. thes. p. 506, 507. Nec aliter cod. Vatic. de Republica, I, 4, init. « in contione », et contra idem ibid. cap. medio *condicionem*, ne plura congeram in re satis vulgata. Cr.

9. *Consepta sit. Focus* est in libro MS. Et paullo infra « conspecta sit » pro « complexa sit », ut videatur legendum « conspicua sit ». Ursin. — *Quumque Vesta quasi focum urbis.* Cod. M. *Vestia*, quod proxime accedit ad græcum Ἑστία, quodque fortasse aliquis ferri posse censeat, si scribatur: « Quumque Ἑστία, ut græco nomine est appellata, quasi focum urbis (quod nos prope idem græcum nomen tenemus), complexa sit ». *Focum* habent libri nostri MSS omnes; et recte quidem; sed infra codd. Cr. W. et M. « conspecta sit »: quod stare non potest. Idem tamen quum servatum vellent editores, supra scripserunt *focus*, ut edd. Ald. Brut. Sturm. Crat. Herw. Car. Steph. Gothofr. edd. Asc. 1 et 2, habent, ut codd. nostri; Copp. Vict. b. « focum... conspexa sit », ed. Paris. « focus... conspexa sit », Verb. « focus... consepta sit », quod neque nominativo, neque vocativo aptum esse recte judicat Ern. denique edd. Lamb. et Comm. ut nos edidimus, utque duo habent apud Gœrenzium libri MSS. Ad rem cf. Livium, I, 20; Dionys. Halic. II, 65. In seqq. Lamb. dedit *advigilent* pro *advigiletur.* Mr. — *Quasi focum urbis complexa sit.* Ita editio Turnebi, et alludunt aliquot MSS. Antiquiores tamen: « focus urbis conspexa », quomodo item exstat in Victoriana: nam lectio communis: « focus urbis conspecta sit ». Gaut.

10. *Virgines.* Quatuor initio erant Vestales, postea sex. Inexstinctum custodiebant ignem Romæ, ut æternus in Græcia prytaneis servabatur. Is tamen quotannis mense martio Romæ accendi solebat. Macrobius, Saturn.

custodiam ignis, et sentiant mulieres in natura feminarum omnem castitatem pati [11].

Quod sequitur vero, non solum ad religionem per- 30
tinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui
sacris publice præsint, religioni privatæ satisfacere
non possint. Continet enim, reipublicæ [12] consilio et

lib. I, cap. 12: « Hujus etiam die prima, ignem novum Vestæ aris accendebant, ut incipiente anno, cura denuo servandi novati ignis inciperet ». Turn.

11. *Castitatem pati.* Alii codices « omnium », vel « omnium deum, castitatem pati ». Paris. vero, Harl. sec. et editio pervetus lectionem dant, quam Victorio præeunte, Gruterus exhibuit. Lipsius de Vesta, cap. 5, reponit: « naturam feminarum omnem castitatem pati ». Lambino placet « a natura feminarum omnem castitatem peti ». Nec contemnenda videtur ea conjectura. Malim tamen « in natura feminarum omnem castitatem probari ». Dav. — *Naturam feminarum omnem castitatem pati.* Ita scripsi ex conjectura Lipsii, quam probavit Wagnerus et receperunt Gœr. et Sch. hoc sensu: « eam esse naturam mulierum ut exercere possint omnis generis castitatem ». Ita sensu *durandi* Columella de R. R. II, 10, dicit *ævum pati.* Hülsemanno placet Pearcii conjectura « a natura... peti », itemque Ernesto. Cuinam vero Schefferi conjectura placere poterit scribenti: « in natura feminarum omnium (sc. *esse*), castitatem pati...? » Quasi Cicero in tali sententia omittere possit *esse*, quod ne pessimus quidem scriptor faceret. Mira est lectio cod. Cr. ubi est: « in natura feminarum omnium de vi castitatem pati », in qua stribligine fortasse verior lectio latet. In cod. W. et Copp. Victt. b. est, ut vulgo editur; in cod. M. « in natura feminarum omnium castitatem pati », et ita edd. Sturm. Car. Steph. Brut. Gothofr. Vulgatam servant Crat. Herw. Paris. Ald. Comm. Grut. Ern. Wagn. ed. Bip. habet: « in natura feminarum omnem castitatem peti ». Denique edd. Asc. 1 et 2 habent: « naturam feminarum omnium castitatem pati »; quæ Ascensianarum lectio certe multum præstat vulgatæ. Ceterum conf. Pitisci Lex. Antiqq. Rom. vol. III, p. 690. Mr.

12. *Continet enim, reipublicæ.* Vitiosa dubio procul est hæc scriptura; nam *reip.* vox manifesto παρέλκει. Si vero legas *remp.* uti quidem dant Paris. aliique codices, abundare *populum* necesse est agnoscas. Reponas itaque, « continet enim, rempubl. consilio et auctoritate optimatium semper indigere »: supervacuo vocabulo deleto. Dav. — *Continet enim.* Dicitur exquisite; i. e. ille locus in tabula legum continet hanc sententiam, significat hoc. W. — Gœr. non explicat primum vocabulum, sed de sequentibus dicit « consilium reipublicæ » id ipsum esse, quod « auctoritas optimatium », i. e. senatus, qui reipublicæ consulit; *populum* vero cum Wagnero de privatis intelligit. Quæ explicationes trium virorum conjunctæ mihi quidem satis placent. Sed v. notam sequentem. Ceterum in cod. W. scribitur *res publica.* In edd. Asc. 1, 2, est « continent... optimatum »; posterius etiam est in reliquis edd. vett. præter Paris. ubi est *optimatium.* Mr.

auctoritate optimatium, semper populum indigere: descriptioque[13] sacerdotum nullum justæ religionis genus prætermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris præsint solemnibus; ad interpretanda alii prædicta vatum; neque multorum[14], ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quæ suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset.

31 Maximum autem et præstantissimum in republica jus[15] est augurum[16], et cum auctoritate conjunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare[17] nos est necesse. Quid enim

13. *Descriptioque*. I. e. distributio, divisio sacerdotum in varia genera. — *Ad placandos deos*: hi sunt pontifices. — *Ad int. prædicta vatum*: hi sunt decemviri, qui libros Sibyllinos inspicere debebant. W.

14. *Neque multorum*. Multa sunt etenim vaticinandi genera, quæ numquam pop. rom. probavit: ut Chiromantia, Lecanomantia, Pyromantia, Geomantia, aliaque hujusmodi. Prædictiones autem vatum nemo extra collegium verbi gratia decemvirum noverat. Sic extra collegium augurum nemo auspicia interpretabatur. Cicero in Antonium: « Sed augur verecundus sine collegis de auspiciis non interpretatur ». Turn. — *Neque multorum*. Scilicet « vatum prædictiones ». Vult, non omnes temere prædictiones vatum habitas pro talibus, ut exponi deberent, sed paucas tantum, ut Sibyllinas et id genus. Quæ hic assuit Lambinus, pretii nullius sunt. Scheff. — Intelligo: « neque multorum vatum ». Nimirum pauci *vates* consuluntur: primum ut ne interpretatio infinita et contradictoria exsistat; deinde, ut ne interpretatio in vulgus fluat. Turnebo non assentio. Hulsem. — *Neque mult*. I. e. non multorum vatum, sed unius Sibyllæ, quorum oraculorum unicum exemplar erat, quod servabatur a collegio decemvirorum, nec a quoquam, præter eos cognoscebatur. W.

15. *Jus*. Potestas et munus augurum, qui initio tres fuere, ut tres antiquæ tribus, Rhamnenses, Titienses, Luceres, suum quæque augurem haberent. Postea numero multiplicati sunt, ita tamen ut semper impares essent. Turn.

16. *Est augurum*. Particulam copulantem nesciunt codices. Præterea Paris. aliique plures dant *cum auctoritati*. Lego: « Maximum et præstantissimum in rep. jus est augurum, summæ auctoritati conjunctum ». Livius, I, 36: « Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli domique postea, nisi auspicato, gereretur: concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur ». Dav.

17. *Existimare*. Gœr. et quem idem habere solet sæpe nimis obsequentem, Sch. ex sex codd. quibus accedit noster cod. M. ediderunt *existimari*, quia, vulgata si vera esset, Cicero scripsisset « existimare nos necesse est ». Sed, si quid aliud, hoc est argutari.

majus est, si de jure quærimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus [18] et concilia [19] vel instituta [20] dimittere, vel habita rescindere? quid gravius, quàm rem susceptam dirimi, si unus augur ALIO DIE [21] dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent [22] consu-

Neque Handium l. c. p. 568, Gœrenzius adsentientem nactus est, quum *sic ante existimare*, ex usu linguæ lat. positum, vulgatam defendat. In cod. M. est *vos* pro *nos*. In seqq. pro *posse a* in Copp. Victt. b. est *postea*. MR.

18. *Comitiatus*. Vulgo accipitur, quasi idem sit, quod *comitia* : et sic est infra lib. III, c. 12 et 19. Proprie differunt vi terminationis, ut *comitia* sint conventus populi ad aliquid sciscendum : *comitiatus* autem tota actio comitiorum. Plerumque tamen promiscue dicuntur, veluti sic dixit Messala apud Gellium, lib. XIII, cap. 15, ubi vid. Gronov. p. 599. MR.

19. *Concilia*. Lælius Felix apud Gellium, XV, 27, sic ait : « Is qui non universum populum, sed partem aliquam adesse jubet, non comitia, sed concilium edicere debet ». In omnibus autem conciliis et comitiis augur præsto erat magistratui, omniaque ista augurato fiebant. Varro, L. L. lib. V, § 9 : « Augur consuli adest tum quum exercitus imperatur, ac præit quid eum oporteat dicere : consul auguri imperare solet, ut inlicium vocet, non accenso aut præconi ». Sed et impediebat augur rem nuntiatione. TURN.

20. *Instituta*. Incepta vel inchoata.

21. *Si unus augur alio die dixerit?* Ita dedimus cum Dav. Ern. Bip. Wagn. et Sch. probante Wyttenbachio, quamquam libri non addicunt. Cod. enim Cr. habet *alter*, codd. W. M. edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Sturm. Brut. (qui vero nostram probavit lectionem) Gothofr. *aliter ;* edd. Paris. Comm. et Verb. *alium*, Grævius ad marg. ed. Comm. adscripsit *leg. in alium*. Car. Steph. et Lamb ediderunt, ut nos scripsimus. Gœrenzius, quum in uno libro reperisset *auguratio dixerit*, in altero *augulario dix.* in tertio quodam *augurato*, edidit *alio dixerit*, quod totidem literis scriptum exhibent Copp. Victt. b. Addit Gœrenz. vocem *die* nec alibi hujc formulæ solemni addi solere. Sed commode laudat Sch. ipsum Ciceronem, Philipp. II, 33, ubi scriptum est : « confitere te, quum alio die dixeris, sobrium non fuisse » : ubi immota et sine lectionis varietate stat illa formula. Quod vero vox *die* nostro loco in nullo libro legitur, inde factum puto, quia prima proximi vocabuli syllaba eam absorpsit; veræ autem lectionis vestigia optime in Copp. Victt. b. apparent. Mox cod. Cr. *discernere* pro *decernere*. Ad rem vide Ciceronem de Nat. Deor. II, 4, ib. Dav. p. 226 ed. Cr. et nostr. MR.

22. *Se abdicent*. Cicero lib. II de Nat. Deor. de Tiberio Graccho, cap. 4 : « Post autem e provincia literas ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse vitio sibi captum tabernaculum fuisse in hortis Scipionis : quod quum pomœrium postea intrasset habendi senatus causa, in redeundo, quum idem pomœrium transisset, auspicari esset oblitus. Itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum : senatus ut

les? quid religiosius, quam cum populo[23], cum plebe agendi jus aut dare, aut non dare? quid legem, si non jure rogata est, tollere? ut Titiam[24] decreto collegii; ut Livias[25], consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil militiæ[26], per magistratus gestum, sine eorum auctoritate, posse cuiquam probari?

32 XIII. Att. Age, jam ista video fateorque esse magna: sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium[1], optimos augures, magna dissensio; nam

abdicarent coss. Abdicaverunt ». Sic apud Livium tribuni quidam vitio creati magistratu se abdicant. Turn.

23. *Cum populo, cum plebe agendi. Agere cum plebe, agere cum populo* dicitur magistratus, qui comitia habet iisque præest. Cum toto *populo* agitur comitiis *centuriatis*, cum *plebe* comitiis *tributis*. Cf. Dion. Halic. IX, p. 598, Sylb. W.

24. *Ut Titiam decreto collegii*, etc. Sic legendum existimat Adr. Turnebus; cui assentior. Quod si quis malit *Sulpiciam* legi, neque ego rejicio, neque ille improbat. Sed omnino *Titiam* legendum arbitror, ex antiquæ scripturæ vestigiis *Tetiam*. Lamb. — *Vel etiam*. Hic pro *etiam* nomen alicujus legis, quæ decreto collegii augurum abrogata fuerit, desiderari videtur. Haud scio an *Sulpitiam* optime legamus: vel *etiam* conjunctio sit, intelligamusque collegii decreto etiam leges tolli. Deesse tamen nomen omnino aliquod potius putem, quod in *etiam* depravatum sit. Fortasse non male *Titiam* hic reponas. Nam Titius trib. pl. seditiosus legem Agrariam tulerat; auctor Valer. Maxim. lib. VIII, cap. 1. Turnebus. — Cannegieter. l. l. « *Ut Tetiam decreto collegii*. Mira hic fingunt interpretes. Parenthesi hæc includo, et repono: *ut taceam decreta collegii* ». Mihi unice placet palmaria Turnebi conjectura. Cr.

25. *Livias*. Philippus cos. inimicus Liv. Druso, obtinuit a senatu, ut leges ejus omnes uno senatusconsulto tollerentur: decretum est enim contra auspicia esse latas, neque iis teneri populum. Asconius auctor. Turn.

26. *Nihil domi, nihil militiæ*. Ita tres Gœrenzii codd. et Copp. Victt. a. itemque ed. Comm. probante Wyttenbachio; idem merito, ut exquisitius, ediderunt Dav. Gœr. et Sch. Originem lectionis *familiæ* non male, credo, monstravit Schefferus, unde correctores fecerant *foris*. Illud est in codd. Cr. W. M. (hic omisit repetitum *nihil*) edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Paris. (ubi Turn. jam monuit *militiæ* esse legendum). *Foris* legitur in varr. lectt. Crat. et Herw. in edd. Ald. Lambin. Gothofr. Brut. Car. Steph. Verb. Ern. Wagn. Bip. Post *magistratus* omissa sunt in cod. M. verba *gestum, sine*, eorumque loco legitur *sit* in Copp. Victt. b. *gestus* pro *gestum*. Mr.

XIII. 1. *Inter Marcellum et Appium*. C. Claudius Marcellus, Ciceronis in auguratu collega, verius prudentiusque sentiebat de divinatione augurum, quam alter collega Appius Claudius Pulcher. Vide Cic. de Div. II, 35. Hic enim divinationi nimiam

eorum ego in libros incidi : quum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicæ composita; alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse[2]. Hac tu de re, quæro, quid sentias. — MARC. Egone? divinationem[3], quam Græci μαντικὴν appellant, esse censeo, et hujus hanc ipsam partem, quæ est in avibus, ceterisque signis[4] disciplinæ nostræ; quod, quum summos deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem

potestatem tribuebat : vide Cicer. de Div. I, 58. W. — *Inter Marcellum et Appium.* Appius Pulcher de Augurali disciplina ad Ciceronem scripserat. Cicero in Epist. Fam. lib. III, Ep. 4 : « Quod egomet multis argumentis jam antea judicaram, maximeque illo libro Augurali, quem ad me amantissime scriptum suavissimum misisti ». Idem manes elicere et consulere solebat. Cicero, Tusc. I, 16 : « Inde ea quæ meus amicus Appius νεκρομαντεῖα faciebat». Et apud Lucanum, lib. V, oraculum Delphicum consulit, quod consuli jam desierat, et ad cortinam invitam mittit Pythiam. Eum, quum augurii consultissimus esset, collegæ irridebant, Pisidamque et Soranum augurem esse dicebant : hic autem cum Marcello in auguratu collega Ciceronis fuit. Cic. lib. II de Divin. cap. 35 : « Equidem assentior C. Marcello potius, quam Appio Claudio, qui ambo mei collegæ fuerunt, existimoque jus augurum etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea Reipubl. causa reservatum ac retentum ». Marcellus etiam de augurali disciplina scripserat, ut ex hoc loco apparet. TURN.

2. *Quasi divinare videatur prorsus posse.* In Copp. Victt. b. legitur *quasi divinari videantur posse*, omisso *prorsus*, quod abest etiam ab ed. Comm. Passivum si ponitur, verba *disciplina vestra* ablativo casu intelligenda sunt; quæ ratio certe parum est elegans. In cod. M. est « quasi divinatio . . . posse »; quæ lectio Davisio ansam præbuit ad conjecturam inutilem expromendam. MR. — *Quasi divinare*, etc. V. D. in Obss. Miscell. IV, 3, p. 332, ita hariolatur : « alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse », ut intelligas *augures* aut *homines*, et *prorsus* in constructione referas ad *videatur*, non ad *posse*. Alter V. D. ibidem conjecit : « alteri disciplina vestra quasi divina res videatur prorsus esse ». CR.

3. *Divinationem. Divinatio* dicitur omnis ratio et ars, qua colliguntur signa rerum futurarum, hominibus ostensa beneficio deorum immortalium. De hac divinatione postea Cicero duos libros scripsit, in quibus eam ut philosophiæ partem impugnat, disputans adversus Stoicos. Argumenta, quibus eam h. l. tuetur, magis reipublicæ, quam veritatis, causa probat. Similia sunt de Divin. I, 1, 2, 41 et 42, de populis divinationem colentibus item de argumentis ibidem lib. I, cap. 5 et 6, et lib. II, cap. 17. W.

4. *Ceterisque signis.* Signa observabantur, e cælo, ex avibus, tripudiis, quadrupedibus, et diris. TURN.

hominum consulere generi[5], et posse nobis signa rerum futurarum ostendere, non video, cur esse di-
33 vinationem negem. Sunt autem ea, quæ posui; ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Jam vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctæque gentes; augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidisse[6]. Neque enim Polyidi[7], neque

5. *Et eorumdem benignitatem hominum consulere generi.* Non sane movenda est hæc lectio, si modo fide codicum nitatur. At Gruteriani nostrique MSS, simul ac editio pervetus et Venet. 1471, *benignitatem* nesciunt. Rescribo « et eosdem (vel *eamdem*, ut ad *mentem* referatur) hominum consulere generi ». Dav.

6. *Augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidisse.* Paris. et Balliol. *accidisse.* Reponendum videtur, « augurum prædicta multa incredibiliter vera accidisse ». Res enim non eveniunt quod ab auguribus prædicuntur; sed augures eas prædixisse censebantur, quod essent eventuræ. Dav. — *Augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidisse.* Lege : « ex augurum prædictis multa incredibiliter vera cecidisse ». Syllaba præcedens *es* passim absumpsit *ex*, ut de Nat. Deor. II, 65 [p. 481 ed. maj. pag. 177 ed. min.], de Div. II, 67, Acad. IV, 48. *Cecidisse* est h. l. *fuisse ;* et *ex prædictis* dicitur, ut Tuscul. V, 2, *ex præceptis.* Rath. — *Aug. prædictis... vera cecidisse.* Sunt in his vera mixta falsis. Si cum Wagnero *prædictis* casum tertium esse statuas [ut est de Orat. I, 21, 96, « insperanti mihi... cecidit »] : tum emendatione opus non est. Male item explicat Rath. vocem *cecidisse*, quæ explicatione non eget. Ernesto et Wagnero displicet appositum *vera :* mihi displiceret omissum. Ceterum cod. W. habet *cecinisse ;* cogitabat, credo, librarius de *vaticiniis :* sed tum scribendum fuit *prædicta :* quo facto tamen unusquisque rogasset : an *canunt* augurum prædicta? Paullo enim aliter se habent, quæ aliquanto superius allata sunt ex Justino, VII, 6, « vetera Macedoniæ fata... cecinerant ». Cod. M. habet *accedisse ;* voluit *accidisse*, quæ glossa est in edd. Asc. 1, 2. Mr.

7. *Neque enim Polyidi.* Quidam *Polletis* hic legunt, qui sequi Suidam videntur, qui *Polleta* quemdam scripsisse ἐνόδιον οἰώνισμα, quasi tu *viatorium augurium* dicas, prodit. Et rursus quemdam ejusdem nominis, qui οἰωνοσκοπικά, id est, *auguralia* conscripserit. Ciceronem tamen *Polyidi* scripsisse contenderim, etiam suffragante veteri libro. Hujus siquidem Homerus, ut optimi vatis, Iliad. N, 666, meminit. Enimvero hujus ut hoc libro, sic in I de Divinat. cap. 40, Cicero etiam meminit : « Quid Polyidum Corinthium? nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Trojam proficiscenti mortem prædixisse commemorat? » Et Lucianus, Diss. cum Hesiodo, tom. II, p. 487 : « Verum hanc quidem totam partem oblivioni tradidisti, in nullo poeseos loco vel Calchantem, vel Telephum, vel Polyidum, vel Phineum imitatus ». Turn.

Melampodis[8], neque Mopsi[9], neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset; neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum[10], Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum; nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus[11] noster auspicato[12] urbem condidisset, neque Attii Navii[13] nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem[14] admirabilia

8. *Melampodis*. Melampus vaticinationis prudentissimus fuit. Hinc Parœmia, « Symbolum Melampode vel Pollete eget ». Nam hi in conjectandis futuris sagacissimi fuerunt. Melampus autem ex eo vocatus fuit quod, quum expositus fuisset a matre et in densis arboribus depositus, ejus pedes extra opacum exstantes atri redditi sint solis calore. Is quum catuli draconis, quem interfectum sepelierat, circumlinxissent ejus aures, ad divinationem instinctus fuit, et vates optimus habitus est. Turn.

9. *Mopsi*. Mopsus vates egregius, Ampyci ex Chloride filius, ut ait interpres Apollonii : a quo proverbium, *Mopso certior*. De eo scribit Apollonius, Argon. lib. I, 65. Hunc et Amphilochum Argivorum reges fuisse scribit Cicero, lib. I de Div. cap. 40. Amphiaraus, Calchas et Helenus omnibus noti sunt. Turn.

10. *Arabum*, *Phrygum*. Cicero, lib. I de Divinat. cap. 41 : « Phryges autem et Pisidæ, et Cilices, et Arabum natio, avium significationibus plurimum obtemperant : quod idem factitatum in Umbria scimus ». Hi omnes populi, præter Arabes, inter se in Asia finitimi sunt. Lycaonas autem vocat eos qui Lycaoniam incolunt, quæ regio Ciliciæ, Pisidiæ, Galatiæ, et Cappadociæ finitima est. Phryges autem augurii inventores fuerunt. Turn.

11. *Nec vero Romulus*. Exstant hodieque versus Ennii in primo de Divinatione, cap. 48, quibus augurium Romuli in condenda urbe describitur : « Curantes magna cum cura, concupientes Regni, dant operam simul auspicio augurioque. Hinc Remus auspicio se devovet, atque secundam Solus avem servat : at Romulus pulcher in alto Quærit Aventino servans genus altivolantum. Certabant urbem Romamne Remamne vocarent : Omnis cura viris uter esset induperator ». Turn.

12. *Auspicato urbem condidissent*. Scil. *auspiciis ante captis*. Cicero de Nat. Deor. loc. cit. de Divinatione, I, 2 et 48. Mr.

13. *Accii Navii*. In veteri libro *Attii Navii*, quod malo. Dionysius *Attium Nevium* vocat. Alii *Atium* jam scribunt. Hujus et Livius libro primo, et Cicero de Divinatione meminerunt. Turn.

14. *Ad veritatem admirabilia*. Nihil pejus facere potuit Davisius, quam morem gerere libro corrupto, scribens *et mirabilia*, ut est etiam in ed. Venet. 1494. Recte igitur Ern. et post eum omnes revocarunt veterem eamque probam lectionem, quam exhibent nostri codd. Cr. W. et Copp. Victt. b. In cod. M. est *et admirabilia*. A Davisii partibus stant edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Paris. sed frustra. Vide modo Ern. Clav. Cic. v. *ad*. Mr.

dixissent. Sed dubium non est, quin hæc disciplina, et ars augurum evanuerit jam et vetustate, et negligentia. Itaque neque illi[15] assentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat. Quæ mihi videtur apud majores fuisse dupliciter[16], ut ad reipublicæ tempus[17] nonnumquam, ad agendi consilium sæpissime perti-
34 neret. — Att. Credo, hercle, ita esse, istique rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

XIV. Marc. Reddam vero, et, si potero, brevi. Sequitur enim de jure[1] belli : in quo et suscipiendo, et gerendo, et deponendo, jus plurimum valet et fides[2] : horumque ut publici interpretes essent, lege

15. *Itaque neque illi.* Marcellus negabat divinandi scientiam in augurum collegio umquam fuisse : Appius etiam ætate sua esse affirmabat, quum tamen exolevisset et ignoraretur. Turn.

16. *Fuisse dupliciter.* Scr. et edd. plures *duplex*, quod et revocavit Davis. Sed ei sequentia non consentiunt, quæ exprimunt modos scientiæ illius usurpandæ. *Fuisse* autem non satis placet, ex illa eadem causa, sive ipsum vitiosum sit, sive aliud verbum exciderit. Hæc Ernestus; quod ad prius optime, quod ad *fuisse* minus bene. Quis enim non videt, Ciceronem dicere velle : « dupliciter tractata est hæc scientia, ita ut, etc. » Dav.

17. *Ut ad reipublicæ tempus... ad agendi consilium. Ad reip. tempus*, id est, ad utilitatem reipublicæ adhiberetur divinatio, quamquam de ejus veritate dubitaretur; ita ut iis, quæ decrevissent magistratus, deorum auctoritas ad speciem accederet. « Ad agendi consilium », i. e. ut etiam valeret ad propositum agendi, ad actionem suscipiendam; ita ut de divinationis veritate non dubitaretur. W.

XIV. 1. *Sequitur de jure.* Jus fetialium significat ab Anco constitutum, ut vult Livius, quum jam tamen a Numa ante collegium fetialium institutum esset, si Dionysio credimus. Turn.

2. *Jus ut plurimum valet et fides.* Omnes codd. MSS et edd. vett. ante Ern. habent *ut plurimum*, omnesque, credo, editores *ut plurimum* intellexerunt : *quam plurimum*. Hülsemannus, qui dixit, *ut* non esse in codd. neque codices, neque edd. inspexit. Ern. se delevisse ait *ut*, quia ineptum sit. Nihil minus : illud dicere poterat, se hujus particulæ ante superlativum hoc sensu positæ non habere alia exempla. Neque Goer. ullum reperit locum, quamquam, ex Tursellino, credo, vel Gesneri Thesauro, laudavit or. pro Cluent. 26, 72, *ut blandissime;* est enim ibi, ut vere monuit Handius, l. c. pag. 565, « ut blandissime potest ». Sed tamen ego nostram lectionem sanam puto cum Schellero in Lexico, qui, nisi malis legere *vel plurimum*, quum sæpe aliàs *ut* dicatur pro *quam*, ut *plurimum* pro *quam*

sanximus[3]. Jam de aruspicum[4] religione, de expiationibus et procurationibus satis superque in ipsa lege dictum puto. — Att. Assentior, quoniam omnis hæc in religione versatur oratio. — Marc. At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sane quæro, Tite. — Att. Quid tandem id est? — Marc. De nocturnis sacrificiis mulierum. — Att. Ego vero assentior; excepto præsertim in ipsa lege solemni sacrificio[5] ac publico. — Marc. Quid ergo aget Iacchus[6], Eumolpidæque nostri[7], et augusta

plurimum dici potuisse existimat, quamquam nunc, casu fortasse, exempla desint. Schützius, qui non recepit *ut*, post Gœrenzium tamen laudat locum ex or. pro Cluent. quem non magis, quam hic, inspexisse videtur. *Ut plurimum* etiam minime improbandum censuit Wytt. in scholis. In seqq. quinque Gœrenzii et nostri codd. Cr. et W. habent : « ut fides, forumque », cod. M. « valeret ut fidos forumque », Copp. Victt. b. « valeret ut fides forumque ». Cum codd. Cr. et W. faciunt edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (sed hæ duæ in varr. lectt. habent *horumque*). Illud memorabile accidit, quod in cod. W. post *valet* lacuna est, quæ uno duobusve verbis expleri posset, et in margine adscriptum est : *def.* i. e. *deficit aliquid :* tum post lacunam pergitur : « ut fides, forumque, ut publici interpretes essent, lege sanximus ». Mr.

3. *Lege sanximus*. Sic ex Paris. edidimus. Vulgo *sancimus*, quod est incommodum. Dav.

4. *Aruspicum*. In impetrandis consulendisque rebus per exta, diisque placandis, in interpretandis prodigiis et monstris procurandis, in obstitis et fulguribus expiandis. Turn.

5. *Excepto... sacrificio*. Bonæ Deæ, quod pro populo fiebat a Vestalibus noctu. Turn. — Cf. Cic. vel si quis alius ejus orationis auctor est, de Harusp. respons. cap. 17, § 37. Ceterum hanc de sacris nocturnis legem alii regibus tribuerunt, alii decemviris, sive XII Tabulis. Cr.

6. *Iacchus, Eumolpidæque*. Eumolpus Eleusinius, Musæi poetæ filius, Orphei discipulus, versificator fuit. Hic initiandi ritum invenit, et de sacris Cereris, et mysteriis conscripsit. Ab eo Eumolpidæ, mysteriorum illorum sacerdotes, vocantur. Per Iacchum vero initia intelligit, in quibus etiam Iacchus, id est, Liber colebatur. Cicero, lib. II de N. D. c. 24 : « Hunc dico Liberum Semele natum : non eum, quem nostri majores auguste sancteque Liberum cum Cerere et Libera consecraverunt, quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest ». Atque erat initiatorum vox ἴακχ' ὦ ἴακχε, ut est apud Aristophanem in Ranis. Alii interpretantur ἴακχον hymnum in Liberum patrem et canticum. Ac sane illud canticum illamque vocem initiatorum Cicero intelligere videtur. Interpres Aristophanis ad Ranas, vs. 326 : Ἐγκὰς, inquit, dies unus mysteriorum erat, in quo Ἴακχον canebant. Turn.

7. *Nostri*. Sic liber scriptus, quod

illa mysteria, si quidem sacra nocturna tollimus? Non
enim populo romano, sed omnibus bonis firmisque
36 populis[8] leges damus. — Att. Excipis, credo, illa,
quibus ipsi initiati sumus. — Marc. Ego vero exci-
piam[9]. Nam mihi quum multa eximia, divinaque vi-

si probatur, etiam Cicero initiatus fuit: quod suspicari quis ex prima Tusculana posset, cap. 13, ubi ait, « Reminiscere, quoniam es initiatus, quæ tradantur mysteriis, tum denique quam hoc late pateat intelliges ». Nam quæ tradantur mysteriis nisi initiatus scire non potuisset: sed et de se Atticus, et Cicerone mox dicere videtur, « Excipis, credo, illa quibus ipsi initiati sumus ». Quinetiam Romæ initiari Cereri solebant, non tamen noctu. Nam Romani mysteria Cereris susceperant. Cicero in Verrem, lib. V, cap. 72: « Teque Ceres et Libera, quarum sacra, sicut opiniones hominum et religiones ferunt, longe maximis atque occultissimis cærimoniis continentur: a quibus initia vitæ atque victus, legum, morum, consuetudinis, humanitatis exempla hominibus et civitatibus data ac dispertita esse dicuntur: quarum sacra populus romanus a Græcis accepta et adscita, tanta religione et publice, et privatim tuetur ». Alii emendant *vestri*. Turn. — *Iacchus Eumolpidæque nostri.* cod. W. *Iaccus.* Cod. M. *Eumolphidæque* cum Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2. *Eumolpæque* codd. Cr. W. M. Copp. Victt. b. edd. Car. Steph. Brut. Comm. Ald. Gothofr. *nostri* pro *vestri*, ut ediderunt plerique, et illud ex tot libris restituendum duximus, cum Ernesto sentientes, qui, quamquam dedit *vestri*, iisdem videlicet, quibus Davisius, rationibus motus, « nisi vero, addit, quia et ipse Cicero erat initiatus sacris Cereris, inde dixit nostris ». Hoc, credo, satis est rationis ad reducendam codd. MSS lectionem. Nam nullus, quos sciam, ex omnibus horum librorum editoribus vel unum codicem MS indicavit, in quo reperiretur *vestri*. Vide supra Turnebi ad h. l. annotationem. De *Iaccho Eumolpidisque* sufficiat contulisse Meursii librum, quem laudat Davisius, adhibita Creuzeri Myth. et Symb. III, p. 335 sqq. IV, p. 482 sqq. Mr.

8. *Firmisque populis.* Antequam Ernesti notam ad h. l. legeram, me ipsum quoque, ut ille, offendisse fateor in epitheto *firmis*, quod alibi cum *populis* conjungi non memineram. *Firmis*, ait Ern. videtur *bene constitutis*, si quidem sine vitio est. Gœr. respondet: at *firma civitas* eo sæpius dicitur. Hoc procul dubio haud ignorabat Ern. sed nihil id ad hunc locum explicandum firmandumque facere videbat. Leges enim dat Marcus non iis populis, qui habent rempublicam jam constitutam et firmatam, sed fingit, a se in his libris esse leges scribendas populo vel populis bene constituendis. Quid multa? Equidem desidero *bene firmandis*, vel ejusmodi quid. Sed in tanto librorum consensu nihil moveo. In seqq. post *quibus* in cod. Cr. male omittitur *ipsi*. Mr.

9. *Ego vero excipiam.* Male Ern. ut habeant hæc verba vim negandi, interrogationis signum in fine posuit. Pejus etiam Wagnerus exclamandi signo ea oneravit; nimirum ut sint optantis. Quod sic ne latinum quidem

dentur Athenæ tuæ peperisse, atque in vitam [10] hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti [11] immanique vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus; Initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitæ cognovimus : neque solum cum lætitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis [12], poetæ indicant comici. Qua licentia Romæ

est. Recte Gœr. serio dicere auctorem ait, se hæc initia ob insignia beneficia, quæ præbeant, excepta velle, (vid. supra 9, 21 extr.) et addere modo, quæ in iis abesse malit. Rathii commentum, post *excipiam* supplentis *sed non possum*, nihil moror. Mr.

10. *In vitam hominum attulisse.* Vulgo *in vita.* Sed ipsa latinitas nostram lectionem flagitat; et ita prior Lambinus edidit. Dav. — *In vita hominum.* Hanc codicum omnium scriptionem, quam non sollicitant edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Steph. Brut. Sturm. Comm. sed nonnisi Lamb. Dav. et Ern. mutaverunt, cum Gœr. et Sch. restituimus, quum sit Ciceroni hæc structura satis frequens, modo ab illis triumviris sæpe obliterata, cujus unum idque insigne laudat Gœr. exemplum ex Tusc. III, 11, 25: « His autem perturbationibus, quas in vita hominum stultitia quasi quasdam furias immittit et incitat ». Cf. Voss. de Arte Grammatica, lib. VII de Construct. p. 251 sq. Mr.

11. *Quibus ex agresti...cum spe meliore moriendi.* Ad virtutem bonosque mores adstricti videbantur hisce sacris initiati. Quin et post mortem beatioris sortis compotes fore videbantur; quum apud inferos in luto cœnoque volverentur ἀμύητοι. Vide J. Meursium, Eleus. c. 4, 17, 18, et Th. Burnetium de fide et offic. Christian. cap. 5, p. 79. Dav.—*Quibus ex agresti*, etc. Ex his initiis i. e. initiationibus Eleusiniis, quæ ita dicuntur, quia ex iis vera principia vitæ cognovimus, ex his igitur accepimus, i. e. didicimus, rationem, i. e. scientiam non solum læte vivendi (vid. Aristoph. Ran. 454 sqq.), sed etiam moriendi cum meliore spe. De hac laude et efficacia mysteriorum ad contemptum mortis et spem meliorem moriendi, egregie disseruit Isocrates in Paneg. § 6 [cap. 6, p. 17 ed Mor.], unde Cicero hæc sumpsisse videtur, et nos quædam monuimus hanc in rem in Epistola Critica, p. 33. W.—Vid. *Saintecroix*, *Recherches sur les Mystères*, p. 396, ed. *Sylvestre de Sacy*; Dionysum nostrum, p. 236, sq. et Mytholog. nostr. IV, p. 518, sqq. ed. alter. Cr.

12. *Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poetæ indicant comici.* Sic necessario legendum est, non, ut vulgo, « Quid autem mihi displiceat, innocentes poetæ indicant comici »: nam hoc *innocentes* factum est ab imperito librario ex *in nocturnis.* Quod autem quidam legunt divisim *in nocenteis,* referentes ad licentiam veteris comœdiæ, nugas agunt. Nam primum genus loquendi ineptum et inconcinnum est. Deinde poetæ illi non solum in nocenteis, sed multo sæpius in vi-

data, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne imprudentiam [13] quidem oculorum adjici fas fuit? — Att. Tu vero istam Romæ legem rogato : nobis nostras ne ademeris.

ros bonos et innocenteis sua libertate orationis abutebantur. Lamb. — *Innocentes poetæ indicant comici.* Nihil variant MSS nostri, nisi quod quarto absit *comici;* maluissem exsulasset, *poetæ*. Turnebus impressit, *in nocentes;* Victorius, *in nocturnis;* mihi satisfacit vulgata, quidquid oggenniat Lambinus. Ita enim vocat illud genus comicum, quod nemini infert fabulis suis injuriam; tantum memorias Veterum repræsentant. Videatur item Turnebus, Adv. lib. XIV, cap. 6. Grut. — *Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poetæ indicant comici.* Sic recte dederunt Victorius et Lambinus; ac sic lectum voluit doctissimus Clericus. Vulgo « quid autem mihi displiceat, innocentes poetæ indicant comici » : qua quidem lectione nihil est insulsius. Poetas tamen comicos hic *innocentes* dici censent Turnebus, Advers. XIV, 6, et Gruterus; quia moribus prosunt, neminique ferunt injuriam. Quasi maledicentissimi non fuerint comœdiæ veteris scriptores : totumque genus non ludo potius et joco quam flagitiorum insectationi vitæque corrigendæ studeret! Lege Lactantium, Div. Inst. lib. VI, cap. 20, 27, et Augustinum, C. D. II, 9. Revera pervigilationes illæ stuprandarum mulierum libidinosis præbebant occasionem : idque memorabant comici. « Sic filia hominis pauperis in pervigilio vitiata est » apud Menandrum et Cæcilium in Plocio, ut testatur Agellius, II, 23. Plautus, Aulul. Prol. vs. 35, « Is adulescentis illius est avunculus : Qui illam stupravit noctu, Cereris vigiliis ». Vide sis et act. IV, sc. x, 64. Noster cap. 15 : « Omnia nocturna ... in media Græcia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit ». Zosimus de Valentiniano, lib. IV, p. 202 : Τὰς νυκτερινὰς ἐκώλυε θυσίας ἐπιτελεῖσθαι. Eadem de causa pernoctationes in Martyrum basilicis et vigiliæ paschales merito sunt abolitæ. Adi sis Hieronymum in Vigilant. p. 409 ed. Victor. Dav.

13. *Quo ne imprudentiam quidem oculorum adjici fas fuit.* Paris. *impudentiam*. Harleian. pr. sec. a prima manu et editio pervetus *adduci*. Melius autem se habet recepta lectio. Lactantius, Div. Inst. lib. III, cap. 20, 3 : « Romæ et in plerisque urbibus scimus esse quædam sacra, quæ aspici a viris nefas habetur. Abstinent igitur aspectu, quibus contaminare illa non licet : et si forte vel errore, vel casu quopiam vir aspexerit; primo pœna ejus, deinde instauratione sacrificii scelus expiatur ». Ceterum Noster de P. Clodio loquitur : is enim Bonæ Deæ « sacra, quæ viri oculis, ne imprudentis quidem, aspici fas est, non solum aspectu virili, sed flagitio stuproque violavit ». Verba sunt Ciceronis de Harusp. Respons. c. 5. Vide sis et c. 17. Pompeiam scilicet uxorem C. Cæsaris inierat. Rem narrant Plutarchus in Cæs. p. 711, 712; scriptor anonymus in argumento Milonianæ; Dion. lib. XXXVII, p. 50; Appianus, Bell. Civ. lib. II, p. 720, et alii. Vetus Scholiastes in Juvenalis Sat. II, 27 : « Clodius C. Cæsaris uxorem in templo Bonæ Deæ adulteravit ».

XV. Marc. Ad nostra[1] igitur revertor : quibus pro- 37
fecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis[2] lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romæ initiantur. Quo in genere severitatem majorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus[3], et consulum, exercitu adhibito[4],

Eodem respexit ipse Juvenalis, Sat. VI, 335, seqq. Adde Senecam, Epist. 97. Dav.

XV. 1. *Ad nostra igitur revertor.* Ern. sine libris, contextu, ut existimabat, postulante, Gœrenzius ex tribus codd. et post eum Schützius dederunt *nostras*, quod ego, etiamsi tot libri consentirent, quot nunc dissentiunt (reliqui enim Gœrenzii et nostri omnes a vulgata stant), correctoris esse dicerem, anxie ad normam paullo antecedentis *nostras* hunc locum corrigentis, quo merito non offenderunt priores editores. Consulto, credo, scripsit Cicero *nostra*, i. e. ad nostra instituta, ad ea, quæ ad nos pertinent. *Nostras*, nisi me fallit opinio, magistelli est, ad grammaticæ suæ normam Ciceronem castigantis. — Sequens *est* omittit cod. Cr. Minus bene. Mr.

2. *Ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat.* Med. exhibet, « ut mulierum famam multorum oculis lux dari constituat ». At hoc est nihili. Lego « ut mulierum famam multorum oculi et lux clara custodiat». Dav. — *Ut mulierum famam*, etc. Rathius præter necessitatem Davisii partibus se applicabat, quia videlicet Cic. de Sen. 4, 12, dixit : « Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus » : et ad Q. Fratr. I, 1, 2 [neque vero I, 2, 7], « sed in luce Asiæ, oculis clarissimæ provinciæ, etc. » Quasi vero eorum locorum non alia sit ratio, et Cicero, ut semel est loquutus, semper ita loqui debeat, etiamsi alia ratio haud minus rei sit accommodata ! Mr.

3. *Senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus.* I. e. vetus senatusconsultum adversus cultum Bacchanalium : quod hodieque exstat in ænea tabula, reperta priore seculo, et Vindobonæ in museo Cæsareo asservata. Editum est a Masseo in *Istoria Diplomatica*, itemque cum Matth. Ægyptii commentario aliorumque annott. exhibetur in Livio Drakenborch. (huj. edit. vol. XII, pag. 261). Ipse Livius narrat historiam, lib. XXXIX, 9—20. W.

4. *Et consulum, exercitu adhibito, quæstio animadversioque declarat.* Nullum quidem exercitum legimus adhibitum : custodiæ tantum portis sunt adpositæ, quæ fugientes retraxerunt. Ascensius edidit, « et consulum de exercitu adhibita quæstio ». Forsan reponendum *et consuli*, vel *consulibus, exercita ac habita quæstio animadversioque declarat.* Hac de re sic Julius Firmicus de Err. Prof. Relig. pag. 16 : « Bacchanaliorum scelera, Æbutio quodam adolescente deferente, detecta sunt ..... Investigatis omnibus, qui hujus sacri scelerata commenta tradebant; contra omnes servos, immo Romanos, quæstionis examine capitalis pœna de senatus sententia decreta est. Nec tamdiu vindices gladii consulis conquierunt, quamdiu hoc malum fuisset radicitus amputatum ». Addita negatione scribendum videtur, « quamdiu hoc ma-

quæstio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Græcia Diagondas[5] Thebanus lege perpetua[6] sustulit. Novos vero deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes[7], facetissimus poeta veteris comœdiæ, vexat, ut apud eum Sabazius[8] et quidam alii dii peregrini judicati e civitate ejiciantur.

lum non fuisset radicitus amputatum». Tertullianus, Apol. c. 6 : « Liberum patrem cum mysteriis suis consules senatus auctoritate non modo urbe, sed universa Italia eliminaverunt ». Historiam late refert Livius, XXXIX, 9 seqq. Vide sis et Valerium Maximum, lib. I, cap. 3, 1, et lib. VI, cap. 3, 7. Dav. — *Et consulum, exercitu adhibito, quæstio*. Exercitum in ea re adhibitum esse negat male Davisius. Ern. — Certe, monet Wagn. quamquam Livius in ipsa rei narratione exercitus non meminerit, in quæstione, extra Romam in Italia rite exercenda, exercitu opus fuisse per se credibile est. Mr.

5. *Diagondas Thebanus*. Nec facti, nec hominis ulla, quod sciam, restat memoria. Pagondæ quidem Bœotarchæ meminere Thucydides et alii. Dubito tamen, num hic legendum sit *Pagondas Thebanus*, ut statuit Joan. Meursius, Lect. Att. III, 23. Dav. — *In media Græcia Diagondas Thebanus*. Cod. M. *nncia Gracia Dyagodas*. Codd. Cr. W. Copp. Victt. b. *Diagondas*, in marg. autem cod. Cr. scribitur *Dyagondas*, neque vero pro varia lectione, sed ut nota marginalis; videlicet per totum codicem argumentum contextus in margine notatum est ab eadem manu, quæ codicem exaravit. Ed. Asc. 1, *Dyagundas*, Asc. 2, *Diagundas*, unus *Diagonidas*, apud Gœr. qui in parva editione ediderat *Pagondas*, in majore vero, quum tantum sit, quod in Thebanorum historia ignoremus, in librorum fere constanti scriptione acquiescendum censuit. Mr.

6. *Lege perpetua*. I. e. generali, universali. Conf. Ern. in Clavi et Brissonius de Verb. Signif. in v. *perpetuus*. W.

7. *Aristophanes*. Hic quidem Sabazium aliquoties memorat; sed hic locus, qui a Cicerone significatur, fuit in deperdita comœdia, quæ inscribebatur Lemnii. W.

8. *Sabazius*. Comœdia, in qua Aristophanes Sabazium ejecit, nunc non exstat. Ceterum Sabazius a Barbaris Liber pater dicitur a σαβάζειν, quod est bacchari. Ad hæc σάβοι, loca ei dicata, Fanaticique ejus sacerdotes nuncupabantur. De Sabazio sic Cicero de Nat. Deor. lib. III, cap. 23, scribit : « Tertium Dionysium Caprio patre, eumque regem Asiæ præfuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta ». Est et Arabibus suus Sabis cui decimas thuris dicant. Non deerat Sabinis suus quoque Deus Sabus. Silius, VIII, 422 : « pars Sanctum voce canebant Auctorem generis, pars laudes ore canebant Sabe tuas, etc. » Ejecerunt etiam Romani sacra Sabazii. Valerius Max. I, 3, 2 : « Idem, qui Sabazii Jovis cultu mores romanos inficere conati sunt, domos suas repetere coegit ». Erant, ne id omittam, Roma-

Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus fœdis damnet, atque impiam judicet.

Jam ludi publici[9], quoniam sunt cavea circoque 38 divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione, luctatione, curriculisque equorum, usque ad certam victoriam in circo constitutis: cavea[10], cantu[11],

nis etiam sacra nocturna, sed non mulierum. Turn.

9. *Jam ludi publici*, etc. Notabimus hoc loco librorum lectiones, de loco ipso, tam controverso virorum doctorum sententiis, in Excursu VII dicturi. Cod. Cr. habet : « Jam ludi publici quom sint cauca circoque divisi sint corporum certationes cursu et pugilationem [sed litera *m* linea transversa deleta est] luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis : cauca cantu voce ac fidibus et tibiis dum modo ea moderatæ sint ». Cod. W. ab eo in his discedit : « cavea ... pugillatione ... cavea... » Cod. M. in his : « laudi publici, quoniam sunt cavea ceteraque divisi sint coram certationes ... pugillane ... cavea cantu vice ... moderata ... » Copp. Victt. b. « publici quomodo sunt cavea ... sunt corporum ... pugillatione ... cavea ... moderata ». Ed. Asc. 1 : « Jam ludi publici quum sint cavea circoque divisi, sint corporum certatione [quædam *pugilatione*], luctatione, curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis, cavere, cantu, voce ac fidibus et tibiis: dummodo ea moderata sint » : et ita edd. Asc. 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Comm. In ed. Lamb. est *constitutæ*, in edd. Verb. et Grut. ... *quoniam sunt;* in ed. Dav. nescio unde *circulisque èquorum*, Ern. dedit sine libris : *in circo constitutis*. Ma.

10. *Circo constitutis : cavea*, *cantu*, *vocè*, *ac fidibus et tibiis*. Turnebus legit *circo constitutæ;* quod Lambinus adripuit. Mihi totus locus ob sensum ita videtur constituendus : « Sint corporum certationes cursu et pugilatione, luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam in circo : constituti sint caveæ cantus voce ac fidibus et tibiis, etc. » Vide Tertullianum, de Spectac. c. 10. Dav.

11. *Cantu*. Est cantus in voce, in nervis, in tibiis. Censorinus quæ de musica scribit, c. 12, hic adscribam ut non omnino aliena : « Nec vero incredibile est, inquit, ad nostros natales musicam pertinere : hæc enim sive in voce tantummodo est, ut Socrates ait, sive, ut Aristoxenus, in voce et corporis motu : sive in his et præterea in animi motu, ut putat Theophrastus, certe multum obtinet divinitatis et animis permovendis plurimum valet. Nam nisi grata esset immortalibus diis, qui ex anima constant divina, profecto ludi scenici placandorum deorum causa instituti non essent : nec tibicen omnibus supplicationibus in sacris ædibus adhiberetur : non cum tibicine triumphus ageretur Marti : non Apollini cithara, non Musis tibiæ, ceteraque id generis attributa essent : non tibicinibus, per quos numina placantur, esset permis-

voce ac fidibus et tibiis; dummodo ea moderata sint, ut lege præscribitur. Assentior enim Platoni [12], nihil tam facile in animos teneros atque molles [13] influere, quam varios canendi sonos : quorum dici vix potest quanta sit vis in utramque partem [14]. Namque et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit; civitatumque hoc multarum in Græcia interfuit, antiquum vocum servare modum : quarum mores lapsi [15] ad mollitiem, pariter sunt immutati cum cantibus; aut hac dulcedine cor-

sum aut ludos publice facere, aut vesci in Capitolio, aut Quinquatribus minusculis, id est, idibus juniis urbes vestitu quo vellent, personatis temulentisque pervagari ». TURN.

12. *Assentior enim Platoni.* Plato in lib. de Rep. et de Leg. adeo prolixe de musica disputat, ut in ea putes maxima rerumpubl. momenta verti: quumque juvenes gymnastica et musica erudiri primum velit, illam corporis esse, hanc animi ponit : ac cujus hæc cumque modi fuerit, perinde juvenum etiam mores futuros. Ita hanc legem a Platone sumptam intelligimus : cujus tamen nimiam hac in re diligentiam et cautionem leviter reprehendit, lib. III, cap. 14, quum ait, « Idque haud paullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis, mutari civitatum status ». TURN.

13. *Molles.* Dulces et jucundos Nonius hic interpretatur, si cui forte ejus sententia probari potest. Molles tamen potius et teneros dicit animos, vel quod inest in animis omnibus mollitia et teneritas quædam, quod ex Platone apparet, quem imitatur ita scribentem, lib. III de Repub. Οὐδὲ γὰρ ἐργάζεται, ἔφη, ἄλλογε ἢ κατὰ μικρὸν εἰσοικισαμένη ἠρέμα ὑποῤῥεῖ πρὸς τὰ ἤθη τε καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα. Vel quod juvenum et adolescentum animos significet, qui teneri sunt. Sallustius, Catil. cap. 14 : « Sed maxime juvenum vel adolescentum familiaritates appetebat; eorum animi molles et ætate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur ». TURN.

14. *In utramque partem.* Ad incitandum et languefaciendum, ad remittendum et contrahendum : plurimum ad leniendos concitandosque affectus musica valet. « Pythagoras, ut ait Quintilianus, Inst. Orat. I, 10, concitatos ad vim pudicæ domui afferendam juvenes, jussa mutare in spondeum modos tibicina, composuit ». Commovet igitur et concitat languentes, et commotos concitatosque componit. Exhilarat tristes, et qui hilares sunt, eos reddit severos et tristes. Id enim hic est animos remittere et contrahere. TURN.

15. *Mores lapsi.* Nam in civitatibus pro ratione morum, varii quoque musices modi exorti sunt. Hinc melos Æolium, simplex est : Asium, varium : Lydium, querulum : Ionium, floridum et molle : Phrygium, religiosum : Dorium, bellicosum. Simplicem autem probat musicam Plato et antiquam : nihilque in ea innovari permittit. TURN.

ruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, quum
severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in
auribus animisque mutatis etiam huic mutationi locus.
Quamobrem ille quidem sapientissimus Græciæ vir, 39
longeque doctissimus, valde hanc labem veretur. Negat enim[16] mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego nec tam valde id timendum, nec plane contemnendum puto. Illa[17] quidem, quæ solebant quondam compleri severitate jucunda Livianis et Nævianis[18] modis, nunc, ut eadem exsul-

16. *Negat enim*. Plato, lib. IV de Rep. pag. 447, refert Damonem dixisse, musicæ modos in rep. mutari non posse, quin protinus maximarum legum sequatur immutatio. Videri autem posset quando νόμοι et populi scita, et musicos modos significant, quas hic leges musicas Cicero vocat, persuasum id fuisse Platoni ex societate et communione vocabuli. Id autem verendum magis Platoni quam Ciceroni fuit, quum quanta ex modis mollibus et delicatis labes et corruptela in animis Græcorum facta esset, Plato videret: Romæ autem studia musicæ numquam tantopere viguissent. Turn.

17. *Illa*. Gœrenzius de fabulis scenicis earumque modulatione intelligi vult, quæ repletæ fuerint modis cum severitate jucundis; quæ item quum Ciceronis tempore, adhibita recenti modulatione ederentur, factum esse, ait, ut actores exsultarent, i. e. modum excederent, et cervices oculosque torquerent. Schützius credit excidisse h. l. *theatra*. Spectatores videlicet olim severitate modorum Livianorum et Nævianorum delectatos fuisse, nunc autem mollioribus modorum flexionibus sic deliniri, ut in iis audiendis exsultent et pariter cum iis cervices oculosque torqueant. In hanc sententiam, quæ mihi quidem præ ceteris probatur, disputat etiam Wyttenbachius in Scholis: « Subaudiendum est *theatra*, i. e. spectatores, qui quondam solebant compleri, i. e. contenti esse jucunda severitate, quæ erat in modis Livianis et Nævianis, i. e. in melodiis tragœdiarum Livii et Nævii ». Idem tamen W. ad marginem ed. Gœr. min. ad verba *Illa quidem* adscripsit: « *sedilia* addimus ». Mr.

18. *Livianis et Nævianis*. Ut Plato Ægyptios laudat, apud quos neque pictura, neque choreæ, nec musica immutabatur, sed Isidis poemata semper canebantur: sic Cicero quoque modos antiquos probat, quales a Livio Andronico et Nævio, antiquis poetis, compositi erant. Ii enim cantica scripserant, quæ in ludis publicis et supplicationibus quandoque cani solebant. De Andronico sic Livius, lib. VII, cap. 2, scribit, « Livius post aliquot annos, qui ab Satyris ausus est primus argumento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor, dicitur, quum sæpius revocatus vocem obtudisset, venia petita puerum ad canendum ante tibicinem quum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis

tent[19], cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Græcia, longe providens, quam sensim pernicies illapsa civium animos, malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret: si quidem illa severa Lacedæmon nervos jussit, quos[20] plures

usus impediebat ». Et lib. VII de Bello Punico [lib. XXVII, cap. 37]: « Decrevere item Pontifices, ut virgines tum novenæ per urbem euntes carmen canerent. Id quum in Jovis Statoris æde discerent conditum ab Livio carmen, tacta de cælo ædes in Aventino Junonis reginæ ». Et lib. I belli Macedonici [lib. XXXI, cap. 12]: « Carmen sicut patrum memoria Livius, ita tum condidit P. Licinius Tegula ». Ceterum aut poetæ ipsi suo carmini cantum composuerant, quod existimo, aut alii modos addiderant. Turn. — *Modis*. Cantibus et modulationibus. Modi a numeris differunt, quod numeri sunt in productione et brevitate: modi in elatione et demissione, id est, in modulatione. Itaque *facere modos* apud Terentium est canere. Turn.

19. *Nunc ut eadem exsultent*... *torqueant*. Lambinus, voce suppleta, dedit, *nunc videtis ut eadem*, etc. Ipse quidem, admirationis adposita nota, legerim, « nunc ut eadem exsultant, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent! » Dav. — *Nunc ut eadem exsultant! ut ... torquent!* Ita, probante Wyttenbachio, scripsimus cum Gœr. et Sch. quum in libris plerisque sit « exsultent, cervices .... torqueant », in nonnullis « exsultantur, exsultentur ». Unus tamen Gœrenzii habet *exsultant*, tres *torquent*. In syllaba *ur*, quæ in duobus additur, facile agnoscis obliteratum *ut*. Mr.

20. *Quos plures quam septem haberet*. Ita sensu et ratione grammatica flagitante ex conjectura Davisii scripsimus cum Wagn. Gœr. et Sch. Plerique habent *quod*, duo Gœrenzii et Copp. Victt. b. *quo*, ubi Victorius correxit *quom*. Sed hoc non melius est vulgato *quod*: utrumque enim nos cogit rem ita intelligere, ut omnes nervos demptos esse existimemus, quod factum non est. Hoc sentiens Schefferus hanc notam scripsit: « *quod plures quam septem haberet, in Timothei fidibus demi*, etc. Non ita Veteres. Liber optimus S. Victoris pro *demi* habet *inde*. Hinc vulgati junctim *inde demi*. Sed nec sensus horum verborum is videtur, qui debebat esse. Nervos, ait, demi jussit Lacedæmon, causa, quod haberet plures quam septem. At docet nos Athenæus, quod superfluos tantum nervos voluerit tolli, reliquos servari. Quare locum totum sic constituendum arbitror: *Nervos jussit, quot plures quam septem haberet, in Timothei fidibus scindi*. Altera relativa est omissa, id quod turbas peperit: *jussit scindi, quot* pro *jussit scindi tot, quot*. *Scindi* quoque positum pro *rescindi* vel *abscindi*. In quo primam literam absorpsit ultima vocabuli antecedentis, dein ex reliquo *indi* sciolus fecit *inde*, cui velut mutilo adjectum ad postremum *demi*, ut sic sensus integer exsisteret. Τῷ *scindere* sic alio quoque loco usus est de capillis. Et Virgilius, *Æneid.* XII: *Infelix crines scindit Juturna*

quam septem haberet, in Timothei[21] fidibus demi.

XVI. Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi : de quo quum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est, eas, quæ essent in more majorum. Quo quum iterum venissent, majorumque morem dixissent sæpe esse mutatum, quæsivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis; respondit, optimum. Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et Deo proximum, quod sit optimum.

Stipem sustulimus[1], nisi eam, quam ad paucos dies

solutos ». Conf. Cic. Tusc. III, 26, 62, ubi versus est Accii : « scindens dolore identidem intonsam comam ». — Constructio Davisii, *quos* reponentis, elegantior est. Ita Q. Cic. de Petit. Consulat. 6 : « nedum ii, quibus saluti fuisti, quos tu habes plurimos, non intelligant, etc. » Mr.

21. *In Timothei.* Timotheus Milesius fidicen, decimam et undecimam chordam lyræ adjecit, et priscam musicam mollitie effeminavit. Vixit Euripidis et Philippi Macedonis ætate. Athenæus libro Dipnosoph. decimo quarto, pag. 636, paullo diversus hanc historiam refert : « Nimirum Timotheum Milesium plerisque organum magadem nervorum constructione, quam deceret, numerosius habere visum : eumque idcirco apud Lacedæmonios in judicium vocatum, quod priscam musicam labefactaret : quumque quidam supervacaneas ejus chordas abscindere pararet, ostendisse quemdam illic Apolloniscum, cui eadem constructione, parique nervorum numero lyra esset : eumque ita dimissum ». Produnt etiam Ephoros Terpandrum multasse, quod in cithara, præter necessitatem, unam chordam intendisset : sed et ejus citharam ad rei memoriam, in paxillo suspensam fuisse. Idem etiam Phryni factum ab Ephoris esse Plutarchus auctor est in libello περὶ προκοπῆς. Turneb. — Ad rem conf. Baguet. de Chrysippo, p. 267. Mr.

XVI. 1. *Stipem sustulimus.....exhaurit domos.* Servius ad Virgilii Æn. VI, 611 : *Cicero ait in libris Legum :* « Stipem prohibeo; nam auget superstitionem et exhaurit domos. Dignis igitur largiendum est ». Similis est hic locus illi quem versamus. Nisi tamen grammaticum illum memoria fefellerit, ad alium respexit jam deperditum. Dav. — *Stipem sustulimus.* Quicumque locum Servii, quem laudat Dav. accuratius inspexerit, videbit primum, nostrum locum a Servio ex memoria citari, deinde, verba *dignis igitur largiendum est* a Servio ex sua persona addi, quamquam etiam in ed. Burmanni ut pars loci Ciceroniani expressa sunt. Posterius ne Gœr. quidem animadvertisse videtur, qui Servio id vitio tribuit, quod legentium παρόραμα est. Mr.

propriam Idææ Matris excepimus : implet enim superstitione animos, et exhaurit domos.

Sacrilego pœna est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum, quod
41 et nunc multis fit in fanis. Alexander in Cilicia deposuisse apud Solos[2] in delubro pecuniam dicitur; et Atheniensis Clisthenes[3] Junoni Samiæ[4], civis egregius, quum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit.

Sed jam de perjuriis, de incestis nihil sane hoc quidem loco disputandum est. — Donis impii[5] ne pla-

2. *Apud Solos*. Ita Ciliciæ urbs juxta Issum vocatur. Solebant autem veteres suas templis divitias committere : quasi et religione, et Deum fide servarentur. Herodianus quum Romæ templum Pacis, Commodo regnante, arsisset, multos ex opulentis egenos esse factos refert, lib. I, cap. 44. In eos autem qui rem sacro commendatam abstulissent, quum sacrilegii pœna olim constituta esset, Antoninus postea voluit, ut dumtaxat furti pœna animadverteretur. Hic alii *apud Solem* legunt, id est, delubro Solis. Turn. — *In Cilicia deposuisse apud Solos*. Cod. M. *Cicilia* ... *Soles item*. Cod. Cr. et W. *Solem*, ut plerique apud Gœr. itemque Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Lamb. Gothofr. sed duæ posteriores *Solos* in margine habent, quod ex vett. in sola Comm. reperi. Tres Gœrenzii codd. habent *Solesit*, unus *solesytin*, unus *soletim*, unus denique *soles isthinc* : quare Gœr. aliud quid, quam *Solos* a Cicerone profectum credit, et amplectitur *Soleis* (Σολεῖς), ut Noster, quod non raro facit, græca forma usus sit pro *Solenses*. — In seqq. Cod. W. *pecuniandum* pro *pecuniam dicitur*. Ma.

3. *Atheniensis Clisthenes*. Hujus Clisthenis meminit Herodotus, lib. V, quem Athenis ejectum cum piaculeribus fuisse a Cleomene prodit. Meminit et Aristoteles III Politicon. Ab eo remp. Atheniensem, expulsis tyrannis, optime constitutam fuisse scribit Isocrates in Areopagitico. Turn. — *Atheniensis Clisthenes*, etc. Cod. W. a prima manu *Athenienses*, idem *Clistenes ;* tum cod. Cr. « Samie cujus egregius ». Ma. — *Credidit*, i. e. deposuit servandas in templo Junonis, quod erat in Samo insula, quod templum unum omnium religiosissimum fuit. Vid. Verr. I, 19, 50. *Clisthenes*, nobilis Atheniensis, a contraria factione in exsilium expulsus anno ante Ch. 506, proximo anno in patriam redux libertatem ac leges Solonis restituit. Vid. Herod. lib. V, c. 70 et sqq. W.

4. *Junoni Samiæ*. Religiosissime Sami colebatur Juno. Maro, Æn. I, 20 : « Posthabita coluisse Samo ». De sede Junonis quæ Sami Dorica erat, Theodorus volumen ediderat. Turn.

5. *Donis impii ne placare audeant deos*. Post *placare* delevimus cum Ern. Wagn. Gœr. et Sch. incommodum *quidem*, quod non agnoscunt plerique, iique optimi, apud Gœr. nostri codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Paris. Car. Steph. Ald. Brut.

care audeant deos; Platonem audiant [6], qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. — Diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur deo. Pœna vero violatæ religionis[7] justam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenæ tragœdiæ[8]. Quæ

Sturm. Lamb. Gothofr. Comm. Sensus est : « Platonem audiant impii, ne, etc. » Ad rem conf. quæ congessit larga, ut solet, manu Gataker. Adversarr. Miscc. II, 11, p. 333 Opp. Critt. t. I, Traj. 1698. Mr.

6. *Platonem audiant*. Plato, lib. IV de Leg. pag. 601 : « Improbo autem contra accidit : animo siquidem impurus est improbus, purus contrarius: ab improbo autem et impio nec virum bonum, nec Deum umquam se donari velle æquum est ». Hic igitur sacrificia impiorum improbat, atque adeo eos a sacris arcet, ne muneribus et sacrificiis sperent se Deum corrumpere posse et placatum reddere. Turn. — Conf. insuper Plat. de Republica, lib. III, pag. 390 Steph. pag. 115 Bekkeri, et ad eum Astii Commentar. p. 444. Cr.

7. *Violatæ religionis*. Nam violati juris pœnam constituit in lege, id est, ut hic interpretatur, violatæ religionis, quando lex tota de religionis jure concepta est.. Non enim sontibus et impiis, qui pœnas hominum judiciis non dederint, impune scelus in deos fore docet : nam fraudis et impietatis cruciatu semper vexabuntur. Turn. — *Pœna vero violatæ religionis*. Quum in lege dicatur *pœna violati juris*, jus intelligendum est divinum, quod, si locum consideres, proxime ad *vota* refertur, nostro autem loco a Cicerone ad omnem religionem, atque adeo ad omnia ea extenditur, quæ quum nefarie contra ipsum facta contendit, eo ipso religionem violasse affirmat. Ut enim Cicero in se laudando solet esse paullo verbosior, ita in recenti propter exsilium dolore ea ipsa, quæ ab inimicis passus fuerat, ita exaggerat, ut injuriam, qua ipse affectus erat, deorum jura, religionesque evertisse in sequentibus pronuntiet. Quare facere non possum cum Wagnero ejusque censore Halensi l. l. qui, quum Cicero h. l. non agat de eorum pœnis, qui vota non solverint, sed de eorum, qui ipsum in exsilium egerint, totum hunc locum usque ad finem cap. 17, non quidem Ciceroni plane abjudicant, sed alieno plane loco insertum judicant; videlicet, ut Cicero hanc de suis rebus digressionem in margine adpinxerit, postea justo loco, cap. 10, 25, post « Quod autem non homo judex ... confirmari videtur » inserendam; quam librarius, quum Cic. ipse hos libros non perpoliverit, minus commode hic assuenda esse censuerit. Mr. — *Pœna*, etc. I. e. qui religionem violavit, is non justam excusationem invenire potest, quo minus pœnam luat. W

8. *Plenæ tragœdiæ*. Ajax Oileus ob temeratum fanum Minervæ pœnas luit morte, et Ajax Telamonius ad Trojam militaturus deorum spreto auxilio impiam superbiam capitalem sensit. Turn.

ante oculos sunt, ea potius attingantur. Etsi hæc commemoratio[9] vereor ne supra hominis[10] fortunam esse videatur; tamen, quoniam mihi sermo est apud vos[11], nihil reticebo, velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum[12] potius videri, quam grave.

9. *Etsi hæc commemoratio.* Cicero commemorabit, quomodo ejus inimici, scelesti homines, præcipue P. Clodius, a diis immortalibus puniti sint, atque hanc suam fortunam dicit videri supra hominis fortunam. Ita mox, cap. 18, ipse dicit: « quo quid accidere potuit homini præclarius ». W.

10. *Supra hominis.* Vereor tamen ne insolentius me efferre videar in hac re, et supra hominem me extollere, qui in mea causa violatam religionem impiis noxæ fuisse commemoraturus sum, et meam pietatem diis cordi fuisse ex nobili et glorioso reditu ostensurus. Turn.

11. *Apud vos.* Est ex Æmari Ranconeti conjectura, quæ Turnebo, Lambino, et Aldo nepoti se jure merito probavit; quamque firmat Car. Stephani vetus. Vulgo *apud eos;* plures codices *apud deos.* Inepte. Dav. — *Tamen, quoniam mihi sermo est apud vos.* Schefferus ad h. l. hæc: « Gruterus *apud eos.* Sensum non assequor. An *apud eos* est *apud homines?* quæ ergo causa nihil reticendi? Quare mallem *apud deos*, quod habent vulgati et defendunt veteres. Propter *deos* enim, quorum laus et honor in hac re vertebatur, nihil ait se velle reticere. Sed quomodo apud deos loquitur? credo respicere ad vicinam forte aram aut delubrum aliquod ». Alia, neque vero meliore ratione, lectionem *deos* defendere studet Gœrenzius ita exposita sententia: « quum sermo hic meus ad deos ultores violatæ, tutores servatæ religionis pertineat, dii autem ignorare non possint, qua mente quisque sit, nihil eorum quæ mente condo, sentio, reticebo ». Ad quæ ego dudum in Adversariis hæc adnotaveram: Quidquid dicat Gœr. ad defendendam lectionem *deos*, numquam mihi persuadere poterit, *sermo apud deos* hoc sensu dici posse, ut sit i. q. loquor nunc de diis violatæ religionis ultoribus. Igitur Ranconeti conjecturam servo, *vos*, firmatam Car. Stephani codice, probatam Lambino, Turnebo, Bruto, Morabino, Davisio, Ernesto, Wagnero. Vult enim, amicos suos suarum rerum commemorationem non vituperaturos esse, quasi nimium sibi tribuat. Jam video in eadem sententia fuisse Wyttenbachium, qui ita breviter: « *apud vos* Cicero scripsit, nec ut vulgo legitur *apud deos* ». Handius quoque in censura ed. Gœr. Jenensi contra Gœrenzium nostram lectionem tuetur, accurate de hoc loco disputans l. c. p. 369. — In cod. M. legitur: « videantur quoniam sermo nihil est apud deos ». *Deos* etiam est in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Brut. Sturm. ita ut probam lectionem unus Car. Stephani codex servasse videatur. *Eos* est in duobus Gœrenzii: quod quum stare non posse viderent librarii pietatis studiosi, in *deos* mutaverunt. Ma.

12. *Gratum.* Deprecatur deorum invidiam, quæ insolentes sequi solet. Sic Græci deprecandæ causa invidiæ dicere solent, Τὴν Ἀδράστειαν προσκυ-

XVII. Omnia tum[1] perditorum civium scelere, discessu meo[2], religionum jura polluta sunt; vexati nostri Lares familiares[3]; in eorum sedibus exædificatum[4] templum Licentiæ; pulsus a delubris is, qui illa servarat[5]. Circumspicite celeriter animo[6] (nihil enim 42

νῷ· nam olim opinio erat deos infensos esse iis qui se efferrent, quique insolescerent: arrogantiæque vindex Ἀδράστεια et Νέμεσις censebatur. Turn.

XVII. 1. *Omnia tum*, etc. *Tum* universe continuandæ narrationi inservit, eoque immerito offensus est Wagn. Mr.

2. *Discessu meo.* Est i. q. exsilio meo. Ita enim honoris causa suum exsilium vocare solet. Neque Cic. debebat dicere *me expulso*, quamquam hoc cogitabat. Certus enim erat, se ab amicis ita intelligi, ut intelligi volebat. Eam ipsam ob causam, quia videlicet coram amicis se loqui fingit, et injuriam, qua affectus fuerat, et rem universam, ut diximus, exaggerat. De constructione loci vid. Wopk. Lectt. Tull. p. 156. Mr.

3. *Lares familiares.* Sunt enim etiam Lares publici. Tertullianus Lares familiares *domesticos deos* interpretatur. Ejus verba sunt Apol. cap. 13, « domesticos deos, quos Lares dicitis, domestica potestate tractatis ». Illis lararium erat sacrum et focus. Non erant autem Lares alii dii quam publici, sed simulacra erant, verbi gratia, Jovis et Saturni, aliorumque deorum, quæ domi venerabantur, ut ex Tertulliano apparet. Turn.

4. *Exædificatum.* Non tantum inchoatum est, verum etiam absolutum. Plautus, Trin. act. I, sc. 2, 95: « Qui exædificaret suam inchoatam ignaviam ». —*Templum Licentiæ.* Plutarchus in Cicerone, p. 877: Ὁ δὲ Κλώδιος ἐξελάσας τὸν Κικέρωνα κατέπρησε μὲν αὐτοῦ τὰς ἐπαύλεις, κατέπρησε δὲ τὴν οἰκίαν, καὶ τῷ τόπῳ ναὸν ἐλευθερίας ἐπῳκοδόμησε. « At Clodius Ciceronis, quem exterminarat, et villas inflammavit, et ædes incendit, illicque Libertati templum construxit ». Cujus deæ nomen *Licentiæ* vocabulo hic fœdat: ut pro Domo, cap. 51: « Tu in civis domo simulacrum non Libertatis publicæ, sed Licentiæ collocasti ». Turn.

5. *Pulsus a delubris is, qui illa servarat.* Se ipse dicit. Pariter de suo exsilio verba faciens, « templorum custodem ac præsidem sceleratissime pulsum » prædicat orat. pro Domo, cap. 56. Dav.—*Qui illa servarat.* Cod. M. *servavit.* Ego, ait, pulsus sum a templis romanis, qui illa servaveram ex incendio conjurationis Catilinariæ. W.

6. *Circumspicite celeriter animo.* Sic Victorius edidit, quem vide sis Var. Lectt. XXII, 19. Codices exhibent « circumspicit hæc celeriter animus ». Forsan igitur reponendum *circumspicite celeriter animis.* Sic *circumspicere mentibus* habet Noster pro Sulla, cap. 25. Adeas et lib. III in Verrem, cap. 12. Dav. — *Circumspicite celeriter animo.* Lectionem *animo* Victorius loco a Davisio laudato in antiquo libro se reperisse ait. Idem in Copp. a. eamdem lectionem ex codice aliquo ad marginem suæ editionis enotavit, prætereaque adscripsit « circumspicite celeriter animo ». Nostri quoque codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Gothofr. ha-

attinet quemquam nominari[7]), qui sint rerum exitus consequuti. Nos, qui illam custodem urbis[8], omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi

bent « circumspicit hæc celeriter animus ». Copp. Victt. b. idem, sed omisso *hæc*. Ed. Sturm. « circumspicite hæc celeriter animo », edd. Paris. Car. Stephan. Lamb. et Comm. ut nos edidimus. In loco Cicer. pro Sulla, quem laudat Dav. dicitur : « circumspicite paullisper mentibus vestris ». Hunc Gœrenzius locum, et id, quod Cicero dicere non potuerit *circumspicite breviter*, ut *complecti breviter* dicitur, ad defendendum illud *celeriter* adfert, quod merito hoc loco incommodum censuerunt Wagn. et Rathius. *Paullisper* sane vel *diligenter* melius conveniret. Rathius igitur *celeriter* ante *consequuti* positum vult. Wyttenbachius in eamdem plane sententiam ad verba *Circ. cel. an.* nullus, ait, hic est locus celeritati mentis; adverbium suo loco reponendum in fine : « qui sint rerum exitus celeriter consequuti ». Quod quo diutius considero, eo magis adducor, ut verum censeam. Cur enim *celeriter* circumspiciant potius, quam alio quocumque modo? Neque eo aliquid proficitur, quod Gœrenz. *celeriter* græce vertit ἐν τάχει. Nam eadem sententia exit, ad quam merito W. scripsit; nullus hic est locus celeritati. Ma.

7. *Nihil enim attinet quemquam nominari.* Wagn. ait, se, quid parenthesis *non enim*, etc. sibi velit, prorsus non assequi, quum nihil impediverit, quo minus coram amicis nominaret aliquem : eo nihil debebat offendi. Certe « non attinebat quemquam nominari », quia et notissimi erant familiaribus homines, et odiosa nomina alibi quoque Cicero significare potius, quam eloqui solebat; vide modo Parad. II, § 17; Parad. IV, § 27. Ma.

8. *Illam custodem urbis.* Ex his quæ Plutarchus in Cicer. p. 876, scripsit, locus est hic declarandus : Ταῦτα ἔδοξε Κικέρωνι, καὶ τὸ μὲν ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, ὃ πολὺν χρόνον ἔχων ἐπὶ τῆς οἰκίας ἱδρυμένον ἐτίμα διαφερόντως, εἰς Καπιτώλιον κομίσας ἀνέθηκεν ἐπιγράψας, Ἀθηνᾷ Ῥώμης φύλακι. Id est, « Ea Ciceroni probabantur : ac protinus Palladis simulacrum quod jamdiu domi locatum supra modum colebat, in Capitolium delatum dicavit, subscripsitque, Palladi Romæ custodi ». Palladis enim consilio et ope conservatam a se urbem oppressa Catilinæ conjuratione sæpe Cicero dixerat : idque in poematis etiam celebrarat, deæque se carum scripserat. Sallust. Declam. in Cicer. § 14 : « Quem Minerva artes omnes edocuit : Jupiter Opt. Max. in consilium deorum admisit ». Custodis urbis Minervæ, sic ad Attic. meminit, lib. VII, epist. 3 : « Tamen illa quam scribis custos urbis, me præclaræ inscriptionis memorem esse cogeret ». Julius Obsequens, de Prodigiis, cap. 128 : « Turbinis vi simulacrum, quod M. Cicero ante cellam Minervæ pridie quam plebiscito in exsilium iret, posuerat, dissipatum membris pronum jacuit, fractis humeris, brachiis, capite, dirum ipsi Ciceroni portendit ». Turn. — *Illam custodem urbis.* I. e. statuam Minervæ πολιούχου, quasi urbem tenentis, quam Cicero domi religiose colebat, deposuit in templo *patris ipsius*, id est, Jovis Capitolini, antequam exsulatum abiret. Vide Ciceronem in Epist. ad Div. XII, 25. W.

non sumus, eamque ex nostra domo ipsius patris domum[9] detulimus, judicia senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ[10] consequuti sumus : quo quid accidere potuit homini præclarius? Quorum scelere[11] religiones tum prostratæ afflictæque sunt; partim ex illis distracti ac dissipati jacent : qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt,

9. *Patris domum.* Ernest. dedit « ex nostra domo ipsius patris domum », omisso *in*, quod operarum incuria excidisse videtur, quum nihil monuerit, et omnes ad unum libri illud exhibeant. Attamen Cicero aliquando *domum* in hac constructione cum genitivo casu posuit absque *in*. Vide Cic. de Offic. III, 31, 112, « accurrisse Romam et cum prima luce Pomponi domum venisse dicitur ». Ita edidit locum Beierus. Mr.

10. *Judicia senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ consequuti sumus.* Ita legitur in vulgatis, neque causa est cur hanc lectionem improbem. In vetere tamen libro, qui est apud me, quemadmodum hic locus legatur, debeo lectorem monere : « Judicio senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ nomen consequuti sumus ». Notum autem est Ciceronem Patrem Patriæ appellatum fuisse. Ursin. — *Judicia senatus, Italiæ, gentium denique omnium,* etc. Legendum puto, « judicio senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ testimonium consequuti sumus ». Lamb. — *Judicia senatus..... conservatæ patriæ.* Sic optimi mei Brux. Vien. Gud. 2, Dr. 2, reliqui deterioris familiæ cum duobus Oxonn. « de conservata patria », quod cum aliis Wagn. probat: alii aliter loco, quem affectum putant, succurrunt. Perperam. Sæpe sic auctor genitivos cum duplici relatione ponit. Tusc. II, 15, 35 : « Labor est, functio quædam vel animi, vel corporis gravioris operis et muneris ». Tuscul. III, 18, 39 : « Habes formam Epicuri vitæ beatæ ». Ibid. IV, 6, 13 : « Præsentis autem mali, sapientis affectio, nulla est ». Commata hoc loco tollenda sunt. Hi genitivi duplices ex Græcorum ratione positi sunt, vide Matthiæ Grammat. Græc. § 314. G.

11. *Quorum scelere*, etc. Totius hujus periodi emendatio debita Victorio ac Turnebo. Antea legebatur, « quo scelere, etc. illis distractæ ac dissipatæ jacent ». Grut. — *Quor. scelere.* Nostri quoque et Gœrenzii omnes libri excepto uno, in quo est *quos*, habent illud *quo*, quod, cum lectione *distractæ ac dissipatæ*, occupat præter codd. plerosque MSS, etiam edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. In cod. M. post *scelere* scribitur *tamen*, in ed. Lamb. *quorum autem scelere*, quod probabat Rath. in Copp. Victt. a. ex uno cod. enotatur *quorum*. In cod. Cr. legitur *religionis*. Vocem *tum* ejectam vult Wagn. ut otiosam et sententiæ gravitatem infringentem, eique suffragatur Rathius. Abest etiam ea particula ab edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Lamb. Sturm. Gothofr. Sed quicumque ad totam sententiam animum adverterit, sarta tecta volet h. l. omnia. Mr.

et præter ceteros in omni religione impii, non solum vita cruciati atque dedecore [12], verum etiam sepultura ac justis exsequiarum [13] caruerunt.

43 Quint. Equidem ita agnosco, frater, et meritas diis gratias ago : sed nimis sæpe secus aliquanto videmus evadere [14]. — Marc. Non enim, Quinte, recte existimamus, quæ pœna divina sit; et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus. Morte, aut

12. *Non solum vita cruciati atque dedecore.* Dure acceptus est a Grutero Lambinus, quod reposuerit «non solum vita cum cruciatu atque dedecore, verum etiam sepultura... caruerunt». Mihi tamen in mentem non venit commodior ulla Ciceronis emendandi ratio. Certe scriptura, quam dant codices, non est sincera. Dav. —*Non solum vita, cruciati dedecore, verum etiam.* Ita probante Handio l. c. corrigendum censuit Gœrenz. et dedit Schütz. quum libri MSS omnes incommodum illud *atque* inferciant, duobus exceptis apud Gœr. in quibus nonnisi *ac* interponitur. Brutus conjecit «vitæ cruciatu atque dedecore»: sed quomodo tum convenit *caruerunt?* Pearcius : «vitæ cruciati dedecore»; sed et facilior et concinnior est Gœr. ratio; Wopkensius, Lectt. Tull. pag. 111 : «vita cruciati, atque decore, verum etiam, etc.» Caruerunt, ait, vita atque decore. Sed, interposito *cruciati*, unusquisque primo adspectu cogitaret, eos «vita et decore cruciatos» dici, quo nihil esset insulsius. Ernestus, cui neque Lambini, neque Pearcii ratio satis placet, et hujus quidem, quia debeat hic esse nomen, quod conjungatur cum *caruerunt* : «Si tamen, pergit, intelligi potest *sunt*, legam : *non solum vivi cruciati dedecore* : in altero intelligi [add. *debet*] *mortui*, quod fortasse excidit». Gœrenz. in edit. min. ediderat «non solum vita, cruciati atque cum dedecore». Rathius : «non solum vitæ cruciati infamia atque dedecore sunt», quia videlicet dicat Cic. pro Cluent. cap. 22, § 61, «judicia... operta dedecore et infamia». Censor Wagner. ed. Halensis vulgatam defendit, ut sit «vita cruciati atque dedecore», figura, quam vocant ἓν διὰ δυοῖν, pro «vitæ dedecore cruciati». Egregie scilicet! Mr. — *Non solum vita cruciati atque dedecore, verum*, etc. Desideratur non modo sententiæ absolutio, sed etiam copia et concinnitas. Sensus est : «non solum vivi cruciatu animi cum dedecoris infamia vexati obrutique sunt, sed etiam in morte caruerunt sepultura et justis exsequiarum». Pertinent hæc ad P. Clodium, qui talem exitum habuit. Conf. Cicer. in orat. pro Milone, cap. 13. W. — Vides, Wyttenbachio Ernesti lectionem et explicationem probari; quod aperte significavit ad marg. ed. Gœr. min. Mr.

13. *Justis exsequiarum.* Id ob Clodii cadaver ait, quod sine imaginibus, exsequiis, pompa, laudatione, semiustulatum, dilaniandum prope canibus relictum est : ut in oratione pro Milone scribit. Turn.

14. *Evadere.* Id est, *evenire.* Alium sæpenumero eventum et exitum videmus. Turn.

dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione judicii[15], hominum miserias ponderamus; quæ fateor humana esse, et multis bonis viris accidisse : sceleris est pœna tristis[16], et præter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentes quum cupiditate, tum metu, tum conscientia[17]; quid agerent, modo timentes; vicissim conte-

15. *Offensione judicii.* Quum homines male de nobis judicant et existimant. Alibi est « offensio existimationis hominum ». Ern. — *Offensione judicii* dictum ait Wagn. pro damnatione in judicio, ut *offensio belli* pro clade in bello accepta; orat. pro lege Manil. 9. Cum Ernest. facit Gœrenz. Sed Beierus ad Cicer. de Off. III, 8, 36, ait : « *offensio judicii*, quidquid obloquatur Gœrenz. est *ignominia et calamitas ex condemnatione*, qualis accidit e. g. P. Rutilio Rufo ». Quo mihi nihil videtur certius. Mox cod. Cr. inverso ordine habet *bonis multis;* in Copp. Victor. b. est *accedisse*. Mr.

16. *Sceleris est pœna tristis, et præter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est.* Optime Seneca, Ep. xcvii, pag. 480 : « Prima et maxima peccantium est pœna, peccasse : nec ullum scelus, licet illud fortuna exornet muneribus suis, licet tueatur ac vindicet, impunitum est; quoniam sceleris in scelere supplicium est. Sed nihilominus et hæc, et illa secundæ pœnæ premunt ac sequuntur (lego : « sed nihilominus adhuc et illæ secundæ pœnæ premunt ac sequuntur »), timere semper, et expavescere, et securitati diffidere ». Licet ibi legas hanc in rem plura, ut et apud Stobæum, Serm. xxiv, ac interpretes ad Ciceronem pro Milone, cap. 23. Davis. — *Sceleris est pœna tristis.* Pro *est* scribitur *etiam* in cod. M. edd. Asc. 1, 2; *autem* in edd. Car. Steph. Lamb. Gothofr. Ald. Brut. Mr. — Est hoc a Platone et Stoicis sumptum, ipsum sibi peccatum, ipsam injustitiam maximam esse pœnam. Quo de argumento disserit Plutarchus in libro de sera Numinis Vindicta, p. 24 sqq. W. — Vir doctus in Miscell. Obss. III, 1, pag. 68 : « Sensus loci facit ut credam forte legendum esse : *Sceleris scelus est pœna tristis* ». Adjicit verba Senecæ a Davisio laudata et deinde addit : « Hoc pro dubia emendatione offero ». Cr. — Schützio quoque (edit. ej. p. 24) valde arridet hæc viri illius docti suspicio, propter verba Senecæ : *Sceleris in scelere supplicium est.* « Certe, ait, ad evitandam ambiguitatem legendum esset « ipsius sceleris est pœna tristis », ut de Off. III, 8, « emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident; pœnam non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident ». Ego quoque cum Wagn. et Schütz. aliquid ad sententiæ gravitatem desidero. Mr.

17. *Ardentes quum cupiditate, tum metu, tum conscientia.* Liber S. Victoris et Paris. habent *cupiditatum metu*. Sic etiam Turnebi MS. Unde vir ille doctus legit « ardentes tum cupiditatum æstu, tum conscientia »;

mnentes religiones : judicia perrupta ab iisdem; cor-
44 rupta[18] hominum, non deorum. Reprimam jam, et

quod *ardere cupiditate* rectissime dicitur, non perinde *ardere metu* : dein quod mox de *metu* scribet, « quid agerent modo timentes » ; ut hic de metu frustra scribatur. Hujus conjecturam recepit Lambinus, et accedit H. Stephanus, nisi quod ei genitivus *peccatorum* vel alius hujusmodi prætermissus videatur. Reponit itaque Schediasm. IV, 25, « ardentes tum cupiditatum æstu, tum conscientia peccatorum », vel *scelerum*, vel *facinorum*. Sed genitivus ille minime necessarius est; quum *conscientia* pro mala conscientia passim reperiatur. Vide Lactantium, Div. Inst. lib. VI, cap. 24, 21. Quin et *ardere metu* satis latine dixeris. Horatius, lib. II, serm. III, 79 : « Quisquis luxuria tristive superstitione Aut alio mentis morbo calet ». Tacitus, Annal. XV, 4 : « Ira magis quam metu ceteros accenderant ». Vopiscus in Aureliano, cap. 36 : « Hi quum exarsissent timore qui merebantur offensam ». Nec hic de metu frustra scribitur : nam si Noster subjicit, « quid agerent modo timentes » ; addit etiam « vicissim contemnentes religiones », quod ad cupiditates quibus agebantur respicit. Licet igitur rationes, quibus emendationem suam tuetur Turnebus, haud sint firmæ; ea tamen ipsa, fateor, non est inconcinna. Nihilo minus rescripserim « ardentes tum cupiditate, tum metu et conscientia ». Cicero in Verrem, lib. II, cap. 77 : « Itaque illum in jure metu conscientiaque peccati mutum atque exanimatum ac vix vivum relinquo ». Sic « Milonem nullo metu perterritum, nulla conscientia exanimatum Romam revertisse » dixit idem pro Milone, cap. 23. Davis. — Tria enim enarrantur, quæ torquent homines sceleratos, *cupiditas*, quæ numquam satiatur; *metus* ne prava consilia sint irrita, et ipsi scelere suo in perniciem ruant; *conscientia* denique male factorum furiarum faces admovens, et deos iratos iis ob oculos ponens. Mr.

18. *Judicia perrupta ab iisdem; corrupta hominum, non deorum.* Cod. M. *hisdem*. Sensum loci Ernestus sic explicat : « *Perrupta* refertur ad vim, *corrupta* ad pecuniam. Sensus est : evasere pœnas judiciorum vi aut pecunia, sed non divinas ». Priorem hujus sententiæ partem Beierus ad Cic. de Offic. III, 8, 36, p. 243, eodem quo Ernest. modo explicat, commode collato loco Cic. in Catil. I, 7, 18, « leges ac quæstiones perfringere »; aliisque, egregie hunc usum illustrantibus. Gœrenz. in altera hujus sententiæ parte scriptum vult : « corrupta, at hominum, non deorum »; idque probavit Handius l. c. p. 572. Neque ego additam particulam improbarem, si in libris esset; auget enim vim sententiæ, vel potius eam, quæ loco inest, apertiorem facit. Sed, ut sæpe apud Ciceronem et alios, sono, quo enuntianda est propositio, suppletur particula, quæ abesse videtur tacite legenti. Vide ipsum Gœrenz. ad Acad. II, 29, 92, p. 169. Schütz. denique, deleto verbo *perrupta*, sic legendum esse opinatur : « judicia ab iisdem corrupta hominum, non deorum ». Hoc vero est vim inferre et sententiæ, et verbis. Mr. — Vir doctus in Miscell. Obss. III, 1, p. 69 : « Clodius in hac causa non *perrumpebat*, sed *corrumpebat* judicia. Hoc et tota periodi constructio, in qua Ciceronis stylum non

non insequar longius[19], eoque minus, quo plus pœnarum habeo, quam petivi. Tantum ponam[20], erui

agnoscas, ansam præbet conjecturæ, legendum esse : « jura perrupta ab iisdem ; corrupta judicia hominum, non deorum ». Alia hic sunt, quæ emendationem desiderant, ut videre licet in Davisii notis. Quum Ciceronis libri de Legibus corruptissimi sint, major concedi debet licentia conjecturis». Ca.

19. *Reprimam jam, et non insequar longius.* Interposito pronomine Victorius habet, *reprimam jam me*. Sic etiam Lambinus; nec aliter scribendum conjecit Hadrian. Turnebus. Mihi legendum videtur « reprimam iram, et non longius insequar ». Phædrus, lib. I, Fab. XXIX, 9 : « Aper quum vellet facere generosum impetum, Repressit iram ». Terent. Adelph. act. V, scen. III, 8 : « Tandem reprime iracundiam atque ad te redi ». Vid. sis et Tacitum, Hist. IV, 72. Dav. — *Reprimam jam me, et non.* Quidquid de hoc loco sentias, minime tamen, credo, Davisii sententiæ accedes, corrigentis, vel corrumpentis potius, lectionem scribendo *reprimam iram*. Sed quum nihil facilius fieri potuerit, quam ut inter *m* et *e* absorberentur eædem literæ, i. e. vocula *me*, eam cum Gœrenz. et Schütz. recipiendam censui, ut fecit præter Vict. Turneb. Lamb. etiam Sturm. qui deinde *nec* scripsit pro *et non*. Pro *reprimam* est *deprimam* in cod. M. « Se reprimere ab aliqua re » dixit Plinius, Panegyr. LXXXIII, p. 425 ed. Schwarz. Codd. Cr. et W. *sequar* pro *insequar*. Mr.

20. *Tantum ponam, crimini duplicem pœnam esse divinam.* De hoc loco, de variis virorum doctorum sententiis et nostra emendatione disseruimus in Exc. VIII; hic tantummodo librorum lectiones enotabimus. Cod. Cr. « Tantum pœnam merui duplicem pœnam esse divinam quod constaret et ex, etc. » Cod. W. « Tantum penam erebi (in marg. *merui*) duplicem, etc. » reliqua ut Cr. Cod. M. « tamen pœnam merui, duplicem..... quæ constaret ex virorum animis et ex fama... et judiciorum virorum et gaudio comprobetur ». In Copp. Victt. b. ab alia, quam Victorii, manu in marg. ed. Asc. 2 scriptum est : quidam legunt *merui*. Edd. Asc. 1, 2 : « Tantum pœnam Erebi dupl. pœnam esse divinam quo constaret et vex. etc. » Edd. Cratand. et Herw. *Erebi*, sed in Varr. Lectt. *merui*, tum : « quod constaret ex vex. etc. » Ed. Paris. « Tantum pœna merui... quod constaret ex, etc. » Ed. Ald. « tantum pœnam merui... quod constaret et ex, etc. » Ed. Car. Steph. « tantum pœnam erui (et in varr. lectt. ex vet. cod. *tantum ponam, erui*) dupl... quod constaret et ex », edd. Brut. Gothofr. ut Ald. Ed. Sturm. b. item, nisi quod habet *et* pro *et ex*; sed Sturm. a. « tamen pœnam merui... quæ constaret et vex... et judicio virorum », postremum, credo, operarum errore; fortasse iisdem debetur, quod in eadem ed. Sturm. a. post *et* abest *ea*. Edd. Comm. Davis. Ernest. Verb. et Wagn. ut vetus Car. Stephani; Bip. ut Manut. Gœr. in ed. min. « tantum ponam, metui duplic. pœnam quod constet ex, etc. » in ed. maj. « tantum ponam, erui... quod constat et ex, etc. » Schützius edidit, ut Lambin. « tantum ponam brevi, etc. » reliqua ut Gœrenz. ex cujus libris unus habet *bona metui*. Mr.

duplicem pœnam esse divinam, quod constaret[21] et vexandis vivorum animis; et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et judicio vivorum et gaudio comprobetur.

45 XVIII. Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus assentior; qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur : « Terra igitur, ut focus domiciliorum[1], sacra deorum omnium est. Quocirca ne quis iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum in urbibus et privatim, et in fanis invidiosa res est. Tum ebur, ex inani corpore[2] extractum, haud satis

21. *Quod constaret ex vexandis.* Sic Victorius. Non autem dubito quin reponendum sit, « quod constat et ex vexandis » : nam præsens tempus exigit oratio. Sane Harl. sec. editio pervetus, Ascens. et Grut. dant, « quod constaret et ex vexandis »; et hoc nostræ conjecturæ nonnihil favet. Dav. — *Quæ constet et ex vexandis. Quæ* scripsimus ex cod. M. ed. Sturm. et sententia Ernesti; ex ejusdem et Wagneri *constet*, cum Aldo nepote, quod ratio grammatica flagitabat, quamvis Gœr. multis locis post acc. c. inf. indicativum sequi contendat. Scio id quidem : sed id tum tantum fieri solet, quum id, quod sequitur accusativum c. inf. ut certum et ita ponitur, ut ejus veritas aliunde et dicenti et audienti sit cognita, neque ita cohæret cum eo, quod oratione obliqua effertur, ut inde pendeat. Ma.

XVIII. 1. *Terra igitur, ut focus domiciliorum, sacra deorum,* etc. Est a Turnebi MSS, quibus adstipulantur item nostri, excepto quod in iis, *sacro;* vulgata, « ut focus, domicilium sacrum omnium deorum est. Gaut. — *Terra igitur, ut focus domiciliorum.* Sic ex suis et Turnebianis MSS edidit Gruterus. At in nostris est « ut focus domicilium ». Lego « ut focus domicilii », quemadmodum repræsentavit Ursini vetus. Plato de Legg. lib. XII, p. 691 : Γῆ μὲν οὖν ἑστία τε ΟΙΚΗΣΕΩΣ ἱερὰ πᾶσι πάντων θεῶν. De auro vero et argento non consecrando vide sis inter alios Senecam de Provid. cap. 5, et Lactantium, lib. II, cap. 4, 10, ac lib. VI, cap. 25, 4, seqq. Dav. — *Ut focus domiciliorum. Domicilii* habet liber antiquus, et ita videtur ab aliquo emendatum e Platone : Γῆ μὲν, inquit, ἑστία τῆς οἰκήσεως ἱερά. Urs.

2. *Ebur, ex inani corpore extractum, haud satis castum donum deo.* Platonis verba sunt : Ἐλέφας δὲ ἀπολελοιπότος ψυχὴν σώματος, οὐκ εὐαγὲς ἀνάθημα. Legendum οὐκ εὐαγὲς ἀνάθημα, prout laudant Clemens Alexandrinus, Strom. V, pag. 692; Eusebius, Præp. Evang. III, 8, ut Theodoretus, Therap. III, pag. 50. Hoc olim vidit Petr. Faber ad Acad. II, 25. Huc respicit etiam Lactantius, Div. Inst. VI, 25. Pro *inani* vero Manutius et Lambinus rescripserunt *inanimo :* Lipsius autem Ant. Lect. II, 2, *immani.* Sed is græca non consuluit, vulgatamque lectionem merito defendunt Turnebus et Gruterus. Eorum vestigiis insistit D. Salvagnius ad Ovidii Ibin, vs. 152,

castum donum deo. Jam æs atque ferrum duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis voluerit[3], uno e ligno dedicato[4], itemque lapideum, in delubris communibus. Textile ne operosius, quam mulieris opus menstruum. Color autem albus[5] præcipue decorus deo est tum in ceteris, tum maxime in textili. Tincta vero absint, nisi a bellicis insignibus. Divinissima autem dona, aves[6] et formæ ab

et nonnulla protulit exempla, quibus docet *inane corpus* esse σῶμα ψυχῆς ἐστερημένον. Omnino recte. Nos aliqua quæ prætermisit addemus. Pedo Albinovanus, Eleg. I, 133 : « Hic pietatis honos? artus amplector inanes, Et vorat hos ipsos flamma rogusque sinus ». Iterum, vs. 315 : « Frigidus ille tibi, corpusque refertur inane ». Ovidius in Epist. Sapphus Phaoni, vs. 116 : « Portet ad exstructos corpus inane rogos ». Idem Metam. II, 611, plene : « Corpus inane animæ frigus lethale sequutum est ». Pariter Propertius, lib. III, Eleg. XVI, 30. Dav. — *Inanimo corpore.* Ante *inani.* Ego et ex vetere libro, et, ut puto, recte *inanimo.* Minor etiam mutatio *inanimi* ex *inani :* sed antiquum librum sequi malo. P. Manut. — *Ebur ex inani corpore extractum.* Lectionem *inanimo* glossatori deberi præter Davisium recte censuerunt Ern. et præter Wagnerum, post eum editores omnes; quare non est, quod loca Veterum laudemus ad hunc usum verbi *inanis* probandum; Ciceronis loca commode attulit Gœr. Verr. II, 66, 160, V, 50, 131. Mr.

3. *Quod quis voluerit.* Vulgo *quodque voluerit :* Henr. vero Stephanus, Castig. in Ciceronem, p. 29, reponit *quodcumque voluerit.* Med. habet *quod voluerit.* At ipsa Platonis verba, ὅ τι ἂν ἐθέλῃ τις, emendationem Turnebi, quam recepimus, firmant et stabiliunt. Dav. — *Quodque voluerit. Quodque* scripsi cum Gœr. et Sch. ex omnibus Gœrenzii, nostris W. M. Copp. Victt. b. edd. Par. Car. Steph. Ald. Brut. (qui vult *quod quis*), Sturm. Comm. Gothofr. quia est idem, quod *quodcumque.* Neque vero omnes, quod credebat Gœr. libri illam lectionem habent; noster enim Cr. habet *quodcumque,* quod ediderunt Asc. 1, 2, Crat. et Herw. Ern. Wagn. et Bip. dederunt *quod quis,* videlicet ut respondeat græco ὅ τι τις, cum Lambino. Mr.

4. *Uno e ligno dedicato.* Quatuor Gœrenzii, nostri Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Sturm. et vetus Caroli Steph. *cavato.* Victorius in Copp. b. ex veteri cod. enotavit *cato* et adscripsit : « opinor *dedicato :* Plato enim ἀνατιθέτω ». Recte. Dav.

5. *Albus.* Albus enim color faustus est, infecta omnia sunt impura. Sic quum rem divinam faciebant, albati erant, et diebus festis. Proinde scripsit Ovidius, Fast. I, 80 : « Et populus festo concolor ipse suo est ». Turn. — Cf. Inscriptt. græcc. ed. Osann. Sylloge II, pag. 83. Cr.

6. *Divinissima autem dona habes et formæ,* etc. Sic non pauci impressorum codicum habent : in aliis autem, qui meliores putantur, adhuc depravatius est, *dona habent et formæ.*

uno pictore uno absolutæ die : itemque cetera hujus exempli dona sunto ». Hæc illi placent. Sed ego cetera non tam restricte præfinio, vel hominum vitiis, vel subsidiis temporum victus [7]. Terræ cultum segniorem suspicor fore, si ad eam tuendam, ferroque subigendam [8], superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis [9], et de

Legendum est ex Platone, unde totus locus sumptus est, *aves et formæ*. Quare prior lectio veræ propinquior, abundante tantum in ea aspiratione; nam *h* pro *v* frequenter capiebatur. Hæc sunt verba Platonis in lib. XII de Legibus, quæ Cicero elegantissime interpretatur : Γῆ μὲν οὖν ἑστία τε οἰκήσεως ἱερὰ πᾶσι πάντων θεῶν· μηδεὶς οὖν δευτέρως ἱερὰ καθιερούτω θεοῖς. Χρυσὸς δὲ καὶ ἄργυρος ἐν ἄλλαις πόλεσιν ἰδίᾳ τε καὶ ἐν ἱεροῖς ἐστὶν ἐπίφθονον κτῆμα. Ἐλέφας δὲ ἀπολελοιπότος ψυχὴν σώματος οὐκ εὐχερὲς ἀνάθημα. Σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς πολέμων ὄργανα. Ξύλου δὲ μονόξυλον ὅ τι ἂν ἐθέλῃ τις ἀνατιθέτω, καὶ λίθου ὡσαύτως, πρὸς τὰ κοινὰ ἱερά· ὑφὴν δὲ μὴ πλέον ἔργον γυναικὸς μιᾶς ἔμμηνον. Χρώματα δὲ λευκὰ πρέποντ' ἂν θεοῖς εἴη καὶ ἄλλοθι καὶ ἐν ὑφῇ. Θειότατα δὲ δῶρα ΟΡΝΙΘΕΣ τε καὶ ἀγάλματα ὅσα περ ἂν ἐν μιᾷ ζωγράφος ἡμέρᾳ εἷς ἀποτελῇ. Καὶ τἄλλα ἔστω κατὰ τὰ τοιαῦτα ἀναθήματα μεμιμημένα. Victorius.

7. *Vel hominum vitiis... victus*. Id est, Ego hæc non tam parce et accurate definio, quia vincor vel *hominum vitiis*, i. e. præsertim morum corruptione, vel *subsidiis temporum*, i. e. quia homines nunc plus pecuniæ possident, quam temporibus Platonis. W.

8. *Si ad eam tuendam, ferroque subjiciendam*. Ita nostri, nisi quod antiquo scribendi modo *subiciendam*. P. Manutius et Lambinus malebant, *subigendam ;* at Gulielmius potius illud *tuendam* reformabat in *ruendam*. Bene. Grut.—*Ad eam utendam, ferroque subigendam*. Vulgo « ad eam tuendam ferroque subjiciendam ». At *subigendam* bene reposuit P. Manutius ex antiquo libro. Notum illud Virgilii, Georg. I, 125 : « Ante Jovem nulli subigebant arva coloni ». Lucretius, I, 213 : « Terraique solum subigentes, cimus ad ortus ». Arnobius, lib. II, p. 90 : « Quum sanguinem totum in subigenda tellure fudissent ». Seneca, Epist. lxxxvi, « Exercebat enim opere se, terramque, ut mos fuit priscus, ipse subigebat ». Amm. Marcellinus, XIV, 4 : « Arva subigendo quæritat victum ». Et XXXI, 4 : « Quibus et alimenta pro tempore et subigendos agros tribui statuerat imperator ». Sic etiam Lactantius, lib. II, cap. 5, 26, et alii. Locus tamen ulteriore caret emendatione. Quid enim sibi vult « ad eam tuendam » ? Gulielmius, probante Grutero, legebat « ad eam ruendam ». Sed, ut opinor, haud ita loqueretur Cicero. Nos ne literula quidem mutata scribimus « ad eam utendam ». Ita pro S. Roscio, cap. 15 : « Tot prædia, tam pulchra, tam fructuosa S. Roscius filio suo, relegationis ac supplicii gratia, colenda ac utenda tradiderat ? » Hoc modo recte nonnulli, quum *tuenda* vulgo legatur. Dav.

9. *Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis*. De *sacris perpetuis* in Excursu

manium jure restat. — Marc. O miram memoriam Pomponi, tuam! at mihi ista exciderant. — Att. Ita 46
credo: sed tamen hoc magis eas res et memini, et exspecto, quod et ad pontificium jus et ad civile pertinent. — Marc. Vero[10]: et apertissima sunt istis de rebus et responsa et scripta multa; et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis[11] genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, ejus ipsius generis jus civile nostrum; sed ita, locus ipse ut notus sit, ex quo ducatur quæque pars juris[12], ut non difficile sit, qui paullum modo ingenio

IX ea addere visum est, quæ ad totum hunc locum accurate disputavit Engelbronnerus, l. c. p. 62, sqq. Mr.

10. *Vero: et apertissima sunt.* Hoc meum est: nam omnes et scripti, et impressi, quos viderim, libri «vera et apertissima sunt». Mihi et consuetudo vetus latine loquendi et ipsa sententia *vero* demonstravit esse verius: est enim pro *sane*. Sic loquutus est in Bruto, sic alibi. Locus etiam de Divinatione, lib. I, cap. 64, mendose legebatur, et *vere* pro *vero* impressi libri habebant. P. Man. — *Vero: et apertissima sunt.* Probam lectionem tuentur duo Gœrenzii et noster cod. W. itemque Copp. Victt. b. et ed. Paris. quæ primum habet Turnebi Commentarium. In reliquis omnibus est *vera et ap.* præter cod. M. in quo omittitur *et.* Noster ipse in fine libri I, c. 24: «Vero: facis et merito, etc.» Mr.

11. *Quod ad cumque legis genus.* cod. M. «quòd ad quocumque». Copp. Victt. b. *legimus* pro *legis genus.* Tmesis illa nostro satis frequens est. Cf. de Divin. I, 72: «quo te cumque verteris»; de Nat. Deor. II, 30: «quale id cumque est»; de Fin. IV, 25: «quod erit cumque visum»; de Divin. II, 2: «qua re cumque possemus»; or. pro Sext. 31: «quod judicium cumque subierat»; quem locum laudavit Wagn. In seqq. cod. M. «quo ac potero». Mr.

12. *Ex quo ducatur quæque pars juris.* Servavimus emendationem Ranconeti, quia et paullo antecedit *locus*, qui significat argumentum universale, et paullo post agitur de partitione; quam posteriorem causam Sch. quoque ad defendendam hanc lectionem valere vult. Ceterum admodum variant nostri quoque libri. In codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Storm. Gothofr. est *res et ars.* In ed. Par. est *r* ars,* asterisco inter *r* et *ars* posito, ut fere nostræ lectionis vestigia agnoscas; in ed. Comm. est *quæque ars*, ut exhibent Copp. Victt. b. Pro *quæque* est *quoque* in cod. M. Gœrenzio placet *res juris,* ut sit id, quod nos dicimus *Rechtsbegriff.* Sed vereor cum Handio, ut hæc significatio idoneis exemplis probari possit. Codices duo Gœrenzii aliquid simile habent nostræ lectioni; unus *res pares*, alter *res pars;* unde conjecit Handius (Jen. Lztg. 1810, 72, p. 573), *pars juris* esse glossam, scribendumque esse simpliciter: «ex

possit moveri[13], quæcumque nova causa consultatiove acciderit, ejus tenere jus, quum sciat[14] a quo sit capite repetendum.

47 XIX. Sed jureconsulti[1], sive erroris objiciendi causa, quo plura et difficiliora scire videantur; sive, quod similius veri est, ignoratione docendi[2] (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quædam ars etiam

quo ducatur quæque res ». Quam suspicionem si quis veriorem ceteris censuerit, me non admodum adversantem habebit. Ceterum ex illa duorum librorum scriptione possis etiam conjicere *juris pars*. Ma.

13. *Qui modo ingenio possit moveri.* Duo Gœrenzii codd. et nostri Cr. et W. non agnoscunt hæc verba, neque edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. (sed hic ea probat in notis) Sturm. Ald. In Copp. Victt. a. et b. est : « quid homo ingenio possit moveri », in cod. M. « quid homo ingenii moveri », in edd. Par. « qui domo ingenii possit moveri », in edd. Lamb. et Comm. « qui paullum modo ingenio possit moveri » ; unus Gœrenzii « qui modo ingenii p. m. », in alio « qui homo ingenii p. m. » In primo Comm. Turnebus hæc posuerat : « In vetusto exemplari legitur : *quid homo ingenii nomen :* ut manifestum sit locum esse corruptum, nisi legas *qui dono ingenii valet*. [Præstaret tum certe *valeat*. Ma.] In aliis hoc, ut supposititium, ejicitur ». Ern. de lectione nihil monet, sed interpretatur : « cujus ingenium habeat sensum veri, et amet cognitionem rerum ». Wagn. ad Manutii partes inclinat. Rathius restitutum volebat *paullum*, ut subaudiendo opponatur : « ne dicam acute » ; qui sensus exibit, et recte quidem, etiamsi non addas *paullum*, quod est in nullo libro MS. Ma. — Non debebant hæc verba tamquam glossa uncinis includi [hoc videlicet fecerat Gœr. in ed. min.]. Sensus est : quicumque non plane mente tardus et hebes sit. Sic *acute moveri* est ingenii celeritate valere in Epist. ad Div. 15, 21; Acad. I, 9. W.

14. *Quum sciat.* Recepimus cum Ern. Wagn. Gœr. et Sch. lectionem Davisii, quamvis ex libris nostris nullus addicat. Sed ratio ipsa flagitat tertiam personam, eamque habere videntur complures Gœrenzii libri, quum e duobus tantum enotaverit *scias*. Ma.

XIX. 1. *Sed jurisconsulti.* Vulgo *jureconsulti;* contra quam jubent codices et editio Victoriana. Dav.— *Sed jurisconsulti,* etc. Codd. Cr. W. « sed jurisconsultus... videatur », cod. M. Copp. Victt. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. (hic in nota cum Manutio facit) « jureconsultus... videatur », edd. Car. Steph. Ald. Gothofr. Sturm. Verb. Ern. Wagn. Bip. et Sch. « jureconsulti ... videantur » ; edd. Victt. Par. Comm. Lamb. Dav. et Gœr. ut nos edidimus. *Jureconsulti* a latinitate flagitari existimabat Hülsemannus; quo jure, ipse viderit. Ma.

2. *Ignoratione docendi.* Ignoratione dialectices confuse docebant, ut apud eos juris civilis usus potius quam ars esset. Ita ex docendi ratione Servium Sulpitium multo superioribus præstantiorem fuisse in Bruto docet.

docendi), sæpe, quod positum est in una[3] cognitione, id in infinita dispartiuntur: velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scævolæ[4] faciunt, pontifices ambo, et iidem juris peritissimi! « Sæpe, inquit[5] Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum esse, nisi qui jus civile cognosset[6] ». Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de jure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino[7]? Ergo, quod cum reli-

3. *In una cognitione.* Jurisconsultos reprehendit, qui persæpe rem simplicem, et quæ uno capite comprehendi potest, quo hodie etiam tenentur errore, in infinita dividant, et per singula, speciesque varias artem docent, quod etiam eis objicit, lib. III de Oratore: « Video enim, inquit, in Catonis et Bruti libris nominatim fere referri quid alicui de jure viro aut mulieri responderint, credo, ut putaremus, in hominibus, non in re, consultationis aut dubitationis causam aliquam fuisse ». Turn.

4. *Scævolæ.* Præter Scævolam augurem jurisconsultum duo fuerunt Scævolæ pontifices, item jurisconsulti: antiquior Pub. Mut. Scævola, Publii filius, qui consul fuit A. U. 620 (617); alter Quint. Mutius Scævola, Publii filius, cujus consulatus incidit in A. U. 658 (655); auguris consulatus interjectus inter duos priores fuit, A. U. 636 (633). Hos duos in juris disciplina magistros habuit Cicero, ut ipse ait in lib. de Amicitia, cap. 1. W.

5. *Sæpe, inquit Publii.* Quum facillimum sit jus privatorum sacrorum, si pontifices veteres sequaris, adjunctione juris civilis id est a Scævolis conturbatum et prope labefactatum. Ex quo conficit non esse magnopere necessarium jus civile pontifici, quum tamen sine jure civili Scævolæ negarent huic loco satisfieri posse. Turn.

6. *Nisi qui jus civile cognosset.* Quid si postea juris civilis oblivisceretur? an ex sententia Scævolæ bonus esset pontifex? Harleian. pr. et editio Victoriana dant *cognoscet.* Lego *cognoscit.* Dav. — *Nisi qui jus civile cognosset.* Cod. M. *cognoscet*, et ita ed. Paris. Sed nihil hæc faciunt ad commendandam Davisii conjecturam plane supervacaneam. Mr. — Vir doctus in Miscell. Obss. III, 1, p. 69: « Forsan *cognosceret* ». Obloquitur ibidem alius, addens: « Plusquamperfectum pro tempore imperfecto sæpe venit, præcipue in verbis: *odi, memini, novi*, etc. » — De argumento hujus loci consule Chladenium de Gentilitate, X, 2, p. 117, sqq. Cr.

7. *Aut ullo omnino.* Hoc plane repugnat: ad pontifices enim spectant sacra, vota, feriæ, quæque sunt hujusmodi, sicut paullo post docet Noster. Hinc fit, ut Turnebus et Lambinus rescribant *aut luminum.* Frustra quidem: nam quum Med. Eliens. Harleian. pr. sec. Balliol. et veteres editi repræsentent « aut ullo omnino si ergo »; reponas velim « aut ullo omnino simili? Ergo quod, etc. » Dav. — *Aut ullo omnino.* Vir doctus in Obss. Miscell. IV, 3, pag. 334: « Vera lectio hæc videtur esse: *aut ullo omnino, nisi quod cum religione conjunctum est* ». Contra ea ibidem alius V. D.

gione conjunctum est. Id autem quantulum est? de sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, et si quid ejusmodi est. Cur igitur hæc tanta[8] facimus, quum cetera perparva sint?

De sacris[9] autem, qui locus patet latius[10], hæc sit una sententia, ut conserventur semper, et deinceps familiis prodantur, et, ut in lege posui, perpetua sint
48 sacra. Hoc uno posito[11], hæc jura pontificum aucto-

ita monet: « At in voce *ullo* non jure in genere, sed *jure civili* intelligendum, quatenus opponitur *juri pontificio*. Et sic si interpretemur, mutatione nulla opus fuerit ». Cr. — His, quæ postremo loco dicta sunt, commotus sum, ut in lectione vulgata acquiescerem, quum Gœr. et post eum Sch. quasi vulgata ferri non possit, ediderint « aut tali ullo omnino », quod in nullo libro est, sed placeret, nisi, recta explicatione adhibita, idem sensus posset erui. Duo Gœrenzii habent *aut at ullo*, duo ut codd. Gruteri et noster W. *aut tullo*, unus *aut-cullo*, noster Cr. ut edidimus, *aut ullo omnino*, cod. M. inde ab *omnino* usque ad *religione* omittit omnia. Ante *ergo* codd. plerique, nostri etiam Cr. W. Copp. Viett. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Ald. addunt *si*, unde fecit Dav. *simili*, contra Ciceronis morem, qui *omnino*, ut recte observavit Gœr. in clausula ponere solet. Ceterum illa voce, quamvis ad sensum probabili, non minus æquo animo carere possumus, quam ea, qua Gœr. Ciceronem auxit. Ern. ad vocem *ergo* recte subaudit *eo tantum*. Wyttenbachio placet Lambini conjectura. Engelbronnerus, l. c. pag. 62, verba *aut ullo omnino* pro glossemate habet; quod non fecisset, si recte intellexisset locum. Rathius denique, humeris Lambini insistens, conjecit: *aut illo luminum;* quod ei Ciceronis ipsius manes dictasse credas. Mr.

8. *Tanta*. Cur tam magnam putamus hanc juris civilis cum pontificio conjunctionem, quum in his fere quæ enumeravi, quæ sane magna non sunt, versetur: et si quid præterea est, perparva sit? — *Quum cetera*. Præter sacra, vota, ferias, sepulchra. Hic quidam *certe* legunt hoc sensu, Hæc quæ enumeravi tanta facere non debetis, quum certe perparva sint: quod tamen non probo. Turn. — *Quum c. perparva sint*. In Med. lectio vetus est erasa. Sed Harleian. primus recte, ni fallor, exhibet *quum cetera præcipua sint;* ea scilicet quæ ad jus pontificium non pertinent. Dav.

9. *De sacris*. De sacris privatis hoc loco disserit, quæ pecuniam sequebantur, nec hominum morte interibant, sed heredibus iisve ad quos pecunia pervenisset, adjuncta erant. Ad ea sacra pertinere illud Plauti arbitror in Captivis, act. I, sc. 4, 8: « Sine sacris hereditatem sum adeptus effertissimam ». Et in Trinummo, act. II, sc. 4, 83: « Cœna hæc annona est, sine sacris hereditas ». Turn.

10. *Qui locus patet latius*. Idem est, quod vulgo minus latine dicitur: quæ materia longius se extendit. W.

11. *Hoc uno posito*. Hoc posito, quod auctoritate pontificum sequutum

ritate consequuta sunt, ut, ne morte patris familias sacrorum memoria occideret, iis essent ea adjuncta [12], ad quos ejusdem morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinæ satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur jurisconsultorum libri. Quæruntur enim [13], qui adstringantur

est, et vim legis interpretatur, sacra privata perpetua sancientis. Idque, ut opinor, etiam positum in legibus duodecim Tabularum fuerat, quum sequutam deinde pontificum auctoritatem dicat, qui legem interpretati sunt, sacris cum pecunia conjungendis. T. — *Hoc posito, hæc jura pontificum auctoritates consequutæ sunt.* Sic emendatum est in codice Memmiano. Lamb. — *Hoc posito, hæc jura pontificum auctoritate consequuta sunt.* Valde variant libri. Unus Gœrenzii et ed. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. « perpetua sint sacra hic posita »; alter *hoc ponite;* quinque alii et nostri Cr. et M. *hæc posita;* cod. W. a prima manu *hoc posita*, ab altera *hæc posita*. Ed. Ald. « perpetua sint: sacra hic posita »; ed. Par. « perpetua sint sacra. Hæc posite », ubi Turn. in primo Comm. adnotavit: « Legendum *his positis, hæc jura pontificum;* aut aliquid deerit ». Edd. Car. Steph. Comm. habent, ut nos cum Gœr. edidimus. Sed Verb. Ern. Wagn. Bip. Schütz. *Hoc uno posito*, sine librorum auctoritate; quæ scriptio post quatuor lineas suo loco redit. Editiones Sturm. variant inter se: prior habet: « perpetua sint sacra hæc posita. Hæc jura pontificum authoritatem consequuta sunt »; posterior: « perpetua sint sacra. Hæc posita, hæc jura pontificum, authoritate consequuta sunt ». Mr.

12. *Et esset ea adjuncta.* Ita scripsimus cum Gœr. (nisi quod hic edidit *his*) ex edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Vulgo legitur « iis essent ea adj. »; sed *esset* referendum est ad sacrorum memoriam, et legitur in tribus Gœrenzii, cod. W. (ubi scribitur *iis esset ea d.* (sic) *adjuncta*) Copp. Victt. b. (ubi est *devincta* pro *adjuncta*) et præter edd. quas laudavimus, etiam in ed. Sturm. Quinque Gœrenzii et noster M. *his est ea;* cod. Cr. *iis esset ea adj.* Schützius non recepit *et*, quod mea quidem sententia abesse nequit, quodque jam Wagn. desiderabat. Lamb. dedit *et ut iis esset.* Rathius conjecit: *ut* (ne morte patris fam. sacrorum memoria occideret) *iis essent ea* [sc. sacra] *adjuncta*, etc. Mihi aliquando in mentem venit legere: « ut (ne... occideret) iis essent ea [sc. sacra] injuncta, ad quos, etc.» Neque nunc me hujus suspicionis pœniteret, si scirem, Ciceronem verbo *injungendi* umquam esse usum. Mr. — Vide Excursum IX ad calcem hujus libri.

13. *Quæruntur enim.* Lego *quærunt*, vel *quæritur*. Dav.—*Quæruntur enim, qui adstringantur sacris.* Codd. Cr. W. et Copp. Victt. b. *quærentur.* Ernesto et Rathio probatur Davisii emendatio, quæ totidem literis exhibetur in edd. Crat. et Herw. quamquam hæ quoque in varr. lectt. habent vulgatam, *quæruntur*, quam recte defendit Gœr. subaudiens *personæ*. Pro *adstringantur* legitur *adstringuntur* in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. Mr. —

sacris. Heredum[14] causa justissima est: nulla est enim persona, quæ ad vicem[15] ejus, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove[16] ejus tantumdem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine[17]: est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quæ ejus fuerint, quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo[18]. Quarto,

Quæruntur, etc. i. e. quæritur, qui sint obstricti, obligati ad sacra illa gentilitia mortui patris familiæ servanda. W.

14. *Heredum*. Legitimorum, scriptorum, nuncupatorum. Justissimum est heredes astringi sacris. Turn.

15. *Quæ ad vicem ejus*. Ad locum et munus, ut eadem prope persona videatur. Turn.

16. *Morte testamentove*. Recte interpretatur Turn. « donatione aut legato ». Nomine *mortis* a *testamento* distincto significant eam, quam jureconsulti postea nominarunt donationem mortis causa de qua exponitur Pandect. lib. XXXIX, tit. 6, Institut. l. II, tit. 7. W. — Savigny, Zeitschr. l. c. p. 366, singularem, ait, successorem una cum omnibus heredibus sacris adstringi, sive *legato* (testamento), sive *morte*, quiritariam possessionem defuncti accipiat: sed tum tantum, si id, quod acquiritur, tantumdem sit, quantum omnibus heredibus conjunctim relinquatur. — Sequitur doctrina antiquior, pag. 366, admoneturque legis Voconiæ et laudatur Cic. in Verr. I, 43. Cr.—In ea lege, lata a. U. 585, vetitum erat, ne, qui census esset, plus cuiquam legaret, quam ad heredem heredesve veniret. Mr.

17. *Id quoque ordine*. Id quoque recte a jurisconsultis dicitur, ut quod de herede dixerunt. Turn.

18. *Quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo*. Cod. M. « commoriturus ut ceperit possidendo ». Codd. Cr. et W. « quom moriturus, acceperit ». Et ita Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Gothofr. In edd. Car. Steph. et Brut. legitur « quum moreretur, acceperit », in ed. Sturm. « quum moritur, acceperit »; in edd. Paris. et Comm. « quum moritur, usu ceperit plurimum » omisso *possidendo*. Rathius legi vult: « qui mortuus sit, ceperit plurimum possidendo », abjecto *usu*, quod in libris non appareat. — Sed sunt certe ejus vestigia in codd. manifestissima, v. c. in nostro cod. M. Gœrenzius vocem *possidendo*, ut ex interpretamento ortum, uncinis inclusit, Sch. cum cupidius sequutus, plane delevit. Mr. —Tuetur Savigny, l. c. lectionem *possidendo*, p. 374, l. c. Explicationis summa hæc est: « primo loco sacris adstringuntur omnes heredes, quibus altero loco aliæ etiam personæ adduntur. Sed, si non secundum jus civile, sed secundum jus prætorium hereditas aditur, tertio loco sacris adstringitur is bonorum possessor, qui plurimum usu ceperit possidendo. Ceterum non contendo, hoc non nisi tertio loco factum esse. Eodem enim

si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus
ejus qui plurimum servet[19]. Extrema illa persona est, 49
ut is[20], qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit,

redit, quum is, qui moritur, bona quidem, neque vero heredes (neque civiles, neque prætorios) relinquit». Postea in epistola ad me data «tuetur, ait (si forte novo argumento res egeat), verbum *possidendo* contra Gœrenzium Gaius, II, § 41». Conf. Gai. II, § 52 — 58, add. III, § 175. — Chr. Gottl. Schwarz. in Plinii Panegyr. cap. 37, p. 149, post verba «usu cepisset plurimum (ita enim scribit)» non agnoscit *possidendo*, et interpretatur: «h. e. qui majorem bonorum partem usu cepisset, et anno vel biennio, quum pater familias sine alio herede moreretur, possedisset». Deinde ita pergit: «ad hæc *si nemo esset, qui ullam rem cepisset;* is in sacra familiæ transibat *de creditoribus mortui, qui plurimum servaret*. Denique et *is, qui ei, qui mortuus esset, pecuniam debuisset, neminique eam solvisset*, proinde habebatur, quasi eam pecuniam (ex hereditate) *ceperit;* adeoque sacris iisdem obnoxius erat, quibus creditor fuerat adstrictus». Exponit denique causas onerosæ hereditatis, nimirum sumptus in sacra privata quotannis faciendos; quæ in vulgus nota sunt. Cr.

19. *Qui plurimum servet. Servare* dicitur creditor, si ex debitoris sui bonis vel totum debitum, vel partem ejus recipit. Ita Paulus Digest. lib. XVII, tit. 1, leg. 45. Conf. Brissonius de verb. signif. p. 326, in v. «servare ab aliquo». W. — Savign. l. c. p. 375—377, ante *creditoribus* deleri vult *de*, rationibus his ductus: sermonem esse vult de creditorum *concursu*, qui ex jure antiquo erat *auctio*, qua ei, qui ceteris creditoribus centesimas plurimas (*die höchsten Procente*) se soluturum suscepisset, facultates debitoris addicebantur. Is tum, debitoris heres habitus, reliquis creditoribus centesimas pactas solvebat, eoque bonorum debitoris possessor justus fiebat; sed iisdem etiam, quibus ille, sacris adstringebatur, quum in justi heredis locum successisset et centesimis paciscendis sibi cavere potuisset, ne nimiam pecuniæ summam solvendam reciperet. Vertit igitur verba, «qui creditoribus ejus plurimum servet», i. e. cui, ut emptori, tota debitoris res familiaris addicta est, plurimo licenti. — Sed in epistola, quam laudavi, dubiam ipse eam emendationem vocat; non enim, ait, quod posueram, emptor plane ut heres jure civili mortuo debitori succedebat. Vid. Gaius, III, § 80, 81. Cr.

20. *Extrema illa persona est, ut is.* Savign. l. c. pag. 377, sqq. «Si neque heres adest, neque bonorum possessor, neque alius quispiam aliquid ex facultatibus (pro suo) usu cepit, neque creditorum fit concursus: tum quidem debitores ejus, qui mortuus est, quippe debitis jam liberati, sacris adstringuntur creditoris sui. Fingitur enim, pecuniam, quam debuerint, ex facultatibus herede carentibus, in debitorum bona transiisse, proinde ac si eam pecuniam ceperint. Probatur hoc loco, verissimum esse, ante legem Juliam antiquo jure bona, quorum heres non exstaret, vacua fuisse domino. Ulpian. XXVIII, 7: *Si nemo sit, ad quem bonorum possessio pertinere possit...populo bona deferuntur ex lege Julia caducaria*». Kind. de Lege Voconia, p. 15, not. 50, emendat: «ut is cui qui mortuus

neminique eam solverit, perinde[21] habeatur, quasi eam pecuniam ceperit.

XX. Hæc nos a Scævola didicimus, non ita descripta ab antiquis[1]. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris adstringi[2] : hereditate; aut, si majorem partem pecuniæ capiat; aut, si major pars pecuniæ legata est, si inde quippiam ceperit. Sed pontificem[3] sequamur.

50 Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris conjungi volunt, iisdemque ferias[4] et cærimonias adscribendas putant. Atque etiam dant[5] hoc Scævolæ, quod est partitio : ut, si

sit»; ut locus referatur ad creditorem, neque vero ad debitorem : sed male, judice Savign. in epistola, quam laudavi, ad me data. Cr.

21. *Proinde habeatur.* Sex Gœrenzii et nostri codd. excepto M. omnes, itemque edd. Asc. 1, 2, Comm. et Lamb. habent *proinde;* reliqui *perinde.* Cf. de his vocabulis Ruhnk. ad Rutil. Lup. I, 8, 31. Mr.

XX. 1. *Descripta ab antiquis.* Vide Excursum X ad calcem hujus libri.

2. *Tribus modis sacris adstringi.* In præcedentibus codd. Cr. *doceant* pro *docebant.* Nostro loco quinque Gœrenzii, nostrique Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Stephan. Ald. Brut. Paris. Lamb. Gothofr. habent : « tribus modis sacris adstringi hereditatem »; iidem libri, videlicet ne tertius modus desit, ante *si inde* inferunt tertium *aut.* Sensus autem hic est : Secundum doctrinam antiquiorem tres erant modi, secundum quos aliquis adstringebatur sacris defuncti servandis. Primum adstringebantur heredes omnes, deinde cum his legatarii quidam, denique, si nemo esset heres, is, qui rei familiaris defuncti plurimum usu ceperat. Vide Savign. l. c. p. 364. Mr.

3. *Pontificem sequamur.* Q. Scævolam, qui se propter juris civilis scientiam melius ista explicare censet quam pontifices veteres, quibus ignorantiam juris civilis objicit. Turn.

4. *Iisdemque ferias.* Id est, iisdem pecuniis seu possessoribus pecuniarum defuncti volunt adjungi sacra, adscribique ejusdem defuncti ferias et cærimonias, quas colere solebat. W.

5. *Etiam dant.* De suo afferunt, ab antiquis non traditum pontificibus. Turn. — Canneg. l. l. ita interpretatur : « *Atque etiam dant hoc Scævolæ* ambo exemplum, jus, puta, civile noscere oportere pontificem, *quod est partitio*, quæ appellatur, quando legata est pars hereditatis, veluti dimidia, tertia, vel quarta, vide Ulpian. tit. 24, § 25 : *ut*, exempli gratia, *si in testamento deducta summa scripta non sit* (addi vides vocem *summa*, quæ facile per geminationem inseritur, unica quippe S denotata), hoc est, si major summa legatario deducta fuerit, veluti, si centum fuerint deducta, vid. cap. 21 seq. *ipsique*, quibus sum-

in testamento deductio[6] scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur. In donatione hoc iidem secus[7] interpretantur[8] : et quod paterfamilias in ejus donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est; quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est.

ma illa, centumve deducta fuerint, hoc modo *minus ceperint*, *quam omnibus heredibus relinquatur*, *sacris ne alligentur*, ne onus sacrorum ad hos, quasi heredes, transmittatur. Confer sis caput hoc cum proxime sequenti, neque dubium, credo, remanebit ». Cum hoc Tullii loco comparandus est Gaius in Institt. Comm. lib. II, § 55. Cr.—*Quod est partitio*. Vocem *quod* omittit cod. Cr. Tum scripsit Schütz. cum Lambino *partitionis caput;* Gœr. malebat *partitionis*. Nobis neutrum faciendum visum est, quum et libri in vulgata consentiant, eaque, si recte explices, non offendat. Mr. —*Partitio* est genus legati, quo legatarius tantum capit, quantum heres, si unus est heres : aut tantum, quantum omnes simul heredes, si plures sunt. Sed ita legatarius sacris adstringebatur, ut vid. § 48. Hoc ut effugeret, ipse aliquanto minus, quam dimidiam partem hereditatis pro legato sumebat, idque licere affirmabant Scævolæ; si quidem ipse testator in testamento nil scripsisset de parte legati a legatario non remittenda, h. e. quod Cic. ait, « si deducta in testamento scripta non sit ». Ita locus sine emendatione, quam multi interpretes tentarunt, accipiendus videtur. Vid. Ulpian. regul. tit. 14, § 25, et Gronov. de Pecunia Veterum, lib. IV, cap. 7. W.

6. *Deductio*. Fere omnes edd. habent *deducta*. — *Deducta*. Ea pars, quæ deducta est ab herede, quo minus caperet quam ceteris heredibus relinqueretur. P. Manut. — *Si in testamento deducta scripta non sit*. Cod. Cr. *testio̅*, cod. M. *deducto*. Grævius ad marg. ed. Comm. scripsit ad h. l. « *deducta* ponitur pro *deductio*, ut *declamatæ* pro *declamationibus* apud Capitolinum : *multæ ejus declamatæ feruntur* ». Sed Engelbr. l. c. p. 65, ait : « *Si deductio scripta non esset :* sic omnino legendum est : vide Bachium ad Brisson. de Formulis, pag. 118 ». Pearcius conjecit : « si in testamento, ut centum nummi deducerentur, scriptum non sit ». Lambin. edidit : « si deducta c in testamento scripta non sint ». Hoc dicit Ernest. sed in nostra Lambiniana ut Lambini lectio hæc profertur : « Atque etiam addunt hoc Scævolæ, quod est partitionis caput, Si in testamento, ut c deducantur, scriptum non sit, ipsique centum minus ceperint, etc. » et ita etiam marg. Gothofr. Ad seq. *ipsique* Ern. ait : « Qui sint, nemo dixit : sunt legatarii ». Mr.

7. *Secus*. Dissentiunt a se ipsis : in testamento enim, quod scriptum non est, probant tamen. In donatione vero filii familias, si donavit insciente patre, non probant. P. Manut.

8. *In donatione hoc iidem secus interpretantur*. Codd. Cr. et W. *idem* pro *iidem*. Mr. — Cicero videtur non simpliciter *donationem testamento*,

51 His propositis, quæstiunculæ multæ nascuntur; quas qui non intelligat[9], si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat: veluti, si minus quis[10] cepisset,

sed testamentum filii familias donationi filii familias opposuisse: nam in his demum est repugnantia. Atque idem sequentes retinuerunt jureconsulti: nam, ut ait Gaius, Pandect. lib. XVIII, tit. 1, *de filio familias*, qui in potestate patris est, testamenti faciendi jus non habet, adeo ut, quamvis pater ei permittat, testari non possit. Et tamen certis conditionibus, patre permittente donare potest secundum Julianum et Ulpianum. Pandect. lib. XXXIX, tit. 5, *de donationibus*. W.

9. *Quas qui non intelligat, si ad caput referat.* Vulgo « quas qui intelligat, non si ad caput referat »; quod congruo sensu carere putem, licet in alia sententia fuerint Turnebus Gruterusque (vide infra not. Turnebi). Nos igitur editionem Victorianam sequimur, prout Lambinus etiam fecerat. Dissimulandum tamen non est in Eliens. Balliol. Harleian. pr. sec. Med. editione pervetere, simul ac Venet. 1471, legi « quas qui nascuntur intelligat, non si ad caput referat ». Sed sedem suam particula negans haud tenet et altera vox e superioribus est perperam repetita. Dav. — *Quas qui intelligat, non... perspiciat?* Ita necessario cum Gœrenz. et Schütz. ex optimis libris scribendum fuit, quum Davisii lectio, reliquorumque, qui eum insequuti sunt, librorum MSS auctoritate destituatur. Error inde natus est, quod non viderunt editores, interrogandi signum post *perspiciat* esse ponendum. A cod. M. absunt verba *quas qui.* In codd. Cr. et W. « quas qui nascuntur intelligat », male repetito vocabulo paullo ante suo loco posito, quod habent etiam quatuor Gœrenzii; *non* ante *si* habent scripti ad unum omnes, itemque edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. Sequens *facile* omissum est in cod. Cr. Ms. — *Si ad caput referat.* Veteres libri, « qui intelligat, non si ad caput referat », hoc sensu, leves quædam quæstiunculæ oriuntur, quas si intelligens sis et ingeniosus, etiam si caput unde earum jus oritur teneas, tamen per te sine jurisconsultorum ope non facile diluas. Jurisconsulti autem partes et species potius quam caput ponere solent, etiam in iis quæ una consultatione et cognitione continentur: sed et a sententia et capite, quod sacra privata continet, hac in re recedebant, ut in proxima quæstione. Alia scriptura est, « quas qui non intelligat si ad caput » : quam lectionem multi malunt sequi. *Caput* vocat sententiam perpetuam, ex qua jus pendet, ut sacrum semper pecuniam sequi. Quod caput qui teneat, in quæstiunculis non hæreat. Turn. — Caun. l. l. « Quæstiunculæ multæ nascuntur, quas qui intelligat, non si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat ». Miror equidem interpretes fere omnes lectionem hanc codicum præferre vulgatæ, in qua est: « qui non intelligat, modo si... » Cognosce, quæso te, finem capitis 18, et judica. Tu vide annott. ad h. l. Cr.

10. *Veluti, si minus quis cepisset.* Veluti Titius reliquit hereditatem xm nummorum, ut Caius ex illa pecunia vm nummos legati nomine acciperet. Caius tantummodo sumpsit ivm, ne sacris adstringeretur; at Caii heres

ne sacris alligaretur; ac post de ejus heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cujus ipse heres esset, prætermissum fuisset; eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione[11], quam heredibus omnibus esset relicta: qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus[12], sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione[13] capere liceat, is per æs et[14] libram

Mævius hos IIII nummos a Caio quondam remissos, exigit ab heredibus Titii, iisque exactis habet VIII ex vetere illa Titii hereditate: ergo plus habet, quam reliqui heredes. Itaque solus sacris Titii alligatur. W. — *Veluti si quis*. Ut si paterfamilias heredibus quincuncem, legatario septuncem reliquisset: legatarius autem non totum legatum, ne sacris alligaretur, cepisset: sed uncias, verbi gratia, tres prætermisisset, quatuor exegisset: ac deinde is e vita, institutis duobus heredibus, migrasset, quorum unus rei a testatore prætermissæ ratam portionem exegisset, id est, sescunciam. Hic utique solus absque coherede sacro alligaretur, quoniam addita quatuor unciis, quæ ante exactæ fuerant, uncia et semuncia, pecunia non minor esset facta, quam omnibus heredibus esset relicta. Relictæ enim eis fuerant tantum V unciæ a testatore: at legatarii heres quatuor unciis sescunciam addit, quam pro sua parte exigit, ut major pecunia sit quam relicta est omnibus heredibus. Turn.

11. *Superiore exactione*. Quam is cujus heres fuit, fecerat, qui, v. g. quatuor uncias exegerat. Turn.

12. *Solum sine coheredibus*. MSS nostri *nisi coheredibus:* neque aliter vulgati ante Victorium et Turnebum. Grut. — *Solum sine coheredibus*. Codices «solum nisi coheredibus» male repræsentant. Dav.

13. *Cui plus legatum sit, quam sine religione capere*, id est, ita accipere legatum vel hereditatem, omnino pecuniam defuncti, ut accipiens non adstringatur sacris. W.

14. *Æs et libram*. Testamentum, ut ait Justinianus, aut in pace fiebat, quod Calatis comitiis vocabatur: aut quum in prælium essent exituri, quod Procinctum dicebatur: aut per æs et libram, id est, emancipationem, nimirum imaginariam venditionem, quæ fiebat præsentibus quinque testibus, libripende, et eo qui familiæ emptor dicebatur. Itidem adoptio per æs et libram interdum fiebat. Suetonius in Augusto: «Caium et Lucium adoptavit domi per assem et libram emptos a patre Agrippa, tenerosque adhuc ad curam reipub. admovit». Id etiam in nexu et venditione fiebat, et eadem juris solennitate omnia ista etiam solvebantur. Sententia igitur est: Quum libera quondam essent legata, si legatarius plus accepisset quam sine sacrorum obligatione capere posset, quum legata ab herede præstanda sint, soluto per æs et libram herede, et stipulatione interposita, jam non ut legata, quum ab herede non præstentur, sed ut stipulata capiet, et sacrorum onere liberabitur. Turn.

heredem testamenti solvat[15], propterea quod eo loco res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset.

52 XXI. Hoc ego loco, multisque aliis quæro a vobis, Scævolæ, pontifices maximi, et homines, meo quidem judicio, acutissimi, quid sit, quod ad jus pontificium civile appetatis[1]. Civilis enim juris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, conjuncta sunt[2]. Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas[3]; sed quod iidem juris civilis estis peritissimi, hac scientia illam[4] eluditis. Placuit

15. *Heredem testamenti solvat.* Restituimus vulgatam *heredem* ex Gœr. libris nostrisque Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Cratand. Herw. Lamb. Gothofr. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Tres Gœrenz. et Copp. Victt. b. habent *heredis*. *Heredem testamenti solvere* recte monet Gœrenz. esse i. q. eum obligatione testamenti solvere; quare, quæ in edd. Asc. 1, 2, est lectio *testamento*, interpreti, eique non inepto, deberi videtur. Mr.

XXI. 1. *Civile appetatis.* Cujus quadam subtilitate jus pontificium evertitis: nam quum pontifices velint eum sacris alligatum esse qui tantumdem capiat, quantum omnes heredes: vos calumniam quamdam juris civilis adhibuistis, et legatarium onere sacrorum liberastis. Turn.

2. *Nam sacra... conjuncta sunt.* Id est, pendet conservatio sacrorum ex ratione pecuniæ acceptæ per hereditatem. Lex tantum sacris conservandis cavet: pontifices e pecuniæ ratione judicari volunt, qui sacris adstringantur. Ern. — Pro *pontificum* est *pontificis* in cod. M. Quod Gœr. legi vult: «nulla pontificum auctoritate, nulla lege», in eo verum eum vidisse vix jam, credo, ipse existimabit, si reputaverit, locum ita esse explicandum: qui pecuniam accepit defuncti, ejusdem sacris adstringitur nulla lege civili, sed pontificum auctoritate. Vide etiam Beier. ad Cic. de Off. I, 17, 53, p. 131. Mr.

3. *Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret*, etc. Elegans hæc emendatio manavit a libris P. Victorii; prius cusi, «itaque usibus tantummodo pontificis esset, si pontificalis maneret auctoritas». Grut.

4. *Hac scientia illam eluditis.* Vulg. *illa eluditis*. Nos *illam* reposuimus, ut voluit Turnebus, postulante syntaxi. Dav. — *Hac scientia illam eluditis*. Codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Car. Stephan. Brut. Gothofr. habent *ac scientia illa eluditis*, cod. M. *ac scientia illa illudisti*. Ed. Par. *ac scientia illa illuditis*. Edd. Ald. Lamb. et Comm. *hac scientia illa eluditis*; et ita etiam Verb. sed Ern. et qui eum insequuti sunt, receperunt Turnebi emendationem certissimam. Mr.

P. Scævolæ, et Coruncanio[5], pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperent, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo jus pontificium.
Quid huc accessit ex jure civili? partitionis[6] caput 53
scriptum caute, ut centum nummi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet jurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Super dicebant, qui quid cepisset, adstringi[7]. Rursus sacris liberantur. Hoc

5. *Coruncanio.* Ti. Coruncanius primus e plebe fuit pontifex maximus: consulatum gessit ann. Urb. 474; in præcipuis habebatur jureconsultis veteri illo ævo. Vide Bachium in Hist. Jurispr. Rom. lib. II, cap. 2, p. 233, 244, § 7 et 18. W.

6. *Partitionis caput* est i. q. *partitio*, vel « id quod ad partitionem attinet ». Ita Cicero voce *caput* non semel utitur. Vide Cic. in Verr. act. II, lib. I, cap. 46, § 118, « in illo capite Anniano de mulierum hereditatibus »; ib. Ascon. Pedian. « proprie juris capita dicuntur ». Ceterum, quid sit *partitio*, supra a Wyttenbachio expositum est. Ma.

7. *Supra, dicebant, qui quid cepisset, adstringi.* Codd. omnes tuentur lectionem *super*, excepto M. in quo est *simile*, et cod. W. in quo hæc omnia: *super..... liberantur* omissa sunt. Sed etiam lectio *quicquid* omnes libros occupat. Offensi hac lectione editores varia tentaverunt. Turnebus in primo commentario hæc: « *Supra* legendum. Dixerat enim supra, tribus modis hereditatem sacris adstringi: aut si majorem quis pecuniæ partem capiat: aut si major pecuniæ pars legata sit, aut si quis quippiam inde ceperit. Nunc autem a Scævolis sacris liberatur, qui quippiam ceperit ». Idem postea conjecit *superiores*. Videlicet quia supra cap. 20, § 49, est *antiqui docebant*, ut referatur ad pontifices a Scævolis elusos. Ita Gœrenz. et Sch. Iidem servant *quicquid*, quod explicat Gœr. « si vel tantillum cepisset ». Brutus conjecit *insuper*, quod Hüls. intelligi vult in lectione *super*, explicat enim *præterea*, *porro*, *ceterum*. Mihi semper placuit Schefferi ratio, qui ita in notis: « Dubitant de hoc loco. Turnebus judicat scribendum *superiores*. Ego censeo connectendum cum sequenti *cepisset*, hoc ordine ac sensu: *quicquid* [in hoc ab eo discedo: lego enim *qui quid*] *cepisset super*, sc. quam omnibus heredibus relinquatur. *Super capere* sic dictum, ut *super habere* in illo notissimo *satis superque habere* pro habere plus quam satis. Ita plane hoc loco ». Melius etiam Wyttenbachius rem explicat: « Cicero scripsit *super*: nectitur cum antecedentibus hac constructione: dicebant, eum adstringi sacris, *qui* accepisset *quid super*, quam omnibus heredibus relinqueretur ». Ita est apud Livium, XXVII, 20: « Marcellus etiam adverso rumore esse, super

vero nihil ad pontificium jus, et e medio est jure[8] civili, ut per æs et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione de-
54 beatur, sitque ea non alligata sacris.

Venio nunc ad manium jura[9], quæ majores nostri

quam quod primo male pugnaverat ». Scriptio *quicquid* pro *qui quid* orta videtur inde, quod scribæ dictantem non recte intellexerunt. Mox cod. M. *sic* pro *sacris*. Ma.

8. *Et e medio jure*, etc. Nam jus civile in nexis et mancipiis libram et æs adhibebat, quod huc Scævolæ transferunt. Turn. — *Et e medio est jure civili*. Cod. M. « et e medio est e jure civ. » et ita ed. Asc. 1. Sed ed. Asc. 2, « et medio est e jure civili ». Sensus est : « hoc plane ad jus civile pertinet ». Ma. — Fr. God. van Lynden in Interpretatione Jurisprudentiæ Tullianæ in Topicis expositæ, pag. 22 : « *Sacras* porro *leges*, quibus confarreationis forma præscribebatur, illas fuisse putamus, quæ cum aliis pontificio jure continebantur, adeoque a jure civili distinguebantur ». Sequitur hic ipse locus Ciceronis. Cr.

9. *Sitque ea non alligata sacris. Venio nunc ad manium jura*, etc. Duæ voces *alligata sacris*, quæ desiderabantur, a nobis additæ sunt ad sententiam hujus loci explendam. Quas tamen nolumus haberi Ciceronis : sed hoc tantum voluimus, hocque nobis propositum fuit, lectori ostendere, quid credibile sit, a Cicerone hoc loco esse scriptum, et vel a librariis prætermissum, vel ab aliquo data opera deletum, vel injuria temporis consumptum. Quæ sequuntur de manium juribus, et de Decimo Bruto, qui mense decembri, non, ut Veteres, februario diis manibus parentabat, partim ex codice perantiquo, ad cujus oram fere iisdem verbis adscripta erant, partim ex Plutarcho restituta sunt, quæ nihilo magis Ciceronis esse affirmo. Plutarchi verba sunt hæc Ῥωμαϊκοῖς. Διὰ τί τῶν ἄλλων Ῥωμαίων ἐν τῷ φεβρουαρίῳ μηνὶ ποιουμένων χοὰς καὶ ἐναγισμοὺς τοῖς τεθνηκόσι, Δέκιμος Βροῦτος, ὡς Κικέρων ἱστόρηκεν, ἐν τῷ δεκαμβρίῳ τοῦτ' ἔπραττεν;... Πότερον ὥσπερ ἡμέρας ληγούσης καὶ μηνὸς φθίνοντος εἰώθασιν ἐναγίζειν οἱ πολλοί, λόγον ἔχει καὶ τοῦ ἐνιαυτοῦ καταστρέφοντος ἐν τῷ τελευταίῳ μηνὶ τιμᾶν τοὺς τεθνηκότας; Ἔστι δὲ τῶν μηνῶν τελευταῖος ὁ δεκέμβριος. Id est, « quum alii Romani februario mense inferias mittant et parentent mortuis, Decimus Brutus, ut Cicero scriptum reliquit, decembri mense hoc agebat... An, quemadmodum vesperi, et mensis ultimis diebus, solent plerique sacrificare : ita et rationi consentaneum est, anno vertente, extremo anni mense mortuos colere ? Est autem december mensis postremus ». Lamb. — *Sitque ea* (*non alligata*, etc.) Uncis inclusa adfirmat Lambinus inventa sibi in codice perantiquo ad oram : ideoque hic retineri posse censebat Gulielmius, quamvis eorum nullum exstaret vestigium in Fabr. aut S. Vict. et vero nihilo magis comparent in Pal. tert. aut quart. respondent-

et sapientissime instituerunt, et religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tunc extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, decembri facere solebat. Cujus ego rei causam quum mecum quærerem, Brutum reperiebam idcirco a more majorum discessisse (nam Sisennam video causam, cur is vetus institutum non servarit, ignorare; Brutum autem majorum institutum temere neglexisse, non fit mihi verisimile, doctum hominem [10] sane, cujus fuit Attius perfamiliaris): sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres februarium [11], sic hic decembrem se-

que omnes ad unum editiones. GRUT. — *Sitque ea non* ***. Lambini supplementum Gœrenz. etiam et Schütz. e contextis ejecerunt, sed in notis servarunt. Utrumque merito. Nam et ipse Lambinus ea, quæ addidit, noluit haberi Ciceronis, et tamen, judice Wyttenbachio in scholis, si minus verbis, certe sententia prope ad mentem Ciceronis accessit. Vocem *non* habent omnes codd. Gœr. et nostri, et fortasse omnes, qui exstant. Quare non erat, quod Grut. et, qui eum sunt insequuti, Ernest. Wagner. Bip. eam Lambini supplemento adscriberent. Sed in quibusdam *non* positum videtur post lacunam, ut est in edd. Car. Stephan. Sturm. Brut. Ald. In Codd. Cr. et W. ad h. l. in marg. adscriptum est in altero *deest*, in altero *def*. Posterior, quod ex nullo alio enotatum invenio, habet « sitque ea non solum doctum, etc. » Locus Plutarchi, quem laudat Lamb. est in Quæst. Roman. p. 114; Wytt. tom. VIII, pag. 332, n. 34 ed. Hutten. MR.

10. *Doctum hominem*. Decimum Brutum intelligit, qui Accii poetæ perfamiliaris fuit. Cicero pro Archia, cap. 11: « Decimus quidem Brutus summus vir et imperator, Accii amicissimi sui carminibus templorum ac monumentorum aditus exornavit suorum ». Veteres autem extremo anni mense diis manibus parentare solebant, qui februarius erat: verum posteaquam februarius secundus anni mensis factus est, obtinuit ut eodem tamen mense res divina eis fieret. Veruntamen Brutus instituti veteris memor, non februarium, sed decembrem ultimum mensem sequebatur, in deorum manium parentationibus. TURN. — Hæc ad D. Brutum pertinent. Vide præter loca ab aliis laudata (Cic. Brut. 47, 175, ib. 28, 107; pro Arch. Poet. 11, 27) etiam L. Lydum de Mens. in Febr. c. 1, p. 68, 71; Symbol. II, p. 378, ed. alt. et Meletemm. ex Disc. Ant. I, pag. 53. CR.

11. *Veteres februarium*. Qui erat anni ultimus olim mensis, postea secundus est factus. Ovidius, Fast. II, 49: « Qui sequitur Janum veteris fuit ultimus anni, Tu quoque sacrorum, Termine, finis eras. Primus erat Jani mensis, quia janua prima est: Qui sacer est imis manibus, imus erat. Post-

quebatur. Hostia autem maxima parentare [12], pietati esse adjunctum [13] putabat.

55 XXII. Jam tanta religio est sepulchrorum, ut extra sacra et gentem inferri [1] fas negent esse: idque apud

modo creduntur spatio distantia longo Tempora bis quini continuasse viri ». Februario autem parentalia et feralia residebantur, et sepulchris epulæ inferebantur: easque ferias nunc significat Cicero quæ publicæ erant. Ovidius, Fast. II, 569: « Hanc quia justa ferunt dixere Feralia lucem: Ultima placandis manibus illa dies ».—*Hostia autem maxima*. Verbi gratia juvenco aut ove. Virgilius, Georgic. II, 146: « Hinc albi Clitumne greges et maxima taurus Victima ». Festus etiam scribit, maximam hostiam ovilli pecoris appellatam fuisse ab antiquis, non ab amplitudine corporis, sed ab animo placidiore. Manibus litari potest salsis frugibus et mica salis, verumtamen maxima hostia parentare, ut ove aut juvenco, pietatis esse Brutus putabat. Turner.

12. *Hostia autem maxima parentare*. Ove, quæ maxima fuit hostia, sed non maxima victima. Vide Jos. Scaligerum ad Festum in « maximam hostiam », et ad Catalecta, pag. 233. Dav. — *Hostia autem maxima*. Locus Scaligeri ad Catalecta Virg. quem Davis. laudat, est in ed. Lugd. 1572, pag. 497. Mr. — *Hostia maxima*, id est, ex genere ovili, ut Paulus, epitomator Festi, refert p. 232. Scaliger ad h. l. pag. xc ed. Santandr. 1593, ait, *victimas* de majoribus animalibus dici, *hostias* de minoribus; quam sententiam probat *de la Cerda* ad Virgil. Georg. II, 146. — *Parentare* est mortuis, seu diis manibus, sacrificare. W. — De *hostiis* et *victimis* vid. etiam Fronto de differentiis vocabulorum, t. II, p. 482 ed. A. Mai. Mediol. Cr.

13. *Pietati esse adjunctum*. Vulgo *pietatis*, et ita nostri codices. Ob latinitatem tamen sequenda videbatur ed. Vict. Dav. — *Pietatis adjunctum*. Quomodo attributa rerum et personarum dicere solemus: ita hoc loco *adjunctum pietatis* dixit pro pietatis adjunctione et adjectione. Sed genus hoc dicendi sane quodam modo insolens est, verum eodem modo scribit Cicero, « Illud, cujus id consequens sit, non posse esse verum ». Turn.

XXII. 1. *Extra sacra et gentem inferri fas negent esse*. Hinc Julius Paulus, Sentent. lib. I, tit 21, 6: « Qui sepulchrum alienum infregerit vel aperuerit, eoque mortuum suum alienumve intulerit, sepulchrum violasse videtur ». Plura dabunt viri præstantissimi J. Cujacius, Observ. XXI, 13, et Joan. Clericus in Genes. XXIII, 4. Dav. — *Ut, extera sacra et gentem inferri, fas negent esse*. Ita scripsimus cum Gœr. et Sch. ex conjectura Pearcii, quam probaverunt etiam Ern. et Wytt. itemque Hülsemannus. Ad *gentem* supple, ex antecedente, *exteram*: ita dicitur Tusc. I, 4, « vir summo ingenio, scientia, copia »; ubi ex priori bis supplendum est *summa*. Ubi vid. quæ plura adfert exempla Davisius. Mr. — Vir doctus in Miscell. Obss. IV, 3, p. 335, conjecit: « ut extera sacra in gentem inferri, etc. » comparans capitis 9 supra hæc verba: « sacra privata perpetua manento », et Cicer. de Off. I, 17: « ... iisdem uti sacris ». Ei reponit in epicrisi ibidem alius V. D. « Sed hic non agitur de ritibus funeralibus in genere, sed de sepulchris

majores nostros A. Torquatus[2] in gente Popillia[3] judicavit. Nec vero tam denicales[4], quæ a nece appellatæ sunt, quia residentur[5] mortuis, quam cetero-

gentilibus, in quæ neminem mortuum inferre licet, qui extra sacra et gentem est. *Inferre* vero hic absolute ponitur pro *inferre mortuum;* ut clarum ex illis, quæ adduxit Davisius et ex centum titulis sepulchralibus, quibus vetatur alienum inferre, id est, qui extra sacra et gentem sit. Cicero sæpius hac præpositione utitur, ut exceptionem indicet; sic pro Sulla, cap. 13: *qui extra conjurationem est:* et alibi ». De re consule Chladenium de Gentilitate, V, 7, p. 62 sqq. Cr.

2. *A. Torquatus.* Valde incertum est, neque umquam fortasse ad liquidum perducetur, quis fuerit hic Torquatus. Ernestus in Clav. Cicer. eum esse censet, qui censor fuit ann. U. 506, et deinde (509 et 512) bis consul. Prænomen abest ab octo Gœrenzii libris, nostris Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Stephan. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. itemque Copp. Victt. b. Mr.

3. *Popillia.* In Popilliis, qui a Lena cognomento Lenates dicebantur. T.

4. *Denicales.* Sic hunc locum primus omnium quod sciam, restituit Æmarus Ranconetus, vir clarissimus et eruditissimus: « Denicales, inquit Festus, feriæ colebantur, quum hominis mortui causa familia purgabatur ». Gellius, XVI, 4: « Nisi harumce quæ causa erit, funus familiare, feriæ denicales. Calendæque, quæ non ejus rei causa in eum diem collatæ sint ». Sunt autem hæ feriæ privatæ, ut Feralia et Parentalia, de quibus supra egimus, publicæ. Festus: « Privatæ feriæ vocantur sacrorum propriorum, velut dies natales, et operationes denicales ». Turn.

5. *Quia residentur.* Id est, quia feriamur mortuis. Residere enim feriari est, a quiete feriarum ducto vocabulo. Plautus in Captivis, act. III, sc. 1, 8: « Ita venter gutturque resident esuriales ferias ». Sed et *sedere* idem quoque declarat. Varro, L. L. lib. V, p. 46: « Liberalia dicta, quod per totum oppidum eo die sedent sacerdotes Liberi ». Quinetiam possidere ferias, ab eadem est origine. Plautus in Epidico, act. III, sc. IV, 33: « Tuas possidebit mulier faxo ferias ». Turn. — Canneg. de Notis, p. 340: « *Quia residentur mortui.* An legendum *resident*, id est, quiescunt, aut *residunt*, hoc est, in terram, in sepulchrum immittuntur tum mortui »? Cr. — *Quia residentur mortuis.* Legendum videtur, « quia residetur mortuis », ut sit impersonale, hoc est, quia cessatur mortuis: vel « quia resident mortuis »; hoc est, quia homines resident, cessant et feriantur mortuis. Quod si quis volet retinere *residentur*, quo modo habent libri veteres; legendum, « quæque residentur mortuis »: ut sit, quæ feriæ residentur, id est, quasi cessantur, seu coluntur cessando ac residendo mortuis. Atque hæc scriptura mihi magis placet: nam hæc lectio, « quæ a nece appellatæ sunt, quia residentur », seu *residetur mortuis*, durior est: non enim videri possunt idcirco dictæ esse denicales feriæ a nece, quod residetur mortuis: sed a necando potius. Itaque putavi aliquando Ciceronem hic etymum vocis *denicales* ponere voluisse, et ita scripsisse: « quæ a nece dictæ sunt, quia neci dantur mortui ». Omnino totus hic

rum [6] cælestium quieti dies, feriæ nominarentur, nisi majores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies [7] conferre jus, quibus neque ipsius [8], neque publicæ feriæ sint : totaque hujus juris compositio pontificalis magnam religionem cærimoniamque declarat.

Neque necesse est edisseri a nobis, quæ finis funestæ familiæ [9]; quod genus sacrificii Lari [10] vervecibus

locus mihi suspectus est. LAMBIN. — *Quia residentur mortui.* Doctissimus Salmasius legendum censuit, « quia residentur mortuis ». Vide Joan. Lomeierum de Lustrat. cap. 30, p. 293. Med. et Harleian. pr. « qua residerent mortui ». Paris. Harleian. sec. editio pervetus, et Ven. 1471, « qua residentur mortui ». Lego « qua resident mortui », ut pronomen ad *necem* referatur : ac sic Ascensius edidit. DAV. — *Quia residentur mortuis.* Id est, quia feriæ denicales aguntur v. coluntur cessando, i. e. residentur in honorem mortuorum. Ita cum Schütz. edidi ex sententia Salmasii ad Plaut. Epid. III, 4. CR.

6. *Quam ceterorum.* Denicales non æque ac ceterorum cælitum quieti dies, feriæ nominarentur, nisi dii manes essent. TURN.

7. *Eas in eos dies*, etc. *Eas*, sc. ferias denicales, jus est conferre in eos dies, sc. mensis februarii, quo omnibus mortuis parentabatur : ut hæ feriæ neque sint *ipsius*, id est, unius (privatæ) familiæ, neque *publicæ*, quia non publice parentabatur, sed privatim ab unaquaque familia. W. — Pro *eas* legitur *fas* in cod. M. edd. Asc. 2, Herw. Lambinus dedit : « quas in eos dies conferre jus est ». Ante *conferre* monet Rath. supplendum esse *eum* sc. parentantem. MA.

8. *Jus, quibus neque ipsius*, etc. Ita Turnebus aliique eum sequuti, verum priores, « jus, ut neque ipsius » ; Victorii editio, « jus, ut ne ipsius, etc. » quomodo et scripti fere nostri, alioqui mendosissimi. GRUT. — *Ubi neque ipsius.* Vulgo, « quibus neque ipsius » ; quam lectionem peperit Turnebi conjectura. Codices dant *ut ne*, vel « ut neque ipsius » ; unde fecerim « ubi neque ipsius ». Illas certe voculas librarii passim confuderunt. DAV.

9. *Quæ finis funestæ familiæ.* Id est, quando luctus desinat. *Familia funesta* dicitur ea, quæ in luctu est propter mortem hominis cognati vel affinis. W.

10. *Quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat.* Saltem scribendum fuit *Lari*, quo latinæ linguæ consuleretur. Et Laribus quidem immolatos fuisse verveces docet Joan. Saubertus, de Sacrif. cap. 23, p. 570. Illi tamen scripturæ locus esse non videtur, quia disertis verbis *sacrificii genus* indicat. MSS Turneb. et S. Victoris, « quod genus sacrificare verberibus fiat ». Pal. quartus, « quod genus sacrificii verberibus fiat ». Paris. « quod genus sacrificii e verberibus fiat ». Cogitaram « quod genus sacrificii in exverris fiat ». Festus in *everrior*, « Exverræ sunt purgatio quædam domus, ex qua mortuus ad sepulturam ferendus est, quæ fit per everriatorem certo genere scoparum adhibito, ab extra verren-

fiat; quemadmodum os rejectum[11] terræ obtegatur;

do dictæ ». Sed in medio posita est palma. Dav. — *Quod genus sacrificii Lare verbecibus fiat*. Servavimus scriptionem *Lare*, quum nullus liber habeat *Lari;* neque vero ut ablativum casum, sed ut antiquam ex sermone vulgari a Cicerone receptam dativi formam, de qua vid. K. L. Schneid. *Latein. Formenl.* I, pag. 200—203. Scripsi item antiquo more *verbecibus*, quum ita exhibeant quinque Gœrenzii libri, et plures *verberibus*. Codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Brut. Ald. Car. Steph. Sturm. Comm. Ern. Verb. Dav. habent « quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat », cod. M. « quod genus sacrificii e verberibus fiat », Grævius ex uno libro in marg. ed. Comm. enotavit « sacrificare verberibus fiat »; in uno Gœrenzii est *sacrificulare*, in alio *sacrisigilare*. Wagnero placet Davisii ratio, et si Larum mentionem servatam velis, desiderat *Laribus*, quasi non de Lare domestico s. familiari sermo esse posit; de quo recte locum explicat Wyttenbachius in scholis. Ernestus immerito verbis *quod genus* offenditur, quum sint i. q. cujus generis sacrificium. Quare etiam non opus est ejusdem conjectura *larido* vel *lardo*, videlicet ut verbum rei sit, qua sacrum fiat. Gœrenz. edidit *Lari*, quod etiam volebat Schützius; sed hoc quoque loco, ut sexcenties, contextus cum notis non consentit. Ad rem et ad lectionem vide Creuzer. *Symb. u. Mythol.* II, p. 862. Mr. — Conf. Marini, *gli Atti de fratelli arvali*, II, p. 373, ubi inscriptio, quæ ita habet: « Laribus Verbeces Duos, Matri Larum Oves Duas ». Ca.

11. *Quemadmodum os resectum terra obtegatur*. Omnes libri vulgati, quibuscum consentiunt MSS, habent, « os rejectum terræ obtegatur »: emendatum est tamen in codice Memm. « rejectu terræ ». Quidam doctus legendum putat, « os rejectum terra obtegatur ». Nonnulli, « os exceptum terra obtegatur ». Turnebus lectionem vulgatam retinet, et *rejectum terræ* interpretatur rejectum in terram, et redditum terræ. Ego ex Festo, « resectum terra obtegatur », legendum conjeci, quod item quibusdam doctis in mentem venisse video. Sic autem Festus: « Membrum abscindi mortuo dicebatur, quum digitus ejus decidebatur; ad quod servatum justa fierent reliquo corpore combusto ». Lamb. — *Os receptum*. In reliquo corpore comburendo. *Recipere* antiqua lingua latina valet excipere: ut quum *ruta cæsa recipi* dicuntur in lege prædiorum. P. Man. — *Quemadmodum os rejectum terræ obtegatur*. Ita omnes MSS nostri, ita editi fere ante Lambinum, qui maluit e Festo, « os resectum terra obtegatur ». Aldus Nepos expressit, « os receptum terra obt. » Grut. — *Os rejectum terræ obtegatur*. Malim cum aliis « os exceptum, terra obtegatur »: os enim exceptum terra prius fuit obruendum, quam familia pura fieret. Vide Varronem, L. L. lib. IV, p. 10. Dav. — *Os res. terra obtegatur*. Ita dedi cum Gœr. contra codd. omnium auctoritatem, quum vulgata, utcumque se torqueant interpretes, sensum non habeat. Ceterum jam Patricius ad Cic. Fragmm. p. 3919 ed. Verb. ita scribi voluit. In primo Commentario Turnebus *os* de *ore* intelligit, aitque: « si lectio sincera est, ideo ore in terram rejecto mortui humabantur, quod ad inferos, non ad superos, pertinerent: vel ut

quæque in porca contracta[12] jura sint; quo tempore incipiat sepulchrum[13] esse, et religione teneatur.

56 Ac mihi quidem antiquissimum sepulturæ genus id fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus[14] utitur. Redditur enim terræ corpus, et ita locatum ac

matrem omnium Terram, in cujus gremio jacerent, sepulti oscularentur. Quamquam *os exceptum terra obtegatur* legendum censeo ». Wagnerum item *os* de *ore* s. de capite accipientem, refellit Gœr. in Excursu I. Videlicet a cadavere igne cremando digitus rescindebatur, qui reliquo corpore combusto terræ mandaretur, quoque demum ritu sepultura compleretur. De qua re Veterum loca congessit Kirchmannus de Funeribus Romanorum, III, 7, p. 234 sqq. Mr.

12. *In porca contr. jura sint.* Qui justa defuncto non fecerunt aut in faciendo peccarunt, iis *porca contrahitur*, quam singulis annis immolari oporteat. Ea vero *præcidanea* vocabatur, quod antea cæderetur, quam novas fruges gustarent. Huc spectantia Veterum loca congessit Joan. Kirchm. de Funer. Roman. IV, 1. Vide sis et Interpretes ad Agellii IV, 6. Dav. — *Quæque in p. c. jura sint.* « Jus contrahitur in porca » dictio est, ut in fine capitis « porcam heredi esse contractam », i. e. suscipere sacrificium porcæ, tamquam debitum solvendum. Ita est apud Liv. lib. V, cap. 14, « nefas contrahere », id est, committere nefarium facinus pœna expiandum. Conf. idem lib. V, cap. 52, et Papinianus, Digest. lib. VI, tit. 5, Leg. 31, 2, *contrahere culpam.* W.

13. *Incipiat sepulchrum.* Non ante incipit sepulchrum esse, quam est injecta gleba, ut mox dicet, nec ante religione tenetur, aut quam corpus ustum est, reliquiæque conditæ. Turn.

14. *Apud Xenophontem Cyrus.* Sic enim apud Xenophontem, Cyrop. lib. VIII, cap. 7, humari se præcipit Cyrus, Τὸ δ' ἐμὸν σῶμα, ὦ παῖδες, ὅταν τελευτήσω, μήτ' ἐν χρυσῷ, μήτ' ἐν ἀργύρῳ, μηδ' ἐν ἄλλῳ μηδενὶ θῆτε, ἀλλὰ τῇ γῇ ὡς τάχιστα ἀπόδοτε· τί γὰρ τούτου μακαριώτερον τοῦ τῇ γῇ μιχθῆναι, ἣ πάντα μὲν τὰ καλά, πάντα δὲ τἀγαθὰ φύει τε καὶ τρέφει. Id est, « Meum autem corpus, filii, quum e vita migraro, neque in auro, neque in argento, neque alio quopiam loculo condatis, verum terræ quamprimum reddatis; quid enim præstabilius ac beatius, quam cum humo misceri, quæ omnia pulchra, omnia bona parit et educat? » Apparet utrumque genus sepulturæ Xenophontis ætate in usu fuisse, sed a Xenophonte humationem præferri. Sic Crito in Phædone Socratem interrogat, quomodo sepeliri vellet, id est, urine an humari: et Socrates in Phædone utrumque genus complectitur, quum dicit: Καὶ μὴ ὁρῶν μου τὸ σῶμα ἢ καιόμενον, ἢ κατορυττόμενον ἀγανακτῇ. Id est, « Ne ægre ferat Crito corpus meum uri aut humari cernens ». Humationem etiam Cicero ustioni anteponere fere videtur. Turn. — Xenophonteo loco adjunge hunc Platon. in Menex. p. 237, p. 383 ed. Bekkeri: ἀλλ' ὑπὸ μητρὸς τῆς χώρας ἐν ᾗ ᾤκουν, καὶ νῦν κεῖσθαι τελευτήσαντας ἐν οἰκείοις τόποις τῆς τεκούσης καὶ θρεψάσης καὶ ὑποδεξαμένης. Cr.

situm quasi operimento matris obducitur [15]: eodemque ritu in eo sepulchro, quod ad Fontis aras [16], regem

15. *Quasi op. m. obducitur.* « Nam terra novissime complexa gremio jam a reliqua natura abnegatos, tum maxime, ut mater, operit ». Verba sunt Plinii Hist. Nat. II, 63. Adi sis infra cap. 25. Dav. — *Quasi op. m. obducitur.* Codd. Cr. W. Copp. Victt. b. habent *operimentum.* « Respicit, ait Ern. ad h. l. hac forma loquendi locum Xenoph. in Cyrop. lib. V, circa fin. ubi est κοινῇ γῇ ἐπιέσασθαι, quod sic expressit Cicero, quia ἐπιέσασθαι est induere ». Infra cap. 25, § 63, dicit: « ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur ». Ma. — Valckenaer. ad Herodot. VIII, 24, pag. 630 ed. Wessel. « In versu Theognid. 427, quem citat Dorvill. ad Charit. pag. 366, vulgata displicebat Hemsterhusio lectio, melior altera videbatur, γαῖαν ἐφεσσάμενον, ad Hesych. t. I, p. 1352. Sic dicitur jacere cadaver *operimento matris obductum;* quibus verbis Cic. de LL. II, cap. 22, istum adludebat Xenophontis locum, quem tractat vir summus ». Adde ejusdem epistolam ad Rœverum in Opuscull. p. 370, et cf. quæ in hanc rem disputavi in Dionyso, pag. 216 sq. Ca.

16. *Quod ad Fontis aras.* Vulgo *quod procul ad Fontis aras.* Sed vocem secundam merito prætermittit Harleian. primus, eumque, simul ac editionem Turnebianam, sequor. Plurimi codices præ se ferunt « quod procul a Fontis ara » : quapropter Lambinus reponit, « non procul a Fontis ara »; Grotius autem in Martiani Capellæ lib. I, pag. 16 : « quo haud procul a Fontis aris ». Sed potior videtur ea lectio quam recepimus; nisi forsan, quod libri fere *procul* retineant, malis « quod prope ad Fontis aras ». De hujusce regis sepulchro vide Plut. in Numa, pag. 74, C. Dav. — *Ad Fontis aras. Fontis aræ* extra portam Capenam erant in via Appia, ut ex inscriptione ibi eruta conjicere licet; quæ basi incisa fuit, cui Fontis statua superposita fuit. In ejus autem aversa parte hœdus sculptus est, qui Fonti (ut Horatius in quodam carmine cecinit) sacrificatur. Urs. — Respexit Ursinus ad Horatii Carm. lib. III, Od. XIII, 3. Dav. — *Quo haud procul a Fonti ara.* Ita partim ex codicum vestigiis, partim ex conjectura restituendum esse existimavi hunc locum a multis tentatum, necdum ad liquidum perductum. *Quo* recepi ex Copp. Victt. a. *haud* ex litera *d*, quæ in omnibus fere libris voci *quo* adhæret, *procul* est in libris omnibus (quod stare non posse absque negatione bene viderunt edd. quare vel *non* addiderunt, vel *prope* scripserunt, vel eam vocem induxerunt); *a* et *ara* in plurimis codd. esse testatur Dav. *ara* Turn. reperit in uno, et *a* est in codd. Cr. W. M. Copp. Victt. a. denique *Fonti* recepi ex egregia Wagneri conjectura, cui ansam dedit locus Arnobii adv. Gentes, III, p. 69 : « Janum ferunt Cælo atque Hercule procreatum in Italia regnasse primum, Janiculi conditorem, patrem Fonti, Vulturni generum, Juturnæ maritum ». Inde conjecit Wagner. nimis certe libere, « quod prope Janiculum ad Fonti aras ». Nostram vero lectionem etiam illud firmat (quod jam Wagn. animadvertit), quod nunc cum Plutarcho in Numa, cap. 22, et Livio, XL, 29, convenit Nostro; illi enim in Janiculo sepul-

nostrum Numam conditum accepimus; gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam [17]. C. Marii sitas reliquias apud Anie-

tum esse narrant Numam; ibidem autem Fonti, qui fuit Jani filius, aram fuisse consentaneum est. Accedit, quod fere aliter fieri non potuit, quam ut librarii *Fonti* nomen, quod ne fando quidem umquam audiverant, facillima (ut opinabantur) medela in *Fontis* mutarent. Rathius conjecit : « quod non procul a Fontis ara erat ». Gœrenzius aliquando se conjecisse ait « quod ad Jani aras »; dedit autem « quod [procul] ad Fontis aras »; Sch. cum Dav. vocem *procul*, incommodam scilicet, plane ejecit. Ma. — Ad rem et ad lectionem cf. quæ annotavi ad Cic. de Nat. Deor. III, 20, p. 582; Orellii Appendic. ad Arnob. p. 42. Adde nunc Symbol. II, p. 904, 905, ubi de *Fonto*. Cr. — *Ad Fontis aras*. In Janiculo Numa, Livio, Plutarcho et Plinio testibus, cum suis libris in arcis lapideis sepultus est. Illic aut ad Fontem aræ quædam, ut opinor, erant; ut apud Ciceronem, de Divin. lib. II, Fontis delubrum est. « Itaque et Fontis, inquit, delubrum Marso ex Corsica dedicavit » : aut quum Numa ad portam Capenam, qua Camœnarum fons et lucus erat, cum Ægeria colloqui solitus esset. Qua de re sic scribit Juvenalis, Satir. III, 11 : « Substitit ad veteres arcus, madidamque Capenam : Hic ubi nocturnæ Numa constituebat amicæ. Nunc sacri fontis nemus et delubra locantur Judæis, quorum cophinus fœnumque supellex. Omnis enim populo mercedem pendere jussa est Arbor, et ejectis mendicat sylva camœnis ». In memoriam ejus rei prope sepulchrum ejus in Janiculo aræ fonti excitatæ et sacratæ fuerant. Fortasse legi posset, quod *ad Fontes erat*. Non enim jam erat ætate Ciceronis, sed multo ante refossum sepulchrum fuerat a scriba agrum suum in Janiculo repastinante : sed hæc conjectura est. Vetus etiam scriptura contemnenda non est, « Quod procul a Fontis ara ». Turn. — Cann. l. l. legi vult : « quod haud procul a Fontis ara est ». Cr.

17. *Gentemque Corneliam*... *hac sep. scimus esse usam*. *Humatam* repræsentant multi codices, et in his Balliol. Med. ac Harleian. pr. Alii, Lambino teste, *unam*. Sed in asserenda vera lectione Turnebo præiverunt Ascensius et Victorius, eamque præstant Paris. Elieus. Harleian. sec. ad oram et Ven. 1471. De re ipsa sic Plinius, Histor. Natur. lib. VII, c. 55 : « In Cornelia (familia) nemo ante Syllam dictatorem traditur crematus : idque eum voluisse veritum talionem, eruto C. Marii cadavere ». MSS dant « obruto C. Marii cadavere ». Forsan « ob erutum C. Marii cadaver »; quod et ad editionem Lugdunensem notatum video. Nam prorsus est absurda Joan. Harduini suspicio, pro qua legit « ab eruto C. Marii cadavere ». Quis enim a cadavere, quæso, talionem metuat? Dav. — *Gentemque Corneliam*, etc. Quem Davisius laudat Plinii locum tractavit Zoega de Obeliscis, p. 271, cf. p. 274, qui etiam : « eruto C. Marii cadavere » : hæc addens : « Neque in causa consentio cum Plinio. Rara enim sunt profanatarum reliquiarum exempla, quæ vesana sævitia omnibus gentibus horrori fuit : neque Ægyptii aut Persæ, post Amasidis cadaver a Cambyse contumelia affectum, a mortuis condiendis abstinuerunt.

nem dissipari jussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quam si tam sapiens [18] fuisset, quam fuit vehemens. Quod haud scio an timens suo corpori [19] posse 57

Scimus praeterea e legibus atque inscriptionibus sepulchralibus, Veteres post crematum corpus aeque reformidasse cinerum dispersionem. Kirchm. de Funebr. III, 21 sqq. Grut. p. 917, num. 1; Muratori, p. 1577, n. 8. Nec Sylla aliud quaesivit, quam ut regio honore rogus sibi exstrueretur in campo Martio, cum solemni decursione, et quae alia in splendidissimo funere fieri adsueverunt. Appian. de Bell. Civil. lib. I, pag. 417. At Plinius properante calamo excerpsisse videtur Ciceronem ». Sequitur locus noster. Cr.

18. *Quam si tam sapiens.* Id est, quam incitatus fuisset, si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. Turn.— *Acerbiore odio incitatus, quam si tam sap. fuisset.* Lambinus reponendum censuit, « acerbo odio incitatus », cui paruisset numquam, « si tam sapiens fuisset ». Omnes vero renituntur codices, vulgatamque lectionem constanter servant; nec ea videtur tentanda. Dav. — *Acerbiore odio.* Cod. Cr. *ac cerbiore.* A Copp. Victt. b. absunt verba *si tam;* cod. M. *qua* pro *quam.* Mr. — *Quam fuit felix.* Sic malo quam *vehemens*, quod antea legebatur. Malo autem, quia et in antiquo sic est, et habet quiddam, quod magis cum sententia congruere videatur. P. Man. — *Quam fuit vehemens.* Ita et nostri scripti omnes. P. Manutius sequutus fidem unius libri reposuit, « quam fuit felix ». Grut. — *Quam fuit vehemens.* In antiquo libro, quem laudat P. Manutius, est *felix*, eamque lectionem probat vir doctissimus. Et certe Sulla sibi *Felicis* imposuit cognomen. Velleius, lib. II, cap. 27, 5: « Occiso C. Mario adolescente, Sulla Felicis nomen adsumpsit ». Lucanus, II, 221: « Hisne Salus rerum, felix his Sulla vocari, His meruit tumulum medio sibi tollere campo? » Plura suppeditabit Joan. Savaro ad Sidonii Apollinaris lib. II, epist. 13, quibus adde Senecam, Cons. ad Marc. c. 12. Quum tamen nostri Gruterianique codices receptam scripturam magno consensu retineant, ea non est repudianda. Cicero, Philipp. XI, cap. 1, « L. Sulla vehemens ». Ea vox rabiosum ferocemque denotat. Vide sis Interpretes ad Phaedri lib. II, fab. 3. Et Sullae quidem cum primis convenit, quem Tacitus, Hist. II, 38, « nobilium saevissimum » vocat. Seneca, Controv. XII, p. 189: « Nemo sine vitio est. In Catone moderatio (desideratur): in Cicerone constantia: in Sulla clementia ». Ac merito sane; quod ejus res gestae satis superque demonstrant. Eas brevi depictas vide sis apud Florum, lib. III, cap. 21, 23 seqq. Hinc eum crudelissimis annumerat Claudianus in Ruf. I, 255. Consule Velleium Paterculum, lib. II, cap. 25, 3. Dav.

19. *Timens corpori suo p. accidere.* Lambinus emendavit, *timens ne corpori suo posset accidere;* nec dubitari potest, quin illa recta sit loquendi ratio. Altera tamen contra fidem codicum non est respuenda; quod paullo pluribus confirmatum dabo. Lucret. III, 774: « An metuit conclusa manere in corpore putri? » Virgilius in Ciri, vs. 360: « Namque ipso verita est orbari moesta parente ». Horatius, lib. III, Od. xi, 10: « Ludit exsultim, metuitque tangi ». Et lib. I, Ep. xvi, 60: « Labra movet metuens

accidere, primus e patriciis[20] Corneliis igni voluit cremari. Declarat etenim Ennius[21] de Africano,

Hic est ille situs[22].

Vere: nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam justa facta,

audiri ». Silius Italicus, de Paride Venerem dearum formosissimam judicante, VII, 470: « Nec judex sedisse valet, fessique nitoris Luce cadunt oculi, ac metuit dubitasse videri ». Claudianus in primum Cons. Stilich. I, 204: « ... jussi properant, segnique verentur Offendisse mora... » Ac in secundam Cons. Stilich. v. 355: « . . . sed pigra cunctari mole veretur ». Nec aliter orationis solutæ scriptores. Curtius, VIII, 7: « Liberam vocem innocentis audire metuis ». Et IX, 7: « Quippe celebratam Macedonum fortitudinem ad ludibrium recidisse verebatur ». Augustinus, C. D. VII, 18: « Juvenis impius vel ab impio patre interfici metuens ». Vide sis etiam Latinum Pacatum, Pan. XII, capp. 2, 31, et e poetis Ovid. Epist. xvi, 75. Dav. — *Quod haud scio an*, etc. Pro *haud* cod. M. *autem;* pro *timens* cod. W. *mens;* tum cod. M. « corpore posset . . . . . Cornelius ». Recte Gœrenz. contra Lambinum vulgatam probam esse contendit, neque vero Davisii longa demonstratione opus fuisse ait, ut probetur, Ciceronem cum poetis esse loquutum. *Timens* enim si ponitur pro *existimans*, non magis, quam hoc, respuit accus. c. inf. quamquam ea lectione nihil mendosius esse posse contendat Rathius. Mr.

20. *Primus e patriciis*. Erant enim et Cornelii plebeii. Turn.

21. *Declarat etenim Ennius*. Probat Ennii versu, gentem Corneliam solitam esse humari, et Africano, quem « humo conditum et situm » dixit. Unde Siticines dicebantur, « qui apud sitos, id est, vita functos et sepultos canebant », ut Gell. ait l. XX, cap. 2. Itaque quod Cicero subjicit, « Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam justa facta et corpus incensum est »; suspectum habeo, quando nec incenso corpore adhuc sepulchrum est, et de iis qui non cremabantur disserit. Vetus scriptura est, « Et corpus cesus est », altera, *Orsus est.* Fortasse legendum est « corpus cessum est », id est, cessione quadam sepulchri factum, et sepulchro relictum: tum enim sepulchrum esse incipit, locusque religiosus efficitur: aut ætate Ciceronis etiam siti dicebantur quomodocumque sepulti. Turn. — Cannegiet. l. l. rescribit: *corpus incensum* (id est, crematum) *inest.* Cr.

22. *Hic est ille situs*. Epigrammata scripserat in Africanum Ennius: ex uno hoc affertur a Seneca, Ep. cviii, § 32: « quoi nemo civi' neque hostis Quivit pro factis reddere opræ pretium ». Hac particula versum eum, cujus hic principium ponit, absolverat, ut opinor, Ennius, « Hic est ille situs, cui nemo civis neque hostis »: ex altero, in quo Africanus ipse loquens inducebatur, « Ab sole exoriente supra Mæotis paludes, Nemo est, qui factis me exsuperare queat ». Et illud item ex eodem, ut arbitror, « Si fas cædendo cælestia scandere cuiquam est, Mi soli cæli maxima porta patet ». Turn.

et corpus ingestum[23] est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis ponitur[24], ut humati dicantur, id erat proprium tum in iis, quos humus injecta contegeret; eumque morem jus pontificale confirmat. Nam priusquam in os injecta gleba est[25], locus ille,

23. *Et corpus ingestum est.* Ita cum Gœr. et Sch. scripsimus ex Davisii emendatione, ad quam proxime accedit codicis Pal. lectio *intestum*, et duorum apud Gœr. *incestum*. *Incensum* stare nequit, quia de humandis corporibus sermo est. Cod. Cr. habet *cessum*, cod. W. *cæsum*, cod. M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Comm. Par. Sturm. Gothofr. habent *incensum*. Brutus autem in nota hæc: « Quum in nonnullis sit *orsus est*, forte *vorsum est* legendum : supra enim dixerat : *quemadmodum os rejectum terræ obtegatur* : sed hæc conjectura ». Grævius ad marg. ed. Comm. « *corpus cæsus est, orsus est.* Leg. *et corpus oestu est* pro *æstu combustum est* ». Mr. — Vir doctus in Miscell. Obss. III, 1, p. 70 : « Conjectura lego *et corpus intectum est*, hoc est, *tectum*. Idque probabilius mihi videtur, quoniam verbum *intectum* ab aliquo mutatum esse potuit, qui credidit, *intectum* tantummodo significare posse *apertum, non tectum* ». Cr. — Equidem, ut verum fatear, vel propter lectionem cod. Pal. *intestum*, hanc viri docti conjecturam præ Davisii emendatione amplexus essem, nisi scirem, verbo *intego*, *intectus*, Ciceronem, in his quidem libris, qui exstant, non esse usum. Wagnerus, qui, offensus voce *tamen*, hæc omnia « nec tamen... est » ejecta vult, non est audiendus, quia in jure et legibus, ne ambiguitati sit locus, sæpe aliquid additur, quod alibi facile sua sponte intelligatur. Mr.

24. *In omnibus sepult. ponitur.* Sic legit Turnebus; cui assentior. In codice autem Memmiano emendatum est, « in omnibus sepulchris »; quod minus probo. Lamb. — *Ponitur, ut humati dicantur.* Recepimus cum Gœr. et Sch. Turnebi emendationem, quum vulgata lectio sensum exhibeat nullum. Ernestus ejectum volebat *penitus*, quod tamen omnes habent libri. Davisio, qui *humari* de sepultis dici negat, recte respondet Gœr. corpore cremato digitum saltem terra injecta in sepulchri loco fuisse conditum. De nostro loco disputat Schellerus in Pr. Styli I, p. 79, 117, II, p. 579. Mr. — Perperam ed. parvula (Gœrenz. minor) : « in omnibus sepultis venit ». Nam simpliciter *venit* non dicitur pro « usu venit, contingit, usurpatur ». Turnebus ex veteri lectione *penitus* sagaciter restituit : « in omnibus sepultis ponitur, ut humati dicantur ». Nam verbum *ponere* præcipue dicitur de nominibus pro *imponere*. W. — Ita Noster de N. D. I, 17, 44 : « sunt enim rebus novis nova ponenda nomina ». Ceterum non diffiteor, mihi dudum esse visum in voce *penitus* latere lectionem *venit usu*. Ita etiam, inverso ordine usitato, neque *usu venire*, legitur in edd. nonnullis vett. apud Nostrum de Fin. I, 3, 8 : « sed ex eo credo quibusdam venire usu, ut abhorreant à Latinis ». Mr.

25. *Priusquam in os injecta gleba est.* Os illud resectum, seu amputatum

ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. Injecta gleba, tum et illic humatus est, et gleba vocatur[26]; ac tum denique multa religiosa jura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus esset, decrevit P. Mucius, familiàm puram, quod os supra terram non exstaret: contra, porcam heredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco femina piaculum pati. Si in mari mortuus esset, eadem, præter piaculum et ferias.

58 XXIII. Att. Video, quæ sint in pontificio jure. Sed quæro, quidnam sit in legibus. — Marc. Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad jus sepulchrorum. « Hominem mortuum, inquit lex in xii [1] Tabulis,

ex mortui corpore, tegebatur gleba. Jam reliquo corpore cremato, locus, ubi corpus erat crematum, nihil habebat religionis, nisi illi ossi injecta erat gleba: et tum demum ille locus dicebatur *tumulus*. W.

26. *Tum et illic humatus est, et gleba vocatur.* Nihil muto, ne violentius agere videar, quamquam neque hanc vulgatam, neque alicujus libri veteris lectionem sanam puto. Cur placere non possit, satis, credo, Dav. exposuit. Sed videamus librorum lectionem. Codd. Cr. et W. « injecta gleba tumulis et humatus est et gleba vocatur »; cod. M. « injecta gleba tum et illic humanatus est et gleba vocatur ». Copp. Victt. a. « injecta gleba tum is et hum. etc. » Cum codd. Cr. et W. faciunt edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Car. Steph. Sed Car. Steph. ex veteri libro enotavit: « injecta gleba tum is et h. est et sepulchrum vocatur ». Ed. Par. « injecta gleba tum et illis humat. » Ed. Sturm. ut codd. Cr. et W. sed pro *gleba* habet *sepulchrum*. Ed. Comm. « injecta gleba tum et ille humatus est et sepulchrum vocatur »; ubi Græv. in marg. adnotavit *gleba*. Rathius Davisio assentit. Gœrenz. conjecit: « injecta gleba tum is illico et humatus est, etc. » Sed idem in tribus ultimis verbis hæret. Quum vero ea excusare vult, dicens, auctorem non sua verba, sed in jure pontificio usurpata, ponere: quid proficiat, ipse viderit. Equidem desidero: « Injecta gleba tum et illic humatus est et conditus vocatur »; ut supra ait: « nam siti dicuntur, qui conditi sunt ». Vocis *conditus* primam syllabam agnoscere possis in prima litera vocis *gleba*. Compendium enim vocis *con* in multis libris, etiam in cod. nostro Cr. mox in voce *contra* figuram habet literæ *g* simillimam. Ma.

XXIII. 1. *Inquit lex in XII.* Ita nostri codd. W. et M. et quinque Gœrenzii. Plures habent *XII milia*, ut noster cod. Cr. et Copp. Victt. b. in posteriori libro post *milia* etiam *tabulis* additur. Sed ipsum illud *milia*

in urbe[2] ne sepelito, neve urito ». Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, « neve urito », indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. — ATT. Quid, qui post XII in urbe sepulti[3] sunt, clari viri? — MARC. Credo, Tite, fuisse, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Publicolæ, ut Tuberto[4], quod eorum posteri jure tenuerunt; aut eos, si qui hoc[5], ut C. Fabricius, vir-

probat, omissam esse a Cicerone vocem *tabulis*, pro qua homines inepti, quum numerum absque re numerata non concoquerent, aliquid addere sibi visi sunt, addito numero aucto. Vocem *tabulis* omittunt edd. Par. Comm. et Ald. Male reduxerunt Ern. Bip. Wagn. Mr.

2. *Hominem mortuum ... in urbe*, etc. « Plerique, ait Dirksen. in schedis nobiscum communicatis, duodecim Tabularum restitutores verba legitima ita reddiderunt, ut a Cicerone sunt laudata. Fuerunt tamen, qui crederent, nonnisi post numerum XII, incipere legis verba, ideoque, quod abesse nequit, *hominem mortuum*, omitterent : v. c. Alexander ab Alexandro, Genial. dier. VI, 10, qui legit : *in urbe ne urito, neve sepelito;* et Rivallius (in Hist. Jur. Civ. lib. II, Mogunt. 1527, 8), c. 4 : *in urbe ne sepelito, neve urito* ». Egregie et copiose de hac lege egit Idsinga (Variorum juris civilis lib. singular. Harlingæ, 1738, 8), cap. 18, p. 152—165. Mr.

3. *In urbe sepulti.* Initio quisque in suis ædibus sepeliebatur : hanc ob causam Lares coluerunt. Id deinde lege XII Tabul. prohibitum fuit, quæ vetuit ne quis in urbe sepeliretur. Cineres tamen virorum triumphalium, imperatorum, summorum ducum, virginum Vestalium in foro condi licebat. Plutarchus in Quæstionibus Romanis etiam jus fuisse hominis triumphalis ossa in urbem inferri, et sepeliri ait : quod idem imperatoribus eximiis et viris præstantissimis concessum fuisse scribit : eorumque etiam posteros jus idem usurpasse, ut in foro sepelirentur. Ita sepultum Valerium, et solutum legibus fuisse Fabricium, eorumque posteros id ita tenuisse, ut illato in forum cadaveri facem supponerent : deinde extra urbem efferrent, satis habentes sine invidia in speciem id sibi vindicare. TURN.

4. *Tuberto.* P. Posthumius Tubertus fuit, qui primo consulatu collega Valerii Publicolæ fuit : secundo collegam habuit Agrippam Menenium Lanatum, ut scribit Dionysius. TURN.

5. *Si qui hoc, ut C. Fabr. virtutis causa, soluti legibus, consequuti sunt.* Verba *soluti legibus* a tribus Gœrenzii nostrisque codd. Cr. W. absunt : « ex vitio, ait Gœr. opponuntur enim prægressis *ante hanc legem* ». Sed quum Fabricii nomen audivisset Atticus; qui quando vixerit eum certe non fugiebat, temporis significatione repetita sane non opus fuit. Ego quidem, quum in Copp. Victt. b. reperissem *non sequuti* pro *consequuti* et in cod. M. (cujus scriptorem de suo ingenio aliquid attulisse nemo suspicabitur) legissem : « virtutis causa

tutis causa, soluti legibus, consequuti sunt. Sed in urbe sepeliri lex vetat.

Sic decretum a pontificum collegio, non esse jus, in loco publico fieri sepulchrum. Nostis extra portam Collinam, ædem Honoris : et aram in eo loco fuisse, memoriæ proditum est. Ad eam quum lamina esset inventa, et in ea scriptum DOMINA [6] HONORIS; ea causa

soluti legimus, non sequuti sunt »; mihi orta est suspicio Ciceronem scripsisse: « aut eos, si qui hoc (i. e. illa lege, quæ, ne quis in urbe sepeliatur, vetat) ut C. Fabricius, virtutis causa soluti sunt ». Erat enim in quibusdam libris perperam scriptum *sequuti :* quod quum falsum esse vidisset alius, in margine adscripsit : « soluti legimus, non sequuti ». Quam glossam quum homo quidam, qualis fuit scriptor codicis M. in contexta recepisset, ne quid perire sineret, acutior eum insequutus mutavit *legimus* in *legibus*, et, ut opus compleret, verba *non secuti*, quæ jam sensu carebant, mutavit in *consequuti*. Ex eodem fonte fluxit etiam, quod est in Copp. Victt. b. *solutis legibus*. Mr.

6. *Domina honoris*. Sic Pal. tert. Harleian. pr. sec. Balliol. et Med. At ipse Gruterus, Inscripti. p. C, 3, ex Marliano Faunoque dedit *Dominæ honoris*. Verum nec hæc, nec illa lectio sensum fundit idoneum. In Paris. et aliis quibusdam MSS est *mina honoris;* unde Turnebo Lambinoque placuit *lamina honoris*. Pal. quart. *numa honoris*. Repono *numini Honoris*. Sic lapides exhibent « numini Fortis Fortunæ, numini Serapidis », et quæ sunt alia ejusdem generis innumera. Dav. — *Et in ea scriptum lamina : honoris*. Ita, neque vero scribendo *lamina honoris*, ut voluerunt Turnebus et Lambinus, restitutum credo locum. Eodem modo supra Noster substantivum repetit, I, 2 : « Tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent ». Vocem *Domina* habent codd. Cr. et W. itemque edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Paris. Ald. Brut. Sturm. et Copp. Victt. b. In ed. Comm. est *mina honoris*, ibique Grævius ad marg. adscripsit : « leg. *et in ea scriptum lamina Honoris* vel *Honori* ». Rathius volebat *domu* s. *domui Honoris*. Frustra Gœr. in ed. min. scripsit *dominai honoris*, quam lectionem postea silentio pressit et in ed. maj. vocem *domina* uncinis inclusit, ut ejiciendam. Et quamvis non facile aliquis dixerit, qui fieri potuerit, ut, si hujus vocabuli loco nihil scripsisset Cicero, vocabulum tam ineptum irreperet, Schützius tamen Gœrenzio ita obtemperavit, ut eam vocem ejicere, quam corrigere mallet. In cod. nostro W. legitur *inventa scriptum mīa honoris*. Wagnerum, qui, adhibito Eckel. N. D. V. V. T. p. 83, *Dominæ honoris*, conjecit (quæ est ipsa fere Gœr. scriptio in ed. min.), merito minus etiam, quam Davisium, audiendum censet Gœrenzius. Quod vero idem contra Turnebi emendationem ait : quid *lamina* in lamina ? id recte quidem monet : sed mireris eum non vidisse, si ita scribatur, ut nos fecimus, nihil restare, quod offendat. Mr.

fuit ædis hujus dedicandæ. Sed quum multa in eo loco sepulchra fuissent, exarata sunt [7]: statuit enim collegium, locum publicum [8] non potuisse privata religione obligari.

Jam cetera in XII, minuendi sumptus lamentatio- 59
nesque funeris, translata de Solonis fere legibus. «Hoc plus, inquit, ne facito [9]. Rogum ascia ne [10] polito».

7. *Exarata sunt.* Id factum est, ut ostenderetur locum religione non teneri; quod nefas fuisset, si locus religiosus fuisset. Qui locum in quo cineres patris erant ararat, in eum dictum esse mordaciter legimus, Id esse sepulchrum patris colere. Turn.

8. *Locum publicum.* Locus ubi quis humatus est, religiosus fiebat : at locus publicus privata religione obligari non debet. Turn.

9. *Hoc plus, inquit, ne facito. Rogum ascia ne polito.* Jac. Ræverdus ad XII Tabb. c. 15, legit, *hoc plus inquit.* Ne facito rogum ascia, ne polito. Ut vellet Cicero legem XII Tabularum illud legibus a Solone latis plus continere : « Ne facito rogum ascia, ne polito ». Ausonius etiam Popma ad Catonem de R. R. p. 160, eadem mente sed audaciore conjectura reponit : « hoc plus, rogum ascia ne polito ». Perperam, sicut arbitror : hoc enim solum statuisse decemviri videntur, ut nemo homo plus faceret, quam statim subjecta legum capita permittebant. Vide J. V. Gravinam de Jure Nat. p. 252. Dav. — *Hoc plus, inquit, ne facito*, etc. I. e. ne facias, inquit lex, plus, quam hoc, sc. quod lege concessum est. W.

10. *Rogum ascia ne polito.* Ascia dolabræ genus poliendis lignis aptum. Ne autem ex politis fiat lignis pyra lex cavet. Sic ἀσκέπαρνον θᾶκον dixit Sophocles, impolitum sedile, non exasciatum, ascia non politum. Alii de sepulchris intelligunt, nec, ut opinor, recte. Nam quibusdam in locis hodieque sepulchra sub ascia dedicata visuntur, hac inscriptione : VIVI SIBI PONEND. CURAVER. ET SUB ASCIA DEDICAVERUNT. Solebant et rogi a quibusdam pingi. Plinius, H. N. lib. XXXV, § 31 : « Nequis miretur et rogos pingi ». Turn. — *Rogum ascia ne polito.* Canneg. de Not. p. 341 : « Ascia est instrumentum fabrile, quo calx macerata dolatur, ceu constat ex Vitruvio, lib. VII, cap. 2. Figura ejus repræsentatur a Grutero in corpore Inscr. pag. 516, n. 4, et alibi. Frequentissima est in inscriptionibus monumentorum, Gallorum præcipue, formula P. C. E. T. S. A. D. hoc est, « poni curavit, et sub ascia dedicavit ». Vid. Reines. p. 652, num. 5, p. 662, n. 3, p. 770, n. 167, 168 et 169, ne dicam de Grutero aliisque. Disputatum multis inter jurisconsultos, grammaticos, antiquitatum studiosos, quæ sit verborum significatio. Reinesius d. pag. 662, n. 34, explicat, « marmorariis, quorum ascia et dolabra λαξευτικὰ organa, faciendum curavit, hoc est, ab inchoato opus curavit ». Peculiari tractatu de eodem egit F. C. Conradi in Parergis, p. 72 sqq. qui, enarratis ordine singulorum sententiis, sibi videri ait, significare ea, « monumentum sub tutela et cultura fabricæ, ut sartum tectum præstetur,

Nostis quæ sequuntur : discebamus enim pueri[11] XII, ut carmen necessarium ; quas jam nemo discit. Extenuato igitur sumptu, tribus riciniis[12], et vinclis purpuræ[13], et decem tibicinibus[14], tollit etiam lamenta-

constituere ». Ego interpretor : « consummatum ac plane perfectum dedicare ». Ascia admota, dealbatoque opere, nihil quidquam amplius restat, sed perfecta sunt omnia. Hinc « consummatum opus sub ascia » vocatur in Inscriptione apud Reines. Classi 6, Inscr. 112. Confer Guther. *de Jure Manium*, lib. II, cap. 28 ». Cr.

11. *Discebamus enim pueri.* Antiquitus leges etiam cantatæ, ut Charondæ leges Athenis : ᾖδοντο δὲ Ἀθήνησι καὶ οἱ Χαρώνδου νόμοι παρ' οἶνον. Athen. XIV, p. 619, b. p. 242. Cf. Schweigh. Animadv. ad eum locum, tom. VII, p. 367. Hinc Aristoteles, Problem. XIX, 28, tom. II, p. 766, ed. Duval. musicorum modorum nomen νόμων ab illo more legum cantandarum repetebat. Hinc Mazaceni in Cappadocia νομῳδὸν constituebant, qui ipsis Charondæ leges recineret. Strabo, p. 539. Quas mentiones ad suam causam firmandam adhibuerunt Bentleius Respons. ad Boyl. p. 208, sq. ed. Lennep. et F. A. Wolf. in Prolegg. ad Homer. XVII, pag. 67, sq. Cr.

12. *Tribus riciniis.* Ricinium, inquit Festus, omne vestimentum quadratum. Hi qui Duodecim interpretati sunt, dixere togam qua mulieres utebantur, prætextam clavo purpureo. Ricinium autem dictum putat, quod eo uterentur duplici, ab eo quod dimidiam partem retrorsum jaciebant, a rejiciendo. Solon quoque mulieres cum tribus dumtaxat vestibus ad pompam funebrem exire voluit : nimirum ut lamentatio et sumptus tolleretur. Plutarchi verba sunt, Οὐδὲ συντιθέναι πλέον ἱματίων τριῶν. Proinde locum hunc de vestimentis muliebribus intelligo : cui interpretationi suffragatur Varro apud Nonium his verbis, « Ut dum supra terram essent, riciniis lugerent, funere ipso, pullis palliis amictæ ». Rursus Varro : « Et quum mulieres in adversis rebus ac luctibus omnem vestitum delicatiorem et luxuriosum postea institutum ponunt, ricinia sumant ». Sunt igitur *ricinia* vestimenta mulierum lugubria. *Reciniam* multi scribunt, quibus adstipulatur etymologia Festi. Turn.

13. *Et vinclis purpuræ.* Vetus liber *et vincla purpuræ.* Putavi aliquando legendum, *Et tunicula purpurea*, qua cadavera, ut opinor, quum efferebantur, vestiebantur. Livius, XXXV, 7 : « Purpura viri utemur, magistratibus in coloniis municipiisque togæ prætextæ habendæ jus est : nec id ut vivi solum habeant tantum insigne, sed etiam ut cum eo crementur mortui ». Alioqui *vincla* fascias intelligemus. Quid si *et clavis purpuræ?* præsertim quum clavo purpureo prætextum ricinium fuisse scribat Festus. Hoc omnino verius puto. Turn.

14. *Decem tibicinibus.* In nobilium olim funeribus tuba, in pauperum et plebeiorum tibia canebant. M. tamen Æmilius Lepidus, princeps senatus, ut sine linteis, sine purpura et tibicine funus sibi fieret, filiis præcepit. Decem autem in funere plures non erant. Ovidius, lib. VI Fastorum, v. 663 : « Adde quod ædilis pompam qui fu-

tionem: « Mulieres genas ne radunto [15]; neve [16] lessum funeris ergo habento ». Hoc veteres interpretes, Sext. Ælius [17], L. Acillius [18] non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris; L. Ælius [19], lessum, quasi lugubrem ejulationem, ut vox ipsa [20] significat : quod eo magis judico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Hæc laudabilia, et locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem

neris irent Artifices solos jusserat esse decem ». Ita Ovidius hanc legem ædilibus attribuere videtur, quæ tamen decemviralis erat. Turn. — « *Extenuato igitur sumptu, tribus riciniis, et vinculis pupuræ, at decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem.* Malim *demptis tibicinibus*, id est, deminuto eorum numero. *Purpuræ vincula* interpretor, limbos purpureos ». Canneg. l. l. Ca.

15. *Genas ne radunto.* Id est, ne lanianto, ne laceranto. Solon, inquit Plutarchus in Solone, pag. 90 : Ἀμυχὰς κοπτομένων ἀφεῖλεν. Id est, « Lacerationes plangentium sustulit ». Plin. Hist. Nat. XI, 58 : « Infra oculos malæ homini tantum, quas prisci genas vocabant, XII Tab. interdicto radi a femini eas vetante ». Olim autem ante rogum humanus sanguis effundebatur, vel captivorum, ut apud Homerum in rogo Patrocli : vel gladiatorum, unde Bustuarii gladiatores a Romanis vocati; quorum si copia deesset, feminæ genas laniantes, cruorem effundebant : quod lex vetat, quæ ait, « Mulier faciem ne carpito ». Nam sic a quibusdam verba legis concipiuntur, male tamen ut reor. Turn.

16. *Neve lessum.* Cicero, Tusc. II, cap. 22 : « Et hic nimirum est fletus, quem XII Tabulæ in funeribus adhiberi vetuerunt ». Lessus autem ejulationem significat, voxque est fictitia per onomatopœiam. Plautus, Trucul. act. IV, sc. II, 18 : « Thetis quoque etiam lamentando lessum fecit filio ». *Lessum* autem *habere*, ea dicitur forma, qua *ferias habere*, *habere comitia*, ut quum hera familiæ lamentationem toti imperat, aut præficam adhibet, quæ et ipsa lamentetur, et ceteris det modum plangendi. Turn.

17. *Sext. Ælius.* XII Tabul. interpres, qui Actiones composuit, et librum populo dedit, qui appellatur jus Ælianum : scripsit et librum Tripertita inscriptum, in quo juris incunabula docet. Eum Ennius Catum vocat. Turn.

18. *Acillius.* Citatur a Festo ut juris interpres. Cic. de Senectute Acillium scribit *Sapientem* appellatum fuisse, quia prudens in jure civili habebatur. In altero manuscripto legitur *Atilius.* P. Attilium Pomponius juris interpretem nominat. *Acillium* tamen hic malim. Turn.

19. *Hoc veteres interpretes, Lælius.* Scribendum *Hoc v. i. L. Ælius*, cognomento Stilo et Præconius, grammaticus optimus, Varronis magister, cujus meminit Festus, Tranquillus, Varro. Turn.

20. *Quasi lugubrem ejulationem, ut vox ipsa.* Vocis ipsius fictio et onomatopœia. Turn.

maxime e natura[21] est, tolli fortunæ discrimen in morte.

60 XXIV. Cetera item funebria, quibus luctus augetur, Duodecim sustulerunt. « Homini, inquit, mortuo ne ossa legito[1], quo post funus faciat ». Excipit bellicam peregrinamque mortem. Hæc præterea sunt in legibus de unctura[2]; quibus « servilis unctura[3] » tolli-

21. *E natura*. Id est, secundum naturam. Turn.

XXIV. 1. *Homini mortuo ne ossa legito*. Cavet lex ne mortuorum cadaveribus eximantur ossa quædam, quo post sepeliantur; ut recte vidit Jac. Rævardus ad LL. XII Tabb. cap. 15, quem sequutus est Paullus Merula de Legg. Rom. cap. 9, § 9. Quintilianus, Inst. Orat. VIII, 5, p. 509: « Clarum auctorem juvenis audivi quum lecta e capite cujusdam ossa sententiæ gratia tenenda matri dedisset; Infelicissima femina, nondum extulisti filium, et jam ossa legisti ». Ubi vide Turnebum; nam prorsus errant ii, qui locum sanum conjecturis inanibus tentarunt. Seneca de Benef. V, 24: « Postea ad Mundam in acie oculus mihi effossus est, et in capite lecta ossa ». Legendum videtur « e capite lecta ossa ». Pari modo loquutus est in aliis locis, quos Lipsius indicabit. Dav. — Vide Excursum XI ad calcem hujus libri. — *Homini mortuo*. Lex præcipit, ut quo in loco quis ustus fuerit, ibidem statim sepeliatur, quod Bustum appellat Festus: ut quum alibi quis uritur, alibi sepelitur, Ustrinam: aut ut ossa lecta sine exsequiis terræ mandentur. Id autem vetat ne duplicentur impensæ, si usto cadavere ossa legantur, deinde aliis exsequiis sepeliantur. Excipit tamen eos qui vel peregre, vel militiæ perierunt, ac usti sunt: quorum reliquias majorum sepulchris inferri pium est. — *Quo post funus*. Legat ut in urna condat, non ut alias exsequias paret. Turn.

2. *Hæc præterea sunt in legibus de unctura; quibus servilis unctura tollitur, omnisque circumpotatio*. De hoc loco in duas partes discedunt viri docti. Jac. Rævardus ad LL. XII Tabb. cap. 15, et Paullus Merula de Legg. Rom. cap. 9, 2, statuunt eam tantum uncturam prohiberi, quæ servorum corporibus fuit adhibita. Lex enim, ut putant, decemviralis noluit, ut idem honos iis ac liberis mortuis daretur. At hoc modo non « tollitur fortunæ discrimen in morte », quod tamen fieri debere censuit Tullius, cap. 23. Turnebus autem et Ursinus ad Legg. et SCta, p. 254, volunt uncturam tolli, quæ fit a pollinctorum familia. Tamen ut hæc immunda munia, si omnino præstanda fuerant, servi præstare vetarentur, veri non est simile. Librariorum, credo, negligentia fecit, ut laborarint interpretes. Nam Paris. simpliciter exhibet « hæc præterea sunt in legibus de unctura tollitur omnisque circumpotatio ». Lego « hæc præterea sunt in legibus, unctura tollitur omnisque circumpotatio ». *Circumpotationem*, silicernium Latini, Græci περίδειπνον ἢ τάφον nominabant, ut docebit Joan. Kirchmannus de Funer. IV, 4, 5. Vide sis et Lipsium ad Taciti Annal. VI, 5. Dav.

3. *Servilis unctura* est ea, quæ ser-

tur, omnisque « circumpotatio[4] ». Quæ et recte tolluntur : neque tollerentur, nisi fuissent. « Ne sumptuosa respersio[5]; ne longæ coronæ[6], nec acerræ[7] »

vis adhibebatur. Alii [male] accipiunt de unctione, quæ fit a servis. W. — *De unctura.* Tollit uncturam qua cadavera a pollinctorum familia, ex quo servilem eam appellat, ungebantur. Nam et a jurisconsulto scribitur, « Si Libitinarius servum pollinctorem habuerit ». Lex tamen XII Tab. non observabatur, præsertim quum tam sæpe *pollinctorum* Plautus meminerit. Turn.

4. *Circumpotatio.* Convivium funebre interpretantur, quod Græci περίδειπνον et τάφον vocant, et Latini, ut quidam censent, silicernium. In eo, ut opinor, invitatio quædam in orbem fiebat obba. Tertullianus, Apol. cap. 13 : « Quo differt ab epulo Jovis silicernium? a simpulo obba? ab aruspice pollinctor? » Cœnam funeris vocat Persius, Satir. VI, 33 : « ... sed cœnam funeris heres Negliget iratus ». Quem tamen locum etiam exponunt de epulis quæ rogo inferebantur : de quibus Plin. ita scribit, H. N. lib. X, c. 12 : « Notatam in iis rapacissimam et semper famelicam alitem nihil esculenti umquam rapere e funerum ferculis ». Sed et nono die sacrificium fiebat novemdiale, conviviumque dabatur, eoque die parentalia concludebantur. Sed circumpotatio dicebatur fortasse, quod, antequam cadaver efferretur, ut ordo verborum Ciceronis indicat, in orbem biberetur, quod Græci περισσεῦειν τὴν κύλικα dicebant. Sed et feralibus ad sepulchra epulæ ferebantur, quæ erant publicæ feriæ, ut diximus. Turn.

5. *Ne sumptuosa respersio.* Unguentis rogum adspergebant, aliisque liquoribus, ut vino; vinum olim quoque respersum dicebatur, quo sepulchrum respergebatur. Lex etiam XII Tabular. inquit Plinius, erat « Vino rogum ne respergito », quæ hic a Cicerone significatur. Festus quoque ait, XII Tabul. cautum fuisse, « ne murrhata potio mortuo injiceretur ». Turn.

6. *Longæ coronæ.* Quæ sepulchris imponebantur, ut docet Plinius, et in funere ferebantur. Ejus verba sunt, « Et jam tunc coronæ deorum honos erant, et Larum publicorum privatorumque ac sepulchrorum, ac manium ». *Longas* lemniscatas et tænias habentes interpretantur. Ego autem *longas*, magnas et grandes. Majores enim fiebant quam quibus uti in consuetudine solebant. Sic magnæ erant donaticæ, quibus victores in ludis donabantur, quæ, magnificentiæ causa, institutæ erant supra modum aptum capitibus, qua amplitudine fiebant quum Lares ornabantur. Sed et Æsculapio magnas coronas fieri solitas scribit Aristides. Ejus verba sunt, Ἐδόκουν στέφανον πέμπειν τῷ θεῷ τῶν μακρῶν, οἷοί εἰσιν οὓς ἰδίᾳ τῷ Ἀσκληπιῷ κομίζουσι. « Videbar coronam mittere Deo longam, quales Æsculapio offerunt ». Turn.

7. *Acerræ.* Acerræ, auctore Pompeio, aræ erant ante mortuum poni solitæ, in quibus odores incendebant : quamquam alii arculam thurariam interpretantur. Turn. — Canneg. l. l. « *Ne sumptuosa respersio, ne longæ coronæ, nec acerræ prætereantur.* Unum dico, nihil quidquam mutare me, nisi quod pro *nec acerræ* mallem *neve acerræ*. Expono : Verba legis, hoc, si sensum perspexeris, jubentis, ne *sumptuosa fiat respersio*,

prætereantur. Illa jam significatio[8] est, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod « coronam virtute partam », et ei, qui peperisset, et ejus parenti, sine fraude[9] esse lex impositam jubet.

Credoque, quod erat factitatum, ut uni plura[10] fie-

ne multæ coronæ, *neve acerræ*, prætereantur a nobis silentio ». Cr.

8. *Illa jam significatio*. Lex quæ civicam coronam aut obsidionalem imponi permittit ei, qui eam sit virtute meritus, significat satis ornamenta virtutis non ad vivos tantum, sed etiam ad mortuos pertinere. Hanc tamen legem de Coronis ludicro circensium quæsitis Plinius interpretatur, cujus hæc verba sunt : « Semper tamen auctoritas vel ludicro quæsitarum fuit. Namque ad certamina in circum per ludos et ipsi descendebant, et servos suos quoque mittebant. Inde illa XII Tabul. lex : Qui coronam parit, ipse pecuniave ejus, virtutis ne arguitor : quam servi equive meruissent, pecunia partam lege dici nemo dubitavit. Quis ergo honos ? ut ipsi mortuo, parentibusque ejus, dum intus positus esset, forisve ferretur, sine fraude esset imposita ». Turn.

9. *Sine fraude*. Sine pœna, sine periculo. Vide Servium in Æn. X, 72, XI, 708, ac interpretes ad Sallustii Catil. cap. 36. Dav. — *Sine fraude*. Id est, « sine noxa, sine damno ». Vid. Hor. Carmm. II, 19, 20. Cr.

10. *Ut uni plura*. Vel funera plura uni fierent : vel, quod existimo, in funera plura fierent quam oporteret et jus sineret, sicut supra scriptum est, « Hoc plus ne facito ». — *Lectique plures*. Interdum plures in funere lecti sternebantur, ut major esset pompa. Servius, Æn. lib. V, vs. 4, ait, quondam populum honoris causa in funere gestasse faces, ac postea funebres lectos. Hinc adeo in funere Sullæ sexies mille, in funere Marcelli quadringentos prælatos in pompa lectos legimus. Libri veteres *inferrentur* habent : excusi multi *sternerentur*. T. — *Ut uni pl. fierent*. Gœr. pro *fierent* vult *feretra*, ita ut hoc vocabulum per zeugma cum sequenti verbo jungatur; quod ut probo, ita sine libris mutare non audeo. Quod autem Gœrenz. ex duobus codd. scripsit *insternerentur* pro *sternerentur*, id facere noluimus, tum quia sensus, servata vulgata, idem exit, tum quia Noster hoc verbo sæpius, illo nusquam utitur. Cod. M. et Copp. Victt. b. habent *inferrentur*. Sed *idque* pro *id quoque* cum eodem recepimus ex quinque codd. et nostro M. Denique in edd. nonnullis vett. scribitur *sancitum* pro *sanctum*. — Dirksen. in schedis ad h. l. hæc : « Plerique post *plura* supplent *funera*, v. c. Charondas, § 99; Hotomannus, cap. 12; Ursinus, p. 1365; Pithœus, Marulius, cap. 98, et J. Gothofredus. Pro *sternerentur* Hotomannus, Ursinus, Marulius et Merula legunt *inferrentur*. Legum restitutores ita hanc legem concinnaverunt : Calcagninus : *Quom uni plures sternerentur lecti, id lex prohibet fieri*. — Pithœus : *Plura uni funera ne facito* [cf. Seneca, Consol. ad Marciam, cap. 3], *neve lectos plures inferto*, *neve aurum addito*. — Charondas, § 99 : *Ne uni plura funera facito*, *neve plures lectos sternito*. Eodem modo J. Gothofredus, nisi quod

rent, lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret, lege sanctum est.

Qua in lege quum esset, « neve aurum addito », quam humane excipit altera lex: « Quoi auro[11] dentes vincti escunt[12], ast im[13] cum illo sepelire urereve, se fraude[14] esto ». Et simul illud videtote, aliud habitum esse, sepelire, et urere[15].

Duæ sunt præterea leges de sepulchris, quarum al- 61
tera privatorum ædificiis, altera ipsis sepulchris cavet. Nam quod « rogum bustumve novum » vetat « propius sexaginta[16] pedes adjici ædes alienas, invito domino »,

scripsit : *Uni plura funera ne facito*, etc. — Hotomannus : *Uti plura funera ne uni fierent, neve lecti plures inferrentur.* — Ursinus : *Plusa fonera nnei nei facito, neive pluseis lectos endo ferto* ». Mr.

11. *Quoi auro.* Quidam sibi dentes eburneos inserebant, et auro vinciebant. Martialis : « Sic dentata sibi videtur Ægle Emptis ossibus Indicoque cornu ». Lucianus : Τέτταρας ἔτι λοιποὺς ὀδόντας ἐχούσης, χρυσίῳ καὶ τούτους ἐνδεδεμένους. Id est, « Quæ quatuor modo reliquos dentes haberet, eosque auro vinctos ». Turn.

12. *Escunt.* Reclamantibus libris omnibus, rationis et veritatis voce audita, legendum censeo, « Si quoi auro dentes vincti escunt », ubi omnes libri habent *essent :* et ita olim edi jusseram. *Escunt* autem, id est, erunt. Notavimus in secunda editione Lucretii. Lamb.

13. *Ast im. Im* antiquo more *eum* dicit. Nam plane ineptum est quod quidem hic *asticum* locum Athenis fuisse comminiscuntur. Turn.

14. *Se fraude.* Antiquo more, pro sine fraude. « Se, Pompeius inquit, pro sine inveniuntur posuisse antiqui ». Alii *sine fraude* legunt, integro sermone et usitatiore. Turn.

15. *Sepelire, et urere.* Est a conjectura Turnebi, prius erat, *sepeliretur ære*, quod et in MSS nostris. Gaut. — In codicibus est « sepeliretur ære ». Emendationis vero laude privandus non est Victorius, qui Turnebo præivit. Dav. — *Sepelire et urere.* Scribitur « sepeliretur ære » in codd. nostris et edd. vett. omnibus exceptis Par. Comm. et Lamb. et Copp. Victt. a. Mr.

16. *Propius sexaginta.* Ad v. *propius sexaginta* Wytt. id est, propius quam sexaginta pedes. Lex vetat adjici, i. e. admoveri bustum aut rogum novum ad ædes alienas. Præpositio *ad* omissa est antiquo more. — Ad h. l. Dirksen. in schedis hæc : « Pro *adjici* habet Rivallius, cap. 2, *adduci ;* et Lesueur edidit *addi.* Restitutores legem ita composuerunt : « Rivallius : Rogum bustumve novum invito domino ne propius ædes alienas LX pedes adducito ». Charondes, § 11 : « Rogum bustumve novum propius LX pedeis ne adjicito ædeis alienas invito domino ». Hunc sequuti sunt omnes fere reliqui, v. c. Prateius, cap. 41;

incendium veretur acerbum[17]. Quod autem «forum[18]», id est, vestibulum sepulchri, «bustumve usucapi» vetat, tuetur jus sepulchrorum.

Hæc habemus in Duodecim, sane secundum naturam; quæ norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominusque[19]

Contius, p. 256, cap. 11; Hotomannus, cap. 14; Ursinus, pag. 1366. Pithœus modo et Jac. Gothofredus verba *invito domino* mutaverunt in *si dominus nolet* ». Mr.

17. *Incendium veretur acerbum. Acerbum* quidem pro gravi calamitosoque passim sumitur: id tamen epitheton hoc in loco videtur otiosum. Hinc fit ut Manutius legat « incendium veretur ædium »: Lambinus autem, « incendium videtùr arcere ». Paris. « incendium veretur acerbum vetat ». Forsan legi possit, « incendium veretur ac eo rem vetat ». Dav. — *Acerbum.* Corrupta dictio, meo quidem judicio : quid enim hic addatur *acerbum?* Observetur in antiquis libris an vestigia sint aliqua veritatis, unde fortasse *ædium* aut *ædificiorum* legi possit. P. Man.—*Incendium veretur acerbum.* Nihil mutavi, quum nostri quoque, ut Gœrenzii, libri in vulgata conspirent, nisi quod cod. M. ut Davisii Paris. habet *vetat* post *acerbum.* Numquam tamen mihi persuadere poterit Gœr. locum sanum esse, quia fortasse nescio quid superstitionis in ejusmodi incendio posuerint Veteres. Mihi cum Wyttenbachio (in scholis) placet Lambini lectio : « incendium videtur arcere ». Idem tamen Wyttenbachius ad marg. edit. Gœr. min. conjecit « incendium veretur ad urbem ». Fortasse etiam aliquis conjiciat « incendium (eo) arcetur ad urbem », vel « ab urbe ». Mr.

18. *Quod autem forum. Forum* vetus liber. *Forum* tamen legendum est ex Festo Pompeio. « Forum enim, inquit, antiqui appellabant, quod nunc vestibulum dici solet ». Lex igitur vetat, ne vel sepulchrum, vel sepulchri forum, id est, vestibulum, usucapiatur. Turn. — Tituli a sepulchrorum monumentis sæpiuscule et litem, et controversiam, et dolum malum, et vero *jus* ipsum *civile*, adeoque jureconsultos abesse jubent. Exempla si quæris, adi Marini librum *gli Atti de' Fratelli arvali*, II, p. 632. Violati aut venditi sepulchri mulcta dabatur pontificibus aut virginibus Vestalibus. Docent monumenta ibidem descripta, I, pag. 343, et præcipue II, p. 825. Cr.

19. *Domusque funeris.* Multis abhinc annis adduxit me locus interrogationis in Vatinium ipsaque simul sententia, ut legendum suspicarer « Dominusque funeris ». Meam conjecturam probavit in suo Commentario, is qui mihi probatur maxime, Hadrianus Turnebus. P. Man. — *Dominusque funeris.* Editi omnes et scripti, *domusque;* alterum conjecit P. Manutius, probavitque Turnebo. Grut. — *Domusque funeris.* « Dominusque funeris » Manutius legit, cui assentior. Cicero in Vatinium sic « dominum epuli » dixit, c. 13 : « Quum tot hominum millia accumberent, quum ipse epuli dominus Q. Arrius, albatus esset ». Nonius etiam Marcellus dominum dicit interdum esse convivatorem, et ut dicit, convivii exhi-

funeris utatur accenso[20] atque lictoribus[21]. « Honoratorum virorum[22] laudes in concione memorentur, easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur[23] » : cui nomen neniæ[24]; quo vocabulo etiam Græcis cantus lugubres[25] nominantur. 62

bitorem : quo sensu et dominium usurpari ex Lucilio ostendit, « Primum dominia atque sodalitia omnia tolluntur ». Turn.

20. *Accenso.* Ministri sunt magistratuum accensi, qui populum vocabant, ab *acciendo* vocati ut alii censent, quod initio ad censum populum vocarent. Varro, de Ling. Lat. lib. V, pag. 62 : « Qui exercitum imperaturus erit accenso dicit hoc, Calphurni voca inlicium omnes Quirites huc ad me : accensus dicit sic, omnes Quirites inclicium visite huc ad judices ». Turn.

21. *Lictoribus.* Ad prehendendum, tenendum, abducendum, plectendum lictoribus utebantur magistratus qui lictores habebant. Conceditur domino funeris lictor, ut in multitudine coercere possit insolentiores et ferociores. Nam qui ludos faciebant propemodum in magistratu quodam constituti videbantur: hisque jus prætextæ ferendæ erat, ut magistratibus. Cicero in Pisonem, cap. 4 : « Sext. Clodium qui numquam antea prætextatus fuisset, ludos facere et prætextatum volitare passus es ». Turn.

22. *Honoratorum virorum.* Laudationes funebres significat, quibus clari et honorati pro Rostris ornabantur in funere : qui etiam honos feminis jam tribuebatur Ciceronis ætate. Turn. — Cannegiet. l. l. « Easque etiam cantu ad tibicinem prosequatur ». Scribo « cantus ac tibicines prosequantur ». Non sunt autem hæc legis decemviralis verba, sed in more sic positum fuit. Cr.

23. *Honoratorum virorum...prosequatur.* Valde placet Wyttenbachii ratio, qui ita ad h. l. « Præstat veterem lectionem retinere *memorentur...prosequatur :* non enim pars legis XII Tabb. hæc est, sed *moris*, pendetque ab antecedentibus : *reliqua sunt in more...ut*, etc. De laudationibus funebribus Romanorum vid. Quintil. Instit. Orat. lib. III, cap. 7; Tuscul. Quæst. lib. I, cap. 2, ib. Davis. *Honorati viri* dicuntur, qui honores gesserunt, i. e. maxima reipublicæ munera, præturam, consulatum, censuram ». Mr. — J. F. Gronovius ad Livium, VII, 2, hæc ita laudat : « memorantor, easque etiam ad cantus ad tibicinem prosequuntor » [ut est in edit. Ald.]. Livius ipse ibidem : « descripto jam ad tibicinem cantu ». De locutionibus « ad tibiam, ad tibicinem, ad fides » et similibus vid. ibidem J. Fr. Gronov. Ducker. et Drak. Cr.

24. *Neniæ.* Nenia carmen est quod in funere laudandi gratia cantabatur ab hominibus ad tibiam. Varro, « Ibi a muliere, quæ optima voce esset, perqnam laudari, deinde neniam cantari solitam ad tibias et fides ». Horat. lib. II, Od. 1 : « Ceæ retractes munera Neniæ ». Est et nenia apud Arnob. lib. VIII, p. 288, « intestini porrectio, per quam proluvies editur succis perexsiccata vitalibus ». Erat etiam dea, cujus templum erat extra Viminalem portam. Ortum vocabulum est, ut ait Festus, a dictione νέατον, id est, extremum, vel quod νήτη sit chordarum ultima. Turn.

25. *Græcis cantus lugubres.* Lugu-

XXV. Quint. Gaudeo nostra jura ad naturam accommodari; majorumque sapientia admodum delector. — Marc. Sed credo[1], Quinte, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulchrorum modum recte requiri. Quos enim ad sumptus progressa jam ista res sit, in C. Figuli[2] sepulchro vides. Sed credo[3] minimam olim istius rei fuisse cupiditatem : alioquin multa exstarent exempla majorum. Nostræ quidem legis interpretes, quo capite jubentur[4] sumptus et luctum removere a deorum manium jure, hoc intelligunt, in primis sepul-
63 chrorum magnificentiam[5] esse minuendam. Nec hæc a

bres cantus a Græcis ἰάλεμοι vocantur, non neniæ, quod sciam, quæ dictio mere latina est. Turn. — Fallitur Turnebus, est enim a græco νηνίατος. Vide G. J. Vossium in Etymologico. Dav. — Veteres libri habent « Gracchos cantus lugubres nominantur ». Legendum puto *Graccho*, ut C. Gracchum hoc usum esse verbo significet. Turn.

XXV. 1. *Sed credo*. Veterum librorum scriptura valde inquinata est : ea est, « sed recedo, quæro ». Recepta tamen scriptura idoneum sensum habet meliorque mihi videtur. Turn. — *Sed credo, Quinte*. Ita pergit Marcus oratione continuata, quasi Quintus nihil dixerit; quod est in dialogis usitatum. Hoc monere volui, quia video nonnullos de mendo suspicari, offensos, ut puto, particula *sed*. Dav.

2. *C. Figuli*. Cujus sepulchrum magnificentissimum et amplissimum erat. Valerius Maxim. IX, 3, 2, Figulum bis consulem fuisse scribit, cujus filius jurisconsultus quum in petitione consulatus repulsam tulisset, postridie consulentes cives de jure dimisit, dicens, « consulere scitis, consulem facere nescitis ». Caius autem Marcius Figulus consul fuerat cum P. Cornelio Scipione Nasica. Iterum consul factus, quod cum collega vitio esset creatus, magistratu abdicare se coactus est. Turn.

3. *Vides. Sed credo*. Ceteri omnes libri *vidisse credo ;* ego conjectura ductus *vides : sed credo :* nec dubito quin ordinem verborum attente considerantibus, nostra correctio probetur. P. Manut. — *Vides. Sed credo*. Nos quoque cum plerisque amplexi sumus Manutii emendationem, quam exhibent quoque Copp. Victt. b. Reliqui libri et Gœrenzii omnes habent *vidisse credo*, nisi quod posterior vox, ut notavimus, abest a Copp. Victt. b. Mr.

4. *Jubentur*. Lego *jubemur ;* hoc enim non ad solos juris interpretes, sed ad omnes Romanos pertinebat. Dav. — *Jubentur*. Wagn. quoque vel *jubemur* desiderat, vel *jubent*. Prius placet etiam Wyttenbachio ad marg. ed. Gœrenz. min. Et accuratius certe loqueretur Noster; quam vero ἀκρίβειαν nimiam appellat Gœr. Fortasse in lectione cod. M. *jubentis* vera auctoris manus latet, ut pro *quo* legendum sit *eodem*. Mr.

5. *Sepulchror. magnificentiam*. Sepulchrorum modum apud Romanos ar-

sapientissimis legum scriptoribus[6] neglecta sunt. Nam et Athenis jam ille mos a Cecrope[7], ut aiunt, permansit, et hoc jus[8] terra humandi: quam quum proximi injecerant[9], obductaque terra erat, frugibus obse-

gnunt haud pauci tituli mediocritatem excusantes. Hinc hujuscemodi formulæ: « pro paupertate sua; ex sua paupertate; e mediocritate sua; quod potuit... fecit », et similes, itidemque deminutiva, ut « casula, memoriola, ariola, atriolum, ædificiolum, etc. » Rarum illud, quod apud Muratorium legitur, pag. 1405: « Oblitus mediocritatis suæ hoc monumentum instituit », docente Marinio in Actis Fratrum Arvall. I, p. 184 sq. Cr.

6. *Legum scriptoribus*. Ut a Platone et a Demetrio Phalereo. Solon enim de eo nihil caverat. Turn.

7. *A Cecrope*. Cecrops, natione Ægyptius, Athenas venit, illicque regnavit. Biformem fuisse in fabulis relatum est. Is, ut Arnobius ex Antiocho refert, Athenis in Minervio sepultus fuit: ac mos humandi ab illo ad Draconem et Solonem, qui leges Atheniensibus scripserunt, permansit. Atque, ut refert Ælianus, V. H. VII, 19, corpora humare Athenienses solebant in occasum conversa, quo argumento contra Megarenses Lacedæmoniis judicibus Solonem usum refert. Thucydidis ætate cadavera cremabant Athenienses: sic enim lib. II scribit: Ἐπὶ πυρὰς γὰρ ἀλλοτρίας, φθάσαντες τοὺς νήσαντας, οἱ μὲν ἐπιθέντες τὸν ἑαυτῶν νεκρὸν ὑφῆπτον. Turn.

8. *Ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit, hoc jus terra humandi*. Turnebus edidit, « illo more a Cecrope, ut aiunt, permansit hoc jus terra humandi ». Verum nec sensus nec codices addicunt. Libri Gruteriani simul ac Paris. et editio pervetus exhibent *ocius terra humandi*. Reliqui vulgatam servant, ex qua *corpus* fecit Vict. Lambinus autem *corporis terra humandi*. Mihi reponendum videtur, « ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit nos usque terra humandi ». Arnobius, lib. VII, pag. 242 [VI, 6, p. 206 ed. Orell. Conf. hujus annott. p. 353, 354]: « In historiarum Antiochus nono, Athenis in Minervio memorat Cecropem esse mandatum terræ ». Idem ex Antiocho refert Clemens, Protr. p. 39, ac ex Clemente Eusebius, Præp. Evang. II, 6, et Cyrillus in Julian. x, p. 342. Theodoretus, Therap. VIII, p. 115 [p. 908 ed. Schulzii, ubi nunc in textum receptum Ἀντίοχος]: Καὶ γὰρ Ἀθήνησιν, ὡς Ἀντίλοχος (leg. Ἀντίοχος) ἐν τῇ ἐννάτῃ γέγραφεν ἱστορίᾳ, ἄνω γε ἐν τῇ ἀκροπόλει Κέκροπός ἐστι τάφος παρὰ τὴν Πολιοῦχον αὐτήν. De posteris vero temporibus vide Petronium, Sat. cap. 3, ibique Joann. Wowerium. Scilicet inter Græcos mortuorum tam cremandorum, quam terra condendorum mos obtinuit. Multo tamen frequentior erat crematio; cujus solius apud Homerum superest memoria. Adeantur Everardi Feithii Antiq. Homer. I, 14. Ejus initium ad Herculem refert Andronis fide nixus Scholiastes minor in Iliad. A, 52, repugnat autem Eustathius, pag. 32. Dav.

9. *Quam quum proximi injecerant*. Abest nescio quid, rem videlicet aut sepulturam, nisi *quod* legas, aut pro *fecerant*, *jecerant*, quod verius puto, idque est ἐπιβάλλειν γῆν, id est, jacere, vel injicere terram. Turn.

rebatur [10], ut sinus et gremium quasi matris [11] mortuo
tribueretur; solum autem frugibus expiatum ut vivis
redderetur. Sequebantur epulæ, quas inibant pro-
pinqui [12] coronati; apud quas de mortui [13] laude,
quum quid veri erat, prædicatum : nam mentiri nefas
64 habebatur. Ac justa confecta erant [14]. Posteaquam,

10. *Obserebatur.* Frugum satu expiatum solum profanum reddebatur, ne qua religio inesset. Jaciebantur et fruges interdum honoris causa, ut Valerius ostendit de Curtio ita scribens, lib. V, cap. 6, 2 : « Super quam universi cives honoris gratia certatim fruges injecerant ». Liv. VII, 6 : « Donaque ac fruges super eum a multitudine virorum ac mulierum congestas ». Turn.

11. *Gremium quasi matris.* Hegesippus, III, 17, p. 447 : « Priventur quasi quodam matris gremio, terræ sepulchro ». Dav. — *Gremium quasi matris mortuo tribueretur.* Conf. infra cap. 27, § 67, et Livii I, 56 : « terram osculo contigit : scilicet quod ea communis mater omnium mortalium esset ». Cr.

12. *Quas inibant propinqui coronati.* Vulgo *parentes ;* ac sic Eliens. Harleian. pr. et Med. Ac *parentem* quidem pro *agnato* dixit Eutropius, I, 8, et etiamnum dicunt Galli. Sed meliori latinitati prorsus ignota fuit hæc *parentis* potestas. Nos igitur Pall. tert. quart. S. Victoris, Paris. Balliol. Harleian. sec. Venet. 1471, aliosque veteres editos expressimus. *Propinqui* sunt necessarii, οἱ γένει προσήκοντες. Petronius, Sat. cap. 3 : « Non parentes potuerunt abducere, non propinqui ». Vide sis et Quadrigarium apud Agellium, II, 19 ; Velleium Paterculum, lib. II, cap. 14, 2, ac Suetonium in Julio, cap. 1. Hoc certe melius, quam si cum Lambino legas, « quas inibant coronati » : nam vocem commodam suppeditant plures MSS. Dav. — *Quam inibant propinqui coronati.* Cod. W. *inirent.* Lectionem *propinqui* tuentur codd. Gœr. omnes, et nostri W. M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Comm. Mr. — *Inire epulas* exquisite dicitur, ut apud Ciceron. in orat. pro Roscio Amerino, cap. 17, « filius convivia cum patre non inibat ». — *Coronati,* i. e. læti, quasi non amplius in luctu essent : nam coronæ non adhibebantur in luctu. W.

13. *De mortui.* Græci solebant mortuos in convivio funebri laudare etiam qui improbi fuerant. Hinc apud eos proverbium, Οὐκ ἐπαινεθείης οὐδ᾽ ἐν περιδείπνῳ. Id est, « Ne in funebri quidem cœna lauderis ». Prisci tamen Athenienses falsis laudibus tum mortuos non solebant ornare, ut Cicero ait. Turn.

14. *At justa, conjecta erant.* Ita fere MSS nostri, neque aliter Victorii aut Turnebi editio : nam vulgata, *ad justa*, etc. Paullus Manutius conjiciebat, *confecta :* quod non improbem. Pal. quart. servat, « ac justa conjectaverant ». Gaut. — *Ita justa confecta erant.* Vulg. « ac justa conjecta erant » ; sic et Paris. In aliis legitur *ad justa.* Unde Manutius et Lambinus, deleta voce prima, reponebant, « justa confecta erant ». Nos quidem *confecta* recepimus, licet in codicibus sit *conjecta.* Sed in altero vocabulo non, ut illi, ferrum et ignem,

ut scribit Phalereus[15], sumptuosa fieri funera et lamentabilia cœpissent, Solonis lege sublata sunt. Quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam[16] tabulam conjecerunt : nam de tribus riciniis, et pleraque illa Solonis sunt; de lamentis vero expressa verbis sunt[17], « Mulieres genas ne radunto; neve lessum funeris ergo habento[18] ».

XXVI. De sepulchris autem nihil est apud Solonem amplius, quam, « ne quis ea deleat, neve alienum inferat »; pœnaque est, « si quis bustum[1] (nam id

sed lenissimam medicinam adhibuimus. Dav.

15. *Phalereus*. Est hic Demetrius Phalereus, Aristotelis discipulus, Atheniensis et Athenarum sub Cassandro, Macedoniæ rege, gubernator. Vide mox § 66, item lib. III, cap. 6; Offic. I, 1; de Finib. V, 19. Diogen. Laert. V, 75, *Phalereum* simpliciter nominat Noster, Orat. 27, 94. W.

16. *In decimam tabulam*. Vulgo *in undecimam*. At Paris. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. Balliol. Ven. 1471, *in decimam* repræsentant; ac ita Victorius edidit. Et merito quidem. Nam confectæ sunt ex legibus Solonis aliarumque Græciæ civitatum institutis *decem* primo tabulæ; quibus deinceps adjectæ sunt aliæ duæ. Vide Livium, III, 34, et Dionysium Halicarnasseum, X, 57, 58. Quum igitur res funebres sint *ultima rerum* mortalium *linea*; non mirum si de iis *ultima* statuerit, quæ tum ferebatur, tabula. Dav.— *Decemviri in decimam tabulam*. Codd. Cr. M. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Goth. *nostri viri*. Pro *decimam* est *undecimam* in edd. Lamb. et Verb. neque vero in ed. Turn. ut Gœr. ait. Idem monet, si quid addidissent supplementi decemviri, id, quum ad religionem pertineret, in *duodecimam* tabulam conjiciendum fuisse. Et eumdem ipsum numerum totidem literis exhibet noster cod. W. In cod. M. est *conjecerint*. Mr.

17. *De lamentis vero expressa verbis sunt*. Schütz. recepit Davisii conjecturam *verba*, et plane ejecit, quæ sequuntur, verba legis. Mihi hæc cum Davisio spuria videntur; sed lectio *verba* non magis, quam Ernesto, satisfacit. Mr.

18. *Mulieres genas ne radunto; neve lessum, funeris ergo, habento*. Hanc legem supra memoravit Noster, c. 23. Et, ut dicam quod suspicor, eam Tullius hoc in loco non iteravit; sed quum hæc verba margini studiosus aliquis adscripserat, ne, quo respiceretur, nesciremus; in rationis contextum tandem fuerunt adscita. Igitur uncinis ea circumdedimus. Dav.

XXVI. 1. *Bustum*. Bustum dicitur ubi corpus ustum et sepultum est. Ut autem *bustum* ab *urendo*, item τύμβος a τύφεσθαι, quod est uri, deducitur : quamquam utrumque etiam pro sepulchro simpliciter dicitur. Sic a Catullo bustum usurpatur, « Quum teres excelso coacervatum aggere bustum ». Festus: « Nunc busta sepulchra vocamus ». Turn.

puto appellari τύμβον), aut monumentum[2], inquit[3], aut columnam violarit, dejecerit, fregerit ». Sed post aliquanto, propter has amplitudines sepulchrorum, quas in Ceramico[4] videmus, lege sanctum est, « ne quis sepulchrum faceret operosius, quam quod decem homines effecerint triduo ». Neque id opere[5] tectorio exornari, nec Hermas[6] hos, quos vocant, licebat im-

2. *Monumentum*. Quidquid mortui causa factum est, etsi ibi sepultus non est. « Monumentum, inquit Festus, est quod et mortui causa ædificatum est, et quidquid ob memoriam alicujus factum est, ut fana, porticus, scripta carmina. Sed monumentum quamvis mortui causa sit factum, non tamen significat ibi sepultum ». Hic quidem *bustum* ad usta cadavera referunt, *monumentum* ad sepulta. Sæpe etiam monumentum a sepulchro nihil differt ut hic fortasse. Turn.

3. *Aut monumentum*, *inquit*. Hoc in loco meas aures radit vox ultima, nec dubito quin male se habeat. Vide num reponendum sit « aut monumentum aliquod aut columnam ». Has porro Solonis leges, quas memorat Noster, illustravit Sam. Petitus de Legg. Attic. lib. VI, tit. 8, p. 494 seqq. p. 596 ed. Wesseling. Dav. — *Aut monumentum*, *inquit*. Goerenz. defendit *inquit*, post parenthesin positum exemplis duobus ex Nostro (pro rege Dejotar. 12, 33, et Orat. II, 3, 13) allatis, ubi *inquit* ante parenthesin positum, post parenthesin repetitur. Sed eorum locorum aliam esse rationem, ipse intelliget. Quicumque enim repetito ibi *inquit* litem moverint, eos immerito id fecisse facile largior: nostro loco offendor eo vocabulo ita, ut a Cicerone profectum credere non possim. Neque vero Davisio crediderim, *inquit* ortum esse ex *aliquod*: unde enim in vocabulo tritissimo talis error? neque Rathio, *antiquum* conjicienti: cur enim antiquis potissimum monumentis lege caveatur? Mihi veri videtur similius, antiquitus scriptum fuisse *inquinaverit*. Quod vocabulum scribendi compendio exaratum, *inquīrit*, quum semel male lectum esset, in vulgatum abire facile potuit. Mr.

4. *Ceramico*. Ceramici duo erant Athenis: unus in urbe, alter extra urbem, ubi bello interfectos publice sepeliebant, et orationes funebres dicebant. Erant autem illic hinc inde columellæ super eos qui publice sepulti fuerant excitatæ cum inscriptionibus, quæ ubi quisque periisset indicabant. Turn. — Consule de his sepulchris Dodwelli Britanni Itiner. Græciæ, I, 2, c. 13. Cr.

5. *Opere tectorio*. I. e. quasi tegumento, quod superficiei ædificii, muri, sepulchri inducebatur, eratque triplex, « albarium, arenatum, marmoratum », ut refert Vitruvius de Architectura, VII, 2. De priore genere est proverbialis locutio *sepulchrum dealbatum* in Evang. Matth. 23, 27. W.

6. *Hermas hos*, *quos vocant*. Athenienses. Hermæ autem sunt Mercurii statuæ truncæ, quæ etiam sepulchris imponebantur. Earum statuarum plurimus erat Athenis usus. Sic quoque dicuntur, ut quidam censent, lapides quadrati qui sepulchris imponebantur,

poni; nec de mortui laude, nisi in publicis sepulturis[7], nec ab alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur: habet[8] enim luctum concursus hominum. Quocirca 66 Pittacus[9] omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius, increbruisse eam funerum sepulchrorumque magnificentiam, quæ nunc fere Romæ est. Quam consuetudinem lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e republica[10] maxime, tuen-

quod æque non probo. Turn. — Canneg. l. l. « *Hermas hos*, forte melius *huic* ». Cr.

7. *Publicis sepulturis*. Publicæ sepulturæ sunt, quæ fiunt magistratuum aut populi jussu: *publice* ad eam rem constitutus orator is est, qui vel a senatu, vel a populo, vel ab utroque ad eam rem electus est. W. — *Publicis sepulturis*. Qui bello occubuerant Athenis publice in Ceramico funerabantur, laudabanturque ab eo cui negotii hoc mandatum esset: ut Pericli apud Thucydidem, et postea Demostheni, cujus etiam ἐπιτάφιος λόγος adhuc exstat. Turn.—Cann. l. l. « Habet enim luctum concursus hominum ». Possis reponere: « favet enim luctui ». Possis utique, modo velis Tullianam elegantiam delere. Cr.

8. *Habet enim luctum concursus hominum*. Dudum mihi displicebat istud *habet*, neque, quod cum græcis ἔχει ταῦτα λύπην nostrum locum comparat Gœrenz. (cui jam accedit Beier. ad Cic. de Off. II, 6, 19, *fortuna casus rariores habet*) satisfacere visum est. Conjeci igitur *auget*, quod nunc, in vetere Ursini libro repertum, verum existimo, neque vero Davisii conjecturam *nutrit*. Neque etiam *habet* omnes libros MSS occupat. In nullo certe nostrorum comparet. Omnes Davisii, tres Gœrenzii, noster Cr. et Copp. Victt. habent *hunc*, duo Gœr. et noster M. *huc*, noster W. *nunc*, marg. ed. Gothofr. al. *auget*. Græcam istam formulam plane nihil huc facere, quivis statim intelliget, qui reputaverit eam significare, positum esse aliquid in natura alicujus rei, vel certe plerumque cum ea esse conjunctum; concursum vero hominum neque plerumque cum luctu esse conjunctum, multoque minus in natura ejus positum esse luctum; sed, uti *augetur* lætitia in rebus lætis, quum est hominum concursus et frequentia, ita in re lugubri et tristi *augeri* etiam luctum concursu hominum. Mr.

9. *Pittacus*. Qui in septem sapientibus est numeratus. Leges autem, ut refert Laertius, Mitylenæis scripsit, in quibus hoc, quod Cicero scribit, cavit. Turn.

10. *E republ.* Versatus in reip. administratione: non e schola tantum, sed etiam e republ. Cicero pro Rabirio Posthumo, cap. 9: « Demetrium et ex republ. Athenis, quam optime gesserat, et ex doctrina nobilem et clarum, qui Phalereus vocitatus est ».

dæque civitatis peritissimus[11]. Iste igitur sumptum minuit non solum pœna[12], sed etiam tempore : ante lucem enim jussit efferri[13]. Sepulchris autem novis finivit modum : nam super terræ tumulum noluit quid statui, nisi columellam[14], tribus cubitis ne altiorem, aut mensam, aut labellum; et huic procurationi certum magistratum præfecerat.

Est igitur hic *civis e rep.* perinde ac si diceretur vir politicus. Turn. — Vim phraseos non expressit Turneb. nam *civis e rep.* est civis reip. utilis : id enim *e rep.* dicitur esse, quod ei utilitatem parit. Cicero de Orat. II, 28 : « Multas etiam e republica seditiones sæpe esse factas, ut quum reges essent exacti, etc. » Idem Philipp. III, cap. 15 : « Colonias provinciæ Galliæ recte atque ordine exque rep. fecisse et facere ». Sic passim loquuntur optimi scriptores. Vide Corn. Nepotem in Attico, cap. 6. Davis. — Canneg. l. l. « *Civis e republica maxime.* Legam potius : *in rep. maximus* ». Hæc ille. Ego non legam. Cr.

11. *Tuendæque civitatis peritissimus.* In Pall. Fabric. omnibusque nostris legitur *paratissimus;* nec aliter editio pervetus et Ven. 1471. Igitur quidni reponamus? « tuendæque civitati paratissimus ». Dav.

12. *Pœna. Pœnam* intellige *mulctum : tempus* explicatur iis, quæ statim subsequuntur. Ma.

13. *Jussit efferri.* Minor ut esset celebritas et pompa in tenebris. Efferebantur autem extra urbem cadavera, quum in urbe sepelire non liceret. Turn. — *Ante lucem enim jussit efferri.* Hæc lex prius obtinuit quam Demetrius est in lucem editus. Demosthenes adv. Macartatum, pag. 666 : Νόμος ... ἐκφέρειν τὸν ἀποθανόντα τῇ ὑστεραίᾳ ᾗ ἂν προθῶνται, ΠΡΙΝ ΗΛΙΟΝ ΕΞΕΧΕΙΝ. Eum vero morem revocasse videtur Phalereus, postquam fuisset longa desuetudine sepultus. Vide Cl. Petitum ad Legg. Att. p. 498. Dav.

14. *Columellam.* Columellæ in sepulchris excitabantur : στήλας Græci et στηλίδας vocant. Mensæ, lapides quadrati sunt in mensæ formam. Sic Plutarchus ait, in Isocratis sepulchro τράπεζαν γενέσθαι ἔχουσαν ποιητάς τε καὶ τοὺς διδασκάλους αὐτοῦ. Id est, « Mensam fuisse in qua poetæ essent, et ejus magistri ». Labellum dicit, quod Græci πύελον vocant, lapidem in parvi labri formam concavum. Turn. — *Aut mensam, aut labellum.* Canneg. l. l. « Lapis hic est in labri formam concavus. Imaginem ejus exhibet Guther. de jure Man. pag. 334. Quid, si *tabellam* scribamus, et interpretemur, « mensam, id est, tabellam? » Marcellinus in vita Thucydidis narrat ἴκριον, hoc est, lignum, sive tabulam, positam fuisse super ipsius sepulchrum : hoc autem inanis et honorarii tumuli patrium signum, et solemne Atticum haberi, in iis qui peregre obiissent, neque Athenis essent sepulti. Ipse auctor lib. III, cap. 13, « villas, refert, signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis ». — De constructione *super tumulum* cf. Ruddimanni Institt. grammaticæ latinæ ed. Stallbaum, part. II, p. 324, not. 7. Cr. — *Aut mensam, aut la-*

XXVII. Hæc igitur Athenienses tui. Sed[1] videamus Platonem[2], qui justa funerum rejicit ad interpretes religionum : quem nos morem tenemus. De sepulchris autem dicit hæc. Vetat ex agro culto, eove, qui coli possit, ullam partem sumi sepulchro; sed, quæ natura agri tantummodo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut compleatur[3]; quæ autem terra fruges ferre, et, ut mater, cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis minuat, neve vivus, neve mortuus. Exstrui autem vetat sepulchrum altius, quam quod quinque diebus homines quinque[4] absolverint, nec e lapide

67

68

bellum.. *Mensa*, sepulchro imposita, erat genus aræ seu altaris. *Labellum*, id est, parvum labrum, quod erat vas fere planum ac patulum, a similitudine labrorum humanorum dictum. Videtur græcum χερνὶψ significari, quo utebantur ad inferias fundendas. Vid. Kirchmannus de Funebr. Rom. lib. I, cap. 2. W.

XXVII. 1. *Sed videamus Platonem*. Nisi fallor, legas oportet, *sed audiamus Platonem*. *Audire* dubio procul et *videre* passim miscuerunt librarii. Dav. — *Sed vid. Platonem*. Præter necessitatem scribi vult Rath. « sed veniamus ad Platonem quoque ». Neque melior est Davisii conjectura. Verbo *videndi* sæpe Noster hoc sensu utitur, ut bene monuit Gœrenz. Pro *funerum* cod. Cr. habet *funereum*. Mr.

2. *Videamus Platonem*. Interpretes eos ἐξηγητὰς Plato vocat. Quæ *justa* dicit, Plato θεῖα νόμιμα appellare videtur. Locus autem quem citat, est in XII Legum, unde quæ sequuntur, sumpsit omnia. Turn.

3. *Ut compleatur*. Subaudi *jubet* : nam ex negante verbo *vetat* elicit affirmationem; ut Famil. lib. XII, Ep. 30 : « Nec mihi molestiam, etc. » Quo loco vide nostros commentarios. P. Man.

4. *Quinque d. hom. q. absolverint*. A MSS absunt « quinque homines ». Sed adjici debere patet ex Platone, qui pag. 693, πέντε ἀνδρῶν ἔργον ἐν πένθ' ἡμέραις ἀποτελούμενον habet. Ac ita suppleront Turnebus ac Lambinus. Henr. quidem Stephanus, Lex. Cicer. p. 41, Aldus nepos et Grut. ediderunt, « quinque diebus homines quinque absolverint ». Sed ad alterum verborum ordinem ducunt Platonis exemplaria. Dav. — *Quinque homines q. diebus*. Nostri quoque codd. MSS itemque edd. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Car. Steph. Sturm. Brut. Ald. verba « quinque homines » non habent; neque tamen iis carere potest contextus. Igitur ea cum plerisque ex Platone adjecimus. Schefferus modo desiderabat « quinque, quinque diebus », quorum alterum *quinque*, quum imperito librario nimium visum fuisset, omissum fuerit. Sed vix credo Ciceronem ita loquutum esse. Quod vero dedit Gœr. et, eum sequutus, Sch. « quod « quini quinque diebus abs. » id fal-

excitari[5] plus, nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, incisam ne plus[6] quatuor herois versibus; quos longos appellat Ennius. Habemus igitur hujus quoque auctoritatem de sepulchris summi viri, a quo iterum funerum sumptus præfinitur ex censibus, a minis quinque[7] usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa[8] de immortalitate animorum, et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, pœnis impiorum.

69 Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. — QUINT. Nos vero, frater, et copiose quidem : sed perge cetera[9]. — MARC. Pergam qui-

sum et ne latinum quidem esse pronuntiat Wyttenbachius ad marg. ed. Gœr. min. MR.

5. *Excitari*. Excitantur columellæ, imponuntur mensæ et labella : etsi apud Platonem discrimen istud non est, qui tantum λίθινα ἐπιςήματα dicit. TURN.

6. *Incisam ne plus q. h. versibus*. Vulgo « incisam quatuor herois versibus ». Et sane *ne plus* desunt in Eliens. et Harleian. primo. Ea tamen agnoscunt reliqui codices tam nostri quam Gruteriani, et ea postulat ipse Plato, qui ΜΗ ΠΛΕΙΩ τεττάρων ἡρωϊκῶν ςίχων dixit. DAV.

7. *A minis quinque*. Hominibus primæ classis impendi sepeliendis quinque minas permittit Plato : secundæ classis, tres : tertiæ classis, duas : quartæ, unam. TURN.

8. *Eadem illa*. Quæ etiam in Phædone et aliis locis disserit multis. T. — *Dicit eadem illa de imm. animorum*. Quæ, quæso, sunt *eadem illa?* an eadem quæ dicere solitus est? Non opinor. Lego, « deinceps dicit ea divina de immortalitate animorum, etc. » Loca Platonis huc pertinentia congessit Eusebius, Præp. Evang. XI, 27, 35; XII, 6; XIII, 16. DAV. — *Deinceps dicit eadem illa*. Non possum, quin cum Wagnero et Gœrenzio hæc omnia, quæ uncinis inclusi, admodum suspecta et spuria etiam existimem, quum neque deinceps aliquid ejusmodi apud Platonem sequatur, et, quæ antecedunt pauca (pag. 959, b. τῷ μὲν ἀγαθῷ θαῤῥαλέον, τῷ δὲ κακῷ μάλα φοβερὸν), ejusmodi sint, ut his verbis, quæ uncinis inclusimus, vix uti potuerit Cicero, ut alia taceam, quæ reprehenderunt duumviri illi. Schützius ea omnia plane ejecit. Si ejicias, tamen cum Gœr. lacunam paucorum versuum statues, ne duo deinceps enuntiata eodem fere modo (*Habemus igitur*, *Habetis igitur*) incipiant. Wyttenbachius in scholis conjecit : « dicit divina illa ». Sed velim ille nobis divina illa in Platone monstravisset, quæ Plato *deinceps* dixerit. MR.

9. *Sed perge cetera*. Ita fere omnes Gœrenzii libri, noster cod. M. edd. Par. et Comm. Quod quum ipse Davisius ne latinum quidem censuerit, non est mirum librarios addidisse *ad*, cujus loco subaudiendum est *exponere*. Ita Noster ad Attic. IV, 11 : « perge reliqua », quem locum laudavit Gœrenz. Veri autem est similius, additum esse illud vocabulum, quum

dem : et quoniam libitum est vobis me ad hæc impellere, hodierno sermone conficiam, spero; hoc præsertim [10] die. Video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem ejus de legibus peroratam esse uno æstivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. Id enim [11] est profecto, quod, constituta religione [12], rempublicam contineat maxime. — ATT. Tu vero dic, et istam rationem, quam cœpisti, tene.

a Cicerone non esset scriptum, quam, si fuisset scriptum, a librariis esse ejectum. Tum scripsimus « pergam equidem » ut est in codd. Gœrenzii omnibus, nostrisque Cr. W. Copp. Viott. b. edd. etiam, quæ ad manum sunt, vett. Una ex nostris ed. Verb. habet *quidem*, unde propagatum videtur ad ed. Ern. rell. cui tamen ex nostris unus suffragatur cod. M. Sequens *et* abest a cod. Cr. in cod. M. scribitur *nobis* pro *vobis*; pro *hæc* est *hoc* in edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw.

10. *Hoc præsertim*. Solstitiali, qui longissimus est. Ut enim Plato uno die peroravit omnem de Legibus disputationem, ita uno die absolvam. TURN.

11. *Id enim est profecto*. Vulgo « idem enim est profecto »; contra quam jubent et codices, et res ipsa. DAV.

12. *Constituta religione*, *rempublicam contineat maxime*. Id est, posteaquam religio, tamquam fundamentum, constituta fuerit. W.

EXCURSUS II*.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 2, § 5:

Unam naturæ, alteram civitatis.

Cod. W. ut conjecit Dav. « unam natura alt. civ. » Cod. H. et Copp. Victt. b. « unam naturam civitatis ». Cod. M. « unam natura civitatis ». Mr. — Liv. X, 1: « Eodem anno (U. c. 450) Arpinatibus Trebulanisque civitas data ». Ubi vid. interprr. Liv. XXXVIII, 36: « De Formianis Fundanisque municipibus et Arpinatibus C. Valerius Tappus, tribunus plebis, promulgavit, uti iis suffragii latio (nam ante sine suffragio habebant civitatem) esset... Rogatio perlata est, ut in Æmilia tribu Formiani et Fundani, in Cornelia Arpinates ferrent ». — De municipiis cf. Cic. in Rullum, II, 32; Digest. L. 33, ad municip. L. 9, pr. de vacat. L. 6, § 11, de excus. L. 19, pr. de interd. et releg. Ac municipium fuisse Arpinum ex hujuscemodi locis effici posse opinatur Ever. Otto de Ædilibus Coloniarr. et Municipp. cap. 8, p. 300, qualis hic est ipsius Ciceronis ad Divers. XIII, epist. 11: « Nam constituendi municipii causa hoc anno ædilem filium meum fieri volui et fratris filium et M. Cæsium, hominem mihi maxime necessarium. Is enim magistratus in nostro municipio, nec ullus alius, creari solet ». Omnia alia Festus, p. 363, sq. ed. Dacer. [p. CLXXIII ed. Jos. Scalig.], qui, posteaquam de præfecturarum jure ac conditione exposuit, hoc ipsum Arpinum diserte præfecturis attribuit, quum dicit: « Alterum (præfecturarum genus erat), in quas ibant, quos prætor urbanus quotannis in quæque loca miserat legibus, ut Fundos [Scal. *Fondos*], Formias, Cære, Venafrum,

* Libro primo subjectus est Excurs. I.

Allifas, Privernum, Anagniam, Frusionem [Scal. *Frusinonem*], Reate, Saturniam, Nursiam, Arpinum ». Add. de Præfecturis Mazochi ad Tabull. Heracll. p. 396, et cf. Marini in *Atti de' Fratelli Arvali*, p. 108, 109. Quæ discrepantia ut tollatur, non est, quod cum Ottone l. l. negemus, Ciceronis ætate Arpinum adhuc in præfecturis numeratum esse, verum res ita expedienda est, ut eam expediit Savignyus in Historia juris per med. ævum, I, p. 39, sq. nimirum ut dicamus, præfecturas ceteris in rebus accenseri potuisse vel municipiis, vel coloniis civium, vel coloniis Latinis, vel oppidis Latinis: hoc uno ab his omnibus discrepare, quod in præfecturas *præfectus juri dicundo*, a populo romano creatus, mitti solitus esset. Tu vid. præter locos laudatos Livium, XXVI, 16, atque rem conficit locus legis Galliæ Cisalpinæ ap. Marini in *Atti de' Frat. Arvali*, Hugonemque in *Civilist. Magazin*, II, p. 439, et apud Dirksen. in Obss. ad Selectt. Legis Gall. Cisalp. capp. ubi hæc leguntur: « II vir, III vir, præfectus ejus municipii ». Proinde Arpinum ab Arpinate homine Cicerone municipium potuit dici, et nihilo minus præfectura esse. Cr.

EXCURSUS III.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 2, § 5:

Ut vestri Attici, priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit, et Sunii erant φράτορες *iidem et Attici.*

Ita dedimus, quum nemini satifacere possint codd. MSS lectiones, neque plane satisfecerint virorum doctorum emendationes, ad Creuzeri potissimum sententiam, qui ita in margine scholarum Wyttenbachii : « Fortasse : *et Sunii*

(genitivo singul. a Sunium) φράτορες *iidem et Attici* ». Sed audiamus viros doctos præter eos, quos Dav. loqui jussit. Ernestus ad Turnebi emendationem hæc adnotavit : « Si non dixere Latini *Sunii* (pro *Sunienses*), videtur legendum *Sunii cives* ». S. Corradus in Quæstura, p. 350, ed. Ern. Ego *Eupatridas*, tamquam in urbem iterum recipiendos moneo, idque ex Plutarcho, qui in Thesei Vita scribit latine ad hunc modum : « primus nobiles, qui sunt Eupatridæ ab eo dicti », sejunxit. Wagn. item pro *Sunii* desiderat *Sunienses* (Σουνιεῖς), tum *erant* non recte respondere existimat ad præcedens perfectum *jussit*, dicendumque fuisse vel *fuerunt* vel *sunt*. Sed non recte attendit vir doctissimus ad temporum rationem. Recte enim ponitur *perfectum* de actione semel acta et perfecta (absoluta), quale est illud, quod Theseus fecit; itemque recte ponitur imperfectum tempus de eo, quod durabat per longum tempus, quale fuit illud, quod a Theseo institutum erat. Desiderat item Wagnerus aliquid in voce *Attici*, quia *Athenienses* dicti fuerint Athenarum cives, non *Attici*. Quæ animadversio non plane videtur spernenda; si quidem recte scribitur *postquam*. Rathius legi vult : « Ut vestri Attici (priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit) et sunt φράτορες et iidem Attici, etc. » addens : Perpende, utrum hanc conjecturam probare possis præ illa Turnebi, quæ a codd. vestigiis longe recedit.

Gœrenzius *priusquam* defendit, dicens, Ciceronem de temporibus ante Theseum loqui videri. Ad suam vero lectionem defendendam (*et simul* φράτορες *iidem et Attici*) hæc adfert : « Duæ voces requiruntur eæ, quarum altera loci, altera civitatis patriam designat. *Attici* autem dicuntur a communi patria. Jam plane nescio, quæ aptior vox reperiri possit, qua Atticorum ante Theseum quorumcumque quævis soli patria notetur, præter græcam illam, quam edidimus. Nam φράτορες ex Cecropis II, ut traditur, instituto, ii dicebantur, quibus communis in Attica terra habitationis locus,

communia sacra et judicia, communesque magistratus essent. Hinc Pollux, Onom. III, § 51 : φράτωρ, ὁ μετ' ἐμοῦ δημοτευόμενος. Cf. omnino Rambachii *Archæol. Untersuchungen*, p. 106, seqq. Habebant igitur ante Theseum φράτορες, soli patriam, a communi civitatis patria sejunctam, i. e. locum eum, quem in Attica seorsim a reliquis Atticis vicatim incolebant. Ex quo vero Theseus Atticos omnes in *Astu* traduxisset, his eadem patria facta est, et soli et civitatis, Athenæ.

Schützius scripsit *postquam* pro *priusquam*, et nihil addit, nisi se ea exhibuisse, quæ ad vestigia corruptæ in codd. scripturæ propius accedere viderentur : « et suæ φρατρίας erant iidem et Attici ». — Ego desiderarem : « et suæ quisque φρατρίας, etc. » quamquam libros non addicere fateor.

Wyttenbachius ad Turnebi Victoriique partes se applicat.

Nos quod dedimus, non ita certum esse contendimus, ut vel meliora excogitari posse negemus, vel Ciceronis manum nobis restituisse videamur. Sed quum nihil certius sit, quam corruptam esse lectionem librorum omnium; licere nobis visum est, quod alii sibi sumpserunt, qui, quæ ipsis ad veritatem proxime accedere viderentur, in sermonis seriem recipere non dubitarunt. Quod ad loci interpretationem a viris doctis ante nos tantum dictum est, quantum sufficere possit. Scriptionem nostram ad vestigia quoque codicis H. accommodavimus, ubi legitur *finis erant*. Φράτορες autem ex corrupto in aliis codd. vocabulo cum Gœrenzio, si minus veram, certe eam vocem existimamus, quæ a vera Ciceronis scriptione ejusque sententia non nimium distet. De Phratriis vid. Hüllmann. *Anfange der Griechischen Geschichte*, pag. 125, sqq. — Sed operæ pretium videtur eam quoque Turnebi notam adscribere, quæ est in primo ejus commentario ad calcem ed. Paris. quamque in eo omisit, quem nos exhibemus. Ita autem ille :

« Et symphradas ex Atticis fieri. »

« Varie hic locus in exemplaribus legitur, nec operæ nunc est, omnes lectiones, quum multæ mendosæ sint, sed dumtaxat probabiles et tolerabiles referre. Alius *symphreatidas* habet: nec temere, ut opinor, ut intelligantur conventicula et pagi, quorum communia sacra sunt, a communione scilicet puteorum, qui φρέατα Græcis dicuntur, voce derivata. Nisi melius forte *Symphratrias* legendum putes, eodem plane sensu. Populus siquidem Atheniensis, in duodecim tribus erat distributus: singulæ iterum tribus in tres φρατρίας (quas etiam τριττύας καὶ ἔθνη vocant), Suida teste, dividebantur. *Symphradas* autem si legemus, quod non displicet, communem consilii conventum, communem senatum et curiam, accipiamus. Nam φραδαὶ Græcis consilia sonant. Non tamen desunt, qui *symphradmonas* legant. Quod, si placet, quasi consiliarios et ejusdem collegii senatores intelligamus. Quamquam hoc in loco quidquam deesse videtur ». Mr.

De re cf. Valer. Maxim. V, 3, 3, et quæ plura congessit Meursius in Theseo, cap. 17. Adde: *Buttmann über den Begriff der Phratrie in der Sammlung der Schriften der Berliner Academie der Wissenschaften*, 1820. Φράτερες, i. e. curiales. Cf. Ignarra de Phratriis, p. 54. De Thesei hoc instituto loci classici sunt Thucyd. II, 15; Plutarchi in Theseo, c. 23, cap. 56, sq. ed. Leopold. Etymolog. M. p. 160, p. 145 (conf. Steph. Byz. pag. 188 Berkelii): Φιλόχορος ἐν τῷ πρώτῳ τῆς Ἀτθίδος φησίν· ἄστυ δὲ προσηγόρευσαν τὴν πόλιν διὰ τὸ πρότερον νομάδας καὶ σποράδην ζῶντας τότε συνελθεῖν καὶ στῆναι ἐκ τῆς πλάνης ἐπὶ τὰς κοινὰς οἰκήσεις, ὅθεν οὐ μετανέστησαν. Quam etymologiam non magis moror, quam alias. Cf. Philochori Fragmm. p. 35 ed. Siebelis; Strabo, lib. IX, p. 369 [Tzschuckii de eadem re locus descriptus est in Turnebi commentario]; Cicero de Attic. lib. VII, Epist. 3: « Sequutusque sum... Terentium: *Heri aliquot adolescentuli coimus in Piræeum.* Et idem: *Mercator hoc addebat, captam e Sunio; quod si* δήμους *oppida volumus esse, tam est oppidum Sunium quam Piræeus* ». Hæc Cicero, cujus locum expedivit J. A. Ernesti in Indic.

Græcit. in voc. Δῆμοι. Quæ tamen ex parte accuratius definienda sunt doctiore annotatione Valckenarii ad Herodot. III, 55: « Δῆμον sive *demum* dicamus, seu *oppidum*, sive *curiam* singula Ciceronis adfirmari possunt auctoritate. Non apud Athenienses tantum, sed et alibi *pagi* vel *oppida minora* dicebantur δῆμοι: neque tamen promiscue de quibusvis ista fuit adhibita appellatio; nihil minus. Quando e pagis diversis vel minoribus oppidis, cives, seu sponte, aut etiam inviti coaluerant in unam civitatem; tum dicebantur isti pagi δῆμοι, et singulorum cives, in suam singuli veluti curiam transcripti, curiales et δημόται. Singula ista oppida sua sibi sacra habuerunt non tantum, sed et suos magistratus, suum δῆμον, sive *popularem regiminis formam* ». Ceterum de illo Thesei instituto deque his Atticorum demis docte disputavit Eduard. Platner, professor Marburgensis, in libro: *Beiträge zur Kenntniss des Attischen Rechts*, I, § 5, § 10, p. 20—43. Cr.

EXCURSUS IV.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 4, § 9:

Si in jus vocat, etc.

De hoc loco satis controverso antequam virorum doctorum sententias exponamus, videamus librorum lectionem: Codd. Cr. W. habent: « Si in jus vocat atque ad ejusmodi leges alias nominare ». Cod. H. « Si in jus vocat atque at ejusmodi l. a. n. » Cod. M. « Si in jus vocat atque ejusmodi l. a. n. » Copp. Victt. a. et b. « Si in jus vocat at ejusmodi l. a. n. » Edd. Asc. 1 et 2, Crat. Herw. « Si in jus vocatur, atque ejusm. l. a. n. » Edd. Car. Steph. Ald. Brut. Paris. Sturm. Gothofr. « Si in jus vocat atque eat, ejusm. l. a. n. »

Ed. Lamb. « Si in jus vocat (marg. al. *vocet*) atque eat, ejusmodi alias, leges nominare ». Ed. Comm. « Si in jus vocet atque eat ejusmodi a. l. n. » De hoc nostro loco et de tota lege XII Tabb. quæ huc pertinet, docta est disputatio Idsingæ in libro qui inscribitur : « Variorum juris civilis liber singularis. Harlingæ, 1738 ». Cap. 3, p. 19-30. Hic item post *vocat* addit : *atque eat*, uti, ait, hunc locum concipiendum esse Charondas in peculiari libello ad XII Tabul. num. 55 (qui tamen levicula mutatione legit *astque eat*, quod explicat *etiam eat*), Carrio, Emendat. II, 12, et Sigonius voluerunt, quamvis Gruterus, codices sequutus Palatinum quartum ac binos Aldinos, maluerit, « si in jus vocat, atque ejusmodi a. l. n. » cui etiam lectioni favere videtur P. Merula de LL. Romanorum, cap. 21, § 3, in medio. Verumenimvero quum et manuscripti codices illorum opinioni faveant, præterea mihi ea adjuvari videtur altero auctoris ad Herennium loco, II, 13 [quem vide in Comm. Turn.], etc. Ern. bene cum Grutero facit, sed male, judice Gœrenzio, Bebotium probat *alia* pro *alias* rescribentem ; quamquam ipse Gœr. in ed. min. eum sequutus sit. Rathius item *alia* prætulit, et ante *ejusmodi* inseri voluit *et*, quod certe addere debebant, qui verba *atque eat* receperunt. Neque tamen, quum hoc fecerit, alterum fecit Gœr. in ed. maj. Nos cum eodem post *alias* interpunximus, quod jam fecit Lamb. Wagn. et Hülsemannus cum Bip. itemque Sch. recte sequuti sunt Ernestum. — Quæ sequuntur, Dirksenio nostro accepta referimus : « Ab eorum criticorum partibus, qui post *si in jus vocat*, inserunt *atque eat*, quique hæc duo vocabula, ut verba legitima XII Tabularum, a nostro addita censent, stant Balduinus (v. ej. libri II in Leges Romuli et LL. XII Tabb. Lugd. 1550, form. max.), c. 41; Cujacius (Observ. lib. X, c. 10); Lud. Carrio (v. ej. libri Emendat. et Opinion. l. I, c. 8, Lutet. 1583, 4), Jac. Gothofredus, etc. Ab altera parte, quam merito tuiti sunt Manutius, Gruterus, alii, qui nonnisi verba *si in jus vocat* ex XII Tabb. recepta,

et quæ sequuntur *atque ejusmodi alias*, etc. Ciceronis narrantis esse volunt, ab hac igitur parte stant A. Augustinus, § 36 (in libro de Legibus et SCtis. Rom. 1583, 4, in Grævii Thesaur. vol. II, p. 1281, seqq.); Ursinus, p. 1350; Merula (de Legib. Romanor. in Opp. postum. Lugd. Bat. 1684, 4); Otto (in Præf. ad Thesauri t. III, p. 26); Unterholzner (in libro, qui inscribitur: *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, t. II, 17, p. 432—440) qui probavit Heindorfii conjecturam in verbis: *atque ejusmodi* (leges) *alias, leges nominare* ». Mr.

Lex ipsa primæ tabulæ ita habet: « Si in jus vocat, ito; ni it, testamino: igitur em capito ». Vid. D. C. G. Hauboldi Institutt. Juris Rom. Histor. — Dogmatt. Epitome, p. 131, ubi et alii citantur et vero vir doctissimus Unterholzner loco modo laudato. Cr.

Turnebus in primo commentario ita scripserat ad h. l. « Haud scio an melius sic legatur: *Si jubent atque vetant.* Nam et lib. I quum popularem legem a summa distingueret, eam finiit, quæ scripto sanciret, quod vult jubendo aut vetando, et versu ab hoc tertio eam jussum et vetitum populorum vocat. Quamquam *in jus vocet atque eat* constare potest. Nam quum leges aliquid jubeant atque vetent, qui in eas admiserit, reus citatur. Hinc etiam legibus proditæ sunt apud jurisconsultos actiones, quibus in jus vocamur. Sic etiam Cicero ad Herennium, Lege jus est id, quod populi jussu sancitum est: quod genus, ut in jus eas, quum voceris ». Mr.

EXCURSUS V.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 7, § 16:

Habes legis procemium.

[Ex Engelbronneri Disputatione de loco Ciceronis, qui est de Legibus. Amst. 1802, in-4 (Præs. H. C. Cras), pag. 51-56].

Cognitum est, Platonem (1) *Procemia* Legibus præmittenda censuisse, cujus rei causas, ut ipse fuse explicat, operæ pretium erit breviter hic exponere. Constat omnes, qui sive oratione ad persuadendum, sive voce et cantu ad delectandum utantur, exordia declamationibus ac prolusiones cantilenis præmittere solere, quibus hominum animos quasi flectant, et benivolentiam dicturi sive cantaturi sibi concilient: quare illis, quæ citharœdici cantus leges vocantur, et omni omnino musæ, procemia mire excogitata præponuntur. Similiter legislator omnia una formula comprehendere non potest; quare, quum civibus de officiorum et virtutis auctoritate persuasum esse cupiat, talia in procemio legis poni jubet Plato, ut, qui non omnino crudo sint animo, mitiores et benivolentiores ad audienda præcepta efficiantur, eaque, benivolentiores facti, facilius perdiscant: quod si non omnino obtineatur, aliquantulum tamen profecisse juvabit. Quæ quum ita sint, et quum videmus citharœdos suis cantilenis, quas etiam legum nomine appellant, procemia aut prolusiones præmittere, quidni nos iis legibus, quas revera hoc nomine appellare oportet, quasque civiles

(1) Hanc Platonis Disputationem lib. IV de Legg. p. 191 et sqq. huc transtuli, ut potui: quis enim potest, aut poterit umquam imitari divinam illam dicendi vim, quam uno ore summoque consensu omnis dilaudat antiquitas. Cf. quos Davisius citavit ad lib. II de Legg. cap. 7. Vid. omnino Ruhnkenius in Præfat. editionis Lexici Platonici Timæi Sophistæ, Leid. 1789, in pr. ac tandem in primis conferendus est Wyttenbachius in vita Ruhnkenii, p. 48.

dicimus, procemia præfigamus? « Nemo tamen, inquit, umquam procemium aut pronuntiavit aut reliquit scripto, quasi nullum natura sit, atqui esse tamen aliquod natura procemium contendimus ». Neque tamen, quod legi procemium præmittit, propterea duplicem esse legem Plato vult; legislatori enim non licere, duo quædam diversa de una re in lege ponere, sed unum esse semper enuntiandum de uno, duas vero legis partes esse, quarum altera *procemium* contineat, altera *legem*. Atque ea, quæ tyrannico more, velut emissa divinitus vox jubet, simpliciter non disputat, ea igitur mera lex est. Alteri, quæ procemio utitur, nec vi ac minis omnia cogit, sed aliquid etiam persuadet, benivolentius obtemperant cives. Quapropter non *legis ratio*, sed *procemium* totum hoc merito appelletur. Exemplum *legis cum procemio* et *absque procemio* ex Platone adscribam. Qui, quoniam in omni civitati *principem legem de nuptiis* esse putavit, *simplicem* primo *legem de nuptiis* his verbis posuit: « Uxorem quisque a trigesimo (1) anno usque ad trigesimum quintum ducet, ni faxit, pecunia mulctator atque dedecore: pecunia quidem tanta vel tanta, dedecore autem tali vel tali ». Et hæc quidem ejusmodi simplex de nuptiis lex est. Nunc *duplicem*, sive *cum procemio legem* ferentem audiamus Platonem: « Uxorem quisque ducat a trigesimo ad trigesimum quintum annum, cogitans, ita quodammodo genus humanum immortalitatis compos fieri: cujus rei quisque cupidissimus natus est (2). Nam celebrem se fieri, nec inglorium

(1) Plato de Legg. lib. IV ed. Bip. tom. VIII, pag. 195, 196: Γαμεῖν δὲ, ἐπειδὰν ἐτῶν ᾖ τις τριάκοντα, μέχρις ἐτῶν πέντε καὶ τριάκοντα· εἰ δὲ μὴ, ζημιοῦσθαι χρήμασί τε καὶ ἀτιμίᾳ· χρήμασι μὲν τόσοις καὶ τόσοις, τῇδε καὶ τῇδε ἀτιμίᾳ. Ὁ μὲν ἁπλοῦς ἔστω τις τοιοῦτος περὶ γάμων. Ὁ δὲ διπλοῦς, ὅδε. Γαμεῖν δὲ..... τιμῶσιν ἑκάστοτε.

(2) De Studio Veterum sui memoriam propagandi, non attinet multa exempla proferre: Ἐσσομένοισι πυθέσθαι optimus eorum quisque, inde ab heroica ætate ad Ciceronis tempora, et post etiam, vehementer cupiebant. Cf. Trotzii Tractatus de Studio Vett. sui Memoriam propagandi.

obire quisque vehementer gestit : genus itaque hominum hoc modo sempiternum, in omni tempore durans, immortale exsistit, quod filiorum filios relinquendo, unum idemque, per generationem immortalitatem adipiscitur : hac vero se ipsum privare nullo modo licitum est, et privat tamen prudens et sciens ipse se, quisquis filios et uxorem negligit. Huic legi quicumque paruerit, indemnis esto; qui vero non paruerit, et quinque ac triginta annos natus, uxorem non duxerit, quotannis tali vel tali pœna multetur, ne existimet cœlibem ac solitariam vitam lucro sibi ac voluptati fore, nec particeps sit honorum, quibus juniores in civitate seniores afficiunt ».

Habemus duarum exempla legum, quibus inter se collatis, dubium non est, quamnam eligamus; nec longiorem hanc esse ei vitio vertamus, siquidem Platonis me adscribo sententiæ, qui, non brevissima aut longissima, sed optima quæque arbitratur eligenda (1). Platonis sententiam, quoad ejus a me fieri potuit, breviter exposui : de prooemiis autem nullum adhuc legislatorum cogitasse significat; nam quum liceat duabus tamquam viis ad ferendas leges, vi ac persuasione, uti, ad turbam disciplinæ ignaram, quoad possunt, altera solum utuntur; non enim cum vi persuasionem conjungentes, leges ferunt, sed vi pura tantum utuntur. Plato igitur tertium quoddam in legibus faciundum censet, nimirum, oportere legislatorem omni semper legi præponere exordium, quo illud efficiatur, quod supra ostendimus.

In hac Platonis disputatione illud *primum* observo : Platonem, quum dicit ante se neminem posuisse prooemium, quasi nullum natura esset, sibi non habere assentientem Ciceronem; qui scribit, idem fecisse Zaleucum atque Charondam, quos imitatus Plato, videlicet, hoc quoque legis putarit esse, *persuadere* aliquid, non omnia *vi ac minis* cogere.

(1) Vid. Plato l. c. et passim.

Dubium non est, quin, quum ista scribebat Tullius, ante oculos habuerit librum quartum Platonis de Legibus, et quidem illum ipsum, quem citavimus, locum; igitur miramur Ciceronem a Platone dissentire, nulla diversæ Platonis sententiæ mentione facta. Videmus insuper, Quintum, auctoritate Timæi, Zaleucum ullum fuisse negare, cui Marcus (1) Theophrastum opponit auctorem haud deteriorem, aut sua potius sententia multo meliorem: commemorare etiam Zaleucum suos cives Ciceronum clientes Locros. «Sed inquit, sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem, loquimur quod traditum est». Vid. lib. II de Legg. c. 6; Turneb. in Comm. p. 307. Zaleuci et Charondæ procemia habentur apud Diodorum Sicul. Bibl. lib. XII, p. 84, et apud Stobæum, Serm. 42, p. 279; Zaleuci certe procemium Cicero videtur expressisse, et Plato ipse, decimo de Legibus (2) haud multum dissimile huic procemium habet, ut certum esse videatur, primo, fuisse omnino Zaleucum, aut si de hoc ambigatur, certe fuisse Charondam; deinde, Platonem aut fallere nos, aut ipsum deceptum fuisse, quum procemiorum primum inventorem ipse se haberet, aut certe haberi vellet. Sed ecce, superiori sæculo horum *procemiorum* originem dubiam esse voluit, vir artis criticæ intelligentissimus Richardus Bentleius (3), qui multis argumentis ostendere conatus est,

(1) Cic. ad Attic. VI, Ep. 1.

(2) Lib. X, p. 70 et 71, ed. Bip. vol. IX.

(3) Vid. Phalaridis Epistolæ, quas latinas fecit J. D. vid. Lennep, Groningæ 1777, in-4; Rich. Bentleii Dissertatio ex anglico latine versa ab J. D. vid. Lennep, 1777, in-4. — Biblioth. Crit. vol. I, Pars II, pag. 63, et omnino pag. 70, in fine. Cf. Davisius ad lib. II de Legg. cap. 7, n. 3, qui Bentleium etiam citavit, cujus tamen librum ex Bibliotheca Critica habebam cognitum: consulendus vero etiam J. A. Fabricius, Biblioth. Gr. lib. II, c. 14. Equidem, quamquam ægre a Bentleio dissentiam, non possum non fateri, procemia ista Charondæ et Zaleuci, quæ protulit Stobæus, haud plane dubia mihi videri; certe Ciceronem ea ipsa legisse contendere non dubitem, siquidem «Deum pura mente colendum esse, non donis aut sacrificiis placandum», etiam «antiquissimum ritum optimum esse», et ejusmodi alia permulta, Zaleucus et

46.

omnes Zaleuci et Charondæ leges, apud Diodorum et Stobæum obvias, esse confictas et spurias. Attamen, si vel maxime largiamur, spurias esse, quas apud Stobæum invenimus Zaleuci et Charondæ præfationes, nil hoc impediet, quominus revera Platonis tempore exsistere potuerint alia, γνήσια horum legislatorum legum προοίμια; neque enim, ut a teste, Platonis disputatio ad historicam fidem exigi debet, quemadmodum et ipse Cicero, loqui se, quod traditum est, fatetur, nec sive fuerit Zaleucus, sive non fuerit, curare dicit.

Alterum nobis in Platonis disputatione observandum venit, nimirum : ad persuadendum unice comparatum totum hoc legis exordium esse, illudque ex sua sententia *exordium*, *procemium legis*, non *rationem* appellari velle, quo tollitur difficultas Senecæ, Ep. 94. Plato enim non modo ipse *principia* separavit a *lege*, sed idem etiam ut facerent legislatores, nimirum, ut procemium a lege separarent, monuit; et hac quidem ratione frigidum illud, quod Senecæ in principiis legum adeo displicuit, fortassis cavetur. Etenim lex ipsa Platonis nec tradit quidquam persuadendo, nec suadet docendo, sed ex ipsius Senecæ præscripto, tantum jubet(1), et Cicero, qui Platonis exemplum sequutus est, idem cogitasse videtur, *procemium* enim a *lege* præclare sejunxit, quod postea videbimus. Et sane Platonem idem fecisse videmus libro X de Legibus, quin etiam omnis ejus ad librum quartum (2) usque habita disputatio procemii loco censenda est, quod ipse declarat (3), ex quo illud in-

Charondas in procemiis apud Stobæum præcipiunt, quæ pariter, a Tullio, libro secundo de Legibus, moneri infra apparebit. Verum in hac tota quæstione nihil habeo, quod certum affirmem, et Academiam sequi ac verosimillimum tenere placet.

(1) Est hæc observatio verissima viri cons. P. A. *de Fremery* in erudito Specimine inaug. de Rationibus veterum JCtorum, publico submisso examini Lugdun. Bat. a. d. 13 junii 1801, cap. 3, ubi agit, « *de iis quæ cum* Rationibus non sunt confundenda, et de Rationibus falso suspectis », p. 72, 73.

(2) Plato de Legg. lib. IV, p. 198, 200, 201.

(3) Plato l. c. Τὰ δ' ἔμπροσθεν ἦν πάντα ἡμῖν προοίμια νόμων.

telligitur : Platonem hanc tenuisse sententiam, ut *procemium* ab *ipsa lege* separaret. Sed quamquam Zaleuco, Charondæ, Platoni, quamquam Posidonio aliisque placuit legi *procemium* præmittere, Ciceroni tamen, in hac re, non Platonis, aut cujusquam auctoritatem potius sequi opus fuit, quam *morem majorum et consuetudinem magistratuum romanorum*, qui, inferendis rogandisque legibus, primum, de legis laude et necessitate in universum disserebant, dein in concione a præcone recitari curabant : tum privatis etiam suadendæ ejus vel dissuadendæ facultatem dabant, quo facto a latore sitella deferebatur, ac sortes æquabantur, tribuumque sortitio fiebat : tandem populus, in suas singuli tribus, ad suffragia ferenda decedebant, ut, vel *uti rogas* edicerent, vel legem *antiquarent* (1).

EXCURSUS VI.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 11, § 28 :

Quod si fingenda nomina, Vicæ potæ potius [vincendi] atque [potiundi] Statæ [standi] : cognominaque Statoris, et Invicti Jovis, etc.

Ita, servatis librorum MSS vestigiis, scribendum duximus cum Gœrenzio, quamquam vocabula uncinis inclusa cum eodem interpolatorum esse credimus, quæ Schützius plane ex orationis serie ejecit. Inierat hanc rationem Gœr. jam in ed. min. eamque Wyttenbachius probavit, ita in scholis dicens : « Sententia hæc, librariorum interpolatione obscu-

(1) Vid. Ernesti in argumento lib. II de Legg. Cicer. ad Att. I, Epist. 14 ; de Legg. lib. III, cap. 17 ; Livius, lib. XXXI, cap. 8 ; Turneb. in Comm. ad lib. II, pag. 341, et ad lib. III, pag. 417. Alios citare auctores, in re pervulgata, omitto.

rior reddita, sic est interpretanda : Quod si fingenda sunt nomina Fortunæ, fingantur potius nomina *Fortunæ Vicæ-potæ* a vincendo et potiundo, item *Fortunæ Statæ* a stando, prouti est cognomen Jovis Statoris et Jovis Invicti ». Sed videamus librorum lectionem : codd. Cr. et W. « Vice poete et potius vincendi atque potiundi statasandi cognominaque statoris et invicti jovis rerumque expetendarum, etc.» Cod. M. « vice poetæ potius vincendi atque potiundi statasandi cognomina statoris et inviti Jovis uterque expetendarum, etc.» Copp. Victt. b. « vice poetæ et potius vincendi atque potiundi statasandi cognomina quæstoris et invito jovis rerumque expetendarum, etc.» Edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Sturm. Brut. Car. Steph. Gothofr. habent : « vice poetæ et potius vincendi atque potiundi statassandique c. statoris et invicti Jovis, etc. » Ed. Paris. in eo ab his discedit, quod habet: « statassandi, cognominaque »; ed. Comm. « statassandi, cognomina, quæ statoris, etc. » ibidem ad verba *vice poetæ* Grævius annotavit : « *Vicæ potæ* legendum ». Nos eum sequendum duximus, quum Gœr. reliquerit *Vice potæ*. Rathius huic loco et corrigendo et interpretando tres paginas impendit, quarum summam h. l. exhibebimus. Legi igitur vult: « Quod si consecranda sunt nomina, Vicæ Potæ est potius a vincendo atque potiundo : Statæ a stando ; cognominaque Jovis, Statoris et Invicti, rerumque expetendarum nomina, etc. » Primum vocem *fingenda* turpissimum appellat mendum ; « quid tandem, dicens, nominum *fictio* ad religionem, aut ubi *ficta* leguntur? quemadmodum denique oratio cohæret? *Bene*, ait Tullius, *quod Mens*, *Pietas*... *consecrata a majoribus sunt. Virtutes enim, non vitia consecrari decet.* — De *consecratione* igitur sermo est. Ita enim ante loquitur, ita infra, ita de N. D. II, 23 : *Cupidinis et Voluptatis et Lubentinæ Veneris vocabula consecrata sunt.* — Quum librarii obscurum nomen *Vicæ Potæ* in *vicepoetæ* mutassent, pronum erat ex *consecranda* corrigere *fingenda*, nam id ipsum poetæ munus est. Addidi *sunt* ex

N. Fabri notis ad Senecam [vid. notam Gruteri] qui locum nostrum quum ex aliis, tum ex F. Pithœi cod. sic adlegat: *quod si fingenda sunt nomina*, etc. — Itemque addidi *est* post *Vicæ Potæ*, ex vestigiis multorum librorum, in quibus est *et vincendi*; immo duo Davisii habent *e potius* quod valet *est potius*. — Sequitur *a vincendo atque potiundo*, qua in scriptura Lambinum sequutus sum. — Deinde correxi *Statæ a stando*, ut oratio æquabiliter curreret. Denique revocavimus *cognominaque* ex libris compluribus ». — Quæ omnia, quamquam non sint contemnenda, minime tamen eo valuerunt, ut me longius a libris discedere cogerent. Ex notis superioribus apparet, dearum duo nomina, in codd. obliterata, Nicolao Fabro et Scheffero deberi. Mr.

Livius, II, 7, extrem. « ubi nunc Vicæ potæ est », ubi in notis, p. 267, Drakenborch. [p. 65, sq. ed. Stuttg.] Tullii nostri locus varie tentatur: 1° « Quod si fingenda nomina, potius vincendi atque potiundi Vicepotæ: statassandique cognomina Statoris et Invicti Jovis, etc. » 2° « Quod si fingenda nomina, potius vincendi atque potiundi, statassandique cognomina Vicepotæ, Statoris, et Invicti Jovis »; 3° « Quod si fingenda nomina potius vincendi atque potiundi, statassandi cognomina Vicepotæ, Invicti Jovis et Statoris ». Facciolatius et Forcellinius in Tot. Latinit. Lex. sub *Vica pota* hunc locum ita laudant: « Quod si fingenda nomina Vicæ, Potæ, id est potius vincendi atque potiundi, etc. » De *Vica pota* plures laudat Drakenborch. ad Liv. l. l. Cr.

EXCURSUS VII.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 15, § 38:

Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione, luctatione, curriculisque equorum, usque ad certam victoriam in circo [*constitutis*]: *in cavea cantus, voce ac fidibus et tibiis*, etc.

Ita collatis variis variorum sententiis scribendum duximus; ejusque rei, antequam aliorum sententias exponamus, rationem reddemus. Sensus est : Ludi publici *cavea*, i. e. theatro et *circo* sunt divisi. Ludi *in circo* sint (ludi) *corporum certationis* [hunc genitivum ex uno Gœr. libro cum Gœrenzio recepimus], videlicet cursu et pugilatione, luctatione curriculisque equorum, usque ad certam victoriam: (ludi) *in cavea* [*in* ante *circo* et *cavea* a Schützio recepimus, qui item ejecit *constitutis*, quod Gœr. utpote a multis rejectum cancellis coercuit]: sint (ludi) *cantus*, qui est triplicis generis, fitque *voce*, *fidibus* et *tibiis*. Scriptionem *cantus* a Gœrenzio recepimus, ut concinna sit structura. Schützius scripsit: « in cavea, cantus voce, ac fid. et tibiis ». Quod non reprobo; sed potior videtur triplex vocis *cantus* interpretatio, ut fiat *voce*, *fidibus* et *tibiis*, ut explicavit cantum Wyttenbachius. Gœrenzii rationem, quam sequuti sumus in plerisque, nisi quod ante *circo* et *cavea* cum Sch. addidimus *in*, unice probat Handius, Censor Ienensis (1810, 71, p. 567) editionis Gœrenzianæ; Schützius præter ea, quæ indicavimus, nonnisi in eo a Gœrenzio nobisque discedit, quod dedit *corporum certationes*, ut est in plerisque.

Turnebus in primo commentario hæc: Locus hic ex lege ita reponendus est : « Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sine corporum certatione, cursu, luctatione

curriculisque equorum : usque ad certam victoriam, circo et cavea constituuntur in cantu, voce, etc.»

Ernestus verba *ad certam victoriam* ita explicat : sc. septem curriculis decursis ad metam. Tum pergit: *Circo* bene *in* addidit Davisius. Idem, pro *constitutis*, *constituti* cantus sc. sint, quod ille addit non necessario, quum e superioribus repeti possit. In verbo *cavea* intell. *in*, aut addendum, ut ante *circo*. *Voce* P. Manutius male delevit, quia et in lege est *cantu et fidibus et tibiis*. Pro *cantu* dixit *voce*, quia verbum *cantus* repetere noluit.

Wagnerus vocabulum *constitutis* otiosum censebat; quo omisso legi volebat *in cavea cantus*, *voce*, etc. Ita unusquisque eum nobiscum facere credat, nam plane ita nos edidimus. Sed vide quomodo explicet : «sint certationes corporum in circo, in cavea autem cantus» : ubi videtur *cantus* ut nominativo casu (neque vero accusativo, ut ait Gœr.) positum intelligere cum Davisio, quamquam etiam ex superioribus repeti potest *certationes*, ut sit genitivus. Rathius legi volebat, ex Lambini, Davisii Wagnerique emendationibus lectione mixta : «Jam ludi publici ... sint corporum certationes ... usque ad certam victoriam circo constitutæ : caveæ cantus, voce, etc.»

Wagneri Censor Halensis (1806, 15, p. 117) primum verba «quoniam sunt cavea circoque divisi» glossatori deberi existimat, itemque «usque ad certam victoriam in circo constitutis»; tum totum locum ita refingit : «Jam ludis publicis sine corporum certatione, cursu et pugilatione, luctatione curriculisque equorum, constet in cavea cantus voce, etc.» Ita si grassari liceret in Veterum libris, mox ne vestigia quidem eorum agnosceres.

Wyttenbachius ad h. l. hæc : «*Cavea* est theatri locus, ubi sedent spectatores, *scena* autem locus est, ubi agunt actores. Hoc loco *cavea* theatrum ipsum significat, ubi spectacula musica quum alia, tum in primis tragœdiæ et comœdiæ exhibentur. Est autem hic locus Ciceronis vitiosus et

ita cum Davisio emendandus : « circo : constituti sint caveæ cantus, voce ac fidibus et tibiis ». Nam *cantus* est genus, complectens tres species, *vocem*, *fides*, *tibias* ». Mr.

Vir doctus in Miscc. Obss. IV, 3, p. 334, ita legi jubet: « Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certatione (cursu et pugilatione et luctatione) curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis : caveæ cantu et fidibus et tibiis; dummodo ea moderata sint, ut lege præscribitur ». Deinde conferri vult verba legis supra cap. 9. Tum ita explicat rationem suam: « Hic (cap. 9) duo generalia genera exercitiorum, circo convenientium, simul nominantur, et quum *certatio corporum* includat *cursum*, *pugilationem* et *luctationem*, tria hæc verba parenthesi inclusi. In mea lectione *circo* est dativus casus, et *certatione corporum curriculisque equorum constitutis circo* significat, *eas esse destinatas circo*; tunc *caveæ* respondebit *circo*, et sensus ultimæ partis periodi hic erit : *cantum et fides et tibias esse destinatas caveæ*, etc. Nota, me rejicere verbum *voce* ob rationes a Manutio adductas; dicit enim, in uno veteri suo codice non reperiri, et esse manifestam glossam in vocem præcedentem *cantu*, et mentionem ejus non fieri capite nono ». Nisi fortasse Tullius nostro loco variasse orationem putandus est, ac proinde *cantu* potius pro interpretamento vocabuli *voce* habendum; ac, si ludere liceat in re ludicra, ipsa verba tibi, lector, occinere videntur : *cave a cantu*. Cr.

EXCURSUS VIII.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 17, § 44:

Tantum ponam, crimini duplicem esse pœnam divinam, quæ constet et ex vexandis vivorum animis, et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et judicio vivorum et gaudio comprobetur.

Antequam meam qualemcumque sententiam exponam, age virorum doctorum sententias proferam, quæ non in ed. Dav. continentur. Primum operæ pretium est Turnebi sententiam exponere, quam prodidit in Commentario primo. Ita igitur ille : « *Tanta pœna merui :* Quamquam hic mendi suspicio subest, tamen ex veteri ita legendum censeo : *tantum pœnam Erebi duplicem ponam esse divinam.* Hoc siquidem Platonicum est. Aiunt enim binos esse inferos : alteros, ad quos post fata impiorum animi migrent, ut illic suppliciis plectantur : alteros in corpore, quo animus inclusus, ut in carcere tenebricoso, supplicia perfert. Nam illic et erroribus fluctuat, et ira ebullit, et tristitia contrahitur, et lacrimis liquescit, et odio maceratur. Ad hæc conscientia lancinat, avaritia incubat, fortuna rotat, metus dejicit, spes erigit, voluptas liquefacit, dolor fodicat ».

Schefferus : « Est ex Palatinis, qui exhibet *metui*, quod vix dubito, quin sit rectum. Totum porro locum ita censeo scribendum : *Tantum ponam, metui duplicem pœnam esse divinam; quod constat et ex vexandis vivorum animis,* etc. *Metui esse* dicitur, quod metum incutit, quomodo quod dicitur *esse gaudio*, *esse voluptati.* Illud *quod* non est causale, ut vulgo arbitrantur, sed pronomen generis neutrius et refertur ad *metui esse*. Hoc, hæc res, timeri scilicet duplicem pœnam, constat et ex eo, quoniam sceleratorum animi,

quamdiu vivunt, vexantur, estque hæc una pœna divina, malæ scilicet conscientiæ; deinde et ex eo, quoniam post mortem dicuntur apud inferos cruciari, estque hæc pœna altera divina, supplicii scilicet infernalis ». — Bruto Lambini lectio placebat, itemque Rathio. Pearcius cum Aldo Manutio facit vocem *erui* ejiciente, itemque Ernestus, in quam sententiam Wagn. quoque inclinat, qui tamen totum hunc locum, inde a verbis « Quid ego hic sceleratorum utar exemplis », quia et multa insint, quæ displiceant, et cum serie legum non cohæreat, a Cicerone profectum esse non credit. Ad hæc ego jam respondi ad cap. 16, § 41.

Wyttenbachius ad ed. Gœr. min. ubi est *metui*, hæc : delendum est *metui*, utpote ortum ex varia lectione verbi *petivi*, pro quo aliquis annotator in margine posuerat *merui* [ut enotavimus ex Copp. Victt. a.] — Vides Wyttenbachium Aldi partibus accedere.

Hülsemannus conjecit: « sceleri duplicem esse pœnam... constet, etc. » Quod ad sensum optime; sed si ita scripsit Cic. depravationis causa non apparet. Gœrenzius vulgatam quidem servavit (*erui*); sed ea merito ei displicet. *Metui* in ed. maj. reprobat, sive dictum velis pro *conscientia*; sive passive *quo quis timetur*. Ipse tandem suam profert conjecturam, videlicet ut legatur : « Tantum ponam, cerni, dupl. pœnam esse, etc. » quam jam occupaverat censor Wagneri Halensis (1806, 15, p. 119), nisi idem Gœrenzius est, de quo tamen valde dubito.

Ego, dudum e codicum lectionibus sanam esse nullam existimans, statim animadvertere mihi visus sum, in nulla alia, quam in illa apud Carolum Stephanum lectione variante, *erui*, veram lectionem latere. Conjeci primum : « Id tantum ponam : crevi (i. e. cognovi, intellexi) duplicem esse, etc. » Sed statim abjeci hoc commentum, reputans, illud perfectum hac significatione a Cicerone vix umquam esse positum. In mentem tum venit *crimini*, pro quo, quum compendio scripturæ scriberetur *crni*, facillime totidem literis

fieri potuit *erui;* librarii vero, hoc depravatum sentientes, magis etiam obliteraverunt antiquam et veram lectionem, ultima præcedentis vocabuli litera huic assuta, ut fieret *merui.* Reliquas loci depravationes non attinet explicare, quum et per se claræ sint et frequentissimæ, et librarii, semel recto tramite relicto, ad alia potius omnia digredi, quam ad veritatem regredi soleant. Mr.

EXCURSUS IX.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, c. 19, § 48:

Quibus implentur jurisconsultorum libri.

(Ex Engelbronneri Disput. pag. 63-66.)

Sacra privata olim apud Romanos gentilia erant ac familiaria et hereditaria (1) heredemque sequebantur. Erant autem Deorum penatium, quos et Lares appellabant. — Quisque enim civis, suis in penetralibus, hujus generis *Deos domesticos suos* habebat, quos et privatis feriis colerent, quibusque aras et focos consecrabant. His sacris tota familia operam dabat: quamobrem Modestinus in l. 1, π. *de Ritu Nupt.* Nuptias, dixit, esse communicationem divini atque humani juris. Hæc vero *sacra privata Lex XII Tabb.* quam sequitur Tullius, jubebat esse *perpetua*, ut singulis in familiis sancte custodirentur. Itaque necesse fuit, ut ad heredes patrisfamilias transirent, ne morte ejus simul exstinguerentur. Jam vero quum multi hereditatem sine sacris acciperent, hoc est, lucrum sine onere (multos enim ob sumptus sacrorum onus molestum habebatur, ut heredes ea

(1) Similiter « Caius familiaria » et « hereditaria sepulchra » appellat in L. 5, π. de Relig. et sumptib. funer.

conservare defugerent), placuit pontificibus, ut a defuncto relicta bona sacris obligata et adstricta intelligerentur.

Quum vero nulla esset persona, quæ ad vicem ejus, qui e vita emigrasset, propius accederet, quam heres, pontifices, uti servitutes et pignora ac similia, ita etiam *sacra privata* sequi (1) *res hereditarias* voluerunt. Sed multæ tum quidem in hoc genere difficiles quæstiones (2) ortæ sunt, et *Muciis* propositæ, quarum definitio e medio jure civili repetenda erat, quas hoc loco attingit Tullius, quare nos nunc eas, Balduino (3) duce, quo in omni hac disquisitione usi sumus et quummaxime utimur, breviter expedire conabimur.

Docuerunt veteres *sacris adstringi:*

I. *Heredes*, neque solum *suos her edes* aut *legitimos*, sed etiam *extraneos ex testamento heredes*, quia heres succedit in omne jus, quod defunctus tempore mortis habuit, adeoque vices ejus omnes agit, atque hæc sententia ab omnibus fere posterioribus JCtis fuit frequentata (4), quare heredem succedere in vitia et virtutes defuncti, eamdemque cum defuncto personam sustinere, sæpe dixit Justinianus, quum alias, tum *Novella* 48, in præf. Vid. Balduinus l. c.

(1) Atque hoc est, quod Tullius dicit, « heredum causam justissimam » esse, quoniam æquissimum sit, ad quem emolumentum perventurum sit, ad eumdem onus etiam pervenire. Quod idem de heredibus ab intestato succedentibus dicendum est. Vid. Bachius ad Brisson. de Formulis, pag. 118, et Historia Juris, l. c.

(2) His propositis, quæstiunculæ multæ nascuntur, quas quis intelligat, non si ad caput referat? Cic. de Legg. lib. II, cap. 20.

(3) Vid. Balduinus l. c. pag. 469 seqq. et Bachius, Hist. Jur. lib. II, c. 2, § 54, nota T. Dicat forte aliquis, nos Ciceronianæ Disputationis ordinem invertere, verum sciat is, nos non commentarios scribere, in quibus orationis Ciceronianæ perpetuitatem sequi oporteat, sed capita quædam interpretari, quæ inter se conferenda sunt, ut ex uno lux affundatur alteri.

(4) Priscus Javolenus: « Heres, inquit, et hereditas, tametsi duas appellationes recipiunt, unius personæ tamen vice funguntur ». L. 22, π. de usurp. et usuc. L. 34, L. 61, π. de acquir. Rer. Dom. L. 13, § 3, π. quod vi aut clam.

II. Sacris adstringebatur, qui « majorem partem pecuniæ caperet », sive, ut Scævola dixit, « qui morte testamentove tantumdem caperet, quantum omnes heredes » : et tale *legatum* vocabatur *partitio*, cujus etiam in Digestorum et Institutionum libris crebra fit mentio, quamque ex Scævolæ traditione descendere recte existimat Balduinus (1). Hactenus « merum jus pontificium » sequebatur Scævola et cum superioribus pontificibus consentiebat, sed mox *hasce* addebat *exceptiones* (2):

A. « Nisi scriptum in testamento sit, ut centum nummi deducerentur ». Scilicet, sciebat Mucius, eum, qui cum herede partiri jussus esset, sacris adstringi, « Nisi testator scripserit, ut heres centum nummos deduceret »; nunc enim *legatarius* iste *partiarius* non *tantumdem* capiebat, « quantum omnes heredes », atque idcirco « sacris non alligabatur », et hæc quidem « prima Mucii cautio » erat.

B. Alteram invenit, qua, « si quando testator nil præcepisset de Deductione », vel, uti Cicero loquitur (3), « si deductio in testamento scripta non esset », monebat legatarium, « ut ipse sponte minus caperet ». Quod planius interpretemur. Regula erat, « eum sacris adstringi, cui major pecuniæ pars legata esset, si quidquam inde cepisset ». Scævola vero judicavit, *sacris* eum *liberari*, si *minus* caperet, « quam omnibus heredibus relictum esset ». Id tamen (4) Jure Digestorum non licuit; quare credibile videtur, hanc antiqui juris partem esse commutatam.

C. *Tertia fuit cautio*, a Scævola excogitata, de « Libera-

(1) Vid. § 5 Instit. de Fideic. « Partitio, inquit Justinianus, vocabatur, qua cum herede legatarius partiebatur hereditatem ». L. 19, § 1, π. ad Sctum Trebell. Cf. Brisson. de V. S. p. m. 1006.

(2) Vid. Cic. de Legg. lib. II, cap. 21.

(3) « Si deductio scripta non esset » vid. Cic. l. c. cap. 20. Sic enim omnino legendum est, vid. Bachius ad Brisson. de Formulis, p. 118.

(4) Vid. L. 38, π. de Legat. 1, L. 4, L. 58, π. de Legat. 2, L. 22, π. de Fideicom. Libert. Balduinus, l. c. pag. 471.

tione sacrorum», nimirum, «ut legatarius totum legatum caperet, nec tamen sacris adstringeretur» : atque hæc quidem cautio mire vexavit interpretes (1). Locus ipse Ciceronis est mutilus ; lucem tamen ei affundere multi conantur, ex orationis pro Murena capite 12, ubi JCtos traducens et exagitans Tullius, « Majores, inquit, sacra interire noluerunt; JCtorum ingenio senes ad coemptiones faciendas, interimendorum sacrorum causa inventi sunt» : quod sic intelligimus : nempe testamenta fiebant per imaginariam venditionem, adhibito familiæ emptore et libripende, quæ testamenta vocabantur *per æs et libram;* familiæ emptor diversus adhibebatur ab herede et legatario, qui dicis causa et addita sacra lege, ut ille, qui in Tabulis clausis scriptus heres esset, bonis potiretur, hereditatem *ære et libra* sibi comparabat; ad hunc familiæ mancipem quum bona testatoris morte pervenissent, auctores erant JCti, ut scriptus heres, si molestia sacrorum liberari cuperet, pecuniam, sive res hereditarias sibi ab isto familiæ emptore stipularetur, ac deinde ex stipulatione acciperet. Et hac quidem ratione, totum sacrorum onus manebat apud heredem familiæ mancipem, qui quidem adhibitus erat senex orbus, capularis, et de herede sibi exstituro parum sollicitus, qui certa pecunia ad impensas ferendas accepta, et lucello aliquo adspersus, sacra testatoris familiaria secum interitura administrabat (2). Et has

(1) Verba Tullii adscribam : « Hoc vero nihil ad pontificium jus, et e medio est jure civili, ut per æs et libram...sitque ea...» Hic deficit textus, quem mire supplerunt nonnulli, tamen verba « non alligata sacris » recte addita puto. —Vid. Cic. de Legg. lib. II, cap. 21, ibique Lambinus et Davisius in notis; Turneb. in Comm. Cf. Scaliger ad Festum in *puri*. Vid. § 6 Instit. de Fideicom. Cicero pro Murena, cap. 12, ibique Interprett. Equidem de hac omni quæstione, quum alios consului, ut Gutherium de Jur. Pontif. lib. II, cap. 6; J. F. Gronov. de Pecun. vet. lib. IV, c. 7; tum in primis C. F. Conradi in Dissert. de Coempt. Sacror. inter. causa factis, § 7, tom. II, parerg. pag. 154, 161. Cujus fere verba adhibui. Conf. etiam J. Luzac in Specim. laud. pag. 30.

(2) Vid. C. F. Conradi l. c.

quidem cautiones e medio jure civili desumptas esse Tullius monet (1). Sed videamus, quinam præterea, ex Mucii sententia, *sacris adstringebantur;* adstringebatur autem :

III. « Is, qui, de Bonis defuncti, plurimum usuceperit, si nemo heres exstitisset ».

IV. « Creditor, qui plurimum servasset ».

V. « Defuncti debitor, si nemini, quod debebat, solvisset (2) ». Sed satis de *sacris privatis.*

EXCURSUS X.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 20, § 49 :

Hæc nos a Scævola didicimus, non ita descripta ab antiquis.

De hoc loco Savignyi (l. c. p. 378 — 380) hæc est sententia : « Cicero, postquam exposuit, qui adstringantur sacris hominis mortui, addit, eos Jureconsultos, qui iidem fuerint pontifices, in primis Scævolas, distinctionum acuminibus illas regulas migrare studuisse, operamque dedisse, ut personas, qui jure adstringerentur sacris, ab hoc officio sive munere liberarent. Primum illud erat artificium, ut testator ei legatario, cui tantumdem, quantum heredibus omnibus, relinquere vellet, quique eo (secundo loco) sacris adstrictus fuisset, paullo minus, quam heredibus daret : quo facto re ipsa æquæ erant portiones, numero tantum et nomine differebant, legatarius autem sacris non adstringebatur, quia non plane tantumdem, quantum heredes, acceperat. Accedebat huic consilio illud, ut, si testator ea cautione non esset usus, ipse legatarius eam suppleret, heredibus aliquanto plus concedens, quam ipse auferret.

(1) De Legg. lib. II, cap. 20.

(2) De debitore bene est, vid. L. 45, π. de Relig. Sed creditorem etiam onerari, alienorum sacrorum impensis, hoc vero durum videtur. Conf. Balduinus l. c. pag. 472.

« Alterum artificium in eo vertebatur, ut legatarius tum modo sacris adstringeretur, si legatarii nomine bona testatoris acciperet. Consilium igitur ei dabant, ut heredibus legatum redderet, idem vero statim reciperet, obligatis stipulatione heredibus, ut tantumdem legatario solverent, quantum legatum fuisset. Qua pecunia stipulatione, neque vero legato, accepta, sacris liberatus erat. (In annotatione laudantur Balduinus, Trekell. Meermannus (1), additurque hunc locum Gœrenzio plane non esse intellectum.) Qua in re, quod ad juris prudentiam attinet, duo sunt memorabilia. Primum illud, quod liberatio fiebat per æs et libram; ideo, ut videtur, quia etiam obligatio legati ære et libra (videlicet testamento cum mancipatione) facta erat. Deinde, quod universe liberatione præterea opus erat, quum (quod est in juris fontibus indeque hausta doctrina) sola stipulatio (utpote novatio) ad priores obligationes solvendas sufficiat.

« Universe hic Cicero de eo tantum loquitur, si morte ejus, qui sacris esset adstrictus, sacra vacua fierent. Sed poterat etiam nemine mortuo fieri successio per universitatem; arrogatione videlicet, venditione bonorum in concursu debitoris viventis, etc. Veri etiam est simillimum, quodcumque ex his acciderit, sacra ab eo, qui iis esset adstrictus, transiisse in eum, qui facultates alterius per universitatem acciperet. Quod ita se habere inde probabile fit, quia in his rebus aliquid est hereditatis simile, et quia ipse Noster supra dixit : *sacra cum pecunia conjuncta sunt* ». Mr.

EXCURSUS XI.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 24, § 60 :
Homini mortuo ne ossa legito, etc.

Rævardus l. c. ita scribit :

« Multum interesse puto inter *ossa hominis mortui legere*,

(1) Balduin. Jurispr. Muciana, p. 171; Trekell. Orig. p. 233; Meermann. de rebus mancip. p. 134.

et inter *ossa homini mortuo legere*. Nam ossa hominis, quæ dispersa sunt et non cohærent, quum simul colliguntur, tunc *hominis ossa legi* dicuntur. Seneca, libro II de Ira: *Dignus fuit, cui permitteret a convivio ad ossa filii legenda discedere*. Sed *homini mortuo leguntur ossa*, quum ejus cadaveri aliqua ossa adimuntur: eoque sensu vivis ossa legere dixit idem Seneca libro de Consolatione. *Legere* siquidem pro adimere, et auferre Veteres dixisse non est obscurum, si consideremus, eum dicendum esse sacrilegum, qui adimit, qui aufert res, Deo rite consecratas. Pertinet autem lex ad hunc morem fortasse, de quo Festus scribit, membrum abscindi mortuo solitum dici, quum digitus ejus decidebatur, ad quod servatum justa fierent, reliquo corpore combusto, id quod hac lege decemviri prohibuerunt, nisi quis aut peregre, aut in bello mortuus esset. Tum enim permiserunt *ei ossa legi*, *quo post funus fiat*, hoc est, membrum aliquod adimi, ad quod servatum justa Romæ fierent, reliquo corpore apud peregrinos combusto. Videlicet non omnino rem ipsam vetabat lex, sed consilium rei adhibitum : vetat enim, ut recte monuit Gœr. non simpliciter ossa mortuo legi, sed ne post funus fiat. »

Ad v. « Servilis unctura, etc. » hæc Dirksen. in Schedis:

« Manutii lectio : *hæc pr. s. in legib. de unctura circumpotationeque : Servilis unctura*, etc. a Balduino recepta est c. 31. Idem ejusdem conjecturam *præferantur* pro *prætereantur* probavit, itemque Charondas, § 95, et J. Gothofredus. Hotomanno vero pro eodem verbo *adhibentur* placuit, c. 10 ».

« Restitutorum nonnulli hac quoque in lege nonnisi verba, quæ a Cicerone notantur ut legitima, receperunt, v. c. Calcagninus, Lipsius, § 22, et Ræyardus, c. 15, iique legunt : « Servilis etiam unctura tollitur omnisque compotatio ». Reliqui ea, quæ Cicero dixit, cum iis conjungere studuerunt, quæ traduntur a Festo v. *Murrata*, et a Plinio, H. N. XIV, 2. Ita Contius, p. 266, c. 6 : « Servilem uncturam removento

omnemque compotationem »; c. 7 : « Ne sumptuosa respersio, neve murrata potio indatur, neve aurum addito »; c. 8 : « Ne longæ coronæ neve acerræ prætereuntor ». — Charondas, § 91 : « Vino rogum ne respergito : murrhatam potionem mortuo ne indito ». § 92 : « Servilis unctura tollitur ». § 93 : « Ne in funere circumpotato ». § 94 : « Ne longæ coronæ sepulchris imponuntor ». § 95 : « Ne acerræ præferuntor ». — Hotomannus, c. 9 : « Uti servilis unctura omnisque circumpotatio tolleretur »; c. 10 : « Uti ne sumptuosa respersio fieret, neve murrata potio mortuo inderetur, neve longæ coronæ, neve acerræ adhiberentur ». — Ursinus, p. 1365 : « Servilis unctura circumpotatioque, quom fonus exsequiantor, vineive respersio nei fuat. Aceras sepolcreis aut longas coronas nei endo ponito. Murinam mortuo nei endito ». — Pithœus : « Servilis unctura omnisque circumpotatio, sumptuosa respersio, longæque coronæ acerræque tolluntor... Murrata potio mortuo ne inditor ». — J. Gothofredus : « Servilis unctura omnisque circumpotatio auferitor. Murrata potio mortuo ne inditor. Ne longæ coronæ neve acerræ præferuntor ».

Ad. v. *Acerræ prætereantur* Schefferus hæc : « Non displicet, quod habet Palatin. IV, *prætereant*. Et quid, si scribamus, « acerræ prætereant. At illa, etc. » Potuit illud *at* conjungi præcedenti vocabulo, indeque formari syllaba *ur*. Ceterum *præterire* acerræ intelliguntur, quum feruntur præter eos, qui sunt in funere, odoris causa ».

Festus in v. *acerra* eam ita interpretatur : Ara, quæ ante mortuum poni solebat, in qua odores incendebantur. De *myrrha* (σμύρνη), quæ intelligitur in *sumptuosa respersione*, vid. Creuzer. Commentatt. Herodott. I, p. 38, sq. Mr.

M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER TERTIUS

ARGUMENTUM
LIBRI TERTII DE LEGIBUS.

Pergit auctor suo arbitratu sequi Platonem, atque, post religionis legem (quam ille, caute sane, a Pythio Delphis repetendam censet), hanc, de magistratibus, proponere, applicatam, æque ut priorem, ad illam optimam rempublicam, quam ipse in VI libris ante docuerat, accurateque, paucis mutatis, cum ea populi romani convenientem. Præfatus nonnulla in laudes ejusdem Platonis, qui nimiam suam, ut videri poterat, viri summi admirationem excusaret, § 1, ad legis laudem et commendationem, hujus ipsius exemplo, transit. Magistratuum igitur definitione præmissa, § 2, imperii necessitatem partim ex rei natura, § 3; partim ex rerum memoria ostendit, § 4; adjungitque magistratuum etiam dignitatem, ut his, quibus imperant, obsequium commendet, § 5.

Recitatur deinde lex ipsa, expressa ad eamdem normam, cui prior illa accommodata est, § 6-11; eamque denique suasio sequitur, sive enarratio. Præcedit huic procemium, in quo primum exponitur, cur in magistratuum descriptione romanæ maxime civitatis formam imitatus sit, § 12. Causas vero uberius explicaturus, quamobrem ista potissimum ipsi ratio placuerit, in ea prius inquirit, quæ omnino a græcis philosophis in hanc rem disputata sint. Quum vero de his ipsis in libris de Republica accuratius egisset, post brevem recensum eorum philosophorum, qui propius huc pertinebant, § 13, præ ceteris ad ea se applicat, quæ Theophrastus et Dio Stoicus ad hoc argumentum proprie spectantia disputarant, § 14. Quæsitum enim esse, satiusne esset, unum esse summum magistratum, a quo reliqui penderent: idque idem veteres Romanos statuisse, quum, regibus expulsis, consules, eadem regia potestate insignes, creavint, § 15. Sed esse postea hanc nimiam eorum potestatem, Ephororum apud Lacedæmonios exemplo, tribunorum plebis creatione temperatam, § 16. Reliqua hujus disputationis lacuna hausit. Eadem in lacuna latet etiam omnis explicatio eorum, quæ lex de civium erga magistratus obedientia, de horum pu-

niendi jure, deque eorumdem singulorum officiis ac muniis, a minoribus ad summa imperia escendens, jubet: atque ad eum usque locum desideratur, ubi provinciarum gubernatores monentur, ut ex his cum laude redeant. Rejicitur deinde legislatio libera, utpote quæ privata commoda persequatur, § 18. Tum latius disseritur de tribunorum pl. potestate, in cujus abusum Quintus gravi vehementique oratione invehitur, § 19-22; quam Marcus contra sic defendit, ut, eam quidem nimiam esse fateatur; sed tamen utilem judicet, § 23. Neque in tanto tribunorum pl. per temporis successionem numero, præter Gracchos, quemquam fuisse, qui de republica evertenda serio cogitaret, § 24. Aut igitur reges retinendos, aut plebi vere dandam libertatem fuisse. Datam eam vero, adjunctam multis splendidisque emolumentis, ea lege, ut auctoritatem optimatium sequeretur. Neque se tribunatus vim esse expertum, quum plebes ipsi nihil inviderit: sed concitasse modo in sese tribunum unum aliquem, privato odio adductum, fæcem hominum: quodque patria cessisset, magis metum belli civilis, et triste reipublicæ tempus, in causa fuisse: nam omnibus, ne servis quidem probis exceptis, salutem ipsius cordi fuisse, § 25. Atque si vel per tribunatum, plebisque invidiam pulsus esset, consolaturi ipsum magni illi Athenis viri fuissent, qui ex ingrata patria cessissent. Neque, quod Quintus fecerat, Pompeium reprehendendum esse: hunc enim, temporibus coactum, tribunatui plenam potestatem restituisse, § 26. Pergit jam ad auspicia ac judicia, magistratibus data, et ad minorum jus in senatum perveniendi sine lectione censoria; quod inde temperetur, si senatus auctoritas stabiliatur, § 27. Qua populi potestati e regione posita, moderatum effici civitatis statum; idque maxime, si interna etiam senatui adsit auctoritas, i. e. si vitio careat, § 28: ita ne venturum quidem in hunc ordinem quemquam, nisi vitii expertem, § 29. Fore eumdem tum ceteris exemplo: idque eo magis opus esse, quum optimatium vitiis infici tota civitas soleat; quod Luculli exemplo docet, § 30, 31. Nobilium enim vitia non sibimet ipsis solum, sed toti civitati contagione nocere. Perpaucos sane, qui præ ceteris emineant, civitatis mores in utramque partem mutare posse, § 32. Devenit nunc ad suffragia per tabellam. Quæ quum Quintus improbaret, quippe quibus omnis sit optimatibus erepta

auctoritas: quæque ne plebes ipsa quidem, nisi dominatu oppressa, expetiverit; neque fuisse legum quatuor tabellariarum ullum auctorem bonum, § 33-37: Marcus tabellam in suffragiis et circumscriptione admittit, si hæc non clam optimatium gravissimis ferantur; rejectis legibus romanis omnibus, quibus suffragia occultarentur, § 37-39. Transit deinde ad ea, quæ pro concione, quæque in curia sint agenda, quibus justum modum describit. Actoris in senatu tria esse: ut adsit, ut rogatus dicat, ut sit brevis, § 40. Requiri item ab eodem, ut omnia, quæ ad usus reipublicæ referuntur, cognita habeat, § 41. Actoris apud populum esse, ne quid vi agatur; sin secus, noxiam in ipsum recidere, § 42: ut idem bonus civis sit, si rei malæ intercedere velit, auspiciaque servet, § 43. Tum de privilegiis tollendis: nihil enim cum legis notione minus convenire: improbanturque leges omnino omnes, tributis comitiis latæ, § 44, 45. Reliqua legis, de largitione, de ambitu, strictim tanguntur: eodemque denique modo duæ leges commendantur, a Græcis repetitæ, et ad romanæ reipublicæ rationem accommodatæ, quibus custodia legum, et acta magistratuum, magistratu functo cognoscenda, ad censores deferuntur, § 46, 47. Epilogus ad ea pertinet, quæ tractanda supersint, § 48, 49.

In his minus etiam, quam superiori libro, eorum ratio habetur, quæ, in universum disputata, liber primus fundamenti loco posuerat.

M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER TERTIUS.

I. Marcus. Sequar igitur[1], ut institui, divinum il- 1
lum virum, quem, quadam admiratione commotus,
sæpius fortasse laudo, quam necesse est. — Att. Pla-
tonem videlicet dicis[2]. — Marc. Istum ipsum, Attice.
— Att. Tu vero eum nec nimis valde umquam, nec
nimis sæpe laudaveris : nam hoc mihi etiam nostri
illi[3], qui neminem, nisi suum, laudari volunt, conce-
dunt, ut eum arbitratu meo diligam. — Marc. Bene
hercule faciunt. Quid enim est elegantia[4] tua dignius?

I. 1. *Sequar igitur.* Instituto Platonis legi procemium prætexam, ut libro secundo feci. *Divinum* autem dicere sæpe Latini solent, eximium virum et præstantem, et qui laudem humana majorem meretur. Turn.

2. *Platonem videlicet dicis.* Omnes Gœrenzii codd. uno excepto, itemque nostri habent *diligis*, edd. autem vett. omnes *dicis*. Hoc quidem requirit ratio ipsa. Sed in tot librorum consensu equidem non tam præfracte dixerim, alteram lectionem in librariorum deliriis, ut ait Davisius, esse ponendam, vel Schefferi conjecturam, « dicis, quem diligis », tam fastidiose rejecerim, ut fecit Gœrenz. quamquam, ut sine libris recipiatur, non postulo et in vulgata, quæ librorum auctoritate non destituitur, acquiesco. Mr.

3. *Etiam nostri illi.* Epicureos significat, qui ceteros philosophos præ uno Epicuro contemnebant: solumque eum germanæ philosophiæ inventorem prædicabant, atque illud frequentabant, « E tenebris tantis tam clarum extollere lumen, Qui primus potuisti, illustrans commoda vitæ, Te sequimur Graiæ gentis decus ». Turn.

4. *Elegantia. Elegantia* non tantum refertur ad pulchritudinem morum et orationem, verum etiam ad animi moderationem in usu aliorum hominum, quæ est virtus, quam hodierni barbare dicunt *discretionem*. Ceterum de moribus Attici vid. Corn.

cujus et vita, et oratio consequuta mihi videtur dif-
ficillimam illam societatem gravitatis cum humani-
tate[5]. — Att. Sane gaudeo, quod te interpellavi,
quandoquidem tam præclarum mihi dedisti judicii tui
2 testimonium. Sed perge, ut cœperas. — Marc. Lau-
demus[6] igitur prius legem ipsam veris et propriis
generis sui laudibus. — Att. Sane quidem, sicut de
religionum lege fecisti[7].

Marc. Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut præsit, præscribatque recta, et utilia, et conjuncta cum legibus. Ut enim magistratibus[8] leges, ita populo præsunt magistratus : vereque dici potest, magistratum legem esse loquentem[9], legem autem mutum

Nep. Att. 1 et 15, et Nostrum ad Famil. V, 5. Mr.—*Elegantia*. Quæ nulla in aliis Epicureis est. Elegantia cultus est vitæ et ornatus hoc loco bonis artibus et humanioribus literis informatæ. In Epicuri philosophia fortasse gravitas quædam inest, incompta tamen et inelegans : in Platone præter gravitatem etiam elegantia, consentanea elegantiæ et humanitati Attici.

5. *Cum humanitate*. Harum virtutum disparium difficilis erat in eodem conjunctio et societas. Eamdem etiam laudem Bruto tribuit. « Quid enim, inquit, tam distans quam a severitate comitas ? quis tamen umquam te aut sanctior est habitus, aut dulcior ? » Turn.

6. *Laudemus*. I. e. citemus, referamus legem civilem, eamque suis laudibus suadeamus, quod fit cap. 3 et 4, et similiter factum erat de lege sacra, lib. II, cap. 18. W.

7. *Sicut de religionum lege fecisti*. Lego « sicut in religionum lege fecisti ». Ita certe loquitur infra cap. 5. Dav.

8. *Ut enim magistratibus*. Hæc magistratus descriptio ex Platone ducta est, Legg. lib. IV : « Qui autem magistratus dicuntur, nunc legum ministros vocavi, non ut nominum innovator essem, sed quod omnium maxime in hoc civitatis salutem aut contra damnum verti putem. Nam in qua urbe obnoxia et infirma lex est, labem illi propinquam provideo : in qua vero lex magistratuum domina, magistratus autem servi legis sunt, salutem illi, et quæcumque umquam civitatibus dii bona elargiti sunt, prospicio ». Placet huc etiam Ciceronis de lege verba ex oratione pro Cluent. cap. 53, adscribere. « Mens, inquit, et animus, et consilium, et sententia civitatis posita in legibus est. Ut corpora nostra sine mente, sic civitas sine lege, suis partibus et nervis, ac sanguine et membris uti non potest. Legum ministri, magistratus : legum interpretes, judices. Legum denique idcirco omnes servi sumus, ut liberi esse possimus ». Turn.

9. *Magistratum legem esse loquentem*. Ad sententiam conf. Livii verba, II, 1, init. « . . . annuos magistratus, imperiaque legum potentiora, quam

magistratum. Nihil porro tam aptum est ad jus conditionemque[10] naturæ (quod quum dico[11], legem a me dici, nihilque aliud intelligi volo), quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. Nam et hic Deo paret[12], et huic obediunt maria terræque; et hominum vita jussis supremæ legis obtemperat. 3

II. Atque, ut ad hæc citeriora[1] veniam et notiora 4

hominum ». Cr.—Videtur expressum esse ex Aristotelis dicto de poetica et pictura, picturam esse poesin tacitam, poesin autem picturam loquentem. Arist. de Art. poet. XXVI, 1, p. 71, Hermann. W.

10. *Nihil porro tam aptum est ad jus conditionemque naturæ*. Quod humanæ leges ex quadam pactione et conditione inter homines primum videntur natæ; idcirco naturæ legem, naturæ conditionem appellat. Est autem *conditio* pactio et conventio, id est, συνθήκη. Cicero in Topicis, cap. 21: « Ut si quæratur a naturane jus profectum sit, an ab aliqua quasi conditione hominum et pactione ». Turn.

11. *Quod quum dico*, etc. Verba *nihil aliud* absunt in Copp. Victt. b. edd. Par. Lamb. Comm. eaque uncinis inclusit Gœrenz. qui idem in ed. min. etiam vocem *intelligi* incluserat. Quod magis probaverim; nam, ut ipse Gœr. sensit, isti infinitivi pass. *dici intelligi* duriuscule sonant. Schütz. cum Grutero scripsit *nihilque*. Mihi videtur Cicero scripsisse « quod quum dico, legem intelligi volo », ut glossatoris, qui verbum *intelligi* explicare vellet, sint verba : *a me dici, nihil aliud*. Mr.

12. *Hic Deo paret*. Sana non videtur hæc lectio; nam pronomen ad *mundum* referatur necesse est. At hoc modo supervacanea fient ea quæ sequuntur, « huic obediunt maria terræque »; quum *maria terræque* mundi sint partes. Eliens. Med. et Harleian. pr. exhibent « huic Deo paret ». Lego « huic cælum paret », imperio nempe. Forsan etiam non male reponas, *huic Deus paret*. Euripides, Hec. vs. 798: Ἀλλ' οἱ θεοὶ σθένουσι χὠ ΚΕΙΝΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΝΟΜΟΣ. Hinc νόμος βασιλεὺς εἰκότως ἀνθρώπων καὶ θεῶν κέκληται, ut ait Dion Chrysostomus, Orat. LXXXV, pag. 645. Dav.—*Nam et hic Deo paret, et huic*. Wagn. *huic* ita explicat : scilic. mundo vicissim, lege per universum mundum pertinente; laudatque Aristotel. de Mundo, cap. 6. Sed vere monet Gœrenzius *huic* ad deum esse referendum. Idemque sensit Wyttenbach. addens in scholis : ut initio lib. I et II, omnis juris legumque origo repetitur a summo Jove, ita hic idem deus significatur. Hac cum imagine convenit egregius Horat. locus, Carm. III, 4, 45. Ceterum pro *hic* est *huic* in cod. Cr. *hoc* in ed. Asc. 2. In cod. W. scribitur *oboediunt*, ut scribitur in cod. librorum Cic. de Rep. quos nuper edidit A. Maius. Mr.

II. 1. *Citeriora*. Propinquiora et propius non attingentia, i. e. terris tamquam viciniora : quod de cælesti descriptione et Deo egisset, quæ paullo longinquiora sunt et remotiora. Sic in libris de Republ. « Quare si placet

nobis, omnes antiquæ gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii [2] primum ad homines justissimos et sapientissimos [3] deferebatur : idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas præfuit. Deinde etiam deinceps posteris [4] prodebatur : quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos

deduc orationem tuam de cælo ad hæc citima ». Turn.

2. *Quod genus imperii.* Initio rerum imperii summa penes reges, ut docet Trogus, fuit : assentitur et Aristoteles, Πολιτικῶν lib. I. Αἰσυμνήτας autem, qui suffragio eligerentur, primos fuisse reges significare Cicero videtur : aut, quod multo verius, quales heroicis erant temporibus, quos beneficia ad honoris fastigium provehebant. Eumdem locum sic, Offic. II, cap. 12, Cicero tractat : « Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causa, videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur initio multitudo ab iis qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute præstantem, qui quum prohiberet injuria tenuiores, æquitate constituenda summos cum infimis pari jure retinebat. Deinceps regna posteris per manus a patribus tradita sunt ». Turn.

3. *Ad homines justissimos et sapientissimos.* Duas ultimas voces nescit Pal. quart. easque Gebhardo minus necessariæ videntur. Omnino male. Cic. Offic. II, 12 : « Hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto vero ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur ». Auctoribus quos laudarunt interpretes ad Justini I, 1, adde Dionysium Halicarnassensem, lib. II, cap. 52, et lib. V, cap. 74. Dav.

4. *Deinde etiam deinceps posteris.* Cod. Cr. inverso ordine *posteris deinceps*. Mr. — Illud *deinde*... *deinceps* non habet gratiam hoc loco. Nec *prodebatur* potest intelligi : quid enim prodebatur? Mallem « deinceps posteris tradebatur », puta : « genus illud imperii », quod ex superioribus huc trahendum. Nam eodem modo lib. II de Off. « deinceps regna posteris per manus a patribus tradita sunt ». Illud *deinde* glossa est vocis *deinceps*. Postea conjunctio *etiam* interposita. Schütz. — *Deinde etiam deinceps posteris*, etc. Non diffiteor, me quoque offensum esse scriptione *deinde*... *deinceps*; sed simili tamen modo Noster in Brut. 90, 312 : « deinceps inde multæ causæ, quas, etc. » Et infra cap. 19, 43, est : « Sunt deinde posita deinceps », i. e. « post hæc et suo ordine, certaque serie ». *Prodere* autem pro *tradere* apud Nostrum non tantum in tritissimo illo *memoriæ prodere* frequentatur, sed etiam plane ut nostro loco : vide modo orat. pro Milone, 30, 83, extr. « qui sacra... nobis, suis posteris, prodiderunt ». Mr.

autem, quoniam leges damus liberis populis[5], quæque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus[6], civitatis statum.

Magistratibus igitur opus est; sine quorum pruden- 5
tia[7] ac diligentia esse civitas non potest: quorum descriptione[8] omnis reipublicæ moderatio continetur. Neque solum iis præscribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus[9]. Nam et[10] qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est; et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum; et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum, ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligantque, præscribi-

5. *Liberis populis.* Liberis scilicet populis, non regnis leges dat his libris. Turn.

6. *Illum, quem probamus, civitatis statum.* Id est, ad eam reipublicæ formam, quam in libris de Republica probavimus. W.

7. *Prudentia.* Prudentia in consulendo est et providendo; diligentia in agendo magistratumque gerendo. Turn.

8. *Descriptione.* Temperatio et moderatio civitatis ex magistratuum descriptione efficitur: nam nisi ea foret, perturbatio esset in civitate et confusio: omnia in civitate essent intemperata et immoderata. Ex iis quoque intelligitur quod genus sit reip. Turn. — Sententiam haud dissimilem habent hæc de Republica, lib. I, cap. 31, init. « et talis est quæque respublica, qualis ejus aut natura, aut voluntas qui illam regit ». Cr.

9. *Obtemperandi modus.* Ne superbe imperent, quum et ante paruerint, et privati sint propediem futuri: et ut eis cives modeste pareant, quum parem honorem adepturi sint: quod initio statim legum sancit, quum ista imperia præcipit, quibus cives modeste et sine recusatione pareant. Turn.

10. *Nam et.* Sic et divinus Plato, de Legg. lib. VI, pag. 618: « Enimvero omnes de omnibus ita cogitare hominibus oportet: eum qui non servierit, dignum laude dominum nunquam fore, ac magis cuipiam gloriandum quod bene servierit, quam quod bene imperarit: primum legibus quasi idem hoc sit, quod Deo servire: deinde senioribus, et his qui honeste vitam egerint ». Aristoteles, Polit. III, cap. 4: « Verumtamen illud utique laudatur, posse et imperare, et parere, ac civis est virtus spectati, posse honeste imperare et parere ». Jason ergo qui apud tragicos sese sine imperio vivere posse negat, ablegandus est. Turn.

mus, ut Charondas[11] in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum[12] e genere statuit eos, qui ut illi cælestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quæ quum ita sint, ad ipsas jam leges veniamus, si placet. —
6 Att. Mihi vero et istud, et ordo iste rerum placet.

III. Marc. « Justa imperia[1] sunto; iisque cives modeste ac sine recusatione parento. — Magistratus[2] nec

11. *Ut Charondas.* Charondæ de colendis magistratibus verba hodieque apud Stobæum exstant, Serm. XLII, pag. 290. Ea adscribam. Χρὴ δὲ καὶ πρὸς τοὺς ἄρχοντας εὔνοιαν διαφυλάττειν, καθάπερ πατρικὴν, εὐπειθοῦντας καὶ σεβομένους. Id est, « Erga magistratus perinde ac erga parentes benivolentiam servare oportet obtemperando et colendo ». Turn.

12. *Titanum e genere statuit eos, qui ut illi cælestibus*, etc. Titanum e genere Plato eos censet, qui adversentur magistratibus, ut Titanes olim cælestibus et immortalibus diis adversati sunt : quo significat eos qui magistratibus adversantur, impios esse et θεομάχους. Locus est apud Platonem, lib. III de Legg. Τὴν λεγομένην παλαιὰν Τιτανικὴν φύσιν ἐπιδεικνῦσι καὶ μιμουμένοις. Id est, « Priscam illam Titanicam naturam præ se ferentibus et imitantibus ». Id de perfidis Plato dicit et impiis, qui fidem et jusjurandum, et deos negligunt, qui quidem ad eam impietatem et scelus viam sibi munierunt magistratuum contemptione, legum despicientia, parentum negligentia. Turn. — *Titanum e genere.* Titanes et Gigantes diis bellum intulerunt, diversum utrique et tempore, et loco. Cicero utriusque meminit de Natura Deor. II, 28 [ib. Cr. p. 321 sq.]. De Titanum bello prodidit Hesiod. Theogoniæ versu 660, sqq. Ovid. Fast. III, 795; Apollodor. I, 1. De Gigantum bello ejusdem est Apollodori locus, I, 6; Ovid. Metam. I, 151. Utriusque mentio conjungitur ab Horat. Carm. III, 4, 43, sqq. W. — Add. Creuzer. Symb. et Myth. II, p. 430, 440. Mr.

III. 1. *Justa imperia.* Hoc caput magistratibus imperandi, et civibus obtemperandi modum præscribit. Justa sunt imperia magistratuum quæ conjuncta sunt cum legibus. Contrarium est illud Sallustii : « Sunt qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati ». Turn.

2. *Magistratus nec.* Magistratus aut vocationem habent, ut coss. ceterique qui imperium habent : aut prehensionem, ut trib. pleb. et qui viatorem habent : aut nec vocationem, nec prehensionem, ut quæstor et ceteri, quibus nec est lictor, nec viator. Hæc lex de magistratibus iis intelligenda, quibus jus est coercendi. Quod ait, « verberibusve coerceto », id abrogatum lege Porcia fuit, qua exsilium damnatis permittebatur, ac verberasse aut necasse civem, impium censebatur. Sallustius, Catil. cap. 51 : « Sed per deos immortales, cur non in sententiam addidisti, ut prius verberibus in eos animadverteretur? an quia lex Porcia vetat? aut aliæ leges item condemnatis civibus non animam eripi, sed exsilium permitti jubent? » Pro *et noxium* in libro veteri *et innoxium* legitur; male, ut arbitror. Turn.

obedientem et noxium[3] civem multa, vinculis, verberibusve coerceto, ni par[4], majorve potestas, populusve prohibessit[5] : ad quos provocatio ésto. — Quum magistratus judicassit inrogassitve, per populum multæ, pœnæ certatio esto[6]. — Militiæ ab eo, qui

3. ***Nec obedientem et noxium civem***. Codices *innoxium;* ac ita restituendum censuit Gebhardus, vel certe « in noxia civem ». MSS tamen lectio sensum parit auctoris menti contrarium. Itaque legerim « nec obedientem nec innoxium civem » ; vel, quod eodem redit, receptam scripturam non moverim. Dav. — ***Nec obedientem et noxium civem.*** Omnes quoque codd. nostri, et quibus Gœrenz. usus est, in lectione *innoxium* consentiunt ; edd. autem Asc. 1, 2, Crat. Herw. habent *et nocuum*, posteriores duæ in varr. lectt. et reliquæ omnes *et noxium*, quo vocabulo Cicero alibi non magis quam verbis *nocuus* et *nocivus* utitur. Schefferus existimabat *innoxium* stare posse, si significet *valde noxium*, ut *incanus* significat *valde canus*. Quod non facile cuiquam probabitur. Gebhardi conjectura *in noxia civem* (ut est in fine hujus legis, cap. 4, § 11, *noxiæ pœna par esto*) prorsus placet Gœrenz. et mihi quoque magis quam Davisii ratio probatur. Sed, ut fatear, quod est, ego certissimam credo vulgatam lectionem, ejusque antiquam corruptionem inde ortam censeo, quod librarii crederent, *nec* jungendum esse cum verbo *coerceto*, et vetari, ne civis obediens pœnis afficiatur. Quare necessario alterum civis obedientis ἐπίθετον mutandum fuit in *innoxium*, quum ignorarent *nec obedientem* esse i. q. non *obedientem*. Mr.

4. *Ni par*, etc. Id est, si censor aliquem civem volebat punire, alter censor, id est, par potestas, poterat prohibere : aut si quæstor pœnam imponeret, prohibere poterat prætor, consul, id est, major potestas, ad quos provocatio esset puniendis. W. — *Ni par majorve*. Codd. Va. et Pa. *impar majorve.* Tum cod. Vi. *paullo sive* pro *populusve*, et *prohibet* pro *prohibessit.* Mox idem cum cod. Va. *provocatio est.* Mr.

5. *Prohibessit.* Id est, prohibuerit, antique : ut mox *judicassit* pro judicaverit, et *irrogassit* pro irrogaverit. Turn.

6. *Quum magistratus judicassit inrogassitve, per populum multæ, pœnæ certatio esto.* Multam vel pœnam pronuntiare solitus est magistratus, eamque populus aut jubebat, aut remittebat; id quod « multæ, pœnæ certatio » vocabatur. Vide Car. Sigonium ad Livii XXV, 3. Dav. — *Certatio.* Quum magistratus ut trib. pl. multam dixisset, illa postea apud populum disceptabatur, et ejus suffragiis vel confirmabatur, vel abrogabatur, idque multæ certatio dicebatur. Livius, XXV, 4 : « Confestim Carvilii tribun. pl. omissa multæ certatione, rei capitalis diem Posthumio dixerunt ». Turn. — Cannegieter. de Notis, pag. 342 : « Quum magistratus... certatio esto ». Accipio : ad populum liceat provocare, atque apud eum de multa imposita pœnave irrogata certare. Ca. — *Certatio esto.* Id est, accusatio et defensio, quæ Græcis item dicitur ἀγὼν, id est, certamen [vid. Lycurg. in Leocrat. pag. 140 Reisk.]. *Per populum*, id est, in concione populi. *Multæ*,

imperabit, provocatio ne esto; quodque is, qui bellum gerat, imperassit, jus ratumque[7] esto.—Minores magistratus[8], partiti juris[9], plures in plera sunto[10]. Militiæ, quibus jussi[11] erunt, imperanto, eorumque tribuni sunto[12]. Domi pecuniam publicam[13] custo-

pœnæ dicitur per ellipsin pro *multæ aut pœnæ*. W.

7. *Jus ratumque*. Id est, justum et irrevocabile : *ratum* opponitur *irrito* et habet conjunctam originem cum vocabulo rationis. Dav.

8. *Minores magistratus*. Qui sint magistratus minores et majores, patet ex comparatione hujus cum loco Messalæ apud Gellium, XVI, cap. 15 : « Majores sunt in militia imperator ; domi, consules, prætores, censores ; minores in militia, tribuni ; domi, quæstores, triumviri capitales, decemviri litibus judicandis, ædiles, triumviri monetales ». W.

9. *Partiti juris*. Nam iis qui cum imperio sunt, et exercitui præsunt, universum jus et potestas tribuitur. *Jus* hoc loco munus est, ut et hoc libro tertio, cap. 20 : « Sic animadverto plerosque in magistratibus ignoratione juris sui tantum sapere quantum apparitores velint », id est, muneris et officii sui. Turn.

10. *In plera sunto*. Codd. *in prælia*; quod innuere videtur *in pluria*, quemadmodum Lambinus emendavit. Adi sis Agellium, V, 21. Dav.—*Partiti juris, plures in pluria sunto*. Codd. Cr. et M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Sturm. Car. Stephan. male « pariti juris plures in prælia sunto » ; cod. W. « partiti... prælia ». Copp. Victa. a. et b. « partiti juris plures im implæra ». Edd. Par. et Comm. « partiti... plera », et ita posteriores ediderunt. Nos cum Gœrenz. et Schütz. Lambinum sequuti sumus, quum omnes fere libri MSS habeant *prælia*, v. *prælia*, v. *prelia*, unus Gœrenz. *pluralia*, quæ omnia orta videntur ex ignota scribis forma *pluria*, de qua vide Gell. N. A. V, 21, ib. Gronov. p. 342 sq. *Pluria* etiam probavit Wytt. in scholis, et ita hunc locum explicat : plura sunto munera, v. c. quæstura, ædilitas, cetera, quæ modo dicta sunt, in quorum unoquoque plures sunto præfecti ac magistratus, qui inter se jus administrationis partitum habent. Davis.

11. *Quibus jussi erunt*. Quum Ern. nescio unde dederit *qui jussi erunt*, merito id operarum vitio tribuit Gœr. dicitque, si *quibus* scribatur, recte ei respondere *eorumque*, neque opus esse Manutii emendatione *ærariique*. Sed offenduntur Wagn. et Rath. scriptione *imperanto*, quorum ille desiderat et fidentes nos scribere jubet *obtemperando*, hic : « a quibus jussi erant, iis parento ». Quo facto hi duumviri prodiderunt, se non intellexisse legis sensum orationisque structuram. Sensus est : in bello magistratus minores iis imperanto, quibus imperare jussi erunt, et sint eorum tribuni. Ma.

12. *Eorumque tribuni sunto*. I. e. ex minoribus magistratus. Tribuni significantur militares, qui vel in exercitu creabantur, ac Rufuli dicebantur : vel Romæ, et Comitiati appellabantur. Turn.

13. *Domi pecun. publ.* Minores magistratus multis præficiuntur muneribus : quidam custodiæ pecuniæ publicæ, qui quæstores dicebantur. Quæstores

diunto; vincula sontium servanto; capitalia vindi-
canto[14]; æs, argentum, aurumve[15] publice signanto;
lites contractas[16] judicanto; quodcumque senatus
creverit, agunto. — Suntoque ædiles, cœratores ur- 7
bis[17], annonæ, ludorumque[18] solemnium; ollisque
ad honoris amplioris gradum is primus[19] adscensus

enim ærario et pecuniæ publicæ præerant, ut Pomponius scribit, qui hac lege significantur. Dio de minoribus magistratibus ita scribit, LIV, p. 540: «Isti viginti viri e xxvi viris sunt, triumviri capitales, et triumviri auro, ære, argento flando, feriundo: et quatuor viri curatores viarum urbis: et decemviri qui hastam centumviralem cogebant. Nam duumviri curatores viarum extra urbem, et quatuor viri, qui in Campaniam mittebantur, sublati erant». Turn.

14. *Capitalia vindicanto.* Triumviros capitales significat, qui et vincula servabant, et in sontes animadvertebant: ut servos, fures, peregrinos, infimæ sortis homines. De quibus sic Sallust. scribit, «In eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregere». Et Plautus, Amph. act. I, sc. 1, vs. 3: «Quid faciam, nunc si treviri me in carcerem compegerint?» Turn.

15. *Æs, argentum, aurumve.* Hi triumviri erant, qui argento, auro, æri flando, feriundo præerant, de quibus sic Cicero ad Trebatium, Fam. VII, 13: «Treviros vites censeo: audio capitales esse, mallem auro, ære, argento essent». Turn.

16. *Lites contractas.* Ut decemviri qui hastam centumviralem cogebant, et judiciis centumviralibus præerant. Pomponius, Digg. lib. I, tit. 2, 29: «Deinde quum esset necessarius magistratus, qui hastæ præesset, decemviri litibus judicandis constituti sunt». Quos equidem miror a quibusdam non numerari in magistratibus: qui Dionis et Pomponii auctoritate refelluntur. Turn.

17. *Cœratores urbis.* Vide Excurs. XII ad calcem hujus libri.

18. *Ludorumque.* Cicero in Verrem, lib. V, cap. 14: «Nunc sum designatus ædilis: habeo rationem quid a populo romano acceperim: mihi ludos sanctissimos maxima cum cærimonia Cereri, Libero Liberæque faciendos: mihi Floram matrem populi romani plebique romanæ ludorum celebritate placandam: mihi ludos antiquissimos, qui primi Romani sunt nominati, maxima cum dignitate ac religione, Jovi, Junoni, Minervæque esse faciundos: mihi sacrarum ædium procurationem, mihi totam urbem tuendam esse commissam». Ludos autem solemnes dicit quia funebrium et votivorum curatores non erant. Annui enim et solemnes non erant, ut ludi Florales, Megalenses, Romani. Turn.

19. *Is primus adscensus.* In repub. romana, ad quam fere leges suas accommodat Tullius, ædilitatem præcessit quæstura. Ulpianus, Digg. lib. I, tit. 13, § 3: «Quæstura ingressus est et quasi primordium gerendorum honorum sententiæque in senatu dicendæ». Hac de causa quæsturam «primum gradum honoris» vocat Cicero, act. prima in Verrem, cap. 4. Quin et Sulla dictator στρατηγεῖν ἀπεῖπε πρὶν ΤΑΜΙΕΥΣΑΙ, καὶ ὑπατεύειν πρὶν στρα-

esto. — Censores populi ævitates[20], soboles[21], familias, pecuniasque censento; urbis templa, vias, aquas, ærarium, vectigalia tuento; populique partes[22] in tribus distribuunto; exin pecunias[23], ævitates[24], ordines partiunto; equitum, peditumque prolem descri-

τηγῆσαι, prout docet Appianus, B. C. lib. I, p. 687. Vide sis et Aurelium ad Taciti Annal. lib. III, cap. 29, ac ipsum Tacitum, lib. XIII, c. 29. Ædilitas tamen honor fuit curulis, et ex ea ad præturam majoresque magistratus via. Dav.

20. *Censores populi ævitates. Ævitates*, id est, ætates juniorum et seniorum prisco vocabulo. Nam censores ætatem quæ militaris esset, quæ magistratibus gerendis apta foret, vel suffragiis ferendis, vel publicis muneribus et civilibus obeundis censebant: certi enim his rebus anni præfiniebantur. Sed et cives, in juniores et seniores per centurias dividebant. Turn. — *Ævitates*. I. e. civium numerum secundum varias ætates; *soboles*, i. e. progeniem natorum; *familias*, i. e. famulos et servos; *pecunias*, i. e. possessiones inanimatas. W.

21. *Soboles*. Prolem etiam annotabant cujusque et servos censumque, ut describerentur munia et tributa et pro facultatibus æquabiliter tolerarentur. Atque « dicare in censu » erat in censum pro suis deferre. Cicero pro Flacco, cap. 32 : « Ad hæc prædia in censu dicavisti ». Quomodo et Varro utitur. Et quæ bona censui obnoxia erant et nostra, censui censendo dicebantur. Cicero pro Flacco, cap. 32 : « Illud quæro, sintne ista prædia censui censendo? » Turn.

22. *Populique partes*. Pop. rom. in quatuor urbanas tribus, et 31 rusticas descriptus erat. Omnesque pop. rom. partes in has triginta quinque tribus distributæ erant. Turn.

23. *Exin pecunias*. Non solum in tribus populum describant, verum etiam in classes ex censu : classesque rursus in centurias juniorum et seniorum ex ætate : quod a Servio Tullio primum institutum est. Ipsæ autem tribus in classes erant et centurias descriptæ, nam in una tribu erant, verbi gratia, homines omnium classium et centuriarum : et in ordines, senatorium, equestrem, ordinem publicanorum, libertinorum, reliquos. Turn.

24. *Pecunias, ævitates*. I. e. populum distribuunto in partes et in pecunias, ut imponant cuique tantum, quantum reipublicæ conferre debeat : *ævitates*, i. e. ut unusquisque secundum ætatem suam suo loco distributus sit. — *Equitum peditumque*, etc. Quum sex essent classes civium secundum censum, sexta, i. e. postrema, erat pauperculæ plebis, quæ nil pecuniæ conferret in publicum, dicebanturque proletarii. At in prima et secunda classe erant ditiores, in quibus erant complures centuriæ equitum : reliquæ classes nonnisi peditum constabant. — *Prolem*. Soboles et proles utrumque notat progeniem, sed fere sunt prisca et poetica, ut notat Cicero de Orat. III, 38. Sunt a verbo *oleo*, *olesco*, quod est *cresco*, unde est verbum *adolesco*. *Proles* longum est, quia est contractum ex *prooles*. Ejusdem significationis est *suboles*, ut proprie scribendum ex *sub* et *oleo*. W.

bunto, cœlibes esse [25] prohibento; mores populi regunto; probrum in senatu [26] ne relinquunto. Bini sunto; magistratum quinquennium habento : reliqui magistratus annui sunto. Eaque potestas [27] semper
esto. — Juris disceptator, qui privata judicet, judica- 8
rive jubeat, prætor esto. Is juris civilis custos [28] esto. Huic potestate pari [29] quotcumque [30] senatus creverit, populusve jusserit, tot sunto.

25. *Cœlibes esse.* Plato a tricesimo anno ad tricesimum quintum uxorem ducendam ait : quod si quis neglexerit, eum pecunia multandum et ignominia notandum censet. Lycurgus quoque probro notat eum qui uxorem ducere noluerit. Quin apud Romanos pœna in cœlibatum constituta erat. Nam uxorium pependisse dicebatur, qui, quod uxorem non habuisset, æs populo dederat. Sed et Augustus legem de maritandis ordinibus tulit, et orationem Metellus habuerat. Lex quam nunc sancit Cicero, Romæque observabatur, antiquata est, ut Sozomenus scribit, et abrogata a Constantino imperatore. Turneb. — *Cœlibes esse*, etc. Cœlibatus libera repub. non legibus, sed moribus, interdictus erat : et primum anno Urbis 350, censores M. Furius Camillus et M. Posthumius eos, qui cœlibes ad senectutem pervenissent, æra pœnæ nomine in ærarium deferre jusserunt, ut prodit Val. Maxim. II, 9, 1. Hoc *æs* vocabatur *uxorium*, ut notat Fest. in voce *uxorium*. Cf. Gell. I, 6. Fuerunt apud alias gentes pœnæ cœlibatus, veluti apud Athenienses, Spartanos, alios, quos Plato in lege sequutus est. Apud Romanos sanxit Augustus nobilissima illa lege Julia Papia Poppæa de maritandis ordinibus, quam abrogavit Constantinus Magnus, testibus Eusebio in vita Constantini Magni, IV, 26, et Sozomeno, Histor. Eccles. I, 9. Mr.

26. *Probrum in senatu.* Famosos senatores et probrosos e senatu ejiciebant. Turn.

27. *Eaque potestas.* Nam sæpe censoria potestas Romæ intermissa est, quod ne fiat nunc lege cavet. Turn.

28. *Juris civilis custos.* Prætor urbanus jus dicebat, edicta proponebat, quibus si quid in jure non satis cautum esset, supplebat, quædam mutabat, abrogabat, novabat, emendabat, explicabat : sæpe etiam recuperatores dabat et judices. Juris autem disceptator, est judex. Mox pro *qui privata judicet* in libris scriptis est *qui privato judicet*, id est, civi. Turn.

29. *Huic potestate pari.* Gœrenzius nihil notat, ut ita in omnibus suis libris reperisse videatur. Sed nostri codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Lamb. Goth. cum Copp. Victt. b. habent *parento*. Sed tamen *pari* præferendum. Pro *quotcumque* Copp. Victt. b. *quodcumque*. Mr.

30. *Quotcumque senatus.* Id ait, quia prætorum numerus certus non erat. Nam capta Sicilia, Sardinia, Hispania, Gallia Narbonensi, auctus est prætorum numerus : constitutisque quæstionibus publicis, Sulla quatuor adjecit, Julius Cæsar duos : quorum numerum mox Augustus, deinde Claudius auxit. Turn.

« — Regio imperio[31] duo sunto; iique præeundo[32], judicando, consulendo prætores, judices, consules appellantor. Militiæ summum jus habento, nemini parento[33]. Ollis salus populi suprema lex esto[34]. — Eumdem magistratum[35], ni interfuerint decem anni,

31. *Regio imperio duo sunto.* Cic. de Rep. II, 32, p. 194 : « Atque uti consules potestatem haberent tempore dumtaxat annuam, genere ipso ac jure regiam ». Vid. ib. A. Mai. Mr. — Consules antiquitus dicebantur prætores a præeundo, item judices a judicando, consules quia in senatu consilii erant principes. W.

32. *Iique præeundo.* Consules vocatos fuisse prætores Festus ita indicat : « Prætoria porta in castris appellatur, qua exercitus in prælium educitur : quia initio prætores erant qui nunc consules, et ii bella administrabant, quorum tabernaculum quoque dicebatur prætorium ». Sallustius in homine prætorio consulare imperium dixit, Catil. cap. 55, sed is ante consul fuerat, et, probri causa, senatu motus, ut ordinem recuperaret, præturam alteram gerebat. Ejus verba sunt, « Ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitæ invenit ». Judices autem eos et prætores esse dictos probat idem Livius, lib. XIII ab Urbe cond. cap. 55, his verbis : « Judicem enim cos. appellari : quæ refellitur interpretatio, quod his temporibus nondum consulem judicem, sed prætorem appellari mos erat ». Varro, L. L. lib. V, p. 62 : « Omnes Quirites inlicium visite huc ad judices », id est, consules. Turn.

33. *Nemini parento.* I. e. neminem superiorem habeant magistratum. Excipitur tempus dictaturæ, quo ipse consulatus cessabat. Nam quod a consule ad tribunos pl. appellari posset, ideo consules his, ad quos appellabatur, non parebant. W.

34. *Ollis salus populi suprema lex esto.* Merito sane : « finis enim justi imperii, ut sapientes docent, utilitas obedientium æstimatur et salus ». Verba sunt Amm. Marcellini, XXX, 8, p. 659. Paris. autem et Balliol. dant « hujus salus populo suprema lex esto ». Stultissimi. Dav. — *Salus populi suprema.* Aut quod in summis reip. periculis negotium consuli mandabatur, ut videret ne quid respub. detrimenti caperet, quo versiculo supremum imminere discrimen significabatur (Sallustius : « Itaque quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam consules ne quid resp. detrimenti caperet. Ea potestas per senatum more romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque cives, domi militiæque summum imperium atque judicium summum habere. Aliter sine populi jussu nulli earum rerum consuli jus est ») : aut quod nihil antiquius quam salutem civitatis habere debet. Prior sensus verior est. Turn.

35. *Eumdem magistratum.* Fabius Maximus legem tulerat, ne intra decem annos eamdem potestatem quis gereret. Sed et plebiscito id cautum fuerat. Livius, VII, 42 : « Item aliis plebiscitis cautum, ne quis eumdem magistratum inter decem annos caperet ». Livius iterum, X, 13 : « Legem

ne quis capito. — Ævitatem[36] annali lege[37] servanto. 9
— Ast quando duellum gravius, discordiæve civium escunt[38], œnus[39], ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem juris, quod duo consules, teneto; isque ave sinistra[40] dictus[41], populi magister esto[42].

recitari jussit, qua intra decem annos eumdem eos. refici non liceret ». Proinde secundum consulatum ante tempus C. Marium Plutarchus adeptum esse scribit. Turn.

36. *Ævitatem*. Ævitas hic est ætas. Interdum senectus, ut in xii Tabul. « Si morbus ævitasque vitium esset ». Ætas consularis quadragesimus tertius erat annus, prætoria biennio ante, ædilitia etiam biennio ante prætoriam. Turn.

37. *Annali lege*. Annalis lex ætatem qua magistratus peti possent præfiniebat. Eam Ovidius in Fastis, X, 65, significat, quum ait: « Jura dabat populo senior, finitaque certis Legibus est ætas unde petatur honos ». Eam tulit, ut scribit Livius, XI, 44, Julius tribun. pleb. Unde Annalis ipse, familiaque vocari cepit. Dicitur et *annaria lex*, ut Festus scribit. Turn.

38. *Discordiæve civium escunt*. Restituimus ex quinque codd. Gœrenz. cum eodem et Sch. *discordiæve;* disjungitur enim utrumque: *duellum* est bellum externum, *discordiæ civium* sunt bellum civile aut seditio. Verba *escunt*, *œnus* non sunt ex Davis. ut ait Gœrenz. sed ex Lambini, ut vides in notis, emendatione. In codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. est *estunto ne;* in Copp. Victt. b. *estunctones*, in tribus Gœr. *escunto ones*, uno *escunt onus*, in duobus denique *escunto*. In ed. Comm. *escuntones*. Ma.

39. *Œnus*. Antiquo more pro *unus*.

40. *Ave sinistra*. Sinistræ aves prosperæ sunt et auspicatæ: nam sinistrum quasi sinistimum dicitur, nimirum auspicium quod sinat: sinunt autem aves hæ plerumque quæ ab ortu, quæ pars mundi sinistra in auspiciis est, volant. Varro, L. L. lib. VI, pag. 80: « Quod quæ sinistra sunt bona auspicia existimantur: a quo dicitur comitia aliudve quid sit avi sinistra quæ nunc est ». Cicero de Divin. lib. II, cap. 39: « Quamquam non ignoro quæ bona sint, sinistra nos dicere. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, externique dextrum, quia plerumque id melius videbatur ». Sinistra igitur avis est prosperior, etiam si a dextra volet. Nam quædam a dextra ratum faciebant. Cicero de Div. II, 38: « Cur autem aliis a læva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint ». Turn.

41. *Dictus*. Dictator non eligebatur, sed *dicebatur*, quod vulgo barbare dicunt *declarabatur*: nam senatus unum ex suo collegio eligebat, qui suo consilio dictatorem crearet, quod dicebatur *dictatorem dicere*. W.

42. *Populi magister esto*. « Magister equitum, inquit Varro, L. L. lib. IV, p. 22, dicitur, quod summa potestas ejus in equites et accensos, ut est summa in populum dictatoris: a quo is quoque magister populi est appellatus ». Seneca, Epist. 108: « Præterea notat eum quem nos dictatorem dicimus, et in historiis ita nominari legimus, apud antiquos magistrum populi vocatum. Hodieque id exstat in auguralibus libris, et testimonium est,

Equitemque[43] qui regat, habeto pari jure cum eo, quicumque erit juris disceptator. Ast quando[44] [con-

quod qui ab illo nominatur, magister equitum est». TURN.

43. *Equitem cumque.* Ita dedimus cum Gœr. et Sch. ex codd. vestigiis. Ern. edidit «Equitemque qui regat». Lambinus: «Equitatum quicumque regat». Illud jam conjecit Turn. in comm. primo. Mihi placeret: «equitatumque is qui regat, habeto», i. e. is habeto aliquem, qui equitatum regat. Codd. quinque Gœr. nostrique Cr. et W. *equitatum quicunque r.* cod. W. et duo Gœr. *æquitatem quicumque r.* et sic edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Ald. Sturm. In edd. Par. et Comm. est, ut nos edidimus, et ita etiam ediderunt Grut. Verb. et Dav. Non procul abit cod. in Copp. Victt. b. ubi scribitur: «equitatem cumque qui». MR. — *Habeto* sc. dictator habeat eum, qui regat equitatum, i. e. magistrum equitum; *pari jure cum eo*, i. e. qui idem jus habeat, quod prætor, qui est juris disceptator, quasi collega consulis, sed inferior. W.

44. *Ast quando* [*consul is*] *est magister populi; reliqui.* Hanc eamque simplicissimam loci restituendi rationem iniimus, quam inierunt Gœr. et Sch. et suasit Wyttenb. ad marg. Ed. Gœr. min. (ubi male verba *magister populi* uncinis inclusa sunt) in scholis ad h. l. addens: Sensus est: at quando dictator est, reliqui magistratus ne sunto i. e. tum debent cessare consulatus, dictatura, prætura et reliqui magistratus. Neque aliter judicabat scribendum esse Ern. Turn. in primo comm. conjecerat: «si quando consul abest magistratusve populi, reliqui magistratus ne sunto» [voluit, credo, *magisterve populi;* addit enim: Nam prætores «absente dictatore et consulibus» summum Romæ imperium tenebant, senatum indicebant et habebant, comitiis præerant, remp. administrabant ac publicis de rebus consultabant]. Sed videamus libros. Codd. Cr. et W. «Ast quando consulis est magistratusve populi nec r. reliqui magistratus ne sunto», et ita etiam Copp. Victt. b. Eamdem habent lectionem edd. Asc. 2, Crat. Herw. Comm. Car. Steph. nisi quod omittunt *r.* pro *nec;* in ed. Par. est *ne reliqui*, in ed. Asc. 1, «est consulis eum mag.» in edd. Ald. Brut. «nec reliqui magistratusve sunto»; ed. Sturm. omisso *nec* habet «reliqui magistratus ne sunto». Cetera cum codd. nostris consentiunt. Cod. M. habet *Aut quando*, reliq. ut ed. Sturm. In hoc tanto et codd. et edd. dissensu præter notas vv. dd. quæ sequuntur, addere etiam visum est notam Rathii haud contemnendam illam qui ita ad h. l. «Scribe: *Ast quando escit magister populi, nec consules, nec reliqui magistratus ne sunto.* Usitatius quidem diceretur: *ne sunto nec consules nec reliqui magistratus*, sed et illa collocatio occurrit in Cic. Epist. ad Att. III, 7. Pro *is est* scripsi *escit*, nec perperam, opinor; nam noster locus, et ille paullo superior: *ast quando... escunt*, fratres sunt germani duo gemini. Illud *consul is* modeste mutavit Dav. in *consules* [vid. ejus notam inf.], inque suum locum restituit. Quod sequitur, *nec reliqui*, id non solum in codd. MSS est, sed in editis quoque vett. in Venet. 1494, Herw. Victor. Camerar. Lamb. unde sequitur, si unum *nec* bene habet, alterum quoque, ab orationis ductu flagitatum, necessario esse addendum. Perpende et judica». Wagnerus non-

sul] is est magister populi, reliqui magistratus ne sunto.

nisi vocem *consul* uncinis inclusit, quæ est conjectura Ernest. qui tamen eam, ut diximus, quam nos inivimus rationem, probavit. Mr.—*Ast, quando consul is est magistratusve populi, nec reliqui magistratus ne sunto: auspicia patrum sunto.* Alii putant intelligi, neque consulari umquam imperio, neque dictatoris potestate magistratus reliquos tolli. Mihi longe alia mens est. Loquitur enim Cicero de comitiis consularibus; quæ quum habere consul tantum posset, ut apud Gellium, XIII, 15, Messalla significat, videtur significare Cicero, si consul in rep. non sit, ei muneri interregem a patribus creatum succedere oportere. Id ita esse, quæ subsequuntur verba declarant, «Olliqne ex se produnto, qui comitiatu creare consules rite possint». Sed utinam quam facile sententiam videre, item verba corrigere liceret. Conemur tamen, quantum in nobis est; et primum antiquo libro, deinde etiam conjectura duce veritatem investigemus. Habet igitur Sigonii scriptus liber: « Ast quando consulis est, magistratusve populi nec romani, reliqui magistratus ne sunto: auspicia patrum sunto». Ego suspicor scripsisse Ciceronem: « Ast quando consul iisset, magistratusve populi romani, reliqui magistratus ne sunto: auspicia patrum sunto». *Iisset* autem explano *periisset:* primum quod uti leniore verbo, ominis causa, Cicero voluerit; deinde quod ab usu tamen latinæ linguæ non recesserit. Nam Lucretius, tum poeta ingeniosus, tum optimus latinitatis auctor, idem verbum ad eamdem sententiam transtulit, lib. VI, 1241: «Qui fuerant autem præsto, contagibus ibant». Græci etiam οἴχεται pro *obiit* interdum dicunt, et οἰχόμενος, mortuus. *Magistratus* autem *populi rom.* prætor fuit, ea causa primum creatus, ut, absentibus consulibus, populo romano jus diceret: itaque sæpe *prætor populi rom.* nominatur. Quod sequitur, « reliqui magistratus ne sunto»; valet, reliqui magistratus nihil juris in auspiciis, quod quidem attinet ad creationem consulum, habento. Nam etsi præter consulem et prætorem reliqui omnes magistratus auspicari poterant; creandis tamen consulibus auspicia habere non poterant. Consul enim et prætor, ut ait idem Messalla, tantum a consule creabantur: ad reliquos autem magistratus centuriata comitia, id est, ea quibus et prætor et consul creabantur, nihil attinebant. Propterea interrex a patribus prodebatur, qui consules crearet. Auspiciorum autem patricios omnes magistratus fuisse participes indicat illud in epistola ad M. Brutum, lib. I, epist. 5: «Dum unus erit patricius magistratus, auspicia ad patres redire non possunt». Qui sunt, quæret aliquis, præter consulem et prætorem, auspiciorum participes magistratus? Omnes reliqui, sive patricii, sive plebeii. Patricii quidem, a quo primum tempore sunt instituti, quod Livius et alii sæpe testantur: plebeii autem, non quum creari cœpti sunt, sed aliquanto post, rerum pæne omnium communionem plebe postulante. Patricii vero magistratus, præter consulem et prætorem, qui *majores magistratus* dicebantur, duo tantum erant ordinarii, id est, quotannis creati, ædilis curulis et quæstor: item ordinarius quidem censor, non tamen quotannis creatus; sed

« — Auspicia patrum 45 sunto; ollique ex se pro-

quinto quoque anno; nec annuo umquam magistratu, sed primum quinquennali, post annuo et semestri. Atque is quoque inter majores magistratus numerabatur. Dictator autem extraordinarius erat, periculosissimis reipub. temporibus, extremi remedii gratia, dictus. Plebeii magistratus, tribunus pl. ædilis pl. triumviri et alii annuo jure. Ergo, ut ad prima redeam, consule et prætore exstinctis, creari a patribus interregem Cicero jubet; et addit *ex se*, id est, e gente patricia: nec enim plebeia familia natus, licet senator esset, interrex fieri poterat, Cicerone et Pediano testibus. *Patres* autem hic, non senatus universus, sed patricii tantum senatores intelliguntur: ut in epistola ad Pætum, Famil. IX, 21: « Ad patres, censeo, revertare ». Nam interregem, ut patricium, sic a patriciis tantum creari oportebat: ergo non a cuncto senatu; quum alii senatores patricii, alii plebeii essent. Verum si « prætor neque consulem, neque prætorem rogare poterat »: quod Messalla tum ex perpetua majorum consuetudine, tum ex Tuditani commentariis probat; cur addit Cic. « magistratusve populi romani? » Quia poterat prætor consulare munus in rep. sustinere. Unde illud in epist. ad Plancum, Famil. X, 12: « Literas ad Cornutum prætorem urbanum detulimus; qui, quod consules aberant, consulare munus sustinebat more majorum ». Quod si non solum consule sed prætore etiam resp. careret; optimum Ciceroni videtur, antequam annus exeat, interregem prodi: quod antea numquam ante exitum anni factum erat. Sin, mortuo consule, prætor superesset; indicat, non esse prodendum interregem, quum sit a quo resp. geratur; sed exitum anni exspectandum, quum, remp. nullo magistratu capessente, interregem creari necesse esset, a quo centuriatis comitiis consules, et mox a consulibus prætores ac reliqui deinceps magistratus fierent. P. Manut.

45. *Auspicia patrum*. Auspicia quibus ad magistratus auspicato creandos opus erat, patriciorum, non plebis erant: eaque duplicia, aut majora, aut minora. Livius, lib. VI, cap. 41: « Penes quos igitur sunt auspicia more majorum? nempe penes patres. Nam plebeius quidem magistratus nullus auspicato creatur: nobis adeo propria sunt auspicia: ut non solum quos populus creat patricios magistratus, non aliter quam auspicato creet: sed nos quoque ipsi sine suffragio populi auspicato interregem prodamus, et privatim auspicia habeamus, quæ isti ne in magistratibus quidem habent». Iterum: « Irent, crearent consules ex plebe, transferrent auspicia quo nefas esset: potuisse patres plebiscito pelli honoribus suis, num etiam in deos immortales inauspicatam legem valuisse? » Turn. — *Auspicia patrum sunto*. Cod. Cr. *auspitia*, Copp. Victt. b. *aspicias*. Edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. habent *reip. auspicia*. Non est de nihilo suspicio Wagneri, qui ita ad h. l. « De creando interrege, ait, ad comitia habenda sermonem esse patet: sed quum id fieri non soleret, nisi quum consul non esset, qui comitia rite habere posset, aliquid excidisse videtur, in quo interregis prodendi justa causa distinctius explicaretur ». — *Auspicia patrum*. *Patres* non sunt solum patricii, sed *senatus*. Hic solus habet *auspicia*, id est, jus auspiciorum, ut omnes magistratus, quos senatus creat, creentur captis antea auspiciis: ut omnis magistratus servare de cælo

dunto, qui comitiatu creare consules rite possint[46]. Imperia[47], potestates, legationes, quum senatus creverit populusve jusserit, ex urbe exeunto; duella justa[48] juste gerunto; sociis parcunto; se et[49] suos continento; populi sui gloriam augento; domum cum laude redeunto. — Rei suæ ergo ne quis legatus esto. — Plebes quos pro se contra vim, auxilii ergo, decem creassit, tribuni ejus sunto; quodque ii[50] pro-

posset, ad aliorum magistratuum turbulenta et seditiosa comitia impedienda. W.

46. *Possint*. Recepimus certissimam Gœrenzii conjecturam *possit* pro *possint*, quod fecit etiam Sch. est enim sermo de interrege. Mr.

47. *Imperia*. Imperia sunt quum quis præest exercitui : potestates, quum quis a populo negotio alicui præficitur. Sic Festus. Sit igitur hic imperium in iis qui exercitus habent, potestas etiàm in aliis magistratibus. Nam potestas plerumque magistratus. Cicero de Inventione : « privatus, an cum potestate sit », id est, an sit in magistratu. Turn.

48. *Justa*. Justa bella sunt, quæ et pia dicebantur, quæ indicebantur rebus repetitis, non ex libidine sumebantur, qua de re nonnihil diximus lib. II. Quum autem justa bella suscepta sunt, sunt etiam juste gerenda, non perfidiose, non fœdifrage, non acerbe, non ad internecionem, sed ita ut jus fetiale postulabat. De justis bellis etiam hic adscribam quod a Cicerone scribitur Offic. lib. I, cap. 11 : « Ac belli quidem æquitas sanctissime fetiali pop. rom. jure perscripta est, ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit quam indictum ». Turn.

49. *Se et suos*. Pro *servos* J. V. L. admisit *suos*, utpote cujus sensus latior et convenientior videatur. Alter vero Gœrenz. quem ad h. v. sic laudat Mos. « Quod reprobat Gœrenzius quorumdam editorum lectionem *suos* pro *servos*, id merito facit, nam et libri in vulgata consentiunt, et ad *servos* etiam *libertos* esse referendos recte cum eodem statuas : quia hi præcipue dominorum favore in provincialium fraudem abutebantur ». — Servorum enim suorum culpam præstare debet magistratus, si socios ac provinciales spolient, aut eorum per servos fortunas et bona ipsi diripiant. Hæc lex ad judicium pecuniarum repetundarum pertinet. Hic quidam legendum censet *se et suos*. Turn.

50. *Quodque ii*, etc. Id est, quodcumque trib. pl. sanxerint, quodcumque in comitiis plebem rogaverint, ita ut eorum rogatio vim legis acceperit, hoc ratum esto, id est, hoc debet tamquam summa lex teneri ac servari. Dubium est, an Cic. h. l. legibus plebis, quæ in comitiis ferebantur, eam vim tribuere voluerit, quæ valebat in rom. republica, ut, quidquid plebs comitiis tributis scivisset, hoc totum populum teneret. Vid. Liv. V, 55. — *Neve plebem*, etc. I. e. tribuni debent eligere, qui ipsis in sequentem annum succedant, tribunos. Hujus argumenti fuit lex Duillia ann. U. 305, ut, qui plebem sine tribunis reliquisset, qui-

hibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto; sanctique sunto[51]: neve plebem orbam tribunis relinquunto. — Omnes magistratus[52] auspicium judiciumque[53] habento: ex quois[54] senatus esto: ejus decreta, rata sunto. Ast ni potestas par[55] majorve

que magistratum sine provocatione creasset, tergo et capite puniretur. W.

51. *Sanctique sunto.* Sacrosancta et inviolata tribunitia potestas erat. Liv. III, 55: « Ipsis quoque trib. ut sacrosancti viderentur, cujus rei prope jam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo cærimoniis, renovarunt: et tum religione inviolatos eos, tum legem etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis pleb. ædilibus, judicibus, decemviris nocuisset, ejus caput Jovi sacrum esset, familia ad ædem Cereris Liberi Liberæque venum irent ». Tunn.

52. *Omnes magistratus.* Tribuit hæc lex omnibus magistratibus auspicium, id est, ut auspicari possint, servareque de cælo ad vitianda aliorum comitia, legesque et conciones turbulentas impediendas, populique judicia. Hoc auspicium sustulerat lex Clodia, qua cavebatur, ne quis per eos dies, quibus cum populo quis ageret, de cælo servaret. Quid autem sit *servare de cælo*, quod in orationibus Ciceronis frequens est, nec intelligitur satis, ex Dione hic explicabo. Is enim dicit lib. XXXVIII, pag. 66, 67: « Auspicium illud quo de cælo servabatur, omnium maximum fuisse, semelque uno die usurpari tantum solitum esse, quum aliis auspiciis eodem die sæpius opera daretur: quumque alia auspicia vel addicerent, vel abdicerent; istud tale fuisse ut semper comitia po. impediret, sive secunda signa darentur, sive dira. Itaque qui impedire comitia volebant, proscribere solebant, se eo die quo haberi debebant, de cælo servaturos esse ». Hanc divinationem vocat Dio τὴν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ μαντείαν. Cicero *servare de cælo* dicere solet. Hujus autem legis hanc esse sententiam apparet ex Ciceronis interpretatione, cujus verba sunt, « Auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impediant morе». Tunn.

53. *Judiciumque.* Ut homines ad judicium populi vocare possint, et eis ad populum diem dicere. Sic hanc legem interpretatur Cicero, cujus verba sunt, « Judicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur ». Tunn.

54. *Quois.* Magis favet mori antiquo. At Mr. ad h. l. *exque his senatus esto.* Ita scripsimus cum Gœrenz. ut habent quinque Gœrenz. quibus non contradicunt codd. Cr. W. Copp. Vict. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Sturm. ubi est *exque iis*, et edd. Car. Steph. Ald. Brut. ubi est *eque his;* in edd. Par. et Lambin. est *ex quois*, in ed. Comm. *e quis.* Sed recte monet Gœr. aptius esse h. l. *que* transitionis: et ita laudat etiam locum Beier. ad Cic. de Off. II, 23, 80, p. 154.

55. *Par majorve.* Intercedendi, ne senatusconsultum fieret, jus erat iis solis qui eadem aut majore potestate erant quam qui senatusconsultum facere vellent, nec eo secius tamen perscribebatur auctoritas, nec ea tamen senatusconsultum erat justum et legitimum. Cœlius ad Ciceronem, Famil. lib. VIII, epist. 8: « Si quis huic senatusconsulto intercesserit, senatui placere auctoritatem perscribi, et de

prohibessit, senatusconsulta perscripta servanto. Is ordo vitio vacato[56]: ceteris specimen[57] esto. — Creatio magistratuum[58], judicia, populi jussa, vetita, quum suffragio consciscentur[59], optimatibus nota, plebi libera sunto.

« IV. At si quid erit, quod[1] extra magistratus cœra-

ea re ad senatum populumque referri ». Et mox : « Si quis huic senatusconsulto intercessisset, senatui placere auctoritatem perscribi, et de ea re placere ad hunc ordinem referri ». Nunc autem hac lege præscribitur senatusconsultorum conservatio. Romæ senatusconsulta ad ærarium delata servabantur. Turn.

56. *Is ordo vitio vacato.* Codd. Cr. et W. *vacatio*, cod. M. *vocato.* Quod supra dictum est, censores probrum in senatu ne relinquunto; h. l. ita ponitur, ut dicatur: ordo senatorius reliquis civibus esto exemplum virtutis ac disciplinæ. Huc facit locus Cic. de Rep. I, 34, p. 88 : « Virtute vero gubernante rempub. quid potest esse præclarius? quum is, qui imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati; quum, quas ad res cives instituit et vocat, eas omnes complexus est ipse, nec leges imponit populo, quibus ipse non pareat, sed suam vitam ut legem præfert suis civibus ». Mr.

57. *Specimen esto.* Ita Græci ἄγαλμα. Cf. Ernest. ad Aristophan. Nubb. v. 989 (993); Ruhnken. ad Timæum, p. 4-8, et me ad Plotin. de Pulchrit. p. 369-371. Cr.

58. *Creatio magistratuum.* Hæc lex de suffragiis tabellaria est, tueturque suffragiorum libertatem in mandandis magistratibus, judicando de reo, legibus jubendis et vetandis. Turn. — Hinc Gibbon. in Hist. Inclin. et Laps. Imper. Rom. I, cap. 6, pag. 270 ed. Lips. efficere studet creationem magistratuum inde ab initio rerum romanarum penes populum fuisse. Cr.

59. *Quum suffragio consciscentur.* Sic libri veteres. Estque *consciscere* hac in re verbum priscum. Livius, I, 32 : « Puro pioque duello quærendas censeo : itaque consentio conscisco-que ». Legendum autem existimo « quum consciscentur, suffragia optimatibus ». Turn. — *Quum suffragio consciscentur.* Cl. Puteanus legendum censuit, « quum suffragia sciscentur », et ita, mutato tantum ordine verborum, Car. Stephani vetus. Hoc tamen minus probandum videtur. Codices fere dant « quum suffragio eo sciscentur ». Reponas velim « quum suffragiis sciscentur, ea optumatibus nota, etc. » Vide modo cap. 17. Dav. — *Quum suffragio consciscentur.* Ita duo Gœrenzii, et recte. Reliqui ejus, et nostri Cr. W. « quum suffragio eo sciscentur », errore ex scriptione *co* orto, quæ est compendium notissimum. Mr.

IV. 1. *Ast si q. erit, quod. Cœrarius* quid hic significet, ut plane fatear, ignoro : sed ex vestigiis veteris scripturæ legendum existimo, « Ast si quid erit quod extra magistratus cœratore usus sit qui cœret populus creato eique jus cœrandi dato ». *Cœratorem* autem prisci curatorem, et *cœrare* curare dicebant. Itaque in veteribus inscriptionibus reperitur, « De suo cœraverunt », pro *curaverunt.* Sententia legis est, Si extra magistratus aliqua curatione opus sit, curatorem

tore œsus sit; qui cœret, populus creato, eique jus cœrandi dato. — Cum populo[2] patribusque agendi jus esto consuli, prætori, magistro populi, equitumque, eique, quem produnt patres consulum rogandorum[3] ergo; tribunisque, quos sibi plebes rogassit, jus esto cum patribus agendi; iidem[4], ad plebem, quod œsus erit[5], ferunto. — Quæ cum populo[6], quæ-

populus creato. Sic, ut appellat Varro, L. L. lib. IV, pag. 6, *Viocuri*, id est, curatores viarum, creabantur. Sic ad Att. I, Epist. 1: « Thermus est curator viæ Flaminiæ ». Id adeo cavet, quia sæpe senatus istas curationes mandare solitus erat, ut curam rei frumentariæ mandavit Pompeio. Turn.

2. *Cum populo.* « Agere cum populo, inquit Gellius, XIII, 15, est rogare quid populum, quod suffragiis suis vel vetet, vel jubeat ». Agere cum patribus est ad senatum referre. More majorum dictator, cos. trib. pl. interrex et præfectus urbis, dumtaxat cum patribus agere poterant. Turn.

3. *Rogandorum.* Rogare est rogatis suffragiis creare. Cicero, de Divin. I, 17: « Nonne et augurum et aruspicum comprobat disciplinam? qui quum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomœrium transgressus esset, comitia rogandis consulibus habuit ». Mox: « Quos sibi plebes rogassit », id est, creaverit. Turn.

4. *Iidem, ad plebem.* De senatus decretis sæpe ad plebem (nam populum convocare non poterânt) trib. ferre solebat, sed et alii quoque magistratus ad populum. Cœlius de senatusconsulto, Fam. lib. VIII, Ep. 8: « Si quid de ea re ad populum plebemve opus esset, ut Servius Sulpitius, M. Marcellus coss. præt. tribunusque pleb. quibus eorum videretur, ad pop. plebemve referrent, quod ii non tulissent, uti quicumque deinceps essent, ad pop. plebemve ferrent ». Asconius: « Itaque in omnibus senatusconsultis, quibus aliquem solvi legibus placebat, adjici erat solitum, ut de ea re ad populum ferretur ». Sed hic censeam liberum permitti jus ferendarum rogationum ad plebem tribunis plebis. Quod jus eis ademerat Sulla, imminuta tribunitia potestate. Turn.

5. *Quod œsus erit.* Turnebus edidit « quod censuerint »; ac ita Lambinus rescribendum putavit. At quum codices exhibeant « quod cesus erit », omnino reponendum, « quod œsus erit », ut olim jussit Lipsius, Antiq. Lect. II, 2, cumque merito Gebhardus est sequutus. Dav.

6. *Quæ cum populo*, etc. Cr. « quæ cum pop. quæque quum in patribus », cod. M. « quæcumque populo quæcumque in patribus », cod. W. plane ut vulgo editur; Copp. Victt. b. « quæ cum pop. quæcumque in patribus ». Duo Gœr. « Quicumque pop. »; unus: « quicumque pop. quæcumque in patribus »; unus etiam: « quæque pop. » Edd. Asc. 1 et 2, « quæcumque in populo, quæcumque in patr. » Edd. Cr. Herw. Par. Car. Stephan. Ald. Brut. Lamb. Goth. « quæ cum populo, quæ cum patribus ». Vulgata fluxit ex Comm. cui plurimi scripti favent.

que in patribus agentur, modica sunto. — Senatori,
qui nec aderit[7], aut causa, aut culpa esto. — Loco[8] 11
senator, et modo orato : causas populi teneto. — Vis
in populo[9] abesto. Par, majorve potestas[10] plus
valeto. Ast qui turbassit[11] in agendo, fraus actoris

Gœr. conjicit « quæque cum pop. » ut *que* transeuntia sit. Quod ferrem; neque vero desidero. Pro *agentur* cod. Cr. *aguntur*, quod eadem de causa reprobandum est, de qua supra *produnt* mutatum voluimus in *prodent*. Ad v. *modica sunto* Ern. hæc : i. e. modesta, ne inde turbæ oriantur. Mr.

7. *Senatori, qui nec aderit, aut causa*, etc. Locus est integer, et ab omni mendo purus : quamvis eum Manutius existimarit esse mendosum, itaque emendandum censuerit, « senatori, qui nec aderit, nec loco, aut modo dixerit, aut causa, aut culpa esto ». Sed non eget emendatione; loquitur enim hic de absentia senatoris tantum : vetatque abesse senatorem sine probabili causa, alioqui culpam contraxisse statuit. Cetera quæ sequuntur, « Loco senator et modo orato » : ea quoque mendo vacant, et ita legi debent. Ubi *orato* positum antiquo more pro dicito, agito. *Nec aderit* autem dictum pro *non aderit*. *Nec* pro *non*, antique. Lamb.

8. *Loco*. Loco dicit rogatus, modo non infinitus. Ut aliqui qui dicendo diem eximere solebant, quadam potius ambitione quam reip. utilitate. Quo autem loco quis kal. jan. rogatus sententiam fuerat, toto anno dicebat. Tranquillus in Julio, cap. 21 : « Ac post novam affinitatem Pompeium primum rogare sententiam cœpit, quum Crassum soleret : essetque consuetudo, ut quem ordinem interrogandi sententias consul kalendis januariis semel instituisset, eum toto anno conservaret ». Turneb.

9. *Vis in populo*. Si quando cum populo agetur, nihil per vim agatur, et plus valeat magistratus intercessio, eique pareatur. Turn.

10. *Par majorve potestas*. Hoc refertur ad interdicendum et provocandum, ut par aut major magistratus jus habeat interdicendi et ut a minore magistratu ad eum appellari possit. W.

11. *Ast qui turbassit*. Hab. permult. codd. « Ast quid turbassitur ». Ad h. l. sic Dav. et Mr. — *Ast qui turbassitur*. Victorius et Turnebus ediderunt *ast quid*; Lambinus autem « si quid turbassitur ». Cl. Puteano placuit, « ast quoi turbassit »; mihi, « ast quom turbassitur ». Dav. — *Ast quid turbassitur*. Ita dedimus cum Goerenz. ex quatuor ejus codd. idemque se fecisse ait Sch. neque vero fecit. Sensus est, quem ipse Noster infra cap. 19, 42, exponit : « simulatque turbari cœptum sit ». Sed tum vel Lambini *si* recipiendum post *ast*, quod bis fecimus, vel *quid* sumendum pro *quidquid* (ut Noster *quod* posuit ad Fam. IX, 26, *loquor, quod* [pro *quidquid*] *in solum*) : vel hoc ipsum (*quidquid*) rescribendum, quum repetita vox, lineola olim transversa supra scripta, facillime potuerit intercidere. *Turbassitur* est in omnibus Goer. et nostris codd. nisi quod simplex *s* est in cod. M. *turbassit* vero est in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Comm. idque reperit Ernest. in ed. Ven. 1494, Mediol. et MS Guelf. quare non erat quod diceret Goer. omnes, sine exceptione,

esto [12]. Intercessor rei malæ, salutaris civis esto.—Qui agent, auspicia servanto; auguri [13] parento; promulgata, proposita, in ærario [14] cognita, agunto; nec plus,

scriptos habere *turbassitur*. — « Ast quid » est in edd. Par. et Ald. « Ast qui » in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Comm. Brut. Goth. Verb. Davis. « At qui » in ed. Sturm. Corradus in Quæstura, p. 351, legi vult « ast qui turbassit », quod placet etiam Ernesto, et ego quoque malim (nisi superior ratio probetur), quam *ast* accipere pro *at si*. Mr.

12. *Fraus actoris esto*. Fraus hoc in loco pœnam denotat; et « fraudem Veteres pœnam vocasse » testatur Servius ad Æn. XI, 708. Vide sis Horatium, lib. II, Od. XIX, 20, et Carm. Secul. vs. 41, ac nos lib. II, 24. Dav. — *Fraus actoris esto*. Quinque Gœr. nostrique codd. Cr. W. et M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. (qui præfert *actoris*), Sturm. habent *auctoris*. Sed *actoris* habent reliqui, a quibus male discesserunt Ernest. et Wagn. quum ipse Noster infra c. 19, 42, dicat: « quod vero actoris jubeo esse fraudem ». Mr.

13. *Auguri*. Davisius addit *publico*, qui ad h. l. sic insertionem suam defendit: Vulgo mediam vocem (sc. *publico*) prætermittunt. Eam tamen agnoscunt omnes nostri præter unum Parisiensem. Vide Festum in « publici augures » et supra lib. II, c. 8. Infra tamen cap. 19, ea vox in MSS omittitur. — *Auguri publico parento*. Vocem *publico* habent omnes Gœrenz. codd. nostrique Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Goth. Neque inde, quod non legitur ea vox infra cap. 19, 43, sequitur, eam hoc loco a Cicer. non fuisse scriptam. Ad v. a *auguri* subaudiendum esse monet Ernest. *obnuntianti*. Mr.

14. *In ærario cognita*. Quis putet *in ærario* mendosum non esse? Interpres tamen, ut sincerum et apertum, tacitus præteriit: cui quia plurimum tribuo; veritus interdum sum, ne sine causa de mendo suspicarer. Sed profecto non inanis est nostra suspicio; non enim aut ita hoc potest conjungi « proposita in ærario », aut hoc modo « in ærario cognita ». Nam neque, siquid agendum cum populo esset, proponebatur in ærario neque cognoscebatur. Proponebatur autem in foro, ut populus cognosceret: deinde agebatur; et populus de re jam cognita suffragium ferebat. Quare, nisi esset contra meum institutum aliquanto liberior conjectura, libenter legerem « proposita in foro, cognita agunto »; vel sic etiam, « promulgata in foro, cognita agunto »: nam *promulgare* est proponere, quasi provulgare; ut ait Festus. P. Man. — *Promulgata, proposita in ære, cognita agunto*. Ita dedimus ex conjectura Gœrenzii, eaque facillima: nam quod omnes libros occupat *ærario*, sensum vel nullum habet, vel admodum languidum, qualis is est quem extorsit Ern. « Si verum hoc est, dicens, significat: quæ reperta sunt in ærario inter tabulas publicas, sc. alio tempore promulgata et non perlata, quæ paullatim ad oblivionem venere et sublata negligentia ». Wagn. vel cum Manutio vult *in foro* (quod præferebat etiam Rath.), vel deleri vult verba *in ærario*; Schefferus Gruteri partibus se applicat, quod fecit etiam Gœr. in ed. min. Sensus est: « quæcumque promulgata sunt, ea proponantur in ære inscripta, ut

quam de singulis rebus, semel[15] consulunto; rem populum docento; doceri[16] a magistratibus privatisque patiunto. — Privilegia[17] ne irroganto; de capite civis[18], nisi per maximum comitiatum, ollosque, quos

de cognitis agi possit ». Ita Gœrenz. Schützius verba « in ærario cognita » inter duas distinctiones posuit, sed probat rationem Gœrenzii. Ma. — Antequam magistratus vel tribunus pl. legem in comitiis ferret, i. e. cum populo ageret, proponebat legem suadendam publico loco per trinundinum, i. e. per xxvii dies, ut quivis eam legere posset. Vid. P. Manutius de Legibus Roman. cap. 34. W. — *Agunto.* Cum populo. Cicero hac de re pro Flacco, cap. 7, sic scribit: « Nullam enim illi nostri sapientissimi et sanctissimi viri vim concionis esse voluerunt. Quæ sanciret plebs, aut quæ populus juberet, summota concione, distributis partibus tributim, et centuriatim descriptis ordinibus, classibus, ætatibus, auditis auctoribus, re multos dies promulgata et cognita, juberi vetarique voluerunt ». Turn.

15. *Nec plus quam de singulis rebus semel consulunto.* Delet τὸ *semel* Victorii editio ejusque tradux Manutiana, sed retinent duo MSS Pall. editionesque ceteræ. Gruterus inter fabulandum calide conjecerat *simul*. Gaut. — *Ne plus, quam de singulis rebus simul consulunto.* Id est, ne de pluribus simul rebus, quam de una, consulunto. Recepimus autem Gruteri lectionem, probatam Ernesto et Wagnero. Scribæ, quum sive constructionem non recte caperent, sive pravum *semel*, quod irrepserat, sensu carere viderent, abjecerunt vocem genuinam et veram. *Semel* est in plerisque Gœrenz. et Davis. nostris Cr. W. M. Copp. Victt. b. edd. vett. quæ ad manum sunt, omnibus, exceptis Ald. et Comm. Ma.

16. *Doceri.* Sic Maniliam legem Cicero suasit: sic privati data a magistratu concione pro Rostris populum docebant. Cicero ad Atticum, lib. IV, Epist. 2: « Quum subito ille in concionem ascendit quam Appius ei dedit ». Et in Vatin. cap. 10: « In illo, inquam, augurato templo ac loco collocaris, quo auctoritatis exquirendæ causa, ceteri trib. pl. principes civitatis producere consueverunt ». Ac qui leges ferebant, latores: qui suadebant in concione, auctores dicebantur: ut infra cap. 15: « Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, neque auctor bonus ». Proinde in Vatinium scripsit Cicero, cap. 10: « auctoritatis exquirendæ causa ». Turn.

17. *Privilegia.* Leges sunt in privos, id est, singulos homines latæ. Cicero pro Domo, cap. 17: « Vetant leges sacratæ, vetant xii Tab. leges privatis hominibus irrogari: id est enim privilegium ». Turn.—Est *privilegium* lex, quæ fertur in unum aliquem hominem et singularem causam, vel in commodum, vel in detrimentum: ita lex Manilia erat privilegium in honorem Pompeii. W.

18. *De capite civis.* Hujus legis Cicero in oratione pro Sext. cap. 30, sic meminit: « Cur, quum de capite civis et de bonis proscripti ferretur, quum et sacratis legibus, et xii Tab. sancitum esset, neve privilegium irrogari, neve de capite civis nisi comitiis centuriatis rogari, nulla vox est

censores in partibus populi locassint, ne ferunto. — Donum[19] ne capiunto, neve danto, neve petenda, neve gerenda, neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiæ pœna par esto[20].— Censores[21] fide legem custodiunto. Privati ad eos acta referunto; nec eo magis[22] lege liberi sunto ».

12 V. Lex recitata est[1]. Discedite, et tabellam jubebo dari.

audita consulum? » Maxima autem comitia centuriata appellat : partes populi, classes et centurias. Hæc lex est de judicio populi. Turn.

19. *Donum*. Hæc lex et ambitum et sordidam magistratuum avaritiam tollit. Igitur ad ambitum et pecunias repetundas pertinet. Quin et Cincius muneralem legem tulerat, qua caverat, ne cui liceret munus accipere. Turn.

20. *Noxiæ pœna par esto*. Cod. Cr. « noxiat pœnæ parento »; cod. W. « noxiæ pœnæ parento », cod. M. « noxiæ pœne parento ». Copp. Victt. b. « noxiæ pœnæ pars esto ». Mr. — Ducker. de Latin. vett. Jurisconsultt. ibiq. Alciatus, pag. 9, sq. « At *noxia* solummodo de maleficio ipso dicitur, nec tam generali significatione accipitur, sicut *noxa* ». Sequuntur hæc ipsa verba legis Tullianæ. Ruhnkenius ad Terent. Eunuch. V, 2, 13 : « *Noxia* vere adjectivum, subintellecto *culpa*, vel *res*, semper significat culpam, injuriam, peccatum ; *noxa* culpæ pœna, unde *noxæ dare*, et hinc quodvis detrimentum ac damnum. Sic discrimen constituit Oudendorp. ad Suet. Cæsar. cap. 81 ». Antea alii aliter de hoc discrimine præceperant. Vide Duckeri lib. laud. p. 10—23. Cr.

21. *Censores fide legem custodiunto*. Vulgo *censoris*; et favent plerique codices, qui dant « censoris fidem legem custodiunto ». Nihilo tamen minus editiones Ascensii Victoriique sequor : hanc enim curam censoribus dedit Cicero, prout liquet ex hujusce libri cap. 20. Ac *censores* quidem diserte repræsentant Eliens. et Pal. quart. Dav. — *Censores fide legem custodiunto*. *Fide* est *fideliter*. Quod quum non cogitarent librarii et editores, a recta scriptione aberrarunt. Quinque Gœr. et nostri Cr. W. habent « censoris fidem », cod. M. « sensoris fidem », Copp. Victt. b. « cesoris fide ». Edd. Lamb. et Sturm. « censoris fide ». Mr. — *Censores fide legem*. Censores hac lege constituuntur Νομοφύλακες. Quod addit, « privati ad eos acta referunto »; morem antiquum significat, quo qui magistratu abierant, apud magistratum privati, magistratus gesti rationem reddebant : quod εὐθύνεσθαι Græci dicunt. Turn.

22. *Nec eo magis*. Quum rationes retulerint, et de ipsis censores præjudicarint, nihilominus liceat eos in judicium vocare et apud magistratus accusare. Turn.

V. 1. *Lex recitata est*. Ut in concione primum a præcone solebat lex, scriba subjiciente, recitari, mox docendo suaderi, postremo tabella populo dari, quum in suffragium mittebatur, ab eo qui legem ferebat, populumque discedere jubebat; quod

Quint. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio! sed ea pæne nostræ civitatis, etsi a te paullum allatum est novi. — Marc. Rectissime, Quinte, animadvertis. Hæc est enim, quam Scipio laudat in libris[2], et quam maxime

verbum, inquit Asconius, significabat, ut in quam quisque tribum discederet, in qua suffragium erat laturus : ita hic legum rogationes imitatur. Ceterum lege recitata privati dicebant, qui legem suadebant, deinde sitella deferebatur ad tribuum sortitionem, quo in suffragium ordine mitterentur : sitella delata æquabantur sortes; quæ ducendæ erant in sortitione tribuum, mox sortitio fiebat, postremo populus in suffragium ibat. Turn. — *Disce rem et tabellam*. Vulgo « disce rem », ad h. l. sic Mr. Codd. Cr. W. et M. *discere*, Copp. Victt. b. *discedere*, et inter utramque lectionem fluctuant etiam codd. Goer. Legitur etiam *discere* in edd. Car. Stephan. et Brut. (qui lectionem laudat Ald. *disce et*). In varr. lectt. edd. Crat. et Herw. est *dissere*. Mihi, quidquid obloquatur Goer. Davisii conjectura *discedite* [id est, in suam quisque tribum ad tabellam accipiendam, qua suffragium ferebatur. Wagn.] placet, quum singularis numerus non conveniat allocutioni duorum, neque ea lectio codicum auctoritate plane destituatur. — *Disce rem*, i. e. jam explicabo vobis legem et tabellam jubebo dari ad suffragia afferenda legemque sciscendam, ut fieri solet in comitiis. Sic supra § 11 dictum est : « rem populum docento ». Vid. P. Manutius de Leg. Rom. cap. 35. W.— *Tabellam*. Nam qui legem ferebat, tabellam dari populo jubebat. Turn.

2. *Quam Scipio laudat in libris*. Nihil divertunt ab hac lectione Pall. neque Gulielmiani : retinentque editiones meliores, puta Aldi atque Victorii. Grut. — *Quam Scipio laudat in libris illis*. Non potui ferre Ciceronem balbutientem; quare recepi, quod jam fieri volebat Turn. in primo comment. quodque est in edd. Lamb. et Comm. *illis*, probatum Bruto, Rathio, Goerenzio et receptum a Sch. Ita noster § 13 nostri cap. « pleraque sunt dicta in illis libris »; cap. 17, § 38 : « etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio »; cap. 14, § 2, et « in illis libris tractata sunt diligentius ». His omnibus locis de libris de Republica sermo est, et additur *illis*, quamquam non sequitur pronomen relativum. Nihil agit Schefferus, verba *in libris* ejici jubens. Locus autem, quem significat Tullius, in libris nuper repertis ita legitur lib. II, 23, pag. 177 : « Itaque ista æquabilitas atque hoc triplex rerumpublicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed quod proprium sit in nostra rep. quo nihil possit esse præclarius, id persequar, si potero, subtilius, quod erit ejusmodi, nihil ut tale ulla in republica reperiatur. Hæc enim, quæ adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedæmoniorum et in Carthaginiensium, ut temperata nullo fuerint modo. Nam in qua rep. est unus aliquis perpetua potestate, præsertim regia, quamvis in ea sit senatus, ut tum fuit Romæ, quum erant reges; et ut sit aliquod etiam populi jus, ut fuit apud nostros reges; tamen illud ex-

probat temperationem reipublicæ[3]; quæ effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. Nam sic habetote, magistratibus, iisque, qui præsint, contineri rempublicam, et ex eorum compositione, quod cujusque reipublicæ[4] genus sit, intelligi. Quæ res quum sapientissime moderatissimeque constituta esset a majoribus nostris, nihil habui, sane non multum,
13 quod putarem novandum in legibus. — ATT. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti, admonitu

cellit regium nomen, neque potest ejusmodi resp. non regnum esse et vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam, quod unius vitio præcipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. Nam ipsum regale genus civitatis non modo non est reprehendendum, sed haud scio an reliquis simplicibus longe anteponendum, si ullum probarem simplex reip. genus : sed ita quoad statum suum retinet : is est autem status, ut unius perpetua potestate et justitia omnique sapientia regatur salus et æquabilitas et otium civium. Desunt omnino ei populo multa, qui sub rege est; in primisque libertas, quæ non in eo est, ut justo utamur domino, sed ut nullo...» Vid. ib. A. Mai. Ma.

3. *Hæc est enim quam Scipio laudat in libris, et quam maxime probat temperationem reip.* Ita codices. Verum Lambinus emendabat, « hæc est enim quam Scipio laudat in libris illis, et quam maxime probat, temperatio reip. » Nihil opus; hujus enim constructionis non desunt exempla. Aristoteles de Rep. II, 10 : ἣν δὲ ποιοῦνται τῆς ἁμαρτίας ταύτης ΙΑΤΡΕΙΑΝ, ἄτοπος καὶ οὐ πολιτικὴ ἀλλὰ δυναστευτική. Plautus, Curcul. act. III, v. 63 : « Ut ei detur, quam isteic emi virginem ». Ac in Mercat. act. II, sc. 1, 6 : « Ei ne noceret, quam domi ante habui capram ». Vide sis et Donatum ad Terentii Andr. Prol. v. 3. DAVIS. — *Temperationem*. Moderatam quamdam reip. mixturam. Non enim simplex erat, sed ex omnibus temperata generibus. TURN. — Cannegieter. de Notis, pag. 343 : « Præstet *forte* : *temperatio nostræ reipublicæ* ». — Siccine vero? Hoc pacto primum jugulabis elegantiam loci, quæ inest in *attractione* quam grammatici appellant. Deinde hæc verba : « quam maxime probat temperationem reipublicæ », universe sunt accipienda de omni republica. Scipio enim *in libris* (*sc. de Republica*) in quavis republica instituenda ac temperanda maxime probaverat *hanc*, id est, romanam; sive Scipio professus erat, nullam omnino rempublicam tam sapienter temperatam esse quam romanam. Cicero de Rep. I, 21 : « sed etiam quod memineram persæpe te (Scipionem dicit)... docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem majores nostri nobis reliquissent ». Ca.

4. *Quod cujusque reip.* Nam ex iis qui præsunt rerumpubl. genera cognoscimus, ut tyrannidem, monarchiam, oligarchiam, aristocratiam, democratiam. TURN.

et rogatu meo, sic de magistratibus; ut disputes, quibus de causis maxime placeat ista descriptio. — Marc. Faciam, Attice, ut vis; et locum istum totum, ut a doctissimis[5] Græciæ quæsitum et disputatum est, explicabo, et, ut institui, nostra jura[6] attingam. — Att. Istud maxime exspecto disserendi genus. — Marc. Atqui pleraque sunt[7] dicta in illis libris; quod faciendum fuit, quum de optima republica quæreretur. Sed hujus loci de magistratibus sunt propria 14
quædam, a Theophrasto[8] primum, deinde a[9] Dione stoico quæsita subtilius.

5. *Doctissimis*. A philosophis. T.

6. *Jura attingam*. Sic lib. II : « Et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo quoad potero ejus ipsius generis jus civile nostrum ». Igitur romana jura et instituta cum philosophorum disputatione miscebit, ut mox, in consule et tribuno. Turn.

7. *Atqui pleraque sunt dicta... quum de optima r. quæreretur*. Ausus sum ejicere verborum illam trigam, qua abundant editiones « quod faciendum fuit » : quia nihil hic agunt, et quoniam abjiciunt duo optimi libri MSS S. Victor. quartus Palat. Grut. — *Atqui pleraque sunt*, etc. Cod. M. *Atque*. Tum restituimus Ciceroni, quod numquam auferri debuit, verba « quod faciendum fuit », quæ habent codd. Gœr. et nostri, præter cod. M. omnes, itemque edd. vett. nisi quod Rathius ea abesse ab ed. Ven. 1494, annotavit. Libros de Rep. sæpius Noster laudat ita, ut h. l. vide modo paullo superius § 12, « in libris illis ». Dav. Ernest. Bip. Wagn. Gruterum sequuti sunt. Ceterum hic ipse locus, quem significat Noster, periit in libris de Rep. Vide modo A. Mai. ad Cicer. de Republ. II, 29, extr. p. 188. Mr.

8. *Theophrasto*. De Theophrasto sic de Finibus, lib. V, cap. 4, scribit, « Omnium fere civitatum non Græciæ solum, sed etiam Barbariæ ab Aristotele mores, instituta, disciplinas : a Theophrasto leges etiam cognovimus. Quumque uterque eorum docuisset qualem in rep. principem esse conveniret, pluribus præterea quum scripsisset, qui esset optimus reip. status : hoc amplius Theophrastus, quæ essent in rep. inclinationes rerum, et momenta temporum, quibus esset moderandum utcumque res postularet ». Turn.

9. *A Dione*. Legendum puto, *a Diogene Stoico*, qui Babylonius vocatus est, cujus Antipater discipulus fuit, ut Antipatri Panætius. Cicero, de Divinat. lib. II, cap. 43 : « Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit aliquid ut prædicere possint dumtaxat quali quisque natura ». Et tertio Offic. cap. 12 : « In hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico ». Turn. — *A Dione Stoico*. Turnebus rescribit *a Diogene Stoico*. Diogenem tamen Stoicum de rep. scripsisse non liquet; et Stoicus fuisse videtur is Dion, cujus

VI. Att. Ain'[1] tandem? etiam a stoicis[2] ista tractata sunt? — Marc. Non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panætio[3]. Nam veteres[4] verbo tenus[5], acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica disserebant. Ab hac familia[6] ma-

meminit Laertius, VII, 190, 192, ut a codicum scriptura prorsus steterim. Dav. — *A Diogene Stoico*. Ita pro *Dione* est scribendum, ut jam monuit Turn. De eo loquitur Diogen. Laert. VI, 190 et 192. Nam qui ibi nominatur *Dion*, non est scriptor. W. — Idem sentit *van Lynden* in Dissert. de Panætio Rhodio, philosopho Stoico, pag. 84, et Sch. in Summar. horum librorum, p. 32. Mr.

VI. 1. *Ain' tandem?* Cod. M. et edd. Asc. 1, 2, *an tandem*. Mr.

2. *A Stoicis*. Quorum philosophia omnis a rebusp. abhorrere videbatur, quod civem nullum nisi sapientem putarent, nullam civitatem nisi e sapientum cœtu constantem. Turn.

3. *Panætio*, Scipionis Africani Minoris amico et præceptore. Multos scripsit libros, in his opus de Officiis, quod Cicero in suis de hoc argumento libris sequutus est; cujus philosophi res et scripta explicata sunt in disputatione singulari, quam nostro præsidio defendit ann. 1802, eruditissimus *van Lynden*, scholarum nostrarum illo tempore auditor. W.

4. *Nam veteres*. Id est, veteres Stoici, videlicet Zeno (Diog. Laert. VII, I, 4), Cleanthes (ibid. VII, v. 175), et Chrysippus (ib. VII, vii, 188). De Chrysippo erudita nuper prodiit commentatio F. N. G. *Baguet*, Lovanii, 1822, ubi de Chrysippi περὶ πολιτείας libris agitur, p. 331—333. Rathius pro *veteres* præter necessitatem corrigi volebat *ceteri*, sc. præter Dionem et Panætium; neque vero docuit, quisnam fuerit ille Dion, quem nemo novit. Ad rem cf. Cic. de Rep. III, 4, p. 223. Mr.

5. *Verbo tenus*. Id est, ut in sua de rep. disputatione nonnisi contemplationem sequerentur, neque vero de eo loquerentur, quod ad vitæ civilis usum pertineret. Ma. — *Van Lynden* l. l. pag. 84, sq. « Diogenes igitur et Panætius, ut doctores Lælii aliorumque Romanorum, *ad usum popularem atque civilem*, i. e. Romanorum ingeniis accommodatum, de magistratibus scripserunt: Veteres illi, Zeno, Chrysippus, *verbo tenus*, i. e. *non ad ipsius rei actionisque usum, sed ad scholæ disputationem*, de magistratibus scripserant: ὡς ἐν λόγοις, ut inquit Plutarchus de Repugnantiis Stoicorum, pag. 1033, B. [tom. V, p. 210, Wytt.] Ἐπεὶ τοίνυν πολλὰ μὲν ὡς ἐν λόγοις, αὐτῷ Ζήνωνι, πολλὰ δὲ Κλεάνθει, πλεῖστα δὲ Χρυσίππῳ γεγραμμένα τυγχάνει περὶ πολιτείας καὶ τοῦ ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν, καὶ δικάζειν καὶ ῥητορεύειν· ἐν δὲ τοῖς βίοις οὐδενός ἐστιν εὑρεῖν οὐ στρατηγίαν, οὐ νομοθεσίαν, οὐ πάροδον εἰς βουλὴν, οὐ συνηγορίαν ἐπὶ δικαστῶν, οὐ στρατείαν ὑπὲρ πατρίδος, οὐ πρεσβείαν, οὐκ ἐπίδοσιν· ἀλλ' ἐπὶ ξένης, ὥσπερ τινὸς λωτοῦ, γευσάμενοι σχολῆς, τὸν πάντα βίον, οὐ βραχὺν, ἀλλὰ παμμήκη γενόμενον, διήγαγον ἐν λόγοις καὶ βιβλίοις καὶ περιπάτοις, κ. τ. λ. Ad v. *verbo tenus* vid. Liv. XXXIV, 5, p. 773 Drak. ibiq. interprett. Cr.

6. *Ab hac familia*. Id est, cujus

gis ista manarunt, Platone principe. Post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando [7] locum, Heraclidesque [8] Ponticus, profectus [9] ab eodem Platone. Theophrastus vero, institutus ab Aristotele [10],

ego sum sectator, videlicet Academicorum. Ita plane Noster, de N. D. I, 5: « Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam sequutos »: ubi item, nomine non præposito, scholam Academicam intelligit. Gœrenzius in ed. min. receperat lectionem « ab Academica familia », quæ est conjectura Schefferi, qui vel ita, vel « ab Academicorum familia » legendum esse suspicatus fuerat; sed præter necessitatem, quamquam ille assentientem nactus est Rathium. Non magis admittenda est Walkeri conjectura, qui ad Cicer. de N. D. I, 33, conjecit « ab alia familia »; neque vero *ab illa*, ut est in notulis Rathii. Ma. — *Ab hac familia.* A Peripateticis et Academicis, ut ait Cicero, de Finibus, lib. IV, copiose tractatus est locus civilis, quem πολιτικὸν dicimus. Lib. III quoque de Orat. eos appellatos esse dicit philosophos πολιτικούς. Igitur ab iis philosophis Academicis et Peripateticis ista profecta sunt. *Ab hac* dixit, quod paullo ante Theophrasti mentionem fecisset. Non deest qui legendum censeat, « Ad hanc familiam ». Turn.

7. *Hunc civilem in disputando locum. Civilem locum* bene Wagn. intelligit illud argumentum vel eam argumentorum, ut ait Quintilianus, sedem, ex quo ea, quæ ad civitatis administrationem spectant, promuntur; *in disputando*, quod est philosophi, opponitur dictioni *in dicendo*, quod est oratoris. Desiderat tamen, quum sit paullo insolentius dictum, « civilem philosophiæ locum ». Cui opponit Gœr. locum Cicer. Partitt. 23, 78: « quæ sint in disputando vera, quæ falsa ». Quod vero h. l. optime se habet, nostro loco non item commode dicitur; et recte sentiebat Wagn. non bene conjungi posse « illustravit... in disputando ». Quare ego cum Rathio facio, qui, vocem *in* ex ultima præcedentis vocabuli litera ortam esse suspicatus, conjecit: « illustravit omnem hunc civilem disputando locum ». Quamquam ita non satis probatur contortus verborum ordo. Ma.

8. *Heraclides.* Hic ex Heraclea Ponti urbe fuit, Platonis discipulus et familiaris, a quo etiam profectionem in Siciliam parante, scholis est præfectus. Hic draconem cicuravit adeo, ut et una vescentem, et in eodem cubili recubantem haberet. Ejus hodieque quoddam breviarium exstat de quibusdam rebuspubl. Turn. — *Heraclides* Ponticus, nobilis philosophus, Platonis auditor, multos scripsit libros, qui perierunt. Nam qui hodieque sub ejus nomine fertur liber de Allegoriis Homeri, recentioris cujusdam est scriptoris Heraclidis. Vid. Fabricius, Biblioth. Græc. vol. II, pag. 302. W. — Adde Kœleri Commentat. ad Heraclid. de rebuspubl. pag. xxi. Cr.

9. *Profectus ab eodem Platone.* Quum Aristoteles, non minus ac Heraclides Ponticus, Platone magistro sit usus; omnino rescripserim « profecti ab eodem Platone ». Ita uterque discipulus, in hoc participio continetur. Dav.

10. *Institutus ab Aristotele, habita-*

habitavit, ut scitis, in eo genere rerum; ab eodemque Aristotele doctus Dicæarchus [11] huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam [12] ex umbraculis [13] eruditorum otioque, non

vit, ut scitis, in, etc. Nemo est ausus sequi magnum Turnebum hanc lectionem primo producentem: sed quum eam quoque asserant S. Victoris, Pal. tert. Fabr. nihil relinquitur amplius dubii, eam verissimam esse. Est igitur *habitavit* ἐνεφιλοχώρησεν, ut idem explicat, plurimum se dedidit; simile quid Tusculanis restituimus in crepundiis. Vulgatum *abundavit* putidum plane est glossema. Gaut. — *Habitavit, ut scitis, in eo genere rerum.* Multum diuque versatus est. Ascensius autem, Victorius, Lambinus et Aldus nepos male prorsus ediderunt « abundavit ut scitis, etc. » Nam Turneb. S. Victoris, Pal. tert. Fabr. Paris. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. Ball. editio pervetus, et Ven. 1471, lectionem, quam Gebhardo præeunte sequutus sum, merito repræsentant; eaque elegantissima est locutio. Noster, Philipp. XII, 1: « Hic etiam fautores Antonii, quorum in vultu habitant oculi mei, tristiores videbam ». Idem de Orat. II, 38: « Illi autem, qui hoc solum colendum ducebant, habitarunt in hac una ratione tractanda ». Vide sis et cap. 72. Dav. — *Habitavit, ut scitis.* Nihil certius lectione *habitavit*, eamque repræsentant plerique Gœr. nostri codd. Cr. (*abitavit*), W. M. Copp. Victt. b. edd. Crat. Herw. (hæ in varr. lectt.) Asc. 1, Brut. Ald. Grævius ad marg. ed. Comm. ubi est *abundavit*: « *habitavit*, ita Tertullianus loquutus est ». Lectionem nostram præfert etiam Gesnerus in Thesauro L. L. v. *abundare*, quod hac in constructione ne latinum quidem est. Mr.

11. *Dicæarchus.* Ex Messana urbe Siciliæ fuit, Aristotelis auditor, philosophus, rhetor et geometres. De Spartanorum republ. ac legibus scripsit. Scripsit et τριπολιτικὸν de rep. Corinthiorum, Pelinæorum et Atheniensium. Turn.

12. *Doctrinam*, etc. Elegans metaphora, qua item de Demetrio Phalereo usus est Cicero in Bruto, cap. 9, § 37: « Delectabat magis Athenienses, quam inflammabat: processerat enim in solem et in [omittit *in* Ern.] pulverem, non ut e militari tabernaculo, sed ut e Theophrasti, doctissimi hominis, umbraculis ». Vide præterea de Orat. I, 34, et in Orat. cap. 19. W.

13. *Ab umbraculis.* Budæus ductum a σκιαμαχίᾳ, id est, umbratili pugna existimat. Sententia est, Civilem doctrinam et disputationes de republ. non solum sub tecto scholisque philosophorum exercuit, verum et ad justum prælium descendit, ac disciplinam civilem e schola et otio philosophico in concertationes forenses et reip. gerendæ contentiones Demetrius Phalereus produxit. Nam remp. Atheniensem non solum diu administravit, verum etiam emendavit et ordinavit. Qua de re commentarios etiam, ut Strabo, lib. IX, p. 609, refert, reliquerat, in quibus fortasse et hoc quod hic Cicero scribit, disputabat, et illud quod lib. II de sepulturis commemoravit, scripserat. Ductum

modo in solem[14] atque pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in republica viros, et doctissimos homines non nimis[15] in republica versatos, multos commemorare possumus. Qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinæ[16] studiis, et regenda civitate princeps esset, quis facile, præter hunc, inveniri potest?

VII. Att. Puto posse[1], et quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut cœperas.

Marc. Quæsitum igitur ab illis est, placeretne unum[2] in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent : quod exactis regibus intelligo placuisse nostris majoribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea, non tam regni, quam regis

potius censeam a Gymnasiorum ambulationibus, quæ arborum umbraculis erant opacæ, ut in Academia et Lyceo. Nam lib. V de Legibus, ita umbraculum Cicero usurparat, cujus, auctore Macrobio, lib. VI, cap. 4, hæc verba sunt, « Eaque quæ restant in illis alnorum umbraculis persequamur ». Turn.

14. *In solem*. Ut in agmine milites solem et pulverem patiuntur : sed et qui se in campo exercent. Turn.

15. *Non nimis*. Non admodum : paucos commemorare possumus qui et in reip. administratione, et philosophiæ doctrina excelluerint. Turn.

16. *Ut et doctrinæ*. Cicero libenter et prope impudenter laudem captat : quamquam hic minus immodeste id facit, quam in Officiis ubi præ se Demetrium contemnit. Turn.

VII. 1. *Puto posse*. In marg. cod. Cr. ad h. l. adscriptum est : « Tacite Ciceronem innuit ». Vere. Ita et alibi Cicero suas laudes ex aliorum ore sibi tribuit, et in hunc sensum disputat de Rep. I, 8 : « Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda rep. aliquid essemus memoria dignum consequuti et in explicandis rationibus rerum civilium quamdam facultatem non modo usu, sed etiam studio discendi et docendi essemus auctores; [hoc sensu caret : lege, dum melius quid afferatur, *essemus adepti*] quum superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quorum res gestæ nullæ invenirentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes; nec vero nostra quædam est instituenda nova et a nobis inventa ratio; sed unius ætatis clarissimorum ac sapientissimorum nostræ civitatis virorum disputatio repetenda memoria est, etc. » Pro *sed perge* cod. W. *sed perges*, cod. M. *sed rege*. Mr.

2. *Unum ... magistratum*. Non intelligendum de uno et singulari homine, veluti dictatore, sed de ipso munere, quod unum unusque magistratus dicitur, licet a duobus pluribusque geritur, veluti consulibus. W.

vitiis[3], repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis
16 magistratibus imperabit. Quare nec ephori[4] Lacedæmone sine causa a Theopompo[5] oppositi regibus, nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in jure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat[6], esset : hoc enim primum minuit consulare jus, quod exstitit ipse[7], qui eo[8] non teneretur; deinde quod attulit auxilium re-

3. *Non tam regni, quam regis vitiis.* In cod. Cr. scribitur « quam regis repudiatum vitiis est ». Huc facit locus Ciceronis de Rep. lib. I, c. 40, pag. 102 : « Quid? tu non vides unius importunitate et superbia Tarquinii nomen huic populo in odium venisse regium? » Ma.

4. *Quare nec ephori.* Theopompus Lacedæmoniorum rex potestati regum ephoros opposuit, eosdem propemodum ac qui Romæ tribuni erant. Quo nomine expostulanti uxori querentique quod regalem potestatem liberis imminutam esset relicturus, Sane quidem, inquit, verum securiorem et diuturniorem. Ephororum autem potestas eo progressa est, ut etiam regem capitis condemnarent, sed eam tamen ut nimis tyrannicam postea Cleomenes sustulit, et regibus pristinam potestatem restituit. Quinque numero erant : nomen habent, διὰ τὸ ἐφορᾷν. De his vide Arist. de Repub. lib. II. Turn.

5. *A Theopompo oppositi regibus, nec apud nos,* etc. Ephororum institutionem Lycurgo tribuunt nonnulli : plerique vero cum Cicerone Theopompum Lacedæmoniorum regem hujusce magistratus dicunt auctorem. Aristoteles, Polit. lib. V, cap. 11 : Λακεδαιμονίων (πολὺν χρόνον βασιλεία διέμεινε) διὰ τὸ ἐξ ἀρχῆς τε εἰς δύο μέρη διαιρεθῆναι τὴν ἀρχὴν, καὶ πάλιν Θεοπόμπου μετριάσαντος τοῖς τε ἄλλοις καὶ τὴν τῶν Ἐφόρων ἀρχὴν ἐπικαταστήσαντος. Vide Nic. Cragium, Rep. Lac. II, 4; J. Meursium, Miscell. Lacon. II, 4, ac Interpretes ad Diogenis Laertii I, 98. Dav.

6. *Ne id, quod fuerat, esset.* Nostri quoque et Gœr. codd. habent *fuerit*, quod correxerunt jam dudum editores; ex nostris Car. Stephan. Lambin. Goth. Brut. Sturm. Ald. Comm. Sed male explicat rem Wagn. dicens : ne eam potestatem, qua ab initio post reges exactos usus fuerat, porro integram obtineret. Dicendum enim fuit : ne rursus ita opprimeretur populus sub consulibus, ut sub regibus fuerat oppressus. Ma.

7. *Quod exstitit ipse.* Male, ut opinor, Mr. delevit distinctionem post *ipse*, et reposuit post *exstitit*. Liquet enim hunc sensum esse : « quia tribunus exstitit », qui a consule non penderet.

8. *Qui eo non teneretur.* Vulgo « qui in eo non teneretur ». Lectionem vero quam damus asserunt Harleian. pr. editio Victoriana, loquendique mos Ciceronianus. Dav.

liquis non modo magistratibus, sed etiam privatis,
consuli[9] non parentibus. — Quint. Magnum dicis 17
malum. Nam, ista potestate nata, gravitas optimatium cecidit, convaluitque jus multitudinis[10]. — Marc. Non est ita, Quinte. Non enim jus illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat : quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex[11] in omnes est ***.

Deest omnium hujus legis capitum explicatio a principio, usque ad hoc caput, Domum cum l.

9. *Privatis, consuli.* Nam privati adversus vim coss. sæpe tribunos appellabant, idque est quod in lege posuit, « Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creassit ». Turn.

10. *Convaluitque jus multitudinis.* Quum *jus multitudinis* opponatur *juri consulis*, Gœrenzius Wagneri conjecturam *vis* pro *jus* supervacaneam censet. Sed tamen, quum *malum* hoc dicat Noster, idque *magnum*, *vis* certe majore cum probabilitate malum dicitur, quam *jus*. Favent etiam illi conjecturæ cod. W. et Copp. Victt. b. eique Rathius calculum suum adjecit. Tum Copp. Victt. b. inverso ordine : « Non est, Quinte, ita. Non jus enim illud solum ». Cod. M. « illud ita solus... pop. et violentius ». Mr. — *Jus multitudinis.* Nam tribunitia potestate effectum est, ut aliquando Romæ majores essent plebis quam senatus opes. Sallustius, Catil. c. 38 : « Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso coss. tribunitia potestas restituta est, homines adolescentes summam potestatem nacti, quibus ætas animusque ferox erat, cœpere senatum criminando exagitare plebem ». Quintus autem natura ferocior et acerbior, optimatiumque et nobilitatis fautor, tribunatui infestus est et iniquus. Turn.

11. *Conversa lex in omnes.* Ante tribunitiam potestatem optimates, ut qui soli consules fierent, et consulem sui ordinis fautorem haberent, legibus superiores regnabant, plebes illis obnoxia agitabat : creatis vero tribunis nimia illorum potentia imminuta est æquatis opibus utriusque partis : omnesque teneri legibus cœperunt, quum tribunitiæ rogationes, plebisque scita pro lege essent. Tum igitur demum dici debuit quod a Livio scribitur, « Imperia legum potentiora fuisse quam hominum ». Deinceps autem multa deesse, perfacile est ex lege colligere. Turn. — *Conversa lex in omnes est.* Hæc mihi videntur parum sincera; licet ea Turnebus explicet, et ita dent omnes codices, nisi quod in Paris. legatur « convertenda lex », in Ven. 1471, « vertenda lex ». Cogitabam, « confecta pax inter ordines est » : nam, quod ait Noster infra cap. 10 : « concessa plebi a patribus tribunitia potestate, arma ceciderunt, restincta seditio est, etc. » Præstat tamen, ut opinor, locum conclamatum fateri, quam conjecturis eum vexare. Dav.

18 VIII. « Domum cum laude redeunto. » Nihil enim, præter laudem, bonis atque innocentibus[1], neque ex hostibus, neque a sociis reportandum. — Jam illud apertum[2] profecto est, nihil esse turpius, quam quemquam legari nisi reipublicæ causa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates[3], aut syngraphas suas[4] persequuntur. In hominibus[5] est hoc fortasse vitium. Sed quæro, quid

VIII. 1. *Innocentibus*. I. e. prætoribus ac præsidibus provinciarum, qui nil mali commiserint in provincia, convenit, ut neque ex bello ab hostibus, neque a sociis ex administratione provinciarum quidquam domum afferant, nisi laudem. W.

2. *Jam illud apertum*. Liberas reprehendit legationes, quas senatores plerumque impetrabant. Eas fere petebant quibus in provincia negotium esset, ut illic et gratia majore, et potestate, et sumptu minore res suas persequerentur : erant autem magno sumptui et oneri provincialibus. Cicero in Rullum, orat. I, cap. 3 : « Hereditatum obeundarum causa quibus vos legationes dedistis, qui et privati et privatum ad negotium exierunt, non maximis opibus, neque summa auctoritate præditi, tamen auditis profecto quam graves eorum adventus sociis vestris esse soleant ». Liberæ legationes dicebantur, quod ab urbe abesse liceret, et ubicumque quis vellet, libere esse. Turn.

3. *Hereditates*. Homines enim provinciales aliquando testamento senatorem romanum aliqua ex parte heredem scribebant. Sic in Minutii Basilii falso testamento heredes adscripti sunt Crassus et Hortensius. Turn.

4. *Syngraphas...persequuntur*. Nomina appellant, et usuras exigunt ex syngraphis. *Syngrapha* autem est quam appellamus vulgo in Gallia obligationem. Dixit et *syngraphum* masculino genere Plautus, Asin. act. IV, sc. 1, 1 : « Agedum istum ostende quem conscripsti syngraphum ». Turn. — *Syngrapha* est pactum scriptum et contractus inter privatos, ita ut duo fiant exemplaria, ab utroque contrahente subscripta. Differt ab aliis *chirographis*, quod in illis verum scribitur, in his nonnumquam falsum v. c. debitor affirmat, se centum nummos accepisse, licet pauciores acceperit. Ita explicat Asconius Pedianus in Comm. ad Cic. Or. Verr. III, 36. W.

5. *In hominibus est hoc fortasse vitium*. Codd. Cr. et W. « persequuntur in hominibus. Est hoc fortasse vit. » Cod. M. « in omnibus et hoc », edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. habent pers. « in hominibus, quod est fort. vitium ». Reliqui nostri libri, et varr. lectt. edd. Crat. et Herw. vulgatam repræsentant, quam mihi placere si dicam, mentiar. Gœrenzii libri plerique omnes, uno excepto, habent *omnibus*. Vulgatam ille sic defendit et explicat : « hominibus est hoc vitium commune, ut privata sua commoda, quacumque ratione possint, persequantur. Sed per se quidem ista ratio turpissima est ». Sed quid tum facies verbo *fortasse*. An dices esse pro *videtur esse*? Quo quid esset jejunius? Equidem crediderim *omnibus* ferri posse,

reapse[6] sit turpius, quam sine procuratione[7] senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicæ munere? Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levissimus[8] tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Tamen minui tempus, et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita turpitudo manet, diuturnitate sublata. Sed jam, si placet[9], de provinciis decedatur,

si ita locum intelligas : « in omnibus, etiamsi nullius plane essent dignitatis in republica, hoc fortasse esset reprehendendum; sed in senatore romano tali actione nihil est turpius, quia populi romani majestas apud exteros vel in provinciis deminuitur ». Rathius, servata lectione *hominibus*, post *fortasse* addi volebat *leve*. Mr.

6. *Quid reapse.* Id est, re ipsa. Seneca in Ep. CVIII : « Eosdem libros quum grammaticus explicuit, primum verbum reapse dici a Cicerone in commentarium refert ». Superiora sunt hominum vitia, hæc quæ nunc commemoro, rei ipsius, id est, liberæ legationis. Turn.

7. *Sine procuratione senator legatus.* Ante Ern. distinctio ponebatur post *senator*, omittebatur post *legatus*. Male. — V. D. in Miscell. Obss. IV, 3, p. 335 sq. « Certissimum est, turpe non esse senatori nullum munus habere; nam quum essent tanto numero, plurimi eorum necessario nullum potuerunt habere. Quod Cic. culpabat, et in suo consulatu corrigere tentabat, ideoque volebat, senatorem mandato publico instructum esse, quum propter privata negotia peregrinarentur. Igitur distinctionem debemus mutare et legere : « quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, etc. » Hoc quidem recte, quod distinctionem mutari jussit V. D. sed quod ad rei ipsius rationem attinet, eam non recte cepit. Non enim id vult Noster, ut ei qui propter privata negotia peregrinetur, mandatum detur publicum, sed, ne, qui propter privata negotia peregrinetur, nomine et commodis legati P. R. abuti possit. Mr.

8. *Levissimus tribunus.* Metellus Nepos, ut opinor; aut Bestia, aut alius tribunus. Turn. — *Nisi mihi levissimus tribunus.* Ita vulgatæ editiones; MSS tamen ut et Victorii edit. *levis;* sic infra paullo cap. 10 : « leveis et non bonos fortasse plureis ». Gaut. — *Nisi mihi levis tribunus plebis.* Vulgo *levissimus;* contra quam jubent Paris. aliique MSS. *Levis* autem non inconstantem, sed vilem nulloque honore dignum significat. Livius, III, 35 : « Extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque ». Videatur Agellius, VIII, 11. Dav.

9. *Sed jam, si placet.* Jöculariter dictum. Nostra, inquit, oratio a negotiis magistratibusque provincialibus ad res urbanas, et magistratus romanos revertatur : aliorsum vertit qui respondet, atqui legati, quos de provincia invitos tua lex avellit, non libenter in urbem redibunt, relicto quæstu provinciali. Nam provinciarum cupiditate Romani ardebant, et

in urbemque redeatur. — Att. Nobis vero placet; sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. —
19 Marc. At vero, Tite, si pareant[10] his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius; nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quæ sancit eam tribunorum plebis potestatem, quæ in republica nostra: de qua disseri nihil necesse est. — Quint. At mehercule ego, frater, quæro, de ista potestate quid sentias[11]. Nam mihi quidem pestifera videtur; quippe quæ in seditione, et ad seditionem nata sit: cujus primum ortum si recordari volumus, inter arma civium[12], et occu-

adesa re, effusisque ac perditis fortunis, unum multis hoc subsidium erat, adeptio provinciæ, quam spoliarent et diriperent: et Gabinius quum foris esset (foris autem esse dicebantur, qui, quod solvendo non essent, flagitanti creditori non esse domi dicebantur) et egeret, unam in provincia rerum suarum spem collocarat. Cicero in Pisonem: « Egere, foris esse Gabinium; sine provincia stare non posse ». Itaque, ut scribit Tacitus, Annal. I, 2: « Statum reip. ad imperatorem Augustum translatum provinciæ non tulerant iniquo animo, suspecto senatus populique imperio, ob certamina potentium, et avaritiam magistratuum, invalido legum auxilio ». Turn. — Conjicit J. V. L. hoc malitiose dictum in C. Cæsarem qui tum temporis perpetuam in Gallia legationem jam meditabatur. Biennio post bellum civile exarsit.

10. *Pareant.* Davisius prætulit *parebunt*, Paris. Baliol. et editionem Vict. secutus.

11. *De ista potestate quid sentias.* Longum est, nec hujuscemodi annotationibus congruum, exponere velle, quæ plurima hoc de argumento quum antiquis scriptoribus, tum recentioribus in utramque partem disputata sunt. Ego in gratiam eorum, qui historiæ antiquæ operantur, insigniora laudabo, quæ præsertim recens hac de re vel agitata sunt, vel reperta. Ac de institutis tribunis reliquorum testimoniis scriptorum adjice Jo. Laur. Lydum de Magistr. Romm. I, 44, p. 74, coll. I, 38, p. 66. De incrementis tribunatus per temporum labentium vicissitudines vide Abramium ad Cic. Philipp. II, 22; Heineccii Syntagm. A. R. J. ill. I, 2, 23, I, 2, 49, I, 20, 10; Append. ad I, § 29, et IV, 18, 33; Bachii Histor. J. R. L. II, c. 1, § 2; Hugon. Hist. J. R. Period. I, III, pag. 61 sqq. ed. octav. Period. II, pag. 235 sq. et præcipue Niebuhr. in Hist. Rom. I, p. 404 sqq. pag. 414 sqq. et II, p. 24 sqq. denique, qui Niebuhriana haud pauca adhibuit, R. S. *van* Harencarspelii specimen politico-historicum de propria reip. rom. conditione in tribunorum plebis institutione observanda. Traject. ad Rhen. 1818, in primis p. 79 sqq. Ca.

12. *Inter arma civium.* Plebs pro-

patis et obsessis urbis locis, procreatam videmus. Deinde quum esset[13] cito ablegatus[14], tamquam ex

pter nexos ob æs alienum, quum in montem Sacrum trans Anienem tria ab Urbe millia passuum secessisset, reconciliari non potuit, nisi datis tribunis. Piso in Aventinum secessionem fuisse factam dicit, quem Cicero sequitur. Creati sunt tribuni lege sacrata. Legem autem sacrarunt, sanctissime per sacra jurando, omnique exsecratione caput suum diris devovendo, si contra legem et potestatem tribunitiam facerent. Inde sacrata lex nomen habet, et tribuni sacrosancti censebantur. TURN.

13. *Deinde quum esset*. Non tam de secunda tribunorum pleb. constitutione fortasse loquitur, quæ ob scelus Appii decemviri occupato a plebe primum Aventino, deinde monte Sacro, facta fuit, ac missis legatis, et interposita fide publica, datisque decem tribunis, plebs in gratiam patribus rediit: quam de prima, in qua cito legatum creatum fuisse dicit, alludens, nisi me fallit animus, ad legatos qui temporibus reip. flagitantibus plerumque subito aliquo decreto mittebantur, ut tum subito creati sunt tribuni. Quis tamen istam scripturam veram præstare ausit, quum in altero manuscripto codice (duos enim habui) repererim *octo legatus?* Si locus est in depravatis conjecturæ, neque aliquid tentare nefas est, mihi ista sedulo rimanti, animumque varie versanti, venit in mentem legi posse ex vestigiis scripturæ, et historiæ fide, « Deinde quum esset Stolo Caius ». Nam Caius Licinius Stolo trib. pl. auctor fuit ut consulum utique alter ex plebe fieret: quod hic conqueritur Quintus. TURN.

14. *Deinde quum esset cito legatus ... brevi tempore creatus multoque tetrior et fœdior natus est*. J. F. Gron. Observ. in Script. Eccles. cap. 19, p. 202, locum sic emendat, « Deinde quum esset cito necatus... brevi tempore recreatus, multoque concretior et fœdior natus est »; in quo partim Cl. Puteanum, partim D. Lambinum, partim Hadr. Turnebum præeuntes habuit. At vox *tetrior* loco non videtur movenda; quippe nostri codices ita diserte repræsentant. Ipse rescripserim, « Deinde quum esset cito necatus », vel pro Gruteri mente « letatus ... brevi tempore recreatus multoque tetrior et fœdior factus est ». Tribuni plebis primum creati sunt, postquam plebs in montem Sacrum, vel, ut auctor est Piso, cui Tullius adhæret, in Aventinum secessisset. Dein illos abolevit decemviralis potestas; qua perdita rursus fiunt tribuni. Vide Livium, II, 32, 33, III, 54, ac Dionysium Halicarnasseum, VI, 45, 89, X, 56, 57, XI, 46. DAVIS. — Decemvirorum institutionem quod attinet, de qua loquitur Davis. circa finem annott. consule præter eos, quos Bachius excitavit in H. J. R. lib. I, c. 2, § 5, 6; Jo. Laur. Lydum de Magistratt. Romm. I, 45, p. 77; Hugonem in *Gesch. d. Röm. Rechts*. Period. I, III, p. 64 sqq. ed. octav. et Niebuhrii R. G. II, p. 107—116 sqq. CR. — *Deinde quum esset cito legatus, tamquam*. Sic habent Pall. edd. Aldi, Victorii MSS, Turnebi, *octo leg*. ex quo ille, *Stolo Caius* facit. Gulielmius vero, *orco legatus*. Noti sunt Orcini ex jure civili. Auratus ex conjectura, *allegatus*. Canterus *ablegatus*, Puteanus *necatus*, denique Gruterus *lethatus*, cetera fere cum edd. et MSS consentiunt; nisi quod

XII Tabulis[15], insignis ad deformitatem puer, brevi tempore creatus, multoque tetrior[16] et fœdior natus est.

IX. Quæ enim ille non[1] edidit? qui primum, ut

abdicent τὸ *nescio quo pacto*. Locus igitur depositus, quem conjectura sanare velle, est rete jaculo piscari in aere, quamquam mihi neque Gruteri conjectura displiceat. GEBHARD. — *Quum cito esset ablegatus* Sequutus sum plane divinam Joannis Aurati conjecturam. Significat autem, tribunatum, tamquam partum monstrosum, quem XII Tabulæ ablegari et de medio tolli jubebant, ablegatum esse, ut et idem Auratus erudite docuit, et refert juvenis eruditus, dignus magistro discipulus, Canterus: quamquam multo ante ita hunc locum a se esse emendatum mihi dixit Barn. Brissonius JC. doctissimus idemque actor causarum eloquentissimus. Si quis tamen *legatus* retinere volet, hac lege, ut pro eo quod est *ablegatus* accipiatur, non luctabor. LAMB.

15. *Ex duodecim Tabulis*. Ad quoddam XII Tab. caput allusum est, in quo de pueris agebatur, qui depravatis et deformibus membris nascuntur: eos enim insignes et insignitos Latini vocabant. Plautus in Milite, act. III, sc. 1, 127: « Ea mihi insignitos pueros pariat postea, Aut varum, aut valgum, aut compernem, aut pætum, aut brochum ». Quum autem monstrosos partus interfici Romulus voluisset, caverant, ut reor, decemviri ne parentes in deformes partus, atque adeo ad deformitatem insignes sævirent. TURN. — Duodecim Tabularum restitutores varia ex his verbis fragmenta concinnaverunt. Charondas l. l. « Insignis ad deformitatem puer brevi tempore creatus, multoque tetrior fœdior dirus esto ». Pithœus: « Pater, quod contra formam humani generis converso more creatum erit, si volet, actæ legato ». Jac. Gothofredus: « Pater insignem ad deformitatem puerum cito necato ». MR.

16. *Tetrior*. Vetus scriptura varia est *multoque cretior*, et *multoque tretior;* unde *tetrior* factum putem, quod non improbo: mihi tamen ista consideranti in mentem venit scriptum fuisse, « multo concretior et fœdior natus est », ut concretus deformem, turpem, fœdatum, contaminatum et inquinatum significet, velut in illo Ciceronis versu qui extat de Divinat. lib. I, c. 11: « Quum claram speciem concreto lumine luna Abdidit ». TURN.

IX. 1. *Quæ enim ille non edidit?* Ille, i. e. tribunatus pl. — *Quæ non edidit*, i. e. quæ non mala fecit? Est interrogatio affirmans [pro *nihil non turbarum edidit*]. W. — Schellerus in Præceptis Styli bene latini, Part. I, 2, pag. 201, de *exclamationibus* ita: « *Quam*, *quot*, *quoties*, *quantus*, *qualis*, *quantopere* in exclamationibus non admittunt τὸ *non*, licet vernacula τὸ *nicht* addere gaudeat ». Tu vid. lib. III, c. 5, init. « Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio ». At vero in negativa interrogatione item omittitur *non:* ut III, 9, 20, « quid juris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? » CR. — *Quæ enim ille non edidit?* Ego quid de lectione et explicatione hujus loci sentiam, in parenthesi, Wyttenbachii notæ adjecta, significavi. *Quæ* habent tres codd.

impio[2] dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit; quum afflixisset principum[3] gravitatem, numquam tamen conquievit. Atque ut C.[4] Flaminium, atque ea, quæ jam prisca sunt[5], relinquam, quid juris bonis viris Tib. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem consules (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis, C. Curiatius[6] in vin-

Gœr. idque jam Schefferus ex aliquot libris vett. commendavit. Idem tamen quum in uno libro reperisset *addidit*, conjecit « quem enim ille non allisit? » Frustra. Grævius in marg. ed. Comm. « *Quem nimirum ille edidit*, ita legendum ». Neque id melius. Wagn. servato *quem*, aut excidisse *tumultum*, aut pro *edidit* legendum esse existimat *læsit*. Hoc vero est critici partes agere! Mr. — *Qui primum*. Non intelligit Canuleium, qui legem de promiscuis patrum plebisque nuptiis tulit, quod XII Tab. vetabatur: sed Licinium Stolonem qui non multis post annis tribunus fuit, ac rogationem tulit, ut etiam ex corpore plebis consules fierent: quod offensis patrum animis magna tandem contentione obtinuerunt. Florus, lib. I, cap. 26: « Quartam seditionem excitavit honorum cupido, ut de plebe quoque magistratus crearentur. Fabius Ambustus duarum pater alteram Sulpitio patricii sanguinis dederat, alteram plebeio Stoloni. Quodam tempore, quod lictoriæ virgæ sonum ignotum penatibus suis expaverat, a sorore satis impotenter irrisa, injuriam non tulit. Itaque nactus tribunatum, honorum et magistratuum consortium quamvis invito senatui extorsit ». Turn.

2. *Impio*. Quia auspiciorum religio quæ patrum erat, contaminari videbatur communicato cum plebe consulatu: aut promiscuis nuptiis sacra gentium polluebantur, si de Canuleio intelligeretur, quod mihi non placet. Turn.

3. *Principum*. Id est, senatus. Turn.

4. *Atque ut C. Flaminium*. C. Flaminius, trib. plebis, legem de agro Gallico et Piceno viritim dividendo tulit. Is consul ad Thrasimenum, exercitu ab Hannibale deleto, occubuit. C. non Cn. a Polybio, Cicerone, Livio vocatur. Itaque hic scribendum censeo. Turn.

5. *Atque ea, quæ jam prisca videntur, propter vetustatem relinquam*. Vulgo « atque ea, quæ jam prisca sunt, relinquam ». Ac ita quidem Med. Harleian. pr. sec. et editio pervetus; præterquam quod *jam* prætermittunt. Sequenda tamen videbatur ea lectio, quam Victorius ex præstantissimis suis MSS exhibuit, quamque præ se ferunt Paris. et Balliol. Dav.

6. *C. Curiatus*. L. Cornelium Nasicam, cui Serapioni cognomen fuit, et D. Junium Brutum Curiatus trib. plebis, quod non impetraret, ut sibi denos quos vellet milites eximeret, in carcerem mitti jussit. Ab aliis non *Curiatus*, sed *Curiatius* appellatur, quod verius puto. Turn.

cula conjecit: quod ante factum non erat[7]. C. vero Gracchus runis et sicis iis[8], quas ipse se projecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicæ statum permutavit? Quid jam de Saturnini supplicio[9] reliquisque dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respublica.
21 Cur autem aut vetera, aut aliena proferam potius, quam et nostra, et recentia? Quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem

7. *Quod ante factum non erat.* Oratorie, quod ante perquam raro, vel fortasse etiam semel dumtaxat factum erat, id numquam esse factum, dixit. Nam L. Lucullus et A. Albinus coss. quum dilectum severe nimis agerent, vacatione nemini concessa, in carcerem a tribunis pl. quia nihil pro amicis rogando impetrassent, conjecti sunt. Id a Livio proditum indicat Epitome libri XLVIII. P. Manut. — *Quod ante factum non erat.* Wagnero Manutii ratio non videtur satisfecisse; ait enim, vel Ciceronem a Livio dissentientem feramus necesse est, vel, paucis mutatis, ita legamus: « et, quod ante factum non erat, C. Gracchus runis, etc. » Illud cum Gœr. malim. Ma.

8. *Runis et sicis iis.* Sic restituit Adr. Turnebus; nisi quod ego pro *iis sicis*, *sicis iis* edendum curavi. Lamb. — *Runis et iis sicis.* Ita Turneb. quem sequuti Lamb. atque Aldus N. Edd. vulgatæ, « ruinis et emisitiis », quod exstat in tert. quoque Palat. Quart. pro « emisitiis », « exitiis ». Locus intime corruptus. Allubuit Turnebi tamen præ vulgata lectio: nam statim post *mucronem* meminit: requiritque tale quid adsitum verbum *digladiarentur.* Grut. — *Runis et sicis iis.* Hæc est virorum doctorum conjectura: nam vulgo legitur « ruinis et iis sicis ». At ultima perverse collocantur, et prima vox est vitii manifesta: Gracchus enim armorum meminerat, « quibus digladiarentur cives »: ideoque nihil huc facit *ruina*, sed *runa*, quæ, Festo [ed. Dacerii Amst. 1699, p. 453, 463] teste, « teli genus significat ». Plerique codices dant « ruinis et emissitiis »: Pal. quart. *exitiis:* Paris. *issiciis*, quod ei, quam recipimus, emendationi favet. Jac. vero Cujacius ad Novell. LXXXV, c. 4, reponit « runis et semisicis », quod non æque placet. Vide Cl. Salmasium ad Capitolini Maximum et Balbinum, cap. 17. Dav.

9. *De Saturnino, Sulpicio, reliquis.* Vulgo « de Saturnini supplicio reliquisque ». Sed non potui, quin cum Sch. palmariam Gœrenzii emendationem reciperem. De *supplicio* h. l. sermonem esse non posse jam vidit Wagn. quum de turbis tribunorum pl. loquatur Quintus. P. autem Sulpicius Rufus alibi quoque L. Saturnino socius additur; v. de Harusp. resp. 19, 41; qui octo post Saturninum annis tribunus pl. a. U. 665, instigante Mario, perniciosas leges tulit. Cf. Liv. Epit. 77, Ern. Cl. Cic. Ma.

tribunitium exacuisset in nos? quem quum homines
scelerati ac perditi, non modo ulla[10] in domo[11], sed
nulla in gente reperirent, gentes sibi[12] in[13] tenebris
reipublicæ perturbandas putaverunt. Quod nobis qui-
dem egregium, et ad immortalitatem memoriæ glo-
riosum, neminem in nos mercede ulla tribunum po-
tuisse reperiri, nisi cui[14] ne esse quidem licuisset tri-
buno. Sed ille quas strages edidit? eas videlicet, quas 22
sine ratione, ac sine ulla spe[15] bona, furor edere po-
tuit impuræ belluæ, multorum inflammatus furoribus.
Quamobrem in ista quidem re vehementer[16] Sullam

10. *Non modo ulla in domo, sed nulla*. In cod. Cr. bis scribitur *ulla*, in ed. Comm. bis *nulla*, in vet. cod. Car. Steph. et ed. Sturm. « ulla ... ne ulla »; Turn. in Comm. primo conjecit « nulla ... ne ulla quidem », et ita legendum esse vel alphabetario, ait, notum est. Sed nihil plane mutandum in scriptione, quam reliqui omnes libri exhibent, vulgata. *Non modo* est pro *non modo non*, et *sed nulla* pro *sed ne ulla quidem*, quæ constructio Ciceroni est familiaris; vide, ut alios prætercam, quæ novissime monuit Beier. ad Cic. de Off. III, 29, 105, p. 382, sq. ibique laudd. ubi videbis, in altera propositione vel in oppositione non semper necessario requiri *ne ... quidem*, sed pro eo poni etiam *vix*. Itaque sicut h. l. dicere potuisse *sed vix ulla*, potuit etiam scribere *sed nulla*. Quod autem de *gentibus* dicitur, refertur ad Clodium, qui se P. Fonteio, minori natu, major ipse, adoptandum dederat. Mr.

11. *Domo*. Nam gens una multas domos habet. Turn.

12. *Gentes sibi*. Jura gentilitatis significat, quæ violavit Clodius, quum ex genere patricio in adoptionem C. Fonteio homini plebeio juniori major natu lege Curiata se dedit, quum de cælo tamen a Bibulo servatum esset, ut vitio sit adoptatus et contra leges. Porro magistratus plebeios hi dumtaxat gerere poterant, qui ex plebe erant. Turn.

13. *In tenebris*. In dissensione civium et dissidio magistratuum. Turn.

14. *Cui ne esse quidem licuisset tribuno*. Ratio est, quod contra jus pontificium contraque auspicia Clodius in familiam plebeiam erat adscitus. His de rebus agit Noster pro Domo, capp. 14, 15. Vide sis et Suetonium, Tiber. cap. 2, ac Quintilianum, Inst. Orat. II, 4. Dav.

15. *Ac sine ulla spe*. *Spem* explicat Gœr. consilium, quo peragendo, boni quid inde redundaturum speramus. Hac enim *spe* homines, *ratione* præditi, ad agendum impelluntur. Sed Sch. dedit *specie*, hoc sensu: Clodio nullam ne *speciem* quidem honestam fuisse furiosi in Ciceronem impetus. Quod nobis quidem magis probatur, quamquam a corrigendo abstinendum duximus. Mr.

16. *Vehementer Sullam*. Cornel.

probo, qui tribunis plebis sua lege injuriæ faciendæ potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque nostrum[17] ceteris rebus omnibus semper amplissimis summisque effero laudibus; de tribunitia potestate taceo. Nec enim reprehendere libet[18], nec laudare possum.

23 X. MARC. Vitia quidem tribunatus[1] præclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda, prætermissis bonis, malorum enumeratio vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperio[2] est, si consulum, quos enumerare nolo, pec-

Sulla dictator tribunorum plebis potestatem minuit, et legum ferendarum illis jus ademit: intercessionem reliquit: probibuitque, ne his qui trib. fuissent, alios postea magistratus gerere liceret. TURN.

17. *Pompeium nostrum.* Sulla dictator tribunorum plebis potestatem minuit, et, intercessione tantum relicta, legum ferendarum jus aliaque privilegia sustulit. Ea postmodum restituit Pompeius. Vide sis Appianum, B. C. lib. I, pag. 688; Epitomen Livianam, libb. LXXXIX, XCVII; Dionysium Halicarnasseum, V, 77; Cæsarem, Bell. Civ. I, 5, 7; Sallustium, Catil. cap. 39; Tacitum, Annal. III, 27; Asconium denique ad Ciceronis Divin. in Cæcilium, cap. 3, ac ad act. primam in Verrem, cap. 15. Hujusce tamen facti postea Pompeium pœnituit, si credimus Appiano, Bell. Civ. lib. II, p. 734. DAV.—*Pompeiumque nostrum.* Tulit Pompeius legem, qua tribunitiam potestatem restituit ann. Urb. 698. In seqq. vix manum abstinui, quin, quod volebat fieri Ern. *in* adderem ante *ceteris*, quod additum est in ed. Comm. Nam quod ait Gœr. « ceteris rebus omnibus » dictum esse pro « propter ceteras res omnes », laudatque exempla ex Cic. in quibus *propter* omissum causa fuerit ablativi positi, in eo non vidit, aliam esse illorum exemplorum, aliam nostri loci rationem: in illis enim, quamvis suppleri possit *propter*, ablativus ex iis est qui ad ablativos instrumenti propius accedunt. Sed quum apud alios optimæ notæ scriptores tales ablativi, qualis noster est, sint frequentes, nihil muto. Rathius ab Ern. partibus stat. MR.

18. *Reprehendere libet.* Propter Pompeium amicum nostrum: cujus ego nullum factum reprehendere possum. TURN.

X. 1. *Vitia quidem tribunatus.* Hæc tria vocabula in codd. Cr. et W. orationi Quinti annexa sunt eamque claudunt. Cod. M. habet « præclareque, Quinte, percipis ». Postremum verbum etiam est in edd. Asc. 1 et 2. MR.

2. *Vel consulatus vituperio est.* Recepi contra omnes edd. hanc lectionem repositam a concordi Palatt. consensu: nam sic loquitur Cicero frequentissime aliique. Vulgo *vituperabilis est*, quod liquet mihi pro glossa. GRUT. — *Vituperabilis est.* Ita scripsimus ex quatuor Dav. codd. duobus Gœrenzii nostrisque Copp. Vict.

cata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate
inesse quiddam mali : sed bonum, quod est quæsi-
tum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia po-
testas est tribunorum plebis. Quis negat? Sed vis po-
puli multo sævior multoque vehementior, quæ ducem
quod habet, interdum lenior est, quam si nullum
haberet. Dux enim suo[3] periculo progredi cogitat :
populi impetus periculi rationem sui non habet : at 24
aliquando incenditur : et quidem sæpe sedatur. Quod
enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e
decem sana mente sit? Quin ipsum[4] Tib. Gracchum

b. Cr. et W. edd. Asc. 1, 2; Crat. Herw. Par. Car. Steph. Sturm. Comm. Ald. Brut. Lamb. Goth. et ita ipse Noster de Fin. III, 12, 40 : « Quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto». Quare acquiescendum putavi in tot librorum lectione, quamquam valde placet Gœrenzii lectio *vituperetur*, quam conjectura hausit ex trium librorum lectione *vituperet*, quamque recepit Sch. Unus apud Gœr. habet *vituperatio est*, noster cod. M. Gruteri lectioni calculum addit, quam non debuerunt arripere Dav. Ern. Verb. Wagn. et Bip. quum *vituperium* sit vox nihili. Mr. — Vid. Nolten. Lex. Antibarb. p. 767, ubi de nostro loco : cf. ibid. laudat. Scaliger. de causis L. L. lib. VI, p. 349. Adde Facciolat. et Forcellin. Lex. in voce *vituperium*. Cr.

3. *Dux enim suo se periculo progredi cogitat.* Vocabulum *se* abest ab omnibus libris, tam scriptis quam editis. Sed sensus ita tantum is est, quem Cicero voluit, si illa vocula additur. Si abest, id dicit Noster : « dux suo periculo progredi vult » ; sed vult : « dux cogitat, se, quodcumque faciat, suo facere periculo ». Quod videntes Gœr. et Sch. ille conjecit *se suo*, hic eam conjecturam recepit. Mr.

4. *Quin ipsum*, etc. Restituenda vetus lectio : « Quin per ipsum ... non solum vetitus ... intercessor fuerat ». Nam Ti. Gracchus Octavium collegam, tribunum pl. ipsi, agrariam legem ferenti, obsistentem quum vetando, i. e. resistendo, nil proficeret, sustulit, i. e. eum privavit potestate tribunitia. Hujus facti invidia postea interitum attulit Graccho. W. — *Quin ipsum Tib. Gracchum non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor perculerat.* Vulgo « quin per ipsum Tib. Gracchum non solum nectus, sed etiam sublatus intercessor fuerat ». Sed *per* omittunt Pall. tert. quart. Paris. Balliol. Harleian. sec. editio pervetus et Ven. 1471. Ac *vetitus*, non *nectus*, in nostris omnibus præter unum Paris. reperitur. Pro *fuerat* Pal. quart. *servaverat*; nos ex conjectura rescripsimus *perculerat* : nam statim sequitur, « Quid enim illum aliud perculit ? » Ad historiam quod attinet; ubi Gracchus Octavium legibus suis agrariis intercedentem vidit, contra fas collegii potestatisque jus eum Rostris depulit et abdicare se magistratu coegit. Sic creatus est agris

non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor fregerat. Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegæ abrogavit? Sed tu sapientiam majorum in illo vide[5]. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt; restincta seditio est; inventum est temperamentum[6], quo tenuiores cum principibus æquari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt[7]: et præter eos quamvis enumeres multos, licet: quum deni creantur, nullos[8] in omni memoria reperies per-

dividendis triumviratus; ortaque non ita multo post contentione, Tib. Gracchus a Scipione Nasica peremptus est. Vide Plutarchum in Gracchis, pag. 829; Appianum, Bell. Civ. lib. I, pagg. 612, 614; Epitomen Livianam, lib. LVIII; Aur. Victorem, de Viris Illust. cap. 64, et Florum, III, 14. Cl. quidem Puteanus rescripsit, « Quin perdidit ipsum Tib. Gracchum non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor »; ejecta voce *fuerat*. Nostra vero ratio melior videtur et præstabilior. Dav. — *Quin per ipsum Tiberium*. Tiberius Gracchus quum, invitis equitibus ac senatoribus, legem agrariam ferret, M. Octavio collegæ causam adversæ partis defendenti, potestatem lege lata abrogavit. Hanc historiam et Plutarchus in Græco refert, et Cicero, lib. I de Nat. Deor. attingit his verbis, « Ut igitur Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animo dico esse inanem ». Observatum autem Julius Obsequens [de Prodig. cap. 130] ait, « Neminem qui magistratum collegæ abrogavisset, annum supervixisse ». Ex his Brutus fuit, Tib. Gracchus, P. Tarquinius. Pro *nectus*, quod in veteribus libris est, *vetitus* quidam legunt: estque hypophora. Turn.

5. *Sed tu sapientiam majorum in illo vide*. Vulgo « sed tu sapientia majori in illo vide ». Codices autem dant, « sed tu sapientia majori nihilo vide », vel *vides*. Nos Aldi nepotis editionem sequimur. Quin et Turnebus legendum conjecerat, « sed tu sapientiam majorum in hoc vide »; cui Lambinus accessit. Eodem quidem redit ac emendatio nobis recepta; quæ eo solo se mihi commendavit, quod a MSS minus recedat. Dav.

6. *Inventum est temperamentum*. Inventa moderatio est et temperatio, qua se credidit plebs parem esse senatui. Opposita enim consulibus tribunitia potestate, imperium consulum regium moderatione quadam temperatum est. Turn.

7. *At duo Gracchi fuerunt*. Vide Excursum XIII ad calcem hujus libri.

8. *At duo Gracchi fuerunt, et præter eos, quamvis enumeres multos licet, quum deni crearentur: nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos, leves etiam nunc, bonos fortasse plures*. Invitus dissentio a doctissimis hominibus: verum, quando ipsis etiam veritate prius esse nihil video, imitemur eorum exemplum et studiosorum

niciosos tribunos; leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret : plebes de suo jure periculosas contentiones nullas facit. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt; aut plebi re, non verbo danda libertas : quæ tamen sic data est,

utilitati, quam fere spectamus unam, serviamus : non enim hic mendi labe sententia depravatur, sed ita fortasse verborum tegitur involucro, ut aperienda videatur. Refellit Marcus objecta a Quinto contra tribunitiam postestatem. Gracchos, inquit, nominas qui remp. iniquissimis rogationibus in tribunatu perturbarint. Licet, præter eos, quamvis multos Gracchis non dissimiles, id est, seditiosos ac turbulentos, enumeres (id quod difficile non est, quum deni non modo nunc, sed Gracchorum etiam ætate, atque adeo multis ante sæculis crearentur; et ex tot collegiis vel maximum non optime sentientium tribunorum numerum liceat colligere); scrutare, inquam, universam antiquitatem; replica memoriam temporum, ex quo deni creari cœpti sunt : neminem tamen reperies perniciosum; leves quidem hodie quoque; bonos fortasse plures. Non enim Gracchos, aut Saturninum, aut Flaminium, aut Curiatium, quos nominasti, aut quemlibet de multis, qui numerari possunt, *perniciosos* patriæ fuisse concedo. Vexaverint remp. incommodis etiam aliquot affecerint : perniciem certe, quamvis improbus et seditiosus, nemo attulit. Nec enim sine plebis ope exitiosus esse quisquam potest; at ea, quod proxime subjungitur, « de suo jure periculosas contentiones non facit », principum cedit auctoritati. Non enim plebs incitata nostris rebus invidit; sed vincula soluta sunt et servitia incitata, adjuncto terrore militari. Quod si plebs ipsa contra remp. non pugnat (id enim perspicue Cicero significat); quid relinquitur vel perditissimis tribunis, ut perniciosi esse possint? Puto igitur, correctione locum non egere : nam si pro *nullos* legatur *nonnullos*, Quinti sententia defendetur; quum eam studeat Marcus infirmare. Quid enim aliud Quintus opposuerat, quam perniciosos fuisse *nonnullos?* Præterea, quum ad latinæ linguæ consuetudinem intueor, probabilius videtur « nullos in omni memoria reperies » quam « nonnullos ». Crearentur autem, inquit, quod prisca etiam tempora, quibus item deni creabantur, animo repetere Quintum velit. P. Manut. — *Quum deni creantur, nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos? leves etiam non bonos fortasse plureis.* Sic e MSS Pall. Fabr. Interrogationis notam immisi judicium sequutus Gulielmii. Nam quod alii *non* inferciunt contra MSS. est : sicque levicula distinctione sensus juvatur. Grut. — *Nullos in omni.* Perniciosum trib. plebis nulla umquam ætate prope reperias fuisse : sed levem, aut non bonum possis, quales Gracchi et Saturnini fuerunt : et ut hoc sit in ista potestate mali, hoc boni quæsitum est, quod de senatus invidia detractum est. Nam ante tribunitiam potestatem invidiosa erat senatus potentia. Turn. — *Invidia quidem summus ordo caret.* Canneg. de Notis, pag. 344 : « repete ex præcedentibus : *concessa plebi a Patribus ista potestate* ». Cr.

ut multis præclarissimis[9] addiceretur, ut auctoritati principum cederet.

XI. Nostra autem causa, quæ, optime et dulcissime frater, incidit in tribunitiam potestatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu[1]. Non enim plebs incitata nostris rebus invidit; sed vincula soluta sunt[2], et servi-

9. *Multis præclarissimis*. Multis est obnoxius maximis tribunatus, ut pareat senatui. Nam de intercessione tribunorum sæpe statim referebatur, gravesque in eos et acres sententiæ dicebantur. Cæsar, B. C. lib. I, cap. 2: « Refertur confestim de intercessione tribunorum. Dicuntur sententiæ graves ». Et senatusconsultis eorum actiones populares sæpe prohibebantur. Sallustius, Catil. cap. 51: « Nec quis de his postea ad senatum referat, neve cum populo agat. Qui aliter fecerit, senatum existimare, eum contra rempub. et salutem omnium facturum ». Vel potius dicit, tribunatum honestissimis et præclarissimis viris plerumque mandari solitum, et senatus bonorumque studiosis, auctoritatique principum parentibus. Principes sunt senatores, in quibus unus etiam a senatoribus primus lectus, princeps senatus dicebatur. Augustus hoc nomen ut moderatissimum (neque enim regem se dicere et ferre ausus est) sumpsit. Tacitus, Annal. lib. I, cap. 1: « Qui cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit ». Posterior sententia vera est. TURN. — *Ut multis præclarissimis addiceretur*. Sic MSS et edd. Lambinus sua lubidine *legibus* immiscuit, Gulielmius ex conjectura *adduceretur*, quod non probat, qui legit eruditissimum Turnebi commentarium. GRUT. — Mallem, *ut SCtis præclarissimis*, etc. Nam quod Turnebus vel multos viros præclarissimos intelligit, vel *multas* substantive capit, id vero ferri non potest. DAV. — *Ut SCtis præcl.* Hanc Davisii emendationem, utpote facillimam, amplexi sumus, quum vulgata satisfacere non possit, aliorumque VV. DD. emendationes longius a libris discedant. MA.

XI. 1. *Cum tribunatu*. Nam Cicero numquam plebis libertatem aut commoda oppugnavit, quæ trib. tueri debent, nec ut in oppressorem libertatis Ciceronem plebs coorta est et concitata, sed servitia et vincula.

2. *Vincula soluta sunt*. Clodius, ut Ciceronem urbe expelleret, carceres refregit, custodias, servos, gladiatores, omnesque sicarios adversus eum armavit. In hanc sententiam hac de re sæpe loquitur Cicero, quum intelligendum sit colluvionem et fæcem urbis a Clodio in eum incitatam fuisse. *Vincula* autem vinctos per metonymiam intelligit, qui in custodia habebantur. Sic *servitia* pro servis mox usurpat: sic *custodiæ* dici solent: sic *crimina* quodam loco Tacit. Annal. I, 55, usurpavit. Sic: « Carcer vix carcere dignus », dixit Lucilius. TURN. — *Incitata*. Gœrenzius, cui displicet repetitum *incitata*, conjecit *servitia concitata*, quod mihi cum Schütz. placet. Ita Noster in Pison. IV, 9: « Collegia, non ea solum, quæ senatus sustulerat, restituta, sed innumerabilia quædam nova ex omni fæce urbis ac servitio concitata ». MA.

tia incitata, adjuncto terrore etiam militari [3]. Neque nobis cum illa tum peste [4] certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicæ tempore : cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus [5] indicavit : quis enim non modo liber, sed etiam servus libertate dignus fuit, cui no-
stra salus cara non esset ? Quod si is casus [6] fuisset 26
rerum, quas pro salute reipublicæ gessimus, ut non

3. *Terrore militari*. Erat enim ad portas cum imperio et exercitu Cæsar : cujus arma Ciceroni Clodius intentabat. TURN.

4. *Cum illa peste*, etc. Id est, cum P. Clodio non certavi, sed certamen mihi fuit cum gravissimo reip. tempore, i. e. cum reip. salute; cui cessi, in exsilium abii, ut eam servarem. De hac potestate vocis *tempus* vid. Ern. in Clav. Cic. W.

5. *Rei exitus*. Quum tantis postea omnium ordinum studiis revocatus sum, ea res indicavit cum gravissimo tempore mihi certamen fuisse, non cum plebe. TURN.

6. *Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute*, etc. Hic locus ex Maffæi libro ita videtur esse corrigendus : « Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reip. gessimus, ut non omnibus gratus esset; et si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; tribunusque aliquis in me populum, sicut Gracchus in Lænatem, Saturninus in Metellum, incitasset; ferremus, o Quinte frater, etc. » P. MAN. — *Quod si is casus*, etc. Id est, is lapsus, hæc ruina rerum mearum. Nam Latinis *casus* non dicitur de quovis eventu, de quavis re aut tempore, ut nec *circumstantiæ* dicuntur latine : quamquam nomen *casus* est tritum in jure hoc sensu; ubi tamen a veteribus jureconsultis nonnisi certa ratione dicitur, nec promiscue, ut hodie. Latini dicunt *causa, conditio : casum* autem de ruina et conditione hominis et rei cadentium. — *Ut non omnibus*, etc. Particula *non* delenda est, ut sensus contrarius. W. — Ita ut hæc hujus loci sententia sit : « Quod si omnes cives rempublicam eversam voluissent ». CR. — Hæc certe sententia mihi quam maxime placet, ita ut a delenda negandi particula vix omnium librorum, eam tuentium, consensus me absterruerit. Tum certe non opus esset, cum Wagnero aut syllepsin statuere in verbis *gratus esset*, ut dicta sint pro *gratæ essent* (res), aut corrigere *gratus essem*. Neque etiam ea interpretatione, quam satis artificiosam excogitavit Gœr. indigeremus : « Si res, quas pro salute patriæ gessi, non eum eventum habuissent, quem omnes grata mente agnoscerent »; neque denique cum Gœr. *et si*, quod sequitur, pro *sed si* accipiendum erit. MR. — Wyttenbachii lectionem et interpretationem non admisit doctus interpres Car. *de Rémusat*, qui hunc locum sic vertit gallico sermone : « que si tel eût été le tour des affaires, que tout ce que j'ai fait pour la conservation de la république n'eût pas obtenu la reconnaissance de tout le monde, si j'eusse été banni par la multitude irritée, etc. »

omnibus gratus esset; et, si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in[7] Lænatem, Saturninus in Metellum[8], incitasset : ferremus, o Quinte frater, consolarenturque nos non tam philosophi[9], qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid

7. *Gracchus in Lænatem*. P. Popilius Lænas quum prætor Tib. Gracchi amicos in exsilium egisset, vi C. Gracchi expulsus, postea L. Bestiæ rogatione restitutus est. Citatur a Festo oratio Gracchi in Lænatem. Turn. — *Gracchus in Lænatem*. P. Popilius Lænas consul cum P. Rupilio ann. U. c. 621, in Tiberii Gracchi, superiore anno interfecti, amicos quæsiverat, in ipsumque vehementissimas orationes habuerat; cujus rei causa eum C. Gracchus, Tiberii frater, tribunus pl. ann. U. 633, apud populum perduellionis accusavit. At Popilius, non exspectato populi judicio, Urbe Italiaque cessit, suaque sponte in exsilium abiit. Vid. Pighius in Annal. ann. U. 621 et 630. W.

8. *Saturninus in Metellum*. Apuleius Saturninus quum legem agrariam per vim tulisset, Metello Numidico, qui in eam jurare noluerat, diem dixit: quum autem ab optimatibus Metellus defenderetur, ne tamen seditionis auctor esset, in exsilium abiit. Turn.— *Saturninus in Metellum*. Q. Cæcilius Metellus, cognomine Numidicus, a victoriis de Jugurtha Numidiæ rege dictus, consul cum M. Julio Cælano ann. U. 642; postea L. Apuleio Saturnino, tribuno pl. turbulento, leges populares in gratiam C. Marii ferente, in iisque agrariam, de dividendo Gallico agro, adversante senatu, solus senatorum in sententia perstitit Metellus; qui, quum optimates eum defendere vellent, sponte in exsilium abiit, ne causam præberet seditioni et cædi civili, ann. U. 653. Vid. Pigh. ad illos annos et Ern. in Clav. Cic. pag. 611. W. — *Incitasset*. Ad rem apposite Tacitus in Annal. lib. II, 27 : « Hinc Gracchi et Saturnini, turbatores plebis... donec L. Sulla dictator, abolitis vel conversis prioribus, quum plura addidisset, otium ei rei haud in longum paravit; statim turbidis Lepidi rogationibus, neque multo post tribunis reddita licentia, quoquo vellent, populum incitandi ». Cap. 28 : « Tum Cn. Pompeius tertium consul, corrigendis moribus delectus, et gravior remediis, quam delicta erant, suarumque legum auctor idem ac subversor, quæ armis tuebatur, armis amisit, etc. » Mr.

9. *Non tam philosophi*. Quorum de ferendo exsilio exstant scholæ : et qui animi ægritudines philosophiæ monitis æquo animo ferre docent. Turn.

necessarium. Sensit enim deberi[10] non posse huic civitati illam potestatem : quippe quam tantopere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita ? Sapientis autem civis fuit, causam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in hujusmodi sermone, ut transiri alio possit, ADMODUM[11] dici.

XII. ATT. Prorsus ita est. — QUINT. Haud equidem assentior : tu tamen ad reliqua pergas velim. — MARC. Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes ? — QUINT. Nunc mehercule. — ATT. Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quæ restant, audiamus.

MARC. Deinceps igitur omnibus magistratibus au- 27
spicia[1] et judicia dantur : judicia, ut esset populi po-

10. *Deberi.* Ejus tamquam solutionem differri non posse intellexit, sed repræsentandam esse sensit. Sic *deberi* supra dixit, II, 3 : « Et tibi horum deberi nihil potest ». TURN. — Cann. l. l. « Restituenda omnino scriptura MSS *deleri*. Excusat quodammodo Tullius factum Pompeii, quem Clodii furori, qui tribunus plebis, coacta servili manu, ex civitate ejecerat patriæ patrem ac vindicem, obsistere potuisse, ac debuisse, existimabat Quintus, quippe in consulatum Pompeii inciderat ista seditio ». De sententia loci consentio cum Cannegietero : de lectione dissentio. CA.

11. *Admodum.* In dialogis qui respondet, quum disputanti assentitur, dicere *admodum* solet, ut una re pertractata alio transiri possit. Proinde tu frater *admodum* dicito, mihique assentitor. Sciebat autem pertinacem Quintum, et ab eo tribunitiam potestatem sæpe vituperari audierat. TURN. — Canneg. l. l. « Admodum. An *ad modum ?*, hoc est, breviter, modice. Ipsum consule auctorem cap. 18 seq. Sermonem alio transferre, ac mutare cupiebat Cicero, ne longior esset in re memoria gravi, de viro, quo de secus sentire, nedum dicere, nefas habebat ». Tu vero consule Ruhnkenii observationem, quam in annotat. posuimus. CA. — *Admodum*. Est formula audientium, qui finita parte disputationis dicenti assentiuntur. Has sibi nunc quoque formulas a Quinto fratre acclamari vult. W. — Ruhnkenius ad Terent. Hecyr. III, 5, 8 : « *Admodum* est assentiendi particula, qua comici, et qui dialogos scribunt, in responsionibus utuntur : in Phorm. II, 2, 1, *Itane patris ais conspectum veritum hinc abiisse ?* — *Admodum* ». CA.

XII. 1. *Auspicia.* Haberi comitia rogandis magistratibus, nisi auspicato non possunt, adversaque auspicia diem dirimunt et moram objiciunt.

testas, ad quam provocaretur; auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent moræ: sæpe enim populi impetum injustum auspiciis dii immortales represserunt. Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, populare[2] sane, neminem in summum locum, nisi per populum, ve-

Sed auspicia hic in aliam sententiam dicit, ut omnibus comitialibus, fastisque diebus, liceat magistratibus de cælo servare, quod semper comitia impediebat, aut saltem in auspicio esse. Minor tamen magistratus majore habente comitia de cælo servare vetabatur. Sed neque censores consulibus aut prætoribus turbabant, aut retinebant auspicia: verum censores inter se, prætoresque et consules inter se vitiabant et obtinebant. Turn.

2. *Populare.* Emendavi *populare*, quum *popularem* legeretur. Caput enim hoc legis populare est, quum dignitas senatoria beneficium populi efficiatur. Turn. — *Quod senatus efficitur, popularem, sane neminem.* Hæc lectio sensu caret; quapropter Turnebus emendavit « populare est sane ». MSS vero dant « quod senatusconsulto », vel « consultu, efficitur popularem sane neminem ». In hisce tenebris mihi palpanti rescribendum videtur, « Ex iis autem qui magistratum ceperunt quod senatus constat; efficitur populare id sane, neminem, etc. » Dav. — *Quod senatus conficitur.* Quum in multis libris nostroque etiam cod. [Cr.] legatur « senatusconsulto efficitur », quod item in aliis variis scribitur compendiis, ego legerim: « senatus conficitur ». *Conficere* proprie de exercitu conscribendo dicitur apud Nostrum, Leg. Manil. 21, 61: « exercitum difficili reipublicæ tempore conficere ». Hoc loco eleganter transfertur ad senatum. Cr. — Add. Cic. ad Att. VIII, 11: « gentes feras armatas in Italiam adducere, exercitus conficere maximos ». Cf. Gronov. ad Liv. XXIX, 35, p. 887, ed. Gronov. — *Senatus consulto* vel potius *s. c.* est in cod. W. in cod. M. est *sen. consultu.* Tres Gœr. codd. habent « senatus efficitur », ut est in edd. Par. Comm. Tum scripsimus cum Dav. « populare id sane », pro *popularem sane*, quod codd. omnes occupat. In edd. Lamb. et Comm. est « populare est sane », quod placet Rathio, neque mihi displicet. Gœr. et Sch. dederunt *populare sane.* Mr. — *Popularem sane.* Ita libri omnes. Verum explicari mihi velim ista. Quo enim spectat illud *popularem?* Suspicor, illud m esse notam nominis proprii, locumque totum valde obscurum alias, sic esse legendum atque distinguendum: « Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus, efficitur. Populare, Marce, sane, neminem in summum locum, nisi per populum venire, etc. » Sententia: efficitur id, quod senatus solet nominari, ex his, qui magistratum ceperunt. Quales nulli quum non ceperint judicio populi, populare hoc est, quod ad locum summum, qualis est senatorum, nemo perveniat, nisi per populum. Schütz. — Wytt. videns, dictionem *efficitur senatus ex* non satis esse probam, Davisii partibus se applicuit, addens: « summus locus est senatus; in hunc veniebant magistratus, sed hi eligebantur a populo ». Mr.

nire, sublata cooptatione[3] censoria. Sed præsto est hujus vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. Sequitur enim : « Ejus decreta 28
rata[4] sunto ». Nam ita se res habet, ut, si senatus dominus sit publici consilii[5], quodque is creverit[6], defendant omnes; et, si ordines reliqui[7] principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint; possit, ex temperatione juris, quum potestas in populo[8], auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, præsertim si proximæ legi parebitur. Nam proximum est : « Is ordo vitio careto; ceteris specimen esto ».

Quint. Præclara vero, frater, ista lex est, et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem[9] quærat in-

3. *Cooptatione censoria.* Censores, quæstores, equites illustres, et viros insignes in senatum cooptabant. Hanc cooptationem lege Cicero tollit, quum ex magistratibus senatum efficit. Nam cooptatio dicebatur, quum sine suffragio populi, vel sacerdotes sacerdotem, vel pontifices pontificem, vel censores senatorem, legebant. Cooptatio enim est, quum collegæ simul optant et eligunt. Turn.

4. *Decreta rata.* Nam senatusconsulta partem juris civilis constituebant, eisque plebs ac Quirites, ut patres plebiscitis lege Hortensia, tenebantur. Turn.

5. *Sit publici consilii.* Livius, III, 63 : « Ne ita omnia tribuni potestatis suæ implerent, ut nullum publicum consilium sinerent esse. Ita demum liberam civitatem fore, ita æquatas leges, si sua quisque jura ordo, suam majestatem teneat ». Cr.

6. *Quodque is creverit.* Ejusque decreta rata sint. *Creverit* autem pro *decreverit* dixit antiquo more. Turn.

7. *Ordines reliqui.* Inferiores ordines senatus consilio, qui princeps est ordo, rempubl. gubernari velint. Turn.

8. *Potestas in populo.* De potestate populi et senatus auctoritate, vide Budæi annotationes. Cicero autem in libris de Republ. *Rempublicam* definiebat *rem esse populi*, quam illic ex aristocratiæ et democratiæ temperamento, qualis antiqua Romanorum fuit, optimam existimabat. Turn.

9. *Censorem.* Istam legem ostendit nihil egere Quintus interpretatione Ciceronis, sed censoris animadversione et notatione opus esse, ut probrosi ordine moveantur, honesti retineantur. Ista enim est censoris interpretatio, quid sit esse senatum aliis specimen. Quos enim ordine removerit censor, ostendet aliis specimen non fuisse, quos retinuerit in senatu, ostendit fuisse. *Quærit* etiam legi potest. Emendavi, « Lex est et late patet », ex veteribus libris : quum in aliis codicibus legatur « Sed et altera ». Turn.

29 terpretem. — Att. Ille vero [10], etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatus [11] tui, pace tua [12] dixerim, non modo censores, sed etiam judices omnes potest defatigare [13].

XIII. Marc. Omitte ista, Attice : non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, hæc habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex jubeat, ne veniet quidem in eum ordinem [1] umquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina : de qua dicemus aliquid
30 fortasse, si quid fuerit loci, aut temporis. — Att. Locus

10. *Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque,* etc. Id est, ordo senatorius, quamquam totus tibi favet, propter remp. contra Catilinæ impetum te consule defensam, tamen habet multos vitiosos senatores, qui a judicibus judicandi, et a censoribus notandi sint, ut et judicibus et censoribus satis laboris possint præbere. W.

11. *Consulatus tui.* Nam in consulatu Cicero senatus potentiam defenderat et constituerat : et cum senatu equestrem ordinem conjunxerat. Infra, « Eamque optimam remp. duco, quam hic consul constituerat, quæ sit in potestate optimorum ». Turn.

12. *Pace tua.* Elegans forma precandi veniam in dissensu, veluti lib. III, cap. 16; Tuscul. V, 5; de Off. III, 10, qua tamen formula caute utendum, nec, nisi serio ab aliquo dissentimus. W.

13. *Defatigare.* Tantum abest ut animadversionibus censoriis corrigi possit, ut omnes judices defatigaturus sit. Turn.

XIII. 1. *Ne veniet quidem in eum ordinem quisquam v. particeps.* Vulgo « umquam vitii particeps ». Et sic ante Gebhardum dederant Victorius, Turnebus et Aldus nepos. Alteram vero lectionem suppeditarunt Paris. Harleian. pr. sec. Balliol. Med. editio pervetus et Ven. 1471, eaque melior est. Dav. — *Umquam quisquam vitii particeps.* Quod placebat Gœr. et Schütz. videlicet conjungi utramque codicum lectionem, quarum alterutra solum in libris habetur, id nos faciendum existimavimus. Et est *umquam* in aliquot codd. Gœrenz. edd. Par. Comm. Crat. Herw. quarum duæ posteriores habent ceterorum librorum lectionem *quisquam* in varr. lectt. Illam lectionem Ernest. in multis scriptis et edd. esse dicit, hanc in paucioribus. Conjunctim vero æque probe scribuntur hæc vocabula, ut ad Attic. III, 12, « ut nemo umquam », apud Terent. Andr. I, 2, 7, « numquam cuiquam nostrum verbum fecit ». Terent. Hec. III, 1, 13, « an quisquam usquam gentium est æque miser ? » Conf. de talium verborum cumulatione Cort. ad Sallust. Catil. 5, 3, p. 31. Quid quod ipsa nostra verba conjungit Noster ad Attic. XIII, 25, fin. « Male mihi sit, si umquam quidquam tam

certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum; tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi præterieris, repetam a te istum de educatione[2] et disciplina locum. — Marc. Tu vero et istum, Attice, et si quem alium præterii.

« Ceteris specimen esto. » Quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas; sic emendari et corrigi continentia[3]. Vir magnus, et nobis omnibus amicus, L.[4] Lucullus efferebatur[5], quasi commodissime respondisset, quum esset objecta magnificentia villæ Tusculanæ, duo se habere vicinos, superiorem, equitem romanum; inferiorem, libertinum[6]: quorum quum essent magni-

enitar »: quem locum laudavit Gœrenz. Mr.

2. *Istum de educatione*. Multa de hac re Plato in libb. de Repub. et de Leg. disserit, et Aristoteles in Polit. Sunt enim educatione et disciplina animi ad virtutem informandi, neque sine disciplina fructus est ullus bonarum legum. Lex enim a vitiis deterret, disciplina ad virtutem instituit. Ex hoc autem loco perspicuum est libros aliquot Ciceronis desiderari. Turn. — Eumdem de educatione et disciplina locum a Scipione in libris de Repub. postulat Tubero, II, 38. Cui ibidem libro quarto fecisse videtur satis; qui tamen locus et ipse maximam partem injuria temporum interiit. Conf. Ang. Mai. in annot. Crit. ad Rempub. IV, 2. Cr.

3. *Continentia*. Hic continentia cupiditati et aviditati contraria est, quum manus nostras ab alieno continemus. Turn.

4. *L. Lucullus*. Magnificas habuit duas villas Lucullus, Neapolitanam et Tusculanam. Auctor Plutarchus. Gabinius trib. pleb. pictam in concione sæpe ostendit Tusculanam villam Luculli, ad invidiam Lucullo conflandam. Turn.

5. *Efferebatur, quasi commodissime respondisset*. Parui editioni Victorii, Turnebi aliorumque: et minus duabus literis hanc lectionem præstant Palatinæ membranæ; in iis pro *efferebatur*, *ferebatur*, vulg. « ferebatur quam commodissime respondisse ». Gruter. — *Ferebatur quam commodissime respondisse*. Vulgo « efferebatur quasi commodissime respondisset ». Pall. vero, Paris. Balliol. Harleian. sec. editio pervetus et Ven. 1471 exhibent « ferebatur quasi commodissime respondisse ». Mihi tamen præstare videbatur ea lectio, quam, præeuntibus Harleian. pr. Med. editisque multis, expressi. Davis.

6. *Libertinum*. Libertini olim non tantum erant qui ex justa servitute manumissi fuerant, verum etiam ab illis oriundi. Tranquillus, « Ac sic quoque reprehensionem verens, etiam Appium Cæcum censorem generis sui proauctorem libertinorum filios in senatum adlegisse docuit: ignarus tem-

ficæ villæ, concedi sibi oportere, quod iis, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non
31 faceres, non liceret. Quis enim ferret istos, quum videret eorum villas signis et tabulis[7] refertas, partim publicis[8], partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis ejusdem[9] tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum), quantum illud, quod permulti imitatores[1] principum

poribus Appii et deinceps aliquandiu, libertinos dictos non ipsos qui manumitterentur, sed ex his ingenuos procreatos ». Libertini tamen Ciceronis ætate erant qui ex justa servitute manumissi fuerant. TURNEB. — Ceterum hunc locum de Luculli Tusculano adhibuit Horatii Epod. I, 29 sq. « Nec ut superni villa candens Tusculi Circæa tangat mœnia ». Carolus Fea, quem vid. p. 211 ed. Bothii. CR.

7. *Signis et tabulis*. Statuis et pictis tabulis, raptis partim ex foris locisque publicis urbium; partim ex delubris, quibus ista consecrata fuerant. Quod quidem cupiditatis est, quæ est aviditas et rapacitas. TURN.

8. *Partim publicis*, etc. Refertur hoc ad reprehensionem præsidum romanorum in provinciis, qui urbium ornamenta, in signis tabulisque posita, auferre solebant: qua de re luculenta est Ciceronis oratio adversus Verrem, lib. IV de Signis. W.

9. *Qui eas frangere deberent, cupiditatis ejusdem tenerentur*. Etsi *teneor* cum genitivo legitur apud Plautum: tamen ad sententiam et ad usum loquendi magis placeret hæc lectio, « Qui eas frangere deberent, eisdem tenerentur ». P. MANUT. — *Cupiditatis ejusdem tenerentur*. Non male Victorius, *eisdem tenerentur*; sed quandoquidem Palat. Fabr. S. Victoris consentiunt cum Turnebo, nihil visum mutare. Lambinus e conjectura Manutii *cupiditatibus eisdem ten.* contra omnes libros. GRUTER. — *Cupiditatis ejusdem tenerentur*. P. Manut. emendavit, « cupiditatibus eisdem tenerentur ». MSS vero non addicunt, nec opus est mutatione. Vide G. J. Vossium de Construct. cap. 26. DAV. — *Cupiditatis ejusdem tenerentur*. Ellipsis est vocabuli *culpa* vel *crimine*. Dicitur enim « alicujus rei crimine teneri », id est, alicujus malefacti reum esse, si jure alicui malefactum objicitur. W. — Tuentur hanc lectionem omnes Gœrenz. et nostri codd. Sed omisso *cupiditatis* legitur *eisdem* in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. Car. Steph. Sturm. Comm. Neque tamen harum edd. consensus aliunde, quam ex correctione, ortus videtur; quamquam fatendum est, nisi hoc loco, hanc constructionem apud Nostrum non reperiri. MR.

XIV. 1. *Imitatores*. Juvenalis eodem modo dixit, Satir. XIV, 31: « ... velocius ac citius nos Corrumpunt vitiorum exempla domestica, ma-

exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare[2] memoriam temporum, qualescumque summi[3] civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse; quæcumque mutatio morum in principibus exstiterit, eamdem in populo sequutam[4]. Idque haud paullo est verius, quam 32
quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis[5], mutari civitatum status. Ego autem nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem : neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod

gnis Quum subeant animos auctoribus ». Turn.

2. *Replicare*. Revolvere et explicare memoriam temporum et historiam. Est *replicare* quod plicatum erat explicare, ut librum. Cicero pro Sulla, cap. 9 : « Ut ne replices annalium memoriam ex domesticis imaginibus invenies ». Turn.

3. *Qualescumque summi civitatis*. Atqui sententia hæc Platonis est, vel Cicerone teste, cujus hæc verba sunt, Fam. lib. I, epist. 9 : « Erant præterea hæc animadvertenda in civitate, quæ sunt apud Platonem nostrum scripta divinitus, quales in rep. principes essent, tales reliquos solere esse cives ». Plato autem sic scribit, de Legg. IV, pag. 598 : « Ne quis vobis, o amici, persuadeat aliter umquam ocius et facilius mutaturam leges civitatem, quam principum auspicio et exemplo : nec vos nunc secus fieri, aut in posterum aliquando futurum putetis ». Turn. — Hunc locum ita laudat Ruddimannus in Institt. grammaticæ latinæ ed. Stalbaum, II, p. 27 : « Quales sunt summi civitatis viri, talis est civitas », non credo quod in ullo codice sic legerit, sed quod memoriter laudarit locum eumque simpliciter ad suam regulam relativorum et redditivorum, quæ dicit, adhibuerit. Cr.

4. *Eamdem in populo sequutam*. Vulgo *sequuturam* : sed quum de rebus præteritis verba faciat Cicero, reposui *sequutam*, prout Victorius et Aldus nepos edidere. Quin et P. Manutius locum sic emendari debere vidit. Dav. — *In populo sequutam*. *Sequuturam* habent tres Gœrenz. nostri codd. Cr. W. M. et aliquot edd. vett. sed *sequutam* præbent Copp. Victt. a. plures Gœrenz. edd. Ald. Comm. Neque erat, quod illam lectionem post Brutum defenderet Wagnerus. Nam simul ac hæc in oratione recta posueris, dicendum erit *quæcumque..... exstitit*, *eadem..... sequuta est*, ut recte monuit Gœr. Ma.

5. *Qui musicorum cantibus, ait, mutatis*. Vide supra II, 15. Hæc autem Platonis verba sunt lib. IV de Rep. pag. 447 : Εἶδος γὰρ καινὸν (lege παλαιὸν) μουσικῆς μεταβάλλειν εὐλαβητέον, ὡς ἐν ὅλῳ κινδυνεύοντα· οὐδαμοῦ γὰρ κινοῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων. Dav.

corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent[6]. Atque hæc lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari[7] etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores[8] civitatis, vel corrigere possunt.

Sed hæc et nunc satis, et in illis libris[9] tractata
33 sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus. Proximum autem est de suffragiis : quæ jubeo nota esse optimatibus, populo libera[10]. — Att. Ita mehercule[11] attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent.

XV. Marc. Dicam, Tite, et versabor in re difficili,

6. *Plusque exemplo, quam peccato nocent.* Amm. Marcellinus, XXII, 4 : « Namque fatendum est pleramque eorum (Palatinorum) partem vitiorum omnium seminarium effusius aluisse; ita ut remp. inficerent cupiditatibus pravis », plusque exemplis quam peccandi licentia læderent multos. Vide sis interpretes ad Plinii Panegyr. cap. 45. Dav.

7. *Coangustari.* Etiam istud in paucis principibus verum est, non tantum in toto ordine. Turn.

8. *Corrumpere mores.* Cf. Sallustii Catil. cap. 57, ubi Wassius, pag. 184, commode hunc Tullii locum adhibuit. Cr.

9. *In illis libris*, id est, de Repub.

10. *Populo libera.* Libera sunt quando non voce, sed tabella feruntur. Optimatibus sunt nota hac lege, quia quibusdam tabellæ ostenduntur, quum legibus romanis id tamen vetitum esset. Turn. — *Populo libera.* Vide de hoc loco Jo. Frid. Christii Noctt. Academic. (Obs. VI de jure Quiritium) p. 91. Cr.

11. *Ita mehercule attendi.* De hac jurandi formula Wagner. Festum laudat, pag. 315 [pag. xcvii Scalig.] : « Mecastor et Mehercules jusjurandum erat : quasi diceretur, ita me Castor, ita me Hercules, ut subaudiatur, juvet ». Igitur, ait, hoc etiam loco scribendum videtur « ita me Hercules ». Haud raro ita apud Nostrum scriptum reperiri (exemplorum farraginem vel lexica suppeditant) non negat Gœrenzius, sed laudat ad refellendum Wagn. ipsum Cic. Orat. 47, 157, qui « libentius, ait, dixerim mehercule quam mehercules ». Wagnero concedamus nominandi casum et exempla, Gœrenzio Ciceronis auctoritatem. Sed neuter dixit, quod dicendum fuit : videlicet, quod ad rem nihil differre, utcumque scribas; sed formam *Hercule* antiquiorem, Etruscam videlicet, esse, neque vocativi, neque ablativi formam, sed nominativum. In Etruscis enim monumentis haud paucis leges hanc illius nominis formam *Herkole*, *ercle*. Ita etiam Etrusci pro *Hermes* scribebant *Herme*. Vid. Lexicon vocum Etruscarum apud Passerium de Marm. Sarcophago Eugubino, p. lxxi; Lanzi, *Saggio di lingua Etrusca*, II, p. 205 sq. Ma.

ac multum et sæpe quæsita : suffragia [1] in magistratu
mandando, aut reo judicando, aut lege [2] aut roga-
tione [3] sciscenda, clam, an palam [4] ferre melius esset.
— ATT. An etiam id dubium est? — QUINT. Vereor,
ne a te rursus dissentiam. — MARC. Non facies, Quin-
te; nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse sem-
per scio : nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed,
obtineri an possit [5], videndum est. — QUINT. Frater, 34
bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit
imperitos, et obest sæpissime reipublicæ, quum ali-
quid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id
est, obsisti posse populo, negatur. Primum enim ob-
sistitur, quum agitur severe; deinde vi opprimi in
bona causa, est melius, quam malæ cedere. Quis

XV. 1. *Suffragia in.* Post *suffragia* delevimus vocem *in*, ut sequantur ablativi absoluti, cum Gœrenz. qui eam in tribus codd. abesse ait, et Sch. MR.

2. *Judicando, quin in lege.* In verbo *quin* mendum esse constat; neque vetusti libri discrepant. Forte *itemque* legendum sit. P. MANUT. — *Aut reo judicando, aut lege aut rogatione sciscenda, clam an palam ferre melius esset.* Sic Victor. absque dubio MSS. Vulgo, « aut de reo judicando, quin in lege aut rogatione, clam, an palam ferre melius esset ». Et fere nulla est editio quæ non variet in hoc loco. GAUT.

3. *Aut lege aut rogatione.* Lex est quod pop. rom. senatorio magistratu, ut consule rogante, constituebat. Rogatio autem latius patet quam lex, et plebiscitum etiam significat : nimirum quod plebs plebeio magistratu, ut tribuno interrogante, sciscebat. TURN.

4. *Clam, an palam.* Quum voce suffragia feruntur, auctoritas optimatium eorumque qui magistratibus functi sunt, plus valet, quum pauperiores et tenuiores eorum sententiæ palam refragari non ausint : at quum tabella suffragia feruntur, sine ullo metu libere populus suffragari potest. Sallustius idem in senatu fieri vult, Ep. II de Rep. ordin. cap. 11 : « Igitur, inquit, duabus rebus confirmari posse senatum puto, si numero auctus, per tabellam sententiam feret. Tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat ». Tiberius quadam in causa sententiam palam ferre voluit, ut necessitas aliis ejusdem sententiæ sequendæ esset. Tacitus, Annal. I, 74 : « Ad quod exarsit adeo, ut rupta taciturnitate proclamaret, se quoque in ea causa laturum sententiam palam et juratum, quo ceteris eadem necessitas fieret ». TURN.

5. *Obtineri an possit.* Tantum enim in rep. contendendum est, quantum obtineri possit. Frustra autem nitendo nihil præter odium quærere, dementiæ sit. TURN.

autem non sentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem[6] abstulisse? quam populus liber numquam desideravit; idem oppressus dominatu ac potentia principum, flagitavit. Itaque graviora judicia de potentissimis hominibus exstant vocis, quam tabellæ[7]. Quamobrem suffragandi nimia libido[8] in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium.

XVI. Itaque isti rationi[1] neque lator[2] quisquam est inventus, nec auctor umquam bonus. Sunt enim quatuor leges tabellariæ[3] : quarum prima de magistra-

6. *Tabellariam legem.* Nam ea lege convaluit jus et libertas multitudinis: quum autem suffragia voce ferebantur, auctoritas optimatium multum poterat et gratia. Cicero pro Plancio, cap. 6: « Populo grata est tabella, quæ frontes operit, hominum mentes tegit, datque eam libertatem, ut quod velint faciant ». Turn.

7. *Vocis, quam tabellæ.* Graviora de reis judicia populi erant quum voce, quam quum tabella suffragium ferebatur : non enim ista condemnandi libidine, optimatium et nobilitatis verecundia, populus utebatur, et post tabellariam legem magnificum erat vocis suffragium potius quam tabellæ. Cicero in Rullum, Orat. II, cap. 2 : « Sed tamen magnificentius atque ornatius esse illo nihil potest, quod meis comitiis non tabellam indicem tacitæ libertatis, sed vocem vivam præ vobis indicem vestrarum erga me voluntatum ac studiorum tulistis». Nam interdum populus candidatum, qui de repub. optime meritus esset, magno certatim studio et effusa lætitia vel consulem, vel ædilem, vel prætorem voce declarabat. Turn.

8. *Nimia libido.* Qua nimirum abutebantur, populo voce suffragium ferente, ut proinde populus flagitare cœperit legem tabellariam, ut libere suffragium ferret. Turn.

XVI. 1. *Isti rationi.* Isti methodo suffragiorum per tabellas ferendorum. Non enim erat cur Lambin. reponeret *isti rogationi.* Dav.

2. *Neque lator.* Lator qui legem fert ut trib. Auctor cujus suasu consilioque facit, quique legem ad populum suadet : ut lator Cassius, auctor Scipio fuit. Turn.

3. *Quatuor leges tabellariæ.* Cassiæ legis meminit Asconius ad Actionem primam in Verrem, cap. 10, et Gabiniæ Cassiæque Noster de Amic. cap. 12. Altum de reliquis apud auctores silentium. Vide Ant. Augustinum de Legg. pag. 64, 118. Dav. — *Quatuor leges tabellariæ.* Hic est locus classicus de legibus tabellariis, quocum cf. ipse Cic. de Amicit. cap. 12. *Gabinia* lex lata est a. U. 615 a Q. Gabinio, tribuno pl. ut in magistratibus creandis non voce, sed tabellis, uterentur cives. *Cassia* est L. Cassii Longini, tribuni pl. a. U. 617, ut tabella etiam

tibus mandandis; ea est Gabinia[4], lata ab homine ignoto et sordido. Sequuta biennio post[5] Cassia est, de populi judicio; ea a nobili homine lata est, L. Cassio, sed, pace familiæ[6] dixerim, dissidente a bonis, atque omni rumusculos[7] populares ratione aucupante. Carbonis[8] est tertia de jubendis legibus, ac vetandis, seditiosi atque improbi civis: cui ne reditus quidem[9] ad bonos salutem a bonis potuit af-

in judicio populi sententia ferretur, excepto judicio perduellionis, id est, criminis de initis adversus patriam conjurationibus. *Papiria* C. Papirii Carbonis, tribuni pl. a. U. 623, ut in legibus sciscendis et antiquandis populus tabellis uteretur. *Cœlia* C. Cœlii, tribuni pl. a. U. 647, ut in judicio perduellionis quoque tabellis sententiæ ferrentur. Vid. Ern. Cl. Cic. p. 39; Bachius in Hist. Jur. Rom. II, 2, § 49 et sqq. W.

4. *Est Gabinia*. Lex Gabinia tabellam dumtaxat in magistratibus creandis dabat. Cassia vero cautum erat, ut populus quum judicaret, nisi in perduellionis crimine, in vocem reliquit, tabella sententiam ferret. Carboniana legum lationi et abrogationi tabellam dedit. Cœliana, perduellionis judicio, quod a Cassio exceptum fuerat. Cicero, de Amic. cap. 12: «Videtis in tabella jam ante quanta sit facta labes: primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, et multitudinis arbitrio res maximas agi». Turn.

5. *Biennio post*. Cassius Longinus trib. pleb. Lepido et Mancino coss. legem tulit, ut populus non voce, sed tabella suffragium ferret, quæ diu sancta et incorrupta mansit. Turn.

6. *Pace familiæ dixerim*. Quæ severa semper fuit et a populari levitate aliena. Cicero in Verrem, Act. I, cap. 10: «L. Cassius ex familia tum ad ceteras res, tum ad judicandum severissima». Turn.

7. *Rumusculos*. Quamcumque gloriolam et famam popularitate quadam captante. Turn. — *Atque omni rumusculos populares ratione aucupante*. Ita cum Victorio malui; vulgo tamen non male, «atque omnes rumusculos populari ratione auc» Grut. — MSS dant «atque omnis rumusculos populari ratione aucupante». Victorius autem receptam lectionem dedit, eaque procul dubio vera est. Dav.

8. *Carbonis*. C. Papirius Carbo, homo in primis eloquens ac peritus juris, sed seditiosus et improbus, adversarius optimatum, quorum auctoritati abfuerat a. U. 624, quo Tib. Gracchus cæsus est, et mox lege tabellaria ferenda contra patres fecit. Postea consul ann. U. 633 ad *bonos*, id est, ad optimatium partes, se contulit. Denique an. U. 634 a L. Crasso oratore, tunc adolescente, accusatus de Gracchana seditione et P. Africani cæde, se voluntaria morte severitati judicum subtraxit. Vide Pighium in Annal. Magist. Rom. ad a. U. 633 et 634. W.

9. *Ne reditus quidem*. Ad optimates, a quibus in tribunatu dissenserat, reditus, quum Opimium defendit. Cicero de Oratore, II, 40: «Non si Opimium defendisti, Carbo, idcirco te

36 ferre. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis[10]. Dedit huic quoque judicio Cœlius[11] tabellam, doluitque[12],

isti bonum civem putabunt : simulasse te, et aliud quid quæsisse perspicuum est, quod Tib. Gracchi mortem sæpe in concionibus deplorasti, quod P. Africani necis socius fuisti, quod eam legem in tribunatu tulisti, quod semper a bonis dissensisti ». Turn. — *A bonis.* A senatoribus qui judicabant. Nam desperatione causæ cantharidas sumpsisse dicitur. Turn.

10. *Perduellionis.* Ulpianus, « Qui perduellionis, inquit, reus est, hostili animo adversus remp. vel principem animatus est ». Nam perduellis hostis vocatur : estque perduellio atrocissimum genus læsæ majestatis apud Ulpianum. Olim in atrocissimis facinoribus poni solebat, ut in Horatio, interfecta sorore, perduellionis et hostilitatis crimen fuit. Idque est quod Livius ait, lib. I, cap. 26 : « Lex horrendi carminis erat, duumviri perduellionem judicent », gravitatem facinoris nomine significante hostili pæne manu perpetrati. Sic a nonnullis in Manlii causa Livius ait scriptum esse duumviros creatos fuisse qui capitis anquirerent : paucaque omnino sunt hujus generis judicia facta. Ciceronis ætate crimen perduellionis erat, quum quis contra libertatem populi quid fecerat, quum contra legem Porciam, quæ cædi et securi feriri cives non sinebat, quis civem virgis ceciderat, aut interfecerat, aut tribunum plebis patronum et vindicem libertatis violarat aut interfecerat. Sic in Posthumi causa ob atrocitatem facti, occiso sacrosancto tribuno, judicium perduellionis fuit. Hoc judicium jam inde a regibus duumviri exercebant, quos post reges exactos populus creabat; quandocumque tale crimen incidebat, non prætor sortiebatur, ut ait Dio : quod contra morem patriæ factum Dio dicit in Rabirii causa. A duumviris autem provocatio erat ad populum. Ac Cicero pro Posthumo judicium illud duumvirum non tam rejicit, ut obsoletum et contra morem patriæ, quam quod neget, ubi senatus decrevit ut consules videant ne quid resp. detrimenti capiat, esse locum ei judicio. De perduellione ita scribit Sosipater : « *Per* pro *perquam*, *valde*, ut *perduellio* perquam duellio et plusquam hostis, ut Rabirius qui perduellionem fecisse dicebatur, i. e. contra rempub. sensisse : quod judicii genus in eadem oratione M. Tullius ab Horatio sumptum ait, dictumque quod per tempus belli sit factum, quum is in sororem suam gladio usus esset ». Turn.

11. *Cœlius.* C. Cœlius Caldus, trib. pleb. qui a. U. 646 legem tabellariam tulit, fuit idem postea consul ann. U. 659, homo novus. Vide Pighium ad illos annos. W.

12. *Doluitque*, *quoad vixit.* Non potui, quin cum Gœrenz. et Schütz. restituerem veterem lectionem, quam habent tres codd. Gœr. Copp. Victt. b. marg. Crat. et Herw. edd. Asc. 1, Brut. Par. Ald. Ernest. Nam quod ait Wagn. doloris in Cœlii vita vestigium nullum apparere, primum cum Gœr. quæro quomodo *docuerit ?* deinde vero, nos id, quod non compertum habemus, negare non posse dico contra Ciceronis auctoritatem. Una ed. Sturm. habet « nocuitque quoad vixit ». Eadem cum codd. omnibus et edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Brut. Paris. pergit « sed ut opprimeret Cœlius po-

quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popillium [13], nocuisse et reipublicæ [14]. Et avus [15] quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio [16], cujus in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam. Excitabat enim [17] fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius,

pulum». Veram lectionem reperimus in edd. Car. Steph. Comm. et Lamb. Gœr. quum in omnibus legatur *sed*, conjecit *semet*. Mr.

13. *C. Popillium*. C. Popillius Lænas, legatus L. Cassii consulis. Hoc cum altero legato L. Pisone et majore exercitus parte cæsis in Gallia ab Helvetiis Tigurinis ann. U. 646, pactum fecit cum hostibus, ut, datis obsidibus et rerum omnium dimidia parte impedimentisque relictis in hostium potestate, cum reliquo exercitu sub jugum missus salvus emitteretur. Domum redux a C. Cœlio, tribun. pleb. accusatur perduellionis, qui, ut eo certius Popillium condemnaret, interea legem illam tabellariam pertulit. Ita Popillius, omni spe obtinendæ causæ præclusa, sponte in exsilium abiit. Vide Freinshemium in Supplem. Liv. lib. LXV, cap. 57 sqq. W. — Conf. Bach. Histor. Jurisprud. Rom. II, 2, § 60. Cr.

14. *Nocuisse et reip*. Paris. *nocuisset reip*. Lege *nocuisse reip*. deleta conjunctione. Dav.

15. *Avus*. M. Cicero M. Ciceronis avus, cujus lib. II de Orat. cap. 66, mentio est his verbis, «ut illud M. Cicero senex hujus viri optimi nostri familiaris pater, nostros homines similes esse Syrorum venalium, ut quisque optime græce sciret, ita esse nequissimum». Turn.

16. *Mario Gratidio*. Veteres libri *M. Gratidio*, ut in Bruto, «Doctus autem græcis literis propinquus noster factus ad dicendum M. Gratidius M. Antonii perfamiliaris». Vocabatur autem M. Marius Gratidius, vel, ut in vetere libro, Cratidius. Turn.

17. *Excitabat enim*. Hoc speciem ænigmatis et proverbii habet: significat autem patrem Gratidium turbellas in parva et municipali rep. excitasse, filium vero in maxima rep. romana, maximos tumultus. Simpulum, auctore Festo, vas parvum est, non dissimile cyatho, quo vinum in sacrificiis libabatur: unde et mulieres rebus divinis deditæ Simpulatrices vocantur. Sic vocatur tamquam simplum, ut quod nunc templum dicimus, veteribus tempulum erat: unde apud Plaut. in Aularia scribitur, «Nam si ignis vivet, tu exstinguere extempulo», pro extemplo. Itaque forte simpularia funera dici debent, quæ simpludearia apud Festum scribuntur. Varro a sumendo deducit simpulum. Perottus idem poculi genus putat sympinium, et mulieres rebus divinis deditas Sympinatrices appellat: ita, ut opinor, in Festo legens, ac etymon græcum sequens: apud Nonium simpuvium scribitur. Cicero de Repub. «Oratio exstat Lælii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum diis immortalibus grata sint Samiæque, ut is scribit, capedines». Nam sic locum hunc legit V. C. Æmarius Ranconetus. Simpuvium quoque a Plinio et Juvenale vocatur. Varro autem sim-

quos post filius ejus Marius[18] in Ægeo[19] excitavit mari. Ac nostro quidem[20], quum res esset ad se delata,

pulum ait « vas esse minutatim fundens, in cujus locum successerit in conviviis ἐπίχυσις. Unde, inquit, veteres res minutas nulliusque pretii simpularias appellabant ». Turn.

18. *Marius.* Marcus Marius Gratidianus, M. Marii Gratidii filius, a Fimbria postea adoptatus, in prætura, re nummaria constituta, tam carus populo fuit, ut omnibus vicis ei statuæ ponerentur, et thure cereisque coleretur. Ei Catilina Sulla urbe potito caput secuit et per urbem circumtulit. Gratidianus igitur fuit in rep. gerenda levis et popularis. Turnebus.

19. *Ægeo.* In vasto mari, id est, in repub. romana, non municipali ut ejus pater. Nam Ægæum in mediterraneo mari vastissimum est: hinc illud Horatii, « Ægæum nauta secet mare ». Et Cicero de Finibus, III, 14: « Et ut interit magnitudine maris Ægæi stilla muriæ ». Mare autem illud Ægæum atrox et sævum tempestatibus erat. Philostratus: Φασὶ γὰρ ἡμᾶς ἀφήσειν ἐς τὸν Αἰγαῖον αὐτόν· δεινὴ δὲ, οἶμαι, ἡ θάλαττα. Id est, « Dicunt enim nos in Ægæum mare vela facturos: atrox autem est, ut reor, illud mare ». Turn.

20. *Nostro quidem.* Id est, avo nostro M. Ciceroni, quum ei res narrata esset, ita dixit. W. — *In Ægæo excitavit mari. Ac nostro quidem huic, quum res esset.* Victorius et recentiores exhibent, « in Ægæo excitavit mari ac nostro quidem. Quoi quum res esset, etc. » Turnebus autem legendum conjecit « quæ quum res esset », eodemque modo distinxit, quo vulgo factum vidimus. In MSS est, « ac nostro quidem qui quum res esset »: unde P. Manutius, sublato pronomine, non infeliciter reponit, « in Ægæo excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res, etc. » Nec infelicior videtur hariolatio Lambini, cui placet, « ac nostro quidem avo, quum res, etc. » Quin et eadem conjectura Cl. Puteano venerat in mentem. Mea tamen a codicibus quam minime recedit, eaque de causa præ reliquis arridet. Dav. — *Ac nostro quidem, qui quum.* Si relativum *qui* tollatur, mendi nihil supererit: non enim assentior iis, qui illud *ac nostro quidem* cum præcedenti membro connectunt; ex quo inepta plane atque insulsa fieret sententia. *Noster* autem sine substantivo quandoque Veteres usurpabant, ut Terentius in Phorm. act. I, sc. II, 67: « Noster, quid ageret, nescire »; et Cic. in Epist. Fam. XIV, 6: « Quod nostra tibi gratias agit ». P. Man. — *Ac nostro quidem avo, quum res,* etc. Sic emendo, parva scilicet immutatione facta, optimaque sententia expressa: corrupta enim fuerat vox *avo* et ex ea factum *quo*, deinde *quæ*, unde Manutius vult fieri *qui*. Quod mihi non probatur. Lamb. — *Ac nostro quidem*, etc. Primi editores interpungebant « in Ægeo excitavit mari, ac nostro quidem ». Unde Turnebi falsa explicatio. Veram vide in nota Wytt. *At* pro *ac* legitur in cod. M. in eodem et in reliquis omnibus post *quidem* inseritur *qui*, quod addiderunt librarii, quum male verba *ac nostro quidem* cum prioribus junxissent, ut monet Gœrenz. In edd. Ascens. 2, Crat. Herw. Comm. Car. Steph. est *Quæ quum res*, in edd. Verb. et Par. est *quoi quum res*, in edd. Asc. 1, Ald. Brut. Sturm. *qui quum res*, ut in codd. Cod. Cr. pro *quum* habet *omni*. Non

Scaurus[21] consul : « Utinam, inquit, M. Cicero, isto animo atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in municipali maluisses! » Quamobrem, 37
quoniam non recognoscimus[22] nunc leges populi romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus : non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiæ[23] legis culpam Scipio tuus[24] sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse præstabis[25]. Nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu ejus intelligo.

XVII. Att. Mihi vero nihil umquam populare[1] placuit; eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul[2] constituerat, quæ sit in potestatem optimo-

cum Gœrenz. et Schütz. eam voculam delevimus, ut jam fecerunt Ern. Bip. Wagn. quamquam Ernesto placet Davisii *huic*, quod necessarium non est. Verba *ac nostro quidem* reducunt orationem ad priora : « Et avus quidem noster », unde paullisper erat digressa. Ma.

21. *Scaurus.* Qui postea princeps senatus fuit. Turn.

22. *Recognoscimus.* Non recensemus, non enumeramus. Non percensemus, inquit, nec enumeramus quas leges pop. romanus habeat, sed optimas leges constituere conamur. Turn.

23. *Nam Cassiæ.* Adjuvante Scipione Æmiliano illam tabellariam legem Cassius tulerat. Cicero in Bruto, cap. 25 : « Tum L. Cassius multum potuit non eloquentia, sed dicendo tamen, homo non liberalitate, ut alii, sed ipsa tristitia et severitate popularis : cujus quidem legi tabellariæ M. Antius Briso, tribunus pleb. diu restitit, M. Lepido cos. adjuvante. Eaque res P. Africano vituperationi fuit, quod ejus auctoritate de sententia deductus Briso putabatur ». Turn.

24. *Scipio tuus.* I. e. Scipio Africanus minor, quem in libris de Rep. loquentem et induxisti et probasti. W.

25. *Præstabis.* Id est, culpam. Nos enim nolumus tibi esse auctores legis tabellariæ ferendæ, ut Scipio Cassio, qui propterea, ut auctor, culpam legis Cassiæ sustinet. De hoc usu voc. *præstare* vid. Ern. in Cl. Cic. W.

XVII. 1. *Populare. Populare* malo etiam sensu dicitur pro re et facto, quod tendit ad populum corrumpendum, ejusque gratiam aucupandam. W.

2. *Quam hic consul.* Cicero lib. I ad Atticum, epist. 16 : « Reip. statum illum, quem tu meo consilio, ego divino confirmatum putabam, qui bonorum omnium consensione et auctoritate consulatus mei fixus et fundatus videbatur, nisi quis nos deus respexerit, elapsum scito esse de manibus uno hoc judicio ». Proinde consulatum suum *aristocratiam* videtur etiam appellare in epistolis ad Atticum, I,

38 rum. — MARC. Vos demum, ut[3] video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio[4], tamen libertatem istam largior populo, ut et auctoritate valeant, et utantur boni[5]. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis : — « Optimatibus nota, plebi libera sunto ». — Quæ lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quæ postea latæ sunt, quæ tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat[6] tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes
39 etiam[7] lex Maria fecit angustos. Quæ si opposita sunt

14 : « Totum hunc, inquit, locum, quem in aristocratia ego varie meis orationibus, quarum tu Aristarchus es, pingere soleo de flamma, de ferro ». TURN.

3. *Vos demum, ut.* Legem tabellariam non tabella, sed voce antiquastis. Tabellæ dabantur in suffragio ferendo, in quibus vel *uti rogas* scriptum erat : vel *antiquo*. Vel potius, vos non exspectato populi suffragio, non exspectatis comitiis legem meam antiquastis, idque verius puto. TURN. — *Antiquastis*, id est, repudiastis, abrogastis. Est urbana festivitas in illo addito *sine tabella*. W.

4. *In illis libris Scipio.* Etsi in libris de Repub. legem tabellariam defendit a Cassio latam, non tamen tantum libertatis populo largior, quantum Africanus : sed tabellas suffragiorum et libertatem relinquo, dum populus eas bonis ostendat. TURN.

5. *Ut auctoritate et valeant, et utantur boni.* Vulgo « ut et auctoritate val. et ut. bonis ». Sed *et* post *auctoritate* habent Copp. Victt. b. et unus Gœr. *boni* autem, cui *s* e proximo vocabulo adhæsit, correxit Odinus apud Olivetum, idque merito jam Ern. et Bip. receperunt, frustra obloquente Wagn. In eadem sententia fuit Wyttenb. qui ita construit : ut boni auctoritate et valeant, et utantur. *Boni*, ait, item *optimi* sunt, qui Græcis dicuntur ἀγαθοὶ et ἄριστοι, i. e. qui favent aristocratiæ (sensu bono), qui item dicuntur optimates. MR.

6. *Ne quis inspiciat*, etc. Hæ leges cautum esse volebant suffragiorum libertati. Alterius ergo tabellam inspicere non licebat, nec alterum rogare ut suffragaretur cuipiam, nec appellare et convenire ista de re. Hæ leges, ut tabellariæ, latæ sunt adversus ambitionem et gratiam optimatium. TURN.

7. *Pontes etiam.* C. Marius tribun. pleb. legem de suffragiis, ut Plutarchus ait, repugnante Cotta coss. et pleraque nobilitate tulit : ea pontes angustos faciebat, ne quis illic præter eum qui suffragium ferret consistere posset ad appellandum rogandumque. Suffragia porro per pontem ferri solita, ex proverbio, *Sexagenarios de ponte dejici*, notum est. Hinc et senes depontani dicebantur, quod a suffragiis, et negotiis publicis liberi erant. Huc pertinet illud de Cæpione, ad Herennium, I, 12, « Pontes disturbat, cistas dejicit ». TURN. — *Pontes* erant viæ septæ a latere, per quas suffragium laturi cives procederent ad cistulam, cui immittenda essent suffragia.

ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus[8]; habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis[9], dummodo hæc optimo cuique et gravissimo civi ostendatur, ultroque offeratur, uti in eo sit ipso libertas, in quo[10] populo potestas honeste bonis gratificandi datur: eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere[11] satis est. Hoc retento[12], reliqua voluntas[13] auctoritati, aut gratiæ tra-

Marius angustos fecit pontes, ut singuli deinceps, nec plures simul ac turbatim possent ad ferendum suffragium prodire cives, idque eo consilio fecit, ut hominibus potentibus et ambitiosis facultas auferretur inspiciendorum suffragiorum, et cum ferentibus agendi. Vide Turneb. et Paulum Manutium de L. R. p. 37; adde Bach. in Hist. Jurispr. Rom. lib. II, cap. 2, § 57. W.

8. *Ut ne sint ambitus*. *Ambitus* dicitur actio obeundi, circumeundi et civium suffragia petendi. Qua in re si per pecuniam et largitionem facta sit corruptio, dicitur hoc *crimen ambitus*. Sed *ambitio* tantum est honoris cupiditas, plerumque tamen malo sensu. W.

9. *Vindicem libertatis*. Quæ eum quasi in libertatem afferat et vindicet libere suffragaturum: ad usurpationem libertatis populus tabellam habeat.

10. *Uti in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas*. Victor. edidit, «uti in eo sit ipsa libertas, quod populo potestas». Multi codices exhibent «in qua populo potestas». Forsan igitur optime reponas «ut in eo sit ipso libertas, quia populo potestas, etc.» Dav. — *Ut sit ipsa libertas, in quo*. Ita quinque Gœrenz. et nostri codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Par. Brut. Ald. Lamb. Goth. nisi quod in nostris omnibus legitur *uti... in qua*. Verba *in eo* nullus habet cod. MS. Tres Gœr. et noster cod. M. habent *uti ne sit*. Si Cicero scripsisset *in eo* addidisset *insit*. *Ipso* et *in quo* est in cod. M. Lectionem *in quo* jam Turn. in codd. MSS inventam probavit, pro ea ed. Sturm. sola habet *quod*. Pro *honeste* Copp. Victt. b. *honesta*. Mr. — *Quo populo*. Iis enim ostendent, quibus gratum facere velint, et quibus suum suffragium probatum esse cupiant. Ita populi libertas in gratificando bonis posita erit: libertas enim est in tabella, quæ bonis ostendetur. *In quo* legitur in libris scriptis, non *in qua*; quam scripturam sequor. Turn.

11. *Licere*. Jus esse satis est libere tabella damnandi. Turn.

12. *Hoc retento*, etc. Sc. ut optimates possint inspicere tabellas, reliqua suffragantium benivolentia tribuitur illis viris, qui vel auctoritate, vel gratia pollent. *Auctoritati*, quæ venit a gravitate et gloria meritorum: *gratiæ*, quæ exsistit amore et grato animo. W.

13. *Reliqua voluntas*. De reliquo

ditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quæri in suffragiis, quid optimi viri[14] sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species[15] datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis causa[16] tollitur.

40 XVIII. Deinde sequitur, quibus jus sit cum populo agendi, aut cum senatu. Gravis, et, ut arbitror, præclara lex : « Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica sunto[1] »; id est, modesta atque sedata. Actor enim moderatur et fingit, non modo mentem ac voluntates; sed pæne vultus eorum, apud quos agit. Quod in senatu non[2] difficile est : est enim senator is, cujus non ad auditorem[3] referatur animus, sed

libenter populus gratificabitur bonis, modo tabellæ jus habeat, quum eam ostendere bonis cogatur. Turn.

14. *Quid optimi viri.* Justissima Ciceronis est lex, quæ tabellarium plebi suffragium permittit, sed esse notum optimatibus vult, quum præsertim in comitiis quærere inter se soleant homines qui in suffragium eunt, quid optimi viri sentiant. Quod quidem ab iis fit, quum largitio in comitiis non versatur, nec corrupti sunt, sed comitia quieta et tranquilla sunt sine ullo ambitu : tum enim bonorum suffragium populus incorruptus libenter sequitur, et quærit quid boni sentiant, et cui faveant. Turn.

15. *Libertatis species.* Non vera libertas, sed ejus quædam assimulatio et ludibrium hac lege tabellaria constituitur, quum suffragium bonis ostendatur. Turn.

16. *Contentionis causa.* Nam propter paucorum ambitionem tabellam libertatis vindicem magna contentione et rixa populus flagitaverat. Turn.

XVIII. 1. *Modica sunto.* Ne quis cum populo et cum patribus agens seditiones excitet oratione aut turbas.

2. *Quod in senatu non difficile est.* Servavit vocem *non* gallicus interpres, Car. *de Rémusat*, cui equidem assentior. H. v. vero rejicit Wyttenb. qui sic ad h. l. « quod in senatu difficile est ». Ita hic locus legendus, neque *non difficile est*, ut habent fere omnes libri et scripti et editi; nam abest illud *non* a nonnullis codd. antiquis, neque salvo sensu stare potest. W.

3. *Auditorem.* Idem cum Wagner. *actorem* pro *auditorem* restitui jubet. Ex iisdem etiam restituendum est « ad actorem referatur animus », quum in plerisque edd. legatur *ad auditorem*. Nomen auditoris sententiæ Ciceronis repugnat. *Actor* est orator : ad hunc se non componit senator audiens, sed suum ipse judicium sequitur. W. — *Non ad actorem.* Quia senator qui audit, non ita se comparat, ut populi more ex ore dicentis pendeat, et ab eo habitum animi et affectum sumat, sed ex sua sententia et prudentia spectari et existimari vult, qui de eo de quo relatum est quid sentiat dicere

qui per se ipse spectari velit. Huic jussa tria sunt: ut adsit; nam gravitatem res habet, quum frequens ordo est: ut loco dicat, id est, rogatus: ut modo, ne sit infinitus; nam brevitas, non modo senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia[4]. Nec est unquam longa oratione utendum, nisi aut, peccante senatu[5], quod fit ambitione sæpissime, nullo magistra-

cupit. Legitur etiam *spectare*. Turn.

4. *Oratoris, magna laus est in sententia.* Cl. Puteanus delet voces « est in sententia »; quod nemini non adprobandum censet Gebhardus. Ferrum tamen non est adhibendum, nisi quum leniores medicinæ nil prosunt. Nisi multum fallor, Cicero scripsit, « Nam brevitas, non modo senatoris, sed etiam oratoris magna laus est, mea sententia ». Sic Noster de Orat. I, 15: « Is orator erit, mea sententia, hoc tam gravi dignus nomine ». Et cap. 21: « Qui tamen, mea sententia, aut hic est jam Crassus, etc. » Ac iterum cap. 27: « Quamquam tibi par, mea sententia, nemo umquam fuit ». Terentius, Phorm. act. II, sc. I, 21: « Et sapiunt, mea sententia, Pro maleficio si beneficium summum nolunt reddere ». Plautus, Epid. act. III, sc. III, 12: « Fuit conducibile hoc quidem, mea sententia ». Vide sis et Merc. act. II, sc. III, 58, ac Quintilianum, Inst. Orat. III, 6. Dav. — *Sed etiam oratoris magna laus est in sententia. In sententia* pertinet ad senatorem; hic enim sententiam dicit. Sensus est: Brevitas non modo in sententia senatoris, sed etiam in oratione oratoris magna laus est. W. — Huic ego explicationi ita accedo, ut tamen verba *in sententia*, ut hic sensus prodire possit, post *senatoris* transposita velim; eodem fere modo, quo Wagn. Ernest. nihil desiderat, nisi ut post *sententia* intelligatur *dicenda*. Rathius scribi volebat « magna, mea sententia, laus est ». Gœrenzius nihil mutatum vult, sed *senatoris* et *oratoris* pro *senatori* et *oratori* dictum existimat et *in sententia* dici pro *in suadendo et dissuadendo*. Sed tamen non proprie ea, quæ orator dicit, ejus sententiam dixeris. Quare Schützius l. c. p. 31, nisi sensum, ait, sic exponas: « nam brevitas in sententia dicenda non modo senatoris prudentiam, sed etiam ejusdem ut oratoris eloquentiam decet »: aptius fuerit legere: « nam brevitas magna senatoris laus est in sententia dicenda ». Cui rationi quodammodo favere videri possit id, quod verba « sed etiam oratoris » absunt a cod. Cr. Sed hic liber, ut vidimus, per hæc capita multa, quæ abesse non possunt, omittit, ejusque in his lacunis nulla plane est auctoritas. In cod. quoque Wytt. desunt hæc omnia: « ne sit infinitus nam brevitas non modo »; aberravit nimirum scribentis oculus a priore *modo*, ad alterum. Mr.

5. *Peccante senatu.* Quorumdam ambitio nonnumquam eblanditur senatusconsulta improba corruptis senatorum sententiis: quod quum futurum videmus, ne senatusconsultum fiat, diem dicendo tollere debemus. Dicitur et diem eximere dicendo. Cicero ad Quintum Fratr. II, 1: « Tum Clodius rogatus, diem dicendo eximere cœpit ». Vel potius dicit, quod

tu adjuvante, tolli diem utile est; aut quum tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum : quorum generum in utroque magnus noster Cato est [6].

41 Quodque addit, « Causas populi teneto », est senatori necessarium, nosse rempublicam : idque late patet : quid habeat militum, quid valeat ærario, quos socios respublica [7] habeat, quos amicos, quos stipendiarios [8],

et verius puto, nonnullos per ambitionem quum minime necesse est, neque senatus peccat, tamen dicendo diem eximere. Nam ambitio interdum studium quoddam est et quædam voluntas et cupiditas elatior. Sallustius, Fragm. Hist. III, 3 : « Hiemem in castris, non per oppida, neque ex ambitione mea egi ». Turn. — Canneg. l. l. p. 345 : « Aut peccante senatu, quod fit ambitione sæpissime, nullo magistratu adjuvante ». Levissima adhibita emendatione sic interpretor : « aut a peccante senatu », tum, quando peccaverit senatus, qui peccat sæpissime ambitione, « cum nullo mag. adj. » — Hæc ille. Cui ego repono illud : Nisi utile est quod facimus, stulta est gloria! Nec verba « nisi... diem tolli utile est » ad senatum pertinent, sed ad senatorem. Senator enim, qui diem orando eximit, tollere diem dicitur. Cr. — *Nisi aut peccante senatu (quod... adjuvante) tolli diem utile est.* Obscura sententia, quæ explicanda est, verbis illis « quod fit ambitione sæpissime, nullo magistratu adjuvante » in parenthesi includendis. Porro attendendum, quid sit *tolli diem*, i. e. diem consumere, ut aliis dicendi tempus præripiatur, nec senatusconsultum confici possit. Hoc et alii fecerunt, et in primis Cato factitabat, ut in ejus vita narrat Plutarch. p. 774, et Valer. Max. lib. II, cap. 10, 7. W.

6. *Noster Cato est.* Ut quum Cæsar ex Hispania reversus, ut liceret sibi consulatum per alium petere postulabat, Cato diem orando sustulit. Sunt et alia exempla apud Plutarchum. Superstite Catone ante bella civilia hæc scripta sunt. Turn.

7. *Quos socios respublica habeat.* Uncinis liberavimus verb. *respublica*, quod tuentur omnes libri; neque, credo, nisi Ciceronis essent, aliquis glossator in re tam manifesta addere ea necessarium duxisset. Sed solet Cicero ipse nomina repetere, quæ, ne glossatoribus tribuantur, cavendum est. Ita Noster de Finib. I, 1, 2 : « Quamquam philosophiæ quidem vituperatoribus satis responsum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est, quum esset accusata et vituperata ab Hortensio ». Cf. supra I, 1, 2. Mr.

8. *Stipendiarios.* Unum tantum genus ponit sociorum, quum plura fuerint. Nam provinciæ erant vel vectigales, vel stipendiariæ, quarum illæ certam partem proventus populo romano solvebant, hæ autem unam eamdemque in omnia capita pecuniæ summam. Vide Ernest. in Cl. Cicer. ibique Sigon. Antiq. Juris Provinc. I, 3; Orr. Verr. III, 6; Burmann. de Vectigall. pop. rom. p. 2. W.

qua quisque sit lege, conditione, fœdere; tenere consuetudinem decernendi; nosse exempla majorum. Videtis jam, genus hoc omne[9] scientiæ, diligentiæ, memoriæ esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest.

Deinceps sunt cum populo actiones; in quibus pri- 42
mum, et maximum : « Vis abesto ». Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium juri et legibus, nihil minus civile[10] et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim[11]. Parere jubet intercessori[12] : quo nihil præstantius. Impediri enim bonam rem melius, quam concedi malæ[13].

XIX. Quod vero actoris jubeo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi[1], sapientissimi hominis, senten-

9. *Videtis jam, genus hoc omne*, etc. Genitivi *diligentiæ*, *memoriæ*, ἀσυνδέτως positi, plane sunt diversi ab antecedente genitivo *scientiæ*. Sensus enim est: « hoc omne genus scientiæ contineri et constare diligentia et memoria ». W. — Sed, pace viri summi dixerim, si hoc voluisset Cicero, scripsisset credo : « genus hoc omne scientiæ diligentiæ esse atque memoriæ ». Revera tria requiri vult Noster, primum cognitionem et explorationem, tum curam et accuratam observationem, denique memoriam tenacem. Pro *sine quo* Wagner. conjecit *sine quibus*, quod necessarium non est. Ma.

10. *Nihil minus civile*. *Civile* ponitur in laude, ut notet id, quid decet civitatem. W.

11. *Quidquam agi per vim*. Conf. Platon. in Epist. ad Dionem et in Critone, p. 51; Xenoph. Mem. Socr. I, 2, 10; Sallust. Jugurth. cap. 3; Cic. ad Divers. I, 9; et Luzac de Socrate cive, pag. 54 sqq. quos laudavit Engelbr. p. 81. Cr.

12. *Intercessori*. *Intercessor* est is, qui rei decernendæ resistit. *Quo* non referendum est ad *intercessori*, sed subintelligendum *negotio*, i. e. qua re.

13. *Quam concedi malæ*. Cl. Puteanus reponebat « quam concedi malam ». Male : nam *concedi* valet idem quod *cedi*. Cicero, Tusc. IV, 29 : « Ut magnitudini medicinæ doloris magnitudo concederet ». Et in notissimo illo versu, qui legitur quum alibi, tum Offic. I, 23 : « Cedant arma togæ, concedat laurea laudi ». At *malæ causæ cedere* dixit supra cap. 15. Davis. — *Quam concedi malæ*. Ad rem cf. Wachsmuth, *Ælt. Gesch. d. Roem. Staats*, p. 296. Pro *malæ* Copp. Victt. b. Codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. et Comm. habent *male*; in postrema Græv. in marg. adscripsit : leg. *malæ*; in edd. Ald. et Sturm. est *malam*. Ma.

XIX. 1. *Crassi*. Addidit Schützius,

tia : quem est senatus sequutus [2], quum decrevisset, C. Claudio consule [3] de C. Carbonis seditione [4] referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium [5], simul atque intercessum, turbarique cœptum sit, dimittere. Quod qui promovet [6], quum agi nihil potest, vim quærit : cujus impunitatem amittit hac lege.

Gœr. monente, P. prænomen Crassi, ne cum L. Crasso confundatur; quamquam fortasse non addidisse Ciceronem illud nomen credi potest, quia ei verendum non erat, ne a suis lectoribus hi Crassi confunderentur: neque etiam plane certum est, Publium potissimum, neque vero Lucium h. l. intelligi. Dav.

2. *Quem est senatus consequutus.* *Consequutus* habent duo Gœrenz. alii : *quum sequutus;* quare cum Gœrenz. et Schütz. illam lectionem vulgatæ, *sequutus*, quæ sapit correctorem, prætulimus, præsertim quum ipse Noster Catil. III, 6, 13, dixit : «quas (sententias) senatus sine ulla varietate est consequutus» : quem locum laudavit Gœrenz. Mr.

3. *C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente, invito eo.* Turnebo debetur hæc emendatio, qui eam ex vett. libris eruit : acceditque proxime Victorius; tantum in C. pro Cn. demutans. Vulgo, «C. Claudio consule designato Carbonis seditionem referente, eo invito». Quæ varietas unde nata sit, prodit Pighius in Fastis ad annum Urbis 622. Grut.

4. *De Cn. Carbonis seditione.* Hic Cn. Papirius Carbo diversus est a C. Papirio Carbone, de quo supra diximus cap. 16. At hujus Cn. Carbonis judicium incidit in ann. Urb. 661, quo coss. fuerunt C. Claudius Appius Pulcher et M. Perperna. Hujus vero facta judiciumque nemo meminit Veterum, ne ipse quidem Cicero in Epist. ad Div. ubi multos *Papirios Carbones* recenset. Turnebus eum significari putat, qui Crassi oratoris fuit inimicissimus, quod is patrem suum C. Carbonem condemnasset, quique postea Lilybæi a Cn. Pompeio occisus est. At hos diversos fuisse contendit Perizonius, Animadvv. Hist. cap. 3, p. 100 et sqq. Nec tamen ipse hunc Ciceronis locum attingit. Ceterum Crassus eodem anno fuit censor cum Cn. Domitio, nec ita multo post diem obiit supremum. Vide Pighium in Annal. magg. ad ann. 661. W.

5. *Concilium.* Cœtum plebis et conventum : nam comitia totius populi sunt. Sic Cornelius, ut Asconius scribit, statim dimisit concilium. Ejus verba sunt, «Et quum illos consul, qui sibi manum intentabant, prehendi a lictore jussisset, fracti ejus fasces cuncti, lapidesque etiam ex ultima concione in cons. jacti : quo tumultu Cornelius perturbatus, concilium dimisit». Nam qui cum populo agit, ipse etiam concilium dimittit. Turn.

6. *Promovet.* Vulgo *permovet.* Locus obscurus. Turnebi explicatio non satisfacit. *Quod* mihi videtur referendum ad *concilium*. Permovere autem concilium, puto significare, movere id magis magisque, ac in movendo persistere. Habet enim illud *per* in compositis hanc significationem ali-

Sequitur illud : « Intercessor rei malæ, salutaris civis esto ». Quis non studiose reipublicæ subvenerit, 4
hac tam præclara legis voce laudatus?

Sunt deinde posita deinceps, quæ habemus etiam in publicis institutis atque legibus : « Auspicia servanto, auguri parento ». Est autem boni auguris, meminisse, maximis reipublicæ temporibus præsto esse debere; Jovique optimo maximo[7] se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse jusserit; cælique partes[8] sibi definitas esse traditas, de quibus sæpe opem referre[9] possit. Deinde de

quando, ut constantiam, moram, continuationem innuat. SCHEFFER.— Codd. Gœr. omnes, et plures alii tuentur vulgatam; in cod. M. et Varr. Lectt. Edd. Crat. et Herw. est *permonet*, in edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw. *præmonet*. In primo comm. conjecit Turneb. « quod si quis permanet ». Wagner. Manutii lectionem amplexus est, *quod qui permanet*, ut *quod* positum sit pro *nam*; quod merito rejecit Gœrenz. Schütz. conjecit et edidit *promovet*, quia requiratur verbum, quod opponatur verbo *dimittere concilium*. *Promovere* enim esse *longius producere*. Quod vereor ut probare possit. Gœrenz. *permovet* explicat *permovere studet*, i. e. omni ratione movet, ut consilio suo potiatur. Certe, si vulgata sana est, aut Schefferi aut Gœrenzii explicatio videtur amplectenda. MA.

7. *Jovique Optimo Maximo*, etc. Quomodo augur *Jovis consiliarius*, id est, qui Jovi consilium det, dici possit, intelligi nequit, neque etiam similis dictionis apud Veteres exemplum occurrit. *Fulmen consiliarium* ab aruspicibus et Etruscis dicitur, ut ex Cæcina refert Seneca, Nat. Quæst. II, 39, quia Jupiter ipse est auctor et princeps consilii, indeque ab Homero μητιέτα Ζεύς dictus. Igitur Cic. scripsisse videtur : « Jovique O. M. atque Consiliario se administrum datum, ut sibi eos (i. e. prouti sibi auguri, administros esse datos), quos in auspicio esse jusserit ». Augur, qui auspicia capiebat, adhibebat aliquem adjutorem et administrum, cui ipse imperabat. Vid. Cic. de Div. II, 34. W.— Vix me continui, quo minus præclaram hanc, eamque facillimam Wyttenbachii emendationem in contextum reciperem. Nam quod affert Wagner. de Minoe Odyss. T, 178, qui dicitur Διὸς μεγάλου ὀαριστής, utpote consiliorum Jovis particeps, inde (etiamsi auguri hoc tribuamus) an recte dicatur, eum esse Jovis *consiliarium*, admodum dubium est. Cf. etiam Creuz. Symb. et Mythol. II, p. 951. MA.

8. *Cælique partes*, etc. I. e. debet meminisse augur, sibi a Jove cæli religiones distributas et traditas esse, unde auguria capere et reipub. opem ferre possit. W.

9. *E quibus sæpe opem reip. ferre possit*. Vulgo « de quibus sæpe opem referre possit ». At codices *e quibus*; nec dubium videtur, quin vera sit P. Manutii divinatio. Ejus igi-

promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis.

44 Tum leges præclarissimæ de xii Tabulis tralatæ duæ: quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Nondum initis [10]

tur conjecturam recepi, prout ante me Lambinus fecerat. Dav. — *Opem referre. Opem reip. ferre*, conjecturam sequutus, emendavi. Erroris origo, ut opinor, fuit, quod in antiquis libris quum esset scriptum *R. P. ferre*, pro *reip. ferre*, ab imperitis immutatum est, et scriptum *referre*. P. Man. — *E quibus sæpe opem reip. ferre possit.* Dedimus *e quibus*, quod est in nostris codd. omnibus et quinque Gœr. in rell. est *ex quibus*. Ernest. Gœrenz. et Schütz. dederunt *de*, quasi hæc sit lectio librorum vett. probatque Gœr. de quo nemo dubitat, *de* sæpe a Nostro poni pro *e*. Sed cur ideo a libris recedendum sit, non video. Pro *sæpe* est *se* in codd. Cr. et W. Tum dedimus cum Schütz. Manutii conjecturam *opem reipublicæ ferre*, quum in omnibus codd. sit *opem referre*. Quod quomodo Gœrenz. servare potuerit, quum ne latinum quidem sit, non intelligo. Neque, quod Gœrenz. credit, vox *reip.* facile intelligi potest in hac oratione, ubi dedita opera gravitate sermonis utitur, ita ut *Jovem* non Jovem solum, sed Optimum Maximum appellet, et universe noster augur recens factus, ut vere monuit ipse Gœr. valde se jactet in his libris. Quare etiam non satisfacit Schefferi suspicio, conjicientis *opem rei ferre*, id est, negotio, de quo auguria consuluntur. Ma.

10. *Nondum initis seditiosis tribunis plebis.* Varie conspurcatus locus. Turnebus, quia in MSS invenerat *nitis*, *inventis* reponit. Lambinus *cognitis*. Omnino mihi, ut verum fatear, præ reliquis allubescit Gulielmii conjectura, *munitis* ex Turnebo ariolantis. Grut. — *Vetat. Et nondum notis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum tantum majores in posterum providisse.* Vulgo « vetat, nondum initis seditiosis tribunis plebis. Negotialis quidem admirandum tantum majores in providisse ». Quæ nullum prorsus sensum fundunt. Lambinus autem dedit, « vetat, nondum cognitis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem. Admirandum tantum majores in posterum providisse ». Nos vero locum commodius emendavimus et distinximus. Ac *et* ex Harl. pr. sec. Med. ac editione pervetusta recepimus. *Nondum notis* ex *nondum nitis*, ut habent veteres libri, facere nullum fuit negotium. Sed *negotialis* in *ne cogitatis* divine refinxerunt Lambinus et Puteanus. Hadr. certe Turnebi Simeonisque Bosii conjecturæ præ hac sordent et vilescunt. Non equidem moror quæ conatus est Sam. Petitus in Legg. Attic. pag. 115. Criticus enim fuit parum felix, et oscitanter adeo Ciceronem legit, ut verba « nondum initis seditiosis tribunis plebis », propter P. Clodium dici putarit; quum dubio procul ad tempus, quo latæ sint xii Tabulæ, pertineant. Davis. — *Et nondum natis seditiosis tribunis. Et* dedimus cum Dav. et Gœr. ex quatuor codd. Gœr. et nostro W. Deinde recepimus palmariam Gœrenzii conjecturam *natis* pro *initis*, quod omnes libros vett. occupat; eamque conje-

seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis[11] quidem, admirandum, tantum majores in posterum providisse. In privos[12] homines leges ferri noluerunt; id est enim privilegium[13]: quo quid est injustius? quum legis hæc vis sit, scitum esse jussum[14] in omnes. Ferri[15] de singulis, nisi centuriatis comitiis, noluerunt: descriptus enim populus[16] censu, ordinibus, ætatibus, plus

cturam probarunt Handius l. c. Rath. et Sch. Schefferus conjiciebat *visis*, Ernesto et Wagnero placebat Turnebi *inventis*. Cr.

11. *Ne cogitatis quidem*. Si nullum alium locum in hoc toto libro tertio in integrum restituissem, quam hunc, præclaram me tamen operam literarum studiosis navasse existimarem. Est enim hæc emendatio primum ita certa, ut refelli non possit: deinde ita facilis, et antiquæ scripturæ, a qua vulgata non discrepat, finitima, ut nulla ei vis illata dici queat: postremo ita plana et aperta, et ad sententiam accommodata, ut non excogitata, aut a conjectura profecta, sed in libris omnibus sine ulla varietate reperta videatur, in quibus mendose legitur partim *negotialis*, partim *negotiosis*, etc. Simeoni Bosio tamen, viro pereruditо et valde acuto, alia conjectura venit in mentem, meæ valde dissimilis: scripto enim puncto post *plebis*, legit, « Nec hoc satis est. Admirandum, etc. » quæ verba refert ad ea quæ sequuntur, « majores præterea in privatos homines leges ferri noluisse ». Judicet lector eruditissimus. Lamb.

12. *In privos homines*. Vulgo « in privatos homines ». Sed nos emendationem Jos. Scaligeri Claudiique Puteani merito probamus: nam quæ *privilegii* sit etymologia, docet. *Privos* autem pro singulis dicebant Antiqui. Vide Festum, Nonium et Agellium, X, 20. Ita sæpe loquitur Lucretius, ut et Cato. Vide de Re Rust. cap. 3, 10, 11, 26. Dav.

13. *Privilegium*. Privilegia quoque Ulpianus tollere videtur, qui in tit. de Legg. « Jura, inquit, non in singulas personas, sed generaliter constituuntur ». Et Demosthenes in Orat. contra Timocratem: « Ne legem privi hominis ergo ferre, nisi et eamdem in omnes Athenienses liceto, non minus sex hominum millibus suffragio clam lato sciscentibus ». Est autem privilegium Ciceroni, quum in aliquem privatum rogatio fertur. Receptum tamen videtur fuisse Ciceronis ætate ferri privilegia, quod nunc prohibet. Nam et in Clodium privilegium latum fuit, si in Opertum Bonæ Deæ accessisset. Turn.

14. *Scitum esse jussum*. Optime ab interprete gallico Car. *de Rémusat* deletum mihi videtur *et* post *esse;* nam hic locus sic recte intelligitur: jussum esse in omnes quod a lege scitum est. Nullus commentator, excepto Creuz. suspicatus erat hanc lectionem mihi verissimam. Pro *esse*, *est* habent nonnulli codd.

15. *Ferri*. Hoc ad judicia populi pertinet, ne de capite civis, nisi centuriatis comitiis, agatur: ne quis apud populum, nisi centuriatis comitiis, rei capitalis reus fiat. Turn.

16. *Descriptus enim populus*. Hic locus continet laudem comitiorum centuriatorum, et reprehensionem co-

adhibet ad suffragium consilii, quam fuse in tribus convocatus. Quo verius in nostra causa vir magni ingenii[17], summaque prudentia, L. Cotta[18], dicebat, nihil omnino actum esse de nobis. Præter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, præterea neque tributa capitis comitia rata esse posse[19], neque ulla privilegii : quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus[20].

mitiorum tributorum, quia per centurias divisus populus majore ordine retinetur, quam per tribus divisus. W.

17. *Magni ingenii.* Davis. dat : « vir magno ingenio summaque prudentia ». Vulgo, inquit, « vir magni ingenii summaque prudentia ». At quum Par. exhiberet *magnus ingenio*, rectam lectionem facile vidi, quæ propter sequentia postulatur.

18. *L. Cotta.* L. Aurelius Cotta consul fuit cum L. Torquato an. U. 688. De eo vide not. Turn. W. — *L. Cotta dicebat.* Cicero pro Sextio, cap. 34 : « Quum princeps rogatus sententiam L. Cotta dixit id quod dignissimum rep. fuit, nihil de me actum esse jure, nihil more majorum, nihil legibus, non posse quemquam de civitate tolli sine judicio : de capite non modo ferri, sed ne judicari quidem posse, nisi centuriatis comitiis ». Turn.

19. *Rata esse possent, neque ulla privilegii.* Codices *privilegia*, quo modo Turnebus et Lambinus ediderunt. Lego, « rata esse posse (nempe Cotta dicebat) neque illa privilegia » ; quæ scilicet in tributis, non centuriatis, comitiis erant lata. Dav. — *Rata esse posse.* Ita scripsimus cum Turn. Lambin. Wagner. Rath. Gœrenz. Schütz. grammatica ratione postulante, et ita dedit etiam Aldus nepos. Schefferus, quia *possent* omnes libros occupat, conjecit *posse, sed neque ulla privilegii.* « Vitium, ait, est ex eo, quia primum junctim scriptum fuit *possesed*, deinde factum *posset*, quod emendans quispiam et referens ad præcedens *essent*, scripsit *possent* ». Mr.

20. *Legibus.* Secundum leges. Turneb. — Cannegiet. l. l. « *Nihil omnino actum esse de nobis... nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus.* Ipso jure nullum, nullius momenti aut valoris judicandum esse, id quod de se actum fuerat, judicat Cicero, nullamque adeo causam videri satis idoneam, quamobrem ad revocandum restituendumque se exsulem, lege opus esset : quippe quum nulla umquam lege ejectus fuisset, non jure ac legibus, hoc est, jussu populi universi, in comitiis centuriatis, sed furore potius Clodii, qui, incitatis servitiis, adjuncto etiam terrore militari, hoc effecit, ut cedere maluerit Cicero, quam civitatem, haud ita pridem a se liberatam, præsenti exponere periculo. Pro *tributa capitis comitia* præferam, *tributa civitatis comitia.* Illud mirari subit in mentem venire potuisse Cannegietero, ut *civitatis* pro *capitis* suaderet. Itane oblitus erat eorum, quæ supra in ipsa legis formula a Tullio scripta sunt ? (lib. III, cap. 4, extrem.) « Privilegia ne irroganto,

Sed visum est et nobis, et clarissimis viris[21], melius, de quo servi et latrones scivisse[22] se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

XX. Sequuntur[1] de captis pecuniis, et de ambitu leges. Quæ quum magis judiciis, quam verbis sancienda sint, adjungitur : « Noxiæ pœna par esto », ut in suo vitio quisque plectatur : vis, capite[2]; avaritia, multa; honoris cupiditas, ignominia sanciatur. 46

Extremæ leges sunt nobis non usitatæ, reipublicæ necessariæ. Legum custodiam nullam habemus[3]. Ita-

de *capite* civis, nisi per *maximum comitiatum*, ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto ». Neque vero hanc legem a Cicerone inventam, sed e XII Tabulis desumptam esse, uti in centuriatis tantummodo *comitiis* (h. e. in *comitiatu* maximo) de capite civis quæreretur, arguunt ea, quæ supra in annotatt. posuimus. — De constructione *plectatur capite* vide Ruddimann. Inst. Gramm. Lat. II, p. 168. Cr.

21. *Clarissimis viris*. I. e. Cn. Pompeio, P. Cornelio Lentulo, L. Corn. Cottæ, sociis in revocando Cicerone. Revocatus est senatusconsulto et lege populi comitiis centuriatis lata, civibus ex Italia omni confluentibus ad suffragia ferenda, eique redeunti obviam venientibus. Vide Franc. Fabric. Marcodurani Hist. Ciceronis ann. U. 696. W.

22. *De quo servi et latrones scivisse*. Sic emendant Adr. Turnebus et Manutius, quum in MSS omnibus scriptum sit *servi et patroni*. In codice Memmiano emendatum est, « de quo servi et pauci omnino cives aliquid dicerent »; fortasse melius. Lamb.

XX. 1. *Sequuntur de captis pecuniis, et de ambitu leges*. Vulgo *legis*. Sed latinitas jubebat ut editiones sequerer Ascensii Lambinique. Quod autem P. Manutius [non Manutius, sed P. Victorius] emendat, « sequuntur de vi, de captis pecuniis, etc. » omnino supervacaneæ sunt istæ voces : *de vi* enim supra dixerat ad illa legis verba, « Vis in populo abesto ». Vide cap. 18. In editione quidem Victorii, cap. 4, legas : « Vim ne faciunto. Donum ne capiunto » : unde consentaneum fuit, ut hoc in loco daret, « sequuntur de vi, de captis, etc. » Illa vero additamenta contra fidem sunt librorum. Dav.

2. *Vis, capite*. Si quis agendo cum populo seditionem excitaverit, vel potius si quis manum fecerit, homines armatos coegerit, cum telo fuerit hominis occidendi causa, domum oppugnaverit, aliquem adortus fuerit, aut interfecerit. Turn.

3. *Legum custodiam nullam habemus*. Hoc quasi per paraphrasin explicatur ultimis verbis : « nullam habemus memoriam consignatam publicis literis », i. e. non habemus libros et corpus legum, ubi omnes leges collectæ et publica auctoritate editæ ex-

que hæ leges sunt, quas apparitores[4] nostri volunt: a librariis petimus, publicis literis consignatam memoriam publicam nullam habemus. Græci hoc diligentius, apud quos νομοφύλακες[5] creantur: nec hi solum literas (nam id quidem etiam apud majores[6] nostros erat), sed etiam facta hominum observabant, ad le-
47 gesque revocabant[7]. Hæc detur cura censoribus: quandoquidem eos in republica semper volumus esse.

stent. Itaque has tantummodo leges novimus, quas apparitores nostri volunt, easque a librariis nostris petimus. W.

4. *Apparitores* sunt omnes ministri magistratuum et judicum, veluti lictores, accensi, viatores, scribæ, librarii. Duo postrema genera etiam habebant custodiam legum, librorum, omnino chartarum, quarum collectiones nos hodie vocamus *archiva*. Ergo magistratus et jureconsulti petebant legum ἀπόγραφα, scripta exempla, ab his librariis et apparitoribus. W. — *Quas apparitores*. Qui leges, quum eis opus magistratibus est, a librariis petunt: quamquam ipsi quoque librarii ex apparitoribus sunt. Cicero in Antonium, X, 2: « literas Bruti recte et ordine scriptas videri: quod quid est aliud, quam librarium Bruti laudare? » Librarii autem leges describebant. Cicero in Rullum, Orat. II, cap. 5: « Concurrunt jussu meo plures uno tempore librarii, descriptam legem ad me adferunt ». Turn.

5. Νομοφύλακες. Νομοφύλακες, inquit Pollux, ἐστεφάνωνται στροφίῳ λευκῷ, τοῖς δὲ προέδροις ἐν ἐκκλησίαις συγκαθίζουσιν, ἔνια διακωλύοντες ἐπιχειροτονεῖν ὅσα μὴ συμφέρει. Id est, *Nomophylaces*, id est, custodes legum, « strophio candido redimiti sunt, in concionibus præsidibus assident, intercedentes si quid quod e rep. non sit, sciscatur ». Hi numero XII erant, legumque custodiam habebant, ac magistratus omnia ex legum præscripto agere cogebant, hominumque facta ad leges revocabant. Sic Rhadamanthus in urbe, Talos in agris, ut scribit Plato, Minois νομοφύλακες fuerunt. De Nomophylacibus sic Columella, lib. XII, cap. 3, scribit, « Quod etiam in bene moratis civitatibus semper est observatum, quarum primoribus atque optimatibus non satis visum est bonas leges habere, nisi custodes earum diligentissimos cives creassent, quos Græci νομοφύλακας appellant. Horum erat officium eos qui legibus parerent laudibus prosequi, nec minus honoribus: eos autem qui non parerent, pœna multare ». Turn.

6. *Majores nostros*. Livius, lib. IV, cap. 8, de censura, « Cui scribarum ministerium, custodiæque et tabularum cura, cui arbitrium formulæ censendi subjiceretur ». Turn. — *Apud majores nostros*. Apud Romanos antiquos legum exemplaria scripta servabantur, ergo erat custodia legum: sed temporibus Ciceronis hoc non item, ut prius, diligenter fiebat. W.

7. *Ad legesque revocabant*. Id est, cives, qui has leges migrarent, a custodibus legum revocabantur ad leges, id est, vel monendo, vel accusando revocabantur ad leges observandas. W.

Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint; deque iis censores [8] præjudicent [9]. Hoc in Græcia fit publice constitutis [10] accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii [11]. Quocirca melius est, rationes referri causamque exponi censoribus; integram tamen legem [12] accusatori judicioque servari. Sed

8. *Censores.* Censoriæ animadversiones et notæ non vere judicia, sed præjudicia quædam erant. Itaque qui notatus fuerit, postea in judicium hac lege vocatur, ubi nisi condemnetur, animadversio tamen ignominiosa sit. Cicero item de Rep. lib. IV, sic scribit, apud Nonium in *ignominia*, « censoris judicium nihil fere damnato adfert præter ruborem. Itaque quod omnis ea judicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est ». Turn.

9. *Deque iis censores præjudicent.* Sc. notis censoriis judicent ante, quam in judicium vocentur. Ern. — Id est, ita judicent, ut tamen ordinariis judicibus et accusationi locus non præripiatur, sed integer relinquatur. — *Hoc in Græcia fit,* etc. Apparet ex ipsa lege supra cap. 4 in fine, h. l. aliquid excidisse. Nam magistratu functi etiam si rationem reddidissent probassentque censoribus, tamen integrum erat cuique, eos accusare muneris non bene defuncti, ut mox ipse Cicero dicit. Itaque ejusmodi videtur fuisse Ciceronis scriptura: « deque iis censores præjudicent, ita tamen, ut aliis integrum sit, eos in judicium vocare. Hoc in Græcia fit, etc. » Sic Demosthenes publice electus erat accusator Aristogitonis. Conf. H. Valesius ad Harpocrationem, p. 73. W.

10. *Publice constitutis.* Quemadmodum publice constituebatur Athenis qui in publicis sepulturis diceret: ita quoque qui eos accusaret qui magistratum gessissent in reddendis rationibus. Accusabantur autem apud collegium λογιςῶν, populusque accusatores constituebat. Sed graves, ut censet Cicero, esse non possunt, nisi voluntate ad accusandum descendant. Solebat id plerumque Athenis fieri, ut publice accusatores constituerentur, quod Demosthenes in Aristogitonem sic ostendit: Ἐγὼ γὰρ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ὁρῶν ὑμᾶς κατατάττοντάς με καὶ προχειριζομένους ἐπὶ τὴν τούτου κατηγορίαν, ἠχθόμην. Id est, « Equidem quum viderem me in concionibus a vobis constitui et deligi ad hunc accusandum, moleste ferebam ». Valerius Max. III, 8, 4 ext. « Athenis Ephialtes accusare publice jussus, et inter ceteros Demostrati nomen deferre coactus est ». Budæus tamen censet hic Ciceronem dicere voluntarios accusatores Athenis fuisse. Apud logistas autem triginta diebus rationes et acta rerum in magistratu gestarum magistratu deposito reddebantur: et ἀλογίου δίκη dicebatur, quum quis in judicium vocabatur, quod magistratu finito rationes non retulisset. Turn.

11. *Voluntarii.* Qui sponte ad accusandum descendit, gravior est accusator, quam qui publice constituitur. Turn.

12. *Integram tamen legem.* Turnebus edidit « integram tamen legi ...

satis jam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

Att. Si nos tacemus, locus ipse admonet, quid tibi sit deinde dicendum. — Marc. Mihine? de judiciis arbitror, Pomponi; id est enim junctum magistrati-
48 bus[13]. — Att. Quid? de jure populi romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? — Marc. Quid tandem hoc loco est, quod requiras? — Att. Egone? quod ignorari ab iis[14], qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego[15]: sic animadverto, quosque in magistratibus ignoratione juris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum[16] alienatione dicendum putasti, quoniam de

servari ». Sed, præterquam quod ea vox abundat, adversantur omnes codices, et summo consensu vulgatam lectionem retinent. Eam tamen sanam esse mihi non persuadeo. Cicero, nisi fallor, scripsit, « integram tamen litem accusatori judicioque servari ». Dav. — *Integram tamen legem.* Id est, actionem ex hac lege. Quod si ita cum Gœrens. explices, vanam esse videbis Davisii conjecturam. Mr.

13. *Junctum magistratibus.* I. e. ut vulgo loquuntur, hæc materia cohæret cum ea de magistratibus, seu magis latine, hoc argumentum continuum est et proximum illi de magistratibus. W.

14. *Quod ignorari ab iis*, etc. Est breviloquentia. Sensus ita interpretandus: Ego requiro id, quod ignorari turpissimum puto a magistratibus, i. e. cognitionem legum antea latarum.

15. *Leges a librariis lego.* Non placet hæc scriptio, quæ est librorum omnium, malimque Lambini *peti* in aliquo certe repertum. Sed quum paullo ante scripserint omnes sine variatione lectionis « leges a librariis petimus », cur in re tam facili, et proba scriptione tam propinqua, erraverint, et pro *peti* substituerint *lego*, nisi vel hoc, vel simile quid a Cicerone ipso fuisset scriptum? Servarunt librorum lectionem Ern. Wagn. sed uterque invitus, Goer. eam insolentem esse non negat, sed defendit tamen, Sch. tacite restituit. Wytt. quoque malebat *peti*; neque ego adversor. Mr. — *A librariis.* Ut leges sint quas librarii magistratuum apparitores velint, quum publice nulla earum custodia sit. Non publice conservari, sed conscribi solitas a librariis leg. et ab illis peti, ex oratione quoque II in Rullum loco quem modo citavi, notum est, « Aliquando tandem me designato, lex in publicum proponitur: concurrunt jussu meo plures uno tempore librarii, descriptam legem ad me afferunt ». Turn.

16. *Quamobrem, si de sacrorum*, etc. Hic locus aliquid difficultatis objecit Turnebo et Lambino; certe in

religione leges proposueras : faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de jure disputes.

MARC. Faciam breviter, si consequi potuero : nam 49
pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Junius[17] sodalis[18], perite, meo quidem judicio, et diligenter. At de jure naturæ cogitare per nos, atque[19] dicere

fine videtur legendum esse « de potestate eorum, tum de jure civium disputes ». M. Junium Gracchanum [J. Laur. Lydus de Magg. Romm. Procem. p. 2, Γραχχιανὸν vocat. CR.] scripsisse de potestatibus intelligitur ex Ulpiani fragmento libri de officio quæstoris, Pandect. I, tit. 13, quod ipsum erat argumentum, de quo Atticus a Cic. disseri volebat proximo libro, quodque argumentum tractaverat Junius in libro ad Attici patrem scripto. Igitur sensus Cic. hic est : « quoniam superiore libro jus populi romani attigisti in loco de sacrorum alienatione, ita nunc in loco de magistratibus explica jus populi romani, quod in potestatibus », id est, « in magistratibus valet ». Ceterum hujus M. Junii, utrum *sodalis* cognomen sit familiæ, an muneris et ordinis equestris, non constat : prius tamen verisimilius videtur. Vid. Ern. in Cl. Cic. p. 189. W.

17. *M. Junius.* Hujus commentarios, qui, ut reor, de jure et potestate magistratuum erant, citat Varro his verbis, L. L. lib. V, pag. 64 : « Hoc modo inveni in M. Junii commentariis ». Hic est qui Gracchanus, ut opinor, nominabatur. Plin. l. XXXIII, c. 9 : « Junius certe qui ab ejus amicitia Gracchanus appellatus est, scriptum reliquit his verbis : quod ad equestrem ordinem attinet, antea trossulos vocabant, nunc equites vocant ».

18. *Sodalis.* Cui familiaritas et sodalitas cum Attici patre intercedebat, nisi quis sodalem dici putat propter amicitiam Gracchi. Illud alterum verius puto. TURN.

19. *At de jure naturæ cogitare per nos, atque dicere.* Expeditissima hæc Turnebi lectio, an a libris sit, nescio; quandoquidem ex ipsissimis vestigiis vulgatæ lectionis eruta est; habeat has sedes ejecta vulgata implicitissima : at de jure naturæ cogitari per nos et quare dicere debemus. GRUT. — *At de jure naturæ cogitare per nos atque dicere debemus; de jure populi rom. quæ relicta sunt et tradita.* Hæc est Turnebi conjectura, quæ nec mihi, nec Lambino facit satis. Nam vir ille doctus reponit, « at de jure naturæ cogitabimus per nos quæ dicere debeamus; de jure, etc. » Codices exhibent « at de jure naturæ cogitari per nos et quæ dicere debemus, de jure pop. rom. etc. » Totum locum sic refingo, « At de jure naturæ cogitare per nos est quæ dicere debeamus; de jure populi rom. quæ relicta sunt, ea tradenda ». Atque hæc hactenus. Quod si nostrarum conjecturarum nonnullæ liberiores videantur et audaciores; secum reputet lector hosce libros de Legibus esse corruptissimos nec facilioribus medicinis rem nos conficere potuisse : nam, quod ait Claudianus in Eutropium, II, 13 : « Ulcera, possessis alte suffusa medullis, Non le-

debemus; de jure populi romani, quæ relicta sunt, et tradita. — Att. Sic profecto censeo, et id ipsum, quod dicis, exspecto.

viore manu, ferro sanantur et igni ». Sin autem ratio corrigendi melior et accommodatior excogitetur; eam lubens sequar, et inventori gratias habebo. Davis. — *Ut de jure naturæ,* etc. Probabiliter ita hic locus constitutus est a viris doctis, partim ex codd. partim e conjectura. Igitur quod Ern. in Cl. Cic. v. *M. Junius*, pag. 186, verbum *naturæ* delendum censet, a ratione alienum est: nam universa disputatio Cicer. in libris de Legibus est de jure naturæ; quippe qui novas leges a naturæ fonte duceret, et ad illam civitatis formam, quam in libris de Rep. expresserat, accommodaret. Vid. de Legg. I, 7, seqq. cap. 22, tum vero II, cap. 4—8. W. — *Cogitare per nos.* Quum de jure naturæ disserimus, ut fere tribus superioribus libris fecimus multis locis, quid e natura sit ipsi ex inchoatis intelligentiis per nos cogitare debemus: quum de jure populi romani agitur, ut proximo libro, in quo de jure et potestate magistratuum disseram, quæ scripta et tradita invenimus, literis mandanda sunt. Turn.

EXCURSUS XII*

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. III, cap. 3, § 7 :

Suntoque ædiles cœratores urbis.

De Ædilibus, quatenus hic magistratus ex veterum populorum religionibus, maximeque ex Cereris sacris primordia cepit, disputavi in Mythologia, IV, pag. 477-479. Ac Joannes Laurentius Lydus, de Magistratt. Romann. I, 35, p. 60, ædiles cum Græcorum νεωκόροις componit, nec minus cum ἀγορανόμοις, qua in re assentientes habet Dionysium Hal. VI, 90, pag. 1249, sq. Reisk. (quem confer) et Theophilum in Institutt. lib. I, tit. II, p. 37, Reitz. Conf. etiam Brown. ad Xenoph. Symp. p. 22, sq. et Voemel de Heliæa, Francof. ad M. 1822, p. 8, sq. E Festi libro in *Ædilis*, p. 13, coll. p. 351, ed. Dacerii præterea hæc tenenda sunt: « Ædilis initio dictus est [magistratus], qui ædium non tantum sacrarum, sed etiam privatarum curam gerebat ». Conf. Fabrott. ad Theophilum l. l. p. 36; deinde hæc tenenda apud eumdem Festum l. l. « Dictus est autem Ædilis, quod facilis ad eum aditus esset ». Quæ ipsa uberius exposuit Theophilus loco laudato eodemque classico, sed longiore, quam qui hic apponi possit. Tu, si eam rem cum suis causis penitus cognoscere cupis, adi Niebuhrium, qui in Histor. Rom. I, p. 425, sq. coll. II, p. 15, 37, 151, 417, sqq. eam rem egregie explicuit. De cura annonæ vide Varronem de vita populi romani apud Nonium, cap. 1, n. 209, in *pandere*, et conf. Heubach de Politia Romm. Gotting. 1791, pag. 29, sqq. De ludorum cura classicum locum ex Tullii nostri Verrinis jam excitavit ad h. l. Turnebus, cui junge, Floralia quod attinet, Jo. L. Lydum de mensibus Romanorr. p. 97, sqq. « Senatusconsulta » quare et quomodo « in ædem Cereris ad ædiles plebis delata » sint, docet Liv. III, 56. De viarum denique

* Vide ad calcem libri secundi Excursum XI.

cura vid. F. J. E. Miniana de Theatro Saguntino in Poleni Supplemm. Thesauri Græviani, tom. V, p. 414. Cr.

Ad verba: « Is primus adscensus esto », ibid.

De Quæstoribus adde laudatos Heineccio in Syntagm. A. R. lib. I, tit. XXV, § XI, et Append. I, § 123. De provinciis quæstoriis vid. Tacit. Annal. IV, 27, ibique Just. Lips. Pighii Annales ad annum Urb. 488 (tom. I, pag. 468), coll. Schützio in Lex. Cic. in Quæstura, et de ejus magistratus institutione et vicissitudinibus Niebuhr. in *Rœm. Gesch.* II, pag. 11, sqq. p. 113, sq. p. 165, sq. et p. 195, sq. Jo. Laur. Lydus, de Magistratt. Romm. I, 24-30, p. 44-53; qui quidem Græcorum suorum in gratiam partim satis protrita explicat, quum v. c. nomina *quæstor* (κυαίστωρ) et *quæsitor* (κυαισίτωρ) operose dirimit, ut ne de *questore* quidquam dixerim, ne infimæ quidem latinitatis scriptoribus hoc quidem sensu voce usitata (vide vel Du-Cangium in Quæstor, Questor). Sed idem tamen Joannes in hoc ipso loco primarios scriptores laudat, ut Jun. Gracchanum, Gaium, alios, neque tamen in hac ipsa re ab erroribus immunis. Vide Fussii annot. p. 46 et p. 48, ubi tamen corrigendum est Digest. lib. I, tit. II, § 22; ibi enim exstat locus Pompon. de Orig. Juris. Adde Ulpian. de officio quæstoris in Digest. lib. I, tit. XIII. Cr.

Ad v. « censores », ibid.

Vide quos laudavit Bach. in H. J. R. lib. I, cap. 2, § 3, et lib. II, cap. 2, § 15. Conf. Heinecc. Syntagm. A. R. I, II, XVIII, not. k, p. 44 ed. Haubold. Burmann. de Vectigall. Pop. Rom. cap. 8, pag. 102, sqq. Hegewisch *über d. Rœm. Finanzen*, Altonæ, 1804, pag. 86, sqq. et de censoribus universe Niebuhrii Hist. Rom. II, p. 176-186. Adde Jo. Laur. Lydum, de Magistratt. Romm. lib. I, cap. 39, et cap. 43, p. 68, 74. Cr.

Ad v. « Populi magister », § 9.

Antiquissimum dictatoris nomen « populi magister », judicante etiam Niebuhrio, *R. Gesch.* II, 119. Cf. I, 63. De

dictatura ita Dionysius Hal. V, 73, pag. 1022 Reisk. Ἔστι γὰρ αἱρετὴ τυραννὶς ἡ δικτατωρία· δοκοῦσι δέ μοι καὶ τοῦτο παρ' Ἑλλήνων οἱ Ῥωμαῖοι τὸ πολίτευμα λαβεῖν· οἱ γὰρ Αἰσυμνῆται καλούμενοι παρ' Ἕλλησι τὸ ἀρχαῖον, ὡς ἐν τοῖς περὶ βασιλείας ἱστορεῖ Θεόφραστος, αἱρετοί τινες ἦσαν τύραννοι. Hæc posteriora a præceptore suo desumpsit Theophrastus. Vid. Aristotelis Polit. III, 10 (14), p. 126 Schneideri, et cf. Meurs. ad Helladii Chrest. p. 69. De potestate imperioque dictatoris longum est dicere. Tu vide modo Ducker. et Drakenb. ad Livium, IV, 13, et J. Fr. Gronov. ad eumdem, IX, 34, et quos plures in testimonium adhibuit Bach. Hist. J. Rom. lib. II, cap. 1, § 7; adde Niebuhr. I, p. 360, sqq. II, p. 23, sq. et p. 410, sqq. Quod idem vir acutissimus, I, pag. 361, dictaturam ad legis quoque lationem pertinuisse negarat, in eo protinus assentientem nactus est Jo. Laur. Lydum, de Magistrr. Romm. I, 36, pag. 61. Insigniora adscribam, quoniam nomen etiam dictatoris attinent: Ἔδοξε τοιγαροῦν αὐτοῖς, ὡς εἴρηται, τὸν καλούμενον δικτάτωρα (ἀντὶ τοῦ μεσοβασιλέα) προστήσασθαι, ἓξ καὶ μόνοις μησὶ τοῦ κράτους αὐτῷ περιγραφομένου. Καὶ τέως ἁρμόδιον εἶναί μοι δοκεῖ ἑρμηνεῦσαι τοῖς Ἕλλησι τὸ δικτάτωρος ὄνομα. Πατρίως τοίνυν οἱ Ῥωμαῖοι τὸν ἐπὶ καιρὸν μονάρχην οὕτω καλοῦσι, τὸν μὴ νόμων γραφαῖς τὰ τῶν ὑπηκόων διατιθέντα προϊστάμενον, οἷα ἐν βραχεῖ τῆς ἀρχῆς παυόμενον. Deinde dictaturæ primordia persequitur cap. 37, 38. Græce dictatores etiam vocati Δισύπατοι, quasi duplices consules dicas. Vid. Schulting. in Ottonis Thes. tom. III, et Marini in libro, *gli Atti de' Fratelli Arvali*, ubi hunc ipsum Tullii locum attigit, II, pag. 737. Veterum testimoniis adjiciendum nunc ipsum Tullianum est loco classico de Rep. I, 40: « Nam dictator quidem ab eo appellatur quia dicitur; sed in nostris libris vides eum, Læli, magistrum populi appellari », ubi, si Senecam, epist. CVIII, audimus, « nostri libri » sunt « libri augurales ». Vid. Ang. Maii annot. et ejusdem præfat. pag. 1, 2 ed. Stuttg. et Tubing. Cr.

Cap. 4, § 10, « Prætori ».

Prætor: στρατηγὸς (ἡγεμὼν) ἑξαπέλεκυς, sed tamen etiam πραίτωρ. Porphyrius de vita Plotini, cap. 7; Schweighæuseri Lex.

Polyb. p. 224, 566, sq. 626. De prætoribus vid. Aristotelis Politicor. VI, 8 (VI, 5, p. 260 ed. Schneider.); Theophil. Institutt. lib. I, tit. 2, p. 36 Reitz. Heineccii Syntagm. A. R. Jurispr. illustr. I, 2, § 20, sqq. p. 45; Haubold. Bach. Hist. Jurispr. Rom. lib. II, cap. 1, § 14; Hugo, *Gesch. d. Rœm. Rechts*, Period. I, 1, § 4, p. 231, Period. II, p. 262, sq. et p. 497; Niebuhr. *Rœm. Gesch.* II, p. 8, sqq. p. 47, sq. Adde Laur. Lydum, de Magistratt. Romm. I, 45, p. 77, et Gaii Institt. lib. IV, passim, præcipue § 103-110, p. 301-305. Cr.

EXCURSUS XIII

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. III, cap. 10, § 24:

At duo Gracchi fuerunt, etc.

Sanctius in Minerva, III, 14, pag. 743 sq. edit. Bauer. « At duo Gracchi fuerunt, et præter eos, quamvis enumeres multos licet, quum deni crearentur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos ».

Perizonius ibid. Ceterum Ciceronis hic locus vitii est suspectus. Legerim lubens : « At duo Gracchi f. et præter eos, quamvis enumeres multos licet, quum deni crearentur, non multos in omni memoria reperies perniciosos tribunos, leves, etiam non bonos, fortasse plures, scil. reperies ». Certe ea fuit mens et sententia Ciceronis, qui tribunatum plebis istic excusat et defendit. Abest quidem ab antiquissimis edd. prius *non*, idque probat Manutius, qui postrema dein sic legi vult : « Leves etiam nunc, bonos fortasse plures », at nullo profecto sensu : certe longe meliorem præfert vulgata lectio. Sed neque video, qui Cicero dicere potuerit aut voluerit, *nullos* omnino repertos umquam « perniciosos tribunos ». Quid enim? An Apuleius Saturninus, an tot alii,

qui cædes et tumultus violentos in foro excitarunt, an ipse Clodius non fuit ex Ciceronis sententia perniciosus tribunus? Deinde illud *plures* videtur declarare, præcessisse *multos*. Gebhardus sensum vulgatæ olim lectionis juvare vult addito signo interrogationis, sed quæ plane istic friget et languet, nec refutatione est digna, quippe a proposito Ciceronis prorsus aliena, qui probare voluit, non, « repertos aliquot perniciosos », sed « repertos non multos », at « leves et non bonos, plures fortasse repertos ».

Bauerus ibid. Non jungenda, « quamvis licet »; sed ordo est: « licet, (ut) enumeres quamvis multos », i. e. tam multos, ut volueris. — Ceterum in loco Ciceronis de Legg. nescio, cur edit. Ernest. habeat signum interrogandi post *tribunos*. Primo, interrogari ita non solet : « Nonnullos reperies? » sed « ullosne reperies? » Deinde fuerit contra historiam, ut recte monet Periz. cujus emendatione, « non multos », haud eguerimus, *sane* intellecto post *nonnullos*, freilich wohl. Ibid. *creantur* legitur (hic Sanctio et Perizonio *crearentur*), rectius, ut de re præsenti.

Muretus, Varr. Lectt. IV, 3, ad hunc locum Turnebum vituperans ita conjicit : « At duo Gracchi fuerunt. Et præter eos quamvis enumeres multos licet, quum deni creentur. Non nullos in omni memoria, etc. » Ad lectionem *creantur* dicit : « Quasi aliquando deni creentur, aliquando aliquo alio numero : et quum deni creantur, tum nulli perniciosi reperiantur. Quod si esset, næ mirificam ille vim numerus habuisset ». Ad *nullos :* « Non eos tantum ait Cic. (Gracchos) proferri posse, verum etiam eorum similes, quamvis multos : neque id mirum esse, quum deni creentur; etenim in tanto numero non est mirabile, plures improbos exstitisse, quam in iis magistratibus, qui bini creabantur. Tum subjungit : Si evolvantur annales, et antiquitatis memoria replicetur, nonnullos repertum iri perniciosos tribunos, leves aut etiam non bonos fortasse plures. Hoc tamen magnum bonum in civitate inesse, quod efficit, ut ordo senatorius

invidia careat. Nullos autem in omni memoria perniciosos tribunos fuisse, nemo opinor, nisi plane ἀνιστόρητος dixerit ».

Turnebus in Comm. primo conjecit : « licet. Quum deni creentur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos et leves, et tamen bonos forte plures. Ita invidia, etc. » Schefferus : Mallem *multos* scribere pro *nullos*, videturque postulare, quod sequitur « fortasse plures ». — Ern. cum Lamb. et Davisio dedit *nonnullos;* cum quo facit Wytt. in scholis. Gœr. et Sch. restituerunt *nullos*. Sed, quidquid dicat Gœr. non Gracchi tantum ex omnibus tribunis *perniciosi* possunt dici; sed, quamvis non multi, tamen *non nulli*. Nam si eos tantum perniciosos dicere volueris, qui consulto et data opera rempublicam evertere et perdere sint conati, id ne de Gracchis quidem vere dixeris, qui, quamvis ratione Ciceroni merito improbata, patriam non perditam, sed auctam etiam, restituta, ut ipsis videbatur, populi libertate, volebant. Sed quorum actiones in damnum reipublicæ redundarent, plures certe, quam Gracchi, reperti sunt; plures etiam, qui essent leves et non boni.

Lectiones librorum vide in notis contextui subjectis. Mr.

TABULA

RERUM

QUÆ IN HOC QUINTO VOLUMINE TERTIÆ PARTIS CICERONIS CONTINENTUR.

PARS PRIOR.

PARS ALTERA.

FINIS QUINTI VOLUMINIS.